శ్రీ

భాగవత చంపూః

(మంథరవ్యాఖ్యాసమంచితా

వ్యాఖ్యాతా :

బెల్లంకొండ రామరాయకవిః

27-12-1875 --- 27-10-1914

నర్సరావుపురవాసినా

తాడేపల్లి వేంకటనారాయణశ్రేష్ఠినా

ముద్రాపితా

ప్రథమముద్రణమ్ 1000

విజయవాటికా

ఆంధ్రగ్రంథాలయ ముద్రణాలయే

ముద్రాపితా

1949

శ్రీ వాణ్యై నమః

విజ్ఞప్తి

రసికజన శేఖరులారా! — పాఠక మహాశయులారా! —

ఆంధ్రావని కలంకారభూతమగు కంభినీ సీమ యందలి నరసరాట్పురికి క్రోశ మాత్రదూరమునఁ గల పమిడిపాడను నగ్రహారమున బెల్లంకొండ యను నుపనామముచే వెలయు వంశమునందు మోహనరాయ హనుమమాంబల గర్భశుక్తి ముక్తాఫలమై ఈగ్రంథ వ్యాఖ్యానకర్తయును ఇంక నీదిగువఁ బేర్కొనబడిన శతాధిక గ్రంథకర్తయు సంస్కృత వాఙ్మయమున నెనలేని ప్రజ్ఞాధురంధరత్వము వహించి అపరశంకరులు నా వాసికెక్కినట్టి విద్వత్కవిచక్రవర్తియగు మన రామారాయ కవిశేఖరులొక సంవత్సరమున కెక్కువకాని కాలమందు గురువర్యుల యుపదేశమాత్రమున "ప్రవేదిరే ప్రాక్తన జన్మవిద్యాః" యను నుడికి లక్ష్యభూతులై వేదాంతవ్యాకరణ-ధర్మశాస్త్ర-కావ్య-చంపూ-భాణ-శతక-అష్టక-ప్రథమాశ్వాసావలంబి సహస్రనామ - అష్టోత్తరశత నామములు మున్నగు గ్రంథములను రచించుటయేగాక యితర గ్రంథములు పెక్కింటికి మృదుమధురమగు రచనా వైదగ్ధ్యముతో వ్యాఖ్యానముల రచించి పలువురు విద్యార్థుల కన్నము తోడి విద్యాదానముచేసి సంతృప్తుల గావించి కీర్తిశేషులైరి. వీరినిగూర్చి గాని వీరి ప్రత్యేక గ్రంథరచనా వైశిష్ట్యమును గూర్చిగాని వ్రాయఁబూనిన విద్వాంసుల లేఖిని కతిమనోహరరచనలెన్నియో పొడగట్టక తప్పదు. ఆ విషయములను సహృదయులగు పండితులకు వదలితిని.

వీరి జీవితకాలములో కొన్నిగ్రంథములు మాత్రమే ముద్రితములైనవి. ఇక్కవి తల్లజుని యనంతరము భాషాదరము రసలోలత్వము గల యుదారులచే భగవద్గీతా భాష్యార్కప్రకాశిక, శారీరక చతుస్సూత్రీ విచారే, త్యాది మఱికొన్ని గ్రంథములు ముద్రితములై విద్వాంసుల కరముల వెలుఁగొందుచున్నవి. లోకోపకారములగు పెక్కు గ్రంథము లింకను అముద్రితములుగానే యున్నవి. ఇప్పండితకవితల్లజుని యనంతర మాయన సతీమణి యగు ఆదిలక్ష్మమ్మగారిని నమ్మించి తామచ్చువేయింతుమని చెప్పి కనుపర్తి కోటేశ్వర శర్మగారు శ్రీరామారావుగారిచే వ్రాయబడిన గ్రంథములనెల్ల గొంపోయియుండిరట. కాని మన యభాగ్యముచే వారట్టి కార్య మొనర్పక పోయినను విచారము లేదు గాని జాలగ్రంథము లెవరెవరికిచ్చిరో జాడ దెలియుటలేదు. శర్మగారి యసువులు వీడునాటికి మిగిలియుండిన కొన్నిపుస్తకములను మాత్రము విజయవాడలోని మ॥ చౌడవరపు జానకిరామయ్యగారి కొప్పజెప్పిరట. స్వల్పకాలములో నసాధారణ గ్రంథములను రచించి పరమపదించిన వీరిగ్రంథములు శిథిలీభూతము లగుచుండుటచే నామనమ్మున గలిగిన పరితాపభరము నెల్లను నుపశమింపజేసికొనుటకు "ఉడతయు దధినిబూన్చు పూనిక" వలె నేనీ కార్యభారమున కుపక్రమించితిని. ఇప్పండిత దత్తపుత్రుఁడగు నారాయణరావుగారి యనుమతి నొంది వైశ్యకులోత్తంసులును వదాన్యశేఖరులును, బహుధర్మకార్య నిరతులును, నరసరాట్పురవాస్తవ్యులునగు శ్రీ తాడే

పల్లి వేంకట నారాయణ శ్రేష్ఠిగారితో సంప్రతించుచే తదవ్యగా నీ భాగవత చంపూ వ్యాఖ్యానమును తాము ముద్రింపించుటకును పండితుల కుచితముగా గ్రంథముల సమర్పించుట కియ్యగొని సంస్కృతభాషారసపిపాసువుల కీ శ్రీకృష్ణ కథామృతము నొసంగిరి. ఇట్టి మహోత్కృష్ట కార్యము నొనర్చి యాశాంతవిస్తారిత కీర్తిశోభితులగు శ్రీ శ్రేష్ఠిగారికి రుక్మిణీసత్యభామాయుతుఁడై భక్తపరాధీనుఁడగు శ్రీకృష్ణుఁడు పుత్ర పౌత్రి యశోధన సంపత్తి నొసంగి రక్షించుగాత—

ఈగ్రంథముద్రణకాలమందు తమకుగల యనారోగ్యమును సైతము లెక్కఁ జేయక శ్రద్ధతో పరిశీలించి ముద్రణమున కెంతయో సాయపడి యుపోద్ఘాతమును వ్రాసిన సర్వతంత్ర స్వతంత్ర కళాశాలా ప్రధానోపాధ్యాయులు బాలసరస్వతీత్యాది బిరుదాంకితులు మద్గురుసోదరపుత్రులు నగు శ్రీ తాడేపల్లి సాంబమూర్తిశాస్త్రులవారి కనేక నమోవాకము లర్పించుచున్నాను. ముద్రణకాలమందు గలిగిన యిబ్బందులను లెక్కజేయక యన్యముద్రణాలయమున మా పూన్కిని నెఱవేర్చిన శ్రీ కుందా లక్ష్మీనర సింహము గారి కెంతయు కృతజ్ఞుడను. ముద్రణమందలి ప్రమాదములను విద్వజ్జనులు సవరించుకొందురని తప్పొప్పులపట్టికను వేయమానిన నాలోపమును మన్నింతురుగాత.

పాఠకమహాశయులకొక చిన్న విన్నపము

తమ రెచ్చటనేని యిక్కవిప్రవరవిరచితములై లోగడ నముద్రితములగు గ్రంథము లెవ్వియేని యుపలబ్ధములైన దయతో నాకు తెలిపినను పంపినను స్వహస్తపరహస్తములతో ముద్రింపజేసి పాఠకలోకమున కందింతును. తమవద్దనుండియు నొకిచ్చుటకిష్టపడ మనివారలు శిథిలీభూతములగుచున్న వీరి పుస్తకములకు వేఱుప్రతుల నుంచనను వ్రాసి కాపాడెదరుగాక. నాచే శుద్ధప్రతులుగ వ్రాయబడిన వాటి నెవ్వరేని ముద్రింపదలిచిన సంతసమున వారి కొసగనెంచియున్నాను పండితులెవ్వరేని శ్రద్ధాన్వితులై ముద్రణమున కనువగు రీతి వ్రాసియిచ్చినచో ద్వరలో ముద్రణమునకు ప్రయత్నింతును. కవి జీవితము, రచనాప్రౌఢిమ మున్నగు విషయము లెల్లను శ్రీ శాస్త్రులవారు వ్రాయుటచే గ్రంథ విస్తరభీతికి లోనై విరమించుచున్నాను.

ఓమ్ తత్ సత్

ఇట్లు, బుధజనవిధేయుడు,
కవితా వేంకట సుబ్రహ్మణ్యము
ఆయుర్వేదవైద్యుడు, నరసరావుపేట.

శ్రీః

శ్రీ విజయవాడా సర్వతంత్ర స్వతంత్ర కళాశాలా ప్రధానాచార్యాణాం
వైయాకరణభూషణబాలసరస్వతీత్యాదిబిరుదాంకితానాం
శ్రీ తాడేపల్లి సాంబమూర్తిశాస్త్రిణా మయం

గ్రంథ, - కర్తృ పరిచయః

అయి సహృదయధురీణాః విపశ్చిదపశ్చిమాః

ఇహ ఖలు పురాకృతసుకృతదుష్కృతకర్మపరిపాకబలప్రాప్తజనుఃప్రాదుర్భావతిరోభావస్వభావానాం సకలప్రాణినికరాణాం మధ్యే విశిష్టసముద్భవానాం మానవానాం తత్రాపి పరమర్షిగోత్రప్రభూతప్రభావప్రసిద్ధానాం ద్విజన్మనాం వ్యావహారికప్రపంచే యుక్తాయుక్తవివేకపూర్వకః పశుపక్ష్యాదీతరజన్తువ్యావర్తకః కశ్చన విశిష్టవ్యవహారోఽవశ్యసమాదరణీయ ఇతి సంఖ్యావత్సంప్రతిపన్నోఽయమంశః. సచ వ్యవహార ఏకనియామకాధీనః. అస్మాకం పునశ్శాస్త్రైకచక్షుష్కాణాం చార్వాకస్థాన మనధితిష్ఠతా మాస్తికానాం తన్నియామక (ప్రభు) స్థానారూఢమపౌరుషేయ మేకం వేదవాఙ్మయమేవ. కృత్యాకృత్యప్రవృత్తినివృత్త్యుపదేశద్వారాస్మాదేవవాఙ్మయా దుపజాయతే చతుర్వర్గఫలప్రాప్తి ర్యద్యపి, తథాపి సా దుఃఖాత్పరిణతబుద్ధిభిరేవోపలభ్యేత ఇతి కృత్వా యుగక్రమేణ తద్ధర్మతో దుర్బలపూర్వభావసర్వస్వానాం సుకుమారమతీనాం కృతే సుఖాదేవ చతుర్వర్గఫలప్రాప్తిం మనసి కృత్వా క్రమశస్తదేవ వాఙ్మయ మస్మదీయై ఋషిభిస్తత్సబ్రహ్మచారిభి రభియుక్తైః పూర్వాచార్యైశ్చ సుహృత్స్థానీయపురాణరూపేణ కాంతాస్థానీయకావ్యస్వరూపేణ చ ప్రసాది. అతః కృత్యాకృత్యప్రవృత్తినివృత్త్యుపదేశకస్య సుకుమారమతీనామపి సుఖాచ్చతుర్వర్గఫలప్రాపకస్యాస్య కావ్యస్యశాస్త్రత్వే (మానవప్రవృత్తి - శాసనకరణత్వే) న కశ్చనాటంకగంధోఽపి.

శ్లో॥ "ప్రవృత్తిర్వా నివృత్తిర్వా నిత్యేన కృతకేన వా
పుంసాం యేనోపదిశ్యేత తచ్ఛాస్త్రమితి కథ్యతే"
ఇతి యతోఽభియుక్తోక్తిర్జాగర్తి."
"నరత్వం దుర్లభం లోకే విద్యా తత్ర సుదుర్లభా,
కవిత్వం దుర్లభం తత్ర"

త్యగ్నిపురాణోపపాదితోపాదేయత్వస్య తస్య చాస్య కావ్యస్య విషయే దృశ్యం, శ్రవ్య, మితిద్వైతమ్, తత్ర శ్రవ్యేషు చ కావ్యేషు

"గద్యానుబంధరసమిశ్రితపద్యసూక్తిః
హృద్యా హి వాద్యకలయా కలితేవ గీతిః
తస్మా ద్దధాతు కవిమార్గజుషాం సుఖాయ
చంపూప్రబంధరచనాం రసనా మదీయా"

ఇతి భోజరాజప్రశంసాపాత్రం— "గద్యపద్యాత్మకం కావ్యం చమ్పూ రిత్యభిధీయతే" ఇతి లక్షణలక్షిత శ్చమ్పూ రిత్యవాంతరో భేదః. అద్యత్వే చాంధ్రప్రబంధ సంప్రదాయే నాయ మవాంతరభేదవ్యవహారః పరిపాల్యతఇతి తు తత్త్ఞానాం నామః ఏవం నిరుక్తలక్షణలక్షిత శ్చంపూభాగవతాఖ్యోయం గ్రంథో వ్యంగ్యప్రధానః. గ్రంథస్యాస్య నిబద్ధా వెల్లాలవంశాంబునిధిరాకాపూర్ణశశాంకో విరచితరాఘవ పాండవయాదవీయచిత్రప్రబంధో ఽభినవకాళిదాసబిరుదవిరాజితో నిరాడంబర ప్రసాదిత భవద్గుణకదంబ శ్చిదంబర నామా మహాకవిః. ఏతత్కృత రాఘవ యాదవ పాండవీయ ప్రబన్ధ నామాపిచ- ప్రస్తుత రామరాయ కృత మన్దరవ్యాఖ్యానోపపాదిత "శ్లేషధ్వని యమకచక్రవర్తీ" తి విశేషణం చాస్య ప్రియతమాలంకారికప్రియతమోత్తమవ్యంగ్యప్రధానప్రబంధరచనత్వం వ్యక్తీకురుతః. అస్య చ చతుర్దశశతాబ్దే జని స్సమజనీ త్యత్ర సత్యవోలు సోమసుందరాంధ్రీకృతచమ్పూభాగవత పీఠికాకర్ణాభరణాగ్ర విమర్శకాగ్రేసర కాశీభట్ట బ్రహ్మయ్య శాస్త్రిణాం వచనమేవాధారో దరీదృశ్యతే. తదేవాద్య యావత్ప్రమాణం భవితు మర్హతి. అస్య చ చమ్పూభాగవతస్య – పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణానాం మహామహోపాధ్యాయానాం పక్షధరవంశీయానాం యల్లయసూరిణాం శిష్యేణ భ్రాతృతనయేన చొక్కయసూరిణా విరచితా రత్నావళీ సమాఖ్యా కాచ నైకా వ్యాఖ్యా వావిళ్ళ రామస్వామిముద్రణాలయ ముద్రాపితాద్యత్వే క్వచిత్క్వచి త్కేషాంచి ద్దృష్టిపథ మాయాతి. న సర్వత్ర స్సముపలభ్యతే. న చ విక్రీయతే, వ్యాఖ్యా పునః స్ఫుటతరార్థప్రతిపాదికాస్య వ్యంగ్యప్రధానస్య ప్రధానావశ్యకీ.

"గూఢా భట్టనిబంధఘట్టసరణిః తంత్రం గురో ర్యంత్రితం
కోణం కాణభుజీ భజత్యతిభయా త్వాతివ్రతీం సాహితీ
నైయాసక్యనురాగిణీ మయి, గిరాం గుంభాశ్చ కౌంభీనసాః
వ్యాఖ్యాతుం నవకాళిదాసకవితాం భీతి స్తథాప్యస్తి మే॥

ఇత్యేతాదృగక్కయసూరిణ ఏవ భీతిజనకస్య వ్యంగ్యప్రధానైతత్ప్రబంధ వ్యాఖ్యానస్య కరణే తదుద్యమేవా కస్య వా పాదః పురః స్ఫురతి ? కస్య వాజిహ్వాగ్రే న్నిస్సరతి? కోన్వత్రాధిక్రియతే" ఇతీయం మహతీ విచారదశా విపశ్చితాం మూర్ధ్ని స్యవిశత్. ప్రతిభయాప్రవృత్త్యా చాపరశంకరావతార ఇతి ప్రసిద్ధః సంతత హయగ్రీవోపాసనాప్రణిహితచిత్తవృత్తిః పరిపక్వతదుపాసనాఫలపరమావధిః అష్టత్రింశత్తమ వర్షాత్మకే జీవితకాలే ప్రాయశః శతసంఖ్యయా సాకం పృథక్చ పంచాశత్సంఖ్యాం

సమధిరూఢానాం బహుళతరశాస్త్రీయనిబంధగ్రంథానాం రసవత్తరబహుప్రబంధ రాజానాం భోజరాజోక్తదిశా భక్తైరపి రసత్వస్ఫోరకాణాం స్తోత్రపాఠానాం చ రచయితా ఉపదేశమాత్రోపాత్త సర్వవిద్యాసర్వస్వః గర్తపురీమండలాంతర్గత నరసరావు పేట శాఖామండల (తాలూకా) సమీపసంస్థిత పమిడిపాడు అగ్రహార వాస్తవ్యః ఆంధ్ర నియోగిబ్రాహ్మణః బ్రాహ్మణోత్తమ ఆశ్వలాయనసూత్రః భారద్వాజసగోత్రః ఋక్శాఖాధ్యాయీ హనుమాంబామోహనరాయతనూభవః బెల్లంకొండ రామారాయ విద్వత్కవిః చంపూభాగవతవ్యాఖ్యాం మంథరాభిఖ్యామిమాం ప్రససాద. అయం చ 1797 తమే శాలివాహనశకే యువసంవత్సర మార్గశీర్ష కృష్ణపక్షామావస్యా సోమవాసర నిశీథిని కర్కటకలగ్నే ప్రాదురభూదితి వ్యాకరణే పురిఘళ్ల రామశాస్త్రిణః న్యాయేపురిఘళ్ల సుబ్రహ్మణ్య శాస్త్రిణశ్చోపదేశమాత్రేణ తత్పండితదేశికస్థానములమకార్షురితి చ శ్రూయతే వేదాంతశాస్త్రీయానర్గళపాండితీవైభవస్తు కేవలం హయవదనానుగ్రహాయత్త ఏవేతి చ. కృష్ణానదీతటస్థితే వేదాద్రిపుణ్యక్షేత్రే చిరాయాయంతపశ్చచారేతి తత్సమకాలికానాం వృద్ధానాం ప్రసంగానుప్రసంగప్రసక్తేషు వాచాక్రమేషు ప్రవాదోయ మిదానీమపి ప్రచలతి. "సుకవీ గతాయుః" ఇతీవ స్వల్పే వయసి అష్టత్రింశత్తమాత్మకే ఆనందసంవత్సర కార్తిక విమలనవమ్యాం భువస్తలం విహాయ దివస్తలమారురు స్సోయం రామారాయ కవిర్బ్రహ్మభూయం జగామ. సత్సు ప్రకృతకవికృతకృతిరత్నేష్వనేకేషు విశిష్య గీతాభాష్యార్కప్రకాశే ఉపనిషద్వ్యాఖ్యానరూపాయాం దినకరవ్యాఖ్యాయుతాయాం వేదాంతముక్తావళ్యాం శారీరక చతుస్సూత్రీవిచారే వేదాంతకౌస్తుభే ద్వైతవిజయే శాంకరాశాంకరభాష్యవిమర్శే వా స కేవలం వేదాంతపాండితీవైభవస్య పరాకాష్ఠా ప్రత్యపాది; అపి తు ప్రత్యక్షరం ప్రధానతో రామానుజమతఖండనే విశేషాతంత్రాగ్రహః ప్రాదర్శి. అత్రచాంశే కర్ణే కర్ణే జప్యమానయా కయాచిత్కింవదన్త్యా మూలమున్నేయమివ ప్రతిభాతి. తథాహి కదాచిత్పరవస్తువంశీయాః కేపి రామానుజమతగురవోప్యాపి. విశిష్య దేశికా ఏతదీయమగ్రహారం సమాజగ్ముః । కవేరస్య చక్రాంకితాని చక్రుః. తదను "అద్యకృత చక్రాంకితోహం తత్ర భవద్భ్య ఆతిథ్యం దాతుమర్హోస్మి దినేస్మిన్నస్మద్గృహే మయా సహోపభుజ్య మామస్మదీయం చ సర్వస్వం పావనమనుగృహ్ణన్త్వితి" సవినయం కవి సంప్రార్థనం తిరశ్చక్రుః. తత్క్షణమేవోత్థాయ ముఖతః "న త్వం గురురసి నాహం శిష్యోస్మి పరంచ భవదీయం రామానుజమతం కీదృశం స్థానమధిరోక్ష్యతి, పశ్యతు భవాన్" ఇత్యుక్త్వా యథాకథంచిత్సమాధాతుముద్యతానాం తత్రత్యానాం ముఖతో నిస్సృత్యానిస్సృతాని వాక్యాని పృష్ఠతః కృత్వా స్వభవనమయం సమాయయౌ. తతో ధృతదీక్షః కృతహస్తః కృతకృత్యశ్చాభవదితి. ప్రకృతమనుసరామః. విమృశ్య దృశ్యమానేష్వక్కయ్య సూరివ్యాఖ్యానతో విస్పష్టతరార్థ ప్రతిపాదికేయం

వ్యాఖ్యేతీవ దరీదృశ్యతే. "పురాణాం నీరూపస్యామసీ" త్యాది ఘట్టేష్వపి నస్వకీయా ద్వితీయ వేదాంతపాండిత్యప్రకర్షః ప్రత్యాపాదీతీవ ప్రతిభాతి. తమిమ మంశం.

"వ్యంగ్యప్రధాన మిదకం స్ఫుటమేత కోను"

ఇతి శ్లోకే స్ఫుటమేతేతి పదం నివేశయన్ కృతికృదేవ వ్యంగ్యప్రధానస్య స్ఫుటతరార్థప్రతిపాదనమేవ ప్రధానావశ్యప్రాప్తం ప్రతిపిత్సుభిర్జిజ్ఞాస్యత ఇతి తదర్థమేవ ప్రయతే ఇత్యభివ్యానంజ. అక్కయసూరిణ ఏవ భయజనకస్యైతద్వ్యాఖ్యానస్య కరణేఽస్య సుదృఢం సామర్థ్యమస్తీతి హయగ్రీవ ఏవాభివ్యంజయతి. తం దేవమేవ ప్రమాణయామి. అన్యథా స్వవినయప్రదర్శనమాత్ర తాత్పర్యేణ ప్రవృత్తస్యకవేరుపోద్ఘాతశ్లోకే హయగ్రీవప్రచోదనమేవ కేవల మప్రయత్నతః ప్రశ్నోత్తరరూపేణాహామస్య వ్యాఖ్యానేసమర్థ్యత్వార్థః కథంసముపలక్ష్యేత? తథాహి పశ్యన్తుభవన్తః.

వ్యంగ్యప్రధానభగవత్ప్రతిపాదకత్వాత్.
వ్యంగ్యప్రధానమిదకంస్ఫుటమేత కోను ?"

ఇత్యేతదవధి కాకుస్వరాన్వయం విహాయ ప్రశ్నార్థకత్వప్రతీక్షణే "రామ" ఇతి తృతీయపాదాదిమం పదం సమాధానపరం పర్యవస్యతి. అప్రత్యక్షస్యాపి భగవతో జగత్సృష్ట్యాదివ్యాపారైరభివ్యజ్యమానస్య ప్రతిపాదకత్వా ద్వ్యంగ్యప్రధానస్యాస్య హృదయం స్పష్టీకర్తుం న కోఽపీతి వాఖ్యాతృహృదయే తేనైవ హేతునా =నామ= యతస్తత్రభవతా భవతా భగవద్గీతా భాష్యార్కప్రకాశాది నిబంధముఖేన కరతలామలకవ ద్వ్యంగ్యప్రధాన భగవత్స్వరూపం నిరూపిత మాత స్వమస్మిన్కృత్యేఽధికృతఇతి సహేతుకమప్రీదకం సమాధానం భవితు మర్హతి. అపి చైత దుపోద్ఘాతశ్లోకేష్వేవ

"అపభ్రంశా వర్ణా అపి నహరిగా దూషణపదం
తతోఽపభ్రంశోఽహం ధృవమివ భవేయం హరిమనాః"

ఇతి వదతా రామారాయేణైవ స్వస్య వ్యంగ్యప్రధానప్రబంధరచనాపాటవమస్తీతి వ్యాంజిష్ట. కవి రయ మిమా మియతీం వ్యాఖ్యాంశుభకృత్కార్తీకకృష్ణదశమ్యా మారభ్య తస్మిన్నేవ వత్సరే మాఘశుద్ధాష్టమ్యాం సమాపేతి గ్రంథకర్త్రులేఖిన్యా విజ్ఞాయతే. మధ్యే యద్యత్స్వల్పస్వల్పగ్రంథాన్ వ్యరీరచన్ను? తథా విరచ్యాచ్చేతి కిమితి వక్ష్యామి రామారాయగ్రంథరచనాలాఘవమ్? నిరుక్తక్రమేణావతారస్థానీయస్యాస్య గ్రంథకర్తురంశే పరిచయకరణమపి దోషాయైవ భవతీతి విరమన్ తద్వైశిష్ట్యప్రతిపాదికా మేతత్కృతశతాధికగ్రంథపట్టికాం దాస్యామి. అత్రానుపలభ్యమాన గ్రంథసంచయం సంపాద్య రామారాయోపాసితహయవదనప్రబోధేనేవ ఏతద్వ్యాఖ్యాతృనిఖిలగ్రంథముద్రాపణభార ముద్వోఢుం బద్ధకంకణానామాస్తికశేఖరాణాం వైద్యభూషణానా మస్మత్సుహృద్వరాణాం సుకవినాం కవితా సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిణాం సమీపస్య ప్రాపణేనఉపలభ్యమానాముద్రితగ్రంథముద్రాపణద్రవ్యసాహాయ్యేనభారతీయాస్తత్రాపి చాంధ్రమహాజనా ఉపకుర్వన్తు. కోను ఖలు కరాళేఽస్మిన్ కలికాలే పరకీయాన్ గ్రంథా

నుద్ధర్తుముద్యుంక్తే? కోను ఖలు తత్రాపి గీర్వాణవాణీమయస్యాస్య వాఙ్మయస్య ముద్రణార్థం ద్రవ్యవితరణే బద్ధాదరో భవతి? పరమభాగవత శ్రీరామారాయకృతస్య సంస్కృతవాఙ్మయస్య భాగవతస్య వాచికమానసికమలాపకర్షణే దక్షస్య ముద్రాపణే నాయం శ్రీ తాడేపల్లి వెంకటనారాయణ శ్రేష్ఠీ సర్వథా కృతకృత్య ఇతి దృఢమహం విశ్వసిమి. అనితరాచరితేనానేన కరణీయేనాయం శ్రేష్ఠీ మహావదాన్య ఇతి విజ్ఞాయతే. ఆచత్వారింశత్పత్రం నిజాధికారేణ నిరుహ్యమానే ఆంధ్రగ్రంథాలయ ముద్రణాలయే ముద్రాప్య కారణాంతరేణాజంతాముద్రణాలయముద్రణావసరేపి తత్రాపి స్వీయే కర్మణీవ స్వీయాం మద్వితీయాం శ్రద్ధాం బాధ్యతాయుతాం స్వీకృత్య నిరూఢ ముద్రాపణభారాః కుందా లక్ష్మీనరసయ్యా మహోదయా అపి నిజం జన్మ సార్థకీచక్రుః. రామారాయవిషయకాతితరభక్త్యా కేవల మంగీకృతైతత్పరిష్కారభారస్య తదనంతర మతితరానారోగ్యవశేనాన్యసాహాయ్యమపేక్షమాణస్య మమ హయవదనానుగ్రహేణేవ "మదీయ ఏవ గృహే అజంతాముద్రణాలయోవస్థితిః. ప్రాయశోధిక గ్రంథస్యాత్రైవ ముద్రాపణం ఏతదధికారీ పరిశోధకః విశిష్య సుహృత్ శ్రీ చెరువు శివరామకృష్ణశాస్త్రీ" ఇత్యేతే సర్వేప్యస్య పరిష్కృతాభారస్యాపనయనే మహదుపకృత్యానుకూలవాతావరణం ససృజుః। ఏవంచ హయగ్రీవ ప్రబోధేన ప్రేరకస్థానమలంకర్తారః కవితా సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిణః సహస్రశో ముద్రాపణద్రవ్యప్రదాతారోపి తాడేపల్లి వెంకటనారాయణ శ్రేష్ఠినః యథాకథంచిదేతత్కర్మణి సహాయభూతా అనుమోదకాః కుందా లక్ష్మీనరసయ్యా మహాశయాః పరిచయకరణకరణీయే నాహం చ ధన్యతమా ఇతి ధన్యవాదాన్ సమర్ప్య విరమామీతి శమ్.

ముద్రితగ్రంథాః

1. శ్రీ భగవద్గీతా భాష్యార్కప్రకాశికా
2. రుక్మిణీ పరిణయచంపూః
3. కృష్ణలీలా తరంగిణీ
4. వేదాంతకౌస్తుభః
5. కందర్పదర్ప విలాసభాణమ్
6. శారీరక చతుస్సూత్రీవిచారః
7. వేదాన్త ముక్తావళీ
8. అద్వైతవిజయః
9. చంపూభాగవతవ్యాఖ్యా
10. హకారాది హయగ్రీవ సహస్రనామావళీ
    హయగ్రీవ తారాస్రజమ్
11. గరుడసందేశః
12. హయగ్రీవశతకమ్

ఉపలబ్ధాముద్రితగ్రంథాః

13. సముద్రమథన చంపూః
14. మురారి నాటకవ్యాఖ్యా
15. శూద్రధర్మ దర్పణమ్
16. హకారాది హయగ్రీవ సహస్రనామావళీ వ్యాఖ్యా
17. దేహదేహి భావనిర్మూలనమ్
18. వేదాంతనిశ్చయః
19. ధర్మప్రశంసా
20. కామమీమాంసా
21. త్రిమతసమ్మతమ్
22. విద్యార్థ విద్యోతనమ్
23. కవిభూషణమ్

అనుపలబ్ధా ముద్రితగ్రంథాః

శరద్రాత్రీ, సిద్ధాంతసింహః.
అద్వైతామృతమ్, వేదాన్తసఙ్గ్రహః
వేదాన్తదీపికా, వేదాన్తదినకరః
వేదాన్తతత్త్వామృతమ్, విష్ణువిజయః
అద్వైతాన్యమతఖణ్డనమ్
సమస్యారత్నాకరః
భాగవతచతుస్సూత్రవ్యాఖ్యా
బ్రాహ్మణశబ్దవిచారః
నియోగివైదిక హితోపదేశః
వికారాదివిష్ణుసహస్రనామావళీ, సవ్యాఖ్యా
పరమాత్మ సహస్రనామావళీ
హయగ్రీవాష్టోత్తర శతకమ్
మత్స్యాష్టోత్తర శతకమ్
కూర్మాష్టోత్తర శతకమ్, వరాహాష్టోత్తర శతకమ్
రమావల్లభరాయ శతకమ్
రమావల్లభరాయస్తుతిః
వైజయన్తీ, ముక్తాహారిలితా, విశ్వరూపవ్యాఖ్యా
లోకాయతాదిమతఖణ్డనమ్
కృష్ణోద్భవసంవాదవ్యాఖ్యా-
గఙ్గాష్టకమ్, హయరాజాష్టకమ్
రమారాధాష్టకమ్, రామస్మరణాష్టకమ్
మురహరాష్టకమ్, మాయావ్యష్టకమ్
భగవద్భజనాష్టకమ్
భగవత్సంబోధనాష్టకమ్
హయగ్రీవాష్టకమ్
ఆశయహితోపదేశాష్టకమ్
శ్రీహయగ్రీవపదానుపేక్షాష్టకమ్
రామాష్టకమ్, గణపత్యష్టకమ్
కోటీశాష్టకమ్, అంబాష్టకమ్
వేంకటనాథాష్టకమ్, శ్రీతులస్యష్టకమ్
చంద్రాష్టకమ్, అశ్వత్థాష్టకమ్
సాగరాష్టకమ్, భాగవతాష్టకమ్
మనస్సంబోధనాష్టకమ్
కవితాష్టకమ్, శివాష్టకమ్
శివభుజఙ్గప్రియదాష్టకమ్
శ్రీశఙ్కరాష్టకమ్, శ్రీవ్యాసాష్టకమ్
శ్రీ దత్తాత్రేయాష్టకమ్
పినాకిన్యష్టకమ్
వేదాద్రిసాలగ్రామనరసింహాష్టకమ్
గోదావర్యష్టకమ్
శ్రీకుమారస్వామ్యష్టకమ్

శ్రీకృపాణ్యష్టకమ్
శ్రీవేదాద్రియోగానన్ద నరసింహాష్టకమ్
సూర్యాష్టకమ్
సాలగ్రామాష్టకమ్
ఆత్మాష్టకమ్, అర్యాష్టకమ్
భగవద్గీతాష్టకమ్
విష్ణుభక్త్యష్టకమ్
అద్వైతాష్టకమ్
రఙ్గనాయకాష్టకమ్
ఈశ్వరరూప సఙ్గ్రహాష్టకమ్
ద్వైతాద్వైత విశిష్టాద్వైతసాంఖ్యా
చలమతిసమ్మతాష్టకమ్
నిమతఖణ్డన పూర్వకాద్వైతమత
స్థాపనాష్టకమ్
త్రిమూర్త్యష్టకమ్
హిరణ్యగర్భాష్టకమ్
శేషాష్టకమ్
అమరావతీశ్వరాష్టకమ్
ఉపనిషదష్టకమ్
లక్ష్మ్యష్టకమ్, భూమ్యష్టకమ్
అగ్న్యష్టకమ్
వాయవ్యష్టకమ్
ఆంజనేయాష్టకమ్
జయాష్టకమ్, విజయాష్టకమ్
హనూమదష్టకమ్, జనన్యష్టకమ్
సోమసుందరాష్టకమ్
గుర్వష్టకమ్
సీతారాఘవస్తుతిః
జనార్దనస్తుతిః, శివస్తుతిః
సరస్వతీస్తుతిః
ప్రదక్షిణ స్తవరాజమ్
హనూమద్దణ్డకమ్
హయగ్రీవదణ్డకమ్
రామాయణాన్తరార్థ శ్లోకత్రయమ్
త్రిపురాసుర సంహారాన్తరార్థ ప్రతిపాదకమ్
భారతాన్తరార్థ వర్ణనమ్
ఘనవర్ణనమ్
స్వీకారనిర్ణయః
రమాపరిణయచమ్పూః
మోక్షప్రాసాదః
సుమనోమనోరఞ్జనమ్

శ్రీ తాడేపల్లి వేంకటనారాయణశ్రేష్ఠిగారి వంశాను చరితము

శా॥ శ్రీమంతం బురుకీర్తిశోభితము లక్ష్మీవాసయోగ్యంబు ను
ద్దామవైభవ మార్యసమ్మతము తత్ప్రౌఢిమాగణ్యమై
భూమానందనిధానమై వెలయు నీభూమిన్ బ్రతిష్ఠావహా
స్థేమంబై శిరసాల గోత్ర మమరున్ జెన్నార నార్షోక్తమై.

మ॥ కలిమిం జ్ఞల్గి సుపుత్త్రపౌత్త్ర విలసత్కల్యాణ సంశోభి శ్రీ
నిలయంబై సుగుణాలవాలమయి తా నెంతే యశశ్శోభియై
లలితంబై సుకవిప్రశంసితమహాలక్ష్మీవిలాసోరు గో
ష్ఠిలసత్స్థానమై భువిన్ వెలసె తాడేపల్లివంశంబునన్.

శా॥ దానం దాన గుణాగ్రగణ్యుఁడు మహోదారుండు శాంతాత్ముఁడ
న్యూనానేక సుపుణ్యుఁ డూరుజవరేణ్యుం డుత్తముం డాశ్రిత
ప్రాణత్రాణుఁడు నిర్మలుండు హరిసేవాలోలుఁడై సద్గుణ
స్థానంబా యన నొప్పు 'లక్ష్మీపతి' నాసాధుప్రసిద్ధుండునై.

తే॥ గీ॥ ధర్మనిర్వాహమం దరుంధతిని బోలి పతికిఁదగుభార్యయన్ బ్రథితిఁబడసి
శ్రీ మహాలక్ష్మీనామంబుఁ జెలఁగి మిగుల సంపదైశ్వర్యకీర్తుల నింపుచుండె.

కం॥ దంపతు లిరువురు ప్రేమం బెంపరి యుండంగ సకల విద్వన్నుతులై
సొంపుగ పుత్త్రుల నిరువుర సంపచ్ఛోభనుల గనిరి సరసతమీరన్.

ఉ॥ వారలలోన సర్వగుణవారిధిచంద్రుఁడు రత్నయాఖ్యుఁడున్
ధీరజనాభినందితుఁడు ధీయుతుఁ డందుల జ్యేష్ఠుఁ డావలన్
భూరిదయాపరుండు సురభూజము యాచకకోటి కెప్పుడున్
సూరిజనేడ్యుఁ డొప్పెసగు శూరుడు వేంకట సుబ్బయాఖ్యుడున్.

సీ॥ ఏమానినీరత్న మెన్నడేనియు భర్తృవాక్యంబు కెదురాడ భయముఁజెందు
నే పుణ్యములపంట యింపుమీరగ బంధుజనములపైఁ బ్రీతి నెనసియుండు
నే సాధ్వి కరుణతో హృదయపూర్వకముగా నన్నదానాళి దా నర్థిఁ దనుపు
నే దయాళుమతల్లి యెలమి శుశ్రూషల నత్తమామలఁ బ్రీతినందఁజేసె
తే॥ గీ॥ నట్టి సుగుణాబ్ధిసంజాత నమరసురభి సుబ్బమాంబను బెండ్లాడి సుస్థిరంబు
గాను పురుషార్థములనెల్లగాంచి ప్రథితి దాన గుణశాలి విజ్ఞాన ధనుఁడునయ్యె.
తే॥ గీ॥ వారి గర్భంబు చల్లనై వర్ధిలంగ నొప్పె వేంకటనారాయణుండు సుతుడు
కోటమాంబయు వేంకాంబ గోమరితలును పుట్టి రొప్పుగ మువ్వురు మూర్తులనగ

ఉ॥ ధీయుతుఁడై యిలాతలిసుధీజనమాన్యత వేంకటాఖ్యనా
రాయణగుప్తయౌ నితఁడు ప్రాజ్ఞజనాదరణుండు నౌచు నా
రాయణమూర్తిసాటియయి రంజిలె తండ్రికిఁ దగ్గపుత్త్రుఁడై
పాయని వేడ్కఁ గీర్తి ధనవంతులలో గడియించె మెప్పుగన్.

కం॥ పులు గడిగిన మాణిక్యము నలరగ మాణిక్యమాంబ నధిక ప్రేమన్
గలుగఁగఁ బెండిలియై తనయులఁగన మదినిల్చె మిగుల యున్మ్రలికంబున్.

ఉ॥ "మంచికి చెడ్డయౌను" ననుమానము లేదికనంచుఁ దెల్పగాఁ
గొంచక మంచిచెడ్డలను గూర్చెడి యాద్రుహిణుండు పాపియై
వంచనఁజేసి చేకొనియె బాపురె! అక్కట! మందభాగ్యులన్
సంచితమౌనె? రత్నము వెసం బడుబాముల నొందినన్ ధరన్.

మ॥ మతిమాణిక్య వియోగభగ్నమయి యున్మాదంబునం బోక దా
నతిపుణ్యప్రద ధర్మకర్మరతమౌ చానందమై యుండ శ్రీ
యతిరాజాహ్వయనాధవల్లియగు తాయారాంబ నుద్వాహమై
యతుల శ్రీవిలసన్మహామహుఁడు దానయ్యెన్ బహూత్సాహియై.

కం॥ అతులితపతి గౌరవమతియై నిజభర్తృవాక్య మందెంతంతే
గతి యాఁడుబిడ్డలిర్వురవితత ప్రేమంబు జూచు విసువక నెపుడున్.

సీ॥ అర్మిలి వనములనాలయంబు బ్రీతి స్థాపించె భూదేవతాగృహంబు
లెలమి నిధానంబు నెంతెంతయో గూర్చె వెస తటాకంబుల వెలయఁజేసె
వైశ్యబాలుర కన్నవస్త్రంబు లీయగా హాస్టలు నీపురి నమరజేసె
అడిగినవారికి హర్షంబుమీరగ వెనువెంటఁ బ్రీతితో ధనమునొసఁగె.

తే॥ కావ్యపంక్తికి నేడు తార్కాణమగుచు భాగవతచంపు వ్యాఖ్యానభాగ మిపుడు
వెలయఁజేయుచు భూమిలో నిలిపెఁ బేరు సప్తసంతానములనారు సరవిఁగూర్చె॥

చం॥ తనయునిగూడ దంపతు లుదారమనీషను శీఘ్రకాలమం
దెనయుచు భూస్థలిన్ జననమెత్తిన దానికి సప్తసంతతి
న్గను ఫలమంత సాంతముగ గల్గగజేయుట కా పరాత్పరున్
మనముల దల్చి దీవెనల మందముగా నొడగూర్తు మియ్యెడన్.

ఏతద్గ్రంథ ముద్రాపయితృ వంశానువర్ణనమ్

శ్రీమ న్నరాణా న్నిలయం సుకీర్తి, హ్యుద్దామ తేజోనిధి మత్సుపుణ్యమ్
సత్సజ్జతే స్తత్వ విదుద్భవాచ్చ, ఖ్యాతిజ్గతం శ్రీ శిరసాల గోత్రమ్॥ ॥౧॥

తత్రాద్య శ్శిరసాల గోత్ర జననా త్సుశ్రై రగణ్యై శ్శుభః
"తాడేపల్లి" సమాహ్వాయ స్సుగుణవా న్వంశో స్తి వైశ్యాకరః
దానప్రౌఢిమ సన్నుతార్ష విభవ స్సుశ్రీమతా మాలయో
ధర్మాఽధర్మవివేచనే నిపుణతాం నీతోఽతిపూతో మహాన్॥ ॥౨॥

తదన్వయే ధర్మకృదిజ్జితజ్ఞ, శ్శాంతోతి దాన్త స్సుగుణై రనన్తః
"లక్ష్మీపతి" ర్నామ సుపుణ్యశాలీ, ప్రాదుర్బభూ "వేన్దు రివాంబురాశౌ" ॥3॥

తస్యాస్య రామా సుగుణాభిరామా, సౌశీల్యభూమా జిత పూర్ణసోమా
శ్రీమన్మహాలక్ష్మ్యభిధాతిరామా, శ్రీరామపాదాబ్జ నివిష్టకామా॥ ॥౪॥

తయోర్ద్వయోః పుణ్యవశాత్సుపుత్రౌ, జనాభినన్ద్యౌ సుగుణాలవాలౌ
జాతౌ తయో రగ్ర జని ర్మహాత్మా, రత్నయ్య నామా బహుపుణ్యరాశిః. ॥౫॥

తస్యానుజో వేంకటసుబ్బయాఖ్యో, దయాపరో ధీరజనాభిరామః
శ్రీమా న్జగద్వ్యాప్త విశాలకీర్తి, ర్దీనా ర్తిహాసూరిజనేడ్యమానః ॥౬॥

శ్రీమద్వేంకట సుబ్బయాహ్వయమణే రుద్దామధీశాలినో
భార్యా సర్వగుణాధికా సుచరితా శ్రీసుబ్బమాంబాభిధా।
తత్పత్న్యాం సచ వైశ్యవంశతిలకో ద్వే పుణ్యవత్యౌ సుతే
పుత్రా శ్చైక మజీజన త్స్వసుకృతా చ్ఛ్రీరామపాదార్చనాత్॥ ॥౭॥

ప్రాదుర్బభూతో యోసౌ, వేంకటనారాయణో గుప్తః
సోయ మ్మాన్య శ్శ్రీమా, నాయత కీర్త్యాభిరామోఽభూత్॥ ॥౮॥

స వైశ్యవర్య శ్శుభరూపశీలాం, మాణిక్యమామ్బాం పరిణీయ గార్హమ్
నయ న్స్వధర్మాచరణానురూపం, ముదా హ్యనైషీ త్సుఖ మాత్మకాలమ్॥ ॥౯॥

జాయాపి సా భక్తిమతీ గుణాధికా, దివానిశం భర్తృపదా త్తచిత్తా
బభూవ హా! కష్ట మనార్యకర్మా, వ్యాపాదయ త్తా న్విధిహీనోఽతిదుష్టః॥ ॥౧౦॥

తథాప్యయం వేఙ్కట శబ్దపూర్వో, నారాయణ శ్శ్రేష్ఠివరో విరాగాత్
విస్మృత్య తద్ధర్మసతీ వియోగం, పవిత్రికార్యే ష్వతిలాలసో౽భూత్॥ ॥౧౧॥

నిర్మాయ దేవాయతనం వనాని, నిధాన మత్యన్త మగణ్యరూపమ్
విధాయ కూపాశన సత్త్రిసంతతిం, చకార దానం సురభూసురేభ్యః ॥౧౨॥

అపత్యా న్యేవం షడ్విధివ దుపలభ్యారసను తే
మతింకృత్వా పాణిగ్రహణ మకరో త్కాఞ్చన వధూం
తదర్ధాఙ్గ్యా ముప్త్రా న్జనయతు మురారే స్సుకృపయా
దృఢ ప్రేమ్ణా రామా మపిచ కలయన్ రంజితధియా॥ ॥౧౩॥

యతిరాజనాధవల్లీ తాయారూ స్సా ప్రసూయా త్రా
తనయా నపారబుద్ధి స్సప్తా పత్యత్వ పూరణాయాసా॥

య శ్శార్ఙ్గపాణి స్వభివర్ణితో౽స్మి
న్ప్రద్యుమ్న కాదీ న్నుషువే శతం సుతా
స రుక్మిణీశో వసుదేవసూను
శ్శ్రీకృష్ణదేవో౽వతు పుత్త్రిదో౽మూ॥ ॥౧౪॥

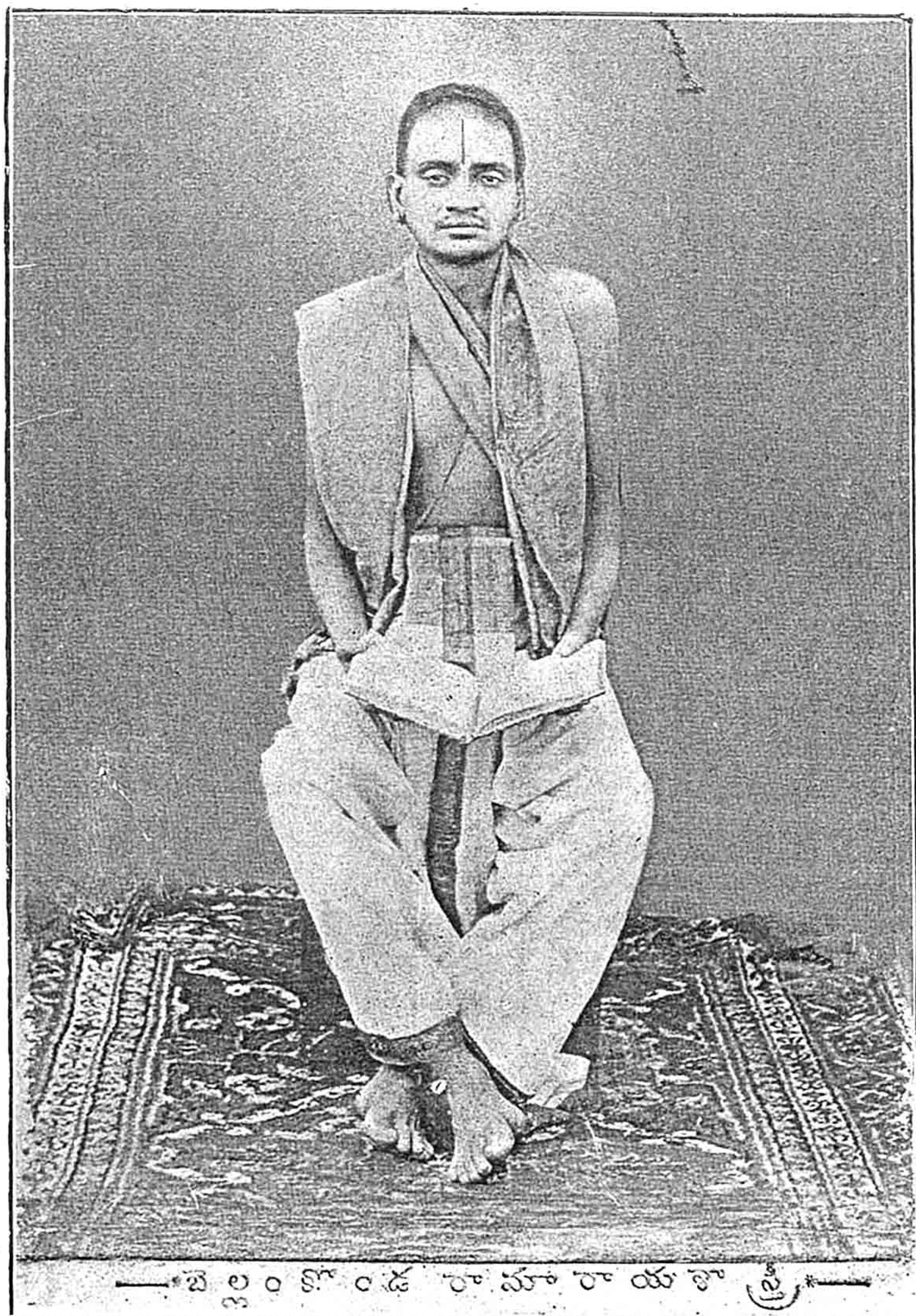
లంకా సీతారామశాస్త్రి
ప్రధానాంధ్రోపాధ్యాయులు
హైస్కూలు, నరసరావుపేట.
10-2-49

నరసారావుపేట వాస్తవ్యులు

శ్రీ తాడేపల్లి వేంకట నారాయణశ్రేష్ఠిగారు

ద్రవ్యదాత.

బెల్లంకొండ రామారాయశాస్త్రి

గ్రంథకర్త.

ఓమ్

శ్రీహయవదన పరబ్రహ్మణే నమః

శ్రీ చంపూ భాగవతే

ప్రథమో విలాసః

శుభకృత్ కార్తిక కృష్ణదశమ్యామ్

శ్లో. చమ్పూభాగవతాపగాపతి మముం కేచిత్తరన్తు స్వతః
కేచిత్ప్రాప్య తరీం తరన్తు కతిచి త్తీర్థోపదేశాశ్రయాత్
సుబ్రహ్మణ్య నిదేశత స్సుమనసాం దాతు న్తదీయామృతమ్
రామః ప్రారభతేऽథ తస్య మథనం శ్రీనాథపాదాశ్రయః. 1

శ్లో. సస్యస్తోమం ఫలతి బహుధా కృష్యమాణైవ ధాత్రీ
క్షీరాసారం స్రవతి బహుధా దుహ్యమానైవ ధేనుః
గ్రన్థాంభోధి ర్వ్యధిగతఫలోऽప్యేష నిత్యం బుధేన్ద్రై
శ్చేతన్మంథే జనయతి సుధాపూరధారా ప్రవాహమ్. 2

సుధాపూర స్సుధారాశిః అమృతనిధిరితియావత్. తస్య ధారాః వృష్టయః తాసాం ప్రవాహమ్, అత్రగ్రన్థాంబుధౌ, మేఘవత్ ఘనీభూయ సుధా అస్తి.వాతవశా ద్యథా మేఘా ద్వర్షావిర్భావః. తథా,మథనవశాత్ సుధాపూరా ద్వర్షావిర్భావః. యథా వృష్టిధారాణాం బహూనాం మిళిత్వా ప్రవాహరూపేణ ప్రసృతిః ఏవంసుధాపూర ధారాణామపీతి, ఏతేన సుధాసార నిక్షేపయోగ్యేషు బహుషు శ్లోకేషు వ్యాఖ్యాతేషు తదుద్గతా బహవోऽమృతధారాః ప్రవహీభూయ సతా మ్మనసి సముద్రే ఇవమిళ న్తీతి ధ్వన్యతే.

శ్లో. అనన్తగుణవేష్టిత ప్రబలబుద్ధి మన్థాద్రిణా
హయానన కృపాఝరీ మిళితసన్మ నోజృంభణః
విలోడ్య బహువార మత్యుపమకోశదుగ్ధామ్బుధిం.
ప్రపద్య మధురాऽమృతం బుధ గృహాణ దాస్యత్యయమ్ . 3

కోశః ప్రకృతగ్రన్థః

శ్లో॥ చమ్పూభాగవతామ్బుధిం మథిత్వా తేన యద్బుధాః
గృహ్ణన్తి సార మమృతం వ్యాఖ్యానం మన్థరాభిధమ్ ॥ 4

శ్లో॥ హయానన ధృత స్త్వయా విజయతా మయం మన్థర
స్తవాపి భవితా రమా ధవళితాఖిలాశా స్తరా
త్వదీయ కరుణాలవాకలితమామకాత్మాఽమృతే
నిమజ్జతు భవత్పదాఽమృత రుహోద్భవే తే నమః. 5

శ్లో॥ యథాకథంచి న్మమ బుద్ధిమన్థరః ప్రవేశమీయా ద్భగవద్గుణా మ్బుధౌ
ఇతీవ చమ్పూంవివృణోత్యయం ముదాఽబుధోపిబాలోనతుసాహితీబలాత్. 6

సాహితీబలాదితి ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ సాహిత్యప్రకర్షం ప్రకాశయితు మిత్యర్థః.

శ్లో. అపభ్రంశా వర్ణా అపి న హరిగా దూషణపదమ్
తతోఽ పభ్రంశోహం ధ్రువ మివ భవేయం హరిమనాః
ముధాలాపై ర్వ్యర్థ భ్రమిభి రపి కాలం క్షపయతాం
జనానాంబుద్ధిం ద్రాగ్వశయ నృహరే తే నమఇదమ్. 7

అపభ్రంశాఅపి హరిప్రతిపాదకా వర్ణా దూషణపదం న భవన్తి. హరిగాః పతంజల్యంగీకృతా ఇతి ధ్వన్యతే. లౌకికదృష్ట్యా అపభ్రంశత్వేన ప్రతీయమానా అపి హిరుక్ ధిరకుత్ ఇత్యాదయ శ్శబ్దాభాష్యకారానుమతత్వేన నదూష్యాఇతిభావః. అన్యత్ర అపభ్రంశా ఆచారాదిభ్రష్టాఅపి వర్ణాః బ్రాహ్మణాదయః హరిగాశ్చేద్భగవద్భక్తాశ్చే ద్దూషణస్థానం నభవన్తి. తస్మాత్ అపభ్రంశోఽహం హరిమనా ధ్రువం భవేయమ్. తథా చేన్మమాపి న దూష్యత్వప్రసంగ ఇతి భావః.అన్యత్రహరిరహం భవామి.తతోఽపభ్రంశ ఏవ అపగతభ్రంశఏవ ముక్తఏవేతియావత్. ఏతేన భగవత్కథావ్యాఖ్యాన మస్మాకం క్షేమార్థమేవ. నతు పాణ్డిత్యప్రకర్ష ద్బోధనార్థ మితి వ్యాఖ్యాతుః కవే ర్వినయో వ్యజ్యతే భ్రమయః భ్రమణాని.

శ్లో. వ్యంగ్యప్రధాన భగవ త్ప్రతిపాదకత్వా
ద్వ్యంగ్యప్రధాన మిదకం స్ఫుటయేత కోను
రామ స్తథాపి విపరీత మియేష బాల్యా
త్సన్తః ప్రతీచ్ఛత గుణైకదృశో దయార్ద్రాః.

భగవాన్హి అప్రత్యక్షస్సన్ జగత్సృష్ట్యాదివ్యాపారై ర్వ్యజ్యతే. ఇతి వ్యంగ్యత్వం హరేస్సిద్ధమ్. ఇదమే వేదకం కావ్యం కర్మ.

3

శ్రీ హయవదన పరబ్రహ్మణే నమః

ఇహఖలు వెల్లాల కులకలశ వారాశి చిన్తామణిః ఫణితరాఘవపాణ్డవయాదవీయాభిధచిత్రప్రబన్ధః, శ్లేషయమకధ్వనిచక్రవర్తీ అభినవ కాళిదాసాత్మకపౌరుష నామా, చిదమ్బర నామా మహాకవిః. సకల కల్యాణగుణనిలయదివ్యవిగ్రహస్వరూపస్య భగవతో వాసుదేవస్య గుణక్రియా స్వరూపత్రితయ ప్రతిపాదకత్వేనాద్వితీయానన్దలక్షణ పరమపురుషార్థసాధనమ్. "కావ్యం యశసేర్థకృతే వ్యవహారవిదే శివేతర క్షతయే, సద్యః పరనిర్వృతయే కాన్తాసమ్మిత తయోపదేశయుజే" ఇత్యాలంకారికవచనప్రామాణ్యా ల్లౌకికపురుషార్థసాధనం చ చమ్పూభాగవతాభిధం మహాకావ్యం చికీర్షుః ప్రారిప్సితగ్రన్థస్య అవిఘ్నపరిసమాప్తి సంప్రదాయా విచ్ఛేద లక్షణఫలసాధనమభీష్టదేవతాప్రార్థనాగర్భ మాశీరూపం మంగళం శిష్యశిక్షార్థం గ్రన్థాదౌ శ్లోకషట్కేనోపనిబధ్నాతి. కల్యాణమితి.

శ్లో. కల్యాణం నః ప్రభూతం కలయతు లలితాలాపశైలేశబాలా
లీలాజాలానుకూలా శిశిరకర కలా భానుమాలాజటాలా
భద్రా శేషాహిభూషా పరికలితసుధాపూరధారానుకారా
ఏషాముద్రా వినిద్రా పురహరణవిధౌ కాఽపికారుణ్యపూర్ణా.

"లక్ష్మీంకరః కవర్గ స్స్యా"దితికవర్గస్యాదౌ ప్రయోగః మంగళకరః "మోభూమిస్త్రీ గురు శ్శుభం వితనుతే" ఇతి భూదేవతాక సర్వగురు ర్మగణోపి శుభకర ఏవ. అపి చ అయం మగణః కల్యాణ మితిపదం భద్రవాచకత్వేన అతీవశుభావహః. "దేవతావాచకా శ్శబ్దా యే చ భద్రాదివాచకా" ఇత్యుక్తత్వాత్. ఏవమ్ వర్ణతః గణతః అర్థతశ్చ కల్యాణపదం సర్వశుభావహ మితిఫలితమ్. లలితాలాపశైలేశబాలా లీలా జాలానుకూలా శిశిరకరకలా భానుమాలా జటాలా శేషాహిభూషా పరికలితసుధాపూరధారానుకారా పురహరణవిధౌ వినిద్రా కారుణ్యపూర్ణా భద్రా కాఽపి ఏషాముద్రా నః ప్రభూతం కల్యాణం కలయతు ఇత్యన్వయః. లలితాః మనోజ్ఞాః ఆలాపాః గిరో యస్యా స్సాతథోక్తా. మంజుభాషిణీత్యర్థః. శైలేశస్య హిమవతో బాలా పుత్రీతి యావత్ లలితాలాపాచ శైలేశబాలాచ తథోక్తా. తస్యాః లీలాజాలానాం విలాససమూహానా మనుకూలా అనురూపా మనోజ్ఞభాషణకటాక్షనిక్షేపాదిపార్వతీవిలాససంక్రమణోచితభూమి రితి ఫలిత స్సమాసార్థః. ఆలాపేత్యేత దుపలక్షణం గుణరూపాదీనాం తేన లలితాలాపపదేన పార్వత్యాః నిరతిశయసౌన్దర్యం శైలేశబాలేత్యనేన సత్కులప్రసూతి ర్వ్యజ్యతే. బాలేత్యనేన సౌకుమార్యం వ్యజ్యతే. ఏవం విధాయా అనుకూలేత్యనుక్త్వా ఏతల్లీలాజాలానుకూలేతి వచనేన పార్వత్యపేక్షయా పరమేశ్వరస్య సౌన్దర్యాద్యాధిక్యం వ్యజ్యతే. ఏతేన మాయాపారతన్త్ర్యాభావా చ్ఛివే పరమేశ్వరత్వం స్ఫుటం భవతి. అన్యథా శైలేశబాలా మేవాయ మను

కుర్యాన్నతు సైనమితి. ఏవం పార్వతీ సాహిత్య ప్రతిపాదనేన పార్వతీవిశిష్టః పరమేశ్వర ఏవ ప్రపత్తవ్యః. నతు కేవల ఇతి ప్రపత్తిమత ముపదిష్టం కవినేతి బోధ్యమ్. ఇత్థం స్వతస్సిద్ధం సౌందర్యం శివస్యాభిధాయ అథభూషణజ. మాహ_ శశిరేతి_ శిశిరకరస్య చన్ద్రస్య కలాయాః భానుమాలాభిః కిరణ పరమ్పరాభిః జటాలా దన్తురితా చన్ద్రచూడ ఇత్యర్థః అత్ర శైశిర్య ప్రతిపాదనేన భక్తతాపనివారణక్షమత్వం వ్యజ్యతే శిశిరకరం సర్వ మధృత్వా కలామాత్ర ధారణేన కళంకస్థానీయ దోషోపస్పృష్ట గుణాభాసాన్ కపటాన్ సేవకాన్ హిత్వా నిష్కపటం భక్తం స్వీయత్వేన గృహ్ణాతీతి వ్యజ్యతే. భాను మాలేత్యనేన లోకే స్త్రీభి శ్శిరసా ధృతచన్ద్రవంకాభిధభూషణ వన్నేదం భూషణం నిశ్శోభం కిన్తు ప్రచురశోభ మితివ్యజ్యతే. భానుమాలా జటాలేత్యనేన శివ శిరసి లమ్బమానా జటా నభవన్తి. కిన్తు శశాఙ్క శకల రుచిమాలా ఏవేతి అపహ్నవో వ్యజ్యతే. తేనచ జటానాం శ్వేతత్వంఫలతి. ప్రాణిస్థాదాతో లజితిలచి జటాలా ఇతి రూపకమ్. అథాపరం భూషణ మాహ. శేషేతి, శేష ఇత్యహిర్భూషా యస్య స్సాతథోక్తా శేషభూషితేతి యావత్. చూత వృక్షాదివ చ్ఛేషాహిపద యోస్సామాన్య విశేషభావా న్న పౌనరుక్త్యమ్. అనేన విశేషణేన శివస్య సర్వాతిశాయిత్వం వ్యజ్యతే. సమస్త భూధరస్యాపి శేషస్య తద్భూషణ స్థానాపత్త్యా తదంగ గతత్వాత్ తతశ్చ శేషశాయినో విష్ణోరపి శేషభూష శ్శివ ఏవ పరమ ఇతి ఫలతి. మల్లికామాల్యవచ్ఛేషభోగో విభాతి. తత్ఫణామణయస్తు కోకనదవ న్మధ్యేభాన్తీతి భూషణసామ్యం శేషస్య. యద్వా ముక్తాహార లతా వత్సర్పకాయః, నాయక రత్నానీవ ఫణామణయః, ఇతి ఏతేన శేషాఖ్య ముక్తాహారస్య మధ్యేమధ్యే విశ్లేషాభావా ద్దణ్డాకార స్థిత్యా ముక్తాహారా ద్వ్యతిరేకో వ్యజ్యతే. అపిచ. "ఆశ్రితేషు గణయన్తి నదోషమ్" ఇతి న్యాయాత్ ఆశ్రిత వత్సలోయం శివః పరమారణ విషధరత్వరూపం దోషమవిగణయ్య శేషం భూషయతీతి శివ ఏవ శరణీకరణీయ ఇతివ్యజ్యతే. అథ స్వరూపం గుణాంశ్చాహ. పరికలితేతి. సుధాయాః అమృతస్య సమృద్ధిః తస్య ధారాప్రవాహః తస్యానుకారః అనుకరణం భావేఘఞ్. పరికలితః కృతః సుధాపూర ధారానుకారః యయా సా ధావళ్యా దాహ్లాదకత్వాచ్చ సుధాధారా మనుకుర్వన్తీ ఇత్యర్థః. ఏతేన విగ్రహ స్వరూప మతిధవళ మితి. ఆత్మస్వరూప మమృతవ త్సుఖ మితి. గుణాః అమృతవ దాహ్లాదకా అనుభవతా మితి ఫలితమ్. అత్ర ధారాకారాకారిత స్సుధాపూర ఏవ పురుషాకారాకారిత శివవ ద్భాతి. నత్వయంశివ ఇత్యపహ్నవో వ్యజ్యతే. తేన అమృతవదోభ్యగ్యత్వం పరమానన్దాస్పదత్వఞ్చ శివస్య ఫలితమ్. అథ భక్తరక్షణో న్ముఖత్వమాహ, పురేతి. పురాణాం త్రయాణాం మయకృత పత్తనానాం హరణవిధౌ సంహార కార్యే వినిద్రా జాగరూకా త్రిపురాసుర విజయినీ త్యర్థః.

ఏతేన శివస్య మహాపరాక్రమత్వం వ్యజ్యతే. అతఏవ స్వం స్వాశ్రితాంశ్చ రక్షయతీతి భావఃఫలితః, భక్తరక్షణోపయోగినం ప్రధానం గుణం కంఠతో నిర్దిశతి, కారుణ్యేతి కారుణ్యేన కరుణారసేన పూర్ణా వ్యాప్తా, దయారసభరితాన్తః కరణేత్యర్థః, పూర్ణేత్యనేన శివస్య వస్తుతో చలత్వం వ్యజ్యతే. "పూర్ణస్య పూర్ణమాదాయేతి"శ్రుతేః. భద్రా కల్యాణీ సకలకల్యాణగుణ పరిపూర్ణేత్యర్థః ఏతేన ఉక్తానుక్త సకలగుణ సంగ్రహః కృతఇతిఫలితమ్. ఏషా మద్ధృదిస్థా. కాపి అనిర్వచ నీయా ముద్రా భంగీ శివఇత్యర్థః. ధర్మధర్మిణోరభేదోపచారాత్, నః అస్మాకం ప్రభూత. అధికం కల్యాణం కలయతు దిశతు_ "యో యద్వ్యాన్ సతద్గతే" ఇతిన్యాయేన శివస్య కల్యాణీత్వా దస్మాకమపి కల్యాణం దదాత్యేవేతి కవే ర్నిశ్చయః. కాపిముద్రాఇత్యాది స్త్రీలింగశబ్దైః పుమర్థప్రతిపాదనేన శివస్య అర్ధనారీశ్వరత్వం వ్యజ్యతే, కల్యాణం కలయత్విత్యత్ర సువర్ణం దదాత్వితి వ్యజ్యతే. యుక్తఇశ్చేదం శివస్య సమ్పత్ప్రదత్వాత్. అత్ర "అర్థతః శబ్దతోవాపి మనాక్కావ్యార్థ సూచనమ్." ఇతియథాకథం చిత్కావ్యార్థసూచనమపి భవతి. తథాహి యస్యాః లలితాలాపైర్భర్తుర్బ్రహ్మణో దేవానాం వా శం సుఖం భావతి సా లలితాలాపశా. ఇరా ఉదకం "ఇరా సురాంబువాగ్భూషు" ఇతిరత్నమాలా; తదీశ స్సముద్రః అస్య విష్ణోస్సంబన్ధీ ఇరేశః ఏరేశః దుగ్ధసాగరః విష్ణోః క్షీరసాగరశయనత్వాత్. తస్యబాలా కన్యా ఏరేశబాలా లక్ష్మీః, గలయోరభేదా దిలా శబ్దే ఇరాత్వబుద్ధిః. లలితాలాపశాచ సా ఏరేశ బాలాచ లలితాలాపశైరేశబాలా, వృద్ధిరేచీతి ఆకారస్యఏకారస్యచస్థానే వృద్ధిరైకారః తస్యాః లీలా జాలానుకూలా. శిశిరకరకలా చన్ద్రికలా తత్సామ్యాత్తదనుజత్వాద్వా కౌస్తుభమణిస్తత్త్వేన వ్యపదిశ్యతే. తద్భానుమాలాభిః తత్కాన్తిపూరైః జటాలావ్యాప్తా. శేషాహిం భూషయతీతి శేషాహిభూషా, శేషపర్యంక భూషణభూతేత్యర్థః. పరికలితః కృతః సుధాపూరధారానుకారః యయాసా తథోక్తః. కటాక్షమాలాభిః వాక్ప్రప్రమరన్దైర్వా సుధాపూరధారా మనుకుర్వన్తీ ఇత్యర్థః. సుధాస్రావకరుణాకటాక్షః సుధాస్రావవాచికశ్చేతిభావః. అపురహరణవిధౌ అపురాణా మశరీరాణాం హరణవిధౌ స్వీకరణవిధౌ, యద్వా నఞో విరుద్ధార్థకత్వాత్, అపురాః విరుద్ధశరీరాః రాక్షసా ఇతియావత్. తేషాం హరణవిధౌ నాశనవిధౌ వినిద్రా జాగరూకా స్వవిలాసాన్ దర్శయిత్వా భక్తానాం ముక్తిం దాతుమ్ అథవా భూభార భూత రాక్షస నిబర్హణార్థంవా అస్యావతారాత్, అత్రహేతు మాహ కారుణ్యపూర్ణేతి, భద్రా కల్యాణీ కాఽప్యనిర్వచనీయా ఏషా మద్ధృదిస్థా ముద్రాభంగీ రీతిః విష్ణురిత్యర్థ. నః కల్యాణం సచ్చిదానన్దలక్షణం శుభం కలయతు దదాతు. ఇతి ఏతేన, క్షీరసాగరే శేషశాయీ లక్ష్మీవాన్ భగవాన్ నారాయణః బ్రహ్మాది ప్రార్థితస్సన్ భక్తసాయుజ్య దానార్థం

అథైకేన శ్లోకేన స్వనామాఖ్యానపూర్వకం గ్రన్థారంభం ప్రతిజానీతే.

శ్లో॥ అభినవపదపూర్వః కాళిదాసః ప్రగల్భః
త్రినయనదయితాయాః ప్రేమడింభ స్తృతీయః
విరచయతి తయైవ ప్రేరితః ప్రేమపూర్వం
హరిగుణపరిణద్ధం చారుచంపూప్రబంధమ్. 7

అభినవేతి॥ త్రినయనదయితాయాః శివప్రియాయాః పార్వత్యాః ఇత్యర్థః. సుభ్వాదిత్వా ణ్ణత్వాభావః. తృతీయః ప్రేమడింభః ప్రేమాస్పదపుత్రః మధ్యమపదలోపీయం సమాసః మాతుః కనిష్ఠపుత్రే ప్రేమాతిశయ ఇతి ప్రసిద్ధిః. గణేశో జ్యేష్ఠః,కుమారస్వామీ తు ద్వితీయః అయం తు తృతీయ ఇతి భావః. ఏతేన తావుభా వివ అయమపి సర్వవిద్యానిధి రితి వ్యజ్యతే ప్రగల్భః ప్రౌఢః అభినవపదపూర్వః అభినవేతి పదం పూర్వం యస్యస తథోక్తః కాళిదాసః కాళిదాసశబ్దః. శబ్దపరశబ్దే నార్థో గమ్యతే. యథా "దేవపూర్వం గిరిం తే" ఇతి మేఘసందేశే, "హిరణ్యపూర్వం కశిపుం ప్రచక్షతే" ఇతి మాఘే చ. తతశ్చ, అభినవపదపూర్వ కాళిదాసపదవాచ్య ఇత్యర్థః. అభినవకాళిదాస ఇతి నామ్నా ప్రసిద్ధ ఇతి భావః. అనేన నామ్నా చ కాళికాయాః నూతనేఽస్మిన్ స్వస్య దాసే అతీవ ప్రీతి రస్తీతి వ్యజ్యతే. తయైవ త్రినయనదయిత యైవ. ప్రేమపూర్వం సస్నేహం ప్రేరితః కుర్వితి నియోజితఃసన్ స్వప్నే ఇతి శేషః. ఏతేన అనురూపప్రేరణా సత్త్వా ద్గ్రంథోఽయం సున్దర ఇతి వ్యజ్యతే. హరిగుణ పరిణద్ధం హరేః కృష్ణస్య గుణైః పరిత స్సర్వత్ర నద్ధం బద్ధమ్. "ణహ బన్ధనే" ఇతి ధాతుః. భగవత్కల్యాణ గుణానపాయిన మిత్యర్థః. చమ్వాప్రబంధం చమ్వారూపం ప్రబంధం గద్యపద్యాత్మక మిత్యర్థః; చారు సున్దరం యథాతథా విరచయతి కరోతి అత్ర ప్రగల్భ ఇత్యనేన పాణ్డిత్యోజ్జృంభణం వ్యజ్యతే. ఇద మేవ హి. ప్రౌఢత్వం ప్రకృతోపయోగి, న తు యువత్వమితి. భగవతీ ప్రేరణాసత్త్వాత్ భగవన్నాయకత్వాత్ కవే శ్చ ప్రౌఢత్వా ద్గ్రంథోఽయ మతీవ సున్దర ఇతి ధ్యేయమ్. 7

ఏవం ప్రతిజ్ఞాతార్థస్య దుష్కరత్వ ప్రకటనద్వారా స్వవినయ మభినయతి.

శ్లో॥ క్వేయం మతి ర్మమ శిశో రగభీరవాచః
క్వేయం యదూద్వహకథా వచసా మభూమిః
తద్వర్ణ నేపి యతమానహృదః కదాపి
నిర్వర్తితం నిశమితం చ న సాహసం మే. 8

క్వేయ మితి శ్లోకేన-శిశోః అవ్యుత్పన్నస్య నతు స్తనంధయస్యేత్యర్థః. అత ఏవ అగభీరవాచః అప్రౌఢవచనస్య అర్థగౌరవహీనవాక్యస్యేత్యర్థః. మమ ఇయం సర్వజనపరిచితా అత్యల్పతయా సర్వవిదితేతి యావత్. మతిః బుద్ధిః క్వ. వచసాం

శ్రుతిగిరా మప్యభూమి రవిషయభూతా తదగోచరేత్యర్థః. ఇయం ప్రతిజ్ఞాతా. యదూద్వహకథా యదూద్వహస్య యదునాయకస్య కృష్ణస్య కథా. చరితం క్వ. మహ ద్వైరూప్య మిత్యర్థః. అననురూప ఘటనాత్మ కోఽత్ర విషమాలంకారః తద్వర్ణనేపి తస్యాః యదూద్వహ కథాయాః వర్ణనేపి ప్రఖ్యాపనేపి యతమానహృదః ప్రయతచిత్తస్య "యతీ ప్రయత్నే ఇతి ధాతో రనుదాత్తేత్వాచ్చా నచ్" మమ సాహసం అన్యసాహసస్య అన్యత్ర స్థిత్యయోగా న్మత్సాహసతుల్యం సాహస మితి నిదర్శనా లంకారః. క్వాపి కుత్రాపి దేశే కాలే పురుషేవా ననిర్వర్ణితం నదృష్టమ్. "నిర్వర్ణన న్తు నిధ్యానం దర్శనా లోక నేక్షణ" మిత్యమరః. ననిశమితం నశ్రుతంచ. "శమో దర్శనే ఇతి మిత్వా" ద్ధ్రస్వః. భూతాదికాలేషు అంగాదిదేశేషు. యః కోఽపి పురుషః మత్తుల్య సాహసో నదృష్టశ్రుతచర ఇతి భావః. విషమా ప్రతిభోత్థాపితో నిదర్శనాలంకారః. అత్ర సాహసత్వ జాత్యాక్రాన్తతయా సర్వ మపి సాహస మభిన్న మేవేతి కృత్వా లోకసిద్ధసాహసాభేదేపి స్వసాహసస్య భేదవర్ణనాత్ భేదకాతిశయోక్తి రితి తత్సావళీకారాః. 8

తర్హి దుష్కరేఽస్మిన్ కార్యే మాప్రవర్త స్వేత్యత ఆహ-

శ్లో॥ యద్వా దయారసఝురీపరిపూరితేన
మందారమాల్యనికురుంబసహోదరేణ
గౌరీకటాక్షనికరేణ కరంభితస్య
కిం దుష్కరం మమ భవే జ్జగతాం త్రయేఽపి॥ 9

యద్వేతి, దయారసఝురీపరిపూరితేన కృపారసప్రవాహభరితేన అత్ర రస ఏవ రసో జల మితి శ్లిష్టరూపకమ్ దయార్ద్రేణే త్యర్థ. మందారమాల్యనికురంబ సహోదరేణ మందారమాల్యనికురుంబాణాం మందారసుమమాలాసమూహానాం సహోదరేణ అనుజేన సదృశేనేత్యర్థః. ధావళ్యా దీప్సితదానా చ్చేతి భావః. ఏతేన పార్వతీ నయనయో రధునా నిరంజనత్వం వ్యజ్యతే. అన్యథా కటాక్షా నీలా ఏవ స్యుః. గౌరీకటాక్షనికరేణ పార్వత్యపాంగ పరమ్పరయా కరంభితస్య వ్యాప్తస్య విషయీ కృతస్యేత్యర్థః. గౌరీకటాక్షపాత్రస్యేతి యావత్. మమ మే దుష్కరం కర్తు మశక్యం వస్తు జగతాం లోకానాంత్రయేఽపి భవే త్కిం స్యా త్కిం నస్యాదేవేత్యర్థః. యద్వా కింభవే న్నకించి దిత్యర్థః. అత్ర దుష్కరవ స్త్వభావంప్రతి గౌరీకటాక్షకరంభితత్వస్య పదార్థస్య హేతుత్వాత్పదార్థ హేతుకం కావ్యలింగ మలంకారః. తదుక్తమ్ "హేతో ర్వాక్య పదార్థత్వే కావ్యలింగ ముదాహృత" మితి. గౌరీకటాక్షాణామపి దుష్కరకార కత్వం మందారేతివిశేషణబలా త్సిద్ధమ్. తస్మా దత్ర పరికరాలంకారః. తదుక్తమ్. "అలంకారః పరికరస్సాభిప్రాయే విశేషణే" ఇతి. పరికరోత్థాపితకావ్యలింగో త్థాపితో ఽత్ర్యాక్షేపాలంకారోఽ ప్యస్తి. పూర్వశ్లోకోక్త కావ్య నిర్మాణ శక్త్యభావ

స్యాత్ర నిషేధాత్. “ఆక్షేప స్స్వయ ముక్తస్య ప్రతిషేధో విచారణా” దితి తల్లక్షణమ్. స్వస్య గౌరీకటాక్షపాత్రత్వే హేతు స్తు దయార్ద్రసేత్యనేన వ్యక్తః. నిర్హేతుకజాయమానా కృపైవ హేతు రితి తద్విశేషణవిన్యాసాశయః 9.

నను స్వతః పణ్డితస్య గౌరీకటాక్షవశా త్కవితా స్యాన్నామ. కథం పున శ్శిశో స్తవే త్యత ఆహ.

శ్లో॥ ప్రాదుర్భవంతు సరసాని వచాంసి గౌరీ
కారుణ్యతో మమ ముఖా దపి నాఽత్ర చిత్రమ్.
నైవాఽమృతం వమతి కిం కఠినా శిలాపి
పీయూషధామకరజాలపరిగ్రహేణ. 10

ప్రాదు రితి:- సరసాని రసోఽత్రోపలక్షణం గుణాలంకారాదీనామ్. రసేన సహితాని సరసాని. రసగుణధ్వన్యాది సహితా నీత్యర్థః. యద్వా. రసప్రధానానీత్యర్థః. రసస్య స్వాత్మమాత్రవిశ్రాన్తత్వేన ప్రాధాన్యాత్. “రసో వై సః” ఇతి శ్రుతేః. సరసాని సేశ్వరాణి భగవత్ప్రీతిపాదకానీతి ధ్వన్యతే. వచాంసి పదసమూహాత్మకాని వాక్యాని. గౌరీకారుణ్యతః. పార్వతీకృపాయా ఇతి హేతౌ” పఞ్చమీ. మమ ముఖా దపి అతిజడస్య మమ వక్త్రా దపి ప్రాదు ర్భవన్తు నామ. ఉద్భవన్తు నామేతి ప్రసిద్ధిః. ఏతేన జడా నపి కవీన్ కరో తీ త్యఘటితఘటనాపటీయ స్త్వ మ్మాయారూపిణ్యా గౌర్యా వ్యజ్యతే. అత్ర విషయే చిత్ర మద్భుతం న నాస్తి. కుత ఏత దిత్యత్ర దృష్టాన్త మాహ. కఠినా కర్కశాపి శిలా చన్ద్రికా న్తదృషత్. పీయూషధామకరజాలపరిగ్రహేణ. పీయూషధామ్నః సుధామయూఖస్య కరజాలానాం కిరణపరమ్పరాణాం పరిగ్రహేణ సంబంధేన హేతునా అమృత ముదకం సుధాం చేతి గమ్యతే. న వమతి కిం, న స్రవతి కిం, కిన్తు స్రవ త్యేవ. ఏవేతి వాక్యాలంకారే. యద్వా న వమ త్యేవ కిమిత్యన్వయో బోధ్యః. వమతీ త్యస్య వమనరూపం ముఖ్యార్థం త్యక్త్వా గౌణస్య స్యన్దనరూపస్యార్థస్య వివక్షితత్వా చ్చారుత్వమ్, తదుక్తం దణ్డినా. “నిష్ఠ్యూతోద్గీర్ణ వాంతాది గౌణవృత్తి వ్యపాశ్రయమ్. అతి సుందర మన్యత్ర గ్రామ్యకక్ష్యాం విగాహతే” ఇతి. దృష్టాన్తాలంకార స్స్ఫుట ఏవ. అత్ర పీయూషధామకరజాలవ ద్గౌరీకటాక్షలహరీణా మమృతస్యన్దనం చన్ద్రికా న్తవ త్కవేః పరిశుద్ధత్వం చ వ్యజ్యతే. 10

అథ సుకవీన్ ప్రార్థయతే.

శ్లో॥ దోషం విముంచత గుణాంశ ముదార మత్ర
సంతః ప్రతీచ్ఛత గుణైకదృశో దయార్ద్రాః
త్యక్త్వా కళంక మనవద్య సుధాంశుఖండ
మీశో బిభర్తి శిరసా న కి మాదరేణ.

భూభార హరణార్థం చ కృపయా భువ్యవతీర్య విరాజతే ఇతి కృష్ణకథా ప్రతీతా. కించ శేషభూషేత్యనేన ప్రకృతావతారేపి శేషావతారో రామోవతీర్ణ ఇతి. ఏ రేశ బాలాలీలా జాలానుకూలేత్యనేన రుక్మిణీరూపేణ లక్ష్మీరవతీర్ణా ఇతి. లలితాలాపేత్యనేన బ్రహ్మాదీన్ వరదానేన సంతోషణంచ ఏవమాది భాగవతదశమస్కన్ధాన్తర్గత కృష్ణకథా ప్రతీయతే ఇతి సైవాత్ర వర్ణ్యతే ఇతి బద్ధమ్. అత్ర. లా. షా. రా. ద్రా. ఇతి వర్ణానా మసకృదావృత్తిశ్రవణాద్వృత్త్యనుప్రాసాభిధశ్శబ్దాలంకారః "ఏకద్విప్రభృతీనాన్తు వ్యంజనానాం యథా భవేత్. పునరుక్తి రసౌ నామ్నా వృత్త్యనుప్రాస ఇష్యతే" ఇతి తల్లక్షణాత్. లీలా జాలానుకూలేత్యత్రానురూప్య వర్ణనాత్సమాలంకారః "సమంస్యాద్వర్ణనం యత్ర ద్వయోరప్యనురూపయో"రితి లక్షణాత్. ద్వయోరపి ఏకపదగతత్వేన ఏకవాచకాను ప్రవేశాత్మక స్సంకరః. జటాలేతి శిశిరకరలీలానాం జటాత్వరూపణా ద్రూపకాలంకారః. అస్యాపి పూర్వవచ్ఛబ్దాలంకారేణ సంకరః. సుధాపూరేతి విశేషణే ఉపమా. కించ. గమ్యత్వేన వివక్షితస్య శివస్య వివక్షితరూపా దపి చారుతరేణ రూపాన్తరేణాభిధానాత్పర్యాయోక్తాలంకారః. "పర్యాయోక్తంతు గమ్యస్య వచో భంగ్యన్తరాశ్రియ"మితి. అయం పూర్వోక్తాలంకార త్రియ ప్రతిబోద్ధాపిత ఇతి తేషా మస్యచ అంగాంగీభావేన సంకరః. వృత్తన్తు స్రగ్ధరా. "మ్రభ్నైర్యానాంత్రయేణ త్రిమునియతి యుతేతి" తల్లక్షణమ్. ఇతి – 1

అవ. ఏవం పరమేశ్వరం ప్రార్థయిత్వా అథ స్వాభీష్టదేవతాం పరమేశ్వరీం ప్రార్థయతే

శ్లో. ప్రాలేయాచల భాగధేయ భవనం కల్యాణ జాలాస్పదం
జాటాటీర తపః ఫలం కిలకిలల్లీలాను కాహ్లాదితమ్
బిభ్రాణం పరిమాళి కంచన సుధాధారాధరం సాదరం
తన్మే భద్ర మముద్ర మాకలయతా మానందకందం మహః॥

ప్రాలేయేతి. ప్రాలేయాచలస్య హిమాలయస్య భాగధేయానాం భాగ్యానామ్. "దైవం దిష్టం భాగధేయం భాగ్యం స్త్రీ నియతి ర్విధి రిత్యమరః" "భాగ రూప నామభ్య స్స్వార్థే ధేయ ప్రత్యయో వాచ్య" ఇతి ధేయ ప్రత్యయః. భవనం గేహమ్. స్థానమితి యావత్ యద్వాభవనం భావః స్వరూపమితి యావత్. కల్యాణజాలానా మ్మంగళసమూహానా మాస్పదం స్థానం, జటాటీరః పరమేశ్వరః "అహిర్బుధ్న్యో జటాటీరో జటాజూటో గ్నిలోచన ఇతి" పఞ్చాశ న్నిఘంటుసారే, తస్యేదం జాటాటీరం తస్యేదమిత్యణ్. తస్య తపసః చిత్తైకాగ్ర్య లక్షణస్య ఫలమ్. పరిపాకభూత మిత్యర్థః. కిలకిలేతి. ధ్వనేరనుకరణో ఽయం శబ్దస్తాన్తః కిలకిలదితి. పటపట దితివత్. కిలకిలద్యోల్లో లీలాశుకః కిలకిలల్లీ లాశుకః కిలకిలధ్వనికారి విలాసకీరః, తేన ఆహ్లాదితం సంతోషితమ్. పరిమాళి మాళౌ, "అవ్యయం విభక్తీతి విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః కంచన కంచిత్. సుధాధారాధరం సుధాధారాణాం

ధరః ధారకః తం అమృత ప్రవాహధర మిత్యర్థః, చంద్రమితియావత్, యద్వా ధారా ధరః, ఘనాఘనః, వార్షికమేఘ ఇత్యర్థః, తమ్. చంద్రమితియావత్, సాదరం సప్రేమ యథాతథా, బిభ్రాణం తత్ప్రసిద్ధం మహస్తేజః అర్థాత్పార్వతీ మే మహ్యామ్, అముద్ర మమిత మానందకందం సంతోషసంపాదకం భద్రం కల్యాణం ఆకలయతాం వితరత్వితి ప్రార్థనాయాంలోట్, ఆనన్దకన్ద మితి మహసో విశేషణంవా. ఆనన్దస్యకందం మూలం నిధి మితియావత్, యద్వా, ఆనన్దరూపం కం జలం దదాతీతి ఆనన్దకన్దమ్. అత్ర ప్రాలేయాచల సంబంధినాం భాగ్యానాం ప్రాలేయాచలమేవ ఆస్పదం భవతి.నతు తద్భిన్నమ్. "అదృష్టస్యాత్మనిష్ఠత్వా"దితి న్యాయముల్లంఘ్య ప్రాలేయాచలభాగధేయానాం పార్వతీ ఆస్పదమితి వర్ణనేన విరోధః ప్రతీయతే. అనన్తజన్మార్జిత సుకృతవశాద్ధిమవతః పార్వతీరూప పుత్రీలాభ ఇతి కృత్వా, భాగధేయజాతాయా స్తస్యాం భాగధేయాశ్రయత్వం సిద్ధమేవ. మృజ్జాతస్య ఘటస్య మృదాశ్రయత్వమేవేతి తత్పరిహారశ్చ వ్యజ్యతే. యద్వా తస్య విరోధస్య భవనం భావ ఇత్యర్థ వర్ణనేన పరిహారః హిమవతో భాగధేయమేవ పార్వతీ రూపేణ పరిణతం మృద్ఘటాత్మనేవేతి తదాశయాత్. కల్యాణ జాలాస్పద మిత్యనేన భక్తేభ్య స్సకల కల్యాణ దాన శౌండీర్యం వ్యజ్యతే. తపఃఫల మిత్యనేన, శివసంబంధినీ చిరసంచితా తపోలతా పార్వతీరూపం ఫలం జనయాంబభూవేతివ్యజ్యతే. తేనచ పరమేశ్వరేణాపి దక్షిణామూర్తిరూపిణా పార్వత్యర్థంతపఃకృతమితి పార్వత్యాః పరమేశ్వర మనోమోహన క్షమనిరతిశయ సౌందర్యం వ్యజ్యతే. కిలకిలదితి విశేషణేన లీలాశుకమపి మనోహరాం ధ్వని మధ్యాపయన్తీ తేన ఆహ్లాదితా భవతీతి శుకాదపి మంజుభాషిణీతి వ్యజ్యతే. కించస్వాధ్యాపిత శుకధ్వని శ్రవణాహ్లాద శాలినీయం మమాపి కాంశ్చన బీజవర్ణా ఉపదిశ్య తదుపదేశ జనితే నానేన గ్రంథేన సంతుష్యతీతి కవ్యాశయాత్ కవౌ పార్వత్యాః పరమాదరో వ్యజ్యతే. తృతీయ పాదేన చన్ద్రిన దమృత ప్రవాహజనకం మామకం కావ్యం సాదరం పార్వతీ శిరసా గృహ్ణాత్యేవ వాత్సల్యాదితి కవ్యాశయో వ్యజ్యతే. భద్రస్యా ముద్రత్వ విశేషణేన కవే ర్మోక్షాభిలాషోవ్యజ్యతే. నహి తద్భిన్న కల్యాణస్య ముద్రాభావః క్వాపి దృశ్యతే. బ్రహ్మాద్యైశ్వర్యాణా మపి ముద్రణ దర్శనాత్. ఆనన్దకన్దమితి మహసో విశేషణేన ఉదకవ దమిత మతిసులభంచ మోక్షానన్దం ప్రయచ్ఛతీతి సర్వోత్కృష్టతా పార్వత్యా వ్యజ్యతే. మహ ఇతి తేజోవాచి శబ్దేన స్వయం ప్రకాశత్వం స్ఫురతి. తేనచ పరమాత్మ స్వరూపిణ్యే వే[illegible]పీతి సిద్ధమ్. అథ. అత్ర మహసి భాగధేయ భవనత్వ రూపణా ద్రూపకాలంకారః. భావ ఇత్యర్థేతు. భాగధేయ జన్యాయాం పార్వత్యాం భాగధేయ స్వరూపత్వ వర్ణనేన హేత్వలంకారః. "హేతు హేతుమతోరైక్యం హేతుం కేచిత్ప్రచక్షతే" ఇతి తల్లక్షణాత్. తపఃఫలమిత్యత్ర అతిశయోక్తిః. పరమేశ్వరార్థం పార్వతీతప ఏవ ప్రసిద్ధం నతు పార్వత్యర్థం పరమేశ్వరతపఇతి. పార్వత్యాశ్శివ తపః ఫలత్వాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః యద్వాచన్ద్ర

చన్ద్రికయోరివ అవినాభూతయో ర్మాయాబ్రహ్మణో శ్శివాశివయోః సతోః శివాయాః శివతపః ఫలత్వాసంభవేపి తత్సంబన్ధో క్తే రతిశయో క్తి రితివా. కిలకిల దితివిశేషణేన పరికరాలంకారః. సుధాధారా ధరమిత్యత్ర రూపకమ్. వివక్షితరూపాదపి చారుతరేణ రూపా న్తరేణ శివాయా అభిధానా త్పర్యా యో క్తమ్. సర్వేషామంగాంగి భావేనసంకరః. ప్రౌఢిర్నామ గుణః. "ప్రౌఢిరుక్తేః పరీపాక" ఇతిలక్షణాత్. 2.

అవ. అథతస్యా ఏవ స్వాభీష్ట దేవతాయా మందస్మితం ప్రార్థయతే.

శ్లో॥ కస్త్వం ఘోరవిలోచనోఽసి భుజగో త్తంసః కపాలీ జటీ
దేవ్యా శ్శాసన మ న్తరేణ భగవ న్నంతఃపురం మాగమః
ఇత్థం ద్వారి నివారితం పురహరం నిధ్యాయ దౌవారికై
ర్యన్మాత ర్విదధాసి మన్దహసితం దద్యా త్తదిష్టాని నః.

కస్త్వమితి. ఘోరవిలోచనః ఘోరాణి భీషణాని వికృతాని వా విలోచనాని నేత్రాణి త్రీణి యస్య స తథో క్తః. యద్యపి ద్వయో ర్నేత్రయో ర్నవికృతత్వం. తథాపి తృతీయ సాహిత్యా త్పరస్పరాపేక్షయా త్రీణ్యపి వికృతాన్యేవేతి బోధ్యమ్. యద్వా ఘోరం భయంకరం విలోచనం తృతీయనేత్రం యస్యస తథో క్తః. సర్వ జగత్సంహార హేతుత్వా త్తస్య భయంకరత్వమ్. అథవా, ఘోరం వికృతం విలోచనం యస్యేతి తృతీయస్య వికృతత్వన్నామ ఫాలగతత్వమేవ స్వస్థానగతత్వా ద్భ్రువో రధస్థయో ర్నవికృతత్వమ్. అస్యచ అస్థానగతత్వా ద్వికృతత్వ మితి భావః. ఏతేన నతు పుండరీకాక్ష ఇతి ధ్వన్యతే. భుజగో త్తంసః. భుజగాః సర్పాః ఉత్తంసాని భూషణాని కుణ్డల కటక హార యజ్ఞోపవీతాది రూపాణి యస్య సః. నకేవలం వికృతరూపః కిన్తు వికృతాభరణోపీతిభావః ఏతేన నతు వనమాలీ ఇతి ధ్వన్యతే. కపాలం ఛిన్న బ్రహ్మ పంచమ శిరోరూపం యస్య సః. మత్వర్థీయోఽత ఇనిః. ఏతేన పరమ దరిద్రః. తత్రాపి భిక్షితుం మృన్మయ పాత్రమపి నాస్తీతి ఫలితమ్. అత్ర నతు చక్రపాణిః. నచశ్రీపతిరితి చ ధ్వనిః. జటాః అస్యసన్తీతి జటీ వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః. నతు కేశవ ఇతిధ్వనిః. ఏతాదృశ విశేషణవిశిష్టః త్వం కోసి. కోవాభవసి. కస్త్వమితి ప్రశ్నః. నతుపురుషో త్తమః. కిన్తు యః కశ్చన పురుషాధమ ఇతి ధ్వనిః. ఏతద్విశేషణ చతుష్టయం వస్తుతశ్శివే పరమత్వమపి వ్యంజయతి. తథాహి. ఘోరవిలోచనః సర్వజగత్సంహారహేతు తృతీయనేత్రః. ఏతేన బ్రహ్మాదీన్ సర్వానపి తృతీయనేత్రాగ్నా వుపసంహృత్య ప్రళయాంబుధా వయ మేకాకీ విజయతే ఇతి సిద్ధమ్. భుజగోత్తంసః శేషభూషః వ్యాఖ్యాతమిదం శేషాహిభూషేత్యత్ర. కపాలీ. బ్రహ్మణమపి ఛిత్త్వా తచ్ఛిరో జగ్రాహేతి బ్రహ్మాది సర్వదేవశిక్షకత్వం సిద్ధమ్. జటీ. ప్రశస్త జటః జటానాం ప్రాశస్త్యంచ వీరభద్రోత్పాదనే ప్రసిద్ధమ్. యద్వా. మందాకినీ ప్రవాహ ధారణే ఇతి. ఏవం కస్త్వమితి పృష్ట్వాపి తత్ప్రశ్నస్య ప్రకృతానుపయోగిత్వం మన్యమానస్సన్ దౌవారికః స్వాజ్ఞారూపం వక్తవ్యమాహ. దేవ్యా

ఇత్యాది. హేభగవన్ షడ్గుణైశ్వర్యశాలిన్. ఇదం చ సంబోధనం జటిత్వా దయం యః కోపి తపస్వీ భవితు మర్హతీ త్యభిప్రాయకృతమ్. దేవ్యాః రాజ్ఞ్యాః శాసనమన్తరేణ నిదేశం వినా. "అన్తరా న్తరే ణేతి" ద్వితీయా. అన్తఃపురం పురస్యా న్త రితి యోగ మజహ దేవ రూఢ్యా కేళీగృహం బోధయ త్యయం శబ్దః మాగమః. మాయాహి. మావిశేతి యావత్. "న మాఙ్యోగే ఇతి లుఙి అడాగమ ప్రతిషేధః" "ఇృదిత్వాత్ చ్లే రఙ్." (మా_గమః. ఇతి భేదః) ఇత్థమ్ ఏవం ద్వారి ద్వారే. దౌవారికైః ద్వారపాలకైః నివారితం వారితం పురహారం శివం నిధ్యాయ దృష్ట్వా. హేమాతః జనని. యన్మంద హసితం మందస్మితం విదధాసి కరోషి. మధ్యమ పురుష నిర్దేశేన త్వమితి కర్తా ఆక్షిప్యతే. తత్ మందహసితం కర్తృ నః అస్మాక మిష్టాని అభిలషితాని. అర్థా న్మంగళాని తేషా మేవేష్యమాణత్వాత్ దద్యాత్ ఇత్యాశిషి లిఙ్. వితరత్విత్యర్థః. వివాహకాలికదివ్యసౌందర్య మపహాయ రూపాన్తరధారిణ మ్మాం దౌవారికా నివారయేయు ర్వా నవేతి పరీక్షార్థం. పార్వత్యపి మయి ఏవంవిధే రతిం కుర్యా ద్వా నవేతి పరీక్షార్థం చ. శివే రూపాన్తరం ధృత్వా ఆగతే సతి. తత్త్వ మవిజ్ఞాయ దౌవారికా స్తం న్యవారయన్. దేవీ తు తత్త్వం జ్ఞాత్వా విచిత్రేయ మస్య లీలేతి మందస్మిత మకరో రితిముఖ్యాశయః. అత్ర భుజగాదిధారణజన్యవికృతాకారేణ ముగ్ధా మ్మాం భీషయితు మాయాతోఽయం శివః స్వయ మేవ మద్దౌవారికై స్తాడితస్సన్ బిభే తీతి పార్వతీ మందంస్మయతే ఇతి ధ్వన్యతే. మందహసిత మిత్యనేన పార్వత్యా ఉత్తమనాయికాత్వం ప్రతీయతే. అత్ర భగవద్గత విరుద్ధాలంకారాది దర్శన జన్యో భగవత్యా హాసో దౌవారికకృతనిషేధకటువచనాదిపరితోషితో హాస్య రసతా మంగీచకారేతి వేదితవ్యమ్. 3

శ్లో॥ క్రీడాకోప మనర్గళం శమయితుం క్షేమంకరే శంకరే
నమ్రే సప్రణయాపి తత్ర కుపితా మందాకినీదర్పతః
మౌళిం తస్య ముహు ర్ముహుః ప్రహసనే యేనాబ్జ మర్మస్పృశా
మాత స్తచ్చరణాంబుజం వితరతు శ్రేయాంసి భూయాంసి నః. 4

క్రీడేతి:_ అనర్గళమప్రతిబంధం క్రీడాకోపం క్రీడాయాం రతివిలాసే యః కోపః తంవిలాసకలహజాతకోప మితి యావత్. శమయితుం నిర్వాపయితుం క్షేమంకరే శుభ కరే జగత ఇతి శేషః శంకరే శివే నమ్రే ప్రణతే సతి తత్ర శివే సప్రణయాపి సస్నే హాపి నమస్కారేణ నివృత్తకోపాపీత్యర్థః మందాకిన్యాః గంగాయాః దర్పః గర్వః భర్తృశిరశ్శ్లాఘ్యత్వ రూపః తస్మా దితి పఞ్చమ్యర్థే తసిః. మన్దాకినీదర్పతః ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ. మందాకినీదర్పం పర్యాలోచ్యే త్యర్థః కుపితా సంజాతకోపాసతీ. అతఏవ హేమాతః జనని త్వమ్. శివస్య మహేశ్వరస్య మౌళింమకుటం అబ్జమర్మస్పృశా కమల సదృశేన యద్వా చన్ద్రమర్మభేదినా "అబ్జో జైవాతృక స్సోమ" ఇత్యమరః యేన

చరణేన ముహుర్ముహుః అసకృత్. ప్రహరసే తాడయసి తచ్చరణాంబుజం పాదాబ్జం నః అస్మాకం భూయాంసి అమితాని శ్రేయాంసి శుభాని వితరతు దదాతు. ప్రార్థనాయాం లోట్. అత్ర "దాసీకృతాగసి భవత్యుచితః ప్రభూణాం పాదప్రహార ఇతి సున్దరినాస్మి దూయే" ఇతి న్యాయేన కృతాపరాధస్య భర్తుశ్శిరసి భార్యాచరణప్రహారో యుక్త ఏవ. అస్య చ చరణప్రహారస్య మన్దాకినీదర్ప నిర్హరణార్థకత్వ న్తు కవినోత్ప్రేక్షితమ్. ఇయం చ గమ్యా ఫలోత్ప్రేక్షా. మన్దాకినీ దర్పత ఇవేతీవ శబ్ద స్యాప్రయోగాత్. శివశిరసి కృతోఽయం చరణప్రహారః తత్రస్థా మ్మన్దాకినీం స్పృశత్యేవేతి సపత్నీచరణతలహత్యా గఙ్గా స్వదర్ప ముత్సృజత్యేవేతి భావః అబ్జమర్మస్పృశేత్యనేన ప్రణయకలహ కృతోఽయం పాద ప్రహారః నపాషాణ ప్రహారతుల్యః. కిన్తు పుష్పప్రహారతుల్య ఇతి శివస్య తేన వ్యథాభావః ప్రత్యుత మృదుళతర తచ్చరణాబ్జ సంబన్ధేన మహానానన్ద ఏవేతి వ్యజ్యతే. చన్ద్రమర్మభేదినేత్యర్థాన్తరాశ్రయణేన గఙ్గాం బాధితు మశక్తా తత్సహచరం చన్ద్ర మ్బాధితవతీ పార్వతీతి ప్రత్యనీకాలంకారో వ్యజ్యతే. "బలినః ప్రతిపక్షస్య ప్రతీకారే సుదుష్కరే, య స్తదీయ తిరస్కారః ప్రత్యనీకం తదుచ్యతే" ఇతి లక్షణాత్. జగతః క్షేమంకరే ఇత్యనేన పరమేశ్వరస్య వస్తుతోఽగుణ స్యాపి పార్వతీసంభోగాదివిలాసాదికం భక్తక్షేమార్థ మేవ న తు స్వార్థం పరిపూర్ణత్వా దితి వ్యజ్యతే. భగవతి జాతః యః క్రీడాకోప స్స భగవన్నత్యా నివృత్తః. అథ మన్దాకినీ దర్ప దృష్ట్వా యశ్చ జాతః ప్రకృష్టకోపః స తు. తచ్చరణ క్షతిభి రేవ నివర్త్యతే. నతు సామాన్య ఇతి సామదణ్డా వత్ర సూచ్యేతే. కించ ప్రణయకోప నివారణార్థం నమస్కుర్వతి శివే తాత్కాలిక జటా నిగూఢ స్త్రీన్తర దర్శనేన పార్వత్యాః ప్రకృష్టకోప ఆసీ దితి ప్రతీయతే. విషమాలంకారః "యత్రానర్థస్య వాభవే" దిత్యుక్త లక్షణ ఇతి బోధ్యమ్. 4

శ్లో॥ అన్యోఽన్యం విజయైషిణో ర్విహసతో స్సానందయో స్సాహసే
సాటోపా దితరేతరవ్యతికరా దుద్భూత రోమాంచయోః
క్షిప్రోత్క్షిప్త కరాబ్జయోః ప్రతిముహు ర్నవ్యాక్షతారోపణే
సంరంభ శ్శివయో రమందవిభవ శ్శ్రేయాంసి పుష్ణాతు నః. 5

అన్యోఽన్యమితి- అన్యోఽన్య మ్పరస్పర మపి విజయైషిణోః జయాభిలాషిణోః. విహసతోః స్మయమానయోః త్వరాతత్కృతకరస్ఖలనాదినేతి భావః., సాహసే హఠాత్కృతివిషయే సానన్దయోః మయా సాహసంకృత మితి హృష్టయో రిత్యర్థః. సాటోపాత్ సంభ్రమాత్ జాతో యః ఇతరేతరవ్యతికరః అన్యోన్యకటాక్షకరాదిసంపర్కః తస్మాత్ ఉద్భూతరోమాంచయోః ఉత్పన్నరోమహర్షయోః ప్రతిముహుః ముహుర్ముహు రిత్యర్థః వీప్సాయా మవ్యయీభావః క్షిప్రోత్క్షిప్త కరాబ్జయోః త్వరితోదస్త హస్తకమలయోః అన్యథా పరాజయభయా దిత్యర్థః శివయోః శివాచ శివశ్చ

తయోః పుమాంస్త్రియే త్యేకశేషః పార్వతీపరమేశ్వరయోః అమంద విభవః అమిత విలాసః అమూల్య ఇతి వా సవ్యాక్షతారోపణే నూతనాక్షతారోపణమహోత్సవే వివాహకాలికే ఇత్యర్థః. యః సంరంభః సంభ్రమః సః నః అస్మాకం శ్రేయాంసి శుభాని పుష్ణాతు వర్ధయతు స్వభావోక్త్యలంకారః. “స్వభావోక్తి రసౌచారు యథా వద్వస్తువర్ణన” మితి లక్షణమ్. అత్ర శివయో రితి పదసూచితాభ్యాం లోకోత్తరా లంబన విభావాభ్యాం సాన్నిధ్యా దస్మి న్నవ్యాక్షతా రోపణాదిరూపై రుద్దీపనవిభావైః హాసకటాక్షరోమాంచాదిరూపై రనుభావైః క్షిపోత్తిష్ఠేత్యాదిపదసూచితై రౌత్సుక్యాదిసంచారిభావై శ్చ రససార్వభౌమశృంగార శ్చర్వణాస్పదం భవతి. విజయైషిత్యాదివిశేషణైః భటయో ర్యుద్ధసంరంభ ఇవాఽనయో రయం సంరంభ ఇత్యుపమాలంకారో ధ్వన్యతే. 5

శ్లో॥ భద్రం వపుః కథ మిదం ఛురితం విభూత్యా
వైయాఘ్ర రోమ శబళం వసనం కుత స్తే
శ్రుత్వైవ మాళి పరిహాస వచో భవాన్యా
శ్శ్రేయః స్మితం దిశతు నో నవసంగతాయాః 6

భద్రమితి. భద్రం మంగళస్నాన చన్దనలేపనాదినా కమనీయతర మిదం తే వపుః దేహః విభూత్యా భస్మనా. అర్థా చ్ఛివశరీర సంబన్ధినా కథం ఛురితం రూషితం కస్తూరికాదిలేపనయోగ్యం తవ వపుః కథంవా భస్మనా దూషిత మిత్యననురూప ఘటనాత్మకో విషమాలంకారః. కథ మిత్యనేన సఖీనా మత్ర విషయే నిర్వేదో వ్యజ్యతే. అన్యత్ర భద్రం తవ వపుః విభూత్యా కథం ఛురితం కుత శ్ఛన్న మితి ప్రశ్నః. తవ వపు ష్యయం భస్మసంబంధః కుత ఆసీ దిత్యర్థః. అనేనచాలింగనరూపం వస్తు వ్యజ్యతే. తే తవ వసనం వస్త్రమ్. వైయాఘ్ర రోమ శబళం వ్యాఘ్రాజిన రోమ కలితం కుతః కథ మితి విషాదః త్వద్వస్త్రే వ్యాఘ్రచర్మరోమప్రవేశో దృశ్యతే హాధిక్ సుభగాయా స్తవ క్రూరపురుష సంబం ధోఽస్మాక మతీవ వ్యథాహేతు రితి భావః. అన్యత్ర కుతః కస్మా ద్ధేతోః. తవ వసనం వైయాఘ్ర రోమ శబళం భవతీతి ప్రశ్నః. ఏతేన పరస్పరసమ్మర్దో వ్యజ్యతే. ఏవ మాళిపరిహాసవచః సఖీజనకృత పరిహాసవాక్యమ్. జాత్యేకవచనమ్ వాక్యే ఇత్యర్థః. పూర్వార్ధేన వాక్యద్వయస్యైవ ప్రతిపాదితత్వాత్. యద్వా వాక్యానీ త్యర్థః. పూర్వోక్తవాక్యద్వయన్తు ఉపలక్షణం. తథా చ ఏవమాదీని వాక్యాని సఖీకృతపరిహాసద్యోతకా నీతి నిర్గళితార్థః. శ్రుత్వా నిశమ్య, ప్రవృత్తా మితి శేషః. నవసంగతాయాః నూతనసంగమాయాః భవాన్యాః పార్వత్యాః స్మితం మందహాసః నః అస్మాకం శ్రేయం ఇష్టం దిశతు దదాతు. దిశ అతిసర్జనే ఇతి ధాతోః ప్రార్థనాయాం లోట్. అత్రాలింగనాదివ్యంజకసఖీపరిహాస వచనరూపవిభావేన స్మితరూపానుభావేన చ నవోఢానిష్ఠో హర్షాఖ్య స్సంచారీ భావో వ్యజ్యతే ఇతిభావః. 6

దోష మితి: గుణైకదృశః గుణానేకాః పశ్యన్తీతి తథోక్తాః యద్వా గుణేష్వేకా ముఖ్యా దృక్ దృష్టి ర్జ్ఞాన మితి యావత్ యేషాం తే తథోక్తాః విద్యమానదోషత్యాగపూర్వకం గుణమాత్రగ్రాహిణ ఇతి భావః దయార్ద్రాః దయయా కృపయా ఆర్ద్రాః శీతలాః హే సన్తః విద్వాంసః. అత్ర కావ్యే దోషం విముంచత త్యజత. ఉదార మధికం గుణాంశం గుణభాగం ప్రతీచ్ఛత స్వీకురుత యూయ మితి కర్తృపదాక్షేపః అత్ర దోషత్యాగస్య దయార్ద్రత్వం హేతుః. గుణస్వీకారస్య గుణైకదృష్టిత్వ మితి. “పదార్థహేతుకం కావ్యలింగద్వయమ్.” యద్వా. సాభిప్రాయత్వా ద్విశేషణద్వయస్య పరికరాలంకారద్వయమ్. నను దోషసత్త్వే సర్వోపి ప్రబంధ స్త్యాజ్య ఏవ. “తదల్ప మపి నోపేక్ష్యం కావ్యే దుష్టం కథంచ”నేతి దణ్డివచనా దత ఆహ. కళంకం చిహ్నమ్. అత్రా త్తత్సన్నిహితం కలాంశం చ త్యక్త్వా విహాయ అనవద్యసుధాంశుఖండం నిర్దుష్టచన్ద్రశకల మీశ శ్శివః నిష్కళంక చన్ద్రాన్తరనిర్మాణసమర్థ ఇతి భావః. ఆదరేణ ప్రేమ్ణా న తు నిర్బంధే నేతి భావః. శిరసా మౌళినా న త్వవయవమాత్రేణేతిభావః. న బిభర్తి కిం న ధత్తే కిమ్. బిభర్త్యే వేత్యర్థః. న తు క్షణమాత్రం ధృత్వా త్యజ తీతి భావః. దృష్టాన్తాలంకారః. ‘యద్యదా చరతి శ్రేష్ఠ స్తత్తదే వేతరే జనా’ ఇతి న్యాయేన పరమేశ్వరేణ యదాచరితం కళంకత్యాగపూర్వకచన్ద్రశకలస్వీకారరూపం కర్మ. త దధునాతనా విద్వాంసో ప్యనుకుర్యు రేవేతి కవ్యాశయః. సుధాంశుఖండసాదృశ్య ప్రతీత్యా గ్రంథస్య సుధారస స్రావకత్వం ప్రతీయతే. 11

స్వకావ్యస్య ఇతరకావ్య వైలక్షణ్యం ప్రతిపాదయతి.

శ్లో॥ ఉపక్రమ్య స్తోతుం హరి మిహ హి వాత్స్యాయనకథా
ముధా మాఘాదీనా మివ కృతిషు నైవ ప్రకటితాః
గుణై శ్శ్లిష్టా కింతు ప్రతిపద ముదారై ర్మురరిపో
శపాతా కాఽప్యేషా ప్రసరతి సుకావ్యాఽమృతఝరీ. 12

ఉపక్రమ్యేతి. ఇహాఽస్మిన్ కావ్యే. మాఘాదీనాం మాఘః కవి రాది ర్యేషాం తేషాం మాఘభారవిప్రముఖకవీనా మిత్యర్థః. నాయకేన భగవతా భగవదంశేన వా భావ్య మితి తదన్యక్షుద్రప్రభుప్రతిపాదకానాం కావ్యానా మసత్త్వేన “కావ్యాలాపాంశ్చ వర్జయే” దితి నిషేధకోటిగతత్వా త్తత్ప్రసంగ మపహాయైవ భగవన్నాయకకావ్యసామ్యం స్వగ్రన్థ స్యాశంక్య, నాయకాంశే సామ్యే సత్యపి వర్ణనాంశే విశేషోఽస్తీతి ప్రకటయితుం మాఘాదిగ్రహణ మితి బోధ్యమ్. తమేవ విశేషం దర్శయతి. హరి మిత్యాది. హరిం భగవన్తం స్తోతు ముపక్రమ్య ప్రారభ్య భగవత్ప్రసత్త్యర్థం ప్రవృత్తో భూత్వేత్యర్థః. ముధావృథా వాత్స్యాయనకథాః వాత్స్యాయనః కామతన్త్రప్రణేతా తస్య కథాః గ్రామ్యార్థప్రసంగా ఇత్యర్థః. నప్రకటితా ఏవ. నవర్ణితా ఏవేత్యర్థః. మయా ఇతి కవేః కర్తురాక్షేపః మయేహవాత్స్యా

యనకథా నప్రకటితా ఇత్యన్వయః. మాఘాదిషు హి ద్వితేషు సర్గేషు హరికథా ముపవర్ణ్య సమనన్తరం భూయోభిః సర్గైః హరికథాభి రసంస్పృష్ట మన్యదేవ వర్ణ్యతే. ప్రకృతే తు కావ్యే ఆగ్రంథసమాప్తి హరికథా ఏవ వర్ణ్యన్తే. సతు తదసంస్పృష మన్య దితిమాఘాదికావ్యేభ్య స్స్వకావ్యస్య తత్కర్తృభ్యో మాఘాదిభ్య స్స్వస్య చ వైలక్షణ్యం స్పష్టమ్. నచ స్వకావ్యేపి "ముగ్ధే కథం కంచుళికాం దధాసీ" త్యాదా వాత్స్యాయనకథావర్ణ్యన్త ఏవేతి మాఘాదివైలక్షణ్యం నాస్త్యేతి వాచ్యం. భగవత్క్రీడావర్ణనస్య కర్తవ్యత్వాత్. మాఘాదిషు తు తత్తైనికాది క్రీడావర్ణన మితి వివేకః. ఇద మేవవైలక్షణ్యం స్ఫుటయతి. గుణై రితి. కింతు. ప్రతిపదం పదే పదే వీప్సాయా మవ్యయీభావః, మురరిపోః కృష్ణస్య సంబంధిభిః ఉదారై ర్మహద్భిః కల్యాణగుణైః శ్లిష్టా మిశ్రితా అపారా అవవధిః కాఽప్యనిర్వచనీయా ఏషా ప్రతిపాద్యమానా. సుకావ్యాఽమృతఝరీ శోభనకావ్యామృతప్రవాహః అమృతం రసః తదేవామృతం సుధేతి శ్లిష్టరూపకమ్. ప్రసరతి. ప్రవహతి స్వగ్రంథపరిశీలనే తు. భగవద్గుణశ్రవణ జన్యం సత్కావ్యాస్వాదజన్య శ్చానందోభవ తీతి భావః అనేన ఏత ద్గ్రంథాధ్యేతౄణాం మోక్షలక్షణ మమృత మపి కరతలామలక మితి అమృతపదేన సూచ్యతే. గుణై శ్లిష్టా ఝరీ ప్రసరతీ త్యనేన భగవద్గుణబద్ధా సతీ కాచన తరుణీ రాధాభిధా అత్ర గ్రంథే ప్రకర్షేణ సరతి వర్ణితా భవ తీతిస్వకల్పితరాధామాధవకథా చ సూచితా భవతి. సుకావ్యామృతత్వ మేవ ప్రపఞ్చయతి. 12

శ్లో॥ కథైకఘటనాపరై స్త్రి చతురై రస ద్వ్యంజనైః
కృతి ర్మమ యుతా భవే దియ మసారపద్యై ర్నవా
నతేన సకలా తథే త్యరుచి మాదదధ్వం బుధా
వధారయత యత్నతః ప్రతిపదం ధ్వనే ర్జృంభణమ్. 13

కథేతి. కథైకఘటనాపరైః. కథాయా ఏవైకస్యాః ఘటనాయాం పరైః నిష్ఠితైః కథామాత్ర ప్రయోజకై రిత్యర్థః అతఏవ అసద్వ్యంజనైః. అసతీ అవిద్యమానా. వ్యంజనా తన్నామకా వృత్తిః యేషు తైః వ్యంజనా వ్యాపార శూన్యైః అవ్యంగ్య మధమం స్మృత మితి కావ్యస్య అధమత్వ ప్రయోజకో హేతు రవ్యంగ్యత్వ మేవేతితథావిధై రవ్యంగ్యై రితి భావః. త్రిచతురైః త్రీణి చత్వారివా త్రిచతురాణి తైః కతిపయై రిత్యర్థః. అత్యల్పై రితి యావత్. అసార పద్యైః సారభూతరసరహిత శ్లోకైః ఇయం మమ కృతిః యుతా భవేత్ నవేతి సంశయః. అతి విరళేఽస్మిన్ గ్రంథే త్రీణి చత్వారివా పద్యాని అవ్యంగ్యాని సన్తు యద్వా న సన్తు. తావన్మాత్రనిస్సార పద్య సత్త్వ మపి సందిగ్ధ మేవ. తదతిరిక్తాని సర్వాణి పద్యాని తు సవ్యంగ్యా న్యత ఉత్తమా న్యేవేతి భావః. అనేన గ్రంథస్యా త్రతి విరళతా వ్యజ్యతే. తేన తావన్మాత్రేణ

సకలా సమస్తా కృతిః గ్రంథః అసారేతి నీరసేతి అరుచి మప్రీతిం నాదధధ్వం న కురుత. హేబుధాః విద్వాంసః సహృదయా ఇతి యావత్. కిన్తు యత్నతః ప్రయత్నపూర్వకం ప్రతిపదం పదేపదే ధ్వనేః వ్యంగ్యస్య జృంభణం వికాసమ్. వధారయత విచారయ తేత్యర్థః. "వష్టిభాగురిరల్లోప మవాప్యో రుపసర్గయోః" రితి అకారలోపః. వ్యంగ్యస్యా ఽత్యన్తాసత్త్వే తు కావ్య మధమం స్యాత్. న చ కతిపయస్థలేషు వ్యంగ్యాసత్త్వే తస్మాత్ ప్రాయశ స్సర్వత్రాపి వ్యంగ్య స్ఫురణ మస్త్యే వేతి కృత్వా తద్విచారణ మేవ బుధానా మావశ్యకం నతు తదభావస్థల ప్రయుక్తా నాదర ఇతి భావః. 13

అథ స్వవివక్షితాం కృష్ణకథాం ప్రస్తోతుం తత్కథామూలభూతభాగవత ప్రవర్తకం పరీక్షితం స్తౌతి సప్తశ్లోకైః.

శ్లో॥ ఆసీ దసీమమహిమామహనీయరూప
రూపానురూపచరిత స్సుకృతప్రధానః
రాజా పరీక్షిదభిధో యదజస్రదాన
నీరై ర్మరుప్యతి మరుభూమి రనూపభావమ్. 14

ఆసీ దితి. అసీమమహిమా నాస్తి సీమా మర్యాదా యస్య సః అసీమా మహిమా మహత్త్వం యస్య స తథోక్తః అనన్తమాహాత్మ్య ఇత్యర్థః. ఏతేన పరీక్షితః భగవదంశత్వం వ్యక్తం మహనీయరూపరూపానుచరితః ప్రశస్తం మహనీయం మహనీయరూపమ్. ప్రశంసాయాం రూపప్ తచ్చ తద్రూపం కుణ్డలముక్తాహార నూపురాంగదాది చతుర్విధ భూషణాభావేపి. భూషితవ దవభాసమాన ఆకారవిశేషః. తదుక్తమ్. "అవేధ్యా రోప్య విక్షేప్య బంధనీయై రభూషితం యద్భూషిత మివాభాతి తద్రూప మితి కథ్యతే." ఇతి తస్య అనురూప మనుగుణం చరిత మాచరణం యస్య స తథోక్తః న కేవల మస్య రూప మతిమహనీయం కిన్తు చరిత మపి తద్వదేవేత్యర్థః. యద్వా. మహనీయం రూపం యస్య సచాసౌ రూపానురూప చరితశ్చేతి కర్మధారయః కుత ఏవ మత ఆహ సుకృతప్రధానః సుకృతానాం పుణ్యానాం ప్రధానో ముఖ్యాశ్రయః పూర్వజన్మార్జితపుణ్యబహుళపరిపాకభూతత్వా దస్య మహనీయరూపాదిక మితి భావః. యద్వా సుకృతం ప్రధానం యస్య సః "మయూరవ్యంసకాదిత్వా" ద్విశేషణస్య పూర్వనిపాతాభావః. ఉత్కృష్టసుకృత ఇత్యర్థః. అథవా సుశోభనం కృతం కృతి రాచరణం యేషాన్తే సుకృతాః తేషు పురుషేషు ప్రధానః ఉత్తమః పురుషోత్తమ ఇత్యర్థః. పురుషోత్తమాంశత్వే నాస్యాపి పురుషోత్తమత్వా న్మహిమాదిసత్త్వమితి భావః. మహామాత్రః ప్రధానస్స్యా దితి వోపాలితకోశాత్ప్రధానశబ్దః పుంలింగోప్య స్తీతి బోధ్యమ్. పరీక్షి దభిధః పరీక్షిదిత్యభిధా నామ యస్య సః రాజా నృపతిః రాజ శబ్దప్రయోగస్వారస్యాత్ క్షత్త్రి యోఽయ మితి వ్యజ్యతే.యద్వా రాజాచన్ద్ర ఆసీత్. చన్ద్రవంశజత్వా త్పరీక్షిత శ్చన్ద్రత్వేన వ్యపదేశ ఇతి పరీక్షితో వంశోపి వ్యక్తః.

మహిమామాదిక మేవ వివృణోతి.యదితి. యదజస్రదానసిక్తైః, యత్సంతత వితరణోదకైః. గోభూహిరణ్యాదిదానేషు హి జలధారాం వితరన్తి. స ఏష పరీక్షిదభిధాన ఇతి వక్ష్యమాణగద్యస్థతచ్ఛబ్దేనాస్య యచ్ఛబ్దస్య వక్ష్యమాణశ్లోకగతయచ్ఛబ్దానాం చాన్వయః. మరుభూమిః నిర్జలప్రదేశః. అనూపభావం జలప్రాయతా ముపైతి ప్రాప్నోతి వర్తమాన నిర్దేశేన అధునా జలప్రాయతయా దృశ్యమానా స్సర్వా అపి భూమయః పరీక్షితః ప్రాక్కాలే మరుభూమయ ఏవేతి ధ్వన్యతే. రూపానురూపచరితేత్యత్ర సమాలంకారః. మరుభూమే ర్జలప్రాయత్వాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః. తయా చ రాజ్ఞో నిరతిశయౌదార్యం వ్యజ్యతే. తేన చ మహాభాగ్యం వస్తు వ్యజ్యతే. 14

శ్లో॥ కందర్పదర్పదమనాయ పురా పురారే

నైటాలలోచనభవస్య కృపీటయోనేః

క్రోధానలం రిపుమహీపచమూచమూరు

పంచాననస్య యుధి యస్య వివర్తమాహుః. 15

కందర్పేతి. రిపుమహీపచమూచమూరుపంచాననస్య రిపుమహీపానాం శత్రుభూపానాం చమూ స్సేనా సైవ చమూరుర్హరిణీ తస్యాః పంచాననస్య సింహస్య చమ్వా ఏకత్వా చ్చమూరో రప్యేకత్వేన నిర్దేశః. అన్యథా భిన్నవచనత్వదోషాపత్తేః నచ ఉపమాయా మేవ తద్దోషః న తు రూపకే ఇతి వాచ్యమ్ ఔపమ్యస్యైవ రూపకబీజత్వేన భిన్నవచనత్వేసతి ఔపమ్యదోషాత్, ఇతి. యద్వా, చమూరితి జాత్యేకత్వం తతశ్చ సేనాయా అపి అవయవబహుత్వే సత్యపి జాత్యేకత్వా దుభయోరౌపమ్య మవిప్రతిపన్న మితి బోధ్యమ్. అథవా రిపుమహీపచమూనా మేవ చమూరూణా మితి బహుత్వ వ్యాఖ్యానమేవ సమ్యక్ ఏతేన. పంచాననతుల్యపరాక్రమత్వం రాజ్ఞో వ్యజ్యతే. పంచాననస్య పురత శ్చమూరూణాం యథా న స్థితిః ఏవం పరీక్షితః పురతః రిపుభూపసేనానా మితి యుద్ధం వినైవ అస్య సర్వరాజజయస్సిద్ధ ఇతి భావః. యస్య పరీక్షితః యుధి యుద్ధే జాత మితి శేషః. క్రోధానలం కోపాగ్నిం యద్వా యుధి, సత ఇతి శేషః. యస్య క్రోధానల మిత్యన్వయః, పురా పూర్వకాలే కందర్పదర్పదమనాయ మన్మథగర్వనిబర్హణార్థమ్ తన్నాశనాయేత్యర్థః తాదర్థ్యే చతుర్థీ. పురారినైటాలలోచనభవస్య నిటాలే ఫాలే భవః నైటాలం తత్రభవ ఇత్యణ్. "ఫాలో నిటాలో నిటల" ఇతి వైజయన్తీ తచ్చ తల్లోచనం నయనం పురారే ర్నైటాలలోచనం పురారినైటాలలోచనం శివఫాలస్థనేత్రం తత్రభవస్య ఉత్పన్నస్య మన్మథం హన్తుం శివఫాలనేత్రా దావిర్భూతస్యేతి భావః. కృపీటయోనేఃఅగ్నేఃవివర్తంపరిణామం రూపాన్తర మితి యావత్. ఆహుః వదన్తి కవయ ఇతి శేషః. అత్ర విశిష్టయో ర్ధర్మిణో రైక్యారోపా న్నిదర్శనాలంకారః. "వాక్యార్థయో స్సదృశ్యయో రైక్యారోపో నిదర్శనే"తి లక్షణాత్. యద్వా క్రోధానలస్య ఫాలనేత్రాగ్నివివర్తత్వాసంబంధేపి

తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః రాజకోపే ఆరోపితోఽనలః న సాధారణః కిన్తు శివఫాలస్థితఏవేతి అపహ్నవో వ్యజ్యతే. తేన చ రిపుక్షయః క్షణాత్కృత ఇతి వస్తువ్యజ్యతే.15

శ్లో॥ యస్యాతివేలధవళే ష్వఖిలార్ణవేషు
భాసై రమందవిభవస్య యశస్సుధాంశోః
శ్వేతచ్ఛదా స్సలిలదుగ్ధవిభాగవిద్యాం
ధన్యా మమన్యత చిరా దితరై ర్దురాపామ్. 16

యస్యేతి. అమందవిభవస్య అమితైశ్వర్యస్య యస్య రాజ్ఞ స్సంబంధినః యశస్సుధాంశోః కీర్తిరూపచన్ద్రస్య భాసైః కాన్తిభిః "భాసో భాసి ఖగే గోష్ఠే" ఇతి భాస్కరః. అఖిలార్ణవేషు "లవణేక్షుసురాసర్పిర్దధిక్షీరజలార్ణవా" ఇతి సప్తసు సముద్రేషు, అతివేలధవళేషు సత్సు. భృశం శ్వేతేషు సత్సు. 'అతివేలభృశాత్యర్థే' త్యమరః. శ్వేతచ్ఛదః హంసః జాత్యేకవచనమ్. హంసా ఇత్యర్థః హంసాస్తు శ్వేతగరుత ఇత్యభిధానాత్. చిరా ద్బహుకాలం స్వనిష్ఠా మితి శేషః. ఇతరైః అన్యైః జన్తుభిః దురాపా మ్ప్రాప్తు మశక్యాం సలిలదుగ్ధవిభాగవిద్యాం సలిలదుగ్ధయోః ఉదకక్షీరయో ర్విభాగః వివేచనం సఏవ విద్యా తాం ధన్యాం సఫలా మమన్యత మేనే. క్షీరసముద్రవత్సర్వ సముద్రాణాం శ్వేతత్వేన అయం క్షీరసముద్రః అయంజలార్ణవః ఇతి వివేకః హంసానా మ్ఋతే నాన్యేషా మభవ దితి భావః. హంసానా మ్మానసావాసత్వేన మానససరసః జలమయత్వాత్, మన్నివాసభూతం సరః క్వాస్తీతి సర్వత్ర విచిన్వానాః హంసాః "స్వవిద్యయా ఇదం జల మిదం క్షీర మితి వివిచ్య" స్వనివాసం జానన్తీతి ధ్వన్యతే. ఏతేన సర్వభూమణ్డలవ్యాపినీ రాజకీర్తి రితి వస్తుధ్వనిః. 16

శ్లో॥ ఆశ్రిత్య జన్మభవనం రిపుభూపతీనాం
యస్య ప్రతాపరవి రాశ్రయనాశ మేషామ్
కృత్వా తతో ధనపదాక్రమణం విధాయ
తద్విక్రమక్షయవశేన బభూవ సౌమ్యః. 17

ఆశ్రిత్యేతి. యస్య రాజ్ఞః ప్రతాపరవిః తేజోరూప స్సూర్యః రిపుభూపతీనాం శత్రునృపాణాం జన్మభవనం ఉత్పత్తిగృహం లక్షణయా తాదృశగృహవతీం రాజధానీ మాశ్రిత్య ఆక్రమ్య ఏషాం రిపుభూపతీనా మాశ్రయనాశం స్థానభ్రంశం కృత్వా ఉచ్చాట్యేత్యర్థః తతః తదనన్తరం ధనపదాక్రమణమ్ కోశగృహాక్రాన్తిం విధాయ కృత్వా ధనగృహాణ్యాక్రమ్యేత్యర్థః తద్విక్రమక్షయవశేన తేషాం శత్రుభూపానాం విక్రమస్య పరాక్రమస్య క్షయవశేన నాశా దిత్యర్థః క్షీణపరాక్రమత్వా త్తేషు శరణాగతేషు స త్స్విత్యర్థః సౌమ్యః ప్రసన్నః బభూవ శరణాగతరక్షకత్వా దితి భావః. తేజోరూప స్సూర్య ఇతి యదుక్తం తత్ర తేజఃపక్షో వ్యాఖ్యాతః. సూర్యపక్షే తు రవిః రిపుభూపతీనాం జన్మభవన ముదయరాశిం లగ్న మితి యావత్. ఆశ్రిత్య ప్రాప్య

ఏషా మాశ్రయనాశం స్థానభ్రంశం కృత్వా "స్థానం జన్మని నాశయే ద్దినకర" ఇతి సిద్ధా
న్తాత్ తతః ధనపదం ద్వితీయస్థానం ద్వితీయం ధనవాగ్విత్తమితి తత్సంకేతాత్. తస్యా
ఽక్రమణం విధాయ ద్వితీయరాశిం ప్రాప్యేత్యర్థః తత్ తతః విక్రమక్షయవశేన తృతీయ
స్థానప్రాప్త్యా "నివేశ శ్శరణం క్షయ" ఇత్యమరః తృతీయం భ్రాతృవిక్రమ ఇతి సిద్ధాన్తా
దితి బోధ్యమ్ "సౌమ్యః మృదు శ్శుభప్రద" ఇది యావత్. బభూవ షట్త్రిదశస్థో భాను
రితి శాస్త్రా దితి భావః రూపకోత్థాపిత శ్లేషాలంకారః శ్లేషోపజీవితం రూపక మితి వా
ధ్వని స్తు న భవతి విశేష్యస్య అశ్లిష్టత్వాత్ తేనచ యథా రవి ర్నమస్కారాద్యారా
ధనేన సమాధేయః నతు విక్రమేణ తద్వాదస్య ప్రతాపోఽపీతి ప్రతాపస్య నిరర్గళత్వం
వ్యజ్యతే. 17

శ్లో॥ యత్స్వాతివృష్టిజనితాని యశోనిభాని
ముక్తాఫలాని దిగధీశకిరీటశాణైః
ఉత్తేజితా న్యహహదిగ్వరవర్ణినీనాం
హారంతిసత్కవిగవీగుణగుంభితాని. 18

యదితి. యత్స్వాతివృష్టిజనితాని. స్వస్య ధనస్య అతివృష్టి స్స్వాతివృష్టిః స్వ
మజ్ఞాతిధనాఖ్యాయా మిత్యత్ర స్వశబ్దస్య ధనవాచకత్వం స్ఫుటం స్వాతౌ స్వాతీనక్షత్రే
వృష్టిః స్వాతివృష్టిః "వృష్టి ర్వర్ష మిత్యమరః". యస్య స్వాతివృష్టి రేవ స్వాతివృష్టి రితి
శ్లిష్టరూపకమ్. తతో జనితాని జాతాని యత్స్వాతివృష్టిజనితాని యత్సంబంధిధనాతివర
రూపస్వాతీ నక్షత్రవర్షప్రభూతా నీతి నిర్గళితార్థః యశ ఇతినిభం మిషం యేషాన్తాని
యశోనిభాని. కీర్తి వ్యాజేన జాతా నీత్యర్థః. 'మిషం నిభంచ నిర్దిష్ట'మితి హలాయుధః. దిగధీశ
కిరీటశాణైః దిగధీశానాం దిక్పతీనా మిన్ద్రాదీనాం కిరీటరూపైః శాణైః ఉత్తేజనయన్త్రైః
ఉత్తేజితాని సంఘర్షితాని ముక్తాఫలాని మౌక్తికాని సత్కవిగవీగుణగుంభితాని. సతా
ముత్తమానాం కవీనాం యాః గావః వాచః తాః సత్కవిగవ్యః. గో రతద్ధిత లుకీతి
సమాసాన్తష్టచ్. టిత్త్వాత్ జీప్ తాఏవ గుణాః తన్తవః తైః గుంభితాని సన్దృబ్ధాని
సన్తి. దిగ్వరవర్ణినీనాం దిశఏవవరవర్ణిన్యః. సుదత్యః తాసాం హారన్తి హారవదాచరన్తి
సుబ్ధాతుః దిగన్తవిశ్రాన్తా కీర్తి రితి భావః ముక్తాఫలానాం .యశోనిభత్వవచనా
దపహ్నవోఽయం స చ రూపకోత్థాపిత ఇతి జ్ఞేయమ్. యశోనిభానీత్యస్య యశోరూపా
ణీత్యర్థాశ్రయణేతు. సావయవరూపకాలంకారః అత్ర. దిగధీశాః స్వకిరీటశాణై రుత్తే
జయిత్వా నిర్దిష్టాని ముక్తాఫలాని గుణై స్సందృభ్య స్వపత్నీభ్యః దిగ్వరవర్ణినీభ్యః
తేషాం హారా న్దదతీతి నాయికాప్రసాధనం వ్యజ్యతే. సత్కవిగవీనాం కల్పాన్తస్థాయి
త్వా త్తద్గుంభితయశోముక్తాహారోఽపి కల్పాన్తస్థా యీతి కీర్తేః కల్పాన్తస్థాయిత్వం
వ్యజ్యతే. యశోముక్తాఫలానాం శాణోత్తేజనకథనేన ప్రసిద్ధముక్తాఫలవ్యతిరేకో వ్యజ్యతే!
ప్రసిద్ధముక్తాఫలానాం శాణోత్తేజనాసంభవా దితి రత్నావళీకారాః. అహహేత్యా
శ్చర్యే. అత్యద్భుత మిద మితి భావః.— 8

శ్లో॥ స్మృత్వాయ మేవ కురుపాండుకులప్రతిష్ఠా
మాచార్యసూనుశరజాలనియమ్యమానమ్
ఆవిశ్య కుక్షికుహరం తరసా జుగోప
చక్రేణ శౌరి రతిమాత్రకృపావిశాలః. 19

స్మృత్వేతి. కురుపాండుకులప్రతిష్ఠాం కురురితి కశ్చన కౌరవవంశమూలపురుషః. పాణ్డు రితి తద్వంశ్య ఏవ పరీక్షిత్ప్రపితామహః తయోః కులే కురుపాణ్డుకులే తయోః ప్రతిష్ఠా మాధారభూత మిత్యర్థః. యద్యపి పాణ్డుకులమపి కురుకులమేవ. తథాపి పాణ్డు కుల మిత్యవాన్తరవిశేషకథనేన కురుకులత్వం పాణ్డుకులేతరధృతరాష్ట్రకులే ఏవ విశ్రామ్యతి. తస్మాత్ ధృతరాష్ట్రవంశస్య పాణ్డువంశస్య చ అయ మేవ ఆధారభూత ఇతి సిద్ధమ్. యద్వా, మూలభూతకురువంశస్య తదవాన్తరపాణ్డువంశస్య చాయమేవ ప్రతిష్ఠేతి బోధ్యమ్. ప్రతిష్ఠాహేతుత్వా త్ప్రతిష్ఠేతి హేతుహేతుమతో రభేదేన నిర్దేశః. ఆచార్యసూను శరజాలనియమ్యమానమ్ ఆచార్యస్య ద్రోణస్య సూనో రశ్వత్థామ్నః. శరజాలేన బ్రహ్మాస్త్రసృష్టబాణసమూహేన నియమ్యమానం పీడ్యమానం అశ్వత్థామ ప్రయుక్త బ్రహ్మాస్త్రజాల దందహ్యమాన మితి యావత్. యం పరీక్షితం. స్మృత్వైవ ఏవకారో౽త్ర అవ్యవధానబోధకః, స్మృత్యనన్తరమేవేత్యర్థః, కుక్షికుహరం ఉత్తరాయా గర్భరంధ్ర మావిశ్య ప్రవిశ్య అతిమాత్రకృపావిశాలః అత్యర్థదయాప్రసారః శౌరిః కృష్ణః తరసా వేగేన చక్రేణ చక్రాయుధేన జుగోప రరక్ష. చక్రేణ బ్రహ్మాస్త్రశరజాలం భిత్వా గర్భస్థం రరక్షేతి భావః అత్ర యమేవ స్మృత్వా తరసా జుగోపేతి వాక్యార్థస్య. అతిమాత్రకృపావిశాల ఇతి పదార్థహేతుకత్వా త్కావ్యలింగమ్. విశేషణస్య సాభిప్రాయత్వా త్పరికరో వా. యమేవ స్మృత్వే త్యనేన నతు భగవన్త మయం సస్మార కిన్తు భగవానేవాముమితి నిర్హేతుకత్వం కృపాయాః వ్యజ్యతే. అత్ర ఆచార్యసూనుశరజాల నియమ్యమానం యమేవ కురుపాణ్డుకులప్రతిష్ఠాం స్మృత్వా విచిన్త్యేత్యన్వయో౽పి సంపద్యతే. కురుపాణ్డుకులయోః కాచన ప్రతిష్ఠా స్యాదనేన జీవితేన సతేతి మత్వా తం రరక్షేతి భావః. సర్వవ్యాపినః కృష్ణస్య కుక్షికుహరప్రవేశాసంభవే౽పి తత్సంబంధోక్త్యా విరోధో వ్యజ్యతే. తస్య చ అంగుష్ఠమాత్రపురుషాకారధృతిపూర్వకప్రవేశోక్త్యా పరిహారః స చ వ్యజ్యతే. శూరస్యాపత్యం శౌరి రితి వ్యుత్పత్త్యా ఆర్తరక్షణోపయోగిశౌర్యసద్భావో వ్యజ్యతే. యం శౌరి ర్గర్భస్థ మేవ సస్మారే త్యనేన పరీక్షితో ముముక్షుత్వం వ్యజ్యతే. జాయమానం హి పురుషం యం పశ్యే న్మధుసూదనః. సవై తత్త్వార్థవిజ్ఞాతా సవై మోక్షార్థచిన్తక ఇత్యుక్తత్వాత్. 19

ఉపసంహరతి.— శ్లో॥ కింవిస్తరేణ వచసా మధునాయ ఏష
కాలేపిహంతకలిపూరుషజృంభణార్తే
ప్రావర్తయత్సుకృత మేవ పదైశ్చతుర్భి
రంహః ప్రవృత్తి ముపరుధ్య విధిప్రక్లృప్తామ్. 20

కిముతి. వచసాం వాక్యానాం విస్తరేణ అతిశయేన కిమ్. వాగాడంబరేణ కిమపి
ఫల మిత్యర్థః. పరీక్షిన్మాహాత్మ్యప్రకటనార్థకో వాగాడంబరో వృధేతి భావః. కుతపత
దతఆహ. అధునా ఇతి. కలిపూరుషజృంభణార్హే కలిపురుషవికాసయోగ్యే అధునాపి
కాలే అస్మిన్నపి కాలే కలియుగేపీత్యర్థః విధిపక్ల్ప్తాం దైవకృతాం అంహఃప్రవృత్తిం
పాపవ్యాపారం అధర్మసంచార మితి యావత్. ఉపమథ్య నిమథ్య. సుకృతమేవ పుణ్య
మేవ వృషభరూపం ధర్మ మేవేతి యావత్ చతుర్భిః పదైః అంశైః పాదైశ్చ. య
ఏషః ప్రకృతో రాజా ప్రావర్తయత్ ప్రవర్తయతిస్మ. హంతేత్యాశ్చర్యే. అనే
విధిమప్యన్యథాకర్తుం శక్తస్యాస్య శత్రుజయఃకియానిత్యర్థాపత్తి ర్వ్యజ్యతే.కలిమపి నిగృహ్
తవతః కిముత శత్రుభూపా ఇతి భావః. అత్ర ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సంభవామి
యుగే యుగే ఇతి భగవద్వచన ప్రామాణ్యా ద్ధర్మసంస్థాపకోయం రాజా భగవదంశ
ఏవేతి ధ్వన్యతే. 20

గద్య॥స ఏష పరీక్షిదభిధానో రాజర్షి రాకర్ణిత వివిధమధుసూదనకథాప్రపంచ
స్తతోపి సౌహిత్య మనధిగచ్ఛన్నధిగతనిఖిలనిగమతత్త్వం తత్త్వవిదా మగ్రేసర ము
శమశకలితవిషయాభినివేశ మపరిమితమహిమమహితం భగవంతం బాదరాయణి
మదాత్రిక్షీ దప్రాక్షీచ్చ అయి భగవన్నిశమితాని పాండునందనప్రశంసామాంసలాని జగ
దుద్భవప్రసంగసంగతాని రుచిరతరమురభిదవతారలీలానికరకరంబితాని ధ్రువపృథుపుర
జన చరితభరితాని దక్షాధ్వరవిధ్వంసప్రపంచకంచుకితాని ప్రియవ్రతచరిత్రవిచిత్రితా
ధరణిగోళపరిమితినిరూపణసురూపితాని సముదంచదజామిళచరితకవచితాని వృత్రవధ
విధానవృత్తాంతసందానితాని ప్రహ్లాదకథాకదంబకందళితాని వర్ణాశ్రమధర్మమర్మ
సముదయమేదురాణి మకరకాతరీకృతసింధురకథానిబంధనబంధురాణి దుగ్ధపయోనిధి
మథనోదంతదంతురాణి బలిబలనియమనకథానుషంగతరంగితాని మిహిరహిమకరక
నరపాలగుణపరిశీలనకీలితాని భవదీయవదనారవిందనిష్యందమానమకరందబిందుసందో
హాయితాని వచోమృతాని నామ 21

స ఏషః పూర్వోక్తగుణవిశిష్టః ప్రసిద్ధః పరీక్షిదభిధానః. పరీక్షిదిత్యభిధాన
నామ యస్య సః రాజా పరీక్షిదభిధ ఇతి నామ్ని ఉక్తత్వేపి పునరుక్తిస్తు కల్యాణా
భగవదంశభూతపురుషనామగ్రహణే హి భవతి మంగళమ్. రాజా చా
ఋషిశ్చ రాజర్షిః ఏతేన మహారాజస్యాప్యస్య విషయదోషానుసంధానపూర్వ
త్యక్తరాజత్వం వ్యజ్యతే. తేనచ భాగవతకథానుయోగయోగ్యత్వం సిద్ధ మి
వ్యజ్యతే. ఆకర్ణితః శ్రుతః వివిధః బహువిధః మధుసూదనస్య నారాయణస్య కథానా
సముద్రమథనాదీనాం ప్రపంచః విస్తారో యేన సః ఆకర్ణితవివిధమధుసూదనకథా
ప్రపంచః. భాగవతే ద్వితీయాదినవమస్కంధ పర్యన్తం యే యే భగవదవతారా
తేషాం కథా స్సర్వా అపి శ్రుత్వేతి భావః. తతోపి తథాపి సౌహిత్యం తృప్తిం సుహి

త్రార్థా స్పృహ్యార్థా ఇతి వ్యాఖ్యానాత్. అలంభావ మితి యావత్. అనధిగచ్ఛన్ అప్రాప్నువానస్సన్ కడు త్తమశ్లోకగుణానువాదా త్పుమాన్ న్విరజ్యేత వినా పశుఘ్నా దితి. భగవత్కథాసు నహి విరతిః పుంసః కస్యాపి ప్రాజ్ఞస్య భవతి ఏతేన అమృతాదపి భగవత్కథామృత మతిశయిత మితి వ్యజ్యతే అతఏవ అధిగతం నిఖిలానాం సమస్తానాం నిగమానాం వేదానాం తత్త్వం యాథార్థ్యం యేనతమధిగతనిఖిలనిగమతత్త్వం తత్త్వవిద్యాబ్రహ్మజ్ఞానినా మగ్రేసరం అగ్రేసర తీతి అగ్రేసరః ముఖ్యః తం అగ్రేసరత్వమేవ దర్శయితుం విశినష్టి ఉపశమశకలిత విషయాభినివేశమ్. ఉపశమేన శాన్త్యా శకలితః నిరస్తః విషయేషు సాంసారికభోగేషు అభినివేశః ఆగ్రహః ఆసక్తి రితి యావత్. యస్య తమ్ అతఏవ అపరిమితమహిమమహితం అపరిమితేన అనవధినా మహిమ్నా మహత్త్వేన మహితం పూజ్యం అపరిమితమహిమ్నా మ్మహానుభావానామపి మహితం పూజ్య మితి వా భగవన్తం షడ్గుణైశ్వర్యశాలినం బాదరాయణిం బదరో వృక్షః తత్సంబంధి బాదరం వనం తదయనం స్థానం యస్య స బాదరాయణః సఞ్జ్ఞాత్వాణత్వమ్. వ్యాసః.నరనారాయణనిలయే బదర్యాశ్రమే వ్యాసో వసతీతి ప్రసిద్ధిః. తస్యాపత్యం బాదరాయణిః. అతఇఞ్ శుక ఇత్యర్థః తం అద్రాక్షీ ద్దదర్శ. అప్రాక్షీచ్చ. పప్రచ్ఛచ. యద్యపి శుకదర్శనా త్ప్రాక్ పరీక్షితః మధుసూదనకథా శ్రవణ మేవ నాస్తీతి ఇదానీ మద్రాక్షీ దితి శబ్దప్రయోగోఽపార్థో విరుద్ధశ్చ తథాపి. పురతస్సన్త మేవ శుకం ప్రశ్నాభిప్రాయపూర్వకం దదర్శేతి కథంచి త్సమాధేయమ్. ప్రశ్నప్రకారమేవాహ అయీత్యాదినా. అయీతి ప్రేమపూర్వకం సంబోధనమ్ హేభగవన్. భగవత్కథాస్తుతిసామర్థ్యాభిప్రాయ గర్భమిదమ్. వచోఽమృతాని అమృతానీవ వచాంసి ఉపమితసమాసః. అమృతస్రావిషు వచస్సు అమృతత్వేన వ్యపదేశః. బహుళరసభరితత్వద్యోతనార్థః. మయేతి శేషః. నిశమితాని శ్రుతాని. నామేతి ప్రసిద్ధే. ఇత్యన్వయః. వచోమృతాని విశినష్టి షోడశవిశేషణైః. పాణ్డునందనానాం ధర్మాదీనాం ప్రశంసయా మాంసలాని బలిష్ఠాని. తత్ప్రతిపాదకానీతి యావత్. ఏతేన భాగవతే. ప్రథమస్కంధకథాసంగృహీతా. జగతః ప్రపఞ్చస్య ఉద్భవప్రసంగేన ఉత్పత్తినిరూపణప్రసంగేన సంగతాని మిశ్రితాని. ప్రసంగే సంగతా నీతి వా. ఏతేన. ద్వితీయస్కంధప్రధానకథా సంగృహీతా. రుచిరతరాణా మతిమనోహరాణాం భగవదవతారాణాం. కపిలాదీనాం లీలానికరైః విలాసజాలైః కరంభితాని మిశ్రితాని, అత్ర తృతీయస్కంధకథాసంగ్రహః. ధ్రువః ప్రియవ్రతపుత్రః. పృథుః. వేనాంగజః. పురంజనః. నారదకల్పితో జీవవ్యంగ్యో రాజా. ఏతేషాం చరిత్రైః కథాభి ర్భరితాని పూరితా నీతి చతుర్థస్కంధప్రధానకథాసంగ్రహః. దక్షాధ్వరవిధ్వంసప్రపఞ్చకఞ్చుకితాని దక్షస్య బ్రహ్మపుత్రస్య ప్రజాపతేః అధ్వరస్య యజ్ఞస్య విధ్వంసప్రపఞ్చః భంజనవిస్తారః తేన కఞ్చుకితాని మిశ్రితాని. అత్రాపి చతుర్థస్కంధకథాసంగ్రహ ఏవ. ప్రియవ్రతస్య రాజ్ఞ శ్చరిత్రేణ విచిత్రాని సంజాతాద్భుతాని. ధరణీగోళస్య భూగో

తార్థా స్పృష్టార్థా ఇతి వ్యాఖ్యానాత్. అలంభావ మితి యావత్. అనధిగచ్ఛన్
అప్రాప్నువానస్సన్ కఉత్తమశ్లోకగుణానువాదా త్పుమాన్ విరజ్యేత వినా పశుఘ్నా
దితి. భగవత్కథాసు నహి విరతిః పుంసః కస్యాపి ప్రాజ్ఞస్య భవతి ఏతేన అమృతాదపి
భగవత్కథామృత మతిశయిత మితి వ్యజ్యతే అతఏవ అధిగతం నిఖిలానాం సమ
స్తానాం నిగమానాం వేదానాం తత్త్వం యాథార్థ్యం. యేనతమధిగతనిఖిలనిగమతత్త్వం
తత్త్వవిద్యాబ్రహ్మజ్ఞానినా మగ్రేసరం అగ్రేసర తీతి అగ్రేసరః ముఖ్యః తం అగ్రేసరత్వ
మేవ దర్శయితుం విశినష్టి ఉపశమశకలిత విషయాభినివేశమ్. ఉపశమేన శాన్త్యా
శకలితః నిరస్తః విషయేషు సాంసారికభోగేషు అభినివేశః ఆగ్రహః ఆసక్తి రితి
యావత్. యస్య తమ్ అతఏవ అపరిమితమహిమమహితం అపరిమితేన అనవధినా
మహిమ్నా మహత్త్వేన మహితం పూజ్యం అపరిమితమహిమ్నా మ్మహానుభావానా
మపి మహితం పూజ్య మితి వా భగవన్తం షడ్గుణైశ్వర్యశాలినం బాదరాయణిం బదరో
వృక్షః తత్సంబంధి బాదరం వనం తదయనం స్థానం యస్య స బాదరాయణః సఞ్జ్ఞా
త్వాణ్ణత్వమ్. వ్యాసః.నరనారాయణాలయే బదర్యాశ్రమే వ్యాసో వసతీతి ప్రసిద్ధిః. తస్యా
పత్యం బాదరాయణిః. అతఇఞ్ శుక ఇత్యర్థః తం అద్రాక్షీ ద్దదర్శ. అప్రాక్షీచ్చ.
పప్రచ్ఛచ. యద్యపి శుకదర్శనా త్ప్రాక్ పరీక్షితః మధుసూదనకథా శ్రవణ మేవ
నాస్తీతి ఇదానీ. మద్రాక్షీ దితి శబ్దప్రయోగోఽపార్థో విరుద్ధశ్చ తథాపి. పురత
స్సన్త మేవ శుకం ప్రశ్నాభిప్రాయపూర్వకం దదర్శేతి కథంచి త్సమాధేయమ్. ప్రశ్న
ప్రకార మేవాహ అయిత్యాదినా. అయీతి ప్రేమపూర్వకం సంబోధనమ్ హేభగవన్.
భగవత్కథాస్తుతిసామర్థ్యాభిప్రాయ గర్భమిదమ్. వచోఽమృతాని అమృ
తానీవ వచాంసి ఉపమితసమాసః. అమృతస్రావిషు వచస్సు అమృతత్వేన
వ్యపదేశః. బహుళరసభరితత్వద్యోతనార్థః. మయేతి శేషః. నిశమితాని శ్రుతాని.
నామేతి ప్రసిద్ధే. ఇత్యన్వయః. వచోమృతాని విశినష్టి షోడశవిశేషణైః. పాణ్డునందనా
నాం ధర్మాదీనాం ప్రశంసయా మాంసలాని బలిష్ఠాని. తత్ప్రతిపాదకానీతి యావత్.
ఏతేన భాగవతే. ప్రథమస్కంధకథాసంగృహీతా. జగతః ప్రపఞ్చస్య ఉద్భవప్రసంగేన
ఉత్పత్తినిరూపణప్రసంగేన సంగతాని మిశ్రితాని. ప్రసంగే సంగతానీతి వా. ఏతేన.
ద్వితీయస్కంధప్రధానకథా సంగృహీతా. రుచిరతరాణా మతిమనోహరాణాం భగవ
దవతారాణాం. కపిలాదీనాం లీలానికరైః విలాసజాలైః కరంభితాని మిశ్రితాని, అత్ర
తృతీయస్కంధకథాసంగ్రహః. ధ్రువః ప్రియవ్రతపుత్రః. పృథుః. వేనాంగజః. పురం
జనః. నారదకల్పితో జీవవ్యంగ్యో రాజా. ఏతేషాం చరిత్రైః కథాభి ర్భరితాని
పూరితా నీతి చతుర్థస్కంధప్రధానకథాసంగ్రహః. దక్షాధ్వరవిధ్వంసప్రపఞ్చకఞ్చుకి
తాని దక్షస్య బ్రహ్మపుత్రస్య ప్రజాపతేః అధ్వరస్య యజ్ఞస్య విధ్వంసప్రపఞ్చః భంజన
విస్తారః తేన కఞ్చుకితాని మిశ్రితాని. అత్రాపి చతుర్థస్కంధకథాసంగ్రహ ఏవ.
ప్రియవ్రతస్య రాజ్ఞ శ్చరిత్రేణ విచిత్రాణి సంజాతాద్భుతాని. ధరణీగోళస్య భూగో

శస్య పరిమితినిరూపణం పరిమాణప్రకటనం తేన సురూపితాని సుష్ఠుసంజాతరూపాణి రూపశబ్దోఽత్ర సామాన్యాకారేణ గుణాభిధాయీ. యద్వా. ధరణీగోళపరిమితినిరూపణే సురూపితాని నిరూపితానీత్యర్థః. ఏతేన విశేషణద్వయేన. పఞ్చమస్కన్ధకథా సంగ్రహః. సమ్యగుదంచదావిర్భవత్. ప్రకాశమాన మితి వా యదజామిళస్య దాసీ భర్తుశ్చరితం చరిత్రం తేన కవచితాని మిశ్రితాని. వృత్రస్య త్వష్టృకృతాభిచార హోమప్రభూతస్య ఇన్ద్రశత్రో రసురస్య వధవిధానం సంహారవిధిః. తద్రూపో యో వృత్తాన్తః వార్తా తేన సందానితాని గుంభితాని. అనేన విశేషణద్వయేన షష్ఠస్కన్ధ కథాసంగ్రహః. ప్రహ్లాదస్య హిరణ్యకశిపుపుత్రస్య కథాకదంబేన చరిత్రవిస్తారేణ కందళితాని వ్యాప్తాని. వర్ణాః బ్రాహ్మణాదయః. ఆశ్రమాః గృహస్థాదయః. తేషు యే ధర్మాః అహింసాదయః తేషా మ్మర్మణాం సందిగ్ధాంశానాం సముదయేన సమ్యగా విర్భావేణ మేదురాణి దన్తురితాని. ఇతి సప్తమస్కన్ధకథాసంగ్రహః. మకరేణ గ్రాహేణ కాతరీకృతస్య భీతింప్రాపితస్య సిన్ధురస్య గజేన్ద్రస్య కథానిబన్ధనేన చరిత్ర ప్రతిపాదనేన బన్ధురాణి. నిబిడాని దుగ్ధపయోనిధేః క్షీరసముద్రస్య. పయోనిధిశబ్దోఽపి రూఢ్యా సముద్రం ప్రతిపాదయతి. సతు యోగరూఢ్యా జలార్ణవం ప్రకృతాసంగతేః మథనోదన్తేన మన్థనవృత్తాన్తేన దన్తురాణి వ్యాప్తాని. బలేః ప్రహ్లాదపౌత్రస్య. బలనియమనకథాయాః బలసంకోచనవృత్తాన్తస్య అనుషంగేణ సంబన్ధేన తరంగితాని సంజాతతరంగాణి వ్యాప్తానీతి యావత్. ఇతి అష్టమస్కన్ధకథాసంగ్రహః. మిహిరహిమకులయోః సూర్యచన్ద్ర వంశయోః యే నరపాలాః సగరపురూరవాదయః తేషాం గుణపరిశీలనేన గుణప్రఖ్యాపనేన కీలితాని మిశ్రితాని. ఇతినవమస్కన్ధప్రధాన కథాసంగ్రహః అత్ర విశేషణేషు అర్థైక్యేపి మాంసలాదిబహుభంగికశబ్దప్రయోగసత్త్వాత్ కవేః. ప్రౌఢత్వం గమ్యతే. ప్రౌఢి రుక్తేః పరిపాక ఇతి తు గుణః వచసాం వక్తారం నిర్దిశతి. భవదీయేతి. భవత స్తవ ఇదం భవదీయం వృద్ధాచ్ఛః. తచ్చ తద్వచనారవిందం చ తథోక్తం వదనమేవార విన్ద మితి రూపకం తస్మాత్ నిష్యందమానః స్రవన్ యః మకరందసందోహః. మధు ప్రవాహః తద్వదాచరితాని. కమలాన్మధుబిందుసంతతి రివ తవ వదనా ద్వచస్సంతతిర్ని స్సృతేతి భావః. 21

తతః కిమత ఆహ.

గ॥ఏవ మమృతసారసరస మాస్వాదయన్నపి భవదీయవచననిచయ మనుపజా
పరితోషపోష ఏవ మదీయమానసమానసచరః॥ 2

ఏవమితి॥ఏవ ముక్తవిధ మమృతాసారసరసం సుధాప్రవాహసమానరసం భ దమేయవచననిచయం త్వత్సంబన్ధివాగ్జాల మాస్వాదయ న్ననుభవన్నపి మదీయమాన మేవ మానసచరో హంసః అనుపజాతః అనుదితః పరితోషపోషః సంతోషపుష్టి

యస్య స తథోక్తః. అత్ర ప్లవేత్యర్థః. అత్ర మానసస్య హంసత్వరూపేణ వచసాం బిససాదృశ్యం సూచ్యతే. 22

గ॥తదస్తి కించి దభ్యర్థనీయమ్. అయ మహ మిదానీ మాశానితంబినీనితంబబింబ దుకూలాయమానయశోనికురుంబస్య నిరవధికృపావారిధే రనుగృహీతయదుమహీభృ దన్వయస్య నిఖిలలోకహితావతారస్య భగవతో గరుడధ్వజస్య మహిమాన మవకర్ణ్య నిరతిశయసుఖ మనుభవితు మభిలషా మీతి. 23

తదితి॥త త్తస్మా ద్దేలోః తృ ప్త్యభావా దితి భావః. అభ్యర్థనీయం ప్రార్థనీయం కిఞ్చి ద్వస్తు అస్తి విద్యతే. తదేవాభిలషిత మభినీయదర్శయతి. అయమితి. అయ మత్రృప్తః అహం ఇదానీ మధునా ఆశానితంబినీనాందిజ్నారీణాం "నితంబినీత్యత్ర ప్రశంసాయా మినిః". నితంబబింబేషు కటిమణ్డలేషు దుకూలాయమానం దుకూలవత్ క్షౌమవత్ ఆచరత్, యశోనికురుంబం కీర్తిసమూహః యస్య తస్య దిగన్తవిశ్రాన్తకీర్తే రితి భావః. నిరవధిః అమితః సచాసౌ కృపావారిధిః దయాసముద్రః తస్య సముద్రస్య వేలాఽస్తి కృపాయాస్తు నతథేతి వ్యతిరేకో వ్యజ్యతే. కృపాకృపావతో ర్ధర్మధర్మిణో రభేదేన నిర్దేశః కృపైవ వారిధిరితి రూపకమ్. యద్వా కృపాయాః వారిధి రితి షష్ఠీసమాసః నదీనాం వారిధి ర్యథా విశ్రాన్తిభూమిః ఏవం కృపాయాః భగవానపీతిభావః. అథవా నిరవధిః కృపారూపో వారిధి ర్యస్య తస్య, అనుగృహీతోనుకమ్పితః స్వజన్మ నేతి భావః యదు మహీభృతః యదునామకస్య రాజ్ఞః అన్వవాయో వంశో యేన తస్య యదువంశో ద్ధారక స్యేతి భావః నిఖిలలోకానాం సర్వజగతాం హితం సుఖం యస్మా త్సః నిఖిల లోకహితః నిఖిలలోకానాం హితః ప్రియ ఇతి వా, అవతారః ఆవిర్భావః యస్య తస్య సత్వలోకక్షేమార్థ మవతీర్ణ స్యేతి భావః భగవతః "ఐశ్వర్యస్య సమగ్రస్య వీర్యస్య యశ సశ్శ్రియః జ్ఞానవైరాగ్యయో శ్చైవ షణ్ణాం వర్గో భగోమత" ఇత్యుక్తలక్షణషడ్గుణ శాలినః గరుడధ్వజస్య కృష్ణస్య మహిమాన మనుభావ మవకర్ణ్య శ్రుత్వా నిరతిశయ మత్యుత్తమం సుఖం మోక్షలక్షణ మానన్దం శ్రవణజన్యం మానసికమానన్దం వా అనుభవితుం ప్రాప్తు మహమభిలషామి ఇచ్ఛామి మీత్యన్వయః. కృష్ణావతార కథాశ్రవ ణాభిలాషో మమాస్తీతి భావః. 23

శ్లో॥ ఆకర్ణ్య కర్ణమధురం వచనం తదేత
ద్దానందమన్థర మముష్య మహీమఘోనః
వైయాసకిః కథయతిస్మ తతో నిపీయ
కారుణ్యపూరపరిపూరితయా దృశైనమ్. 24

ఆకర్ణ్యేతి॥అముష్య ప్రష్టుః మహీమఘోనః భూదేవేంద్రస్య సంబంధి కర్ణ మధురం కర్ణయోః శ్రవణయో ర్మధురం సుభగం శ్రావ్య మిత్యర్థః అతఏవ ఆనన్ద మన్థరం సుఖదన్తురం సుఖహేతు మితి యావత్. తదేతత్పూర్వోక్తం ప్రసిద్ధం వచనం

ప్రశ్నరూపం వచః అయ మహా మిత్యారభ్య అభిలషా మిత్యన్త ప్రశ్నస్య ఏకవాక్య
గతత్వాత్ ఏకవచననిర్దేశః వాక్య మిత్యర్థః ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా తతస్తదనన్తరమ్,
వైయాసకిః "వ్యాసశబ్దాదతఇఞ్ వ్యాసవరుడేత్యకఞ్చ. సయ్యాభ్యామిత్యేవిచ రూప
మిదం వ్యాసాపత్య మిత్యర్థః శుక ఇతి యావత్. కారుణ్యాపూరపరిపూరితయా
దయ్యారససఝరీభరితయా దృశా కటాక్షేణ జాత్యేకత్వమ్. ఏనం పరీక్షితం నిపీయ పీత్వా
దృష్ట్వేతి యావత్. కథయతిస్మ జగాద, లట్ స్మ ఇతి స్మయోగే లట్. దృశా నిపీయే
త్యత్ర దృశాపాన మనుపపన్నం సదాదరాతిశయం వ్యంజయతీతి జహల్లక్షణామూలా
వస్తుధ్వనిః. 24

శ్లో॥ మహీనాథ! ప్రజ్ఞా తవ పరిచితా పుణ్యవిభవై
రుదీతా శుశ్రూషా మురరిపుకథానాం యదతులా
అభూమి ర్వాచానాం కిముత భవతః పూర్వపురుషై
రసౌ భూమా భూమ్నా విహ విరచితానాం ప్రతపసామ్. 25.

మహీనాథేతి. హే మహీనాథ, భూపతే! తవ ప్రజ్ఞా బుద్ధిః పుణ్యవిభవైః
పూర్వపుణ్యాతిశయైః పరిచితా సంపన్నా, త్వద్బుద్ధేః పుణ్యవిభవపరిచయో ఽస్తీతి
భావః, పరిణతేతి పాఠే పరిణామం గతేత్యర్థః. పూర్వపుణ్యాతిశయేన త్వద్బుద్ధే
రేతాదృశః పరిణామ ఆసీదితి భావః అథవా. పుణ్యవిభవైః పరిణతా తవ ప్రజ్ఞా
పూర్వపుణ్యపరిణామభూతా ప్రజ్ఞేత్యర్థః. ఘటాత్మనామృదివ, ప్రజ్ఞాత్మనా పుణ్య
విభవః పరిణత ఇతిభావః యద్వాపుణ్యవిభవై రిత్యుత్తరేణాన్వయః హేమహీనాథ తవ
ప్రజ్ఞా పరిణతా పరిపక్వా(బ్రహ్మణిజాతనిష్ఠే)తిభావః కుతఏత దత ఆహ. పుణ్యవిభవై రితి
య ద్యస్మాత్, పుణ్యవిభవై ర్హేతునా, అతులా అనుపమా మురరిపుకథానాం భగవ
ద్వార్తానాం శుశ్రూషా శ్రోతుమిచ్ఛా ఉదీతా ఉత్పన్నా భవతీతి శేషః. "ఉత్పూర్వాదీణః
కర్తరి క్తః." "అదన్తత్వాట్టాప్". భగవత్కథా శుశ్రూషైవ బుద్ధిపరిణామస్య లక్షణమితి
భావః కిముత, యద్వా అసౌ తవోదితేయం హరికథాశుశ్రూషాం భవత స్తవపూర్వ
పురుషైః పితృపితామహాదిభిః ప్రాచీనపురుషైః ఇహభూమౌ అత్రభూలోకేవిరచితానాం
కృతానాంప్రతపసాం ప్రకృష్టతపసాం సంబంధీ వాచానాంవాక్యానాం "అపంచైవ
హలన్తానాం యథావాచానిశాదిశే" త్యుక్తత్వాత్. అభూమి రవిషయఃవక్తుమశక్యఇతి
యావత్. భూమా మహిమా భవతీతి శేషః అత్రహరికథాశుశ్రూషాత్మకో
మహిమ్నో ర్హేతుహేతుమద్భావః త్వద్వంశసుకృతస్య త్వత్సుకృతస్య వా ఇయమేవ
ఫల భూతేతిశ్లోకసారః, తపోభూమజన్యాయాం హరికథాశుశ్రూషాయాం తపోభూమత్వ
వ్యపదేశా ద్ధేత్వలంకారః "హేతుహేతుమతో రైక్యే హేతుం కేచిత్ప్రచక్షతే" ఇతి
లక్షణాత్. 25

శ్లో॥ ఇత్థమేన మభినంద్య భూయసా, పారికాంక్షివిభు రాభిమన్యవమ్
ఆదదే సపది వాచ మాదరా, న్మాధురీభి రధరీణమాక్షికామ్. 26

ఇత్థమితి పారికాంక్షివిభుః మునిశ్రేష్ఠః ప్రకరణాచ్ఛుకః తపస్వీ తాపసః "పారికాంక్షీ వాచంయమో ముని" రిత్యమరః. ఇత్థముక్తప్రకారేణ ఏనం ప్రస్తార మాభిమన్యవ మభిమన్యుసుతం "తస్యాపత్యమిత్యణ్"భూయసా అత్యర్థ మభినంద్య శ్లాఘయిత్వా సపది తత్కాలేఏవ మాధురీభిః మాధుర్యైః అధరీణమాక్షికా మధరీణం తిరస్కృతం మాక్షికం మక్షికాణామిదం తస్యేద మిత్యణ్, మధుకారకృతం మధ్విత్యర్థః. యయాతాం యస్యాస్తా మితి వా. తథోక్తాం మధ్వపేక్షయా ప్యతి మధురా మిత్యర్థః. వాచం జాత్యేకవచనం వాక్యానీత్యర్థః. ఆదరాత్ పరీక్షిద్విషయ ప్రీతేః నతు నిర్బంధా దితి, భావః "హేతౌపఞ్చమీ" ఆదదే జగ్రాహ, వక్తుముప చక్రమే ఇతి భావః. అధరీణమాక్షికా మిత్యత్ర ప్రతీపాలంకారః "ప్రతీప ముపమాన స్యోపమేయత్వప్రకల్పన" మితి లక్షణాత్. తేన చ మక్షికాభిః క్షుద్రైర్నిర్మితా న్మధునః శుకేన మహర్షిణా నిర్మితం భాగవత మిద మతిమధుర మిత్యత్ర నవివదితవ్య మితి మాక్షికపారికాంక్షివిభుపదద్వయబలా త్ప్రతీయతే. 26

గ॥ స్థానేహి తత్॥ తత్ పూర్వోక్తం శుకవాచో ఽధరీణమాక్షికత్వం స్థానేహి యుక్తమేవ. యోగ్యతా మేవ ప్రకటయతి.

శ్లో॥ అలక్షితార్థా అపి లోభనీయా
ద్విజస్య వాచ శ్శుకనామభాజః
తా ఏవ చే దర్థయుతా ముకుంద
లీలాకులాయా అపి కింపున స్స్యాత్. 27

అలక్షితేతి. అలక్షితార్థా అపి నలక్షితః అలక్షితః అదృష్టః అర్థః అభిధేయః యేషా న్తే తథోక్తాః. అర్థానుసన్ధానంవినాపీత్యర్థః. శుకనామభాజః శుక ఇతి నామ భజతీతి శుకనామభాక్ తస్య ద్విజస్య బ్రాహ్మణస్య శుకమహర్షే రిత్యర్థః. వాచః గిరః లోభనీయాః ఆకాంక్ష్యాః భవ న్తీతి శేషః. శుకమహర్షిప్రణీతాశ్శ్లోకా శ్శ్రవణసమయే ఏవ ఆనన్దం జనయ న్తీతి భావః, ముకున్దలీలాకులాయాః ముకున్దస్య కృష్ణస్య లీలానాం విలాసానాం "కులాయోనీడమస్త్రియామ్" ఆశ్రయా ఇత్యర్థః ఇద మేవ లోభనీయ త్వే హేతుః. తాః వచః అర్థయుతా అపి చేత్ అనుసంధితార్థా అపి భవేయు శ్చేత్. కింపునస్స్యాత్, కింపునర్వక్తవ్యంస్యాత్ నకిమపీత్యర్థః ఏవేతివాక్యాలంకారే, శ్రవణ వేళాయా మేవ యా ఆనన్దం జనయ న్తి తాసా మర్థానుసంధానే ఆనన్దప్రదత్వం నవక్తవ్యం స్వతస్సిద్ధత్వా దితి భావః అత్రార్థాన్తరస్ఫురతి. తథాహి అలక్షితార్థా అపి అర్థహీనా అపి శుకనామభాజః ద్విజస్య పక్షిణః వాచః లోభనీయా భవన్తి. శుకసంబంధియః కశ్చన అసంబద్ధప్రలాపోఽపి మధురః స్వరే చారుత్వసత్వా దితిభావః, తా ఏవ వాచః అర్థయుతా శ్చేత్ తత్రాపి ముకున్దలీలాకులాయా అపి భవేయు శ్చేత్ కింపునర్వక్తవ్యం స్యాత్. నిరర్థకానా మేవ కీరవాచా మ్మధురత్వే సతి

సార్థకానా మతిమధురత్వం సంప్రతిపన్నమేవ. తత్రాపి భగవద్గుణప్రతిపాదన రూపార్థవత్త్వా మత్యన్తమధుర మితి సునిర్ణయమితి భావః అత్ర శుకగిరాం ప్రాగేవ సిద్ధస్య మాధుర్యస్య అర్థహారికథాభ్యాం సంబంధే నాతిశయా దనుగుణాలంకారః "ప్రాక్సిద్ధస్వగుణోత్కర్షోనుగుణః పరసన్నిధే" రితిలక్షణాత్ విశేష్యయో రపి క్లిష్టత్వా న్నాత్ర శ్లేషాలంకారః. కిన్తుధ్వనిరేవ, తేనచ కీరవాచ ఇవ శుకమునివచనానాం సహజమాధుర్యం ధ్వన్యతే. 27

అథ శుకః కృష్ణకథా మవతారయితుం కృష్ణావతారహేతుభూతం కంచన వృత్తాన్తం ప్రస్తౌతి॥

గ॥ పురా ఖలు నిఖిలసహనబిరుదధురంధరాపి వసుంధరా దుస్సహమద మేదురకంసాదిమేదినీదయితకైతవనిశాచరభర మసహమానా పరిగృహ్య పయస్వినీ రూప మశ్రుసలిలకలుషనయనయుగళాశోకపావకపరవశనిజాశయా పరిదేవననినద దంతురితహరిదంతరా భగవంత మంభోజసంభవం శరణ మభజత. 28

పురా ఖల్వితి॥ ఖలుః ప్రసిద్ధా పురా పూర్వకాలే నిఖిలానాం సర్వేషాం సహనం మర్షణం తదేవబిరుదం ప్రతిష్ఠా తస్యధురంధరా భారవాహా సర్వంసహేతి బిరుదశాలి న్యపీత్యర్థః వసుంధరా భూమిః మదేన గర్వేణ మేదురాః ఉద్రిక్తాః యే కంసాదిమేదినీదయితాః కంసప్రముఖా రాజానః ఆదిశబ్దేన శిశుపాలాది సంగ్రహః తే కైతవం కపటం యేషా న్తేషాం నిశాచరాణాం రక్షసాం భరః భారః దుస్సహ శ్చాసౌ మదమేదురకంసాదిమేదినీదయితకైతవనిశాచరభర శ్చేతి కర్మధారయః. తం తథోక్తమ్ అసహమానాసతీ వోఢు మక్షమాసతీత్యర్థః. పయస్వినీరూపం గోరూపం పరిగృహ్య స్వీకృత్య అశ్రుసలిలేన బాష్పజలేన కలుషం క్షుబ్ధం నయనయుగళం నేత్ర ద్వన్ద్వం యస్యా స్సా తథోక్తా సతీ కించ శోకః ఖేదః సఏవ పావకః అగ్నిః తేన పరవశః పరతన్త్రః నిజస్య స్వస్య ఆశయః హృదయం యస్యా స్సా తథోక్తా చ సతీ అపిచ పరిదేవననినదేన విలాపరవేణ దన్తురితాని వ్యాప్తాని హరిదన్తరాణి దిఙ్మధ్య భాగాః యస్యా స్సా యయా సేతి వా తథోక్తా చ సతీ భగవన్తం షడ్గుణశాలినం అంభోజసంభవం బ్రహ్మాణం శరణం రక్షితారం, "శరణం గృహరక్షిత్రోః" ఇత్య మరః, అభజత ఆపత్. బ్రహ్మాణం రక్షితృత్వేన స్వీచకారేత్యర్థః. శరణాగతా బభూవేతి భావః. 28

గ. సోఽపి నివేదనవిదితతదీయవేదనాపనోదనాయ శతమఖముఖసురనికరపరి వృత శ్చతురానన స్సహసురభిరూపధారిణ్యా ధరణ్యా పయఃపయోధి ముపససర్ప. 29

సోపీతి. సోపి చతురాననః ధరణీశరణీకృతో బ్రహ్మాపి శతమఖముఖానా మిన్ద్రాదీనాం సురాణాం దేవానాం నికరేణ సమూహేన పరివృతస్సన్ సురభిరూప ధారిణ్యా గోరూపశాలిన్యా ధరణ్యాసహ భూదేవ్యాసమం భువాసహిత ఇత్యర్థః

నివేదనేన విజ్ఞాపనేన విదితాయాః జ్ఞాతాయాః తదీయాయాః భూసంబంధిన్యాః వేదనాయాః దుఖస్య అపనోదనాయ నివారణార్థం పయఃపయోధిం క్షీరసముద్రం, ప్రతి ఉపససర్ప జగామ గోరూపిణీ ధరా చతురాననాయ స్వదుఃఖం వ్యజిజ్ఞపత్. సచతదపనోదనాక్షమస్సన్ స్వగురునిలయం దుగ్ధాబ్ధి మగమ దితి భావః 29

గ॥ తత్ర.

తత్రేతి॥ తత్ర క్షీరసముద్రే సన్త మితి శేషః.

శ్లో॥ దదం కల్యాణానాం దధ మపి కృపాయా నిరవధే
ర్హనం క్రవ్యాదానాం పిబ మపి భవాబ్ధే శ్శ్రితవతామ్.
శ్రియః పశ్యం భూయ స్సకలజగతీధారయ మసౌ
విధి స్స్తావం స్తావం మధురిపు మనంసీ త్సవినయమ్. 30

దదమితి. కల్యాణానాం శుభానాం దదం దాతారమ్ నిరవధేః అపారాయాః కృపాయాః దయాయాః దధం బిభ్రాణం "దదాతి దధాత్యో ర్విభాషేతి శప్రత్యయః" క్రవ్యాదానాం రాక్షసానాం హనం హన్తారమ్. "హనధాతోః పచాద్యచ్".శ్రితవతా మాశ్రితానాం సంబన్ధినః భవాబ్ధేః, సంసారసాగరస్య పిబం పాయిన మపహర్తార మితి యావత్. పాఘ్రాధ్మాధే డితి శప్రత్యయే పాఘ్రా ధ్మేతి పశ్యాదేశః. కర్మణ శ్శేషత్వవివక్షాయాం షష్ఠీ కల్యాణానా మిత్యాదా బోధ్యా భూయః బహుధా సకలజగతీధారయం సకలాయాః సమస్తాయాః జగత్యాః భువః ధారయతీతి ధారయః ధర్తాతంతథోక్తం"అనుపసర్గాల్లింపవిందే"త్యాదినాశప్రత్యయఃమురరిపుంవిష్ణుంఅసౌశతమఖాదిసురనికరపరివేష్టితః విధిఃబ్రహ్మ స్తావంస్తావం స్తుత్వాస్తుత్వా "ఆభీక్ష్ణ్యేణముల్" సవినయం వినయేనసహితంయథాతథా అనంసీత్ నమశ్చకార. యద్వా సవినయం స్తుత్వాస్తుత్వా అనంసీ .దిత్యన్వయః అత్ర సకలజగతీ ధారయ మిత్యనేన ప్రకృతభూదుఃఖనివారణక్షమత్వం వ్యజ్యతే. ధారణంనామ పోషణం హి తచ్చదుఃఖనివారణద్వారక మితి భువో దుఃఖహేతురయంభారః క్రవ్యాదనిమిత్త ఏవేతి కృత్వా తద్ధననం ప్రార్థయితుం హనం క్రవ్యాదానా మిత్యుక్తమ్. క్రవ్యాదహననపూర్వకభూధారణే తవ నకించిత్ప్రయోజనం నాపి కశ్చిత్ప్రేరకః కిన్తు నిర్హేతుకకృపై వేత్యాహ కృపాయా దధమితి. అస్మదాదినిష్ఠకృపావన్నేయం పరిచ్ఛిన్నేత్యాహ. నిరవధే రితి. నిష్ప్రత్యూహవిజృంభమాణకరుణాదుగ్ధార్ణవో భగవానితి భావః. ఏవం భువ ముద్దిశ్య ప్రార్థయిత్వా దేవా నుద్దిశ్య ప్రార్థయతి. దదం కల్యాణానా మితి రాక్షసై ర్విభ్రంశితశ్రియః దేవాః తద్ధననద్వారా త్వయా శుభయుక్తాః కర్తవ్యా ఇతిభావః. స్వాగమనప్రయోజనం ధ్వనయతి. పిబ మపి భవాబ్ధే శ్శ్రితవతా మితి మామకసంసారదుఃఖాపనోదనపూర్వకం మోక్షశ్రియం దేహీతి భావః. నన్వహ మపి యూయ మివ బద్ధ ఏవ నతు ముక్త ఇత్యతఆహ. శ్రియః పశ్య మితి మోక్షలక్ష్మీం సానురాగం పశ్యసి తత్సమాలింగత

ఏవేతి భావః. ఏతేన నిత్యముక్తస్య నిరాశ్రయస్య బద్ధన్. [illegible] భగవ ద్గుణానాం మానస్త్వం వ్యజ్యతే.

శ్లో॥ అపారకరుణాపూర పరిపూరితమానసమ్.
వాగ్భి స్త్రయీమయీభి స్తముపతస్థే పితామహః.

అపారేతి. అపారేణ అతివేలేన కరుణాపూరేణ దయాప్రవాహేణ పరిపూరితం సర్వతోభరితం మానసం హృదయం యస్య తం తథోక్తం తం భగవన్తం పితామహః బ్రహ్మ త్రయీమయీభిః వేదాత్మికాభిః వాగ్భిః వచనైః ఉపతస్థే తుష్టావ. త్రయీమయీభి రిత్యత్ర "వికారార్థే మయట్", యద్వా, ప్రకృతవచనే మయట్. వేద త్రయప్రధానాభి రితి తదర్థః. బ్రహ్మముఖచతుష్టయా దేవ వేదానా మావిర్భావ శ్రవణా దేవ ముక్తమ్. నిర్ఘృణవిషయాయా ఇవ అస్యాస్స్తుతే ర్వైయర్థ్య మిత్యేత దర్థ మపారేతి విశేషణమ్. పౌరుషవచోగుంభితే అస్మిన్ కావ్యే అపౌరుషేయానా నిబంధనాయోగా ద్బ్రహ్మస్తుతి రత్ర నోపనిబద్ధేతి జ్ఞేయమ్.

శ్లో॥ సమాధిస్థే వేధస్య విదితపదావాగచకల
త్సుధాసారాకారా నభసి తదభీష్టాను సదృశీ
అశమ్యైనాం వేధా స్తదను దనుజారాతినిచయాన్
సా వ్రాచేవాచం ప్రతినినదవాచాలితదిశమ్. 32

సమాధిస్థేఇతి॥ వేధసి సమాధిస్థేసతి బ్రహ్మణి చిత్తైకాగ్ర్యం సంపాదయతి సతీత్యర్థః. సమాధిసంపాదనక్షణఏవ అభీష్టార్థసిద్ధేః ప్రహర్షణాలంకారః "ఉత్కంఠితార్థ సంసిద్ధి ర్వినా యత్నం ప్రహర్షణ మితి" లక్షణాత్. తేనచ భగవతః పరమకారుణికత్వం వ్యజ్యతే. అవిదితప దానదతీతివదః "పచాద్యచ్". అవిదితః అజ్ఞాతః వదః వక్తా యస్యా స్సా తథోక్తా సుధాసారాకారా సుధాయా అమృతస్య ఆసారః ధారాసంపాతః తస్యేవ ఆకారః యస్యా స్సా సుధాప్రవాహతుల్యే త్యర్థః. తదభీష్టానుసదృశీ తస్య బ్రహ్మణః అభీష్టస్య అభిలషితస్య అనుసదృశీ అనురూపా వాక్ వాణీ నభసి అచకలత్ ఆవిర్బభూవ. ఆకాశవాణీ ఆవిర్బభూవేతి భావః అత్ర, సమాధిస్థే ఇత్యనేన క్షీరసాగరేపి న భగవాన్ బ్రహ్మణో గోచరతా మాప. తస్య సర్వాన్తరత్వేన బహి ర్భావాయోగాత్ తస్మాత్ భగవత్సాక్షాత్కారసాధనభూతం తప ఏవేతి అనుభవవశా ద్బ్రహ్మ జ్ఞాత్వా సమాధి మధితష్ఠా ఇతి వ్యజ్యతే. అవిదితపదేత్యనేన వాగ్భి రేవాయ మనుమేయః నతు సాధనాన్తరే ణేతి పరబ్రహ్మణ శ్శాస్త్రయోనిత్వం వ్యజ్యతే. సుధాసారేత్యనేన అమృతవత్స్వాదుత్వం వాక్యానాం వ్యజ్యతే. కించ. సమాధౌ నభ స్యచకలదిత్యనేన హృదయాకాశే ఆవిర్భూతః ప్రణవనాద ఏవవాఙ్మయత్వేన బ్రహ్మణా పరిశీలిత ఇతి వ్యజ్యతే. అన్యథా బాహ్యనభో వాణ్యావిర్భావపక్షే తు దేవై రపి సాశ్రూయేతేతి బోధ్యమ్. అసౌ సమాధిశాలీ వేధాః బ్రహ్మ ఏనాం నభసి ప్రసృతాం

వాణీం వాచం నిశమ్య ఆకర్ణ్య తదను తదనన్తరం దనుజారాతిః అసురద్వేషిణ స్సురా నితి యావత్ ప్రతినినదవాచాలితదిశం ప్రతినినదేన ప్రతిధ్వనినా వాచాలితా శ్శబ్దాయమానాః దిశః కకుభః యస్యా స్తాం తథోక్తాం వాచం వాక్య మూచే ఉవాచ. "దుహ్యాచ్ పచ్ద ణ్డ్రుధి ప్రచ్ఛీతి ప్రచ్ఛాద్యర్థకా ద్వచే ర్ద్వికర్మకత్వం." 32

గ॥ విదిత ఏవ ననివేదితోఽపి భగవతా చతుర్భుజేన నిరవధి రసౌ వసుంధరాజ్వరః. 33

విదిత ఇతి॥ ననివేదితోఽపి అవిజ్ఞాపితోఽపి నఞర్థకోఽయం నశబ్దః నిరవధిః అపారః అసౌ ప్రత్యక్షః వసుంధరాజ్వరః భూపరితాపః భగవతా షడ్గుణశాలినా చతుర్భుజేన విష్ణునా విదిత ఏవ జ్ఞాత ఏవ అవిదితవేదనే భగవత్త్వ మేవ హేతు రితి సాభిప్రాయ విశేషణా త్పరికరాలంకారః. 33

గ॥ సోఽయ మవనీవ్యసన వినాశనాయ సంప్రతి సంప్రతిపన్నవసుదేవతనయ భావః పరివసుంధర మవతరితు మధ్యవస్యతి. 34

సోయమితి॥ సోయ మస్మదుపస్తుతో భగవాం శ్చతుర్భుజః సంప్రతి అధునా అవనీవ్యసనవినాశనాయ భూదుఃఖనివారణార్థం సంప్రతిపన్నవసుదేవతనయభావస్సః సంప్రతిపన్నః స్వీకృతః. వసుదేవస్య దేవకీపతేః తనయభావః పుత్రత్వం యేన సత థోక్తః. పరివసుంధరం వసుంధరాయాం విభక్త్యర్థేవ్యయీభావః. భూలోకే ఇతి యావత్. అవతరితుం ఆవిర్భవితు మధ్యవస్యతి నిశ్చినోతి ఉద్యుఙ్క్తే ఇతి యావత్. వసుదేవస్య పత్న్యాం దేవక్యాం భగవాన్ కృష్ణ రూపేణ ఆవిర్భవిష్య తీతి భావః. 34

గ॥ తదిదానీ మవిలంబిత మవలంబనీయ ఏవ తదభ్యర్చనాయ భవద్భి రపి యదుకులసముద్భవః. 35

తదితి॥ తత్తస్మాత్ ఇదానీ మధునా అవిలంబితం త్వరితం తదభ్యర్చనాయ భగవత్పూజనాయ యదుకుల సముద్భవః యదువంశే ఉత్పత్తిః భవద్భి రపి యుష్మాభిశ్చ అవలంబనీయ ఏవ స్వీకర్తవ్య ఏవ హేదేవాః యూయం యదువంశే ఉత్పద్యధ్వమ్ ఇతి భావః. 35

గ॥ ఏవ మమరవరవర్ణినీభి రపి మురరిపుచరణపరిచరణాయ పరికలనీయ ఏవ మానవమానినీభావః. 36

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తరీత్యా మురరిపుచరణపరిచరణాయ భగవత్పాదసేవార్థ మమరవరవర్ణినీభి రపి దేవతాస్త్రీభిః అప్సరోభి రపీత్యర్థః. మానవమానినీభావః మనుష్యనారీత్వం పరికలనీయ ఏవ గృహీతవ్య ఏవ అప్సరసః గోపికాస్వరూపేణ భువి ప్రాదుర్భవ న్త్వితి భావః. 36

గ॥ ఋషిభి రపి పురుషోత్తమ పరితోష పోషణాయ గోరూపధారణ మాదరణీయ మేవ. 37

ఋషిభి రితి॥ పురుషో త్తమస్య విష్ణోః పరితోష స్సంతోషః తస్యపోషణాయ అభివృద్ధ్యర్థం ఋషిభి రపి మునిభి రపి గోరూపధారణం పయస్వినీరూపస్వీకారః ఆదరణీయ మేవ ఆదర్తుం యోగ్య మేవ ఆదరః స్వీకరణీయ ఏవేతి భావః. 37

గ॥ కుంభీనసవిభు రపి మురరిపుభజనాయ భవి తైవ తదగ్రభవః. 38

కుంభీనసేతి। కుంభీనసవిభు రాది శేషోపి మురరిపుభజనాయ భగవత్సేవార్థం తదగ్రభవః కృష్ణాగ్రజస్సన్ భవి తైవ ఆవిర్భవిష్యత్యేవ బలభద్రనామ్నా శేష ఉత్పత్స్యతీతి భావః. 38

గ॥ మాయాపి భువనమోహినీ మురశాసనశాసనేన పురా పరివసుంధర మవతరతి. 39

మాయేతి॥ భువనమోహినీ జగన్మోహకారిణీ మాయాపి ప్రకృతి రపి మురశాసనస్య విష్ణో శ్శాసనేన ఆజ్ఞయా పరివసుంధరం భువి పురా అవతరతి అవతరిష్యతి "యావ త్పురా నిపాతయో రితి లట్." యశోదా కన్యకారూపే ణేతి భావః. 39

గ॥ కమలాలయాపి భువి తదీయకులపాలికాపద మనుబుభూషతి. 40

కమలాలయేతి॥ కమలాలయా లక్ష్మీ రపి భువి తదీయకులపాలికాపదం భగవత్సంబంధి కులస్త్రీత్వం పత్నీభావ మితి యావత్. యద్వా భగవత్సంబంధికులస్త్రీస్థాన మిత్యర్థః. అనుబుభూషతి అనుభవితుమిచ్ఛతి రుక్మిణీస్వరూపేణ లక్ష్మీ రుత్పత్స్యతే ఇతి భావః. "రాఘవత్వేఽభవత్సీతా రుక్మిణీ కృష్ణజన్మ నీతి" విష్ణుపురాణ వచనాత్.

గ॥ తదవలంబిత మేవ యథోదిత మనుష్ఠీయతా మితి బుధసభాసద స్సమాదిశ్య సమాశ్వాస్య చ మేదినీ మమృతధారాకల్పజల్పితపరంపరాభి రనుభవన మపససార సారసాసనః. 41

తదితి॥ తత్తస్మాత్ అవిలంబితమేవ త్వరితమేవ యథోదిత ముదిత మనతి। కమ్య మదుక్తప్రకారేణే త్యర్థః. అనుష్ఠీయతాం క్రియతాం భవద్భి రితి శేషః. ఇత్యేవం రీత్యా బుధసభాసదః దేవసభ్యాన్ ఇంద్రాదీ నిత్యర్థః. సమాదిశ్య ఆజ్ఞాప్య అమృతధారాకల్పాభిః సుధాప్రవాహతుల్యాభిః "ఈషదసమాప్తేకల్పప్." జల్పితపరమ్పరాభిః వచనధోరణీభిః మేదినీం భూదేవీం సమాశ్వాస్య చ సమ్యగాశ్వాస్య చ సారసాసనః బ్రహ్మ అనుభవనం భవనమనుగృహం ప్రతీత్యర్థః. అపససార జగామ. సత్యలోకం యయా విత్యర్థః. 41

అథ దేవక్యాం కృష్ణోదయం వర్ణయితుం తత్కథాం సంక్షేపతో దర్శయతి.

శ్లో॥ మధురా మధురానామ । రాజధానీ పురాతనీ
దేశేషు శూరసేనేషు । బభూవ యదుభూభుజామ్. 42

మధురేతి॥ శూరసేనేషు తన్నామకేషు దేశేషు యదుభూభుజాం యదురాజ్ఞాం యదువంశీయనృపాణా మిత్యర్థః పురాతనీ రాజధానీ కులపరమ్పరాగతా ప్రధాననగరీ మధురా మనోజ్ఞా మధురా తన్నామ్నా ప్రసిద్ధా నగరీ బభూవ ఆసీత్. నామేతి ప్రసిద్ధా యద్వా మధురా మనోజ్ఞా పురాతనీ అనాదిసిద్ధా మధురానామ మధురేతి నామ్నా ప్రసిద్ధా యదుభూభుజాం రాజధానీ శూరసేనేషు దేశేషు బభూవ ఆసీ దిత్యన్వయః అథవా శూరసేనేషు దేశేషు మధురా పురాతనీ మధురా నామ యదుభూభుజాం రాజధానీ బభూవేతి. 42

శ్లో॥ ఆవస న్నగరీ మేనా। ముగ్రసేనమహీపతిః

గుణై రనుచకా రైన। మనుజో మనుజోత్తమః. 43

ఆవసదితి॥ ఏనాం పూర్వోక్తాం నగరీం మధురాం ఉగ్రసేన ఇతి రాజా ఆవసత్ అధితష్ఠౌ. ఆశ్రిత ఇత్యర్థః ఉపాన్వధ్యాఙ్వస ఇత్యాధారభూతాయాః నగర్యాః కర్మత్వమ్. మధురాయాం ముషా సేత్యర్థః. మనుజోత్తమః మనుజేషూత్తమ ఇతి సప్తమీ సమాసః. షష్ఠీత్వేతు. ననిర్ధారణే ఇతి నిషేధః ప్రవర్తేత, నరశ్రేష్ఠ ఇత్యర్థః. అనుజః ఉగ్రసేనస్య కనిష్ఠోభ్రాతా దేవక ఇత్యుత్తరశ్లోకస్థపదేనాత్రాన్వయః. గుణైః ఔదార్యాదిభిః ఏన ముగ్రసేన మనుచకార అనుకరోతిస్మ. తత్తుల్యగుణ ఇతి భావః. 43

శ్లో॥ దేవక స్తనయా తస్య। దేవకీ దేవతోపమా।

తనయో స్త్వుగ్రసేనస్య ।కంసో హి కులపాంసనః॥ 44

దేవక ఇతి॥ దేవకపదస్తు పూర్వశ్లోకే ఏవాన్వితమ్. తస్య దేవకస్య దేవతోపమా దేవతాతుల్యా తద్వత్సుంద రీతి భావః. దేవకీ తన్నామ్నీ తనయా పుత్రీ బభూవేతి శేషః ఉగ్రసేనస్య కంసః తన్నామా కులపాంసనః వంశదూషకః తనయో౽భూ దితి శేషః. 44

గ॥ అథ కదాచి దానకదుందుభి రధిమధురానగర ముపయమ్య దేవకతనూజా ముపజాతహర్షప్రకర్ష స్సహ జాయయా పరిజనేన చ నిజభవనజిగమిషయా సమారురోహ రథ మనుపహతమనోరథః॥ 45

అథేతి॥ అథ ఏవంస్థితే కదాచిత్ కుత్రచిత్కాలే అధిమధురానగరం మధురాపత్తనే "విభక్త్యర్థేవ్యయీభావః" దేవకతనూజాం దేవకస్యసుతాం దేవకీ మిత్యర్థః ఉపయమ్య పాణౌకృత్య పరిణీ యేతి యావత్. అతఏవ. ఉపజాత ఉదితః హర్షప్రకర్షః మోదాతిశయః యస్య స తథోక్తస్సన్ అనుపహతమనోరథః అప్రతిహత కామః ఆనకదుందుభిః వసుదేవః నిజభవనజిగమిషయా స్వగృహం ప్రతి గన్తుమిచ్ఛయా జాయయా సహ భార్యయా దేవక్యా సమం పరిజనేన చ అనుచరవర్గేణచ సమం రథం స్యందనం సమారురోహ అధితష్ఠౌ యద్వా పరిజనేన పరివృత స్సన్నితి శేషః జాయయా సహ రథమారురో హేత్యన్వయః. 45

శ్లో॥ వాత్సల్యం భగినీజనే ప్రకటయ న్కంస స్తత స్సాదరం
సారథ్యం సముపేయివా న్పరివృతో శాతకౌమ్భై రథానాం శతైః
సానందం హరణాత్మనా దుహితరి ప్రేమ్ణా దదౌ దేవకః
ప్రాజ్యం హస్తిరథాశ్వముజ్జ్వలతరా దాసీ స్సురూపా అపి. 46

వాత్సల్య మితి॥ తతః తదనన్తరం దేవకీవసుదేవయోః రథారోహణానన్తర మిత్యర్థః. శాతకౌమ్భైః సువర్ణవికారైః. "వికారార్థే అణ్." రథానాం స్యన్దనానాం శతైః అయుతైః అమితై రితి యావత్. శతశబ్దో యద్యపి శతసంఖ్యావాచీ తథా ప్యత్ర శతై రితి బహుత్వనిర్దేశేన అసంఖ్యేయత్వ మర్థ ఇతి వేద్యమ్. పరివృతః యుతః సన్ కంసః ఉగ్రసేనసుతః భగినీజనే భగినీనాం సోదరీణాం జన స్సమూహః తస్మిన్ యద్వా భగినీతి జనః తస్మిన్ జనశబ్దోఽత్ర దీనవాచీ దీనాయాం భగిన్యా మిత్యర్థః. భగిన్యాః దైన్యఞ్చ ఉత్పత్తిస్థానత్యాగకృత మితి వేద్యమ్. అనేన చ భావిదైన్యం వ్యజ్యతే. వాత్సల్యం వత్సలత్వం ప్రేమేతియావత్. "వత్సాంసాభ్యాం కామబలే ఇతి లచివత్సలః" తతో గుణవచ నేతి ష్యఞివాత్సల్యమ్. ప్రకటయన్ జ్ఞాపయన్ సన్ సాదరం సప్రేమ యథా తథా సారథ్యం సారథికర్మ సముపేయివాన్ ప్రాప్తః బభూవేతి శేషః. "ఉపేయివా ననశ్వా నితి నిపాతనా త్సాధుః." రథినో వసుదేవస్య సారథి ర్బభూవేతి భావః దేవకః దేవకీపితా దుహితరి పుత్త్రికాయాం విషయే ప్రేమ్ణా స్నేహేన హేతునా హరణాత్మనా హరణస్వరూపేణ వివాహకాలే దుహితే ర్దీయమానం వస్తుహరణ మిత్యుచ్యతే. ప్రాజ్యం ప్రభూతం హస్తిరథాశ్వం సేనాంగత్వా దేకవద్భావః. గజరథతురగా నిత్యర్థః. సురూపాః సు శోభనం రూపం సౌందర్యం యాసా న్తా స్తథోక్తాః. ఉజ్జ్వలతరాః అత్యన్తం భాసమానాః భూషణై రితి శేషః. భూషణభూషితా ఇతి యావత్. దాసీః దాసానాంస్త్రియః దాస్యః. "పుంయోగే జీప్" తాః పరిచారికా ఇత్యర్థః. అపిః సముచ్చయే తేన ధనాదిక మపీతి వ్యజ్యతే. సానందం ససంతోషంయథాతథా. నతుధనాదిగతస్నేహకృతవ్యసనే నేతి భావః. దదౌ వ్యతరత్ అర్థా ద్దుహితు రేవేదం దానం దేయస్య హరణాత్మకత్వవచనాత్.

శ్లో॥ గీతై ర్వారవిలాసినీపరిచితైః కల్యాణవాదాంకురై
రుద్వేలై రపి కాహళీకలకలై రాపూరి రోదోంతరమ్.
కంసం నిర్వ్రత మంతరేణ గగనే దైవీతదావాగభూ
దస్యా స్తే లయ మష్టమః కలయితా గర్భో భగిన్యా ఇతి॥ 41

గీతై రితి॥ వారవిలాసినీపరిచితైః వేశ్యాంగనాభి రభ్యస్తైః తత్కృతై రిత్యర్థః గీతైః గానైః కల్యాణవాదాంకురైః సువాసినీకృతైః కల్యాణవాదానాం మంగళవాదానా మంకురై రావిర్భావైః మంగళవచనై రిత్యర్థః. ఉద్వేలైః ఉద్భూ నిరస్తా వేలామర్యాదా యై స్తే ఉద్వేలా అనవధయ ఇత్యర్థః తైః కాహళీకలకలైః

కాహళీనాం వాద్యవిశేషాణాం కలకలైః కలకలధ్వనిభిశ్చ రోదోన్తరమ్. బ్రహ్మాణ్డ మధ్యమ్ ఆపూరి ఆ సమన్తాత్ పూరితమ్ "అజ్పూర్వకాత్ ప్రాపాలనపూరణయోరితి ధాతోః కర్మణిలుఙిచేల్చిణ్." "చిణోలుక్." "గీతాదిధ్వనిత్రయం మిళిత్వా బ్రహ్మాణ్డం విదారయామాసేతి భావః. తదా తదానీమ్ నివృతం సుఖితం భగినీవివాహోత్సవ దర్శనేన సానన్ద మిత్యర్థః. కంసమన్తరేణ ఉద్దిశ్య "అన్తరాన్తరేణేతిద్వితీయా." అస్యాః త్వయా సానన్దం నీయమానాయాః తే తవ భగిన్యాః సోదర్యాః సమ్బన్ధీ అష్టమో గర్భః కుక్షిసఞ్జన్తుః సుత ఇతి యావత్. తే తవ లయం నాశం కలయితా కరిష్యతి తే ఇతి పద మావర్త్య ఉభయత్ర యోజితమ్. ఇతి ఏవం ప్రకారా దైవీ దేవ సంబంధినీ వాక్ వాణీ గగనే అభూత్ ఆకాశవాణీ ఆవిరభూ దిత్యర్థః. తస్యేద మిత్యణిటిడ్ఢేలిజీపి" దైవీ ఇతి రూపమ్. 47

శ్లో॥ ఏనా మాకర్ణ్య వాణీం వికలితహృదయః కంస ఏష స్వసారం
హస్తగ్రాహం గృహీత్వా కచనిచయ మిమాం హన్తు మభ్యుద్యతోఽభూత్
దృష్ట్వా కష్టాయమానం త మథ మృదుగిరా సాన్త్వయామాస శౌరిః
ప్రత్యాదిష్టోథ తేన ప్రకృతి ముపగతో న ప్రియా భంగభీరుః॥ 48

ఏనా మితి॥ ఏనాం పూర్వోక్తాం వాణీం వాచ మాకర్ణ్య శ్రుత్వా వికలిత హృదయః విదీర్ణచిత్తః ఏషః స్వీకృతసారథ్యః కంసః కచనిచయం కేశపాశం హస్త గ్రాహంగృహీత్వా హస్తేన గృహీత్వా "హస్తేవర్తిగ్రహో రితి ణముల్". ఇమాం నవోఢాం స్వసారం భగినీం హన్తుం హింసితు మభ్యుద్యతః ఉద్యుక్తః అభూత్. బభూవ. అథ తతః శౌరి ర్వసుదేవః కష్టాయమానం పాపంకర్తు ముత్సహమానం "కష్టాయ క్రమణే ఇతి క్యఙ్." తం కంసం దృష్ట్వా మృదుగిరా స్నిగ్ధవాచా సాన్త్వయామాస ప్రార్థయామాసేత్యర్థః తమితి కర్మపదం దృష్ట్వే త్యనేన సాన్త్వయామాసేత్యనేనచ సంబధ్యతే ఇతిబోధ్యమ్. అథ. తతః తేన కంసేన ప్రత్యాదిష్టస్సన్ ప్రత్యాఖ్యాతస్సన్ అనంగీ కృతనిజప్రార్థనస్స న్నిత్యర్థః. ప్రియాభంగభీరుః ప్రియాయాః ప్రేయస్యాః భంగే విషయే భీరుః భయశీలః యద్వా ప్రియాభంగేన ఉపస్థితేన భీరు రితి. సమాసః. అతఏవ. ప్రకృతిం స్వాస్థ్యం నోపగతః నప్రాప్తః బభూవేతి శేషః నావాపేత్యర్థః. 48

శ్లో॥ అనివార్య మథాలోచ్య సాన్త్వైస్తస్య వినిశ్చయమ్
ఉవాచ వచనం శౌరి ర్దయితాప్రేమవిహ్వలః. 49

అనివార్య మితి॥ అథ అనన్తరమ్ తస్య కంసస్య వినిశ్చయం విరుద్ధాభినివేశం విశేషాగ్రహ మితి వా సాన్త్వైః ప్రార్థనావాక్యైః అనివార్యం నివారయితు మశక్య మాలోచ్య విదిత్వా దయితాప్రేమవిహ్వలః దయితాయాం భార్యాయాం ప్రేమ్ణా భార్యావిషయస్నేహే నేత్యర్థః విహ్వలః వివశః శౌరి ర్వసుదేవః వచనం వాక్యం

దానరూపమితి భావః ఉవాచ అవోచత్ సామోపాయస్య నిష్ఫలత్వేన దానోపాయ మవతారయామాసేతి భావః. 49

వచన మేవ నిర్దిశతి గద్యద్వయేన.

గ॥ అయి భగవన్ భోజకులతిలకప్రతీతదీనదయాళుభావస్య దిశాంతవిశ్రాంత యశోవైభవస్య న సాంప్రత మేవ తపస్వినీ మేనా మనుజా మపి తనుజా మివ సభాజన భాజనభూతా మసుభి ర్వియోజయితుమ్. 50

అయీతి॥ అయీతి ప్రేమ్ణా సంబోధనమ్ భగవన్ షడ్గుణనిధే మత్ప్రేయసీ రక్షాభర స్యాధునా త్వదాయత్తత్వా త్త్వమేవ భగవా నిత్యభిప్రాయా దిదం సంబోధనమ్. భోజకులతిలక భోజవంశభూషణ ఏతేన నత్వం కులపాంసనః ఏతాదృశంగర్హ్యం కృత్యం కర్తు మితి స్తుతి ర్వ్యజ్యతే. కించ భోజాః ప్రాచీనా స్త్వద్వంశీయాః నహి దుష్టాః కిన్తు సుశీలా ఏవేతి తద్వంశస్య తవాపి శిష్టత్వ మేవ న్యాయ్య మితి సూచ్యతే. ప్రతీతదీనదయాళుభావస్య ప్రతీతః ప్రసిద్ధః దీనేషు కృపణేషు శోచ్యేష్విత్యర్థః దయాళుభావః కారుణికత్వం యస్య తస్య నతు నిర్ఘృణ స్యేతి భావః. అత ఏవ దిశాన్తవిశ్రాన్త యశో వైభవస్య దిగన్తవ్యాప్త కీర్తివిలాసస్య తవేతి శేషః. తపస్వినీం శోచ్యాం. "తపస్వీ తాపసే శోచ్యే" ఇతి వైజయన్తీ. అనుజ మపి భగినీమపి తనుజా మివ సుతా మివ సభాజనభాజనభూతాం సభాజనం ప్రీణనం తస్య భాజనం పాత్రం తద్భూతాం జాతాం తథోక్తాం ప్రీణనవిషయభూతా మిత్యర్థః అభాజనంభాజనం సంపద్యమానాభూ తేతి విగ్రహోక్తౌ తు "అభూతతద్భావేచ్వేః అస్యచ్వావితీత్వం దీర్ఘశ్చ." భాజనీభూతా మితి స్యా దితి జ్ఞేయమ్. నేయ మనుజా కిన్తు తనుజేవ త్వయా నన్దనీ యేతి ముఖ్యాభిప్రాయః. ఏనాం నవోఢ మసుభిః ప్రాణైః వియోజయితుం విఘటయితుం పదద్వయస్య మారయితు మి నిష్కృష్టార్థః. న సాంప్రత మేవ న యుక్త మేవ. ఏతాదృశాయా మారణే త మహతీ అకీర్తి స్స్యాత్. తయా చ సర్వ మపి తవకులం దూషితం స్యాదితి కంస హితోపదేశోఽయమ్.

నను భవతునామ మమాకీర్తిః దేవక్యా మారణే తు ప్రాణా స్తావ త్తి స్తీత్యత ఆహ.

గ॥ కింతు భవదత్యాహిత హేతుభూత మేతదీయ మపత్య ముద్భవిష్యతి య సద్య ఏవ వ్యాపాద్యతా మితి.

కిన్త్వితి॥ తవ త్వదనుజాయా శ్చ యథా ప్రాణవియోగో న స్యాత్ మమ యథా ప్రియావియోగో నస్యా త్తదనుగుణ ముపాయం వక్ష్యామి శృణ్విత్యభిప్రాయః భవత స్తవ అత్యాహితస్య మహాభయస్య ప్రాణాపహారణరూప స్యేతి భావః హేతుభూతం కారణభూతమ్ ఏతదీయం దేవకీసంబంధి అపత్యంసన్తాన ముద్భవిష్యతియ

ఉత్పత్స్యతే చేత్ సద్య ఏవ తత్ క్షణా దేవ వ్యాపాద్యతాం హన్యతాం త్వయేతి శేషః ఏతత్సంతానం త్వం నాశ యేతి భావః. తథా సతి న తే మరణభీతిః న చ ప్రియాయాః న తద్వియోగేన మమ హానిః త్రయోపి వయం సుఖం వర్తామహే ఇతి భావః ఇతీతి పదస్య ఇతి వచన మువా చేతి పూర్వేణ సంబంధః. 51

శ్లో॥ మత్వా హిత మిదమ్ వాక్యం పరిణామ విషాయితమ్
తతో నివవృతే కంసో భగినీవధ పౌరుషాత్॥

మత్వేతి॥ పరిణామవిషాయితం పరిణామే పరిపాకే విషాయితం విషవదాచరితం ఇదం వసుదేవోక్త మపత్యదానరూపం వాక్యం హితం ప్రియ మిష్ట మిత్యర్థః. మత్వా ఆలోచ్య తతః వాక్యశ్రవణాన న్తరం భగినీవధపౌరుషాత్ భగిన్యా స్సోదర్యాః వధః హననం స ఏవ పౌరుషం పురుషకారః తస్మాత్ కంసః నివవృతే నివృత్తోఽభవత్. భగినీవధపౌరుషం తత్యాజేత్యర్థః. 52

గ॥ ఇత్థ మానకదుందుభి రుగ్రసేనసుతసమాలంబితాం నిజవధూవధవిధిత్సా ముత్సార్య సప్రమోద మేవ నిజసదన మాససాద. 53

ఇత్థ మితి॥ ఆనకదుందుభిః వసుదేవః ఇత్థ ముక్తప్రకారేణ ఉగ్రసేనసుత సమాలంబితాం కంసేన స్వీకృతాం నిజవధూవధవిధిత్సాం స్వభార్యాహననేచ్ఛాం విధాతు మిచ్ఛా విధిత్సా నిజస్య వధూః నిజవధూః తస్యా వధస్య విధిత్సా తాం తథోక్తా మితి విగ్రహః ఉత్సార్య నివా ర్యేత్యర్థః. సప్రమోద మేవ సానన్ద మేవ జీవత్ప్రియసీలాభా దితి భావః నిజసదనం స్వగృహమ్ ఆససాద ప్రాప. 53

శ్లో॥ వాసరై స్తదను స్తోకైః । కీర్తిమన్నామభాజనమ్.
సుషువే దేవకీసూనుం ఐంద్రీ చంద్రమసం యథా 54

వాసరైరితి॥ తదను తదన న్తరం స్తోకైః అల్పైః వాసరైః దినైః గతై రితి శేషః కతిచిద్దినేషు యాతేషు సత్స్విత్యర్థః. ఐంద్రీ ఇంద్రసంబంధినీ "తస్యేద మిత్యణిటిడ్ఢేతి జీప్. ప్రాచీదిగిత్యర్థః చన్ద్రమసం యథా చన్ద్రమివ దేవకీ వసుదేవదారాః కీర్తిమన్నామ భాజనం కీర్తిమాన్ ఇతి నామ కీర్తిమన్నామ తస్య భాజనం పాత్రం విషయ మితి యావత్ యద్వా భాజయతి ణ్యర్థస్యావివక్షయా భజతి ప్రాప్నో తీతి భాజనః తమ్ కీర్తిమన్నామభాజ మిత్యర్థః. సూనుం పుత్త్రం సుషువే ఉత్పాదయామాస. "షూఙ్ ప్రాణి గర్భవిమోచనే ఇతి ధాతో ర్లిట్." ఉపమాలంకారః. తేన చన్ద్రతుల్యకాన్తి శాలిత్వం పుత్త్రస్యవ్యజ్యతే. 54

గ॥ తదను యదుపతి రపి తనయసముదయనిశమనసముపనత మానంద మను భూయ సత్యవ్రతత్వాదసాధ్వసా దేన ముపనీయ కథ మపి కంసాయ సమర్పయామాస.

తదన్వితి॥ తదను తతః దేవకీప్రసవాన న్తర మిత్యర్థః. యదూనాం పతి ర్యదుపతి ర్వసుదేవోపి తనయస్య పుత్త్రస్య సముదయఆవిర్భావః తస్య నిశమనం శ్రవణం

శమోఽదర్శనే ఇతి శ్రవణేమిత్వా దుపధాహ్రస్వః. తేన సముపనతం జాతం ఆనన్దం సుఖం అనుభూయ ప్రాప్య సత్యవ్యత్యాససాధ్వసాత్ సత్యస్య వ్యత్యాసః వైపరీత్యం అసత్య మితి యావత్ తస్మా ద్యః సాధ్వసః భయః తస్మాత్ ఏనం సుత ముపనీయ ఆనీయ కథ మపి అతికృచ్ఛ్రేణ పుత్త్రవియోగస్య దుస్సహత్వా దితి భావః కంసాయ రాజ్ఞే సమర్పయామాస అర్పితవా న్దదా వితి యావత్. 55

శ్లో॥ కంసోఽపి ధైర్య మనివార్య మథో విచార్య
తస్యాతివీర్య మభినన్ద్య త మాబభాషే
నాస్మా ద్బిభేమి కలభోఽయ ముపైతు సద్మ
గర్భోఽష్టమో మమ జిఘాంసు రభాణి పూర్వమ్. 56

కంసోఽపీతి॥ అథోఽనన్తరం కంసోఽపి కంసశ్చ తస్య ధైర్యం ధీరత్వ మనివార్యం నివారయితు మశక్యం విచార్య ఆలోచ్య తస్యేతి కాకాక్షిన్యాయేన ఉభయత్ర సంబధ్యతే తస్య వసుదేవస్య అతివీర్య మత్యన్తపరాక్రమ మభినన్ద్య శ్లాఘయిత్వా తం వసుదేవం ప్రతి ఆబభాషే ఉవాచ వచన మేవ దర్శయతి నాస్మాదితి అస్మాత్ తవ ప్రథమా త్పుత్త్రాత్ నబిభేమి ఉత్తమపురుషనిర్దేశేన అహ మిత్యాక్షిప్యతే. అహం భీతిం నప్రాప్నోమీ త్యర్థః. అయం పుత్త్రః సద్మ అరిష్టరూపం గృహం ఉపైతు ప్రాప్నోతు ఏవ మరిష్టం నయేత్యర్థః. అష్టమః గర్భః అపత్యం మమ మే జిఘాంసుః హన్తుమిచ్ఛుః హన్తేతి యావత్. భవతీతి శేషః ఇతి పూర్వం పురా దేవక్యానయన సమయే ఇత్యర్థః. అభాణి ఉక్తం "భాషేలుఙ్" దేవేనేతి శేషః. 56

గ॥ ఇత్థ మనుకమ్ప్యమానోఽపి కంసేన శంకితమానస ఏవ వసుదేవ స్తనయ మాదాయ నిజనివేశ మావివేశ. 57

ఇత్థమితి॥ ఇత్థ మేవం కంసేన అనుకమ్ప్యమానోఽపి అనుకమ్పితోఽపి ఉపసర్గ వశాత్ కపిచలనే ఇతి ధాతు ర్దయాయాం వర్తతే. తత శ్శానచిరూప మిదమ్. శంకిత మానస ఏవ శంకితం సంజాతశంకం మానసం మనః యస్యస తథోక్తః సశంక ఏవే త్యర్థః. వసుదేవః తనయం సుత మాదాయ గృహీత్వా నిజనివేశం స్వగృహ మావి వేశ అవిశత్ ప్రాపేతి యావత్. 57

గ। అథ కదాచి దౌగ్రసేని రనవరతబృన్దారక బృన్దవన్ద్యమానచరణారవిన్ద మరవిన్దభవనన్దన మమరమునిబృన్దారక మవిరతవిగ్రహసముత్సుక మపి సముజ్ఝిత విగ్రహాభినివేశ మధర్మగుణగణ మపి మురరిపుగుణగణ ముపవీణయన్తం భగవన్త మఖిలనిగమధర్మమర్మనిర్భేదనవిశారదం నారదముని మద్రాక్షీత్. 58

అథేతి॥ అథ కంసనిర్వృత్త్యనన్తరమ్ కదాచి త్కుత్రచిత్కాలే ఔగ్రసేనిః ఉగ్రసేనస్యాపత్యం "తస్యాపత్య మిత్యర్థే అత ఇఞ్" కంస ఇత్యర్థః. అనవరతంయథాతథా సర్వదాపీత్యర్థః. బృన్దారకబృన్దేన దేవసమూహేన కింపున ర్మనుష్యై రితి భావ

వంద్యమానే అభివాద్యమానే స్తూయమానే ఇతి వా "వది అభివాదన స్తుత్యో" రితి ధాతోః కర్మణి యకి శానచ్." అరవిందే ఇవ చరణే చరణారవిందే ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభి రితి వ్యాఘ్రాదే రాకృతిగణత్వా దుపమితసమాసః యస్య తం అరవింద భవస్య బ్రహ్మణః నన్దనం తనయం నన్దయతీతి నన్దనః నన్ది గ్రహీతిల్యుః. అమర మునిషు దేవర్షిషు బృందారకః ముఖ్యః తం "బృందారకౌరూపముఖ్యావి" త్యమరః. అవిరతంయథాతథా అనవరత మిత్యర్థః. విగ్రహే కలహే సముత్సుకం సహర్ష మపి సముజ్ఝితః త్యక్తః విగ్రహాభినివేశః శరీరాభిమానః యేన తం దేహాదావాత్మాభి మానరహిత మిత్యర్థః. అధరీణాః తిరస్కృతాః గుణగణాః శబ్దాదిగుణసమూహాః యేన తమపి మురరిపోః కృష్ణస్య గుణగణం కల్యాణగుణకదంబ ముపవీణయన్తమ్ వీణయా ఉపగాయన్తం "సత్యాపపా శేత్యాదినాణిచ్." అత్ర కలహసముత్సుక మపి కలహాభినివేశరహిత మితి తిరస్కృతశబ్దాదివిషయ మపి శబ్దాదివిషయకదంబం గాయన్త మితి చ విరోధద్వయం ప్రతీయతే. తస్య ఉక్తరీత్యా పరిహారా ద్విరోధాభాసాలంకారద్వయమ్. భగవన్తం షడ్గుణనిధిం అఖిలానాం నిగమధర్మాణాం వేదోక్తధర్మాణాం యాని మర్మాణి రహస్యస్థలాని రహస్యా నీతి యావత్. తేషాం నిర్భేదనే ప్రకాశనే విశారదం నిపుణం నారదమునిమ్ నారదఇతి మునిః ఋషిః తం అద్రాక్షీత్ అపశ్యత్ అత్ర అనవరతబృందార కేతి విశేషణేన దేవకార్యార్థం నారద స్యాత్రాగమన మితి సూచ్యతే. అవిరతవిగ్రహేత్యనేన శాంతకోపస్య కంసస్య కోపోద్బోధనార్థం తదాగమన మితి సూచ్యతే. ఏవంవిధవ్యాపారే నారదస్య కింఫల మత ఆహ. మురరి ప్వితి కంసస్య దుష్టత్వే ప్రవృద్ధే సత్యేవ భగవా నావిర్భూయ భువి లీలాః ప్రదర్శయిష్య తీతి తద్గుణగానార్థ మయం నారదస్య ప్రయాస ఇతి భావః. ఏతేన ప్రత్యాక్షిప్త స్యాపి నారదస్య భగవద్గుణలోలుపత్వకథనేన"ఆత్మారామా శ్చ మునయో నిర్గ్రంథా అప్యురుక్రమే కుర్వన్త్యహైతుకీంభక్తి మిత్థంభూతగుణో హరి" రితి భాగవతవచనం నారదోక్తం వచనం కంసః స్వీకుర్యా ద్వా నవేతి శంకాపనోదనాయ భగవన్త మితి గతాగతాది సర్వవేత్తృత్వా న్నారదోక్తం తథ్య మితి కంసో జానీయా దేవేతి భావః. నను మనుష్యమనోరహస్యమయం వేత్తునామ. కథం దేవరహస్య మత ఆహ. అఖిలనిగ మేతి. సర్వదేవరహస్య స్యాపి వేదైకాయతనత్వా ద్వేదమర్మజ్ఞ స్యాస్య దేవరహస్యవేదనం నాద్భుత మితి భావః. నారద స్యైవంవిధమాహాత్మ్య హేతు మాహ. అరవిం దేతి. బ్రహ్మణ ఏతాదృశత్వేన తత్పు త్రోపి తథావిధ ఏవేతి భావః. నను దేవహితార్థం వ్యాప్రియమాణేషు దేవర్షిష్వనేకేషు సత్సు కింనారద స్యైవాయం శ్రమః. అత ఆహ అమరము నీతి తేషు ముఖ్యత్వా దస్యైవ దేవహిత కరత్వ ముచిత మితి భావః. 58

గ॥ తదను నారదోపి యథావిధితదభ్యర్చనా ముపగమ్య కంస మిద మవాదీత్

తదన్వితి॥ తదను దర్శనాన న్తరమ్. యథావిధి విధిమనతిక్రమ్య ప్రాప్య స్వీకృత్వే

త్యర్థః. నారదోఽపి నారదశ్చ కంసమ్ప్రతి ఇదం వక్ష్యమాణం వచనం వాక్య మవాదీత్ ఉవాచ "వదేర్లుఙ్." 59

శ్లో॥ వార్ష్ణేయా వసుదేవదేవకముఖా గోపాశ్చ నందాదయ
స్తత్కాంతా అపి దేవతా ఇతి మతిం పర్యాకులాం మాకృథాః
త్వద్గృహ్యా నపి దానవాన్బకముఖాన్ త్వాం కాలనేమిం పురా
భూతం విద్ధి చతుర్భుజోఽపి భవితా నాథో యదూనా మితి. 60

వార్ష్ణేయా ఇతి॥ వసుదేవదేవకముఖాః వసుదేవో దేవకశ్చ వసుదేవదేవకౌ ముఖమాదిర్యేషాన్తే తథోక్తాః వార్ష్ణేయాః వృష్ణివంశ్యాః యాదవ ఇత్యర్థః. యద్యపి దేవకో భోజవంశజత్వేన నవార్ష్ణేయః. తథాపి వసుదేవానుయాయిత్వా త్తథా వ్యపదిష్టమ్. యద్వా వార్ష్ణేయాః వసుదేవదేవకముఖాశ్చ ఇతి ప్రత్యేకం యోజ్యమ్. అస్మిన్ పక్షే వసుదేవస్య వార్ష్ణేయత్వేపి పృథగ్గ్రహణ ముత్కర్షార్థ మితి బోధ్యమ్. నందాదయః నందః ఆదిర్ముఖ్యః యేషాన్తే నందాదయః గోపాః గోపాలాశ్చ తత్కాన్తాః తేషాం వసుదేవాదీనాం వార్ష్ణేయానాం నన్దాదీనాం గోపానాం చ కాన్తాః భార్యాః దేవకీయశోదాదయశ్చ ఏతేసర్వే దేవతాః సురాః ఇత్యేవం రూపాం మతిం ఇతః ప్రాక్త్వయోదితాం బుద్ధిం పర్యాకులాం విక్షిప్తాం మాకృథాః మాకురుత్వ మితి శేషః. దృఢాం కుర్విత్యర్థః యద్వా ఇత్యేవం జ్ఞాత్వేతి శేషః. మద్వచనేన నిశ్చిత్యేత్యర్థః మతిం తవ బుద్ధిం పర్యాకులాం మాకృథాః. భీతాం మా కుర్విత్యర్థః. మాభైషీ రితి యావత్. త్వద్గృహ్యాన్ త్వత్పక్షాశ్రితా నపి బకముఖాన్ బకాదీన్ పురా పూర్వజన్మని దానవాన్ దనోరిమే దానవాః తాన్ అసురాన్ విద్ధి జానీహి త్వా మపి పురా జన్మని భూతం సత్త్వాశాలినం కాలనేమిం తన్నామక మసురం విద్ధి. యద్వా పురాభూత మిత్యేకం పదం పూర్వకాలిక మిత్యర్థః. చతుర్భుజో భగవాన్ వాసుదేవోఽపి యదూనాం నాథః పతి ర్భవితా భవిష్యతి ఇతి విద్ధి. వసుదేవాదీనాం దేవత్వేపి తద్భటానామసురాంశత్వా త్తవ చ కాలనేమిత్వా త్పూర్వవైర మవిస్మృత్య తాన్ దేవాన్ తత్పక్షగం వాసుదేవం చ సమూల మున్మూలయేతి భావః 60

గ॥ ఇత్థముపదిశ్య సురతపస్విని వినిర్గతే తద్వచనవిదిత యాదవ దేవభావసంభూత భయవిధూననాయ దేవకదుహితర మానకదుందుభి మపి కారాగారసీమని విధాయ నిగళసందానితౌ పితర మపి పరిభూయ నిజశాసనవిషయీకృతశూరసేనవిషయ శ్చాణూరజరాసంధకేశిమహాశనముష్టికారిష్టధేనుకబకతృణావర్తాదియాతుధానవివృతః పరివృత స్సపది యదుకదన మమిత మతనుత. 61

ఇత్థ మితి॥ సురతపస్విని దేవర్షౌ నారదే ఇత్థ మేవం ప్రకారేణ ఉపదిశ్య ఆదిశ్య వినిర్గతేసతి నిష్క్రాన్తేసతి తస్య నారదస్య వచనేన విదితాత్ జ్ఞాతాత్ యాదవానాం యదువంశజానాం దేవభావాత్ సురత్వాత్ సంభూతస్య ఉదితస్య భయస్య భీతేః విధూననాయ నివారణార్థం దేవకస్య దుహితరం సుతాం దేవకీ మిత్యర్థః ఆనకదుందుభి మపి వసుదేవం చ ఏతావుభౌ నిగళైః శృంఖలాబంధైః సంధానితౌ బద్ధౌ విధాయ కారాగారసీమని కారాగృహాన్తః విధాయేతి కాకాక్షిన్యాయే నోభయత్రాన్వేతి విధాయ స్థాపయిత్వా పితర ముగ్రసేన మపి పరిభూయ తిరస్కృత్వా నిజశాసనస్య స్వాజ్ఞాయాః విషయీకృతాః "అవిషయా విషయాః కృతా ఇత్యభూతతద్భావే చ్విః." గోచరీభూతా ఇత్యర్థః. శూరసేనవిషయాః శూరసేననామానో దేశాః యేన స తథోక్తః. చాణూర జరాసంధ కేశి మహాశన ముష్టిక అరిష్ట ధేనుక బక తృణావృత్తాః ఆదయః ముఖ్యాః యేషాన్తైః యాతుధానవివృత్తైః రాక్షసరూపాన్తరైః రాక్షససమూహైః రితివా పరివృతః యుతస్సన్ కంస ఇతి శేషః సపది తత్క్షణే ఏవ అమిత మనల్పం యదుకదనం యదుభి ర్విరోధ మతనుత అకరోత్. 61

గ॥ తదను భగినీగర్భసముద్భవ మర్భకషట్క మపి వ్యాపాదితవాన్. 62

తదన్వితి॥ తదను యదువిరోధానన్తరమ్ భగినీగర్భసముద్భవం దేవకీగర్భసంజాత మర్భకషట్క మపి షణ్ణాం సమూహః షట్కం అర్భకాణాం షట్క మర్భకషట్కం శివభాగవతాదివత్సమాసః. షట్ శిశూ నపిత్యర్థః. "పోతః పాకోఽర్భకోడింభ" ఇత్యమరః. వ్యాపాదితవాన్ జఘాన. 62

శ్లో॥ శేషాఖ్యం బిభరాం బభూవ భగవద్ధామానువిద్ధం తతో
గర్భం దేవకనందనాహరి రథత్రాతుం త మత్యాహితాత్.
క్షిప్రం గర్భ మముం వికృష్య సకలాం త్సమ్మోహ్య నందవ్రజే
రోహిణ్యావినివేశ యేతి జఠరే మాయాం నిజా మాదిశత్. 63

శేషాఖ్య మితి॥ తతః అర్భకషట్కనాశనానన్తరమ్ దేవకనన్దనా దేవకతనయా దేవకీతియావత్. భగవద్ధామానువిద్ధం భగవతః కృష్ణస్య ధామ్నా తేజసా అంశేనేతి యావత్. అనువిద్ధం వ్యాప్తం శేషాఖ్యం. శేషఇత్యాఖ్యా నామ యస్య తం గర్భం కుక్షిస్థజన్తుం బిభరాం బభూవ. దధార. దేవకీగర్భే భగవదంశః ఆదిశేషః శిశుర్భూత్వా వివేశేత్యర్థః. అథ గర్భధారణానన్తరమ్ తం గర్భస్థం శిశు మత్యాహితాత్ మహాభయాత్ త్రాతుం రక్షితుం హరి ర్భగవాన్ విష్ణుః అముం పరిదృశ్యమానం గర్భం కుక్షిస్థజన్తుం అముం దేవకీగర్భస్థ మితి వా క్షిప్రం త్వరితం యథాతథా వికృష్య ఆకృష్య అపనీ యేతి యావత్. సకలాన్ సర్వా నపి సమ్మోహ్య మోహయిత్వా నందవ్రజే నందస్య గోపస్య వ్రజే గోష్ఠే ఘోషే వా స్థితాయా ఇతి శేషః

రోహిణ్యాః జఠరే గర్భే వినివేశయ నిక్షిప స్థాపయేతి యావత్. ఇతి ఏవం నిజాం
స్వీయాం మాయాం యోగమాయా మాదిశత్. ఆజ్ఞాపయామాస. 63

శ్లో॥ తయా సపది నిర్వ్యూఢే, వచనే వనమాలినః
గర్భో విగళితో దేవ్యా, ఇతి పౌరా విచుక్రుశుః. 64

తయేతి॥ సపది తత్కాలే ఏవ తయా మాయయా కర్త్ర్యా వనమాలినః విష్ణోః వచనే వాక్యే నిర్వ్యూఢే అనుష్ఠితే సతి భగవదాజ్ఞాప్రకారేణ కృతే సతీత్యర్థః దేవ్యాః రాజ్ఞ్యాః దేవక్యా ఇతి యావత్. రాజకన్యాత్వా ద్దేవ్యా ఇత్యుక్తమ్. గర్భః కుక్షిస్థ జన్తుః విగళితః భ్రష్టః బభూ వేతి పౌరాః పురజనాః విచుక్రుశుః విశేషేణ రురుదుః కంసస్య దుష్టత్వేపి తత్పురజనానాం సమత్వా ద్రోదనకర్తృత్వమితి జ్ఞేయమ్. 64

శ్లో॥ అథాతను తనుచ్ఛాయ విశదీకృతదిఙ్ముఖమ్,
రోహిణీ సుషువే సూనుం, రోహిణీవ గరీయసీ. 65

అథేతి॥ అథ మాయయా రోహిణీజఠరే దేవకీగర్భనిక్షేపణానన్తరం రోహిణీ తన్నామకా అభీరీ అతనుతనుచ్ఛాయవిశదీకృతదిఙ్ముఖం అతనునా మహతా తనుచ్ఛాయేన శరీరకాన్త్యా "విభాషాసేనా సురా ఛాయేతిక్లీబత్వం" విశదీకృతాని శ్వేతీకృతాని దిశాం ముఖాని అన్తరాణి యస్య తం తథోక్తం సూనుం పుత్రం గరీయసీ శ్రేష్ఠా రోహిణీ చన్ద్రపత్నీ తారా అతను తనుచ్ఛాయవిశదీకృతం దిఙ్ముఖం ప్రాఙ్ముఖం యస్య తం తథోక్తం సూనుం పుత్రం బుధ మివ సుషువే. ఉత్పాదయామాస. బుధో యద్యపి తారాయాః బృహస్పతిపత్న్యా స్తనయ ఇతి ప్రతీతి రస్తి తథాపి "రోహిణేయో బుధ స్సౌమ్యః" ఇతి కోశాత్. బుధస్య రోహిణీయత్వ మస్తీత్యేవ ముదాహృత మితి బోధ్యమ్. బుధోదయేన శ్వేతాయతేఖల్వైంద్రీ దిక్. అత్ర శ్లిష్టసాధర్మ్యోపమాలంకారః. బలరామస్య శ్వేతత్వా ద్విశదీకృతేత్యుక్తం తేన చ దిశాం ప్రసన్నత్వం గమ్యతే. 65

గ॥ భగవా నపి సమనంతర మానకదుందుభిమనోరథపరిపూరణాయ దేవజఠర మవజగాహే. 6

భగవానపీతి॥ సమనన్తరం తతః భగవా నపి వాసుదేవోపి అపినా గర్భసంబన్ధో యోగ్య స్యాపీతి విరోధో వ్యజ్యతే. ఆనకదుందుభే ర్వసుదేవస్య మనోరథానాం కామానాం పరిపూరణాయ ప్రవర్తనార్థం ఏతేన విలాసేనాస్య గర్భసంబంధః న కర్మణేతి విరోధపరిహారః ప్రతీయతే. దేవకీజఠరం దేవక్యాః కుక్షి మవజగాహే అవిశత్

గ॥ అథ కమపి సమయ మాగ్రసేని రననుభూతపూర్వసుషమావిశేషవిషయీభూతా మేతా మాపన్నసత్వా మాలోక్య నియత మవలంబిత ముత్పత్స్యమాన మపత్య మేవ మ దత్యాహితహేతుభూత మితి చింతాసంతానతంతువితానసంధానితాంతఃకరణోఽయ మభవత్॥ 6

అథేతి॥ కమపి సమయం "కాలాధ్వనో రత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా" కస్మింశ్చి త్కాలే ఇత్యర్థః. అనుభూతపూర్వః పూర్వమనుభూతః న భవతీ త్యననుభూతపూర్వః. అదృష్టచర ఇత్యర్థః. సచాసౌ సుషమా విశేషః. పరమకా న్త్యతిశయః తస్య విషయీ భూతాం గోచరీభూతా మాపన్నసత్త్వాం గర్భిణీం "ఆపన్నసత్త్వా స్యాద్గుర్వి ణ్యన్తర్వత్నీ చ గర్భిణీ" త్యమరః. ఏతాం సంక్రాన్తభగవత్తేజస్కాం దేవకీ మాలోక్య దృష్ట్వా అవిలంబితం త్వరితం యథాతథా ఉత్పత్స్యమాన ముద్భవిష్యదపత్యం స్తన్యాస మేవ నియతం నిశ్చితం విధినా కృత మితివా మ దత్యాహితస్య మహామహా భయస్య హేతుభూతం కారణం భవతీత్యేవం చిన్తాసన్తానే నైవ చిన్తాసమూహేనైవ తన్తువితానేన గుణసమూహేన సన్దానితం బద్ధ మన్తఃకరణం చిత్తం యస్య స తథోక్తః. అయం కంసః అభవత్. కంస శ్చిన్తా మాపేత్యర్థః. 67

గ॥ అథ పితామహపురస్సరా స్సురాః నారదాదిభి రమరమునిభిస్సహ వసుమతీ మవతీర్య గర్భీకృతచతుర్దశభువన మపి దేవకీగర్భగర్భభవన మధ్య మధ్యాసీనం భగవంత మంభోజలోచన మస్తోషుః॥ తథాహి 68

అథేతి॥ అథ కంసవిషాదానన్తరమ్ పితామహపురస్సరాః బ్రహ్మప్రముఖాః సురాః దేవాః నారదాదిభిః నారదప్రముఖైః అమరమునిభిస్సహ దేవర్షిభిస్సమం వసు మతీం భువ మవతీర్య అవరుహ్య ప్రాప్యేతి యావత్. గర్భీకృతాని గర్భాః కుక్షిస్థ జన్తవః. "అగర్భాః గర్భాః కృతానీ త్యభూతతద్భావే చ్విః." గర్భేధృతానీ త్యర్థః. చతుర్దశభువనాని పాతాళాదిచతుర్దశలోకాః యేన తం తథోక్త మపి దేవక్యాః గర్భః కుక్షి రేవ గర్భభవన మభ్యన్తరగృహం తస్య మధ్యం మధ్యదేశ మధ్యాసీనం అధిష్ఠితవన్తం "అధిశీఙ్స్థాసా మిత్యాధారస్య కర్మత్వమ్". దేవకీగర్భేస న్త మిత్యర్థః. భగవన్తం షడ్గుణైశ్వర్యశాలిన మంభోజలోచనం విష్ణు మస్తోషుః ఉపతస్థిరే. తుష్టువు రిత్యర్థః. స్తుతి మేవ దర్శయతి నవభి శ్శ్లోకై రిత్యాహ. తథాహీతి. తదే వోపపాదయ తీత్యర్థః. 68

శ్లో॥ దామోదరాయ దమితామితదానవాయ
దాతిద్రుదావదహనాయ దయాపరాయ
దూరీకృతాతిదురితాయ దురాసదాయ
దద్మ్యాం నమ స్సపది దారుణదారణాయ. 69

దామోదరా యేతి. దామ లోకాత్మకా మాలా ఉదరే యస్య స దామోదరః. యద్వా, దామాని రజ్జవః తత్తుల్యా వళ యోత్రి నిగీర్ణ లక్షణయా ప్రతిపాద్యన్తే ఉదరే యస్య స తథోక్తః. అథవా దామ వనమాలా ఉదరే ఉపలక్షణ మిదం వక్ష స్యపి యస్య స తథోక్తః. తస్మై అత్రి దామ ఉలూఖలబంధనార్థం యశోదయా గృహీతా రజ్జు రుదరే యస్య స దామోదర ఇతి వ్యుత్పత్త్యా, భాపి ఉలూఖలాకర్ష

ణోత్సవో వ్యజ్యతే. విశేష్య మిదం. అథ విశేషణా న్యాహ. దమితేతి. దమితాః నాశితా అమితాః అనన్తాః దానవాః మధుకైటభాదయో యేన తస్మై దమితామిత దానవాయ ఏతేన పూతనా తృణావృత్తాద్యనన్తాసురవధో ఽనేన కరిష్యత ఇతి వ్యజ్యతే దారిద్ర్యదావదహనాయ దారిద్ర్య మకించనత్వం తదేవ దావో వనః తస్య దహనః దావాగ్నిః తస్మై ఇతి రూపకమ్. దారిద్ర్యనివారకా యేత్యర్థః. ఏతేన కుచేలోపాఖ్యానం వ్యజ్యతే. దయాపరాయ దయాయామ్ కృపాయాం పర ఆసక్త స్తస్మై తథోక్తాయ కరుణాసముద్రా యేత్యర్థః. ఏతేన కుబ్జాకృష్ణవిలాసాదికం వ్యజ్యతే, దూరీకృతాతిదురితాయ దూరీకృతం నాశిత మతిదురిత మత్యన్తపాపః అర్థా ద్భక్తానాం యేన తస్మై ఏతేన శిశుపాలసాయుజ్యదానాదికథాః వ్యజ్యన్తే. దురాసదాయ దుర్ధర్షాయ ఏతేన జరాసంధాది యుద్ధకథా ప్రతీయతే, దారుణదారణాయ దారుణానాం దుష్టానాం దారణాయ విదారకాయ నాశకా యేతి యావత్. ఏతేన భారతయుద్ధం వ్యజ్యతే. ఏవంవిధాయ దామోదరాయ శపది ఇదానీం నమః ప్రణతిం జాత్యేకవచనం నమాంసీత్యర్థః. దద్యాం వితరేయం ప్రార్థనాయాం లిఙ్. ప్రత్యేకో ప్రాయే ణేద మేకవచనమ్. అత్ర శబ్దాలంకార స్స్ఫుట ఏవ. సచ రూపకసంకీర్ణ ఇతి వివేకః— 6

శ్లో॥ నీలాభ్రకాంతినికురుంబకరంభితాయ
కల్యాణజాలనిధయే కరుణార్ణవాయ
లీలాలయాయ పలలాశపలాలజాల
జంఝానిలాయ పురుషాయ నమః పరస్మై. 7

నీలాభ్రేతి॥ నీలాభ్రకాంతినికురుంబకరంభితాయ నీలాభ్రాణాం కృష్ణమేఘానాం కాన్తినికురుంబేణ శోభాసంతానేన కరంభితాయ వ్యాప్తాయ మిశ్రితా యేతి యావత్. నీలమేఘకాన్తినికురుంబస్య కృష్ణేనాప్యయోగాత్ తత్తుల్యకాన్త్యాక్షేపః తస్మా న్నిదర్శనాలంకారః. అనేన చ నీలమేఘ స్యేవ జగత్సన్తాపహారిత్వం వస్తు వ్యజ్యతే. ఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః ఏతేన విగ్రహసౌందర్యం వ్యక్తమ్. కల్యాణజాలనిధయే కల్యాణజాలానాం మంగళసమూహానాం నిధిః నిక్షేపః తస్మై అమితకల్యాణాయేత్యర్థః. ఏతేన జీవవ న్నాయం దుర్భగ ఇతి ఫలితమ్. నన్వీశ్వరస్య కుతో గర్భవాసాది క్లేశాంగీకార ఇత్యత ఆహ. కరుణార్ణవాయేతి. దయాసముద్రా యేత్యర్థః ఆశ్రితేష్వస్మాసు బ్రహ్మాదిషు దయయా తవాయం గర్భవాస ఇతి భావః. నన్వేవమపి జీవస్యేవ మమాపి గర్భసంబంధేన క్లేశస్స్యా దిత్యత ఆహ. లీలాలయా యేతి విలాసనివాసా యేత్యర్థః. యద్వా. ఈశ్వరస్య నిర్గుణస్య కథం కరుణయాపి గర్భక్లేశః అత ఆహ లీలాలయాయేతి ఏతద్గర్భవాసాదికం తవ విలాస ఏవ నతు బంధకం జీవస్యేవేతి భావః. భగవదావిర్భావహేతుభూతాం ప్రధానాం లీలా మాహ పలలాశేతి పలలాశ క్యదాద్రిదాః తే ఏవ పలాలజాలాని తుషసంఘాః తేషాం తేభ్యో వా జంఝాని

మహోవాయుః తస్మై పలలాశపలాలజాలజంఝానిలాయ లీలయా యుయత్సా స్తవా
జ్ఞయా జాతాభ్యాం శిశుపాలద న్తవక్త్రాభిధాభ్యాం జయవిజయాభ్యాం సాకం
యుయుత్సయా తవాయమావిర్భావ ఇతి భావః. ఏవం విధాయ పరస్మై ప్రకృతివిల
క్షణాయ పురుషాయ పురుషోత్తమాయేత్యర్థః. నమః ప్రణామః అస్త్వితి శేషః. 70

ఏవం సగుణత్వేన స్తుత్వా నిర్గుణస్తుతి ముపక్రమన్తే.

శ్లో॥ ద్రష్టా త్వమేవ సకలస్య నదృశ్య మేత
దిత్యాకలయ్య తదను త్వదనన్యభూతమ్
వ్యామృశ్య దృశ్య మపి తాం ధియ మప్యపాస్య
సంవిత్సుఖై కరసికా స్సముపాసతే త్వామ్. 71

ద్రష్టేతి॥ త్వం సకలస్య ప్రపఞ్చస్య ద్రష్టా జ్ఞాతా సాక్షీతి యావత్. ఏవ భవసీతి శేషః అవధారణఫలిత మాహ న దృశ్య మేత దితి ఏతత్ప్రత్యక్షం దృశ్యం జ్ఞేయం జగత్ త్వన్నభవసి ద్రష్టైవ త్వం భవసి నతు దృశ్య మిత్యర్థః దృశే ర్యద్యపి ప్రేక్షణమర్థః తథాపి "దృశో నాలోచనే కఞ్చేతి సూత్రాత్" జ్ఞాన మత్రార్థః ఇత్యేవ మాకలయ్య జ్ఞాత్వా దృశ్యభూతసర్వప్రపఞ్చవిలక్షణః కశ్చన ద్రష్టా విద్యతే ఇతిగురు శాస్త్రాభ్యాం పరోక్షతో విదిత్వేతి భావః తదను సాక్షిబోధదార్ఢ్యాన న్తరం దృశ్య మపి జగ దపి త్వదనన్యభూతం త్వత్తో౽భిన్నం వ్యామృశ్య విచార్య "యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే" ఇత్యాది కారణవాక్యవిచారణేన "సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మే"త్యాద్య ద్వైతశ్రుతి మననేన చ కారణాభిన్నం కార్యం భవితు మర్హతి మృదభిన్నఘటవ దితి యుక్త్యా చ త్వత్తో జన్య మిదం జగత్త్వదభిన్న మేవేతి నిశ్చిత్యేతి భావః తామపి ధియం దృగ్దృశ్యావగాహినీం బుద్ధిం అపాస్య త్యక్త్వా "జ్ఞానేన జ్ఞేయ మాలోచ్య పశ్చాత్ జ్ఞానఞ్చ సంత్యజే" దితి శాస్త్రా దితి భావః సంవిత్సుఖై కరసికాః చిదానన్ద రసానుభవప్రవణాః మునయ ఇతి శేషః త్వాం కేవలాత్మస్వరూపం సముపాసతే అనుభవ న్తీత్యర్థః స్వస్వరూపేణ తిష్ఠన్తీతి భావః ఇయమేవహి నిర్వికల్పసమాధేః పరాకాష్ఠా. 71

శ్లో॥ స్రష్టా త్వమేవ జగతః పరిపాలకోపి
సంహారకోపి భవసీతి సమామనంతి
కారుణ్యపూరపరిపూరితమానసస్య
సంహారధీ స్తవ కథం న్వితి న ప్రతీమః. 72

స్రష్టేతి॥ జగతః ప్రపఞ్చస్య స్రష్టా ఉత్పాదక స్త్వమేవ భవసి జగతః పరిపాలకో రక్షకోపి త్వమేవ భవసి జగతస్సంహార కోపి త్వమేవ భవసి. యద్వా జగతస్స్రష్టా పరిపాలక శ్చ సంహారకశ్చ త్వమేవ భవ సీత్యేకవాక్యాన్వయః ఇతి సమామనన్తి వదన్తి శ్రుతయ ఇతి శేషః "యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే, యత్ప్ర

య న్త్వభిసంవిశ న్తీత్యా" ద్యాశ్రుతయ ఏవం వదన్తీతి భావః కారుణ్యపూరపరిపూరిత మానసస్య కరుణారస భరితా న్తఃకరణస్య తవ సంహారధీః జగద్వినాశనబుద్ధిః కథన్ను కథంవాఆసీత్. ఇతి న్న ప్రతీమః నజానీమః విరుద్ధత్వా న్నవిశ్వసిమఇత్యర్థః. 72

శ్లో. ఆనందజాశ్రుభరితాక్ష ముదీతకంప
ముద్భూతగద్గద ముదంచితరోమహర్షమ్
త్వా మేవ సంవిదరవింద మరందబిందు
సందోహసాంద్ర మభివంద్య ముదం ప్రయాంతి. 73

ఆనన్దేతి॥ ఆనన్దజాశ్రుభరితాక్షం ఆనన్దజైః సన్తోషా దుదితైః అశ్రుభిః భరితే పూర్ణే అక్షిణీ నేత్రే యస్మిన్ కర్మణితద్యథా తథా. "బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణో స్స్వాఙ్గా దితి షచ్." ఉదీతకంపః ఉదీతః ఉత్పన్నః కంపః వేపథుః యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా తథా ఉద్భూతగద్గదం ఉత్పన్నదీనస్వరం యథాతథా ఉదంచితరోమహర్షం ఆవిర్భూత రోమాంచంయథాతథాచ. సంవిదరవిందమరందబిందుసందోహ సాంద్రం సంవిదరవిందం హృదయకమలం తత్ర యేమరందబిందవః మకరందపృషతః తేషాం సందోహేన సమూహేన సాంద్రం వ్యాప్తం హృదయారవిందేస్థాపిత మితి యావత్. త్వామేవ అభివంద్య నమస్కృత్య స్తుత్వాచేత్యర్థః ముద మానన్దం ప్రయాన్తి భక్తా ఇతి శేషః ఏతేన సగుణోపాసనా ప్రపఞ్చితా. 73

శ్లో॥ తీర్ణాని శోకజలధిం యమినాం మనాంసి
ధృత్వా తవాతిమృదుళం చరణప్రవాళమ్
మజ్జంతి హంత మహతీ మపి గాత్రయష్టి
మాలంబ్య నిర్భరసుఖామృతదీర్ఘికాసు. 74

తీర్ణానీతి॥ యమినా ముపరతానాం మునీనా మితి యావత్. మనాంసి చిత్తాని తవసంబంధి అతిమృదుళ మధికస్నిగ్ధం చరణప్రవాళం పాదరూపం పల్లవం ధృత్వా హృది కృత్వేత్యర్థః. శోకజలధిం దుఃఖసాగరం తీర్ణాని "త్యాధాతోః కర్తరి క్తః." అతర న్నిత్యర్థః, మహతీం గుర్వీ మపి తవ గాత్రయష్టిం శరీరరూపాం లతా మాలంబ్య ధృత్వా నిర్భరసుఖామృత దీర్ఘికాసు నిర్భరంచ తత్సుఖామృతంచ నిర్భర సుఖామృత మమృత శబ్దోత్ర జలవాచీ. సుఖమేవామృత మితి రూపకమ్. తస్య దీర్ఘికాసు తత్ప్రధానాసు దీర్ఘికా స్వితివా. దీర్ఘికాః వాప్యః మజ్జన్తి మగ్నాఃభవన్తి హన్తేత్యాశ్చర్యే. అత్రాపి యమినాం మనాం సీత్యేవ కర్తృపదమ్. అత్ర అతిమృదుపల్లవ మవలంబ్య యాని సముద్ర మపి లంఘితవన్తి తేషాం దృఢలతావలంబనే నాపి దీర్ఘికా స్వేవ మజ్జనం జాత మిత్యాశ్చర్యం ధ్వన్యతే. వస్తుతస్తు భగవచ్చరణారవిందమాత్రస్ఫురణేన మనసశ్శోకోపరతి ర్భవతి. ధ్యానాభ్యాసవశేన పశ్చా ద్భగవత్సర్వాంగ స్ఫూర్తౌ సత్యాం పరమానన్దో జాయతే ఇతి ముఖ్యార్థః. 74

శ్లో॥ లబ్ధ్వా భవత్పదసరోజపరాగజాల
సంగం శిలాపి జడభావ మముంచ దాశు
స్తంభం భజంతి హృదయేన భవన్త మేవ
చిత్రం చిరాయ పరిరభ్య శరీరిణోఽపి. 75

లబ్ధ్వేతి॥ శిలాపి దృషదపి భవత్పదసరోజపరాగజాలసంగం త్వచ్చరణారవింద రజస్సమూహసంబంధం లబ్ధ్వా ప్రాప్య ఆశు తత్క్షణమేవ జడభావం జడత్వం అచేతనత్వ మితి యావత్, అముంచత్, తత్యాజ. చైతన్య మాపేతి భావః అత్ర అహల్యాశాపవిమోచనరూపో రామావతారవృత్తాన్తో వర్ణిత ఇతి జ్ఞేయమ్. శరీరిణోఽపి చేతనా అపి, చిరాయ చిరకాలం హృదయేన మనసా వక్షసేతిచ వ్యజ్యతే. భవంత మేవ త్వామేవ పరిరభ్య ధ్యాత్వా ఆలింగ్యేతిచ వ్యజ్యతే. స్తంభం సాత్త్వికభావ మన్యత్ర జడీభావం భజన్తి ప్రాప్నువన్తి చిత్ర మాశ్చర్య మిద మిత్యర్థః. అత్రవాచ్యార్థే చిత్రాభావాత్. చిత్ర మితి పదం వ్యంగ్యార్థం ప్రకటయ తీతి గుణీభూతవ్యంగ్య మిదమ్ యద్వా శరీరిణోఽపి స్తంభం జాడ్యం భజన్తీతి విరోధః చేతనానా మచేతనభవనస్య విరుద్ధత్వాత్ స్తంభం సాత్త్వికభావ మితి తత్పరిహారః తేనవిరోధాభాసోఽయం "ఆభాసత్వే విరోధస్య విరోధాభాస ఇష్యతే" ఇతి తల్లక్షణాత్. అనేనచ భగవతః అఘటితఘటనాపటీయస్త్వం వ్యజ్యతే. 75

శ్లో॥ స్థానే విదారితహృదా నఖరై రభావి
యద్వైరిణా నరహరే తవ గర్వభాజా
యాంతి శ్రితా అపి విలోకనమాత్రత స్తే
హృద్గ్రంథిభేద మితి కింతు విచిత్రపాత్రమ్. 76

స్థానేఇతి॥ హేనరహరే నరసింహ గర్వభాజా దర్పవతా వైరిణా శత్రుణా హిరణ్యకశిపు నేత్యర్థః. తవ నఖరైః నఖైః విదారితహృదా త్రుటితవక్షసా అభావి భూత మితి యత్ "భావే లుజ్" "యత్తదో ర్నిత్యసంబంధాత్" తత్, స్థానే యుక్త మిత్యర్థః. త్వన్నఖై శ్శత్రుహృదయస్య విదళనం యుక్తమే వేతి భావః. ఇతి నరసింహావతారో వర్ణితః. అథ అయుక్తత్వం దర్శయతి యాన్తీతి. కిన్తు శ్రితాః ఆశ్రితా భక్తా అపి నతు శత్రవ ఇతి భావః. తేతవ విలోకన మాత్రతః దర్శనమాత్రాత్ నతునఖాది క్షతాదితి భావః హృద్గ్రంథిభేదం హృదయమర్మవిశరణం, యాన్తిభజన్తీతి విరోధః హృద్గ్రంథీనాం కామాదీనాం భేదం నాశనం యాన్తీతి తత్పరిహారః "భిద్యతే హృదయగ్రంథి" రితి గీతావచనాత్. ఇతీదం విచిత్రపాత్ర మాశ్చర్య విషయమిత్యర్థః భవతీతి శేషః విరోధాభాసాలంకారః. 76

శ్లో॥ అనీశా యాథార్థ్యం గహన మభిధాతుం శ్రుతి రపి
స్వశక్తే శ్శైథిల్యం స్ఫుటయతి యతో వాచయతి తే

అత స్స్తోతుం శక్తాః కథ మివ వయం త్వాం కిముత తే
కృపాపారావారో జయతు జగతీపాలనకృతే. 77

అనీశేతి॥ "యతో వాచ ఇతి శ్రుతి రపి" "యతో వాచో నివర్తన్తే అప్రాప్య మనసా సహేతి" వేదోపి. గహనం దుర్జ్ఞేయం తే తవ యాథార్థ్యం తత్త్వ మభిధాతుమ్. వక్తు మనీశా అసమర్థాసతీ స్వశక్తేః స్వసామర్థ్యస్య శైథిల్యం శిథిలత్వం రాహిత్య మితి యావత్. స్ఫుటయతి. ప్రకటయతి. యద్వా శ్రుతి రపి తే గహనం యాథార్థ్య మభిధాతు మనీశాసతీ యతో వాచ ఇత్యాదినా స్వశక్తేః శ్శైథిల్యం స్ఫుటయతీత్యన్వయః అతః శ్రుతిశక్త్యవిషయత్వాత్ త్వాం స్తోతు మభివాదయితుం వయం కథమివ శక్తా స్సమర్థాః నకథమపీత్యర్థః. కిముత కిన్తు. జగతీపాలనకృతే భూరక్షార్థం తే తవ సంబంధీ కృపాపారావారః దయారూపసముద్రః జయతు సర్వోత్కర్షేణ వర్తతాత్. ఇతిప్రార్థనాయాం లోట్. కృపయా జగతీం పాహీతి భావః. 77

శ్లో॥ స్తుత్వైవ మరవిందాక్షు,ముగ్రసేనసుతార్దితామ్.
దేవకీం ముహు రాశ్వాస్య, దేవా స్స్వభవనం యయుః. 78

స్తుత్వేతి॥ ఏవ ముక్తప్రకారేణ అరవిందాక్షం పుండరీకాక్షం స్తుత్వా అభివంద్య ఉగ్రసేనసుతార్దితాం కంసపరిపీడితాం వర్తమానే క్తః. దేవకీం ముహుః అత్యర్థ మాశ్వాస్య సాంత్వయిత్వా దేవాః బ్రహ్మాదయః సురాః స్వభవనం స్వలోకం యయుః జగ్ముః. 78

గ॥ తదను దేవకనందనా సముపలక్షితదౌహృదలక్షణా విలక్షణసుషమావిశేషా మందమంద మపహాయ వివిధభూషణభర మపచితబల మపి సముచితరుచినిచయ మవయవసముదయ మదీధరత్. 79

తదన్వితి॥ తదను దేవనిర్గమనానన్తరం సముపలక్షితదౌహృదలక్షణా ప్రాప్తగర్భధారణచిహ్నా గర్భచిహ్నై రుపలక్షితేతి యావత్. అతఏవ విలక్షణసుషమావిశేషా విలక్షణః యత్రకుత్రాపి లోకే అప్రసిద్ధః. సుషమావిశేషః కాన్త్యతిశయః యస్యాస్సా తథోక్తా దేవకనన్దనా దేవకీ మందమందం "ప్రకారే గుణవచన స్యేతి ద్విర్భావః" తేన"కర్మధారయవద్భావా త్సుబ్లోపః."మందసదృశ మీషన్మందంయథాతథేత్యర్థః శ్శనైరితి యావత్. వివిధభూషణభరం వివిధమావేధ్యారోప్యాది భేదై ర్బహువిధం భూషణభర మాభరణనికర మపహాయ త్యక్త్వా ప్రథమం మేఖలాం తతో వలయ మిత్యేవంక్రమేణ త్యక్తసర్వభూష ణేతి భావః అపచితబలమపి విగతశరీరదార్ఢ్యమపి సముచితరుచినిచయం యోగ్యకాన్తిబృన్ద మవయవసముదయం కరచరణాద్యంగసన్తతింఅదధరత్ దధార "ధరతేర్ణ్ణిచజిసన్వద్భావః" దీర్ఘశ్చ యద్యపి ధారయామాసేత్యేవార్థో న్యాయ్యః తథాపిణిజర్థో త్రావివక్షిత ఇతి కృత్వా దధారేత్యుక్త మితి బోధ్యమ్. 79

శ్లో॥ యచ్చింతనేనాపి నిమేషమాత్రం
సారూప్య మాప్యేత త మభ్రనీలమ్
గర్భే విధాయాపి విరూపభావం
బభార గౌరా వసుదేవదారాః 80

యదితి. నిమేషమాత్రం నిమేషపరిమితకాలేపి నతు బహుకాల మితిభావః. యచ్చింతనేనాపి యస్య విష్ణో శ్చిన్తనేన మననేనాపి నతు బహుకాలశరీరసంబంధేనేతి భావః. సారూప్యం సమానస్వభావతా సమాననీలపీతాదిరూపత్వాఞ్చ "రూపం స్వభావే సౌందర్యే ఆకార శ్లోకయో రపీతి" విశ్వః. సమానం రూపం యస్య సః సరూపః. సమానస్యేతి- యోగవిభాగాత్ సమానస్య సభావః. యద్వా సహ సమానమ్ "అవ్యయానా మనేకార్థత్వాత్." రూపం యస్య సః సరూపః. వోపసర్జనస్యేతి సహస్య సభావః. సరూపస్య భావ స్సారూప్యమ్. "గుణవచనేతి ష్యఙ్." ఆప్యేత గమ్యేత. భక్తై రితి శేషః. అభ్రనీలం మేఘవ త్కృష్ణవర్ణం తం కృష్ణం గర్భే విధాయాపి కుక్షౌ ధృత్వాపి వసుదేవదారాః వసుదేవస్యదారాః భార్యా "దారాః పుంసి చ భూమ్న్యేవ" త్యభిధానా ద్బహుత్వం పుంస్త్వఞ్చ. దేవకీత్యర్థః, గౌరా పాణ్డురా సతీ విరూపభావం వైరూప్యం శ్వేతత్వ మితి యావత్. బభార అధరత్. అత్ర గర్భే హరిం ధృత్వాపి తన్నైల్యసంక్రమణేన నీలా నాసీ ది త్యతద్గుణాలంకారః. "సంగతాన్యగుణానంగీకార మాహు రతద్గుణ" మితి తల్లక్షణాత్. 80

శ్లో॥ గౌరవం భజతి గర్భసంభవా
న్మధ్యమే మృగదృశ స్తనీయసి
సాధు తద్దృఢిమకృ ద్వళిచ్ఛలం
హేమదామనికురుంబ మత్రుటత్॥ 81

గౌరవ మితి॥ మృగదృశః మృగస్యేవ దృశౌ యస్యా స్తస్యాః హారిణవ చ్చంచలాక్ష్యా ఇత్యర్థః. దేవక్యా ఇతి యావత్, సంబంధిని తనీయసి అత్యల్పే మధ్యమే "మధ్యాన్మ ఇతిరుః." మధ్యభాగే గర్భసంభవాత్ కుక్షిస్థజన్తుభరణా ద్ధేతోః. గౌరవం భజతి సతి గురుత్వం ప్రాప్నువతి సతి సాధు యోగ్యం తద్దృఢిమకృత్ తస్య మధ్యస్య ద్రఢిమానం దార్ఢ్యం కరోతీతి తథోక్తం మధ్యస్య తనీయస్త్వా త్తద్భంగభియా విధినా కృత మిత్యర్థః. వళిచ్ఛలం వళయ ఇతి భంగ్య ఇతి ఛలం మిషం యస్య తత్ త్రివళి వ్యాజ మిత్యర్థః. హేమదామనికురుంబం స్వర్ణరజ్జుసమూహః అత్రుటత్ ఛిన్నం బభూవే త్యర్థః స్వతఏవ దృఢత్వా ద్వైయర్థ్యశంకయా శిథిలీభూత మితి భావః. గర్భే వర్తమానేసతి వళయో నాలక్ష్య న్నేతి ముఖ్యార్థః. అత్ర ఛలశబ్దేన వళిషు వళిత్వ మప హ్నుత్య హేమదామనికురుంబత్వోత్ప్రేక్షణా దుత్ప్రేక్షాలంకారః సచ వ్యంజకాప్రయోగా ద్గమ్యః. 81

శ్లో॥ గభీరభావేన బభూవ నాభీ
మహాబిలం లోలవిలోచనాయాః
అథాపి గర్భస్ఫురణేన విష్ణు
పదచ్ఛలా త్ప్రాప మహాబిలత్వమ్. 82

గభీరేతి॥ లోలవిలోచనాయాః చపలాక్ష్యాః దేవక్యాః నాభీ నాభిః. గభీరభావేన అగాధత్వేన హేతునా మహాబిలం మహచ్చ తద్బిలంచేతి కర్మధారయే అన్మహత ఇత్యాత్వమ్. బృహత్సుషిర మిత్యర్థః. బభూవ అభూత్ ఇదానీం గర్భస్ఫురణేన గర్భస్థత్వేన హేతునా గాధాపి అగభీరాపి విష్ణుపదఛలాత్ విష్ణోః పదం స్థానం విష్ణుపదం వియదితి చ గమ్యతే. తస్య ఛలా ద్వ్యాజాత్ మహాబిలత్వ మాకాశత్వం మహారంధ్రిత్వం చేతి గమ్యతే ప్రాప అభజత్ గాధాపి మహాబిలత్వ మాపేతి. విరోధస్య ఆకాశత్వం ప్రాపేత్యాభాసీకరణా ద్విరోధాభాసాలంకారః. అయంచ విష్ణుపదఛలాదిత్యపహ్నవానుప్రాణితః సోప్యపహ్నవః విష్ణుపదశబ్దశ్లేషబలా దుజ్జీవిత ఇతి త్రయాణా మంగాంగిభావేన సంకరః. గర్భోదయాత్ప్రాక్ నాభ్యాఃగాంభీర్యా న్మహాబిలత్వం ఇదానీంతు విష్ణుపదత్వా న్మహాబిలత్వ మితి ముఖ్యార్థః. 82

అథ కృష్ణావతారం వర్ణయతి.

గ॥ అథ కథాచి దఖిలదేహి ష్వమందానందకందళితేషు దళితేషుచ మనుజభువన కలుషేషు కలుషేషు చ విమతహృదయకమలేషు విమలేషు చ సకలసలిలాశయేషు విమలాశయేషు చ విబుధజనసమూహేషు సమ్మోహేషు చ సకలాసురేషు భాసురేషు చ నిఖిలదిగంతేషు శాంతేషుచ జీమూతగర్జితేషు తర్జితేషుచ వ్యసననిర్ఝరేషు ఝర్ఝరేషుచ సకలసమయారిష్టేషు వృష్టేషుచ కల్పపాదపకుసుమతరంగితేషు తరంగితేషుచ గీర్వాణవరవర్ణినీనృత్తేషు వృత్తేషుచ గగనకల్లోలినీకల్లోలమాలికా కలకలవిడంబశౌండనిర్ఝరజయడిండిమాడంబరేషు పరిమధురాసగర మధినిశీథ మభిభూతవిరోచనాభిధానతేజస్త్రితయ ముద్భాసితజగత్త్రయ మనుద్భూతపూర్వం కిమపి మహః ప్రాదురభవత్॥

అథేతి॥ దేవకీగర్భపరిపూర్త్యనన్తరమ్ కదాచి త్కుత్రచి చ్ఛుభకాలే అఖిలదేహిషు సర్వప్రాణిషు అమందానన్దకన్దళితేషు. అమితానన్దసంజాతకందళేషు సత్సు కందళితే ష్విత్యత్ర తారకాదిత్వా దితచ్. సంజాతానన్దేషు సత్స్విత్యర్థః. మనుభువనకలుషేషు మనుష్యలోకపాపేషు దళితేషు అపహృతేషు సత్సు విమతానాం విరోధినాం కంసాద్యసురాంశానాం హృదయాని కమలానీవ తేషు మనఃపద్మేషు కలుషేషు దుఃఖితేషు సత్సు, సకలసలిలాశయేషు సమస్తజలాశయేషు, విమలేషు నిర్మలేషు సత్సు విబుధజనసమూహేషు దేవజనసంఘేషు విమలాశయేషు నిర్మలహృదయేషు సత్సు ప్రసన్నమనస్సు సత్స్విత్యర్థః. సకలాసురేషు సర్వరాక్షసేషు బకపూతనాప్రలంబాదిషు సమ్మోహేషు సమ్యక్ మోహో మూర్ఛా యేషాం తేషు సత్సు నిఖిలదిగన్తేష

సత్స్వాదిగ్భాగేషు భాసురేషు ప్రకాశమానేషు సత్సు జీమూతగర్జితేషు మేఘధ్వనిషు శాన్తేషు ఉపరతేషు సత్సు శ్రావణమాసస్య వర్షాకాలత్వా న్మేఘధ్వనిసంభవః గర్జితానా మశుభసూచకత్వా చ్ఛుభార్థం తచ్ఛాన్తివచన మితి జ్ఞేయమ్. వ్యసననిర్ఝరేషు దుఃఖప్రవాహేషు తర్జితేషు నాశితేషు సత్సు సకలసమయారిష్టేషు విషఘటికాదిసర్వదుస్సమయేషు ఝర్ఝరేషు విదీర్ణేషు అపహృతేషు సత్స్విత్యర్థః విషఘటికాద్యరిష్టాభావసమయే ఇతి యావత్ వృష్టేషు వర్షేషు కల్పపాదపకుసుమతరంగితేషు కల్పవృక్షపుష్పై స్సంజాతతరంగేషు సత్సు యద్వా. కల్పపాదపకుసుమానాం తరంగితేషు తరంగేషు సమూహే ష్విత్యర్థః. వృష్టేషు సత్సు దేవై రితి శేషః. గీర్వాణవరవర్ణినీనృత్తేషు అప్సరో నాట్యేషు తరంగితేషు వర్ధితేషు సత్సు గగనకల్లోలిన్యాః ఆకాశగంగాయాః తస్యా మితివా కల్లోలమాలికానాం తరంగసంఘానాం యే కలకలాః తద్వద్ధ్వనయః తేషాం విడంబే అనుకరణే శౌండాః ప్రశస్తా స్సమర్థా ఇత్యర్థః. నిర్జరాణాం దేవానాం సంబంధినాం జయార్థం డిండిమాః జయడిండిమాః వాద్యవిశేషాః తేషా మాడంబరాః ధ్వనయ ఇత్యర్థః. గగనకల్లోలినీ కల్లోలమాలికాకలకలవిడంబశౌండానిర్జరజయడిండిమాడంబరా, శ్చేతి కర్మధారయః తేషు తథోక్తేషు వృత్తేషు ప్రవృత్తేషు సత్సు. పరిమధురానగరం మధురాపత్తనే "విభక్త్యర్థేవ్యయీభావః" అధినిశీథం నిశీథసమయే అభిభూతం తిరస్కృతం విరోచనాభిధానం విరోచననామకం తేజస్త్రితయం తేజస్త్రయం యేన తత్ అగ్నీంద్వర్కాదివిరోచనా ఇత్యభిధానాత్ సూర్యచంద్రాగ్నితిరస్కృతిచణ మిత్యర్థః. అతఏవ ఉద్భాసిత జగత్త్రయం ప్రదీపితత్రిలోక మనుద్భూతపూర్వం. పూర్వం యదాకదాప్యనుత్పన్నం కిమప్యనిర్వాచ్యం మహః కృష్ణాత్మకం తేజః ప్రాదురభవత్ ఆవిర్బభూవ. యద్వా. గర్భకుహరా చ్ఛ్రీకృష్ణనిర్గమనసమయే బహిఃప్రసృతం తేజ ఏవాత్ర మహశ్శబ్దేన వివక్షిత ముత్తరవాక్యాతానుగుణ్యాత్. 83

శ్లో॥ ఆవిర్బభూవ దేవక్యా స్తత శ్శ్రీవత్సలాంఛనః
ద్రష్టు మేన మివ ప్రాచ్యా శ్శీతాంశు రపి తత్‌క్షణమ్. 84

ఆవిరితి॥ తతః తేజః ప్రాదుర్భావానన్తరమ్. దేవక్యాః "జనికర్తుః ప్రకృతి రిత్యపాదానసంజ్ఞయా పఞ్చమీ" శ్రీవత్సలాంఛనః భగవాన్ కృష్ణః ఆవిర్బభూవ ఉదపద్యత. తత్‌క్షణం తత్రైవ. ఏనం కృష్ణం ద్రష్టుమివే త్యుత్ప్రేక్షా. ప్రాచ్యాః పూర్వదిశస్సకాశాత్ శీతాంశు రపి చన్ద్రోపి ఆవిర్బభూ వేత్యన్వయః దీపకాలంకారః. స చ ఉత్ప్రేక్షాసంసృష్టః. అత్ర శ్రీవత్సలాంఛనం ద్రష్టుం మృగలాంఛన స్సమాజగా మేతి శ్రీకృష్ణచంద్రయో స్సాధర్మ్య్య దన్యోన్యప్రేమ వ్యజ్యతే. శీతాశ్శాన్తాః సంకోచితా ఇతి యావత్. అంశవో యస్య స ఇతి వ్యుత్పత్త్యా మృగలాంఛనరూపార్థప్రతీతే రితి బోధ్యమ్. కించ. స్వభగినీభర్తారం కృష్ణం ద్రష్టుం చన్ద్ర ఆయయా వితి చన్ద్రస్య కృష్ణవిషయం ప్రేమవ్యజ్యతే. అపిచ. చంద్రం ద్రష్టుం కృష్ణో నయయా కిన్తు కృష్ణం ద్రష్టు

మేవ చన్ద్రిఆయయా వితి చంద్రా దధికతేజోవత్త్వం కృష్ణస్య వ్యజ్యతే. దీపకాలంకారేణ చన్ద్రికృష్ణయో స్సామ్యావగమాత్ చన్ద్రివజ్జగదాహ్లాదకరత్వం కృష్ణస్య వ్యజ్యతే. చన్ద్రోదయసమకాలే శ్రీకృష్ణ ఆవిర్బభూ వేతి ముఖ్యార్థః. 84

శ్లో॥ కిశోరం న్యధ్యాయ త్తదను వసుదేవ స్స్వతపసా
మసీమానా మేనం ఫల మివ నవీనారుణనిభమ్,
కృపాపారావారం కరబదరకల్పం సుకృతినాం
సుధాధారాధారాయితనయనధారాంచితముఖమ్. 85

కిశోరమితి. తదను ఆవిర్భావానన్తరం వసుదేవః ఏనం పూర్వోక్తం కిశోరం శిశుం న్యధ్యాయ ద్దదర్శ. కిశోర మేవ విశినష్టి శ్లోకత్రయేణ అసీమానా మనవధీనాం స్వస్య తపసాం ఫలం పరిపాకమివ స్థిత మిత్యుత్ప్రేక్షా. నవీనారుణనిభమ్ నవీనేన నూతనేన అరుణేన తుల్య ఇత్యస్వపదవిగ్రహః తమ్ తథోక్తం ప్రాతఃకాలసూర్యవ న్మృదులారుణ తేజస మిత్యర్థః. కృపాపారావారం దయాసముద్రమ్ సుకృతినాం పుణ్యశాలినాం కరబదరకల్పం కరతలామలకవ త్సులభ మిత్యర్థః. సుధాదారాయాః అమృత ప్రవాహస్య ఆధారాయితయా ఆశ్రయీభూతయా నయనధారయా అపాంగైరిత్యర్థః. అంచితం రమ్యం ముఖ మాననం యస్య తం తథోక్తం. అత్ర అసీమానాం స్వతపసాం లతాస్థానీయానాం నవీనారుణనిభాం పరిపక్వమితి యావత్. ఫలమివ స్థిత మితి నిరవయవరూపకానుప్రాణితా ప్యుత్ప్రేక్షా ప్రతీయతే. తచ్చ ఫలం సుకృతినా మేవ సుగ్రహం నత్వన్యేషా మితి కరబదరకల్పం సుకృతినా మిత్యనేన వ్యక్తమ్. సుధాధా రేత్యనేన అమృతవత్ తత్ఫలం స్వాద్వితి గమ్యతే. ఇదం చ ఫలం కల్పవృక్షఫలవ దభిలాషితార్థ ప్రదమితి కృపాపారావా రేత్యనేన వ్యజ్యతే. 85

శ్లో॥ ఖనిం కల్యాణానాం యదుకులమహాభాగ్యవిభవం
స్ఫురల్లీలాజాలం వలభిదుపలశ్యామలతనుమ్,
గదాం శంఖం చక్రం ధను రపి దధానం కరతలై
స్తనా పీతం వాస శ్శిరసి మకుటం కౌస్తుభ మపి. 86

ఖనిమితి॥ కల్యాణానాం మంగళానాం సువర్ణ స్యేతి చ వ్యజ్యతే. ఖనిం నిధిం యథా ప్రసిద్ధః ఖని నిరన్తర మపహ్రియమాణస్వోదరస్థద్రవ్యోపి అలుప్తద్రవ్యస్సన్ వర్తతే. ఏవం భగవానపి కవిభిరనవరతముద్ధృహ్యమాణగుణగణోపి ప్రతిపదస్ఫురదభినవగుణగణపరిపూరిత ఏవ వర్తతే ఇతి ఖనిసామ్యం కృష్ణస్య బోధ్యమ్, యదుకులమహాభాగ్యవిభవం యదుకులస్య యాదవవంశస్య యన్మహాభాగ్య మమిత సుకృతం తస్య విభవః విలాసః వివర్త ఇతి యావత్. తమ్ ఇతఃప్రాక్ స్వతపఃఫలత్వేన నిర్ణీతమ్. ఇదానీన్తు స్వవంశతపఃఫలత్వే నేతి వివేకః. ఏతేన వసుదేవ పత్న్యాః భగవదావిర్భావంప్రతి న కేవలం వసుదేవానన్తజన్మసంబంధిసుకృతం కారణం.

కిన్తు తద్వంశీయానన్తపురుషానన్తజన్మసంచితం సుకృత మేవేతి ఆక్షేపాలంకారో వ్యజ్యతే. "ఆక్షేపస్స్వసముక్తస్య, ప్రతిషేధో విచారణా దితి" తల్లక్షణాత్. స్ఫురల్లీలాజాలం ప్రకాశమానవిలాససమూహమ్ ఏతేన, భగవతో లీలైవ ఏవం భగవన్త మావిర్భావయతి. నతు మత్సుకృతం నాపి మద్వంశసుకృత మితి పూర్వోక్త స్యాక్షేపో వ్యజ్యతే. అథవిగ్రహగుణం విశినష్టి. వలభిదుపలశ్యామలతను మితి. వలభిదుపలః ఇన్ద్రనీలమణిః తద్వత్ శ్యామలా శ్యామా తనుః యస్య తమ్ తథోక్తం నీల వర్ణ మితి యావత్. ఏతేన నాయ మంగారవన్నీలః కిన్త్విన్ద్రనీలవ త్పరమశోభ ఇతి ఫలితమ్. అథ భూషణా న్యాహ. గదా మిత్యాదినా. కరతలైః హస్తప్రదేశైః బహుత్వా చ్చతుర్భి రిత్యర్థః. గదాం కౌమోదకీం శంఖం పాంచజన్యం చక్రం సుదర్శనం ధనురపి శార్ఙ్గంచ దధానం బిభ్రాణం తనౌ శరీరే పీతం వాసో వస్త్రం దధానం పీతాంబర మిత్యర్థః. శిరసి మూర్ధని మకుటం కిరీటం కౌస్తుభమపి సముద్రజం కౌస్తుభాఖ్యం రత్నంచ దధానం యద్యపి కౌస్తుభం గళే వర్తతే. నతు శిరసి తథాపి యమో ర్లాక్ష్మీలక్ష్మీ రరుణహరిచూడామణిరుచి రిత్యత్ర హరేః చూడామణిం కౌస్తుభ ఇత్యాఖ్యాతం సర్వజ్ఞలోల్లక్ష్మణే నేతి శ్రుత్వా ప్రకృతేపి శిరసీత్యుక్త మితి జ్ఞేయమ్. యద్వా. శిరసి మకుటం దధానం కౌస్తుభంచ దధాన మర్ధాద్గళే ఇతి శేషః. ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్.

శ్లో॥ తనూజానాం పాండోః కిమపి కులదైవం సకరుణం
విలోలల్లావణ్యాఽమృతజలధి వేలాయితతనుమ్
గుణానా మంభోధిం సుకృతనిచయం విగ్రహభృతం
ప్రకాశా స్తన్వానం చకచకితభాస్వై ర్దశదిశః॥ 87

తనూజానా మితి॥ పాండో స్తనూజానాం సుతానాం ధర్మాదీనాం పఞ్చానాం కిమ ప్యనిర్వాచ్యం కులదైవం వంశదేవతాభూతమ్. వేదం వాక్యం వసుదేవభణితం కిన్తు కవివాక్య మితి భవిష్యత్పాణ్డవపక్షపాతిత్వవచనే నదోషః తత్ర హేతు మాహ సకరుణ మితి. సదయ మాశ్రితవత్సల మిత్యర్థః. అతఏవ కృపాపారావార మిత్యనేన నపౌనరుక్త్యమ్. విలోలల్లావణ్యాఽమృతజలధి వేలాయితతనుం విలోలతః చంచలస్య లావణ్యం భూయిష్ఠం తేజఏవాద్భి ర్బహుళాభి ర్ద్రుతీకృతం, "చక్షురానన్దజనకం లావణ్య మితి" కథ్యతే ఇత్యుక్తలక్షణంసౌమ్య తేజః తదేవామృతం జలం తస్య జలధి స్సముద్రః తస్య విలోలల్లావణ్యామృతజలధేః వేలాయితా పారభూతా విశ్రాంతిభూమి రితి యావత్. తను శ్శరీరః యస్య తం తథోక్తమ్. లావణ్యనిధి మితి యావత్. గుణానా మౌదార్యాదీనాం సద్గుణానా మంభోధిం సముద్రమ్, కల్యాణానామితి. పూర్వ పదస్యతు అపహత పాప్మత్వాదయః స్వరూప గుణా అర్థః అస్యగుణానామితి పదస్యతు ఔదార్యాదయో మనోగుణా ఇతి వివేకః.

తస్మాన్నపౌనరుక్త్యమ్. విగ్రహభృతం శరీరధారిణం సుకృత నిచయం చతుర్దశ భువన సంబంధి పుణ్యసమూహ మివ స్థిత మితి గమ్యోత్ప్రేక్షా. ఏతేన యదువంశ సుకృతస్యైవాయం పరిపాక ఇతి పూర్వోక్తసంకోచస్య అపేక్షితత్వా దాక్షేపాలంకారో వ్యజ్యతే. తస్మాన్నపౌనరుక్త్యశంకావకాశః. చకచకిత భాసైః చకచక ఏషాం సంజాతః చకచకితాః ధగధగితా ఇత్యర్థః. భాసః కాన్తయః భాసో భాసి ఖగే గోష్ఠే. ఇతి విశ్వః. తైః దశ దిశః దశచ తా దిశశ్చేతి సమాసః. యద్వా దశేతి భిన్నంపదమ్. దశసంఖ్యాకాః కకుభః ఇతి కర్మ. ప్రకాశాః ప్రకృష్టః కాశః దీప్తిః కాశృదీప్తావితి ధాతోః పచాదిత్వాదచి కాశ ఇతి రూపమ్. యాసాన్తాస్తథోక్తాః. తన్వానం కుర్వాణం ఏవం విధం కిశోరంవసుదేవో న్యధ్యాయదితి పూర్వేణ సంబంధః. 87

గ॥ ఏవ మానకదుందుభి రత్యద్భుతానుభావ మభూతపూర్వ మావిర్భూతమేన మర్భకం చతుర్భుజమవధార్య నిర్భరానంద సింధునిమజ్జన మనుభవన్నపి పునరుక్త సలిలావగాహన శ్చేతసైవ సురభిశతమవనీసురసాద్విధాయ భగవన్త మంభోజలోచన మస్తాషీత్. తథాహి. 88

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తవిధ మత్యద్భుతానుభావ మమిత మహిమాన మభూతపూర్వం పూర్వం కథాప్యనుత్పన్న మావిర్భూత ముత్పన్నమేనం స్వతనూజ మర్భకం శిశుం చతుర్భుజం భగవన్త మవధార్య జ్ఞాత్వా చతుర్భుజమేన మర్భకం అవధార్య దృష్ట్వేతివా ఆనకదుందుభి ర్వసుదేవః నిర్భరానన్ద సింధునిమజ్జనం సంపూర్ణ సంతోష సాగర స్నాన మనుభవన్నపి కుర్వన్నపి ఆనన్దపూర్ణో భూత్వేత్యర్థః. పునరుక్తసలిలావగాహనః పునరుక్తం పునరపికృతం సలిలావగాహన ముదకనిమజ్జనం యేనస తథోక్తః. సముద్రేమజ్జన్నపి సలిలావగాహనం పునశ్చకారేతి విరోధః తస్య ఆనన్దసాన్ద్రోభూత్వా సలిలేన్యమజ్జదితి పరిహారః. తేన విరోధాభాసాలంకారః. చేతసైవ మనసైవ శరీరస్య కంసపరతన్త్రత్వాదితి భావః. సురభిశతం గోసహస్రం శతశబ్దోత్ర అసంఖ్యేయవాచీ అవనీసురసాత్ బ్రాహ్మణాధీనం దేయే త్రాచేతిసాతిప్రత్యయః. విధాయ కృత్వా భగవన్తం షాడ్గుణ్యనిధి మంభోజలోచనం పుణ్డరీకాక్షమస్తాషీత్ తుష్టావ. స్తుతిమేవ దర్శయతి. తథాహీతి తదేవ ప్రతిపాదయతీత్యర్థః. 88

పంచభిశ్శ్లోకైః వసుదేవః అస్తౌతి పురాణ ఇత్యాదిభిః.

శ్లో॥ పురాణో నీరూప స్త్వమసి విగుణో నైవ వశగో
గిరాంవా నిశ్చేష్టః పరమపితు చైతన్య నిలయః
కథంవా రజ్యంతి శ్రుతియువతయస్త్వయ్యపి హరే
నజయ్యా తే మాయా బత భువన సమ్మోహనకరీ. 89

పురాణేతి॥ హేహరే, భగవన్ త్వం పురాణః అనాదిః అసి. ఇదం సర్వత్ర సంబధ్యతే. 'పురుషఃపురాణః' ఇతి శ్రుతేః. తథా. నీరూపః నిరాకారః విగుణః సత్త్వాది

గుణరహితశ్చ అసి భవసి. 'ననామరూపే గుణదోష ఏవ వేతి' భాగవతాత్. తథా గిరాం వచసాం వశగః అధనః విషయ ఇతి యావత్. నైవాసి నభవస్యేవ. "యతో వాచో నివర్తన్తే' ఇతి శ్రుతేః. నిశ్చేష్టః నిష్క్రియః అసి. నిష్కళం 'నిష్క్రియం శాన్త మితి' శ్రుతేః. ఏవం నిషేధముఖేన ప్రతిపాద్య విధిముఖేనాథ ప్రతిపాదయతి. అపితు కింతు పరం కేవలం చైతన్యనిలయః జ్ఞానాశ్రయః చిన్మాత్రమిత్యర్థః. అసి. ఇదం బ్రహ్మస్వరూపలక్షణమ్. 'సచ్చిదానన్దం బ్రహ్మేతి శ్రుతేః.' 'నిత్యోనిత్యానాం చేతనశ్చేతనానామితి శ్రుతేశ్చ. త్వయ్యపి ఏతాదృశేపి త్వయి శ్రుతి యువతయః శ్రుతిరూపాస్తరుణ్యః కథంవా కేన ప్రకారేణ అరజ్యన్తా రక్తాబభూవుః. శ్రుత్యవిషయ మపి త్వాం శ్రుతయః కథంవా ప్రతిపాదయామాసుః. శాస్త్రయోనిత్వా దిత్యధికరణేనహి తవ శాస్త్రైక వేద్యత్వం ప్రతిపాదితం శాస్త్రన్తు వాగాత్మకత్వేన వాగవిషయం ప్రతిపాదయితుం నశక్నోత్యేవేతి కృత్వా తవ శాస్త్రయోనిత్వం దుర్ఘటమితిభావః. ఏతేన 'బ్రహ్మా-బ్రహ్మణ్యనిర్దేశ్యే నిర్గుణే గుణవృత్తయః. కథం చరన్తి శ్రుతయస్సాక్షాత్సదసతః పరే' ఇతి పరీక్షిత్ప్రశ్నోత్తరవివృతః. ప్రశ్నం సమాధత్తేన జయ్యేతి. భువనసమ్మోహనకరీ త్రిజగన్మోహినీ తే మాయా నజయ్యా జేతుం శక్యా నభవతి. క్షయ్యజయ్యావితి నిపాతనాత్సాధుః. త్వన్మాయావిభవో దుర్విజ్ఞేయ ఇతి భావః. ఏతేన శ్రుతయో భగవన్తం ప్రతిపాదయన్తీవ మాయాబలా దస్మాకం ప్రతీయతే. వస్తుతస్తు అద్వితీయే బ్రహ్మణి శ్రుతయ ఏవ నసన్తి కిముత తత్ప్రతిపాద్యత్వమితి అద్వైత్యానుసారేణాయ ముత్తరః. మాయావశా త్స్వీకృతగుణం త్వాం ప్రతిపాదయన్తి శ్రుతయః నతు కేవలం యతః కుతః 'సత్యంజ్ఞాన మనన్తం బ్రహ్మేత్యాదినా నిర్గుణప్రతిపాదనన్తు వ్యంజనా వృత్త్యైవ నతు సాక్షాదితి భాగవతమతానుసారేణాయముత్తరః. యద్వా దుర్ఘటమపి ఘటయామీతి స్వీకృతదృఢప్రతిజ్ఞాయా త్వన్మాయా అస్తి తద్బలాత్సర్వముపపద్యతే ఇతి వా ముఖ్యోత్తరః. అత్ర శ్రుతిషు యువతీత్వరూపణాత్. కథంవా అరజ్యన్తేతి విరోధః ప్రతీయతే. తథాహి. త్వం నీరూపః సౌందర్యరహితోసి. సౌందర్యమ్మాస్తునామ యౌవనమపి నాస్తీత్యాహ పురాణ ఇతి జరఠ ఇత్యర్థః జరఠత్వమప్యంగీక్రియతాన్నామ గుణా అపినసన్తీత్యాహ. విగుణ ఇతి దుష్ట ఇత్యర్థః అస్తుదోషః. తథాపి. గిరామపి నైవవశగః. తాసాం వాక్యాన్యపి నశృణోషీతిభావః. ఏవం విధస్యాపితవ తాసామాలింగనేపి నశక్తిరస్తీత్యాహ. నిశ్చేష్టఇతి. కరచరణాదిచాలనేపి అసమర్థ ఇత్యర్థః. అపితు కిన్తు చైతన్యనిలయః ప్రాణమాత్రసంపృక్త ఇత్యర్థః. ఏవం విధే త్వయి కథం శ్రుతియువతయో రజ్యన్త ఇతి ప్రతీతస్య విరోధస్య నజయ్యేతే మాయాబల భువనసమ్మోహనకరీత్యనేన పరిహారః. మణిమంత్రాది వంచనాత్రమాయా శబ్దేనోచ్యతే. తయా సర్వమిదం ఘటిత మితి భావః. అత్ర పురాణ ఇత్యాదౌ శ్లేషః. శ్రుతియువతయ ఇత్యత్ర రూపకం. తదుభయోత్థాపితో విరోధాభాసోలంకారః. కథంవేతి స్తోత్రానురాగానుపపత్తేః నజయ్యేత్యాదినా నిషేధా దాక్షేపాలంకారః.

పూర్వప్రతిపాదిత విరోధస్య నజయ్యేతి వాక్యార్థేన సమర్థనా ద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః. ఏతేషాం యథాయథం సంకరో జ్ఞేయః. ఏతైస్సర్వై రుత్థాపితో నిన్దయా స్తుత్యభివ్యక్తిరూపా వ్యాజస్తు త్యలంకారః. పురాణత్వాదీనాం గుణానా మీషద్దోషత్వ కల్పనా ల్లేశాలంకారః. 89

శ్లో॥ నిధిః కల్యాణానాం త్వమధిక ముదార స్సకరుణః
కృతార్థాస్తే భృత్యా ఇతి చ తవ సేవాపరవశః
హృతే యత్సర్వస్వే ప్యభవ దతిరిక్తోఖిలజనా
త్తతస్త్వాత్మాలబ్ధః పరమితి హి లాభస్సమధికః. 90

నిధిరితి. త్వం కల్యాణానా మపహత పాప్మత్వాదీనాం మంగళగుణానాం నిధిః నిక్షేపః అసి. నచ నిర్గుణ శ్రుతివిరోధః. నిర్గుణః అప్రాకృత గుణరహిత ఇతి తదర్థాత్. అన్యథా. "సవాఏష పురుషో మహా" నిత్యాది శ్రుతిపాదిత మహత్త్వాదిగుణాః నిరాలంబాస్స్యుః. యద్వా పరమార్థదశాయాం నిర్గుణ ఇత్యర్థా న్న నిర్గుణ శ్రుతివిరోధ ఇతి జ్ఞేయమ్. స్వతః కల్యాణనిధిత్వా త్త్వ మస్మాకం కల్యాణం దాతుం శక్నోషీతి భావః. అత ఏవ పరికరాలంకారః. అత్ర కల్యాణానాం సువర్ణానా మితిచ గమ్యతే. 'కల్యాణం మంగళే స్వర్ణే' ఇతి భాస్కరకోశాత్. అతఏవ అధికముదారః అత్యుత్కృష్టః జీవాహి అపహత పాప్మత్వాది గుణాభావా త్త్వత్తోవికృష్టాః. అనేన పురుషోత్తమత్వం భగవతో వ్యక్తమ్. అత్ర న కేవలం త్వం స్వర్ణనిధిః కిన్తు అధికముదారో దాతా. నతు పునర్లుబ్ధ ఇతి గమ్యతే. 'ఉదారో దాతృమహతో' రిత్యమరః. నను ఏవం పురుషోత్తమత్వ మస్తు నామ నైర్ఘృణ్యే సతి తత్సేవావ్యర్థేత్యత ఆహ. సకరుణ ఇతి. ఆశ్రితేష్వపి అపహత పాప్మత్వాది గుణాష్టక మావిర్భావయితుం తవ సౌశీల్యమస్తీతిభావః. అన్యత్ర కృపణ దారిద్ర్యదుఃఖాసహిష్ణు రితి గమ్యతే. తే తవ భృత్యాః భక్తాః సేవకా ఇతి చ గమ్యతే. కృతార్థాః ధన్యాః బభూవు రితి శేషః. భృత్యేభ్యః యథాభజనం సాలోక్యాదికం దత్వా తాన్ కృతార్థయామాసి థేతిభావః. అన్యత్ర కృతార్థాః లబ్ధధనాః ఇతి మత్వా గమ్యమానార్థత్వా దప్రయోగః ప్రయోగే పౌనరుక్త్య మిత్యాలంకారికాః. తవసేవా పరవశః త్వద్భజనాసక్తః జన ఇతి శేషః. అస్తిర్భవన్తి పరోప్రయుజ్యమానోప్యస్తీతి భాష్యకారవచనాత్. అస్తీతిలాభః భవతీత్యర్థః. సర్వస్వే సర్వధనేపిహృతేసతి త్వయేతి శేషః. 'యస్యానుగ్రహ మిచ్ఛామి తస్యవిత్తంహరామ్యహ మితి విష్ణుపురాణవచనా'' దితిభావః, అఖిలజనాత్ ప్రాపంచిక సర్వజనాపేక్షయా అతిరిక్తః అధికః అతి దరిద్రశ్చేతి గమ్యతే. అభవదితియత్ బభూవేతియత్ అర్థాత్ జన ఇత్యే వాత్రకర్తా. తదస్తు తత్తథాస్తామ్. నతావన్మాత్రమేవ పురుషార్థ ఇత్యర్థః అన్యత్ర సర్వస్వం హృత మిత్యేతావన్మాత్రమేవ నశోచనీయ మిత్యర్థః ఆత్మాపరము త్కృష్టం నిస్సంశయం యథాతథాలబ్ధః ప్రాప్తః ఆత్మసాక్షాత్కార ఆసీదిత్యర్థః

ఇతిహి ఇత్యయం సమధికః అత్యుత్కృష్టః లాభః పురుషార్థో భవతీతి శేషః. "ఆత్మలాభా న్నపరం విద్యతే ఇతి" శ్రుతేరిత్యర్థః. అన్యత్ర, ఆత్మా స్వయంలబ్ధః ఇతి పరం ఇత్యేవ సమధికోలాభః. ప్రాణా అప్యవశేషితాః నతు పునస్తేపి హృతా ఇతి ప్రాణానశేష ఏవ పరమోలాభః."జీవన్భద్రాణి పశ్యతీతి న్యాయా"దితిభావః. అత్రవాచ్యార్థే స్వభావోక్తిరలంకారః. వ్యంగ్యార్థేతు ధనాశయా ధనికముపసృతస్య దరిద్రస్య నూతన ధనాగమాభావేపి ప్రాక్తన గృహాది కిఞ్చిద్ధనస్యాప్యగమసంభవా ద్విషాదాలంకారః "ఇష్యమాణ విరుద్ధార్థ సంప్రాప్తిస్తు విషాదన మితి" లక్షణాత్. ప్రభోః ఖలత్వా ద్దోషేణ భృత్యవధాభావస్య గుణత్వేన వర్ణనా దుల్లాసాలంకారశ్చ. "ఏకస్య గుణదోషాభ్యా ముల్లాసోన్యస్యతౌ యదీతి" లక్షణాత్. ద్వయోస్సంసృష్టిః. 90

శ్లో॥ దురాపం త్వాం మత్వా జగతి సుదృశాం వశ్య మపరై
రభీష్టాం భక్తిం తే వితత మతయో యాంతి శరణమ్
అసి శ్రేయోదాతా యది తదవలంబో దృఢతరో
నచేదేవం తేషాం నఖలు ఫలలేశోపి భవతః. 91

దురాపమితి॥ జగతి లోకే వితతమతయః విస్తృతబుద్ధయః. నిత్యానిత్యవస్తు వివేచన చతురా ఇత్యర్థః. సుదృశాం శోభనం దృక్ జ్ఞానం యేషాం తేషాం భక్తానా మితియావత్. వశ్య మధీనం త్వాం అపరైరభక్తైః దురాపం ప్రాప్తు మశక్యం మత్వా జ్ఞాత్వా తే తవ అభిమతా మిష్టాం భక్తిః "యోమద్భక్త స్సమేప్రియ" ఇత్యాదా భక్తిమతః ప్రియత్వ దర్శనేన భక్తేః ప్రియత్వం కైముత్తికన్యాయసిద్ధ మితి భావః. శరణం యాన్తి రక్షకత్వేన భజన్తీత్యర్థః. తదవలంబః తస్యాః భక్తేః కర్మణి షష్ఠీ. అవలంబః పరిగ్రహః దృఢతరః సుదృఢః యదిస్యాచ్చేత్ దృఢభక్తిస్స్యాచ్చేదిత్యర్థః. శ్రేయోదాతా మోక్షప్రదః అసి భవసి. ఏవం నచేత్ దృఢభక్తిర్నాస్తి చేదిత్యర్థః. తేషాం సేవకానాం భవత స్సకాశాత్ ఫలలేశోపి స్వల్ప ఫలమపి నఖలు నైవభవేత్. దృఢభక్తిరేవ మోక్షహేతుః నతు ఆపాతభక్తిః నాప్యభక్తిరితి ముఖ్యార్థః. యద్వా జగతి సుదృశాం జ్ఞానినాం వశ్యం సులభమితి యావత్. ఆత్మసాక్షాత్కారస్య ఆత్మజ్ఞాన పూర్వకత్వాత్ త్వాం అపరైః భక్త కర్మఠాదిభిః దురాపం నచ భక్తసులభస్య కథం భక్తదుర్లభత్వమితి వాచ్యమ్. "భక్తిర్జ్ఞానాయ కల్పతే ఇతి" భక్తి ర్జ్ఞాన ద్వారా భగవత్సాక్షాత్కారహేతుః నతు కేవలేతి కేవలాయా భక్తేరపి భగవత్ప్రాప్త్యావన్తరంగ సాధనత్వాత్. మత్వా జ్ఞాత్వాపి అవితతమతయః స్తబ్ధ బుద్ధయః జ్ఞానే అనధికారిణ ఇతి భావః. అభీష్టాం స్వేచ్ఛా విషయీ భూతాం తే త్వద్విషయాం భక్తిం శరణం యాన్తి భక్తే రేవ తదభీష్టత్వేన తామే వావలంబన్తే ఇత్యర్థః.యద్వా. తే తవఅభీష్టా మభీష్టవ దవభాసమానా మితికాక్వర్థః."ప్రియోహి జ్ఞానినోత్యర్థమహం సచమమప్రియ ఇతి" జ్ఞానస్యైవతత్ అభీష్టత్వాత్ భక్తిం శరణం యాన్తీత్యన్వయః కేవల భక్తిమాత్ర

నిరతా భవ న్తీతిభావః. ఏవం భ క్తిమార్గావలంబినాం గతి మాహ. అసీతి. దృఢతరః తదవలంబః భ క్తి కర్మక పరిగ్రహః అ స్తియది. తర్హి శ్రేయసాం స్వర్గాది ఫలానాం దాతా శ్రేయోదాతా అసిభవసి. "నాన్యః పంథా విద్యతేఽయనాయేతి" శ్రుతేః జ్ఞానాదన్యన్న మోక్షసాధనం, కిన్తు దృఢభ క్తి స్స్వర్గాదిసాధన మితిభావః. తథాచ. నారాయణేతి మ్రియమాణ ఉపైతి ముక్తి మిత్యాదావపి అన్తే నారాయణ స్మృతి మాత్రేణ మోక్షో న భవతీతి కృత్వా ముక్తిం స్వర్గమితి వ్యాఖ్యాతం పఞ్చశీద టీకాకారైః. ఏవం నచే ద్భక్తిరపి దృఢా నా స్తిచేత్ తేషా మాపాతభక్తానాం భవతస్సకాశాత్ఫల లేశోపి నభవతీతి శ్లోకార్థః. అత్ర సుదృశామితి పదశ్లేష బలాత్కశ్చనార్థః ప్రతీయతే సుదృశాం స్త్రీణాం వశ్య మపరైర్దురాపం త్వా మ్మత్వా వితతమతయః సూక్ష్మబుద్ధయః తే అభీష్టాం ప్రేయసీం భ క్తిన్నామస్త్రీయం శరణం యా న్తి దృఢతరః తదవలంబః భ క్తి కర్తృక పరిగ్రహః స్యాద్యది శ్రేయసా మభీష్టానాం ధనాదీనాం దాతా అసి. కామాంధాః కిం నకుర్వ న్తీతిభావః. ఏవం నచేద్యది. భవత స్సకాశా త్తేషాం ఫలలేశోపి నఖలు. స్త్రీపరతంత్రస్య తవదర్శనస్యైవ దుర్లభత్వాదితి. 91

శ్లో॥ నాథ త్వద్గుణజాలబద్ధహృదయా భక్తా విముక్తాః కథం
సంజాతామితవేదనా అపి కథం మగ్నా సుఖాంభోనిధౌ
ధ్యానేన ప్రకృతిం త్వయైవ గమితా మాయామతీతాః కథం
నాశ్చర్యం జగదింద్రజాల కలనే పించాహి వాంఛాతవ॥ 92

నాథేతి॥ హే నాథ ప్రభో త్వద్గుణజాలేన సత్యకామత్వాది తావకగుణ బృందేన బద్ధం తద్ధ్యానశీల మిత్యర్థః. హృదయం మనః యేషాన్తే తథోక్తాః. భక్తాః విముక్తాః విశేషేణముక్తాః కథం కేన ప్రకారేణ భవ న్తి నకథ మపీత్యర్థః. లింగభంగోహి మోక్షః లింగస్యతు ప్రధానతత్త్వం మనః. భగవద్గుణాస క్తస్య మనస స్తత్త్వాత్తదానీం ము క్తిర్వక్తు మశక్యేతిభావః. సంజాత మమితం వేదనం జ్ఞానం యేషాన్తే సంజాతా మితవేదనా అపి భక్తా ఇతి పదస్యాత్రా ప్యన్వయః సుఖాంభోనిధౌ ఆనన్దసాగరే మగ్నాః స్నాతాః కథం సకలజ్ఞాన విలయేహి ఆనన్దస్య బ్రహ్మణః పరిస్ఫూ ర్తిర్భవతి. సుషుప్తా వివేతి కృత్వా అమితజ్ఞానసత్త్వే కథం బ్రహ్మానన్దానుభవః నకథ మపీతిభావః. ధ్యానేన హేతునా త్వయైవ మాయాశబలిత బ్రహ్మణః ఈశ్వరస్య తవై వేత్యర్థః. ఏవకారామో నతు శుద్ధబ్రహ్మణ ఇత్యవధారణం లభ్యతే. ప్రకృతిం స్వభావం సత్యకామత్వాదికం గమితాః ప్రాప్తాః ధ్యానేన కర్త్రా గమితాః ప్రాపితా ఇతివా భక్తాః మాయాం సత్య కామత్వాది స్వభావహేతుభూతాం దర్పణ సదృశీం మాయామతీతాః అతిక్రాన్తాః కథమ్. లోకేధ్యాతుర్ధ్యానేన హేతునా ధ్యేయాత్మకత్వప్రాప్తిః దృష్టా.తద్వత్ ప్రకృతేః ధ్యానగోచర ఈశ్వర ఏవ నతుబ్రహ్మ. అవిషయత్వాత్. ఏవం సః ఈశ్వర ధ్యాతౄణా మీశ్వరాత్మకత్వం భవతీతి సిద్ధమేవ. ఈశ్వరస్తుమాయాపి నతుబ్రహ్మానన్ని

త్మ్రయమ్. అతః త్వద్భక్తా అపి మాయిన ఏవ సతుమాయాతీతాః ఉక్తంచ సగుణ ముక్తౌ (సారూప్యే ఇత్యర్థః) జగద్వ్యాపారవర్జమితి భగవద్భి ర్వ్యాసపాదైః జగద్వ్యాపారం వినా ఈశ్వరసారూప్యం సగుణోపాసకానాం భవతీతి ధ్యానం నామ సగుణోపాసనంహి నిర్గుణే ధ్యాతృధ్యానధ్యేయత్రయాభావాత్ ఇతి భావః. ఇత్యేతేషు విరోధేషు స్మయమానం ప్రత్యాహ నాశ్చర్యమతి. అత్రాశ్చర్యం నకర్తవ్యమితిభావః. కుతః. తవ వాంఛా ఇచ్ఛా జగదింద్రజాలకలనే జగదేవేంద్రజాలం మాయాకృత్యం తస్యనిర్మాణే పింఛాహి బర్హతుల్య మిత్యర్థః. సాదృశ్యాక్షేపా న్నిదర్శనాలంకారః. యథేంద్రజాలికః పింఛాభ్రమణ మాత్రేణ గగనే సముద్రాదికం రచయతి తద్వదిచ్ఛామాత్రేణ అచింత్య నిర్మాణం జగద్రచయత స్తవ నకించిదపి దుష్కరమిత్యర్థః. మాయాకార్యేస్మిన్ జగతి బంధాదికం యథామిథ్యా తథా ముక్త్యాదిక మపి మిథ్యైవ. వస్తుతస్తు నజగదస్తి నాపితత్కృపో జీవానాం బంధః నాపి తన్మోక్షః. అద్వితీయస్య బ్రహ్మణ స్సదైకరూపత్వాదితి పరిహారః. అతఏవ ఆక్షేపాలంకారః. యద్వా. హేనాథ త్వద్గుణజాలేన తావకరజ్జుసంతానేన బద్ధం సందానితం హృదయం వక్షః యేషాన్తే తథోక్తాః భక్తాః విముక్తాః త్యక్తాః కథమితివిరోధః. త్వద్గుణజాలే తావకమంగళ గుణగణే బద్ధమాసక్తం హృదయం యేషాన్తే తథోక్తాః భక్తాః విముక్తాః సగుణముక్తింప్రాప్తా ఇతి తత్పరిహారః. సగుణ ముక్తౌ మనసస్సత్వాంగీకారాత్. అథవా. త్వద్గుణజాల బద్ధహృదయాస్సన్తః భక్తాః క్రమేణ సర్వవాసనాక్షయే జాతేసతి కైవల్యం ప్రపద్యంతే ఇతివా విరోధపరిహారః. ఏవం సంజాతా అమితా వేదనా వ్యథా యేషాన్తే తథోక్తా అపి సుఖాంభోనిధౌ మగ్నాః కథమితి విరోధః. ఉత్పన్నామిత జ్ఞానాస్సన్తః పశ్చాత్తదపి సాధనభూతం జ్ఞానం త్యక్త్వా నీరోదయానన్తరం కూప ఖానకాపి ఖనిత్ర మివేతి భావః సుఖాంభోనిధౌ స్వస్వరూపే మగ్నాః భవన్తి నివాత స్థితదీపవ త్తిష్ఠన్తీతి తత్పరిహారః. ధ్యానేన తవైవ ప్రకృతిం మాయాం గమితాః మాయా మతీతాః కథమితి విరోధః. ధ్యానేన బ్రహ్మోపాసనయా సోహమిత్యనయా తవప్రకృతిం సచ్చిదానన్దలక్షణాం పరమార్థ స్వభావం గమితాః అత ఏవ మాయాం త్రిగుణాం ప్రకృతిమతీతాః నిరస్తావిద్యా భవన్తీతి తత్పరిహారః ఇతి విరోధాభాసాలంకార త్రయమ్. ఏవ మాతతః ప్రతీతానపి విరోధాన్ సమాధత్తే నాశ్చర్య మిత్యాదినా. నాశ్చర్యం విరుద్ధ ధర్మాణా మప్యేకత్ర సమావేశన మత్ర నాద్భుత మితి భావః. కుతః తవవాంఛా జగదింద్రజాలకలనే పింఛాహి. మాయా వశాద్దుర్ఘట మపి సర్వం సుఘటం భవతీతి భావః. 92.

శ్లో॥ ప్రాప్తా స్తమఃపరిచయా ద్విరసం భవాంధుం
నిర్యాంతు తే గుణగణా నవలంబ్య ధీరాః
మగ్నాత్మనాం త్వయి సుఖాంబునిధా వమీషాం
సంభావనాపి నిరయస్య కథం పున స్స్యాత్.

ప్రాప్తా ఇతి॥ ధీరాః ప్రాజ్ఞాః ధర్ స్త్వాశ్చ తమః పరిచయాత్ తమోగుణ ప్రాచు ర్యాద్ధేతోః అంధకార ప్రాకట్యాచ్చ విరసం నిస్సారం నిర్జలంచ భవాంధుం సంసార రూపం కూపం "పుంస్యేవాంధుః ప్రహిః కూప" ఇత్యమరః. ప్రాప్తాస్సన్తః తత్ర పతితాస్సన్త ఇతి యావత్. తే తవ గుణగణాన్ సత్యసంకల్పత్వాది గుణసమూహాన్ రజ్జుసమూహాంశ్చ అవలంబ్య ధ్యాత్వా ధృత్వేతి చ నిర్యాన్తు నిర్గచ్ఛన్తు నిర్గమనం యుక్త మిత్యర్థః. సుఖాంబునిధౌ ఆనన్ద సముద్రే త్వయి మగ్నాత్మనాం మగ్నస్వరూ పాణాం త్వదైక్యం ప్రాప్తానామితి యావత్. మగ్నశరీరాణాంచ అమీషాం ధీరా ణాం పునః భూయః నిరయస్య త్వత్తో నిర్గమనస్య పునరావృత్తేరితి యావత్. సంభా నాపి ఉత్ప్రేక్షాపి ఊహోపీతియావత్. కథంస్యాత్ నకథమపి కైవల్యం ప్రాప్తానాం పునరావృత్తిర్నేతిభావః. అంధకారే నిర్జలకూప పతితో దృష్టః రజ్జ్వాదీ నవలంబ్య కథంచి న్నిర్గచ్ఛేత్. మధ్యే సముద్రం మగ్నస్యతు న పునరావృత్తి రిత్యప్రకృతార్థ తాత్పర్యమ్. అత్ర భవాంధుమితి. త్వయి సుఖాంబునిధా వితిచ రూపకద్వయం తచ్చ శ్లేషోత్థాపితమ్ సంసారస్య కూపత్వ రూపణేనభగవత స్సముద్రత్వరూపణేనచ "పాదోస్య విశ్వాభూతాని త్రిపాదస్యామృతం దివి" ఇతి"పురుషసూక్తార్థ స్సంగృహీత ఇతివేద్యమ్॥ భ్రాన్తిమూలత్వా దపరమార్థస్య సంసారస్య నివృత్తిః, పరమార్థస్య కైవల్యస్యతు ననిత్య ఇతివివేకః. అత్రకూపపతితా అపి నిర్గచ్ఛన్తి. త్వయితు సముద్రవత్పతితాస్తు ననిర్గచ్ఛన్తి కిన్తు తత్రైవమ్రియన్తే. అహో తవ ఘాతుకతేతి భగవతో లేశేన నిన్దా వ్యజ్యతే. తయాచ నిన్దయా భగవతః స్వాత్మదాతృత్వ రూపా స్తుతి ర్వ్యజ్యతే ఇతి లేశో త్థాపితా వ్యాజస్తుతిః 93

ఉపసంహరతి.

శ్లో॥ ఇతి స్తావంస్తావం ప్రతిముహు రనంసీ న్మురరిపుం
దృశా పాయంపాయం చిరమపి నసౌహిత్య మగమత్.
సుఖం ధ్యాయంధ్యాయం కృతిన మయ మాత్మాన మభజ
ద్రిపుం స్మారంస్మారం వ్యథిత పర మత్యాహితమపి॥ 94

ఇతీతి॥ ఇత్యేవం ప్రకారేణ అయం వసుదేవః మురరిపుం భగవన్తం స్తావం స్తావం స్తుత్వా స్తుత్వా"ఆభీక్ష్ణ్యేణముల్""నిత్యవీప్సయోరితి" ద్విర్భావః. ప్రతిముహుః ముహుర్ముహుః "వీప్సాయామవ్యయీభావ" "అవ్యయం విభక్తీతి సూత్రపఠిత యథా ర్థేషు. వీప్సాయా మన్తర్భావాత్". ఉదాహృతంచ తత్రైవ ప్రత్యర్థమితి."అనంసీత్. ననామ""ణమ ప్రహ్వత్వ ఇతిధాతోర్లుఙ్""గమియమనమోరమిరితినమః""అనిట్త్వేనలు ఙిసిచ ఇడాగమాభావాత్ ఇటఈటేతి నసలోపః" తథా. దృశా దృష్ట్వా చిరమపి చిరకాలమపి పాయం పాయం పీత్వా పీత్వా మురరిపు మిత్యే వాత్రాపికర్మ. అయ మితితు కర్తా. సౌహిత్యం తృప్తిం నాగమత్ నప్రాప. తథా. అయమ్ ఆత్మానం స్వా

కృతినం పుణ్యాన స్తం ధ్యాయం ధ్యాయం ధ్యాత్వా ధ్యాత్వా. అహమతీవకృతీ అన్యథా కథం మమ భగవతా పుత్రీత్వమితి మత్వేత్యర్థః. సుఖమానన్ద మభజ దాప. తథా అయం రిపుం శత్రుం కంసం స్మారం స్మారం స్మృత్వా స్మృత్వా పరమత్యన్త మత్యా హితం మహాభయంచ వ్యథిత అకరోత్ ప్రాపేత్యర్థః. కంసా దస్యార్భకస్య భయ మాశంకితవానితి భావః, 94

గ॥ తదను దేవక నందనాపి ముకుంద మమందానందకందళిత మభివంద్యచ సుధాసారసారతరాభి రమితస్తుతిభి రిత్థ మేనం ప్రార్థయత॥ 95

తదన్వితి॥ తదను వసుదేవస్తుత్యనన్తరం దేవక నన్దనా దేవకీచ అమందేన అధికేన ఆనన్దేన కన్దళితం సంజాతకన్దళం స్వాభక్తవసుదేవవాఙ్మకరందాస్వాదనేన ముదిత మిత్యర్థః. ముకుందం కృష్ణం. సుధాసారా ఇవ అమృతధారా సంపాతా ఇవ సారతరాః అధికస్వాదాః తాభిః తథోక్తాభిః అమితాభిః అమూల్యాభిః స్తుతిభిః స్తవైఃఅభి వంద్య స్తుత్వా చానమస్కృత్యేత్యర్థః. ఇత్థంవక్ష్యమాణ ప్రకారేణ ఏనం కృష్ణం ప్రార్థయత యయాచే "ప్రపూర్వకాదర్థ ఉపయాచ్నాయామితిధాతోర్లజ్." "చురా దిత్వాత్స్వార్థేణిచ్". అర్థ వేద సత్యానామాపుగితి ఆపుగాగమస్తు నాస్యభవతి. "తవర్గ చతుర్థోపథస్యైవార్థతేః తద్విధానాత్". అయన్తు తవర్గద్వితీయోపధ ఇతి వివేకః. 95

ప్రార్థనామేవ దర్శయతి గద్యద్వయేన.

గ॥ భగవన్ననుభూతచర మభిరూపం రూప మిదం సునిరూపం మాదృశాం మాకుర్వీథాః. 96

భగవన్నితి॥ హే భగవన్ షడ్గుణనిధే అననుభూతచరం పూర్వమననుభూతం "భూతపూర్వేచరట్."అభిరూపం సుందరం ఇదం పరిదృశ్యమానం శంఖచక్రాది విభూషితం రూప మాకారం మాదృశాం మామివపశ్యన్తి యాం స్తే మాదృశః తేషాం మాంసచక్షుషామితిభావః. సునిరూపం సుఖేన ద్రష్టుం యోగ్యం సులభమితి యావత్. మాకుర్వీథాః మాకురు. మాదృశాం దుర్లభం కుర్విత్యర్థః. ఇదం రూపముపసంహరేతి భావః. 96

గ॥ అపితు తనయవిరహదూయమానమానసామేనామానందయతు రిపు భయ మపి పరిహరతు భవానితి॥ 97

అపిత్వితి॥ అపితు కింతు తనయానాం కంసనాశితానాం షణ్ణాం పుత్రాణాం విరహేణ వియోగేన దూయమానం ఉపతప్యమానం మానసం యస్యాస్తాం తథోక్తా మేనాం దీనాం మాం అనాథాం మామితివా భవా నానన్దయతు సంతోషయతు. భార్యావిరహ దుఃఖం పునర్భార్యాన్తర సంపర్కేణ యథానశ్యతి తద్వత్పుత్రవిరహ దుఃఖం పునః పుత్రాన్తర సంపర్కేణైవ నశ్యతి నత్వన్యథేతికృత్వా త్వమ్మమ పుత్రో

భూత్వా మద్దుఃఖ మపనుదేతి దేవకీప్రార్థనా. ఏవం యది మదుక్త్యా భవాన్ ప్రాకృత శిశుః కేవలం భవసి తర్హి కంసాదస్తి భయమితి తత్పరిహారం ప్రార్థయతే. భవాన్ త్వం రిపుభయమపి కంసాద్భీతి మపి పరిహరతు. అపహరేత్యర్థః. ఇతీతిపదస్య ప్రార్థయతేతి పూర్వేణాన్వయః॥ 97

గ॥ ఏవ మభిదధానౌ తనయ విరహకాతరౌ మాతాపితరౌ మురశాసన స్సాదర మిద మవాదీత్. 98

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తప్రకారేణ అభిదధానౌ ప్రార్థయమానౌ తనయస్య విరహో ద్వియోగా త్కాతరౌ భీతౌ మాతాచ పితాచ మాతాపితరౌ తౌ ప్రతిముర శాసనః విష్ణుః సాదరం సప్రేమ యథా తథా ఇదం వక్ష్యమాణం వచన మవాదీత్ ఉవాచ. 98

శ్లో॥ పురాఖలు యువాం పృశ్ని సుతపోనామధారయౌ
తపః పరమతప్యేథాం తేన ప్రముదితో భవమ్. 99

పురాఖల్వితి॥ ఖలు ప్రసిద్ధౌ. పురా పూర్వజన్మని, పృశ్నిశ్చ సుతపాశ్చ పృశ్ని సుతపసావితి నామనీ అభిధే ధారయత ఇతి పృశ్ని సుతపోనామధారయౌ పృశ్ని స్సుతపసః పత్నీ యువాం పర ముత్కృష్టం తపః అతప్యేథామ్. తప్తవన్తౌ. చక్రతు రిత్యర్థః. తేన తపసా ప్రముదితస్సంతుష్టః అభవమ్. ఇహ అహ మి త్యాక్షిప్యతే. 99

శ్లో॥ పుత్రః పురా భవామీతి యువయో ర్వర మప్యదామ్
తేనాహ మిహ జాతోద్య భవత్ప్రియవిధిత్సయా. 100

పుత్ర ఇతి. పుత్రః పురాభవామి భవిష్యామి "యావత్పురేతి లట్" ఇత్యేవం యువయోః "సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థ్యా భవితవ్యత్వేపి శేషత్వ వివక్షయా షష్ఠీ." వర మదామపి దత్తవా నభవమ్. తేన వరప్రదానేన హేతునా భవత్ప్రియ విధిత్సయా యువయోః ప్రీతివిధానేచ్ఛయా తదర్థ మిత్యర్థః. ఇహ అస్మిన్ జన్మని అత్రలోకే ఇతివా అద్య అధునా జాతః ఉత్పన్నః అభవ మితి శేషః. 100

శ్లో॥ యావ న్మమానుభావేన తరథశ్శోకవారిధిమ్.
నందవ్రజ మహం న్నేయ స్సాంప్రతం సంప్రతారణాత్. 101

యావదితి॥ మమానుభావేనకప్రభావేనరణేన హేతునావా శోకవారిధిం దుఃఖ సాగరం యావ త్తరథః తరిష్యథః. యువామిత్యస్యాక్షేపః. యువాం శోకవారిధిం తీర్ణౌ భవిష్యథ ఇత్యర్థః. "యావత్పురేవిలట్." సాంప్రత మధునా సంప్రతారణాత్ వంచ నాత్ సర్వం జనం ప్రతార్యేత్యర్థః. అహం నందవ్రజం నందస్యఘోషం నేయః ప్రాపణీయః. వసుదేవేనేతి శేషః. "నీహృకృష్వహామితి నయతే ర్ద్వికర్మకత్వమ్". 101

శ్లో॥ ఏవం వ్యాహృత్య భగవాన్ । బభూవ ప్రాకృత శ్శిశుః
రోదితిస్మ తత స్తారం । తారకో భవవారిధేః. 102

ఏవమితి॥ భగవాన్ విష్ణుః ఏవ ముక్తరీత్యా వ్యాహృత్య అభిధాయ, ప్రాకృతః ప్రకృతి పరతన్త్రః శిశురర్భకః బభూవ ఆసీత్. తతః శిశుభావ ప్రాప్త్యన న్తరమ్. భవ వారిధేః సంసారరూప సముద్రస్య తారకః సంతారయితా భగవాన్ తారమత్యన్తం రోదితిస్మ రురోద "లట్ స్మే ఇతి విడర్థేలట్" శిశవోహి భువిపతిత్వా ప్రాక్తనం జ్ఞాన మపహృతమితి భృశం రుద న్తీతి ప్రసిద్ధిః శిశుభావప్రాప్త్యా భగవానపి తథా రురోదేతి భావః. అత్ర భవ తారకోపి తారం రురోదేతి విరోధః. లీలాశిశుత్వాదితి పరిహారః. 102

శ్లో॥ మాయాపి నందజాయాయా । మజాయత తదా హరేః
తయా విమోహితాః కంస । పురాంతః పురరక్షిణః.

మాయాపీతి॥ తదా తదానీం హరేః కృష్ణస్య మాయాపి యోగమాయాపి నందజాయాయాం నందస్య పత్న్యాం యశోదాయా మజాయత కన్యకారూపేణ ఆసీత్ తయా బాలికయా కంస పురా న్తః పురరక్షిణః కంసపురే మధురానగరే యద న్తః పురం గర్భగృహం దేవకీవసుదేవ బన్ధనాగారమిత్యర్థః. తత్రైవ దేవక్యాః ప్రసూత త్వాత్. అన్యథా వసుదేవస్య భగవద్దర్శనమేవ నఘటేతేతి దిక్. తస్యరక్షిణః పాలకాః విమోహితాః మోహంప్రాపితాః బభూవురితి శేషః తేషాం జాగరూకత్వేతు భగవతో నన్దవ్రజనయనం నసంభవేదితి భావః, 103

గ॥ సమనంతర మానక దుందుభిరపి జనార్దన ప్రచోదనేన నందమందిర ముపయాతుకామ స్తత్క్షణమేవ విగళితనిగళబంధ స్సూతికానికేతనాద్వినిర్గత్య గత్యను కూల మయత్నసంభూత మరరవిఘటన ముపలక్ష్య ఫణిపతిఫణాగణనివారితవారి ధార మవిలంబిత మంతఃపురతః పురతోరణతోపిచ నిష్క్రమ్య తరణితనూభవ మతి స్పష్టసరణి మంతరేణ తరణి మతిలంఘ్య నందవ్రజ మవజగాహే॥ 104

సమన న్తరమితి॥ సమన న్తరం నందజాయాయా మ్మాయోదయాన న్తరమ్. భగవతః ప్రాకృత శిశుభావాప త్త్యన న్తరమితివా. ఆనక దుందుభిరపి వసుదేవశ్చ, జనార్దన ప్రచోదనేన శ్రీ కృష్ణ నిదేశేన నందమందిరం నందగోపవ్రజ ముప యాతుకామః గన్తుకామః "తుం కామ మనసోరపీతి" మలోపః. తత్క్షణ మేవ జిగమిషా సమకాల ఏవ విగళితనిగళ బంధః భ్రష్టశృంఖలాబంధః కృష్ణాను గ్రహేణేతి భావః భూత్వేతి శేషః. సూతికా నికేతనాత్ అరిష్టాత్ ప్రసూతి గృహా దిత్యర్థః. వినిర్గత్య నిష్క్రమ్య గత్యనుకూలం గమనానుకూల మయత్నసంభూత మప్రయత్నోదిత మరరవిఘటనం కవాటే బంధాభావ ముపలక్ష్య దృష్ట్వా భగవదను గ్రహేణ ప్రయత్నం వినైవ కవాటేషు విఘటితేషు సత్స్వితిభావః ఫణిపతేః శేషస్య

ఫణాగణేన స్ఫటాసమూహేన నివారితాః అపహృతాః వారిధారాః వర్షధారాః యస్మిన్
కర్మణి తద్యథా తథా. తథోక్తమ్. తదానీం శ్రావణమాసత్వేన వర్షేసతి తద్ధారాః
ప్రాకృతశిశుం భగవన్తం బాధేరన్నితి శంకయా భగవాన్ శేషః స్వఫణాగణేన భగవత
ఆతపత్రాయతేస్మేతి భావః. అవిలంబిత మతిత్వరితం యథా తథా అన్తఃపురతః గర్భ
గృహాత్ పురతోరణతః పత్తన బహిర్ద్వారాచ్చ సకాశాత్ నిష్క్రమ్య నిర్గత్య తరణి
మన్తరేణ నావం వినా "అన్తరాన్తరేణేతి ద్వితీయా" అతిసృష్ట సరణిం దత్తమార్గాం
తరణి తనూభవం సూర్యసుతాం యమునానదీ మతిలంఘ్య తీర్త్వా నందవ్రజం నంద
ఘోష మవజగాహే వివేశ. 104

శ్లో॥ నందవ్రజం శౌరి రుపేత్య తత్ర శిశుం యశోదా శయనే నివేశ్య
తస్యా స్సమాదాయ సుతా మథాశు వివేశ హర్షేణ నిజం నివేశమ్. 105

నందేతి। శౌరి ర్వసుదేవః నందవ్రజముపేత్య ప్రాప్య ప్రవిశ్యేతి యావత్. తత్ర
వ్రజే యశోదాశయనే యశోదాయాః నందపత్న్యాః శయనే శయ్యాయాం నివేశ్య
స్థాపయిత్వా. అథతతః తస్యాః యశోదాయాః సుతాం కన్యాం సమాదాయ గృహీత్వా
హర్షేణ కృతకార్యత్వా త్సంతోషేణ నిజం స్వకీయం నివేశం సదనం వివేశ ప్రాప.
యథాపూర్వం బంధనాగారం ప్రవిష్ట ఇతి భావః. 105

శ్లో॥ తామసౌ నిజదారాణాం । నిధాయ సవిధే తతః
చరణౌ నిగళై రాశు । యథాపుర మనహ్యత. 106

తామితి॥ అసౌ వసుదేవః నిజ దారాణాం స్వభార్యాయాః సవిధే సమీపే తాం
యశోదాకన్యాం నిధాయ స్థాపయిత్వా తతః నిధానానన్తర మాశు త్వరయా
యథాపురం పూర్వవత్ చరణౌ స్వపాదౌ నిగళైః శృంఖలాభి రనహ్యత బబంధ. ణహ
బంధనే ఇతి ధాతోర్లజ్. 106

శ్లో॥ ఆదత్తనందరమణీ వసుదేవసూనా
వానంద మాత్మజధియాభర మమూల యాయత్
తత్త్రైవ నిశ్శయయా పరతాధియాపి
తాదృగ్విధం కిమనయా సులభం సుఖంస్యాత్.

ఆదత్తేతి. నన్దరమణీ నన్దపత్నీ యశోదా వసుదేవసూనా వసుదేవ పుత్రే
శ్రీకృష్ణే. భ్రమమూలయా భ్రాన్తి హేతుకయా ఆత్మజధియా ఆత్మజ సూను రితి ధీః
బుద్ధిః తయా హేతునా యదానన్దం సుఖమాదత్త ప్రాప.స్వపర్యంకస్థం వసుదేవసూనుం
స్వసూను మ్మత్వా యదానన్దం ప్రాపేతి భావః. తాదృగ్విధం తత్తుల్యం సుఖం తతఏవ
వసుదేవసూనా దేవ నిశ్శయయా నిస్సందేహయా పరతా ధియాపి పరమాత్మత్వ
బుద్ధ్యాపి పరోరి "పరమాత్మనో" రిత్యభిధానాత్. అనయా యశోదయా సులభం
సుఖేన లబ్ధుం యోగ్యం స్యాత్కిమ్ నస్యాదేవ. అయం శిశు స్సాక్షా త్పరమేశ్వర

ఏవేతి తత్త్వజ్ఞానోదయేపి న పూర్వోక్తం విధం సుఖం స్యాదితిభావః అత్ర వాస్త వార్థస్తు నన్దరమణీ భ్రమమూలయా అవిద్యాకృత మనాత్మని దేహాదా వాత్మజ్ఞానం ఆత్మని సచ్చిదానన్దే దుఃఖిత్వాదిజ్ఞానఞ్చ భ్రమ ఇత్యుచ్యతే. సః భ్రమః మూలం కార ణం యస్యా స్తయా వసుదేవసూనౌ వాసుదేవే భగవతి పరమకారణే అనాదౌ పరమపురుషే శ్రీకృష్ణే ఆత్మజధియా "దేహో దేహాదభిజాయతే" ఇతి జాతవ్యవహార విషయః దేహఏవ నతు జీవః "అజో నిత్య శ్శాశ్వ తోఽయం పురాణ ఇతి" శ్రుతేః ఏవంసః జహాత్యేనాం భుక్తభోగా మజోన్య ఇత్యుక్తలక్షణస్య సర్వసాక్షిణ ఈశ్వరస్య కథం జన్మ యేన తస్మిన్ యశోదాపుత్రిత్వ వ్యవహార స్స్యాత్ తస్మాత్ శ్రీకృష్ణో మమాత్మజ ఇతి యశోదాయా బుద్ధిః భ్రమఏవ నతు ప్రేమేతి భావః యదానన్ద మాదత్త "ఆత్మాహి తావత్ప్రేమాస్పదః ఆత్మనస్తు కామాయసర్వంప్రియంభవతీతి" శ్రుతేః తస్మాదపి గౌణాత్మా ప్రాకృతపుత్రాదిరపి పరప్రేమాస్పదః లోకే తథా దర్శ నాత్ తస్మా దేతస్మాచ్చ పరమప్రేమాస్పదఏవ పరమాత్మేతి కృత్వా తథావిధే పర మాత్మని గౌణాత్మబుద్ధ్యాపి యశోదాయా జాత ఆనన్దః ప్రాకృతానన్దా దతిరిక్త ఏవేతి భావః ఇదమేవ అర్థాపత్తిముఖేన ప్రథయతి తత్త్రైవేతి అర్థః ప్రాగ్వదేవ పర మాత్మని శ్రీకృష్ణే దృఢయా పరమాత్మబుద్ధ్యాపి ఏవం విధానన్దో న స్యాదేవేతి కిముత ప్రాకృతానన్దస్య తత్తౌల్యాశంకేతి భావః. 107

గ॥ సమనన్తర మన్తఃపురద్వారేషు పురగోపురేషు చ యథాపుర
మావృతేషు బాలికాకలకల మాకలయ్య నిలయపాలికా స్సత్వర
మవబుధ్య కంసాయ సుతావతరణం న్యవేదయన్. 108

సమనన్తరమితి. సమనన్తరం నన్దవ్రజే కృష్ణప్రవేశనానన్తర మిత్యర్థః అన్తఃపురద్వా రేషు పురగోపురేషు పత్తనబహిర్ద్వారేషు చ యథాపురం పూర్వవదావృతేషు ఘటి తేషు సత్సు బాలికాయాః దేవకీశయనస్థాపితయశోదాసుతాయాః కలకలం తాదృశ ధ్వని మాకలయ్య శ్రుత్వా సత్వరం సవేగ మవబుధ్య స్వాపా దుత్థాయేత్యర్థః నిలయ పాలికా గృహరక్షిణ్యః కంసాయ కంసంప్రతీత్యర్థః సుతావతరణం పుత్రికోదయంన్యవే దయన్ విజ్ఞాపయామాసుః దేవకీ కుమారీ మజనయ దితి కంసంప్ర త్యూచిరే ఇతి భావః. 108

గ॥ సోపి తద్వచననిశమనసమయ మశనిహత ఇవ ధారాధర
స్సమధికగతహృదయవేదన స్సమజని నిజవిలయహేతు రంతక
ఇతి సాతంకః పంకనిమగ్నపద ఇవ ద్విరదః కృత్యాఽకృత్య వివేక
మకలయన్ ద్వివిధమ ప్యరిష్ట మాసాదయన్ వ్యాపాదనాయ
దేవకతనయాం తనయా మయాచత సాపి పాపాశయ మేనం
ప్రత్యవాదీత్. 109

సాపీతి. సోపి కంసోపి తద్వచననిశమనసమయం తాసాం వాక్యశ్రవణకాలేఏవ "శమో దర్శనే ఇతి శ్రవణేఋత్త్వా న్నిశమన మిత్యత్ర హ్రస్వః" అశనిహతః వజ్రాయుధఘుష్టః ధారాధర ఇవ ధరాధరఏవ ధారాధరః "స్వార్థేణ్" ధరాధరఇతి పాఠస్తు సుగమః పర్వతఇవ. సమధిగతహృదయవేదనః ప్రాప్తమనోవ్యథస్సన్ నిజస్య స్వస్యమమేత్యర్థః. విలయస్య నాశనస్య హేతుః కారణభూతః అంతకః మృత్యుః సమజని జాతః ఇతి సాంతకః సభయస్సన్ పంకనిమగ్నపదః పంకే కర్దమే నిమగ్నాని మగ్నాని పదాని చత్వారః పాదాః యస్య స తథోక్తః ద్విరదః గజఇవ కృత్యాఽకృత్యవివేకం ఇదం కృత్య మిద మకృత్య మితి కర్తవ్యాఽకర్తవ్యభేదజ్ఞానం అకలయన్ అజానన్సన్ ద్వివిధం ద్వే విధే రీతీ యస్య తం తథోక్త మరిష్టం సూతికాగృహ మశుభం చేత్యర్థః "అరిష్టం సూతికాగారే తక్రేచాప్యశుభే శుభఇతి" వైయజయన్తీ. ఆసాదయన్ భజన్సన్ వ్యాపాదనాయ హింసనార్థం దేవకతనయాం దేవకీం తనయాం సుతా మయాచత ప్రార్థయత "దుహ్యాచిప్రచ్ఛితి యాచితి ద్వికర్మకః" సాపి దేవక్యపి ఆపిశాచ్యర్థః పాపాశయం కలుషబుద్ధిం "అథత్రిషు ద్రవ్యే పాపపుణ్యసుఖానివేత్యమరోక్త్యా పాపశబ్దోఽత్ర పాపవద్వృత్తిపరః" "యద్వా పాప మాశయే యస్య స పాపాశయః చక్రపాణిరితి వత్సమాసః" ఏనం కంసం ప్రత్యవాదీత్ ప్రత్యువాచ. 109

శ్లో॥ భూయాంసో నిహతా స్సుతా మమ సుధాధామాననా మానవా
యోగ్యా భీరు రసా వసావి సపది ప్రేమా సమాలంబ్యతామ్
క్లేశం మా నయ మానయ స్వభగినీం దూనా మనూనాధినా
నోసించంతి ధరాధరాళి మశనిప్లోషేపి ధారాధరాః. 110

భూయాంస ఇతి. సుధాధామాననాః చన్ద్రవదనాః మానవా యోగ్యాః సమ్మానార్హాః భాగినేయత్వా దితి భావః భూయాంసః బహవః షడితిభావః మమసుతాః పుత్రాః నిహతాః నాశితాః త్వయేతి శేషః అత్ర హేకంస! ఇతి సంబోధనే కర్తవ్యేపి దుష్టతయా తన్నామగ్రహణస్య అమర్షయా దేవక్యా తథా నసంబోధిత మితివేద్యమ్. అసౌఇయం భీరుః కన్యా "త్వామ్నపభీరు కులకుత్తలబంధాదిత్యభియుక్తోక్తే ర్హ్రస్వాన్తోయం భీరుశబ్దః" అసావి అసూత "సూతేః కర్మణి లుఙ్" మయేతి శేషః సపది ఇదానీం ప్రేమా స్నేహః సమాలంబ్యతాం గృహ్యతాం త్వయేతి శేషః నష్టపుత్రాయాం మయి అనాథాయా మస్యాం చ ప్రేమ గృహాణేతి భావః. భగినీం మాం క్లేశం కష్టం మానయ నప్రాపయ 'నీహృకృష్వహా మితి నయతిర్ద్వికర్మకః' మాజర్థకోయం మాశబ్దః భగినీ మితి కాకాక్షిన్యాయేన ఉభయత్రాన్వేతి అనూనాధినా అధికమనోవ్యథయా పుంస్యాధిర్మానసేవ్యథేత్యమరః. దూనాం పరితప్తాం భగినీం సోదరీం మాం మానయస్వ పూజయ పుత్రికాసమర్పణ మేవ మమపూజేతిభావః నను పుత్రహంతత్వేన త్వత్పీడాహేతోర్మమ కథం త్వన్మానసమత ఆహ. నోసించన్తీతి

అశనిర్నిర్ఘోషేపి వజ్రజడాహే క్రియమాణే సత్యపి కృతేసత్యపీతివా అశనినాదగ్ధావ
పీత్యర్థః ధారాధరాః మేఘాః ధరాధరాళిం పర్వతబృన్దం నోసించతీతి కాకుః ఆర్ద్రీకుర్వ
న్త్యేవేత్యర్థః అర్థాన్తరన్యాసాలంకారః. 110

గ॥ ఏవ మతికరుణ మాలపంతీ మేనా మానకదుందుభి మపి దీనారవ
ముఖరితహరిదంతర మవిగణయ్య స్తనంధయీ మాదాయ పరిశిలా
తల ముత్పాత్య పాతయితు మారభత. 111

ఏవ మితి: ఏవ ముక్తరీత్యా అతికరుణంఅత్యన్తదీనం యథాతథా ఆలపన్తీం విలపన్తీం
మేనాం దేవకీందీనారవముఖరితహరిదన్తరం దీనారవైఃకృపణవిలాపైః ముఖరితాని శబ్దా
యమానాని హరిదన్తరాణి దిఙ్మధ్యభాగాః యస్య తం ఆనకదుందుభి మపి వసుదేవం
చ అవిగణయ్య అగణయిత్వా ఉభా వపి తిరస్కృత్యేత్యర్థః స్తనంధయీం స్తనం
లక్షణయా స్తన్యం క్షీర మిత్యర్థః ధయతీతి పిబతీతి తథోక్తా తామ్ "నాసికా స్తనయో
ర్ధ్మాధేటో౽రితి స్తనేధేఃఖశ్ అరుర్ద్విష మితి ముమ్ టిడ్ఢేతి జీప్" బాలాం మిత్యర్థః
ఆదాయ గృహీత్వా ఉత్పాత్య ఉపరి విక్షిప్య పరిశిలాతలం పాషాణప్రదేశే విభక్త్యర్థే
ఽవ్యయీభావః పాతయితుం క్షేప్తు మారభత ఉపక్రమతేస్మ. 111

శ్లో॥ అబలా య ద్దేవకజా న తత స్సోయం శృణోతు తద్వాణీమ్।
ఆనకదుందుభిశబ్దం నాశ్రౌషీ దేష విస్మయా యైతత్॥ 112

అబలేతి: యద్యస్మాత్ దేవకజా దేవకీ అబలా స్త్రీ భవతీతి శేషః దుర్బలేతిచ
గమ్యతే తతః తస్మాత్ స్త్రీత్వప్రయుక్తానాదరాద్ధేతో రిత్యర్థః దౌర్బల్యప్రయుక్తధ్వని
మాంద్యా దితి చ గమ్యతే. సోయం శిశుహన్తా కంసః తద్వాణీం దేవకీవాచం నశృ
ణోతు నాంగీకరోతు నశృణో త్వితి చ గమ్యతే. ఏష కంసః ఆనకదుందుభిశబ్దం వసు
దేవవాక్యం పటహభేరీశబ్ద మితి చ గమ్యతే నాశ్రౌషీత్ నాంగీచకార నాశ్రుణో
దితి చ గమ్యతే ఇత్యేతత్ విస్మయాయ ఆశ్చర్యాయ భవతీతి శేషః ఆశ్చర్యావహ
మిత్యర్థః దుర్బలోచ్చారితశబ్దస్య అతిమందతయా శ్రవణాభావో యుక్త ఏవ పటహ
భేరీశబ్దమపి నాశృణో దిత్యహో కంసస్య బాధిర్య మితి ధ్వనిః ఇదం చ వ్యంగ్యం
గుణీభూత మేవ విస్మయాయేత్యనేన ప్రతిపాదితః విస్మయః వాచ్యార్థే అసంభవస్సన్
వ్యంగ్యార్థం గమయతీతి నహి పురుషవాక్యం గృహీతవ్యం స్త్రీవాక్యన్తు నతథేతి
ప్రాజ్ఞానాం నియమః నను వక్తృవిశేషనిస్పృహా గుణగృహ్యావచనేవిపశ్చిత ఇత్యుక్త
త్వాత్ నచ దుష్టానా మయం నియమ ఇతివాచ్యం తేషాం స్వతంత్రత్వాత్ నహి
దుష్టానాం పారతన్త్ర్య మస్తి వేదగుర్వాది పరతన్త్రత్వే దుష్టత్వవ్యాఘాతా దితి
కృత్వాపి స్త్రీవాక్యానంగీకారవ త్పురుషవాక్యానంగీకారో౽పి నవిస్మయావహః కిన్తు
సహజ ఏవేతి వాచ్యార్థే నవిస్మయఇతి సుష్ఠు. 112

గ॥ సాపి ప్లుతకౌశలేన తత్క్షణ మంతరిక్షవర్త్మని సముత్ప్లుత్య సమధి
గమ్య చ సురసుందరీరూపం విస్మయమాన మేన ముగ్రసేనతనయ మవాదీత్. 113

సా పీతి. సాపి బాలాచ ప్లుతకౌశలేన లంఘనచాతుర్యేణ తత్క్షణం తదైవ అన్తరిక్ష వర్త్మని ఆకాశమార్గే సముత్ప్లుత్య సముద్గమ్య సురసుందరీరూపం దేవతాస్వరూపం సమధిగమ్యచ ప్రాప్యచ విస్మయమానం కిమిదమిత్యాశ్చర్య పర్యాకులం ఏనం పూర్వోక్తం ఉగ్రసేనతనయం కంస మవాదీత్ ఉవాచ. 113

గ॥ అయి భోజవైధేయకులతిలక! కిమనయా బాలిశయా మయా నిబర్హితయా.

అయీతి. అయీతి ముగ్ధసంబుద్ధిః భోజవైధేయకులతిలక! హేమూర్ఖవంశభూషణ! నిబర్హితయా త్వయా హింసితయా హ్యనయా స్త్రియా బాలిశయా బాలయా మయా కిమ్ యద్వామయా నిబర్హితయా సత్యాః తవ కిమ్ మన్నిబర్హణేన తవ నమరణభయ నివృత్తి రితి భావః. 114

తదేవ విశదయతి అపిత్వితి.

గ॥ అపి తు భువి సముద్భూత ఏవ తవ సమభ్యర్చనాయ కోపి
నిరంకుశమహిమానుభావ స్సావధానమేవ తదవధారయతు
భవా నితి. 115

అపిత్వితి. అపితు కిన్తు నిరంకుశః అప్రతిహతః మహిమానుభావః మహిమ్నః ప్రభావః యస్య స తథోక్తః కోఽప్యనిర్వాచ్యః పురుషః పురుషోత్తమ ఇతి యావత్ తవ సమభ్యర్చనాయ విపరీతలక్షణయా సమున్మూలనార్థం భువి భూలోకే సముద్భూత ఉత్పన్న ఏవ భవాన్ త్వం సావధానం ఏకాగ్రచిత్తత్వ మవధానం తత్సహితం యథాతథా తదేవ త్వదన్తకజనన మేవ అవధారయతు జానాతు విచారయత్విత్యర్థః ఇతి సాకం సమవాదీ దితి పూర్వేణాన్వయః. 115

గ॥ కంసోఽపి నితాంత మరుంతుదవచనఝర్ఝరితహృదయకోటరః కమపి
కర్కశదశావిశేష ముపగమ్య వసుదేవ ఏవ శరణీకరణీయ ఇతి ధియ
మయాసీత్. 116

కంసోఽపీతి. కంసోపి కంసశ్చ నితాంత మత్యన్త మరుంతుదైః మర్మభేదకైః వచనైః బాలికావాక్యైః ఝర్ఝరితం విదారితం హృదయమ్ మనః కోటరమివ గహ్వర మివ హృదయకోటరం యస్య స తథోక్త స్సన్ కమప్యనిర్వాచ్యంకర్కశదశావిశేషంకష్టదశాతిశయ ముపగమ్య ప్రాప్య వసుదేవఏవ శరణీకరణీయః శరణం గన్తుం యోగ్య ఇత్యర్థః అశరణం శరణం కరణీయ శ్శరణీకరణీయః "అభూతతద్భావేచ్వి:"ఇతి ధియం బుద్ధి మయాసీదభజత వసుదేవ ఏవ మమ శరణ ఇతి నిశ్చికా యేతి భావః. 116

శ్లో॥ ప్రాప్తోపి పుత్రార్దనవజ్రఘాతాన్
కంసాంబువాహాద్వసుదేవశైలః
బభార తస్యైవ వచోంబుధారా
శ్శ్లక్ష్ణేన గుర్వీ ఖలు జీవనాశా. 117

ప్రాప్తోపీతి. వసుదేవశైలః వసుదేవరూపః పర్వతః కంసాంబువాహాత్ కంసరూపా న్మేఘాదపాదానాత్ సకాశాదితివా పుత్రార్దనవజ్రఘాతాన్ శిశుమారణరూపాశని క్షతాని ప్రాప్తోపి ప్రాప్యాపీత్యర్థః తస్య కంసాంబువాహస్యైవ వచోంబుధారాః వాగ్రూపజలధారాః శ్లక్ష్ణేన శిరసా శృంగేణ చ బభార ధృతవాన్. వాచాం శీర్షధారణన్నామతద్బహుమానన మంగికారపవేతి యావత్. ఉక్త మర్థ మర్థాన్తరన్యాసేన ద్రఢయతి జీవనాశాజీవితస్పృహా ఉదకవాంఛేతి చ గుర్వీ విస్తృతా ఖలు ప్రసిద్ధిః సామాన్యేన విశేష సమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసాలంకారః సావయవరూపకస్య అస్య చ సంసృష్టిః అన్యోన్యానపేక్షత్వాత్ అయం చార్థాన్తరన్యాసః జీవనశబ్దశ్లేషవశాదుత్థాపిత ఇతి శ్లేషానుప్రాణిత ఇతి వివేకః యది కంసోక్తం మయా నాద్రియేత తర్హి కంసో మాం హన్యా దితి భియా కంస మాశ్వాసయామాస వసుదేవః నతు ప్రేమ్ణా కంసస్య కృతాపరాధత్వా దితి భావః 117

గ॥ దేవకీ చ సాంత్వవచనై రభ్యర్థయమాన మేనం సానుశయ మాశయ సంధుక్షణవిచక్షణం తత్క్షణ మానందయామాస॥ 118

దేవకీచేతి॥ దేవకీ చ సాంత్వవచనైః సామవాక్యైః అభ్యర్థయమానం ప్రార్థయన్తం సానుశయం సపశ్చాత్తాపం ఆశయస్య మనసః సంధుక్షణే ఉల్లాసనే విచక్షణం నిపుణ మేనం కంసం తత్క్షణే తదైవ ఆనన్దయామాస సాంత్వవచనై రేన మానన్దయామాసేతి వా అన్వయః 118

గ॥ ఏవం ప్రసాదమేదురహృదయారవిందౌ దంపతీ పుండరీకవిలోచనవిలోకన వికలసకలబంధా వపి విగళితనిగళబంధా వాధాయ తాభ్య మాశ్వాసితః కంసోపి నిజ సదనమాససాద. 119

ఏవమితి॥ ఏవముక్తరీత్యా ప్రసాదేన అనుగ్రహేణ మేదురే బంధురే హృదయేఅరవిందే ఇవ హృదయారవిందే యయోస్తౌ దంపతీ జాయాచ పతిశ్చ దంపతీ జాయాయా దంభావో జంభావశ్చ వా నిపాత్యతే ఇత్యభిధానా ద్దంభావః తౌ పుండరీకవిలోచనస్య పుండరీకాక్షస్య కృష్ణస్యేత్యర్థః విలోకనేన దర్శనేన హేతునా వికలాః గళితాః సకలాఃసర్వేబంధాః సాంసారికక్లేశాః యయోస్తౌ తథోక్తౌ తేచ విగళితః అపహృతః నిగళబంధః శృంఖలాబంధః యయోస్తౌ తథోక్తౌ ఆధాయ కృత్వా గళితబంధస్య పునర్బంధాపసారణం విరోధః మానసికబంధో విగళితఃపురా. ఇదానీన్తు

కాయిక ఇతి తత్పరిహారః అత్ర విరోధాభాసాలంకారః కంసోపి కంసశ్చ తాభ్యాం దంపతిభ్యా మాశ్వాసితః అనునీతస్సన్ నిజసదనం స్వగృహ మాససాద ప్రాప. 119

గ॥ తతఃకంసగృహప్రవేశానన్తరమిత్యర్థః.

తతఃకంసగృహప్రవేశానన్తరమిత్యర్థః 120

గ॥ అపచితరుచినిచయ హిమకరవిరహవిధురిత రజనీయువతీ
పరిదేవనవిరావాయిత నానావిధపతగవిరుతముఖరితేషు హరిన్ముఖే
షు కిన్ను ఖలు పూర్వసర్వంసహాభృదవలంబ్యమానభాసురమణిముకుర
మిదంకిముత పరిసరవిసృమరకేసరవాసరకమలావిలాసకోకనద
మిద మాహోస్వి దవనీతలావతీర్ణమధుసూదననిషేవణాయబలి
సదనసముద్గతభుజగపరివృఢచూడాశోణరత్న మిద మథవా
రథాంగవిహంగదూరీకృతవిరహానలజ్వాలాపటల మిదం కిముత
ద్విజరాజవసుహరణసముపనతవిగర్హణానిబర్హణాయవాసర
కరసముదస్తతప్తలోహఫలక మిద మేవ ముచ్చావచ ముల్లిఖ్యమానే
హరిహయహరిన్ముఖచుంబ్యమానే సముదంచతి భగవతి భాస్వతి 121

అపచితేతి॥ హరిన్ముఖేషు దిఙ్ముఖేషు అపచితరుచినిచయస్య అరుణోదయసాన్నిధ్యాత్ క్షీణకాన్తిసంతానస్య హిమకరస్య చంద్రస్య పత్యు రితిభావః విరహేణ వియోగేన విధురితాయాః వివశీకృతాయాః యథా రోగేణ క్షీణసత్వే భర్తరి క్రమేణ మృతేసతి తత్పత్నీ విహ్వలాభవతి తద్వదితిభావః రజన్యాఏవ యువత్యాః ఇతి రూపకమ్ పరిదేవనవిరావాః విలాపధ్వనయః తద్వదాచరితైః పరిదేవనవిరావాయితైః ఉపమాలంకారః నానావిధానాం నానాజాతీయానాం పతగానాం పక్షిణాం విరుతైః ధ్వనిభిః ముఖరితేషు సంజాతముఖరేషు శబ్దాయమానేషు సత్సు ప్రభాతేహి పక్షిణో రుదన్తి తద్రోదనన్తు చన్ద్రరూప భర్తృవియోగేన విధురితాయాః రాత్రికామిన్యాం రోదనధ్వనివద్భాతీతి భావః ఇదం పరిదృశ్యమానం వస్తు పూర్వ సర్వంసహాభృత్ పూర్వపర్వతః సఏవ ప్రాగ్దేశ భూపతిరితి శ్లిష్టరూపకమ్ తేన అవలంబ్యమానం ప్రాతఃకాలే శుభార్థం గృహ్యమాణం భాసురం ప్రకాశమానం మణిముకురం మణిమయం దర్పణం కిన్నుకిము ఇత్యుత్ప్రేక్షా ఖలుర్వాక్యాలంకారే ఇయంచ శ్లేషోజ్జీవితేతి బోధ్యమ్ ఇదం పరిసర విసృమరకేసరం ప్రాన్తదేశప్రసృతకింజల్కం వాసరకమలాయాః దినలక్ష్మ్యా ఏవ లక్ష్మ్యా ఇతి శ్లిష్టరూపకమ్ విలాసకోకనదం లీలారక్తోత్పలంకిముత అత్రాపి రూపకోజ్జీవితోత్ప్రేక్షాలంకారః లక్ష్మ్యాహిలీలాకమలధారణం ప్రసిద్ధ మిహ లీలాకోకనదధారణ ముత్ప్రేక్షితమితి బోధ్యమ్ ఆహోస్విత్ అథవా ఇదమ్ అవనీతలావతీర్ణస్య భూమ్యా విర్భూతస్య మధుసూదనస్య కృష్ణస్య నిషేవణాయ సేవనార్థం బలిసదనాత్ రసాతలాత్సముద్గతస్య ఉత్థితస్య భుజగపరివృఢస్యసర్పేంద్రస్య చూడాశోణరత్నం మకుటస్థపద్మరాగమణిః కిము, అథవా యద్వా ఇదం రథాంగవిహంగైః చక్రవాకపక్షిభిః దూరీకృ

తస్య త్యక్తస్య విరహానలస్య వియోగాగ్నేః జ్వాలానాం శిఖానాం పటలం సమూహః కిము. ఇదం ద్విజరాజశ్చన్ద్రస్స ఏవ బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠ ఇతి శ్లిష్టరూపకం తస్య వసుహరణం కాన్త్యపహరణం తదేవ ధనాపహరణమితి పూర్వవద్రూపకమ్ తేన సముపనతాయాః సంప్రాప్తాయాః విగర్హణాయాః నిన్దాయాః లోకాపవాదస్యేతి యావత్ నిబర్హణాయ విధ్వంసనార్థం వాసరకరేణ దినకరేణ సూర్యేణేత్యర్థః తేనైవ వాసరస్య తన్నామకస్య కస్యచిత్పురుషస్య కరేణ హస్తేనేతి శ్లిష్టరూపకమ్ సముదక్తముద్ధృతం తప్తమగ్నిదగ్ధం లోహఫలకం లోహమయం ఫలకం కిము. యథా లోకాపవాదనిర్హరణార్థం తద్విశ్వాసహేతవే తప్తాయః ఫలకం కరేణోద్గృహ్ణాతి తద్వదితి భావః ఏవముక్తరీత్యా ఉచ్చావచమనేకభేదం యథాతథా ఉల్లిఖ్యమానే వర్ణ్యమానే హరిహయస్య ఇంద్రస్య హరి ద్దిక్ ప్రాచీ తస్యాః ముఖేన ఆరంభేణ చుంబ్యమానే సంయుజ్యమానే ప్రాగ్దిగారంభసంబంధవతీత్యర్థః అత్ర హరిహయహరిదితి ఇంద్రపత్నీ కాచనస్త్రీ తయా ముఖేన చుంబ్యమానే ఇతి ప్రతీయతే భగవతి షడ్గుణశాలిని భాస్వతి సూర్యే సముదంచతి సతి సమ్యక్ ఉత్ ఉపరి అంచతి గచ్ఛతి సతి ఊర్ధ్వం ప్రసరతి సతీత్యర్థః 121

శ్లో॥ దుర్మంత్రిభిరసావాశు సమ్మంత్రయితుమంతరాత్
సమాజమాజగామాథ కంసస్సంతానపాంసనః॥ 122

దుర్మంత్రిభిరితి. అథ సూర్యోదయానన్తరం అసౌ ఏషః సంతానపాంసనః కులదూషకః కంసః దుర్మంత్రిభిస్సహ దుష్టైర్మంత్రిభిస్సమం సమ్మంత్రయితుం ఆలోచయితుమాశు ద్రుతం అన్తరాదంతఃపురాత్ సమాజం సభామాజగామ ఆయయౌ అత్రానుప్రాస శ్శబ్దాలంకారః స్ఫుటః 122

గ॥ సోయమముయా కపటబాలికయా సల్లపిత మఖిలమపి
తేభ్యో నివేద్య తదనువిధేయ మభిదధే.

సోయమితి. సోయం కంసః అముయా పూర్వోక్తయా కపట బాలికయా మాయాబాలికయా సల్లపిత ముక్త మఖిలమపి సర్వంచ తేభ్యో మంత్రిభ్యః నివేద్య ఉక్త్వా తదనువిధేయం తదనన్తరకర్తవ్య మభిదధే ఉవాచ యత్కర్తవ్యం తత్ అర్థాత్సకలశిశుహననమువాచేతి భావః. 123

గ॥ తేపి మంత్రిణస్తన్నియంత్రణపరతంత్రితాస్సకలవసుమతీవాస్తవ్యపృథుకమథనకృతనిశ్చయాన్నిశ్చక్రముః. యుః స్వయమపి నిజనిలయమయాసీత్. 124

తేపీతి. తేపి మంత్రిణః తన్నియంత్రణపరతంత్రితాః కంసాజ్ఞాసంజాతపరతంత్రాః తదాజ్ఞావశా ఇతి యావత్ సంతః అతఏవ సకలానాం సర్వేషాం వసుమతీ వా స

ష్యానాం భువినివసతాం పృథుకానాం శిశూనాం "పృథుక శ్శాబక శ్శిశు రిత్యభిధానమ్" మథనే వినాశనే విషయే కృతా ద్గృహీతాత్ దృఢాదితివా నిశ్చయాత్ అభినివేశాత్ నిశ్చక్రముః నిరగమన్ సకలశిశువినాశనార్థం నిర్యయు రితిభావః స్వయమపి కంసశ్చ నిజనిలయం స్వగృహ మయాసీత్ ప్రాప. 124

శ్లో॥ తదైవ నంద స్సుతభావభాజః
పరస్య సాక్షాత్కరణేన పుంసః
నిర్వాణ మాపానకదుందుభేస్తు
బంధో భవ చ్చక్రధరే పరోక్షే. 125

తదైవేతి॥ తదైవ తదానీమేవ ఆదత్తనన్తరమణీతి యశోదానిర్వాణసమకాలేప వేత్యర్థః సుతభావభాజః పుత్రత్వం ప్రాప్తస్య పరస్య పరమస్య పుంసః పురుషస్య పురుషోత్తమస్యేత్యర్థః సాక్షాత్కరణేన హేతునా దర్శనాద్ధేతోః నన్దః నిర్వాణం సుఖ మాప ప్రాప చక్రధరే శ్రీకృష్ణే పరోక్షేసతి అప్రత్యక్షేసతి శ్రీకృష్ణస్య నన్దవ్రజగమనానన్తరమిత్యర్థః ఆనకదుందుభే ర్వసుదేవస్య తు బంధో నిగళబంధః అభవత్. చరణౌ నిగళై రావృతౌ యథాపూర మసహ్యాతే త్యుక్తత్వాత్ అత్ర పరమాత్మసాక్షాత్కారేణ నన్దస్యముక్తిః తత్పారోక్ష్యాద్వసుదేవస్య సంసారబంధ శ్చాభూతామితి ధ్వన్యతే- 125

శ్లో॥ స్థానే త మాదాయ తదా యశోదా
స్యమంద మానంద మవింద తేతి
హృదా ము దాయం పరిరభ్యలీలా
లోలా విరాగా యతయోపి భూతాః 126

స్థానేఇతి॥ తదా తదానీం తం భగవన్తం శిశు మాదాయ గృహీత్వా యశోదాపి నన్దపత్నీచ అమంద మమిత మానన్ద మవిందత అభజ దితిస్థానే యుక్తం విరాగాః వీతకామాదిరాగాః యతయః మునయోపి ముదా సంతోషేణ హేతునా హృదా మనసా కరణేన వక్షసేతిచ యం భగవన్తం పరిరభ్య ధ్యాత్వా ఆలింగ్యేతిచ లీలాలోలాః తద్విలాసాసక్తాః తద్విలాసచిన్తనరతా ఇత్యర్థః క్రీడాసక్తా ఇతిచ గమ్యతే భూతాః బభూవుః తమితి పూర్వేణాన్వయః విరాగాణాం యతీనామపి · తదీయలీలాపారవశ్యే కిముత మాతురిత్యర్థాప త్తిరలంకారః. సచ శ్లేషోత్థాపిత ఇతివివేకః మనసా భగవద్ధ్యానే ఏవయతీనాం పరమానన్దోదయోసతి సాక్షాద్భగవద్దర్శనే కిముత. యశోదాయా ఆనన్దవాచాంవిషయ ఇత్యర్థాపత్తి రస్తి అత్ర విరాగా యతయోపి యం భగవన్తం శ్రీరామం హృదా మనసా నతు వక్షసా దుర్లభత్వాత్ పరిరభ్య ఆలింగ్య మన స్సైవ తదాలింగనసుఖ మనుభూయేత్యర్థః తాపితా అనిర్వృతత్వాత్ లీలా లోలాః తేనసహ క్రీడనాసక్తా స్సంతః భూతాః అధునా. గోపికాస్వరూపేణ జాతా ఇత్యర్థాన్తరం ధ్వన్యతే తేనచ శ్రీకృష్ణస్య నిరతిశయసౌందర్యం వస్తువ్యజ్యతే. 126.

శ్లో॥ బభూవ చిత్రం వసుదేవసూనో
ర్మాయావృతాయా అపి నందవధ్వాః
ప్రకాశ మానంద మముష్య తత్త్వం
మత్వాపి నేదం వసుదేవతన్వ్యాః॥ 125

బభూవేతి:--వసుదేవసూనోశ్శ్రీకృష్ణస్య మాయావృతాయాః మాయయా ఆవృతాయాః
ఛన్నాయాః స్వసుతా దేవకీపుత్త్రయో ర్వినిమయాత్మకం దేవరహస్య మజానానాయా
ఇత్యర్థః. భగవన్మాయాపహృతాత్మయా దార్ఢ్యాయా ఇత్య స్యర్థో గమ్యతే. ఏవం
విధాయా అపి యశోదాయాః సంబంధి ఆనన్దం సుఖం ఆనన్దశబ్దస్య క్లీబత్వే అయమేవ
కవిః ప్రమాణమ్ పుత్త్రలాభజన్యానన్ద ఇత్యర్థః ప్రకాశం ప్రకటం బభూవ ఆనన్దం
బ్రహ్మ ప్రకాశం ప్రత్యక్షం బభూవ బ్రహ్మసాక్షాత్కారో బభూవేతిచ గమ్యతే
అతోత్ర విశేషాలంకారో వ్యంగ్యః "కార్యోత్పత్తి స్తృతీయాస్యాత్ సత్యపి ప్రతిబంధకే
ఇతి" తల్లక్షణాత్ నహి మాయావరణరూపప్రతిబంధశాలినః బ్రహ్మసాక్షాత్కారో
భవితు మర్హతి. ప్రకృతార్థేతు దేవరహస్యాజ్ఞానాదేవ యశోదా దేవకీసుతం స్వసుతం
మత్వా భృశం ననన్ద. అయ మానన్దస్తు సర్వజనవిదితఏవ ఇతిభావః అముష్య శ్రీకృష్ణస్య
తత్త్వం స్వపుత్త్రత్వరూపం యాథార్థ్యం మత్వాపిజ్ఞాత్వాపిసచ్చిదానందలక్షణంస్వస్వరూ
పం జ్ఞాత్వాపీతి వ్యజ్యతే వసుదేవతన్వ్యాః దేవక్యాః ఇద మానన్దప్రకటనం ననాస్తి
కంసభయా త్పుత్త్రలాభ జన్యానన్దం నప్రకటయామాసేతిభావః ఇదం బ్రహ్మప్రత్యక్షం
నేతిచ గమ్యతే తత్త్వజ్ఞానేసత్యపి బ్రహ్మానన్దానుభవో నాసీదితి వ్యంగ్యార్థే విశేషాలం
కారః 'కార్యాజని ర్విశేషోక్తి స్సతిపుష్కలకారణే ఇతి'-చిత్రమిదం ద్వయంచిత్ర మిత్యర్థః
ప్రతిబంధకసత్త్వేపి కార్యోత్పత్తిః పుష్కలకారణేసత్యపి కార్యాజనిరితి చైతద్ద్వయం
వ్యంగ్యం చిత్ర మితిభావః వస్తుతస్తు వసుదేవసూనోర్మాయావృతాయాః అజ్ఞానచ్ఛన్నా
యా అపి నన్దవధ్వాః ఆనన్దం బ్రహ్మ ప్రకాశం బభూవేతి విరోధః తస్య ఆనన్దం సుఖం
ప్రకాశం బభూవేతి పరిహారః తేన విరోధాభాసాలంకారః వసుదేవతన్వ్యాః అముష్య
తత్త్వం సచ్చిదానన్దలక్షణం జ్ఞాత్వాపి పారోక్ష్యేణ విదిత్వాపీత్యర్థః. ఇదం బ్రహ్మ
ప్రకాశో నేతి విరోధః తస్య తత్త్వం స్వపుత్త్రత్వరూపం యాథార్థ్యం జ్ఞాత్వా ఇదం
సుఖప్రకటనం నేతి పరిహారః తేనాత్రాపి విరోధాభాసాలంకారః అలంకారద్వయస్య
సంసృష్టిః విరోధదృష్ట్యాచ చిత్ర మిత్యుక్తమితి బోధ్యమ్ ఆభ్యాంచ విరోధా
భాసాభ్యాం విశేషాలంకారద్వయం వ్యజ్యతే ఏవేతి అలంకారేణ అలంకారవస్తుధ్వని
రితి వివేకః పూర్వవ్యాఖ్యాయా మర్థస్య వ్యంగ్యత్వ మధునాతు అలంకారస్యైవేతి
వివేకః ఇతి.- 126

గ॥ నందోపి తదను నందనసముదయసమయసముచిత మానంద మనుభూయ
పయస్వినీశత మపరిమితకనక మప్యవనీసురసా ద్విధాయ తోరణపతాకా

నికాయభూషితేషు నికేతనేషు దుందుభిపటహనిస్సాణరాణముఖరితేషు హరిన్ముఖేషు లాస్యవిలాసలాలసాసు వేశమత్తకాశినీషు శ్రుతిరుజాపహారి గానరసాయనేషు గాయనేషు వికీర్ణసుమనోగణేషు సుమనోగణేషు ప్రకటితకల్యాణగాథేషు మాగధేషు సముదితానందపల్లవేషు వల్లవేషు ప్రవర్తితమంగళసూక్తజాతేషుచ తత్క్షణ మాత్మజన్మనో జాతకర్మమంగళం నిర్వర్తయామాస॥ 127

నందోపీతి॥ తదను తతః నందోపి నందశ్చ నందనస్య సుతస్య సముదయసమయః ఆవిర్భావకాలః తస్య సముచిత మనుకూలం తత్ర సముచిత మితివా ఆనన్దం సుఖ మనుభూయ ప్రాప్య పయస్వినీశతం గోసహస్ర మపరిమితకనక మమిత సువర్ణ మపి అవనీసురసా ద్బ్రాహ్మణాధీనం విధాయ కృత్వా నికేతనేషు గృహేషు తోరణపతకానికాయ భూషితేషు పుష్పమాలికాదిబంధనార్థం ద్వారాద్బహి రుభయపార్శ్వయోః ద్వారాకారేణ ప్రతిష్ఠితం స్తంభద్వయం తోరణ మిత్యుచ్యతే. తోరణోస్త్రీ బహిర్ద్వార మిత్యమరః పతాకావైజయంతీ స్యాత్కేతనం ధ్వజమస్త్రియా మితి చామరః'' తోరణానాం పతాకానాంచ నికాయై స్సమూహైః భూషితేషు అలంకృతేషు సత్సు హరిన్ముఖేషు దిగంగణేషు దుందుభీనాం భేరీణాం పటహానా మానకానాంచ నిస్సాణరాణైః నిస్సాణ ధ్వనిభిః ముఖరితేషు శబ్దితేషు సత్సు వేశమత్తకాశినీషు వేశే వేశ్యాగృహే మత్తకాశిన్యః స్త్రియః తథోక్తాః వేశ్యాఇత్యర్థః. నేపథ్యే గృహమాత్రేచ వేశో వేశ్యాగృహేపి చేతిరభసః లాస్యవిలాసలాలసాసు లాస్యం నృత్తవిశేషః తస్యవిలాసే లీలాయాం లాలసాః లోలాః తాసు తథోక్తాసు సతీషు గాయనేషు గాయకేషు ణ్యుట్చేతి కర్తరిణ్యుట్ శ్రుతిరుజాపహారిగానరసాయనేషు శ్రోత్రరుగపహారగీతరూపరసాయనవత్సు సత్సు రసాయనేన రోగఇవ గానేన శ్రోత్రపీడా అపహ్రియతే ఇతి గానస్య రసాయనసాదృశ్యమ్ శ్రుతిమనోహరం గాయత్సు సత్స్విత్యర్థః. సుమనోగణేషు దేవబృందేషు వికీర్ణసుమనోగణేషు వృష్టపుష్పబృందేషు సత్సు మాగధేషు మగధేషు వంశావలీపాఠకేష్విత్యర్థః ప్రకటితకల్యాణగాథేషు ప్రకాశితమంగళచరిత్రేషు సత్సు వల్లవేషు గోపేషు సముదితాః ఆనన్దపల్లవాః సుకందళాః యేషాం తేషు సత్సు ద్విజాతేషు బ్రాహ్మణేషు ప్రవర్తితాని ప్రకటితాని మంగళాని శుభాని మంగళహేతౌ మంగళత్వారోపః సూక్తజాలాని "నవోనవోభవతీత్యాదిసూక్తసమూహాః యైస్తేషు తథోక్తేషు సత్సు తత్క్షణం తదైవ ఆత్మజన్మనః కుమారస్య జాతకర్మమంగళం జాతకర్మాఖ్యం శుభకర్మ నిర్వర్తయామాస అనుష్ఠితవాన్. 127

శ్లో॥ క్రమేణ వవృధే శౌరి। ర్ధర్మో విగ్రహవానివ
తథాదుర్విషయాంకూరః। కంసస్య చ నిరంకుశః.

క్రమేణేతి॥ విగ్రహవాన్ సశరీరః ధర్మఇవ స్థితః శౌరిః కృష్ణః క్రమేణ వవృధే వృద్ధిం ప్రాప తథా తేన ప్రకారేణ కంసస్య దుర్వినయాంకూరః దుర్వినయస్య దుష్టత్వస్య అంకూరః అంకురః "అంకేలోపి ప్రరోహా స్సా దంకూరోంకుర మస్త్రియా మిత్వి నైజయంతీ' నిరంకుశః అప్రతిబంధస్సన్ క్రమేణ వవృధే ఇత్యన్వయః అత్ర కంసదుర్వి నయాంకుర శ్రీకృష్ణయోః వృద్ధిరూపైకధర్మాన్వయా త్తుల్యయోగితాలంకారః "వదంతి వర్ణ్యా వర్ణ్యానాం ధర్మైక్యం తుల్యయోగితేతి" లక్షణాత్ అయంచ ధర్మ ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా సంసృష్ట ఇతి బోధ్యమ్. 129

గ॥ అథ కదాచి దుపహారవితరణాయ వ్రజపరిత్రాణభర మఖిలమపి నిజ మను జీవి జనసా ద్విధాయ సమధిగతమధురానగర ముపహృతసమస్తవస్తునికరతయా పరితోషితపరివృఢం నందగోప ముపగత మాకర్ణ్య వసుదేవ స్సత్వరమదనీయ ముదవసిత మయాసీత్:

అథేతి॥ అథ తతః కదాచి తస్మింశ్చిత్కాలే నిజం స్వకీయం అఖిలం సమస్తమపి వ్రజ పరిత్రాణభరం వ్రజరక్షాభరం అనుజీవిజనసాత్ భృత్యజనాధీనం విధాయ కృత్వా ఉపహృతసమస్తవస్తునికరతయా సమర్పిత సర్వవస్తుభార త్వేనహేతునా పరితోషిత పరి వృఢం సంతోషితప్రభుం నన్దగోపం నన్దఇతిగోపః గోపాలకః తం ఉపగత మాగత మాకర్ణ్య ఉపహారవితరణాయ బలిదానార్థం సమధిగతమధురానగరం ప్రాప్తమధు రాధిపత్తనమ్ కృత్వా వసుదేవః సత్వరం శీఘ్రం అదనీయం ఆముష్యేదం వృద్ధాచ్ఛః నందసంబందీత్యర్థః ఉదవసితం గృహ మయాసీత్ అభజత్ యయావితివా. 130

శ్లో॥ తావథ భ్రాతరౌ స్నిగ్ధౌ
దైవాత్కృతసమాగమౌ
పరస్పరం పరిష్వజ్య
పప్రచ్ఛతు రనామయం

తావథేతి॥ అథ వసుదేవస్య నన్దగృహాగమనానన్తరం స్నిగ్ధౌ వయస్యౌ అతఏవ భ్రాతరౌ నన్దవసుదేవయోః వైశ్యక్షత్రియయో ర్భాతృభావస్స్నేహకృత ఇతిభావః నచ నన్దస్య గోపత్వేన శూద్రత్వం శంక్యం గోరక్షణస్య వైశ్యవృత్తిత్వాత్ దైవా ద్విధివశాత్ కృతసమాగమౌ సంజాతసంగమౌ తౌ నన్దవసుదేవౌ పరస్పర మన్యోన్యం పరిష్వజ్య ఆలింగ్య అనామయం ఆరోగ్య మిద ముపలక్షణం క్షేమస్య "బ్రాహ్మణం కుశలం పృచ్ఛేత్ క్షత్రబంధు మనామయం వైశ్యం క్షేమం సమా పృచ్ఛే" దితి వచ నాత్ నందో వసుదేవ మనామయం వసుదేవో నందం క్షేమంచేతి వివేకః పప్రచ్ఛతుః ఊచతు రిత్యర్థః- 131

తత్ర వసుదేవకృత ప్రశ్నప్రకార మాహ భ్రాతరితి చతుర్భిః

శ్లో॥ భ్రాతస్తనయసారేణ మధురేణ వివర్ధసే
జాతాచ్యుతసుతాశస్య యదచ్యుత సుతస్పృహా

భ్రాతరితి॥ హే భ్రాతః మధురేణ మనోజ్ఞేన తనయసారేణ శ్రేష్ఠతనయేన అర్థాత్ శ్రీకృష్ణేన మయూరవ్యంసకాదిత్వా త్సారస్య పూర్వనిపాతాభావః వివర్ధసే విశేషేణ వృద్ధిం యాసి యద్వా మధురేణ స్వాదునా తనయశబ్దో లక్షణయా తల్లీలాపరః తన యసారేణ పుత్త్రలీలారసేన సారో బలే స్థిరాంశేర్థే న్యాయే క్లీబం వరే త్రిషుక్లీబ మంబునీతిరత్నమాలా వివర్ధసే మధురతనయలీలారసం పీత్వా భృశం నందసి కిమిత్యర్థః యత్ యస్మాత్ చ్యుతసుతాశస్య గతయావనత్వా త్పుత్త్రప్రాప్తివిషయే నిరాశస్యేత్యర్థః అచ్యుతసుతస్పృహా నిరవధికసుతానురాగః అచ్యుతరూపే సుతే అనురాగశ్చేతి వ్యజ్యతే జాతా ఆసీత్ బహుకాలాదపుత్త్రస్య స్థవిరస్య తవ ఇదానీం సుతలీలారసానుభవః అతివాంఛా విషయత్వేన అతిశ్లాఘ్యః ఇత్యేకోఽర్థః సాక్షాద్భగవానేవ తవ పుత్త్ర ఆసీదిత్యహో తవ తల్లీలారసానుభవానంద ఇతి వ్యంగ్యార్థః 132

శ్లో॥ కుశలీ రౌహిణేయస్తే! భాస్వతః కిము సద్మని
తాతసద్మీయతి ప్రౌఢ్యా కింవా మిత్రగృహీయతి॥ 133

కుశలీతి॥ భాస్వతః తేజస్వినః తే తవ సద్మని రౌహిణేయో బలభద్రః కుశలీ కుశలవాన్ కిము ఆస్తే ఇతి శేషః ఆస్తే కిమిత్యర్థః రౌహిణేయ ఇతి పదమత్రాపి వ్యుత్తరత్రాపి చ అన్వేతవ్యం తాతసద్మీయతి తాతస్య పితుస్సద్మ గృహం తాతసద్మ తదాత్మన ఇచ్ఛతీతి తాతసద్మీయతి "సుప ఆత్మనః క్యచ్ నః క్యఇతి పదసంజ్ఞాయాం" నలోపః క్యచిచేతీకారః మౌగ్ధ్యా జ్జనకగృహం త్యక్త్వా బాలైస్సహ క్రీడనార్థ మన్యత్ర గన్తుం బిభేతి కిమితి భావః ప్రౌఢ్యా ప్రౌఢత్వేన మిత్రగృహీయతి వా మిత్రస్య సుహృదః గృహ మాత్మన ఇచ్ఛతి కిమిత్యర్థః బాలై స్సాకం క్రీడనార్థం తేషాం గృహాన్ గంతుం శక్నోతి కిమితి భావః అత్ర తాతస్య మమ సద్మ ఆత్మన ఇచ్ఛతి వా అథవా మిత్రస్య తవ గృహ మితి ప్రశ్నో వ్యంగ్యః యద్వా కుశలీ రౌహిణేయః భాస్వతస్తే సద్మని తాతసద్మీయతి కిము తాతసద్మనీవాచరతి కిం అధికరణాచ్చేత్యాచారార్థే క్యచ్ మౌగ్ధ్యాత్త్వామేవ తాతం మన్యతే కిమిత్యర్థః ప్రౌఢ్యా మిత్రగృహీయతి వా మిత్రగృహే ఇవాచరతి కిమ్ మమ పితా వసుదేవ ఏవ నన్దస్తు మిత్ర మితి మన్యతే కిమిత్యర్థః అయమపి వ్యంగ్యార్థఏవ నతు వాచ్యార్థః ఏతదర్థస్య వాచ్యత్వే నేష్యమాణత్వే వసుదేవేన దేవరహస్య ముద్భావితం స్యాత్ నన్దస్య కృష్ణే ఆత్మజత్వ బుద్ధిరపి నశ్యేదితి మహా దనిష్టం బోధ్యం అత్ర అస్యో ప్యర్థో వ్యజ్యతే రౌహిణేయో బుధః భాస్వతస్సూర్యస్య సద్మని సింహరాశౌ తాతసద్మీయతి కిము తాత సద్మనీవాచరతి కిమ్ 'రాజానౌ రవిశీతగూ క్షితిసుతో నేతా కుమారో బుధః' ఇతి బుధస్య సూర్యకుమార వ్యవహారసత్వాత్ కింవా మిత్రగృహీయతి మిత్రే సూర్యసుతే

బుధస్యేతి శాస్త్రాత్ యద్వా తాతస్య చంద్రస్య సద్మని కటకే ఇవాచరతికిమ్ నాచ
తత్యేవేత్యర్థః కింవాకింతు అవ్యయానా మనేకార్థత్వాత్ మితి గృహీయతి సూర్య
బుధయో ర్మిత్రత్వా దిత్యన్వేతవ్యం ఏవంసతి బుధస్య సూర్యసుతత్వ శంకాపి నోదేతీతి
బోధ్యమ్ . 133

కంసాజ్ఞయా పూతనా వ్రజం గమిష్యతీతి చేతసి కృత్వా ఆహ.

శ్లో॥ తవార్పితకర స్యాద్య నాదేయ మిహ కించన
అతోర్హసి వ్రజం గంతుం । కర్తుం నైవాసన గ్రహమ్।

తవేతి॥ అర్పితకరస్య దత్తోపాయనస్య సర్వం ధనమపి రాజనా స్వీకృతవత ఇత్యర్థః
అద్య అధునా ఇహ మధురాపురి ఆదేయ మాదాతుం యోగ్యం ప్రాహ్య మితి
తావత్ కించన కించిదపి న నాస్తి క్రేతుం ధనాభావా దితి భావః అతః ప్రయోజనా
భావా దిత్యర్థః వ్రజం గంతుం యాతు మర్హసి అర్హోభవసి ఆసనగ్రహం కర్తుం
స్థాతుం నైవ నార్హస్యేవ అత్ర అర్పితకరస్య దత్తపాణేస్తవ ఆదేయం కించనా పీహ
నాస్తి ఆదానస్య పాణివిషయత్వాత్ పాణ్యభావే ఆదానం నఘటతఇతి భావః అతో
వ్రజం గంతు మర్హసి పాణేర్వైకల్యేపి పాదవైకల్యాభావాత్ ఆసనగ్రహం పిత్రాద్యా
సనగ్రహణం కర్తుం నార్హస్యేవ పాణేర్వైకల్యాదితి భావః ఇత్యర్థః ప్రతీయతే॥ 134

శ్లో॥ భ్రాతర్వ్రజ ముపేక్షస్వ । నోత్పాతశతసంకులమ్
పరరామాభిధా దేవం । సంత నూనకదుందుభిః.

భ్రాతరితి॥ హే భ్రాతః ఉత్పాతశతసంకులం అమితారిష్టపరీతం వ్రజం నోపేక్షస్వ
వ్రజవిషయే ఉపేక్షా మాస్త్విత్యర్థః ఏతేన కింస స్తవ శిశునాశనాయ బహూ
న్యరిష్టాని కారయిష్యతీతి సూచన నభానోభవేతి నన్దప్రత్యుక్తి వసుదేవోపదేశ ఇతివ్యజ్యతే
ఏవ ముక్త్వారీత్యా అభిధాయ ఉక్త్వా ఆనకదుందుభి ర్వసుదేవః విరరామ విరతో
భవత్ తూష్ణీమభవ దిత్యర్థః బహుభాషణే దేవరహస్యప్రకటనభయా దితిభావః॥ 135

శ్లో॥ ప్రముదితహృదయం విధాయ శౌరిం
తదభిహితం హిత మాకలయ్య భూయః
భవన మను తత శ్చచాల నంద
స్సమమను జీవిభి రాదృతై ర్గవీశైః॥

ప్రముదితేతి॥ నన్దః శౌరిం వసుదేవం ప్రముదితహృదయం పుత్రకుశలస్యోక్త్యాన్తకథనేన
సంతుష్టాన్తరంగం విధాయ కృత్వా తదభిహితం వసుదేవవాక్యం హిత మిష్ట
మాకలయ్య జ్ఞాత్వా తతః జ్ఞానానన్తరం ఆదృతైః స్వేన వసుదేవేనవా సమ్మానితైః
అనుజీవిభిః భృత్యైః గవీశైః గోపైః సమం సహ భవనం గృహ మను ఉద్దిశ్య
చచాల యయౌ. 136

శ్లో॥ పూతనా తదను నందమందిరం
పాతనాయ సకలార్భసంతతే
యాతనాసు నిపుణా సమాయయా
చేతనార్దన పరాయణాశయా

పూతనేతి॥ తదను నన్దనిర్గమనానన్తరం యాతనాసు పీడనేషు నిపుణా కుశలా పూతనా తన్నామ్నా అసురస్త్రీ చేతనార్దనపరాయణాశయా చేతనానాం శిశూనా మర్దనం హింసనమేవ పరాయణం పరమప్రియ మిత్యాశయా ఇచ్ఛయా చేతనార్దనో జనార్దనః కృష్ణఏవ పరాయణ మిత్యాశయేతి చ గమ్యతే శ్రీకృష్ణసాయుజ్యాభిలాషయేతి వ్యంగ్యాశయః సకలార్భసంతతేః సర్వశిశుసన్తానస్య పాతనాయ నాశనార్థం నన్దమందిరన్నన్దవ్రజం సమాయయా సమాజగామ 137

గ॥ సేయ మవతంసితకంసశాసనాకమనీయతరకామినీరూపసంపదతిసంహితవసుంధరాబాలిశపరాసనపలాయణా నందభవనభూషణీభూత ముపధిబాలిశం వనమాలినమతివేలబాలలీలావిలోకనలాలసేవకరగ్రాహంగృహీత్వాతదీయ మధురతరభారతీభరనిశమనపరవశనిజాశయేవ కమపి ప్రమోదభర మభినీయ హాలాహలనిలయ మాత్మనస్తనయుగళ మపాయయత్

సేయమితి॥ అవతంసితశ్రవణభూషణీకృతం కంసస్య శాసన మాజ్ఞా యయా సా తథోక్తా కంసశాసన మరవిందమివ శ్రవణేన గృహీత్వేత్యర్థః తదాజ్ఞా పరతంత్రేతి యావత్ అతఏవ బాలిశానాం బాలానాం పరాసనం మారణం తదేవ పరాయణ ముఖ్యకృత్యం యస్యాస్సా తథోక్తా కమనీయతరస్య సుందరస్య కామినీరూపస్య అంగనాకారస్య సంపదా విభవేన అతిసంహితా వంచితా వసుంధరా యయా సా తథోక్తా సేయం నన్దమందిర ముపగతా పూతనా నన్దభవనభూషణీభూతంనందగృహాభరణాయమాన ముపధిబాలిశం కపటబాలకం వనమాలినంకృష్ణం అతివేలబాలలీలానామత్యర్థబాలవిలాసానాంవిలోకనే దర్శనే లాలసేవ లోలేవ వస్తుతస్తు సతృష్ణేతిభావః కరగ్రాహం గృహీత్వా కరేణ గృహీత్వా హస్తే వర్త్తిగ్రహో రితిణముల్ తదీయస్య కృష్ణసంబంధినః మధురతరస్య అతిస్వాదునః భారతీభరస్య వాగ్విలాసస్య నిశమనేన శ్రవణేన హేతునా పరవశః పరతన్త్రః వివశ ఇత్యర్థః నిజ స్స్వీయః ఆశయః హృదయం యస్యా స్సా తథోక్తా తథా విధేవ కమ ప్యనిర్వాచ్యం ప్రమోదభర మానన్దరాశి మభినీయ అభినయముఖేన ద్రష్టౄణాం ప్రదర్శయిత్వేత్యర్థః హాలాహలనిలయం విషనివాసభూత మాత్మనః స్వస్య స్తనయుగళం కుచద్వన్ద్వం అపాయయత్ పాయయామాస శ్రీకృష్ణాయ స్వస్తన్య పాన మదా దిత్యర్థః 138

గ॥ యదునన్దనోపి త్రిభువనమోహనవిశారదమపి మామియ
మతిసంధాతు మధ్యవస్యతీతి తదీయచ్ఛంద మనుసంధధాన స్తదీయ
మపరిమితశరీరబల మవలేపమపి ప్రాణసమీరణైస్సమ మసిస్వదత్.

యద్విత్తి॥ యదునన్దనోపి యదోః స్వవంశమూలపురుషస్య యదూనామితి వా నన్దనః ఆనన్దకరః యదువంశవర్ధన ఇత్యర్థః ఏతేన శ్రీకృష్ణస్య దీర్ఘాయుష్మత్త్వం వ్యజ్యతే తేనచ పూతనావిషపానా దర్భకస్య న కాపి క్షతి రితి వ్యజ్యతే త్రిభువనమోహన విశారదం త్రిలోకసమ్మోహనపణ్డిత మ్మామపి ఇయం పూతనా అతిసంధాతుం వంచితు మధ్యవస్యతి నిశ్చినోతి ఉద్యుక్తే ఇత్యర్థః ఇతిఏవం తదీయచ్ఛందం తస్యా అభిప్రాయం అనుసందధానఏవ జానన్నేవ తదీయం తస్యాస్సంబంధి అపరిమితశరీరబల మమిత దేహ పాటవం అవలేపమపి గర్వంచ మనోబలంచేత్యర్థః ప్రాణసమీరణైస్సమం ప్రాణవాయుభిస్సహ తత్ప్రాణానపీత్యర్థః అసిస్వదత్ ఆస్వాదయామాస అపజహారేత్యర్థః 139

శ్లో॥ యత్పూతనాప్రాణసమీరవార
మసౌ స్తనాస్వాదనిభా దధాసీత్
చక్రీ తతోసౌ నిరధారి కింతు
చిత్రం సుపర్ణప్రణయిత్వ మస్మిన్.

యదితి॥ యద్యస్మాత్. అసౌ శ్రీకృష్ణః పూతనాప్రాణసమీరవారం పూతనాప్రాణ వాయుసమూహం ప్రాణస్య దశవిధత్వా దియముక్తిః స్తనాస్వాదనిభాత్ స్తనపాన మిషాత్ అధాసీత్ప్రఘాతత స్తస్మాద్ధేతోః అసౌ శిశుః చక్రీ విష్ణురితి సర్పఇతిచ వ్యజ్యతే నిరధారి నిశ్చితః లోకైరితి శేషః మహామాయిన్యాః పూతనాయాః మారకోయం నార్భకః ప్రాకృతఃకిన్తు భగవానేవేతి తదానీం జనాః తం శిశుం భగవన్తమ్మేనిరే ఇతిభావః సర్పస్య వాతాశనత్వాత్ పూతనాప్రాణవాయుభక్షకోయం శిశుర్న బాలః కిన్తు సర్పఏవేతిలోకానిర్ణయన్నితివ్యంగ్యాశయః వ్యంగ్యార్థమాశ్రిత్యఅద్భుత మావిష్కరోతి కిన్త్వితి కిన్తు అస్మిన్ చక్రిణి సుపర్ణప్రణయిత్వం గరుడసఖ్యం చిత్రం సర్పగరుడయో ర్వైరిత్వా దితిభావః భగవతః కృష్ణస్య గరుడధ్వజత్వేన గరుడసఖ్యం నచిత్ర మితి వా స్తవార్థః కిన్త్వితి తురీయపాదేన కవినా స్వయమేవ చక్రిపదవ్యంగ్య స్యావిష్కరణాత్ గుణీభూతవ్యంగ్య మిదమ్. 140

శ్లో॥ సాసీ జ్జగత్ప్రాణధయీ సదాస్యాః
ప్రాణానిలానేవ నినాయ నాశమ్
తుల్యేపరాధే మరుతాం హితోభూ
దసౌ రిపు స్సేతి విచిత్రమేతత్.

సాసీదితి॥ సా పూతనా జగత్ప్రాణధయీ జగతః లక్షణయా తత్స్థజనానాం ప్రాణానాం ప్రాణవాయూనాం ధయీ పాయినీ అపహారిణీతియావత్ "పాఘ్రాధ్మేతి ధేట శ్చ త్యయఃటిత్త్వాత్ స్త్రియాం జీప్" ఖశోన్యత్ర నేష్యతే ఇతి హారదత్తమతేతు జీబ్లు ఇతి ధయీఇత్యేవపాఠ్యమ్ ఆసీత్ బభూవ సచ సోపి కృష్ణః అస్యాః పూతనాయాః ప్రాణానిలానేవ ప్రాణవాయూనేవ నాశ మదర్శనం నినాయ ప్రాపయామాస అపజహా రేత్యర్థః జగత్ప్రాణాపహారిణ్యాః ప్రాణానేవ జగదస్త్రీవతీ శిశు రపహార దితి వ తస్య విరోధస్య తస్య శిశో ర్ప్రాకృతత్వేన జగదస్తపాతిత్వాభావా త్తదపహరణ యుక్తమేవేతి పరిహారః అపరాధే ప్రాణవాయ్వపహరణరూపే ద్రోహే తుల్యేపి సమ నేపి అసౌ కృష్ణః మరుతాం దేవానాం వాయూనాంచ "మరుతౌ పవనామరాః మరః" హితః సుహృత్ అభూత్ సా పూతనా రిపు శ్శత్రు రభూత్ అర్థా న్మరుత మేవ ఇత్యేతత్ ఇతీదం విచిత్ర మద్భుతమ్ ప్రాణానాం వాయుత్వేన తదపహారిణ రుభయోరపి వాయుద్రోహిత్వే తుల్యే ఏకో వాతానాం హితః అన్యోహితశ్చేతి కథమ విచిత్రమితిభావః అస్య విచిత్రస్య ఏకో దేవహితః అన్యా దేవాహితే త్యా శ్రయణా త్పరిహారఇతి వివేకః అత్రాయం వ్యంగ్యార్థః సా జగత్ప్రా ధయీ వాయుద్రోహిణీ ఆసీత్ "సమీరమారుతమరుజ్జగత్ప్రాణసమీరణాఇత్యమరః ఇదం జగత్ప్రాణపద ముపలక్షణ మింద్రాదిదేవానామ్ దేవసమూహద్రోహిణీతి భా తార్థః సతుకృష్ణః అస్యాః దేవద్రోహిణ్యాఏవ ప్రాణానిలా న్నాశం నినాయ ఏ మపరాధే ప్రాణిద్రోహరూపే తుల్యేపి అసౌ మరుతాం దేవానాం హితోభూత్ స్వశత్రువినాశకత్వాత్ సర్వాదిమరణేన సక్త స్తన్యత్వేన తు తత్రోద్వే ప స్తీతిభావః సా పూతనా రిపు రభవత్ స్వద్రోహకరత్వా దితిభావః ఇత్యేతత్ విచి మద్భుత మితి ఆకూ నాద్భుత మేవేత్యర్థః ॥

శ్లో॥ నిపీయ తస్యా గరళాయ తాని
న వివ్యథే స్తన్య పయాంసి సోయమ్
ఆవాసభూమి ర్విపది స్ముతాపి
తస్యైవ యస్యేష్టక మేతి విత్తమ్.।

నిపీయేతి॥ గరళాయితాని గరళవదాచరితాని తస్యాః పూతనాయాః స్తన్యపయాం స్తనే భవాని స్తన్యాని తత్ర భవ ఇతి భవార్థే శరీరావయవాద్యదితి యత్ తా తాని పయాంసి స్తన్యపయాంసి స్తనప్రసృతక్షీరాణీత్యర్థః నిపీయ పీత్వా సోయం వాన్ కృష్ణః నవివ్యథే వ్యథాం నాపమాసీత్ గరళపానే కారణే సత్యపి వ్యథారూ కార్యాభావవర్ణనా ద్విశేషోక్త్యలంకారః "కార్యాజని ర్విశేషోక్తి స్సతి పుష్కలకార ఇతిలక్షణాత్"ఉక్త మర్థం సమర్థయతి ఆవాసేతి యస్య కృష్ణస్య విపది స్సమః॥

గరళనిధిశ్చ "కృపీటం కాణ్ణమన్త్రీస్యా జ్జీవనీయం కుశం విష" మిత్యమరాద్విషశబ్దస్య జలేప్రయోగః ఆవాసభూమిః నివాసదేశః భవతి తస్య విషధేరేవ సుతా పుత్రికా లక్ష్మీరిత్యర్థః. యస్య కృష్ణస్య ఇష్టతమా ప్రియతమా ప్రేయసీ త్యర్థః భవతి. ఇతి విత్తం ప్రసిద్ధమ్. "విషఘుణన్యాయేన జీవా మ్యహ" మితి వచనాత్ నిత్యవిష సంబంధస్య అన్య విషా ద్వ్యాధాభావో యుక్త ఏవేతి భావః. వాక్యార్థహేతుకం కావ్య లింగ మలంకారః సచ శ్లేషాజ్జీవితః. 142

శ్లో॥ అలమల మితివాదినీ తతో౽సౌ
ఝుడితి విభిన్నసమగ్రసంధిబంధా
అధిధరణి పపాత నష్టసంజ్ఞా
గిరిరివ దుస్సహరౌద్రవజ్రఘాతాత్

అలమితి॥ తతః శ్రీకృష్ణ స్తన్యపానానన్తర మసౌ పూతనా, అలమలం సంభ్రమాణా ద్విరుక్తిః స్తన్యపానేనకృత మిత్యర్థః. ఇతి వాదినీ భాషిణీసతీ ఝుడితి తత్క్షణమేవ విభిన్నాః విశీర్ణాః సమగ్రా స్సర్వే సంధిబంధాః అస్థిసంధిబంధనాని యస్యా స్సా విభిన్నసమగ్రసంధిబంధాసతీ అతఏవ దుస్సహరౌద్రవజ్రఘాతాత్ దుర్మర్షభీషణాశనిఘాతాద్ధేతోః గిరిః పర్వతఇవ నష్టసఞ్జ్ఞా నిశ్చేతనాసతీ అధిధరణి భువి "విభక్త్యర్థే౽వ్యయీభావః." "సుపోలుక్." "అదన్తాత్వాభావాన్నామ్". పపాత అపతత్. ఉపమాలంకారః. తేన పర్వతతుల్య మస్యా రూప మితి వస్తు వ్యజతే. 143

శ్లో॥ అపపుర మిదమీయం గాత్ర మాధాయ ఘోరం
కలయతి శిశురక్షాం రక్షిణాం చక్రకాళే
నిజసదన ముపాగా న్నందగోప స్సహోష్టై
ర్నిశమితసుతవార్తో విస్మయంచ వ్యతానీత్.

అపపురమితి॥ ఘోరం భయంకరం ఇదమీయం పూతనాసంబధి 'వృద్ధాచ్ఛః' గాత్రం కళేబరం అపపురం గ్రామాద్బహి రిత్యర్థః. "అప పరి బహి రంచవః పఞ్చమ్యా" త్యవ్యయీభావః ఆధాయ కృత్వా పాతయిత్వేత్యర్థః. రక్షిణాం పాలకానాం చక్రవాళే మణ్డలే శిశురక్షాం కృష్ణరక్షాం కలయతి కుర్వతిసతి ఆప్తై రిష్టై స్సహ నందగోపః నిజసదనం స్వగృహం ఉపాగాత్ అజగామ. "నందగోప" ఇతి పద మత్రాప్యన్వేతి. నిశమితసుతవార్తః శ్రుతపుత్రవృత్తాన్తఃసన్ విస్మయ మాశ్చర్యంచ వ్యతానీత్ విస్తారయామాస. ప్రాపేతి యావత్. స్తనన్ధయః రాక్షసీం మారయామాసేతి వృత్తాన్తం శ్రుత్వా కోవా నవిస్మయతీతిభావః. 144

గ॥ అథ కదాచి దౌత్థానికమహోత్సవసముత్సుకసకలవల్లవవిలాసినీకులకలకలకబళితాసు హరిద్దరీషు పయఃపిపాసాసమాకులయశోదాకిశోరచరణతలసమీరితవిశంకటనికటశకటఝర్ఝరీభావ ముత్పాతశత మాశంకమానా నందగోపపురోగమా స్తత్కర్మణా ప్యనభిభూత మర్భక మవలోక్య కమపి ప్రమోద మనుబభూవుః.

అథేతి॥ అథ పూతనానాశనానన్తరం కదాచి తస్మిన్కస్మింశ్చి త్కాలే బాలస్య తృతీయే మాసీత్యర్థః హరిద్దరీషు దిక్కుహరేషు ఉత్థానే భవ ఔత్థానికః అధ్యాత్మాదిత్వాత్ ఠఞ్ "సచాసౌ మహా నుత్సవః ఔద్థానికమహోత్సవః. "ఉత్సాహే హర్ష మిత్యేష ఉత్సవః పరికీర్తిత ఇత్యుత్సవలక్షణమ్." బాలకృష్ణస్య ఉత్థానసమయే కృతః మహోత్సవ ఇత్యర్థః. తస్మిన్ సమ్య గుత్సుకానా ముత్కంఠితానాం సకలానాం సర్వాసాం వల్లవవిలాసినీనాం గోపాంగనానాం కులస్య బృందస్య కలకలైః తాదృశధ్వనిభిః కబళితాసు వ్యాప్తాసు సతీషు పయఃపిపాసయా క్షీరపానేచ్ఛయా సమాకులస్య సంభ్రాంతస్య యశోదాయాః కిశోరస్య శిశోః చరణతలేన పాదాధఃప్రదేశేన సమీరితస్య క్షిప్తస్య విశంకటస్య విశాలస్య నికటశకటస్య సమీపస్య అనసః ఝర్ఝరీభావో విశీర్ణతా యస్మిం స్తత్ తథోక్తంయస్మిన్నుత్పాతశతే శకటఝర్ఝరీభావో౽న్తర్భావ్య వర్తతే తదిత్యర్థః. శకటఝర్ఝరీభావాదిక మితియావత్. ఉత్పాత మమితా నుత్పాతా నిత్యర్థః ఆశంకమానాః సంభావయన్తః ఉత్పాతశతమ్ప్రతి ఆసమంతా చ్ఛంకమానా ఇతివా నన్దగోపపురోగమాః నన్దాదయో గోపాః తత్కర్మణాపి శకటఝర్ఝరీభావ క్రియయాపి అనభిభూత మతిరస్కృత మర్భకం శిశు మవలోక్య దృష్ట్వా కమ ప్యనిర్వాచ్యం ప్రమోద మానన్ద మనుబభూవుః అనుభవన్తిస్మ. ప్రాపురిత్యర్థః. 145

గ॥ ఏవ ముత్పాతశతమపి పరిభవన్త మనన్తమహిమాన మేన మర్భకం యశోదా కదాచి దుత్సంగసంగిన మాధాయ వర్తమానా గిరిశిఖర భర మివ తత్కళేబరభరం నిమిషమపి నవిషేహే.

ఏవమితి॥ ఏవంప్రకారేణ ఉత్పాతశతమపి అమితాన్య ప్యరిష్టాని పరిభవన్తం నాశయన్తం అతఏవ అనన్తమహిమాన మమితమహత్త్వశాలిన మేనం పూర్వోక్తం మర్భకం శిశుం కదాచిత్ ఉత్సంగసంగినం సక్థిగత మాధాయ కృత్వా వర్తమానా స్థితా యశోదా గిరిశిఖరభరమివ పర్వతశృంగభారమివ వర్తమాన మిత్యుపమా. తత్కళేబరభరం శ్రీకృష్ణశరీరభారం నిమిష మతిక్షణకాలమపి "కాలాధ్వనో రత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా" నవిషేహే వోఢుం నశశాకేత్యర్థః. సన్నిహితతృణావృత్తచక్రానిలభారహేతవే భగవాన్ స్వయం దుర్భరో బభూవేతి భావః 146

శ్లో॥ కుక్షిస్థాఖిలలోకో౽య మబలా నందసుందరీ
విస్మయావిషయేప్యస్మి న్వ్యస్మయంత తదా జనాః.

కుక్షిస్థేతి॥ అయం కృష్ణః కుక్షిస్థాఖిలలోకః గర్భీకృతచతుర్దశభువనఇత్యర్థః భవతి. నన్దసున్దరీ యశోదా అబలా దుర్బలా స్త్రీతిచ విస్మయావిషయేపి ఆశ్చర్యస్య అవిషయేపి అనవకాశేపీత్యర్థః అస్మిన్ గిరిశిఖరవ త్కృష్ణకళేబరస్య దుర్భరత్వే విషయే తదా తదానీం జనాః వ్యస్మయ న్త విస్మయ మభజన్నిత్యర్థః. అత్ర విస్మయావిషత్వేపి వ్యస్మయన్తేతి విరోధస్య శ్రీకృష్ణతత్త్వాజ్ఞానాదితి పరిహారః. తేన విరోధాభాసాలంకారః. ఏతేన తృణావృత్తమాయాకృతో నాయం శిశుకళేబరభారః కిన్తు భగవదిచ్ఛయైవేతిస్పష్టమ్. 147

శ్లో॥ అద్భుతం పర మాస్థాయ జననీ భారపీడితా
అవతార్య శిశుం భూమౌ కర్మసు వ్యాపృతాభవత్॥

అద్భుతమితి॥ భారపీడితా శ్రీకృష్ణకళేబరభారవ్యథితా జననీ యశోదా పర మత్యన్త మద్భుత మాస్థాయ ప్రాప్య శిశో ర్గిరిశిఖరవ ద్దుర్భరత్వస్య క్వాప్యదృష్టపూర్వత్వా దద్భుతమితి భావః. శిశుం భూమౌ భూతలే అవతార్య అవరోహయిత్వేత్యర్థః స్థాపయిత్వేతియావత్. కర్మసు గృహకృత్యేషు వ్యాపృతా వ్యగ్రా అభవత్ బభూవ. ఏవం విస్మితాయా యశోదాయాః కర్మవ్యాపృతిరపి భగవన్మాయాకృతైవేతి బోధ్యమ్. 148

శ్లో॥ తృణావృత్తః క్రవ్యా త్తదనుకృతచక్రానిలతను
ర్యథా తూలం నీత్వా శిశుముపరి భారార్దితకరః
వ్యవస్య న్నుత్స్రష్టుం పృథుకకరనిష్పీడితగళో
గళత్ప్రాణః ప్రాయా ద్ధరణి మిద మత్యద్భుత మభూత్.

తృణావృత్తఇతి॥ తదను యశోదాయాః సుతత్యాగానన్తరం క్రవ్యాత్ రాక్షసః తృణావృత్తః కృతచక్రానిలతనుః విధృతచక్రవాతశరీరస్సన్. మణ్డలాకారవాయుర్భూత్వేత్యర్థః. తూలం యథా పిచుమివ శిశుం బాలముపరి ఊర్ధ్వం నీత్వా భారార్దితకరః భారేణ శిశుశరీరభరేణ అర్దితౌ పీడితౌ కరౌ యస్య స తథోక్తః. అతఏవ ఉత్స్రష్టుం శిశుం త్యక్తుం వ్యవస్యన్ ఉద్యుంజమానః తదైవ పృథుకకరనిష్పీడితగళః పృథుకస్య శిశోః కరాభ్యాం నిష్పీడితః నితరాం బాధితః గళః కంఠః యస్య స తథోక్తః. అతఏవ గళత్ప్రాణః గళన్ భ్రశ్యన్ ప్రాణో యస్య సః ఊర్ధ్వగతప్రాణఇత్యర్థః ధరణిం భూమిం ప్రాయా దభజత భువ్యపత దిత్యర్థః. ఇదం తృణావర్తహనన మత్యద్భుత మతివిస్మయావహ మభూత్ జాతమ్. అత్ర శిశుమారణే

ప్రవృత్తస్య తృణావృత్తస్య స్వతఏవ మరణాత్ విషమాలంకారః. యశోదయా అవతారితం గిరిశిఖరవ ద్దుర్భరమపి శిశుం తూలవ త్తృణావృత్త ఉపరి నినాయే త్యనేన తృణావృత్తస్యాత్యద్భుతబలం ప్రతీయతే. చక్రానిల స్తూలమివ తృణావృత్త శ్శిశు ముపరి నినాయే త్యుపమాలంకారః. 149

గ॥ తదను యదుకులపురోధా గర్గాభిధానో మహాముని ర్వసుదేవ నిదేశేన నందమందిర మధిగమ్య యథావిధి సమభ్యర్చిత స్తనయయో రనురహసమేవ నామకర్మమంగళం విధివ ద్విధాతు మారభత॥

తదన్వితి॥ తదను తృణావృత్తహననానన్తరం యదుకులపురోధాః యదువంశపురోహితః గర్గఇ త్యభిధానం నామ యస్య స గర్గాభిధానః మహామునిః మహర్షిః వసుదేవస్య స్వదాతుః నిదేశేన ఆజ్ఞయా నన్దవ్రజ మధిగమ్య ప్రాప్య విధి మనతిక్రమ్య యథావిధి యథాశాస్త్రం సమభ్యర్చితః సంపూజితః నన్దేనేతి శేషః. అనురహస మేకాన్త ఏవ కంసభయాదితిభావః.అవ్యయీభావాత్ రహసఇతిసమాసాన్తోచ్ప్రత్యయః తనయయోః రామకృష్ణయోః నామకర్మ మంగళం నామకరణరూపం శుభం విధివత్ శాస్త్రయుక్తం యథాతథా క్షత్రియత్వా ద్వస్తుతఇతిభావః విధాతుం కర్తు మారభత ఉపచక్రామ తతః విఘ్నేశ్వరాదిపూజానన్తర మిత్యర్థః. 150

శ్లో. రౌహిణేయం బలో రామ స్సంకర్షణ ఇతి ద్విజః
అవద ద్వాసుదేవోసౌ కృష్ణ ఇత్యపి నందజమ్.

రౌహిణేయమితి॥ద్విజో గర్గాభిధో బ్రాహ్మణః రౌహిణేయం రోహిణ్యా అపత్యం స్త్రీభ్యోఢక్ బలఇతి రామఇతి సంకర్షణఇతిచ అవదత్ ఉవాచ. తస్య నామత్రయం చకారేత్యర్థః. బలం భగవత్పర్యంకత్వేన భగవచ్ఛరీరధారణోపయోగి శరీరపాటవ మస్యాస్తీతి బలః అర్శఆదిత్వాదచ్ రమతే భగవతీతి రామః భగవద్ధ్యానానన్దపరవశ ఇత్యర్థః. సంకర్ష త్యేకీకరోతి ప్రపఞ్చం భగవతా ప్రళయే ఇతి సంకర్షణః ప్రళయేహి ప్రపఞ్చ ముదరేకృత్య భగవాన్ శేషే శేతే సంకర్షణ స్యాదిశేషస్య ఫూత్కార వాతేన సర్వప్రపఞ్చదహనం భవతీతిచ ప్రసిద్ధమ్. ఇతి శేషాంశత్వాఖ్యాపకం నామ త్రయమ్ అసౌ ద్విజః నన్దజం నన్దసుతం వసుదేవ ఇతి కృష్ణ ఇతిచ అవదదితిపూర్వేణాన్వయః వసుదేవస్యాయం వాసుదేవ అపత్యత్వావివక్షయా అతఇఞోఽభావః. "ప్రదీయతాం దాశరథాయ మైథిలీతివత్" తస్యేదమిత్యణ్ నాయం తవ సుతః కిన్తు వసుదేవసుత ఏవేతి నామకరణవ్యాజేన నన్దమ్ప్రతి బోధయామాసేతి భావః. వస్తుతస్తు వసన్తి జగన్త్యస్మిన్నితి వసతి జగ త్త్రయమితివా వాసుః దీవ్యతి భూతపాల నాదినా క్రీడతీతిదేవః వాసు శ్చాసౌ దేవశ్చ వాసుదేవః నాయం వసుదేవసుతః

నచ త్వత్సుతః కిన్తు సర్వకారణభూతః పరమాత్మైవేతిభావః. కృష్ణః పరమానన్ద స్వరూప ఇత్యర్థః కృషి ర్భూవాచకః శ్శబ్దః ణశ్చ నిర్వృతివాచకః తయో రైక్యం పరం బ్రహ్మ కృష్ణ ఇత్య భిధీయతే” ఇతినిరుక్త త్వాత్. 156.

శ్లో. న పోతః పోతోఽసౌ నిరవధికసంసారజలధే
ర్న పాకః పాకోఽయం యదుకులగళద్వేలతపసామ్
తథా ప్యేతౌ పోతప్రకృతి మవలంబ్యాథ జగతీం
నిజై ర్లీలాజాలై రహహావిదధాతే ప్రముదితామ్.

నపోతఇతి॥ అసౌ కృష్ణః పోత శ్శిశు ర్నభవతి కిన్తు నిరవధిక సంసారజలధేః దుస్తర సంసారసముద్రస్య పోతః తారక ఇతి యావత్ భవతి అత్రనపోత ఇతి నిషిధ్య పోత ఇతి పునర్వచనా ద్విరోధః తస్య నా రితి పరిహారః అతో విరోధా భాసాలంకారః. ఏవ ముత్తరపాదేపి బోధ్యమ్ కించ “నిరుక్తి ర్యోగతో నామ్నా మన్యార్థత్వప్రకల్పన మితి పోతపాకశబ్దయో రర్థాన్తరనిర్వచనలక్షణో నిరుక్త్యలం కారః. అసౌ రామః పాక శ్శిశుర్నభవతి కిన్తు యదుకులగళద్వేలతపసాం యదుకు లస్య యదువంశస్య సంబంధినాం గళన్తీ వేలా మర్యాదా యేషా న్తేషాం గళద్వే లానా మమితానా మిత్యర్థః తపసాం సుకృతానాం పాకః పరిపాకో భవతి తథాపి భగవత్త్వేన భగవదంశత్వేనచ అప్రాకృతిం శిశుస్వభావమవలంబ్య ధృత్వా మాయాబలా దితి భావః. అథ తతః జగతీం భూమిం నిజైః స్వీయైః లీలాజాలైః విలాససమూహైః ప్రముదితాం సంతుష్టాం విదధాతే కుర్వాతే అహహేత్యాశ్చర్యం భగవతో బాలలీలా ఇతీద మద్భుతమితిభావః. ఇతి ద్వితీయవిలాసే ప్రథమతో వర్ణనీ యానాం బాలలీలానా మయ ముపోద్ఘాతః విలాసాన్తే జగదానన్దవిధానవర్ణనేన మం గళమపి కృతమితి బోధ్యం. 15

అథ యావత్కీర్తి ర్మనుష్యస్య లోకే తిష్ఠతి శాశ్వతీ తావ త్పుణ్య కృతాన్ లోకా ననన్తా న్పురుషోశ్నుతేఇతి శాస్త్రార్థ మనుసందధానః ప్రబంధే నిజనామాఖ్యానపూర్వకం పరిచ్ఛేదసమాప్తిం కథయతి.

శ్లో॥ యస్మిన్ శంకరదారసౌరభజరీజృంభత్కటాక్షచ్ఛటా-
పాతాః కల్పలతావితానసుమనోగుంభప్రియంభావుకాః
తస్యాసౌనవకాళిదాసవిదుష శ్చంపూప్రబంధాఽమృతే
పూర్వః కావ్యవిదాం ప్రకల్పితసముల్లాసో విలాసోఽగమత్॥

యస్మిన్నితి॥ కల్పలతావితానసుమనోగుంభప్రియంభావుకాః కల్పలతావితానస్య కల్పవృక్షసమూహస్య సంబంధీ సుమనోగుంభాః పుష్పమాలాః తాఇవ ప్రియం

భావుకాః ప్రియాఇత్యర్థః "కర్తరి భువః ఖిష్ణుచ్ ఖుక" ఞావితి చ్వ్యర్థే భవతే ఖుకఞ్. అప్రియాః ప్రియాః భవన్తీతి విగ్రహః శంకరదారసౌరభజరీజృంభ త్కటాక్షచ్ఛటాపాతాః శంకరదారాణాంభవాన్యాః సౌరభం సౌందర్యం "సుగంధేచ మనోజ్ఞేచ వాచ్యవత్సురభి స్స్మృతః" ఇతివిశ్వః తేన సురభి ర్మనోజ్ఞః తస్యేదం సౌరభమ్ "తస్యేదమిత్యణ్." సౌందర్యమితి ఫలితార్థకథనమ్ జరీజృంభ న్తః అతిశయేన విజృంభమాణాః అతిసుందరా ఇత్యర్థః. స్త్రీకటాక్షాణాం స్వత స్సుందరత్వేపి పార్వతీసౌందర్యసంక్రాన్త్యా అతిసౌందర్య మితిభావః. కల్పల వితానసుమనోగుంఫే సౌరభస్యసుగంధస్య జరీజృంభణ మస్తి. అత్రతు శంకరదార సౌరభస్యేతి బింబప్రతిబింబభావేన సామాన్యధర్మః యే కటాక్షాః తేషాం ఛటానాం సమూహానా మపాంగసంఘానా మిత్యర్థః. పాతాః ప్రవృత్తయః యస్మిన్ స వి శేషః. మాలాకారసాదృశ్యార్థం కటాక్షచ్ఛటేత్యుక్తమ్. తేనచ నిరతిశయా కవివిషయా భగవత్యాః కరుణా వ్యజ్యతే. కల్పలతేతి విశేషణేన పార్వత్య పాంగానాం శ్వేతత్వం వ్యజ్యతే. అభీష్టదాతృత్వఞ్చేతి తస్య నవకాళిదాసవిదుషః నవకాళిదాసఇతి విద్వాన్ కవిః తస్య చంపూప్రబంధాఽమృతే చమ్పూప్రబంధ రూపేఅమృతే సుధాయాం పూర్వః ప్రథమః కావ్యవిదాం సహృదయానాం ప్రకల్పితసముల్లాసః ప్రకర్షేణకల్పిత స్సమ్యగుల్లాసః ఆనన్దః యేన స. తథోక్తః అసౌ "విలాసః. విలాసఇతి పరిచ్ఛేదస్యసఞ్జ్ఞా". అగమత్ సమాప్తఇత్యర్థః. 15

ఇతి శ్రీహయవదనరదనరుచిసదనవదనవేనమధురతరరససమాస్వాదనిత్యతృప్తస్య ఫణితర మాపరిణయాదిప్రబంధస్య పులిఘళ్ళ రామసూరి కరుణాసమాసాదితానవద్య శబ్దవిద్యస్య బెల్లంకొండోపనామక మోహనరాయతనూభవస్య రామస్య కృతిషు చమ్పూభాగవతవ్యాఖ్యాయాం మంధరసమాఖ్యాయాం ప్రథమో విలాసః

శ్రీ హయగ్రీవార్పణమస్తు.

శ్రీహయవదన పరబ్రహ్మణే నమః

శ్రీ చంపూ భాగవతే

ద్వితీయో విలాసః

శ్లో॥ మత్సర్వస్వ మదీయజీవితమమప్రాణాంబతాతేతి తం
ప్రేమ్ణా యేన ముహు శ్చుచుంబ జననీ యద్వా హరి ర్బాలిశః
స్మేరాస్యః కిమపిబ్రువన్ నిజజన్యాలోకనాదుర్లల
లీలాజాల మమూల్యమాదితనమ తస్మై చ తస్మైచనః॥

అథ॥ ద్వితీయవిలాసప్రారంభే నమస్కారాత్మకం మంగళం గ్రంథతో నిబధ్నాతి మత్సర్వస్వేతి. హేమత్సర్వస్వ స్వశబ్దోఽత్ర ధనవాచీ మదీయసర్వధన మమ సర్వం ధనమ్త్వమేవ నతు త్వత్తోఽన్యద్ధన మ్మమా స్తీతి భావః. ఏతేన ప్రేమాస్పదత్వం వ్యక్తమ్. హేమదీయజీవిత మమేదం మదీయం వృద్ధాశ్ఛః తచ్చ తజ్జీవితం జీవనం తస్య సంబుద్ధిః మమ త్వమేవ జీవనం నాన్యదితి భావః ఏతేన ధనాదపి పర ప్రేమాస్పదత్వం వ్యక్తం హేమమప్రాణ యద్యపి ప్రాణాః పుంసి చ భూమ్న్యేవేతి కోశా ద్బహుత్వం వక్తుం యుక్తం తథాప్యత్ర ఏకఏవ ప్రాణః పఞ్చధా భిన్నఇతి వ్యవహార మాశ్రిత్య ఏకత్వముక్తం ఏతేన ధనజీవితాభ్యామపి పర ప్రేమాస్పదత్వం వ్యక్తం స్వప్రాణా పేక్షయా ధనజీవనయో ర్నికృష్టత్వం లోకసిద్ధమేవ. యద్యపి జీవితం ప్రాణధారణ మితి జీవితప్రాణయో రేకత్వమేవ ప్రతిభాతి. తథాపి ప్రకృతే జీవితహేతౌ జలాదౌ జీవితశబ్దో లాక్షణిక ఇతి జ్ఞేయం. హేఅంబ హేమాతః ప్రత్యేకంబశబ్దప్రయోగః తకుకత్వాభిప్రాయగర్భః ప్రేమకృత ఇతి బోధ్యమ్. ఏవం హేతాత ఇత్యత్రాపి బోధ్యం. హేపితః ఇత్యేవం రీత్యా బ్రువాణేతి శేషః నదన్తీసతీత్యర్థః. తం భగవన్తం కృష్ణం జననీ యశోదా యేనప్రేమ్ణా ముహు శ్చుచుంబ "చుబివక్త్రసంయోగే" వస్తు తస్తు త్వమేవ మాతాచ పితా త్వమే వేత్యుక్తవచనానుసారేణ భగవత ఏవం విధత్వ ముచితమేవేతి బోధ్యం. యద్వా సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేతి శ్రుత్యా యతోవా ఇమాని భూతాని జాయన్తే ఇతి కారణశ్రుత్యా చ భగవతి సర్వశ్రుత్యాదిరూపణ మంబాత్వాదిరూపణం చోచితమేవ. బాలిశః బాలః హరిః కృష్ణః నిజజనన్యాః

స్వమాతుః ఆలోకనం దర్శనం తస్మాత్ నిజజనన్యాలోకనాత్ యశోదాకర్మకదర్శనాద్ధేతో రిత్యర్థః స్మేరాస్యః స్మితవక్త్రః కిమపియత్కించిత్ బ్రువన్ వదన్ సన్ స్మితపూర్వాభిభాషీచ పూర్వాభాషీచ రాఘవ ఇత్యుక్తత్వాత్ స్మితపూర్వం భాషమాణ ఇతి భావః. ఉల్లలత్ లచవిలాసే ఉచ్చైర్విలస దిత్యర్థః అమూల్యం అనర్ఘం లోకోత్తర మిత్యర్థః యద్వా యచ్చ లీలాజాలం విలాససమూహం బాలక్రీడా ఇతి యావత్ ఆదిత జగ్రాహ చకారేతియావత్ తస్మై యశోదాప్రేమ్ణేచ తస్మై కృష్ణలీలాజాలాయ చ నః ఆస్మాకం సంబన్ధి నమః ప్రణతిః అస్తీతి గమ్యతే "అస్తి ర్భవన్తి పరోఽప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తీ"తి మహాభాష్యవచనాత్ తద్యశోదాప్రేమ తద్వాకృష్ణలీలాజాలం వర్ణయితుం నాస్మాకం శక్తి రస్తి కిన్తు కేవలం తదుభయం నమస్కరోమీతి కవే రాశయః. ఏతేన మంగళశ్లోకేన అత్ర విలాసే ప్రాధాన్యేన భగవతో బాలకృష్ణస్య లీలా వర్ణ్యన్తే ఇతి వ్యజ్యతే—

గుణై రనవలంబితాం నియమిచిత్తడోలాం గమా
గమత్యజమణీయసీ మసదనుచ్చభూతాశ్రితామ్
జగద్గురురపి శ్రిత స్స్వయమవాప యస్సంమదం
చలాధృతగుణా గురు ర్నకిమురస్య డోలాముదే.

గుణైరితి. గుణై శ్శబ్దాదిభి ర్విషయైః సత్త్వాదిభి ర్వా అన్యత్ర రజ్జుభిరితి గమ్యతే. అనవలంబితాం అనాశ్రితాం గుణరహితా మిత్యర్థః. అతఏవ గమాగమత్యజం. గమాగమౌ గమనాగమే త్యజతీతి తథోక్తాం గతాగతరహితా మిత్యర్థః వైరాగ్యేణ నిశ్చలామితి చిత్తపక్షేయావదర్థః అణీయసీ అణుపరిమాణాం నైయాయికమతే మనసో ఽణుత్వాభ్యుపగమాత్. అన్యత్ర అల్పాం శయనార్థ మపర్యాప్తామిత్యర్థః అసదనుచ్చభూతాశ్రితాం అసద్భిః అపరమార్థైః. అనుచ్చభూతైః భూతసూక్ష్మై రాశ్రితాం వ్యాప్తాం సూక్ష్మభూతమయీమిత్యర్థః. లింగశరీరే మనసి సూక్ష్మరూపేణ భూతాని సన్తీతి ప్రసిద్ధిః. అన్యత్ర అసద్భిః దుష్టైః అనుచ్చభూతైః క్షుద్రజంతుభిః మత్కుణాదిభిః ఆశ్రితాం వ్యాప్తామిత్యర్థః. ఏవంవిధాం నియమిచిత్తడోలాం నియమినాం యోగినాం చిత్తం మనఏవ డోలా ప్రేంఖా తాం స్వయం జగద్గురురపి జగదీశ్వరోఽపి అన్యత్ర జగతోపి గురు రతిస్థూలోపిసన్ యః శ్రితస్సన్ డోలామాశ్రిత్యేత్యర్థః సంమద మానన్దమవాప తస్యతాదృశబహుదోషపూరితడోలామప్యాశ్రిత్య సుఖితస్యేత్యర్థః. ధృతగుణా రజ్జుభిర్బద్ధఇత్యర్థః. అతఏవ చలా చంచలా గురుః మహతీ నోతో గుణవచనాదితి జీష్వికల్పః డోలా ముదే సంతోషాయ నకిము నభవతికిం భవత్యేవేత్యర్థః. అత్ర జగద్గురురపి అణీయసీం డోలాం శ్రితఇతి ఆధారాధేయయో రానురూప్యాభావా దధికాలంకారః. ప్రతీతస్య విరోధస్య తు జగదీశ్వర

ఇత్యర్థవర్ణనేన పరిహారా ద్విరోధాభాసాలంకారశ్చ. జీవత్వా దివిశేషణైః నియమి చిత్తడోలాపేక్షయా ప్రసిద్ధడోలాయాః వ్యతిరేక ఉక్త ఇతి వ్యతిరేకాలంకారః. చిత్తడోలేత్యత్ర రూపకం. తచ్చ గుణాదిశబ్దగత శ్లేషోత్థాపితమితి వివేకః. కించ గుణానవలంబనాదయో గుణా అపి దోషత్వేన ప్రతిపాదితా ఇతి లేశాలంకారః. నిర్గుణాపి డోలా యస్య ముదే తస్య సగుణా ముదే భవతీతి కిము తేతి కైముత్యేనార్థసంసిద్ధి వర్ణనా దర్థాపత్తి రలంకారః. జగదీశ్వరోఽపి దరిద్రవదత్యల్పాం డోలా మాశ్రిత్య ముమోదేతి భగవతః అతిలుబ్ధత్వం వ్యజ్యతే. వస్తుతస్తు పరమకారుణికత్వం వ్యజ్యతే ఇతి బోధ్యం. అలంకారాణాన్తు యథాయథం సంసృష్టిసంకరాదిక మూహ్య మితి సంక్షేపః. 2

యత్స్వాదజస్రామృతదం కరాబ్జం
విగృహ్య యద్వా మధుసారమాధాత్
తత్సంగినీ మంగుళి మేష నిత్యమ్
బాలో హరిశ్చుమ్బతు నాత్ర చిత్రమ్.

యత్స్వాదితి॥ యత్ కరాబ్జం అబ్జమివ కర ఇత్యుపమితసమాసః కరకమల మిత్యర్థః. అజస్రామృతదం అజస్రం యథాతథా అమృతం మోక్షం సుధాంచ దదాతీతి తథోక్తం స్యాత్ భవేత్. యద్వా యచ్చ కరకమలం విగృహ్య విరుధ్య మధుసారం మధునామకరాక్షసబలం క్షౌద్రస్థిరాంశంచ సారో బలే స్థిరాంశే ఇతి కోశాత్. ఆధాత్ ఆసమన్తాత్పపౌ అపజహారేత్యర్థః. ఆఙ్పూర్వకాద్ధేట్పానే ఇతి ధాతోర్లుఙ్. విభాషాఘ్రాధేటితి సిచః పక్షే లుక్. తత్సఙ్గినీం తస్య కరకమలస్య సంగ స్సంబన్ధోఽస్య అస్తీతి తత్సంగినీ తాం అతఇనిఠనౌ ఋన్నేభ్యో ఙీప్. తదీయామిత్యర్థః. అంగుళిం కరశాఖాం ఏష బాలో హరిః కృష్ణః నిత్యం అవిరతం చుంబతు. అత్ర అంగుళిచుంబన విషయే చిత్ర మద్భుతం న నాస్తి. బాలస్తావ ద్బాలభావా దంగుళిం చుంబతి. తత్ర బాలభావస్య అజ్ఞానస్య సత్త్వా న్నతదద్భుతం. ప్రకృతేతు, భగవతో బాలత్వేఽపి అలుప్తజ్ఞానత్వేన అంగుళిచుంబన మద్భుతమితి ప్రాప్తే సుధామధుసంబంధసత్త్వా దంగుళ్యాస్తత్పానం భగవతోఽపి యుజ్యత ఏవేతి సమాధాపితమితి కూలంకషో భావః. అత్ర బాలభావసులభే అంగుళిపానే చిత్రముద్భావ్య ప్రతిషేధా దాక్షేపాలంకారః సచ శ్లేషోజ్జీవితః. చిత్ర ముద్భావయితుం సాభిప్రాయేణ హరిరితిపదం నిర్దిష్టమితి పరికరాలంకారః. బాలకర్తృకాంగుళిపానం నాద్భుతం కిన్తు హరికర్తృకాంగుళిపానమేవ హ్యద్భుతం హరే స్సర్వజ్ఞత్వాదితి దిక్. 3

పురాభవే కిం కరవాలపూత్రం
యో మే. కృశాను ర్నశశాక దగ్ధుం

సమే కియానేష ఇతీవ బాల
స్ప్రష్టుం హరిర్దీపశిఖాం వ్యవాస్యత్.

పురేతి॥ పురాభవే పూర్వజన్మని రామావతారే ఇత్యర్థః మే మమ కింకరవాల మాత్రం కింకరస్య దాసస్య హనుమత ఇత్యర్థః. వాలమాత్రం పుచ్ఛమాత్రం వబ యోరభేదాత్ కింకరశ్చాసౌ బాలశ్చ కింకరబాలః తన్మాత్రమితి చ గమ్యతే. దగ్ధుం యః కృశానుః అగ్ని ర్నశశాక స సమర్థ ఇత్యర్థః. ఇతీవ ఇతీతి మత్వేవ బాలః కృష్ణః దీపశిఖాం దీపజ్వాలాం స్ప్రష్టుం గృహీతుం వ్యవాస్యత్ వ్యవసితోఽభవత్ ఉద్యుక్తోఽభూదితి యావత్. అత్ర బాలభావసులభస్య ఫలాబుద్ధిప్రయుక్త దీపశిఖాస్ప ర్శనస్య కింకరవాలమాత్రదాహాశక్తకృశానువిషయతుచ్ఛత్వబుద్ధిప్రయుక్తత్వో త్ప్రేక్షణా ద్ధేతూత్ప్రేక్షా. 4

శ్లో. మనోగతం స్వప్రతిబింబ మాప్తుం
చక్రే హరి ర్యచ్ఛిథిలం మనః ప్రాక్
స్మృత్వైవ తద్దర్పణగం స్వ మాప్తుం
బాలో నఖై స్తచ్ఛిథిలం వ్యధిత్సత్.

మనోగతమితి॥ హరి ర్భగవాన్ ప్రాక్ బాలభావాపత్తేః పూర్వావస్థాయాం మనోగత మన్తఃకరణగతం స్వప్రతిబింబం స్వస్య పరమాత్మనః ప్రతిబింబభూతంజీవ మిత్యర్థః అన్తఃకరణగతపరమాత్మప్రతిబింబత్వా జ్జీవస్యేతి భావః. ఆప్తుం ప్రాప్తుం స్వాభిన్నం కర్తు మిత్యర్థః. మనః శిథిలం చక్రే జ్ఞానసంపాదనద్వారా నాశయామాసేత్యర్థః. అన్తః కరణలయే సతి జీవస్య బ్రహ్మభావవ్యపదేశాదితి భావః. ఇతియత్ తదధునా స్మృత్వైవ ఇత్యుత్ప్రేక్షా. బాలః కృష్ణః దర్పణగ మ్ముకురస్థం స్వం స్వప్రతిబింబ మిత్యర్థః. ఆప్తుం తద్దర్పణగం నఖైః శిథిలం భిన్నం వ్యధిత్సత్ విధాతు మైచ్ఛత్ దర్పణే భగ్నేసతి భగ్నపేటికాన్తస్థమివ భగ్నదర్పణాన్తస్థః ప్రతిబింబః సుగ్రహో భవతీతి బాలస్యాశయ ఇతి భావః. 5

శ్లో. పురాతనస్యాభినవస్య వాస్మా
ద్భక్తస్య నిర్వాణ మితో ముకున్దాత్
మహోత్సవే క్వాపి నవీనభక్తా
ద్బభూవ నిర్వాణ మముష్య చిత్రమ్.

పురాతనస్యేతి॥ పురాతనస్య ప్రాచీనస్య అభినవస్య నూతనస్య చ భక్తస్య ఆశ్రితస్య ఇతః ఏతస్మా న్ముకుందా త్సకాశాత్ నిర్వాణం మోక్షః స్యాత్ భవేత్. ఖట్వాం

గవ తాత్కాలికభక్త్యా భరతాదివ ద్బహుకాలికభక్త్యాచ సంతుష్టో భగవా నాశ్రితేభ్యో ముక్తిం దదాతీతి భావః. ముకుం మోక్షం దదాతీతి ముకుంద ఇతి సాభిప్రాయమిదం పదం. క్వాపి మహోత్సవే అన్నప్రాశనమోహోత్సవే ఇత్యర్థః. అముష్య బాలకృష్ణస్య నవీనభక్తాత్ నూతనాన్నాదిభి స్సా స్త్రీ భక్తమంధోన్నమితి కోశాత్ నూతనాశ్రితాదితి చ గమ్యతే. నిర్వాణం సుఖం మోక్షం చ బభూవ అభూత్. చిత్రం మద్భుతం భక్తనిర్వాణదస్య భక్తాన్నిర్వాణప్రాప్తి రాశ్చర్యమిత్యర్థః. విరోధాభాసాలంకారః. 6

శ్లో. చిత్తే నిరుద్ధస్య చిరం మునీనామ్ బద్ధస్యచాపి స్మృతితన్తుజాలైః
నిరర్గళో నిష్క్రమణోత్సవేన యుక్తో ముకున్దస్య శిశోః ప్రమోదః

చిత్తేఇతి॥ మునీనాం యోగినాం చిత్తే మనసి చిరం నిరుద్ధస్య స్థాపితస్యేత్యర్థః. కారాగృహవదితి భావః. అపిచ కించ స్మృతితన్తుజాలైః స్మృతిరూపతన్తుసమూహైః బద్ధస్య సంఘానితస్య నిగళైరివేతి భావః. శిశో ర్బాలస్య ముకుందస్య కృష్ణస్య నిష్క్రమణోత్సవేన నిష్క్రమణం నిష్క్రాన్తిః సంచార ఇత్యర్థః. తదేవోత్సవః తేన హేతునా జాత ఇతి శేషః నిరర్గళః ఉద్వేలః ప్రమోద స్సంతోషః యుక్తః యోగ్యఏవ. యథాంకారగృహస్థాపితస్య నిగళై ర్బద్ధస్య చ చోరస్య శిక్షావధ్యనన్తరం కారాగృహాన్నిష్క్రమణే లబ్ధే సతి పరమానన్దో జాయతే తద్వ దస్యాపీతి యుక్తమేవేదమితి భావః. అత్ర స్వభావోక్తిరలంకారః. సచ స్మృతితన్తురూపకోజ్జీవితః. ఉపమాలంకారస్తు ధ్వన్యతే. 7

శ్లో॥ మాతా పితా త్వం భవసీతి కస్యాః
ప్రేమ్ణానుయుక్త స్స యశోదయా ర్భకః
తవేతి యత్ప్రాహ నతన్మృషాభూ
త్సమీకృతం ప్రాకృతపోతవాచా.

మాతేతి॥ హే కృష్ణేతి శేషః. త్వం కస్యాః మాతా భవసి. కస్యాః పితా భవసి. ఇత్యేవం ప్రకారేణ ప్రేమ్ణా హేతునా యశోదయా కర్త్ర్యా అర్భక శ్శిశుః కృష్ణః అనుయుక్తః పృష్టస్సన్ ప్రశ్నోనుయోగః పృచ్ఛాచేత్యమరః. తవ తే ఇతి త్వన్నైవ మాతా పితాచ భవామీత్యర్థః. యద్వచః ప్రాహ ఉవాచ తద్వచః మృషా అసత్యం నాభూత్. నను యశోదాయాః పుత్రస్య కథం యశోదాయాః పితృత్వ మసత్యం నభవే దతఆహ సమీకృతమితి. తదితి సంబధ్యతే తద్వచః పాకృత పోతవాచా పాకృతస్య ప్రకృతిసంసృష్టస్య పోతస్య బాలస్య వాచా వాక్యేన సమీకృతం అసమం సమంకృతమిత్యర్థః. పకృతిర్మాయా తస్యా అయం ప్రాకృతః మాయా ప్రతిబింబితం చైతన్య మిత్యర్థః. ఏవంచ పోతస్య ఈశ్వరత్వాత్ ఈశ్వరస్య జగజ్జ

కత్వాచ్చ యశోదాయాః పితృత్వమస్య ఈశ్వరపోతస్య సత్యమేవేతి భావః. యద్వా ప్రాకృతపోతవాచా సమీకృతం తద్వచః మృషా నాభూదిత్యేక ఏవాన్వయః. ప్రాకృతస్య ప్రకృతిపరతన్త్రస్య అజ్ఞస్యేతి యావత్. పోతస్య శిశోర్వాచా సమీకృతం సమాధాపితమిత్యర్థః. స్వమాతరమ్ప్రతి తవైవాహం మాతేతి శిశోరుక్తి రజ్ఞత్వాత్సంగచ్ఛతే ఇత్యేవం సమాధాపితమితి భావః. ఏవమజ్ఞత్వహేతునా సమాధాపితస్యాపి వాక్యస్య అసత్యత్వాభావస్తు నాయం ప్రాకృతపోతః కిన్త్వప్రాకృతఏవేతి జగజ్జనకత్వాదప్రాకృతస్య ఈస్వరస్య ఇదం వచనం సత్యమేవేత్యన్వయః. యశోదాయా అయం ప్రశ్నస్తు ప్రేమకృతః నతుమౌగ్ధ్యకృత ఇతి ప్రథమశ్లోకే ఏవ ప్రతిపాదితమ్. ౮

శ్లో. స్తంభం సమాలంబ్య గృహాంతరస్థ
మాదావుదస్థాత్సహరిః కిశోరః
ప్రహ్లాదవృద్ధిః ప్రళయోఽపి కిన్ను
పితు ర్నతస్యాస్తు విలోకనేన

స్తంభమితి॥ సః పూర్వోక్తః కిశోర శ్శిశుః హరిః కృష్ణః ఆదౌ ప్రథమతః గృహాన్తరస్థం గృహమధ్యగతం స్తంభం గృహాధారదారువిశేషం సమాలంబ్య సమ్యగవష్టభ్య ఉదస్థాత్ ఉత్థితోఽభవత్. ఉత్పూర్వకాత్ స్థాగతినివృత్తావితి ధాతో ర్లుజి గాతిస్థేతి సిచోలుక్. ఉదోనూర్ధ్వకర్మణీత్యూర్ధ్వకర్మణి పరస్మైపదమేవ. తస్య బాలకృష్ణస్య విలోకనేన దర్శనేన పితుః నన్దస్య ప్రహ్లాదవృద్ధిః సంతోషాతిశయః ప్రలయోఽపి ప్రలయాఖ్యసాత్త్వికభావశ్చ నాస్తుకిమ్ స్యాదేవేత్యర్థః. పుత్రస్య స్తంభాద్యవలంబనేనఉత్థాన శక్త్యుదయేసతి తదుత్థానం వీక్ష్య పితా నన్దత్యేవేతి భావః. వ్యంగ్యార్థస్తు సః కిశోరః గౌణవృత్త్యా నవీన ఇత్యర్థః. హరిః సింహః నాయం ప్రాచీనః సర్వజనవిదితస్సింహః కిన్తు నవీనః అసాధారణ ఇతి కిశోరో హరి రిత్యనేన నరసింహ ఇతి ఫలితమ్. ఆదౌ పూర్వకాలే గృహాన్తరస్థమ్ అన్తః తిష్ఠతీతి అన్తరస్థమ్ గృహస్యాన్తరస్థం గృహాన్తరస్థమ్ అర్థాత్ సభాద్వారగతం స్తంభం సమాలంబ్య ఉత్పత్తిక్షేత్రత్వేన స్వీకృత్యనృసింహాకారేణ వ్యాప్యస్థిత్వేతివా ఉదస్థాత్ ఉత్థాయాజగామ అర్థాత్ స్తంభాదిత్యేవ. ఉత్థానపూర్వకస్య గమనస్యఊర్ధ్వకర్మత్వాదుదోనూర్ధ్వేతి నతజ్. స్తంభం సమాలంబ్య నిర్భిద్య ఉదస్థాత్ ఉజ్జగామేత్యర్థకథనేతు తజ్ దుర్వార ఏవస్యాదితి బోధ్యమ్. తస్య స్తంభాదుత్థితస్య నరసింహస్య విలోకనేన హేతునా ప్రహ్లాదవృద్ధిః ప్రహ్లాదస్య భక్తస్య వృద్ధి రభ్యుదయః నాస్తుకిం. ఏవం పితుర్హిరణ్యకశిపోః ప్రళయో నాశశ్చ నాస్తుకిమితి ప్రత్యేకాన్వయః. 9

శ్లో॥ పదేపదే నస్ఖలనం స బాల శ్చచాల యత్తజ్జయతు శ్రియై నః
సతీ గతి స్సంస్మరణేన యస్య ముగ్ధై రవాప్యేతి న చిత్ర మల్పమ్

పదేపదే ఇతి॥ సః బాలః పదేపదే ప్రతిపదం నిత్యవీప్స్యయోరితి ద్విర్భావః. సస్ఖలనం సభ్రంశం యథాతథా చచాల అచలదితి యత్ తత్ నః అస్మాకం శ్రియై ఐశ్వ ర్యార్థం జయతు సర్వోత్కర్షేణ వర్తతాత్ యస్య స్ఖలితగమనస్య సంస్మరణేన సమ్యక్ మనస్యనుధ్యానేనేత్యర్థః. హేతునా ముగ్ధై ర్మూర్ఖైః సతీ శోభనా అస్ఖలితేత్యర్థః గతి ర్గమన మవాప్యా ప్రాప్తుం యోగ్యేతి విరోధః సతీ నిస్సంశయా గతిః జ్ఞానం పరమాత్మవిషయక మిత్యర్థః. అవాప్యా భవతీతి పరిహారః. భగవత స్సాకారధ్యానేన మనసి పరిశుద్ధే సతి పరమాత్మసాక్షాత్కారో భవతీతి భావః. ఇతీదం అల్పం చిత్రం నభవతి కిన్తు అత్యధికమేవేత్యర్థః. లోకే హి గజాదిగతివిశేషదర్శనాహితసంస్కారే మనసి స్థితే సతి అభ్యాసపాటవేన విదగ్ధై స్తత్సజాతీయా గతి రవాప్యతే ఇతీదం సహజమ్. అత్ర తు శ్రీకృష్ణస్ఖలితగతిస్మరణేనైవేత్యేకో విరోధః. ముగ్ధై రవాప్యతే ఇత్యన్యో విరోధః. తద్విజాతీయా సతీ గతి రవాప్యతే ఇతి తృతీయః. ఏవం బహు విరోధాస్పదత్వా దధిక మిద మద్భుతమితి భావః. విరోధాభాసాలంకారః— 10

శ్లో॥ స మందమందం విచచార చారు
తదా యదా నందపదం తదస్తు
ప్రాప్తై ర్విపద్భావమపి ప్రకామ,
ముచ్చై ర్గతి ర్యత్కలనేన గమ్యా

సఇతి॥ సః బాలకృష్ణః తదా తదానీమ్ మందం మందం ప్రకారేగుణవచనస్యేతి ద్విర్భావః. కర్మధారయవద్భావాత్సుబ్లుక్. అతిమందం యథాతథా చారు రమ్యం యథా తథా చ విచచార సంచచారేతి యత్ తత్ మందసంచరణమ్ ఆనన్దపదం సుఖస్థానమ్ పదం వ్యవసిత త్రాణ స్థాన లక్ష్మాంఘ్రి వస్తుష్వితి కోశాత్. అస్తు భవతు స్మర్తౄణాం తత్సుఖప్రదమితి భావః. తదేవ వివృణోతి ప్రాప్తైరితి ప్రకామ మత్యన్తం విపద్భావం విగతౌ పదౌ యస్య సః విపత్ పంగురిత్యర్థః తస్య భావః విపద్భావః తం పదంఘ్రిశ్చరణోఽస్త్రియా మిత్యమరః. ఇతి విరోధః విపదా మాపదాం భావ స్తత్తా తమితి పరిహారః. ప్రాప్తైరపి యత్కలనేన యస్య శ్రీకృష్ణ సంబన్ధిమందమందసంచారస్య కలనేన స్మరణేన హేతునా ఉచ్చైః ఉత్కృష్టాగతి గమనమితి విరోధః. గతిః స్థానం వైకుంఠాఖ్యమితి పరిహారః. గమ్యా గన్తుం యోగ్యా ప్రాప్యేత్యర్థః భవతి. పంగుభి రుచ్చైర్గమనం ప్రాప్యతే ఇతి పతితస్య విరోధస్య

విపత్పరమ్పరాపరాభూతైర్వైకుంఠపదం గమ్యతే ఇతి పరిహారాత్ విరోధాభాసః. అనేన చ అఘటితఘటనాపటీయస్త్వమత్వం భగవతో వ్యజ్యతే— 11

శ్లో॥ సతీ గతి స్తత్పద మాత్రలభ్యా
యత స్తతోఽసౌ న కథన్ను హంసః
అతిస్ఫుటే కృష్ణపదే ప్యముష్మి-
న్నధార్తరాష్ట్రత్వ మిదం తు చిత్రమ్.

సతీతి॥ యతః యస్మాద్ధేతోః సతీ ఉత్కృష్టా గతి ర్మోక్షః ఇత్యర్థః. తత్పదమాత్రలభ్యా తస్య కృష్ణస్య పదమాత్రేణ చరణమాత్రేణ చరణధ్యానేనైవేత్యర్థః. లభ్యా లబ్ధుం శక్యా భక్తైరితి శేషః. తతః తస్మాత్ అసౌ కృష్ణః హంసః పరమాత్మా నకథన్ను కథంవా నభవేత్ భవేదేవేత్యర్థః. అసౌ కృష్ణః పరమాత్మా భవితు మర్హతి ధ్యాతృముక్తిప్రదచరణకమలత్వాత్. యథా శ్రీమన్నారాయణః ఇతి ప్రయోగో ఽత్రానుసంధేయః ఇతి వాస్తవార్థః. అత్ర యతో యస్మాత్ సతీ శ్రేష్ఠా గతి ర్గమనం తత్పదమాత్రలభ్యా తదీయచరణైరేవ లభ్యా తతో హేతోః అసౌ హంసః పక్షి విశేషః కథన్ను నభవేత్ హంసో నచేత్ ఈదృశగతిసౌందర్య మస్య నఘటేతేత్యర్థః ఇతివ్యంగ్యార్థః. అముమేవాశ్రిత్య విరోధమాహ అతిస్ఫుటే ఇతి. కృష్ణపదే నీలచరణే అతిస్ఫుటే సత్యపి స్ఫుటం యథా తథా దృశ్యమానే సత్యపీత్యర్థః. అముష్మిన్ హంసే ధార్తరాష్ట్రత్వం తన్నామకహంసవిశేషత్వం ననాస్తీతీదన్తు చిత్ర మద్భుతమ్ "రాజహంసాస్తు తే చంచుచరణై ర్లోహితైస్సితాః మలినై ర్మల్లికాక్షా స్తే ధార్తరాష్ట్రాస్సితేతరైః" రిత్యమరః. కృష్ణపదే కృష్ణత్వే పాండవపక్షపాతిత్వే ఇతి యావత్ అతిస్ఫుటే సతి ధార్తరాష్ట్రత్వం ధృతరాష్ట్రసంబంధిత్వం తత్పక్షపాతిత్వ మిత్యర్థః. అముష్మిన్ శ్రీకృష్ణే ననాస్తీతి వాస్తవార్థేన తత్పరిహార ఇతి విరోధాభాసాలంకారః. అత్రాప్రస్తుతార్థప్రతీతి ర్ధ్వని రితి నభ్రమితవ్యమ్. కృష్ణపదేపీత్యపిశబ్దబలాత్ ఇదం తు చిత్రమితి వాక్యార్థబలాచ్చ వాచ్యార్థే కశ్చన విరోధోఽవశ్యం ప్రతీయేత. వ్యంగ్యార్థానాశ్రయణేతు నతత్ప్రతీతి రితి వ్యంగ్యార్థోఽత్ర వాచ్యసిద్ధ్యంగమేవేతి కృత్వా నాసౌ ధ్వనిః. కిన్తు విరోధాభాస ఏవేతి సుష్ఠు. పూర్వార్ధేతు ధ్వనిరేవ స చ ఉత్తరవాక్యేన కవినా స్వయమేవ ప్రకటిత ఇతి గుణీభూతవ్యంగ్యం తదితి బోధ్యమ్. 12

శ్లో॥ తత్పాదపంకేరుహముద్రితాసు
భూమీషు లక్ష్మ్యా న కదన్నివాసః
నవీన మేత త్స్థలపద్మగాపి
సరోజలక్ష్మీ మతియాతి సేతి.

తత్పాదేతి॥ తస్య కృష్ణస్య పాదరూపైః పంకేరుహైః కమలై ర్ముద్రితాశ్చిహ్నితాః తాసు తథోక్తాసు భూమీషు ధరాయాం అవాంతరవిశేష మాశ్రిత్య బహువచన నిర్దేశః. స్థలవిశేషేష్విత్యర్థః. లక్ష్మ్యాః శోభాయాః లక్ష్మీదేవ్యాశ్చ నివాసః స్థితిః కథం న నాస్తు అస్త్యేవేత్యర్థః. లక్ష్మ్యాః కమలాలయత్వాత్ భగవత్పాదకమల చిహ్నరూపేష్వపి కమలేషు లక్ష్మ్యా నివాస ఉచిత ఏవేతి భావః. కమలచిహ్న యుక్తేషు స్థలేషు కమలకృతశోభానివాసశ్చ యుక్త ఏవేతి చ భావః. అథ అయుక్త మాహ. స్థలపద్మగా భూగతచిహ్నభూతకమలస్థా సా లక్ష్మీః శోభా దేవీ చ సరోజలక్ష్మీం కమలగతాం శోభాం లక్ష్మీదేవీమితి చ జయాతి. అతిశేతే ఇత్యే తత్ నవీనం చిత్రమిత్యర్థః. సరోజాపేక్షయా స్థలకమలస్య నికృష్టత్వాదిద మద్భుత మితి భావః. అన్యత్ర భగవత్పాదకమలాంకగతాయాః సరోజనివాసిన్యాశ్చ లక్ష్మ్యా దేవ్యా ఏకత్వే ఉచితే సతి తా మతియాతీతి భేదప్రతిపాదనం చిత్రమితి భావః. అత్ర ధ్వనిరేవ వాచ్యార్థే ప్రతీతస్య విరోధస్య తు స్థలగతాన్యపి ఇమాని పద్మాని నసాధార ణాని కిన్తు విలక్షణాని భగవత్పాదసంబంధిత్వాదితి కృత్వా సరోజాపేక్షయా భగవ త్పాదకమలచిహ్నస్య అతిశయో యుజ్యతే ఏవేతి పరిహారః. 13

శ్లో॥ అక్కాంబ తాతేతి వచాంసి తూర్ణం
శిశుం ప్రసూ ర్గ్రాహయతిస్మ శౌరిమ్
కదాచిదేనం నగిర స్స్పృశేయు
రితి శ్రుతి స్సా కథ మాబభాషే.

అక్కేతి॥ అక్క అంబ "అంబార్థనద్యో ర్హ్రస్వః" ఇతి హ్రస్వః తాత ఇత్యేవం వచాంసి ప్రసూ ర్జననీ శిశుం శౌరిం కృష్ణం గ్రాహయతిస్మ ఉపదిదేశేత్యర్థః. అక్కేత్యంబేతి మామాహ్వాయ తాతేతి నన్దమాహ్వాయేతి వాక్యాని గ్రాహయితుం ప్రథమం పదమాత్రం గ్రాహయామాసేతి భావః. ఏనం కృష్ణం కదాచిదపి గిరః వాక్యాని నస్పృశేయుః నభజేయుః. అయం మూకో భవేదిత్యర్థః. వాచా మవిషయ ఇతిచేతి ప్రతీయతే, ఇత్యేవం రీత్యాహ. ప్రసిద్ధా శ్రుతిః "యతో వాచో నివర్తన్తే" ఇతి శ్రుతిరితి భావః. కథమాబభాషే కథమవదత్ శ్రుతేః ప్రమాణత్వేన శ్రుత్యుక్త స్యాన్యథాభావో నయుజ్యతే ప్రకృతేతు జనన్యుపదిష్టాని అక్కాంబేత్యాది వచాంసి భగవతా గృహీతాన్యేవేతి కృత్వా శ్రుత్యుక్తస్య భగవన్నిష్ఠస్య వాగ గ్రహణస్య అన్యథా భూతత్వాత్ శ్రుతేరప్యప్రామాణ్య మాపాదితమితి భావః. ఏవం ప్రతీయమానస్య విరోధస్య కదా చిదేనం నగిరస్స్పృశేయు రితి వాక్యస్య వాచా మవిషయ ఇత్యర్థవర్ణనా త్పరిహారః. ఇతి విరోధాభాసాలంకారః. అత్రా లంకారేచ కశ్చన విరోధాభాసాలంకారో ధ్వన్యతే. తథాహి వాగవిషయస్య భగ

వతః కథంవా వాగ్విషయత్వమితి విరోధస్య వస్తుతో వాగవిషయత్వం భగవతః క్రీడామనుజబాలకత్వా ద్వాగ్విషయత్వం చేతి పరిహార ఇతి. 14

శ్లో॥ యస్మి న్నసంకీర్ణ మశేషవర్ణనిర్మాణచాతుర్య మనన్యలభ్యమ్
అశిక్షి కృష్ణోఽపి సమస్తవర్ణపరిగ్రహే సోఽయ మిదం నవీనమ్.

యస్మిన్నితి॥యస్మిన్ భగవతి కృష్ణే. అనన్యలభ్యం అన్యైరలబ్ధు మశక్యం అసంకీర్ణం యథా పూర్వోత్తరాక్షరయో స్సంసర్గో యథా నభవతి తథేత్యర్థః. అశేషవర్ణ నిర్మాణచాతుర్యం సకలకాద్యక్షరలేఖనపాండిత్యం అస్తీతి గమ్యతే ఇతి ప్రతీయమానో విరోధార్థః. వాస్తవార్థస్తు అసంకీర్ణం గుణకర్మవిభాగేన అశేషవర్ణనిర్మాణ చాతుర్యం సమస్తబ్రాహ్మణాదివర్ణసృష్టికౌశల మస్తీతి విరోధపరిహారః. భగవతః కృష్ణస్య పరమేశ్వరత్వేన సకలజగజ్జనకత్వాదితి భావః. సోఽయం కృష్ణోఽపి సమస్త వర్ణపరిగ్రహే అక్షరాభ్యాసే ఇత్యర్థః అశిక్షి శిక్షితః గురుణేతి శేషః. ఇదం నవీన చిత్రమిత్యర్థః. స్వయమే వాక్షరనిర్మాతు రక్షరాభ్యాస ఇత్యాశ్చర్య మితిభావః. సర్వజగత్స్రష్టాపి భగవాన్ క్రీడామనుజబాలకీభూయ అక్షరభ్యాసవిషయే శిక్షిత ఇవ నః ప్రతీయతే మాయయా నతు వస్తుత ఇతి వాస్తవార్థః. అత్రాపి విరోధాభాసాలంకారః అత్ర కృష్ణోఽపి నీలోఽపి సమస్తశ్వేతాదివర్ణపరిగ్రహే విషయే అశిక్షీతి ధ్వన్యతే. 15

శ్లో, ప్రౌఢానపి గ్రాహయితుం రుణద్ధి
సదక్షరం గాఢమనశ్నతో యః
స దంభడింభః కథ మక్షరాప్త్యై
పలాయ దక్షో గురుణా నిరోధ్యః

ప్రౌఢానపీతి॥ యః గాఢం చిరమనశ్నతః అభుంజానాన్ ప్రౌఢానపి సత్ నిర్దుష్ట మక్షరం కాదివర్ణం గ్రాహయితుం స్వీకారయితుం రుణద్ధి నిర్బధ్నాతి. లోకే వయసా ప్రౌఢాః చిరమనశ్నతో బాలకా నక్షరగ్రహణాయ నిరుంధన్తి అత్ర తు తద్వైపరీత్యమితి తాత్పర్యమ్. యః కృష్ణః గాఢ మనశ్నతః అనశనరూపం తపః కుర్వాణాన్ ప్రౌఢాన్ అధీతసాంగస్వాధ్యాయాన్ సచ్ఛాభఘ్య మ్పరమార్థమితివా అక్షరం బ్రహ్మ అక్షరం బ్రహ్మవర్ణయోరితి రుద్రః. గ్రాహయితుం ప్రాపయితుం రుణద్ధి విషయేభ్యో నివర్తయతి చేత్యర్థః. “తేషా మహం సముద్ధర్తా మృత్యు సంసారసాగరా”దితి గీతావచనాత్ ఇతివాస్తవార్థః.సః పలాయదక్షః పలాయనసమర్థః దంభడింభః కపటబాలకః అక్షరాప్త్యై అక్షరస్వీకారార్థం గురుణా కథం నిరోధ్య నిర్బంధనీయః ప్రౌఢాన్ గురూనపి అక్షరాప్త్యర్థం నిర్బధ్నతః కృష్ణస్య గురుకృతో

నిర్బంధ ఆశ్చర్యావహ ఇతి భావః. అత్ర పలాయదక్షో డింభః గురుణా స్థూలకాయేన వృద్ధేన వా కథం నిరోధ్యః నకథమపీతి ధ్వనిః. 16

శ్లో॥ అయం గజోఽయం వృషభో మమేతి
స జంతుభి ర్దారుమయై రఖేలత్
యత్క్రీడనం ప్రౌఢపదే ప్యుదార
కాష్ఠాశ్రితేనైవ వృషేణ చిత్రమ్.

అయమితి॥ అయ మేషగజః లాక్షాదినిర్మితో హస్తీ మమ మదీయః తథా అయం వృషభః అనడ్వాన్ మమ ఇత్యేవంరీత్యా సః కృష్ణః దారుమయైః దారువికారైః జంతుభిః గజాదిభి స్సమ మఖేలత్ – క్రీడతిస్మ బాల్యే అజ్ఞానా త్ప్రతికాభిః క్రీడన ముచితమేవేతి భావః. ప్రౌఢపదేఽపి ప్రౌఢత్వేఽపి ఉదారకాష్ఠాశ్రితేన స్థూలదారు మయేన వయోగౌరవవశేన స్థూలదారుమయవృషభాపేక్షేతి భావః. అన్యత్ర ఉదార కాష్ఠా అత్యుత్కర్ష, తామాశ్రితేన అత్యుత్కృష్టేనేత్యర్థః. వృషేణ వృషభేణసహ అన్యత్ర సుకృతేనసహ యత్క్రీడనం యస్య కృష్ణస్య క్రీడనం భవతీతి శేషః. చిత్రం బాల్యే అజ్ఞానా ద్దారుమయవృషభక్రీడనం యుజ్యతేఏవ. ప్రౌఢత్వే తత్క్రీడన మద్భుతమితి భావః. ఉక్తాద్భుతస్య అర్థాన్తరవర్ణేన పరిహార ఇతి విరోధాభాసాలంకారః. అత్ర వృషభేతి జాత్యేకవచన మత్యుత్కృష్టైర్వృషభై స్సహ యత్క్రీడనమితి వృషభసప్తకమర్దనం గమ్యతే. తత్ర చిత్రం తేషాం వృషభాణాం దుర్దాంతత్వాదితి ధ్వనిరేవ. అత్ర అన్యోఽప్యర్థః ప్రతీయతే. తథాహి బాల్యాదారభ్య యస్య యత్ర అభిరుచిః తత్ర స ప్రౌఢత్వే పరినిష్ణాతో భవతీతి సర్వజనవిదితం హీదమ్. ఏవం స్థితే శ్రీకృష్ణః బాల్యే గోవృషభాదిభిః క్రీడితవానితి బాల్యాపగమేఽపి నన్దగోవృషభపరిపాలనేన క్రీడితవానితి అస్మిన్నర్థేతు చిత్రమితి మూలస్థస్య పదస్య కాక్వా నచిత్రమిత్యర్థః కల్ప్యః. 17

శ్లో॥ యదేష వత్సా న్పరిగృహ్య రేమే
తదస్యయుక్తం ఖలు వత్సలత్వమ్,
విచారయంతః కథమన్యథా తు
జనార్దనే వత్సలతాం ప్రతీమః.

యదితి॥ యద్యస్మా దేష కృష్ణః వత్సాన్ గోశిశూన్ పరిగృహ్య వాల్యల్వాన స్వీకృత్య రేమే క్రీడితవాన్ తత్తస్మాత్ అస్య కృష్ణస్య వత్సలత్వం వత్సాన్ లాతి ఆదత్తే ఇతి వత్సలః తస్య భావ స్తత్త్వం వత్సపరిగ్రహీతృత్వమితి యావత్. దయా

ఘత్వమితిచ గమ్యతే. యుక్తంఖలు అన్యథా పూర్వోక్తాద్భిన్నప్రకారేణ విచార్య యన్తః పరిశీలయన్తస్తు వయమిత్యాక్షిప్యతే. జనార్దనే జనానర్దయతీతి జనార్దనః నన్ద్యాదిత్వాల్ల్యుః తస్మిన్ వత్సలతాం వాత్సల్యం కథం ప్రతీమః జానీమః న కేనాపి ప్రకారేణేత్యర్థః. "వత్సలో నత్సరో వత్సీ రత్నగర్భో ధనంజయః" ఇతి జనార్దనే భగవతి వత్సలశబ్దప్రయోగః విష్ణుసహస్రనామసు ప్రసిద్ధః. సతు నైవ యుజ్యతే జనానామర్దనస్య నృశంసకర్మత్వేన జనార్దనత్వవత్సలత్వయోః సామానాధికరణ్యస్య దుర్లభత్వాదితి కృత్వా తత్ప్రయోగస్య కా గతిరితి విచారయన్త స్సుధియః వత్సాన్ లాతీతి వత్సలఇతి వ్యుత్పత్త్యా జనార్దనస్య గోపత్వేన వత్సలశబ్దప్రయోగో ఘటతే ఇతి నిరణయన్నితి భావః. అత్ర నిరుక్తిరలంకారః. "నిరుక్తి ర్యోగతో నామ్నా మన్యార్థత్వప్రికల్పన" మితి లక్షణాత్. జనార్దనే ఇత్యత్ర తు పరికరాలంకారః— 18

శ్లో॥ కూరం సుధాకల్ప మభుఙ్క్త కృచ్ఛ్రా
సోఽయం ప్రతిగ్రాసముపాసనాభిః
నిర్బధ్నతామేవహి మాగ్ధ్యమాసీ
దజస్రతృప్తం త మహో న తస్య.

కూరమితి॥ సోఽయం కృష్ణః సుధాకల్ప మమృతతుల్య మీషదసమాప్తే కల్పప్. కూర మన్నం కూర మాహార ఇత్యన్నపర్యాయేష్వజయ్యః. ప్రతిగ్రాసం ప్రతికబళం ఉపాసనాభిః ప్రార్థనాభిః కృచ్ఛ్రా కష్టేన అభుఙ్క్త బుభుజే బాలాః ఖలు క్రీడాలోలుపతయా ఆహారమనిచ్ఛన్తః యవాగూం పిబ సిఖాతే వర్ధిష్యతే ఇత్యాదిప్రరోచనా వాక్యైః పిత్రాదిభి ర్వంచితాః సన్తః కృచ్ఛ్రేణాన్నమశ్నన్తీతి స్వభావసిద్ధస్యైవ వర్ణనా త్స్వభావోక్తిరలంకారః. సుధాకల్పమిత్యనేన ఆహారే నీరసత్వమనుసంధాయ నేన మనశనం కిన్తు క్రీడాదిభి స్తృప్తత్వాదేవేతి బాల్యాదేవేతివా ధ్వన్యతే. నను కిమేవ మస్య మూర్ఖత్వమితి శంకాయామాహ నిర్బధ్నతామితి. అజస్రతృప్తం నిత్యతృప్తం చోరిత దుగ్ధపానాదినా సంతృప్తమితి భావః. అవాప్తసమస్తకామమితి ధ్వన్యతే తం బాలకృష్ణం నిర్బధ్నతాం నిరుంధతామేవ మాగ్ధ్యం మూఢత్వమాసీత్. తస్య నిర్బధ్యమానస్య కృష్ణస్య తు న మాగ్ధ్య మాసీదిత్యర్థః లోకే ఇష్టసాధనతాజ్ఞాన శూన్యస్య అభుంజానస్య బాలస్య మాఢ్యం నిర్బధ్నతాన్తు ప్రాప్తిః అత్రితు తద్వైపరీత్యమితి అహో చిత్రమిదమితి భావః— 19

శ్లో॥ యదర్థితో భోక్తు మసౌ సవిత్ర్యా
ముహు స్తదుద్వేలవిలాసమాత్రమ్
భక్తానురక్తః కథమన్యథా తు
స భక్తవైరస్య భరం బిభర్తు॥

యుచితి॥ అసౌ కృష్ణః సవిత్ర్యా జనన్యా భోక్తుం భోజనార్థమిత్యర్థః. ముహుః పునఃపునః అర్థితః ప్రార్థిత ఇతియత్ తత్ ప్రార్థ్యమానత్వమ్ ఉద్వేలవిలాస మాత్రమ్ అతిశయలీలైవేత్యర్థః. సత్వాన్న వైరస్యాదితి భావః. అముమేవ భావార్థం వివృణోతి ఉత్తరార్థేన. అన్యథా విలాసమాత్రత్వానంగీకారేతు భక్తానురక్తః భక్తే అన్నే అనురక్తః అభిలాషీ భక్తే ష్వాశ్రితేషు అనురక్తః కృపాళురితి చ గమ్యతే. సః భక్తవైరస్య భరం భక్తే భక్తేషుచ వైరస్యభరం విరసత్వాతిశయం కథం కేన ప్రకారేణ బిభర్తు భజతు నకథమపీతి భావః. అత్ర పూర్వార్థోక్త విలాసమాత్రత్వస్య ఉత్తరార్థేన సమర్థనా త్కావ్యలింగం. తచ్చ భక్తశబ్దగతశ్లేషో త్థాపితమితి బోధ్యమ్. భక్తేష్వనురక్తస్య కృష్ణస్య భక్తప్రార్థనాంగీకార ఉచిత ఏవేతి కృత్వా స్వాశ్రితయశోదాకృతస్వభోజనప్రార్థనానంగీకారో యద్యప్యనుచితః తథాపి మయీయమనురక్తావా నవా. తత్రాపి దృఢానురక్తావా నవేతి తదాశయం పరిశీల యితుం శ్రీకృష్ణస్యాయం విలాస ఏవ, నతు భక్తేషు నైర్ఘృణ్యేన వైరస్యాదితి ధ్వనిః-

శ్లో॥ ఉచ్చై ర్న్యధీయం తపయాంసి తస్య
పయోముషః ప్రేక్ష్యతు వామనత్వమ్
అపాహరత్తాని తథాపి కేన
దస్యావగమ్యం నిఖిలోన్నతత్వమ్.

ఉచ్చైరితి॥ పయోముషః క్షీరచోరస్య తస్య కృష్ణస్య వామనత్వం హ్రస్వత్వం ప్రేక్ష్య దృష్ట్వా హ్రస్వోఽయమితి విచార్యేత్యర్థః. పయాంసి క్షీరాణి ఉచ్చైః ఉపరి న్యధీయన్త నిహితాని జనన్యాదిభిరితి శేషః. తథాపి తాని ఉచ్చస్థాని పయాంసి అపాహరత్ హృతవాన్ స ఇతి శేషః తస్య కృష్ణస్య సంబంధి నిఖిలోన్నతత్వం సర్వాధికత్వం కేన పురుషేణ అవగమ్యం జ్ఞేయం నకేనాపీత్యర్థః. హ్రస్వత్వేన దృశ్యమానత్వాదయం హ్రస్వ ఏవేతి సర్వే జానన్తి పీఠద్వారనిషణ్ణబాలకగళారూఢ త్వేన సర్వేభ్యోపి దీర్ఘ ఏవ భవిష్యతీత్యత ద్విధిత్సితం కే జానీయు రితిభావః. అత్రాయం వ్యంగ్యార్థః. పయోముష స్తస్యేత్యభేదేన నిర్దేశః. నిదర్శనాలంకారార్థః మేఘతుల్యస్య విష్ణోరిత్యర్థః. నచ మేఘే పయోముట్ఛబ్దప్రయోగో దుర్లభ ఇతి వాచ్యం. సముద్రగతాని పయాంసి మేఘోఽపహరతీతి హేతునా పయోముట్ఛబ్దస్య తత్ర యౌగికత్వా ద్వామనత్వం వామనావతారత్వం ప్రేక్ష్య ఊహిత్వా భగ వాన్ వామనావతారే త్రివిక్రమో భూత్వా బ్రహ్మాండ మాక్రమిష్యతీతి యోగ దృష్ట్యా మత్వేత్యర్థః. పయాంసి బ్రహ్మాండావరకాని జలాని ఉచ్చై రుపరి న్యధీయన్త బ్రహ్మణేతి శేషః. బ్రహ్మాండ స్యోర్ధ్వకర్పరాదుపరి జలానాం వర్తమానత్వా దిద ముక్తమ్. తథాపి తాని పయాంసి అపాహరత్. పాదప్రసారణేన బ్రహ్మాండోర్ధ్వకర్పరం

భిత్త్వా జలాన్యథః ప్రసారయామాసేతి భావః. అతఏవాస్య గంగాజనకత్వప్రసిద్ధిః. తస్య త్రివిక్రమస్య నిఖిలోన్నతత్వం కేనావగమ్యం. న కేనాపి. బ్రహ్మాపి ఏతావత్పర్యన్తం విష్ణుర్వ్యాప్తుం శక్నోతీతి య మవధిం నిర్మమే తస్యాపి భగ్నత్వాత్ బ్రహ్మ సృష్టజన్తుషు కోవా తన్మహిమాన మున్నయేదితి భావః. 21

శ్లో. లబ్ధాం స్వమాతురపి చౌర్యవశా దవాప్తా-
మాస్వాద్య దుగ్ధలహరీ మనవాప్తతృప్తిమ్
సంస్మృత్య బాలవనమాలినమాశ్రితోఽసౌ
దుగ్ధాంబుధిం కుత ఇతి వ్యయితాద్యశంకా.

లబ్ధామితి॥ స్వమాతు ర్యశోదాయా స్సకాశాల్లబ్ధాం ప్రాప్తాం తయా దత్తామిత్యర్థః. చౌర్యవశాత్ స్తేయకర్మబలా దవాప్తాం ప్రాప్తాంచ దుగ్ధలహరీం క్షీరప్రవాహ మాస్వాద్య పీత్వాపి అనవాప్తతృప్తిం అప్రాప్తాలంబుద్ధిం బాలవనమాలినం బాలకృష్ణమ్ సంస్మృత్య సమ్యక్స్మృత్వా ఏతత్స్మరణహేతునేత్యర్థః. అసౌ కృష్ణః దుగ్ధాంబుధిం క్షీరసముద్రం కుతః కస్మాద్ధేతో రాశ్రితః భూతే క్తః పురేతి శేషః ఇతిశంకా సందేహః అస్మాకమితి శేషః అద్య వ్యయితా నష్టా నిరవధిక దుగ్ధపిపాసాసత్త్వా న్నిరన్తరదుగ్ధాబ్ధిశాయీతి నిశ్చినుమ ఇతి భావః. అత్ర సంస్మృత్య శంకావ్యయితేతి శంకాయా స్సంస్మరణాధికరణత్వాసంభవేఽపి వయం సంస్మృత్య శంకా మపాకుర్మ ఇత్యర్థాశ్రయణా త్కథంచిల్ల్యప ఉపపత్తి ర్బోధ్యా. 22

శ్లో॥ భూత్వా స్వయం విధురపి ప్రకటం రిరంసుః
యేనాసకృ ద్విధుమసౌ జననీం యయాచే
దుష్ప్రాపతా మతిరపి స్వపదాశ్రితేఽస్మిన్
తేనైవ మౌగ్ధ్యమిదమస్తు ముదాం నిదానమ్.

భూత్వేతి॥ అసౌ కృష్ణః స్వయం విధు ర్విష్ణు శ్చన్ద్రశ్చ "విధు ర్విష్ణౌ చన్ద్రమసీ" త్యమరః. భూత్వా భవన్నపీత్యర్థః. ప్రకటం యథాతథా రిరంసుః రన్తుమిచ్ఛుస్సన్ యేన మౌగ్ధ్యేన హేతునా జననీం యశోదాం విధుం చన్ద్రం అసకృత్ ముహుర్ముహుః యయాచే యాచితవాన్ దుహ్యాచ్ప్రచ్ఛేతి యాచతి ర్ద్వికర్మకః. చన్ద్ర స్సులభో దుర్లభో వేత్యంశ మవిచార్య కేవలమౌగ్ధ్యేన బాలా శ్చన్ద్రం వాంఛన్తీతి ప్రసిద్ధిః తథైవాయం కృష్ణోపీతి భావః. అత్ర స్వయం విధుస్సన్నపి విధుం యయాచే ఇతి విరోధస్య విధు ర్విష్ణురి త్యర్థవర్ణనేన పరిహారా ద్విరోధాభాసః. తేనచ ఇతరబాలాపేక్షయా కృష్ణస్య అతిమౌగ్ధ్యం వ్యజ్యతే. స్వభిన్నం విధుం తే వాంఛన్తి అయన్తు

స్వమేవ విధు మజాన న్వాంఛతీతి భేదాత్. తేన మాహాత్మ్యేనైవ స్వపదాశ్రితే స్వస్య విష్ణోః పదం స్వపదం విష్ణుపద మాకాశ ఇతి యావత్. తదాశ్రితే తత్ర వర్తమాన ఇత్యర్థః. స్వచరణసేవకే ఇతి చ గమ్యతే. అస్మిన్ విధౌ దుష్ప్రాపతామతిరపి దుర్లభ ఇతి బుద్ధిరపి ఆసీదితి శేషః. అర్థాత్తస్యైవ స్వచరణసేవకే దౌర్లభ్యబుద్ధిరితి విరోధః. వ్యోమగతే దౌర్లభ్యబుద్ధి రుచితైవేతి పరిహారః. ఇదం శ్రీకృష్ణసంబంధి మాహాత్మ్య మజ్ఞానం ముదాం సంతోషాణాం నిదానం హేతు రస్తు. న స్సంతోషప్రదం భవత్వి త్యర్థః. అత్రాయం వ్యంగ్యార్థః. అసౌ పరమాత్మా స్వయం విధు ర్విష్ణు స్సర్వవ్యాపీ ఇత్యర్థః భూత్వాపి బ్రహ్మేతీత్యర్థః యేన లీలావశేన హేతునా ప్రకటం రిరంసుస్సన్ జననీం ప్రకృతిం విధుం చన్ద్ర ముపలక్షణ మిదం సకలదేవాదిచతుర్విధజన్తుజాలస్య యయాచే ప్రకృతికార్యత్వా చ్చన్ద్రాదీనాం తదర్థం ప్రకృతిప్రార్థనమితి భావః. ''మేనే సన్త మివాత్మానం సుప్తశక్తి రసుప్తదృక్ యదృచ్ఛయైవ ఉపగతా మభ్య పద్యత లీలయా'' ఇతి భాగవతాత్ 'బహుస్యాం ప్రజాయేయేతి' శ్రుతేశ్చ పరమాత్మా బ్రహ్మాదిభిః క్రీడనకైరివ లీలయా చిక్రీడిషుః ప్రకృతిం ప్రపేదే ఇతి పరమార్థః. ఏవం లీలయా ప్రకృతివశాత్ప్రపఞ్చాకారేణ ప్రతీయమానేపి స్వపదాశ్రితే స్వస్వరూపే స్థితవతి అస్మిన్ పరమాత్మని వస్తుతస్తస్యావికృతత్వా దితి భావః. తేనైవ లీలా వశేన దుష్ప్రాపతామతిర ప్యస్మాకం జాతా భగవల్లీలయా మోహితా వయం భగవదంశత్వేన భగవ దభిన్నా వయమితి స్వస్వరూపమజానానా స్సన్తః భగవన్తం దుర్లభం మన్యామహే ఇత్యర్థః. ఇద మస్మదీయం మాహాత్మ్యం ముదాం భగవత్సం తోషాణాం నిదాన మస్తు. స్వస్వరూపం విదిత్వా యది సర్వే వయం తూష్ణీ మాసామహే తర్హి భగవతః ప్రపఞ్చక్రీడైవ లుప్యేత. తతశ్చ తస్య మహానపరితోష స్స్యాత్ చిక్రీడిషయైవ భగవతః ప్రకృతిస్వీకారాత్ తస్మాత్ యది వయ మజ్ఞ త్వేన దేహాది ష్వాత్మత్వభ్రాన్త్యా బహుభావశబలితాః ప్రపఞ్చాన్తఃపతితాః పుత్రాద్యుత్పాదనద్వారా ప్రపఞ్చం విస్తారయామ స్తర్హి భగవాన్ సంతుష్య తీతి భావః. అన్యోఽప్యర్థః ప్రతీయతే. విధు ర్విష్ణుః స్వయం ప్రకటం రిరంసు ర్భూత్వా ఆత్మరతిం త్యక్త్వా స్త్రీరతిం వాంఛన్నిత్యర్థః. యేన లీలావశేన జననీం లక్ష్మీం జననీ జానకీ సాక్షా జ్జనకో రఘునన్దన ఇత్యుక్తత్వా త్త్రిలోకజననీ లక్ష్మీ రిత్యర్థః. విధుం చన్ద్రం విషయనిగరణేన ముఖం యయాచే. యాచ్ఞాప్రకారస్తు ''ఈష ద్దర్శయ వక్త్రచన్ద్రమమ నేకా తావతా తే క్షతి'' రిత్యాద్య స్మదీయే రుక్మిణీపరిణయే ద్రష్టవ్యః. నను స్వోరుగతలక్ష్మీముఖచంద్రో బలాదపి చుంబ్యతాం కిం పునర్యా చ్ఞయే త్యత ఆహ దుష్ప్రాపేతి. స్వపదాశ్రితేపి నిజోరుస్థానగతేపి అస్మి న్ముఖచంద్రే తేనైవ దుష్ప్రాపతామతిరాసీదితి కరావరోధా వతిముదే బలాత్కారేణ సుల భేపి లీలయా దుర్లభత్వ మేవేతి భావః. బలాత్కారేతు రతివైరస్యం బోధ్యమ్.

ఇదం మౌగ్ధ్యం లక్ష్మ్యాః ముగ్ధాత్వాం నః ముదాం నిదానమస్తు. లక్ష్మ్యా అపి సుర తేచ్ఛావర్తేవ కిన్తు ముగ్ధాత్వాల్లజ్జయా సా తిరోభూతేతి భావః. ఇతి ప్రథమదిన సంభోగః ప్రతీయతే. 23

శ్లో॥ యదవ్యక్తై ర్వర్ణై ర్మధురమధురం వ్యాహరదసా
వహేతుం హాసం వా వ్యతనుత దరస్మేరవదనమ్
నిరుద్ధో య త్ప్రేమ్ణా ప్యసరదరమానర్తితకరో
న తస్మై కో నామ స్పృహయతు విలాసాయ జగతి.

యదతి॥ అసౌ బాలకృష్ణః అవ్యక్తైః అస్పష్టైః వర్ణైః కాదిభిరక్షరైః మధురమధుర మతిమధురం యథా తథా వ్యాహరదువాచేతి యత్ తథా దరస్మేరవదనం దర స్మేరః మందస్మితం తద్యుక్తం వదనం ముఖం యస్మిన్ కర్మణి తద్యథాతథా. మందస్మితవదన స్సన్నిత్యర్థః అహేతుం నిష్కారణం హాసం ప్రకాశస్మితం వ్యత నుత విస్తారయామాసేతి యత్ చ ప్రేమ్ణా స్నేహేన నిరుద్ధోఽపి నివారితోఽపి మాత్రేతి శేషః. అరమీషదానర్తితకరః ప్రచాలితహస్త స్సన్ అసరత్ చచాలేతి యత్ తస్మై విలాసాయ లీలాజాలాయ్యేత్యర్థః. జగతి లోకే కో నామ పురుషః నస్పృహయతు స్పృహాం న కరోతు. సర్వోఽపి స్పృహయత్యేవేత్యర్థః. స్వభా వోక్తిరలంకారః. 24

శ్లో॥ పయః పీత్వా చౌర్యా దమృతమనిగూఢం వితరతః
నలం కించి న్నీత్వా నిఖిలఫలజాలాని దదతః
ముషిత్వైవద్విత్తం స్వపదమపి తేభ్యో వితరతః
కథం భూయ స్తస్యావినయ మపి న క్షామ్యతు జనః.

పయఇతి॥ చౌర్యాత్ చౌర్యేణేత్యర్థః. పయః క్షీరం పీత్వా అనిగూఢం ప్రకాశం యథా తథా అమృతం సుధాం మోక్షం చ వితరతః దదతః కించిత్ఫలం చూతా దికం నీత్వా గృహీత్వా స్వీకృత్యేత్యర్థః. నిఖిలఫలజాలాని సర్వవిధఫలసమూహాని సర్వపురుషార్థానితి చ దదతః ప్రయచ్ఛతః ఈష ద్విత్తం స్వల్పధనం ముషిత్వా చోరిత్వా అపహృత్యేతి చ యస్యానుగ్రహ మిచ్ఛామి తస్య విత్తం హరా మ్యహ మితి గీతావచనాత్. తేభ్యః సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థీ స్వపదం స్వస్థానమపి వైకుంఠ మపీతిచ వితరతః దదతః తస్య కృష్ణస్య అవినయం దౌర్జన్య మపి జనః లోకః కథం భూయః కథం పునః కథంవే త్యర్థః. నక్షామ్యతు నసహతామ్ అపితు సహే తైవేత్యర్థః. అవినయా దపి స్వస్యాధికఫలలాభాదితి భావః. అత్ర పరివృత్త్యాలంకారః

పరివృత్తి ర్వినిమయో న్యూనాభ్యధికయో ర్మిథ ఇతి లక్షణాత్. అత్ర 'పత్రం పుష్పం ఫలం తోయం యో మే భక్త్యా ప్రయచ్ఛ'తీతి భగవద్వచనానుసారేణ భక్త్యా యద్యపి పయః ఫలాదీని భగవతే కృష్ణాయ గోపాసీసమర్పయామాసుః. తథాపి చౌర్యేణాపి గోపీభ్య స్సకాశా త్పయఃఫలాదికం గృహీత్వా భగవాన్ తేభ్యో ముక్తిం దదాతీతి భగవతః పరమకారుణికత్వం వ్యజ్యతే. కించ యథా కశ్చిచ్చోరః స్వచౌర్యే బహిర్గతే సతి స్వచోరితధనాదధికం తేభ్యో దత్వా స్వాశిషా మపాకరోతి. ఏవం కృష్ణోఽపీతి అహో అస్య చోరస్య యుక్తి రితి వ్యజ్యతే. 25

శ్లో॥ పయఃస్వాదం స్వాదం త్వరిత మతిదూరం ప్రసరతః
పున ర్మాతు ర్ముగ్ధై రనునయనజల్పై రుపయతః
ఘృతక్షీరద్రప్సైకలితవపుష స్తస్య హసత
స్సుఖం లీలాజాలైః కియదివ సవిత్రీ న భజతామ్.

పయఇతి॥ పయః క్షీరం స్వాదం స్వాదం ఆస్వాద్యాస్వాద్యేత్యర్థః. ఆభీక్ష్ణ్యేణముల్. త్వరితం శీఘ్రమేవ అతిదూరం యథాతథా ప్రసరతః ప్రయాతస్య పునః భూయః మాతు ర్యశోదాయా స్సంబంధిభిః ముగ్ధైః రమ్యైః అనునయనజల్పైః అనునయ వాక్యైర్హేతుభిః ఉపయతః సమీపం ప్రాప్తస్య ఘృతక్షీరయోః ద్రప్సైః బిందుభిః ఆకలితం వ్యాప్తం వపు ర్దేహో యస్య తస్య తథోక్తస్య విప్రుట్స్త్రీ పృషతో బిందు స్తోకో ద్రప్స ఇతి వైజయన్తీ. హసతః స్మయమానస్య తస్య కృష్ణస్య సంబంధిభిః లీలాజాలై ర్విలాససమూహైః కియదివ సుఖ మానన్దం సవిత్రీ జననీ నభజతామ్ స ప్రాప్నోతు పరమానన్దం భజత్యేవేత్యర్థః. 26

శ్లో॥ అకాలుష్యం జజ్ఞే తదవయవధూళీవ్యతికరా
దభూత్పంకాపాయ స్తదురు పదపంకచ్ఛురణతః
అభూన్నిర్లేపత్వం తదవిరళలాలాప్లుతతయా
యశోదాయాః కస్మా దితి ఖలు న విద్మః కిథమపి.

అకాలుష్యమితి॥ యశోదాయాః తదవయవధూళీవ్యతికరాత్ శ్రీకృష్ణశరీరపరాగ సంపర్కా ద్ధేతోః అకాలుష్యం మాలిన్యాభావ ఇతి విరోధః మనః క్షోభరాహిత్య మితి పరిహారః. జజ్ఞే జాతమ్ తథా యశోదాయాః తదురుపదపంకచ్ఛురణతః తస్య కృష్ణస్య ఉరుర్మహాన్ యః పదపంకః చరణలగ్నకర్దమః తస్య ఛురణతః లేపనా ద్ధేతోః పంకాపాయః కర్దమవియోగః పాపరాహిత్యంచ పంకోఽస్త్రీకర్దమైనసో రితి వైజయన్తీ. అభూత్ తథా యశోదాయాః తదవిరళలాలాప్లుతతయా తస్య కృష్ణస్య

అవిరళయా సాంద్రయా లాలయా వక్త్రస్రుతజలేనేత్యర్థః సృణికా స్యందినీ లాలేత్య
మరః ఆప్లుతతయా వ్యాప్తత్వేన హేతునా నిర్లేపత్వం ద్రవీభూతవస్తుసంసర్గాభావః
పుణ్యపాపసంబంధరాహిత్యం చ "తద్విద్వాన్ పుణ్యపాపే విధూయేతి" శ్రుతేః
అభూత్ భగవత్సంబంధేన ఆదౌ మనః క్షోభాభావః తతస్తద్ధేతుభూతపాపక్షయః
తతః పుణ్యస్యాపి త్యాగ ఇతి భావః. కస్మాదితి కుత ఏవమితి కథమపి కృచ్ఛ్రేణాపి
న విద్మః ఖలు న జానీమ ఏవ విరుద్ధవిషయత్వా దిత్యేకత్ర అవాఙ్మానసగోచర
మహిమత్వాత్కృష్ణస్యేత్యన్యత్ర చ భావః. యద్వా తదవయవధూళీవ్యతికరా
ద్యశోదాయా అకాలుష్యం కస్మాజ్జజ్ఞే ఇత్యేవం తత్ర ద్వాక్యే ఏవ కస్మాదితి
పదమన్వేతవ్యమ్. ఇతీదం ను వయం కథమపి న విద్మ ఇత్యన్వయః. విరుద్ధకార్య
స్యోత్పత్తిరూపో విషమాలంకారః. సచ శ్లేషోజ్జీవితః. 27

శ్లో. అనశ్రురుదితై రసావసమయే పయఃప్రార్థనైః
కరాంబరవికర్షణై ర్భువి సరోష ముల్లుంఠనైః
అసాంత్వవచనగ్రహై రకృత విప్రియం యత్తదా
తపోనిచయసంచితం త దహితం జనన్యాః కుతః.

అనశ్రురుదితైరితి॥ అసౌ కృష్ణః అనశ్రు రుదితైః అశ్రుహీనరోదనైః మిథ్యా
భూతైః రోదనైరితి భావః వస్తుతో రోదనే తు నేత్రాభ్యా మశ్రుస్రవణస్య ఔచి
త్యాత్. అసమయే అకాలే మధ్యాహ్నాదావిత్యర్థః. పయః ప్రార్థనైః క్షీరాభ్యర్థ
నాదిభిః కరాంబరవికర్షణైః కరాభ్యా మంబరస్య వస్త్రస్య విశేషేణ గ్రహణైః
భువి భూమౌ సరోషం రోషయుక్తం యథా తథా ఉల్లుంఠనైః ఉద్భ్రమణైః
అసాంత్వవచనగ్రహైః సామవాక్యానామశ్రవణైశ్చ ఏతైః కృత్యైః జనన్యాః యశో
దాయాః యద్విప్రియ మప్రియ మకృత చకార తపోనిచయసంచితం సుకృతపరిపాక
లబ్ధం తత్ బాలకృష్ణకర్తృకవస్త్రాకర్షణాదికం విప్రియం జనన్యా మాతుః
కుతః కథ మహిత మప్రియం భవేత్. నకథమపీత్యర్థః. కేశాకర్షణనఖదన్తవ్రణా
దికం ప్రియకర్తృకం యథా కామిన్యాః ప్రియం తద్వత్పుత్రకర్తృక మంబరా
కర్షణాదికం మాతు రపి ప్రియమేవేతి భావః. 28

శ్లో॥ మాత ర్దేహి పయ శ్శిశో కి మధునా వర్తేత దుగ్ధం కదా
తర్హ్యాయాతు పితృప్రసూః కిమధునా తాత ప్రసూ ర్జీవతి
నో సాయం కిమిదం తమః ప్రకటతా సా గర్భగేహే స్ఫుటే
త్యాలాపోఽస్తు యశోదికాతనయయోః న శ్రేయసే భూయసే.

మాతరితి॥ హే మాతః జనని పయః క్షీరం దేహి దిశ. హే శిశో కృష్ణ అధునా అపరాహ్ణే ఇత్యర్థః. దుగ్ధం పయః వర్తేత కిమ్. నవర్తత ఏవేత్యర్థః. కదా తర్హి తర్హి కదా దాస్యసీతి శిశోః ప్రశ్నః. పితృప్రసూః సాయంకాలః "సాయం సంధ్యా పితృప్రసూ" రిత్యమరః. పితుర్జనకస్య ప్రసూ ర్మాతా పితామహీతి చ. ఆయాతు ఆగచ్ఛతు ఇతి మాతురుత్తరమ్. తాతప్రసూః పితామహీ అధునా జీవతి కిమ్. ప్రాణితి కిమ్ ఇతి శిశోః ప్రశ్నః. నో నతథా. సాయం సాయంకాల ఇతి పితృప్రసూరితి పదస్యార్థ ఇతి మాతురుత్తరమ్. ఇదమేతత్కిమ్ కోఽయం వర్తమానకాల ఇత్యర్థః. ఇతి శిశువాక్యం తమఃప్రకటతా తమసః ప్రాకట్యం యత్రాస్తి స సాయంకాలః అయన్తు అపరాహ్ణకాల ఏవ నతు సాయమితి యశోదాయాః ఉత్తరమ్. సా తమః ప్రకటతా గర్భగేహే గృహాభ్యన్తరే గృహే స్ఫుటా సూర్యకాన్తిప్రసారణాభావేన గర్భగృహే తమస స్సత్త్వాత్తత్ర సాయం వర్తత ఏవేతి కృత్వా మమ పయో దేహీతి శిశో రాశయః. ఇతి ఏవం రూపః యశోదకాతనయయోః యశోదాసుతయోః సంబంధీ ఆలాపః అన్యోన్యభాషణమ్ నః అస్మాకం భూయసే అమితాయ శ్రేయసే మోక్షాయేత్యర్థః. అస్తు భవతు. ప్రశ్నోత్తరికాలంకారః అన్యోన్యభాషణం యత్స్యాత్సా ప్రశ్నోత్తరికా మతేతి లక్షణాత్. 29

శ్లో॥ గాయంతీ వివిధాః కథా మురరిపోః పూర్వావతారాశ్రితా
డోలా చాలన మాదధే యదుదయన్మోదా యశోదా శిశోః
శ్రుత్వైత త్సుఖపారవశ్య ముభజ ద్యద్వ్యాప తంద్రీచ్ఛలా
దాకల్పం వితనోతు న స్తదుభయం కల్యాణపారంపరీమ్.

గాయన్తీతి॥ ఉదయన్మోదా ఉద్భూతసంతోషా యశోదా మురరిపోః కృష్ణస్య సంబంధినీః పూర్వావతారాశ్రితాః ప్రాచీనమత్స్యాద్యవతారాశ్రయాః వివిధాః బహువిధాః కథాః గాథాః గాయన్తీ కీర్తయన్తీ సతీ శిశోః కృష్ణస్య డోలాచలనం ప్రేంఖాసంచారణ మాదధే చకారేతి యత్ ఏత ద్యశోదాగీతం శ్రుత్వా సః కృష్ణః తంద్రీఛలాత్ నిద్రావ్యాజాత్ అపహ్నవాలంకారః. సుఖపారవశ్య మానన్దపరవశత్వ మభజ త్ప్రాపేతి యత్ తదుభయం తద్ద్వయం నః ఆకల్పం ప్రళయపర్యన్తం కల్యాణపారంపరీం శుభసమూహం వితనోతు విస్తారయతు. అత్ర పూర్వార్ధే స్వభావోక్తిః ఉత్తరార్ధే తు అపహ్నవసంసృష్టా స్వభావోక్తిః. 30

ఇతి త్రింశత్ శ్లోక్యా కృష్ణబాలలీలాం వర్ణయిత్వా అథ కథాం ప్రస్తౌతు మారభతే

గ॥ ఏవ మతిదుర్లలితమపి కమనీయచరిత్రం ప్రతారితవల్లవయువతీజన మనవరత నవనీతచౌర్యపర్యుత్సుక మేన మర్భకం నియన్తు మపారయన్తీ గోపసీమన్తినీసంహతి స్సంభూయ తదీయ మవినయం మాత్రే న్యవేదయత్.

ఏవమితి॥ ఏవం పూర్వోక్తరీత్యా అతిముగ్ధలలితం అతిదుర్విదగ్ధమపి కమనీయచరిత్రం మనోజ్ఞచరితం ప్రతారితవల్లవయువతీజనం వంచితగోపీనివహం గోపికా వంచయిత్వా తద్దుగ్ధనవనీతాదికం చౌర్యేణాపహృతవన్తమితి భావః. ఇమమేవ విస్తృణోతి అనవరతేతి అనవరత మవిరతం యథా తథా నవనీతస్య ముగ్ధస్నిగ్ధాంశస్య చౌర్యే స్తేయకర్మణి పర్యుత్సుకం సముల్లాసం తథోక్తమేన మర్భకం బాలకృష్ణం నియన్తుం శిక్షితు ముపారయన్తీ అశక్తా ప్రభుపుత్రత్వా దజేయత్వాచ్చేతి భావః. గోపసీమన్తినీసంహతిః గోపికానివహః సంభూయ మిళిత్వా తదీయం కృష్ణసంబంధి అవినయం దౌర్జన్యం మాత్రే యశోదాయై న్యవేదయత్ నివేదయామాస. సర్వా అప్యేకగ్రీవం కృష్ణకృతనవనీతాపహరణాదిదుష్టచేష్టాః విజ్ఞాపయామాసు రితి భావః. 31

గ॥ సాపి సమనంతర మతిమాత్రపుత్రవాత్సల్యా త్తత్సమర్పిత మశేషమపి తదుపాలంభభాషిత మనాకర్ణితకేన పరిభూయ తనయనియమన మనురహసమభినినాయ.

సాపీతి॥ సాపి యశోదా చ సమనన్తరం తతః అతిమాత్రపుత్రవాత్సల్యా దత్యన్తపుత్రస్నేహా న్నేత్యర్థః తత్సమర్పితం గోపీప్రతిపాదితం అశేషం సర్వమపి తదుపాలంభభాషితం శ్రీకృష్ణవిషయనిన్దావచనం అనాకర్ణితకేన అశ్రవణనటనేన పరిభూయ తిరస్కృత్య అశృణ్వానేవ నటిత్వేతి భావః అనురహస మేకాన్తే తనయనియమనం పుత్రశిక్షాం అభినినాయ అభినయతి స్మ శిక్షా మభినయన్తీవ బభూవ. నతు వస్తుత శ్శిక్షాం చకార వాత్సల్యాదితి భావః. 32

తతఇతి॥ శిక్షాభినయానన్తర మిత్యర్థః.

శ్లో॥ ఆలోకై శ్చకితై స్సగద్గదరవై ర్దీనై స్సుధాసోదరై
రాలాపై రపరాధమార్జనపరై ర్బాష్పోద్భవై ర్దాంభికైః
భీతిం నాటయత స్సమీక్ష్య వదనం మాయావిన శ్శ్రీపతేః
ప్రేమార్ద్రార్ద్రమనా మనాగపి న సా నైరస్య మస్యాతనోత్.

ఆలోకైరితి॥ చకితై ర్భీతభీతై రాలోకై ర్దృష్టిభిః దీనైః సకరుణైః అతఏవ సగద్గదరవైః గద్గదధ్వనిసహితైః తథాపి సుధాసోదరైః అమృతదాయాదైః తద్వన్మధురై రిత్యర్థః. అపరాధమార్జనపరైః స్వకృతస్యాపరాధస్య అప్రియస్య మార్జనే నివారణే పరై ర్వ్యగ్రైః తదేకప్రయోజనై రిత్యర్థః. ఆలాపై ర్భాషణైః దాంభికైః కృత్రిమై ర్బాష్పోద్భవైః అశ్రూద్గమై శ్చ భీతిం భయం నాటయతః అభినయతః నతు వస్తుతో భీతి రద్వితీయత్వాదితి భావః. మాయావినః మాయాశాలినః అస్మాయేతి వినిః. అస్య శ్రీపతేః కృష్ణస్య వదనం ముఖం సమీక్ష్య ప్రేమార్ద్రార్ద్రమనాః ప్రేమ్ణా స్నేహేన ఆర్ద్రార్ద్ర మత్యన్తశీతలం పిప్పాయాం ద్వర్భావః. మన శ్చిత్తం

యస్యా స్సా తథోక్తా సా యశోదా. మనాగీషదపి వైరస్యం విరసత్వం అన్తఃకరణస్య కోపేన అన్యథాభూతత్వ మితి భావః. నాతనోత్ న విస్తారయామాస నదధారే త్యర్థః. 33

శ్లో॥ పాయంపాయం రుచిమపి తనో ర్లూన బాలేందులీలాం
ఞ్రావం ఞ్రావం గిర మపి సుధా సారసారా ముదారామ్
చుంబంచుంబం ముఖమపి తనూజన్మన స్సానురాగం
శ్లేషం శ్లేషం తను మపి న సా సౌహితీ మాలలంబే.

పాయంపాయమితి॥ లూనబాలేన్దులీలాం లూనస్య ఛిన్నస్య బాలేందో స్తాత్కాలిక సంపూర్ణచన్ద్రస్య లీలేవ లీలా యస్యా స్తా మితి నిదర్శనా వజ్రాదికం హి టంకాదినా ఛిన్నం సన్మధ్యే దేశే విశేషేణ శోభతే ఇతి ప్రసిద్ధిః. ఏవ ముదయ పర్వతారూఢ మరుణం చంద్రబింబం యది కేనాప్యుపాయేన ఛిన్నం స్యా త్తర్హి తదుదరం శ్రీకృష్ణదేహశోభ యోపమాయే తేతి సంభావితోపమా గమ్యతే. యద్యపి శ్రీకృష్ణతను ర్నీలైవ తథాపి తచ్ఛోభా న నీలేతి బోధ్యమ్. తనూజన్మన స్తనయస్య తనోః శరీరస్య రుచిం శోభాం పాయం పాయం పీత్వా పీత్వాపి దృష్ట్వా దృష్ట్వా ఇత్యర్థః. సుధాసారసారాం సుధాసారస్య అమృతసారస్యేవ సారః స్థిరాంశః మాధుర్యమితి యావత్. యస్యా స్తాం అత ఏవ ఉదారాం మహతీం తనూజన్మనః గిరం శ్రావం శ్రావం శ్రుత్వా శ్రుత్వా చ తథా తనూజన్మనః ముఖమపి సానురాగం యథాతథా ఇదం పదం పూర్వత్రాపి యోజ్యమ్. ప్రేమసహితం యథా తథేత్యర్థః. చుంబం చుంబం చుంబిత్వా చుంబిత్వా తథా తనూజన్మః తనుమపి శ్లేషం శ్లేషం ఆలింగ్యాలింగ్య సా యశోదా సౌహితీం తృప్తిం అలంభావ మితి యావత్. నాలలంబే నప్రాప— 34

గ॥ అథ కదాచన వ్రజనివాసినస్స బ్రహ్మచారిణ స్సకలబాలకా స్సంభూయ యమునందన శ్చఖాద మృదమితి యశోదాయై న్యవేదయన్.

అథేతి॥ అథ గోపికావిజ్ఞాపనానన్తరమ్ కదాచన కస్మింశ్చి త్కాలే వ్రజనివాసినః ఘోషస్థాః. సబ్రహ్మచారిణః సవయస్యాః అర్థా త్కృష్ణస్యేతి బోధ్యమ్. సకల బాలకాః సర్వే బాలాః సంభూయ మిళిత్వా యమునందనః కృష్ణః మృదు మృత్తికాం చఖాద జఘాస ఇతి యశోదాయై న్యవేదయన్ నివేదయామాసుః. 35

గ॥ సాపి తదుదితనిశమనా దనునియమనకామనయా సరయ మూహూయ తనయ మయి భో దుర్లలిత కిమిద మనార్య మాచరసీతి సరోష ముపాలభత.

సాపీతి॥ సాపి యశోదాచ తదుదితనిశమనాత్ తేషాం బాలగోపాలానాం ముదితస్య వాక్యస్య నిశమనా చ్ఛ్రవణాత్ అనునియమనకామనయా తత్క్షణశిక్షేచ్ఛయా

సరయం ససంభ్రమం యథా తథా తనయం బాల మాహూయ ఆకారయిత్వా అయీతి ప్రేమ్ణా సంబుద్ధిః. భో దుర్లలిత భో దుర్వినీత కిం కిమర్థ మిదం గోపాలోక్త మనార్యం మృద్భక్షణరూప మకార్య మాచరసి కరోషి. యద్వా ఇద మనార్య మాచరసి కి మిత్యన్వయః. ఇత్యేవం సరోషం రోషేణసహితం యథా తథా ఉపాల భత తర్జయామాస. 36

గ॥ సోఽపి సప్రశ్రయ మయి జనని న విశ్వసిహి విశ్వమపి తదీయ మాలాప కలాప మపధారయ జన మిమ ముపగతాసూయ మిత్యభిధాయ వ్యాదాయ చ వదన మదర్శయత్.

సోఽపీతి॥ సోఽపి కృష్ణశ్చ సప్రశ్రయం సవినయం యథా తథా అయి జనని హేమాతః విశ్వం కృత్స్నం చ తదీయం గోపాలసంబంధి ఆలాపకలాపం భాషణసముదాయం న విశ్వసిహి న తత్ర విశ్వాసం కుర్విత్యర్థః. తత్ర హేతు మాహ. ఇమం జనం గోపాలబాలబృంద ముపగతాసూయం మయి సంజాత మత్సర మవధారయ జానీహి. మయి మాత్సర్యే ణోక్తవంతః న తు పున స్సత్య మిద మితి భావః. ఇత్యేవం అభిధాయ ఉక్త్వా తథాపి సందిహానాయాః యశోదాయా విశ్వాసోత్పా దనార్థం వదనం ముఖంచ వ్యాదాయ విస్తారయిత్వా అదర్శయత్ దర్శయామాస. మద్వదనే మృల్లగ్నా వా నవా త్వమేవ పరిశీలయేతి బాలస్యాశయః. 37

గ॥ యశోదా పరివదన మనాలోకితచర మశేషమపి చరాచర మవలోక్య విస్మయమానమానసా పరమపురుష ఏవాయమితి తక్షణ మభిదధానా పునరపి మోహగహన మగాహత.

యశోదేతి॥ యశోదా చ పరివదనం వదనే అర్భా కృష్ణస్య అనాలోకితచరం భూత పూర్వే చరట్. పూర్వం యదా కదా ప్యదృష్ట మిత్యర్థః. అశేషం సర్వంచ చరాచరం జగత్ అవలోక్య దృష్ట్వా విస్మయమానమానసా సాశ్చర్యహృదయా అయం కృష్ణః పరమపురుష ఏవ పురుషోత్తమ ఏవ ఏవకారా న్నప్రాకృతబాల ఇత్యర్థః. ఇత్యేవం తక్షణం తదా అభిదధానా వదన్తీ సతీ పునరపి భూయశ్చ మోహగహనం అజ్ఞానరూపం కానన మవజగాహే వివేశ భగవన్మాయయా ముమోహేత్యర్థః. 38

గ॥ అథ కదాచన వికంకటదధిఘటవిఘటనసంజాతరోషయా యశోదయా సముద్వేజిత స్సపది యదునందన స్సరయ మతిదూర మపాసరత్.

అథేతి॥ అథ తతః కదాచన వికంకటస్య విశాలస్య దధిఘటస్య దధిభాణ్డస్య విఘట నేన స్ఫుటనేన సంజాతః రోషః యస్యా స్తయా తథోక్తయా యశోదయా సముద్వే జితః ఉద్వేగం గమితః తర్జిత ఇతి యావత్. యదునన్దనః కృష్ణః సపది తక్షణమేవ సరయం సవేగం యథా తథా అతిదూరం బహుదూర మపాసరత్. అపససార అపాద్రవ దిత్యర్థః. 39

గ॥ తదను త మనుధావమానయా చిత్రచక్రచంక్రమణచతురం అతిరుచిర మర్భక మేన మవలంబితు మపారయంత్యా పరిశ్రమః పర మనుబభూవే.

తదన్వితి॥ తదను శ్రీకృష్ణాపసరణానన్తరమ్. తం కృష్ణ మనుధావమానయా అనుసృత్య ధావన్త్యా అనుపూర్వకధావ్ గతిశుద్ధ్యోరితి ధాతోః స్వరితేత్త్వేన ఉభయపదిత్వా దాత్మనేపదం. శానచ్ కేవలగత్యర్థస్యాపి ధావతేః ప్రకరణా దత్ర శీఘ్రగత్యర్థకత్వమ్. రత్నావళీకారైస్తు స్వగృతాదితి ధాతోః తాచ్ఛీల్యే చానశ్ ఇత్యుక్తమ్. తచ్చిన్త్యమ్. పాఘ్రేతి సర్వేర్విహితో ధౌ ఇత్యయ మాదేశః ఇత్సంజ్ఞకశకారాదౌ ప్రత్యయే పరత ఏవ భవతి. న త్విత్సంజ్ఞకశకారాన్తే తథాత్వే పశ్య పిబిభావ్యాదేశాపత్తేః. తస్మాత్ చానశి ఇత్సంజ్ఞక శకారాదిత్వాభావా న్నాస్మిన్ పరత స్సర్తేః ధౌ ఇత్యాదేశ స్స్యాత్ యేన ధావమానేతి రూపం సిద్ధ్యేత్ ఇతి. చిత్ర మద్భుతం యచ్చక్రచంక్రమణం చక్రాకారభ్రమణం తత్ర చతురం పణ్డితం అతిరుచిర మతిమనోజ్ఞ మేన మర్భకం బాలకృష్ణ మవలంబితుం గృహీతుం అపారయన్త్యా అశక్నువా నయం యశోదయేతి ప్రకరణా ల్లభ్యతే. పరం కేవలం పరిశ్రమః ఆయాసః అనుబభూవే అనుభూతః న తు కృష్ణ ఇతి భావః. 40

గ॥ స్థానే హి తత్.

స్థానేహీతి॥ తత్ శ్రీకృష్ణాగ్రహణం స్థానే హి యుక్త మిత్యర్థః. తదేవ వివృణోతి.

శ్లో॥ జంఘాలతాయా ముపమానభూతం
మనోఽపి యన్న ప్రభవే ద్గృహీతుమ్
కథన్ను గృహ్ణాతు త మేన మేషా
సదానదంతావళిమందయానా.

జంఘాలతాయామితి॥ జంఘాలతాయాం వేగవత్తాయా ముపమానభూతం వాయ్వాదిభ్యోఽత్యధిక మిత్యర్థః. ఉపమానం స్వాధికగుణం చంద్రాదిత్యుక్తత్వా దుపమానస్యాధిక్య ముపమేయస్య న్యూనత్వం చ సహజమితి. మనోఽపి చిత్తమపి యం భగవన్తం కృష్ణం గృహీతుం ధర్తుం ప్రాప్తు మిత్యర్థః. న ప్రభవే న శక్తమ్ 'యతో వాచో నివర్తన్తే అప్రాప్య మనసా సహేతి' శ్రుతి రితి భావః. మనసోఽపి వేగవత్త్వేన మనోయం నభజే దితి వ్యజ్యతే. త మేనం మనసోఽప్యతిదూరం కృష్ణం సదానదన్తావళి మందయానా మదగజవ న్మందగమనే త్యుపమా తయా అతిగతిమాంద్యం వ్యజ్యతే. ఏషా జననీ కథం ను కథం వా గృహ్ణాతు భజతు న కథమపీత్యర్థః. మనసోఽపి వేగవాన్ బాలోఽపి కృష్ణః గజవన్మందగామిన్యా తరుణ్యాపి యశోదయా న గ్రాహ్య ఏవేతి నాత్ర విస్మయః కార్య ఇతి భావః. 42

తతఇతి॥ శ్రీకృష్ణం గృహీతుం స్వస్య అశక్తా విత్యర్థః.

తతః.

శ్లో॥ మత్వా వినా యోగ మలభ్య మేనం
సమానా మాలమ్బ్య గతిం నిగూఢాం
కరేణ జగ్రాహ కథంచి దేషా
తతో విముక్తా క ఇవ ప్రయత్నః.

మత్వేతి॥ ఏషా యశోదా యోగం వంచనారూప ముపాయం వినా పృథగ్వినేతి తృతీయాయా వైకల్పికత్వా త్పక్షే ద్వితీయా. ఏనం కృష్ణ మలభ్య మగ్రాహ్యం మత్వా ఆలోచ్య సమానం నిశ్శబ్దం యథాతథా నిగూఢాం అప్రకటాం గతిం గమన మాలమ్బ్య గృహీత్వా పశ్చా ద్భాగా న్నిశ్శబ్ద మాగత్యే త్యర్థః. కథంచి త్కృచ్ఛ్రేణ కరేణ హస్తేన జగ్రాహ బబన్ధ. తతః కరగ్రహణానన్తరం విముక్తౌ మోచనే విషయే ప్రయత్నః అర్థాత్ శ్రీకృష్ణకృతః కరాదిచాలనరూపః యత్నః క ఇవ నిష్ఫల ఇత్యర్థః. బాలత్వా న్మోచయితు మాత్మాన మశక్తోఽభూ దిత్యర్థః. అత్రా యం వ్యంగ్యార్థః. ఏషో ముముక్షుః యోగం ధ్యానం వినా ఏన మాత్మానం కృష్ణ మలభ్యం దుర్లభం మత్వా 'శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య' ఇతి నిదిధ్యాసస్య తురీయప్రయత్నత్వాదితి భావః. సమానం లోకవార్తాకథనం హిత్వేత్యర్థః. ఆలమ్బ్య యోగ మధాయేత్యర్థః. నిగూఢాం రహస్యభూతాం గతిం జ్ఞాన మాత్మ స్వరూప మిత్యర్థః. 'ప్రత్యగాత్మా స్వయం జ్యోతి' రితి ఆత్మనో జ్ఞానస్వరూపత్వ ప్రతి పాదనాత్. కరేణ జగ్రాహ సాక్షా దకరో దిత్యర్థః. తతః విముక్తౌ ముక్తివిషయే ప్రయత్నః క ఇవ ప్రయత్నాన్తరేణ కిమిత్యర్థః. ఇతి అత్ర సమానం గతి మాలమ్బ్య కరేణ జగ్రాహేత్యనేన దమయన్తీ హంస మివేత్యుపమాలంకారోఽపి ధ్వన్యతే.

గ॥ ఆదాయ చ తమేన ములూఖలసీమని నిబద్ధు మారభత.

ఆదాయేతి॥ ఆదాయ కరేణ గృహీత్వా త మేనం కృష్ణ ములూఖలసీమని ఉదూఖల ప్రదేశే ఉదూఖల ములూఖల మిత్యమరః. నిబద్ధుం నితరాం బద్ధు మారభత ఉపచక్రామ. 44

శ్లో॥ పర్యాప్తభావం బహవోఽపి తస్య
బన్ధే గుణా నైవ యయు స్తదానీమ్
తత్కర్మణా విస్మితయా తయాథ
బద్ధో గుణాతీతతనుః కథంచిత్.

పర్యాప్తేతి॥ తదానీం తదా తస్య కృష్ణస్య బన్ధే బన్ధనే బహవోఽపి అమితా అపి గుణా స్తన్తవః పర్యాప్తభావ మలంభావం సాకల్య మిత్యర్థః. నయయుః న ప్రాపు రేవ అపర్యాప్తా బభూవు రిత్యర్థః. తత్కర్మణా తేన కర్మణా విస్మితతయా ఆశ్చర్యం గవి

తయా అహో ఏకస్య బాలకృష్ణస్య బంధే బహవో౽పి దీర్ఘతమా రజ్జవో౽పర్యాప్తా ఇతి విస్మయమానమానసయేత్యర్థః. అథ తయా యశోదయా గుణాతీతతనుః రజ్జుప్రమాణాధికశరీరః కృష్ణః కథంచి త్కృచ్ఛ్రేణ బద్ధః భావికార్యసిద్ధ్యర్థం స్వేనైవ బంధోంగీకృతః నతు మాత్రా బలా ద్బద్ధ ఇతిభావః. వ్యంగ్యార్థస్తు తస్య పరమాత్మనః బంధే బహవో౽పి గుణా స్సత్త్వాదయః యద్యపి గుణత్రయమేవ. తథాపి తన్మిశ్రణే అన్యతరన్యూనాధిక్యాభ్యాం బహవ స్సంభవన్తి విశేషా ఇతి బోధ్యమ్. పర్యాప్తభావం సామర్థ్యం నయయురేవ స్వాధీనమాయత్వా దీశ్వరస్యేతి భావః. తత్కర్మణా విస్మితయా తయా మాయయా అహో సర్వజీవమోహిన్యాపి మయా నాయం పరమాత్మా మోహం గమిత ఇత్యాశ్చర్యహృదయయా ప్రకృత్యా గుణాతీతతనుః నిర్గుణస్వరూపః పరమాత్మా కథంచి ద్బద్ధః భూభారహరణార్థం స్వేనైవ లీలయా మాయాగుణసంబంధ స్స్వీకృతః నతు మాయాపారతన్త్ర్యాదితి భావః. 45

తదను యదుపతి రపి పురా విషమశరసంగతవిగతసిచయయువతీశతపరివృతా వప్రావృతకళేబరా తత్క్షణమేవ తదవలోకనకుపితనారదవిశ్రాణితశాపవ్యాపారా దుపాత్తార్జునమహీరుహభావౌ మణిగ్రీవనళకూబరాభిధేయౌ నరవాహననందనౌ మందిరపరిసరవర్తినౌ వనుజిఘృక్షు రులూఖలమపి సమాకృష్య తత్సవిధ ముపససర్ప.

తదన్వితి॥ తదను ఉలూఖలబంధానన్తరమ్ పురా పూర్వకాలే విషమశరసంగతే మన్మథసంబంధే సురతే ఇత్యర్థః. విగతసిచయేన గతవస్త్రేణ పటో౽స్త్రీ సిచయ ఇతి వైజయన్తీ. యువతీశతేన తరుణీబృందేన పరివృతౌ పరీతౌ అప్రావృత కళేబరౌ దివ్యశరీరౌ తత్క్షణమేవ తదైవ తదవలోకనేన విగతసిచయయువతీశత పరివృతయో ర్దర్శనేన హేతునా కుపితేన రుష్టేన అహో మా మవలోక్యాపి మత్తా యేమౌ యథా పురం వర్తేతే ఇతి సరోషేణే త్యర్థః. విశ్రాణితా ద్దత్తాచ్ఛాపవ్యాపారాత్ మత్తతాయాః పరమకాష్ఠా స్థావరతాం యతిశాపా ద్ధేతోరిత్యర్థః. ఉపాత్తః స్వీకృతః అర్జున మహీరుహయోః కకుభతర్వోః నదీసర్జో వీరతరురింద్రద్రుః కకుభో౽ర్జున ఇత్యమరః. భావః స్వరూపః యాభ్యాం తౌ తథోక్తౌ మందిర పరిసరవర్తినౌ గృహప్రాన్తస్థితౌ మణిగ్రీవనళకూబరా విత్యభిధేయౌ నామనీ యయో స్తౌ తథోక్తౌ నరవాహననన్దనౌ కుబేరతనయౌ అనుజిఘృక్షుః అనుగ్రహీతు మిచ్ఛుః. యదుపతి రపి కృష్ణశ్చ ఉలూఖల మపి ఉలూఖలం చ సమాకృష్య నీత్వా తత్సవిధ మర్జునతరుసమీప ముపససర్ప శీఘ్రం జగామ. 46

శ్లో॥ సాచీభూత ములూఖలం విధివశా దాకృష్య శైలోపమం
తస్మిన్ సత్వరమంతరా తరుయుగం సాటోపమా ధావతి

తత్సంరంభసమీరితౌ నిపతితౌ క్షోణీరుహౌ తత్క్షణా
త్తేనాభూ న్నిబిడీకృతం పటపటధ్వానేన రోదోఽంతరమ్.

సాచీభూతమితి॥ శైలోపమం పర్వతతుల్యం సాచీభూతం తిర్యగ్భూత ములూఖలం విధివశాత్ విధేః దైవస్య స్వస్య వశా ద్బలాత్. ఆకృష్య నీత్వా తరుయుగ మన్తరా తరుద్వయస్య మధ్యే అన్తరా న్తరేణేతి ద్వితీయా. సాటోపం ససంరంభం యథా తథా తస్మిన్ కృష్ణే ఆధావతి శీఘ్రం గచ్ఛతి సతి. క్షోణీరుహౌ అర్జున వృక్షౌ తత్సంరంభసమీరితౌ శ్రీకృష్ణధావనవేగపరికంపితౌ అత ఏవ తత్క్షణాత్ నిపతితౌ భువి పతితౌ బభూవతు రితి శేషః. తేన తరుయుగళపతనజన్యేన పటపట ధ్వానేన పటత్పటదితి ధ్వనినా రోదోన్తరం బ్రహ్మాండమధ్యభాగః రోదసో ర్ద్యావా పృథివ్యో రన్తరం రోదోన్తరమితి సమాసః. ద్యావాభూమీ తు రోదసీ ఇత్యమరః. నిబిడీకృతం వ్యాప్త మభూత్ బభూవ. 47

శ్లో॥ బంధో యదుతనూజస్య మునిశాపవిపన్నయోః
అభవ ద్బంధమోక్షాయ యక్షరాజతనూజయోః.

బంధఇతి॥ యదుతనూజస్య కృష్ణస్య బన్ధః ఉలూఖలబన్ధనం మునిశాపవిపన్నయోః నారదశాపా ద్విపత్తిం ప్రాప్తయోః యక్షరాజతనూజయో ర్నలకూబరమణికూబరాఖ్యకుబేరపుత్రయోః బంధమోక్షాయ సంసారపాశా న్ముక్తయే నిశ్శ్రేయసార్థ మితి యావత్. అభవత్ శ్రీకృష్ణస్పర్శేన తౌ ముక్తౌ బభూవతు రితి భావః. అత్ర బంధో మోక్షా యాభవ దిత్యుక్తే విరోధః. యదుతనూజబంధః యక్షరాజతనూజ మోక్షాయాభవ దిత్యర్థః. ఉలూఖలబంధం వ్యాజీకృత్య భగవాన్ తయో ర్నిశ్శ్రేయసమదాదితి తయోః పరిహారః. విషమాలంకారః. విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తి రితి తల్లక్షణాత్. బంధాత్కారణాత్ ముక్తేః కార్యస్యోదయో హి విరుద్ధ ఇత్యలమ్. 48

శ్లో॥ తౌ తతః కృపయా శౌరేః ప్రకృతిం సమతీత్య తామ్
ఉపగమ్య నిజం రూప మాశ్రితౌ గతి ముత్తరామ్.

తావితి॥ తతః భువి నిపాతానన్తరం తౌ యక్షరాజసుతౌ శౌరేః కృష్ణస్య కృపయా కరుణయా తాం ప్రకృతిం స్వభావ మర్జునవృక్షత్వ మితి యావత్. సమతీత్య త్యక్త్వా నిజం స్వీయం రూపం యక్షత్వ ముపగమ్య ఉత్తరాం ఉత్తరదిగభిముఖీ లాక్షణికోఽయం ప్రయోగః. గతిం గమన మాశ్రితౌ ప్రాప్తౌ ఉత్తరదిగాభిముఖ్యేన యయుతు రిత్యర్థః. నను బంధమోక్షాయా భవదితి పూర్వం ముక్తిం ప్రతిపాద్య కథ మధునా యక్షత్వరూపం బంధమేన యయుతు రిత్యుక్తమితి చేన్నైష దోషః. స్థావ రత్వత్యాగపూర్వకయక్షశరీరప్రాప్త్యనన్తరం తద్దేహావసానే తయో ర్ముక్తే ర్భావ్య మానత్వేన భవిష్య ద్గతి మాలోచ్య తథోక్తమితి యద్వా బంధమోక్షా వేత్యస్య

బంధస్య స్థావరత్వరూపస్య మోక్షాయ త్యాగాయేత్యర్థో వాచ్యః. అత్రేదం వ్యంగ్యం. తౌ శౌరేః కృపయా భగవత్సంకల్పేనే త్యర్థః. తాం ప్రకృతిం మాయాం సమతీత్య తీర్త్వా నిజరూపం స్వస్వరూప ముపగమ్య ప్రాప్య మాయయా స్వస్మిన్నారోపిత దేహాది తాదాత్మ్యకృతదుందుభిత్వాది జీవవేష మపహాయ సచ్చిదానన్దోఽహ మిత్యాత్మ స్వరూప యాథాత్మ్యసాక్షాత్కారశాలినౌ భూత్వేతిభావః. ఉత్తరాం శ్రేష్ఠాం గతిం మోక్షం దేహావసానే ఇతిభావః. ఆశ్రితౌ ప్రాప్తౌ ఇతి. 49

గ॥ అథ నందగోప పురోగమాః ప్రావృషేణ్య పయోవాహ నివహ నిర్ఘోష పారంపరీ సబ్రహ్మచారిణ మాకస్మిక మనోకహ పతనసంభూత పటపటా రవ మాకర్ణ్య కిమిద ముపస్థిత మతిభయానక మితి విస్మయపరీత మత య స్త్వరిత మాపత్య శతధారవిదారిత మివ ధారధర శిఖరయుగళ మాలిం గిత మహీతల మర్జునమహీరుహాయుగళ మంతరాతరుయుగళ ముద్ఘూర్ణమాన ములూఖలనిబద్ధ మకుతోభయ మర్భకమపి నిజ మవలోక్య సకల మిద మేత దర్భకకృత మితి పరిసరవిసర దర్భకభారత్యా మసంభూతవిస్రంభా విముచ్యచ పృథుక ముత్పాతశీతపరీతం పద మిద మనివాసయోగ్యమితి సంమంత్ర్య మంత్రిభి స్సద్య ఏవ శృంగవాద్యనినద మాపాద్య గోధనమపి పురోధాయ కుంభీనీరంభాయితాభి రాభీరభీరుభి స్సమ మశేష మపి పరిచ్ఛద మారోప్య శకట మతివిస్మయనీయకామనీయక మన్వర్థాభిధాన గోవర్ధనధారాధరవ ర్తనమనోరమం కైలాసమివ నీలకంఠనిలయం వైకుంఠ మివ హరినికేతనం చతురానన మివ సకలాగమసేవధిం యామునపులిన లోభనీయం బృందావనోద్దేశ మవిశన్.

అథేతి॥ అథ యక్షతనూజనిర్గమనానన్తరమ్ నన్దగోపః పురోగమః పురస్సరః ముఖ్య ఇతి యావత్ యేషాం తే తథోక్తాః నన్దాదిగోపా ఇత్యర్థః. ప్రావృషి భవః ప్రావృషేణ్యః. ప్రావృష ఏణ్య ఇత్యేణ్యః. వార్షిక ఇత్యర్థః. స చాసౌ పయోవాహ నివహో మేఘసమూహః తస్య నిర్ఘోషపారంపర్యాః గర్జితసంతానేన్య సబ్రహ్మచారిణాం సవయస్యం తత్తుల్యమిత్యర్థః. ఆకస్మిక మకస్మా దుద్భూతం అనోకహయోః వృక్షయోః పతనాత్ సంభూతం జాతం పటపటారవం పటపటేతి ధ్వనిం ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా కిం కిమర్థ మతిభయానక మతిభయంకర మిద ముపస్థితం ప్రాప్తమితి యద్వా అతిభయానక ముపస్థిత మిదం కిమి త్యన్వయః. ఇత్యేవం విస్మయపరీత మతయః ఆశ్చర్యరసనిర్మగ్నస్వాన్తా స్సన్తః త్వరితం శీఘ్ర మాపత్య యత్ర దిశి శబ్ద శ్శ్రుతః తత్ర గత్వేత్యర్థః. శతధారవిదారితం వజ్రాయుధ నిర్భిన్నం ధరాధరశిఖరయుగళమివ పర్వతశిఖరద్వంద్వమివ ఆలింగిత మహీతలం భూతలపతిత మిత్యర్థః. అర్జునమహీరుహయుగళం కకుభ వృక్షద్వయం శతధార

విదారితం ధరాధరశిఖరయుగళం యథా ఆలింగిత మహీతలం భవతి తద్వ
దులూఖల నిర్భిన్నం తరుయుగళ మాలింగిత మహీతల మిత్యుపమాలంకారః.
అత్ర ఆలింగితేత్యనేన యథా కేనాపి హేతునా నిర్భిన్నాంగః పుత్రః జనని
మాలింగ్య వర్తతే తద్వత్ భూజా వపి భువ మాలింగ్యేతి ధ్వనిః. తథా తరు
యుగళవృక్షద్వయ మధ్యే ఉద్ఘూర్ణమానం ఉచ్చైః పరిభ్రమణశీలం ఉలూఖల
నిబద్ధం ఉలూఖలే బద్ధం అకుతోభయం కుతశ్చి ద్భయరహితం నిజం స్వీయ మర్భక
మపి బాలంచ అవలోక్య దృష్ట్వా ఇదం సకలం వృక్షపాతనరూప మేతత్సర్వం
కృత్యం ఏతదర్భకకృతం ఏత ద్బాల నిర్వర్తితం భవతీత్యేవం రూపాయాం పరిసర
విసరతాం ప్రస్తచారిణాం అర్భకానాం బాలానాం భారత్యాం వాచి అసం
భూతవిస్రంభాః అజాతవిశ్వాసా స్సన్తః బాలః క్వ అర్జునమహీరుహపాతనం క్వ
ఇతి విషమబుద్ధయో భూత్వేతి భావః. పృథుకం బాలం విముచ్య మోచయిత్వా చ
ఉలూఖలబంధా దితి శేషః. ఉత్పాతశతపరీత మరిష్టసంతతిసంబద్ధ మిదం పద
స్థానం అనివాసయోగ్యం నివాస స్యాయోగ్య మిత్యేవం మంత్రిభి స్సహ సంమంత్ర్య
ఆలోచ్య సద్యః తత్క్షణే ఏవ శృంగవాద్యనినదం శృంగాణాం తదితరభేర్యాది
వాద్యానాం చ నినదం ధ్వనిం ఆపాద్య ప్రవర్తయిత్వా మంగళార్థ మితి భావః.
గోధనమపి గోరూపం ద్రవ్యమపి గోపానాం గావ ఏవ హి ధనమ్. పురోధాయ
అగ్రే కృత్వా కుంభినీరంభాయితాభిః భూగతరంభా ఇవాచరితాభిః భువి రంభా ఇవ
ఆచర న్తీభి రితివా. యథా స్వర్గో రంభయా భూష్యతే ఏవం భూ రాభి ర్భూష్యతే
ఇతి భావః. ఆభీరభీరుభిః గోపాంగనాభి స్సమం సహ అశేషం సర్వమపి పరిచ్ఛ
దం వస్త్రభూషణాది వస్తుజాతం శకటమారోప్య గోపాంగనానాం వస్త్రాది వస్తూని
చ శకటేషు స్థాపయిత్వేత్యర్థః. అతివిస్మయనీయం అత్యాశ్చర్యకరం కామనీయకం
సౌందర్యం యస్య తత్ అన్వర్థం సార్థకం అభిధానం గోవర్ధన ఇతి నామ యస్య తస్య
గాః వర్ధయతీతి గోవర్ధన ఇతి యోగరూఢనామవత ఇత్యర్థః. గోవర్ధనధారాధరస్య
గోవర్ధనపర్వతస్య వర్తనేన స్థిత్యా మనోరమం మనోజ్ఞం పర్వతే తృణాదిబాహుళ్యా
ద్గవాం పర్వతప్రదేశో నివాసయోగ్య ఇతీదం విశేషణ ముక్తమ్. కైలాసమివ
నీలకంఠనిలయం హంసనివాస మన్యత్ర శివనివాసం చ శ్లిష్టసాధర్మ్యాయ ముపమా
ఏవ ముత్తరత్రాపి. వైకుంఠమివ హరినికేతనం సింహనిలయం విష్ణునివాసం చ ఏవ
ముపమాద్వయేన కైలాసవైకుంఠలోకవదస్య సుజనసేవ్యత్వం గమ్యతే. చతురానన
మివ బ్రహ్మాణమివ సకలాగమసేవధిం సర్వవృక్షనిధిం సర్వవేదనిధిమితిచ యామున
పులినశోభనీయం యమునానదీసంబంధి సైకతమనోహరం బృందావనోద్దేశం
బృందాయాః కస్యా చిదాశ్రితసస్య పత్న్యా వనం బృన్దావనం తదే వోద్దేశః తస్య
ఉద్దేశ ఇతి వా తం బృందావనప్రదేశ మిత్యర్థః. అవిశత్ ప్రవిష్టా బభూవుః. 50

శ్లో॥ బృందావనపదే దీనబృందావనపరాయణాః
గోపా విరచయంతి స్మ గోపాలనకృతే వ్రజమ్.

బృందావనేతి॥ దీనబృందావనపరాయణాః దీనానాం కృపణానా మనాథానా మితి యావత్. బృందస్య సంఘస్య అవనే రక్షణే పరాయణాః వ్యగ్రాః యద్వా అవన మేవ పరాయణం పరమప్రియం దృఢకృత్యమితి యావత్. యేషా న్తే తథోక్తాః. గోపాః నన్దాదయః గోపాలనకృతే గోరక్షణార్థం బృందావనపదే బృందావనస్థానే వ్రజం గోష్ఠం విరచయన్తి స్మ చక్రుః. ఛేకానుప్రాసః. 51

శ్లో॥ తౌ తతః పితృనిదేశత స్సుతౌ
వత్సపాలపద మన్వతిష్ఠతామ్
తద్విహాయ వసుదేవసన్నిధిం
గోపమందిరసమాశ్రితేః ఫలమ్.

తావితి॥ తతః బృందావనే వ్రజనిర్మాణానన్తరమ్ తాసు తౌ రామకృష్ణౌ పితృ నిదేశతః నన్దస్యాజ్ఞాతః వత్సపాలపదం గోశిశుపాలస్థాన మన్వతిష్ఠతాం అధిష్ఠితవన్తౌ గోశిశుపాలనార్థం పిత్రా నియోజితా విత్యర్థః. తత్ వత్సపాలపదలాభః వసుదేవ సన్నిధిం వసుదేవస్య యదువంశీయస్య స్వపితు స్సన్నిధిం సమీపస్థితిం వసుదేవస్య ధనపతే స్సన్నిధి మితి చ గమ్యతే విహాయ గోపమందిరసమాశ్రితేః నన్దగృహాశ్రియ ణస్య ఫలం భవతీతి శేషః. వసుదేవస్య రాజన్యత్వేన తద్వంశే జాతయో రనయోః గోపాలనకథా యద్యపి దూరా తథాపి బాల్యే ఏవ తత్సన్నిధి త్యాగపూర్వకనన్ద మందిరస్వీకారా ద్ధేతోః గోపాలనాధికార స్తయో రాసీదితి భావః. ఉత్తమకులజోఽపి మహాధ్య ద్యది ధనపతిసాన్నిధ్యం త్యజతి తర్హి తస్య గోపాలనాది నీచవృత్తి రేవ భవతీతి ధ్వనిః— 52

శ్లో॥ అరమత మురవైరీ మల్లయుద్ధై స్తదా య
త్కిము తదిద మఘాలీ న్మల్లచాణూరఘాతమ్
యదపి ముహు రఖేల త్కంతుకై ర్గోపకాంతా
కుచకలశవిమర్దప్రౌఢయ స్తత్కృతా ను.

అరమతేతి॥ తదా తదానీం మురవైరీ కృష్ణః మల్లయుద్ధైః బాహాబాహవ్యాదిభి ర్మల్ల సంగరైః అరమతేతి యత్ క్రీడితవానితి యత్ తదిదం క్రీడనం మల్లచాణూరఘాతం మల్లచాణూరయో ర్హననం తత్స్వరూపేణే త్యర్థః. అఘాలీత్కిము నిష్పన్నం కిమ్ ఫలనిష్పత్తావితి ధాతో ర్లుఙ్. బాలభావాభ్యస్త మల్లయుద్ధక్రీడనం బాల్యాపగమే మల్లచాణూరఘాతాత్మనా ఽపరిణమతేతి భావః. తథా మురవైరీ కంతుకైః క్రీడా సాధనైః ముహుః పునః పునః అఖేలదితి యత్ క్రీడితవానితి యత్. గోపకాన్తాకుచ

కలశవిమర్దప్రౌఢయః గోపకాన్తానాం గోపాంగనానాం కుచకలశయోః కుచకుంభయో విమర్దప్రౌఢయః మర్దనపాణ్డిత్యాని తత్కృతాను తస్మాత్ కన్దుకక్రీడనా తత్కృతా జాతా ను కిమ్. బాలభావాభ్యస్త కన్దుకక్రీడనం తారుణ్యే కుచకలశవిమర్దనపాణ్డిత్యం జనయామాసేతి భావః ఉత్ప్రేక్షా ద్వయస్య అన్యోన్యనైరాపేక్ష్యాత్ సంసృష్టిః. 53

శ్లో॥ వృషవివర్తపదం ప్రథితం యయో
ర్వృషభవేషభృతో శ్శిశుచాపలాత్
గుణసమున్నతయో ర్నతయోః పర
స్పరసలీలవిలంఘనమద్భుతమ్.

వృషేతి॥ గుణసమున్నతయోః గుణైరభ్యధికయో ర్యయోః రామకృష్ణయోః వృషవివర్తపదం సుకృతపరిణామత్వం వృషభవికారత్వఞ్చేతి గమ్యతే. ప్రథితం ప్రసిద్ధమ్. శిశుచాపలాత్ బాలచాపల్యా ద్వృషభవేషభృతోః వృషభవేషధారిణో స్తయోః పరస్పరసలీలవిలంఘనం పరస్పరస్య అన్యోన్యస్య సలీలం సవిలాసం యథా తథా విలంఘన మాక్రమణం లీలాయుద్ధ మితి యావత్. నాద్భుతం నచిత్రమ్. స్వత ఏవ వృషవివర్తయో స్తయో ర్వృషభవేషేణ క్రీడనం నచిత్ర మవృషభస్య తు తద్వత్క్రీడనం చిత్రమితి భావః. యద్వా శిశుచాపలా ద్వృషభవేషభృతో రత ఏవ యయో ర్వృషవివర్తపదం ప్రథితం రామకృష్ణయో స్స్వతస్సిద్ధస్య వృషవివర్తత్వస్య బాలభావప్రయుక్తవృషభవేషధారణజన్యత్వోత్ప్రేక్షణా దుత్ప్రేక్షా సా చ వ్యంజకా ప్రయోగా ద్గమ్యా. వృషశబ్దగతశ్లేషోత్థాపితా చ. గుణసమున్నతయోః ప్రసిద్ధయో ర్వృషయోస్తు శరీరౌన్నత్య మాత్ర మనయో స్తు గుణౌన్నత్య మితి వృషభవ్యతిరేకః ప్రతీయతే. తయోః పరస్పరలీలవిలంఘనం నాద్భుత ముభయో ర్వృషవివర్తత్వసామ్యాదితి భావః. యద్వాభ్యా మన్యః కశ్చి ద్వృషాంశరహితః అనయో రన్యతరం లీలయా లంఘయే త్తర్హి చిత్రమితి బోధ్యమ్. 54

శ్లో॥ సకలసత్త్వగుణాస్పదతా యయో
రవిశయా నతయో రితయో గయోః
నిఖిలసత్పరతా సుకృతిక్రియా
విలసితోపనతం సుఖ మద్భుతమ్.

సకలేతి॥ యయోస్సప్తమీయమ్. యస్మిన్నిత్యర్థః. సకలసత్త్వగుణాస్పదతా సకలానాం సత్త్వానాం ప్రాణినాం గుణానా మింద్రియాణాం చ ఆస్పదతా ఆశ్రయత్వం అవిశయా నిస్సంశయా. సకలజీవాభిన్నత్వా దితిభావః. ఇత యోగయోః ప్రాప్తసంబంధయో స్తయోః నిఖిలేషు సత్సు సజ్జనేషు పరతయా వ్యగ్రతయా హేతునా యా సుకృతిక్రియా సత్కార్యకరణం తస్యాః విలసితేన విలాసేన ఉపనతం ప్రాప్తం తథోక్తమ్ సుఖం నాద్భుతం. యద్వా తయో స్సుఖం నిఖిలసత్పరతా సుకృతిక్రియా

విలసితోऽపనత మితి నాద్భుతమి త్యన్వయః. సకలజీవాభిన్నయో స్సకలసత్త్వగుణత్వం యుక్తమ్. తేన చ సత్కార్యకరణం యుక్తం తేన చ అదృష్టద్వారా సుఖప్రాప్తి రపి యుక్తైవేతి భావః. ఏతేన తౌ బృందావనే సజ్జనబాధకాన్ వత్సబకాదీన్ హత్వా సుఖమూషతు రితి భవిష్యత్కథా సూచితా. యద్వా సకలసత్త్వగుణాస్పదతా సమగ్ర సత్త్వగుణస్య ఆశ్రయత్వం విష్ణుత్వమితి యావత్. అన్యత్సర్వం సమానమ్. తథా చ సత్త్వగుణపౌష్కల్యా త్సర్వసజ్జనరక్షా అనయో రుచితైవేతి భావః. 55

గ॥ ఇత్థ మతిశయితశకృత్కరిపరిపాలనలాలస మాసాదితానంద మాదృత పితృనిదేశం హృషీకేశ మభిబుభూషు రుగ్రసేనసుతనియంత్రిత స్త్వరిత మాజగామ వత్సాభిధానో యాతుధానః.

ఇత్థమితి॥ ఇత్థ మేన మతిశయితానాం సంజాతాతిశయానాం శకృత్కరీణాం వత్సానాం శకృత్కరిస్తు వత్సస్యా దిత్యమరః. పరిపాలనే రక్షణే. యద్వా అతిశయితే శకృత్కరి పరిపాలనే ఇతి బోధ్యం. లాలస మాసక్తం. అత్ర హేతు మాహ. ఆదృతపితృనిదేశ మితి. ఆదృత స్స్వీకృతః పితు ర్నందస్య నిదేశః ఆజ్ఞా యేన తమ్ పితృవాక్యపరిపాలనార్థం గోపాలకత్వ మంగీకృతం నతు మాధ్యాదితి భావః. ఆసాదితానందః ప్రాప్త సుఖం క్వ భోగ మాప్నోతి న భాగ్యభాగ్జన ఇతి న్యాయాత్. వనే గోపాలనేనాపి కృష్ణస్య సుఖ మనర్గళమితి భావః. హృషీకేశం కృష్ణ మభిబుభూషుః అభిభూతుం తిరస్కర్తు మిచ్ఛు స్సన్ ఉగ్రసేనసుతనియన్త్రితః కంసప్రేరితః వత్సాభిధానః వత్స నామకః యాతుధానః రాక్షసః త్వరితం క్షిప్ర మాజగామ కృష్ణం ప్రత్యాగత ఇత్యర్థః. 56

శ్లో॥ హితాహితజ్ఞానవిశేషశూన్యః
పరాశనాయాగత ఏష వత్సః
తతో ను గోవిందభుజోరుదండ
నున్న స్తృణావర్తపదం ప్రపేదే.

హితేతి॥ హితాహితయోః ప్రియాప్రియయో ర్జ్ఞానేన తద్విషయజ్ఞానేనేత్యర్థః. విశేష శూన్య అతిశూన్యః తథోక్తః. ఇదం హిత మిద మహితమితి జ్ఞానమీషదపి తస్య నాస్తీత్యర్థః ప్రబలవిరోధాదితి భావః. పరాశనాయ పరస్య పరమాత్మనః కృష్ణస్య అశనాయ భక్షణాయ మారణార్థ మితి యావత్. ఆగతః ఏష వత్సః తన్నామా యాతుధానః తతోऽను తతః గోవిందభుజోరుదండనున్నః గోవిందస్య విష్ణోః కృష్ణస్యే త్యర్థః. భుజ ఏవ ఉరుదండః మహాన్ లగుడః తేన నున్నః తాడితస్సన్ తృణావర్తపదం తృణావర్తస్థానం ప్రపేదే అభజత్. తద్వన్మృత ఇత్యర్థః. పర్యాయోక్త మలంకారః. మృత ఇత్యనుక్త్వా తృణావర్తపదం ప్రపేదే ఇతి భంగ్యన్తరేణ చారుతరేణాభి

ధానాత్ పర్యాయోక్తన్తు గమ్యస్య వచోభంగ్యన్తరాశ్రయణమితి లక్షణాత్. అత్రేదం వ్యంగ్యః. హితాహితజ్ఞానవిశేషశూన్యః పశుత్వా దితిభావః. పరాశనాయాగత ఇత్యేకం పదం పరా మధికా మశనాయాం బుభుక్షాం గతః ప్రాప్తః అశనాయా బుభుక్షాక్షు దిత్యమరః. ఏష వత్సః తర్ణకః తతోను తతః గోవిందస్య గోపస్య గోష్ఠాధ్యక్షేపి గోవింద ఇత్యమరః. భుజే యః ఉరుర్దండః తేన నున్నః ప్రేరితః తృణానా మాసమంతాత్ వర్తన మావర్తః. భావే ఘఞ్. తస్య పదం స్థానం తృణప్రచురప్రదేశ మిత్యర్థః ప్రపేదే ఇతి. 57

గ॥ బకోఽపి తదను యదునందనపరిబుభూషయా సత్వరమాపత్య పూతనా సాహచర్య మలభత.

బకోఽపీతి॥ బకశ్చ తదను తతః యదునన్దనస్య కృష్ణస్య పరిబుభూషయా పరిభవేచ్ఛయా తం తిరస్కర్తు మిత్యర్థః. సత్వరం క్షిప్రమాపత్య ఆగత్య పూతనాసాహచర్యం పూతనాసహచరత్వ మభజత ఆప తద్వన్మృత ఇత్యర్థః. అత్ర బకః పూతనాసాహచర్య మభజతేత్యనేన కాముకస్య కామినీసాహచర్య ప్రాప్తి ర్ధ్వన్యతే.

శ్లో॥ హంసం సన్మానసావాస మాశ్లిష్టకమలాకరమ్
ఉదారబలసంపృక్తం బకః పరిభవేత్కథమ్.

హంసమితి॥ సన్మానసావాసం సతాం బుధానాం మానసం హృదయమేవ ఆవాసో నిలయో యస్య తం తథోక్తం ఆశ్లిష్టకమలాకరం ఆశ్లిష్టః పీడితః కమలాయా లక్ష్మ్యాః కరో యేన తం లక్ష్మీపతి మిత్యర్థః. పాణిగ్రహణే పాణిపీడనశబ్దప్రయోగః ప్రాయికః. పాణిపీడనమహం దమయన్త్యాః కామయేమహి మహీమిహికాంశో ఇతి శ్రీహర్షః. యద్వా ఆశ్లిష్టః ఆలింగితః కమలాయా ఆకరః ఉత్పత్తిస్థానం క్షీరాబ్ధిరితి యావత్ యేన తం క్షీరాబ్ధిశాయన మిత్యర్థః. అథవా ఆశ్లిష్టః కమలాకరః పద్మసరః యేన తం తులసీకాననం యత్ర యత్ర పద్మవనాని చ సన్తి భాగవతా యత్ర తత్ర సన్నిహితో హరి రితిశాస్త్రాత్. యద్వా ఆశ్లిష్టౌ ఆఙ్ పూర్వకశ్లిషధాతోః కర్తరిక్తః. ఆలింగితవన్తావిత్యర్థః. కమలాయాః కరౌ యం తం కమలాకరాలింగితమిత్యర్థః. ఉదారబలసంపృక్తం ఉదారేణ మహతా బలేన బలభద్రేణ సంపృక్తం యుక్తం హంసం పరమాత్మానం బకః బకాసురః కథం పరిభవేత్ తిరస్కుర్యాత్. న కథమపీత్యర్థః. సద్భిః పరివేష్టితం తత్రాపి కమలయా సమాలింగితం తత్రాపి బలరామరక్షితం భగవన్త మేకో బకః కథంవా పరిభవే న్నకథమపీతి భావః. అత్రేదం వ్యంగ్యమ్. సత్ శ్రేష్ఠం మానసం తన్నామకం సరః ఆవాసో యస్య తం ఆశ్లిష్టః ఆలింగితః కమలాకరః పద్మసరో యేన తమ్ యద్యపి మానససరోఽపి కమలాకర ఏవేతి పౌనరుక్త్య మాపద్యతే. తథాపి నివాసస్థానం మానసం మార్గవశాత్తు తదితరకమలాకరా ఆవాసభూతా స్తస్యేతి పరిహారో బోధ్యః. ఏతేన యత్ర కుత్రాపి కమలాకరే ఏవ

వర్ణతే నతు బకవత్, క్షుద్రిహ్రాదే ఇతి ఫలితమ్. ఉదారేణ మహతా బలేన శరీర పాటవేన సంపృక్తం యుక్తం ప్రబలమితి యావత్. హంసం పక్షివిశేషం బకః పక్షివిశేషః కథం పరిభవే న్నకథ మపీతి. 59

శ్లో॥ ముష్టీముష్టివిహారసారసరసా గోపాలబాలా స్తదా
జాతా స్తేన పరాజితాః కిమిద మిత్యాశ్చర్యపర్యాకులాః
గూఢం తస్య చతుర్భుజత్వమపి వా సత్త్వైకసంవాసతాం
వైదగ్ధ్యం చ బలిప్రతారణవిధౌ కో నామ జానాతు తత్.

ముష్టీముష్టీతి॥ ముష్టిభిశ్చ ముష్టిభి శ్చ ప్రహృత్యేదం యుద్ధం ప్రవృత్తమితి ముష్టీముష్టి తత్ర తేనేద మితి సరూపే ఇతిసమాసః. అన్యేషామపి దృశ్యతే ఇతి పూర్వపదస్య దీర్ఘం ముష్టాముష్టీతి త్వపపాఠ ఏవ. తదేవ విహారః క్రీడా తత్ర విహార ఇతివా తస్మిన్ సారసరసాః అత్యన్తరసికాః గోపాలబాలాః బాలగోపాః తదా తేన కృష్ణేన పరాజితాః పరాభూతాః ఇదం కిమిత్యాశ్చర్యపర్యాకులా విస్మయాకులాః జాతాః బభూవుః. బహవోఽపి వయ మేకేన కృష్ణేన ముష్టీ ముష్టి యుద్ధే పరాజితా ఇతి తత్ర కారణాజ్ఞానా ద్విస్మయం ప్రపేదిరే ఇతి భావః. తత్ర కారణం కవిస్స్వయం వదతి. గూఢమితి. తస్య కృష్ణస్య సంబంధి తత్ప్రసిద్ధం గూఢం వేదైకసమధిగమ్యం చతుర్భుజత్వం విష్ణుత్వం భుజచతుష్టయశాలిత్వం చ సత్త్వైకసంవాసతాం సత్త్వం గుణో బలం చ తస్య ఏకసంవాసతా ముఖ్యాశ్రయత్వం బలిప్రతారణవిధౌ బలిచక్రవర్తివంచనవిధౌ బలవత్పురుషవంచనవిధౌ చ వైదగ్ధ్యం చాతుర్యం చ కో నామ కోవా జానాతు నకోపీత్యర్థః. దేవరహస్యత్వాదితి భావః. కృష్ణోహి చతుర్భుజః తే తు ద్విభుజా ఏవేతి తేనైషాం పరాజయో యుక్త ఏవ. నను గోపా బహవో మిళిత్వా బహుభుజా ఏవేత్యత ఆహ. సత్త్వైకసంవాసతామితి. సన్తు నామ మిళితానాం తేషాం బహవో బాహవః నతు తేషాం బలమస్తీతి బలినానేన తత్పరాజయో యుక్త ఏవ. నను బహూనా మల్పసారాణాం సమవాయో దురత్యయ ఇతి న్యాయా ద్దుర్బలైరపి బహుభి రేక ఏవ జయ్య ఇత్యత ఆహ. బలిప్రతారణవిధౌ వైదగ్ధ్యమితి నరాః గజ మివ శ్రీకృష్ణః గోపసంఘం ఉపాయేన జితవానితి నాస్త్యుపాయతుల్యం లోకే కించి దస్తీతి భావః. ఇతి వ్యంగ్యాశయః. వస్తుతస్తు శ్రీకృష్ణస్య భగవత్త్వాత్ తజ్జయో యుక్త ఏవేతి భావః. 60

శ్లో. యామునేషు పులినేషు స శౌరి
స్సేతుబంధవిధిభి ర్వ్యదరంస్త
తత్పురా పరిపయోనిధి సేతో
స్స్పష్ట మారచనవాసనయేతి.

యామునేష్వితి॥ సః శౌరిః కృష్ణః యామునేషు యమునాసంబంధిషు పులినేషు తోయోద్ధితతటేషు సేతుబంధవిధిభిః సేతునిర్మాణకృత్యైః రరంస్త క్రీడితవానితి యత్ తత్క్రీడనం పురా రామావతారే పరిపయోనిధి సముద్రే విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. సేతోః ఆరచనవాసనయా నిర్మాణసంస్కారేణేతి స్పష్టం సర్వవిదితమిత్యర్థః. శ్రీరామస్యాత్మని లగ్నః సేతునిర్మాణ సంస్కారః రామావతారానన్తరం కృష్ణావతారేఽపి యమునాయాం సేతుం కారితవానితి భావః. ఉత్ప్రేక్షాలంకారః.

గ॥ ఏవ మానకదుందుభినయనాంభోజదుర్లభాభి రాభీరశాబకభాగధేయపరంపరాపరిణతిభి రంభోజసంభవప్రముఖబర్హిర్ముఖనికరలోభనీయాభి రర్భకలీలాభి రశేషమపి భువన మానందయంతావాశ్వినేయావివ వసుంధరాజ్వరనివర్తనాయ మధ్యమలోకభాజౌ మదనమాధవావివ వనసంచారిణౌ జయంతనళకూబరావివ భూలోకవిలోకనలాలసౌ ఇష్టాపూర్తజన్యసుకృతసంచయావివ సశరీరబన్ధౌ రామణీయకసర్వస్వవిశ్రమప్రదేశౌ వత్సపరిపాలనాయ విపినవర్త్మనా సంచరమాణౌ గుంజామణిపుంజరంజితావవతంసితనానాకుసుమదామసముదాయౌ వనదేవతాభిరపి సవిస్మయ మవలోకయమానౌ పరశ్శతాభి రాభీరకిశోరరాజిభి రనుగమ్యమానౌ తావేతౌ రౌహిణేయనందనంద నావధ్యుషయ న్నతిరూక్షః క్షణదాచరః కశ్చిదఘాభిధానో సన్నిధాయ సోదరనిషూదనసంజాతవైరనిర్యాతనసముత్సుకః కమపి మహామహీధరవిడంబిబిలేశయకళేబర మాలంబ్య వ్యాదాయచ వదన మనువిపిన మవతస్థే.

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తరీత్యా ఆనకదుందుభే ర్వసుదేవస్య నయనాంభోజయోః నేత్రకమలయోః దుర్లభాభిః లబ్ధు మశక్యాభిః ఆభీరశాబకానాం గోపాలబాలానాం సంబంధినీనాం భాగధేయపరమ్పరాణాం సుకృతసమూహానాం పరిణతిభిః పరిణామభూతాభిరిత్యర్థః. భాగ్యవశా త్తేషాం సులభాభిరితి భావః. తత్ర హేతు మాహ. అంభోజేతి. అంభోజసంభవో బ్రహ్మా ప్రముఖ మాదిర్యేషాం తేషాం బర్హిర్ముఖానాం దేవానాం నికరేణ సమూహేనాపి లోభనీయాభిః స్పృహణీయాభిః బ్రహ్మాదిలోభవిషయాణాం లీలానాం గోపాలబాలగోచరత్వే హేతు స్తదీయానేకజన్మసంచితసుకృతపరిపాక ఏవేతి భావః. ఏతేన శ్రీకృష్ణప్రసవహేతుబహుళసుకృతాభ్యాం దేవకీవసుదేవాభ్యామపి గోపబాలా ఏవ ధన్యా ఇతి భగవత స్సౌలభ్యం వ్యజ్యతే. అర్భకలీలాభిః బాలక్రీడాభిః అశేషం సమస్త మపి భువనం జగదానన్దయన్తౌ సుఖయన్తౌ వసుంధరజ్వరనివర్తనాయ భూతాపనివారణార్థం భూదేవీజ్వరనిర్యాతనార్థంచ మధ్యమలోకభాజౌ భూలోకం ప్రాప్తవన్తౌ ఆశ్వినేయావివ అశ్వినావివ స్థితౌ వనసంచారిణౌ బృందావనే సంచరన్తౌ మదనమాధవావివ.

మన్మథవసన్తావివ స్థితౌ భూలోకవిలోకనలాలసౌ మర్త్యలోకదర్శనాసక్తౌ జయన్తనలకూబరావివ ఇన్ద్రకుబేరతనయావివ స్థితౌ సశరీరబన్ధౌ శరీరధారిణౌ ఇష్టం యాగాది. పూర్తం వాపీతటాకాదినిర్మాణం తాభ్యాం జన్యౌ జాతౌ సుకృతసంచయౌ పుణ్యసమూహావివ స్థితౌ ఇష్టజన్యసుకృతసంచయ ఏకః. పూర్తజన్యసుకృతసంచయోఽన్యః. ఏతావుభౌ రామకృష్ణాకారేణ సశరీరౌ ఇతి భావః ఇత్యుత్ప్రేక్షా చతుష్టయమ్. ఇవశబ్దస్య సంభావనాయాం పర్యవసానాత్. సంభావన స్యా దుత్ప్రేక్షేతి తల్లక్షణమ్. రామణీయకసర్వస్వస్య రమణీయతారూపసర్వధనస్య విశ్రమప్రదేశౌ విశ్రాన్తిస్థానభూతౌ వత్సపరిపాలనాయ తర్ణకరక్షార్థం విపినవర్త్మనా వనమార్గేణ సంచరమాణౌ చరన్తౌ. సమస్తృతీయాయుక్తాదిత్యాత్మనేపదమ్. గుంజాభిర్మణిపుంజైః రత్నసముదాయైశ్చ రంజితౌ యద్వా గుంజామణయః శ్రేష్ఠగుంజాః తేషాం పుంజేన రంజితౌ అలంకృతౌ. కాకచించీ గుంజా కృష్ణలా ఇత్యమరః. (ఆంధ్రే గురిగింజ) అవతంసితః కర్ణభూషణీకృతః భూషణీకృత ఇత్యేవ వా నానావిధానాం కుసుమదామ్నాం పుష్పమాలానాం సముదాయ స్సమూహః యాభ్యాం తౌ తథోక్తౌ వనదేవతాభి రపి కాననాధిదేవతాభి రపి అపినా కిముత భూలోకస్థనారీభి రిత్యర్థః. సవిస్మయం సాద్భుత మవలోక్యమానౌ దృశ్యమానౌ పరశ్శతాభి రమితాభి రాభీరకిశోరరాజిభిః గోపబాలపఙ్క్తిభిః అనుగమ్యమానౌ అనుసృతౌ తౌ ప్రసిద్ధౌ ఏతౌ పూర్వోక్తౌ రౌహిణేయః బలః నన్దనన్దనః కృష్ణః తౌ అధ్యక్షయన్ పశ్యన్నిత్యర్థః. అతిరూక్షః అతిక్రూరః అఘాభిధానః అఘ ఇతి నామధేయవాన్ కశ్చిత్ క్షణదాచరః నిశాచరః అసన్నిధాయ సన్నిధిం త్యక్త్వా దూరే ఇత్యర్థః. స్వస్వరూపం తిరోధాయేతి వా. సోదరస్య అనుజస్య బకస్య నిషూదనేన నాశనేన సంజాతస్య వైరస్య శత్రుత్వస్య నిర్యాతనే నివారణే సముత్సుకః ఉత్కంఠిత స్సన్ సోదరమారణానిష్టప్రతీకారేచ్ఛు స్సన్నిత్యర్థః. కమప్యనిర్వచనీయం మహీధరం పర్వతం విడంబయతి అనుకరోతీతి మహీధరవిడంబీ సచాసౌ బిలేశయకళేబర స్సర్పశరీరః తమాలంబ్య గృహీత్వా మాయాబలాదితి భావః. వదనం వక్త్రం వ్యాదాయ విస్తారయిత్వా విఘటయ్యేతి యావత్. అనువిపినం విపినే అవతస్థే స్థితవాన్. యద్యపి వ్యాదాయవదన మిత్యత్ర భూతపూర్వే క్త్వాల్యబితి భూతకాలానుసరణ ముచితం. తథాపి ప్రకృతోపయోగాత్ వర్తమానకాల ఏవ గృహీతవ్యః. అన్యథా వదనే వత్సగోపప్రవేశాసంభవాత్. ల్యప ఉపపత్తి స్తు వక్త్రం వ్యాదాయ స్వపితీతివత్కథంచి ద్బోధ్యా.

గ|| తమేన మాభీరశాబకా స్సర్వేపి నిర్వర్ణ్యకమపి బృన్దావనప్రదేశవాస్తవమవనీధరం మన్వానా విధ్యాయత గిరి రయ మురస్సర ఇవ తదీయకందరోదర మాననమితర మివ గహ్వరపరిసరవర్తిగండోపలయుగళ మివ

మీయదంష్ట్రాయుగళ మివ తదంతరప్రదృశ్యమానఘంటాపథసరణి
రాయతా రసజ్ఞేవ తత్రత్యదావపావకపరిచితసమీరణశ్వాసానల ఇవ
దవదహనదగ్ధసత్త్వదుర్గంధ స్తదశితోజ్ఝితపిశితపూతిగంధ ఇవ శిఖరోపరి
ఘూర్ణమాన మభ్రపటల మిదమీయఫణానీలమణికిరణనికురంబమివ
నితాంతవ్యాత్తదరీముఖతయా గిళితు మస్మానివ సోఽయ ముత్సుక ఇతి
పరస్పర ముత్ప్రేక్షమాణా యది పునరిద మవితథమేవ తర్హి బకలావత
లావిష్యత ఇతి సాకూతస్మితకరతాళ మధోక్షజ మవలోకయంత స్సత్త్వ
మవిమృశ్య సహశకృత్కరీభి రదసీయవదనోదరప్రదేశ మవిశన్.

తమేనమితి॥ తం పూర్వోక్త మేనం సర్పరూపిణ మఘాసురం నిర్వర్ణ్య దృష్ట్వా సర్వేఽపి ఆభీరశాబకాః గోపబాలాః కమపి కంచిత్ బృందావనసదేశవాస్యం బృందావన సమీపస్థిత మవనీధరం పర్వతం మన్వానా జానంతః సన్తః బాలా ఇతి శేషః. హే బాలాః నిధ్యాయత పశ్యత అయం గిరిః పర్వతః ఉరస్సర ఇవ సర్ప ఇవ భాతీతి శేషః సర్వత్రేత్థ మన్వేతవ్యం. వస్తుత స్సర్పమేవ గిరిం మత్వా సర్పత్వేన తముత్ప్రేక్షన్తీతి భ్రాంతిహేతు కోఽయముత్ప్రేక్షాలంకార స్స్వభావోక్త్యా పర్యవస్యతి. వస్తుతస్తు అయ మురస్సరో గిరిరివ భాతీతి వక్తవ్యే ప్రతీపవచనాత్ ప్రతీపాలంకారః. ప్రతీప ముపమానస్యోపమేయత్వ కల్పనమితి తల్లక్షణాత్. బాలాస్తు ప్రతీపాలంకార వివక్షయా నైవ ముక్తవన్తః కిన్తు భ్రాన్త్యేతి స చ భ్రాన్తిహేతుక ఇతి బోధ్య మేవముత్తరత్రాపి. తదీయకందరోదరం పర్వతసంబంధి గుహాన్తః ప్రదేశం ఆననమివ సర్పస్య వదనమివ అత్ర ఆనన మితర మివేతి పాఠః ప్రామాదికః. ఆననశబ్దస్య క్లీబత్వేన ఇతరదితి వక్తవ్యత్వాత్ తథా ఇతరత్పదనివేశో వ్యర్థ ఇతి స చ మయాపనీత ఇతి బోధ్యమ్. గహ్వరస్య గుహాయాః పరిసరవర్తినోః ప్రాన్తస్థయోః గండోపలయోః పర్వతచ్యుతస్థూలోపలయోః యుగళమ్ ద్వయమ్ ఇదమీయం ఇదం శబ్దా త్తస్యేద మిత్యర్థే వృద్ధాచ్ఛః. సర్పసంబంధీత్యర్థః. దంష్ట్రాయుగళమివ ఆశీర్ద్వన్ద్వమివ తదన్తరే పర్వతమధ్యే ప్రదృశ్యమానా అవలోక్యమానా ఘంటాపథసరణిః రాజమార్గః. యద్యపి ఘంటాపథశబ్దేనైవ తాదృశార్థప్రతీతౌ పునః మార్గపర్యాయసరణిశబ్దప్రయోగో వ్యర్థ స్తథాపి కరికలభకర్ణావతంసాదివ త్సామాన్యవిశేషభావేన తదుపపత్తి ర్బోధ్యా. ఆయతా దీర్ఘా రసజ్ఞా రసనేవ. రసజ్ఞా రసనా జిహ్వేత్యమరః. తత్రత్య దావపావకపరిచితసమీరణః పర్వతస్థదావానలేన సంజాతపరిచయో వాయుః. అవ్యయా త్త్యబితి త్యప్. పరిచిత ఇత్యత్ర తు తారకాదిత్వా దితచ్. శ్వాసానిల ఇవ ఫూత్కారవాయురివ విషలిప్తత్వేన అత్యుష్ణత్వాచ్ఛ్వాసవాయోః తత్సాధర్మ్యార్థం దావపావకపరిచితత్వం సమీరణస్యోక్తమితి బోధ్యమ్. దవదహనేన దావాగ్నినా దగ్ధానాం భస్మీకృతానాం సత్త్వానాం ప్రాణినాం సంబంధీ దుర్గంధః దుష్టగంధః అశితం చ తదుజ్ఝితం

చ అశితోజ్ఝితం. స్నాతానులిప్తవ త్సమాసః. తేన సర్పేణ అశితోజ్ఝితం అతి
భక్షణాద్వాంత మిత్యర్థః. తస్య పిశితస్య మాంసస్య. పూతిగంధః దుర్గంధ ఇవ
పూతిగంధస్తు దుర్గంధ ఇత్యమరః. శిఖరోపరి శృంగాగ్రే ఘూర్ణమానం భ్రమణశీల
మభ్రపటలం మేఘసమూహః ఇదమీయాయాం సర్పసంబంధిన్యాం ఫణాయాం
స్ఫటాయాం యః నీలమణిః ఇంద్ర నీలమణిః తస్యకిరణనికురంబం కాన్తిసందోహ ఇవ.
యద్యపిమణే ర్భ్రమణం నాస్తి తథాపి తత్కిరణానాం ప్రసరణధర్మత్వా ద్ఘూర్ణమా
నేత్యభ్రవిశేషణం దత్తం తత్సామ్యా దితి జ్ఞేయమ్. నితాంతం అత్యన్తం వ్యాత్తం
వివృతం దరీకందరః ముఖమివ యస్య తస్య భావ స్తత్తా తయా ప్రక్రమభంగభీత్యా
దరీముఖేత్యత్ర ఉపమిత సమాసస్స్వీకృతః. అస్మాన్ గళితుం సో౽యం పర్వత
ఉత్సుకః ఉల్లాసవానివేతి. ఏవం రూపేణ పరస్పర మన్యోన్య ముత్ప్రేక్షమాణాః
సంభావయన్త స్సన్తః యది పునః యదితు ఇద మస్మాభి రుత్ప్రేక్ష్యమాణం
సర్పత్వం మవితథమేవ సత్యమేవ భవేదితి శేషః. వస్తుత స్సర్ప ఏవస్యా న్నత్వయం
పర్వత ఇతి యదీష్టమిత్యర్థః. తర్హి బకలావం లావిష్యతే బకవ ద్ధనిష్యతే మయేతి
శేషః. కృష్ణేనేత్యర్థః. ఉపమానే కర్మణిచేతి ణముల్. కషాదిషు యదావిధ్యనుప్రయోగః.
సామాన్యవిశేషభావాదభేదాన్వయః. ఇత్యేవం సాకూతస్మితకరతాళం సాభిప్రాయకృత
కరతాళం బాలాస్తు మాగ్ధ్యా త్సర్పేపర్వతత్వ మారోప్య పున స్సర్పత్వం య
దుత్ప్రేక్షితవన్తః తత్సిద్ధవత్కృత్య యద్యయం వస్తుత స్సర్ప స్తర్హి బకగతి రస్య
స్యాదితి వదన్ శ్రీకృష్ణః కరతాళధ్వని మకరోదితి భావః. అధోక్షజం కృష్ణ మవలోక
యన్తః పశ్యన్తః అవిమృశ్య కృష్ణః కిమేవ మభిదధాతీతి తద్వచన మప్యనాలో
చ్యేత్యర్థః. సత్వరం శీఘ్రం యథా తథా శకృత్కరిభిస్సహ వత్సైస్సమమ్. అదసీయస్య
అదశ్శబ్దా త్తస్యేద మిత్యర్థే వృద్ధాచ్ఛః. త్యదాదీనిచేతి వృద్ధసంజ్ఞా. సర్పసంబంధిన
ఇత్యర్థః. వదనస్య వక్త్రస్య ఉదరప్రదేశం మధ్యభాగం అవిశన్ ప్రవిష్టాబభూవుః.

గ॥ భగవానపి తస్య మాయావినో మాయానుభావం విభావయన్ సతీర్థ్య
కుశల మభ్యర్థయమాన స్తదీయవదనకోటర మయాసీత్.

భగవానితి॥ భగవాన్ కృష్ణశ్చ మాయావినః మాయినః తస్య అఘాసురస్య మా
యానుభావం సర్పవేషధారణరూపం మాయాబలం విభావయన్ పశ్యన్ సతీర్థ్య
కుశలం సవయస్యక్షేమం సమానతీర్థేవాసీతి యత్. యద్యపి సతీర్థ్యశబ్దః ఏకత్ర
గురౌ విద్యా మభ్యస్యత్సు ఛాత్రేషు ప్రసిద్ధ స్తథాపీహ ఔపచారిక ఇతి బోధ్యమ్.
అభ్యర్థయమానః వాంఛన్ తదీయవదనకోటరం సర్పవక్త్రరూపగహ్వర మయా
సీత్ ప్రాప. దీనరక్షణార్థం భగవత్ప్రవేశనం నతు బాల్యాదితి భావః. 64

శ్లో॥ వేగా దాననకందరాంతరగత స్త్రైవిక్రమం ప్రక్రమం
చక్రే చక్రధర స్తదా నియమితశ్వాసానిలాపూరణః

తేనాసౌ బలిచక్రవర్త్యపి తతో ముంచన్నధః ప్రస్థితం
నిర్యత్ప్రాణసమీరణ శ్శిరపథా దాతిష్ఠ ముచ్చైః పదమ్.

వేగాదితి॥ చక్రధరః కృష్ణః వేగాత్ న తు విళంబాత్ విళంబే సతి సతీర్థ్యనాశాత్ ఆననకన్దరాన్తరగత స్సన్ సర్పవదనగహ్వారం ప్రాప్తస్సన్. దా నియమితం బంధితం శ్వాసానిలాపూరణం శ్వాసవాయుప్రసారణం యేన స తథోక్తః. సర్పసంబంధి ప్రాణవాయుప్రసారణం నిరుద్ధ్యేత్యర్థః అవకాశేసతి హి వాయుప్రసారః. ప్రకృతే తు శరీరాన్తస్సర్వ్వాఛిద్ర మభివ్యాప్య శ్రీకృష్ణే వర్తమానే సతి నిరవకాశా ద్వాయు నిరోధ ఆసీదితి భావః. యద్వా నియమితైః శ్వాసానిలైః స్వీయైరేవ. ఆసమస్తా త్పూరణం వృద్ధి ర్యస్య స తథోక్తః. స్వదేహే శ్వాసా న్పూరయిత్వా దేహ ముజ్జృంభయన్నితి భావః. త్రైవిక్రమం త్రివిక్రమావతారసంబంధినం ప్రక్రమం రీతిం చక్రే. అతిస్థౌల్య మభజదిత్యర్థః. తేన శ్రీకృష్ణస్య స్వాన్తర్నివకాశవ్యాప్త్యా సంజాతప్రాణనిరోధేనేత్యర్థః. భగవత స్త్రైవిక్రమప్రక్రమాశ్రయణేనేతి వా. అసౌ అఘాసురః బలిచక్రవర్త్యపి బలినాం చక్రవర్తి బలవదగ్రేసరోఽపీత్యర్థః. శిరపథా న్మస్తకమార్గాత్. బ్రహ్మరంధ్రాదిత్యర్థః. రజోవాచే రజోద న్తశ్శిరోవాచీ శిర స్తథేతి కంఠభూషణకోశా దదన్తోయం శిరశబ్దః తథా. విచకర్త శిరాన్ ద్రోణిరితి భారతే ప్రయోగశ్చ. ఋక్పూరబ్ధూః పథామానక్షే ఇతి సమాసాన్తోఽచ్ప్రత్యయః. శిరస్య పన్థాః శిరపథమితి సమాసః. నిర్యత్ప్రాణసమీరణస్సన్ నిర్గచ్ఛత్ప్రాణవాయుస్సన్. అధః ప్రస్థితిం అధోలోకగమనం ముంచన్ త్యజన్. నరకాభిముఖగమనం త్యక్త్వే త్యర్థః. ఉచ్చైఃపదం వైకుంఠ మాతిష్ఠత్ ఆశ్రితః. నహి భగవతా హతస్య దుర్గతిః. ద్వేషా చ్చైద్యాదయో నృపా ఇతి వచనాదితి భావః. అత్ర తేన భగవత స్త్రైవిక్రమప్రక్రమాశ్రయణేనాపి బలిచక్రవర్తీ బల్యభిధరాక్షసచక్రవర్తీ అధః ప్రస్థితిం పాతాళగమనం ముంచన్ త్యక్త్వా. ఉచ్చైఃపదం స్వర్గ మాతిష్ఠదితి విరోధో ధ్వన్యతే. భగవతా నియమితస్య బలిచక్రవర్తినః పాతాళగమన శ్రవణాదితి భావః. 65

శ్లో॥ వ్యముచ్యతాఘేన హరేః ప్రసాదా
దానంద మాసీత్పరమం నరాణామ్
బుధైరపి ప్రీతిరహో విశాలా
కథం ససిద్ధాంత ఇతి వ్యథాయి.

వ్యముచ్యతేతి॥ హరేః కృష్ణస్య ప్రసాదా దనుగ్రహాద్ధేతోః అఘేన అఘాసురేణ వ్యముచ్యత భావే లఙ్. అఘాసురో ముక్తోఽభూదిత్యర్థః. నరాణాం జనానాం పరమ ముత్కృష్ట మానన్ద మాసీత్. జగదపకారిణోఽఘస్య నాశే జగత్తుతోషేత్యర్థః. సః అఘః కథం కేన ప్రకారేణ సిద్ధాన్త ఇతి సిద్ధః నిర్వృత్తః అన్తః నాశః యస్య స

సిద్ధాన్తః మృత ఇత్యర్థః. బుధైర్దేవైరపి విశాలా అధికా ప్రీతిః ప్రేమ. అర్థాత్తదన్తరి కృష్ణే వ్యధాయి. అహో దేవానామపి హృదయశల్యాయిత ఇతి చిత్రమస్య సామర్థ్యమితి భావః. అత్ర పూర్వార్ధే ఏకస్య ముక్తి రన్యస్యానన్ద ఇతి అసంగత్యలంకారో వ్యజ్యతే. విరుద్ధభిన్నదేశత్వం కార్యహేత్వో రసంగతిరితి లక్షణాత్. సః పూర్వార్ధప్రతీతవాక్యార్థః. ముక్త్యానన్దయో ర్వ్యధికరణస్య ప్రతిపాదనపరత్వేన అపసిద్ధాన్తభూత ఇతి భావః. సిద్ధాన్త ఇతి. ఉత్తరపక్ష ఇతి. బుధై ర్విద్వద్భి స్తత్ర సిద్ధాన్తాభాసే. విశాలా ప్రీతిః కథం వ్యధాయి. అహో విదుషామపి వ్యామోహాశ్చిత్ర మిత్యర్థః ఇతి ధ్వనిః. అత్రాన్యోఽప్యర్థః ప్రతీయతే. హరేః ఈశ్వరస్య ప్రసాదాత్సంకల్పరూపా దనుగ్రహా దఘేన పాపేన వ్యముచ్యత పాపం ముక్త్వం త్యక్తమభవదిత్యర్థః. ఆత్మనో నిత్యముక్తత్వా న్నతస్య ఈశ్వరప్రసాదా త్పున ర్ముక్తిర్భవితు మర్హతి. కిన్తు ఆత్మనిష్ఠపాపవాసనాముక్తిరేవ ముక్తిరితి భావః. నరాణాం జీవానాం నరియన్తే నక్షీయన్తే ఇతి నరా ఇత వ్యుత్పత్తేః. పరమానన్ద మాసీత్. పాపనాశే సతి మనశ్శుద్ధిద్వారా సచ్చిదానన్దలక్షణస్వస్వరూపసాక్షాత్కారో భవతీతి భావః. సః భగవత్సంకల్పాదేవ జీవానాం ముక్తిః నతు కేవలాత్. జ్ఞానాదిత్యయం యోగమతానుసారీ వాక్యార్థః. సిద్ధాన్తః నిశ్చయ ఇతి బుధైః జ్ఞానిభిస్సాంఖ్యైరితి యావత్. విశాలా ప్రీతి ర్వ్యధాయీ త్యహో సాంఖ్యానాం నిరీశ్వరత్వేన ఈశ్వరప్రసాదా న్ముక్తి రిత్యస్యానంగీకారా చ్చిత్రమిదమితి భావః. 66

గ॥ అథ సంక్రాన్తయా తదీయతేజస్సంపదా సంపన్నః కృతాన్తనిశాన్తాదివ త్తదీయవదనకందరా దాపతద్భి స్సవత్రైస్స ర్వత్సపాలై రభినంద్యమానస్తదపదానముదితదివిషదుపపాదితమందారకుసుమవీచిభి రభ్యర్చ్యమానశ్చక్రధరః కమపి వచసా మవిషయం హర్ష మభజత.

అథేతి॥ అథ అఘాసురప్రాణాపాయానన్తరం సంక్రాన్తయా స్వస్మిన్ మిళితయా తదీయతేజస్సంపదా అఘాసుర సంబన్ధితేజోరాశినా లింగశరీరరూపేణేత్యర్థః. తస్యైవ తేజోమయత్వప్రతిపాదనాత్ నచాత్మజ్యోతి రిదమితి భ్రమితవ్యం. ఆత్మనః జ్ఞానైకాకారతయా తేజోరూపత్వాభావాత్ నచ స్వయం జ్యోతిష్ట్వవ్యాఘాతః. తత్ర జ్యోతిశ్శబ్దస్య జ్ఞానార్థకత్వాత్. సంపన్నః యుక్తః ఏతేన అఘాసురః కృష్ణసాయుజ్య మాప్తవానితి ఫలితమ్. నను లింగభంగే హి మోక్షః కథ మధునా సలింగస్యాఘస్య మోక్షః ప్రత్యపాదీతిచేదుచ్యతే. ముక్తిర్ద్వివిధా నిర్గుణా సగుణా చేతి. తత్ర నిర్గుణముక్తి ర్బ్రహ్మవిద ఏవ. తస్య ప్రాణోత్క్రమణన్నాస్తి, 'తస్య ప్రాణా నోత్క్రామ' న్తీతి శ్రుతేః. అత్ర ముక్తౌ లింగభంగ ఏవ సగుణాయాస్తు న లింగభంగః నాపి ప్రాణోత్క్రమణౌ భావః. ఇయమేవ హీశ్వరసాయుజ్యన్నామేత్యలం. కృతాన్తనిశాన్తాదివయమసదనాదివ తదీయవదనకందరాత్సర్పవక్త్రగహ్వరాత్సకాశా

దాపతద్భి రాగచ్ఛద్భిః. సవత్సైః తర్ణకసహితైః వత్సపాలైః గోపై రభినంద్యమానః శ్లాఘ్యమానః తదపదానేన తేనాద్భుతకర్మణా ముదితైః తుష్టైః దివిషద్భిః దేవై రుపపాదితాభి ర్విసృష్టాభి రిత్యర్థః. మందారకుసుమవీచిభిః దేవతరుపుష్పమాలాభిః అభ్యర్చ్యమానః పూజ్యమానః అలంకృత ఇతి యావత్. చక్రధరః కృష్ణః కమప్య నిర్వచనీయం ఇదమేవ స్పష్టమాహ. వచసా మవిషయమితి, వాగగోచరమిత్యర్థః బ్రహ్మానన్దత్వాదితిభావః హారం సంతోష మభజత ఆప కృతకృత్యత్వాదితిభావః. 67

గ॥ తతః.

తత॥ఇతి అఘనాశనానన్తరమిత్యర్థః. అఘవదననిర్గమనానన్తరమితి వా.

శ్లో॥ అఘవదనవిముక్తై స్తత్ర గోపాలబాలై
స్తటభువి యమునాయాః సాదరంసేవ్యమానః
అవిరతపరితృప్తోప్యేష శౌరి స్సజగ్ధిం
వ్యతనుత లలితాభి ర్నందయ న్నర్మవాగ్భిః

అఘేతి॥ తత్ర బృందావనే యమునాయా స్తన్నామకనద్యాః తటభువి తీరప్రదేశే అఘవదనవిముక్తైః అఘాసురవక్త్రనిర్ముక్తై ర్గోపబాలై ర్వత్సపాలై స్సాదరం యథా తథా సప్రేమ యథా తథా సేవ్యమానః పరిచర్యమాణః ఏష పూర్వోక్త శ్శౌరిః కృష్ణః లలితాభి స్సుందరాభిః నర్మవాగ్భిః క్రీడావాక్యైఃనందయన్ సతీర్థ్యానానన్దయన్ సన్. అవిరతపరితృప్తోఽపి నిత్యతృప్తోఽపి అవాప్తసమస్తకామత్వాదితిభావః. సజగ్ధిం సహభోజనం. సజగ్ధిం సహభోజన మిత్యమరః. వ్యతనుత అకరోత్. యమునాతీరే గోపైస్సమం శిక్యస్థమోదనం బుభుజే ఇతి భావః. స్వభావోక్తిః. 68

శ్లో॥ కూరంమురారికమనీయకథోపదంశ
మాధాయ భాజనపుటేషు సుధావధీరి
మోదాత్తదా నిజనిజాన్నరుచిప్రకాశ
మాచామతిస్మ సురభీశకిశోరరాశిః.

కూరమితి॥ సురభీశకిశోరరాశిః గోపబాలపఙ్క్తిః తత్సమూహ ఇత్యర్థః. తదా శ్రీకృష్ణభోజనసమకాలే సుధావధీరి అమృతతిరస్కృతిచణమిత్యర్థః. అమృతాదపి స్వాద్వితి యావత్. కూరమన్నం భాజనపుటేషు పాత్రభూతేషు పత్రపుటేషు ఆదాయ స్థాపయిత్వా మురారికమనీయకథోపదంశం మురారేః కృష్ణస్య కమనీయాభి ర్మనోహరాభిః కథాభిః పూతనానాశనాదివృత్తాన్తైః ఉపదంశం మురారికమనీయకథోపదంశం మురారికమనీయకథాః ఉపదంశ్యేత్యర్థః. ఉపదంశ స్తృతీయాయామితి ణముల్. ఉపదంశస్తు భక్షణ మిత్యమరః (ఆంధ్రే ఊరగాయ) మాంసాదికమివ మురారికథాఏవ ఉపదంశీకృత్యేతియావత్. నిజనాన్నరుచిప్రకాశం నిజ

జనస్య స్వీయజనస్య అన్నరుచేః స్వభుజ్యమానాన్నస్వాదుత్వస్య ప్రకాశః ప్రకటనం యస్మిన్ కర్మణి తత్ యథా భవతి తథా. పరస్పరమన్నస్వాదంప్రకాశ్యేత్యర్థః. మోదాత్సంతోషా దాచమతిస్మ బుభుజే. ఆజి చమ ఇతిదీర్ఘః. స్వభావోక్తిరలంకారః. మురారీతి విశేషణేన భోజనమధ్యే భగవన్నామస్మరణస్య కర్తవ్యత్వం ప్రతిపాదితం. ఉపదంశేత్యనేన సుధావధీరి కూరాదపి భగవత్కథామృతస్య స్వాదుత్వాతిశయః ఫలితః. అన్నాదధికరుచిమద్వస్తు హి ఉపదంశీ క్రియతే. మురారికథాసు ఉపదంశత్వ రూపణా ద్రూపకాలంకారః- 69

శ్లో॥ గోపాలబాలకులసంకులమూర్తిరేష
వేషం పుపోష పులినే తలినేతరాభః
రాకాసుధాకరకరప్రకరస్య తస్య
తారాగ్రహైః పరివృతస్య ఖమధ్యభాజః.

గోపాలేతి॥ గోపాలనాం యే బాలాః తేషాం కులేన సమూహేన వత్సపాలసంఘేనేత్యర్థః. సంకులా వేష్టితా మూర్తిర్విగ్రహో యస్య స తథోక్తః తలినేతరాభః అధికకాన్తిః. తలినం విరళే స్తోకేత్యమరః. పులినే తోయోద్ధితనదీతటప్రదేశే. తోయోద్ధితం తత్పులిన మిత్యమరః. స్థిత ఇతి శేషః. ఏష కృష్ణః తారాగ్రహైః తారాః అశ్విన్యాదయః గ్రహాః కుజాదయః పఞ్చ తైః పరివృతస్య పరివేష్టితస్య ఖమధ్యభాజః ఆకాశమధ్యగతస్య తస్య ప్రసిద్ధస్య రాకాసుధాకరకరప్రకరస్య సుధాయా ఆకరాః ఉత్పత్తిస్థానభూతాః కరప్రకరాః కిరణసంఘాః యస్య స సుధాకరకరప్రకరః అమృతాంశు రిత్యర్థః. రాకాయాం పూర్ణిమాయాం య స్సుధాకరకరప్రకరస్తస్య పూర్ణచన్ద్రస్యేతి యావత్. వేషం పుపోష దధార. తద్వేషతుల్యవేషధరో బభూవేతి నిదర్శనాలంకారః గోపాలబాలా స్తారాగ్రహావత్ పులినం ఖమధ్యవత్ కృష్ణ శ్చన్ద్రవచ్చ బభావితి భావః. తత్ర కృష్ణే ప్రసక్తస్య తలినేతరాభత్వవిశేషణస్య ప్రతినిర్దేశార్థం రాకేత్యుక్తమితి బోధ్యమ్. రాకాసుధాకరేత్యనేనైవాభీష్టార్థసిద్ధౌ కరప్రకరస్యేతి వచనేన చంద్రికరాః యథా అమృతాకరా స్తద్వత్కృష్ణకాన్తయోప్యమృతస్రావిణ్య ఏవేత్యాహ్లాదకత్వాతిశయో వ్యజ్యతే. 70

గ॥ తతః

తత ఇతి॥ భోజనానన్తరమిత్యర్థః.

శ్లో॥ ప్రభూతమధుసూదనప్రియకథాసుధామాధురీ
విజృంభపరిరంభజప్రమదభూమవిస్మారితా
తదా న బుబుధేతరా మతిదవీయసీ మప్యసౌ
శకృత్కరిపరంపరాం సురభిపాలబాలావళిః.

ప్రభూతేతి॥ ప్రభూతః సమగ్రో మధుసూదనస్య కృష్ణస్య సంబంధినీషు ప్రియాసు కథాసు వార్తాస్వేవ సుధాసు అమృతేషు యః మాధురీ విజృంభః మాధుర్యాతిశయః తస్య పరిరంభజేన ఆస్వాదనజాతేన ప్రమదభూమ్నా ఆనన్దాతిశయేన ప్రకృష్టమదాతిరేకేణేతి చ గమ్యతే. విస్మారితా విస్మృతిం గమితా తథోక్తా అసా సురభిపాలబాలావళిః గోపాలబాలసంఘః తదా స్వభోజనావసరే అతిదవీయసీ మతిదూరామపి శకృత్కరిపరమ్పరాం వత్ససంఘం న బుబుధేతరామ్ అత్యన్తం నోవేదేత్యర్థః. కిమేత్రిజిత్యామ్. అత్ర ఉత్తరవాక్యార్థస్య వత్సాజ్ఞానస్య ప్రభూతేతి పదార్థహేతుకత్వా త్కావ్యలింగమ్. ప్రమదేత్యనేన వాసో యథా పరిహృతం మదిరామదాంధ ఇత్యుపమా ధ్వన్యతే. కించ భగవదేకరసతా మాపద్య వత్సాః కిమపి నవిదురితి సగుణధ్యానస్య పరాకాష్ఠా చ సూచితా. దేహం చ నశ్వర మవస్థిత ముత్థితం వా సిద్ధో న పశ్యతి యతోఽధ్యగమత్స్వరూప మిత్యుక్తత్వాత్ 71

గ॥ సమనంతరం సమం తతః ప్రసార్య విలోచన మనలోకనపథ మతిక్రాంతం వత్ససంచయ మనాలక్ష్య వైలక్ష్యవిషాదకబళితేషు వత్సపాలేషు.

సమనన్తరమితి॥ సమనన్తరం స్వప్రమాదేన వత్సాపసరణానన్తర మిత్యర్థః. సమం తతః సర్వదిక్షు విలోచనం దృష్టిం ప్రసార్య సర్వత్ర దృష్ట్వేత్యర్థః అవలోకనపథం దృష్టిమార్గం అతిక్రాన్త మతిక్రమ్య వర్తమానం వత్ససంచయం తర్ణకసంఘమనాలక్ష్య అదృష్ట్వా వత్సపాలేషు గోపబాలేషు వైలక్ష్యం త్రపా వత్సైర్వంచితత్వాదితి భావః. విషాదః ఖేదః స్వపాల్యవత్సాపగమేన తత్ప్రభుసకాశా చ్ఛిక్షాప్రాప్తిసంభావనాయేతి భావః. తాభ్యాం కబళితేషు వ్యాప్తేషు సత్స్విత్యర్థః. 72

శ్లో॥ యశోదా దాయాదో నిరవధిపరీతాపలహరీ
పరీతా నాతన్వన్ సపది ముదితాన్ గోపతిసుతాన్
విచిన్వన్ వత్సానాం చరణసరణిం మంక్షు గహనం
జగాహే భక్తార్తిచ్ఛిదురమధురస్మేరవదనః.

యశోదేతి॥ యశోదాదాయాదః కృష్ణః నిరవధిపరీతాపం పరిపరీతాన్ దురన్తచిన్తాసన్తానదన్తురితాన్ అత్యన్తపరితప్తానిత్యర్థః. గోపతిసుతాన్ గోపాలబాలాన్ సపది తత్కాలే ముదితాన్ తుష్టాన్ ఆతన్వన్ కుర్వన్ పూతనాదినాశనేన భగవదనుభావస్య విదితత్వాత్. కృష్ణోఽస్మదీయాన్ వత్సాన్ ధ్రువమానేష్యతీతి శ్రీకృష్ణం శరణం గతానాం వత్సానాం వత్సాన్వేషణే భగవతః ప్రవృత్త్యా మహాన్ సంతోష ఆసీదితి భావః. వత్సానాం చరణసరణిం పాదమార్గం పాదన్యాసపథమిత్యర్థః పాదరీతి మితివా. విచిన్వన్ అన్వేషయన్ భక్తార్తిచ్ఛిదురమధురస్మేరవదనః భక్తానామార్తిచ్ఛిదురః పీడానివారణశీలః మధురః మనోజ్ఞః స్మేరః స్మితం వదనే యస్య సః

తాదృశస్మేరయుక్తం వదనం యస్యేతి వా తథోక్తస్సన్. మంక్షు శీఘ్రం గహనం వనం జగాహే వివేశ గోపాలానాం వత్సాపగమజన్యామార్తిం స్మేరేణైవ హృతవాన్ కిం పున ర్వత్సాన్వేషణేనేత్యర్థాపత్తి ర్వ్యజ్యతే. కించ స్మేరవదన ఇత్యనేన అయం కృష్ణో న వత్సపాలసజాతీయానుభావః కిన్తు తద్విలక్షణః పరమానన్ద ఈశ్వరఏవేతి కృత్వా నాస్య స్వవత్సాపహరణజం దుఃఖ మీషదపీతి గమ్యతే. అపిచ యశోదాదాయాదః అతిసుకుమారోఽపి భక్తార్తిచ్ఛేదార్థం గహనం జగాహే ఇత్యహో అస్య భక్తపక్షపాతిత్వమితి గమ్యతే. ఆర్త్యార్తానపి సపది ముదితా నాతనోదిత్యనేన భగవచ్ఛరణాగతిరేవ దుఃఖపరమ్పరాయా అవధిరితి సూచితమ్. ఆర్తగోపతిసుతసంతోషణాభిప్రాయగర్భం భక్తార్తీత్యాది కృష్ణవిశేషణమితి పరికరాలంకారః. 73

గ॥ తమేవ సమయ మంభోజసంభవః సరభస మఘాసురావష్టంభసంభార విఘటనసమయ మనుభూతమపి భగవత శ్చతుర్భుజస్య మహిమానుభావ మసంభూత విస్రంభతయా భూయోఽపి విభావయితుకామ స్సమాపత్య సవత్సాన్ వత్సపాలా నపజహార.

తమితి॥తమేవ సమయం కాలాధ్వనో రత్యన్తసంయోగే ఇతి ద్వితీయా. తస్మిన్నేవ సమయే ఇత్యర్థః. అంభోజసంభవః బ్రహ్మా అఘాసురస్య అవష్టంభసంభారస్య గర్వాతిశయస్య విఘటనసమయం వినాశనసమయే అనుభూతం సాక్షాత్కృతమపి భగవత శ్చతుర్భుజస్య కృష్ణస్య మహిమానుభావం మహిమాతిశయం అసంభూత విస్రంభతయా అజాతవిశ్వాసత్వేన హేతునా భూయః పునరపి విభావయితుకామః దిదృక్షుః సన్ సరభసం శీఘ్రమాపత్య ఆగత్య సవత్సాన్ వత్సహితాన్ వత్సపాలాన్ గోపాలబాలా నపజహార అపహృతవాన్. పులినస్థాన్ వత్సపాలాన్ వనాన్తస్థాన్ వత్సాంశ్చ కృష్ణసరోక్షస్థా నపజహారేతి భావః. 74

గ॥ భగవానపి విపినసీమని విచిత్య చిరతర మలబ్ధవత్సోపలబ్ధిః పునరపి పులినోపకంఠ మాసాద్య తత్ర వత్సపాలా నప్యనవలోకయన్ ముహూర్తమాత్రమివ చిత్రీయమాణచిత్త స్సకలమేతదపి కమలసంభవదంభసంభూతమితి దివ్యచక్షుషా సాక్షాత్కృత్వా తత్క్షణమేవ తదుభయాత్మక మాత్మాన మకల్పయత్.

భగవానితి॥భగవానపి కృష్ణశ్చ విపినసీమని వనదేశే చిరతరం చిరా ద్విచిత్య అన్వేషయిత్వా అలబ్ధవత్సోపలబ్ధిః అప్రాప్తవత్సప్రాప్తిః వత్సాప్రాప్త్యేత్యర్థః. పునరపి పులినోపకంఠం పులినసమీప మాసాద్య ప్రాప్య తత్ర పులినే వత్సపాలానపి అనవలోకయన్ అపశ్యన్ ముహూర్తమాత్రం ముహూర్తపరిమితకాలే చిత్రీయమాణచిత్త ఇవ విస్మితమనా ఇవ భూత్వేతి శేషః. నతు వస్తుత స్తథేతి ఇవ శబ్దనివేశాభిప్రాయః. ఏతత్సకలమపి వత్సవత్సపాలాపహరణమ్ సర్వం కార్యం. కమల

సంభవస్య బ్రహ్మణో దంభా ద్గర్వా త్సంభూతం జాతం ఇత్యేవం దివ్యచక్షుషా యౌగికజ్ఞానేన సాక్షాత్కుర్వాణః జానన్ తత్ క్షణమేవ ఆత్మానం స్వం తదుభయాత్మకం వత్సవత్సపాలమయ మకల్పయ న్నిర్మమే. మాయయా ఏకోఽపి స్వయం తదుభయాత్మనా ఽపరిణమ తేత్యర్థః. బహుస్యాం ప్రజాయేయేతి సంకల్ప్య సచ్చత్యచ్చాభవదితి ఈశ్వరస్య ప్రపఞ్చాకారపరిణామశ్రవణాత్. ప్రకృతవత్సాద్యాత్మకపరిణామో న చిత్ర ఇత్యభిప్రాయేణ భగవానితి పదం ప్రయుక్తం మూలకృతా. వస్తుతో నిర్గుణస్యాపి మాయావశాత్ షాడ్గుణ్యపరిపూర్తి రితి మాయిన స్తస్య ఏవం ప్రణామః యుక్త ఏవేతి భావః. 75

శ్లో॥ వత్సా స్తే వత్సపాలా యదుతనయమయా స్సాయ మాసాద్య సద్మ
స్వం స్వం ప్రేమ్ణప్రరోహం పరిపుపుషు రమీ పూర్వవ త్స్వస్వమాతుః
యావత్సంవత్స మేవం విహరణపరతా మస్య గూఢా మవాగా
ద్రామో వా నైవ చిత్రం వికృతి రుదభవ త్తేషు నప్రాగ్దశాయాః.

వత్సాఇతి॥ తే పూర్వోక్తాః అమీ ఏతే యదుతనయమయాః కృష్ణాత్మకాః వత్సాః వత్సపాలా శ్చ సాయం సాయంకాలే స్వం స్వం నియత మిత్యర్థః. సద్మ గృహమాసాద్య ప్రాప్య పూర్వవ త్పూర్వదినే ఇవ స్వస్వమాతుః స్వా స్వా మాతా స్వస్వమాతా తస్యాః వీప్సాయాం ద్విర్భావః. స్త్రియాః పుంవదితి పుంవద్భావః. ప్రతినియతాయాః జనన్యా ఇత్యర్థః. తత్సంబంధినం ప్రేమప్రరోహం స్నేహాంకురం పరిపుపుషుః పోషయామాసుః. అస్య కృష్ణస్య గూఢాం రహస్యామేవంవిహరణపరతాం ఏవంరీత్యా విహారాసక్తతాం యావత్సంవత్సం సంవత్సరపర్యన్తం సంవత్సశ్శారదో వత్స ఇతి నిఘంటుసారే. రామో వా బలభద్రోఽపి నిత్యసహచరోఽపీత్యపేరర్థః. నావాగాదేవ నైవ బుబుధే. తేషు వత్సేషు వత్సపాలేషు చ ప్రాగ్దశాయాః పూర్వావస్థాతః తదపేక్షయేత్యర్థః. వికృతి ర్వికారః వైపరీత్యమితియావత్. నోదభవత్ నోద్భూతా వికృతౌ సత్యాం రామో జానీయాదితి భావః. చిత్రమాశ్చర్యమ్. శ్రీకృష్ణస్యాయం విహారోద్భుత ఇతి భావః. 76

శ్లో॥ గవాం గోపాలానామపి నిజనిజాపత్యవిషయే
నిపీయ ప్రేమాణం నిరవధి మనాస్వాదితచరమ్
బలో విస్మేరాంతఃకరణసరణి ర్వర్ష విరతౌ
కథంచి త్తానేకా న్మురరిపువివర్తా న్నిరచినోత్॥

గవామితి॥గవాం వత్సజననీనాం గోపాలానాం వత్సపాలజనకానాం చ నిజనిజాపత్యవిషయే స్వస్వపుత్రవిషయే జాతమితి శేషః. నాస్వాదితచరం అననుభూతపూర్వం భూతపూర్వేచరట్. నిరవధిం అతివేలం ప్రేమాణం ప్రీతిం నిపీయ దృష్ట్వా పరమప్రేమాస్పదత్వం దృష్ట్వేత్యర్థః. విస్మేరా న్తఃకరణసరణిః విస్మేరో విస్మయః తద్యుక్తా అన్త

కరణసరణిః మనోరీతి ర్యస్య సః విస్మితమనా ఇత్యర్థః. బలః బలరామః వర్షవిరతౌ సంవత్సరాన్తే తానేతాన్ వత్సవత్సపాలాన్ మురరిపువివర్తాన్ శ్రీకృష్ణపరిణామభూతాన్ తదాత్మకానితి యావత్. కథంచి త్కృచ్ఛ్రేణ నిరచినో న్నిశ్చితవాన్. ఇదానీం గావో గోపాలా శ్చ స్వస్వాపత్యేషు పరమప్రేమ కుర్వన్తి పూర్వన్తు ప్రేమమాత్రం. పరమప్రేమాస్పదత్వంచ స్వస్వాత్మన ఏవ ఘటతే నతు జాయాపుత్రాదేః. కృష్ణస్య తు పరమప్రేమాస్పదత్వం యుజ్యతే స్వస్వాత్మాభిన్నత్వాత్. అత ఏతే వత్సా వత్సపాలా శ్చ సర్వే మురరిపుమయా ఏవేతి నిర్ధారితవానిత్యర్థః. 77

గ॥ చతురాననోఽపి సంవత్సరావసానే వసుమతీ మవతీర్య యథాపుర మేవ విహరమాణాన్ సవత్సాన్ వత్సపాలా నవలోకయన్ కిమపి మోహగహన మవగాహ్య యాథార్థ్య మవగంతు మసమర్థః పురుషోత్తమ మస్తాషీత్.

చతురాననఇతి॥ చతురాననోఽపి బ్రహ్మాచ సంవత్సరావసానే మానుషమానేన సంవత్సరపరిమితకాలస్యాన్తే ఇత్యర్థః. వసుమతీం భువ మవతీర్య ప్రాప్య యథాపురమేవ పూర్వవదేవ విహరమాణాన్ క్రీడతః సవత్సాన్ వత్సహితాన్ వత్సపాలా నవలోకయన్ పశ్యన్ కిమప్యనిర్వాచ్యం మోహగహనం మోహరూపం కానన మవగాహ్య ప్రవిశ్య మోహం ప్రాప్యేత్యర్థః. స్వనీతవత్సవత్సపాలానాం గుహాన్తరవరుధ్యమానత్వా దత్ర పున స్తద్దర్శనేన కిం మమైవాయం వ్యామోహః ఉత భగవన్మాయేతి సందిహ్యేతి భావః. యాథార్థ్యం భగవత స్తత్త్వ మవగన్తుం జ్ఞాతు మసమర్థస్సన్ యద్వా యాథార్థ్యం దృశ్యమానవత్సవత్సపాలయథార్థసితి మిత్యర్థః. పురుషోత్తమం పురుషేషు జీవేషు ఉత్తమం మాయానభిభూతత్వా చ్ఛ్రేష్ఠ మిత్యర్థః. కృష్ణమితి యావత్. అస్తాషీత్ స్తుతవాన్. ష్టుఞ్ స్తుతావిత్యస్మా ల్లుఙ్. 78

గ॥ తథాహి.

తథాహీతి॥ స్తోత్రప్రకారమేన ప్రతిపాదయతి కవి రిత్యర్థః.

తావత్ మాయయా ప్రపఞ్చాకారేణ పరిణతస్య తవ వత్సాద్యాత్మనా పరిణామోఽయం నచిత్ర ఇత్యాహ.

శ్లో॥ జగజ్జీవాభేదస్ఫుటనపరయైవ శ్రుతిగిరా
నిరస్తం ద్వైతం తే స్వగతమపి నైవాద్భుత మిదమ్
తథాపి ప్రాగల్భ్యం త్వయి భజతి యత్పంచజనతా
తదస్మాకం మాయాకబళితహృదాం వంచనకలా.

జగజ్జీవేతి॥ జగదచేతనమ్ జీవశ్చేతనం తాభ్యా మభేదః జగజ్జీవాభేదః చేతనాచేతనద్వయప్రయుక్తభేదాభావ ఇత్యర్థః. తస్య స్ఫుటనం ప్రకటనం తత్ర పరయా వ్యగ్రయా ఆసక్తయేత్యర్థః. తవ జగత్సకాశాత్ జీవసకాశాచ్చ భేదాభావ

ప్రతిపాదయితుం ప్రవృత్తమేతి యావత్. శ్రుతిగిరా 'ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మేతి' శ్రుత్యా తే స్వగత మపి చైతన్యం భేదః ద్విత్వం చేతి గమ్యతే. నిరస్తమేవ భేదో హి త్రివిధః. సజాతీయో విజాతీయ స్స్వగతశ్చేతి. యథా వృక్షస్య వృక్షాన్త రాత్సజాతీయః పర్వతాదే ర్విజాతీయః స్వగతఫలపుష్పాదినా స్వగతశ్చ. ఏవం ప్రకృతే చేతనస్య బ్రహ్మణః అచేతనా జ్జగతో న విజాతీయభేదః సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేతి జగతో బ్రహ్మాత్మకత్వశ్రవణాత్ నాపి జీవాత్సజాతీయః. అయమాత్మా బ్రహ్మేతి జీవబ్రహ్మణోరేకత్వశ్రవణాత్. నాపి స్వగతః అవికృతత్వశ్రవణాత్. నన్వేవమ్ శ్రుత్యన్తరై శ్చభేదత్రయం ప్రతిషిద్ధం భవతు నామ కథమేకమేవా ద్వితీయం బ్రహ్మేతి శ్రుత్యైవేత్యుక్తమితిచే దుచ్యతే. అద్వితీయమిత్యనేన విజాతీయభేదనిషేధః. ఏకమిత్యనేన సజాతీయ భేదనిషేధః ఏవేత్యనేన స్వగతభేదనిషేధ ఇతి. తస్మాత్ ఇదం నైవాద్భుతం న చిత్రమేవ బ్రహ్మణస్స్వత్వాఽభిన్నస్య కస్య చిదపి వస్తునోఽభావాత్. ఇమే వత్సాదయః త్వదాత్మికా ఏవేతి నాశ్చర్యమితి భావః. నన్వేవం యద్యహం పరమాత్మా తర్హి కిమితి తథాపకృతం త్వయేత్యత ఆహ. తథాపీతి తథాపి తవ పరమాత్మత్వేఽపీత్యర్థః. త్వయి పరమేశ్వరే పఞ్చజనతా మానుషత్వం పఞ్చసంఖ్యాయుక్తజనత్వం చ గమ్యతే. ప్రాగల్భ్యం భజతీతి యత్ ప్రకాశం ప్రాప్నోతీతి యత్ త్వం మానుషాకారేణ ప్రతీయసే ఇతియదిత్యర్థః. తత్ మానుషత్వాశ్రయణమ్ మాయాకబళితహృదాం త్వత్ప్రకృత్యపహృతజ్ఞానానాం అస్మాకం జీవానాం వంచనకలా ప్రతారణచాతురీ భవతి. లీలామానుషం పరమాత్మానం భవన్తం త్వన్మాయామోహితత్వేన ప్రాకృతమానుషం మత్వా మయా తథా ప్రకృతం అయం చాపకారస్త్వయ్యేవ విశ్రామ్యతి న తు మయి మమ త్వన్మాయాపరతన్త్రత్వాదితిభావః. యస్మిన్ ద్విత్వమేవ శ్రుత్యా నిషిధ్యతే తస్మిన్ పంచ జనత్వ మత్యన్తాసంభవితం తథాపి తత్ప్రకటనం వంచనైవేతి ధ్వనిః. 79

శ్లో॥ సతో దుఃఖస్యాంతో నహి సుఖ మసద్వా తవ విభో
ఫలం సాక్షాత్కారాదపి తు నిజరూపేణ భవనమ్
అమత్వేదం తత్త్వం కిమపి ఫలముద్దిశ్య భజతా
మబోధానాం ప్రాంతే ఫలముపనతభ్రాంతివిలయః.

సతఇతి॥ హేహరే తవ సాక్షాత్కారాజ్జ్ఞానమితి శేషః. ఫలం సతః సత్యస్య దుఃఖస్య అన్తో నాశో న భవతి 'తరతి శోక మాత్మవి'దితి శ్రుత్యా జ్ఞాననివర్త్యత్వేనావగతస్య శోకస్య శుక్తిరజతవన్మిథ్యాత్వేన సత్యత్వే దుఃఖస్యైవాభావాదితి భావః. (యది దుఃఖస్య సత్యత్వం తర్హి జ్ఞాననివర్త్యతైవ న భవత్యేవ న హి సత్యా శుక్తి ర్జ్ఞానేన నివర్త్యతే కిన్తు నేదం రజతం కిన్తు శుక్తిరేవేతి ప్రమయా మిథ్యాభూతం రజతమేవ నివర్త్యతే తథా సత్యదుఃఖస్య జ్ఞాననివర్త్యత్వే సిద్ధే తరతి శోకమాత్మ

ఇతి శ్రుతేరప్రామాణ్యం స్యాదిత్యాశయః) అసత్ మిథ్యాభూతం సుఖం వా న
హి న భవత్యేవ కిన్తు సత్యసుఖమేవేత్యర్థః. బ్రహ్మసాక్షాత్కారస్య స్వరూపసుఖా
భివ్యక్తిఫలకత్వేన విషయవత్ [illegible]దిసుఖజనకత్వాభావాదితి భావః. యద్వా అసత్
అవిద్యమానం సుఖం వా న భవతి కింతు విద్యమానమేవేత్యర్థః. కంఠచామీకర
న్యాయేన నిత్యసిద్ధసుఖస్యావిర్భావమాత్రం న తు త్వత్సాక్షాత్కారేణావిద్యమానః
కశ్చిదానన్దో జాయతే ఇతి భావః – అపితు కిన్తు నిజరూపేణ స్వస్వరూపేణ భవన
మవస్థానం కాల్పనికం జీవత్వవేష మపహాయ సచ్చిదానన్దలక్షణేన స్వస్వరూపేణావ
స్థానమిత్యర్థః. ఫలం భవతి – ఇదం తత్త్వం యాథార్థ్య మమత్వా అజ్ఞాత్వా తత్త్వ
మజ్ఞాతమితి పశ్చాత్తాపం ప్రాప్యేత్యర్థః. కిమప్యనిర్వచనీయం ఫలం మోక్ష
ముద్దిశ్య అపేక్ష్య భజతాం సేవమానానాం అబోధానా మనిష్పన్నతత్త్వజ్ఞానానాం
అనుదరా కన్యేతివదీషదర్థే. సమాసః. ప్రాంతే సమాధినిష్పత్త్యనన్తరం ఉపనత
భ్రాన్తివిలయః ఉపనతాయాః ప్రాక్సిద్ధాయాః భ్రాన్తేః అవిద్యాకృతస్య దేహాది
ష్వహమితి భ్రమస్య విలయో నివృత్తిః ఫలమ్ ఆత్మసాక్షాత్కారే సతి అనాత్మ
స్వాత్మత్వబుద్ధిర్నివర్తతే ఇతి భావః. అత్రేదం వ్యంగ్యమ్. హేవిభో స్వామిన్ తవ
సాక్షాత్కారాద్దర్శనాత్ఫలం సతః విద్యమానస్య దుఃఖస్యాన్తో న భవతి. దారిద్ర్య
దుఃఖః నాపసరతీతి భావః. ఏతేన అనిష్టనివారణరూపపురుషార్థాభావ ఉక్తః.
అసత్ త్వదాశ్రయణాత్పూర్వ మవిద్యమానం సుఖం వస్తువాహనాదిలాభజన్య
ఆనన్దః నహి. యద్వా అసత్ స్వల్పమపి సుఖం నహి. లుబ్ధాగ్రేసరేణ త్వయా
కియతోఽపి ధనాదేరవితీర్ణత్వాత్. అనేన ఇష్టప్రాప్తిరూపపురుషార్థాభావ ఉక్తః.
అపితు నిజరూపేణ భవనం ఫలం త్వదాశ్రయణాత్పూర్వం యాదృశ మవస్థానం
తాదృశమేవాధునాపీత్యర్థః. గృహాలంబికుమారీవ నైధతే న చ శుష్యతీతి న్యాయా
దితి భావః. కిమపి మరుమరీచికాజలవదసంభావితం ఫలముద్దిశ్య భజతాం త్వాం
సేవమానానాం అబోధానా మజ్ఞానాం పరకీయకపట మజానతా మిత్యర్థః. ప్రాంతే
చిరసేవాకృతనిర్వేదానన్తరం ఉపనతాయాః ప్రభుణా పునః పునః క్రియమాణై
ష్మష్టప్రియై రుత్పన్నాయాః ఇత్యర్థః. భ్రాంతేః లుబ్ధప్రభువిషయకదాతృత్వభ్రమ
స్యేత్యర్థః. విలయో నాశః ఫలం దాతృత్వభ్రమనివృత్త్యనన్తరం నిరర్థకసేవాప్రవృత్త్య
భావా ద్భ్రమనాశస్య ఫలత్వమితి భావః. వ్యంగ్యార్థోఽప్యయం వస్తుతో భగవతి
యోజయితుం శక్యఏవ. తథాహి 'యస్యానుగ్రహ మిచ్ఛామి తస్యవిత్తం హరా
మీ' త్యాదివచనాత్ భక్తిదార్ఢ్యపరీక్షార్థం భగవాన్ భక్తేభ్యః దుఃఖస్యానన్తరం
దుఃఖమేవ ప్రదత్తే నతు సుఖమితి శ్రీవిష్ణుసేవయా విద్యమానదుఃఖనివృత్తి
ర్నాస్త్యేవ. అసదవిద్యమానసుఖమపి నహి. విద్యమానం సుఖమపి యోఽపహృత్య
దుఃఖం ప్రదత్తే స కథ మవిద్యమానం సుఖం దద్యాదితి భావః. అపితు నిజరూపేణ

భవనం ఫలమ్ యథా ఉత్పత్తిదశాయా మసహాయః తథాధునాపి కేవలం వర్తతే
న పున రలమల్లకమాత్రమప్యవశిష్యతే ఇతి భావః. ఇదం తత్త్వం భగవత్సేవయా
సాంసారికసుఖం సర్వ మప్యపైతీతి యాథార్థ్య మజ్ఞాత్వా కిమపి గజాశ్వాది
లాభరూపం ఫల ముద్దిశ్య భజతా మజ్ఞానానాంప్రాంతే దారాపుత్రాది సర్వస్వాప
హరణానన్తరం ఉపనతభ్రాన్తివిలయః ఫలం గృహదేహాదిగతాహం మమేతి భ్రమ
నివృత్తిరేవ ఫలమితి భావః. 80

శ్లో॥ పురాణస్త్వం మాయా తవచ గృహిణీ త్వం చ నితరా
మసంగ స్సాపి త్వాం స్పృశతి న కదాపి ప్రణయతః
తవేయం సాన్నిధ్యా త్పరమపి తు సూతే జగదితి
ప్రవాదోఽయం మిథ్యా నభవతు కథం నిశ్చితధియామ్.

పురాణఇతి॥ త్వం పురాణః అనాదిః తవ గృహిణీ భార్యా మాయా ప్రకృతిశ్చ
చాత్పురాణ శబ్దానుకర్షః. సచానుకృష్టః పురాణశబ్దః స్త్రీలిఙ్గత్వేన విపరిణమ్యతే.
పురాణీ అనాదిరిత్యర్థః 'ప్రకృతిం పురుషం చైవ విద్ధ్యనాదీ ఉభావపీతి వచనాత్.
త్వం నితరా మత్యన్తం అసంగ స్సంగరహితశ్చ 'అసంగో హ్యయం పురుష, ఇతి
శ్రుతేః. సాపి మాయా త్వాం ప్రణయతః స్నేహాత్ కదాపి కదాచిదపి నస్పృశతి
నబధ్నాతీత్యర్థః. ఈశ్వరస్య స్వాధీనమాయత్వాదితి భావః. అపితు కింతు ఇయం
మాయా తవ సాన్నిధ్యా త్పరం సన్నిధిమాత్రాదేవ జగత్ప్రపఞ్చం సూతే కల్పయతి.
అయస్కాన్తవ న్నిర్వికారస్యాపి తవ సన్నిధిమాత్రేణ జడాపి మాయా జగత్కల్పన
సమర్థా భవతీత్యర్థః. ఇత్యయం ప్రవాదః ప్రకృష్టోపవాదః శ్రుతిప్రఘోష ఇత్యర్థ
నిశ్చితధియాం జ్ఞానినాం మిథ్యా న కథం భవతు పామరదృష్ట్యైవ ప్రపఞ్చ స్సత్యః
తత్త్వదృష్ట్యాతు మిథ్యైవేతి పరమార్థః. జగత స్సత్యత్వే ప్రవాదస్య సత్యత్వం
స్యాత్ యథా జగన్మిథ్యా తథైవ ప్రవాదోపి మిథ్యేతి భావః. జగతో మిథ్యాత్వన్తు
మాయాకార్యత్వాదితి బోధ్యమ్. వ్యంగ్యార్థస్తు త్వం పురాణః వృద్ధః. తవ గృహిణీ
మాయా తన్నామ్నీ కాచన స్త్రీ పురాణీ వృద్ధా ఏతేన ఉభయోరపి ప్రజోత్పా
దనానర్హతా సూచితా. క్వచిద్వృద్ధానామపి రిరంసా దృశ్యతే. తవతు సాపి నాస్తీ
త్యాహ అసంగఇతి. అనురాగరహిత ఇత్యర్థః. మాస్తు తవ తస్యా మనురాగః. గృహిణీ
రిరంసుశ్చే త్ప్రజా సంభవే త్తదపి నాస్తీత్యాహ. సాపి త్వామితి. స్పర్శఏవ నాస్తీతి
సంభోగార్హతా తు దూరతఏవేతి భావః. అపితు తవ సాన్నిధ్యా త్పరం జగ త్సూతే
జగచ్ఛబ్దేన తత్రస్థా జనా లక్ష్యన్తే తేన బహుప్రజత్వం వస్తు వ్యజ్యతే ఇత్య జహల్లక్ష
ణామూలో వస్తుధ్వనిః. బహుప్రజాః జనయతీత్యర్థః. ఇత్యయం ప్రవాదః లోకాప
వాదః నిశ్చితధియాం తత్త్వమిథ్యావివేచనచతురాణా మిత్యర్థః. మిథ్యా కథం

నభవతు మూఢాస్తు కింకి నసంభావ్యతే ఇతి న్యాయేన తదపి సత్యం మన్యతే నతు సుధియ ఇతి భావః. 81

శ్లో॥ మనస్స్వైరం లోకే విహరదుపరుధ్యా మితఫలే
పరికల్ప్యాశాం బోధాంకురభరణకృత్యే నియమయన్
ఫలం భుఙ్క్తే తస్యామృతమయ ముపాంతే జడమితి
పరితార్యేదం మాయా కథమివ నివర్త్యా తవ జనైః.

మన ఇతి॥ స్వైరం యథేచ్ఛం లోకే విహరత్ భ్రామ్యత్ విక్షిప్తమితి యావత్ మనః చిత్త ముపరుధ్య నిరుధ్య అభ్యాసవైరాగ్యాభ్యా ముపరతవృత్తికం కృత్వే త్యర్థః. అమితఫలే మోక్షే ఆశాం ప్రకల్ప్య ఉత్పాదయిత్వా ముముక్షాయా మనో ధర్మత్వాదితి భావః. బోధాంకురభరణకృత్యే బోధాంకురస్య జ్ఞానాంకురస్య షడం గాధ్యయనజన్యస్య ఆపాతబ్రహ్మజ్ఞానస్యేత్యర్థః. భరణకృత్యే పోషణవిధౌ నియమయన్ నియుక్తం కుర్వన్ ఉత్పన్నోఽపి జ్ఞానాంకురః మనస్థైర్యాభావే నశ్యతీతి భావః. తస్య జ్ఞానాంకురస్య సంబంధి అమృతమయం మోక్షరూపం ఫలం ఉపాంతే ప్రాంతే జడ మచేతనమితి హేతోః. ఇదం మనః ప్రతార్య వంచయిత్వా భుఙ్క్తే అనుభవసి మోక్షదశాయాం జడస్య మిథ్యాభూతస్య మనసోఽపి కతకరేణున్యాయేన నాశాదితి భావః. తవ మాయా జనైః కథం నివర్త్యా నిరసనీయా నకథంచిదిత్యర్థః. పూర్వార్ధేన భగవతః పరమకృపాళుత్వ మన్తర్యామిత్వంచ ఫలం భుఙ్క్తే ఇత్యనేన ఫలభోక్తృ త్వాత్మన స్సకాశా ద్భేదాభావశ్చ ఉక్తం భవతి. వ్యంగ్యార్థస్తు స్వైరం లోకే విహ రత్ తత్ర తత్ర యథేష్టసంచారేణోదరభరణం కుర్వాణ మిత్యర్థః. మన ఇతి క్లీబ త్వనిర్దేశేన కశ్చి త్పురుషకారరహితో జనో వ్యజ్యతే. తముపరుధ్య అమితఫలే అధికఫలే ఆశాం ప్రకల్ప్య బోధ ఉపాయః తత్పూర్వక మంకురభరణకృత్యం తత్ర నియమయన్ అంకురరక్షణే కృతే తవ మహాన్ లాభో భవిష్యతీతి ఆశా ముత్పా ద్య అనన్యవ్యాపారతయా తత్ర స్థాపయన్నిత్యర్థః. తస్య అంకురస్య చూతాది ప్రరోహస్యేతి యావత్. అమృతమయ మతిమధుర మిత్యర్థః. ఫలం ఉపాంతే ఇదం మనః అయం జనః జడః మూఢ ఇతి ప్రతార్య తం వంచయిత్వేత్యర్థః. భుఙ్క్తే తవ మాయాకపటః జనైః కథమివ నివర్త్యా. పరహృదయస్యాప్రత్యక్షత్వాదితి భావః. 82

శ్లో॥ పురాణస్త్వం జాయా ప్రకృతి రసతీ హంత నిఖిలా
జడా స్త్వత్తో జాతా ఇతి తవ జగత్యా అపి విభోః
న సంసారే సౌఖ్యం యదిహ రుచి ముచ్చాం విఘటయన్
కరోషి త్వత్తుల్యాం శ్రితమపి నవీనం తు తదిమమ్.

పురాణఇతి॥ త్వం పురాణః అనాదిః ఉపలక్షణమిదం మధ్యాన్తాభావయోః. తథా త్రికాలాబాధ్య ఇత్యర్థః సత్య ఇతి యావత్. జాయా అనపాయితతరా తవ భార్యాభూతా ప్రకృతిర్మాయా అసతీ మిథ్యాభూతా జ్ఞాననివర్త్యత్వాదితి భావః. త్వత్త స్సకాశా జ్జాతా ఉదితాః నిఖిలాః సర్వే ఆకాశాదయః పదార్థాః ఆత్మన ఆకాశ స్సంభూత ఇత్యాది శ్రుతేః. జడా అచేతనాః అజో నిత్య శ్శాశ్వతోఽయం పురాణ ఇతి శ్రుతే ర్జీవో న జాయతే ఏవేతి భగవత స్సకాశా దచేతనానా మేవావిర్భావః నతు చేతనానామితి భావః. ఇతి హేతోః పరమేశ్వరత్వాదితి భావః. జగత్యాః లోకస్య విభోః ఈశ్వరస్య తవ సంసారే సౌఖ్యం కిం దరిసుఖ మిత్యర్థః న నాస్తి. ఆత్మరతత్వా డితి భావః. జీవా స్స్వమాయాపరతన్త్రా స్తు దరిసుఖ మీహన్తే. త్వన్తు మాయిత్వా న్నతథేతి ముఖ్యార్థః. ఇహ సంసారే ఉచ్చాం స్వభావవశా దధికాం రుచిం ప్రీతిం విఘటయన్. దారాపుత్రాద్యపహరణద్వారా సర్వ మనిత్యమితి దృఢం జ్ఞాన ముత్పాద్య విషయవైరాగ్యం జనయన్నితి భావః. శ్రితం భక్తమపి త్వత్తుల్యం పరమేశ్వరం కరోషీతి యత్ త్వత్సాయుజ్యం దదాసీతి యదిత్యర్థః. తదిదంతు నవీనం చిత్రమ్ నకశ్చిదపి సేవకస్య స్వం పదం దదాతి. త్వన్తు స్వమేవ దదాసీతి తవ కృపాళుతా ఆశ్చర్యకరీత్యర్థః అత్రేదం వ్యంగ్యమ్. త్వం పురాణః వృద్ధః అనేన సంభోగానర్హ శరీరతా సూచితా. జాయా ప్రకృతిః భార్యాస్వభావః అసతీ దుష్టా అనేన అనుకూలదాంపత్యాభావ స్సూచితః. త్వత్తో జాతా నిఖిలా స్సుతాః జడాః మూఢాః విద్యాహీనా స్పశవ ఇత్యర్థః. పుత్రశ్శత్రు రపండిత ఇతి న్యాయా దిదం మహద్దుఃఖమితి భావః. ఇతిహేతోః జగత్యాః విభోః పతేః మహారాజస్యేత్యర్థః. అపి తవ సంసారే సుఖం నాస్త్యేవ. భూపతేరపి దారాపుత్రాద్యానుకూల్యమూలకం హి సంసారసుఖమితి భావః. ఇహ సంసారే ఉచ్చాం రుచిం విఘటయన్ శ్రితమపి త్వత్తుల్యం త్వామివ సంసారసుఖరహితం కరోషీతీదన్తు నవీన మిత్యర్థః. ఈదృశీ పున రసూయా నక్వాపి దృష్టచరేతి భావః. 83

ఏవం పఞ్చభి స్స్తుత్వా అధునా స్వాపరాధక్షమం ప్రార్థయతే

శ్లో॥ తవాపాఙ్గై స్సరసిజవిలాసప్రతిభటై
ర్దయాసారై స్సారై రమృతరసకల్లోల మధురైః
ప్రతప్తః సిక్తం మాం విరచయ యదజ్ఞానవిధయా
కృతం వా చాపల్యం తదపి సపది క్షామ్యతు భవాన్.

తవేతి॥ ప్రతప్తం సాంసారికతాపసంతప్తం మాం ఏతేన ఆబ్రహ్మభువనాల్లోకాః పునరావర్తినోర్జునేతి గీతావచనాత్ బ్రహ్మణోపి స్థానభ్రంశాదిసంతాపోస్తీతి ఫలితమ్. సరసిజవిలాసప్రతిభటైః కమలలీలాతుల్యలీలాశాలిభిరిత్యర్థః. ఏతేన భగ వతః పుండరీకాక్షత్వం సిద్ధం అమృతరసకల్లోలభరితైః సుధారసతరంగపరిపూరితైః

ఏతేన పరమాహ్లాదకత్వ ముక్తం భవతి. దయాసారైః కృపాధారాసంపాదిభిరితి భేదేప్యభేదాతిశయోక్తిః. దయారసవర్షిభి రిత్యర్థః. సారైః శ్రేష్ఠైః తుంగై రున్నతై రమితపరిభ్వానై రిత్యర్థః. తవ అపాంగైః కటాక్షైః సిక్తం ఆర్ద్రీకృతం విరచయ కురు. అజ్ఞానవిధయా జ్ఞానాభావరీత్యా మోహరీత్యేతివా. యద్వా యచ్చ చాపల్యం చపలత్వ మపరాధ ఇతి యావత్. కృతం మయేతి శేషః. తత్ సపది ఇదానీం భవాన్ త్వం క్షామ్యతు క్షమస్వేత్యర్థః. ప్రార్థనాయాం లోట్. నాయం బుద్ధిపూర్వకృతాపరాధః మద్బుద్ధే స్త్వన్మాయాపరతన్త్రత్వాదితి తవ మాయాకారితం త్వం క్షమంతు మర్హసీతి భావః. 84

శ్లో॥ విరించి శ్శ్రేయసాం దాయం ధాయం త్రిజగతామపి
స్తుత్వైవ మఖిలేశాన మగమ త్స్వద మాత్మనః.

విరించిరితి॥ విరించి ర్బ్రహ్మా శ్రేయస్తాం శుభానాం దాయం దాతారం త్రిజగతాం లోకత్రయస్యాపి ధాయం ధర్తారం. డుదాఞ్ దానే డుధాఞ్ ధారణపోషణయోరితి ధాత్వోః శ్యాద్వ్యధే త్యాద స్తలక్షణో ణ ప్రత్యయః. ఆతో యుగితి యుక్చ. అఖిలేశానం సర్వేశ్వరం కృష్ణం ఏవ ముక్తరీత్యా స్తుత్వా ఉపస్థాయ ఆత్మనః స్వస్య పదం స్థానం సత్యలోకమితి యావత్ అగమత్ యయౌ. 85

శ్లో. కరుణావరుణాలయ స్తతోఽసౌ
హరి రాశ్వాస్య వయస్యవత్సపాలాన్
వ్రజ మాప తదాఽపదానమస్య
వ్రజసీమ్ని ప్రససార విస్మయాయ

కరుణేతి॥ తతః బ్రహ్మాసిర్గమనానన్తరం కరుణావరుణాలయః దయాసముద్రః అసౌ హరిః కృష్ణః వయస్యవత్సపాలాన్ వయస్యాన్ స్నిగ్ధాన్ వత్సపాలాన్ గోపాలబాలాన్ ఆశ్వాస్య అనునీయ వ్రజం గోష్ఠ మాప యయౌ. అస్య కృష్ణస్య సంబంధి తద్బ్రహ్మస్తుతిరూప మపదానం అద్భుతవృత్తం వ్రజసీమ్ని గోష్ఠప్రదేశే విస్మయాయ ఆశ్చర్యార్థం ప్రససార ప్రసృత మభూత్. తదపదానం శ్రుత్వా సర్వే విస్మితా బభూవు ర్వ్రజే ఇతి భావః. 86

గ॥ అథ కదాచన విపినశుండాలశుండాఘాతసముద్ఘూర్ణమాన నానానోకహనివహశిఖరకుసుమకోటరోదరసముచ్చరదమందమకరందబిందుసందోహమేదురీభూతైః కళిందనందనా కల్లోలమాలికాసలిలసలీలోచ్ఛలితసితపత్రపత్రత సంరంభ సంభూత తుషారపృషత్కదంబకరంబితాకారై రురగపరివృఢవివర్తీభూత సంకర్షణసంసేవనాయ మలయశైలవేలానివాసినీభి రురస్సరవిలాసినీభి రాదరాదివ సమీరితై రుదరవిసరదాసవాస్వాదమదశబ్దాయమాన చంచరీకనిచయ వాచాలితవికచకుటజచాంపేయముచర్పికా

పరిచయసముదంచితామోదై ర్వనదేవతావదనమారుతపరిరంభజృంభితై
ర్బాలానిలై రుపలాల్యమానం నందనమివ హరినందనం సదనుగ్రహ
మివ సకలఫలాస్పదం బృందావనాంతరాళగతం తాళవిపిన మనుచర
సమభ్యర్థనాభి స్సంకర్షణమధుసూదనౌ సరభస మభజతామ్.

అథేతి॥ అథ తతః కదాచన కస్మింశ్చిత్కాలే బాలానిలై ర్మందమారుతై రుప
లాల్యమానం అనునీయమానం తద్వ్యక్త మిత్యర్థః. అనేన యథా పితా పుత్ర ముప
లాలయతి తద్వద్వాయు ర్వనమితి గమ్యతే. నన్దనమివ ఇన్ద్రవనమివ హరినన్దనం
ఇన్ద్రాహ్లాదకం కృష్ణాహ్లాదకరంచ నన్దిగ్రహేతి ల్యుః సదనుగ్రహం సతాం ప్రసాద
మివ. సకలఫలాస్పదం సకలపురుషార్థప్రదం సర్వవిధఫలనిలయం చ బృందావనాం
తరగతం బృందావనమధ్యస్థం తాళవిపినం తాళానాం వనం అనుచరసమభ్యర్థనాభిః
వయస్యప్రార్థనైః తై రర్థితా ఇత్యర్థః. సంకర్షణమధుసూదనౌ రామకృష్ణౌ సరభసం
శీఘ్రం సహర్షం వా అభజతాం ప్రాప్తవన్తౌ. బాలానిలాన్ విశినష్టి విపినేత్యాదిభిః
విపినశుండాలానాం వనగజానాం శుండాఘాతైః కరతాడనైః సముద్ఘూర్ణమానస్య
ఉద్భ్రమతః నానానోకహనివహస్య బహువిధతరుసమూహస్య శిఖరేషు అగ్రేషు
యాని కుసుమాని తేషాం కోటరోదరేభ్యః గహ్వరతుల్యాన్తస్స్థలేభ్య స్సకాశాత్
సముచ్చరతాం సమ్యగూర్ధ్వం ప్రసరతాం ఆమందానా మధికానాం మకరంద
బిందూనాంమధుపృషతాం సందోహేన సమూహేన మేదురీభూతైః వ్యాప్తై రిత్యర్థః.
ఏతేన వాయూనాం సుగంధవత్త్వ ముక్తం భవతి. కళిందనందనాయాః యము
నాయాః కల్లోలమాలికానాం తరంగసంఘానాం సలిలేషు జలేషు సలీలం సవిలాసం
యథా తథా ఉచ్చలితాః ఉద్భ్రమణశీలా యే సితపత్త్రాః హంసాః తేషాం పత్త్ర
సరంభా త్పక్షవిక్షేపా త్సంభూతేన జాతేన తుషారపృషత్కదంబేన శీతలబిందు
సమూహేన కరంబితాకారైః వ్యాప్తస్వరూపైః. ఏతేన శైత్య ముక్తమ్. ఉరగపరి
వృఢస్య శేషస్య వివర్తీభూతః రూపాన్తరాయితః అవతార ఇత్యర్థః. యః సంకర్షణః
బలరామః తస్య సంసేవనాయ సేవార్థం మలయశైలవేలానివాసినీభిః చందనాచల
సీమస్థాభిః ఉరస్సరవిలాసినీభిస్సర్పాంగనాభిః ఆదరాత్ ప్రీత్యా సమీరితైః ప్రేషితై
రివస్థితైః ప్రేయస్యః ప్రియాయ శ్లాఘ్యవస్తు ప్రేషయన్తీతి భావః. ఏతేన వాయూనాం
మలయజత్వం గతిమాంద్యం చోక్తం భవతి. ఉదరేషు పుష్పాణా మన్తః విసరతః
ప్రసరతః ఆసవస్య మకరందస్య ఆస్వాదా దనుభవా ద్యో మదః గర్వః తేన శబ్దాయ
మానానాం శబ్దం కుర్వాణానాం శబ్దవైరేతి కర్మణి క్యజ్. చంచరీకాణాం
భృంగాణాం నిచయేన సమూహేన వాచాలితానాం ముఖరితానాం స్వగతభృంగ
ధ్వనివ్యాజా త్పుష్పాణి శబ్దం కుర్వన్తీవేతి భాన్తీతి భావః. కుటజో గిరిమల్లికా
తత్పుష్పమపి కుటజమేవ. చాంపేయం చమ్పకపుష్పం. వికచానాం వికసితానాం
కుటజచాంపేయమచర్చికానాం ప్రశస్తకుటజచమ్పకపుష్పాణాం పరిచయా త్సంబ

ఘ్రాత్ సముదంచితః ప్రవృద్ధ ఆమోదః పరిమళః యేషాం తైః ఏతేన గంధాతిశయ ఉక్తః వనదేవతావదనమారుతపరిరంభేణ వనదేవతాముఖవాయుసంబంధేన జృంభితైః ప్రవృద్ధైః అనేన చ గంధాతిశయ ఉక్తః. వదనే తాంబూలాదిగంధసత్త్వాత్.

౧॥ తత్ర ఖలు.

ఖలు ప్రసిద్ధౌ. తత్ర తాళవనే.

శ్లో॥ పూరయ న్నారవై ర్యాతురోషనాడింధమై ర్వనమ్
రామ స్సవయసాం తుష్ట్యై ఫలభార మపాతయత్.

పూరయన్నితి॥ యాతురోషనాడింధమైః నాడిం ధమన్తీతి నాడింధమాః నాడీ ముష్ట్యో శ్చేతి ఖశ్. సిరాభేదకా ఇత్యర్థః. రోషస్య నాడింధమా రోషనాడింధమాః రోషాశ్రయీభూతసిరాభేదకా ఇత్యర్థః. యాతూనాం యాతుధానానాం రోషనాడింధమాః తైః తథోక్తైః రాక్షసానాం రోషోత్పాదకై రిత్యర్థః. రాక్షసాలయత్వా త్తద్వనస్యేతి భావః. ఆరవైః ధ్వనిభిః వనం కాననం పూరయన్ నిబిడీకుర్వన్ రామః బలభద్రః. సవయసాం వయస్యానాం తుష్ట్యై సంతోషార్థం ఫలభారం ఫలరాశి మపాతయత్ పాతయామాస. ౬౮

శ్లో॥ తత్ర తాలఫలపాతనజన్మా
కోఽప్యభూ చ్చటచటధ్వని రుచ్చైః
తన్నిశమ్య కుపితః ఖరరూపీ
ధేనుక స్సపది సన్నదధేఽపి.

తత్రేతి॥ తత్ర తాళవనే తాళఫలపాతనజన్మా తాళఫలానా మధః పతనా దుద్భూత ఇత్యర్థః. ఉచ్చైః అధికః కోఽప్యనిర్వాచ్యః చటచటధ్వనిః చటచటేతి శబ్దః అభూత్ ప్రససారేత్యర్థః. తం ధ్వనిం నిశమ్య శ్రుత్వా కుపిత స్సంజాతకోపః ఖరరూపీ గర్దభాకారః ధేనుకః ధేనుకాసురః సపది తదానీం సన్నదధేఽపి సన్నిహితోఽభవచ్చ. అత్ర ధేనుకో ధేనురపి ఖరరూపీ సన్నదధే ఇతి విరోధః ప్రతీయతే. ౬౯

శ్లో॥ అసౌ వత్సాపాయవ్యథితహృదయో ధేనుపదభృ
త్సదం వత్సస్యేవ త్వరిత మథ నిన్యే హలభృతా
శశంసు స్తే బాలా స్తదను కృతసాకూతహసితా
బలం హర్షోత్కర్షా దయ మబలజయ్యః కథమితి.

అసావితి॥ అథ ధేనుకసన్నిధానానన్తరం వత్సాపాయవ్యథితహృదయః వత్సస్య వత్సాసురస్య సఖ్యు రపాయేన నాశేన వ్యథితం సంజాతవ్యథం హృదయం మనః యస్య స తథోక్తః. ధేనుపదభృత్ ధేనుపదవాన్ అసౌ ధేనుకః ధేనుకశబ్దే ధేనుపదసద్భావాత్ ధేనుపదభృచ్ఛబ్దవాచ్యః ధేనుకశబ్దః శబ్దపరశబ్దేనా ప్యర్థో

బోధ్యతే ఇతి తేన ధేనుకాసుర ఇత్యర్థః ప్రతీయతే ఇతి బోధ్యమ్. హలభృతా రామేణ హలాయుధత్వా ద్బలభద్రస్యేతి భావః. త్వరితం శీఘ్రం వత్సస్య పదమేవ స్థానమేవ నిన్యే ప్రాపితః తద్వన్మారిత ఇత్యర్థః. తదను ధేనుకమారణానన్తరం కృత సాకూతహసితాః కృతసాభిప్రాయస్మితాః తే బాలా వత్సపాలాః బలం రామం అయం ధేనుకః అబలజయ్యః బలభద్రవ్యతిరిక్తేన జేతుం శక్యః కథం భవతి న కథమపీత్యర్థః. దుర్బలజయ్యః కథమితి చ ప్రతీయతే. ఇత్యేవం హర్షోత్కర్షాత్ ఆనన్దాతిశయా చ్ఛశంసుః శ్లాఘయామాసుః. యద్వా హర్షోత్కర్షాత్కృతసాకూత హసితా ఇత్యన్వయః. అత్రపూర్వార్ధే ఇదం వ్యంగ్యం. వత్సస్య తర్ణకస్య అపాయః అపగతిః తేన వ్యథితహృదయ ఇతి లింగవిపరిణామః. అసౌ ధేనుపదం ధేనుత్వం బిభర్తీతి ధేనుపదభృత్ ధేను రిత్యర్థః. హలభృతా కృషీవలేన వత్సస్య పదం స్థానం త్వరితం నిన్యే వత్సేన యోజితఇత్యర్థః. 90

గ॥ తదను తదనుచరనికరమపి ఖరతరఫేరవవేషభీషణ మతిరోషణౌ రామ
కేశవౌ సమూలకాష మకషతామ్.

తదన్వితి॥ తదను ధేనుకనాశనానన్తరం ఖరతరఫేరవవేషభీషణం తీక్ష్ణసృగాలవేషేణ భయంకరం తదనుచరనికరమపి ధేనుకస్య వయస్యసంఘమపి అతిభీషణౌ అతిభీకరౌ రామకేశవౌ బలకృష్ణౌ సమూలకాష మకషతాం సమూలఘాతం జఘ్నతు రిత్యర్థః. నిమూలసమూలయోః కష ఇతి ణముల్. యథావిధ్యనుప్రయోగః. నిర్మూలధ్వంసం చక్రతురితి భావః. 91

శ్లో॥ తతో భుజంగేన పృథగ్జనేన
కదర్థ్యమానా మమలాం ప్రకృత్యా
సహోదరీం పాపనియామకస్య
గోప్తుం ప్రతస్థే పురుషోత్తమ స్తామ్.

తతఇతి॥తతః ధేనుకాసురనిబర్హణానన్తరం పృథగ్జనేన నీచేన "మూర్ఖనీచౌ పృథగ్జనా" విత్యమరః. భుజంగేన కాళీయాభిధసర్పేణ కదర్థ్యమానాం విషప్రక్షేపణాదినా కలుషీ క్రియమాణాం ప్రకృత్యా స్వభావతః అమలాం స్వచ్ఛాం తాం ప్రసిద్ధాం పాప నియామకస్య పాపశబ్దోఽత్ర పాపవద్ద్రవ్యవాచీ. శస్తం బాఢత్రిషు ద్రవ్యే పాపపుణ్య సుఖాని చేత్యమరః. పాపానాం పాపినాం నియామక శ్శిక్షకః తస్య అర్కా ద్యమస్య సహోదరీం సోదరీం యమునా మిత్యర్థః. ఉభయో స్సూర్యాపత్యత్వాదితి భావః గోప్తుం రక్షితుం కాళీయనిష్కాసనేన సుప్రవేశాం కర్తు మిత్యర్థః. పురుషోత్తమః కృష్ణః ప్రతస్థే ప్రస్థితోఽభవత్. సాధుజనరక్షణార్థం దుర్జనశిక్షణార్థం చ పరమేశ్వర స్యావతీర్ణత్వా త్తదుభయార్థ మస్య ప్రవృత్తి రితి బోధ్యమ్ వ్యంగ్యార్థస్తు పృథగ్జనేన మూర్ఖేణ ఏతేన బలాత్కారో వ్యజ్యతే. భుజంగేన విటేన భుజంగో విటసర్పయో

తిత్యర్థః. కదర్థ్యమానానాం భోగాయ నిష్పధ్యమానానాం ప్రకృత్యా అమలాం నిర్దోషాం పతివ్రతా మిత్యర్థః. పాపనియామకస్య స్వయమేవ న కేవలం ధర్మతత్పరః కిన్తు పరానపి పాపా న్నివర్తయతీతి కశ్చి త్పురుషధౌరేయో వ్యజ్యతే. సహోదరీం ఏతేన సత్కులప్రసూతిర్వ్యజ్యతే. తాం గోప్తుం విటహననేన తస్యాః పాతివ్రత్యం రక్షితు మిత్యర్థః ప్రవృత్త ఇతి—92.

గ॥ తత్క్షణమేవ ఖరతరకిరణకిరణసంపాతసంపాదితపరితాపాతిరేకసముదితోద
న్యాతిప్రసంగతయా కాళియవ్యాళనిష్ఠ్యూతనిరర్గళగరళకబళితకళిందనం
దనాసలిలరస మాస్వాద్య మూర్ఛాయితేషు సవత్సేషు వత్సహితేషు.

తత్క్షణమేవేతి॥తదైవ ఖరతరకిరణస్య ఉష్ణాంశోః కిరణానా మంశూనాం సంపాతేన సమ్యక్ప్రసరణేన సంపాదితః ప్రాప్తః యః పరితాపాతిరేకః సంతాపాతిశయః తస్మా త్తేనేతి వా సముదితః జాతః ఉదన్యాతిప్రసంగః పిపాసాతిశయః యేషా న్తేషాం భావ స్తత్తా తయా, తథోక్తం. కాళియ ఇతి వ్యాళ స్సర్పః-తేన నిష్ఠ్యూతేన వాంతేన నిరర్గళేన అధికేన గరళేన విషేణ శబళితస్య సంజాతశబలవర్ణస్య కళిన్దనన్దనాయా యమునాయా స్సంబంధినః సలిలస్య ఉదకస్య రసం స్వాద మాస్వాద్య పీత్వా సవత్సేషు వత్ససహితేషు వత్సపాలేషు మూర్ఛాయితేషు మూర్ఛితేషు సత్సు—93.

శ్లో॥ కారుణ్యామృతపూరసారభరితై స్తుంగై రపాంగై ర్ముహు
స్సంసిచ్య స్వపదాంబుజైకశరణా నేతాన్ సముజ్జీవయన్
మధ్యే యామునవారిభూరిగరళజ్వాలావలీఢాంతరం
సార్పం సద్మ వివేశ సాలశిఖరా ల్లీలాకులాయో హరిః.

కారుణ్యేతి॥ లీలాకులాయః విలాసనిలయః హరిః కృష్ణః. స్వపదాంబుజైకశరణాన్ స్వచరణకమలాశ్రయాన్ ఏతాన్ మూర్ఛితాన్ సవత్సాన్ వత్సపాలాన్ కారుణ్యామృతపూరసారభరితైః. కారుణ్యం కరుణా. గుణవచనత్వాత్ స్వార్థే ష్యఞ్. తదే వామృతసుధా. తస్య పూరం ప్రవాహః. తస్య సారేణ స్థిరాంశేన భరితైః పూరితైః. దయారసభరితత్వేనామృతాయమానై రిత్యర్థః. తుంగై రధికై రపాంగైః కటాక్షైః. ముహుః బహువారం సంసిచ్య ఆర్ద్రీకృత్య: సముజ్జీవయన్ ఉత్పన్నజీవాన్ కుర్వన్ మూర్ఛా మపనుద్య చేతయన్నిత్యర్థః. అమృతం యథా విషతాపం నివార్య చేతయతి తద్వదస్యాపాంగా ఇతి కృత్వా అమృతేత్యాద్యుక్తమ్ అతఏవ పరికరాలంకారః. మధ్యేయామునవారి యమునాజలస్య మధ్యే స్థితమితి శేషః. భూరిగరళజ్వాలావలీఢాన్తరం బహువిషజ్వాలావ్యాప్తమధ్యభాగం సార్పం సర్పస్యేదం. తస్యేద మిత్యణ్. సద్మ నిలయం. సాలశిఖరాత్. సాలస్య కదంబ భూజస్య శృంగ మారుహ్యేతి. ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ. వివేశ లంఘితవాన్. ఉన్నత స్థలా దుదకమధ్యే లంఘనే కృతే సతి ఉపకాధఃప్రదేశప్రాప్తి స్సులభేతి సాల శిఖరా ల్లంఘనమితి బోధ్యమ్. 94

శ్లో॥ స్వభవనపరిభవసంభవరోషా
దాయా దథాశు భుజగేంద్రః
మురరిపు మరుచిరచరితో
ఘోరాకారై ర్దదంశ దశనైశ్చ.

స్వభవనేతి॥ అథ శ్రీకృష్ణలంఘనానన్తరమ్. భుజగేంద్రః కాళీయః. స్వభవనపరిభవసంభవరోషాత్. స్వగృహతిరస్కారజన్యకోపాత్. గృహతిరస్కారో నామ గృహాక్రమణమేవ. ఆశు ద్రుత మాయాయా దాజగామ. అరుచిరచరితః దుష్టచరిత్రః కాళియః. ఘోరాకారై ర్భయంకరై ర్దశనై ర్దంష్ట్రాభిః మురరిపుం కృష్ణం దదంశ చ దష్టవాన్. ఆగమనక్షణ ఏవ దశనవ్యాపారోఽపి సంవృత్త ఇతి సూచయితుం చకార గ్రహణమ్. 95

శ్లో॥ శౌరి ర్నాప న భుజంగవిషాగ్ని జ్వాలజాలజనితాం పరిభూతిమ్.
చక్రిణో ర్యది పరస్పరయుద్ధం క్ష్వేళతో హి న తదాన్యతరార్తిః.

శౌరిరితి॥ భుజంగస్య కాళియస్య విషరూపో యోఽగ్నిః తజ్జ్వాలజాలాత్. తచ్ఛిఖాసమూహాత్. జనితా ముత్పన్నాం తథోక్తాం పరిభూతిం తిరస్కృతిం సంతాపమితి యావత్. శౌరిః కృష్ణః నాప నప్రాప. ఉక్త మర్థం సమర్థయతి. చక్రిణోః కృష్ణకాళియయోః "చక్రీ కృష్ణే కులాలే ఽహౌ" ఇతి భాస్కరః. సర్పయోరితిచ పరస్పరయుద్ధం యది అన్యోన్యసంగ్రామం స్యాద్యది తదా యుద్ధే క్ష్వేళతః విషాత్. అన్యతరార్తిః ఉభయో రేకస్య పీడా నహి నభవతి హి సర్పస్య సర్పవిషబాధానేతి భావః. అర్థాన్తరన్యాసాలంకారః. స చ చక్రిశబ్దగతశ్లేషోజ్జీవితః కృష్ణస్యపరమేశ్వరత్వాన్నవిషబాధేతి పరమార్థః. 96

శ్లో. స్పందితుం స నశశాక తదైవ
శ్రీపతి ర్భుజగభోగపినద్ధః
చిత్రమేవ తదిదం కథమస్మి
న్యుజ్యతాం భుజగభోగజబంధః

స్పందితుమితి॥ తదా సః శ్రీపతిః కృష్ణః భుజగభోగపినద్ధః సర్పదేహావేష్టితః అత ఏవ. స్పందితు మేవ చరితుమపి నశశాక నసేహే తదిదం కృష్ణస్పందనాసామర్థ్యం చిత్రమేవ. నను కుత శ్చిత్రం మనుష్యా హి సర్పవేష్టితాః స్పందితుం నశక్నువన్తీతి యుక్త మేవేద మత ఆహ. కథమితి. అస్మిన్ శేషశాయిని కృష్ణే. భుజగభోగజబంధః సర్పదేహకృతబంధనం కథం యుజ్యతాం యుక్తో భవతు. యస్సర్పరాజం అఖిలభూభరణధురీణం శేషమపి పర్యంకీకృత్య తత్రశేతే తస్య కాళియాత్తుచ్ఛసర్పా ద్బంధోభవదితి చిత్రమేవేదమితి భావః. అత్రేదం వ్యంగ్యం. సః శ్రీపతిః. అనేన కాముకత్వం వ్యజ్యతే. భుజగభోగపినద్ధః. భుజగః భుజంగఃవిట ఇత్యర్థః లక్షిత

లక్షణేయమ్. తస్య భోగేనేతి నిదర్శనా. భోగతుల్యభోగేనేత్యర్థః. తద్వ్యావ్యాహరణేనేతి యావత్. పినద్ధః బద్ధః సంసారేనిర్బద్ధ ఇత్యర్థః స్పందితుమపి కిముత సంసారాదాత్మానం మోచయితుమితి భావః. నఖశాఖ. విటప దత్యన్తకామనయా విహృత్య విహృత్య సంసారాబ్ధౌ నిర్మగ్న ఇతి భావః. ఏతేన షోడశసహస్రగోపికావిహృతి ర్గమ్యతే తదిదం చిత్రమేవ. అస్మిన్ పరమాత్మని మాయామానుషే భుజగభోగజబంధః కథం యుజ్యతాం మాయావశ్యానాం జీవానామేవ భోగేన బంధః ఈశ్వరస్య కథమితి భావః. ఏతేన శ్రీకృష్ణస్య వస్తుతః అస్ఖలితబ్రహ్మచారిత్వం సూచ్యతే. 97

శ్లో. తదా బాలాస్తస్మిన్నరిపరిభవం బంధమపి త
త్కృతం దుఃఖం మోహాద్వితథమవిదిత్వా జడధియః
కథం వా ముక్తిః స్యాత్కథమివ తదధ్యక్షజనితం
సుఖన్నశ్శోకో వా విరమతు కథం వేతి వివశాః.

తదేతి॥ తదా శ్రీకృష్ణస్య సర్పవేష్టనసమయే జడధియః మందబుద్ధయః బాలాః వత్సపాలాః తస్మిన్ కృష్ణే విషయే అరిపరిభవం శత్రుభూతకాళియకృతతిరస్కారం బంధమపి రజ్జుతుల్యసర్పశరీరకృతవేష్టనం చ తత్కృతం తాదృశదృఢబంధనజన్యం దుఃఖం శ్రీకృష్ణశోకం చ వితథం వ్యర్థం నిష్ఫలమితి మోహాదజ్ఞానాదవిదిత్వా అజ్ఞాత్వా భగవత్త్వే జ్ఞాతే సతి మాయామానుషస్య భగవతః కృష్ణస్య పరమేశ్వరస్య ఏతత్సర్పబంధాదికం లీలైవ నతు దుఃఖకరమితి నిశ్చయజ్ఞానం జాయేత తత్త్వాజ్ఞానేతు ప్రాకృతమనుష్యవత్తస్యాపి దుఃఖం సంభావ్యమేవేతి భావః. కథం వా కేన ప్రకారేణ ముక్తిః సర్పబంధత్యాగః స్యాద్భవేదర్థాత్కృష్ణస్య తదధ్యక్షజనితం ఆపాదమస్తకం సర్పశరీరవేష్టితతయా దుర్దర్శస్య తస్య కృష్ణస్య అధ్యక్షాత్ప్రత్యక్షాద్దర్శనాదితి యావత్. జనితం జాతం సుఖమానన్దః నః అస్మాకం కథంవా స్యాత్. శోకో వా దుఃఖం చ కథంవా విరమతు నశ్యతు ఇత్యేవం చిన్తయా వివశాః మూర్ఛితాః జాతా ఇతి శేషః. వ్యంగ్యార్థస్తు. జడధియః అపరిశుద్ధమనసః అతఏవ బాలాః అజ్ఞాః తస్మిన్ జీవే అరిపరిభవం అన్తశ్శత్రుకామాది పారవశ్యం బంధం కర్మవశ్యతాం తత్కృతం కామాదిజన్యం దుఃఖం చ. వితథమనృతమితి మోహాదజ్ఞానాదవిదిత్వా ముక్తిరవిద్యావియోగః కథం స్యాత్ తదధ్యక్షజనితం తత్పదార్థసాక్షాత్కారజన్యం సుఖం కథం స్యాత్. బ్రహ్మానన్దః కథం స్యాదితి భావః. న శ్శోకః సాంసారికం దుఃఖం కథం విరమతు ఇతి వివశా నిర్విణ్ణా జాతా ఇతి. 98

గ॥ భగవానపి కంచిత్కాల మబలభావ మభినీయ నితాంతచింతాదంతురితాంతరంగేషు సహచరేషు సచమత్కార ముత్ప్లుత్య ముహుర్ముహుశ్చరణఘాత మాహత్య చ భుజంగ మతిమాత్ర మసమర్థం సమర్థయామాస.

భగవానితి॥ భగవాన్ కృష్ణశ్చ కంచిత్కాల మిత్యత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా. అబల భావం దుర్బలత్వం సర్వబంధమోచనాసామర్థ్య మిత్యర్థః. అభినీయ అనుకృత్యేత్యర్థః. నతు వస్తుత స్తథా ఈశ్వరత్వాదితి భావః. సహచరేషు వయస్యేషు నితాంతయా అత్యన్తయా చిన్తయా దన్తురితాని వ్యాప్తాని అంతరంగాణి మనాంసి యేషా న్తేషు అతిచిన్తాక్రాన్తేషు సత్స్వత్యర్థః. సచమత్కారం సవైదగ్ధ్యం యథా తథా ఉత్ప్లుత్య ఉడ్డీయ ముహు ర్ముహుః భుజంగం కాళియం చరణఘాతం మాహత్య చరణేన హత్వే త్యర్థః. కరణేహమితి ణముల్. అతిమాత్ర మత్యన్త మసమర్థ మశక్తం స్వదేహ చాలనేపి శక్తిరహిత మిత్యర్థః. సమర్థయామాస చకార. 9

గ॥ తతః ప్రియాణోన్ముఖప్రాణం ప్రాణేశం నిశమ్య తదంగనాజన స్సరభస మధోక్షజం శరణ మభజత సవినయ మనౌషీచ్చ.

తతఇతి॥ తతః సర్పస్య దౌర్బల్యప్రాప్త్యన న్తరం ప్రాణేశం భర్తారం కాళియం ప్రయాణోన్ముఖప్రాణం గమనోన్ముఖప్రాణం సన్నిహితమరణ మితియావత్. నిశమ్య శ్రుత్వా తదంగనాజనః నాగాంగనాసమూహః సరభసం సవేగం యథా తథా విళంబే సతి తు ప్రాణేశో మ్రియేతేతి భావః. అధోక్షజం కృష్ణం శరణం రక్షితార మభజత ప్రాప. త్వమేవ న శ్శరణమితి శ్రీకృష్ణపాదాక్రాన్తా బభూవురితి భావః. సవినయం యథా తథా వినయేన సహితం యథా తథా అనౌషీత్ అస్తౌషీచ్చ. ణు స్తుతౌ లుఙ్ అస్య. సేట్కత్వాత్ అనావీదితి పాఠ్యమ్. 100

గ॥ తథాహి.

నాగాంగనాకృతభగవత్స్తుతిమేవ దర్శయతి కవి రిత్యర్థః. పఞ్చభి స్తువన్తి కృతమిత్యాదిభిః. తత్ర నిర్వ్యాజకృపాసముద్రస్య తవ నేదం యుక్తమిత్యాహుః ప్రథమశ్లోకేన.

శ్లో॥ కృతం మాత్సర్యేణ స్మరణ మపి నిర్వాణకరణం
హరత్యన్యో ద్దేశా ద్గ్రహణమపి నామ్నో భవభయమ్
పయోవా పత్రంవా హిత మహహ భక్త్యె రుపహృతం
హరే పారం విద్మో న తవ కరుణాయా నిరవధేః.

కృతమితి॥ హే హరే కృష్ణ మాత్సర్యేణ ఈర్ష్యయా కృతమపి తవ నామ్నః కృష్ణేత్యభిధానస్య స్మరణమపి స్మృతిరపి నిర్వాణకరణం సుఖకరం మోక్షకరమితివా. అనేన ద్వేషా చ్చైద్యాదయో నృపా ఇతి సూచితమ్. అన్యోద్దేశాత్ అన్యవ్యాజాత్ అన్య ముద్దిశ్యేత్యర్థః. కృతమపి నామ్నః గ్రహణం ఉచ్చారణం భవభయం సంసార భయం హరతి నాశయతి ఏతేన అజామిళకథా సూచితా. భక్త్యె రుపహృతం సమర్పితం. పయో వా క్షీరం వా. జలమితి వా. పత్రం వా. తులస్యాది దళంవా. హితం ప్రియం తవేతి శేషః. అహహే త్యాశ్చర్యే. సర్వేశ్వరస్యాపి పయః పత్రమాత్రేణ ప్రీతిరితి నిరభిమానితా. ప్రత్యాశ్చర్యమితి భావః అనేన కుచేలాదికథా

సూచితా. నిరవధేః అపారాయాః తవ కరుణాయాః పారం అవధిం న విద్మః
నోపలభామహే అపారత్వాదేవేతి భావః. 101

శ్లో॥ ప్రియాం ప్రాణప్రాయాం క్షణమపి వినా భావవిరసాం
యయా హిత్వా యానం నిభృత మనుజీవివ్రజమపి
అయాసీ స్సంభ్రాంత స్సపది కరిదీనారవభరైః
హరే శ్రేయ స్సా నః ఫలతు తవ కారుణ్యలహరీ.

ప్రియామితి॥ హే హరే యయా కారుణ్యలహర్యా హేతుభూతయా క్షణమపి క్షణకాలమపి వినా భావవిరసాం వియోగాసహనాం అతఏవ ప్రాణప్రాయాం ప్రాణతుల్యాం ప్రియాం ప్రేయసీం లక్ష్మీం తదా నిభృతం వినీత మనుజీవివ్రజమపి భక్తసంఘంచ హిత్వా త్యక్త్వా కరిదీనారవైః గజేంద్రకృపణధ్వనిభిః. సంభ్రాన్తః సంభ్రమం ప్రాప్తస్సన్ సపది తదానీమేవ యానం గమన మయాసీః అభజః యద్వా. హరే కరిదీనారవై స్సంభ్రాన్తః అతఏవ క్షణమపి వినాభావవిరసా మతఏవ ప్రాణప్రాయాం ప్రియాం నిభృత మనుజీవివ్రజమపి హిత్వా యయా యానమయాసీః ఇత్యన్వయః. సా తవ కారుణ్యలహరీ కృపాప్రవాహః నః అస్మాకం శ్రేయః శుభం ఫలతు దిశతు. గజేంద్రరక్షకాలికా కృపా ఇదానీ మస్మదర్థం స్వీక్రియతామితి ముఖ్యార్థః. 102

శ్లో॥ దీనాత్మనాం తావకనిత్యసిద్ధ
రసప్రభావాదపరాధరీతిః
కల్యాణభావాయ న కల్పతే చే
దనర్థలాభః కథమస్తు వార్యః.

దీనాత్మనామితి॥ దీనాత్మనాం కృపణమనసాం సంబంధినీ అపరాధరీతిః అపరాధవిధా తావకస్య త్వదీయస్య నిత్యసిద్ధస్య సహజస్య నిరుపాధికస్యేత్యర్థః రసస్య అనురాగస్య కృపాయా ఇతియావత్. ప్రభావాత్సామర్థ్యాద్ధేతోః కల్యాణభావాయ శ్రేయసాముత్పత్త్యయే న కల్పతే న సంపద్యతే న భవతీతియావత్. చేద్యది అనర్థలాభః అనిష్టావాప్తిః కథం కేన ప్రకారేణ వార్యః నివారయితుం శక్యః అస్తు భవతు. దీనకృతా అపరాధా స్త్వత్కృపాబలా దపరాధతా మపహాయ ఉపచారా ఏవ భవన్తి అన్యథా ప్రతిపదమనాథా స్సంభవేయు రితిభావః. వ్యంగ్యార్థస్తు దీనాత్మనాం దరిద్రాణాం అపరాధశబ్దోఽత్ర లాక్షణికః అపరాధవద్దుష్ట ఇత్యర్థః. రీతి ర్లోహవిశేషః 'రీతిస్త్రియామారగూట' మిత్యమరః. తావకో యః నిత్యః అక్షయ్యః సిద్ధరసః పారదః తత్ప్రభావా త్తత్సంపర్కమాహాత్మ్య ద్రసభస్మప్రభావాదితి భావః కల్యాణభావాయ సువర్ణత్వాయ న కల్పతేచేత్ సువర్ణాత్మనా న పరిణమతే చేత్ అనర్థలాభః ద్రవ్యప్రాప్త్యభావః దారిద్ర్యమితియావత్. కథంవార్యోఽస్తు నకథంచి దిత్యర్థః. 103

శ్లో॥ అనాత్మజ్ఞస్థానే శుచమయమయాసీ ద్విభురితి
స్వరూపం మత్వా తే సపది పరిపుష్ణాత్యుపశమమ్
పరిభావం శ్లోకై ర్యది స పునరద్యాపి భజతే
ప్రతీతిః కేయం తే నిరవధికృపానీరధిరితి.

అనాత్మజ్ఞ ఇతి॥ అయ మనాత్మజ్ఞః ఆత్మజ్ఞానశూన్యః విభుః నః పతిః శుచం శోక మయాసీత్ప్రాపేతి స్థానే యుక్తం స్వపరబలాబలవివేకాభావాత్. ఈశ్వరేణ త్వయా యుద్ధ్వా ప్రాణసంకటం ప్రాప్త ఇతీద మవివేకినోఽస్య ఉచిత మేవేతిభావః. సపది ఇదానీం తే తవ స్వరూపం పరమేశ్వరత్వాత్మకం యాథార్థ్యం మత్వా జ్ఞాత్వా అయం సర్వేశ్వరఏవ నతు ప్రాకృతః అన్యథా కథమస్మాస్మా దీదృశీ దశేతి నిశ్చిత్యేత్యర్థః ఉపశమం శాన్తిం కోపేన కర్తవ్యాభావాదతిభావః. పరిపుష్ణాతి భజతి. పాదరక్షానియ మిత వృశ్చికవదితిభావః. సః విభుః పునరద్యాపి అధునాపి త్వత్స్వరూపజ్ఞానోత్తరకాలే పీత్యర్థః శ్లోకైః పరిభావం తిరస్కారం భజతేయది ప్రాప్నోతి చేత్ త్వయా నిర్జిత స్తనవశ్యో భూత్వా అస్మద్ద్వారా త్వాం శరణాగతిం ప్రాప్యాపి పునస్త్వయా తాడ్య మాన శ్శోచతిచేత్ తే తవ నిరవధికృపానీరధి రితి అపారకరుణాసముద్ర ఇతి ఇయం ప్రతీతిః ప్రసిద్ధిః కా కుత ఇత్యర్థః. ప్రతీతి ర్నశ్యేదితిభావః. శరణాగతపరిత్రాణజన్యా కీర్తి రపగచ్ఛేదితిముఖ్యార్థః. వ్యంగ్యార్థస్తు అయం విభుః వ్యాపకో జీవః అనాత్మ జ్ఞస్సన్ సచ్చిదానన్దలక్షణ మాత్మస్వరూప మవిదిత్వా శుచం సంసారదుఃఖమయాసీ దితిస్థానేయుక్తం. సపది ఇదానీన్తు తే స్వాత్మాభిన్నస్య పరమాత్మన స్తవ స్వరూపం సచ్చిదానన్దలక్షణం తత్త్వం మత్వా సచ్చిదానన్దలక్షణం బ్రహ్మైవాహ మస్మీతి మహావాక్యార్థమననేన నిశ్చిత్యేత్యర్థః. ఉపశమ ముపరతిం పరిపుష్ణాతి కామాదిభి రపరిభూత స్తూష్ణీమాస్తే ఇత్యర్థః. సపునః ఆత్మవేత్తా జీవస్తు అద్యాపి ఆత్మజ్ఞానోత్తర కాలేపి శోకైః పరిభావం భజతే యది తేతవ పరమాత్మనః నిరవధి కృపానీరధిరితీయం ప్రతీతిః కా? 'మాముపేత్య తు కౌన్తేయ పునర్జన్మ న విద్యతే. తేషామహం సముద్ధర్తా దుఃఖసంసారసాగరా'దిత్యాదిభిః ప్రసృతం యశో నశ్యేదితి భావః. 104

శ్లో॥ సభోగిచూడామణి రేష పృథ్వ్యాం
వయం చ భోగిన్య ఇతి ప్రతీతిః
ఘటేత నైతత్కిలభోగభాక్త్వం
కృపాం వినా తే గరుడధ్వజస్య.

స ఇతి॥ స ఏషః సోఽయం భోగిచూడామణిః చూడాయాం మణి శ్చూడామణిః భోగినాం చూడామణి ర్భోగిచూడామణి రితిగౌణోఽయం ప్రయోగః నహి భోగిన శ్చూడాయాం మణిత్వేనాముం బిభ్రతి తతశ్చ యథా మణి శ్శిరసా శ్లాఘ్యతే తద్వదయమపీతి శ్రేష్ఠ ఇత్యర్థః పర్యవసన్నః సర్వోత్తమ ఇతిసమానార్థః. భోగవ

దగే౽సర ఇతి చ గమ్యతే వయం చ వయం తు భోగిన్యః భోగిన్శబ్దాత్ ఋన్నేభ్య ఇతి ఙీప్ యద్వా భోగినాం స్త్రియః భోగిన్య ఇతి పుంయోగే ఙీష్. నాగాంగనా ఇత్యర్థః. భోగానుకూలాః స్త్రియ ఇతి చ ప్రతీయతే 'భోగినో౽న్యా నృపస్త్రియ' ఇత్యమరః. ఇత్యేవం పృథ్వ్యాం భూయసా ప్రతీతిః ప్రసిద్ధిరస్తి అస్తు కిం తత ఇత్యత ఆహ గరుడధ్వజస్య భగవతస్తే తవ కృపాం వినా ఏతత్సర్వజనప్రతీతి విషయమస్మన్నిష్ఠం భోగభాక్త్వం సుఖిత్వం 'భోగస్సుఖే స్త్ర్యాదిభృతావహేశ్చ ఫణకాయయో' రిత్యమరః. న ఘటేత కిల న వర్తేతైవ నైవ యుజ్యేతేతి వా. జగదీశ్వరస్య తవ కృపాభావే కుతో భోగః ప్రత్యుత దుఃఖమేవ స్యాదిత్యర్థః. సర్వభూమిప్రసిద్ధామస్మద్భోగవత్త్వప్రథాం మా నాశయేతి భావః. అన్యత్ర ఏతద్భోగభాక్త్వం సర్పశరీరధారణం గరుడధ్వజస్య తార్క్ష్యనియామకస్య తే కృపా వినా న ఘటేత న వర్తేత ఖలు కృపయా యది భవాన్ గరుడం నియమసి తర్హి వయం శరీరధారణం కుర్మః. నోచేత్ గరుడో౽స్మాన్ హనిష్యత్యేవేతి భావః. ఏతేన ఏతత్కల్పితభోగిమారణే కుతస్తవాయం శ్రమః యది తు తవ అస్మాసు ఆగ్రహస్తర్హి త్వదీయానియన్త్రితః గరుడ ఏవ సమూల మూన్మూలయేన్న ఇతి కృత్వా తథా అకరణాద్ధేతోః న తవాయ ముద్యమస్సర్పమారణార్థః కిన్తు విలాసార్థ ఏవేతి నిశ్చినుమ ఇతి భగవద్ధృదయగతో భావః నాగాంగనాభిర్వ్యఞ్జితః ఇతి ప్రతీయతే. గరుడధ్వజస్యేతి సాభిప్రాయవిశేషణాద్వ్యంగ్యార్థే పరికరాలంకారః. 105

అవ॥ స్తుతి ముపసంహరన్తి త్వయీతి.

శ్లో॥ త్వయి నాథే౽పి జగతా మమునా న సనాథతా
తేన నః కరుణాసిన్ధో! హరసౌభాగ్యవిప్లవమ్.

త్వయీతి॥ త్వయి జగతాం చతుర్దశభువనానాం నాథే ప్రభౌ భవతీతి శేషః. భవతి సత్యపి నః అమునా సర్పేణ సనాథతా నాథః పతిః ప్రభుశ్చ నాథవత్త్వమస్తీతి గమ్యతే సామాన్యాకారేణ సర్వజగన్నాథస్త్వ మస్మాకమపి యద్యపి నాథః తథాపి విశేషాకారేణ అయమేవాస్మాకం నాథః పతిరితిభావః. హే కరుణాసిన్ధో! దయాసముద్ర తేన హేతునా అస్యైవాస్మత్పతిత్వాద్ధేతోరిత్యర్థః. నః సంబన్ధినం సౌభాగ్యవిప్లవం సౌభాగ్యోపద్రవం పత్యా మారితేసతి అస్మాకం సౌభాగ్యం నశ్యేదితిభావః. హర నాశయ అయం భావః అయంతు అస్మాకం కాల్పనికః పతిః భోగాయ కేవలం కల్పితః త్వంతు సర్వేశ్వరో నిత్యసిద్ధః పతిః అతః అస్మాకం రక్షా తు త్వదధీనైవేతి అత్రపూర్వార్ధే త్వయి నాథే ప్యమునా సనాథతేతి విరోధో వ్యజ్యతే. తస్య నాథః భోగహేతుః పతిరిత్యర్థాత్పరిహార ఇతి విరోధాభాసాలంకారః. నస్సౌభాగ్యవిప్లవం త్వమేవ హరేత్యుత్తరవాక్యార్థస్య త్వయి నాథేపి జగతామిత్యేతద్వాక్యార్థహేతుకత్వాత్కావ్యలింగం సర్వజగన్నాథత్వాత్త్వ మస్మాకమపి నాథ ఏవేత్యస్మత్సౌభాగ్యవిప్లవం హర్తుం క్షమ ఇత్యర్థాత్. 106

గ॥ ఏవ మభిధాయ బాష్పాయమాణనయనాభి రూష్మాయమాణహృదయాభి రజగరవధూటీభి రార్ద్రీకృతచిత్తవృత్తిః కారుణ్యకల్లోలమాలీ వనమాలీ తథేతి తత్ క్షణమురరీకుర్వాణ స్తత్క్షణముపసర్పతు పయోనిధి మిహ నివసతు నిమిషమపి న భవానితి దందశూక మాదిశ్య సమాశ్వాస్య చ దూన మనుచరనికర మాత్మసదన మాససాద.

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తరీత్యా అభిధాయ ఉక్త్వా బాష్పాయమాణనయనాభిః బాష్పాయమాణే అశ్రూద్వమనే నయనే యాసా స్తాభిః ప్రవదశ్రునేత్రాభి రిత్యర్థః. ఊష్మాయమాణం సోష్మహృదయం యాసాన్తాభిః. బాష్పోష్మభ్యాముద్వమనే ఇతి క్యజ్. అజగరవధూటీభిః సర్పాంగనాభిః ఆర్ద్రీకృతా శీతలీకృతా చిత్తవృత్తి ర్మనోవృత్తి ర్యస్య సః కారుణ్యకల్లోలమాలీ కరుణాసముద్రః వనమాలీ కృష్ణః తథేతి యుష్మత్సౌభాగ్యవిప్లవం హరామీతి తత్క్షణం తదైవ ఉరరీకుర్వాణః అంగీకుర్వన్ భవాన్ త్వం తత్క్షణ మధునైవ పయోనిధిం సముద్ర ముపసర్పతు గచ్ఛ ఇహ యమునాహ్రదే నిమిషమపి న నివసతు నతిష్ఠ ఇతి దందశూకం సర్పం కాళియ మాదిశ్య ఆజ్ఞాప్య దూనం ఖిన్న మనుచరనికరం సహచరసంఘం సమాశ్వాస్యచ సమ్యగాశ్వాస్య ఆత్మన స్స్వస్య సదనం గృహ మాససాద ప్రాప—107.

గ॥ అథ కదాచిదుపచితరణరణకనిస్సాణరాణకల్పానల్పశిలీముఖపటలఝుంకారకరంభితాకారతయా వనదేవతాభి రివ విహితకుశలానుయోగాభి రున్మీలితమల్లికామతల్లికాపాటలపటలపరిమళపరిశీలనకషాయాభి రనవరతజాగరూకధారాయంత్రనిరర్గళవినిర్గళద్వారిధారావిరచితలీలావిహారాభి రతివేళతరళశిఖరతయావనరాజిభి రివ సానంద మభినంద్యమానసమాగమాభిః ప్రతిదిశనాయితసరీసృపచర్వ్యమాణతయేవ విరళప్రచారాభి ర్మలయాచలబాలానిలమాలాభిః కథంచన ధార్యమాణప్రాణప్రాణిసందోహః స్వకీయపరితాపాతిరేక మసహమానాభిరివ ప్రతిబింబదంభా దభ్యంతర మవగాహమానాభి రహిమకరకిరణపరంపరాభి ర్మందోష్ణీకృతసకలసలిలాశయ స్సముదంచితమరుమరీచికాసలిలవీచికావిహారవైఖరీవిషయపథికజనమనోరథవైధురీధురీణమధ్యందినవిజృంభణ స్సముదితయావనయోషావిశేషగవేషితపుష్పసమయ శ్చిరతరవిరహిణీజననయనమాత్రవిశ్రాంతవర్షాసమున్మేషః పితామహపురుషాయుషమాత్రావలంబిశరదాయామః ప్రబలతరసంభావితానర్థపరిజిహీర్షయా తుషారగిరికందరాంతరాళతపశ్చర్యాపర్యుత్సుకహేమంతసమయః తరుణీకుచకలశసంఛన్నవా స్తవ్యశిశిరభావో భోజ్యవిశేషవిరసపిపాసాసమాకులసకలలోకతయా జీవనభావమంభసస్సమర్థయమానః కాయమానని కాయ్యైః కాయనవిలాసిజనచిరపరిత్యాగకృతశోకాతిరేకాదివ బాష్పాపదేశేన నిరంతరనిస్సరన్నిశ్వాసశ్వాసనగర్భ

భవనాభోగః పానకరసపానైకతానతాం పటీరపంకాలేపలోలుపతాం ప్రసూనచయసంస్పృహతాం ప్రపాసన్నివేశసాశయతాం వారివిహారసాదరతాం వారిజమాలాకుతూహలితాం నిశాకరకరాలోకకాముకతాం నిశాసమయసముత్సుకతాం చ విషయలంపటానాం సంపాదయన్ సులభసలిలావగాహతయా సుగమసచ్ఛాయప్రవేశతయా పరిధాననిరపేక్షతయా సుప్రాపప్రపాశిశిరపానీయతయా సుకరతాలవృంతతయా చ కించిదకించనజనస్యాపి భోగసుభగం భావుకస్సముదంచిదాంతరపరీతాపమాత్రపరిభూతవిరహిణీజనసత్వరప్రాణహరణాయ బహిరపి సమున్మిషితోష్మాతిభూమి రూష్మాగమ సమయ స్సముజ్జృంభత.

అథేతి॥అథ కాళీయనిష్కాసనానన్తరం కదాచి దూష్మాగమసమయః గ్రీష్మకాలః సమజృంభత సమ్యక్ జృంభితవాన్ జృంభణప్రకారం దర్శయితు మాహ దా మలయానిలా న్వర్ణయతి ఉపచితేతి. ఉపచితం వర్ధితం రణరణక ముత్కంఠా యేన స ఉపచిత రణరణకః మన్మథః తస్య రణః కామయుద్ధమిత్యర్థః. 'ఆయులక ముత్కంఠా స్యాదుత్కలికా రతిశ్చ రణరణక'మితి హలాయుధః. తత్ర నిస్సాణరాణకల్పైః నిస్సాణధ్వని తుల్యైః అనల్పైః అధికైః శిలీముఖపటలఝుంకారైః భృంగసంఘఝుంకృతిభిః కరంభితాకారతయా వ్యాప్తవిగ్రహవత్త్వేన హేతునా వనదేవతాభిః విహితః కృతః కుశలానుయోగః కుశలప్రశ్నః యాసాం తాభిరివ స్థితాభిః వనదేవతాః భృంగఝుంకారవ్యాజేన బాలానిలమాలానాం స్వాగతం పృచ్ఛన్త్య ఇవ వర్తన్తే ఇతి భావః ఉత్ప్రేక్షాలంకారః. భృంగఝుంకారాణాం గీతత్వరూపణావ ద్వ్యక్తభాషణత్వరూపణమప్యస్తి యథా నాగానందే 'మధురమివ వదన్తి స్వాగతం భృంగశబ్దై'రితి.

ఉన్మీలితానాం వికసితానాం మల్లికామతల్లికానాం శ్రేష్ఠమల్లికాపుష్పాణాం పాటలానాం కృష్ణవృంతాఖ్యపుష్పాణాంచ పటలస్య సమూహస్య యః పరిమళః ఆమోదః తస్య పరిశీలనేన సంబంధేన కషాయాభిః సురభిభిః ఏతేన గంధాతిశయ ఉక్తః. అనవరతజాగరూకేభ్యః నిరన్తరోద్ఘాటితద్వారేభ్యః ధారాయంత్రేభ్యః ఉదకస్రావయంత్రేభ్య స్సకాశాత్ అత్ర ధారాయంత్రే అచేతనే జాగరణ మనుపపన్నం సంతాపాతిశయం వ్యంజయతీ త్యజహల్లక్షణామూలో వస్తుధ్వనిః. సకాశాత్ నిరర్గళం అధికం యథా తథా వినిర్గళన్తీషు నిర్గచ్ఛన్తీషు వారిధారాసు జలధారాసు విరచితః కృతః లీలావిహారః విలాససంచారః జలక్రీడేతియావత్ యాభిసాభి స్తథోక్తాభిః. అనేన శైత్య ముక్తమ్ అతివేలతరళాని అతిచంచలాని శిఖరాణి అగ్రాణి శిరస్తుల్యానీతి భావః యాసా న్తాసాం భావ స్తత్తా తయా వనరాజిభిః సానన్దం యథా తథా అభినంద్యమానసమాగమాభిరివ స్థితాభిః అభినంద్యమానః శ్లాఘ్యమాన స్సమాగమః సంబంధః యాసా న్తాభి రితి సమాసః. యథా నార్యః చిరప్రవాసితసఖీసమాగమం

సశిరఃకంపం (శిరసా) శ్లాఘయన్తి తద్వదితి భావః. ప్రతిదిశం సర్వదిక్షు అశనా యితైః సంజాతబుభుక్షైః 'అశనాయా బుభుక్షా స్యా'దిత్యమరః సరీసృపైః సర్పైః చర్వ్యమాణతయా భుజ్యమానతయేవ సర్పాణాం వాతాశనత్వాత్ ఉత్ప్రేక్షా. విరళైః క్వాచిత్కైః మంద ఇతి యావత్. ప్రచార స్సంచారో యాసా న్తాభిః అనేన మాంద్య ముక్తమ్. ఏవంవిధాభిః మలయాచలః మలయశ్శైలః తస్య తత్సంబంధినీభి రిత్యర్థః. తస్మా దాయాతాభి రితి యావత్ బాలానిలమాలాభిః మందమారుత పరమ్పరాభిః కథంచన అతికృచ్ఛ్రేణ ధార్యమాణాః పోష్యమాణాః ప్రాణాః యస్య సః ప్రాణిసందోహః ప్రాణిసమూహః యస్మిన్ సః ఇతి ఊష్మాగమసమయవిశేషణం. గ్రీష్మసంతాపేన ప్రయాణోన్ముఖప్రాణాః ప్రాణినః మలయవాయుస్పర్శవశా త్కథంచి త్ప్రాణాన్ ధారయన్తీతి భావః. స్వకీయం గ్రీష్మసమయసంబంధినం పరితాపాతిరేకం సంతాపాతిశయ మసహమానాభి రివ సోఢు మశక్నువన్తీభి రివేత్యు త్ప్రేక్షా. అనేన సూర్యమపి సంతాపయత్యహో గ్రీష్మసమయ స్యోష్మాతిరేక ఇత్యా శ్చర్యం వ్యజ్యతే. ప్రతిబింబదంభా త్ప్రతిఫలనవ్యాజాత్ అభ్యంతరం జలాన్తర మవగాహమానాభిః ప్రవిష్టాభిః అహిమకరస్య సూర్యస్య కిరణపరంపరాభిః అంశు సమూహైః మందోష్ణీకృతాః ఈషదుష్ణీకృతాః 'కోష్ణం కవోష్ణం మందోష్ణ' మిత్య మరః. సకలా స్సర్వే సలిలాశయాః హ్రదాః యస్మిన్ స ఇత్యూష్మాగమవిశేషణమ్. ఏతేన జలస్యా న్తః కించి చ్ఛైశిర్య మస్తి నతు కుత్రాపి తదస్త్యేతి వ్యక్తమ్ సముదంచితస్య సమ్యగుదితస్య మరుమరీచికాసలిలస్య నిర్జలప్రదేశసంక్రాన్తసూర్య కిరణేషు భ్రాన్త్యావగతస్య ఉదకస్యేత్యర్థః వీచికాసు తరంగేషు యా విహారవైఖరీ క్రీడారీతిః సైవ విషయః గోచరో యస్య తస్య పథికజనమనోరథస్య పాంథజనకా మస్య వైధురీధురీణం విఫలత్వాపాదకం మధ్యందినస్య మధ్యాహ్నస్య విజృంభణం ఉద్రేకః యస్మిన్ సః. పాంథా హి తాపాతిరేకా జ్జలావగాహ మభిలషన్తః క్వాపి ప్రసిద్ధం జల మనుపలభ్య మరుమరీచికాసు సలిలబుద్ధ్యా ప్రవిష్టా స్తత్ర జలాభావా త్సంతాపశా న్త్యభావరూపం వైయర్థ్యమేవ భజన్తీతి భావః. అథ గ్రీష్మవ్యతిరిక్తా నాం పఞ్చజంతూనాం గ్రీష్మప్రభావా దధికం సంకోచ మాహ సముదితేత్యాదినా. సముదితం ఉత్పన్నం యౌవనం యేషాన్తై ర్యోషావిశేషైః కాశ్చి న్ముగ్ధయోషాభి రిత్యర్థః గవేషితః అన్వేషితః పుష్పసమయః వసంతః ఆర్తవసమయ శ్చ యస్మిన్ సః తథోక్తః ఏతత్ప్రభృతి వాక్యపఞ్చకే పరిసంఖ్యాలంకారః. స చ శ్లేషోజ్జీవితః. 'ఏకస్య వస్తునః ప్రాప్తావనేకత్రైకదా యదా ఏకస్య నియమస్స్యాహి పరిసంఖ్యా నిగద్యతే' ఇతి లక్షణాత్. యువతిష్వేవ పుష్పసమయో నాన్యత్రేతి తత్రాపి ముగ్ధాస్వేవ నత్వన్యాస్వితి భావః. చిరతరవిరహిణీజనస్య బహుకాలా ద్వియోగాక్రాన్తనారీసమూహస్య నయన మాత్రేనేత్రయో రేవవిశ్రాన్తఃస్థితః.వర్షాసముత్సేషః ప్రావృడ్విజృంభణం గౌణోఽయం ప్రయోగః. వర్షణమిత్యర్థః. యస్మిన్సః విరహిణీజనో నేత్రాభ్యామశ్రుధారాః వర్షతీతి

భావః. పురుషస్యాయుఃపురుషాయుషంఅచతురేత్యాదిషుఅస్యనిపాతనాత్సమాసాన్తోఽ
చ్.శతసంవత్సర పరిమిత మాయురిత్యర్థః.పితామహస్య బ్రహ్మణఃపురుషాయుషమేవ
పితామహపురుషాయుషమాత్రావలంబనే ఇతి తన్మాత్రావలంబీ శారదాయామః
శరత్కాలధర్మవిజృంభణం సంవత్సరదైర్ఘ్యఞ్చ యస్మిన్ సః బ్రహ్మాపేక్షయా
అధికాయుష్మతోఽభావా దియ ముక్తిః. మానుషమానేన గణనే కృతే అసంఖ్యేయ
సంవత్సరాయుష్మాన్ బ్రహ్మేతి కృత్వా సంవత్సరాయామః బ్రహ్మాయుష ఏవేతి
భావః. ప్రబలతరా దతిప్రబలా ద్గ్రీష్మసమయా దితి భావః. సంభావితస్య ఉత్ప్రేక్షితస్య
అనర్థస్య పరిజిహీర్షయా పరిహర్తు మిచ్ఛయా తుషారగిరే ర్హిమవతః కందరాంత
రాళే దరీమధ్యే తపశ్చర్యాపర్యుత్సుకః తపఃకృత్యే కృతోత్సాహః హేమంతసమయః
హేమంతఋతుః ఉపచారేణ తద్ధర్మశ్శైత్యంచ యస్మిన్ స తథోక్తః. యథా కశ్చి
త్ప్రబలా చ్ఛత్రోః స్వస్య భయ మాశంక్య తన్నివారణార్థం పర్వతాదౌ తపస్యతి
తద్వద్ధేమంతఋతురపీతి భావః. హిమవతి హిమాంధిక్యా చ్ఛైత్యం వర్తతే నత్వన్యత్ర
క్వాపీతి ముఖ్యార్థః. తరుణీనాం నారీణాం కుచకలశేషు స్తనకుంభేషు సంఛన్నవా స్తవ్యః
గూఢనివాసే శిశిరభావః శీతలత్వం శిశిరఋతుశ్చ యస్మిన్ స తథోక్తః. యథా గాం
దిశి కః కశ్చన తచ్ఛత్రుభి యా క్వాపి గూఢో వర్తతే తద్వదితి భావః గ్రీష్మేఽపి
నారీకుచానాం శీతలత్వం ప్రసిద్ధమ్. భోజ్యవిశేషే ఆహారవిశేషే విరసాః నిరనురాగాః
పిపాసాసమాకులాః పానేచ్ఛయా వ్యాప్తాః సకలా స్సర్వే లోకా జనా యస్మిం స్తస్య
భావ స్తత్తా తయా "లోకస్తు భువనే జనే" ఇత్యమరః. అంభసః ఉదకస్య జీవనభావం
జీవనత్వం జీవయతీతి జీవనమితి వ్యుత్పత్త్యా జీవనం భువనం వన మిత్యమరకోశాత్.
ఉదకే జీవనశబ్దప్రయోగ స్తావద స్తి అధునా తత్తస్య సార్థకమితి భావః. సమర్థయమానః
సంపాదయన్ స్ఫుటీకుర్వన్నితి వా. కాయమానరూపో నికాయఃగృహం కాయమానం
నికాయ ఇవేతి వా కాయమాననికాయః కాయమానం నామ ఉష్ణకాలే తృణాది
నిర్మితం శిశిరోపచారబహుళం లీలాగృహం స ఏకం ముఖ్యమయనం నివాసోయస్య
తస్యవిలాసిజనస్య కాముకజనస్య నాగరికజనస్యేతివా చిరపరిత్యాగేన బహుకాల యో
వియోగేనకృతాదుదితాత్ శోకాతిరేకాత్ దుఃఖాతిశయాదివేత్యుత్ప్రేక్షా.నహూపమేతి
భ్రమితవ్యంగర్భభవనస్య అచేతనత్వేన చేతనధర్మాన్వయాసంభవాత్.బాష్పాపదేశేన
ఊష్మవ్యాజేన నిరన్తరం నిశ్వసన్ అత్యన్తం ప్రసృతః నిశ్వాసశ్వసనః నిశ్వాసవాయుః
యస్య స తథోక్తః ఈదృశః గర్భభవనాభోగః గర్భగృహవిస్తారో యస్మిన్నితి బహు
వ్రీహిగర్భో బహువ్రీహిః. యథా ప్రియజనవియోగా న్నిరన్తరం నిశ్వసన్తి విరహిణ్య
స్తద్వత్ గర్భగృహమపి విలాసిజనవియోగాద్బాష్పవ్యాజేన నిశ్వసతీతిభావః.
గ్రీష్మఋతౌ గర్భగృహేషు బహుళోష్మవత్త్వం ప్రసిద్ధమ్. విషయలంపటానాం
విషయాసక్తానాం కాముకానా మిత్యర్థః. పానకరసస్య ద్రాక్షాదిపంచసారవిశిష్ట
జలస్య పానే ఏకతానతా ముఖ్యాసక్తత్వం పటీరపంకస్య చన్దనగంధస్య ఆలేపే

లేపనే లోలుపతా మాసక్తతాం ప్రసూనశయే పుష్పశయ్యాయాం సంస్పృహతా మత్యాసక్తత్వం ప్రపా సన్నివేశే పానీయశాలాగృహే సాశయతాం మనోవత్త్వ మాసక్తి మితి యావత్. వారివిహారే జలక్రీడాయాం సాదరతాం ప్రీతిమత్త్వమ్ వారిజమాలాసు కమలసేకేషు కుతూహలితాం కుతూహలవత్త్వమ్ నిశాకరస్య చన్ద్రస్య కరుణా మంశూనా మాలోకే దర్శనే కాముకతాం లంపటత్వం నిశాసమయే రాత్రికాలే సముత్సుకత్వం సముల్లాసం చ సంపాదయన్ జనయన్ సులభః సలిలావగాహః జలప్రవేశః జలక్రీడేతియావత్ యస్మింస్తస్య భావ స్తత్తాతయా. సుగమః సుప్రాపః సచ్ఛాయప్రదేశః ఛాయాసహితో దేశః యస్మిం స్తస్యభావ స్తత్తాతయా ప్రవేశతయేతి పాఠే తు ఛాయయా సహిత సచ్ఛాయో దేశః తత్ర ప్రవేశః సుగమః యస్మిన్నితి బోధ్యమ్. పరిధాననిరపేక్షతయా వస్త్రాకాంక్షారాహిత్యేన వస్త్రే సతి స్వేదాతిశయాదితిభావః. సుప్రాపం సుఖేన ప్రాప్తుం శక్యం సులభమిత్యర్థః. ప్రాపయాం శిశిరం శీతలం పానీయం యస్మిం స్తస్య భావ స్తత్తాతయా. సుకరాస్తాలవృన్తాః వ్యజనాని యస్మిం స్తస్య భావ స్తత్తాతయా చ. అకించనజనస్యాపి దరిద్రజనస్యాపి కించిద్భోగసుభగంభావుకః భోగానుకూలః అయం భావః హేమంతాదిషు ధనినః ఉష్ణోదకావగాహం కుర్వన్తి. దరిద్రాస్తు కాష్ఠహైన్యాత్తత్రాశక్తాః అధునా తు ధనినామపి శీతజలావగాహస్యైవ ఆకాంక్షత్వేన ఉభయోరపి న తత్ర విశేష ఇతి. కిఞ్చ ఛాయాసహితగర్భగృహాదిప్రదేశం బాష్పాభివ్యాప్తమితి త్యక్త్వా ధనినోఽపి వటవృక్షాదిచ్ఛాయా మధునా సమాలంబంతే. ఇతరఋతుషు గర్భగృహాదిషు సుఖేన వర్తన్తే. దరిద్రాణాన్తు గర్భగృహాని దుర్లభానీతి ఇతరఋతుషు న సౌఖ్యం గ్రీష్మే తు వృక్షాణాం ఛాయా స్సులభా ఇతి. అపి చ దరిద్రదుర్లభం పట్టకంబళాదికం పరిధానం త్యక్త్వా ధనినోఽపి గ్రీష్మే స్వేదభయాత్కేవలం వర్తనే దరిద్రాణాన్తు స్వతసిద్ధో వస్త్రాభావ ఇదానీం సుఖహేతు రభూదితి అపిచహేమంతాదిషు ఉష్ణోదకం పిబన్తో ధనినోఽపి గ్రీష్మే దరిద్రవచ్ఛీతమేవ జలం పిబన్తీతి దరిద్రాణామప్యత్రాంశే సుఖమేవ. కించ సర్వఋతుషు చామరాదిభి ర్ధనినో వీజ్యన్తే. దరిద్రాస్తు ధనికవదధునా తాళవృంతవీజన మాత్మనః కుర్వన్తి. అధునా తాళవృన్తానాం సులభత్వాదితి. సముదంచితః సమ్యగావిర్భవతః ఆన్తరాద్ధృదయస్థాత్ప్రీతాపమాత్రా ద్వియోగజన్యసంతాపాదేవ. పరిభూతస్య దుఃఖితస్య విరహిణీజనస్య వియోగినీసంఘస్య సత్వరం శీఘ్రం యథా తథా ప్రాణహరణాయ ప్రాణాపహారార్థం బహిరపి సమున్వేషితః సముజ్జృంభితః. ఊష్మాతిభూమిః ఊష్మాతిశయః యేన పతథోక్తః. న కేవలమన్తస్సంతాపః ప్రాణహరణే శక్నోతీతి మత్వా స్వయం గీష్మఋతుః బహిరపి తాసాం సంతాపం జనయతీతి భావః—108.

గ॥ తత్ర చ

తత్రేతి. గ్రీష్మసమయే.

శ్లో॥ అయామాయామభావేన కృశాంగీ కామనీయకమ్
సకలా సకలానాథా యామినీకామినీ యయౌ.

అయామేతి॥ అయామాయామభావేన యామానాం ప్రహరాణా మ యామో దైర్ఘ్యం. యామా యామః. యామాయామో నవిద్యతే యస్మిం స్తత్ అయామాయామ మితి సామాన్యే నపుంసకం తస్య భావః తేన యామదైర్ఘ్యాభావేన హేతునేత్యర్థః. గ్రీష్మే రాత్రిషు యామదైర్ఘ్యాభావః ప్రసిద్ధః. కృశాంగీ క్షీణా సకలానాథా కలానాథేన చంద్రేణ సహితా సకలా సమస్తాపి యామినీకామినీ రాత్రితరుణీ కామనీయకం కమనీయతాం యయౌ. కలానాథసహితా సర్వాపిరాత్రిః కమనీయేతి భావః. అత్రప్రియసహితా కృశాంగీ కామినీ కమనీయేతి వ్యజ్యతే. 109

శ్లో॥ తన్మాధవబలాక్రాంతబృందావనపదం తదా
శుశుభే న తథా ప్యాసీ ద్వికస్వరపలాశతామ్.

తదితి॥ తదా గ్రీష్మే మాధవబలాక్రాన్తం కృష్ణరామాక్రాన్తం అత్ర యద్యపి అల్పాచ్తరమ్పూర్వమితిబలమాధవేతి వక్తవ్యం తథాప్యభ్యర్హితం పూర్వమితి మాధవస్య పూర్వనిపాతః. నచ అగ్రజత్వా ద్రామఏవాభ్యర్హిత ఇతి వాచ్యం. వస్తుతో రామస్య కృష్ణపర్యంకత్వేన రామాత్కృష్ణస్యైవాభ్యర్హితత్వాత్. యద్వా లక్షణహేత్వోః క్రియాయాఇతి నిర్దేశాత్పూర్వనిపాతశాస్త్ర మనిత్య మితి బోధ్యమ్. తద్బృందావనపదం ప్రసిద్ధంబృందావనస్థానం శుశుభే చకాసే. తథా వికస్వరపలాశతాపి వికస్వరాఃవిజృంభమాణాః పలాశాః క్రవ్యాదాః యస్మిం స్తస్య భావ స్తత్తా చ నాసీత్. ఏతేన దోషాభావ ఉక్తః. రామకృష్ణనివాసభూమౌ కుతో రక్షఃప్రవృత్తి రితిభావః. వ్యంగ్యన్తు మాధవస్య వసంతస్య బలేన శక్త్యా ఆక్రాన్తం తద్బృందావనం తదా గ్రీష్మే శుశుభే. అయ మేకో విరోధః గ్రీష్మే వసంతాక్రమణవర్ణనాత్. తథాపి గ్రీష్మనిరసనేన వసన్తోన్మేషే రామకృష్ణప్రభావాదితి కథంచి దంగీకృతేఽపి వికస్వరపలాశతా సంఫుల్లపలాశకుసుమవత్తా నాసీత్. అర్థాద్బృందావనస్యైవేతి విశేషోక్తిః కారణే సత్యపి కార్యానుదయాత్. 110

శ్లో॥ బృందావనపదే రమ్యే తదా విహరతో హరేః
వేణునాదవినోదేన కేవా నైవాతిహర్షితాః.

బృందావనేతి॥ తదా గ్రీష్మే రమ్యే మనోహరే బృందావనే విహరతః క్రీడతః హరేః కృష్ణస్య సంబంధినా వేణునాదవినోదేన వేణుధ్వనివిలాసేన కేవా పురుషాః నైవాతిహర్షితాః నైవసంతోషితాః కిన్తు సర్వేఽపీత్యర్థః.

స్థానే హితత్

తత్ భగవదీయ వేణునాదేన సర్వజనహర్షణమ్ స్థానే హి ఉచితమేవే త్యర్థః. 111

శ్లో॥ ఛిద్రై ర్ముహు ర్ముఖగతై రపి గాయకానా
మాగంతుకైశ్చ సహజై ర్బహుభి ర్లఘీయా౯
వంశ స్తదా హరికరగ్రహణానుభావా
త్ప్రాప్తశ్రుతిం జనయతీతి ముదం న చిత్రమ్.

ఛిద్రై రితి॥ ముహుః పునః పునః గాయకానాం గాయనానాం ముఖగతైః వక్త్రం ప్రాప్తైః వేణుఛిద్రేషు ముఖం క్షిప్త్వా గాయన్తీతి ప్రసిద్ధిః. ఆగంతుకైః కల్పితైః సహజైః స్వాభావికైశ్చ బహుభి రన్యై శ్ఛిద్రైః రంధ్రైః లఘీయా౯ భారహీనః ఛిద్రస్థానీయకాష్ఠస్థాంశాపగమాదితి భావః. వంశః వేణుః తదా హరికరగ్రహణాను భావాత్ హరేః కృష్ణస్య కరేణ గ్రహణం స్వీకారః తస్య అనుభావాత్ ప్రభా వాత్ శ్రుతిం శ్రవణం శ్రోతౄణామితిభావః. ప్రాప్తస్స౯ ముదం సంతోషం జనయతి ఉత్పాదయతీతి న చిత్రం నాద్భుతం. వేణో రచేతనత్వేన స్వతో మంజుస్వనా భావేఽపి పరకీయవ్యాపారేణ వీణాదివత్కర్ణప్రియంకరత్వం నచిత్ర మిత్యర్థః. వంశస్య శ్రోతృశ్రవణప్రాప్తిః స్వీయధ్వనిద్వారా సంభవతీతి బోధ్యమ్. వ్యంగ్యార్థస్తు ముహు ర్గాయకానాం దూషకాణాం ముఖగతైః నిరన్తరం తై రుద్ఘోష్యమాణై రిత్యర్థః. ఆగంతుకైః సహజైశ్చ బహుభిః ఛిద్రైః దోషైః లఘీయా౯ అతిలఘుః అశ్లాఘ్య ఇతి యావత్. వంశః కులం తదా హరికరగ్రహణానుభావాత్ హరే రస్మి౯ వంశే పాణి గ్రహణ ప్రభావాద్ధేతోః శ్రుతిం ప్రాప్తస్స౯ శ్రుతస్స౯ ముదం జనయతీతి న చిత్రమ్. అత్యల్పోఽపివంశః మహద్భి స్సహ సంబంధా చ్ఛ్లాఘ్యతరో భవతీతి కిం పునర్హరిసం బంధాదితి భావః. అన్యోఽప్యర్థః ప్రతీయతే. గాయకానాం దూషకాణాం సంసర్గాదితి శేషః. ఆగంతుకై రభ్యస్తైః సహజైశ్చ ముఖగతైః బహుభి శ్ఛిద్రై ర్దోషైః అవాచ్య వచనరూపై రిత్యర్థః లఘీయా౯ దుష్టో వంశః లక్షణయా తదుద్ధారకః పుత్రోఽభిధీ యతే హరికరగ్రహణానుభావాత్ భగవతా హస్తేన స్వీకారానుభావాద్ధేతోః భగ వతా దత్తాభయత్వాదితిభావః. శ్రుతిం వేదం ప్రాప్తస్స౯ ముదం జనయతి అత్రా త్రి(?)తుః ఇతి న చిత్రమ్. ధ్రువస్య శిరసి భగవతా హస్తే దత్తే యథా స సర్వజ్ఞోఽభవ దేవ మన్యోఽపి భవేదేవేతి నాత్రాశ్చర్యవిషయం కిఞ్చిదపీతి భావః. 112

గ॥ తదైవ గోరూపధారీ ప్రలంబనామా నిశాచర స్సంకర్షణ మభిభూయ ధేనుకసిద్ధి మలభత.

తదేతి॥ తదైవ గోరూపధారీ గోస్వరూపభృత్ ప్రలంబ ఇతి నామ ఆఖ్యా యస్య సః నిశాచరః రాక్షసః సంకర్షణం రామ మభిభూయ తిరస్కృత్య తేన సహ యుద్ధ్వే త్యర్థః. తమధిక్షిప్యేతి వా అర్థః ధేనుకసిద్ధిం ధేనుకాసురప్రాప్తఫలమిత్యర్థః. మృతి మితి యావత్. అభజత ప్రాప. 113

గ॥ తదను దందహ్యమానదావానలజ్వాలామాలావలయితేషు గోపాలేషు

తదన్వితి॥ తదను ప్రలంబనాశనానన్తరమ్, గోపాలేషు వత్సపాలేషు దందహ్యమానస్య

విశేషేణ దహతః దావానలస్య దావాగ్నేః జ్వాలామాలాభిః శిఖాపఙ్క్తిభిః వలయితేషు వేష్టితేషు సత్సు. 114

శ్లో॥ హా కృష్ణ హారామ దయాపయోధే
దీనార్తిహారిన్ శరణం భవేతి
ఆర్తప్రణాదం కురరీవిరావ
సరూప మేషా మశృణో న్మురారిః.

హేతి॥ హాకృష్ణ హారామ హేదయాపయోధే కరుణాసముద్ర హేదీనార్తిహారిన్ దీనానా మనాథానా మార్తిం పీడాం హరతీతి తథ్థాక్ తస్య సంబుద్ధిః. యద్వా దయాపయోధే దీనార్తిహారిన్ హారామ హాకృష్ణ ఇతి రామకృష్ణయో ర్విశేషణ ద్వయ మన్వేతవ్యం. శరణం రక్షకో భవ ప్రార్థనాయాం లోట్. పృథగ్జనానా మస్మాదృశానామపి కేవలం ప్రాణిషు కదాచిద్దయా వర్తతే తదవనసామర్థ్యన్తు నాస్తీతి తత్సామర్థ్యోద్బోధనార్థం దీనార్తిహారిన్నితి. ఇత్యేవం రూపం ఏషాం గోపాలానాం సంబంధినం కురరీవిరావసరూపం పక్షిధ్వనితుల్యం ఆర్తప్రణాదం దీనారవం మురారిః కృష్ణః అశృణోత్ శ్రుతవాన్. 115

శ్లో॥ శ్రీపతి శ్శ్రితవాత్సల్యా త్కల్పాంతదహనోపమమ్
తదా యోగబలా ద్వహ్ని ముపసంహరతి స్మ తమ్.

శ్రీపతి రితి॥ శ్రీపతిః కృష్ణః శ్రియో లక్ష్మ్యాః మాయాః పతి ర్నియన్తేతి పరమేశ్వరత్వాభిప్రాయగర్భమిదమ్. శ్రితేషు ఆశ్రితేషు వాత్సల్యాత్ స్నేహాద్ధేతోః తదా తదానీం యోగబలా న్మాయాసామర్థ్యాత్ కల్పాన్తదహనోపమం ప్రళయానలతుల్యం తం వహ్నిం దావాగ్ని ముపసంహరతిస్మ పపౌ లట్ స్మే ఇతి లిడర్థేలట్.

అవ॥ ఇతరై రిత్యాదిభి శ్చతుర్భి ర్వర్షర్తుం వర్ణయతి.

శ్లో॥ ఇతరై స్సమమేవ సన్నిధిస్థా
కిమువర్షా అపి తాపితాతపేన
యదసౌ స్తనిత చ్ఛలాద్రటంతీ
రుదతీ వృష్టిమిషా త్తదావిరాసీత్.

ఇతరై రితి॥ సన్నిధిస్థా గ్రీష్మానన్తరభావిత్వా త్సమీపస్థా వర్షా అపి ప్రావృడపి గ్రీష్మతాపాపహరణక్షమాపీత్యపేరర్థః ఇతరై స్సమమేవ ఇతరా ఇవేత్యర్థః తాపేన గ్రీష్మేణ తాపితా సంతాపితా కిము ఇత్యుపమాసంసృష్టోత్ప్రేక్షా. ఇయం చ ప్రావృట్తాపోత్ప్రేక్షా సన్నిధిస్థేతి పదార్థహేతుకత్వా త్కావ్యలింగసంకీర్ణా ఉత్ప్రేక్షాం సిద్ధవత్కృత్యవదతి. యదసావితి యద్యస్మా దసౌ వర్షాః తదా గ్రీష్మావసానే స్తనితచ్ఛలాత్ గర్జితవ్యాజాత్ రటన్తీ శబ్దాయమానా సతీ వృష్టిమిషా ద్రుదతీ సతీ వర్షవ్యాజా దశ్రువిమోచనంకుర్వ నీ సతీత్యర్థః. రుదిర్ అశ్రువిమోచనే ఇతి ధాతో శ్శతన్తాత్ ఋన్నేభ్య ఇతి జీప్. ఆచ్ఛీనద్యో రితి నుమ్వికల్పః. ఆవిరాసీ

దావిర్బభూవ. సంతప్తా హి నార్యః ఉచ్చై ర్విలపన్త్యో రుదన్తీతి ప్రసిద్ధమ్. పూర్వ వాక్యార్థస్య ఉత్తరవాక్యార్థేన హేతునా సమర్థనాత్ కావ్యలింగమ్. 117

శ్లో॥ నామోదితం తదా కిం వా కాదంబోన్మేష వైభవైః
చిత్రం తథాపి నామోదః కాదంబోన్మేషజో నృణామ్.

నామోదితమితి॥ తదా వర్షాకాలే కాదంబోన్మేష వైభవైః కాదంబః కదంబకుసుమ సంబంధీ ఉన్మేషో వికాసః తస్య వైభవైః సమృద్ధిభిః కింవా నామోదితం నసురభితం సర్వమపి సురభితమేవేత్యర్థః. తథాపి సర్వస్య సురభితత్వేపి నృణాం కాదంబోన్మే షజః కదంబకుసుమవికాసజన్యః ఆమోదః పరిమళః న నాసీదితి చిత్రం విరుద్ధత్వాత్ కాదంబాః కలహంసాః తేషా మున్మేషః విజృంభణం తస్మా జ్జాయతే ఇతి తజ్జః తజ్జన్యః ఆమోదః హర్షం నేతి విరోధపరిహారః. 'కాదంబః కలహంసస్స్యా' దిత్యమరః. వర్షాకాలే హంసానామాన్తిసంభవా న్నతత్సంచార ఇతి భావః. విరోధాభాసా లంకారః. 118

శ్లో॥ యదాగతి రయోగార్తవధూజనవినాశినీ
ప్రావృషి ప్రసృతో వాతః కుత సోఽయం సదాగతిః.

యదాగతి రితి॥ యదాగతిః యస్య వాయో రాగతి రాగమనం అయోగార్తవధూ జనవినాశినీ అయోగేన వియోగేన ఆర్తస్య దుఃఖితస్య వధూజనస్య స్త్రీసమూహస్య వినాశినీ నాశకరీ వార్షికమేఘసకాశా దాగత శ్శీతోవాయు ర్విరహోద్దీపక ఇతి తత్స్పర్శేన వియోగినీనాం దుఃఖాతిశయ ఇతిభావః. ప్రావృషి వర్షాసు ప్రసృతః చలితః సోఽయం వాతః విరహిజనమారకో వాయుః సదాగతిః సతీ ప్రశస్తా పరోప కారార్థేతి యావత్. ఆగతిః ఆగమనం యస్య సః తథోక్తః వాయుఃమాతరిశ్వా సదాగతి రిత్యమరా ద్వాయో స్సదాగతిపదవాచ్యత్వం స్పష్టమ్. కుతః కథం భవతి దురాగతి రేవ భవతీతిభావః. 'నిరుక్తిరలంకారః నిరుక్తి ర్యోగతో నామ్నా మన్యార్థత్వప్రకల్పన' మితిలక్షణాత్. సదా సర్వదాగతిః ప్రసారో యస్యేతి వ్యుత్పత్త్యా సదాగతశబ్దః ఇతఃప్రాగ్వాయౌ వర్తతే అధునాతు అన్యార్థత్వపరికల్పనేన తద్విఘటిత మితి లక్ష్యే లక్షణ సమన్వయః- 119

శ్లో॥ మలినోఽప్యతిచంచలోఽపి మేఘః
కలయన్ సత్సు తిరస్క్రియాం సదాపి
విషపూరమయాశయోఽపి దీనైః
ప్రణుతః క్లేశ్చన జీవనప్రదానాత్.

మలిన ఇతి॥ మలినోఽనీలః పాపీచ అతిచంచలః అధికవిద్యుత్ 'విద్యుచ్చంచలా చప లాపి చే'త్యమరః. అత్యన్తచపలచిత్తశ్చ సత్సు నక్షత్రేషు విషయే తిరస్క్రియా మాచ్ఛాదనం సదా సర్వదా కలయన్ కుర్వన్నపి సత్సుసాధుషు తిరస్క్రియాం పరి భవం సదా కలయన్నపీతిచ విషపూరమయాశయః ఉదకపూరితాభ్యంతరః గరళ

ప్రవాహప్రచురచిత్తశ్చ అతిక్రూర ఇతి యావత్ ఏవం భూతోఽపి మేఘః జీవన ప్రదానాద్ధేతోః ఉదకదానాత్ జీవనం జీవికా ధనాదిరూపా వృత్తి రితియావత్. తస్య ప్రదానాదితిచ దీనైః కృపణైః దరిద్రైశ్చ శైత్యేన పురుషైః ప్రణుతః స్తుతః దుష్టోఽపి దానేన కీర్త్యతే ఇతి భావః. శ్లేషాలంకారః. నాసౌ ధ్వనిః మేఘ ఇతి విశేష్యస్యాశ్లిష్టత్వాభావాత్. కించ ఏవం విధోఽపి మేఘో దీనైః ప్రణుత ఇతి వాక్యార్థస్య జీవనప్రదానాదితి పదార్థహేతుకత్వా త్కావ్యలింగమ్. కించ మలినోఽపీత్యాదిషు ప్రతీతస్య పాపిత్వాదివిరోధస్య నీలత్వాదిభిః పరిహారా ద్విరోధాభాసః. 120

అవ॥ గర్జితై రిత్యాదిభి స్త్రిభి శ్శరదం వర్ణయతి.

శ్లో॥ గర్జితై స్తర్జితా మస్య తటిద్భి ర్భీషితామపి
సర్వంసహాం స్థిరాం నేతుం ప్రసాదం శరదాయయౌ.

గర్జితై రితి॥ అస్య మేఘస్య గర్జితైః ధ్వనితైః తర్జితా మధిక్షిప్తాం తథా అస్య తటిద్భిః విద్యుద్భిః భీషితామపి భీతిం గమితాంచ సర్వంసహాం తథాపి సర్వంసహాం సర్వం మేఘకృతంపరిభవం సహతే ఇతి సర్వంసహా తాం సర్వంసహా వసుమతీ త్యమరా త్సర్వంసహాశబ్దవాచ్యాంచ స్థిరాం భూమిం ప్రసాదం విమలత్వం నేతుం గమయితుంనయతి ర్ద్వికర్మకః శరత్ ఋతుః ఆయయౌ ఆజగామ వర్షాసు పంకాదికలుషితాభూమి శ్శరదాగమే ప్రసన్నా భవతీతి భావః. అత్ర భర్త్రా పరుషోక్త్యాదిభి స్తర్జితాం భూవిక్షేపాదిభి ర్భీషితాం తథాపి తత్సర్వం సహమానాం కాంచన వధూ మనునేతుం కాంచన సఖీ ఆయయా వితి ధ్వన్యతే. తేన సమాసోక్తి రలంకారః. సమాసోక్తిః పరిస్ఫూర్తిః ప్రస్తుతేఽప్రస్తుతస్యచేదితిలక్షణాత్. సర్వంసహేత్యత్ర నిరుక్తిరలంకారః. 121

శ్లో॥ ప్రతిపన్నఘనాగమాంతభాగో
విమలీభూత జలాశయో విపంకః
సమపద్యత మధ్యమోహి లోకో
న తదానీం కథ మావిరస్తు హంసః.

ప్రతిపన్నేతి॥ మధ్యమో లోకః స్వర్గపాతాళమధ్యస్థో లోకః భూలోక ఇత్యర్థః. ప్రతిపన్నఘనాగమాన్తభాగః ప్రతిపన్నః ప్రాప్తః ఘనాగమస్య మేఘాగమస్య ప్రావృష ఇతి యావత్ అన్తభాగః అవధిః యేన స తథోక్తః నివృత్తవర్షాకాల ఇత్యర్థః. విమలీభూత జలాశయః విమలీభూతాః నిర్మలాః జలాశయాః హ్రదాః యస్మిన్ సః విపంకః కర్దమరహితః ఏవంవిధ స్సమపద్యత హి అభూత్ ఖలు. తదానీం హంసః పక్షివిశేషః కథం కుతో నావిరస్తు నప్రాదుర్భవతు కిన్తు హంసప్రాదుర్భావ శ్శరదుచిత ఏవేతిభావః. వ్యంగ్యార్థస్తు మధ్యమః నతత్త్వజ్ఞః నాపి ప్రాజ్ఞః కిన్తు మధ్యస్థో జ్ఞానాధికారీత్యర్థః. లోకః జనః ప్రతిపన్నః ప్రాప్తః జ్ఞాత ఇత్యర్థః. ఘనః అధికః ఆగమాంతభాగః వేదాంతభాగః యేన సః తథోక్తః ఇతః పూర్వ మధీతవేదవేదాంగత్వాదిదానీం వేదాన్తజ్ఞానం సౌలభ్యేన జాతమితి భావః. అతఏవ విమలీ భూతజలాశయః విమలీభూతః

ఆత్మతత్త్వ పరోక్షజ్ఞానేన నిర్మలః లరయో రభేదాత్ జడః వేదాన్తశాస్త్రాధిగమా
త్పూర్వ మపరిశుద్ధః ఆశయః అన్తఃకరణం యస్య సః ఇతః ప్రాగ్జడాశయః ఇదా
నీన్తు విమలాశయ ఇతి భావః. అత ఏవ విపఙ్కః నిష్పాపః 'జ్ఞానాగ్నిః సర్వకర్మాణి
భస్మసాత్కురుతేర్జునేతి' గీతావచనాత్. ప్రాక్తన సర్వపుణ్యపాపాత్మకకర్మసంచయం
నాశయిత్వా ఉత్తరత్రాపి జన్మహేతుభూత పుణ్యపాపసంబన్ధం నిర్మూలం నాశ
యన్నితి భావః. ఏవంవిధ స్సముపద్యత హి జాతః ఖలు తదానీం హంసః పరమాత్మా
కథం నావిరస్తు బ్రహ్మసాక్షాత్కారస్స్యాదేవేత్యర్థః. 122

శ్లో॥ పక్షపాత స్తదా నీలకణ్ఠైకవిషయో భవత్
వాసుదేవే పరం రక్తా తథాపి సకలా మహీ.

పక్షపాత ఇతి॥ తదా శరది పక్షపాతః స్నేహః నీలకణ్ఠైకవిషయః నీలకణ్ఠః శివ ఏవ ఏకః ముఖ్యః విషయః గోచరః యస్య స తథోక్తః అభవత్ శివే ఏవ పక్షపాతః నత్వన్యదేవతాయా మితిభావః ఇతి విరోధార్థః. పక్షపాతో గరుద్గళనం నీలకణ్ఠః మయూరః ఏకో విషయః యస్య స తథోక్తః అభవత్ శరది నీలకణ్ఠానామేవ పక్షగళనం నత్వన్యపక్షిణా మితిభావః ఇతి పరిహారః. తథాపి శివపక్షపాతే సత్యపి తథాచేతి చ సకలా సర్వా మహీమహీశబ్దేన తద్వర్తినో జనా లక్ష్యన్తే వాసుదేవే పరం శ్రీకృష్ణే ఏవ రక్తా అనురక్తా అభవదితి పూర్వేణాన్వయః. విరోధాభాసాలంకారః.

గ॥ తదను శరది వ్యతీతాయామ్.

తదను తతః శరది వ్యతీతాయా మతిక్రాన్తాయాం సత్యామ్.

శ్లో॥ సంతప్తా స్సుదృశ స్తదా వ్రజగతా శ్చిత్తోద్భవవ్యాధిభి
ర్మన్వానా హరి మన్తరేణ విరసం సంసార సంసేవనమ్
కుర్వాణా గుణవర్ణనం ప్రతిముహు ర్గేయాః కథాసన్తతేః
కిం వా సాధన మన్తరఙ్గ మితి తత్రాప్తా విచారాకులాః.

సంతప్తా ఇతి॥ తదా హేమన్తఋతుప్రాదుర్భావే వ్రజగతాః వ్రజనివాసిన్యః సుదృశః స్త్రియః అనేన శోభనే దృశౌ యాసాం తా ఇతి వ్యుత్పత్త్యా నారీణా మాసాం సౌందర్యాతిశయో వ్యజ్యతే. చిత్తోద్భవవ్యాధిభిః మన్మథరుజాభి స్సంతప్తాః భృశం తప్తా స్సత్యః హరిం కృష్ణ మన్తరేణ వినా శ్రీకృష్ణభర్తృకత్వవ్యతిరేకేణేత్యర్థః శ్రీకృష్ణసంభోగం వినేతి పరమార్థః. సంసారసంసేవనం సంసారసేవా విరసం వ్యర్థమితి మన్వానాః భగవత్సంభోగం వినా సంసారాసక్తి ర్వ్యర్థేతి మత్వేత్యర్థః ప్రతిముహుః ముహుర్ముహుః గుణవర్ణనం శ్రీకృష్ణగుణకీర్తనం కుర్వాణాః కుర్వన్త్యః అనేన ప్రలాపోనామావస్థావిశేష స్సూచితః. ప్రలాపః ప్రియసంశ్లిష్టగుణాలాప ఉదాహృత ఇతి లక్షణాత్ కథాసన్తతేః కథాసమూహస్య కర్మణి షష్ఠీ అర్థాత్కృష్ణస్యైవ గేయాః గాయిన్యః భవ్యగేయేత్యాదినా కర్తరి నిపాతః తత్రాప్తా

శ్రీకృష్ణప్రాప్తివిషయే అన్తరంగం ముఖ్యం శీఘ్రప్రసిద్ధికరమిత్యర్థః సాధనం
నికాయః కాయమానం నామ ఉష్ణకాలే తృణాది వ్రతాదికం కింవా కమితి విచారా
కులాః చింతాసంకులాః జాతా ఇతిశేషః. కేన వా వ్రతేన కృతేన సతా అస్మాకం
శ్రీహరిః పతి ర్భవేదితి విచారాక్రాన్తా బభూవురితి భావః అత్ర హరిసంపర్కం
వినా సంసారస్య అరమ్యత్వ కథనా ద్వినో క్తిరలంకారః. వినో క్తి శ్చేద్వినా కించి
త్ప్రస్తుతం హీన ముచ్యతే ఇతి లక్షణాత్. వ్యంగ్యార్థస్తు. తదా వ్రజగతాః సుదృశః
శోభనా దృక్ జ్ఞానం యేషాన్తే సుదృశః సుధియః చిత్తోద్భవవ్యాధిభిః మనోజన్య
కామాదిదుఃఖైః కామాదీనా మ్మనోధర్మత్వాదితి భావః. సంతప్తా స్సన్తః. నిర్విణ్ణా
భూత్వేత్యర్థః. హరిం భగవన్త మన్తరేణ తద్ధ్యానం వినేత్యర్థః. సంసారసంసేవనం
విరసం మన్వానాః సంసారిణామపి జనకాదీనాం సంసారావిరోధేన హరిభజనస్య
కృతత్వాత్. సంసారేపి హరిభజనమేవ కర్తవ్యమితి భావః. ప్రతిముహు ర్గుణవర్ణనం
సత్యకామత్వాదిభగవద్గుణకీర్తనం కుర్వాణాః కథాసంతతేః మత్స్యాద్యవతారీకృత
వేదాహరణాదివృత్తాన్తసమూహస్య గేయాః గాయకాః ఏతావతా భక్తినిష్ఠా
భూత్వేతి సిద్ధమ్. తత్ప్రాప్తౌ పరబ్రహ్మసాక్షాత్కారే అన్తరంగం ఇతరానపేక్షం
ముఖ్యమితి యావత్. సాధనం కింవేతి విచారాకులా జాతాః. భక్తిరపి జ్ఞానద్వా
రైవ మోక్షహేతు ర్నసాక్షాదితి స్వానుష్ఠీయమానాయా భక్తే ర్బహిరంగసాధ
నత్వా దన్తరంగసాధనం జ్ఞానం కీదృశం కథం వానుష్ఠేయమితి తత్రవిచారం
కృతవన్త ఇతి భావః— 124

శ్లో॥ నాథ స్త్రిజగతాం నాథో హరి రస్మాక మస్త్వితి
హైమన్తే ప్రథమే మాసి చక్రుః కాత్యాయినీవ్రతమ్.

నాథ ఇతి॥ త్రి జగతాం త్రిలోకానాం నాథః ప్రభు ర్హరిః కృష్ణః అస్మాకం నాథః
పతిః ప్రభురితి చ అస్తు భవతు, ఇత్యేవం సంకల్ప్యేతి శేషః. హైమన్తే హేమన్త
ఋతుసంబంధిని. సర్వత్రాణ్ చ తలోపశ్చేతి తలోపః. ప్రథమే పూర్వస్మిన్
మాసి మాసే అర్థాన్మార్గశీర్షే కాత్యాయనీవ్రతం కాళీవ్రతం చక్రుః కృతవత్యః.
సుదృశ ఇతి పూర్వశ్లోకా త్కర్తృపదమన్వేతవ్యమ్. అత్ర త్రిజగతాం నాథస్య
హరేః జగదన్తఃపాతినాం గోపికానామపి వ్రతానుష్ఠానాత్ ప్రాగేవ నాథత్వాత్
పున స్తన్నాథత్వార్థం వ్రతానుష్ఠానం పిష్టపేషణమితి విరోధః తస్య నాథో భర్తేత్య
ర్థవర్ణనా త్పరిహార ఇతి విరోధాభాసాలంకారః ప్రతీయతే— 125

గ॥ అనన్తర మభ్యర్చ్య చ భగవతీం భవానీం వివిధోపచారై రేవ
మస్తౌషుః.

అనన్తరమితి॥ అనన్తరమ్ వ్రతానుష్ఠానానన్తరమ్. భగవతీం షాడ్గుణ్యనిలయాం
భవానీం భవస్యపత్నీం ఇన్ద్రవరుణభవేత్యానుక్ జీష్ చ పార్వతీ మిత్యర్థః విని

థోపచారైః మధుపర్కాదిబహువిధోపచారై రభ్యర్చ్య పూజయిత్వా. ఏవం వక్ష్యమాణప్రకారేణ అస్తావుః స్తుతిం చక్రుః ష్టుఞ్ స్తుతావితి ధాతో ర్లుజ్—1.6

7॥ తథాహి.

తథాహీతి॥ స్తుతిప్రకారమేవ ప్రతిపాదయతి కవిరిత్యర్థః.

అవ॥ అథ. నాళీకద్యుతీత్యాదిభి ర్నవభిః స్తుత్వా దశమేన స్వాభీప్సితం ప్రార్థయన్తే,

శ్లో॥ నాళీకద్యుతిపశ్యతోహర మదః స్త్వత్పాదపంకేరుహం
వందే యన్మకరందబిందులహరీ దైన్యానలధ్వంసినీ
యత్కేళీకలహేషు విశ్వజనని త్వాసా న్నతశ్శంకర
శ్చూడాపీడహిమద్యుతిస్రుతసుధాధారాభి రాసించతి.

నాళీకద్యుతిరితి॥ హేవిశ్వజనని లోకమాతః అదః ఏతత్ మన్మనోగత మిత్యర్థః పరిదృశ్యమాన మర్చావిగ్రహగత మితివా నాళీకద్యుతిపశ్యతోహరం లోకస్య పశ్యత స్సతః తదీయవిత్తం హరతీతి పశ్యతోహరః నాడిందమాదిః ప్రసిద్ధ శ్చోరః నాళీకస్య కమలస్య సంబంధినీనాం ద్యుతీనాం కాన్తీనాం పశ్యతోహరం చోర మపహారారమితి యావత్ నాళీకా దప్యధికద్యుతిమ దిత్యర్థః అత్రనాళీకస్య పశ్యత స్సతః తదీయాం ద్యుతిమేవ విత్తం హరతీతి నాళీకద్యుతిపశ్యతోహర మిత్యఖండార్థః అచేతనస్య నాళీకస్య దర్శనాసంభవాత్. దర్శన మత్ర లక్షణయా వికసనమేవ తతశ్చ ఉత్ఫుల్లనాళీకద్యుతిహర మితి లబ్ధమ్ స్ఫుటకమల సదృశమితి యావత్. త్వత్పాద పంకేరుహం తవ చరణరూపం కమలం నచాత్ర ఉపమితసమాస ఇతి భ్రమితవ్యం నాళీకేతి విశేషణేన సహ పౌన రుక్త్యాపత్తేః యన్మకరందేతి వక్ష్యమాణవాక్యార్థా నన్వయాపత్తేశ్చ నహి చరణే మకరందబిందులహరీ వర్తతే ఇదంచ పాదరూపితం కమలం నలోకసాధారణం కిన్తు లోకవిలక్షణమ్ అన్యథా నాళీకద్యుతిపశ్యతోహరత్వా సంభవాత్ లోకసాధారణం కమలం నహి స్వేతరకమలద్యుతిం హర్తుం క్షమతే ఇతి వందే నమస్కరోమి ప్రత్యేకాభిప్రాయో ఏకవచననిర్దేశః సమస్కారోద్దిష్టఫలం వ్యంజయన్తి తచ్చరణరూపితం కమలధర్మవిశేషం ప్రస్తౌతి యదితి యస్య చరణ కమలస్య సంబంధినీ మకరందబిందులహరీ మధుపృషత్ప్రవాహః పాదగతలావణ్య ప్రవాహ ఏవ నిగీర్ణాధ్యవసాన లక్షణాతిశయోక్త్యా మకరందబిన్దులహరీత్వేన నిరూపిత ఇతి జ్ఞేయమ్. దైన్యానలధ్వంసినీ దైన్యం దీనత్వం దుఃఖమితి యావత్ దారిద్ర్యమితివ ప్రతీయతే తదేవానలః అగ్నిః తస్య ధ్వంసినీ నాశకరీ భవతీతి శేషః పార్వతీచరణార విందసౌందర్యం మనసి లగ్నం చేత్సర్వదుఃఖశాన్తి ర్భవతి ఐశ్వర్యహేతుత్వా త్సర్వదారిద్ర్య నివృత్తిశ్చ భవతీతి ప్రస్తుతార్థః మకరన్దస్య జలవికారత్వేన తన్నివార్య త్వోపయోగితయా అనలవ త్సంతాపకరత్వేనచ దైన్యే అనలత్వం రూపితమ్. ఏతేన

అనాథత్వప్రయుక్త మస్మద్దైన్య మపహర్తుం త్వచ్చరణారవిందవందన మితి సూచితమ్ కేళీకలహేషు ప్రణయకలహేషు త్రాసా ద్భయాద్ధేతోః యత్పాదారవిందం కర్మ నతః నమ్రస్సన్ శంకరః శివః చూడాపీడహిమద్యుతిస్రుతసుధాధారాభిః చూడాయా మాపీడః భూషణం చూడాపీడః మకుటాలంకార ఇత్యర్థః. సచాసౌ హిమద్యుతి శ్చంద్రః తస్మాత్ స్రుతాభి స్స్రవన్తీభిః సుధాధారాభిః అమృతాసారైః ఆసించతి ఆసమంతా త్సించతి ఏతేన పార్వత్యా శ్చిరం ప్రసాదాభావో వ్యజ్యతే తేన చ శివేన మహా నపరాధః కృత ఇతి వ్యజ్యతే. ఏతేన యథా త్వం స్వాధీనభర్తృకా తథాస్మానపి కుర్వితి ప్రార్థనా వ్యజ్యతే. 127

శ్లో॥ మాత స్స్తౌతి చతుర్ముఖః ప్రణమతి ప్రాచీనబర్హిర్ముహు
ర్వ్యాచష్టే మురశాసన స్తవ గుణా న్మందారమాల్యోపమాన్
ఇత్థం పార్శ్వచరోక్తిభిః కథమపి వ్యాపారయంతీ దృశః
ప్రాంతే కాచన మోహినీ విజయతే లీలాశుకైకాయనా.

మాతరితి॥ హే మాతః రక్షకత్వగుణయోగా న్మాతృత్వ వ్యపదేశః. యద్వా ప్రకృతి పురుషయో ర్జగత్కారణత్వేన ప్రకృతి ర్జగతో మాతైవేతి కృత్వా ప్రకృతిస్వరూప త్వా ద్వా చతుర్ముఖః బ్రహ్మా స్తౌతి స్తుతిం కరోతి ప్రాచీనబర్హి రిన్ద్రః ప్రణమతి నమ స్కరోతి మురశాసనః విష్ణుః మందారమాల్యోపమాన్ మందారపుష్పమాలా తుల్యాన్ తద్వన్మధురానిత్యర్థః. తవ గుణాన్ ముహు రత్యర్థం వ్యాచష్టే కీర్తయతి ఇత్థ మేవంరూపాభిః పార్శ్వచరోక్తిభిః అనుచరవచనైః కథమపి అతికృచ్ఛ్రేణ ప్రాంతే పరిసరదేశే దృశః దృష్టీః వ్యాపారయంతీ ప్రేరయన్తీ పశ్యన్తీత్యర్థః లీలాశుకైకాయనా లీలాశుకః విలాసకీరః ఏకం ముఖ్య మయనం స్థానం మనస ఇతి భావః యస్యాస్సా తథోక్తా శుకైకాగ్రచిత్తేత్యర్థః. అయమేవ బ్రహ్మాదికృతస్తుత్యాద్యనుసంధానాభావస్య హేతురితి పరికరాలంకారః. కావ్యలింగం వా. కాచన అనిర్వచనీయా మోహినీ తే జగన్మోహకరీ అర్ధా త్పార్వతీ విజయతే సర్వోత్కర్షేణ వర్తతే. అత్ర బ్రహ్మాదిభి రపి స్తూయతే ఇతి పరమేశ్వరీభావః పార్వత్యా స్స్పష్టః తత్కృతస్తుత్యాది ష్వప్యస్యా ఆదరో నాస్తీతి ధ్వనితత్వేన అతిగాంభీర్యం వ్యజ్యతే లీలాశుకేత్యనేన దీనకృపాళుత్వం వ్యజ్యతే తేన చ బ్రహ్మాది స్తుత్యాదిక మప్యననుసన్ధాయ యథా కేవలకృపయా లీలాశుకం వినోదయతి తద్వ దస్మానపీతి ప్రార్థనా వ్యజ్యతే. 128

శ్లో॥ ఆనందాశ్రుఝరీపరీతనయనా స్సంఫుల్లరోమచ్ఛటాః
స్వేదాపూరితగద్గదధ్వనిభృత స్సంక్షీణవేద్యాన్తరాః
ధన్యాః కేచన చిన్మయీం పశుపతే రానందకందాయితా
మంబ త్వా మనుచింతయంతి కరుణాకల్లోలినీ మాదరాత్.

ఆనన్దేతి॥ హే అంబ మాతః ఆనన్దాశ్రుఝరీపరీతనయనాః ఆనన్దబాష్పసంతానవ్యాప్త నేత్రాః నేత్రాభ్యా మానందాశ్రూణి ముంచన్త ఇత్యర్థః సంఫుల్లరోమచ్ఛటాః

ప్రహృష్టరోమపఙ్క్తయః సంజాతరోమాంచా ఇత్యర్థః స్వేదాపూరితగద్గదధ్వని భృతః విశేషణద్వయ మిదం అన్యతరస్య విశేష్యత్వవివక్షాయాం సమాసః. స్వేదేన ఘర్మజలేన ఆపూరితాః వ్యాప్తాః తథా గద్గదధ్వనిం గద్గదస్వరం బిభ్రతీతి గద్గద ధ్వనిభృతః స్వేదాపూరితాశ్చ తే గద్గదధ్వనిభృతశ్చ తథోక్తాః సంక్షీణవేద్యా న్తరాః సమ్యక్ క్షీణం నష్టం వేద్యాన్తరం అన్య ద్వేద్యం ఇతరవిషయ ఇతి యావత్ యేషాన్తే ఇతరవిషయజ్ఞానశూన్యా ఇత్యర్థః. త్వదేకాయత్తచిత్తా ఇతి యావత్ ఏవం విధాః అత ఏవ ధన్యాః కృతార్థాః కేచన సుధియః కేచనేత్యనేన ఏవంవిధానాం నిష్కపటభక్తానాం విరళత్వం సూచ్యతే కరుణాకల్లోలినీం దయా తరంగిణీం కరుణానిధిమితి యావత్ పశుపతే శ్శివస్య ఆనన్దకందాయితాం కందో వృక్షాదిమూలేచేతి కోశా దత్ర ఉపచారేణ కేవలమూలార్థే కందశబ్దో వర్తతే ఆనన్దస్య కందో మూల మానన్దకందః తద్వదాచరితాం తథోక్తామ్ శివస్య ఇయమేవ సుఖహేతు రితి భావః. యద్వా ఆనన్దకందః పరమానన్దః తద్వదాచరితాం తథో క్తాం శివస్య పరమానన్దమయీ మిత్యర్థః. సచ్చిన్మయశివ స్సాక్షా త్తస్యానన్దమయీ శివేతి వచనాత్. సచ్చిద్రూపే బ్రహ్మణి శివే ఉపలభ్య ఆనన్దః పార్వత్యేవేతి భావః పరబ్రహ్మణ స్సచ్చిదానన్దాత్మకత్వాత్ సచ్చిద్రూపశ్శివః ఆనన్దరూపా శక్తిశ్చ ఉభా వపి బ్రహ్మశబ్దవాచ్యావితి నిష్కర్షః. చిన్మయీ చిత్ చేతనం జ్ఞానమితి యావత్ తత్ప్రచుర ముచ్యతే యస్యాం సా చిన్మయీ ప్రచురజ్ఞానా సర్వజ్ఞేతి యావత్ తాం యద్వా చిదేవ చిన్మయీ స్వార్థే మయట్ జ్ఞానస్వరూపిణీత్యర్థః. తాం ఏవం విధాం త్వాం ప్రత్యగ్రూపిణీం త్వామిత్యర్థః ఆదరాత్ ప్రీత్యా అనుచిన్తయన్తి ధ్యాయన్తి నిర్వికల్పసమాధా వనుభవన్తీతి భావః. యద్వా వస్తుత శ్చిన్మయీం పశుపతే రానన్దమూలభూతాం సరూపామేవ త్వా మనుచిన్తయన్తి మనసి తవ రూపం కల్పయిత్వా ధ్యాయన్తీతి భావః. 129

శ్లో॥ మురాంతకపురాంతకప్రభృతయో దయామేదురా
న సంతి కిము దేవతాః ప్రణుతలాలనాలాలసాః
తథాపి మమ మానసం కలితకల్పవల్లీనిభే
దయారసమయాశయే మహసి శంకరాహ్లాదిని.

మురాంతకేతి॥ దయామేదురాః కరుణారసభరితాన్తఃకరణా ఇత్యర్థః అత ఏవ ప్రణుత లాలనాలాలసాః భక్తోల్లాసనచతురాః మురాంతకః విష్ణుః పురాంతక శ్శివః మురాం తక పురాంతకౌ ప్రభృతీ ఆదీ యేషాన్తే తథోక్తాః దేవతాః నిత్యస్త్రీలింగోఽయమ్. దేవా ఇత్యర్థః న సన్తి కిమ్ సన్త్యేవ తథాపి తేషాం సత్త్వేపి మమ మానసం మనః కలితకల్పవల్లీనిభే కలితా స్వీకృతా కల్పవల్లీనిభా కల్పలతాసాదృశ్యం యేన తస్మిన్ తథోక్తే ఆశ్రితాభీష్టప్రదానాత్సౌకుమార్యాచ్చ కల్పలతాసమే ఇత్యర్థః దయారస మయాశయే దయారసమయః కృపారసప్రచురః ఆశయః అన్తఃకరణం యస్య తస్మిన్

యద్వా దయారసమయః కరుణారసవికారః ఆశయో యస్యేతి ఏవఞ్చ కృపారసఏవ త్వదాశయాత్మనా పరిణత ఇతి ఫలితమ్. శంకరాహ్లాదిని శివసంతోషకే తత్ప్రేయసీభూతత్వాదితిభావః మహసి తేజసి స్వయంప్రకాశస్వరూపే ఇత్యర్థః అర్థాత్పార్వత్యాం వర్తతే ఇతి శేషః. పర్యాయోక్త మలంకారః, ఏతేన "మహేశ్వరే వా మహతా మధీశ్వరే జనార్దనేవా జగదన్తరాత్మని న వస్తుభేదప్రతిపత్తి రస్తి మే తథాపి భక్తిస్తరుణేన్దుశేఖరే" ఇతి భర్తృహరిశ్లోకానుగుణ్యేన మురాంతకాదీనాం సర్వేషాం బ్రహ్మత్వావిశేషేపి పార్వత్యామేవ మమ భక్తిరితి సిద్ధమ్. 130

శ్లో॥ న కర్మ రచయామహే న చ తపాంసి శిక్షామహే
న దైవతముపాస్మహే న హృది కించి దాశాస్మహే
మహః కిమపి మంగళం పరమమంగళానామపి
త్రిలోచనతపఃఫలం హృది విధాతు మీహామహే.

న కర్మేతి॥ వయం కర్మ న రచయామహే న కుర్మః తపాంసి న శిక్షామహే చ నైవాభ్యస్యామః చిత్తైకాగ్ర్యలక్షణతపోభ్యాసశ్రమం న ప్రాప్నుమ ఇతి భావః దైవత మిందాదిదేవతాబృందం సమూహార్థేఽణ్. యద్వా దేవతైవ దైవత మితి స్వార్థే అణ్. దేవతామిత్యర్థః నోపాస్మహే నసేవామహే ఇందాదిదేవతోపాసనాం నకుర్మ ఇత్యర్థః. హృది మనసి కించిదపి నాశాస్మహే నకాంక్షామః పరమమంగళానామత్యన్తశుభభూతానామపి వస్తూనాం మంగళం శుభకరం మంగళహేతౌ మంగళశబ్ద ప్రయోగ ఔపచారికః హేత్వలంకారః. హేతుహేతుమతోరైక్యే హేతుం కేచిత్ప్రచక్షతే ఇతి లక్షణాత్. నేత్రానన్దేన చంద్రేణేత్యుదాహృతత్వాచ్చ త్రిలోచనతపఃఫలం త్రిలోచనస్య శివస్య సంబంధినః తపసః ఫలం పరిపాకభూత మిత్యర్థః కిమప్యనిర్వాచ్యం మహః తేజః అర్థాత్పార్వతీం హృది హృదయే విధాతుం కర్తుం స్థాపయితు మిత్యర్థః ఈహామహే ఇచ్ఛామః అత్ర కర్మాదికరణనిషేధోఽనుపపన్నస్సభక్త్యతిశయే పర్యవస్యతీత్యాక్షేపాలంకారః. నిషేధాభాస మాక్షేపం బుధాః కేచన మన్వతే ఇతి లక్షణాత్. అనేన కర్మతపోదేవార్చనాద్యపేక్షయా మానసికే భగవద్రతి రధికేతి వ్యజ్యతే. పర్యాయోక్త మలంకారః. 131

శ్లో॥ తుషారగిరిసంభవం మఘవనీలనీలాలకం
కళాధరకళాధరం కలితలోలలీలాంశుకమ్
దయామయమయామహే శరణ మిందుబింబాననం
ముదారుణమదారుణం కిమపి హారిహారం మహః.

తుషారేతి॥ తుషారగిరిసంభవం తుషారగిరేర్హిమవత స్సంభవ ఉత్పత్తి యస్యతత్ ఏతేన మణిమయశరీరత్వం వ్యజ్యతే. అనన్తరత్నప్రభవస్య యస్యేతి వచనానురోధేన హిమవతో మణిప్రభవత్వాత్తత స్సంజాతేయమపి తథామణిమయ్యేవ భవితుమర్హతీతి సంభావనాయా స్సూచకత్వాత్ తుషారేత్యనేన తు శీతలత్వం వ్యజ్యతే

కారణగుణానాం కార్యే సంక్రమణస్యౌచిత్యాత్ మఘవనీలనీలాలకం మఘోనః ఇన్ద్రస్య నీలాః ఇన్ద్రనీలమణయ ఇత్యర్థః. తద్వన్నీలాః అలకాశ్చూర్ణకుంతలా యస్య తత్ ఏతేన శిరసి ఇన్ద్రనీలమణిసమన్వయ ఉక్తః కళాధరకళాధరం కళాధరస్య చన్ద్రస్య కలాయాశ్శకలస్య ధరం ధారకమ్ ఏతేన చన్ద్రకాంతమణిసమన్వయో వ్యక్తః కలితలోలలీలాశుకం కలితః ధృతః లోల శ్చపలః లీలాశుకః విలాసకీరః యేన తత్ స్త్రియోహి లీలార్థం కరే శుకం బిభ్రతీతి ప్రసిద్ధిః. అనేన మరకతమణిసంబంధో వ్యక్తః అరుణం రక్తమ్ ఏతేన పద్మరాగమణిసమన్వయో వ్యక్తః హారిహారం హారిణో మనోహరాః హారా మణిస్రజః యస్య తత్ ఏతేన సాక్షాన్మణిసంబంధ ఉక్తః ఏవం తుషారగిరిసంభవమితి పదధ్వనితం పార్వత్యా నానావిధమణిమయత్వం స్పష్టం వ్యంజయిత్వా అథ శరణ్యగుణానామాహ దయామయమిత్యాదిభిః. దయామయం ప్రచురదయమ్ అదారుణం సౌమ్యం ప్రసన్నమితి యావత్ ప్రసాదమేవ ప్రకటయతి ఇందుబింబాననమితి చన్ద్రబింబతుల్యముఖవదిత్యర్థః. ఉపమితసమాసోయమ్ బింబపదనిర్దేశబలాత్ ఇందోః పూర్ణత్వం వ్యజ్యతే న హి క్షీణేందోరస్తి వలయాకారః సంపూర్ణచంద్రవత్ప్రసన్నమత ఏవాహ్లాదకం చ అస్యా ముఖమితి భావః. కిమప్యనిర్వాచ్యం లోకోత్తర మిత్యర్థః. ఏతేన అప్రాకృతత్వం వ్యజ్యతే మహః తేజః అర్థాత్పార్వతీం ముదా సంతోషేణ శరణం రక్షక మయామహే భజామహే హారిహార మిత్యత్ర హారిహారమ్ ఇతి పదద్వయం వా హారి మనోహరమ్ హరస్యేదం హారం శివసంబంధి ఇతి తదర్థః. పర్యాయోక్త్యాలంకారః. 132

శ్లో॥ సుధామధువిధాధరే సవిధుఖండచూడాపదే
మహీయసి మహామహే మహసి పద్మరాగారుణే
నిమజ్జతు నమజ్జనప్రచురదైన్యదావానలే
మనో మమ మనోభవాహితమనో వినోదావహే.

సుధేతి॥ సుధామధువిధాధరే సుధాయా అమృతస్య మధునో మకరందస్య చ విధా రీతి రివ విధా యస్య సః తథోక్తః. అధరః అధరోష్ఠః యస్యాః తస్మిన్ అమృతమకరన్దరసతుల్యరసయుక్తాధరబింబవతీతి ఫలితార్థః. అత్ర అధరరసస్య సుధామధువిధావత్త్వే వక్తవ్యే తథా అనుక్త్వా అధరస్యైవ తద్వచనాత్సర్వోప్యయమధరో రసమయ ఏవ న తు రసవ్యతిరేకాదస్త్యత్ర కోప్యంశ ఇతి ప్రతీయతే. సవిధుఖండ చూడాపదే విధో శ్చన్ద్రస్య ఖణ్డ శ్శకలం తేన సహితం సవిధుఖండం చూడేతిపదం చూడాపదం మకుటస్థాన మిత్యర్థః. సవిధుఖండం చూడాపదం యస్య తస్మిన్ తథోక్తే చంద్రశేఖరే ఇత్యర్థః. మహీయసి అతిమహతి మహామహే మహాన్ అధికః మహః ఉత్సవః యస్య తస్మిన్ మహోత్సవశాలినీత్యర్థః. యద్వా మహాన్ మహః యస్మాత్తస్మిన్ భక్తేభ్యో మహోత్సవప్రదాయకే ఇత్యర్థః. పద్మరాగారుణే పద్మరాగః అరుణమణిః తద్వదరుణం రక్తం తస్మిన్ నమజ్జనప్రచురదైన్య దావానలే

నమతః ప్రణతస్య జనస్య భక్తజనస్యేత్యర్థః సంబంధినః ప్రచురస్య అధికస్య దైన్యస్య దుఃఖస్య వనతుల్యస్యేతి భావః. దావానలః దావాగ్నిః తస్మిన్. యద్వా దవో వనం స ఏవదావః స్వార్థే అణ్. దైన్యరూపస్య దావస్య అనలః తస్మిన్ రూపకాలంకారః. మనోభవాహితమనో వినోదావహే మనోభవాహితః మన్మథాంతకశ్శివః తస్య మనసః చిత్తస్య వినోదమావహతి సంపాదయతీతి తథోక్తం తస్మిన్ మహసి తేజసి పార్వత్యా మిత్యర్థః. మమ మనో హృదయం నిమజ్జతు మగ్నంభవతు. 133

శ్లో॥ విభావసు విభాఝురీ తుహినరశ్మి రశ్మిచ్ఛటా
శిఖాలయశిఖావలీ మిళితలోచనాబ్జం మహః
సదామృతముదావహం కిమపి నీపవాటీ తటీ
నివాసిగుణవాసితం భజతు మామకీనం మనః.

విభావస్వితి॥ విభావసోః సూర్యస్య విభాఝురీ కాన్తిపూరః తుహినరశ్మి ర్హిమాంశోః రశ్మిచ్ఛటా కిరణసమూహః శిఖాలయస్య అగ్నే శ్శిఖావలీ జ్వాలాసంఘః ఏతేషామితరేతరద్వన్ద్వః ఏతాభిర్మిళితాని యుక్తాని లోచనాబ్జాని అబ్జానీవ లోచనాని త్రిత్వాద్బహువచనం యస్య తత్తథోక్తం. సూర్యచంద్రాగ్నిమయ నేత్రత్రయవదిత్యర్థః. అమృతముదావహం అమృతం సుధేవ ముదం సంతోష మావహతి ప్రాపయతీతి తథోక్తం. యద్వా అమృతాః అమరాః తేషాం ముదావహం తచ్ఛత్రుభూతమహిషాసురాద్యసురవినాశనద్వారా దేవానాం ప్రియకారిణీ మితి భావః. నీపవాటీతటీనివాసి కదంబవనతటనిలయం కదంబతరుతటనిలయమితి వా గుణవాసితం గుణై రానందాదిభి ర్వాసితం సురభితం సకలకల్యాణగుణపూర్ణ మిత్యర్థః. కిమప్యనిర్వాచ్యం మహః తేజః కర్మ మామకీనం మదీయం తవక మమకా మేకవచనే ఇతి మమ కాదేశః. మనః చిత్తం సదా సర్వదా భజతు సేవతామ్. భజ సేవాయామ్. 134

శ్లో॥ దయారసకరంబితై ర్నవసుధాతరంగోజ్జ్వలై
సరోజపరిపంథిభి స్స్నపయ మాముపాంగై శ్శివే
అనేన మమ ధన్యతా న చ తవ శ్రమస్తావతా
యశోఽపి తవ జృంభతి శ్రితకృపాళుతాహేతుకమ్.

దయారసేతి॥ హే శివే పార్వతి శివా భవానీ రుద్రాణీత్యమరః. దయారసకరంబితైః కరుణారసపూర్ణైః నవసుధాతరంగోజ్జ్వలైః నూతనామృతకల్లోలవద్భాసురైః సరోజపరిపంథిభిః కమలతుల్యైః పరిపంథిశబ్దో యద్యపి శత్రువాచక స్తథాపీహ ఉపమాయాం పర్యవసన్నః అపాంగైః కటాక్షైః మాం స్నపయ సించ త్వత్కరుణాకటాక్షవర్షం మయి పాతయేత్యర్థః. అనేన త్వదపాంగస్నపనేన మమ ధన్యతా కృతార్థతా స్యాదితిశేషః. తావతా స్నపనమాత్రేణ తవ శ్రమః ఆయాసః న చ నైవ భవతి దర్శనమాత్రాన్నశ్రమ ఇతి భావః. తవాప్యనేన కించి త్ఫలమస్తీత్యాహ యశోపీతి శ్రితకృపాళుతాహేతుకం శ్రితేషు కృపాళు ర్దయాళు శ్శ్రితకృపాళుః స్పృహిగృహి

పతిదయితాత్యాదినా దయతేరేవాళుచ్ప్రత్యయో విహితః. న తు కృపే రితి. యద్యపి కృపాళుశబ్దో ప్రామాణిక స్తథాపి స్యాద్దయాళుః కారుణికః కృపాళు స్సురతసమా ఇత్యమరకోశానుసారేణ కృపాం లాతీతి కృపాళుః ఔణాదికోఽయ ముప్రత్యయ ఇతి కథంచిత్సమాధేయమ్. శ్రితకృపాళో ర్భావ శ్శ్రితాకృపాళుతా సా హేతు ర్యస్య తదితి బహువ్రీహిః సమాసాన్తః కప్. ఆశ్రితవాత్సల్యప్రయుక్తమిత్యర్థః తవ త్వత్సం బంధి యశః కీర్తిశ్చ జృంభతి వ్యాప్నోతి అనుదాత్తేత్త్వలక్షణస్యాత్మనేపదస్యా నిత్యత్వాత్పరస్మైపదమ్. నచాప్రయుక్తత్వదోషః 'తృష్ణే జృంభసి పాపకర్మపిశునే' ఇతిభర్తృహరిప్రయోగసత్వాత్. 135

శ్లో॥ దయితో మే యశోదాయా దాయాదోఽయం దయామయః
దేవి తే దయయా భూయా దాయాసోఽయం కియా నయే.

దయితఇతి॥ హేదేవి దయామయః ప్రచురదయః అయమస్మద్వ్రజగతః యశోదాయాః దాయాద స్సుతః కృష్ణ ఇత్యర్థః దాయాదౌ సుతబాంధవావిత్యమరః తే దయయా మే మమ దయితః పతిః భూయాత్ భవతు అయే గౌరి తే తవ అయం మదభిలషితోఽర్థః కియా నాయాసః శ్రమః అత్ర న స్వల్పోఽపి తవ శ్రమ ఇతి భావః అత్ర ఆయాసహేతావాయాసశబ్ద ప్రయోగాద్ధేత్వలంకారః. దయావర్ణయో ర్బహుధా శ్రవణాచ్ఛబ్దాలంకార స్స్పష్ట ఏవ. శ్రీకృష్ణః అన్యాసాం దయితో మాస్తు మమైకస్యాఏవాస్తు ఇతి సర్వా గోప్యః పార్వతీం ప్రార్థితవత్య ఇతి పరమార్థః. 136

గ॥ ఏవం భూయసా ప్రాశస్య భగవతీం భవానీ మభీప్సిత మభ్యర్థయమానా
వల్లవవిలాసిన్యో యావన్మాసం వ్రత మన్వతిష్ఠన్.

ఏవమితి॥ఏవ ముక్తరీత్యా భగవతీం భవానీం గౌరీం భూయసా బహుధా ప్రాశస్య స్తుత్వా అభీప్సిత మభిలషిత మభ్యర్థయమానాః ప్రార్థయమానా స్సత్యః వల్లవవిలాసిన్యః గోపాంగనాః యావన్మాసం మాసావధి వ్రత మన్వతిష్ఠన్ చక్రుః. 137

శ్లో॥ యస్మి న్శంకరదారసారభఝరీజృంభత్కటాక్షచ్ఛటా
పాతాః కల్పలతావితానసుమనో గుంభప్రియంభావుకాః .
తస్యాసీన్నవకాళిదాసవిదుషః కావ్యే ద్వితీయః పున
శ్చంపూనామని ధీమతాం కృతసముల్లాసో విలాసోఽగమత్.

అవ. ఇతి తృతీయవిలాస వర్ణయిష్యమాణ శ్రీకృష్ణగోపికా సంభోగస్యోపోద్ఘాతతయా గోపికావ్రతం వర్ణయిత్వా ద్వితీయవిలాసస్య పరిసమాప్తిం కథయతి. యస్మిన్నితి॥ కల్పలతావితానసుమనో గుంభప్రియంభావుకాః శంకరదారసారభఝరీజృంభత్కటాక్షచ్ఛటాపాతాః యస్మిన్ ప్రసరంతి తస్య నవకాళిదాసవిదుష శ్చంపూనామని కావ్యే పునః అధునా అవ్యయానామనేకార్థత్వాత్ ధీమతాం కృత సముల్లాసో అసౌ ద్వితీయో విలాసః అగమత్ 138

ఇతి చంపూభాగవతవ్యాఖ్యానే మందరాఖ్యానే ద్వితీయోవిలాసః

ఓమ్

శ్రీహయవదన పరబ్రహ్మణే నమః

శ్రీ చంపూ భాగవతే

తృతీయో విలాసః

అవ. అథేదానీం వ్రజయువతీనాం పూర్వవిలాసవర్ణితకాత్యాయనీవ్రతఫలీభూతం భగవత్సమాగమం వర్ణయితుకామః తదుపోద్ఘాతత్వేన తావత్ జలక్రీడాం ప్రస్తౌతి అథేత్యాదినా.

శ్లో॥ అథ వారివిహారసాదరా విదరా వల్లవలోలలోచనాః
అగమ న్యమునా మనావిలాం కలయంత్యో హృది నందనందనమ్.

అథేతి॥ అథశబ్దో విలాసారంభే మంగళార్థః అథ కాత్యాయనీవ్రతసమాప్త్యనన్తరమిత్యర్థః వారివిహారసాదరాః వారివిహారే జలక్రీడాయాం సాదరాః ఆదరేణసహితాః ఉత్సుకా ఇత్యర్థః విదరాః నిర్భయాః వల్లవలోలలోచనాః లోలే చంచలే లోచనే యాసాన్తాః లోలలోచనాః చపలాక్ష్యః స్త్రియ ఇతియావత్. వల్లవానాం గోపానాం లోలలోచనాః వల్లవలోలలోచనాః గోపకాన్తా ఇత్యర్థః. హృది నన్దనన్దనం శ్రీకృష్ణం కలయన్త్యః కుర్వన్త్యః ధ్యాయన్త ఇత్యర్థః అనావిలాం నిర్మలాం యమునాం నదీ
మగమన్ యయుః. 1

శ్లో॥ వసనాన్యపనీయ యామునీ
మవగాఢా లహరీం తత స్త్రియః
చ్యుతకోశరతీశవిస్ఫుర
త్తరవారిప్రతిమాం సమాగమన్.

వసనానీతి॥ తతః యమునాంప్రతి గమనానన్తరం స్త్రియః ఆభీరకాన్తాః వసనాని వస్త్రాణి అపనీయ విసృజ్య యామునీం యమునాసంబన్ధినీం తస్యేదమిత్యణి టిడ్ఢాణఇతి జీప్. లహరీం ప్రవాహ మవగాఢాః ప్రవిష్టాస్సత్యః చ్యుతః కోశః యస్య స చ్యుతకోశః ఖడ్గపిధానా ద్బహిరానీత ఇత్యర్థః. కోశో స్త్రీ కుట్మలే ఖడ్గపిధానే ఇత్యమరః. రతీశస్య మన్మథస్య సంబన్ధీ విస్ఫురన్ విశేషేణ ప్రకాశమానః అనవరతవ్యాపారాదప్రాప్తమల ఇత్యర్థః. తరవారిః ఖడ్గః చ్యుతకోశశ్చాసౌ రతీశవిస్ఫురత్తరవారిశ్చ తథోక్తః తస్య ప్రతిమాం సాదృశ్యం సమాగమన్ భేజిరే. చ్యుతవస్త్రాః స్త్రియః చ్యుతకోశరతీఖడ్గవద్బభు రిత్యుపమాలంకారః. యద్యపి లహరీప్రవిష్టానాం కాంతానాం జలమావరణ మస్తీతి నచ్యుతకోశఖడ్గౌపమ్యం సుఘటం తథాపి జలస్య నిర్మ

లత్వేన శరీరస్య రత్నవద్భాసమానత్వేన చ జలం శరీరస్య న వస్త్రవదావరకమితి కృత్వా ఏవముక్తమితి బోధ్యమ్. యద్వా అవగాఢా ఇతి వర్తమానే క్తః తేన అవగాహనసమయే ఏవ తత్సామ్యం స్త్రీణాం నత్వవగాహనానన్తరమితి నాస్తి జలావరణమితి బోధ్యమ్. అథవా స్త్రియః వసనాన్యపనీయ చ్యుతకోశరతీశవిస్ఫురత్తరవారిపత్రిమాం సమాగమన్ తతః యామునీం లహరీ మవగాఢా ఇతి వాక్యభేదే నాన్వయః.

అవ. యదర్థం జలక్రీడా ప్రస్తుతా తదధునా గోపికావస్త్రాపహరణం వదతి

శ్లో॥ అథ నేత్రపరంపరాం హరన్ హరి రాసా మసర తరో శ్శిరః
ప్రమదా న తదప్యవాగమ న్నతివేలం జలసంగలాలసాః.

అథేతి॥ అథ స్త్రీణాం యమునాప్రవేశానన్తరం హరిః కృష్ణః ఆసాం స్త్రీణాం నేత్రపరంపరాం వస్త్రసంచయం స్యా జ్జటాంశుకయో ర్నేత్ర మిత్యమరః. హరన్ గృహ్ణన్ సన్ తరోః యమునాతీరగతకదంబవృక్షస్య శిరః అగ్రం న తు మధ్యదేశం గోపికాగ్రహణభయాదితి భావః వస్తుతస్తు తద్గోపీవిహారసందర్శనలాలసతయా గూఢం స్థాతుం అగ్రగతిః మధ్యస్థత్వే తు ఏవం దృష్ట్వా తాః క్రీడాతో విరమేయురితి భావః. అతివేలమత్యన్తం జలసంగలాలసాః జలక్రీడాసక్తాః అత ఏవ ప్రమదాః స్త్రియః తదపి శ్రీకృష్ణకృతవస్త్రాపహరణమపి నావాగమన్ నవిదుః. అవపూర్వక గమ్ధాతో ర్లఙ్. వ్యంగ్యార్థస్తు. అథ సాయంసమయే ఆసాం త్రిసృణాం జగతీనాం నేత్రపరంపరాం నేత్రభూతసూర్యకిరణసందోహం నేత్రశబ్దోఽపి గోశబ్దం లక్షయన్ కిరణార్థం లక్షితలక్షణయా బోధయత్యేవ. తస్మిన్ తే తు ఆసాం ప్రకాశకామితి శేషపూరణేన యోజ్యమ్. తే జగత్ప్రకాశకగోపరంపరామితి తదర్థః తథా చ ప్రయోగః "వివస్వతానాయిషతేవ మిశ్రా స్స్వగోసహస్రేణ సమం జనానాం, గావోఽపి నేత్రాపరనామధేయా స్తేనేద మాంధ్యం ఖలు నాంధకారైః" రితి. హరన్ ఉపసంహరన్ హరి స్సూర్యః తరో పశ్చిమపర్వతవృక్షస్య పశ్చిమసముద్రవేలాస్థితవృక్షస్యేతి వా శిరః అసరత్ సముద్రే లంఘునార్థ మితి భావః. అతివేలజలసంగే లడయో రభేదాత్ జడసంగే అర్థాద్ధ్యాతాదా లాలసాః అత ఏవ ప్రమదాః మత్తాః జనాః తదపి సూర్యాస్తశిఖరసాన్నిధ్యమపి నావాగమన్ న విదుః కిముత సంధ్యావందనాది కృత్యస్మృతి స్తేషామితి అపిశబ్దాభిప్రాయః. కించాత్ర హరి రాసాం నేత్రపరంపరాం నయనసందోహం హరన్నితి తన్నేత్రాపహరణమపి ప్రమదా స్త్రియో న విదు రితి చ క్వాచిత్కః విరుద్ధార్థః ప్రతీయతే. అత్ర జలసంగలాలసా ఇతి సాభిప్రాయవిశేషణనిర్దేశా త్పరికరాలంకారః. ప్రకృష్టో మదో యాసా న్తాః ప్రమదా ఇతి వ్యుత్పత్త్యా విశేష్యస్యాపి సాభిప్రాయత్వా త్పరికరాంకురాలంకారశ్చ. సాభిప్రాయే విశేష్యే తు భవే త్పరికరాంకుర ఇతి లక్షణాత్. పూర్వార్ధే రవర్ణస్య బహుధాశ్రవణాత్ వృత్త్యనుప్రాసాలంకారః.

గ॥ తదను చిరతరవారివిహారనితాంతపరిశ్రాంతాః కాంతాః నిర్గమనకామనయా కూలోపకంఠవ్యాపారితనయనాంతా స్తత్ర దుకూలజాల మప్యనాలక్ష్య సమీపనీపపాదపశిఖరవా స్తవ్య ముపహృతపరిధాన మరవిందలోచన మవలోకయమానా విస్మయమానమానసా బభూవుః.

తదన్వితి॥ తదను వస్త్రాపహరణానన్తరం చిరతర మతిచిరం వారివిహారః జలక్రీడా తేన నితాన్తం భృశం పరిశ్రాన్తాః ఆయాసం ప్రాప్తాః కాన్తాః స్త్రియః నిర్గమనకామనయా జలాద్బహిర్గమనవాంఛయా కూలోపకంఠం తీరసమీపే వ్యాపారితాః ప్రసారితాః నయనాన్తాః అపాంగాః యాభి స్తా స్తథోక్తా స్సత్యః తత్ర కూలే దుకూలజాలమపి స్వీయవస్త్రసంచయం చ అనాలక్ష్య అదృష్ట్వా సమీపే సన్నిధౌ యో నీపపాదపః కదంబతరుః తస్య శిఖరే అగ్రే వా స్తవ్యం స్థితం ఉపహృతాని తాని పరిధానాని అంశుకాని యేన తం అరవిందలోచనం కమలాక్షం కృష్ణ మిత్యర్థః. అవలోకయమానాః పశ్యంత్యః విస్మయమానమానసా ఆశ్చర్యాక్రా న్తహృదయాః బభూవుః. అహో కాత్యాయనీవ్రతఫల మధునైవ ప్రత్యక్షం యదస్మత్కాంక్షయా శ్రీకృష్ణ స్స్వయమేవ అస్మద్వసనజాల ముపహృతవానితి. రాజకుమారేణ మహానుభావేన కృష్ణేనాపి కిమేవ మనార్యం కృతమితి వా. అస్మాసు అవలోకయమానా స్వేవ అవిజ్ఞాతగమనం కథ మపజహారాయం అస్మదంశుకాని అహో అస్య పశ్యతో హరత్వమితి వా బహుధా గోపికానాం విస్మయో నిర్వర్ణ్యః. 4

శ్లో॥ తత్రేత రేతరవిలోకనహాసశంకా
సంకోచవిభ్రమమనోహరమంగనానామ్।
పాండిత్య మాంగజ మనర్గళ మావి రాసీ
దాకర్షి యేన సవిలాస మధోక్షజోఽపి.

తత్రేతి॥ తత్ర తదా అంగనానాం సుదృశామ్ ఇతరేతరస్య అన్యోన్యస్య విలోకనం దర్శనం హాసః స్మేరః శంకా సంశయః సంకోచో లజ్జా విభ్రమో విలాసః ఏతై ర్మనోహరం మనోజ్ఞం ఆంగజం మన్మథసంబంధి అనర్గళం అపారం పాండిత్యం ప్రౌఢత్వ మావిరాసీత్ ప్రాదురభవత్. యేన పాండిత్యేన సవిలాసం సలీలం యథా తథా లీలామాత్రేణేతిభావః. అధోక్షజోఽపి జితేంద్రియోఽపి కృష్ణః అధఃకృత మక్షజ మింద్రియజన్యం జ్ఞానం యేన సః అధోక్షజ ఇతి వ్యుత్పత్తేః ఆకర్షి ఆకృష్టో భవత్. పరికరాంకురాలంకారః. అత్ర అధోక్షజోఽప్యాకృష్ట ఇతి విరోధో వ్యజ్యతే తేన చ స్త్రీణాం మన్మథపాండిత్యస్య పరాకాష్ఠా సూచ్యతే. పాదత్రయే స్వభావోక్తి రలంకారః. 5

గ॥ అథ తా స్తరుణ్యః యమునాతటేయ మేవం సవినయం వ్యజిజ్ఞపన్ - అయే కరుణాపారావార యశోదానందన.

అథేతి॥ అథ ఏవం శంకాసంకోచాద్యుత్పత్త్యనన్తరం సమీపనీపతరుశిఖరగతభగవ

ద్విలోకనాన్తరమితి వా తాః పూర్వోక్తాః హృతవస్త్రా ఇత్యర్థః. తరుణ్యః గోపికాః తరుణ్య ఇత్యనేన పురుషదర్శనే వ్రీడాప్రాప్తియోగ్యయౌవనదశా సూచ్యతే యదుతనయం కృష్ణమేవం వక్ష్యమాణరీత్యా సవినయం వినయేన సహితం యథా తథా వ్యజిజ్ఞపన్ విజ్ఞాపయామాసుః. జ్ఞాధాతో ర్ణిపూర్వాత్ ణ్యన్తాచ్చఙి ద్విత్వం, సన్వద్భావశ్చ పుగాగమశ్చేతి బోధ్యమ్. విజ్ఞాపనామేవ దర్శయతి అయే ఇత్యాదినా. అయే ఇతి ప్రేమసంబుద్ధిః కరుణాపారావార దయాసముద్ర స్వీయవస్త్రప్రదానార్థం దయాళో స్తవ నేద ముచిత మిత్యభిప్రాయగర్భమిదం విశేషణమ్ యశోదాస్తన యశోదాపుత్ర తాదృశమహాభాగాయాః యశోదాయాః పుత్రో భూత్వా ప్రాప్తప్రతిష్ఠస్య తవ నేదం కృత్య ముచిత మిత్యభిప్రాయ గర్భమిదమ్. 6

శ్లో॥ కస్యాం దిశి న తేఽనన్తైః కృతమాచ్ఛాదనం గుణైః
అతో గుణనిధే ర్యుక్తా నాబలాంబరహారితా

కస్యామితి॥ తే త్వత్సంబధిభిః గుణైః దానదాక్షిణ్యాదిభిః కస్యాం దిశి కకుభి ఆచ్ఛాదనం ఆవరణం నకృతం కా వా దిశో నాచ్ఛాదితాః దిగన్తవిశ్రాన్తా స్తవగుణా ఇత్యర్థః. తతో హేతోః గుణనిధేః సకలకల్యాణగుణపూర్ణస్యేత్యర్థః. తవ అబలాంబరహారితా స్త్రీవస్త్రాపహరణం నయుక్తా నోచితా గర్హ్యకర్మత్వాదితిభావః. వ్యంగ్యార్థస్తు. తే అనన్తై ర్గుణై స్తన్తుభిః కస్యాం దిశి ఆచ్ఛాదనం నకృతం వస్త్రం ననిర్మితం వస్త్రమాచ్ఛాదనం వాస ఇత్యమరః. సర్వత్రాపి త్వదీయతన్తుభి రేవ వస్త్రాణి వయన్తీతి భావః. తతో హేతోః గుణనిధేః తన్తునిధే స్తవ అబలాంబరహారితా దరిద్రవస్త్రాపహరణం న యుక్తా స్వత స్తన్తువాయస్య పరేషాన్తన్తువాయానామపి తన్తుజాలం వితరత స్తవ దరిద్రకచ్చరపటచ్చరహరణం గర్హితమితి భావః. ఏతేన భగవతః కువిందత్వం వ్యక్తం. 7

శ్లో॥ వ్రతస్య ఫల మస్మాకం దాసీభావా న్న తే పరమ్
ఆసాదిత మిదం దేహి వాసో నః కృతగోపనమ్.

వ్రతస్యేతి॥ తే తవ దాసీభావాత్ దాసీత్వా త్పర మన్యత్ అస్మాకం అస్మదనుష్ఠితస్యేత్యర్థః. వ్రతస్య కాత్యాయనీవ్రతస్య ఫలం న నభవతి తవ దాస్యోభూయాస్మేతి వ్రత మకరవామేత్యర్థః. ఇదం ఏవం దాసీత్వరూపం ఫలమాసాదితం దైవాత్ప్రాప్తమ్ కృతగోపనం కృతం గోపనం రక్షణం యస్య తత్ రక్షిత మిత్యర్థః. నః సంబంధి వాసః జాత్యేకవచనం వస్త్రాణీత్యర్థః. దేహి దిశ అంగీకృతదాసీభావాసు పరాక్రమో న యుక్త ఇతి భావః. వ్యంగ్యార్థస్తు. తే తవ దాసీభావాత్ దాసత్వా దభూత తద్భావే చ్విః. పరం అన్యత్ అస్మాకం వ్రతస్య ఫలం న. త్వమస్మాకం దాసో భూయా దితి వ్రతం కృత మిత్యర్థః. ఇదం దాసత్వ మాసాదితం స్నానావసరే అస్మద్వస్త్రరక్షణాదితిభావః. కృతగోపనం నః వాసో దేహి దాసాః ప్రభో స్స్నానసమయే వస్త్రాణి సంరక్ష్య స్నానానన్తరం పునః ప్రయచ్ఛన్తీతిభావః. 8

గ॥ ఏవ మృజుబుద్ధ్యా ప్రార్థయమానాసు తాసు సకౌటిల్య మరవిందలోచనః ప్రత్యభాషత.

ఏవమితి॥ తాసు గోపికాసు ఏవముక్తరీత్యా ఋజుబుద్ధ్యా అకపటబుద్ధ్యా ప్రార్థయమానాసు సతీషు ఏతేన శ్రీకృష్ణేనైవ తత్ర వ్యంగ్యార్థ ఉద్ఘాటితః నతు వస్తుతః స్త్రియః వ్యంగ్యమర్యాదామాశ్రిత్య ఊచురితి సిద్ధమ్. అరవిందలోచనః కృష్ణః కౌటిల్యం సవక్రిం ప్రత్యభాషత పునః అవోచత్. 9

శ్లో॥ కువింద స్త్వం వ్రతేనాసి దాసో న శ్చేలపాలకః
ఇతి వ శ్శ్లేషవాగ్భంగి రబోధి న మయహా కిము ?

కువిందఇతి॥ త్వం కువింద స్తన్తువాయః వ్రతేనహేతునా నః అస్మాకం చేలపాలకః వస్త్రరక్షకః దాస ఇతి యావత్ అసి ఇత్యేవంరూపా వః యుష్మాకం సంబంధినీ శ్లేష వాగ్భంగిః శ్లిష్టవాక్యరచనా మయా నాబోధి కిము నజ్ఞాతా కిమిత్యర్థః. వక్రోక్తి రలంకారః. వక్రోక్తి శ్శ్లేషకాకుభ్యా మన్యార్థస్య ప్రకల్పన మితి లక్షణాత్. నచ వివృతోక్తి రితి భ్రమితవ్యం. శ్లోకద్వయేన వ్యంగ్యార్థస్య స్త్రీణా మవివక్షితత్వాత్ 10

శ్లో॥ ప్రత్యేకం యూయ మాయాత వినిర్యాయ జలాశయాత్
తదా దాస్యతి దాసోఽయం వాసాంసి వినయేన వః.

ప్రత్యేకమితి॥ యూయం ఏకమేకం ప్రత్యేకం ఏకైకశ ఇత్యర్థః జలాశయాత్ హ్రదాత్ వినిర్యాయ నిర్గమ్య ఆయాత ఆగచ్ఛత తదా తదానీం అయం దాసః అహ మిత్యర్థః. వినయేన సవినయమిత్యర్థః. వః యుష్మాకం వాసాంసి వస్త్రాణి దాస్యతి వితరిష్యతి నహి బహుభ్యః ప్రభుభ్యః ఏకో దాసః ఏకదా సవినయం వాసో దానాయ క్షమ తే ఇతి భావః. స్వస్య నేత్రద్వయవత్త్వేన యుగపత్సర్వాసామాగమనే సతి తదీయ సర్వాంగలావణ్యవివేకస్యాశక్యత్వేన దుర్గ్రహ ఇతి మత్వా శ్రీకృష్ణేన ప్రత్యేకనిర్గమనం కాంక్షితమితి బోధ్యమ్ 11

గ॥ ఏవ మర్థాంతరపరికల్పనయా విడంబనైకతానే భవతి భగవతి గత్యంతరాభావా దేకాంతశీతవేపితా వనితా వామహస్తసంవృతవరాంగా నితాంతనమితాంగాః కథమపి సలిలాశయా న్నిశ్చక్రముః.

ఏవమితి॥ భగవతి కృష్ణే ఏవ మర్థాన్తరపరికల్పనయాఉక్తరీత్యా స్వోక్తశ్లోకయో అర్థాన్తరస్య భిన్నార్థస్య స్వవివక్షితా దన్యార్థస్యేత్యర్థః. పరికల్పనయా విరచనయా విడంబనైకతానే అపహాసప్రధానే భవతిసతి గత్యన్తరాభావాత్ అన్యాగతి ర్గత్యన్తరస్య అభావాత్ అగతికత్వా దిత్యర్థ. ఏకాన్త శీతవేపితాః హేమన్తఋతుత్వేన అత్యన్తశీతేన కంపితాః వనితాః స్త్రియః వామహస్తేన అపసవ్యకరేణ సంవృతం ఛన్నం వరాంగం గుహ్యాంగంయాసా న్తాః వరాంగం మూర్ధగుహ్యయో రిత్యమరః. శ్రీకృష్ణదాస్యమానవస్త్రగ్రహణార్థం దక్షిణహస్తముపరి నిధాయ గుహ్యప్రకట నభయా ద్వామహస్తం గుహ్యే కృత్వేత్యర్థః. తథాపి లజ్జయా నితాన్తమితాంగాః

అత్యన్తనమ్రశరీరాః సత్యః కథమపి అతికృచ్ఛ్రేణ సలిలాశయాత్ హ్రదాత్సకాశాత్ నిశ్చక్రముః నిర్జగ్ముః. 12

శ్లో॥ తదా తీరమపి ప్రాప్య మజ్జంతీనాం త్రపార్ణవే
పరస్పరాదృతే తాసా మాసీ న్నైవావలంబనమ్.

తదేతి॥ తదా నిర్గమనానన్తరం తీరం ప్రాప్యాపి త్రపార్ణవ తీరం ప్రాప్యాపీతి విరోధః. యమునాకూలం ప్రాప్యేతి పరిహారః అత ఏవ విరోధాభాసాలంకారః త్రపార్ణవే లజ్జారూపే సముద్రే మజ్జన్తీనాం తాసాం గోపీనాం పరస్పరాదృతే అన్యోన్యం వినా అన్యారాదితరర్తే ఇతి పఞ్చమీ. అవలంబన మాధారః నాసీదేవ నైవబభూవ న దుఃఖం బహుభిస్సహేతి న్యాయాదితి భావః. 13

శ్లో॥ ఊరుమూలపిహితం విలోకయన్ గోపముగ్ధరమణీమణీగణమ్
సంతు తాః ఫలిత మాత్మనో వ్రతం ప్రత్యుతేతి భగవా నచింతయత్.

ఊరుమూలేతి॥ భగవాన్ కృష్ణః ఊరుమూలపిహితం పిహితం ఛన్నమూరుమూలం గుహ్యం యస్య తమ్ మయూరవ్యంసకాదిత్వా ద్విశేషణస్య పరనిపాతః. యద్వా పిహితమితి కర్తరి క్తః. ఊరుమూలేవిషయే పిహిత మాచ్ఛాదితవస్త్ర మిత్యర్థః వష్టిభాగురి రల్లోప మవాప్యో రుపసర్గయో రి త్యల్లోపః. గోపముగ్ధరమణీమణీగణం గోపానాం వల్లవానాం సంబంధిన్యః యాః ముగ్ధరమణీమణ్యః ముగ్ధాంగనోత్తమాః ముగ్ధశబ్ద స్సుందరవాచీ యౌవనారంభవయోవిశేషవాచీ వా తాసాం గణం సమూహం విలోకయన్ విశేషేణ పశ్యన్ సర్వావయవావచ్ఛేదేన తాసు దృష్టిం ప్రసారయిత్వేత్యర్థః. తాః అనుష్ఠితవ్రతాః గోప్యః సన్తు తిష్ఠన్తు. తాసాం వ్రతం తథాస్తా మిత్యర్థః. ప్రత్యుత కిన్తు విచార్యమాణేసతీతి వా ఆత్మనః మమ వ్రతం వివస్త్రగోపికా దిదృక్షారూపమితి భావః. ఫలితం సఫలం జాత మితిశేషః. ఇతి అచింతయత్ మేనే. 14

శ్లో॥ గుహ్యా మస్తు కిము సర్వవేదినా తాసు నేక్షితచరం మురారిణా
మోహనాయ మనస స్తథాప్యసా సుభ్రువా మిద మువాచ సస్మితః.

గుహ్యమితి॥సర్వవేదినా సర్వజ్ఞేన మురారిణా కృష్ణేన తాసు స్త్రీషు విషయే నేక్షిత చర మదృష్టచరం గుహ్యం వరాంగ మస్తు కిము నస్యాదేవేత్యర్థః. సర్వవేదినేతి సాభిప్రాయవిశేషణనిర్దేశా త్పరికరాలంకారః అత్ర సర్వవేదినా మురారిణా తాసు నేక్షితచరం గుహ్యం రహస్యం అస్తు కిము ఇతి ధ్వన్యతే. స్వామేవ పతి మభికాంక్ష యన్త్యః తదర్థం వ్రతం చక్రు ర్గోపికా ఇతి యత్తత్సర్వం కృష్ణేన విదితమేవేతి ధ్వన్యాశయః. తథాపి గుహ్యవేదనే సత్యపి సుభ్రువాం స్త్రీణాం మనసః హృదయస్య మోహనాయ మోహజననార్థం అసౌ కృష్ణః సస్మితః స్మేరసహితస్సన్ ఇదం వక్ష్యమాణం వచః ఉవాచ అవోచత్. స్వాభీప్సితేన పత్యా యది స్వవరాంగః

ప్రదృశ్యేత తర్హి తస్మిన్నిరతిశయో మనోవ్యామోహ స్తాసాం భవేదిత్యేతదర్థం శ్రీకృష్ణ ఏవ మువాచేతి భావః. 15

శ్లో॥ అంజలిం శిరసి సంరచయ్య చే న్మాం నమస్కురుత భావమాంతరమ్
స్పష్ట మాకలయతా తదా మయా దీయతేఽభిలషితార్థసంచయః.

అంజలిమితి॥ అంజలిం కరయుగపుటం శిరసి మకుటే సంరచయ్య ధృత్వా మాం నమస్కురుత యూయ మితి కర్తు రాక్షేపః ప్రణమతేత్యర్థః. చేత్ తథా యుష్మాభిః ప్రణతం యది తదా ఆన్తరం మనోగత మర్థా ద్యుష్మాకమిత్యేవ భావ మభిప్రాయం స్పష్టం యథాతథా ఆకలయతా సకపటం వా నవేతి శోధయతేత్యర్థః. మయా అభిలషితార్థసంచయః అభీష్టార్థసమూహః అర్థాత్ప్రకృతే వస్త్రసంచయః తస్యైవ గోపికాభి రభిలష్యమాణత్వాత్ దీయతే వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వేతి లట్ దాస్యతే ఇత్యర్థః. వ్యంగ్యార్థస్తు. అంజలిం శిరసి సంరచయ్య మాం నమస్కురుత చేత్. ఆన్తరం హస్తాభ్యన్తరం భావం పదార్థం గుహ్యమితి యావత్ స్పష్టమాకలయతా మయా అభిలషితార్థసంచయో దీయతే ఇతి. వామహస్తేన హి ఇతః పూర్వం వరాంగ మాచ్ఛాదితం శిరస్యంజలిబంధే తు అనావృతం తత్స్పష్టం దృశ్యేతేత్యాశయః అన్యోఽప్యర్థః ప్రతీయతే. హేభక్తాః యూయ మంజలిం శిరసి సంరచయ్య మాం నమస్కురుత చేత్తదానీం ఆన్తరంభావం భక్తిభావం స్పష్టం యథాతథా ఆకలయతా మయా అభిలషితార్థసంచయః అభీష్టపురుషార్థసందోహః దీయతే నిష్కపటభక్తేభ్య స్సర్వమపి మోక్షాదిక మహం దదామీతి భావః. అపి చ-హేస్త్రియః యుష్మాభిః కృతం కాత్యాయనీవ్రతానుష్ఠానం మౌగ్ధ్యవిలసిత మేవ యది తుశిరస్యంజలిం బద్ధ్వా మామేవ నమస్కుర్యాత త్వా మహం శరణం గతేతి మన్త్రాన్ప్రత్యర్థం మామేవ యది శరణం భజేధ్వమ్ తర్హి యుష్మాకం హార్దం భావం మదేకాశ్రయత్వలక్షణం స్పష్ట మాకలయతా మయా యుష్మదభిలషితార్థసంచయః మత్సంభోగరూపః దీయతైవ యుష్మాభిస్తు న తథా కృత మిత్యహో యుష్మదవివేకితేతి ప్రతీయతే. ఏతేన యదర్థం యుష్మాభిః రహసి వ్రత మనుష్ఠితం తత్ఫలాయితస్య పత్యుర్మమ సన్నిధౌ కేయం యుష్మాకం త్రపా కిన్త్వవశ్యం త్యాజ్యేతి భగవదుపదేశో వ్యజ్యతే. 16

గ॥ ఏవ మభిదధాన మేన మతిసంధాన మంతరేణ వచనకరణ మపరిహార్య
నిశ్చయం మన్వానాసు తరుణీషు తథా కుర్వాణాసు.

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తరీత్యా అభిదధానం వదన్తం అతిసందధానం వంచయన్తం ఏనం కృష్ణం వచనకారణ మన్తరేణ తద్వాక్యానుష్ఠానంవినా తదుక్తార్థానుష్ఠానం వినేత్యర్థః వచనశబ్దోఽత్ర తదర్థే ఔపచారికః. అపరిహార్య నిశ్చయం అపరిహార్యః పరిహర్తు మశక్యః నిశ్చయః దృఢాభినివేశః యస్య తం తథోక్తం మన్వానాసు జానన్తీషు తరుణీషు యువతీషు తథా కుర్వాణాసు తదుక్తరీత్యా విదధానాసు సతీషు శిరస్యంజలిం బద్ధ్వా భగవన్తం నమస్కుర్వన్తీష్విత్యర్థః- 17

శ్లో॥ ఆసా మాసాదితామోదో వాసాంసి వితరన్ హరిః
అశ్రౌషీ న్నిజసంబంధరూపవ్రతఫలార్పణమ్.

ఆసామితి॥ ఆసాదితామోదః ఆసాదితః గోపికాభిః స్వోక్తార్థానుష్ఠానద్వారా ప్రాపితః ఆమోదః సంతోషః యస్య సః తథోక్తః. అతఏవ హరిః కృష్ణః ఆసాం గోపికానాం అత్ర దానస్యాపూర్వ్యానాథాయకత్వా ద్రజకస్య వస్త్రం దదాతీతివత్షష్ఠీ. వాసాంసి వస్త్రాణి వితరన్ దదన్ సన్ నిజసంబంధరూపవ్రతఫలార్పణం నిజసంబంధః స్వేన సహాసంయోగః సఏవ రూప మాకృతి ర్యస్య తస్య కృష్ణసంయోగాత్మకస్యేత్యర్థః. వ్రతఫలస్య గోపికానుష్ఠితకాత్యాయనీవ్రతసంబంధిఫలస్య అర్పణం సమర్పణం అర్థా ద్గోపికాభ్య ఏవ అశ్రౌషీత్ ప్రతిజ్ఞాతవాన్ యుష్మాకం మదుక్తార్థకారిత్వా దనేనాహం సంతుష్టో భూత్వా మత్సంబంధ ముద్దిశ్య యుష్మాభి రనుష్ఠితస్య ఫలం మదధీన మిత్యహమేవ తద్దాస్యామీతి ప్రతిజ్ఞాయ శ్రీకృష్ణః గోపికాజన మానన్దయామాసేతి భావః. 18

శ్లో॥ అథ వాసాంస్యుపాదాయ వ్రజం వ్రజవధూజనః
వివేశ కేశవాదేశా దాశాపాశాసితాశయః.

అథేతి॥ అథ శ్రీకృష్ణప్రతిజ్ఞానన్తరం వస్త్రదానానన్తరమితి వా ఆశాపాశాసితాశయః ఆశా భగవత్సంభోగకాంక్షా సైవ పాశః రజ్జుః తేన ఆసితః ఆసమంతాద్బద్ధః ఆశయః హృదయం యస్యస తథోక్తః వ్రజవధూజనః వ్రజే గోష్ఠే వర్తమానో వధూజనః స్త్రీసమూహః అర్థా ద్గోపాంగనాసంఘః తాసామేవ వ్రజాధికరణకత్వోచిత్యాత్. యద్వా వ్రజశబ్దేన వ్రజస్థా గోపా లక్ష్యన్తే తద్వధూజన ఇతి వాచ్యమ్. వాసాంసి వస్త్రాణి ఉపాదాయ గృహీత్వా కేశవాదేశాత్ శ్రీకృష్ణాజ్ఞాతః నాతిసా తవ్యం యుష్మాభిః రహసి గతం మాం జనోఽన్యథా మనుతే తతూర్ణం వ్రజం వ్రజతేత్యేవం శ్రీకృష్ణేన ఆదిష్టా భూత్వేతి భావః వ్రజం గోష్ఠం వివేశ ప్రాప. 19

శ్లో॥ అథ భృశం వివశా నశనాశయా సపది న శ్శ్రితపాలక పాలయ
ఇతి నిశమ్య వచ స్సహచారిణాం హరి రువాచ వచః ప్రియ మీదృశమ్.

అథేతి॥ అథ గోపికావ్రజ ప్రవేశానన్తరం అశనాశయా భోజనవాంఛయా భృశం వివశాః పరవశాః అతిబుభుక్షితానితి యావత్. నః అస్మాన్ హేశ్రితపాలక ఆశ్రితరక్షక సపది శీఘ్రం ఇదానీమితి వా పాలయ రక్షయ శ్రితపాలకేతి సాభిప్రాయ విశేష్యనిర్దేశా త్పరికరాంకురాలంకారః. ఇతి ఏవంరూపం సహచారిణా మనుచారిణాం వత్సపాలానా మిత్యర్థః. వచః వాక్యం నిశమ్య శ్రుత్వా హరిః కృష్ణః ఈదృశం వక్ష్యమాణవిధం ప్రియం ఇష్టం వచః వాక్యం ఉవాచ జగాద— 20

శ్లో॥ యజ్ఞవాట ఇత స్సౌమ్యా నాతిదూరప్రదేశతః
తత్ర యాచధ్వ మంధాంసి యది సౌహిత్య మిచ్ఛథ.

యజ్ఞేతి॥ హే సౌమ్యాః హే శిష్యాః అనుచరా ఇతి యావత్ తథాచ వేదే ప్రయోగః

"సౌమ్యేమాః ప్రజా" ఇతి యద్వాబాలా ఇత్యర్థః. గౌణోఽయం ప్రయోగః బాలాః ఖలు కామాదిభి రకలుషితచిత్తత్వేన అకౄరాః ప్రసన్నాః భవన్తి తస్మా త్ప్రసన్నవాచినా సౌమ్యశబ్దేన బాలార్థబోధ స్సంభవతీతి ఇతః అస్మాత్ప్రదేశాత్ నాతిదూరప్రదేశతః అనతిదూర దేశే నఞర్థకోఽయం న శబ్దః. ఈషద్దూరప్రదేశే ఇత్యర్థః. యజ్ఞవాటః యాగశాలా అస్తి సౌహిత్యం తృప్తిం ఇచ్ఛథ యది వాంఛథచేత్. తత్ర యజ్ఞవాటే అంధాంసి అన్నాని భి స్సాన్త్రీ భక్త మంధోన్న మిత్యమరః యాచ ధ్వం ప్రార్థయధ్వం తదధిపతీ నితి శేషః. యాచే ర్ద్వికర్మకత్వాత్ యావతా అన్నేన భుక్తేన సతా యుష్మాకన్త త్రాలంభావో జాయేత తావ త్పరిమితం మృష్ట మన్నం యజ్ఞవాటే లభ్యతే. తస్మా త్తత్ర గచ్ఛతేతిభావః. 21

గ॥ ఏవం హృషీకేశాదేశాదాశావేశపరవశనిజాశయై ర్గవీశై రాసాద్య సవనసదన మభ్యర్థ్య చ నిజేప్సితార్థ మప్యవినీతమునిజనప్రత్యాఖ్యాత తయా ప్రత్యాగతై రావేదితవృత్తాంతేన భగవతా తదీయప్రమదా జనోద్దేశేన పునరపి ప్రహితై రభ్యర్థిత స్తదీయరమణీగణో ముహు ర్ముహు ర్నిజరమణనివారితోఽపి భోజ్య మమృతపాయం ప్రాయచ్ఛత.

ఏవమితి॥ ఆశావేశపరవశనిజాశయైః ఆశాయాః అన్నవాంఛాయాః ఆవేశేన అభి వ్యాప్త్యా పరవశ పరతన్త్రః నిజః స్వీయః ఆశయోఽన్తఃకరణం యేషాన్తైః ఏతేన ఆశాయాః గ్రహతుల్యత్వం వ్యజ్యతే గోపానాం చ గ్రహగ్రస్తవత్పారవశ్యమితి తస్మా దుపమాలంకారస్య ధ్వనిః. అతఏవ ఏవం పూర్వోక్తరూపాత్ హృషీకేశాదే శాత్ శ్రీకృష్ణనిదేశాద్ధేతోః సవనసదనం యజ్ఞవాట మాసాద్య ప్రాప్య నిజేప్సి తార్థం స్వాభిలషిత మన్నరూప మర్థం సమభ్యర్థ్య చ సమ్యక్ప్రార్థయిత్వా చ అవి నీతేన దుష్టేన మునిజనేన ఋషిబృందేన ప్రత్యాఖ్యాతతయా నిరాకృతత్వేన హేతునా కేఽమీజాల్మా గోపబాలాః బ్రాహ్మణస్థితియోగ్యం వేదప్రతిధ్వనితం యజ్ఞవాటం ప్రవిష్టా ఇతి సరోషం మునిభి ర్నిష్కాసితై రితి భావః. ప్రత్యాగతైః పునరాగతైః గవీశైఃగోపైః ఆవేదితః జ్ఞాపితః వృత్తాన్తః. మునిజనప్రత్యాఖ్యానరూప వార్తా యస్మై తేన తథోక్తేన భగవతా కృష్ణేన తదీయప్రమదాజనోద్దేశేన ఋషి సంబంధి స్త్రీజనముద్దిశ్యేత్యర్థః యజమానీ ర్యాచధ్వ మిత్యాదిశ్యేత్యర్థః. యజ మానై ర్నిరాకృతేభ్యో భిక్షుభ్యః తదంగనాః ప్రాయశో వితర న్త్యోదనకబళం దయార్ద్రహృదయత్వాదితి స్త్రీణాం బాలేషు పరకీయేష్వపి ప్రాయశః ప్రీతి రస్తీతి వా. సాక్షాత్పరమపురుషస్య లీలామానుషస్య కృష్ణస్యానుచరా ఏతే పరమభాగ వతా ఏవ న తు గోపమాత్రా ఇతి స్త్రియ స్స్వతత్త్వం జానన్తీతి వా మత్వా శ్రీకృష్ణః పునరపి గోపాన్యజమానీ రుద్దిశ్య ప్రేషయామాసేతి బోధ్యమ్. పునరపి భూయోఽపి ప్రహితైః ప్రేషితైః గవీశై రితి పదం పునరత్రాపి సంబధ్యతే. అభ్య ర్థితః ప్రార్థితః తదీయరమణీగణః మునిసంబంధిస్త్రీనివహః ముహుర్ముహుః పునః

పునః నిజరమణైః స్వపతిభిః నివారితోఽపి నిరుద్ధోఽపి సన్ అమృతప్రాయం సుధాతుల్యం ఘృతప్రచురమితి వా. అమృతం వై ఘృతమితి శ్రుతేః భోజ్యమన్నం ప్రాయచ్ఛత దదౌ గోపేభ్య ఇతి శేషః. 22

గ॥ ఆశ్చర్య మేతత్. ఆశ్చర్యమితి॥ ఏతద్వక్ష్యమాణ మాశ్చర్య మద్భుతం.

అవ॥ తదేవ దర్శయతి ప్రతీపేతి.

శ్లో॥ ప్రతీపదర్శినోజాతాః పుమాంస స్తదవజ్ఞయా
న తు ప్రతీపదర్శిన్య స్త్రియ స్తత్త్వవేదనాత్ .

ప్రతీపేతి॥ పుమాంసః పురుషాః తదవజ్ఞయా శ్రీకృష్ణావమానేన శ్రీకృష్ణప్రేషితానుచరావమానమపి శ్రీకృష్ణావమానరూపమేవే త్యభిప్రేత్యేదముక్తమ్. ప్రతీపదర్శినః ప్రతికూలబుద్ధయః జాతాః అభూవన్. వక్రదర్శినో వామా బభూవు రితి చ ప్రతీయతే. స్త్రియస్తు యజమాన్యస్తు తత్త్వవేదనాద్ధేతోః శ్రీకృష్ణయాథార్థ్యజ్ఞానాద్ధేతోః ప్రతీపదర్శిన్యః ప్రతికూలబుద్ధయః న జాతాః నాభూవన్. స్త్రియో నాభూవన్నితి చ గమ్యతే. ప్రతీపదర్శినీ వామా వనితే త్యమరః ఇత్యేతదాశ్చర్యమితి పూర్వేణాన్వయః. స్త్రీణాం సహజస్య ప్రతీపదర్శిత్వస్య స్త్రీస్వభావ ఏక మాశ్చర్యం పురుషేషు సద్భావో ద్వితీయం చే త్యత్ర విరోధద్వయం ప్రతీయతే. తస్య ప్రతికూల జ్ఞానిత్వరూపార్థాన్తరవర్ణనేన పరిహారా ద్విరోధాభాసః. ప్రతీపదృష్టిః స్త్రీ రపహాయ పురుషానాశ్రితేతి పర్యాయాలంకారశ్చ. పర్యాయో యది పర్యాయేణైకస్యానేక సంశ్రయ ఇతి లక్షణాత్. పుమాంసః ప్రతీపదర్శినో జాతా ఇతి వాక్యార్థస్య తదవజ్ఞయేతి పదార్థహేతుకత్వా దేకం కావ్యలింగం. స్త్రియః ప్రతీపదర్శిన్యో న జాతా ఇతి వాక్యార్థస్య తత్త్వవేదనాదితి పదార్థహేతుకత్వా ద్వితీయం కావ్యలింగం. వ్యంగ్యార్థస్తు పుమాంసః జీవాః తదవజ్ఞయా ఆత్మజ్ఞానాభావేన ప్రతీపదర్శినో జాతాః స్త్రీత్వం ప్రాప్తా ఇత్యర్థః. ప్రసిద్ధ మిదం పురంజనోపాఖ్యానే. స్త్రియస్తు తత్త్వవేదనాద్ధేతోః ప్రతీపదర్శిన్యో నజాతాః నపునః స్త్రీత్వం ప్రాపేదిరే కిన్తు ముక్తా ఏవ. ప్రసిద్ధమిదం దేవహూత్యుపాఖ్యానే ఇతి. 23

గ॥ దత్వా చ తదన్నం భగవంత మేవ మశ్లాఘంత-

దత్వాచేతి॥ తత్ప్రసిద్ధం యజ్ఞశిష్ట మమృతమయ మన్నం దత్వా- గోపేభ్యో వితీర్య భగవన్తం కృష్ణ మేవం వక్ష్యమాణరీత్యా అశ్లాఘ న్నశ్లాఘయామాసుః. మునిపత్న్య ఇతి శేషః- 24

శ్లో॥ ప్రసాదస్సాధ్య స్త్వేవిధి మనతియాతైః క్రతుశతై
ర్యదిస్వే నైవాస్మాన్ కలయసి కృతార్థాన్ కరుణయా
తతః కిం భాగ్యం నః కిమివ తపసాం వా ఫల మహో
నమత్వా తత్త్వంతే కతిచన విముహ్యన్తి కుధియః.

ప్రసాదఇతి॥ విధిం శాస్త్ర మనతియాతైః అనతిక్రాన్తైః యథాశాస్త్ర మనుష్ఠితై

రిత్యర్థః. క్రతుశతైః బహుభిః క్రతుభిః తే తవ ప్రసాదః అనుగ్రహః సాధ్యః సాధితుం యోగ్యః ఫలాభిసంధిత్యాగపూర్వకం కేవలం త్వదనుగ్రహైకఫలాన్ యజ్ఞశతాన్ కృత్వా మహాన్తః త్వత్ప్రసాదం సాధయన్తీతి భావః. స్వేనైవ స్వత ఏవ కరుణయా నిరుపాధికయా దయయా అస్మాన్ కృతార్థాన్ సఫలాన్ కలయసి యది కరోషి చేత్ యజ్ఞాద్యనుష్ఠానం వినాప్యస్మా ననుగృహ్ణాసి చేదిత్యర్థః. పరిహరణాలంకారః. 'ఉత్కంఠితార్థసంసిద్ధి ర్వినా యత్నం పరిహరణ' మితి లక్షణాత్. తతః తస్మాత్ త్వత్ప్రసాదా దిత్యర్థః పరమితి శేషః భాగ్యం భాగధేయం నః అస్మాకం కిమస్తి తదే వాస్మాకం మహద్భాగ్యమిత్యర్థః. తథా తతఃపరం నః తపసాం వా ఫలం కిమస్తి. తదే వాస్మాకం తపః ఫలమిత్యర్థః. అహో ఇతి విస్మయః. తే తవ తత్త్వం పరమాత్మత్వ రూపం యాథార్థ్యం న మత్వా అజ్ఞాత్వా కతిచన కేచిత్ కుధియః కుత్సితబుద్ధయః కంసాదయః విముహ్యన్తి మోహం ప్రాప్నువన్తి నన్దసుతోఽయం గోప ఇతి మన్యన్తే ఇతి భావః. 25

గ॥ ఏవమభిదధాన మవగతభగవత్ప్రభావ మబలాజన మనుగృహ్య తదర్పిత
మఖిలమపి భోజ్యజాత మాస్వాద్య చ నితాంత మభినన్ద నన్దనన్దనః.

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తరీత్యా అభిదధాన ముక్తవన్తం అవగతభగవత్ప్రభావం జ్ఞాత శ్రీకృష్ణానుభావం అబలాజనం మునిపత్నీసంఘ మనుగృహ్య తస్మిన్ ప్రసన్నో భూత్వేత్యర్థః. ప్రసాదమేవాహ తదర్పితం తేన సమర్పితం అఖిలం బహువిధమపి భోజ్యజాతం అన్నసమూహ మాస్వాద్య భుక్త్వేతి 'ధానాముష్టిముచే కుచేలమునయే దత్తేస్మ విత్తేశతా' మితివత్ మునిపత్నీసమర్పితాన్నభోజనం తదనుగ్రహ ఏవ. తేన తాసాంమహైశ్వర్యసంభవాదితి భావః. ఏతేన మునిపత్న్యః స్వయమేవాన్న మానీయ శ్రీకృష్ణాయ సమర్పయామాసురితి ఫలితమ్. నన్దనన్దనః కృష్ణః నితాన్త మత్యన్త మభినన్ద చ సంతుతోష. తదన్నగతస్వాదజన్యోఽయ మానన్దః. 26

శ్లో॥ అథ జాతు పురందరాదరా దరమారాధనతత్పరాన్ హరిః
కలయన్ బలవైరివైరితా మవద న్నందపురస్సరా న్నరాన్.

అథేతి॥ అథ జాతు తతః కదాచిత్ హరిః కృష్ణః పురందరాదరాత్ పురందరే ఇంద్రే ఆదరాత్ హేతోః ప్రీతివశాదిత్యర్థః. అరం శీఘ్రం ఆరాధనతత్పరాన్ పూజనాసక్తాన్ ఆరాదింద్రస్యైవ నందపురస్సరాన్ నన్దప్రముఖాన్ నరాన్ గోపాన్ ప్రతి బలవైరివై రితాం ఇంద్రశత్రుతాం కలయన్ ప్రకటయన్ సన్ అవదత్ జగాద. దేవకార్యార్థ మవతీర్ణస్య దానవారేః కృష్ణస్య స్వతః ఇంద్రశత్రుత్వాసంభవాత్ప్రకటయన్నిత్యుక్తమ్. గోవర్ధనోద్ధరణాది స్వలీలాప్రదర్శనార్థమిద మింద్రపూజానివారణమితి బోధ్యం. అత్ర బలస్యబలభద్రస్య వైరిణ శ్శత్రో రింద్రస్య వైరితామితి ప్రతీయతే బలభద్రశత్రురిన్ద్ర స్స్వస్యాపి శత్రురేవేతి కృత్వా తత్పూజానివారణం కర్తు మిత్థ మవదదితి భావః. 27

గ॥ అథ కృత మనేన సంభృతసంభారేణ సంక్రందనసపర్యాసంరంభేణ.

అయేఇతి॥ అయే ఇతి నందాదీనాం సంబుద్ధిః సంభృతసంభారేణ సంభృత స్సంపాదితః సంభారః పూజావస్తుసమూహః యస్య తేన తథోక్తేన అనేన కర్తుమధ్యవసితేనేత్యర్థః. సంక్రందనస్య ఇన్ద్రస్య సపర్యాయాః పూజాయా స్సంరంభః ఆడంబరః తేన కృతమ్ అలమ్. 'యుగపర్యాప్తయోః కృత'మిత్యమరః. 28

శ్లో॥ అత్యుచ్చం సకలాగమప్రణయినం విశ్రామభూమిం గవాం
నిత్యాశేషఫలాస్పదం సుమనసాం సంసేవ్య మామోదతః
స్యాదేనం సముపాస్య నూన మచలం శ్రేయో వనావాసినాం
మోహో వ స్సురరాజపూజనధియా కస్మా దకస్మా దయమ్.

అత్యుచ్చమితి॥ అత్యుచ్చ మత్యున్నతం సకలాగమప్రణయినం సకలై స్సర్వైః అగమైః వృక్షైః ప్రణయినం వ్యాప్త మిత్యర్థః. పలాశీద్రు ద్రుమాగమా ఇత్యమరః. గవాం ధేనూనాం విశ్రామభూమిం విశ్రాన్తిప్రదేశం అమన్తలక్షణమిత్త్వసత్త్వా న్మితాం హ్రస్వ ఇతి హ్రస్వే కృతే విశ్రమ ఇత్యేవ భవేదితి కృత్వా విశ్రామ ఇత్య పశబ్ద ఇతి కాశికాకారః. వస్తుతస్తు మితాం హ్రస్వ ఇతి సూత్రే వా చిత్తవిరాగే త్యతో వేత్యనువర్త్య విభాషాశ్రయణా ద్వృత్తికారమతానురోధేన విశ్రామ ఇతి సుశబ్ద ఏవ. నిత్యాశేషఫలాస్పదం నిత్యం సర్వదా అశేషఫలానాం సర్వవిధఫలానా మాస్పదం స్థానభూతమ్ సుమనసాం పుష్పాణాం సంబంధినః ఆమోదతః పరిమళా ద్ధేతోః సంసేవ్యం సమ్యక్ భజనీయం నానాకుసుమామోదై ర్జనానా మాకర్షణ మిత్యర్థః. ఏనం పరిదృశ్యమాన మచలం గోవర్ధనపర్వతం సముపాస్య సంసేవ్య వనావాసినాం వనే కాననే ఆవాసః నివాసః వనావాసః స ఏషా మస్తీతి వనా వాసినః అత ఇని ఠనౌ తేషాం వనే చరాణా మస్మాకం శ్రేయః శుభం స్యాత్ నూనం నిశ్చయః కస్మాద్ధేతోః సురరాజపూజనధియా దేవేంద్రారాధనబుద్ధ్యా అకస్మా దవితర్కితం యథాతథా వః యుష్మాక మయం మోహః వ్యామోహః ఆసీదితి శేషః. ఏవం విధ మచలం విహాయ సురరాజపూజనన్తు వః మోహవిలసితమే వేతి భావః. వ్యంగ్యార్థస్తు అత్యుచ్చం సర్వోత్కృష్టమ్ సకలాగమప్రణయినం సకలేష్వాగమేషు వేదేషు ప్రణయః స్నేహః స్వీయత్వాభిమాన ఇతి యావత్ యస్య తం యద్వా ప్రణయన్తి ప్రతిపాదయన్తీతి ప్రణయినః సకలాగమాః ప్రణయినః యస్యత సర్వవేదవేద్యమిత్యర్థః. 'వేదైశ్చ సర్వై రహమేవ వేద్య ఇతి గీతావచనా'దితి భావః. గవాం వాచాం విశ్రామభూమిం 'యుతో వాచో నివర్తన్తే' ఇతి శ్రుతేః నిత్యం చ తదశేషఫలం చ నిత్యాశేషఫలం మోక్షమిత్యర్థః. తస్య ఆస్పదం స్థానం సంపాదక మిత్యర్థః. సుమనసాం విదుషాం ఆమోదతః హర్షా త్సంసేవ్యం భజనీయం న తు నిర్బంధేన పరమప్రేమాస్పదత్వాదితిభావః. అచలం పూర్ణత్వా చ్చలనరహితం ఏనం పరమాత్మానం మా మిత్యర్థః. సముపాస్య వనావాసినాం వైరాగ్యాత్ గృహం పరిత్యజ్య వనమాశ్రితానా మిత్యర్థః. నః

అస్మాకం జీవానామిత్యర్థః వస్తుతో భగవదభిన్నత్వా ద్భగవత్తా న ఇతి ప్రయుక్తం. శ్రేయో మోక్షం స్యాత్ నూనం సురరాజపూజనధియా కస్మా దకస్మా దయం వో మోహః క్షుద్రదేవతోపాసనం మూఢానామేవ. 'అంతవత్తు ఫలం తేషాం తద్భవ త్యల్పమేధసా' మితి గీతావచనాదితి భావః. 29

శ్లో॥ ఏవం తదానీం కృతపక్షపాతః పుపోష తోషం హరిణా గిరీంద్రః
చిరాన్మఘోనా కృతపక్షపాత శ్చకార వైరస్య మముత్ర చిత్రమ్

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తరీత్యా తదానీం తత్కాలే హరిణా కృష్ణేన కృతపక్షపాతః కృతః పక్షపాతః స్నేహః యస్మిన్ స తథోక్తః గిరిరేవ పూజనీయో న త్వింద్ర ఇతి కృతస్నేహ ఇత్యర్థః. గిరీంద్రః తోషం ఆనన్దం పుపోష వర్ధయామాస. గిరేర్న కేవలం స్వకీయపూజాలాభశ్రవణజన్యానన్దం కిన్తు స్వశత్రుపూజానివారణజన్యానన్దోపీత్యాహ చిరాదితి. చిరా చ్చిరకాలాత్ పూర్వకాలమిత్యర్థః. మఘోనా ఇంద్రేణ కృతపక్షపాతః కృతః పక్షపాతః పత్రచ్ఛేదః యస్య స తథోక్తః అత ఏవ గిరీంద్రః అముత్ర ఇన్ద్రవిషయే వైరస్యం విరసత్వం ద్వేషమితి యావత్ చకార కృతవాన్ నిష్కారణ మస్మత్పక్షచ్ఛేదం కృతవతో దుష్టస్య మఘోనః అయం కృష్ణకృతః పూజానిరాసః యుక్త ఏవాసీదితి దీర్ఘవైరం స్మృత్వా ననన్దేతి భావః. చిత్ర మద్భుతమ్ గిరే ర్బహుకాలస్య వైరనిర్యాతనం భగవదనుగ్రహా దాసీదితి విస్మయ ఇతి భావః. వ్యంగ్యార్థస్తు ఏవం హరిణా తదానీం కృతపక్షచ్ఛేదోపి గిరి స్తోషం పుపోష మఘోనా చిరాత్కృతపక్షచ్ఛేదోపి తత్ర వైరస్యం చకారే తీదం చిత్రం నూతనాపరాధలాభేన సంతోష ఇతి యత్ పూర్వకాలకృతాపరాధే ఇంద్రే వైరస్య మితి యత్ ఇదం ద్వయమపి చిత్రమితి భావః. లోకే హి నూతనశత్రౌ ప్రబలవైరస్యం ప్రాచీనే తు ఔదాసీన్యమితి స్థితే అత్ర తద్వైపరీత్య మాశ్చర్యావహ మితి ఫలితార్థః. అన్యోఽప్యర్థః ప్రతీయతే కృష్ణేన కృతపక్షచ్ఛేదోపి గిరి స్తుతోష మఘోనా చిరాదారభ్య కృతస్నేహోపి గిరి స్తస్మిన్ వైరస్యం చకారేతి ద్వయ మిదం చిత్ర మితి భావః. అపి చ హరిణా ఇంద్రేణ తదానీం కృతపక్షపాతోపి గిరి శ్చిరా న్మఘోనా కృతపక్షపాతో భవతోత్యేకో విరోధః. తోషం పుపోష తథాపి తత్ర వైరస్యం చకారేత్యన్యో విరోధః ఇతీదం విరోధద్వయం చిత్రమితి చ ప్రతీయతే 30

తతః॥ భగవదుపదేశానన్తర మిత్యర్థః –

శ్లో॥ హితాం భగవతో వాణీం ప్రమాణం చ విచింత్య తే
విధివత్పూజయాం చక్రు ర్వ్రమోహీ జ్జగతీధరమ్.

హితామితి॥ తే నందాదయః భగవతః కృష్ణస్య సంబంధినీం వాణీం వాక్యం హితాం ప్రియాం ప్రమాణం చ ప్రమాణభూతాం చ విచింత్య ఆలోచ్య ఫలప్రదానద్వారా స్వేషాం తృణప్రదానద్వారా గవాం చ ప్రియంకరస్య బహూపకారకస్య గోవర్ధనస్య ప్రత్యుపకారభూతా పూజా తత్సంతోషావహత్వేన స్వేషా మధికఫలదాత్రీతి

శ్రీకృష్ణవాక్యం యథార్థమన్యత్వేతిభావః. విమోహా దజ్ఞానాత్ భగవన్మాయా బలాదితి వా. జగతీధరం పర్వతం విధివత్ యథాశాస్త్రం పూజాయాంచక్రుః సమపూజయన్. యద్వా విగతో మోహో విమోహః మోహాభావః తస్మాత్ ఇంద్రదేవతోపాసనాత్మకస్య ప్రత్యక్షపర్వతపూజాత్యాగపూర్వకపరోక్షేంద్రారాధన రూపస్య వా మోహస్య నివృత్తత్వాదితి భావః. 31

శ్లో॥ గోగణం హుతభుజం ప్రదక్షిణ జ్వాలజాల మవనీసురానపి
తర్పయన్ వ్రజనివాసినాం వ్రజో భూభృతే బలి మథ న్యవేదయత్.

గోగణమితి॥ వ్రజనివాసినాం గోపానాం వ్రజ స్సమూహః గోగణం గోసమూహం తర్పయన్ తృణాదిదానేనేతిభావః. తథా ప్రదక్షిణజ్వాలజాలం ప్రదక్షిణః స్వరూప జ్వాలజాలం శిఖాసమూహః యస్య తం హుతభుజ మగ్నిం తర్పయన్. ఆజ్యే నేతి భావః. తథా అవనీసురానపి బ్రాహ్మణాంశ్చ తర్పయన్ ప్రీణయన్. దక్షిణాదిభిరితి భావః. అథ తతః భూభృతే గోవర్ధనపర్వతాయ బలిం పూజాం ఉపహారం వా న్యవేదయత్ నివేదయామాస. సమర్పయామాసేత్యర్థః. 32

శ్లో॥ అథ చేతనయ న్ననుప్రవేశా దచలేంద్రం బల మగ్రహీ న్మురారిః
చరితం పరిపీయ తద్గభీరం న తదా కే పున రద్భుతం వితేనుః.

అథేతి॥ మురారిః కృష్ణః అనుప్రవేశాత్ స్వస్య పర్వతాన్తఃప్రవేశా ద్ధేతోః అచలేంద్రం గోవర్ధనం చేతనయన్ చేతనీకుర్వన్ ప్రాణవన్తం కుర్వన్నిత్యర్థః. బలిం గోపైః స్సమర్పితం పూజాపహారాదికం అగ్రహీత్ స్వీచకార. తత్ గభీరం దుర్విజ్ఞేయం. చరితం చరిత్రం నిపీయ శ్రుత్వా. దృష్ట్వేతి వా తదా తదానీం కే పునః కేవా జనాః అద్భుత మాశ్చర్యం నవితేనుః నవిస్తారయామాసుః. సర్వేప్యాశ్చర్యం ప్రపేదిరే ఇత్యర్థః. అచేతనస్య వాక్పాణ్యాదిరహితస్య పర్వతస్య చేతనీభూయ బలి గ్రహణ మితి యత్ తన్మహాదద్భుతమితి భావః. 33

శ్లో॥ బలరిపు ర్మఘవా నహితో హరే రితి న హేతు రహిద్రుహి నాదరే
బలిమసావచలచ్ఛలత స్స్వయం పరిజిఘృక్షు రిదం వ్యధితద్రుపవమ్.

బలరిపురితి॥ అహిద్రుహి అహిం వృత్రాసురం ద్రుహ్యతి హినస్తీతి అహిద్రుట్ తస్మిన్ ఇంద్రే విషయే సర్పే వృత్రాసురేప్యహిరితి రభసః హరేః కృష్ణస్య నాదరే న ఆదరః నాదరః నఞర్థోయం నశబ్దః తేన సహ సుప్సుపేతిసమాసః తస్మిన్ నాదరే ద్వేషే బలరిపుః బలస్య బలాసురస్య బలభద్రస్యేతి చ గమ్యతే రిపు శ్శత్రుః మఘవా ఇన్ద్రః హరేః కృష్ణస్య న హితః నశబ్దేన సహ సమాసః అహితః విరోధీతి యావత్. ఇత్యయం హేతుః కారణం న న భవతి మదగ్రజస్య బలస్య యస్మాదయం రిపు స్తతో మమాపి ద్వేష్య ఇతి హేతునా ఇంద్రే శ్రీకృష్ణో ద్వేషం నకృతవానితి భావః. తర్హి ఇంద్రద్వేషే కో హేతు రత ఆహ బలిమితి. అసౌ కృష్ణః అచలచ్ఛలతః పర్వతవ్యాజాత్ పర్వతపూజామిషేణేత్యర్థః. బలి ముపహారం స్వయం పరిజిఘృక్షుః

గృష్ణాతు ముచ్ఛృసన్ గిరిపూజావ్యాజేన స్వోదరపూరణం కర్తు మిత్యర్థః. ఇద మింద్రపూజానివారణం వ్యథిత అకరోత్ ధ్రువం నిశ్చయః. అత్ర బలభద్రరిపుత్వస్య శ్లేషలబ్ధత్వేన అహేతుత్వే సిద్ధేపి హేతుత్వప్రతిషేధ శ్చమత్కారావహ ఇతి ప్రతిషేధాలంకారః. 'ప్రతిషేధః ప్రసిద్ధస్య నిషేధస్యానుకీర్తన' మితి లక్షణాత్. 34

గ॥ అథ నిజవిమతమురరిపుచరిత పరికుపిత హరిహయసమీరిత సంవర్త సమయ సముజ్జృంభణోచిత ధారాళధారాధర నిరంతరసముద్గీర్యమాణ సలిలాసార చుళకితాశేషనివేశప్రదేశతయా సముదీర్ణకర్ణపరుషవిష మదీన భాంకారేణ సురభినికరేణ సమ మతికదర్థితేషు గవీశేషు శరణముపయాతేషు.

అథేతి॥ అథ అచలపూజానన్తరం నిజవిమతస్య స్వశత్రోః మురరిపోః కృష్ణస్య సంబంధినా చరితేన స్వపూజానివారణరూపేణ వ్యాపారేణ యద్వా నిజవిమతం స్వవిరుద్ధం యన్మురరిపుచరితం తేనేతి వా పరికుపితః అత్యన్తకుపితః యః హరిహయః ఇన్ద్రః తేన కర్త్రా సమీరితైః ప్రేరితైః సంవర్తసమయసముజ్జృంభణే ప్రళయకాల విజృంభణే ఉచితైః యోగ్యైః ప్రళయకాల సముల్లాసనార్హై రిత్యర్థః. యద్వా సంవర్తసమయసముజ్జృంభణస్య ఉచితై రనుకూలైః ప్రళయకాలకర్తృక విజృంభణస్య సహచరై రిత్యర్థః. ఉభయథాపి ప్రళయకాలే ఇవ సముజ్జృంభమాణై రిత్యర్థః. ధారాళై రవిచ్ఛిన్నై ర్ధారాధరై ర్మేఘైః నిరన్తరం అవిచ్ఛేదం యథా తథా సముద్గీర్యమాణేన సమ్యగుద్వమ్యమానేన విసృజ్యమానే నేత్యర్థః. 'నిష్ఠ్యూతోద్గీర్ణవాంతాది గౌణవృత్తివ్యపాశ్రయం అతి సుందర మన్యత్ర గ్రామ్యకక్ష్యాం విగాహతే' ఇతి వచనాత్ నాత్రాశ్లీలత్వప్రసక్తిః. సలిలాసారేణ ఉదకధారాసంపాతేన చుళకితాః కబళితాః నాశితా ఇతి యావత్ అశేషా స్సర్వేనివేశప్రదేశాః నివాసస్థలాని యేషా న్తేషాం భావ స్తత్తా తయా తథోక్తమ్ అతి కదర్థితేషు అత్యన్తపీడితేషు గవీశేషు గోపేషు సముదీర్ణః సమ్యగుక్తః ఉచ్చైకృత ఇతి యావత్ కర్ణపరుషః శ్రవణకఠోరః విషమః ప్రతికూలః దీనః కృపణః ఏవంవిధో భాంకారః భామితి ధ్వనిః యేన తేన తథోక్తేన సురభినికరేణ గోబృందేన సమంసహ శరణం రక్షక ముపయాతేషు ప్రాప్తేషు సత్సు ఏవంవిధాపదుద్ధారక శ్రీకృష్ణ ఏవ నత్వన్య ఇతి సర్వే గోపా గోభి స్సహ శ్రీకృష్ణం శరణాగతా బభూవురితి భావః. యద్వా త్వదుక్తరీత్యా ఇన్ద్రాపరాధం కృతవతా మస్మాక మీదృశీ దురవస్థా సంజాతేతి త్వమేవేమా మాపద మపహర్తుం క్షమసే ఇతి వదన్త స్సర్వే గోపా శ్రీకృష్ణం శరణంగతా ఇతి భావః. 35

శ్లో॥ అపయశః ఖలు గోత్రభి దిత్యలం భువి బభూవ హరేరితి చింతయా
అపనయన్నివ తద్యతనం వినా వ్యథితగోత్రసముద్ధరణం హరిః

అపయశ ఇతి॥ హరే రిన్ద్రస్య కృష్ణస్యేతి చ గోత్రభిత్ పర్వతచ్ఛేత్తా వంశనాశకశ్చ

ఇత్యేవ మపయశః నష్టకీర్తిః అల మతిశయేన భువి లోకే బభూవ ఖలు అభవ త్కిల అహో త్రిలోకనాథోఽపి హరి ర్గోత్రభి ద్బభూవ ఖలు ఇతి లోకాపవాదో మహానాసీదితి భావః. ఇతి చిన్తయా ఏవం విచింత్యేత్యర్థః తదపయశః అపనయన్నివ నివారయన్నివేత్యుత్ప్రేక్షా హరిః కృష్ణః యతనం వినా ప్రయత్నం వినా లీలయేతి యావత్. గోత్రసముద్ధరణం పర్వతోత్క్షేపణం వంశోద్ధారం చ వ్యధిత అకరోత్. హరి ర్మహాత్మా గోత్రోద్ధారక ఇతి మహతీకీర్తి ర్జాయతే చేత్ తయా పూర్వోక్త మపయశో నశ్యేదితి మత్వా హరి ర్గోత్రోద్ధారం చకారేతి భావః. అత్ర గోత్రచ్ఛేదనప్రయుక్త మపయశః దేవేంద్రవిషయమ్. గోత్రోద్ధారప్రయుక్తయశస్తు శ్రీకృష్ణవిషయమితి కృత్వా అన్యవిషయయశసా అన్యవిషయాపవాదస్య అనివార్యత్వేఽపి తన్నివారణం సంభావితమితి అతిశయోక్తిగర్భోత్ప్రేక్షాలంకారః. అయంచ హరిగోత్రపదద్వయశ్లేషోత్థాపిత ఇతి వివేకః. అన్యథా చేదం వ్యాఖ్యాయతే. తథాహి హరేః కృష్ణస్య మమ భువి గోత్రభిద్వంశచ్ఛేత్తా ఇత్యపయశః అలం బభూవ ఖలు. ఆశంసాయాం భూతవచ్చేతి భవిష్యదర్థే భూతవల్లిట్ప్రత్యయః భవిష్యతీత్యర్థః. శ్రీకృష్ణః ఇన్ద్రారాధనం నివారయిత్వా స్వజనేన అద్రిం పూజయిత్వా ఇంద్రకోపద్వారా స్వవంశం నాశయామసేత్యపకీర్తి ర్మహతీ మమ స్యాదితి భావః. ఇతి చిన్తయా వ్యసనేన ఆక్రాన్తో భూత్వేతి శేషః. తదుత్పత్స్యమాన మపయశః అపనయన్ నివారయితు మిత్యర్థః. యతనం వినా ప్రయత్నం వినైవ హరిః కృష్ణః. గోత్రసముద్ధరణం పర్వతోత్క్షేపణం వ్యధిత. ఇవేతి వాక్యాలంకారే పర్వతే ఉత్క్షిప్తేతు తదధః స్థిత్వాఽస్మద్వంశో జీవేదితి వంశోద్ధారక ఏవాహం స్యాం నతు వంశచ్ఛేత్తేతి మత్వా శ్రీకృష్ణః గోవర్ధనోద్ధారం చకారేతి భావః. అత్ర పూర్వార్ధేన గోత్రభి దిత్యపయశో యథా హరే రింద్రస్య బభూవ తద్వన్మమాపీ త్యుపమాలంకారో ధ్వన్యతే. ఉత్తరార్ధేన తు తాదృశగోత్రచ్ఛేదనజన్య మపయశః పరిమార్ష్టుం ఇంద్రో గోత్రోద్ధారం చకారేతి వ్యజ్యతే. 36

శ్లో॥ గోగణై స్సమ మార్తార్తై ర్యశోదాతనయాజ్ఞయా
జీమూతతల మాభీరా జవా దవజగాహిరే.

గోగణైరితి॥ ఆభీరాః గోపాః ఆర్తార్తైః అత్యన్తపీడితైః గోగణైః సురభిబృందైః స్సమం సహ యశోదాతనయాజ్ఞయా శ్రీకృష్ణనిదేశేన జవా చ్ఛీఘ్రం జీమూతతలం పర్వతాధఃప్రదేశ మవజగాహిరే ప్రవివిశుః. అత్ర వృష్టిభీత్యా జీమూతతలం మేఘస్యాధఃప్రదేశ మవజగాహిరే ఇతి మాఢ్యం గమ్యతే. జీమూతౌ మేఘపర్వతా విత్యమరః. నచేదం వ్యంగ్యం కవినాఽవివక్షితమితి వాచ్యం. తథాత్వే గోవర్ధనతలం గోపా ఇత్యేవ శ్లోకః కవినా పఠ్యేత, నతు పున రర్థద్వయస్ఫోరకం జీమూతపద మిత్యలమ్. 37

శ్లో॥ కలుషేఽపి జలై ర్లోకే నిర్మర్యాదప్రవృత్తిభిః
నతదా హరిమహాత్మ్యా త్పంకస్పర్శః పశో రపి.

కలుషేపీతి॥ నిర్మర్యాదప్రవృత్తిభిః నిర్మర్యాదా ఉద్వేలా ప్రవృత్తిః ప్రసారో యేషాం తైః అపరిమితై రిత్యర్థః. జలై రుదకైః హేతుభిః లోకే భువనే కలుషే పంకిలే సత్యపి తదా హరిమాహాత్మ్యాత్ హరేః కృష్ణస్య మాహాత్మ్యాత్ ప్రభావాత్ గోవర్ధనోద్ధరణరూపాత్ పశోరపి జాత్యేకవచనం గవామపీత్యర్థః అపినా కిముత గోపానామితి గమ్యతే. పంకస్పర్శః కర్దమసంబంధః న నాసీత్ పర్వతాధః ప్రదేశే వృష్ట్యభావాదితి భావః. నచ ఇతస్తతః పతితవర్షధారాప్రవాహాః పర్వతాధోదేశేపి ప్రసరత్యేవేతి కుతః పంకాభావ ఇతి వాచ్యమ్. పర్వతప్రాన్తదృషద్భిః సేతుభూతాదిభిస్సర్వత్ర వర్షప్రవాహస్య నివారితత్వాత్. యద్వా పర్వతకటిప్రదేశే గోగోపగణం స్థాపయిత్వా తదుపరి ఛత్రవ త్పర్వతశిఖరం కృష్ణో దధారేతి బోధ్యమ్. అథవా భగవదాజ్ఞావశా త్సాగరసన్నివృత్తివత్ వర్షోదకమపి నివృత్త మేవాభూత్ నతు పునః పర్వతాధోదేశే ప్రససారేతి జ్ఞేయమ్ వ్యంగ్యార్థస్తు నిర్మర్యాదప్రవృత్తిభిః ఉల్లంఘితవిధినిషేధైః మర్యాదా విధిశాస్త్రజన్యా స్థితిః నిర్గతా మర్యాదా యస్యాస్సా నిర్మర్యాదా ప్రవృత్తి ర్వ్యాపారో యేషా న్తై రితి సమాసః. జలైః లడయో రభేదాత్ జడైః దుష్టై రిత్యర్థః లోకే కలుషే ఆవిలే సత్యపి పాపభూయిష్ఠే సత్యపీత్యర్థః కలుషశబ్దో యద్యపి పాపగుణవాచీ తథాపి కలుష మస్యాస్తీతి వ్యుత్పత్త్యా న కలుషవద్ద్రవ్యవాచీ చ తదా హరిమాహాత్మ్యాత్ భగవత్ప్రభావాత్ పశోరపి అవివేకినోపి స్వాశ్రితస్యేతి శేషః. పంకస్పర్శః పాపసంబంధః న నాసీత్ ఇతి అపిచ వర్షాసు జలైః కలుషేపి లోకే తదా శరది హరే స్సూర్యస్య మహాత్మ్యా త్పశోరపి
పంకస్పర్శో నాసీదితి చ ధ్వన్యతే. 38

శ్లో॥ పరిభూతి రభూ జ్జలై ర్న తేషా మతిసంధైరపి మాధవాశ్రితానామ్
గతిరోధితు సత్పథచ్యుతై స్తై ర్ధరణీ పంక ముపార్జితం ప్రభూతమ్.

పరిభూతిరితి॥ మాధవాశ్రితానాం కృష్ణ మాశ్రితానాం తేషాం గవీశానాం అతిసంధైః నిస్సీమై రపి 'సన్నా సన్ధానసీమయో' రిత్యమర శేషః. జలైః పరిభూతిః తిరస్కారః పీడేతి యావత్ నాభూత్ నబభూవతు కిన్తు సత్పథచ్యుతైః సతాం నక్షత్రాణాం పంథాః సత్పథ మాకాశ ఇత్యర్థః ఋక్పూరబ్ధూః పథామితి సమాసాన్తోఽప్రత్యయః. తస్మాత్ చ్యుతైః భ్రష్టైః మేఘాహి ఆకాశే స్థిత్వా జలం వమన్తీతి ప్రత్యక్షం తైః జలైః ఆకాశగతమేఘవృష్టై రుదకై రిత్యర్థః. ధరణౌ భువి గతిరోధి సంచారప్రతిబంధకం ప్రభూత మధికం పంకం కర్దమః 'పంకోఽస్త్రీ శాదకర్దమౌ' విత్యమరః. ఉపార్జితం సంపాదితం కృతమితి యావత్ తాదృశజలవశా ద్భువి మహా న్పంక స్సమజనీతి భావః. వ్యంగ్యార్థస్తు మాధవాశ్రితానాం భగవద్భక్తానాం తేషాం అతిసంధై ర్నిర్మ

ర్యాదైః 'సంధా ప్రతిజ్ఞా మర్యాదా' ఇత్యమరః. జడై రజ్ఞైః పరిభూతి స్తిరస్కారో నాభూత్ నహి భగవద్భక్తానాం కదాచిదపి కైశ్చిదపి పరాభవ స్స్యాదితి భావః. సత్పథచ్యుతైః సన్మార్గభ్రష్టైః తైః జడైస్తు ధరణౌ భూలోకేగతిరోధి స్వర్గాదిప్రాప్తి విరోధి ప్రభూతం పంకం పాప ముపార్జితం సంపాదితం దుష్టాహి మహాత్మసు అపచారం విధాయ పాపమేవ సంపాదయన్తి నతు తదపచారేణ మహాత్మనాం కాపి క్షతిః భగవత స్తత్పక్షపాతిత్వాదితి ఫలితార్థః. 39

శ్లో॥ స్వకం ప్రకాశం వృషభావ మింద్ర స్సర్వేశ్వరస్యావమతే ర్వ్యతేనే
గవాం నిరుంధేస్మ ససంతతేస్తు స్వైరప్రవృత్తిం విపరీతమేతత్.

స్వకమితి॥ ఇంద్రః సర్వేశ్వరస్య కృష్ణస్య అవమతే రవమానా ద్ధేతోః శ్రీకృష్ణ మపమత్యేత్యర్థః స్వకం స్వకీయం వృషభావం వృషత్వం వాసవో వృత్రహా వృషే త్యమరః. వృషభత్వం చ ప్రకాశం ప్రకటం వితేనే చకార సర్వేశ్వరప్రాతికూల్యం కుర్వాణో వృషభవ న్మూఢ ఏవేతి భావః. అత్ర ఇంద్రేణ స్వస్మిన్ సిద్ధస్యైవ వృషభావస్య సర్వేశ్వరావమతిద్వారా పునః ప్రకటీకృతత్వా ద్విధ్యలంకారః. 'సిద్ధస్యైవ విధానం యత్తా మాహు ర్విధ్యలంకృతి' మితి లక్షణాత్. అయంచ వృషశబ్దగతశ్లేషోత్థాపిత ఇతి బోధ్యమ్. సః ప్రకటితవృషభావః ఇంద్రస్తు గవాం సంతతేః గోసమూహస్య స్వైరప్రవృత్తిం యథేష్టసంచారం నిరుంధేస్మ నివారితవాన్ వృష్ట్యేతి భావః. అన్యత్ర గవాం సంతతేః ప్రజాయాః స్వైరప్రవృత్తిం నిరక్తరోత్పాదనం నిరుంధే స్మేతి గమ్యతే. ఏత ద్విపరీతం విరుద్ధం వృషభస్య గోసంతతివర్ధకత్వే సహజే సతి తన్నిరోధనం చిత్రమితి భావః. విరోధాభాసాలంకారః. వ్యాఖ్యాన్తరమస్తి తథాహి ఇంద్రః ప్రకాశం ప్రకృష్టం స్వకం వృషభావం ధర్మస్వరూపత్వం సర్వేశ్వర స్యావమతే తద్వా రేత్యర్థః వితేనే విరుద్ధలక్షణయా నాశయామా సేత్యర్థః. స ఇదం గవాం సంతతే స్సంఘస్య స్వైరప్రవృత్తిం నిరుంధే స్మ ఇత్యేత ద్ద్వయమపి విపరీతం విరుద్ధమ్. దేవావమాననం గోనిరోధ శ్చేత ద్ద్వయ మధర్మస్వరూపాణాం రాక్షసానా మేవ కృత్యం నతు ధర్మస్వరూపాణాం దేవనామితి స్థితే దేవేంద్రోప్యేవ మకృత్యం కృతవానితి మహదాశ్చర్యమితి భావః. 40

శ్లో హంసస్య తస్యోదయతోఽఖిలేషు లోకేషు శోభాతిశయాశ్రయేషు
ఆంధ్యం ప్రపద్య ప్రతికూలచారీ తమోనుగః కౌశిక ఏవ నాన్యః.

హంసస్యేతి॥ తస్య హంసస్య పరమాత్మనః కృష్ణస్య ఉదయతః ఆవిర్భావాత్ అఖిలేషు సర్వేషు లోకేషు జనేషు శోభాతిశయాశ్రయేషు శోభాతిశయస్య కాన్త్యతిశయస్య ఆశ్రయాః ఆధారాః తేషు. అతిశోభాశాలిషు సత్సు ఇత్యర్థః. కౌశిక ఏవ ఇంద్ర ఏక ఏవ తమోనుగః తమః తమోగుణమనుగచ్ఛతి ప్రాప్నోతి తథోక్తః తమోగుణపరవశ ఇత్యర్థః. అతఏవ ఆంధ్యం మోహం ప్రపద్య ప్రాప్య ప్రతికూలచారీ ప్రతికూలం కృష్ణస్యాననుకూలం యథా తథా చరతి సంచరతీతి ప్రతికూలచారీ

విరుద్ధాచరణ ఇతి యావత్ భవతీతి శేషః. అన్యః ఇంద్రవ్యతిరిక్తో జనః న-తథా ప్రతి కూలచారీ నభవతీత్యర్థః. వ్యంగ్యార్థస్తు-తస్య ప్రసిద్ధస్య హంసస్య సూర్యస్య ఉదయతః ఉదయాద్ధేతోః అఖిలేషు లోకేషు భువనేషు శోభాతిశయాశ్రయేషు సత్సు దీప్తేషు సత్స్విత్యర్థః కౌశికః ఉలూక ఏవ 'మహేంద్రగుగ్గులూలూకవ్యాలగ్రాహిషుకౌశిక' ఇత్య మరః.తమోనుగః అంధకారం ప్రాప్తస్సన్ అతఏవ ఆంధ్యంచ[illegible]రింద్రియస్యాప్రసారం ప్రపద్య చక్షురింద్రియవ్యాపారశూన్యో భూత్వేత్యర్థః. ప్రతికూలచారీ స్వానభిమత సంచారః చక్షుః ప్రసారణేసతి అభిమతస్థలే ప్రవర్తతే అనభిమతాత్తు నివర్తతే తదభావే అభిమతానభిమతవివేకో నస్యాదితి భావః. అన్యః న తథా న. కౌశికానామేవ దివాంధత్వాదితి భావః. ఏతేన మహేంద్రస్య ఉలూకసామ్యం వస్తు వ్యజ్యతే. 41

గ॥ తదను యదునందనాపదాననిశమనసమసమయవిగళితదురవష్టంభసంభారేణ జంభరిపుణా నివారితే వారివాహనివహే విహాయ విహాయస స్థల మపసరతి నిరపాయ మావాసవసుమతీసవిధ మధిశయానేషు గోపాలబాలేషు—

తదన్వితి॥ తదను గోవర్ధనోద్ధారానన్తర మిత్యర్థః. యదునందనస్య శ్రీకృష్ణస్య సంబంధినః అపదానస్య గోవర్ధనోద్ధరణరూపాద్భుతకర్మణః విశమనం శ్రవణం తస్య సమసమయే సమకాలే ఏవ యదా యదునన్దనాపదానం శ్రుతం తదైవేత్యర్థః. విగళితః అపగతః దురవష్టంభసంభారః దుష్టగర్వాతిశయః యస్య తేన తథోక్తేన జంభరిపుణా జంభాసురశత్రుణా ఇంద్రేణ నివారితే నియమితే వారివాహనివహే మేఘసమూహే విహాయసస్థల మాకాశప్రదేశం విహాయ త్యక్త్వా అపసరతి నిష్క్రాన్తే సతి అపయాతే సతీత్యర్థః. గోపాలబాలేషు గోపబాలేషు నిరపాయం అపాయరహితం యథా తథా ఆవాసవసుమతీ[illegible]విధం నివాసభూమిసమీప మధిశయానేషు అధిష్ఠిత్య శయితేషు సత్సు. అధిశీఙ్స్థాసామితి ఆధారస్య కర్మత్వం. మేఘైః నివాసగృహాణాం నిర్మూలం నాశితత్వేన తద్భూసమీపే ఏవ గోపాలా శ్శయితా అభవ న్నితి భావః. 42

శ్లో॥ అనునేతుం యథాస్థానసంస్థాపితగిరిం హరిం
పురందర స్సమాయాసీ దాసీ చ్చావనతాననః.

అనునేతుమితి॥ పురందరః ఇంద్రః యథాస్థానసంస్థాపితగిరిం స్వస్థానసహితగోవర్ధనం హరిం కృష్ణ మనునేతుం ప్రసాదయితుం సమాయాసీ దాజగామ. అవనతాననః నమ్రముఖః లజ్జయేతి భావః. ఆసీచ్చ బభూవ చాత్పూర్వోక్తః పురందర ఏవా త్రాపి కర్తా. 43

గ॥ ఆనమ్య చ ముహుర్ముహు రనంతర మస్తావీత్.

ఆనమ్యేతి॥ ముహుర్ముహుః అసకృత్ ఆనమ్య ప్రణమ్య అర్థాత్ హరి మిత్యేవ అనన్తరం తతః అస్తావీచ్చ స్తుతవాన్. 44

తథాహి॥ స్తుతిమేవ ప్రతిపాదయతి కవి రిత్యర్థః.

శ్లో॥ పరేభ్య స్త్వం ముక్తిం కథమివ మునీనా మవిరత
స్మృతిశ్రేణీరశ్మిప్రకరపరిణద్ధో వితరసి
నిమగ్నా స్తద్భక్తిప్రచురజలధౌ తారయసి తా
న్కథం వా తత్త్వం తే క ఇవ వివరీతుం ప్రభవతి.

పరేభ్య ఇతి॥ మునీనాం యోగినాం సంబంధినీ యా అవిరతస్మృతిశ్రేణీ సంతత ధ్యానధారా సైవ రశ్మిప్రకరః రజ్జునివహః తేన పరిణద్ధః బద్ధః ణహబన్ధనే ఇతి ధాతుః. త్వం పరేభ్యః ఇతరేభ్యః భక్తేభ్య ఇత్యర్థః. ముక్తిం మోక్షం కథమివ కథంవా వితరసి దదాసి స్వయం ముక్తః పరా న్మోచయతు నామ త్వం తు స్వయం బద్ధః పరేషా మ్మోచనే తవ కా కథేతి విరోధః. అవిరత స్మృతిమాత్రేణ మునిభ్యో ముక్తిం వితరసి తవ నిత్యముక్తత్వా దితి తత్పరిహారః. విరోధాభాసాలంకారః. తద్భక్తిప్రచురజలధౌ తేషా మ్మునీనాం భక్తి రేవ ప్రచురజలధిః మహాసముద్రః తస్మిన్ నిమగ్నః స్నాతః త్వం తాన్ భక్తాన్ కథం వా కేన ప్రకారేణ తారయసి జలధిపారం గమయసీత్యర్థః. స్వయం తీర్ణః పరాన్తారయేదితి న్యాయాత్. స్వయం మగ్నస్య తవ పరతారణకథా దూరేతి భావః. అత్రాపి అస్య విరోధస్య నిష్కపట భక్తాన్ త్వం సంసారపారం గమయసీతి పరిహారః. విరోధాభాసాలంకారః. తే తత్త్వం యాథార్థ్యం వివరీతుం నిర్ణేతుం క ఇవ కోవా ప్రభవతి శక్నోతి నకోపీత్యర్థః. దురవగాహత్వా దిత్యేకో భావః. అత్యన్తవిరుద్ధవిషయత్వా దిత్యన్యో భావః. ఏతేన తవ యాథార్థ్యస్య దురవగాహత్వాదేవ త్వాం గోపమాత్రం మత్వా మయా తథాపకృతమితి స్వాపకారహేతుః స్ఫోరితః. 45

శ్లో॥ అమత్వా త్వా మాశాపరవశహృదః కేఽపి విదధు
స్స్ఫురన్నానారూపా స్త్వయి మిషతి సంసారనటనమ్
చిరా దప్యప్రాప్తాః కిమపి ఫలమాదార్య మథ తే
విదిత్వా యాచంతే కృతమితి వచః కేవల మహో!

అమత్వేతి॥ కేపి జీవాః జీవతత్త్వస్యాపి దురవగాహత్వాత్ కేపీ త్యుక్తమ్. త్వామమత్వా అజ్ఞాత్వా సచ్చిదానన్దస్వరూపం స్వాత్మాభిన్నం పరమాత్మానాం త్వామవిదిత్వేత్యర్థః. అజ్ఞానమూలకత్వా త్సంసారస్యేతి భావః. ఆశాపరవశహృదః ఇచ్ఛాపహృతమనసః కామాభిభూతా ఇత్యర్థః. నిష్కామస్య సంసారప్రవృత్త్యభావాత్ ఇతి భావః. స్ఫురన్నానారూపాః స్ఫురన్తి ఆవిర్భూతాని నానారూపాణి దేవతిర్యగాదిభేదేన బహువిధశరీరాణి యేషాన్తే తథోక్తాః సన్తః త్వయి మిషతి పశ్యతి సతి సర్వసాక్షిత్వాత్తవేతి భావః. సంసారనటనం సంసారః దారాపుత్రపోషణాదిరూపః వ్యవహారః సఏవ నటనం నాట్యం మిథ్యాత్వాదితి భావః. విదధు శ్చక్రుః. చిరాదపి బహుకాలాదపి కిమపి యత్కించిదపి ఫలం సుఖం అప్రాప్తాః అగతాః అప్రాప్యేత్యర్థః. సంసారే నాస్తి

ఖలు కదాచిదపి కియదపి సుఖం సర్వస్య సుఖస్య దుఃఖమిశ్రిత్వాదితి భావః. అథ నిత్యానిత్యవస్తువివేకానన్తరం తే తవ ఔదార్య ముత్కృష్టతాం పురుషోత్తమత్వమితి యావత్. విదిత్వా జ్ఞాత్వా కృతం ఇతః పరం తవ సంసారేణాలం ఇత్యేవం రూపం వచనం కేవలం తావకం వాక్యమాత్రం నహి త్వదనుగ్రహం వినా అస్మాకం సంసారనివృత్తిరితి భావః. యాచన్తే ప్రార్థయన్తే. అహో ఆశ్చర్యమ్ జీవభ్రామణరూపం త్వన్మాయాబలం తన్నివర్తనాత్మక స్త్వదనుగ్రహశ్చ అత్యద్భుతమితి భావః. వ్యంగ్యార్థస్తు కేఽపి నటాః త్వా మమత్వా త్వాం లుబ్ధ ఇత్యజానానా ఇత్యర్థః. 'అవిదితపరశ్లోస్తే దోర్బలం కార్ముకేస్మిన్' న్నిత్యాదివ త్సామాన్యజ్ఞానవాదో విశేషాజ్ఞానే పర్యవస్యతీతి ధ్యేయం. ఆశాపరవశహృదః ముహుర్ముహు ర్నాట్యదర్శనోత్సుకోఽయం ప్రభు రభీష్టం దాస్యతీ త్యాశాశతాదిష్టా ఇత్యర్థః. అత ఏవ స్ఫురన్తి సున్దరాణి నానారూపాణి వేషాః యేషాన్తే తథోక్తా స్సన్తః త్వయి మిషతి సతి త్వదవలోకనార్థ మేవేత్యర్థః. సంసారనటనం శాకుంతలాదివ త్సంసారాభిధస్య యత్కించి న్నాటకస్య నటనం యద్వా సంసారస్యైవాభినయం విదధుః చిరాదపి అప్రభాతమపి కిమపి ఫలం వస్తువాహనాదిక మప్రాప్తా స్సన్తః అథ తే ఔదార్యం విపరీత లక్షణయా లుబ్ధత్వం విదిత్వా కృతమితి వచః కేవలం నతు ధనాదిక మిత్యర్థః. యాచన్తే తావతాపి శ్రమాభావరూపఫలసత్త్వాదితి భావః. 46

శ్లో॥ సతీ చే ల్లోకానాం నభవతి హి బాధాప్తి రసతీ
నవాత్యంతం సత్యామివ భవతి యత్ప్రత్యయ ఇతి
అశక్తా నిర్వక్తుం ప్రకృతి మత ఏతాం తవ బుధా
భజంత్యౌదాసీన్యా దహహ పరమానందలహరీమ్.

సతీతి॥ అత్ర తవ ప్రకృతిం నిర్వక్తుమితి వక్ష్యమాణార్థకసంబంధా త్ప్రకృతిరితి విశేష్య పద మధ్యాహ్రియతే. తవ ప్రకృతి ర్మాయాశక్తి రితి యావత్. సతీ సత్యా చేత్ త్రికాలాబాధ్యా భవతి యదీత్యర్థః. లోకానాం మాయాజన్యానాం భువనానాం బాధాప్తిః బాధస్య ప్రాప్తిః బాధత్వ మిత్యర్థః న భవతి. కారణస్య సత్యత్వే కార్యం సత్యం స్యాత్. ప్రకృతే జగత్కారణభూతాయా మాయాయా మిథ్యాత్వా త్కార్యభూతం జగదపి మిథ్యైవేతి భావః. నను "యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే" ఇతి శ్రుత్యా సత్యస్య బ్రహ్మణ ఏవ జగత్కారణత్వప్రసిద్ధేః కథ మిద ముక్తమితి చే దుచ్యతే. మాయాశబలితే బ్రహ్మణి అవిద్యాయుక్తే రజ్జౌ సర్పవ త్ప్రపంచః ప్రతీయతే ఇతి వివర్తవాదస్య సిద్ధాన్తితత్వేన కేవలస్య బ్రహ్మణః న జగద్ధేతుత్వం కిన్తు మాయావిన ఏవేతి కృత్వా మాయైవాత్ర జగత్కారణ మిత్యుక్తమితి బోధ్యమ్. తథా అత్యన్త మసతీ అవిద్యమానా వా న భవతి. శశశృంగాదివ త్స్వరూపేణ త్రైకాలికనిషేధప్రతియోగినీ నా నభవతీత్యర్థః కుత ఇత్యత ఆహ. యద్యస్మాత్ హేతోః సత్యామివ సత్ప్రకృతామివ బ్రహ్మణీవేత్యర్థః. 'ప్రకృతిః

పఞ్చభూతేషు స్వభావే సచివాదిషు ప్రధానే కారణే గుహ్యే' ఇత్యభిధానాత్. జగ
పాదానకారణభూతం బ్రహ్మ ప్రతిపాదయత్యేవ ప్రకృతిశబ్దః. తథాచ సూత్రం 'జ
కర్తుః ప్రకృతి' రితి. తత్రైవోపబృంహితం చ 'బ్రహ్మణః ప్రజాః ప్రజాయన్తే' ఇతి.
ప్రత్యయః ప్రతీతిః భవతి. అహ మజ్ఞో మా మన్యం చ న జానామీతి మాయాశ
వాచ్య మజ్ఞానం బ్రహ్మైవ త్వపరోక్ష మనుభూయతే ఇత్యర్థః. ఇత్యతో హేతోః ఏతా
తవ ప్రకృతిం నిర్వక్తుం సదసచ్ఛబ్దాభ్యాం నితరాం వక్తుం సతీతి అసతీతి వా
నిష్కృష్య వక్తు మిత్యర్థః. అశక్తాః అసమర్థాః బుధాః విద్వాంసః ఔదాసీన్యాత్
మాయావిలాసోపేక్షణేన పరమానన్దలహరీం పరమసుఖప్రవాహం ఆత్మస్వరూప
మితి యావత్. భజన్తి సేవన్తే ధ్యాయన్తీతి యావత్. మాయాకార్య మిదం
జగచ్చ నసత్ బాధ్యమానత్వాత్ నాప్యసత్ ప్రతీయమానత్వాత్. ప్రతీయతే
బాధ్యతే చేతి హేతో ర్మిథ్యైవ ఇతి నిశ్చిత్య ఐన్ద్రజాలికనిర్మితగన్ధర్వనగరాదావివ
అత్ర ప్రపఞ్చే ఉదాసీనో భూత్వా కేవల మాత్మస్వరూపం భజన్ యావద్దేహపాతం
జీవన్ముక్తో విద్వాన్ వర్తతే ఇతి భావః. వ్యఙ్గ్యార్థస్తు- తవ ప్రకృతి స్స్వభావః సతీ
సాధ్వీ చేత్ లోకానాం జనానాం బాధాయా వ్యథాయా ఆప్తిః ప్రాప్తి ర్బాధాప్తి
ర్నభవతి నహి సజ్జనో జనాన్బాధతే ఇతి భావః. అత్యన్త మసతీ దుష్టా వా న భవతి.
యద్యస్మాత్ సత్యాం ప్రకృతావివ సత్స్వభావే ఇవ ప్రత్యయః విశ్వాసః భవతి.
'ప్రత్యయోఽధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతుషు' ఇత్యమరః. వినీత వేషవచనమాధుర్యా
ద్యభినయేన సజ్జన ఇవ త్వయి విశ్వాసో భవతీత్యర్థః. అతో హేతోః తవ ప్రకృతిం
నిర్వక్తు మశక్తాః సజ్జనో దుర్జనో వేతి వివేక్తు మసమర్థా ఇత్యర్థః. బుధాః ఔదాసీన్యా
దుపేక్షణాత్ స్నేహద్వేషయో రుభయోరపి ప్రహాణేనేత్యర్థః. పరమానన్దలహరీం
భజన్తి ప్రాప్నువన్తి అహహేత్యాశ్చర్యే అవ్యయమ్. 47

శ్లో॥ మనశ్శోకప్లుష్టం భజతు పరమాం నిర్వృతిమితి
క్షిపన్త్యేతస్మిన్ స్తే చరణ మమృతస్యన్ది మునయః
క ఏవం జానీతే హృదయమిద మాపత్సహచరం
వినశ్యే త్త్వా దేత ద్విరహకృత కైవల్యమితి చ.

మనఇతి॥ శోకప్లుష్టం శోకైః దుఃఖైః ప్లుష్టం దగ్ధం 'ప్లుష దాహే' మనః హృదయం
పరమాం నిరతిశయాం నిర్వృతిం సుఖం శీతలతాం చ భజతు ప్రాప్నోతు ఇతి
మత్వేతి శేషః ఏవ మాలోచ్యేత్యర్థః. మునయః మననశీలాః యోగినః ఏతస్మిన్
మనసి అమృతస్యన్ది మోక్షప్రదం జలస్రావకం చ తే తవ చరణం పాదకమలం
క్షిపన్తి స్థాపయన్తి ఆపత్సహచరం విపద్యుక్తం సాంసారికక్లేశపరాభూత మిత్యర్థః. ఇదం
హృదయం వినశ్యేత్ నష్టం స్యాత్ నిరన్తరధ్యానేన మనసో లయో భవతీతి భావః.
ఏతద్విరహకృతకైవల్యం ఏతస్య మనసో విరహేణ నాశేన కృతం జాతం కైవల్యం
మోక్షశ్చస్యాద్భవేత్ మనోలయస్యైవ మోక్షత్వాదితి భావః. ఇత్యేవం కో జానీతే

ణోవేదనకోపి 'నాన్యః పంథా విద్యతేఽయనాయేతి' జ్ఞానమార్గా దన్యో న మోక్షహేతురిత్యేవ సర్వే జానన్తి భగవత్పాదారవిందధ్యానా దక్లేశేనైవ మోక్షో భవేదిత్యేయం సులభో ప్రమాణశ్చ భక్తిమార్గః కైరపి న జ్ఞాయతే ఇతి భావః. యద్వా ఏవం కో బ్రహ్మ జానీతే తస్య సాక్షాత్త్వత్పుత్రత్వా త్త్వద్భక్తిరసమాహాత్మ్యజ్ఞానం త్వదనుగ్రహే ణాసి సత్వన్యేషామితి భావః. ఉత్తరార్ధేత్విదం వ్యంగ్యం - ఆపత్సహచరం ఆత్మత్వా ద్వ్యనపాయశీలం మిత్రమిత్యర్థః. ఇదం హృదయం వినశ్యేత్ తాదృశ మిత్రవిపత్తిర్దుస్సహేతి భావః. ఏతద్విరహేణ మిత్రనాశేన కృతం కైవల్య మేకత్వ మనాథత్వమితి యావత్ తచ్చ స్యాదిత్యేవం కో జానీతే నకశ్చిద్భావిన మర్థం జానీతే ఇతి భావః. 48

శ్లో॥ పరప్రేమాధార స్త్వమసి సకలానాం ప్రకృతిత
స్తవ ప్రేమ్ణః పాత్రం భవతి చిరసేవాభిరపి కః
సదంభోఽన్యప్రేమా నిరుపధికృపానీరధి రసి
త్వమిత్యేవం జాగర్త్యహహ భువి కీర్తి స్తదపి తే.

పరేతి॥ త్వం సకలానాం సర్వేషాం జనానాం ప్రకృతితః స్వభావతః ఉపాధిం వినేత్యర్థః. పరప్రేమాధారః పరప్రేమాస్పదం అసి భవసి సర్వస్యాపి స్వస్యాత్మనః పరప్రేమాస్పదత్వాత్ తస్య చ త్వదభిన్నత్వాదితి భావః. గౌణాత్మనః పుత్రాదయో యద్యపి పరప్రేమాధారా స్తథాపి తత్ర పరప్రేమ్ణో న నిరుపాధికత్వం పుత్రత్వాద్యుపాధికృతత్వా త్తస్యేతి తద్వ్యావృత్త్యర్థం ప్రకృతిత ఇత్యుక్తమ్ తవ త్వత్సంబంధినః ప్రేమ్ణః స్నేహస్య పాత్రం భాజనన్తు చిరసేవాభి ర్బహుకాలసేవాభిరపి కో భవతి నకశ్చిదిత్యర్థః 'ప్రియోహి జ్ఞానినోత్యర్థ మహం స చ మమ ప్రియ' ఇతి జ్ఞానీ హి భగవతః ప్రియః వాసుదేవ స్సర్వమితి స మహాత్మా సుదుర్లభ ఇతి జ్ఞానినో దుర్లభత్వం చ గీతాసు ప్రతిపాదితం. ఏతేన పామరా స్సర్వేపి త్వయి నిరుపాధికం ప్రేమ కుర్వన్తి త్వన్తు న తేషా మ్మధ్యే కస్మిన్నపీతి భగవతః కృతఘ్నత్వం ధ్వన్యతే అముమేవ ధ్వనితార్థ మాశ్రిత్య విరోధ ముత్థాపయతి సదంభ ఇతి- తదపి తథాపి అన్యప్రేమా ఇతరస్నేహః సదంభః సోపాధికః ప్రాకృతానా మస్మాకం అన్యోన్యప్రేమ హి పరస్పరకృత్యప్రవృత్త్యా ద్యుపాధికృత ఇతి భావః. త్వం తు నిరుపధికృపానీరధి రసి నిర్వ్యాజదయాసముద్రః అసి భవసి నహి భగవాన్ భక్తసకాశాత్ కంచనార్థ మాకాంక్ష్య తేషు కృపాం కరోతి తస్య అవాప్తసమస్తకామత్వాదితి భావః. ఇతి తవ భువి లోకే కీర్తిః ప్రథా జాగర్తి ప్రవర్తతే అచేతనాయాం కీర్త్యాం చేతనత్వారోపా జ్జాగర్తి ప్రయోగః. జాగృనిద్రాక్షయే ఇతి ధాతుః. తేన చ కీర్త్యాః నిరన్తరవిజృంభణం ప్రతీయతే అహహేతి- వస్తుత స్సర్వే నిరుపాధికృపాశ్రయాః త్వన్తు సవ్యాజకృపాశ్రయ ఇతి దుర్యశసి భవితవ్యే వైపరీత్య మాశ్చర్య మిత్యర్థః. విరోధాభాసాలంకారః. 49

అవ॥ ఇతి పఞ్చభి స్స్తుత్వా అథ స్వాపరాధక్షమ ప్రార్థనాపూర్వకం స్తుతి ముపసంహర౯
స్పృశన్త ఇతి-

శ్లో॥ స్పృశంతో భక్తానా మనిశ మపరాధానలకణా
భవంతం నిర్వాణాః కతికతి న కారుణ్యజలధిమ్
కటాక్షై స్తద్వన్మామపి సురగవీసంతతపయః
పరీవాహప్రాయై స్స్నపయ చిరమాగః కలుషితమ్.

స్పృశన్త ఇతి॥ భక్తానా మాశ్రితానాం సంబన్ధినః అనిశ మవిచ్ఛిన్నాః కతి కతిశ చేత్యనేన షట్సంజ్ఞాయాం షడ్భ్యో లుగితి లుక్. వీప్సాయాం ద్విర్భావః. కియత్సంఖ్యాకా ఇత్యర్థః. అపరాధానలకణాః అపచారరూపాగ్నికణాః కారుణ్యజలధిం దయాసముద్రం భవన్తం త్వాం స్పృశన్తః ప్రాప్తా స్సన్తః ననిర్వాణాః నశాన్తాః సర్వేపి శాన్తా ఏవే త్యర్థః. ఘటాదిస్థనీరం ప్రాప్యైవ అగ్నిశ్శామ్యతీతి కృత్వా సముద్రం ప్రాప్య అగ్ని కణానాం శాన్తి రవివాదైవ తద్వ ద్భవన్తం ప్రాప్య అపరాధా అపీతి భావః. మదధీన మాయాకబళితజ్ఞానా ఏతే మయ్యపరాధం కుర్వన్తు నామ నాయం మయా గణనీయ ఇతి త్వన్తేషు కృపామేవ కరోషీతి ముఖ్యార్థః. తద్వత్ తథా ఆగః కలుషితం ఆగాంసి అపరాధాః తైః సంజాతకలుషం త్వదపరాధకరణాత్పాపిన మిత్యర్థః. మామపి సురగవీ సంతతపయఃపరీవాహప్రాయైః సురాణాం గౌ స్సురగవీ కామధేనుః సమాసాన్త ష్టచ్. టిత్త్వాత్ జీప్. తస్యా స్సంతతపయఃపరీవాహాః నిరన్తరక్షీరప్రవాహాః తైః ప్రాయా స్తుల్యాః తై స్తథోక్తైః భగవతః పుండరీకాక్షత్వా త్సర్వకామప్రదత్వా చ్చ భగవత్కటాక్షాః శ్వేతత్వా దిష్టప్రదానాచ్చ సురధేనుపయఃపూరై రుపమితా ఇతి బోధ్యమ్. కటాక్షై రపాంగై శ్చిరం స్నపయ సేచయ చిర మిత్యనేన ఇంద్రస్యా త్యన్తసంతాపో వ్యజ్యతే. 50

శ్లో॥ సురధేనుపయఃపూరై రభిషిచ్య తతో హరిమ్
దివం దివస్పతిః ప్రాయా త్పరిపూర్ణ మనోరథః.

సురధేన్వితి॥ దివస్పతిః ఇంద్రః 'తత్పురుషే కృతి బహుల' మి త్యలుక్. కస్కాదే రాకృతి గణత్వా త్సత్వమ్. తతః స్తుత్యనన్తరం హరిం కృష్ణం సురధేనుపయఃపూరైః కామ ధేనుక్షీరప్రవాహై రభిషిచ్య స్నపయిత్వా పరిపూర్ణమనోరథః పరిపూర్ణాః అవాప్తాః మనోరథా స్సర్వే హృద్గతాః కామాః యస్య స తథోక్త స్సన్ దివం స్వర్గం ప్రాయాత్ యయౌ. 51

గ॥ అథ కదాచి దాచరితహరివాసరవ్రత ముపజాతానందం నంద మవగాహనా ర్హం మనేహస మవిచార్య పరివిభావరి శమనభగినీపానీయ మవగాహ మాన మతిమాత్రకుపితః ప్రచేతో దూత స్స్వాధీశనివేశ మవేశయత్.

అథేతి॥ అథ తతః కదాచిత్ కస్మింశ్చిత్సమయే ఆచరితం అనుష్ఠితం హరివాసర వ్రతం ఏకాదశీవ్రతం యేన తం అత ఏవ ఉపజాతానన్దం ప్రభూతసుఖం సుఖపార

వశ్యాదేవ అవగాహనానర్హాం ప్రవేశాయోగ్యాం అనేహాసం కాల మవిచార్య అనాలోచ్య అయం సమయో న యమునాప్రవేశార్హ ఇత్యనిజ్ఞాయేత్యర్థః. పరివిభావరి నిశీథే విభక్త్యర్థే అవ్యయీభావః. శమనభగినీపానీయం శమనస్య యమస్య భగినీ సోదరీ యమునేత్యర్థః. తస్యాః పానీయం జల మవగాహమానం ప్రవిశన్తం నన్దం గోపం అతిమాత్రకుపితః అత్యన్తో మర్షితః ప్రచేతోదూతః వరుణ దూతః స్వాధీశనివేశం స్వాధీశస్య స్వపతే ర్వరుణస్య నివేశం సదన మవేశయత్ ప్రవేశయామాస. ణ్యన్తత్వా ద్వికర్మకత్వమ్. 52

గ॥ స్థానే హి తత్.

తత్ నన్దనయనం స్థానేహి యుక్తమేవ. యోగ్యతామేవ దర్శయతి.

శ్లో॥ అసమయ మవిచింత్య తత్ర నందే గతవతి సూర్యసుతా మశాంతనిద్రే
నిజగృహగత మక్రమం విదిత్వా కథమివ సోఢు మపాంపతి స్సమర్థః.

అసమయమితి॥ అశాంతనిద్రే అసమాప్తనిద్రావస్థే నన్దే నిద్రాశేషసంభవే మోహాస్స్యాదితి భావః. అసమయం అకాల మనుచింత్య అవిచార్య నాయం స్నానార్హకాల ఇత్యవిదిత్వేత్యర్థః. తత్ర తదా నిశీథే ఇత్యర్థః. సూర్యసుతాం యమునాం గతవతి ప్రవిష్టేసతి అపాంపతి ర్వరుణః నిజగృహాగతం స్వనివాసభూతోదకసంక్రాన్త మక్రమం దురాచారం విదిత్వా జ్ఞాత్వా సోఢుం మర్షితుం కథమివ కథం వా సమర్థః శక్తః నకథమపీత్యర్థః. ఉదకే సంభవతో దురాచారస్య వరుణః ఖలు శిక్షకః అపాం పతిత్వాదితి భావః. యది సామాన్యజన స్తర్హి సహేతైవ వరుణస్య రాజత్వాత్సహన మనుపపన్నం. తత్ర చ రాజాపి యది లోకదురాచారం నావగచ్ఛేత్తర్హి సహేతైవ విదిత్వా సహనన్తు సుతరా మనుపపన్నం 'దండ్యాం శ్చైవాప్యదండయ న్న యశో మహ దాప్నోతీ'త్యుక్తత్వాదితి పరమార్థః. వ్యంగ్యార్థస్తు — అశాన్తనిద్రే అనివృత్త మోహే నన్దే అతఏవ అసమయం దురాచార మవిచిన్త్య పారదార్యమనాచార ఇత్యవిగణయ్యేత్యర్థః. సూర్యసుతాం గతవతి సతి తయా సహ మిథునీభూయ వర్తమానే సతీత్యర్థః. నిజగృహాగతం స్వపత్నీగతం నిగృహాః పత్న్యాం గృహే స్మృతా ఇతి విశ్వః. అక్రమం దోషం విదిత్వా అపాంపతిః ఏతేన వరుణస్య యమునాదయః పత్న్య ఇతి వ్యక్తమ్. సోఢుం కథమివ సమర్థః నకథమపీత్యర్థః సమాసోక్తిరలంకారః. 'సమాసోక్తిః పరిస్ఫూర్తిః ప్రస్తుతే ఽప్రస్తుతస్య చే'దితి లక్షణాత్. ఉదాహృతం చ 'చుంబతీవ రజనీముఖం శశీ' ఇతి.

శ్లో॥ అథో విదితవృత్తాంత స్త్వరితం మురశాసనః
అగమ న్మనసా రోషగురుణా వరుణాలయమ్.

అథో ఇతి॥ అథో నన్దహరణానన్తరం విదితవృత్తాన్తః విదితః చారేభ్యః అనుచరేభ్యో వా సకాశాత్ జ్ఞాతః వృత్తాన్తః నన్దం వరుణదూతో వరుణలోక మవేశయదితి వార్తా యేన సః మురశాసనః కృష్ణః మురశాసన ఇత్యనేన మురవ ద్వరుణమపి శాసి

తుం క్షమతే కృష్ణ ఇతి వ్యజ్యతే. రోషగురుణా రోషేణ కోపేన గురుణా దుర్భరేణ అతికోపేనేత్యర్థః మనసా అన్తఃకరణేన ఉపలక్షితస్సన్ త్వరితం ద్రుతం వరుణాలయం వరుణ సదన మగమత్ ప్రాప యయా విత్యర్థః. అత్ర మనసా అగమ దిత్యనేన మన స్సంకల్పసమన న్తరక్షణమేవ అగమదితి మనోవేగో గమ్యతే. 54

శ్లో॥ పరిపూజ్య జలాధీశోఽప్యప్రమత్త స్తదా హరిమ్
ఆనంద మభజ త్తూర్ణ మానందం సంత్యజన్నపి.

పరిపూజ్యేతి॥ తదా శ్రీకృష్ణాగమనసమయే అప్రమత్తః అవహిత స్సన్ ఏతేన బ్రహ్మేన్ద్రాదివ ద్వరుణస్య ప్రమాదరాహిత్యం వ్యక్తం. జలాధీశో వరుణోఽపి అపినా భూమణ్డలా దధికానాం తదా వరుణభూతానా మపాం రాజాఽయం వరుణ స్సర్వేభ్యోఽపి చక్రవర్తిభ్యః దేవేభ్యశ్చ ఉత్కృష్ట ఇతి వ్యజ్యతే. హరిం కృష్ణం పరిపూజ్య అర్చయిత్వా తూర్ణం ద్రుతం విలంబే సతి హరికోపభయాదితి భావః. నన్దం సంత్యజన్ విసృజన్ ఆనన్దం సుఖ మభజదపి ప్రాప చ. ఆ ఇత్యాశ్చర్యే. నన్ద పరిత్యాగాదేవ అస్య సుఖప్రాప్తిః అన్యథాదుఃఖమేవ స్యాదితి భావః. వ్యంగ్యార్థస్తు- లడయో రభేదాత్ జడాధీశో మూర్ఖాగ్రణీ రపి అప్రమత్తస్సన్ హరిం పరిపూజ్య ఆనన్దం సంత్యజన్నపి ఆనన్ద మభజదితి అత్ర జడాధీశస్య అప్రమత్తత్వమిత్యేకో విరోధః. ఆనన్దం త్యజన్నపి భజతీ త్యన్యః. తేన విరోధాభాసాలంకారధ్వనిః. నచాత్ర విరోధాభాసాలంకార ఏవ నత్వలంకార్య ఇతి వాచ్యమ్. విశేషస్యాపి శ్లేషసద్భావాత్ ఇతి. 55

శ్లో॥ పుణ్యవా న్వరుణలోకయాత్రయా నంద మాప్య పురుషోత్తమః కృతీ
తత్కృతే రవసితౌ పునః క్షితిం ప్రాప మాయికమనుష్యవేషభృత్.

పుణ్యేతి॥ పుణ్యవాన్ సుకృతవాన్ సుకృతపరిపాకఇత్యర్థః. ప్రశంసాయాం మతుప్. కృతీ కుశలః నిపుణ ఇత్యర్థః. మాయికమనుష్యవేషభృత్ కపటమానుషరూపధారీ పురుషోత్తమః పరమేశ్వరః కృష్ణ ఇత్యర్థః. వరుణలోకయాత్రయా వరుణలోకగమనేన నన్దం జనకం ఆప్య ప్రాప్య స్వవశీకృత్యేత్యర్థః. తత్కృతేః నన్దానయనకర్మణః అవసితౌ సత్యాం అవసానే సతి తత్కర్మణి సమాప్తే సతీత్యర్థః. పున ర్భూయః క్షితిం భువం ప్రాప భేజే. వ్యంగ్యార్థస్తు-పుణ్యవాన్ సతి ఏవ కృతీ ధన్యః పురుషోత్తమః కశ్చిత్పురుష శ్రేష్ఠః వరుణలోకయాత్రయా ఆనన్ద మాప్య వరుణలోకం గత్వా తత్ర భూయాంసం ఆనన్ద మనుభూయేత్యర్థః. తత్కృతేః తాదృశవరుణలోకసుఖానుభవ హేతోః ప్రారబ్ధకర్మణః అవసితౌ సత్యాం మాయికమనుష్యవేషభృత్ మిథ్యాభూత మనుష్యరూపధారీ సన్ సర్వస్యాపి జగతో మాయికత్వా న్నాత్ర విస్మయితవ్యం పునః క్షితిం భూలోకం ప్రాప. 'క్షీణే పుణ్యే మర్త్యలోకం విశన్తీ'తి శ్రవణాదితి భావః

గ॥ అథ భగవా నరవిందలోచనః కన్యామపి తామస్యా మభ్యుపగతాం సమర్థనాయ కాననపరిసరం రిరంసు రశిశ్రియత్.

అథేతి॥ అథ వస్త్రమోచనానన్తరం భగవాన్ షడ్గుణనిధి రరవిందలోచనః కమలాక్షః కృష్ణః కస్యామపి కస్యాంచిత్ తామస్యాం అంధకారవత్యాం రాత్రౌ తమిస్రా తామసీ రాత్రి రిత్యమరః. తత్రాప్యరలభే ఇత్యర్థః సమనన్తర మిత్యనేన అన్ధకారోదయస్య వర్ణయిష్యమాణత్వాత్ సూర్యాస్తమయానన్తర మితి యావత్. అభ్యుపగతార్థసమర్థనాయ అభ్యుపగతస్య గోపికావస్త్రాపహారసమయే ప్రతిజ్ఞాతస్య అర్థస్య స్వసంభోగరూపస్య సమర్థనాయ నిర్వాహణాయ రిరంసుః గోపికాభిస్సహ రన్తు మిచ్ఛుః కానన పరిసరం వనప్రాంతదేశ మశిశ్రియత్ ఆశ్రియామాస. శ్రిఞ్ శ్రితి లుఙి చఙ్. 57

గ॥ సమనంతర మాశావశాధీశకుశలానుయోగాయేవ దిగంతలంఘనజంఘాలాభి రంధకారధారాభి రాపాదితాద్వైతే జగతి.

సమనన్తరమితి॥ సమనన్తరం భగవతః కాననప్రవేశానన్తరం జగతి లోకే ఆశావశాధీశానాం వశాః కరిణ్యః 'వశా వంధ్యగవీయోషాదుహితాకరిణీ చ సా' ఇతి రత్నమాలా: తాసా మధీశాః పతయః వశాధీశాః ఆశానాం దిశాం వశాధీశాః ఆశావశాధీశాః ఐరావణాదయో దిగ్గజా ఇత్యర్థః. తేషాం కుశలస్య క్షేమస్య అనుయోగాయ ప్రశ్నార్థ మివేత్యుత్ప్రేక్షా. ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛాచేత్యమరః. దిగన్తేషు తేషాం సత్త్వా దిద మ్రుత్ప్రేక్షితం. దిగన్తలంఘనే దిగన్తాక్రమణే జాఘ్నాలాభిః వేగవతీభిః వేగా ద్దిగన్త మాక్రమన్తీభి రిత్యర్థః. అంధకారధారాభిః తమస్సమూహైః ఆపాదితాద్వైతే సంపాదితాభేదే సతి అంధకారవ్యాప్తత్వేన ఘటపటాది పదార్థ వివేకాభావా త్సర్వం జగదేకాకారేణ భాసతే ఇతి భావః. 58

గ॥ కిన్ను ఖలు పూర్వపర్వతశిఖరకురువిందకందళద్యుతికదంబ మిదం కిముత సకలవిలాసినీజనమోహనసాధనీభూతమనోభవమణిబింబ మిద మథవా చకోరనికరబుభుక్షాపరికల్పితమాషవటక మిదమాహోస్వి దవిరతప్రహారశిథిలీకృతాన్తరపురందరమందిరపరిసరవర్తిఘుటికాయంత్రఫలక మిద మేవ మాలోకసంశయశలాకాకలితశరీరే పురుహూతహరిదారంభపరీరంభసంరంభభాజి భగవతి పీయూషరోచిషి.

కిన్న్వితి॥ ఇదం పరిదృశ్యమానం వస్తు పూర్వపర్వతశిఖరే ఉదయాద్రిశృంగే యః కురువిందః పద్మరాగమణిః తస్య సంబంధి కందళద్ద్యుతికదంబం ఉదంచత్కాన్తిసమూహః కిన్ను కిము ఖలు ప్రసిద్ధౌ. కిముత యద్వా ఇదం సకలవిలాసినీజనస్య సర్వవిధనారీసంఘస్య మోహనసాధనీభూతం మోహనకర్మణి పరికరాయితం మనోభవస్య మన్మథస్య సంబంధినః మణేః రత్నస్య బింబం మణ్డలం మణిమంత్రౌషధాదీని హి వశీక్రియాసాధనానీతి భావః. అథవా ఇదం పురందరహరిదంగనాయాః పూర్వదిగ్రమణ్యాః నయనాంజనస్య నేత్రాంజనద్రవ్యస్య స్ఫటికకరండం స్ఫటికమయం భాజనం అత్ర అంజనస్య కళంకసాదృశ్యం కరండస్య తు చంద్రసాదృశ్యమితి వివేకః. కిముత యద్వా ఇదం జంభరభరితం భృంగనాన్యస్తం రజనీభామిన్యాః రాత్రి

యామిన్యా స్సంబంధి విలాసకోకనదం లీలారక్తోత్పలం అథవా ఇదం చకోరనికరైః చకోరాఖ్యపక్షిసంఘేన బుభుక్షయా భోజనేచ్ఛయా పరికల్పితం రచితం మాష వటకం మాషపిష్టకృతభక్ష్యవిశేషః (ఆంధ్రే గారె) తద్ధి మధ్యే ఛిద్రవత్త్వాత్ సకళంకచన్ద్రమణ్డలవ ద్వర్తతే. యద్వా యథా లోకే మాషపిష్టేన వటకం కుర్వన్తి తద్వచ్చకోరా అపి అమృతమయం చన్ద్రనామానం వటకం చక్రుః కిమిత్యుత్ప్రేక్షా. అత్ర బుభుక్షాపరిశోషణేతి చ పాఠాన్తరం. తస్మిన్ పక్షే — చకోరనికరస్య బుభుక్షాపరిశోషణం కున్నివర్తక మిత్యర్థః. తదర్థం బ్రహ్మణా నిర్మితమితి భావః. ఆహోస్విత్ యద్వా— ఇదం అవిరతప్రహారేణ నిరన్తరతాడనేన శిథిలీకృతాన్తరం భిన్నమధ్య భాగం కళంకసాదృశ్యార్థ మిదం పురందరపరిసరవర్తి ఇన్ద్రప్రాంగణస్థం ఘటికా యన్త్రఫలకం ఫలకవత్ స్థితం ఘటికాయన్త్రమ్. (ఆంధ్రే ఘంటకొట్టె లోహపు పలక) ఇతి సందేహాలంకారః. యద్య ప్యేకైక మిమే మడపి ఉత్ప్రేక్షాలంకారా ఏవ. తథాపి ఏకస్యైవ వస్తునః షోఢా సందిహ్యమానత్వా ద్విశిష్టస్సందేహాలంకార ఏక ఏవ. తథా చోదాహృతం సాహిత్యరత్నాకరే— "సచేతనా కాంచన పుత్రికా వా శరీరిణీ మన్మథచాతురీ వా, సౌదామనీ స్వైరవతీ కిమేషా కా వా న జానే రఘు వీరపార్శ్వే" ఇతి. ఇదం కవి స్స్వయమేవ ప్రకటీకరోతి. ఏవ మాలోకకసంశయేతి ఏవ ముక్తరీత్యా ఆలోకకానాం ద్రష్టౄణాం సంశయా స్సందేహా ఏవ శలాకాః ఆయుధ విశేషాః తాభి శ్శకలితం విదీర్ణం శరీరం యస్య తస్మిన్ ఏవ మాదిసంశయవిషయీ భూతే ఇతి యావత్. భగవతి పీయూషరోచిషి అమృతాంశౌ పురుహూతహరిదా రంభః ప్రాచీముఖం తస్య పరీరంభసంరంభః ఆలింగనాడంబరం తం భజతీతి భాక్ తస్మిన్ తథాభూతే సతి యథా విదీర్ణతను రశక్తేః కించి దాలింగతి తద్వత్ సంశయ శలాకాశకలితతను శ్చన్ద్రోపి ప్రాచీముఖ మాలింగతీతి భావః. 59

శ్లో॥ ముదా వందారుమందార స్సుషమైః సుషిరారవైః
ఆచకర్ష మన శ్శౌరి రాభీరతరళభ్రువామ్.

ముదేతి॥ వందారుమందారః ఆశ్రితపారిజాతః శౌరిః కృష్ణః ముదా సంతోషేణ సంతోషాతిశయాదేవ మధురతరగానావిర్భావ ఇతి భావః. సుషమైః శ్చారుభిః 'సుషమం చారు శోభన' మిత్యమరః. సుషిరారవైః వేణునాదైః ఆభీరతరళభ్రువాం గోప స్త్రీణాం మనః జాత్యేకవచనం మానసాని ఆచకర్ష అపజహార— 60

శ్లో॥ శ్రుత్వా తాం సుదృశ స్తదా భగవతో గీతిం విసృజ్యాలయా
న్నాథాన్మిత్రసగర్భ్యతాతజననీ ర్విత్తాన్యపత్యానపి
అన్వేష్టుం వినివారితా అపి ముహు శ్శౌరిం వనం ప్రావిశ
న్నాభూ దాత్మసుఖైకలోలమనసాం చిత్రం విషాదాయ తత్.

శ్రుత్వేతి॥ తదా శ్రీకృష్ణవేణుగానప్రవృత్తిసమయే సుదృశః స్త్రియః తాం ప్రసిద్ధాం భగవతః కృష్ణస్య గీతిం వేణుగానం శ్రుత్వా నిశమ్య ఆలయాన్ గృహాన్ నాథాన్

పతీ౯ మిత్రసగర్భ్యతాతజననీః మిత్రం సుహృత్ సగర్భ్య స్సోదరః తాతః పితా జననీ మాతా ఏతేషా మితరేతరద్వన్ద్వః ఏతాశ్చ విత్తాని ధనాని అపత్యా న్యపి పుత్రా౯ పుత్రికాశ్చ 'అపత్యం తోక న్తయో స్సమే' ఇత్యమరః. విసృజ్య త్యక్త్వా ముహుః పునః పునః వినివారితా అపి శ్వశ్రూశ్వశురాదిభి ర్నిరుధ్యమానా అపి శౌరిం కృష్ణ మన్వేష్టుం గవేషయితుం వనం కాననం ప్రావిశ౯ వివిశుః శ్వశ్రూశ్వశురాదీ౯ తిరస్కృత్య హఠా ద్వనం యయు రితి భావః. ఆత్మసుఖైకలోలమనసాం స్వసుఖై కాయత్తచిత్తానాం తాసాం తత్ పూర్వోక్త మాలయాదివిసర్జనం విషాదాయ దుఃఖాయ నాభూత్ నజాతం. చిత్ర మహో భగవద్వేణుగానమహాత్మ్య మిత్యాశ్చర్యమ్. శత్రురాజాదినిర్బంధేన యది గృహాదిత్యాగ స్స్యాత్ తర్హి స దుఃఖావహ ఏవ. అత్ర తు స్వేచ్ఛయేతి న దుఃఖ న్తాసా మాసీదితి భావః. వ్యంగ్యార్థస్తు-సుదృశః విద్వాంసః భగవతో గీతిం గీతాం తదుపదిష్టతత్త్వకథా మిత్యర్థః శ్రుత్వా ఆలయాదీ౯ విసృజ్య వైరాగ్యాదితి భావః వినివారితా అపి సన్న్యాసా సహిష్ణుభి ర్జాయాపుత్రాదిభి రితి భావః. శౌరి మన్వేష్టుం ధ్యాతుం వనం ప్రావిశ౯ వనం గతో యద్ధరి మాశ్రయే తేత్యుక్తత్వాత్. గృహేషు తు సాంసారికక్లేశై ర్మనసో విక్షేపస్స్యాదితి భావః. ఆత్మసుఖం స్వస్వరూపప్రాప్తిజన్యసుఖం తత్ర ఏకలోలం ముఖ్యాసక్తం మనో యేషా న్తేషాం తత్పత్నీపుత్రాదివర్జనం విషాదాయ నాభూత్. 61

అవ. యదుక్తం విసృజ్యేతి తదేవ త్రిభి శ్శ్లోకై స్సంక్షేపేణవర్ణయతి సారసాక్షేత్యాదిభిః

శ్లో॥ సారసాక్షమధురాధరామృతా స్వాదనాదరకృతేతరారుచేః
మందిరా దపససార సారదృక్ క్షీరదోహన మపాస్య కాచన.

సారసాక్షేతి॥ కాచన కాచిత్ సారదృక్ శ్రేష్ఠలోచనా సుదృగిత్యర్థః. సారం శ్రేష్ఠం సారాసారవివేచనచతురమిత్యర్థః. దృక్ బుద్ధి ర్యస్యాస్సేతి గమ్యతే. సారసాక్షస్య కమలాక్షస్య కృష్ణస్యసంబంధి మధురం స్వాదు యదధరామృతం అధరోష్ఠసుధా తస్య ఆస్వాదనే పానే ఆదరేణ ప్రీత్యా హేతునా కృతా జాతాయా ఇతరా రుచిః ఇతరేషు పదార్థేషు అరుచిః రుచ్యభావః తస్యా ఇతి పఞ్చమీ. సారసాక్షమధురాధరామృతాస్వాదనాదరకృతేతరారుచేః అమృతపానాదృతస్య జనస్య నహీతరత్ రుచికరం వస్త్వస్తీతి భావః. క్షీరదోహనం దుగ్ధభాణ్డ మపహాయ త్యక్త్వా మందిరా ద్గృహా దపససార అపజగామ. వనే మమ మధురతర మమృతం సులభం కిమనేన క్షీరేణేతి క్షీరే అరుచ్యా క్షీరభాణ్డం త్యక్త్వా కాచి ద్వనం యయావితి భావః. ఉత్ప్రేక్షాలంకారః. ఇవశబ్దాప్రయోగాత్ గమ్యా. అనయా చ క్షీరాపేక్షయా భగవదధరామృతస్య స్వాదుత్వాతిశయో వ్యక్తః. 62

శ్లో॥ కిం ధనై ర్మమ బహిశ్చరాసుభిః ప్రాణమాంతర ముపేక్ష్య మాధవమ్
ఇత్యపాస్య వసుసద్మ సంవిదా కాపి కేశవ మపాసర త్తరామ్.

కింధనై రితి॥ కాపీ కాచిత్ గోపీ ఆన్తరం అన్తర్వర్తమానం ప్రాణం ప్రాణవాయుం

తత్తుల్యా మిత్యర్థః. రూపకాలంకారః. మాధవం కృష్ణ ముపేత్య ప్రాణప్రియే కృష్ణే ఔదాసీన్యం కృత్వేత్యర్థః. బహిశ్చరాసుభిః బహిః దేహాద్బహిశ్చర న్తీతి బహిశ్చరాః చ తే అసవశ్చ తైః అర్థాః బహిశ్చరాః ప్రాణా ఇతి న్యాయాత్. అర్థేషు బహిశ్చర ప్రాణత్వ మారోపితం. ధనైః అర్థైః ప్రాణేష్వివ ధనేష్వపి ప్రీతిసద్భావాత్ నేమే అర్థాః కిన్తు బహిశ్చరాః ప్రాణా ఏవేతి సాపహ్నవ మిదం రూపకం. తత్రార్థా ప్రాణానాం బహిశ్చరత్వవ్యపదేశః కల్పిత ఇతి ఉత్ప్రేక్షా సంకీర్ణమ్. మమ కిం స్యాదితి శేషః న కిమపీత్యర్థః. పరికరాలంకారః. బహిర్గతప్రాణాపేక్షయా అన్తర్గతస్య ప్రాణస్య అన్తరంగత్వేన ప్రేమాస్పదత్వాతిశయ స్వీకార స్యౌచిత్యాత్ తద్విరుద్ధా చరణం మౌగ్ధ్యవిలసితమేవేతి గోప్యాశయః. ఇత్యేవంరూపయా సంవిదా జ్ఞానేన వసుసద్మ కోశగృహ మపాస్య త్యక్త్వా కేశవం కృష్ణ మపాసరత్తరాం యయౌ. 63

శ్లో॥ సౌఖ్య మస్తు హరియోగజం కుత స్తోకసౌఖ్య మభిలష్యతే యది
ఇత్యపత్య మవపత్యసత్యపి ప్రస్థితా సపది కాపి భామినీ.

సౌఖ్యమితి॥ సత్యపి పతివ్రతాపి కాపి భామినీ కాచన కామినీ తోకసౌఖ్యం అపత్య సుఖం అభిలష్యతేయది ఆకాంక్ష్యతే చేత్ మయేతి శేషః హరియోగజం శ్రీకృష్ణ సంయోగజన్యం సౌఖ్యం ఆనన్దః కుతః కథ మస్తు భవతు నస్యాదేవేతిభావః. యదత్ర మ్మయా కాత్యాయనీవ్రత మనుష్ఠితం తస్య ఫలకాల ఇదానీ మాగతః అధునా యది తుచ్ఛపుత్రసుఖరతయా మయా కించి ద్విలంబః క్రియతే తర్హి తత్ఫలం నష్టం స్యాదితి పుత్రసుఖమేవ త్యాజ్యమిత్యస్యా గోప్యా ఆశయః. ఇత్యేవం మత్వా అపత్యం పుత్రం పుత్రికాం వా అవమత్య తిరస్కృత్య రుదన్తం క్షుధిత మపి పుత్ర మనాదరేణ పరిత్యజ్యేత్యర్థః. సపది తద్దైవ ప్రస్థితా వనంప్రతి ప్రయాతా ఆసీదితి శేషః. అత్ర పూర్వార్థే స్తోకసౌఖ్యం క్షుద్రవిషయసుఖ మభిలష్యతే యది హరి యోగజం భగవత్సాయుజ్యజాతం సౌఖ్యం కుతో౽స్తు ఇతి వ్యంగ్యార్థః. 64

గ॥ ఏవ మవధీరితగురుగిర మగణితాభరణవిన్యాస మాసాదితకుతూహల
మహంప్రథమికయా సమాసేదివాంస మాభీరతరుణీగణ మభినంద్య
నందనందన స్సాదర మిద మవాదీత్.

ఏవమితి॥ఏవ ముక్తప్రకారేణ అవధీరితగురుగిరం అవధీరితా స్తిరస్కృతాః గురూణాం శ్వశురాదీనాం గిరో వాక్యాని యేన తం అగణితః అవిజ్ఞాతః ఆభరణవిన్యాసే విపర్యాసః భూషణధారణవైపరీత్యం యేన తం కంఠాభరణాని కట్యాం కట్యాభరణాని కంఠేచేత్యేవం వైపరీత్యేన భూషణాని ధృతవంతం సంభ్రమాదితి భావః. ఆసాదిత కుతూహలం ప్రాప్తోత్సాహం అహం ప్రథమికయా అహంప్రథమ మహంప్రథమ మితి యస్యాం బ్రువన్తే సా క్రియా అహంప్రథమికా అహంపూర్వికేత్యర్థః. సా చ క్రియాత్ర గతిక్రియైవ. అహం పూర్వికయా గత్వా సమాసేదివాంసం ప్రాప్తవన్తం ఆభీరతరుణీగణం గోపాంగనానివహం అభినంద్య సాధుకృతం యుష్మాభి రితి శ్లాఘ

ఋత్వా నన్దనన్దనః కృష్ణః సాదరం ప్రేమ యథాతథా ఇదం వక్ష్యమాణం వచన మవాదీత్ ఉవాచ– 65

శ్లో॥ అయే బాలాః కస్మా దయ మధినిశీథం వనభువి
ప్రయాణప్రారంభ స్స్ఫుటఝుణఝుణన్నూపురరవః
ప్రియం వః కార్యం వా కిముత తదిద మావేదయత య
త్క్షమం పత్యుర్దాస్యా త్క్షణమపి వధూనాం న విరతిః.

అయే ఇతి॥ అయే బాలాః హేముగ్ధాః న తు ప్రౌఢా దితి భావః కస్మాద్ధేతోః అధిని శీథం నిశీథే న తు దినే ఇతి భావః వనభువి కాననప్రదేశే న తు గ్రామే ఇతిభావః. స్ఫుటఝుణఝుణన్నూపురరవః స్ఫుటః ప్రకటః ఝుణఝుణఇతి నూపురాణాం హంస కానాం పాదాభరణానా మిత్యర్థః రవః ధ్వనిః యస్మిన్ స తథోక్తః న తు గూఢ ఇతి భావః. ఏతేన త్వరితాభిధానం వ్యజ్యతే. అయం ప్రయాణప్రారంభః ప్రయాణాభి ముఖ్యం యుష్మాభి రంగీకృత ఇతి శేషః. చోరాద్యుపద్రవమ ప్యవిగణయ్య త్వరితాభి ధావనా ద్యుష్మాకం కిమపి ప్రాణసంకట మాపతిత మిత్యహం మన్యే తస్మా త్తత్కం కటం వదధ్వ మితి శ్రీకృష్ణాశయః. వః యుష్మాకం యత్ ప్రియ మిష్టం కార్యం కర్తవ్య మ్మయేతి శేషః. యద్వా మయా కార్యం వస్సంబంధి యత్ప్రియ మస్తీ త్యన్వయః తత్కిము కిం వా తత్ప్రియ మిత్యర్థః. ఇద మేత న్మత్స్పృష్టం ఆవేదయత మహ్యం బోధయత అథవా– వః ప్రియం కార్యం కృత్యం కిము కిమస్తి తదిదం ప్రియం కార్య మావేదయత బ్రూత నను త్వద్దానశ్రవ ణార్థమాగతా నస్మాన్ ప్రతి కిమేవం భాషసే ఇత్యత ఆహ యదితి– యద్యస్మాత్ వధూనాం ప్రతివ్రతానాం స్త్రీణాం క్షణమపి క్షణకాలమపి అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా. పత్యుర్భర్తుః దాస్యాత్ సేవాయాః విరతిః ఉపరమః నక్షమం నయుక్తం దుస్త్యజాం పతిసేవాం సంత్యజ్య యస్మా ద్భ్యాయ మేవమాగతా స్తస్మా న్మయేద్ధం పృష్ట మితి భావః. 66

గ॥ ఏవ మభిహితవతి భగవతి॥

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తరీత్యా భగవతి కృష్ణే అభిహితవతి ఉక్తవతిసతి.

శ్లో॥ పరాతిసంధానధురంధరం తదా తదాశయం వ్రీడభరా న్నతానతాః
విచారయంతిస్మ పరంపరం పరాం పరామృశ న్నుత్తరపూరణే గిరామ్.

పరేతి॥ వ్రీడభరాత్ లజ్జాతిశయా న్నతా న్నమ్రాః తాః స్త్రియః తదా తదానీం పరాతిసంధానధురంధరం పరవంచనచతురం తదాశయం శ్రీకృష్ణహృదయం నవి చారయన్తిస్మ నవిదుః ఉత్తరపూరణే ఉత్తరప్రదానవిషయే గిరాం వాచాం పరం పరాం పరం ధారామేవ పరామృశన్ అయం వంచయతీత్యజ్ఞాత్వా కిమస్యోత్తర మితి ఋజుబుద్ధ్యా విచారితవత్య ఇత్యర్థః. 67

గ॥ అథ తా స్తదీయాం మాయ మనుమాయ స్వాకాశయం ప్రకాశ యంత్యో మత్తకాశిన్య స్తదనుకూలం కౌటిల్య మేవ మవాదిషుః.

అత ఇతి॥ అనన్తరం తదీయాం కృష్ణసంబంధినీం మాయాం కపట మనుమాయ స్మిత కటాక్షవిక్షేపాదిభిః ఊహిత్వా జ్ఞాత్వేత్యర్థః. స్వకాశయం సంభోగవాంఛారూపం స్వహృదయం ప్రకాశయన్త్యః ప్రకటయన్త్యః మత్తకాశిన్యః స్త్రియః తదనుకూలం తస్య కుటిలస్య కృష్ణస్య అనుకూల మనుగుణం యథాతథా సకౌటిల్యం సవక్రం ఏవం వక్ష్యమాణం వచన మవాదిషుః ఊచుః. 68

శ్లో॥ రామా నభీష్టకృత మాశ్రయతో విరాగ
మభ్యర్ణ మీశ తవ ముగ్ధదృశాం శ్రితానామ్
నిర్వాణ ముద్భటభవప్రతికూలకర్మ
భాజాం కథం ను న భవే దరతిస్పృశా నః.

రామేతి॥ హేఈశ పరమేశ్వర రామానభీష్టకృతం అభీష్టం కరోతీ త్యభీష్టకృత్ స నభవతీ త్యనభీష్టకృత్ రామాణామ్ స్త్రీణా మనభీష్టకృత్ అనిష్టకృత్ తం తథా భూతం విరాగం వైరాగ్య మాశ్రియతః భజతః స్వాధీనమాయత్వాత్ స్త్రీష్ణు మాయామయేష్వనురక్తస్యేత్యర్థః. తవ అభ్యర్ణం సమీపం శ్రితానాం ప్రాప్తా నాం త్వాం శరణాగతానా మిత్యర్థః. ఉద్భటభవప్రతికూలకర్మభాజాం ఉద్భటం దుస్సహం భవప్రతికూలం సంసారవిరోధి కర్మ పుత్రగృహాదిపరిత్యాగరూపం కార్యం భజన్తీతి భాజః తాసాం తథోక్తానాం పుత్రాదిసౌఖ్యం త్యక్తవతీనా మిత్యర్థః. అతఏవ అరతిస్పృశాం అరతిం విరాగం స్పృశన్తీతి అరతిస్పృశః తాసాం విరక్తానా మిత్యర్థః. ముగ్ధదృశాం మందబుద్ధీనా మాత్మానాత్మవివేకశూన్యానా మిత్యర్థః నః అస్మాకమ్ నిర్వాణం మోక్షః కథం నభవేత్ భవేదేవ. భవా నతివిరక్తతయా తిరస్కృతస్త్రీసుఖః సర్వజ్ఞశ్చ వయంచ విరక్తా ఇత్యతః ప్రమాణం పుత్రాదీ న్పరిత్యజ్యాత్రాగమనమేవ. తథా చ త్వాం శరణంగతానా మస్మాకం మంద బుద్ధీనాం త్వదనుగ్రహేణ మోక్ష స్స్యాదేవేతి భావః. ఏతేన పతివ్రతాభి రప్యస్మాభి ర్మముక్షయా పతిసేవా త్యక్తా త్వం సర్వేశ్వర ఉపసృతశ్చ - ఇతీదం ద్వయం న దోషావహమితి ఋజుబుద్ధ్యా శ్రీకృష్ణప్రశ్నస్య దత్త ముత్తరం. వ్యంగ్యార్థస్తు-రామస్య అనభీష్టో రావణః తేన కృతం ధృతం విరాగం సన్న్యాస మాశ్రియతః రావణసన్న్యాసన్యాయేన విరక్తాభాసస్యేత్యర్థః. తవ అభ్యర్ణం శ్రితానాం ఉద్భటస్య భవప్రతికూలస్య శివరిపోః మన్మథస్య కర్మ బాణప్రక్షేపణరూపో వ్యాపారః తద్భాజాం మదనశరీరవిశీర్ణానా మిత్యర్థః. అరతిస్పృశాం చిరా దప్యలబ్ధసురతానాం ముగ్ధ దృశాం వామాక్షీణాం నః అస్మాకం హేఈశ సమర్థ నిర్వాణసుఖం కథం నభవేత్ విరక్త ఇవ కిమస్మాన్ వంచయసి యథేచ్ఛం యభస్వేతి భావః. అన్యథా చేదం పద్యం వ్యాఖ్యాయతే-రామాణాం పశూనా మప్యనభీష్టం పీడా మర్థాత్ శ్రోత్ర సంబంధినీం కృణాతి హినస్తి హరతీత్యర్థః. రామానభీష్టకృత్ తం-'రామః పశౌ జామ దగ్న్యే' ఇతి రత్నమాలా. "శిశు ర్వేత్తి పశు ర్వేత్తి వేత్తి గానరసం ఫణీ" ఇతి వచనాదితి

భావః. విరాగ వివిధం రాగం గీతవిశేష మాశ్రయత స్తవ అభ్యర్ణం శ్రితానాం
గానశ్రవణార్థం న తు సంభోగార్థమితి భావః. ముగ్ధదృశాం యుక్తాయుక్తవివేక
శూన్యానా మిత్యర్థః. రహసి పరపురుషసకాశం గతాసు కామినీషు జనోఽన్యథా
మనుతే ఇతి అజానానా మిత్యర్థః. అత ఏవ ఉద్భటభవప్రతికూలకర్మభాజాం దుస్సహ
పుత్రధనాదిత్యాగరూపసంసారవిరోధి కర్మ కృతవతీనాం. నను కుత ఏవం కృతం
సాహసిక మత ఆహుః అరతి స్పృశామితి- గానరసలోలుపతయా సర్వత్రారతిం
ప్రాప్తవతీనా మిత్యర్థః. నః అస్మాకం నిర్వాణం గానరసానుభవా దానన్దః కథం
నభవేత్ భవేదేవ. యది గృహేష్వేవ అస్మాకం స్థితి స్స్యాత్ తర్హి త్వద్గానరసాను
భవసుఖం నస్యాదిత్యేతదర్థం వయ మాగతాః. నపున స్త్వత్సంభోగార్థం యేన త్వ
య్యైవముచ్యతేతి పరమార్థః. 69

అవ. నను సమాప్తంగానం తూర్ణం గృహాన్ వ్రజత అపఖ్యాతిస్స్యాదస్మాకమత ఆహుః

శ్లో॥ అఖిలేశధియా హి భీరవ శ్శరణం త్వాం సమనోభవాధయః
అభజామ వయం పరిగ్రహే విరసో యాసి కథన్న్వపౌరుషమ్.

అఖిలేతి॥ భీరవః స్త్రియః భయశీలత్వాభిప్రాయగర్భమిదం స్త్రీత్వాద్భయశీలత్వాచ్చ
న వయం పున ర్గృహాన్ గన్తుం శక్నుమ ఇతి భావః. అత ఏవ సమనోభవాధయః
మనసి భవతీతి మనోభవః ఆధిః వ్యథా తేన సహితాః స్సమనోభవాధయః.
పుంస్యాధి ర్మానసీ వ్యథేతి ఆధిశబ్దేనైవ వివక్షితార్థప్రతీతౌ మనశ్శబ్దస్య పున రుపా
దానా దాధే రాధిక్యం గమ్యతే. కథం వా అస్మాభిః పునః గృహం ప్రాప్యేతేతి
భృశం నిర్విణ్ణా ఇత్యర్థః. వయం అఖిలేశధియా అఖిలేశః సర్వరక్షకః త్వమితి బుద్ధ్వా
త్వాం శరణం రక్షితారం అభజామ ప్రాప్తవత్యః. బకాదిమహాసురవిధ్వంసకస్య
తవాశ్రియణేన చోరసర్పాదిభయాపగతిపూర్వకం పునర్గృహప్రాప్తి ర్భవేదితి
మత్వా త్వాం శరణాగతా ఇతి భావః. పరిగ్రహే స్వీకారే రక్షణే ఇతియావత్.
విరసః అనిచ్ఛుస్సన్ అపౌరుషం అబలత్వం కథం ను యాసి కథం వా భజసి
శరణాగతానాం తత్రాపి స్త్రీణా న్తత్రాప్యనాథానా మస్మాకం పరిత్రాణం తవ
యుక్తమితి భావః. యద్వా- నను విరక్తానాం యుష్మాకం కుతో మచ్ఛరణాగతిః
సర్వేశ్వరం శరణం భజధ్వ మత ఆహుః - భీరవః సంసారా దితి శేషః భయశీలాః
సమనోభవాధయః సాంసారికమనోవ్యాధిపరితప్తా ఇత్యర్థః. వయం అఖిలేశధియా
త్వమేవ సర్వేశ్వర ఇతి బుద్ధ్వా త్వాం శరణ మభజామ పరిగ్రహే విరసస్సన్ కథ
మపౌరుషం యాసి సర్వేశ్వరత్వా త్త్వమేవాస్మాకం శరణమితిభావః. వ్యంగ్యార్థస్తు-
సమనోభవాధయః మనోభవేన మన్మథేన కృతా ఆధి ర్మనోభవాధిః తేన సహితాః
అత్యన్తత్వద్విరహానలపరిదగ్ధా ఇతి భావః. భీరవః స్త్రియో వయం అఖిలేశధియా అఖి
లానాం స్త్రీణా మీశః పతి రఖిలేశః స ఇతి ధియా సర్వాత్మకత్వా త్త్వమేవాస్మాకం
పతి రితి బుద్ధ్యేత్యర్థః. భగవత స్సర్వాత్మకత్వా త్పత్యౌ భగవద్బుద్ధిస్తు సహజాభగవతి

పతిత్వబుద్ధిస్తు ప్రౌఢోక్తి రితి జ్ఞేయం. త్వాం శరణ మభజామ పరిగ్రహే పత్న్యాం ప్రత్యేకాభిప్రాయా దేకత్వవ్యపదేశః. త్వత్పత్నీష్వస్మాస్విత్యర్థః. తవ అఖిలస్త్రీపతిత్వాద్వయం త్వత్పత్న్య ఏవేతి భావః. పత్నీపరిజనా చానమూలశాపాః పరిగ్రహా ఇత్యమరః. విరసః విరక్తస్సన్ కథ మపౌరుషం క్లీబత్వం యాసి 'పుంభావే తత్క్రియాయాం చ పౌరుష' మిత్యమరః‌‌– 70

గ॥ ఏవ మభిదధాన మాభీరతరుణీగణ మనివార్య ధైర్యమవధార్య మురరిపు రరీరమత్.

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తవిధయా అభిదధానం భాషమాణం ఆభీరతరుణీగణం గోపాంగనాసంఘం అనివార్యధైర్యం అనివార్యం నివారయితు మశక్యం ధైర్యం ధీరత్వం యస్య తం తథోక్త మవధార్య నిశ్చిత్య మురరిపుః కృష్ణః అరీరమత్ రమయామాస. రమతేర్ణ్యన్తా చ్చఙి సన్వద్భావః. మురరిపు రాభీరతరుణీగణ మరీరమదిత్యన్వయః– 91

అవ. రమణప్రకారమేవ వర్ణయతి తత్రాదా శ్లోకత్రయేన. కామినీకర్తృకం శ్రీకృష్ణరమణం వర్ణయతి రమణీత్యాదినా–

శ్లో॥ రమణీ సరోజరమణీయలోచనా
మధురాధరా శ్రమమధురాధరాపి కా
రుచిరా చిరాంశురుచిరాశయం తదా
తరలీచకార మురలీవినోదినః

రమణీతి॥ సరోజరమణీయలోచనా కమలవన్మనోజ్ఞనేత్రా మధురాధరా మధురః స్వాదుః అధరః యస్యా స్సా శ్రమమధురాధరా శ్రమస్య సురతాయాసస్య ధూః శ్రమధురా ఋక్పూరబ్ధూ రితి సమాసాన్తోఽప్రత్యయః– అజాద్యతష్టాప్. ధరతీతి ధరః పచాద్యచ్. స్త్రియాం టాప్. శ్రమధురాయాధరా తథోక్తా రుచిరా మనోజ్ఞా అచిరాంశురుచిః అంచిరాంశో ర్విద్యుతః రుచి రివ రుచిః కాన్తిః యస్యా స్సా– నిదర్శనాలంకారః. ఏవంవిధా కాపి రమణీ కాచన స్త్రీ మురలీవినోదినః వేణునాదరసికస్య కృష్ణస్య ఆశయం హృదయం తదా రతిసమయే తరలీచకార కమ్పయామాస. యద్వా. నేదం సురతదశావర్ణన ముత్తరత్ర కరిష్యమాణత్వాదితి శ్రమః వనసంచారజన్యఆయాసః తదా ఆగమనసమయే ఇతి చ వ్యాఖ్యేయమ్. ఛేకానుప్రాసః. 72

శ్లో॥ తరుణీవిలోలతరుణీహ కాననే
మలయానిలేన కలయా విధోస్సమా
అపరా సమాగమపరా మనోరమా
రమయాంబభూవ రమయా సమా హరిమ్.

తరుణీతి॥ విధోశ్చన్ద్రస్య కలయా లేఖయా సమా తుల్యా రమయా లక్ష్మ్యా సమా తుల్యా చ ఇత్యుపమాద్వయం – అత ఏవ మనోరమా మనోజ్ఞా సమాగమపరా సంయోగాసక్తా అపరా అన్యా తరుణీ యువతీ మలయానిలేన మలయపర్వతా

ద్దాగచ్ఛతా వాయునా హేతునా విలోలతరుణి విలోలా శ్చంచలా స్తరవః యస్మిం స్తస్మిన్ తథోక్తే ఇహ అస్మిన్ కాననే హరిం కృష్ణం రమయాంబభూవ రమయా మాస. అత్ర మలయానిలరూపోద్దీపనవిభావేన చన్ద్రికళాదిసదృశనాయికారూపాలం బనవిభావేన చ సహిత శ్శృంగారసశ్చర్వణాస్పదం భవతి. 73

శ్లో॥ దరస్మేరై ర్లజ్జాసుభగసుభగైః ప్రేమలహరీ
లలత్కల్లోలాభై రసమశరనారాచసహజైః
తదా కాచి న్మందస్మితమధుపరీరంభమధురైః
కృశాంగీ సానంగై ర్మురరిపు మపాంగై స్సమకిరత్.

దరస్మేరై రితి॥ తదా కాచి త్కృశాంగీ కాచన తన్వీ దరస్మేరైః ఈషత్స్మేరైః స్ఫుర ద్భ్రూభపక్షతారం యత్తత్స్మేరమితి కథ్యతే ఇతిభావప్రకాశః. లజ్జాసుభగసుభగైః లజ్జయా వ్రీడయా సుభగసుభగైః అత్యన్తసుభగైః స్వానుకూల్యప్రకాశకై రితి యావత్. తదుక్తం 'సవ్రీడలోకనేనైవ స్వానుకూల్యనివేదన' మితి. ప్రేమలహరీలల త్కల్లోలాభైః ప్రేమలహర్యాం స్నేహప్రవాహే లలతాం క్రీడతాం కల్లోలానాం తరంగాణామివ ఆభా కాన్తి ర్యేషా న్తైః తత్తుల్యై రిత్యర్థః. ప్రియదృష్టిప్రతిఘాతేన ఔత్సుక్యేన చ యథాక్రమ మాసారప్రసారాభ్యా మంగీకృతతరంగభంగికై రితిభావః. అతఏవైతే సోత్సుకా స్తరంగితాశ్చ తదుక్తం-'సోత్సుకం యద్యదాలోక్య భూయో భూయో విలోకనం కల్లోల ఇవ యత్కాన్తి శ్ఛేద స్తత్తరంగిత' మితి. అసమశర నారాచసహజైః మన్మథబాణసదృశైః ఏతేన అతితీవ్రత్వం వ్యక్తం.మందస్మితమధుపరీ రంభమధురైః మందస్మితం మందహసితం తదేవ మధు మద్యం తస్య పరీరంభేణ సంపర్కేణ మధురైః స్వాదుభిః అతఏవైతే సంభోగౌత్సుక్యసూచకా స్సాప హారాశ్చ. తదుక్తం - 'కటాక్షై ర్హాసగర్భైస్తు సంభోగౌత్సుక్యభావనా శీతలీక్రియతే భావో యేన తన్మధురం స్మిత' మితి-సానంగై స్సమన్మథైః విరక్తస్యాపి క్షోభకై రిత్యర్థః. 'యద్దర్శనే విరక్తోఽపి క్షుభ్యతే తత్సమన్మథ' మిత్యుక్తత్వాత్. ఈదృశైః అపాంగైః కటాక్షైః మురరిపుం కృష్ణం సమకిరత్ విచిక్షేప. కౄ విక్షేపే ఇతిధాతో స్సంపూర్వకా ల్లజ్.ఏతాదృశాపాంగాన్ శ్రీకృష్ణే వవర్షేత్యర్థః. 74

తతః॥ ఏవం గోపీకటాక్షక్షతివశాత్ శ్రీకృష్ణమనఃక్షోభాన న్తర మిత్యర్థః.

శ్లో॥ హరి స్స్మరపరీతాపవిధురా మధురాధరాః
న్యషించ చ్చంచలాపాంగీ రేవం నర్మవచోఽమృతైః.

హరిరితి॥ హరిః కృష్ణః స్మరపరీతాపవిధురాః మన్మథసంతాపవివశాః మధురాధరాః స్వాద్వధరోష్ఠాః చంచలాపాంగీః చపలకటాక్షాః స్త్రియః కర్మ- ఏవం వక్ష్యమాణ రీత్యా నర్మవచోమృతైః విలాసవాక్సుధాధారాభిః న్యషించత్ అభిషిషేచ.స్వాంగాదితి జీషః నఖోత్రిడాదిబహ్వచ ఇత్యనేన నిషేధాత్ చంచలాపాంగీత్యత్ర జీష్ ప్రామాదిక ఏవేతి ప్రామాణికాః. చంచలాభాంగీ రితి పఠితే తు న కోఽపి దోషః- అంగగాత్ర

కంఠేభ్య ఇతి వార్తికాత్ జీపస్సిద్ధేః. చంచలా విద్యుత్ తస్యా ఇవాభా యస్య తత్
చంచలాభ మంగం శరీరం యస్యాః సా తథోక్తా విద్యున్నిభేత్యర్థః. 75

అవ. అథ నవభి స్తన్నర్మవచాంసి వర్ణయతి ఉత్తేజనేత్యాదిభిః—

శ్లో॥ ఉత్తేజనాఘర్షణజా న రత్నహేమ్నో రివాభా తవ సౌకుమార్యాత్
ప్రియే వినిర్మాయ తనుం విధి స్తే తతో ను లావణ్యరసై రసించత్.

ఉత్తేజనేతి॥ సౌకుమార్యాత్ సుకుమారత్వాద్ధేతోః తవ తే ఆభా కాన్తిః రత్నహేమ్నోః మణిసువర్ణయో రాభేవ ఉత్తేజనాఘర్షణజా ఉత్తేజనా శాణోల్లేఖనం ఘర్షణం లోహవిశేషేణ ఘట్టనం తాభ్యాం జాయతే ఇతి తజ్జా న నభవతి ఉత్తేజనయా రత్నస్య ఘర్షణేన సువర్ణస్య చ యథా ఆభా ప్రోల్లసతి తద్వన్న తవ కుతః రత్నహేమ్నోః కఠినత్వాత్ తవ సౌకుమార్యాచ్చేతిభావః. అత్ర సోపాధికకాన్తిమద్రత్నహేమాపేక్షయా నిరుపాధికకాన్తిశాలినీ కాన్తా అతిరిచ్యతే ఇతి వ్యతిరేకాలంకారః. ఉత్తేజనయా రత్నస్య కాన్తి ర్ఘర్షణేన సువర్ణస్యేతి యథాసంఖ్య మన్వయా ద్యథాసంఖ్యాలంకారః. సౌకుమార్యహేతునా కాన్త్యావ్యతిరేకస్య స్థాపితత్వాత్పదార్థహేతుకం కావ్యలింగం చ-త్రయాణాం సంకరః. హేప్రియే ప్రేయసి విధిః బ్రహ్మా తే తవ తనుం దేహం వినిర్మాయ కృత్వా తతః నిర్మాణానన్తరం లావణ్యరసైః భూయిష్టం తేజ ఏవాద్భి ర్బహుళాభి ర్మృదూకృతం 'చక్షురానన్దజనకం లావణ్య' మితి కథ్యతే, ఇత్యుక్తలక్షణః మృదులచ్ఛాయావిశేషో లావణ్య మిత్యుచ్యతే. తదేవ రసాః జలాని తైః అసించన్ను ఆర్ద్రీచకార కిమ్ ఉత్ప్రేక్షా. లావణ్యరూపద్రవద్రవ్యసంబంధా త్త్వదంగస్యేదం మార్దవం నత్వన్యథేతి భావః. 76

శ్లో॥ త్వదూరుశోభాభిభవేన రంభాస్తంభా నిజం దంభ మయి త్యజంతః
మోచాభిధానం దధు రర్థయుక్తం కథం జడస్యోరుసమానతా స్యాత్.

త్వదూర్వితి॥ అయి ప్రేయసి త్వదూరుశోభాభిభవేన తవ ఊర్వోః శోభా త్వదూరుశోభా తస్యాః సకాశా దభిభవః తిరస్కారః తేన యద్వా-త్వదూరుశోభాయా ఇతి కర్తరి షష్ఠ్యా సమాసః. త్వదూరుశోభాకర్తృకాభిభవేనేత్యర్థః. హేతునా రంభాస్తంభాః కదళీప్రకాండాః నిజం స్వకం దంభం గర్వం త్యజన్తస్సన్తః ముచన్తస్సన్తః అర్థయుక్త మన్వర్థం మోచాభిదానం మోచా ఇతి నామ దధుః ధృతవన్తః త్వచం ముంచతీతి మోచేతి వ్యుత్పన్నస్య నామ్నః దంభం ముంచతీతి మోచతి యోగతోన్యార్థత్వప్రకల్పనా న్నిరుక్త్యలంకారః. 'నిరుక్తి ర్యోగతో నామ్నా మన్యార్థత్వప్రకల్పన' మితి లక్షణాత్. జడస్య అత్యన్తశీతలస్య ఊరుసమానతా కథం స్యాత్ త్వదూరుసామ్యం కథం భవేత్. 'ఏకాన్తశైత్యా కదళీవిశేషా' ఇతి కుమారసంభవే. జడస్య అజ్ఞస్య ఉరుసమానతా ఉరవో మహాన్తః తైః సామ్యం కథం స్యాదితి ధ్వనిః, అత్ర రంభాస్తంభానా మూరుశోభాభివం ప్రతి యజ్జడత్వం

హేతు ర్ధ్వనితం తస్య తురీయపాదేన కవినా స్వత ఏవ ప్రపఞ్చితత్వా ద్గుణీభూత వ్యంగ్యమ్. తేన వాక్యార్థహేతుకం పదార్థహేతుకం వా కావ్యలింగ మలంకారః. 77

శ్లో॥ ఆవిర్భవే ద్యత్ర లతాసు పుష్పం తత్రైవ దృష్టః ఫలసంభవోఽపి
ఉదేతి చిత్రం తరుణీలతే తే పుష్పం క్వచి త్క్వాపి శలాటుయుగ్మమ్.

ఆవిరితి॥ లతాసు వల్లీషు యత్ర స్థలే పుష్పం ప్రసూన మావిర్భవేత్ ఉత్పద్యేత తత్రైవ తస్మిన్ ప్రదేశే ఏవ ఫలసంభవోఽపి ఫలోత్పత్తి శ్చ దృష్టః అవలోకితః అస్మాభి రితి శేషః. ఫలపుష్పయో స్సామానాధికరణ్యం ప్రత్యక్ష మితి భావః. హేతరుణీలతే లతేవ తరుణీ తరుణీలతా తత్సంబుద్ధిః తే తవ క్వచిత్ స్థలే గుహ్యే ఇత్యర్థః. పుష్పం రజః ప్రసూనం చ ఉదేతి జాయతే క్వాపి తతోఽన్యస్మిన్ క్వచిత్ స్థలే వక్షసీత్యర్థః. శలాటుయుగ్మం నిగీర్ణలక్షణాతిశయోక్త్యా స్తనద్వయం అపక్వఫలయుగ్మంచ 'ఆమే ఫలే శలాటు స్స్యా' దిత్యమరః. ఉదేతీతి పూర్వేణాన్వయః. చిత్రం అద్భుతం ఫలపుష్పయో ర్వైయధికరణ్యా మాశ్చర్య మిత్యర్థః. అసంగత్యలంకారః—'విరుద్ధం భిన్నదేశత్వం కార్యహేత్వో రసంగతి' రితి లక్షణాత్. ఫలోత్పత్తిం ప్రతి పుష్పస్య కారణత్వం ప్రత్యక్షం హి. తరుణీలతేతి త్యుపమాలంకార శ్చాస్యోజ్జీవకః. తరుణీరూపా లతేతి రూపకాలంకారోఽపి సువచ ఏవ. శలాటుయుగ్మ మిత్యత్రాతిశయోక్తి స్సోఽపి అసంగత్యుద్భాపక ఏవ. ఏవం పుష్ప మిత్యత్ర శ్లేషోఽపీతి. ఉపమాశ్లేషాతిశయోక్తిభిః రూపకశ్లేషాతిశయోక్తిభి ర్వా ఉజ్జీవితోఽసంగత్యలంకార ఇతి జ్ఞేయమ్. 78

శ్లో॥ బధ్నాసి చేతో హరతః పరస్య కుచావితీమౌ కిము కంచుకేన
తథాపి నైత త్త్యజతః కఠోర శ్శీలం నిజం నిగ్రహత స్త్యజేత్కః.

బధ్నాసీతి॥ ఇమౌ మదీయౌ కుచౌ స్తనౌ పరస్య పరమాత్మనః అన్యస్యేతి చ చేతః చిత్తం ధనస్థానీయ మితి భావః. హరతః అపహరతః హరతే ర్లటి తసిరూప మిదం. ఇతి హేతోః ఇతి మత్వేతి వా ఇమౌ కుచావితి పునరపి సంబధ్యేతే కర్మభూతౌ. కంచుకేన కుచబంధనవస్త్రవిశేషేణ బధ్నాసి కిము రుణత్సి కిం పీడయసి కిమిత్యర్థః. చోరస్య బంధనతాడనాదిక మవశ్యం కర్తవ్య మితి భావః హేతూత్ప్రేక్షాలంకారః. తథాపి బంధనేఽపి ఇమౌ కుచా విత్యత్రాపి సంబధ్యేతే కర్తృభూతౌ. ఏతత్పరచిత్త ధనచౌర్యం నత్యజతః న ముంచతః 'సర్వ మభ్యర్హితం వస్తు ప్రచ్ఛాదన మపేక్షతే' ఇతి న్యాయేన కంచుకధారణే సతి పూర్వాపేక్షయా ప్యతిమనోహరత్వాదితి భావః. యుక్తం చైత దిత్యాహ—కఠోరః కఠినః కః పుమాన్ నిజం స్వకీయం శీలం స్వభావం నిగ్రహతః నిర్బంధా ద్ధేతోః త్యజేత్ ముంచేత్ నకోఽపీత్యర్థః. నహి యేన కేనాప్యుపాయేన స్వభావోఽన్యథా కర్తుం శక్యతే ఇతి భావః. సామాన్యేన విశేషసమర్థన రూపోఽర్థాన్తరన్యాసః. ఉక్తి 'రర్థాన్తరన్యాస స్స్యా త్సామాన్యవిశేషయోః' రితి లక్షణాత్. 79

శ్లో॥ పురామునా కంచుకకేన ముగ్ధే కిన్నామ భద్రం విహితం న జానే
భజత్యసౌ యత్తపసాప్యలభ్య మనారతం త్వత్కుచకుంభసంగమ్.

పురేతి॥ హేముగ్ధే సుందరి అమునా పరిదృశ్యమానేన కంచుకకేన కంచుకఏవకంచుకకః స్వార్థే కప్రత్యయః. తేన పురా పూర్వజన్మని కిన్నామ కింవా భద్రం కుశలం విహితం సంపాదితం అస్తీతిశేషః. కిమప్యనిర్వాచ్య మత్యధికం భద్రం ప్రాగ్భవీయం కంచుకస్య విద్యతే ఇతిభావః. నజానే అహం తన్న వేద్మీత్యర్థః. ననుభవదవిదితస్య ప్రాగ్భవీయకంచుకభద్రస్యసత్త్వే కిం ప్రమాణ మత ఆహ. భజతీతి-యద్యస్మాద్ధేతోః అసౌ కంచుకః తపసా కృచ్ఛ్రచాంద్రాయణాదిలక్షణేన చిత్తైకాగ్ర్యలక్షణేన వా అపి అలభ్యం లబ్ధు మశక్యం త్వత్కుచకుంభసంగం కుంభావివ కుచౌ కుచకుంభౌ తవ కుచకుంభౌ త్వత్కుచకుంభౌ తయోస్సంగం సంబంధం అనారత మవిచ్ఛిన్నం యథా తథా భజతి ప్రాప్నోతి. అత్ర ఉత్తరవాక్యార్థేన పూర్వవాక్యార్థస్య సమర్థనాత్కావ్యలింగం. సర్వజ్ఞేన కృష్ణేనాప్యవిదితం భద్రమస్తీతి అచేతనస్య కంచుకస్య ప్రాగ్భవీయం భద్రమితి చ కథనా దసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిద్వయం. ఏతైః సర్వలోకసుకృతపరిపాకస్య కృష్ణస్యాపి ప్రాయశ ఏవ గోపీకుచసంబంధః నత్వవిరతమిత్యహో అస్య కంచుకస్య భాగ్యాతిశయ ఇతి ఫలితమ్. 80

శ్లో॥ విధి ర్విధిత్సు ర్విధునా తవాస్యం సారంగసారాంశమపీహ తేనే
ముఖే మృగస్యాక్షియుగం మదస్తు ఫాలే తవాస్తే తత ఏవ బాలే.

విధిరితి॥ విధిర్బ్రహ్మా విధునా చంద్రేణ ఉపాదానభూతేన తవ తే ఆస్యం ముఖం విధిత్సుః చికీర్షుస్సన్ కుర్వన్సన్నిత్యర్థః. ఇహ ముఖే సారంగసారాంశమపి సారంగస్య మృగస్యచన్ద్రాన్తఃకళంకరూపేణ ప్రతీయమానస్యేత్యర్థః. సారాంశం స్థిరాంశమపి తేనే చకార చిక్షేపేత్యర్థః. తతఏవ తస్మాదేవ హేబాలే ముగ్ధే తవ ముఖే వదనే మృగస్యాక్షియుగం నేత్రద్వన్ద్వం ఆస్తే వర్తతే. స్త్రీణాం మృగాక్షిత్వా దితిభావః. తథా తవ ఫాలే తు లలాటే తు మృగస్య మదః కస్తూరీ ఆస్తే విద్యతే తిలకస్వరూపేణేతిభావః. సారంగస్య సర్వాంశేష్వపి నేత్రరూపో మదరూపశ్చాంశ ఉత్కృష్టఇతి సర్వజనవిదితం తస్మాత్ సర్వం చన్ద్రం గోపీముఖరూపేణ పరిణమయ్య తత్కళంకభూతమృగస్య అసారాంశం త్యక్త్వా సారాంశమాత్రం విధి స్తన్ముఖే చిక్షేప ఇతిభావః. గమ్యోత్ప్రేక్షాలంకారః. కించ సహజయో రక్ష్ణో ర్విధికృతత్వసంబంధే సత్యపి ఆగన్తుకస్య మదస్య గోపీనిహితస్య విధికృతత్వాసంబంధా త్తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః. ముఖచికీర్షాసమయే సారంగసారాంశనిధానాధికరణస్యైవాభావా త్కుర్వన్సన్నితి మయా యథా కథంచిత్సమాధాపితం-విధాయ వేధా విధునా తవాస్య-మితి పఠితంచేన్నకోఽపి దోషః. అత్రముఖం చన్ద్రవత్ అక్షిణీ తన్మృగనేత్రవత్ కస్తూరీతిలకం తన్మృగ మదబిందువచ్చ భాతీతి ఉపమా వ్యజ్యతే. 81

శ్లో॥ తవాననాదర్శతలేఽధరోఽసౌ తుండీఫలస్య ప్రతిబింబ ఏవ
ముగ్ధే ఫలేఽస్మిన్ కథ మన్యథా తు ఘటేత బింబవ్యవహార ఏషః.

తవేతి॥ హేముగ్ధే సుందరి తవ తే ఆననాదర్శతలే ముఖరూపదర్పణా న్తః దర్పణతుల్యా ముఖా న్త రిత్యుపమా వా అసౌ దృశ్యమానః అధరః అధరోష్ఠః తుండీఫలస్య బింబ ఫలస్య 'బింబీరక్తఫలాతుండీ' ఇతి వైద్యకే-ప్రతిబింబః ప్రతిఫలః భవతీతి శేషః. ఏవేత్య వధారణే. అవధారణధ్వనితార్థమాహ ఫలే ఇత్యాదినా-అన్యథా తు అధరస్య తుండీ ఫలప్రతిబింబత్వానంగీకారే తు అస్మిన్ ఫలే బింబీఫలే ఏషః సర్వలోకసిద్ధః బింబ వ్యవహారః బింబమితి వ్యవహారః ఏతస్య బింబపదాభిధేయత్వ మిత్యర్థః. కథం కేన ప్రకారేణ ఘటేత యుజ్యేత యుక్తస్స్యాత్ న కథమపీ త్యర్థః. ప్రతిబింబా భావే బింబమితివ్యవహారో నఘటతే ఇతి భావః. అత్ర అపరోక్షలతాదిస్థబింబీఫలస్య ముఖాదర్శప్రతిఫలనాసంబంధేఽపి తత్సంబంధో క్తే రతిశయో క్తిః. అధరే అధరత్వ మప హ్నుత్య బింబీఫలప్రతిబింబత్వారోపణా దపహ్నవాలంకారః. అయం చ ఆననా దర్శేతి రూపకోజ్జీవితః. బింబ్యాః ఫలం బింబం ఇతివ్యుత్పన్నస్య బింబశబ్దస్య బింబతీతి బింబమితియోగతో న్యార్థత్వ ప్రకల్పనా న్నిరు క్తిః. బింబీఫలస్య బింబఫలత్వరూపేణైవ బింబవ్యవహారయోగ్యతాయాం సిద్ధాయాం తదయోగ్యత్వ కథనాత్ అతిశయో క్తిః.

శ్లో॥ సమగ్రమంగం తవ చంచలాక్షి హారిద్రచూర్ణేన విధాయ వేధాః
సుధాం న్యధా న్నూన మిహాధరోష్ఠే యదత్ర రాగాతిశయోపలంభః.

సమగ్రమితి॥ హేచంచలాక్షి చపలనేత్రి వేధాః విధాతా తవ సమగ్రం సర్వ మ వ్యంగం దేహం హారిద్రచూర్ణేన 'నిశాఖ్యా కాంచనీ పీతా హారిద్రా వరవర్ణినీ' ఇత్యమరః. హారిద్రాయాః పీతాయాః (ఆంధ్రే పసుపు) అయం హారిద్రః తస్యేద మిత్యణ్. స చాసౌ చూర్ణః రజః తేన ఉపాదానభూతేన విధాయ కృత్వా ఇహ అస్మిన్ అధరోష్ఠే అధరే సుధాం తాంబూలోపయుక్తశిలాచూర్ణ మమృతంచ న్యధాత్ నిహితవాన్. నూన మిత్యుత్ప్రేక్షా. సుధాశబ్దగతశ్లేషసంకీర్ణేయమ్. యద్య స్మాత్ అత్ర అధరే రాగాతిశయోపలంభః రాగాతిశయస్య ఆరుణ్యాధిక్యస్య ప్రేమాతిరేకస్య చ ఉపలంభః ప్రాప్తి ర్దర్శన మితి యావత్ భవతీతి శేషః. హారిద్రా చూర్ణ స్సుధానిధానే సరక్తవర్ణో భవతీతి ప్రసిద్ధం. అత్రపాదత్రయప్రతిపాదితస్య అర్థస్య తురీయపాదేన సమర్థనా త్కావ్యలింగం-తచ్చ శ్లేషసంకీర్ణం. న చ శ్లేషోజ్జీవిత మితి వాచ్యం. రాగసుధాశబ్దగతశ్లేషం వినాపి తత్సిద్ధేః. సర్వమంగంహారిద్రవత్పీతం అధరస్తు సుధానిధానారుణహారిద్రవ ద్రక్త ఇతి ఉపమా వ్యజ్యతే. 83

శ్లో॥ సుదూరదర్శిన్యపి లోచనే తే భవత్యవార్యప్రసృతిలంఘనేచ్ఛే
తమస్సమూహాప్రణయిత్వ మస్య న వాలభారే మలినే కథం ను.

సుదూరేతి॥ సుదూరదర్శిని అతిదీర్ఘదర్శిని ఆస్తికతయా విమృశ్యకారిణి ఇతి చ అపి తే తవ లోచనే నయనే సప్తమ్యేకవచన మిదం. అవార్యప్రసృతిలంఘనేచ్ఛే

అవార్యాయాః అనతిక్రమణీయాయాః శ్రుతేః శ్రవణస్య లంఘనే అతిక్రమణే ఇచ్ఛా వాంఛా యస్య తస్మిన్ తథోక్తే అన్యత్ర— అవార్యాయాః శ్రుతే ర్వేదస్య లంఘనే ఇచ్ఛా యస్య తస్మిన్ తథోక్తే ఇతి చ భవతి సతి మలినే నీలే అశుచౌ చ వాలభారే చికురప్రకరే వబయో రభేదా న్మూర్ఖసంఘే చ తమస్సమూహప్రణయిత్వం గాఢాంధకారసాదృశ్యం అజ్ఞానపారవశ్యం చ నాస్తు కిం నభవతు కింస్యాదేవేత్యర్థః. నేత్రే కర్ణాన్తవిశ్రాన్తే కేశపాశస్తు అంధకారసదృశ ఇతితాత్పర్యార్థః. విమృశ్యకారిణోఽపి వేదలంఘనేచ్ఛయా నాస్తికత్వే సతి కిముత మూర్ఖస్య ఇతి శ్లేషాభిప్రాయః. అత్ర దూరదర్శినో నేత్రస్యైవ శ్రుత్యతిక్రమణేచ్ఛాయాం సత్యాం కిముత మలినస్య వాలభారస్యేతి వర్ణనా దర్థాపత్తిః. అయం చ దూరదర్శ్యాదిశబ్దగతశ్లేషోద్ధాపిత ఇతివివేకః. నచాయం శ్లేషో నైవ— కిన్తు ధ్వనిరేవేతి వాచ్యం. లోచనశబ్దే శ్లేషాభావాత్ విశేష్యశ్లేషేసతి హి ధ్వనిసముస్మేషః—అపీతి విరోధప్రతిపాదనేన తస్య ధ్వనేర్గుణీభూతత్వాచ్చ నహి లోచనయో ర్దీర్ఘదర్శిత్వం శ్రవణలంఘనేచ్ఛా ప్రతిబంధీతి తస్మాత్ శ్లేషఏవాయమ్. లోచనే శ్రుతిలంఘనేచ్ఛాఽసంభావనే దూరదర్శిత్వం బాలభారే తమస్సమూహప్రణయిత్వసంభావనే మలినత్వఞ్చ హేతు రితి పదార్థహేతుకం కావ్యలింగద్వయమ్.

శ్లో॥ సిక్త్వా చాటురసై రేనం కురంగనయనా స్తతః
ఆనంగీం ప్రక్రియా మంగీకారయామాస మాధవః.

సిక్త్వేతి॥ మాధవః లక్ష్మీపతిః కృష్ణః సకలజగన్మోహినీం లక్ష్మీమపి యో ధవస్సన్ మోహయామాస తస్య గోపీమోహనం కియదిత్యభిప్రాయగర్భమిదమ్— అతః పరికరాంకురాలంకారః. ధవతి కంపయతి మోహయతీతి ధవః మాయాధవః మాధవః ఇతివ్యుత్పత్తేః. తథా చ కవిరహస్యే— 'ధూనోతి చంపకవనాని ధునో త్యశోకం చూతం ధునాతి ధువతి స్ఫుటితాతిముక్తం వాయు ర్విధూనయతి ధావయతీహరేణాన్ యతాఽననే ధవతి చన్దనమఞ్జరీశ్చ' ఇతి. కురంగనయనాః మృగాక్షీః ఏవం పూర్వోక్తరూపైః చాటురసైః ప్రియవాగమృతైః 'ప్రియవాక్చాటురస్త్రియా' మితి రత్నకోశే. సిక్త్వా అభిషిచ్య తతస్సేకానన్తరమ్ ఆనంగీ మనంగసంబంధినీం ప్రక్రియాం రీతిం సురత మితి యావత్. అంగీకారయామాస అంగీకృతవతీ శ్చకార. స్త్రియో హి అత్యుద్రిక్తం స్వాభిలాషం పురుషమనోమోహనపర్యన్తం ప్రకాశ్య తత స్తం వశీకృత్య స్వయం నిరభిలాషా ఇవ నటిత్వా పురుషై ర్ముహుర్ముహుః ప్రార్థ్యమానా మోదన్తే. ఇదమేవ హి త్రపాయా లక్షణమ్ ఏవం ప్రకృతే శ్రీకృష్ణసంభోగార్థమాగతా అపి
గోపికాః శ్రీకృష్ణః కృచ్ఛ్రేణ రమయామాసేతి బోధ్యమ్.— 85

అవ. అంగీకారయామాసేతి యదుక్తం తత్ వర్ణయిష్యన్ తత్ర తావత్ గ్రంథమధ్యే మంగళం విదధాతి.

శ్లో॥ బాలే విద్రుమపాటలౌ తవ పదౌ సంవాహయామ్యద్య కిం
కిం వా చందనచర్చనం విరచయా మ్యంగే యథా నిర్వృతిః

ధమ్మిల్లం కిము భూషయామి కుసుమై రిత్యాదరాచ్ఛ్రీపతే
రాభీరీనవయోగచాటువచనశ్రేణీ శివాయాస్తు నః.

బాలేతి॥ హే బాలే సున్దరి అద్య అధునా విద్రుమపాటలౌ విద్రుమః ప్రవాళః స ఇవ పాటలౌ రక్తౌ తవ పదౌ చరణౌ సంవాహయామి కిం మర్దయామి కిమ్. వనసంచారేణ కిల తవ పాదౌ అతీవారుణౌ శ్రాన్తౌ చ అత స్తచ్ఛ్రమాపనోదనార్థం త్వత్పాదయో స్సంవాహనం కరోమీతిభావః. అంగే శరీరే యథా నిర్వృతి యథాసుఖం చందనచర్చనం శ్రీఖణ్డద్రవలేపనం విరచయామి కిం వా కరోమి కిం చందనేన త్వదంగం లేపయామి తేన తవ అతీవసుఖం స్యాదితిభావః. కుసుమై ర్మల్లికాది పుష్పైః ధమ్మిల్లం కేశపాశం భూషయామి కిం అలంకరోమి కిము. మదభిధావన శిథిలం తవ ధమ్మిల్లం సమీకృత్య పుష్పై ర్భూషయామి తేన తవ సుఖం స్యాదితి భావః. ఉక్తేషూపచారేషు తవ కిమిష్టం తద్వదేతి ప్రశ్నః. ఏతేన భగవతో ముగ్ధానునయచాతుర్యం వ్యక్తమ్. ఇత్యేవంరూపా ఆదరాత్ప్రశ్నః ప్రవృత్తేతి శేషః. శ్రీపతేః కృష్ణస్యసంబంధినీ ఆభీరీనవయోగచాటువచనశ్రేణీ ఆభీరీణాం గోపీనాం నవయోగే నూతనసంగమే చాటుపచనానాం ప్రియవాచాం శ్రేణీపరమ్పరా నః అస్మాకం శివాయ క్షేమాయ అస్తు భవతు. 86

అవ. అథ సప్తవింశతి శ్లోకై ర్గోపీకృష్ణసంభోగం వర్ణయతి త్యక్త్వేత్యాదిభిః.

శ్లో॥ త్యక్త్వా బహిః కేళివిరోధితాయా లజ్జాం లతాకుంజ మవాపదేశా
పున స్తదాపాతభయాదివాశు కాంతా కవాటం ఘటయాంబభూవ.

త్యక్త్వేతి॥ ఏకా కాచిత్కాన్తా గోపీ కేళీవిరోధితాయాః క్రీడావిరోధిత్వాద్ధేతోః త్వతలో ర్గుణవచనస్యేతి పుంవద్భావః. కేళీవిరోధి ఇతి సామాన్యే నపుంసకం వా. లజ్జాం వ్రీడాం బహిః హృదయాద్బహిః గృహాద్బహి రితి చ త్యక్త్వా విసృజ్య లతా కుంజం లతాగృహం కుంజశబ్దేనైవ లతాగృహార్థప్రతీతౌ లతాశబ్ద స్తత్ప్రాశ స్త్యం ద్యోతయతి – కరికలభకర్ణావతంసాదివదితి బోధ్యం. అవాపత్ ఆప సురతగృహే తృతీయస్థిత్యయోగాత్ లజ్జారూపాం సఖీం బహిరేవ విసృజ్య స్వయమేకా శ్రీకృష్ణాధిష్ఠితం కుంజమవాపేతి ముఖ్యార్థః. సమాసోక్తి రలంకారః. లజ్జాయాః సంభోగ ప్రతికూలత్వేన నిర్లజ్జా తన్వీ గృహం ప్రాపేతి ప్రస్తుతవాక్యార్థేన అప్రస్తుతసంభోగ విరోధిసఖీత్యాగస్య ప్రతీయమానత్వాత్ – సమాసోక్తిః పరిస్ఫూర్తిః ప్రస్తుతేఽ ప్రస్తుతస్య చే 'దితిలక్షణాత్. నాసౌ ధ్వనిః – లజ్జేతి విశేష్యపదశ్లేషాసంభవాత్. పునః భూయః తదాపాతభయాదివ తస్యాః లజ్జారూపకామిన్యా ఆపాతః ప్రవేశః తస్మాత్ భయాత్ భీతే రిత్యుత్ప్రేక్షా. పఞ్చమీభయేనేతి సమాసః. ఆశు ద్రుతం కవాట మరరం లతావికారమేవేతి బోధ్యం ఘటయాంబభూవ పిహితవతీ. అత్ర హృదయా దపసారితలజ్జాయాః సంభావితస్య పునఃప్రవేశస్య కవాటపిధానేన నిరోధాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః. ఏతదుజ్జీవితా సాచోత్ప్రేక్షా. 87

శ్లో॥ మన్దాక్షభావా దవగమ్య కామసమీకసాహాయ్యవిధావశక్తిమ్
వ్రీడాన్యవర్తిష్ట తదా పరస్యా నితాంత మశ్రాంతసమాశ్రయేఽపి.

మందాక్షేతి॥ తదా తదానీం అపరస్యాః అన్యస్యాః గోప్యాః సంబంధినీ వ్రీడా మందాక్షభావాత్ 'మందాక్షం హ్రీ స్త్రపేత్య'మరః. మందాక్షశబ్దవాచ్యత్వా దిత్యర్థః. మందాని విషయగ్రహణాసమర్థాని అక్షాణి ఇంద్రియాణి యస్య సః మందాక్షః వృద్ధ ఇత్యర్థః. తస్య భావాదితి చ వృద్ధత్వా దిత్యర్థః. కామసమీకసహాయ్య విధౌ కామసమీకం మన్మథయుద్ధం తత్ర సాహాయ్యవిధౌ సాహాయ్యకరణే అశక్తిః అసామర్థ్య మాత్మన ఇతి శేషః. అవగమ్య జ్ఞాత్వా ఇతి గమ్యోత్ప్రేక్షా. నితాంత మత్యన్త మశ్రాన్తసమాశ్రయేఽపి అనవరతాశ్రయణేసత్యపి న్యవర్తిష్ట నివృత్తా భూత్. యథా నిత్యసేవకోఽపి శిథిలేంద్రియో వృద్ధః ప్రభో ర్యుద్ధసమయే సాహాయ్యా చరణే అశక్తస్సన్ తదా తం త్యజతి తద్వత్కామినీ మనవరత మాశ్రిత్య వర్త మానాపి లజ్జానామ్నీ దూతీ కామిన్యాః మన్మథయుద్ధే సాహాయ్యాచరణే అయో గ్యత్వాత్ తదా తాం తత్యాజేతి భావః. అత్రాపి సమాసోక్తిరేవ. ఇయం చ మందాక్షభావాదితి శ్లేషవశోద్ధాపితేతి బోధ్యమ్. 88

శ్లో॥ యదేషశయ్యానయనచ్ఛలేన కరగ్రహం లోలదృశాం వ్యతానీత్
బభూవ కామానలసాక్షిక స్స పాణిగ్రహ స్తత్కథమేష జారః.

యదితి॥ ఏష కృష్ణః శయ్యానయనచ్ఛలేన పర్యంకప్రాపణమిషేణ లోలదృశాం మృగాక్షీణాం కరగ్రహం పాణిగ్రహణం వ్యతానత్ చకారేతి యత్ ఏతేన కామినీనాం ముగ్ధాత్వం వ్యజ్యతే. ప్రౌఢానాం పర్యంకప్రాపణాసంభవాత్. న చ ముగ్ధా ఏవైతా ఇతి వాచ్యం. ముగ్ధానాం శ్రీకృష్ణసంభోగముద్దిశ్య వనాన్తాగమనా సంభవాత్ సః విశేష్యలింగత్వా త్పుంస్త్వం. కరగ్రహ ఇత్యర్థః. కామానలసాక్షికః కామఏవానలః కామానలః సాక్షీ సాక్షాద్ద్రష్టరి-సంజ్ఞాయామితి నిపాతితోఽయం. సాక్షాద్ద్రష్టా యస్య స తథోక్తః పాణిగ్రహః వివాహః బభూవ అభూత్. యథా అగ్ని సాక్షికం పాణిగ్రహణం లౌకికాః కుర్వన్తి తద్వత్కృష్ణోఽపి కామాగ్నిసాక్షికం పాణి గ్రహణంచకారైవేతి భావః. తత్తస్మాత్ ఏషః కృష్ణః కథం జారః గూఢపురుషః భవ తీతి శేషః.నాయంజారః కిన్తు పాణిగృహీతా పతిరేవేతిభావః. అత్ర శయ్యానయనార్థకే లౌకికే కరగ్రహే ఛలశబ్దేన శయ్యానయనార్థకత్వ మపహ్నుత్య శాస్త్రీయపాణిగ్ర హత్వా రోపా త్సాపహ్నవాభేదరూపకాలంకారః. అస్య చ కామానలేపి రూపక మంగభూతమ్. 89

శ్లో॥ సల్లాపలోలాపి నసల్లలాప దదర్శ నాలోకనలాలసాపి
న్యవారయ త్పాణియుగేన కాపి నీవీవిమోక్షం సురతోత్సుకాపి.

సల్లాపేతి॥ సల్లాపలోలాపి భాషణాసక్తాపి అర్థా త్కృష్ణేనసహేతివేద్యం కాపి కాచనస్త్రీ నసల్లలాప నబభాషే ఆలోకనలాలసాపి దర్శనాసక్తాపి అర్థా త్కృష్ణస్యైవ

నతదర్శనాపశ్యాత్ సురతోత్సుకాపి రత్యుత్కంఠితాపి పాణియుగేన కరయుగళేన నీవి విమోక్షం వస్త్రగ్రంథి విమోచనం అర్థాత్ కృష్ణేన క్రియమాణం చికీర్షితమితి వా న్యవారయత్ అరుణత్ లజ్జయేతిభావః. 90

శ్లో॥ సమాగమా దస్య రమాధినేతుః కియంత మంతఃకరణం సుదత్యాః
అవిందతానందమితి ప్రతీమ స్తనూరుహౌఘేఽపి బహిస్సహర్షే.

సమాగమాదితి॥ అస్య రమాధినేతుః లక్ష్మీపతేః కృష్ణస్య సమాగమాత్సంయోగా ద్ధేతోః సుదత్యాః సుదృశః బహిః తనూరుహౌఘేపి రోమబృందేపి సహర్షే పులకితే సానన్దే ఇతి చ సతి అన్తఃకరణం హృదయం కియన్తం అపరిమిత మానన్దం సుఖం అవిందత అభజత్ ఇతి ఏవం ప్రతీమః విశ్వసిమః జానీమ ఇత్యర్థః. సంభావయామ ఇతి వా. బహిస్థస్య అచేతనస్య తనూరుహౌఘస్యాపి సహర్షత్వే అన్తఃకరణస్య సచేతనస్య హర్షాతిశయ ఏతావానితి ఇయత్తయా పరిచ్ఛేత్తు మశక్య ఇతి భావః. యద్వా రోమ రంధ్రద్వారా అన్తఃకరణగత ఆనన్దరసః రోమసంఘం వ్యాప్నోతీతి అన్తఃకరణస్య ఉద్వేలానన్దరసాశ్రయత్వం సంభావ్యతే ఇతి భావః. అర్థాపత్తిరలంకారః. హర్షశబ్దగత శ్లేషోజ్జీవితః. యద్వా-ఏతస్యా హృదయ మతిశయానన్దసంప్లవం బహిర్గతరోమేష్వపి రోమరంధ్రద్వారా హర్షప్రసారదర్శనా దిత్యనుమానాలంకారః. స చ శ్లేషోజ్జీవిత ఇతి బోధ్యం. అత్ర రమాధినేతు రితి పదస్వారస్యాత్ త్రిజగన్మోహినీ లక్ష్మీ రపి యత్సమాగమేన ననన్ద తత్కృష్టసమాగమా క్రాప్తకృతానాం గోపికానాం హర్షాతి శయో భవదితి కిం వాచ్యమితి ప్రతీయతే- 91

శ్లో॥ రదచ్ఛదం ప్రాక్సవిధం సుదత్యా స్సమాగతాయా యదసా వచుంబత్
బభూవ తద్భావిని శంబరారిమృధే విధేయం కిలవీరపాణమ్.

రదచ్ఛదమితి॥ అసా కృష్ణః ప్రాక్ప్రథమం సవిధం సమీపం సమాగతాయాః ప్రాప్తాయా స్సుదత్యా స్సంబంధి రదచ్ఛద మధర మచుంబతియత్- చుబి వక్త్ర సంయోగే ఇతి ధాతో ర్లఙ్. తదధరపానం భావిని భవిష్యతి శంబరారిమృధే మన్మథ యుద్ధే సురతే ఇతియావత్. విధేయం కర్తవ్యం వీరపాణం వీరాణాంపానం 'వీరపాణను యత్పానం వృత్తే భావిని వారణే' ఇత్యమరః. యుద్ధాత్ప్రాక్ పశ్చాచ్చ వీరై ర్యన్మద్య పానం క్రియతే తద్వీరపాణ మిత్యుచ్యతే ఇతి తదర్థః బభూవ కిల అభవత్ ఖలు- అత్ర సుదత్యధరపానే వీరపాణత్వారోపణా ద్రూపకాలంకారః. వీరాః వీరపాణం కృత్వా యథా యుద్ధాయ సన్నహ్యన్తి తథా కృష్ణో ప్యధరపానం కృత్వా మదన సంగరాయ సన్నద్ధోఽభవదితి ముఖ్యార్థః. 92

శ్లో॥ ముగ్ధే కథం కంచుళికాం దధాసి వక్షోజలక్ష్మీం తవ యా పిధత్తే
ఇత్థం ప్రియాం కామపి మోహయిత్వా తద్వేణికా మాచకల న్మురారిః.

ముగ్ధేఇతి॥ హేముగ్ధే మూఢే సుందరి ఇతి చ కంచుళికాం కంచుకం కథం కుతో దధాసి బిభర్షి న తావ చ్ఛోభార్థమిత్యాహ- వక్షోజేతి-యాకంచుళికా తవ తే వక్షోజ

లక్ష్మీం కుచశోభాం పిధత్తే ఆచ్ఛాదయతి 'వష్టి భాగురి రల్లోప మవాప్యో రుపసర్గయోః'
రిత్యల్లోపః. 'అపిధాన తిరోధాన పిధానచ్ఛాదనాని' చేత్యమరశ్చ. అత్రవక్షోజశోభార్థం
ధృతస్య తల్లక్ష్మీపిధానవర్ణనాత్ విషమాలంకారః. తేన చ ఏవంవిధకంచుకధారిణ్యా
స్సుదత్యా మూఢత్వం వ్యక్తం. అత్ర స్వత స్సుందర్యా స్తవ కంచుకధారణం న
కేవలం వ్యర్థం ప్రత్యుత వక్షోజలక్ష్మీపిధానరూపానర్థావహ మితి విషమాలంకారశ్చ
ప్రతీయతే. ఇత్థ మేవం మురారిః కృష్ణః కామపి కాంచి త్ప్రియాం ప్రేయసీం మోహ
యిత్వా వంచయిత్వా తద్వేణికాం తస్యాః కంచుకగ్రంథిం ఆచకల ద్విఘటయా
మాస. ఆఙ్ పూర్వకాత్ కలయతే ర్లుఙి చఙ్. అత్ర హితోపదేశవ్యాజేన స్వేష్ట
సాధనా త్పర్యాయోక్తం. 'పర్యాయోక్తం తదప్యాహు ర్యద్వ్యాజేనేష్టసాధన' మితి
లక్షణాత్ — 93

శ్లో॥ కోకీతతిం నీరజకుట్మలాళిం జిగాయ వక్షోజయుగం పురైవ
ముగ్ధేఽధునా కంచుకధారణాసౌ ముధేతి తద్గ్రంథి మసౌ వ్యముంచత్.

కోకీతతిమితి॥ హే ముగ్ధే వక్షోజయుగం తవ స్తనయుగ్మం కర్తృ — పురైవ పూర్వమేవ
కోకీతతిం చక్రవాకీసమూహం నీరజకుట్మలాళిం కమలకోశసంఘం చ జిగాయ అజ
యత్ న్యూనీచకారేతి యావత్. అధునా అద్య అసౌ ఏషా కంచుకధారణా కంచులి
కావహానం కవచధారణం చ ముధా వ్యర్థా ఇతి ఏవం వంచయిత్వేతి శేషః. అసౌ
కృష్ణః తద్గ్రంథిం కంచుకబంధం అముంచత్ శిథిలీచకార. వీరాః ఖలు శత్రు
విజయాయ కంచుకం ధృత్వా జయసిద్ధ్యనన్తరం కంచుకం త్యజన్తి. ఏవం
త్వద్వక్షోజయుగమపి స్వశత్రుభూతకోకీనీరజకుట్మలసంఘం కంచుక మధృత్వైవ
జిగాయేతి కృత్వా అధునా జేతవ్యస్య అన్యస్య శత్రోరభావా త్కుచయుగస్య
కంచుకధారణం వ్యర్థమితి భావః. అత్ర కంచుకధారణం వినైవ వక్షోజయుగం
కోకీతత్యాదికం జిగాయేతి కథనా త్ప్రహర్షణాలంకారః. 'ఉత్కంఠితార్థసంసిద్ధి
ర్వినా యత్నం ప్రహర్షణ' మితి లక్షణాత్. అయం చ కంచుకశబ్దగతశ్లేషోజ్జీవితః.
పర్యాయోక్త స్తు స్పష్టమేవ. స్వత స్సిద్ధశోభయైవ కోకీతత్యాద్యాధిక్యే కుచయు
గస్య లబ్ధే సతి. కంచుకే నోత్పాదనీయా శోభా నిరర్థకేతి గమ్యతే. 94

శ్లో॥ అపి ప్రసన్నం హృదయం తవేమౌ కుచాంకురావావృణతః కఠోరౌ
ఇతీవ రోషా త్సిచయం వినీయ న్యపీడయ త్తావదయం మురారిః.

అపీతి॥ ప్రసన్నం మృదులం శాన్తం చ అపి తవ హృదయం వక్షః మనశ్చ కఠోరౌ
కఠినౌ దుష్టౌ చ ఇమౌ కుచాంకురౌ స్తనరూపప్రరోహౌ ఆవృణతః రుద్ధః పీడయత
ఇతిచ ఇతి రోషా త్కోపాదివ నతు వస్తుతో రోష ఇతి భావః. సిచయం కంచుక
గ్రంథిం వినీయ విముచ్య అయం మురారిః కృష్ణః తౌ అదాదా న్యపీడయత్
మర్దయామాస. యద్వా — తౌ కుచౌ అదయం నిర్దయం యథా తథా మురారి
ర్న్యపీడయ దిత్యన్వయః. సజ్జనరక్షార్థం దుర్జనశిక్షార్థంచ అవతీర్ణస్య మమ అతి

శాన్తత్వద్ధృదయపీడకకుచయో రుపేక్షా నోచితా కిన్త్వవశ్య మనయో ర్మర్దనం కార్య మిత్యేకో భావః. స్వతఏవ త్వమబలా తత్రాప్యతిమృదులం తవ వక్షః ఇత్యహో. అత్ర జాతయోః కుచయోః ప్రసరయోః సర్వమపి వక్షః హేలయాగ్ర సతో స్తతోః త్వం క్వ భవిష్యసి ఇతి తాం భీషయిత్వా గోవర్ధనమివ తత్కుచ ద్వయ ముద్ధరన్నివ మర్దయామాసే త్యన్యో భావః. అత్ర ప్రేమకృతకుచమర్దనస్య కోపకృతత్వోత్ప్రేక్షణా దుత్ప్రేక్షాలంకారః. అయంచ హృదయాది శబ్దగతశ్లేష సఙ్కీర్ణః. పర్యాయోక్తం తు స్పష్టమేవ. 95

శ్లో॥ ఉరోజకుంభౌ యుగప త్కరాభ్యాం ధర న్హరి స్తద్ధృదయేశయాయ
మనోభవాయ ప్రభవే రరాజ ఫలోపహారం వితరన్నివాసౌ.

ఉరోజేతి॥ అసౌ హరిః కృష్ణః యుగప దేకదా సమకాల మిత్యర్థః. కరాభ్యాం హస్తాభ్యా మురోజకుంభౌ కుచకలశౌ ధరన్ బిభ్రత్ సన్ హస్తద్వయేన కుచద్వయం గృహీత్వేత్యర్థః. తద్ధృదయేశయాయ తస్యా గోప్యా హృదయే మనసి శేతే ఇతి తథోక్తః తస్మై- 'శయవాసవాసిష్వకాలాదిత్యలుక్' మన్మథస్య మనోభవత్వా దియ ముక్తిః ప్రభవే రాజ్ఞే మనోభవాయ మన్మథాయ ఫలోపహారం ఫలబలిం వితరన్ దిశన్నివ రరాజ లలాస. యథా హంసతూలికాతల్పశాయినే సార్వభౌమాయ తత్పాల్యాః ఫలరూపం బలి ముపహరన్తి తద్వదితి భావః. ఉత్ప్రేక్షాలంకారః. 96

శ్లో॥ స్పృశామి తే సుందరి వారమేకం పయోధరౌ నాస్మితు యాచితాన్యత్
ఏవం నటిత్వా వినయం స మాయీ ప్రసహ్య జగ్రాహ కుచౌ మృగాక్ష్యాః.

స్పృశామీతి॥ హే సుందరి బాలే తే తవ పయోధరౌ స్తనౌ ఏకంవారం సకృత్ న తు బహువారమితి భావః. స్పృశామి గృహ్ణామి స్పర్శమాత్రమేవ నతు మర్దన మితి భావః. అన్యత్ ఇతర త్కిమపి అధరచుంబనాదిక మిత్యర్థః. న యాచితాస్మి న ప్రార్థయామి. యాచే స్తృన్తృచి వా రూపం యాచితేతి. ఏవం వినయం దైన్యం నటిత్వా అభినీయ సః మాయీ మాయావీ కపట ఇత్యర్థః. కృష్ణః మృగాక్ష్యాః మృగస్యేవ అక్షిణీ యస్యా స్తస్యాః స్త్రియః కుచౌ స్తనౌ ప్రసహ్య బలాత్ జగ్రాహ గృహీతవాన్. అత్ర ఏకైకశ్లోక ఏకైకగోపీవిషయ ఇతి జ్ఞేయమ్. అన్యథా పూర్వోత్తరసందర్భాసంగతేః. మాయీత్యత్ర పరికరాలంకారః. మృగాక్ష్యా ఇత్య త్రోపమా. పర్యాయోక్తన్తు స్పష్టమేవ. 97

శ్లో॥ మురారిణా కాపి హృతోత్తరీయా రయా దురోజౌ పిదధే కరాభ్యామ్
లబ్ధావకాశ స్స తదా చుచుంబ విపాణిరోధం తరసాఽధరోష్ఠమ్.

మురారిణేతి॥ కాపి కాచి ద్గోపీ మురారిణా కృష్ణేన హృతోత్తరీయా హృత మపసారితం ఉత్తరీయం కుచచేలం యస్యా స్సా తథోక్తా సతీ రయా ద్వేగా త్కరాభ్యాం హస్తాభ్యా మురోజౌ కుచౌ పిదధే ఆచ్ఛాదయామాస. కుచగ్రహణభయా దితి భావః. సః కృష్ణః తదా తదానీం లబ్ధావకాశ స్సన్ ప్రాప్తావకాశ స్సన్

విహాణిరోధం విగతహస్తావరణం అధరోష్ఠం అధరబింబం తరసా ద్రుతం విశంఙ్కే సతి పునః పిధత్తే ఇతిభయాత్ ఇతి భావః. చుచుంబ అపిబత్. శ్రీకృష్ణః అధరం పిపాసు స్సన్ తత్ర హస్తావరణం దృష్ట్వా ఏతదావరణనివారణోపాయః కోవేతి విచింత్య ఉత్తరీయాపహారే కృతే తు కుచగ్రహణభయా దధరావరణం త్యజేదితి మత్వా కస్యా శ్చిదుత్తరీయ మాచకర్ష. సా చైత త్కృష్ణాశయ మజ్ఞాత్వా కుచగ్రహణార్థ ముత్తరీయ మపజహారేతి మత్వా కుచౌ కరాభ్యాం పిదధే. స తు ఉపాయః ఫలిత ఇతి నిరావరణ మధరం పపావితి భావః. అత్ర పర్యాయోక్తం స్పష్టమేవ. పూర్వత్ర ఉక్తివ్యాజేన ఇష్టసాధనం ఇదానీన్తు ఉత్తరీయాపహరణరూపక్రియావ్యాజేనేతి వివేకః— ౧౪

శ్లో॥ పయోధరాగ్రాకలితాని తన్వ్యా విడంబయంతి స్మ నఖవ్రణాని
ఉదగ్రపూర్వాచలశృంగశోణమణిప్రభాలిప్తశశాంకఖండమ్.

పయోధరేతి॥ తన్వ్యాః గోప్యాః పయోధరాగ్రాకలితాని పయోధరస్య కుచస్య అగ్రే అగ్రభాగే ఆకలితాని లగ్నాని శ్రీకృష్ణేనకృతానీత్యర్థః. నఖవ్రణాని నఖచిహ్నాని ఉదగ్రే ఉన్నతే పూర్వాచలశృంగే ఉదయాద్రిశిఖరే యశ్శోణమణిః పద్మరాగః తస్య ప్రభయా కాన్త్యా లిప్తం వ్యాప్తం శశాంకఖండం చన్ద్రశకలం విడంబయన్తిస్మ అనుచక్రుః. తద్వద్బభురిత్యర్థః. కృష్ణపక్షదశమ్యాదితిథిగతశ్చన్ద్ర ఉదయాద్రిస్థశ్శోణవర్ణః నఖవ్రణాకారేణ దృశ్యతే ఇతి కృత్వా ప్రోక్తోఽయ ముపమాలంకారః. తత్ర చ శోణమణిప్రభాలిప్తత్వోక్తిః రతిశయోక్తిః. తయా చ యది చన్ద్రశకలః ప్రాగద్రిశృంగశోణమణిప్రభాలిప్తస్స్యాత్తర్హి నఖవ్రణానా ముపమా స్యాదితి సంభావితోపమా వ్యజ్యతే. పూర్వాచలశృంగశోణమణిప్రభాలిప్తేత్యనేన చన్ద్రస్యాపి తచ్ఛృంగగతత్వం ఫలతి. తేన చ పయోధరాగ్రాకలితత్వపూర్వాచలశృంగగతత్వయో స్సామాన్యధర్మయోః బింబప్రతిబింబ భావో బోధ్యతే ఇతి-బింబప్రతిబింబభావేనేయ ముపమా-తయా చ పూర్వాచలశృంగవత్కుచస్య ఔన్నత్యం కాఠిన్యఞ్చ వ్యజ్యతే. కుచయోర్నఖక్షతేషు సత్సు తద్వ్రణేషు రక్తప్రసారప్రకాశేన శోణత్వప్రతిభానాత్ నఖవ్రణాని రక్తచన్ద్రశకలవద్భాన్తీతి నిష్కృష్టార్థః. 99

శ్లో॥ బభార శౌరిః కుచపీడనాదౌ ప్రియాసు యన్నిర్దయతాం తదాసామ్
అజజ్వలన్నైవ మనో మనోభూ రచీకర త్తేన విమోహయన్ యత్.

బభారేతి॥ శౌరిః కృష్ణః ప్రియాసు ప్రేయసీషు కుచపీడనాదౌ స్తనమర్దనాదావిషయే ఆదిపదేన అధరక్షతకచాకర్షణాదికం గ్రాహ్యం. నిర్దయతాం దయారాహిత్యం బభార దధారేతియత్ తదీయనిషేధవచనశుష్కరుదితాదికముల్లంఘ్య దృఢం కుచమర్దనాదికం చకారేతి యదిత్యర్థః. తన్మర్దనాదికం ఆసాం ప్రేయసీనాం మనః హృదయం నాజిజ్వలత్ నవ్యథయతిస్మ. ఏవేతి నిర్ధారణే. అత్ర హేతు మాహ యద్యస్మాత్ మనోభూః మన్మథః విమోహయన్ మోహం ప్రాపయన్సన్

స్త్రీణాం కృష్ణస్య చ అన్యోన్యస్మి న్నన్యోన్యస్య ప్రేమాతిశయం జనయన్నిత్యర్థః. తేన కృష్ణేన అచీకరత్ కారయామాస. రోషాత్కృతంచే దిదం మర్దనాదికం తాసాం వ్యథాహేతు ర్భవతు ప్రేమకృతస్య అస్య కథం వ్యథాకరత్వం? కించ మర్దనాదినా కర్తు ర్యథాసుఖం తద్వత్కర్మణో గోపీనాం చ సుఖం భవత్యేవ. ఉభయోరపి మోహితత్వేన తత్ర సుఖబుద్ధ్యుదయాదితి భావః. అత్ర యథా ప్రియమపి చూతాది ఫలం దన్తైః పీడయిత్వా తద్రస మనుభవతి తద్వత్ ప్రియా అపి అధరాదిషు దన్తాదిభిః పీడయిత్వా తత్సుఖ మనుభవతీత్యుపమా ధ్వన్యతే. బాధకమపి కుచమర్ద నాదికం న వ్యథాహేతు రభవదితి వాక్యార్థస్య మన్మథకారితత్వరూపహేతునా సమర్థనాత్ వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగం. 100

శ్లో॥ హృది స్థితావప్యనిశం ప్రియాయా శ్చ్యుతావవేద్యాంతరచుంబితాయాః
కుచౌ నినీషు ర్హృదయం పునర్వా శిశ్లేష వక్షస్యుపపీడ మేషః.

హృదీతి॥ ఏషః కృష్ణః అవేద్యాన్తరచుంబితాయాః వేద్యం జ్ఞేయం విషయ ఇతి యావత్ అన్యద్వేద్యం వేద్యాన్తరం తేన చుంబితా స్పృష్టా నభవతీత్యవేద్యాన్తర చుంబితా తస్యాః- విషయాన్తరస్మృతిరహితాయా ఇతి యావత్. అపూర్వవస్తు దర్శనలాభాదినా హృదయం విగళితవేద్యాన్తరం సదానన్దమయం భవతీతిభావః. ప్రియాయాః ప్రేయస్యాః హృది వక్షసి మనసి చ అనిశం సదా స్థితావపి చ్యుతౌ హృదయాద్భ్రష్టౌ కుచౌ స్తనౌ కర్మ పునః భూయః హృదయం నినీషుః ప్రాపయితు మిచ్ఛు రివ వక్షస్యుపపీడం వక్షసి ఉపపీడ్య 'సప్తమ్యాం చోపపీడేతిణముల్.తత్పురుషే కృతీత్యలుక్. శిశ్లేష ఆలిలింగ. అత్ర హృదిస్థితావపి హృదశ్చ్యుతావితి విరోధః. తస్య వక్షసి స్థితౌ మనసశ్చ్యుతావితి పరిహారః. నినీషు ర్వేత్యుత్ప్రేక్షా. అయంభావః-అమృత పరిపూరితహేమఘటద్వయం పేటికాయామివ అన్యేభ్యో భియా మనస్యేవ కాచన సంస్థాప్య జుగోప. తస్యాం శ్రీకృష్ణదర్శనలాభాదినా పరమానన్దపరవశాయాం సత్యాం జిహీర్షయా మన్మథేనేమౌ బహిరున్నీతౌ కుచనామ్నా భాసతః తదా మదనార్దితా ప్రియనూనామృతకుంభాదీనేయం కామినీ శ్రీకృష్ణం శరణం జగామ- స తు మదనం నివార్య ఇమౌ కుచౌ పునస్తద్ధృదయే ప్రవేశయితుమివ గాఢం తమాలిలింగేతి-యద్వా ఏషః అనిశంహృదిస్వమనసి స్థితావపిఅతిస్పృహణీయతయాసదాస్మర్యమాణావపీత్యర్థః. అవేద్యాన్తరచుంబితాయాః వేద్యాన్తరన్నచుంబతీత్యవేద్యాన్తరచుంబి తస్యభావస్తత్తా తస్యాహేతోః హృదయస్య అపూర్వవస్తుదర్శనలాభాదినా విగళితవేద్యాన్తరత్వేన ఆనన్దమయత్వాదితిభావః. చ్యుతౌ శ్రీకృష్ణసంబంధినస్తాదృశహృదయాద్గళితావిత్యర్థః. హృదయం యదానన్దమయం భవతి తదా కుచయోరపి వేద్యకోటిప్రవిష్టత్వేన హృదయాన్నిర్గమో భవతీతి భావః. ప్రియాయాః కుచౌ పునః హృదయం స్వమనః నినీషుర్వా ప్రవేశయితు మిచ్ఛన్నివేత్యర్థః.వక్షసి ఉపపీడ్య వక్షస్యుపపీడం శిశ్లేష వక్షో

న్తర్గతత్వా ద్ధృదయస్య వక్షోనిర్భిద్య హృదయం ప్రవిశతామిమావితి మత్వా దృఢ మాలిలింగేతి భావః. ఏతేన స్తనయోః కాఠిన్యం వ్యజ్యతే. ఉత్ప్రేక్షాలంకారః. 101

శ్లో॥ నీవీస్పృశం కాపి తతో మురారిం బబంధ మాలీకుసుమస్రజాసు
సమాయినా మగ్రసరోపి. కామ మనాటయ ద్బంధధుతావశక్తిమ్.

నీవీతి॥కాపి కాచిద్గోపీ తతః కుచసంశ్లేషానన్తరం నీవీస్పృశం నీవీం వస్త్రగ్రంథిం స్పృశతి మోచనార్థం గృహ్ణాతీతి నీవీస్పృట్. వశ్చేతి షత్వం. తం తథోక్తం మురారిం కృష్ణం ఆశు ద్రుతం విళంబే సతి నీవీపరింసనభయాదితి భావః. మాలీకుసుమస్రజా శిరోగతప్రసూనమాలయా రజ్జ్వన్తరాభావాత్ కుసుమస్రగ్బాధకా భవతి వా నవేతి జ్ఞానాభావాచ్చేతి భావః. బబన్ధ బన్ధనం చకార. మాయినాం మాయావినా మగ్ర సరః ప్రముఖః సోఽపి కృష్ణశ్చ కామ మత్యన్తం బంధధుతౌ బంధమోచనే అశక్తిం అసామర్థ్య మనాటయత్ అభినయతిస్మ. నతు వస్తుతోఽశక్త ఇతి భావః. అత్ర ప్రేయసీమాలీకుసుమస్రక్సంయోగేన శ్రీకృష్ణస్య శ్రీకృష్ణాశక్త్యభినయేన ప్రేయ స్యాశ్చ పరమానన్ద ఆసీదిత్యన్యోన్యాలంకారో వ్యజ్యతే. 'అన్యోన్యం నామ యత్ర స్యా దుపకారః పరస్పర' మితి లక్షణాత్. 102

శ్లో॥ యన్నీవిమోక్షం వినివారయన్త్యా మృగీదృశః కింకిణికా నినేదుః
స్మరార్చనారంభణసూచక స్స బభూవ ఘంటానినదప్రపంచః.

యదితి॥నీవీమోక్షం వస్త్రగ్రంథిమోచనం శ్రీకృష్ణకృత మిత్యర్థః. వినివారయన్త్యాః నిరున్ధత్యాః మృగీదృశః మృగాక్ష్యా స్సంబంధిన్యః కింకిణికాః క్షుద్రఘంటికాః మేఖలాయవభూతా ఇత్యర్థః. (ఆంధ్రే గజ్జలు) నినేదుః దధ్వను రితి యత్. నిపూర్వాణా న్నద తేర్లిటి- అతఏత్వాభ్యాసలోపౌ. స ఇతి విశేష్యానుగుణం పద మధ్యాహ్రియతే. యద్వా- సూచక స్సబభూవేతి పఠనీయం. న చ ఛన్దోభంగం. పాదాన్త లఘో రపి గురుత్వాత్. సః కింకిణికానాదః స్మరార్చనారంభణసూచకః మన్మథదేవతాపూజాప్రారంభసూచకః ఘంటానినదప్రపఞ్చః ఘంటాధ్వని విస్తారః బభూవ అభూత్. దేవతార్చనారంభే యథా ఘంటాం నాదయన్తి తద్వన్మ న్మథదేవతార్చనారంభే శ్రీకృష్ణోఽపి కాంచీకింకిణికా న్నాదయతీతి భావః. సన్నితిపాఠే- సః స్మరార్చనారంభణసూచకస్సన్ అతఏవ ఘంటానినదప్రపఞ్చః బభూవేతి వ్యాఖ్యేయమ్. సూచకస్సబభూవేతి పాఠ ఏవ శ్రేయాన్. అత్ర కింకిణికానాదే ఘంటానాదత్వారోపణా దభేదరూపకాలంకారః. విషయ్యభేదతాద్రూప్యరంజనం విషయస్య యత్ రూపకం తదితి లక్షణాత్. 103

శ్లో॥ తదా దుకూలాపహృతిప్రసంగే బభూవ యూనోః కలహ స్తయో ర్యః
మధ్యస్థయా మేఖలయా తరుణ్యా స్తద్వారణాయా ఇవ పర్యరాణి.

తదేతి॥ తదా తత్కాలే దుకూలాపహృతిప్రసంగే వస్త్రాపనయనప్రసక్తౌ విషయే తయోః పూర్వోక్తయోః యూనోః యువా చ యువతీ చ యువానౌ పుమాం

స్త్రీయేత్యేకశేషః. తయోః గోపీకృష్ణయోః యః కలహః వస్త్రాకర్షణతన్నివారణ రూపో వివాదః బభూవ తద్వారణాయై కలహవారణార్థమివ 'ఏచో యవాయావ' ఇత్యాయాదేశే 'లోపశ్శాకల్యస్యే' తి య లోపః. మధ్యస్థయా అవలగ్నవర్తిన్యా మధ్యం న్యాయ న్తతి తిష్ఠతీతి మధ్యస్థా తయేతి చ. 'న్యాయ్యేపి మధ్య' మిత్యమరః. తరుణ్యాః కామిన్యా స్సంబంధిన్యా మేఖలయా కాంచ్యా తరుణ్యాః మధ్యస్థయా మేఖలయేతివా అన్వయః. పర్యరాణి రణేతి దణ్డకపఠితోయం ధాతు శ్శబ్దే వర్తతే. పరిపూర్వ్వకా దణి తే ర్భావే లుజి చిణ్. చిణో లుగితి తస్య లుక్. అతిశయేన రణితమిత్యర్థః. యథా హి-సంధి మిచ్ఛన్తి సాధవ-ఇతి న్యాయాత్. మధ్యస్థసాధుర్జనః కలహాయమానయో ర్ద్వయోః పక్షయోః కలహం నివారయితుం పక్షద్వయమపి తర్జనాభి ర్భీషయతి తద్వదితి భావః. ఉత్ప్రేక్షాలంకారః. స చ మధ్యస్థయేతి శ్లేషో జీవితః. శ్రీకృష్ణేన వస్త్రే అపహ్రియమాణే గోప్యా పున స్తస్మి న్నాకృష్యమాణే చ సతి వస్త్రోపరిస్థాః కాంచీకింకిణికాః భృశం దధ్వను రితి ముఖ్యార్థః. 104

శ్లో॥ ముగ్ధే నవేత్సి ప్రియ మప్రియం వా స్వస్యేతి నిర్భర్త్సనతత్పరై ర్వా
క్షౌమాపహారం వినివారయంత్యా స్తారం తరుణ్యావలయై రసింజి.

ముగ్ధే ఇతి॥ హేముగ్ధే మూఢే స్వస్య ఆత్మనః 'స్వోజ్ఞాతా వాత్మనీ' త్యమరః. ప్రియం ఇష్టం అప్రియ మనిష్టం చ నవేత్సి నజానాసి మమేదం ప్రియ మిద మప్రియ మితి జ్ఞాన న్తవ నాస్త్యేవ మూఢత్వాదిత్యర్థః. నీవీమోక్షస్య సురతాంగత్వేన ప్రియత్వా త్తస్మిన్నపి అప్రియత్వబుద్ధి స్తవ మౌగ్ధ్యవిలసితమేవేతి భావః. ఇత్యేవం నిర్భర్త్సన తత్పరై ర్వా నిర్భర్త్సయద్భి రివేత్యర్థః. భర్త్స తర్జనే ఇతి ధాతుః. 'భర్త్సనం త్వపకారగీ' రిత్యమరః.పరేషాం భీత్యుత్పాదకం వాక్యం భర్త్సన మిత్యుచ్యతే. ఇతి తదర్థః. భీషయద్భిరివేతి ఫలితార్థః. క్షౌమాపహారం వస్త్రాపహరణం వినివారయన్త్యాః నిరుంధంత్యాః తరుణ్యాః స్త్రియః వలయైః తార మత్యన్త మశింజి అరాణి. భావే లుజ్. 'భూషణానాం తు శింజిత' మిత్యమరః. ఉత్ప్రేక్షాలంకారః. కిం చ తరుణీవలయ శింజాయాం నిర్భర్త్సనవాక్యారోపణస్య గమ్యమానత్వా ద్రూపకాలంకారో వ్యంగ్యః. యథా ప్రియసఖ్యో నాయికాం హితకృత్యే ప్రతికూలాం నిర్భర్త్సయన్తి తద్వదితి వలయానాం సఖీసామ్యం ధ్వన్యతే. ముగ్ధే ఇతి సాభిప్రాయసంబోధనా త్పరికరాంకురాలంకారః.

శ్లో॥ ఏకేన వేణీ మపరేణ శౌరిః కరేణ గృహ్ణా చుబుకం ప్రియాయాః
నాభూ త్కుచగ్రాహి కరద్వయీతి చతుర్భుజత్వం వివరీతు మైచ్ఛత్.

ఏకేనేతి॥ శౌరిః కృష్ణః ఏకేన కరేణ హస్తేన ప్రియాయాః ప్రేయస్యాః వేణీం కేశ బంధనం అపరేణ అన్యేన కరేణ ప్రియాయా ఇత్యత్రాపి సంబధ్యతే. చుబుకం ఓష్ఠా దధఃప్రదేశం (ఆంధ్రే-గడ్డము) గృహ్ణ బిభ్రత్సన్ కుచగ్రాహిణీ చ సా కరద్వయీ చ గ్రాహి- కరద్వయీ స్తనధరహస్తయుగళం-స్త్రియాః పుంవదితి పుంవద్భావః.

నాభూత్ నాసీదితి మత్వా చతుర్భుజత్వం చత్వారో భుజాః బాహవో యస్య తస్య భావ స్తత్త్వం తత్ భుజచతుష్టయశాలిత్వ మిత్యర్థః. కృష్ణస్య వస్తుత శ్చతుర్భుజత్వా దితి భావః. వివరీతుం ప్రకటయితుం స్వీకర్తుమితి యావత్ ఐచ్ఛత్ ఇయేష. చతుర్భుజో భగవాన్ కృష్ణః కంసభీతపితృప్రార్థనయా ద్విభుజో బభూవేతి ప్రథమే విలాసే ఏవ ప్రోక్తం. భాగవతే ప్రసిద్ధం చ. తదధునా చతుర్భుజత్వం పునస్స్వీకర్తు మభిలలాషేతి భావః ఏతేన కృష్ణస్య అతికాముకత్వం వ్యజ్యతే. 106

శ్లో॥ నీవీం వినీయ ద్రుత మూరుమూలే లోలేక్షణే గోపవధూకిశోరే
నిజాక్షియుగ్మం నిమిమీల దేకా పరా మురారే ర్వ్యధితాక్షియుగ్మమ్.

నీవీమితి॥ గోపవధూకిశోరే గోపవధూః యశోదా తస్యాః కిశోర స్సుతః తస్మిన్ శ్రీకృష్ణే ద్రుతం శీఘ్రం నీవీం వస్త్రగ్రంథిం వినీయ శిథిలయిత్వా వస్త్రమపనీయే త్యర్థః. ఊరుమూలే గోప్యాః గుహ్యదేశే లోలేక్షణే లోలే చపలే ఈక్షణే నేత్రే యస్య తస్మిన్ తథోక్తే సతి అత్యాసక్త్యా ఊరుమూలం పశ్యతిసతీత్యర్థః.ఏకా కాచిత్ నిజాక్షియుగ్మం స్వనేత్రద్వంద్వం న్యమిమీలత్ మీలయామాస. నిపూర్వక మీల సంకోచే ఇతి ధాతో ర్ణ్యన్తాల్లుఙి చఙ్.లజ్జయేతిభావః. పరా అన్యా మురారేః కృష్ణ స్యాక్షియుగ్మం నేత్రద్వంద్వం వ్యధిత కరాభ్యాం పిహితవతీ.అత్ర స్వగుహ్యదర్శిష్టారం కృష్ణం ద్రష్టుం ఏకా త్రపితా-కృష్ణాయ స్వగుహ్యం దర్శయితు మేవ అన్యా త్రపితేతి పూర్వాంగనాపేక్షయా ద్వితీయాంగనాయా ఉత్కర్షకథనా త్సారాలంకారః. 'ఉత్తరోత్తర ముత్కర్ష స్సార' ఇత్యభిధీయతే ఇతి లక్షణాత్. పూర్వాంగనాపేక్షయా ఉత్తరాంగనాయాః ప్రాగల్భ్యం వ్యజ్యతే- 107

శ్లో॥ అతారిమందాక్షవిమోహమాయా వ్యలంఘి సాంద్రోఽపి మనోభవాధిః
అలంభికోఽపి ప్రమదో వధూనాం నీవీవిమోక్షో న కథన్ను మోక్షః.

అతారీతి॥ మందాక్షం త్రపా తేన యో విమోహః మోహాతిశయః స ఏవ మాయా అజ్ఞానం మందాక్షవిమోహమాయా అతారి తీర్ణా వధూభి రితి శేషః. నీవీమోక్షేసతి యథేచ్ఛసంభోగేన లజ్జాత్యాగః తేన చ మోహనివృత్తి ర్వధూనా మభవదితి భావః. సాంద్రోఽపి ప్రరూఢోఽపి మనోభవాధిః మనోభవాన్మన్మథాత్ యః అధిః మానసవ్యథా స ఏవ మనోభవాధిః మానసికకామాద్యభిభవ కృతపీడేతి శ్లిష్టరూపకం. వ్యలంఘి వధూభి రతిక్రాన్తః కోప్యనిర్వాచ్యః ప్రమద ఆనన్దః అలంభి ప్రాప్తః వధూభి రిత్యేవ. నీవీవిమోక్షః వస్త్రగ్రంథిమోచనం మోక్షః ముక్తిః కథన్ను నకథం వా నభవతి నీవీవిమోక్షఏవ మోక్ష ఇత్యర్థః. అత్ర ప్రథమం మాయానివృత్తిః తత స్తన్మూలకకామాద్యాధినివృత్తిః తత ఆనన్దావాప్తి రిత్యేతేషాం మోక్షసామగ్రీత్వేన ప్రసిద్ధానాం క్రమేణ నివేశనా ద్రత్నావళీనామకాలంకారః.'క్రమికా ప్రకృతార్థానాం న్యాసం రత్నావళీం విదు'రితి

లక్షణాత్. నీవీ విమోక్షే మోక్షత్వం నిరూప్య మందాక్షతరణాదిషు మాయాతిక్రమణాదినిరూపణా త్సావయవరూపకాలంకార ఇతి వా. 108

శ్లో॥ అభావియత్యాపి తయాపి రత్యై హ్రియా విముఖ్యా పరివృత్య తన్వ్యా
విలోకయన్ముగ్ధనితంబబింబం తదప్యభీష్టం సమమన్యతాసౌ.

అభావీతి॥ రత్యై సురతార్థః స్వాపి తయా శ్రీకృష్ణేన పర్యంకే శాయితయాపీత్యర్థః. సహబంధనార్థమితి భావః. తన్వ్యా స్త్రియా హ్రియా లజ్జయా హేతుభూతయా పరివృత్య పరివర్తనం కృత్వా విముఖ్యా పరాఙ్ముఖ్యా అభావి భవతే ర్భావే లుఙ్ భూతమ్. అధః పృష్ఠం శాయితా బాలా పరివృత్య అధోవక్షస్కం యథాతథా తల్పమధిశిశ్యే ఇతి భావః. ఇతి యత్ – తదపి పరాఙ్ముఖీ భవనమపి అసౌ కృష్ణః ముగ్ధనితంబబింబం సుందరనితంబమణ్డలం 'పశ్చాన్నితంబః స్త్రీకట్యా' ఇత్యమరః. విలోకయన్ పశ్యన్ సన్ అభీష్టం ప్రియం సమమన్యత మేనే. సమూపూర్వకా న్మన్యతేర్లఙ్. ఏతాదృశతస్యాస్థితేః మార్జారబంధనకరణోపయోగిత్వాదితి గూఢాశయః. అత్ర అనిష్టేఽపి వైముఖ్యే నితంబసౌందర్యదర్శనరూపగుణసద్భావాదభీష్టబుద్ధి ర్భగవతఆసీదితి ప్రకటో భావః. వైముఖ్య మప్యభీష్ట మభవదితి వాక్యార్థస్య నితంబబింబవిలోకనరూపపదార్థహేతుకత్వా త్కావ్యలింగమ్– రతినివారణార్థం పరివృత్తయా తన్వ్యా రతినివారణాలాభేసత్యపి ప్రత్యుత అత్యుత్కటరతిరేవ లబ్ధేతి విషమాలంకారః ప్రతీయతే. ఇయం తన్వీ వైముఖ్యం భజతు. యత్ర మమ ఏతన్నితంబసౌందర్యదర్శనం స్యాదితి వైముఖ్యరూపదోషస్య గుణత్వేనాభ్యర్థనాత్ అనుజ్ఞాలంకారోఽపి గమ్యతే. 'దోషస్యాభ్యర్థనానుజ్ఞా తత్రైవ గుణదర్శనా'దితిలక్షణాత్. వచాయమలంకారోఽత్ర వాచ్య ఏవ న తు ధ్వనిత ఇతి వాచ్యం. 'విపద స్సన్తు న శ్శశ్వద్యాసు సంకీర్త్యతే హరి' రితివ దభ్యర్థనాయాః వాచ్యార్థే అదర్శనాత్– న చ సమమన్యతేత్యస్య ప్రార్థయామాసేత్యర్థ ఇతి వాచ్యమ్. నితంబదర్శనప్రాక్కాలికాయాః ప్రార్థనాయాః విలోకయన్ ముగ్ధనితంబబింబం సమమన్యతేతి నితంబదర్శనసమకాలత్వవ్యపదేశస్య విరుద్ధత్వాదిత్యలమ్. 109

శ్లో॥ పలాయయత్నై రుదితై ర్విశుష్కై ర్నిర్భర్త్సనాభి స్స్మితగర్భితాభిః
ముగ్ధై రపాంగై ర్మృదుపాణిరోధై రనందయ త్కాపి తతో మురారిమ్.

పలాయేతి॥ తతః ఏతత్ స్త్రీసంభోగానన్తరం కాపి అన్యా కాచిత్ స్త్రీ పలాయయత్నైః పలాయప్రయత్నైః లతాకుంజాద్బహిర్నిష్క్రమణప్రయత్నై రిత్యర్థః. విశుష్కైః విశేషేణశుష్కైః నీరసైః అశ్రురహితై రిత్యర్థః. మిథ్యాత్వాదితిభావః. రుదితైః రోదనైః రతికష్టాభినయోఽయమితిభావః. స్మితగర్భితాభిః స్మితంమందహాసః గర్భితం అన్తర్గతం యాసు తాభిః సస్మితాభి రిత్యర్థః. సత్యత్వేతు కోప ఏవ స్యా న్న తు స్మిత మితి భావః. నిర్భర్త్సనాభిః భీతిప్రాపకవాగ్భిః గానశ్రవణార్థ మాగతాం మామేవం కరోషి

పశ్య త్వాం మద్గురుభి ర్దండయామీ త్యేవమాదిభి రితి భావః. అపాంగైః కటాక్షైః మృదుపాణిరోధైః మృదుభి రదృఢైః పాణిరోధైః కరగ్రహణైః మాం మాపీడయేతి శ్రీకృష్ణకరౌ అదృఢం రుణద్ధి- న తు దృఢం- తత్కృతపీడాయాః స్వస్య అభీష్టత్వా దితి భావః. ఏతైః కరణైః మురారిం కృష్ణ మనన్దయత్ ఆనన్దయామాస. శృంగార రసాస్పదత్వా దేతేషామితి భావః. స్వభావోక్తి రలంకారః. 110

శ్లో॥ రతాంతరే నిశ్చలతాం ప్రయాతా సుఖాతిరేకా ద్దరమీలితాక్షీ
విలాసినీ కాచన పంచబాణం విచింతయంతీ మనసేవ రేజే.

రత్రేతి॥ తదానీం తదా అంగనానాం గోపికానాం పరం కేవలం రతానుకూలం సురతోపయోగీ వివిధో బహువిధః బంధః కామశాస్త్రోక్త శ్చతురశీతి బంధో ధేనుకాదిః బభూవ అభూత్. శ్రీకృష్ణస్య వాత్స్యాయనతన్త్రనిష్ణాతత్వాత్ చతురశీతిబంధై స్తాః రమయామాసేతి భావః. పరం కేవల మితి యదుక్తం తదేవ వివృణోతి నేతి జారనాథాశ్రయణేఽపి జార శ్చాసౌ నాథః పతిః జారనాథః ఉపపతి రిత్యర్థః- యద్వా జారనాథో జారాగ్రణీః శ్రేష్ఠో గూఢపురుష ఇత్యర్థః. తస్య ఆశ్రయణే ఆశ్రయే సంపర్కే- ఇతి యావత్ సత్యపి మురారిప్రణయప్రభావాత్ శ్రీకృష్ణస్నేహసామర్థ్యాత్ పరః అన్యః బంధః కర్మపారవశ్యం న నబభూవ- అంగనానామి త్యత్రాపి సంబధ్యతే. జారసంభోగేన హి స్త్రీణాం నరకప్రాప్తిరూపో బంధో భవతీతి ప్రసిద్ధమ్. గోపికానాన్తు జారసంపర్కే సత్యపి నాభూ త్సంబంధః పరమాత్మనః కృష్ణస్యైవాత్ర జారత్వాదితి తాత్పర్యార్థః. అత్ర జారసంభోగాత్ గోపీషు ప్రాప్తయో రుభయో ర్బంధయో ర్మధ్యే ఏకస్యైవ నియమనా త్పరిసంఖ్యాభేదః. జారనాథాశ్రయణేఽపి బంధో నాసీదితి విశేషోక్తి రలంకారః. మురారిప్రణయప్రభావాదితి హేతునా తత్సమర్థనా త్కావ్యలింగం చ - న చ కావ్యలింగేఽస్మిన్ విచ్ఛిత్తివిశేషో నాస్తీతి వాచ్యం. బంధహేతో ర్జారస్య మురారే రేవ బంధనివృత్తిహేతుత్వేనోపన్యాసస్య విచ్ఛిత్తిసంపాదకత్వాత్. అత ఏవ వ్యాఘాతాలంకారోఽపి- 'స్యాద్వ్యాఘాతోఽన్యథాకారి తథాకారి క్రియేత చే' దితి లక్షణాత్. 111

శ్లో॥ రతాంతరే నిశ్చలతాం ప్రయాతా సుఖాతిరేకా ద్దరమీలితాక్షీ
విలాసినీ కాచన పంచబాణం విచింతయంతీ మనసేవ రేజే.

రతాన్తరేఇతి॥ రతాన్తరే సురతమధ్యే నిశ్చలతాం చలనరాహిత్యం ప్రయాతా ప్రాప్తా జడీభూతా ఇత్యర్థః. సాత్త్వికభావోదయాదితిభావః. సుఖాతిరేకా దానన్దాతిశయాద్ధేతోః దరమీలితాక్షీ ఈషన్నిమీలితలోచనా కాచన కాచిత్ విలాసినీ లలనా మనసా హృదా పఞ్చబాణం మన్మథం విచిన్తయన్తీ ధ్యాయన్తీవ రేజే చకాసే. యథా నాసాగ్రన్యస్తనయనః నిశ్చలాం సమాధి మధిష్ఠాయ మునిః బ్రహ్మ ధ్యాయతి తద్వదితిభావః. ఉత్ప్రేక్షాలంకారః. రతిసుఖప్రదత్వేన స్వాభీష్టదేవతాత్వా

న్మన్మథస్య తచ్ఛిన్నసం కర్తవ్యమేవ స్త్రీణామితి బోధయితుం పంచబాణం విచిన్న యన్నిత్యుక్తమ్. 114

శ్లో॥ యదా వినాభూతతయా బభాసే యువద్వయీ కేళిరసే నిమగ్నా
చిరాయ తత్సంఘటనాసు ఖిన్న స్తదైవ విశ్రాంతి మగా దనంగః.

యదేతి॥ యదా యస్మిన్ సమయే యువద్వయీ యూనోః ద్వయీ గోపీకృష్ణ యుగళమిత్యర్థః. కేళిరసే క్రీడారసే నిమగ్నా సతీ నితరాం మగ్నా సతీ- అత ఏవ అవినాభూతతయా అవియుక్తత్వేన నిత్యసంయుక్తత్వేనేత్యర్థః. ఏకత్వేనేతి యావత్-బభాసే రేజే. అర్ధనారీశ్వరవత్ స్త్రీపురుషా వుభౌ అన్యోన్యపరిశ్లిష్టౌ ఏకవ్యక్తివద్యదా రేజతు రిత్యర్థః. యద్వా-యువద్వయీ అవినాభూతతయా సంయోగేన హేతునా కేళిరసే నిమగ్నాసతీ యదా బభాసే ఇత్యన్వయః. తదైవ తదానీమేవ చిరాయ చిరాత్ప్రభృతి తత్సంఘటనాసు యువద్వయీసంఘటనవిషయే ఖిన్నః పరిశ్రాన్తః అనంగః విశ్రాన్తిం విశ్రమ మగా దభజత. తూష్ణీం భూతో భవదితి యావత్. స్వచికీర్షితసిద్ధే రితిభావః.

గ॥ ఏవ మనంగదీక్షాదీక్షితానా మాభీరచలాచలలోచనానా మతిశయిత పతివాల్లభ్యసంభవదవష్టంభసంభారవిఘటనాయ యశోదాదారక స్సమ నంతర మంతరధాత్.

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తప్రకారేణ అనంగదీక్షాదీక్షితానాం అనంగదీక్షాయాం మన్మథవ్రతే దీక్షితానాం సంజాతదీక్షాణాం- యథా భగవద్దేవతాకే ఆహవే పుమాంసో దీక్షితా భవన్తి తద్వన్మన్మథదేవతాకే సురతవ్రతే కామినో దీక్షితా ఇతిభావః. ఆభీర చలాచలలోచనానాం చలాచలేచంచలేలోచనేయాసాన్తాః చలాచలలోచనాఃస్త్రియః అభీరాణాం గోపానాం చలాచలలోచనాః తాసాం గోపస్త్రీణా మిత్యర్థః. అతిశయితం మధికం యత్పతివాల్లభ్యం భర్తృప్రియత్వం తేన హేతునా సంభవత ఉత్పన్నస్య అవష్టంభసంభారస్య గర్వాతిశయస్య విఘటనాయ నివారణార్థం వల్లభో మయ్యేను రక్తో మయ్యేనురక్త ఇత్యేవం అహమేవ వల్లభస్య ప్రియా అహమేవ వల్లభస్య ప్రియే త్యేవం వా- సర్వాసామపి గర్వాతిశయో జాత ఇతి తన్నిరాసార్థమితి భావః. ఏతేన యావత్యో గోపికా స్తావన్తః కృష్ణా భూత్వా యోగమాయయా ఏక ఏవ భగవాన్ సర్వా అపి గోపికా రమయామాసేతి వ్యక్తమ్. సమనన్తరం సురతానన్తరం యశోదాదారక శ్శ్రీకృష్ణః అంతరధాత్ అంతర్హితోఽభూత్ అదృశ్యోఽభవదిత్యర్థః. 115

శ్లో॥ క్షణా దంతర్భ్రాన్తై రనుభవపదం ప్రాప్య సుదృశో
హరే ర్లీలాజాలై రపహసితవిద్యుద్విలసితైః
కిమ ప్యాంధ్యం ప్రైరవ్యవహృతివిరోధి ప్రవివిశు
ర్ఘనతాదృక్ప్రాగేత ద్విరహసమయేఽపి స్థిత మభూత్.

క్షణాదితి॥ సుదృశః స్త్రియః తిమిరాద్యనుపహతదృష్టయ శ్చ అనుభవపదం ప్రాప్య

క్షత్వం ప్రాప్య గత్వా ప్రత్యక్షీభూయేత్యర్థః. క్షణా త్క్షణకాలాదేవ అన్తర్భూతైః తిరోహితైః అత ఏవ అపహసితవిద్యుద్విలసితైః తిరస్కృతతటిద్విలాసై రిత్యుపమా. విద్యుద్విలాసవత్ క్షణికై రిత్యర్థః. హరేః కృష్ణస్య లీలాజాలైస్సురతసమయధృతవిలాససమూహైః హేతుభూతైః స్వైరవ్యవహృతివిరోధి అభిసరణవిరోధి యథేష్టసంచారవిరోధి చ కిమప్యనిర్వాచ్య మతిశయ మిత్యర్థః. ఆంధ్యం ఇతికర్తవ్యతామాఢ్యం నేత్రవైయర్థ్యం చ ప్రవివిశుః ప్రాప్తవత్యః తాదృక్ తాదృశ మాంధ్యం ప్రాప్త్యుర్వం తదేవ విశదయతి ఏతద్విరహసమయేఽపీతి-శ్రీకృష్ణవియోగకాలేఽపి విద్యుత్సంబంధాభావేఽపీతి చ స్థితం విద్యమానం నాభూత్ నబభూవ. సంయోగపూర్వకాలికవిరహా దుత్తరకాలికవిరహో దుస్సహ ఇతి ప్రసిద్ధం. గాఢాంధకారే గచ్ఛతః పురుషస్య విద్యుద్దర్శనా త్పూర్వం యాదృశ మాంధ్యం తతోప్యధికం విద్యుద్దర్శనోత్తరక్షణజన్య మితి చ ప్రసిద్ధం. అత్ర పూర్వార్ధగతోపమాలంకారప్రతిభోద్భావిత ఉత్తరార్ధే శ్లేషాలంకారః.

శ్లో॥ మురారివిరహో ద్వామా విమోహో గహనం గతాః
ముహు ర్గహనమాసేదు స్తదన్వేషణకారణాత్.

మురారీతి॥ వామాః స్త్రియః మురారివిరహాద్ధేతోః శ్రీకృష్ణవియోగా ద్ధేతోః విమోహగహనం విశేషో మోహః విమోహః సఏవ గహనం కాననం తథోక్తం గతాః ప్రాప్తా స్సత్యః ముహుః పునరపి తదన్వేషణకారణాత్ శ్రీకృష్ణగవేషణహేతోః తమన్వేష్టు మిత్యర్థః. గహనం కాననం ఆసేదుః. వివిశుః ఆజ్పూర్వాత్సదే ర్లిట్. అత్ర గహనం గతా అపి పున ర్గహన మాసేదు రితి విరోధస్య మోహరూపం గహన మితి రూపకేణ పరిహారాత్ రూపకోజ్జీవితో విరోధాభాసాలంకారః. 116

అవ. అథ తదన్వేషణమేవ ప్రపఞ్చయతి అయీత్యాదిభి శ్చతుర్భిః-

శ్లో॥ అయి మన్మథమన్మథ స్త్వయా రమితో మాధవి మాధవ స్స్ఫుటమ్
స్ఫురతి త్వయి మాధవీపదం హరిసంబంధవిబోధకం యతః.

అయీతి॥ అయి మాధవి వాసన్తి 'అతిముక్తః పుండ్రక స్స్యా ద్వాసన్తీ మాధవీలతే' త్యమరః. (ఆంధ్రే పువ్వులగురువింద) మాధవస్య స్త్రీ మాధవీ- 'పుంయోగాదాఖ్యాయా' మితి జీష్-తత్సంబుద్ధి రితిచ. మన్మథమన్మథః మన్మథస్యాపి మన్మథః మత్ బుద్ధిః తాం మథ్నాతీతి మన్మథః ఇతి వ్యుత్పత్త్యా మనక్షోభక ఇత్యర్థః. యథా మన్మథోఽస్మాకం మనః క్షోభకః తథా మన్మథస్యాపి కృష్ణో మనఃక్షోభక ఇతిభావః. తతోఽప్యధికసుందర ఇతి యావత్. మాధవః కృష్ణః త్వయా రమితః క్రీడితః త్వయా సహ మాధవో రేమే ఇత్యర్థః. స్ఫుటం ధ్రువం-తత్ర హేతు మాహ-యతః యస్మాత్కారణాత్ త్వయి హరిసంబంధవిబోధకం శ్రీకృష్ణసంబంధప్రతిపాదకం మాధవీపదం మాధవీ ఇతి నామ స్ఫురతి వర్తతే ప్రతిపాద్యప్రతిపాదకభావసంబంధేన తిష్ఠ

తీత్యర్థః. మాధవస్య స్త్రీ మాధవీ ఇతి వ్యుత్పత్త్యా మాధవసంబంధవత్త్వాం మాధవీ శబ్దో వర్తతే- మాధవస్యేతి షష్ఠ్యా సంబంధిత్వ మర్థ ఇత్యభ్యుపగమాత్ - తస్మాత్ తవ మాధవసంబంధిత్వాదేవ మాధవీశబ్దవాచ్యత్వ మితి కృత్వా మాధవస్య స్త్రియా త్వయా మాధవో రమిత ఇతి నిశ్చయ ఇతి భావః. యద్వా-మాధవస్యేయం మాధవీ- తస్యేదమిత్యణి జీప్- అనయా వ్యుత్పత్త్యా చ మాధవీశబ్దో మాధవసంబంధ వద్వస్తుప్రతిపాదకత్వేన మాధవసంబంధబోధకం భవత్యేవేతి బోధ్యమ్. అత్ర మధౌ వసంతే పుష్యతీతి మాధవీ ఇతి వ్యుత్పన్నస్య మాధవీశబ్దస్య యోగతోఽన్యార్థత్వ ప్రకల్పనా న్నిరుక్తి రలంకారః. మాధవీ ఇతి స్త్రీలింగత్వాత్ స్త్రీవత్కోమలతను శరీరవత్త్వాచ్చ లతాయాం స్త్రీబుద్ధ్యేద ముక్తమితి జ్ఞేయమ్. 117

శ్లో॥ సత్వరం కథయ కేన తథాసౌ చూతపాదపహరి శ్చరిత స్స్యాత్
పల్లవస్య గతి రస్య విబుద్ధా పల్లవప్రణయినా భవతా స్యాత్.

సత్వరమితి॥ హేచూతపాదప రసాతలతరో అసౌ హరిః కృష్ణః కేన పథా మార్గేణ చరితః గత స్స్యాత్ భవేత్ సత్వరం ద్రుతం విళంబేసతి హరి రతికాన్తో భవేదితి భావః. కథయ వద నను కథ మహం వేద్మీత్యత ఆహః పల్లవస్యేతి-అస్య పల్లవస్య విటస్య కృష్ణస్యేత్యర్థః. గతి ర్గమనం పల్లవప్రణయినా కిసలయసహితేన విటస్నిగ్ధ నేతి చ భవతా త్వయా విబుద్ధా జ్ఞాతా స్యా ద్భవేత్. భుజంగ ఏవ జానీతే భుజంగ చరణక్రమ మితి న్యాయాత్-ఇతి భావః. (భుజంగో విటః) అత్ర సమర్థనీయస్య విశేషభూతస్య పూర్వవాక్యార్థస్య ఉత్తరవాక్యార్థేన సామాన్యేన సమర్థనా దర్థాన్తర న్యాసాలంకారః. సచ పల్లవశబ్దగత శ్లేషోజ్జీవితః. చూతశబ్దస్య పుంలింగత్వేన తరోః పురుషజాతిత్వేన చ చూతవృక్షే స్త్రీణాం పురుష బుద్ధి రితి జ్ఞేయమ్. 118

శ్లో॥ అధోక్షజాధ్యక్షమశోక కిం తే బభూవ నిర్వాణనిదానభూతమ్
అశోకభావః కథ మన్యథా తు తవైవ దృష్ట స్సకలాగమేషు.

అధోక్షజేతి॥హే అశోక వంజుళవృక్ష తే తవ నిర్వాణనిదానభూతం సుఖకారణం మోక్షకారణభూతం చ అధోక్షజాధ్యక్షం శ్రీకృష్ణసాక్షాత్కారః బభూవ కిమ్ ఆసీత్ కిమ్ ఇతి హేతూత్ప్రేక్షాలంకారః. అన్యథా అధోక్షజసాక్షాత్కారాభావేతు అఖిలాగమేషు అఖిలా స్సర్వే అగమా వృక్షాః తేషు మధ్యే తవైవ అశోకభావః- అశోకత్వం అశోకవృక్షత్వమ్ కథంయతో దృష్టః సిద్ధ ఇత్యర్థః. అన్యత్ర సకలాగమేషు సర్వవేదేష్వపి తవైవ అశోకభావః శోకరాహిత్యం కథం దృష్టః సాక్షాత్కృతః వేదైస్స్వతః ప్రమాణభూతైస్తవైవాశోకత్వం కథం ప్రతిపాదిత మిత్యర్థః. అత్ర పూర్వార్ధే సంభావితః అశోకస్య అధోక్షజాధ్యక్షప్రాప్తిరూపో వాక్యార్థః ఉత్తర వాక్యార్థేన సమర్థిత ఇతి కావ్యలింగమలంకారః. స చ శ్లేషోజ్జీవితః అశోక ఇత్యత్ర అన్యార్థత్వప్రకల్పనా న్నిరుక్తిః. 119

శ్లో॥ దుత్తూర శౌరిః ప్రణయం విధాయ సకృత్తత స్త్వా మతిసందధే ను
వియోగకాంతాజననిర్విశేష మున్మత్తభావం వివృణోషి యేన.

దుత్తూరేతి॥ హేదుత్తూర కాంచనాహ్వాయ శౌరిః కృష్ణః సకృత్ ఏకవారం ప్రణయం స్నేహం విధాయ కృత్వా త్వయాసహేతి శేషః. తతః తత్క్షణమేవ త్వా మతిసందధే ను వంచయామాస కిం అస్మానివేతిభావః. యేన హేతునా వియోగకాన్తాజననిర్విశేషం వియోగో విరహః తద్యుక్తః కాన్తాజన స్త్రీసమూహా ఇతి మధ్యమపదలోపీసమాసః_తస్మాత్ నిర్విశేషం నిర్భేదం యథాతథా_ పఞ్చమీ విభక్తే ఇతి పఞ్చమ్యాం పఞ్చమీభయేనేత్యత్ర పఞ్చమీతి యోగవిభాగాత్సమాసః_ తత్తుల్య మిత్యర్థః. ఉన్మత్తభావం ఉన్మత్తతత్వం ఉన్మాదయుక్తత్వం చ వివృణోషి ప్రకటయసి. 'ఉన్మత్తః కితవో ధూర్తో దుత్తూరః కాంచనాహ్వయః' 'ఉన్మత్త ఉన్మాదవ'తీతి చామరః. యత స్త్వం వయమివోన్మత్తః తత స్త్వామపి సకృత్ప్రణయో హరి రవంచయ దిత్యుత్ప్రేక్ష్యామ ఇతి ముఖ్యార్థః. అత్ర శ్లోకస్య పూర్వార్ధేన దుత్తూరే సంభావితస్య హరివంచితత్వరూపవాక్యార్థస్య ఉత్తరవాక్యార్థేన సమర్థనాత్కావ్యలింగం. ఇదంచ శ్లేషాలంకారోజ్జీవితమ్. 120

శ్లో॥ ఏవ మున్మత్తతా మేత్య ప్రలపంత్యో మృగీదృశః
యశోదాదారకాద్వైత మాపు స్తద్భావనాబలాత్.

ఏవమితి॥ మృగీదృశః స్త్రియః ఉన్మత్తతాం ఉన్మాదవత్త్వ మేత్య ప్రాప్య ఏవం పూర్వోక్తరీత్యా ప్రలపంత్యః విలపన్త్యస్సత్యః తద్భావనాబలాత్ శ్రీకృష్ణనిరన్తరధ్యానప్రభావాత్ యశోదాదారకాద్వైతం కృష్ణాభేద మాపుః భేజిరే. భ్రమరకీటన్యాయాదితి భావః. భక్తిరసస్య పరాకాష్ఠేయమ్. 121

అవ. అథ యశోదాదారకాద్వైత మాపు రితి యదుక్తం తదేవ వర్ణయతి త్రిభిః వధూరిత్యాదిభిః_

శ్లో॥ వధూరథా కాచి దళీకపూతనా స్తనా వినోదేన జనార్దనాయితా
ప్రయాతు తత్ర ప్రళయం పురోదితా తథా ద్వితీయాపి పున స్తదద్భుతం.

వధూరితి॥ జనార్దనాయితా జనార్దనవదాచరితా కృష్ణాయమానేత్యర్థః. కాచిద్వధూః స్త్రీ వినోదేన విలాసేన అళీకపూతనా స్తనా కపటపూతనాకుచా పూతనాయితాయాః కస్యాశ్చి ద్గోప్యాః కుచా విత్యర్థః. అథాత్ పపౌ_ ధేట్ పానే ఇతి ధాతోర్లుఙ్. తత్ర ఉభయో ర్మధ్యే పురా ప్రథమముదితా ఉక్తా అళీకపూతనేత్యర్థః. ప్రళయం నాశం తన్నామకసాత్త్వికభావం చ ప్రయాతు ప్రాప్నోతు. జనార్దనకృత స్తనపానా త్పూతనేవ జనార్దనాయితగోపీకృత స్తనపానా దళీకపూతనాపి నశ్యేతీదం యుక్తమేవేతిభావః. పునః కిన్తు తథా పూర్వోక్తాళీకపూతనావత్ ద్వితీయాపి జనార్దనాయితా గోపికా చ ప్రళయం ప్రయయావితి లకారవిపరిణామేనాన్వయః. తత్ ద్వితీయాయా అపి ప్రళయప్రాప్తిః అద్భుతం చిత్రం ౼ పూతనా స్తనపానేన

జనార్దనస్యైవ అళీకపూతనాస్తనపానేనకృష్ణాయితాయాఅపి ప్రళయాభావస్య భవిత వ్యత్వేన తద్విరుద్ధప్రళయసంభవ ఆశ్చర్యావహా ఇతిభావః. విరోధాభాసాలంకారః.

శ్లో॥ కయాపి తన్వ్యా మధుసూదనాయితం కయాచి దాలంబి భుజంగభావనా
విజేతు మీశాపి భుజంగమాదిమా ప్రతారితా ప్రత్యుత తేన లీలయా.

కయాపీతి॥ కయాపి కయాచి త్తన్వ్యా గోపికయా మధుసూదనాయితం కృష్ణవదాచరితం భావే క్తః. కయాచిత్తన్వ్యా భుజంగభావనా కాళీయధ్యానం ఆలంబి స్వీకృతం ధ్యానేన హి ధ్యాతా ధ్యేయాత్మకో భవతి తథా ప్రకృతే భుజంగం భావయన్తీ కాచిద్భుజంగాత్మకతా మాపేత్యర్థః. భుజంగవదాచరితమితి యావత్. ఆదిమా పురోదితా మధుసూదనాయితా గోపీ భుజంగం తద్వదాచరితాం గోపీం విజేతుం జేతుం ఈశాపి సమర్థాపి కృష్ణాయితత్వాదితిభావః. ప్రత్యుత వైపరీత్యేన తేన భుజంగేన భుజంగాయితగోప్యేత్యర్థః-లీలయా విలాసేనప్రతారితావంచితా యథా కృష్ణో విలాసేన భుజంగం జిగాయ తద్వత్కృష్ణాయితావిలాసేన భుజంగా దపజయం ప్రాప. కృష్ణస్య లీలారసప్రధానత్వాదితిభావః. అత్ర భుజంగేన విటేన కృష్ణేన ప్రతారితా వంచితేతి ధ్వనిః. మధుసూదనాయిత మిత్యత్రోపమాలంకారః. 123

శ్లో॥ జనార్దనాద్వైత మవాప్య కాప్యహో దవానలాపాన మనాటయత్తమామ్
తతః పరీతాపధురా మవాప సా మృషావిషాదో విరహానలాదితి.

జనార్దనేతి॥ కాపి కాచిత్ జనార్దనాద్వైతం శ్రీకృష్ణాభేద మవాప్య ప్రాప్య దవానలాపానం దవానలస్య దవాగ్నే రాసమంతా త్పానం అనాటయత్తమాం అతిశయేన అభినయతిస్మ. తతః దవానలాపానాద్ధేతోః సా గోపీ పరీతాపధురం సంతాపాతిశయం 'ఋక్పూరబ్ధూఃపథా'మితి సమాసాన్తోఽప్రత్యయః. అవాప అభజత్. విరహానలా ద్వియోగరూపాదగ్నే ర్హేతోః విషాద స్సంతాపః ఆసీదితి శేషః. ఇత్యేవం రూపః ప్రవాద ఇతి శేషః. మృషా మిథ్యా - అత్ర పరితాపే విరహానలహేతుకత్వం మృషాపదేన అపహ్నుత్య దవానలపానహేతుకత్వోత్ప్రేక్షణాత్ సాపహ్నవా గమ్యోత్ప్రేక్షా. 125

తతః॥ఏవం కృష్ణాత్మతా మేత్య నటనానన్తరం.

శ్లో॥ అదృశ్యోఽయం శౌరిః పదకమలముద్రాశ్రియణత
స్సుఖం సాక్షాత్కార్యో భవతి నను యోగైః కిమపరైః
విచింత్యైవం తత్ర వ్యవసితమతీనాం న సుదృశాం
ప్రకాశోఽభూ దస్యాః క్వచన రజసా క్వాపి తమసా.

అదృశ్యఇతి॥అదృశ్యః దూరీభూతత్వా ద్ద్రష్టు మశక్యః అయం శౌరిః కృష్ణః పదకమలముద్రాశ్రియణతః పదకమలస్య కమలతుల్యచరణస్య ముద్రా చిహ్నం తస్య ఆశ్రియణతః ఆశ్రియాద్ధేతోః అన్వేషణాద్ధేతోరితి యావత్. సుఖం అక్లేశం సాక్షాత్కార్యః సాక్షాత్కర్తుం శక్యః భవతి- నను భవతి ఖలు- పద

ముద్రానుసారేణ హి చోరాదయో గృహ్యన్తే ఇతి భావః. అపరై ర్యోగ్యై రుపాయైః కిం ఏవ మిద్ధం విచింత్య ఆలోచ్య తత్ర పదముద్రాన్వేషణే వ్యవసితమతీనాం నిశ్చితచిత్తానాం ప్రవృత్తానామితి యావత్ - సుదృశాం స్త్రీణాం అస్యాః కృష్ణపద కమలముద్రాయాః ప్రకాశః స్ఫురణం క్వచన క్వచిత్ కుంజాదావిత్యర్థః. తమసా అంధకారేణ హేతునా క్వాపి క్వచిత్ మార్గదేశే ఇత్యర్థః. రజసా పరాగేణ చ నాభూత్ న బభూవ. ఆచ్ఛాదనాదితి భావః. వ్యంగ్యార్థస్తు-అదృశ్యః అస్మాక మజ్ఞా నావృతత్వా ద్దుర్దర్శః అయం శౌరిః పరమేశ్వరః పదకమలం శ్రీకృష్ణచరణారవింద మేవ ముద్రా వస్తు తస్యా ఆశ్రయణాతః ధ్యానాద్దేతోః సుఖం సాక్షాత్కారో భవతి. భగవచ్చరణారవిందధ్యానాత్మకభక్తిమార్గేణ భగవాన్సులభ ఇతిభావః. అపరై రన్యై ర్యోగ్యై ర్లంబికాదిభిః కిం న కిమపి ఏవం విచింత్య తత్ర భక్తిమార్గే వ్యవసితమతీనాం సుదృశాం విదుషాం అస్యాః పదకమలముద్రాయాః ప్రకాశః మనసి పరిస్ఫూర్తిః క్వచన క్వచిత్సమయే తమసా తమోగుణేన క్వాపి సమయే రజసా రజోగుణేన చ నాభూత్. రజస్తమోగుణావిర్భావసమయే చిత్తైకా గ్ర్యాభావా దితి భావః. 125

గ॥ ఏవ మనికటవికటాటవీపర్యటనపాటవపాటలచరణయుగళా వల్లవలోల లోచనాః క్వచన నితాంతనిమగ్నా మరవిందలోచనచరణకమలముద్ర మవలోక్య కామపి కామినీ మనురాగభరేణ బభార భుజశిరసా యశోదా కిశోర ఇతి నిర్ధార్య ధార్యమాణధైర్యవిపర్యయా బభూవుః.

ఏవమితి॥ అనికటవికటాటవ్యాం మారీభూతే విశాలే వనే పర్యటనపాటవేన పరి భ్రమణాభ్యాసేన హేతునా పాటలం రక్తం చరణయుగళం పాదద్వయం యాసా న్తా అటవ్యాం సుదూరం పరిభ్రమణేనారుణితచరణా ఇత్యర్థః. వల్లవలోలలోచనాః గోపస్త్రియః క్వచన క్వచిద్దేశే నితాంతనిమగ్నా మత్యన్తాధఃప్రవిష్టా మిత్యర్థః. భావాతిరేకాదితి భావః. అరవిందలోచనచరణకమలముద్రాం శ్రీకృష్ణపాదారవింద చిహ్నం అవలోక్య దృష్ట్వా యశోదాకిశోరః కృష్ణః కామపి కాంచిత్ మహాభాగా మిత్యర్థః. కామినీం తరుణీం అనురాగభరేణ ప్రేమాతిశయేన హేతునా భుజశిరసా స్కంధేన బభార ఉవాహ. ఇతి ఏవం నిర్ధార్య నిశ్చిత్య ధార్యమాణధైర్యవిపర్యయాః ధార్యమాణః ప్రాప్తః ధైర్యవిపర్యయః అధైర్యం యాభి స్తాః అధీరా ఇత్యర్థః, కామపి ధృత్వా క్వాపి దేశాన్తరం యయౌ కృష్ణః నభవతి ఖల్వస్య పునరాగమన మితి తాసా మాశయః. బభూవుః అభూవన్- 126

శ్లో॥ పంకే ఘనే రజసి వా ప్రచురే కథం త
దభ్యున్నతం త్రిజగతోఽపి గురోః పదం స్యాత్
కామాభిభూతమనసా మిద మావిరస్తు
తత్త్వావధారణకథాం కథ మంతరేణ.

పంకే ఇతి॥ తే జగతోఽపి త్రిభువనాదపి గురోర్దుర్భరస్య లోకత్రయాపేక్షయా ప్యతిస్థూలస్యేత్యర్థః. విశ్వం భరత్వాదితి భావః. కృష్ణస్య తత్ప్రసిద్ధం పదం చరణం తచ్చిహ్న మిత్యర్థః. ఘనే సాంద్రే పంకే కర్దమే ప్రచురే అతిశయే రజసి పరాగే చ కర్దమవతి రజోవతి చ ప్రదేశే ఇతి భావః. అభ్యున్నతం ఉత్తానం ఉపరిస్థ మిత్యర్థః. కథం స్యాత్ న కథమపీత్యర్థః. సాంద్రకర్దమధూళ్యో ర్విద్యమానా యస్యా కస్యాపి పదముద్రా అతినిమ్నా భవతి-అతిస్థూలస్య తు కిముతేతి భావః. నను కుత ఇదం స్త్రీభి ర్నజ్ఞాత మత ఆహ కామేతి- కామాభిభూతమనసాం కామార్తానాం సుదృశాం తత్త్వావధారణకథామన్తరేణ వస్తుతత్త్వవిచారం వినా ఇదం తత్త్వం కథం కేన ప్రకారేణ ఆవిరస్తు జాయేత న కథమపీత్యర్థః. వ్యంగ్యార్థస్తు- ఘనే అధికే పంకే పాపే సతి ప్రచురే రజసి రజోగుణే చ సతి తే జగతోఽపి గురోః తే జగత్పతేః కృష్ణస్య సంబంధి అభ్యున్నత మత్యుత్కృష్టం పదం చరణం కథం కేన ప్రకారేణ దృష్టమితి శేషః-స్యాద్భవేత్ జనేనేతి శేషః. పాపినో రాజసాశ్చ జనాః భగవత్పాదారవిందం సాక్షాత్కర్తుం నాధికుర్వన్తీతి భావః. తత్ర హేతు మాహ కామేతి-కామేత్యుపలక్షణం కామక్రోధాదిభి ర్మహామోహాభక్తై రభిభూతం విక్షిప్తం మనో యేషాన్తేషాం జనానాం తత్త్వావధారణకథా మన్తరేణ వేదాన్తవిచారం వినా ఇదం భగవత్పాదారవిందం కథ మావిరస్తు ఆవిష్కృతం స్యాత్-ఏతత్సాక్షాత్కారో న భవతి తాదృశానా మితి భావః. యద్వా-భగవానితి కశ్చన నాస్తి అనుపలభ్యమానత్వాత్. శశశృంగవదితి తర్కావష్టంభేన వివదమానానాం బౌద్ధాదీనాం ప్రతిక్షేపణార్థోఽయంశ్లోకః. తథాహి-బౌద్ధాదీనాం హృది ఘనే పంకే పాపహేతౌ తమసి తథా ప్రచురే రజసి రజోగుణే చ సతి అర్థాత్ తమోగుణకార్యేషు తంద్ర్యాదిషు రజోగుణకార్యేషు దురహంకారాదిషు చ సత్సు ఇత్యర్థః. తే జగతోఽపి గురోః కారణస్య బ్రహ్మణః అభ్యున్నతమపి పదం స్వరూపం కథం స్యాత్- కథం ప్రతీయేతేత్యర్థః. తేషాం భగవత్స్వరూపజ్ఞానం నైవ భవేదితి భావః. తత్ర హేతు మాహ కామేతి- కామాభిభూతమనసాం జనానాం తత్త్వావధారణకథా మన్తరేణ ఇదం భగవత్తత్త్వం కథ మావిరస్తు స్ఫురతు న కథమపీత్యర్థః. వేదాన్తతత్త్వవిచారేణ మనసి ప్రసన్నే సతి తదానీ ముపలభ్యేత-కామాభిభూతానాం యుష్మాకన్తు కథన్తదుపలబ్ధిః. న హి యుష్మదుపలబ్ధ్యభావమాత్రేణ బ్రహ్మణోఽసత్త్వం కల్పయితుం శక్యేత-తథాత్వే అస్మదదృష్టానాం మేర్వాదీనాం పర్వతానామపి అసత్త్వం స్యాత్ ఇతి భావః. 127

తతశ్చ॥ ఏవం గోపీనా మధైర్యప్రాప్త్యనన్తర మిత్యర్థః.

అవ. అథ కామపి కామినీం బభార భుజశిరసా యశోదాకిశోర ఇతి యదుక్తం తత్ర స్కంధేన గోపీవహనే హేతు ముత్ప్రేక్షన్తే సముత్పాట్యేతి-

శ్లో॥ సముత్పాత్య ప్రేమామృతజలధిపూరే ప్రియతమాం
ప్రియః క్షేప్తుం వాంఛన్నివ స కతమామేవ మవహత్
భవత్యేత త్తప్త్వా కమపి తపసాం సంచయ మిదం
నిజై ర్లీలాజాలై రితరదురవాపం కిమతనోత్.

సముత్పాత్యేతి॥ సః ప్రియః కృష్ణః కతమాం కామపి ప్రియతమాం ప్రేయసీం సముత్పాత్య ఉద్ధృత్య ప్రేమామృతజలధిపూరే ప్రేమైవామృతం సుధా తస్య జలధి స్సముద్రః తస్య పూరే జలౌఘే క్షేప్తుం పాతయితుం వాంఛన్ ఇచ్ఛన్నివేత్యుత్ప్రేక్షా. ఏవ మిద్ధ మవహ ద్బభార. కేన చిదుత్పాత్య జలే పాతితం వస్తు యథా గాఢం నిమజ్జతి తద్వత్కృష్ణేనాంక మారోపితా తస్యాః ప్రేమజలధౌ గాఢం నిమజ్జతీతి భావః- రూపకానుప్రాణితోత్ప్రేక్షాలంకారః. ఏతత్ కస్యాశ్చిత్ప్రియతమాయాః శ్రీకృష్ణేన స్కంధ మారోప్య లాలితత్వం భవతు-అస్మాకమపి తస్యా స్తథాత్వ మిష్టమేవ- శ్రీకృష్ణస్య దక్షిణనాయకత్వేన ఏతావతా నాస్మాకం హాని రితి భావః. ఇయం ప్రియతమా కమప్యనిర్వాచ్య మత్యధిక మిత్యర్థః- తపసాం సంచయం సమూహం తప్త్వా కృత్వా నిజైః స్వీయైః లీలాజాలైః స్మితభ్రూవిక్షేపాదివిలాససమూహైః తమితి శేషః. కృష్ణం ఇతరదురవాపం అన్యదుర్లభం అతనో చ్చకార కిమ్. సా చ కేనచి త్తపోబలేన తస్య దక్షిణనాయకత్వమపి విఘటితవతీ స్వస్మిన్నేవానురక్తం చకార-కథ మన్యథా ప్రియ స్తాముత్సృజ్య నాగచ్ఛేదితి భావః. అత్రాప్యుత్ప్రేక్షాలంకారః. అత్ర కమపి తపసాం సంచయం తద్రూపం కృష్ణం ఇయం తస్యాః నిజై ర్లీలాజాలైః లీలాపరిధానైః జాలైః మత్స్యబంధనరజ్జుభిః 'ఆనాయః పుంసి జాలం స్యా' దిత్యమరః. తప్త్వా బద్ధ్వా మత్స్యవదితి భావః. ఇతరదురవాపం స్వాధీనత్వేన అన్యత్ర గంతు మశక్తత్వా దితరదుర్లభం అతనో త్కిమితి ధ్వనిః. 128

అవ. అథ అలమల మిత్యాదిభి రష్టభి ర్గోపీనాం విలాపం వర్ణయతి.

శ్లో॥ అలమల మపయామి ముంచ భీతాం గురుజనతః కితవేతి భాషిణీం మామ్
చిరముచితవచోభి రన్వనైషీ న్మధుమధురై స్సకథం కృపాం జహాతి.

అలమలమితి॥ హే కితవ ధూర్త అలమలం సంభ్రమా ద్ద్విరుక్తిః-సంభోగేన పర్యాప్త మిత్యర్థః. అపయామి అపగచ్ఛామి- అహమిత్యస్యాక్షేపః. గురుజనతః శ్వశ్రూశ్వశురాదే ర్గురుజనాత్ భీతాం మామితి శేషః. ముంచ త్యజ త్వ మిత్యస్యాక్షేపః-ఇత్యేవం భాషిణీం వదన్తీం మాం స ఇత్యనేన య ఇత్యాక్షిప్యతే యః మధుమధురైః మధు మద్యం మకరన్దో వా తద్వన్మధురైః స్వాదుభిః ఉచితవచోభిః తత్కాలానుగుణవాక్యైః చిరం బహుకాల మన్వనైషీత్ అనునయమాస. సః కృష్ణః కృపాం దయాం కథం జహాతి త్యజతి తాదృశస్య కుతోఽద్య మయి దయా నాసీదితిభావః.129

శ్లో॥ కదా వా లావణ్యామృతరసపరీవాహనిలయం
పురః ప్రాదుర్భూతం మధురమధురం వీక్ష్య దయితమ్

హారే శౌరే కాంతప్రియతమసరోజాక్షశరణం
భవేతి క్రోశంతీ నిమిషమివ నేష్యామి దివసాన్.

కదావేతి॥ లావణ్యామృతరసపరీవాహనిలయం లావణ్యాం ఛాయావిశేషః తదేవ అమృతరసః సుధారసః తస్య పరీవాహానాం ప్రవాహానాం నిలయ మాశ్రయం సముద్రమితి యావత్. మధురమధురం అతిరుచిరం- నిత్యవీప్సయో రితి నాత్ర ద్విర్భావః- సుబ్సుగసంభవాత్- ప్రకారే గుణవచనస్యేత్యపి న సాదృశ్యస్యాఽద్యోత్య త్వాత్- నహ్యత్ర మధురసదృశ మిత్యర్థో మూలకారేణ వివక్షితః-తస్మాత్ మధురా దపి మధుర ఇతి పఞ్చమీసమాసః-పురః అగ్రే ప్రాదుర్భూత మావిర్గతం దృశ్య మానమితి యావత్- దయితం ప్రియం వీక్ష్య హేహారే హారత్యాశ్రితతాపమితి హారిః- తత్సంబుద్ధిః. హేశౌరే శూర ఇతికశ్చన యదువంశ్యో రాజా తస్యాపత్యం శౌరిః తత్సంబుద్ధిః- అపత్యం పౌత్రప్రభృతిగోత్ర మితి సంకేతితత్వాత్. ఉత్తమవంశ ప్రసూతత్వేన ఉత్తమగుణశాలిన్నితి సంబుద్ధ్యభిప్రాయః. హేకాన్త కమనీయ హే ప్రియతమ ప్రాణేశ హేసరోజాక్ష కమలాక్ష త్వం శరణం రక్షితా భవ ఇతి క్రోశన్తీ ఆహ్వాయమానాసతీ- క్రుశ ఆహ్వానే ఇతి ధాతుః- యద్యపి పురోగతస్య ఆహ్వాన మనుపపన్నం తథాపి పురో దూరే దృశ్యమానస్య ఆహ్వానం ఘటతే ఇతి జ్ఞేయం. యద్వా క్రోశన్తీ శబ్దాయమానాసతీ-ధాతూనా మనేకార్థత్వాత్-దివసాన్ దినాని నిమిషమివ నిమిషపరిమితకాలమివ కదా వా నేష్యామి గమయిష్యామి. అధునా విరహావస్థాయాం నిమిషం దినానీవ యథా నయామి తథా సంయోగే దినాని నిమిష మివ కదా వా నేష్యామీతి భావః. అత్ర శృంగారరసస్య కదావేతిపదసూచిత శ్చిన్తాఖ్యస్సంచారీభావోఽంగమితి ప్రేయోఽలంకారః. కించ శాన్తరసస్య కదావేతి పదసూచిత శ్చిన్తాఖ్యో వ్యభిచారీభావోఽంగమిత్యత్ర ప్రేయోఽలంకారోఽన్యో ధ్వన్యతే. 'కదా వారాణస్యా మమరతటినీరోధసి వస' న్నిత్యాదావివేతి బోధ్యమ్. 130

శ్లో॥ త్యక్త్వా ధర్మకథాం నిజా దుపనతాం కేళీసుఖం చ ప్రియా
న్మోహా దుచ్చసుఖానుభూతిచపలా విస్రంభమాప్తా. స్త్వయి
నాథత్వం చ న వీక్షసే యది కృపాతుంగై రపాంగై స్తదా
భ్రష్టానా ముభయత్ర హంత శరణం కిం స్యా ద్గతిః కా హి సః.

త్యక్త్వేతి॥హే నాథ పతే నిజాత్ స్వజనా దుపనతాం ప్రాప్తాం నిజజనే నోపదిష్టా మిత్యర్థః. ధర్మకథాం ధర్మవార్తాం తథా పరపురుషం నగచ్ఛే దయం స్త్రీణాం కుల ధర్మ ఇత్యేవంరూపస్వజనప్రబోధ మవమత్యేతి భావః. ప్రియా త్పాణిగృహీతు స్సకాశా జ్జాతం కేళీసుఖం క్రీడాసుఖం చ మోహాత్ త్యక్త్వా-నిజా దుపనతమితి పాఠే-ధర్మకథాం నిజాత్ స్వీయాత్ ప్రియా దుపనతం ప్రాప్తం కేళీసుఖంచ ఇత్యేత ద్ద్వయం మోహా దజ్ఞానాత్ త్యక్త్వా విస్మృత్యేత్యన్వయః. అయమేవ పాఠో గరీ యాన్. ఉచ్చసుఖానుభూతిచపలాః అధికసుఖానుభవాసక్తాః వయం త్వయి విస్రంభం

విశ్వాస మాప్తాః ప్రాప్తాః అభవామేతి శేషః. కామిన్యో హి భర్తుస్సకాశా త్సుఖ మల్పమితి ఉపపతే స్సకాశా దధికం సుఖం స్యాదితి చ మత్వా భర్తార మవమత్య ఉపపతినా సంయుక్తా భవన్తీతి లోకసిద్ధార్థానువాదోఽయమ్ – త్వంచ త్వమపి చకారాత్ నిజః ప్రియో న పశ్యత్యేవేత్యర్థః. కృపాతుంగైః దయోన్నతైః అపాంగైః కటాక్షైః న వీక్షసే యది అస్మానితి శేషః – నపశ్యసి చేత్ ఉభయత్ర ధర్మాధర్మమార్గయో రుభయోరపి భ్రష్టానాం స్ఖలితానాం నః అస్మాకం కిం వస్తు శరణం రక్షకం స్యాత్ న కోఽపి రక్షక ఇత్యర్థః. తథా నః కా హి కావా గతిః ప్రాప్యస్థానం స్యా ద్భవేత్. జన్మాన్తరే యద్యపి నరకగతిరేవ భవేత్ – అధునాపి దుర్గతిరేవ నతు సుగతి స్స్యాదితి భావః. వ్యంగ్యార్థస్తు – ధర్మకథాం త్యక్త్వా 'సర్వధర్మాన్ పరిత్యజ్య మామేకం శరణం వ్రజే'తి గీతావచనాదితి భావః. మోహా ద్ధేతోః దేహాది ష్వాత్మత్వభ్రమా ద్ధేతోః. తాదృశభ్రమహేత్వజ్ఞానాదితి వా నిజాత్ప్రియా దుపలక్షణ మిదం పుత్రాదీనాం. ఉపనతం కేళీసుఖం సాంసారికసుఖ మిత్యర్థః. త్యక్త్వా దేహాదిష్వనాత్మత్వభ్రాన్త్యా ఇతః పూర్వం భర్తృపుత్రాదిక్రీడాజన్యం సంసారసుఖ మాసీత్ – ఇదానీం త్వద్గీతామాహాత్మ్యాత్ తాదృశమోహనివృత్తే స్న సంసారసుఖ మితి భావః. ఏవం సంసారసుఖత్యాగే హేతు మాహ ఉచ్చసుఖానుభూతిచపలా ఇతి – మోక్షసుఖాసక్తా ఇత్యర్థః. త్వయి పరమేశ్వరే 'అకామ స్సర్వకామో వా మోక్షకామ ఉదారధీ' రిత్యుక్తత్వాదితి భావః. విస్రంభం భక్తిమిత్యర్థః. ఆప్తా అభవామ. హేనాథ పరమేశ్వర త్వం చ త్వమపి చాత్ యజ్ఞాదిధర్మాచరణే ఇంద్రాదయః కృపాం కుర్యుః. తాదృశధర్మత్యాగా న్న తేషా మప్యస్మాసు దయేతి భావః. కృపాతుంగై రపాంగై ర్నవీక్షసే యది ఉభయత్ర ఇహాముత్రఫలయో రుభయో ర్భ్రష్టానాం నః కిం శరణం స్యాత్ – భర్తృపుత్రాదత్యాగా దైహికసుఖనాశం సర్వధర్మత్యాగా దాముష్మికస్వర్గసుఖనాశః ఇతి భావః. నః కా వా గతి స్స్యాత్ దుర్గతిరేవేత్యర్థః. ఆపాతబ్రహ్మజ్ఞానినాం వేదవిహితకర్మాననుష్ఠాతౄణాం కేవలభక్తిమార్గనిరతానాం భగవానేవ రక్షకః–తస్య కృపాభావేతు ఏవంవిధానాం దుర్గతిరేవేతి భావః. అత్ర యది త్వం నిర్దయ స్స్యా స్తర్హ్యస్మాకం దుర్గతిరేవేతి వర్ణనా త్సంభావనాలంకారః. 'సంభావనా యదీద్ధం స్యాదిత్యూహోఽన్యస్య సిద్ధయే' ఇతి లక్షణాత్. తేన చ యథా త్వయి నిర్దయత్వ మసంభావితం తథాస్మాసు దుర్గతికత్వ మప్యసంభావిత మేవేతి
ఫలితమ్. 131

శ్లో॥ ప్రాణేశ ముగ్ధమధురం వదనం సకృత్తే
సందర్శయాశు స తతోఽధిక మర్థయే త్వామ్
అభ్యుద్యతో నిరపరాధవధూవధార్థ
మంతర్దధాతు కితవ త్రపయా శశాంకః.

ప్రాణేశేతి॥ హే ప్రాణేశ ప్రాణనాయక ఏతేన శరీరమాత్రస్యైవ నిజో భర్తా ఈశో భవతి— నతు ప్రాణానా మితి వ్యజ్యతే. ముగ్ధమధురం ముగ్ధేభ్య స్సుందరేభ్య శ్చన్ద్రాదిభ్యోఽపి మధురం సుందరం తే తవ వదనం సకృ దేకవారం న తు బహువారమితి భావః. ఆశు ద్రుతం విళంబే సతి న వయం భవిష్యామ ఇతిభావః. సందర్శయ సమ్యగ్దర్శయ. ఏతావతా తవ నకోఽపి శ్రమ ఇతి భావః. యది త్వం చుంబనాదికమపి వయం ప్రార్థయామేతి మత్వా ముఖందర్శయితుం సంకోచం యాసి— న తథా వయం దురాశా ఇత్యాహుః—తతః తస్మాదధికం అన్యత్ త్వాం నార్థయే. ప్రత్యేకాభిప్రాయా దేకవచనం— నప్రార్థయామహే ఇత్యర్థః. నను కేవలాస్మన్ముఖసందర్శనమాత్రేణ కిం యూయం ఫలం స్యా దత ఆహుః—అభ్యుద్యత ఇతి. నిరపరాధవధూవధార్థం అపరాధరహితస్త్రీనిబర్హణార్థం స్త్రియ శ్చాత్ర వియోగిన్య ఏవేతి జ్ఞేయం— సంయోగినీనాం చన్ద్రద్వేషాసంభవాత్. అభ్యుద్యతః ఉత్పన్నః ఉద్యుక్త ఇతి వా కీదృశో ధూర్తః ఘాతుక ఇత్యర్థః. శశాంకః మృగలాంఛన శ్చన్ద్రః ఏతేన యథా వ్యాధః స్వపరిపుష్టం కంచన మృగం స్వపార్శ్వగతం మృగేభ్యః ప్రదర్శయిత్వా తేన తేషాం మృగపక్షపాత్యేవాయం న తు మృగఘాతుక ఇతి భ్రాన్తిం జనయిత్వా సన్నిహితాన్ మృగాన్హన్తి తద్వదయం చంద్రోఽపీతి ధ్వన్యతే. త్రపయా లజ్జయా హేతుభూతయా అన్తర్ధాతు తిరోహితో భవతు. త్వన్ముఖస్య నిరంకత్వాత్ స్వస్య సాంకత్వాచ్చ త్రపితస్సన్ క్వాపి పలాయితా మిత్యర్థః. పరికరాంకురాలంకారః. చన్ద్రాదపి త్వన్ముఖమధిక మిత్యర్థత స్సిద్ధత్వా త్ప్రతీపాలంకారో ధ్వన్యతే. అత్ర పూర్వార్థే చిరాద్భగవన్తం మనసా ధ్యాయతః కస్యచిద్భగవత్సాక్షాత్కారో త్కంఠితస్య ప్రార్థనేయమ్. హేప్రాణేశ ప్రాణనియామక 'యః ప్రాణేషు తిష్ఠన్ ప్రాణానామన్తరోయమయతీ'తి శ్రుత్యా భగవతః ప్రాణప్రేరణశ్రవణాత్. ఇదం చోపలక్షణంసర్వాన్తర్యామిత్వస్య— తథా చ హేసర్వాన్తర్యామిన్ ఇతి యావత్ 'ముగ్ధమధురం తే వదనం సకృత్సందర్శయ సర్వాన్తరత్వాద్యథా త్వం స్తంభాదప్యుద్భూత స్తద్వదధునా మత్పురోఽవతీర్య మహ్యం ప్రసన్నం తవ వదనం దర్శయేత్యర్థః. మహ్యం ప్రసాదేన ప్రత్యక్షో భవేతి భావః. నచైవం ప్రత్యక్షం త్వాం కమపి వరం యాచితు మహ ముత్సహే. యేన లుబ్ధస్యేవ తవ భీతి స్స్యాదిత్యాహ— తతోఽధికం త్వాం నార్థయే. త్వత్సాక్షాత్కారాదన్యస్య స్పృహణీయస్య వరస్యైవా భావాదితి భావః— ఇతి ధ్వన్యతే. ఉత్తరార్థే తు— సముద్రసుతత్వేన మహాకులీనోఽప్యయం చన్ద్రః వియోగినీదౌర్భాగ్యవశాత్తన్నాశాయ ప్రవృత్తస్సన్ స్వభగినీభర్తారం దీనజనరక్షకం భవన్తం దృష్ట్వా త్రపితస్సన్ స్వావలంబితమకార్యకరణం త్యజేత్. స్త్రీవధస్య గర్హితత్వాదితి భావో ధ్వన్యతే. 132

శ్లో॥ కందర్ప లోపనవిధావబలాజనస్య
నిన్ద్యా పరాక్రమవిధా కతమేయమార్యైః

త్వాం రూపశౌర్యవిభవా వభిభావయంత
ముద్వీక్షసే యది హరిం పురుష స్తదా స్యాః

కందర్పేతి॥ హే కందర్ప మన్మథ కమితి మాన్త మవ్యయం కుత్సితే - కుత్సితో నిన్ద్యో దర్పో యస్య సః కందర్ప ఇతి వ్యుత్పత్తిః - అత ఏవ పరికరాంకురాలంకారః. ఆర్యైః సాధుభిః నిన్ద్యా గర్హ్యా అబలాజనస్య స్త్రీజనస్య లోపసవిధా మారణకర్మణి విషయే ఇయం తవేతి శేషః. పరాక్రమవిధా పౌరుషరీతిః కతమా కా తుచ్ఛేత్యర్థః. స్త్రీషు పరాక్రమ స్తుచ్ఛ ఇతి భావః. రూపశౌర్యవిభవాత్ రూపశౌర్యయోః సౌందర్యపరాక్రమయోర్విభవా త్సామర్థ్యాత్ సమృద్ధేరితి వా హేతోః త్వాం అభిభావయ న్తం తిరస్కుర్వ న్తం హరిం కృష్ణ ముద్వీక్షసే యది పశ్యసి చేత్ కిముత తేనసహ యుద్ధప్రసంగ ఇతి భావః. తదా తదానీం పురుషః పుమాన్ స్యాః భవేః. పురుషేష్వేవ పరాక్రమః కర్తవ్యః-తత్రాపి స్వతుల్యేషు పరాక్రమ ఉచితః స్వాధికేషు పరాక్రమస్తు శ్లాఘ్య ఇతి భావః. కిం చ తవ కృతాపరాధశ్చాయం హరిః రూపశౌర్యవిభవేన త్వదభిభావకత్వాదితి కృత్వా స్వశత్రౌ తస్మిన్ తవ పరాక్రమ శ్లాఘీయాన్-తస్మాత్ నిరపరాధాః స్త్రియో హిత్వా సాపరాధం పురుషం బాధితుం యది తవ శక్తి ర్బాధస్వ-ఇదమేవ తవ పౌరుషం- యది న శక్తి స్తర్హి స్త్రీవత్తూష్ణీం తిష్ఠ ఇతి నిష్కర్షః. అత్ర యథా మన్మథబాణవ్యథా అస్మాకం భవతి తథా కృష్ణస్యాపి- స్యాచ్చేత్-కృష్ణోఽస్మాన్విహాయ నాపగచ్ఛేత్- యది కథంచి ద్గచ్ఛేత్తర్హి తదైవ పునరాగచ్ఛేత్. అతః కృష్ణస్య మదనబాణవ్యథా నాస్తీతి మత్వా భో మన్మథ త్వం తం బాధస్వ-కుతోఽస్మానితి గోపికా మన్మథ ముపాలభన్తేస్మేతి గూఢాశయః. ఉత్తరార్ధే సంభావనాలంకారః త్వాం రూపశౌర్యవిభవా దభిభావయన్తమితి సాభిప్రాయవిశేషనిర్దేశాత్పరికరాలంకారః. పురుషే మన్మథే పురుషత్వే స్వతస్సిద్ధే సతి హరిదర్శనాత్పురుషత్వస్య పునర్విధానాత్ విధ్యలంకారః. 'సిద్ధస్యైవవిధానం య త్తామాహు ర్విధ్యలంకృతి' మితి లక్షణాత్. 133

శ్లో॥ కల్యాణజాలనిలయం కరుణారసార్ద్ర
మానందకంద మనవద్య ముఖారవిందమ్
త్రైలోక్యమోహన మనూన మనాప్తపుణ్యాః
హా హంత కాంత మిహ తం క్వ విలోకయామః.

కల్యాణేతి॥ కల్యాణజాలస్య మంగళసమూహస్య నిలయ మావాసం కల్యాణజాలనిలయం సకలకల్యాణపరిపూర్ణ మిత్యర్థః. కరుణారసార్ద్రం దయారసేన శీతలం ఆనన్దకందం ఆనన్దస్య సుఖస్య కందం మూలభూతం స్వయ మానన్దమయ స్సన్ పరేషా మానన్దస్య హేతుభూత ఇతి భావః. అనవద్యముఖారవిందం అనవద్యం నిర్దుష్టం న తు చన్ద్రవత్సాంకమితి భావః. అరవిందం కమలమివ ముఖం వదనం ఉపమితసమాసః-

తేన ఉపమాలంకారః.యస్య తత్ తథోక్తం-త్రైలోక్యమోహనం త్రిజగన్మోహజనకం అత ఏవ అనూనం ఊన స్స్వల్పః నభవతీత్యనూనః ఉత్కృష్టః తం తం ప్రసిద్ధం కాన్తం పతిం కృష్ణం యద్వా కాన్తం కమనీయం తం కృష్ణం అనాప్తపుణ్యాః అకృత సుకృతాః వయం ఇహ వనే క్వ కుత్ర వా విలోకయామః పశ్యామః న కుత్రా పీత్యర్థః. యది వయం కృతపుణ్యా స్తర్హి స దృశ్యేత అకృతపుణ్యానా మత ఏవ అభాగ్యానా మస్మాకం కథం తాదృశపతిదర్శన మితి భావః. హా హన్తేతి ఖేదాతి శయే-అత్ర తాదృశం భగవన్తం అనాప్తపుణ్యా వయ మిహ కలియుగే కదా విలోకయామః-యది వయం సుకృతిన స్తర్హి కృతాదియుగత్రయే అస్మాకం స్థితి స్స్యాత్-తదానీం భగవద్దర్శనం జాయేత న త్వేవమితి ధ్వన్యతే. 134

శ్లో॥ రోషో భవే ద్యది నిరస్య మదంగసంగి
చేలం కుచౌ రచయ నిర్దయ మర్దనార్హౌ
దంతై ర్నఖై రపి లునీహి కపోతనాదై
స్సంత్రాస్య పాతయ తతో వివశాం సుఖాబ్ధౌ.

రోష ఇతి॥ రోషః కోపః భవేత్ స్యా ద్యది చేత్ తవ మయీతి శేషః. మదంగ సంగి మదవయవ సక్తం చేలం కుచవాసః నిరస్య అపనీయ కుచౌ స్తనౌ నిర్దయ మర్దనార్హౌ నిర్దయం యథాతథా మర్దనీయౌ రచయ కురు నిర్దయమ్మర్దయేత్యర్థః. పిత్రాదీనాం పుత్రాదిషు యది కోప స్తర్హి పుత్రాదీన్ తే యథేచ్ఛం మర్దయిత్వా తం కోపం యథా శమయన్తి తద్వత్త్వమపీతిభావః. యది తావతా రోషో న శామ్యతి తర్హి దంతైః రదనైః నఖైః కరరుహైశ్చ లునీహి ఛేదయ-కుచావితి పద మత్రాపి సంబధ్యతే. యది పున రేతావతాపి రోషో న శామ్యతి తర్హి కపోతనాదైః కపోతః పారావతః- పారావతః కలరవః కపోత- ఇత్యమరః. తస్య నాదై ర్ధ్వనిభి రితి నిదర్శనాలంకారః. కపోతధ్వనితుల్యధ్వనిభి రిత్యర్థః. సంత్రాస్య భీషయిత్వా తతః ఏవంకరణానన్తరం వివశాం పరవశాం మామితి శేషః. సుఖాబ్ధౌ సుఖసముద్రే పాతయ క్షేపయ. యథా ప్రబలః అత్యన్తం కుపితః కశ్చిత్ స్వరిపుం మర్దయిత్వా నఖ దన్తాదిభి శ్ఛేదయిత్వా తర్జనభర్త్సనాదిభి ర్భీషయిత్వా తావతాపి కోపాశాన్త్యా తం సముద్రే పాతయిత్వా శాంతో భవతి- ఏవం త్వమపీతి భావః. అత్ర మర్ద నాదిషు దోషేష్వపి సుఖరూపగుణదర్శనేన తదభ్యర్థనాయాః కృతత్వా దనుజ్ఞా లంకారః. యది త్వం పురుష స్తర్హి తే రోష స్స్యాదేవ - యది రోష స్తర్హి మదుక్తం సర్వ మవశ్యం కరిష్యసి-నోచేత్త్వం క్లీబ ఏవేతి గోపీకృతో గూఢః కృష్ణో పాలంభః ప్రతీయతే- 135

శ్లో॥ అకృత్యం మత్వేదం నిరణయ మనర్థం గురుజనా
ద్గతం పాతివ్రత్యం సుఖమపి విగీతం న సులభమ్

ఇయం చ ప్రత్యాశా న విరమతి హాహా తదనుగా
విధే వైధేయాగ్ర్యవ్యవసితమయే కిన్ను భవతా.

అకృత్యమితి॥ ఇదం జారసంభోగరూపం కృత్యం అకృత్యం దుష్కర్మ మత్వా జ్ఞాత్వా ఇతః ప్రాక్కామాంధత్వా త్కృత్యాకృత్యవివేకశూన్యాస్మి. ఇదానీం తు ఇద మకృత్యమితి జ్ఞాతమితి భావః. గురుజనాత్ శ్వశ్రూశ్వశురాదిభ్య స్సకాశా దనర్థం పీడాం నిరణయం నిశ్చితవత్యస్మి-గురవో హి అకృత్యకారిణః పుత్రాదీన్ పీడయన్తీతి భావః. పాతివ్రత్యం పతివ్రతాత్వరూపః స్త్రీజనసాధారణో ధర్మః గతం నష్టం పర పురుషసంభోగేన తన్నాశాదితి భావః. గురుజనానర్థపాతివ్రత్యనాశయో రుభయో రంగీకారేఽపి సుఖమపి నాభూ దిత్యాహ-విగీతం విద్వద్భి ర్గర్హితం సుఖ మానన్దమపి సులభం సుప్రాపం న నభవతి- నిన్దిత మపీదం జారసంభోగజం సుఖ మస్మాకం దుర్లభమేవాభూదితి భావః. నన్వధునాపి అస్మా ద్దుష్కృత్యా ద్విరమస్వేత్యత ఆహ - తదనుగా తం జారం కృష్ణ మనుగచ్ఛతీతి తదనుగా జారానుసారిణీ ఇయం ప్రత్యాశా దురాశా చ న విరమతి న నివర్తతే. హాహేతి ఖేదే.ఏవం స్వస్య దుర్బుద్ధ్యుదయే విధిం హేతుం మత్వా నిందతి విధే ఇతి-అయే భో వైధేయాగ్ర్య మూర్ఖాగ్రేసర విధే బ్రహ్మన్ భవతా త్వయా ఇదం ఏతత్ వ్యవసితం నిశ్చితం కిమ్ నిశ్చిత్య మత్ఫాలే లిఖితం కిమిత్యర్థః. వ్యంగ్యార్థస్తు-ఇదం సంసరణం అకృత్యం తుచ్ఛసుఖావహత్వా దకర్తవ్యం మత్వా ఆలోచ్య సంసారే నిర్వేదం ప్రాప్యేత్యర్థః. గురుజనాత్ తదుపదేశా దిత్యర్థః.అనర్థం దుఃఖబహుళత్వా దాత్మపాతహేతుత్వాచ్చ అనర్థావహం నిరణయం సంసరణ మిత్యేవ- ఏవం గురూపదేశప్రాప్త్యనన్తరం పాతివ్రత్యం పతిసేవాగతం త్యక్తం విగీతం తుచ్ఛం అత ఏవ సులభమపి సుఖం సాంసారికం న సర్వమపి సంసరణసుఖం త్యక్తవత్యస్మీత్యర్థః. యోగినీ అభవమితి ఫలితార్థః. ఇయం తదనుగా సంసారానుగా ప్రత్యాశా తు న విరమతి. హాహేతి ఖేదే 'దంభన్యాసమిషేణ వంచితజనం భోగైకచింతాతుర'మితి శ్రీధరీయవచనాత్. సంసారం త్యక్తవత్యా యోగిన్యా అపి సంసారరసనాంకురో న నష్ట ఇతి భావః. అయే వైధేయాగ్ర్య విధే భవతా ఇదం వ్యవసితం కిమ్ సంసారమోక్షాభ్యా ముభాభ్యామపి వంచితా భూయా ఇతి మత్ఫాలే భవతా లిఖితం కిమిత్యర్థః- 136

గ॥ ఏవ మభిధాయ సమారబ్ధరోదనాదిభిః అతిశయితవిరహకృశానుభావాభి రాభీరభామినీభి శ్శ్యామాభి రపి పాండురాభి స్తరుణీభి రపి పురాణపురుషాభిలాషిణీభి శార్ద్రీకృతహృదయో యశోదానందన స్తదను పురతః ప్రాదురభవత్.

ఏవమితి॥ ఏవ మిత్థ మభిదాయ ఉక్త్వా సమారబ్ధరోదనాభిః ప్రారబ్ధరుదితాభిః అతిశయితేన అధికేన విరహకృశానునా వియోగాగ్నినా హేతునా కృశః క్షీణః అనుభావః సామర్థ్యం యాసా న్తాభిః శ్యామాభిరపి నీలాభిరపి యౌవనమధ్యస్థాభిరపీతి

చ పాంసుమిరాభిః శ్వేతవర్ణాభిః విరహాదితి భావః. తరుణీభి రపి తారుణ్యవతీభిరపి పురాణపురుషాభిలాషిణీభిః జరఠాభిలాషిణీభి రితి పురుషోత్తమకాంక్షిణీభి రితి చ విరోధాభాసాలంకారద్వయం. ఆభీరభామినీభిః గోపకామినీభిః ఆర్ద్రీకృతహృదయః శీతలీకృతమానసః స్వముద్దిశ్య రుదతీషు తాసు సంజాతకరుణ ఇతి భావః. యశోదానన్దనః కృష్ణః తదను తదైవ పురతః తాసా మగ్రే ప్రాదురభవత్ ఆవిరభూత్. 137

గ॥ తాశ్చ తదనన్తర మకాండపతితసుధాసారసరస మరవిందలోచనావలోకనసుఖ మనుభూయ కాచన చరణసంవాహనేన కాచన కరావలంబవితరణేన కాచన వ్యజనవీజనేన కాచి దాలోకశబ్దసముచ్చారణేన కాపి తాంబూలవీటికాప్రదానేన కాపి స్వేదాంబుజాలకపరిమార్జనేన కాచి త్పాంసుసందోహనిరసనేన కాచి త్తాంబూలకరంకవహనేన కాపి పల్లవతల్పకల్పనేన చ యథాభిలాష మేన మారాధ్య పరిపూర్ణమనోరథా బభూవుః.

తాశ్చేతి॥ తాశ్చ గోప్యశ్చ తదనంతరం శ్రీకృష్ణసాక్షాత్కారక్షణే అకాండపతితేన హఠాత్ చ్యుతేన సుధాసారేణ అమృతధారాసంపాతేన సరసం సమానరసం తత్తుల్య మిత్యర్థః. అరవిందలోచనస్య కృష్ణస్య అవలోకనసుఖం దర్శనజన్యానన్దం అనుభూయ ప్రాప్య కాచన కాచిత్ చరణసంవాహనేన పాదమర్దనేన కాచన కరావలంబవితరణేన హస్తావలంబదానేన కాచన వ్యజనవీజనేన తాళవృంతచాలనేన కాచిత్ ఆలోకశబ్దసముచ్చారణేన జయజయేతి శబ్దానా ముచ్చైః పఠనేన కాపి తాంబూలవీటికాప్రదానేన పూగఫలకర్పూరాదిసహితతాంబూలవల్లీదళవేష్టనవిశేషః తాంబూలవీటీ త్యుచ్యతే-సైవ తాంబూలవీటికేతి-స్వార్థే కప్రత్యయః - తస్యాః ప్రదానేన వితరణేన కాపి స్వేదాంబుజాలకపరిమార్జనేన ఘర్మబిందుమార్జనేన కాచిత్ పాంసుసందోహనిరసనేన ధూళీసమూహాపనయనేన కాచిత్ తాంబూలకరంకవహనేన తాంబూలకరంకః తాంబూలరసనిష్ఠీవనపాత్రం తస్య వహనేన ధారణేన కాపి పల్లవతల్పకల్పనేన కిసలయశయ్యావిరచనేన చ యథాభిలాషం అభిలాష మనతిక్రమ్య యథేచ్ఛ మిత్యర్థః. ఏనం కృష్ణ మారాధ్య అర్చయిత్వా పరిపూర్ణమనోరథాః సంపూర్ణకామాః శ్రీకృష్ణసేవయా ఏవ తాసా మభీష్టత్వా దితి భావః. బభూవుః అభవన్. 138

గ॥ స్థానేహి తత్.

స్థానేఇతి॥ తత్ శ్రీకృష్ణదర్శనేన గోపికానాం పరిపూర్ణ మనోరథత్వమానన్దావాప్తి ర్వా స్థానేహి యుక్తం.

అవ॥ యోగ్యతామేవ దర్శయతి వనమాలినీతి.

శ్లో॥ వనమాలిని మాయయా పరోక్షే సుదృశాం శోకకృశానురుద్యయా యః
స కథం శమ మేతు నాగభూమిం హరిసాక్షాత్కృతిలోష మంతరేణ.

వనమాలినీతి॥ వనమాలిని శ్రీకృష్ణే. 'వనమాలీ బలిధ్వంసీ కంసారాతి రధోక్షజ' ఇత్యమరః. వనమాలా అస్యాస్తీ త్యత ఇని ప్రత్యయః. మాయయా కపటేన పరోక్షే అదృశ్యే సతి సుదృశాం స్త్రీణాం యః శోకకృశానుః శోకాగ్నిః ఉద్యయౌ ఉత్పన్నః సః శోకకృశానుః వాగభూమిం వచసా మవిషయం అనిర్వాచ్య మిత్యర్థః. హరి సాక్షాత్కృతితోషం శ్రీకృష్ణదర్శనజన్యానన్దం అన్తరేణ వినా కథం కేన ప్రకారేణ శమమం నాశం ఉపైతు ప్రాప్నోతు. విరహిణీనా ముత్పన్నః శోకః పునః పతిసంగమే నైవ నివర్త్యః నత్వన్యోపాయేనేతి భావః. వ్యంగ్యార్థస్తు-మాయయా అజ్ఞానేన వనమాలిని పరోక్షే - సతి సర్వాన్తర్యామిణో భగవతః పారోక్ష్యం ప్రతి స్వాజ్ఞానం హి హేతురితి భావః. సుదృశాం విబుధానాం యః శోకకృశానుః సాంసారికతాపాభి భవజన్యదుఃఖాగ్ని రుద్యయౌ. సః వాగభూమిం మనోమాత్రసంవేద్యం హరిసాక్షాత్కృతితోషం గురూపదేశాదినా తత్పదార్థసాక్షాత్కారజన్యానన్దం వినా కథం శమయేతు. అజ్ఞానమూల స్సంసారః తత్పదార్థసాక్షాత్కారేణైవ నివర్త్యః నత్వన్యోపాయేనేతి భావః. అజ్ఞానేన దేహతాదాత్మ్య ధ్యానం ప్రాప్య సంసరతో జీవస్య జ్ఞానేన తత్త్వం పదార్థశోధనాత్మకేన బ్రహ్మాభిన్నత్వే నిశ్చితే సతి సంసారోపరతి ర్భవతీతి రహస్యం. అత్ర శోకకృశాను రితి రూపకాలంకారః - తేన చ హరిసాక్షాత్కృతితోషస్య అమృతధారారూపణం వ్యజ్యతే. 139

శ్లో॥ అనుగృహ్యా తతో రాసవిహారై రమణీ ర్హరిః
విరహానలసంజాతపరీతాప మపాహరత్.

అనుగృహ్యేతి॥ తతః గోపీ పరిచర్యానన్తరం హరిః కృష్ణః రాసవిహారైః రాసక్రీడాభిః రమణీః గోపీః అనుగృహ్య అనుకంపితాః కృత్వా అనుగ్రహేణ తాభి స్సహ రాస విహారం కృత్వేత్యర్థః. విరహానలసంజాతపరీతాపం వియోగాగ్న్యుత్పన్నసంతాపం అపాహరత్ నివారయామాస. అథా గ్గోపీనా మిత్యేవ- 140

శ్లో॥ తదా సదన మాసేదు ర్ముదితాః ప్రమదా అపి
అపి తస్యానుభావేన పతివాల్లభ్య మభ్యయుః.

తదేతి॥ తదా రాసవిహారేషు ముదితా స్సంతుష్టా స్సత్యః ప్రమదా అపి స్త్రియ శ్చ సదనం గృహ మాసేదుః ప్రాపుః. నను స్వైరిణీనా మేతాసాం పునః కథం గృహ ప్రవేశో గురుభి రభ్యుపగత ఇత్యత్రాహ అపీతి - తస్య కృష్ణస్య అనుభావేన మహాత్మ్యేన హేతునా పతివాల్లభ్యమపి పత్యుః ప్రేమాస్పదత్వమపి అభ్యయుః ప్రాపుః- కిముత గృహప్రాప్తి మితి భావః. భగవతః కృష్ణస్య సర్వాత్మత్వేన స్వాత్మాభిన్నత్వాత్ కృష్ణేన సంగతా స్తాః స్వాత్మసంగతా ఇవ పతయో మేనిరే. శ్రీకృష్ణభుక్తశాకవశా ద్దుర్యోధనాదయ ఇవ భృశం ననన్దు శ్చేతి భావః. యథాహ భాగవతే భగవాన్ వ్యాసః-యథా తరోర్మూలనిషేచనేన తృప్యన్తి తత్స్కన్ధభుజోపశాఖాః ప్రాణోపహారేణ యథేన్ద్రియాణాం తథైవ సర్వార్హణ ముచ్యతే జ్యా ఇతి. వస్తుతస్తు-శ్రీకృష్ణస్య

పంచహాయనబాలత్వా త్తస్మిన్ గోపానామపోహాయా స్సంభావనైవ న సంభవతీతి జ్ఞేయమ్. 141

తతః॥ఏవం గోపీ విరహానన్తరం.

శ్లో॥ రాజ న్నంబర ముద్గతాం కలయతాం కన్యాం యశోదాత్మజాం
కృష్ణం దేవకజాత్మజం బల మసౌ రోహిణ్యుపాజీజనత్
భీతే రానకదుంధుభి ర్వ్యరచయ త్సర్వం తదేతత్పురే
త్యాచఖ్యౌ కలహోత్సుకః క్షితిభృతే కంసాయ సర్వం మునిః.

రాజన్నితి॥హేరాజన్ భూప అంబరం ఆకాశం(ప్రతి ఉద్గతాం ఉత్ప్లుతాం కన్యాం సుతాం యశోదాత్మజాం యశోదాసుతాం కలయతాం భవానితిశేషః. త్వం జానీహీత్యర్థః. తథా కృష్ణః దేవకజాత్మజం దేవకీసుతం కలయతా మిత్య(త్రాప్యన్వేతి. అసౌ రోహిణీ బలం బలరామం ఉపజీజనత్ కేవలం జనయామాస. నతు గర్భే మాసనవకం ధృతవతీ-దేవకీ తు గర్భే బభారేతి భావః. ఆనకదుంధుభి ర్వసుదేవః భీతేః త్వత్తోభయాత్ తదేతత్సర్వం దేవకీ యశోదాసుతయో ర్వినిమయద్వ్యాకారకం సమస్తం కృత్యం పురా పూర్వం ఉత్పత్తికాలే ఏవేత్యర్థః. వ్యరచయత్ కృతవాన్- ఇత్యేవం సర్వం సమస్తం గుహ్యం కలహోత్సుకః కలహ(ప్రియః ముని ర్నారదఋషిః క్షితిభృతే రాజ్ఞే కంసాయ ఆచఖ్యే ఉవాచ. భూభారహరణార్థ మవతీర్ణో భగవాన్ కృష్ణః గోపీభిస్సహ విహారపరత స్త్రిః భూభారభూతాన్ కంసాదీనుపేక్షతేఽద్యాపీతి తదసహమానతయా నారదేనైవము క్తమితి బోధ్యమ్- 142

గ॥ ఏత దాకర్ణ్య కర్ణపరుష మతివిషమరోషజాజ్జ్వల్యమానమానసః కంస స్సపది నారదనివారణయా శిథిలీకృత దేవకీవసుదేవవ్యాపాదనాభినివేశో విధాయ నిగళమాత్రసంబానితౌ కేశి .. మానం నిశాచరమపి కేశవనిశార ణాయ సమాదిశ్య మహామాత్యనికర మాహూయ నారదోదితమిదం తమావేద్య ముష్టికచాణూరాభిధానం మల్లయుగళం హలధరవాసుదేవ ప్రతిమల్లతయా పరికల్ప్య కువలయాపీడనామానం వేతండచూడామణిం ప్రతీహారప్రదేశం ప్రాపయ్య రంగభువి మంచప్రపంచనాయ కంచుకినః ప్రచోద్య శరాసనముఖవిలోకనాపదేశేన సపరివార మాహూర యశోదా నందన మితి యథార్థనామాన మక్రూరం ప్రాహిణోత్-

ఏతదితి॥ కర్ణపరుషం కర్ణకఠోర మేతన్నారదవచన మాకర్ణ్య శ్రుత్వా అతివిష మేన అసహ్యేన రోషేణ కోపేన.హేతునా జాజ్వల్యమాన మత్యన్తం ప్రజ్వలత్ మానసం హృదయం యస్య సః- యథా అగ్నినా కాష్టం ప్రజ్వలతి తద్వత్కో పాగ్నినా అస్య హృదయం ప్రజ్వలతీతి భావః. అత ఏవోపమాలంకారధ్వనిః. కంసః సపది తదానీం నారదనివారణయా నారదమునినిషేధేన హేతునా శిథిలీకృతః త్యక్తః దేవకీవసుదేవయో ర్వ్యాపాదనే నాశనే అభినివేశః ఆగ్రహః

యేన స తథోక్తస్సన్ నిగళమాత్రసందానితౌ శృంఖలామాత్రబద్ధౌ విధాయ కృత్వా అర్థాద్దేవకీవసుదేవా విత్యేవ – కేశినామానం కేశీతినామ నామధేయం యస్య తం నిశాచరం రాక్షసం చ కేశవనిశారణాయ శ్రీకృష్ణమారణార్థం సమాదిశ్య ఆజ్ఞాపయిత్వా– కేశాద్వోఽన్యతరస్యామితి మతుబర్థే వ ప్రత్యయే ఇతి ప్రత్యయచకృతే కేశవః కేశీ ఇతి రూపద్వయం సిధ్యతి. తేన చ ప్రశస్తకేశవత్త్వరూపధర్మసామ్యాదుభయోః కేశవకేశినోః పరస్పరవిజిగీషా యుక్తైవేత్యత్ర ధ్వన్యతే. మహామాత్యనికరం మంత్రిశ్రేష్ఠసంఘం ఆహూయ ఆకారయిత్వా నారదోదితం నారదప్రోక్త ముదంతం కృష్ణవృత్తాన్త మావేద్య జ్ఞాపయిత్వా హలధరవాసుదేవప్రతిమల్లతయా రామకృష్ణప్రతిభటత్వేన ముష్టికచాణూరాభిధానం ముష్టికచాణూరావితి అభిధానే నామనీ యస్య తత్తథోక్తం మల్లయో ర్యుగళం ద్వయం మల్లయుగళం– మల్లో భటవిశేషః పరికల్ప్య రచయిత్వా ఆదిశ్యేత్యర్థః. కువలయపీడనామానం కువలయాపీడ ఇతి నామ యస్య తం వేతణ్డచూడామణిగజవతంసం ప్రతీహారప్రదేశం ద్వారపాలకస్థానం ద్వారదేశమితి యావత్ ప్రాపయ్య ప్రాపయిత్వా ద్వారపాలకత్వేన ద్వారదేశే స్థాపయిత్వేత్యర్థః. రంగభువి రంగస్థలే మంచప్రపఞ్చనాయ మంచానా మాసనానాం ప్రపఞ్చనం విస్తరీకరణం తస్మై తదర్థ మిత్యర్థః. కంచుకినః వేత్రహస్తాన్ ప్రచోద్య ప్రేరయిత్వా శరాసనముఖవిలోకనాపదేశేన ధనుర్యజ్ఞదర్శనవ్యాజేన కంసో ధనుర్యజ్ఞం కృతే త్వాం సపరివారం తం ద్రష్టుమాయాహీతి తం వంచయిత్వేత్యర్థః. సపరివారం పరివారః పరిజనః తేన సహితం యశోదానన్దనం కృష్ణం ఆహర ఆనయ ఇతి ఏవ మాజ్ఞాప్యేతి శేషః. యథార్థనామానం న క్రూరోఽక్రూర స్సౌమ్య ఇతి సార్థకాభిధం–సౌమ్య మితి యావత్. దృఢతరవిశ్వాసోదయార్థమితిభావః అక్రూరం ప్రాహిణోత్ ప్రేషయామాస. అక్రూరేతరప్రేషణే కంసవ దయం క్రూరః కిం వా నః కరిష్యతీతి భీత్యా కృష్ణో నాయాదితి మత్వా అక్రూరం ప్రాహిణోదితి భావః.

గ॥ అక్రూరోఽపి కంసనిదేశా దుపగతవంత మంతకభయానక మధిగత
హయరూపం కేశినామానం నిశాచర మఖర్వగర్వసర్వంకషేణ దృఢ
తరముష్టిప్రహారేణ పశుమారం మారయిత్వా సదన మాసేదివాంసం
మధుసూదన ముపసృత్య దండవత్ప్రణిపత్య యశోదాశాబకేన రోహిణే
యేన చ పరిరంభకుశలానుయోగ స్నేహభోజనాది భిరతివేల ముపలాలిత
స్స్వసమాగమనకారణ మభిదాయ తావేతౌ శతాంగ మారోప్య సోప
హారై రాభీరై ర్నందాదిభి రనుగమ్యమానో మధురానగర మచలత్–

అక్రూరోఽపీతి॥ అక్రూరశ్చ కంసనిదేశాత్ కంసాజ్ఞావశాత్ ఉపగతవన్తమాగతం అంతకభయానకం యమవద్భీషణం అధిగతహయరూపం ధృతాశ్వాకారం కేశినామానం కేశ్యభిధం నిశాచరం రాక్షసం అఖర్వగర్వసర్వంకషేణ అఖర్వమతి

శయం గర్వం దంభం సర్వమపి కషతి హరతీతి తథోక్తేన సర్వంకషః అఖర్వగర్వస్య
సర్వంకష ఇతి సమాసః. 'సర్వకూలాభ్రకరీషేషు కష' ఇతి ఖచ్—'అరుర్ద్విషదజన్తస్య
ము'మితి ముమ్. ఏవంవిధేన దృఢతరముష్టిప్రహారేణ అతిదృఢముష్టితాడనేన పశు
మారం మారయిత్వా పశువత్ హత్వేత్యర్థః. ఉపమానేకర్మణి చేతి ణముల్—కషా
దిషు యథావిధ్యనుప్రయోగః. సదనం గృహం ఆసేదివాంసం ప్రాప్తవన్తం మధు
సూదనం కృష్ణం ఉపసృత్య ప్రాప్య అభిముఖం గత్వేత్యర్థః. దండవత్ప్రణిపత్య
సాష్టాంగదణ్డప్రణామం విధాయేత్యర్థః. శ్రీకృష్ణతత్త్వాజ్ఞానాదితి భావః. యశోదా
శాబకేన కృష్ణేన రౌహిణేయేన రామేణ చ పరిరంభఆలింగనం కుశలానుయోగః
కుశలప్రశ్నః సహభోజనసబుద్ధిః ఏతాని ఆదీని యేషాన్తైః తథోక్తైః అతివేల మత్యన్త
ముపలాలితః అనునీతస్సన్ తతః స్వసమాగమన కారణం నిజాగమనహేతుం అభి
ధాయ ఉక్త్వా తావేతౌ రామకృష్ణౌ శతాంగం రథమారోప్య అధిష్ఠాప్య సోపహారైః
సబలిభిః నన్దాదిభిః నన్దప్రముఖైః ఆభీరైర్గోపైః అనుగమ్యమానస్సన్ అనుసృతస్సన్
మధురానగరం మధురాపత్తనం కంసరాజధానీ మిత్యర్థః. ప్రతి అచలత్ చచాల
గన్తు ముద్యుక్తోఽభూదిత్యర్థః— 144

శ్లో॥ వార్తా మిమా మశనిపాతనిభాం నిశమ్య
యామావిశ న్పరవశా స్సుదృశో దశాం తామ్
సంసారసౌఖ్యవిరహేణ కఠోరచిత్తం
వక్తుం క్షమేత కతమ శ్శుక మంతరేణ.

వార్తామితి॥ సుదృశః స్త్రియః అశనిపాతనిభాం వజ్రాయుధపతనసమానాం ఇమాం
అక్రూరః కృష్ణం మధురాం నయతీత్యేతాం వార్తాం వృత్తాంతం నిశమ్య శ్రుత్వా
పరవశాః మూర్ఛితాస్సత్యః యాం దశా మవస్థా మావిశన్ భేజిరే, తాం దశాం
వక్తుం వర్ణితుం సంసారసౌఖ్యవిరహేణ సంసారసుఖాభావేన హేతునా కఠోరచిత్తం
కఠినహృదయం శుకం వ్యాసపుత్ర మన్తరేణ వినా కతమః కః కవిః క్షమేత శక్ను
యాత్—నకోఽపీత్యర్థః. అత్ర శుక ఏక ఏవ స్త్రీజనకష్టదశావర్ణనే క్షమః నత్వన్య ఇతి
వాక్యార్థస్య. శుకస్య సంసారసౌఖ్యజ్ఞానాభావప్రయుక్తకఠినచిత్తత్వరూపపదార్థేన
సమర్థనా త్కావ్యలింగమలంకారః. 145

శ్లో॥ బ్రహ్మపుత్రవదాపాతరమణీయాభిధః కథమ్
న పాపపరిపాకోఽయ మక్రూరః క్రూరచేష్టితః.

బ్రహ్మపుత్రేతి॥ బ్రహ్మపుత్రవ ద్గరళవత్ 'గరళేఽపి బ్రహ్మపుత్ర' ఇతి భాస్కరః.
ఆపాతరమణీయాభిధః అవిచారసుందరాభిధేయః క్రూరచేష్టితః క్రూరవ్యాపారః అయ
మక్రూరః పాపపరిపాకః పాపపరిణామః కథం కేనప్రకారేణ న నభవతి. పాపపరిపాక
ఏవేత్యర్థః. యథా బ్రహ్మపుత్రేతి నామ్నః రమణీయత్వేపి తద్వాచ్యం గరళం క్రూరం
ఏవమక్రూరేతి నామ్న స్సుందరత్వేఽపి తద్వాచ్యోఽయం క్రూర ఏవేత్యుపమాలం

కారః. అస్మదీయం ప్రాక్తనం పాపమేవ ఏతద్రూపేణ పరిణమయాం బభూవేతి అక్రూరే పాపపరిపాకత్వసంభావనాతః గమ్యోత్ప్రేక్షాలంకారః. అస్మత్పాపపరిపాక ఇవాయం భాతీతి వివక్షితత్వాత్. అత్రోత్తరార్ధేన క్రూరచేష్టితోఽయ మక్రూరో న భవతి_కిన్తు పాపపరిపాక ఏవే త్యపహ్నవో వ్యజ్యతే. 146

శ్లో॥ దయోదారాన్ పురవిజయినః ప్రార్థితవతీ
మురారి ర్మే భూయా న్మదనమదనోఽయం ప్రియ ఇతి
అనాథం నైవాహం దురితభరితా జాతు విరహో
న భూయాదేతస్యే త్యహహ నిహతా హంత విధినా.

దయోదారానితి॥ మదనమదనః మన్మథమన్మథః మదయతీతి మదన ఇతి వ్యుత్పత్త్యా మదనస్యాపి చిత్తవిభ్రమజనక ఇత్యర్థః. అయం మురారిః కృష్ణః మే మమ ప్రియః పతి ర్భూయాత్ భవతు ఇత్యేవం దయోదారాన్ కృపయా మహతీం_ ఉదారో దాతృ మహతో రిత్యభిధానాత్_అధికకృపా మిత్యర్థః. పురవిజయిన శ్శివస్య దారాన్ భార్యాం పార్వతీ మిత్యర్థః. దారాః పుంసి చ భూమ్న్యేవే త్యమరః. ప్రార్థితవతీ_ యాచితవతీ అహ మభవమితి పదద్వయం శేషః. యద్వా ఉత్తరార్ధా దహం పద మత్రాప్యన్వేతవ్యం అభవ మిత్యేక ఏవ శేషః. దురితభరితా పాపపూర్ణా అహం జాతు కదాచిదపి ఏతస్య కృష్ణస్య విరహో వియోగో న భూయా న్మాభూ దిత్యేవం నానాథమేవ నైవాయాచిషమ్. పురవిజయినో దారానితి పద మత్రాప్యన్వేతవ్యమ్. అహహేతి హంతేతి చ విషాదాతిశయే_విధినా బ్రహ్మణా నిహతా భ్రంశితా అభవ మితి శేషః_ 147

శ్లో॥ సంభుక్తోఽపి ముహుర్ముహు ర్నవ ఇవ ప్రేమాస్పదం సాధ్వస
స్పృష్టో దుర్లభతా మనోహరతర స్సంమోహన శ్చేతసః
వైకల్యేఽపి రతోచితోపకరణగ్రామస్య సౌఖ్యాకరః
శౌరే చౌర్యరతోత్సవ స్తవ కథం హా విస్మరిష్యామి తమ్.

సంభుక్త ఇతి॥ హే శౌరే కృష్ణ ముహుర్ముహుః పునఃపున స్సంభుక్తోఽపి అనుభూతోఽపి తవ చౌర్యరతోత్సవః చోరస్యేదం చౌర్యం తచ్చ తద్రతం సురతం తదేవోత్సవః మహః నవ ఇవ నూతనసురతవత్ ప్రేమాస్పదం ప్రేమ్ణస్స్థానం భవతీతి శేషః. తథా సాధ్వసస్పృష్టోఽపి భయయుక్తోఽపి దుర్లభతా మనోహరః దౌర్లభ్యేన హేతునా మనోజ్ఞస్సన్ చేతసః చిత్తస్య సమ్మోహనః సమ్యక్ మోహజనకః భవతి తథా రతోచితోపకరణగ్రామస్య రతోచితస్సురతానుకూలః యః ఉపకరణగ్రామః పరికరసంఘః శయ్యాస్రక్చందనాదిః తస్య వైకల్యేఽపి అభావేఽపి సౌఖ్యాకరః సుఖస్థానం భవతి తం తాదృశం కథం విస్మరిష్యామి విస్మృతం కరిష్యామి హేతి ఖేదే_ 148

శ్లో॥ నిమిషం త్వయి లీలయా నిలీనేఽనవలంబా విపదంబుధా వమజ్జమ్.
మరణం శరణం మమాద్య శౌరే నియతం తద్విరహానలాసహాయాః.

నిమిషమితి॥ హేశౌరే త్వయి లీలయా విలాసేన నిమిషం నిలీనే అదృశ్యేసతి అనవలంబా అనాధారా అహమితి శేషః. విపదంబుధౌ ఆపత్సాగరే శోకసముద్రే ఇత్యర్థః. అమజ్జం మగ్నా అభూవమ్_ త్వద్విరహానలాసహాయాః త్వద్వియోగరూపమగ్నిమసహమానాయాః మమ మే అద్య మరణం మృతి శ్శరణం రక్షకం భవతీతి శేషః. నియతం నిశ్చయః_యద్వా మరణం నియత మేకాన్తికం శరణం భవతీత్యన్వయః. అవశ్యం మమ మరణప్రాప్తి ర్భవిష్యతీతి భావః. అత్ర పూర్వార్థే త్వయి పరమాత్మని లీలయా మాయయా నిమిషం నిలీనే ఆవృతేసతి కించిత్కాలమాత్మానన్ద పరిస్ఫూర్త్యభావేసతీత్యర్థః అనవలంబా విపదంబుధౌ సంసారసముద్రే అమజ్జమ్ అహం దుఃఖిత్యాది సంసారశోక మనుభవామీతిభావః_ ఇతిధ్వనిః. 148

గ॥ ఏవ మతివేలం విలప్య విలుప్యమానవివేకా వల్లవవిలాసినీసంహతిః ప్రస్థానలాలసతయా శతాంగసంగతం సపరివారం మురరిపు మతిచిర మరోదీచ్చ.

ఏవమితి॥ విలుప్యమానవివేకా విగతజ్ఞానా వల్లవవిలాసినీసంహతిః గోపసీమంతినీ సంతతిః ఏవం పూర్వోక్తప్రకారేణ అతివేల మమర్యాదం యథాతథా విలప్య విలాపం కృత్వా ప్రస్థానలాలసతయా ప్రయాణాసక్తత్వేన శతాంగసంగతం రథారూఢం సపరివారం పరిజనసహితం మురరిపుం కృష్ణ ముద్దిశ్య అతిచిరం బహుకాల మరోదీత్ అశ్రూణి ముమోచ_రుదిర్ అశ్రువిమోచనే ఇతి ధాతుః. 150

శ్లో॥ విరహానలసంతాపసంభవ స్తరళభ్రువామ్
సమంగళవిఘాతాయ నాభూ దశ్రుసముద్గమః.

విరహేతి॥ తరళభ్రువాం స్త్రీణాం సంబంధీ విరహానలసంతాపసంభవః విరహానలేన వియోగాగ్నినా హేతునా య స్సంతాపః విరహానలా త్సంతాప ఇతి వా_సంతాపస్సంజ్వరస్సమా_విత్యమరః. తస్మాత్సంభవతీతి సంభవః ఉత్పన్నః సః పూర్వోక్తః అశ్రుసముద్గమః బాష్పోద్గమః మంగళవిఘాతాయ శుభనాశాయ అమంగళాయేతి యావత్. తాదర్థ్యే చతుర్థీ. నాభూత్ న బభూవ. అనలసంతాపజన్యాశ్రూణాం యాత్రాసమయే మంగళవిఘాతుకత్వం నాస్తీతిభావః. అత్ర అశ్రుసముద్గమో మంగళవిఘాతాయ నాభూదితి వాక్యార్థస్య విరహానలసంతాపసంభవత్వరూపపదార్థేన సమర్థనాత్కావ్యలింగం. ఇదం చ విరహే అనలత్వరూపణేన లబ్ధ మితి రూపకోజ్జీవితమ్. 151

శ్లో॥ తతో నిపుణ మాశ్వాస్య వధూ ర్మధురయా గిరా
నివర్త్య చ రయాత్త్వాయా ద్యమునా మమనా గయమ్.

తతఇతి॥అయం కృష్ణః వధూః స్త్రియః మధురయా మనోజ్ఞయా గిరా వాచా నిపుణం చతురం యథా తథా ఆశ్వాస్య అనునీయ నివర్త్య చ నివృత్తాః కృత్వా

ఏతేన ఇతః ప్రాక్ నారీణాం కృష్ణరథానుధావనం సూచితం-రయాద్వేగాత్. యమునాం నదీం అమనాక్ హర్షేణ ప్రాయాత్ ప్రాప. 152

శ్లో॥ బలాదపి నివారితా విరహభీరవో భీరవో
విసృజ్య సకలం యయు ర్ఝడితి కృష్ణవర్త్మాశ్రయమ్
తథాపి న సమీహితం ప్రియసమాగమం భేజిరే
న జారదయితాశ్రయా దిహ కిలాపరం కారణమ్.

బలాదపీతి॥విరహభీరవః వియోగభీతాః భీరవః స్త్రియః బలాత్ప్రసహ్య నివారితా అపి నిరుద్ధా అపి గురుజనేనేతి శేషః. సకలం సర్వం ధనధాన్యాధికం విసృజ్య త్యక్త్వా ఝడితి ద్రుతం కృష్ణవర్త్మాశ్రయం శ్రీకృష్ణమార్గాశ్రయణం అగ్నిప్రవేశం చ 'బర్హిశ్శుష్మా కృష్ణవర్త్మే' త్యమరః. యయుః ప్రాపుః. తథాపి ఏవం కృష్ణవర్త్మాశ్రయణే కృతేఽపి సమీహిత మిష్టం ప్రియసమాగమం పతిసంబంధం నభేజిరే నప్రాపుః. ఇహ అస్మిన్విషయే కృష్ణవర్త్మాశ్రయణేఽపి ప్రియసమాగమాప్రాప్తివిషయే ఇత్యర్థః. జారదయితాశ్రయాత్ ఉపపతిసమాశ్రయణాత్ అపర మన్యత్కారణం హేతుః నకిల నాస్తి ఖలు. కదాచి చ్చౌర్యేణ పరనారీర్భుంజానః ప్రస్థానసమయే తాః కథం నయేదితి భావః. అన్యత్ర సహగమనే స్త్రీణాం ప్రియసంగో యద్యపి నియతః - తథాపి జారప్రియానుగమనే స నశ్యాదితి భావః. అత్రశబ్దశక్తిమూలధ్వనిరేవ. 153

గ॥ తదను నయనపథ మతీతవతి భగవతి.

తదన్వితి॥తదను తతః భగవతి కృష్ణే నయనపథం నేత్రమార్గమ్ అతీతవతి అతిక్రాన్తే సతి-అదృశ్యతాం గతే సతీత్యర్థః- 154

శ్లో॥ తదసాక్షాత్కృతేః ఖేద మవాప్య సుదృశః పరమ్
చక్రు ర స్తసమస్తాశా నివృత్త్యభిముఖం మనః.

తదితి॥ సుదృశః స్త్రియః తదసాక్షాత్కృతేః శ్రీకృష్ణాదర్శనా ద్ధేతోః పర మధికం ఖేదం దుఃఖ మవాప్య ప్రాప్య అస్తసమస్తాశాః త్యక్తసర్వాశాః శ్రీకృష్ణప్రాప్తి విషయదురాశాం సమూల ముత్సృజ్యేత్యర్థః. మనః అన్తఃకరణం నివృత్త్యభిముఖం ఆగమనోన్ముఖం చక్రుః కృతవత్యః. అత్ర సుదృశో విబుధాః తదసాక్షాత్కృతేః పరమాత్మసాక్షాత్కారాభావా ద్ధేతోః పరం ఖేద మవాప్య అస్తసమస్తాశాః నిష్కామా స్సన్తః మనః నివృత్త్యభిముఖం నివృత్తిమార్గనిరతం శమప్రధాన మిత్యర్థః. చక్రురితి ధ్వనిః- 155

గ॥ తదను యదునందనావధ్యాసితస్యందనో ప్రతిప్రతీరమావేశ్య సిస్నాసు రక్రూర శ్శమనభగినీపానీయ మవగాహ్య కరుణాపూర మపి సమున్నత ప్రవణ మసుకరదర్శనమపి సుదర్శనకరం నిరంతరాబ్జాసక్తకరమ ప్యబ్జ పరిపంథికరయుగళ మవిరతానుషక్తగదమపి కమనీయవిగ్రహం దివ్య గంధానులిప్తసకలాంగమపి నిర్లేప మనావృతమూర్తిమపి పీతాంబరీవృత

విగ్రహం మాధవమపి పలాశవికాసపరిపంథినం విధుమపి విగతకళంక మశేషాధారమపి శేషాధారం మీనరూపధరమపి సుధీవరదురవాప ముపగతకమఠాకృతిమపి భూభారమసహమాన మవిరతవసుమతీదయిత మపి కాదాచిత్కభూదారభావ మాలంబితనరసింహరూపమపి పరిపాలిత మదావళ మత్యున్నతమపి పరిగృహీతవామనభావం అనంతవిక్రమమపి త్రివిక్రమం నిగృహీతభక్తబలిమపి భక్తబలిపరిగ్రహైకతానం రాజ రుధిరవిరచితపితృతర్పణమపి విహితరాజవంశాభ్యుదయం మనుష్య ధర్మానువర్తినమపి పౌలస్త్యపరిపంథిన మమోఘశరప్రసరమపి స్వీకృత శరభంగ ముపగతబలభావమపి సుత్రామసహజమైత్రీపాత్ర మర్జునగుణ ప్రణయినమపి తమాలనీలం చక్రిణమపి విగతభోగాభిలాషం బభ్రుమపి భుజగరాజబద్ధాదరం పుష్పవద్విలోచనమపి కమనీయనయనం విష్వ క్సేనమపి ప్రకటితాద్వైత మస్వప్నరక్షకమపి నిద్రానురక్తం భవవల్లభ మపి భవసమ్మూలనైకతానం చతుర్దశభువనశరణమపి త్రివిష్టపపరిపాలక మఖిలఖేచరాధిగమ్యమపి బుద్ధ్యైకగమ్యం ముకుందమపి కిన్నరేశరక్షణా నపేక్షిణం ధార్మికజనదయితమపి పుణ్యజననిషూదనలంపట మవిరత పరిత్యక్తమపి భక్త్యైకతత్పరం సకలాగమశిఖరలక్ష్యమపి న్యగ్రోధదళైక శాయినం శమప్రధానమపి శతమన్యుసంశ్రయం ద్విజరాజపక్షపాతినమపి దోషాకరవిపక్ష మపరిమితరుగాశ్రయమపి విగతశోక మపునర్భవపదమపి సపునర్భవపదం పురాణపురుషమపి నిర్జరం హంస మప్యమానసవృత్తి మజమపి పితామహోపలాలిత మనంతమపి సంవర్ధితమరుద్గణం జనార్దన మపి కరుణాతరంగితాంతరంగ మతిదక్షిణమపి సకలోత్తరం భగవంతం దామోదర మద్రాక్షీ దస్తౌషీచ్చ.

తదన్వితి॥ తదను తతః అక్రూరః అధ్యాసితస్యందనౌ అధిష్ఠితరథౌ రథారూఢావిత్యర్థః. యదునందనౌ రామకృష్ణౌ ప్రతిప్రతీరం తీరే- విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. 'కూలం రోధశ్చతీరంచప్రతీరంచతటంత్రి'ష్విత్యమరః. ఆవేశ్య ఉపవేశ్య సిస్నాసుస్స్నాతుమిచ్ఛు స్సకలశమనభగినీపానీయం యమునాజలమవగాహ్య ప్రవిశ్య దామోదరంవిష్ణుమద్రాక్షీ దపశ్యత్ అస్తౌషీచ్చ తుష్టావచేత్యన్వయః. దామోదరమేవ విశినష్టి- కరుణాపూరమపి దయాప్రవాహమపి అత్ర దయాప్రవాహభరితాన్తఃకరణే దామోదరే దయాప్రవాహా కారత్వమేవ ప్రతిపాదిత మిత్యతిశయోక్తిః దయాతద్వతో ర్భేదేఽప్యభేదేన నిర్దే శాత్. సమున్నతప్రవణం సమున్నతాస్సాధవః తేషు ప్రవణః ఆసక్తః తం ఉన్నత ప్రదేశోన్ముఖమితి చ- అతఏవ విరోధాభాసాలంకారః. ఏవ ముత్తరత్రాపి బోధ్యమ్. నీచప్రవణత్వాత్ప్రవాహస్య కరుణాపూరస్య ప్రకృతే ఉన్నతప్రవణత్వవచనం విరుద్ధ మితి ఆపాతతః ప్రతీతస్య విరోధస్య భగవాన్ కృపయా సాధురక్షక ఇత్యర్థాన్తరవర్ణ

నేన పరిహారాత్.'ఆభాసత్వే విరోధస్య విరోధాభాస ఇష్యతే'-ఇతి తల్లక్షణమ్. అయం
చాలంకారోఽత్ర కృపాపూరశబ్దగతాతిశయోక్త్యుజ్జీవితః. అసుకరదర్శనమపి అసు
కరం దుర్లభం దర్శనం సాక్షాత్కారః యస్య తమపి సుదర్శనకరం చక్రహస్తమ్
సులభదర్శనకారణమితిచ- నిరంతరాబ్జాసక్తకరమపి నిరంతరం సర్వదా అబ్జేన
శంఖేన ఆసక్తః యుక్తః కరః హస్తః యస్య తమపి అబ్జపరిపంథికరయుగళం
కమలవిరోధిహస్తద్వయం.- పరిపంథ్యాదయశ్శబ్దా ఉపమాత్వపర్యవసాయిన ఇత్యా
లంకారికాః. తేన కమలసమానమస్య హస్తద్వయమితి ఫలితమ్. శంఖవిరోధికరయుగళ
మితి చ శంఖాసక్తస్య కరయుగళస్య శంఖవిరోధిత్వం విరుద్ధమితి భావః. అవిరతాను
షక్తగదమపి అవిరతం సదా అనుషక్తా సంగతా గదా కౌమోదకీ యస్య తం
అవిరతానుషక్తః-గదః వ్యాధిః యస్య తమితి చ తథాభూతమపి కమనీయవిగ్రహం
సుందరశరీరం న హి వ్యాధ్యుపహతస్య శరీరసౌందర్యం క్వాపి దృష్టమితి భావః.
దివ్యగంధానులిప్తసకలాంగమపి దివ్యేన కర్పూరాదివాసితేన గంధేన చన్దనేన
అనులిప్తం ఛన్నం సకలం సర్వమంగం శరీరం యస్య తం తథాపి నిర్లేపం పాప
సంబంధరహితం గంధలేపనరహితమితి చ - అనావృతమూర్తిమపి అనావృతా
మాయయా అచ్ఛన్నా మూర్తిః స్వరూపం సచ్చిదానన్దాత్మకం యస్య తం నిరా
వరణశరీరమితి చ - పీతాంబరావృతవిగ్రహం పీతవస్త్రరూషితశరీరం మాధవమపి
లక్ష్మీపతిం వసన్తమపీతి చ - పలాసవికాసపరిపంథినం పలం మాంస మశ్నన్తీతి
పలాశాః క్రవ్యాదాః తేషాం వికాసస్య విజృంభణస్య పరిపంథినం నాశకం దైత్యారి
మిత్యర్థః. కిసలయవిజృంభణవిరోధిన మితి చ-విధుమపి విష్ణుం చంద్రమపీతి చ-విగత
కళంకం నిర్దోషం విగతాంక మితి చ-అశేషాధారమపి సర్వాశ్రయమపి శేషాధార
రహితమపీతి చ శేషాధారం శేషాశ్రయం శేషశాయిన మిత్యర్థః. మీనరూపధరమపి
మత్స్యావతారభాజమపి మత్స్యమపీతి చ సుధీవరదురవాపం సుధియో విద్వాంసః
తేషు వరా ఉత్కృష్టాః విద్వదుత్తమా ఇత్యర్థః. తేషామపి దురవాప మాప్తు
మశక్యం అవాఙ్మానసగోచరత్వాత్తస్యేతి భావః. శోభనా ధీవరా స్సుధీవరాః
నిపుణమత్స్యగ్రాహిణః తేషాం దురవాప మితి చ-'కైవర్తే దాశ ధీవరా'విత్యమరః.
న హి మీనః మత్స్యగ్రాహిణాం క్వాపి దుర్లభ ఇతి భావః. ఉపగతకమఠాకృతి
మపి ప్రాప్తకచ్ఛపస్వరూపమపి కూర్మావతారధారిణమపీత్యర్థః. కూర్మమపీతి చ-
భూభారమసహమానం ధరాభారామర్షణ మిత్యర్థః. నిత్యజలాధివాసస్య కమఠస్య
భూభారాసహనం విరుద్ధమిత్యత్రభావః - అవిరతవసుమతీదయితం అవిచ్ఛిన్న
భూభర్తారమపి కాదాచిత్కదా భూదారభావం కాదాచిత్కం క్వాచిత్కః భూదార
భావః భువం దారయతీతి భూదార స్సూకరః తస్య భావః యస్య తం కదాచిద్వరాహావ
తారధారిణ మిత్యర్థః. కాదాచిత్కః భూదారభావః భూదయితత్వం యస్య తమితి
చ యః అవిరతం భూదయితః తస్య కదాచిద్భూదయితత్వం విరుద్ధమితి భావః.

ఆలంబితనరసింహరూపమపి స్వీకృతనృసింహావతారమపి సింహమపీతి చ పరిపాలిత మదావళం రక్షితగజేంద్రం సింహస్య గజనాశకస్య గజపరిపాలనం విరుద్ధమితి భావః. అత్యున్నతమపి సర్వోత్కృష్టమపి అతిదీర్ఘమపీతి చ పరిగృహీతవామనావ తారమ్ స్వీకృతహ్రస్వభావం చ అనన్తవిక్రమమపి అమితపరాక్రమమపి అమిత పాదన్యాసమితి చ తే త్రివిక్రమం త్రిషు స్వర్గమర్త్యపాతాళేషు విక్రమః పాదక్షేపో యస్య తం త్రివిక్రమావతారమిత్యర్థః. త్రిపాదన్యాసమితి చ-నిగృహీతభక్తబలిమపి నిగృహీతః శిక్షితః భక్తః ఆశ్రితః బలిః బలిచక్రవర్తీ యేన తం భక్తమపి బలిం నిగృహ్య ఇంద్రాయ స్వర్గం దత్తవన్తమితి భావః. నిగృహీతః తిరస్కృతః భక్తానాం బలిః పూజా యేన తమితిచ భక్తకృతపూజాం తిరస్కృతవన్తమిత్యర్థః. భక్తబలి పరిగ్రహైకతానం భక్తబలిపరిగ్రహే భక్తపూజాస్వీకారే ఏకతానం ప్రవణ మిత్యర్థః. రాజరుధిరవిరచితపితృతర్పణమపి-పరశురామః కిల ఏకవింశతికృత్వో వసు మతీం నిఃక్షత్రియాం విధాయ తద్రాజరక్తేన పితృతర్పణం చకారేతి ప్రసిద్ధం. రాజ రుధిరేణ క్షత్రియరక్తేన విరచితం కృతం పితృతర్పణం యేన తమితి సమాసః- విహితరాజవంశాభ్యుదయం కృతచంద్రవంశోత్పత్తిం - చన్ద్రవంశే ఉత్పన్నమిత్యర్థః. కృతక్షత్రియాభివృద్ధిమితి చ-యద్యపి రామావతార స్సూర్యవంశ్య ఏవ తథాపీహ కృష్ణావతార ఏవ వివక్షిత ఇతి బోధ్యమ్. యద్వా విహితః రాజవంశస్య చన్ద్ర వంశస్య అభ్యుదయః ప్రతిష్ఠా యేన తం-జనకసుతాం పరిణీయ చన్ద్రవంశస్య ప్రతిష్ఠాం దత్తవన్త మిత్యర్థః. మనుష్యధర్మానువర్తినమపి మనుష్యాణాం ధర్మ మను వర్తతే ఇతి తథోక్తం రామావతారధారిణ మిత్యర్థః. కుబేరానుసారిణమపీతి చ- 'మనుష్యధర్మాధనద'-ఇత్యమరః. పౌలస్త్యపరిపంథినం రావణహన్తారం కుబేరద్వేషిణ మితి చ అమోఘశరప్రసరమపి సఫలబాణప్రసరణ మపి రామబాణానా మమోఘత్వం ప్రసిద్ధమ్. స్వీకృతశరభంగం స్వీకృతః స్వభక్తత్వా త్స్వీయత్వేన పరిగృహీతః శర భంగోముని ర్యేన తం గృహీతబాణభంగమితి చ-యో య శ్శరో గృహీత స్తస్య తస్య భంగో భవతీతి వ్యర్థబాణ ఇత్యర్థః. ఉపగతబలభావమపి ఉపగతః ప్రాప్తఃబలభావః బలరామత్వం యేన తం బలరామావతారమిత్యర్థః. ఉపగతః బలభావః బలాఖ్య రాక్షసత్వం యేన తమితి చ-బల ఇతి ఇంద్రస్య శత్రుః కశ్చన రాక్షసోఽస్తి అత ఏవ బలరిపురితి ఇంద్రపర్యాయేష్వమరః. బలాభిధరాక్షసమపీతి యావత్-సుత్రామ సహజమైత్రీపాత్రమ్ సుత్రామ్ణః ఇంద్రస్య సహజమైత్రీ భ్రాతృస్నేహః తస్య పాత్రం భాజనభూతం ఉపేంద్రత్వాదితి భావః. అర్జునగుణప్రణయినమపి అర్జునః ధర్మరాజానుజః తస్య గుణేషు ప్రణయీ స్నిగ్ధః తం తద్గుణానురాగిణ మిత్యర్థః. శుక్లగుణవంతమితి చ-తమాలనీలం తాపింఛపుష్పవత్కృష్ణవర్ణం చక్రధరమపి సుద ర్శనవంతం సర్పమపీతి చ-విగతభోగాభిలాషం త్యక్తభోగేచ్ఛం మాయాతీతత్వాదితి భావః. 'జహాత్యేనాం భుక్తభోగా మజోఽన్య' ఇతి శ్రుతేః. త్యక్తసర్పదేహాభిలాషమితి

చ-బభ్రుమపి విష్ణుం నకులమితి చ-విపులే నకులే విష్ణౌ బభ్రు స్స్యా'దిత్యమరః. భుజగరాజబద్ధాదరం ఆదిశేషే. ధృతస్నేహం నకులస్య సర్పచ్ఛేదకస్య సర్పస్నేహో విరుద్ధ ఇతి భావః. పుష్పవద్విలోచనమపి పుష్పవన్తౌ సూర్యచన్ద్రౌ విలోచనే నేత్రే యస్య తమ్-'ఏకయోక్త్యా పుష్పవన్తౌ దివాకరనిశాకరౌ' విత్యమరః. పుష్పం నేత్రదోషః శుక్లపర్యాయః తదనయో రస్తీతి పుష్పవన్తి విలోచనే యస్య తమితి చ-కమనీయనయనం మనోజ్ఞలోచనం విష్వక్సేనమపి విష్ణుమ్ 'విష్వక్సేనో జనార్దన' ఇత్యమరః. విశిష్టాద్వైతమతస్థాపకం విష్వక్సేనాచార్యమితి చ-ప్రకటితాద్వైతం ప్రకటీకృతాభేదం 'సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేతి' శ్రుతే రితి భావః. ఏతేన అద్వైతమతవ్యవస్థాపకవ్యాసావతారో వర్ణితః. యద్వా బుద్ధావతార ఏవానేన వర్ణితః 'దశబలోఽద్వయవాదీ వినాయక' ఇతి. అద్వయవాదిత్వాద్భుతస్య అస్వప్నరక్షకమపి దేవానాం త్రాతారం నిర్నిద్రమితి చ నిద్రానురక్తం యోగనిద్రాసక్తం భవవల్లభమపి భవస్య శివస్య వల్లభః ప్రియః తం శివసఖ మిత్యర్థః. అత్ర శైవాః భవో వల్లభో యస్య తం మోహిన్యవతారే విష్ణో శ్శివపతికత్వాదితి వర్ణయన్తి. సంసారప్రియమపీతిచ భవసమున్మూలనైకతానం సంసారనిరసనప్రవణం ఆశ్రితాన్ సంసారా న్మోచయన్త మిత్యర్థః. చతుర్దశభువనశరణమపి చతుర్దశలోకరక్షితారమపి త్రివిష్టపపరిపాలకం స్వర్గరక్షకం-'సురలోకో ద్యోదివౌ ద్వే స్త్రియాం క్లీబే త్రివిష్టప' మిత్యమరః. లోకత్రయశరణమపీతి చ - చతుర్దశలోకశరణస్య త్రిలోకపరిపాలకత్వవచనం పిష్టపేషణతుల్య మితి విరోధః. స్వర్గముపేంద్రస్సన్ నిరతం పరిపాతీతి తత్పరిహార ఇతి భావః. అఖిలఖేచరాదిగమ్యమపి అఖిలై స్సర్వైః ఖేచరై స్సూర్యాది గ్రహైః అధిగంతుం ప్రాప్తుం యోగ్యం తమితి విరోధః - సర్వదేవోపసృప్యమితి పరిహారార్థః-బుధైకగమ్యం బుధేన గ్రహేణై కేన గమ్యమితి విరోధః. విద్వదేకసులభమితి పరిహారః-ముకుందమపి విష్ణుమపి నిధిమపీతి చ-కిన్నరేశరక్షణానపేక్షిణం కిన్నరేశానాం కుత్సితనృపతీనాం రక్షణ మనపేక్షతే ఇతి తథోక్తః తమితి చ-ముకుందాదయోహి నిధయో నవ కుబేరేణ నిరతం రక్ష్యన్తే ఇతి భావః. ధార్మికజనదయితమపి ధర్మనిరతజనప్రియమపి పుణ్యజననిషూదనలంపటం రాక్షసవినాశనవ్యగ్రం ధార్మికజనవినాశనాసక్తమితి చ'-యాతుధానః పుణ్యజన'-ఇత్యమరః.అన్యత్ర తు పుణ్యయుక్తో జనః పుణ్యజన ఇతి శాకపార్థివాదిత్వా త్సమాసః. అవిరతపరితృప్తమపి నిత్యతృప్తమపి భక్తైకతత్పరం ఆశ్రితాసక్తం అన్నాసక్తమితి చ-సకలాగమశిఖరలక్ష్యమపి సర్వవేదాన్తవేద్యమపి సర్వవృక్షాగ్రస్థమపీతిచ - న్యగ్రోధధవళైకశాయినం వటపత్రే ఏకస్మిన్నేవశాయినం 'కరారవిందేన పదారవిందం ముఖారవిందే వినివేశయన్తం వటస్య పత్రస్య పుటే శయానం బాలం ముకుందం మనసా స్మరా'మీతి ప్రమాణాత్. శమప్రధానమపి శాన్తిప్రధానమపి శతమన్యుసంశ్రయం ఇంద్రాధారం అతికోపాశ్రయమితి చ'-శక్ర శ్శతమన్యు ర్దివస్పతి'-రిత్యమరః. ద్విజరాజపక్షపాతినమపి ద్విజ

రాజః బ్రాహ్మణోత్తమః నారదాదిః తత్ర పక్షపాతః స్నేహః యస్య తం యద్వా-ద్విజరాజః గరుత్మాన్ తస్మిన్ పక్షపాతిన మితి వా తస్య పక్షే పత్రే పతతి వర్తతే ఇతి వా గరుడధ్వజ మిత్యర్థః. చన్ద్రపక్షపాతినమపీతి చ దోషాకరవిపక్షం దోషాకరాః దుష్టాః తేషాం విపక్షశ్శత్రుః హన్తా తం చన్ద్రవిరోధిన మితి చ అపరిమితరుగాశ్రయమపి అమితకాన్తిమన్తమపి అమితరోగాధారమపీతి చ - విగతశోకం విశోకం మాయయానభిభూతత్వాదితి భావః. అపునర్భవపదమపి అపునర్భవం పునరుత్పత్తిరహితం పదం స్థానం వైకుంఠాఖ్యం యస్య తం అనఖచరణమపీతి చ - 'పునర్భవః కరరుహ' ఇత్యమరః. సపునర్భవపదం సనఖచరణం ప్రశస్తనఖభూషితపాదారవింద మిత్యర్థః. పురాణపురుషమపి పురుషోత్తమమపి జరఠపురుషమపీతిచ-నిర్జరం దేవం జరారహితం చ-'అమరా నిర్జరా దేవా' ఇత్యమరః. 'జరాయా జరసన్యతరస్యా'మితి జరసాదేశస్య వైకల్పికత్వమ్. హంసం పరమాత్మానం పక్షివిశేష మితి చ అపి అమానసవృత్తిం మనోవృత్తిరహితం అవిషయత్వాదితి భావః. మనోవృత్తిర్నామ సంకల్పవికల్పాదికమన్తఃకరణజన్యం జ్ఞానమ్. మానసే మానససరసి వృత్తిః స్థితిః న విద్యతే యస్య తమితి చ- అజమపి విష్ణుమపి బ్రహ్మాణమపీతి- 'అజ శ్శంభౌ విధౌ విష్ణౌ'ఇత్యభిధానాత్. పితామహోపలాలితం బ్రహ్మస్తుతం అనన్తమపి విష్ణుమపి శేషమపీతి చ- సంవర్ధితః పోషితః మరుద్గణో దేవవ్రజః యేన తం సంవర్ధితః మరుతాం వాయూనాం గణో యేన తమితి చ- సర్పాణాం వాతాశనత్వాత్. జనార్దనమపి విష్ణుమపి జనపీడకమపీతి చ - కరుణాతరంగితాన్తరంగం కరుణాతరంగితం సంజాతదయాకల్లోల మన్తరంగం మనో యస్య తం-తారకాదిత్వా దితచ్. అతిదక్షిణమపి అత్యన్తదక్షిణనాయకమపి అత్యన్తం దక్షిణ దిక్స్థమపీతి చ. సకలోత్తరం సర్వోత్తమం సకలాదపి ఉత్తరదిక్స్థమితి చ- అత్ర దక్షిణోత్తరశబ్దౌ లక్షణయా తాస్థ్య వాచినౌ. భగవన్తం షడ్గుణపరిపూర్ణమ్. 156

తథాహి॥స్తుతిమేవ ప్రతిపాదయతి కవి రిత్యర్థః.

శ్లో॥ వదన్ భక్తేభ్య స్త్వం పదమపి దదామీతి సవిధం
ప్రపన్నానా మేషాం కిము విపదభావం వితనుషే
నివృత్తౌ దృశ్యంతే లఘు య దధిగమ్యేతరసురాన్
ప్రపన్నా స్త్వాం పంగు ర్భవతి పునరావృత్తివిధురః.

వదన్నితి॥ త్వం భక్తేభ్యః స్వం స్వీయం పదం వైకుంఠాఖ్యం స్థానమపి చరణమపీతి చ గమ్యతే దదామి వితరామి ఇతి వదన్ బ్రువన్ 'యవాగూం పిబ శిఖా తే వర్ధిష్యతే'ఇతివత్ మాం భజస్వ-తవ మత్పదం దాస్యామీతి తేషాం ప్రరోచనా ముత్పాదయ న్నిత్యర్థః. సవిధం సమీపం ప్రపన్నానాం ప్రాప్తానాం భగవత్పదప్రాప్త్యాశయేతి భావః- ఏషాం భక్తానాం శ్రితానాం విపదభావం విపదా మాపదా మభావః ఆత్యన్తికనివృత్తిః తం విగతే పదే యస్య తస్య భావ మితి చ చరణభంగమితి

యావత్-వితనుషే కరోషి కిము-తత్ర హేతు మాహ- యద్యస్మాద్ధేతోః జనా ఇతి శేషః- ఇతరసురా నింద్రాదిత్వదన్య దేవతా నధిగమ్య ప్రాప్య తత్తల్లోకా న్ గత్వేత్యర్థః. లఘు క్షిప్రం నివృత్తాః పునరాగతాస్సన్తః 'ఆబ్రహ్మభువనా ల్లోకాః పునరావృత్తినోఽర్జు'నేతి వచనాత్. 'క్షీణే పుణ్యేమర్త్యలోకం విశ' న్తీతి వచనాచ్చేతి భావః. దృశ్యన్తే ఉపలభ్యన్తే అస్మాభి రితి శేషః- చరణభంగాభావా దిత్యన్యో భావో వ్యజ్యతే. త్వాం ప్రపన్నాః ప్రాప్తాస్తు త్వల్లోకం గత స్త్విత్యర్థః. పునరావృత్తివిధురః పునరాగమనరహితః 'మా ముపేత్య తు కౌన్తేయ పునర్జన్మ న విద్యతే' ఇతి వచనాదితి భావః. అత ఏవ పంగుః పరమాత్మా పంగు రిత్యుపలక్షణం మూకత్వాదీనామ్. 'అపాణిపాదో జవనో గృహీతా పశ్యత్యచక్షు స్సశృణోత్యకర్ణ'ఇతి శ్రుతేః. పాదవికల ఇతి చ ప్రతీయతే. భవతి దుఃఖధ్వంసం గౌతమో మోక్ష మాహేతి వచనాత్. నైయాయికమతానుసారేణ చరమదుఃఖధ్వంసలక్షణో మోక్షః భవత్పదప్రాప్త్యా సిధ్యతి-నత్వన్యత్ర. అత ఏవ తేషాం న పున ర్దుఃఖప్రసక్తి రిత్యేకోభావః- భక్తాం స్త్వల్లోకం నీత్వా తత్ర పాదరహితాం త్వం యస్మాదకరో స్తతఏవ నామీషాం పునరాగమన మహో తవ ఘాతుకతా- మాస్తు నామ నవీనపదదానం ప్రాక్సిద్ధచరణ భంజనాభావే తు కథంచి త్పునరాగచ్ఛేయు రిత్యన్యోభావః. నవీనపద ప్రాప్త్యర్థం యతమానానాం ప్రాక్సిద్ధపదభంగలాభ ఇతి వర్ణనా ద్విషమాలంకారో వ్యంగ్యార్థే అస్తి- 157

శ్లో॥ పుమాంసం స్వీకర్తుం కమపి భవరోగం ప్రకృతిజం
బలాత్కృత్వా కృత్వా విషమ మథ విత్తా న్యపహరన్
ధ్రువ స్తే మృత్యు ర్నో యది భజసి మామేవ శరణం
ప్రకల్ప్యైవం త్రాసం వ్రజసి పరమార్థా ద్బహుమతిమ్.

పుమాంసమితి॥ కమపి ధన్య మిత్యర్థః. 'మనుష్యాణాం సహస్రేషు కశ్చిద్యతతి సిద్ధయే యతతామపి సిద్ధానాం కశ్చి న్మాం వేత్తి తత్త్వత' ఇతి వచనాత్. పుమాంసం పురుషం స్వీకర్తుం స్వ మాత్మా 'స్వో జ్ఞాతా వాత్మని స్వ' మిత్యమరః. స న భవతీ త్యస్వం అనాత్మాన మిత్యర్థః. అస్వం స్వం కర్తుం స్వీకర్తు అనాత్మాన మాత్మానం కర్తుం స్వసాయుజ్యం దాతు మిత్యర్థః - అభూతతద్భావే చ్విః. యద్యపి పురుషాః పరమాత్మా ఏవేతి కృత్వా తేష్వనాత్మత్వ మసిద్ధమితి- అత్ర అభూతతద్భావో దుర్లభః-తథాపి అనాత్మత్వస్య భ్రాన్తిమూలస్య సత్త్వా న్న దోష ఇతి జ్ఞేయమ్. 'జాయమానం హి పురుషం యం పశ్యే న్మధుసూదనః స నైవ తత్త్వార్థవిజ్ఞాతా స వై మోక్షార్థచింతక' ఇతి వచనాత్. భగవతస్సాయుజ్యదానే సంకల్పః ప్రథమం భవతీతి కృత్వా స్వీకర్తు మిత్యు క్తమ్. కస్మైచి న్మహాభాగాయ సాయుజ్యం దాతుం సంకల్ప్యేతి భావః. ప్రకృతిజం మాయాజన్యం భవరోగం భవ స్సంసార స్స ఏవ రోగః రుజా తం బలాత్ప్రసహ్య విషమం దుస్సహం కృత్వాకృత్వా అతిశయేన కృత్వే

త్యర్థః. భార్యాపుత్రాదినాశేన వైరస్య ముత్పాద్యేతి భావః. అథ తతః విత్తాని ధనాని అపహరన్ నాశయన్ 'యస్యానుగ్రహ మిచ్ఛామి తస్య విత్తం హరామ్యహం తస్య పుత్రాంశ్చపౌత్రాంశ్చేతి విష్ణుపురాణవచనాత్. నకేవల మేతావ దిత్యాహ–మామేవ శరణం రక్షితారం యది న భజసే నసేవసే తే తవ మృత్యుస్సంసారః ధ్రువః నియతః అవర్జనీయ ఇత్యర్థః. ఏవ మిత్థం త్రాసం భయం ప్రకల్ప్య జనయిత్వా 'మామేవ యే ప్రపద్యన్తే మాయా మేతాం తరన్తి తే' ఇతి వచనాదితి భావః. పరమార్థాత్ నిస్సారసంసారా దతినిర్విణ్ణా ద్భక్తాత్ సకాశాత్ బహుమతిం పూజాం వ్రజసి ప్రాప్నోషి. ఏతేన భగవతో నిర్వ్యాజకరుణాసముద్రత్వం వ్యక్తమ్. వ్యంగ్యార్థస్తు– కమపి పుమాంసం ధనిక మిత్యర్థః–స్వీకర్తుం వశీకర్తుం ప్రకృతిజం స్వాభావికం భవరోగం భవాభిధం రోగం బలాత్ విషమం కృత్వాకృత్వా విరుద్ధౌషధప్రదానాదినా వర్ధయిత్వేత్యర్థః. అథ విత్తా న్యపహరన్ తైలలేహ్యాదికరణవ్యాజే నేత్యర్థః. న కేవల మేతావ దిత్యాహ – మామేవ మమైవ త్వద్దేహతత్త్వజ్ఞత్వాదితిభావః. శరణం న భజసి యది మదీయ మౌషధం న గృహ్ణాసి చే దిత్యర్థః. తే మృత్యుర్మరణం ధ్రువః–ఏవం త్రాసం ప్రకల్ప్య ఆర్తా ద్వ్యాధిపీడితాత్ బహుమతిం పరం బహుమానమేవ వ్రజసి న తు రోగస్యాత్యన్తికనివృత్తిం కరోషి– సహజరోగస్య దుర్నివారత్వాదితి భావః– 158

శ్లో॥ అవిశ్రాంతం సేవా న తు ఫల మపేక్ష్యం చిరచితం
ఫలం భోగ్యం కృత్వా కృతిమపి సమర్ప్యం తవ ఫలమ్
భవత్వేవం ప్రాంతే ఫల మమృతభావా దనధికం
న దృష్టేఽయం సేవా మధుమథనమాయాం తవ నుమః.

అవిశ్రాన్తమితి॥ సేవా భజనం అవిశ్రాన్తం సంతతం కర్తవ్యేతి శేషః. 'ఆసుప్తేరామృతేః కాలం నయే ద్వేదాన్తచిన్త'యేతి వచనాత్. ఫలన్తు నాపేక్ష్యం నకాంక్ష్యం నిష్కామస్యైవ మోక్షాధికారాదితి భావః. చిరచితం చిరాత్సంచితం ఫలం ప్రారబ్ధకర్మజన్యం సుఖదుఃఖాదిక మిత్యర్థః. భోగ్యం భోక్తుం యోగ్యం 'ప్రారబ్ధం భోగతో నశ్యే' దితి వచనాత్. భోగేన ప్రారబ్ధం కర్మ క్షపయేదితి భావః. కృతిం సంధ్యావందనాదికర్మ కృత్వా ఫలం తవ సమర్ప్యమ్ దేయమ్. 'కర్మణ్యేవాధికార స్తే మాఫలేషు కదాచ'నేతి వచనా దితిభావః. ఏవం భవతు ఏతత్సర్వ మంగీకృత మిత్యర్థః. ప్రాన్తే ఉపాన్తేఫలం అమృతభావా న్మోక్షా దనధికం అధికం న భవతి తదధిక ఫలస్యైవాభావాదితి భావః.యద్వా అనధిక మనతిరిక్తం ఏవంవిధపరమాత్మసేవాయా మోక్షఫలకత్వాదితి భావః. ఇయం సేవా న దృష్టా నావలోకితా 'స మహాత్మా సుదుర్లభ' ఇతి వచనాదితి భావః. హేమధుమథన మధురిపో తవ మాయాం ప్రకృతిం నుమః స్తుమః. అచిన్త్య శక్తిత్వా త్త్వన్మాయా వైభవస్య మోక్షో దుర్ఘట ఇతి భావః. వ్యంగ్యార్థస్తు – సేవా చతుర్దశభువనాధీశస్య తవ భజనం అవిశ్రాన్తం

కర్తవ్యా'రాజసేవా మనుష్యాణా మసిధారావలేహన'మితి న్యాయా దతివిషమా రాజసేవా సాపి సర్వదా చేత్కిముత కర్తవ్యమితి భావః. ఫలగౌరవేణ సర్వం సోఢవ్య మిత్యత ఆహ–ఫలన్తు నాపేక్ష్యం అన్యస్య లుబ్ధప్రభోః స్వకాశే వాచా పరం న యాచనీయం మనసా ఫలాపేక్షణే తు న హానిః తస్య కించిద్‌జ్ఞత్వేన ఫలహృదయజ్ఞానాభావా త్త్వ తు సర్వజ్ఞత్వేన మనసాపి న కాంక్ష్యమిత్యాహో మహానానన్ద ఇతి భావః. తర్హి సేవకానాం కథం జీవికేత్యత ఆహ–చిరచితం పితృపితామహాదిభి శ్చిరా త్సంపాదితం ఫలం భాగ్యం కృతిం కర్మ కృత్వా యత్కించి దవకాశే వాణిజ్యాదివ్యాపారం కృత్వేత్యర్థః. ఫలం తజ్జన్యం తవ సమర్ప్యమ్ ఏవం భవతు సర్వ మేత త్సోఢుం శక్యతే ఇత్యర్థః. ప్రాంతే ఫల మమృతభావా న్మృతత్వాభావా దనధికం యత్కించి ద్యవాగూపానాదినా ప్రాణధారణమాత్రా దధికం ఫలం నాస్తీత్యర్థః. ఇయంసేవా న దృష్టా క్వాపి న దృష్టచరీత్యర్థః. హేమధుమథన తవ మాయాం వంచనాం నుమః. యయా మాయయా సర్వా౯ అదత్త్వైవ సేవయసి తస్యై నమ ఇత్యర్థః.159

శ్లో॥ శ్రితానాం యద్భాగ్యం హరసి కలయేఽనుగ్రహమితి
ప్రతార్య స్తామేవ ద్విగతపునరావృత్తిని పదే
అచంద్రాగ్న్యాదిత్యే క్వచన హృదయస్యాప్యసుగమే
త్వదేకద్యోత్యే యత్క్షిపసి తవ యుక్తం కథ మిదమ్.

శ్రితానామితి॥ ప్రతార్య సంసారా ద్వ్యష్మాం స్తారయిత్వా అనుగ్రహం దయాం కలయే కరోమి ఇతి వదన్నితి శేషః. శ్రితానాం భక్తానాం భాగ్యం విత్తం ముప లక్షణమిదం దారాపుత్రాదీనాం హరసి నాశయసీతి యత్ తదేత దాస్తామ్. ధనాద్యపహరణేన మదాదిచిత్తదోషా౯ భ్రంశయిత్వా స్వాధీనహృదయీకరణ రూపోఽయ మపకార స్తావ త్తిష్ఠత్విత్యర్థః. ఇతోఽప్యధికోపకారసద్భావాదితి భావః తమేవ దర్శయతి–అచంద్రాగ్న్యాదిత్యే చంద్రవహ్నిసూర్యా యత్ర న సన్తి తస్మి౯– 'న తద్భాసయతే సూర్యో న శశాంకో న పావక' ఇతి వచనాత్. హృదయస్యాపి మనసోఽపి అసుగమే అవిషయే. 'అప్రాప్య మనసా సహేతి' శ్రుతేః. త్వదేకద్యోత్యే త్వయా ఏకేనైవ ద్యోతయితుం శక్యే త్వత్ప్రకాశాతిరిక్తప్రకాశశూన్యే ఇత్యర్థః. 'తమేవ భాన్త మనుభాతి సర్వ'మితి శ్రుతేః. విగతపునరావృత్తిని పునరావృత్తిరహితే క్వచన అనిర్వాచ్యే పదే స్థానే మోక్షే ఇత్యర్థః. క్షిపసి పాతయసీతి యత్ మోక్షం తేభ్యో దదాసీతి యదిత్యర్థః. ఇదం మోక్షదానం తవ కథం యుక్తమితికాకుః–తన్నైవ యుక్తం నత్వన్యస్యేత్యర్థః. 'మోక్షమిచ్ఛేజ్జనార్దనా'దితి వచనాదితి భావః. వ్యంగ్యార్థస్తు – అనుగ్రహం కలయే ఇతి ప్రతార్య వంచయిత్వా శ్రితానాం భాగ్యం విత్తం హరసీతి యత్ తదేత దాస్తాం తిష్ఠతు భాగ్యహరణ మాత్రేణ నశోచనీయ ముత్తరత్రానర్థసద్భావాదితి భావః. తదేవాహ–అచంద్రాగ్న్యాదిత్యే చంద్రాదిరహితే గాఢాంధకారవతీత్యర్థః. హృదయస్యాపి అసుగమే సుఖేన

గన్తు మశక్యే కిన్తు కష్టేనై వేత్యర్థః. కంటకాదిభి రతిదుర్గమమపి ప్రదేశమతి సూక్ష్మత్వాన్మనః ప్రవిశతి నతు శరీర - మిదన్తు మనసాపి దుర్గమమితి భావః. త్వదేకద్యోత్యే త్యయేనేకేనైవ జ్ఞేయే-ఏతేన అనేన పథా త్వం గచ్ఛేతి త్వదుపదేశ మంతరేణ కేనాపి పలాయితు మయోగ్యే ఇతి విద్ధమ్. అపునరావృత్తిని నిర్గన్తు మశక్యే క్వచన క్వాపి పదే కారాగారాదా క్షిపసీతి యత్ ఆశ్రితానితి శేషః. ఇదం తవ కథం యుక్తం తావ దాశ్రితస్య విత్తహరణ మేవాయుక్తం హరణానన్తరం వా క్వచి ద్భిక్షాటనా దినా జీవేతి విసర్జనం యుక్తం ఉభయమపి విహాయ శున్యభయా దేవం కరణన్తు సర్వథైవాయుక్త మిత్యహో తవ నైర్ఘృణ్యమితి భావః. 160

శ్లో॥ భావత్కం గుణజాల మస్ఫుటతనుః పూర్వం ప్రకాశ్య ద్విజాన్
లగ్నాన్ భ్రాంతిభృతోఽపి తత్ర తనుషే పశ్చాద్గుణేభ్య శ్చ్యుతాన్
ఆతన్వ న్కృతపక్షపాతమగతీ న్నేతా న్నిజాంతర్గతా
నాథత్సే ద్విజముక్తిదానకరుణా దృష్టా శ్రుతావా న తే.

భావత్కమితి॥ అస్ఫుటతనుః అవిజ్ఞేయస్వరూపః త్వం పూర్వం ప్రథమతః భావత్కం త్వదీయం 'భవతః ష్ఠక్ఛసావితి ఠక్'. గుణజాలం కల్యాణగుణగణం ప్రకాశ్య ప్రకటీకృత్వా సగుణోపాసనేచ్ఛా ముత్పాద్యేత్యర్థః. భ్రాన్తిభృతోఽపి దేహాదిష్వాత్మత్వమదీయత్వరూపభ్రాన్తియుక్తానపి అవిద్యావృతత్వాదితి భావః. ద్విజాన్ బ్రాహ్మణాన్ తత్ర సగుణోపాసనే లగ్నా నాసక్తాన్ తనుషే కరోషి - నిష్కామ కర్మానుష్ఠాపనేన శుద్ధాన్తఃకరణాన్ విధాయ తతః త్వద్ధ్యానధారణాద్యాసక్తాన్ కరోషీతి భావః. పశ్చాత్తతః గుణేభ్యః సత్వాదిభ్యః విషయేభ్య ఇతి వా చ్యుతాన్ భ్రష్టాన్ ఆతన్వన్ కుర్వన్ ద్విజానిత్యేవ - సగుణోపాసనాత స్త్యాజయిత్వా నిర్గుణోపాసనే ప్రవేశయన్నిత్యర్థః. అగతీన్ గత్యన్తరశూన్యాన్ నైకశరణానిత్యర్థః. ఏతాన్ నిర్వికల్పసమాధ్యారూఢాన్ కృతపక్షపాతం సస్నేహం యథా తథా నిజాన్తర్గతాన్ స్వాభిన్నా న్నాథత్సే కరోషి త్వత్సాయుజ్యం దదాసీత్యర్థః. తే త్వదీయా ద్విజముక్తి దానకరుణా బ్రాహ్మణమోక్షప్రదానే దయా దృష్టా అవలోకితా శ్రుతా వా నభవతి - క్వాపీదృశీ నిర్వ్యాజపరమఫలప్రదకరుణా న దృష్టచరీ న శ్రుతచరీచేతి భావః. మయా మోహితతయా ఇతికర్తవ్యతామూఢానాం ప్రథమత స్సుకరతయా సగుణోపాసనేచ్ఛా ముత్పాద్య తదను క్రమేణ జ్ఞాన ముత్పాద్య మోక్షం దదత స్తవ కరుణా కేనాపి న వర్ణనీయేతి పరమార్థః. వ్యంగ్యార్థస్తు - అస్ఫుటతనుః ప్రచ్ఛాదితశరీరః క్వచి న్నిలీనస్స న్నిత్యర్థః. త్వం భావత్కం గుణజాలం తన్తుకృతం పక్షిగ్రహణసాధనవిశేషం మృద్ఘట ఇతివత్ప్రయోగః-పూర్వం ప్రకాశ్య విస్తారయిత్వా భ్రాన్తిభృతో భ్రమణశీలాన్ ద్విజాన్ పక్షిణః తత్ర జాలే లగ్నాన్ తనుషే పశ్చాల్లగ్నానన్తరం కృతపక్షపాతం కృతః పక్షపాతః పక్షచ్ఛేదః యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా తథా గుణేభ్య స్తన్తుభ్య శ్చ్యుతా నాతన్వన్ జాలతః పృథక్కుర్వన్నిత్యర్థః. అగతీన్

ఛిన్నపక్షతయా గమనరహితాత్ ఏతాత్ పక్షిణః నిజాంతర్గతాత్ స్వోదరప్రవిష్టాత్ అధత్సే ఖాదసీత్యర్థః. అతఏవ తే ద్విజముక్తిదానకరుణా పక్షిమోచనదయా దృష్టా శ్రుతా వా న భవతి. విపరీతలక్షణయా ఈదృశం నైర్ఘృణ్యం చిత్రమిత్యర్థః. 161

శ్లో॥ కారుణ్యాబ్ధి రితి ప్రథా తవ భువి ఖ్యాతా చ మే దీనతా
దాసోఽహం తవ చేతి జృంభతి ముహుర్దైన్యం యదద్యాపి మే
దోషః క్వన్ను మమైవ సోఽయ మథవా త్రైలోక్యతా తస్య తే
న్యాయోఽనేహాస మంజస స్స్మర ముహు స్సంరక్షణం శ్రేయసే.

కారుణ్యేతి॥ భువి లోకే తవ తే కరుణాబ్ధి ర్దయాసముద్ర ఇతి ప్రథా ప్రఖ్యాతిః కీర్తిరితి యావత్ ఖ్యాతా ప్రసిద్ధా-ఏవం మే మమ దీనతా చ కృపణత్వ మనాథత్వ మితి యావత్-భువి ఖ్యాతే త్యత్రాపి పదద్వయం సంబధ్యతే. తథా తవాహం దాస స్సేవక ఇతి ప్రథా చ భువి ఖ్యాతా - ఏవం స్థితే అద్యాపి దీనకృపాళో స్తవ ఆశ్రయణే కృతే సత్యపి మే మమ ముహు రతిశయేన దైన్యం దీనతా జృంభతి వర్తతే ఇతి యత్ సోఽయం మమ దైన్యవికాసః మమైవ దోషః కిన్ను కిం వా- అథవా త్రైలోక్యతా తస్య త్రిభువనజనకస్య తే తవైవ దోషో వా-ఇహాస్మిన్విషయే సమంజసః యోగ్యః న్యాయః వినిగమనా - ఏకతర పక్షపాతినీ యుక్తి రితి యావత్ న నాస్తి. అయం దోష స్తవేతి మమేతి వా నిర్ధారితుం నాస్తి ప్రబలో హేతు రితి భావః. యస్య కస్యాపి వా భవతు కర్తవ్య మాహ స్మరేతి - శ్రేయసే శుభాయ ముహు రతిశయేన సంరక్షణం మా మకరక్షాం స్మర కశ్చిద్దీనో మత్సేవకః మత్స కాశాద్రక్షాం యాచతే ఇతి మాం స్మరసి యది మమ శ్రేయ స్స్యాదితిభావః. యద్వా దీనజనావనబద్ధదీక్షస్య తవ యా ప్రఖ్యాతి స్సా మదనవనే లుప్యేత తస్మాత్ మాం సంరక్ష్య తదసాధారణనిజప్రతిష్ఠాం పాలయ- ఏతన్మద్రక్షణం తవైవ శ్రేయః. అపకీర్తినిరాసకత్వాదితి భావః- 162

శ్లో॥ ఆకల్మషప్రశమమాకలయే విలంబ
మిద్ధం ప్రతారయితు మస్తి యది ప్రయత్నః.
పాపం త్వదంఘ్రికమలాశ్రయణావధీతి
జానేన కిన్ను నిగమప్రకరప్రవాదమ్.

ఆకల్మషేతి॥ ఆకల్మషప్రశమం పాపశాన్తిపర్యన్తం విలంబం కాలక్షేప మాకలయే కరోమి ఇద్ధ మేవం ప్రతారయితుం మాం వంచయితుం ప్రయత్నః యత్నః అస్తి యది భవతి చేత్ త్వం దీన ఏవ అహం దీనజనరక్షక ఏవ- తథాపి తావకపాపశాన్తి పర్యన్తం త్వద్రక్షా మయోపేక్ష్యతే ఇతి యది త్వం మాం ప్రతారయసీత్యర్థః. పాపం కలుషం త్వదంఘ్రికమలాశ్రయణావధి తవ అంఘ్రికమలయోః పాదార విందయో రాశ్రయణం సేవా త్వదంఘ్రికమలాశ్రయణం అవధి రన్తో యస్య

తత్తథోక్తం ఇత్యేవంరూపం నిగమప్రకరపరివాదం వేదసంఘుఘోషం న జానే కిన్ను జానామ్యేవ. అగ్న్యాశ్రయణాత్తూలరాశిరివ భగవత్పాదారవిందాశ్రయణా త్పాపరాశి ర్భస్మీభవతీతి వేదాన్తవిచారణేన మయా జ్ఞాతమేవ-అతో నాహం త్వయా వంచనీయ ఇతి భావః- 163

గ॥ సమనన్తరమన్తర్హితే భగవతి తూష్ణీంభూయ సరయ ముస్మజ్యచ శతాంగ సంగత మక్రూరం వాసుదేవః కిమపూర్వ మాలోకితవా నసీతి సకపట మపృచ్ఛత్.

సమనన్తరమితి॥ సమనన్తర మక్రూరస్తుత్యనన్తరం భగవతి విష్ణౌ అన్తర్హితే తిరోహితే సతి- తూష్ణీంభూయ నిర్వాచః భూత్వా సరయం ససంభ్రమం యథాతథా ఉన్మజ్య- చ జలాదుద్ధాయ శతాంగసంగతం రథారూఢ మక్రూరం అపూర్వం అదృష్టశ్రుత చరం కిం వస్తు ఆలోకితవానసి దృష్టవానసి-ఇత్యేవం సకపటం సమాయం యథా తథా వాసుదేవః కృష్ణః అపృచ్ఛత్ పప్రచ్ఛ. 164

గ॥ సోఽపి సకలవిస్మయభాజనం భవంతమంతరేణ నకించిదుత్తరయన్ ప్రేరిత రథతురంగమ స్సపది మధురానగరపరిసర ముపగమ్య తత్ర సపరివారం కేశవం నివేశ్య ప్రవిశ్య చ స్వయం నగరం కంసాయ తదాగమనోదంత మావేద్య నిజసదన మాససాద.

సోపీతి॥సోఽప్యక్రూరశ్చ సకలవిస్మయభాజనం సర్వాద్భుతనిలయం భవన్తం త్వా మన్తరేణ వినా కించిత్ కిమపి న నాపశ్యం త్వామేవ దృష్టవానితి భావః. ఇతి ఉత్తరయన్ ఉత్తరం వదన్- తత్కరోతి తదాచష్టే ఇతి ఉత్తరశబ్దా దాచష్టే ఇత్యర్థే ణిః- ణ్యన్తాత్తు లట శ్శత్రాదేశః. ప్రేరితరథతురంగమః చోదితస్యందనాశ్వః సపది ద్రుతం మధురానగరపరిసరం మధురాపురప్రాన్త ముపగమ్య ప్రాప్య తత్రప్రాన్తే సపరివారం సపరిజనం కేశవం కృష్ణం నివేశ్య స్థాపయిత్వా స్వయం నగరం పత్తనం ప్రవిశ్య గత్వాచ కంసాయ తదాగమనోదన్తం శ్రీకృష్ణాగమనవృత్తాన్త మావేద్య జ్ఞాపయిత్వా నిజసదనం స్వగృహ మాససాద ప్రాప. 165

శ్లో॥ మధురాం మధురాకారా మవలోకయితుం తతః
చచాల కల్పితాకల్ప స్సబలో బలిశాసనః.

మధురామితి॥ తతః అక్రూరగమనానన్తరం కల్పితాకల్పః ధృతభూషణః సబలః బల రామసహితః బలిశాసనః బలినాం శిక్షకః కృష్ణః మధురాకారాం సుందర స్వరూపాం మధురానగరీ మవలోకయితుం ద్రష్టుం పురరామణీయకం దిదృక్షు రిత్యర్థః.- చచాల ప్రతస్థే. 166

గ॥ అథ పుండరీకలోచనావలోకనకుతూహలసమాకులపౌరజనకలకలకబళిత శబ్దాంతరా మమరనగరమపి నైతదుపమమితి నిషేదద్భి రివ చలాచల చేలాంచలై ర్నికేతనకేతనై రుపశోభమానా మవనీకామినీతాటంకా

యితకనకప్రాకారా మభ్రంలిహశాతకుంభసౌధా మవిరతధారాయంత్రవిగళితసలిలశీకరసంసిక్తవిపణిసరణి మాబద్ధమౌక్తికతోరణాం మృగమదఘనసారసౌరభవిజృంభితాం ప్రత్యాదేశమివ సురాలయస్య పీఠమివ పితామహలోకస్యామ్రేడితమివ భోగవత్యాః ప్రతిబింబమివ కైలాసస్య ద్వితీయభవమివ వైకుంఠస్య సకలభోగానుకూలాం మధురాం ప్రవిశ్య నాగరసుందరీనళినయనై రభ్యర్చ్యమానో లాజై రవకీర్యమాణో నిరంతరాలోకకశబ్దై రభినంద్యమానో యశోదానందన స్స్వీకృతధౌతాం శుకనికాయం కమపి రాజకీయం రజక మద్రాక్షీత్-

అథేతి॥ అథ తతః పుండరీకలోచనస్య కృష్ణస్య అవలోకనకుతూహలేన దర్శనోత్కంఠయా సమాకులానాం సంభ్రాన్తానాం పౌరజనానాం నాగరికజనానాం కలకలైః తన్నామకధ్వనిభిః కబళితం గ్రస్తం శబ్దాన్తర మన్యశ్శబ్దః యస్యాం తామ్ అన్యధ్వని మభిభూయ కలకలధ్వని రభితో వ్యాప్త ఇత్యర్థః-అమరనగరమపి స్వర్గోఽపి ఏతదుపమం ఏతత్తుల్యం న న భవతి. అత్ర అమరనగరతుల్య మిద మితి వక్తవ్యే తథాఽనుక్త్వా ఏతత్తుల్య మమరనగరమితి ప్రతీపవిధయా ప్యనుక్త్వా అమరనగరే ఏతత్సామ్యనిషేధాత్ అత్యుక్తిరలంకారః. 'అత్యుక్తి రద్భుతాతథ్యశౌర్యౌదార్యాదివర్ణన' మితి లక్షణాత్. అద్భుత మతథ్యంహ్యత్ర వర్ణితమితి జ్ఞేయమ్. వస్తుతస్తు ప్రతీపాలంకారభేదఏవాయం-'వర్ణ్యేనాన్యస్యోపమాయా అనిష్పత్తివచశ్చ త' దితి లక్షణాత్.ఇత్యేవం నిషేధద్భిర్నివారయద్భి రివేత్యుత్ప్రేక్షా అమరనగరస్య తత్సాదృశ్యం నిషేధద్భిరివ స్థితైరితి భావః. చలాచలచేలాంచలైః అతిచంచలవస్త్రాంచలైః నికేతనకేతనైః గృహపతాకాభి రుపశోభమానాం ప్రకాశమానాం తథా అవనీకామిన్యాః భూరమణ్యాః తాటంకాయితః తాటంకః కర్ణభూషణః తద్వదాచరితః కనకప్రాకారః సౌవర్ణసాలః యస్యా స్తామ్ తాటంకే యథా అభితః కనక వేష్టనం మధ్యే ఛిద్రం చ వర్తతే తద్వ త్ప్రాకారోఽపి మధ్యే సచ్ఛిద్రః అభితః కనకమయ ఇతి ఉపమానోపమేయభావః రూపకానుప్రాణితేయ ముపమా. అభ్రంలిహశాతకుంభసౌధాం అభ్రం ఖం లిహన్తి ఆస్వాదయన్తీతి అభ్రంలిహాః తావత్పర్యన్తమున్నతా ఇత్యర్థః. శాతకుంభసౌధాః సువర్ణప్రాసాదాః యస్యాన్తామ్.అవిరతమవిచ్ఛిన్నం యథాతథా ధారాయంత్రాదుదకస్రావయన్త్రా ద్విగళితైః స్ఖలితైః సలిలశీకరైః జలబిందుభి స్సంసిక్తాః సమ్యగార్ద్రీకృతాః విపణిసరణయః ఆపణమార్గా యస్యా స్తామ్ ఆబద్ధమౌక్తికతోరణాం ధృతముక్తాఫలతోరణామ్ మృగమదస్య కస్తూర్యాః ఘనసారస్య కర్పూరస్య చ అనయో స్సౌరభేణ ఆమోదేన విజృంభితాం వ్యాప్తామ్ సురాలయస్య స్వర్గస్య ప్రత్యాదేశం ప్రత్యాదిశ్యతే ప్రత్యాఖ్యాయతే అనేనేతి ప్రత్యాదేశః తం ప్రత్యాఖ్యాతారమివ స్థితామిత్యుత్ప్రేక్షా. సురలోకం ప్రత్యాఖ్యాతీవ భాతీతి భావః- యద్వా ప్రతితుల్యమాదిశ్యతే ఉచ్యతే ఇతి ప్రత్యాదేశః సదృశవస్త్విత్యర్థః తమ్- అథవా ప్రత్యాదేశమివ

రూపాన్తరమి వేత్యర్థః. పితామహలోకస్య సత్యలోకస్య వీప్సామివ ద్విర్భావమివ స్థితామితి కార్యకారణయో రభేదోపచారా త్ప్రయోగః-నిత్యవీప్సయోరితివీప్సాయాం హి ద్విర్భావో విహితః. ద్వితీయసత్యలోకమివస్థితామితి భావః. భోగవత్యాః రసాతల గతనాగరాజధాన్యాః ఆమ్రేడితమివ ద్విరుక్తమివ 'ఆమ్రేడితం ద్విస్త్రిరుక్త' మిత్యమరః. భోగవత్యా ఏవ మధురేతి నామాన్తరం తేన మధురా భోగవతీ శబ్దాభ్యాముభాభ్యామపి ప్రత్యేకం పత్తనద్వయార్థబోధ స్సులభ ఇతి భావః. కైలాసస్య శివలోకస్య ప్రతిబింబమివ ప్రతిఫలనమివ స్థితామ్ జలమయేఽత్ర దేశే శివలోకప్రతిబింబఏవ మధురానగరాకారేణ భాతీతి భావః. యథాహ శ్రీహర్షః- 'విలలాస జలాశయోదరే క్వచన ద్యౌరనుబింబితే వయా పరిఘా కపటస్ఫుటస్ఫుర త్ప్రతిబింబానవలంబితాంబుని' ఇతి. వైకుంఠస్య విష్ణులోకస్య ద్విర్భావమివ ద్విత్వమివయథాపదం ద్విరుక్తం భవతి తథా వైకుంఠలోకోఽపి ద్విరుక్తోఽభవత్. తత్ర ఏకః వైకుంఠశబ్దేన అన్యః మధురాశబ్దేన చ ప్రతిపాద్యతే ఇతిభావః. అత్ర ప్రత్యాదేశాదిభిః.పఞ్చభి రుత్ప్రేక్షాభి స్తత్తత్సాదృశ్యం వ్యజ్యతే ఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః. సకలభోగానుకూలాం సర్వవిధభోగానుగుణాం మధురాం ప్రవిశ్య గత్వా నాగరసుందరీణాం పౌరాంగనానాం నయననళినైః నేత్రకమలైః కటాక్షపద్మమాలాభి రిత్యర్థః. అభ్యర్చ్యమానః పూజ్యమానః దృశ్యమాన ఇత్యర్థః. లాజైః భర్జితబీజైః అవకీర్యమాణః విక్షిప్యమాణః నిరన్తరై రవిచ్ఛిన్నైః ఆలోకనశబ్దైః జయజయేత్యాదిశబ్దైః అభినంద్యమానః శ్లాఘ్యమానశ్చసర్వ యశోదానన్దనః కృష్ణః స్వీకృతధౌతాం శుకనికాయం విధృతదుకూలజాలం కమపి కంచన రాజకీయం రాజసమూహసంబంధినం రాజ్ఞాం సమూహో రాజకం తస్యేద మిత్యర్థే వృద్ధాచ్ఛః. రాజతత్పుత్రతద్ద్వారాదివస్త్రక్షాళకమిత్యర్థః. యద్వా రాజైవ రాజకం- స్వార్థే కః. తస్య సంబంధినం రజకం నిర్ణేజక మద్రాక్షీ ద్దదర్శ- 167

గ॥ ఉపసృత్య చ ఏవ మయాచత.

ఉపసృత్యేతి॥ తం రజక ముపసృత్య సన్నిధాయ ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా అయాచత ప్రార్థయామాస. 168

శ్లో॥ దద్యా యదీదం మృదునో దుకూలజాలం విశాలం సుకృతీ తదాస్యాః
యన్నేత్రదోషానమృతావసేకై ర్ఘ్నతో నృణాం యుక్త మిదం తవైవ.

దద్యాఇతి॥ నః అస్మాకమ్ అస్మభ్యమితివా విశాలం విస్తీర్ణం మృదు మృదుళం ఇదం దృశ్యమానం దుకూలజాలం క్షౌమసంచయం దద్యా యది దాస్యసి చేత్ జాతు యదో ర్లిజ్. తదా సుకృతీ కృతార్థః స్యాః భవేః త్వమిత్యస్యాక్షేపః. కచ్చర పటచ్ఛరాచ్ఛాదనేన భృశా భిన్నేభ్యోఽస్మభ్యో మృదువిశాలదుకూలజాలం దదత స్తవ సుకృత మగణితం స్యాదిత్యేకోభావః. పత్రపుష్పాదిదానేన యస్తోషిత ఆశ్రి

తేభ్యః పరమానన్దం దదాతి తస్య పరమాత్మనో మమ యది త్వం దుకూలదాతా స్యా స్తర్హి తవ సుకృతం కేన వర్ణనీయమిత్యన్యోభావః. నను కిమితి మాం రజకం యాచసీత్యత ఆహ_యదితి_ యద్యస్మాత్ నృణాం నేత్రదోషాః వస్త్రగతమాలిన్యాది దోషాః 'నేత్రం నాడ్యాం తరోర్మూలే వస్త్రే' ఇతి విశ్వః. అమృతావసేకైః జలసేచనైః ఘ్నతః అపహరత స్తవైవ ఇదం దుకూలదానం యుక్తం సమీచీనమ్ నిర్మలాని దుకూలాని తవైవ సన్తి అన్యేషాన్తు త్వయోపభుజ్యదత్తాని మలినాన్యేవేతి కృత్వా అస్మభ్యం వస్త్రాణి దాతుం త్వమేవ క్షమ ఇతి భావః. వ్యంగ్యార్థస్తు_ హేచన్ద్ర ఇతి శేషః_ ఇదం విశాల మపరిమితం మృదుశీతలం దుకూలజాలం విషయనిగరణేన అంశు సంచయం నః దద్యా యది ఉష్ణకిరణకిరణసంతప్తేష్వస్మాస్తు పాతయసి యదీత్యర్థః. తదా సుకృతీస్యాః మహత్సుకృతం త్వయా సంపాదితం స్యా దిత్యర్థః. యద్యస్మాత్ నృణాం మనుష్యాణాం నేత్రదోషాః భానుకిరణసంపర్కజన్యా నష్టిదోషాః అమృతావసేకైః కిరణసుధాప్రసారణైః ఘ్నతః తవైవ ఇదం యుక్తం త్వత్కిరణానామేవ అమృతమయత్వేన సంతాపవారకత్వా దస్మచ్ఛరీ స్తాపాపహరణపూర్వకం సుకృతం సంపాదయితుం త్వమేవ క్షమో నత్వన్య ఇతిభావః. 169

గ॥ ఏవం సవినయ మభ్యర్థయమాన మేనం దుర్మనీష ఏష సకపటం ప్రత్యవాదీత్.

ఏవమితి॥ఏవం పూర్వోక్తరీత్యా సవినయం వినయసహితం యథాతథా అభ్యర్థయమానం ప్రార్థయన్త మేనం కృష్ణం దుర్మనీషః దుర్బుద్ధిః ఏష రజకః సకపటం సవ్యాజం ప్రత్యవాదీత్ ప్రత్యువాచ. 170

శ్లో॥ వినా వసన మీదృశం మృదు పటచ్చరం కచ్చరం
వనేచర గవాంపతే పృథుక తే కథం రోచతే
తథాపి పృథివీభుజా పరిగృహీత మేత చ్చిరం
భవత్యసదృశం బలా దసుహరం చ హాహా తవ.

వినేతి॥హేవనేచర కాననచారిన్ వనమృగతుల్యేతి భావః. వానప్రస్థాదివద్విరక్త్యా న తవాయం వనసంచార ఇత్యాహ. గవాంపతే ఇతి గోపాలక గాః పాలయ న్నిత్యం వనే వససీతి భావః. తత్రాపి నత్వం తరుణ ఇత్యాహ. హేపృథుక ఇతి_ హేశిశో ఇత్యర్థః. తే ఏవం విధాయ తే తుభ్యం 'రుచ్యర్థానాంప్రియమాణ' ఇతి సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థీ. ఈదృశం ఏతాదృశం మృదు మృదులం వసనం క్షౌమం వినా కచ్చరం మలదూషితం పటచ్చరం జీర్ణవస్త్రం కథం రోచతే ప్రియం భవతి నకథమపీత్యర్థః. విపరీతలక్షణయా_ కచ్చరపటచ్చరధారణార్హస్య తవ ఈదృశమృదువస్త్ర ధారణమనర్హమితి భావః. తథాపి ఏవమపి పృథివీభుజా రాజ్ఞా చిరం బహుకాలం పరిగృహీతం ధృత మేత ద్వసనం తవ అసదృశం అననుగుణం బలాత్ప్రసహ్య అసుహరం ప్రాణాపహారి చ భవతి. హాహేతి విస్మయే. గోపశిశోః రాజవస్త్రాభిలాషో

విస్మయావహ ఇతి భావః. కచ్చరపటచ్చరధారణయోగ్యస్య తవ క్షౌమధారణ యోగ్యతాయాఏవాభావే రాజపరిధానధారణాశా ప్రాణాపాయకారిణ్యేవ నపున రుచితేతి రజకవినష్టితార్థః. ఏవం భగవతి మాత్సర్యేణ ప్రయుక్తాపి సరస్వతీ వస్తుతో భగవన్తం స్తౌత్యేవ. తథా హి హేవనేచర వనవాసిన్ వనం గతో యద్ధరి మాశ్రయేతేతి భాగవతాత్ సర్వవ్యాపకోఽపి భగవాన్ వనే సులభ స్ఫురణ ఇత్య భిప్రాయా దిదం సంబోధనమ్ వరాహనృసింహావతారయో ర్వనగోచరత్వాదితి వా వనే జలే చరతీతి మత్స్యావతారాభిప్రాయేణ వా యద్వా వనశబ్దోఽత్ర గౌణ వృత్త్యా దురవగాహం వేదాన్తనికురంబం బోధయతి తత్రచరతి ప్రకాశతే ఇతి వనే చరః అథవా వనే బృందావనే చరతీతి వనేచర ఇతి యథార్థకథనమేవాస్తు- బృందా వనవిహారస్య గుణావహత్వాదితి- హేగవాంపతే గావో వాచః వేదరూపాః తాసాం పతే శ్రుతిపరివృఢేత్యర్థః. సర్వవేదప్రతిపాద్యేతి యావత్ -హేపృథుక పృథు ర్మహాన్ తతః స్వార్థే కః. తత్సంబుద్ధిః 'అణో రణీయా న్మహతో మహీయా'నిత్యామ్నాయతే. తే ఏవం విధాయ పరమేశ్వరాయ తుభ్యం మృదు ఈదృశం వసనం వినా కచ్చరం పటచ్చరం కథం రోచతే- పరమేశ్వరస్య లీలామానుషస్య మన్మథమన్మథస్య తవ క్షౌమధారణ మేవోచితం న తు పునరీదృశకచ్చరపటచ్చరధారణమితిభావః.నను తర్హి మమయోగ్యం దుకూలజాలం తద్దేశేత్యత ఆహ-తథాపి తవ క్షౌమధారణయోగ్యత్వేఽపి పృథివీభుజా చిరం పరిగృహీత మేత త్తవ అసదృశం జీర్ణత్వాత్ నిర్మాల్యభూతత్వాచ్చేతి భావః. అయోగ్య మిత్యవిగణయ్య కథంచి దపేక్షణేఽపి బలా దసుహరంచ సుఖేన హర్తు మశక్యం చ భవతి. త్వ చ్ఛత్రురాజసంబంధిత్వా దేతస్యేతి భావః. హా హేతి శోకే. పరమేశ్వరాయ తే సమర్ప్యం నూతనదుకూలం నాస్తీతి శోచామీతి భావః. 171

గ॥ ఏవ మతినిగూఢం విప్రియజల్పాక మల్పాయుష మేనం ఖరతరనఖరశిఖ రేణ సలీల మపాస్తమస్తకం విధాయ తదనుచరనికరే ప్రతిదిశం పలాయ మానే తదీయకరతలగళితదుకూలజాలం యథాభిలషిత మాచ్ఛాద్య నిజోపయుక్తశేష మనుచరేభ్యో వితీర్య చ పున రన్యతో గత్వా వాయక నామాన మాలంకారికం సాదూప్యప్రతిపాదనే నానుగృహ్య సుదామనా మాన మవగతభగవత్ప్రభావం కమపి మాలాకారం తత్సమర్పితనానా విధసుగంధికుసుమదామసముదాయ మాదానపూర్వకం ప్రసాద్య సమా లంబిత విలేపభాజనాం కుబ్జా మబ్జాననా మద్రాక్షీత్.

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తరీత్యా అతినిగూఢం అత్యన్తగూఢం యథా తథా విప్రియజల్పాక మప్రియభాషిణీ మల్పాయుషం స్వల్పాయుష్క- మేనం రజకం ఖరతరనఖరశిఖరేణ తీక్ష్ణనఖాగ్రేణ కరణేన సలీలం సవిలాసం యథా తథా అపాస్తమస్తకం హృతశిరస్కం విధాయ కృత్వా తదనుచరనికరే రజకానుచరసమూహే ప్రతిదిశం సర్వదిక్షు పలాయ మానే అపద్రుతే సతి తదీయకరతలాత్ రజకహస్తతలా ద్గళితం భ్రష్టం దుకూలజాలం

క్షౌమసంతతిం యథాభిలషితం యథేచ్ఛ మాచ్ఛాద్య పరిధాయ నిజోపయుక్తశేషం నిజేన స్వేన ఉపయుక్తా దాచ్ఛాదితాత్ శేష మన్యత్ అనుచరేభ్యః పరిజనాయ వితీర్య దత్త్వా పున స్తతః అన్యతః అన్యత్ర గత్వా వాయకనామానం వాయక ఇతి నామ అభిధా యస్య తం ఆలంకారికం అలంకారే నియుక్తం – తత్ర నియుక్త ఇతి ఠక్ – ఠస్యేక ఇతీకాదేశః – మృదువస్త్రాభరణాద్యలంకారైః రాజాన మలం కుర్వాణ మిత్యర్థః. సారూప్యప్రతిపాదనేన సారూప్యదానేన అనుగృహ్య సంరక్ష్య వాయకార్పితపటాభరణాదికం గృహీత్వా తస్మై సారూప్యముక్తిరూపం వరం దత్త్వేత్యర్థః. అవగతభగవత్ప్రభావం జ్ఞాతకృష్ణమాహాత్మ్యం సుదామనామానం సుదామాభిదం కమపి ధన్యం మాలాకారం పుష్పమాలానిర్మాతారం తత్సమర్పితస్య సుదామదత్తస్య నానావిధసుగంధికుసుమదామసముదాయస్య బహువిధ పరిమళపుష్పమాలాసమూహస్య సమాదానపూర్వకం గ్రహణపూర్వకం ప్రసాద్య అనుగృహ్య తదర్పితమాలాః గృహీత్వా త మనుగృహ్యచేత్యర్థః. సమాలంబితవిలేప భాజనాం ధృతచన్దనరసపాత్రాం అబ్జాననాం కమలవదనాం కుబ్జాం తన్నామ్నీం స్త్రియ మద్రాక్షీత్ దదర్శ- 172

గ॥ సా చ యాచితా చక్రధరేణ విరచితతదంగసంగా సానంగా ప్రభూతకాశ్మీరమృగమదఘనసారసౌరభేణ గన్ధసారేణ తస్యాంగరాగ ముపరచితవతీ.

సాచేతి॥ సాచ కుబ్జాచ చక్రధరేణ కృష్ణేన యాచితా ప్రార్థితా కించి చ్చన్దనరసం మహ్యం దేహీతి ప్రార్థితేత్యర్థః. సతీ.. అత ఏవ విరచితతదంగసంగా కృతకృష్ణదేహ సంయోగా చన్దనద్రవలేపనార్థం శ్రీకృష్ణశరీరం స్పృష్టవతీత్యర్థః. అత ఏవ సానంగా సమన్మథా త్రిభువనమోహనస్య కృష్ణస్య శరీరసంగే సతి కుబ్జాయా మన్మథోద్రేకో న చిత్ర ఇతి భావః. ప్రభూతః అధికః కాశ్మీరః కుంకుమః మృగమదః కస్తూరి ఘనసారః కర్పూరః ఏతేషాం సౌరభః పరిమళః యస్య తేన యస్మిం స్తేనేతి వా గన్ధసారేణ చన్దనద్రవేణ తస్య కృష్ణస్య అంగరాగం అనులేపనం ఉపరచితవతీ కృత. వతీ బభూవేతి శేషః. యథా ప్రేయసీ ప్రియస్య తద్వదితి సానంగత్వవిశేషణేన ధ్వన్యతే

గ॥ భగవానపి సముదితదయారస స్సపది కుటిలా మేనా మకుటిలాం విధాయ సమయాంతరే తదఙ్గసఙ్గ మఙ్గీచకార.

భగవానితి॥ భగవానపి కృష్ణశ్చ సముదితదయారసః ఉత్పన్నకృపారసస్సన్ అత ఏవ సపది తదైవ కుటిలాం వక్రా మేనాం కుబ్జా మకుటిలాం ఋజ్వీం విధాయ కృత్వా సమయా న్తరే అన్యస్మిన్ కాలే తదానీ మసమయాదితి భావః. తదంగసంగం కుబ్జా దేహసంయోగం తత్సంభోగమితి యావత్ అంగీచకార అభ్యుపజగామ. 174

స్థానేహి తత్॥ యత్ కుబ్జాంగసంగమః కృష్ణస్యాసీదితి తత్ తదిత్యర్థః. స్థానే హి యుక్తమ్;

శ్లో॥ ధృతవామనభావో೭యం కుబ్జేయ మనయో ర్యుతిః
అనురూపగుణా కేన నేయం సమభినన్ద్యతామ్.

ధృతేతి॥ అయం కృష్ణః ధృతవామనభావః ధృతః స్వీకృతః వామనభావః వామనావతారత్వం హ్రస్వత్వమితి చ యేన సః- భవతి ఇయం స్త్రీ కుబ్జా కుబ్జాఖ్యా హ్రస్వేతి చ భవతీతి శేషః అనురూపగుణా సదృశగుణా ఉభయో ర్హ్రస్వత్వాదితి భావః. ఇయ మనయోః కుబ్జాకృష్ణయో ర్యుతి ర్యోగః సంయోగ ఇత్యర్థః. కేన పురుషేణ న సమభినన్ద్యతామ్ న శ్లాఘ్యతామ్ సర్వైరపి శ్లాఘ్యతే ఏవేత్యర్థః. సమాలంకారః. 'సమం స్యాద్వర్ణనం యత్ర ద్వయో రప్యనురూపయో' రితి లక్షణాత్. 175

శ్లో॥ అథ ధనుస్సవిధం మధుసూదన స్సమధిగమ్య రటత్స్వపి రక్షిషు
త్వరిత మాదిత సజ్య మథ వ్యధా దపిశరం సమధత్త బభంజ చ.

అథేతి॥ అథ ఏవం దుకూలభూషణాదిధారణానన్తరం మధుసూదనః కృష్ణః సవిధం సమీప మర్థాత్ చాపసమీపం సమధిగమ్య గత్వా రక్షిషు పాలకేషు రటత్స్వపి శబ్దాయమానేష్వపి త్వరితం ద్రుతం ధనుః చాప మాదిత జగ్రాహ. అథ తతః సజ్యం సమౌర్వీకం వ్యధాత్ చకార ధనురిత్యేవ- శరమపి బాణం చ సమధత్త సందధే ధనుషీతి శేషః-బభంజ చ భగ్నం చకార ధను రిత్యేవాత్రాన్వేతి. అత్ర బహ్వీనాం క్రియాణాం యౌగపద్యా త్సముచ్చయాలంకారః. 'బహూనాం యుగప ద్భావ భాజాం గుంభ స్సముచ్చయ' ఇతి లక్షణాత్. తేన చ భగవతో ధనుర్విద్యాలాఘవం వ్యజ్యతే. 176

సాంప్రత మేతత్॥ ఏత ద్ధనుర్విదళనం సాంప్రతం యుక్త మిత్యర్థః.
అవ॥ యోగ్యతామేవ దర్శయతి అపీతి.

శ్లో॥ అపి పృథువంశసముద్ధో గురుగణనమ్రో೭పి నకథం స్యాత్
భగ్నమహత్తరకాష్ఠో మార్గణసంరంభ మసహమానో೭సౌ

అపీతి॥పృథువంశసముద్ధః మహత్తరవేణుకృతో೭పి 'వంశో వేణౌ కులే వర్గ' ఇతి విశ్వః. గురుగణనమ్రో೭పి గురుణా అతిశయేన గుణేన మౌర్వ్యా నమ్రో೭పి సన్నతో೭పి మార్గణసంరంభం బాణాడంబర మసహమానః అమర్షణః అసౌ చాపః భగ్నమహత్తరకాష్ఠః భగ్నం త్రుటితం మహత్తరం పృథుకాష్ఠం దారు యస్య సః భగ్నవేణు రిత్యర్థః. మౌర్వీమాత్రశేష ఇతి భావః. కథం స్యాత్ కథం న భవేత్ అపితు భవేదేవేత్యర్థః. అత్ర మహానపి చాపో భగ్న స్స్యాదితి వాక్యార్థస్య మార్గణ సరంభాసహనరూపపదార్థహేతుకత్వా త్కావ్యలింగ మలంకారః. వ్యంగ్యార్థస్తు పృథువంశసముద్ధో೭పి మహాకులీనో೭పి గురుగణనమ్రో೭పి శ్రేష్ఠగుణై ర్నమ్రో೭పి సుగుణవత్త్వేన వినీతో೭పీత్యర్థః. మార్గణసరంభం యాచకాడంబర మసహమానో೭సౌ పుమాన్ భగ్నమహత్తరకాష్ఠః నష్టాతిశయోత్కర్షః 'మార్గణే యాచకార్థి

నావితి కాష్ఠోత్కర్షే స్థితౌ దిశీతి 'చామరః. కథం నస్యాత్ మహాకులీనోఽపి గుణవా
నపి వినీతోఽపి దాతృత్వాభావే లుబ్ధ ఇత్యుపహాస్య స్స్యాదిత్యర్థః. 177

గ॥ అనంతర మశనిపాతప్రాక్కాలికజీమూతగర్జితప్రాగ్భారప్రతిభటోద్భటధను
ర్భంగఘోషనిబిడితే జగదండకరండపిచండే గృహ్యతా మయం నిగృ
హ్యతా మయమితి త్వరిత మాప తతః కార్ముకపరిపాలకాన్ శరాసన
శకలేన శకలితా నాథాయ తన్నిశమనవివశాశయం భోజరాజమపి
తృణాయ మన్యమానౌ సమాసాదితానందౌ వసుదేవనందనౌ పుటభేదన
సంపదం సంపూర్ణతయా నిర్వర్ణ్య పున స్స్వావాస మావసతామ్.

అనన్తరమితి॥ అనన్తరం ధనుర్భంగానన్తరమ్ జగదండకరండపిచండే జగన్మయోఽండః జగదండః బ్రహ్మాండ ఇత్యర్థః. సఏవ కరండో భాండం తస్య పిచండః ఉదరం తస్మిన్ 'పిచండకుక్షే జఠరే' త్యమరః. అశనిపాతప్రాక్కాలికస్య వజ్రపాతా త్పూర్వ సమయభవస్య జీమూతగర్జితప్రాగ్భారస్య మేఘనినదాతిశయస్య ప్రతిభటేన ప్రతి మల్లేన తత్తుల్యే నేత్యర్థః. ఉద్భటధనుర్భంగఘోషేణ అతిశయచాపవిదళనధ్వనినా నిబి డితే వ్యాప్తే సతి అయం చాపభంజకః కృష్ణః గృహ్యతాం స్వీక్రియతాం అయం కృష్ణః నిగృహ్యతాం బధ్యతామ్ ఇత్యేవం వదత ఇతి శేషః. త్వరితం ద్రుత మాప. తతః అభిముఖ మాగచ్ఛతః కార్ముకపరిపాలకాన్ చాపరక్షిణః శరాసనశకలేన చాపఖండేన శకలితాన్ విదారితా నాథాయ కృత్వా తన్నిశమనాత్ తస్యాః చాప తత్పాలకభంగవార్తాయాః నిశమనం శ్రవణం తస్మా ద్ధేతోః తేన హేతునేతి వా వివశాశయం పరవశహృదయం భోజరాజమపి కంసమపి తృణాయ మాన్యమనౌ తృణం మన్యమానౌ 'మన్యకర్మణ్యానాదరే' ఇతి చతుర్థీ. సమాసాదితానందౌ ప్రాప్త మోదౌ వసుదేవనందనౌ రామకృష్ణౌ పుటభేదనసంపదం పత్తనసంపత్తిం సంపూర్ణ తయాసాకల్యేన నిర్వర్ణ్య దృష్ట్వా పునః భూయః స్వావాసం స్వనివాసం మధురానగర ప్రాన్తమిత్యర్థః ఆవసతామ్ అధిష్ఠితవంతౌ బభూవతుః- 178

గ॥ కంసోఽపి తదాకర్ణ్య కర్ణపరుషం యావత్తమిస్ర మనుజ్ఝిత జాగరః
ప్రభాతే మల్లాహవమహోత్సవ మకల్పయత్.

కంసోఽపీతి॥ కంసశ్చ కర్ణపరుషం శ్రుతికటు తత్కృష్ణచరిత్ర మాకర్ణ్య చార సకాశాత్ శ్రుత్వా యావత్తమిస్రం రాత్రిపరిసమాప్తిపర్యన్తం అనుజ్ఝితజాగరః అత్యన్తజాగరః చింతయా అలబ్ధనిద్ర ఇత్యర్థః సన్ ప్రభాతే ప్రాతః మల్లాహవ మహోత్సవం మల్లయుద్ధరూపం మహోత్సవ మకల్పయత్ కల్పయామాస- 179

శ్లో॥ తత స్సపది దుందుభిధ్వని రభూ దభూతోపమ
స్తమంబుధరడంబరం కతిచి దూచు రన్యే పునః
ప్రచండగరుడధ్వజక్షపితధన్వఘోష స్ఫుట
న్మహాండజఠరక్షరత్ప్రచురబాహ్యనీరారవమ్.

తతఇతి॥ తతః మల్లాహావకల్పనానన్తరం సపది తత్క్షణమేవ అభూతోపమః అనుపమః దుందుభిధ్వనిః రణభేరీస్వనః అభూత్ జజ్ఞే- రణప్రారంభే ప్రతిపక్షాహ్వానాయ రణ భేరీం కుర్వన్తీతి ప్రసిద్ధిః. తం భేరీరవం కతిచి త్కేచిజ్జనాః అంబుధరడంబరం మేఘ గర్జిత మూచుః అబ్రువన్. అన్యే పునః అన్యేతు ప్రచండఉద్భటోఽయం గరుడధ్వజః కృష్ణః తేన క్షుపితస్య భంజితస్య ధన్వనః చాపస్య ఘోషేణ ధ్వనినా హేతునా స్ఫుటతః విదీర్ణాత్ మహాండజఠరాత్ బ్రహ్మాండోదరాత్ స్ఫుటతో మహాండస్య జఠరాదితి వా క్షరత స్స్రవతః ప్రచురస్య అతిశయస్య బాహ్యస్య బ్రహ్మాండా ద్బహి రావరణభూతస్య నీరస్య జలస్య ఆరవః ధ్వనిః తమితి సమాసః. తమూచురితి- పూర్వ పదాభ్యా మన్వయః. శ్రీకృష్ణవిధ్వస్తధనుర్ఘోషేణ బ్రహ్మాండే విదళితే సతి తదా వరణోదకమధః పత త్సత్ ఏవం శబ్దాయతే ఇతి తేషా మాశయః. ఉల్లేఖాలం కారః. 'బహుభి ర్బహుధోల్లేఖా దేకస్యోల్లేఖ ఇష్యతే' ఇతి లక్షణాత్ 180

శ్లో॥ ఆహూతావివ సస్నేహం దుందుభిధ్వనినాఽమునా
తా వగాతాం సకుతుకౌ చేలు ర్నాగరికా అపి.

ఆహూతావితి॥ అమునా దుందుభిధ్వనినా భేరీరవేణ సస్నేహం యథా తథా సప్రేమ యథా తథా ఆహూతా వా కారితా వివేత్యుత్ప్రేక్షా. తౌ రామకృష్ణౌ సకుతుకౌ సోల్లాసౌ సన్తౌ యుద్ధలాభాదితి భావః. అగాతామ్ యయుతుః రణరంగ ముద్దిశ్యేతి శేషః. నాగరికా అపి పురజనా శ్చ చేలుః ప్రతస్థిరే తద్రణమహోత్సవదర్శనార్థమితి భావః- 181

గ॥ గత్వా చ నగరం రంగద్వారి వినివేశిత మంబష్ఠాధిష్ఠితం కువలయపీడ నామానం మదావళ మవలోక్య పంథాన మలభమాన స్తమాధోరణమేవ మవోచత్-

గత్వేతి॥ నగరం మధురాం గత్వా ప్రవిశ్య చ రంగద్వారి రణరంగద్వారే నివేశితం స్థాపితం అంబష్ఠాధిష్ఠితం వేశ్యాయాం విప్రా దుదితోఽంబష్ఠ ఇత్యుచ్యతే. యథా అమరః 'అంబష్ఠో వేశ్యా ద్విజన్మనో' రితి అంబష్ఠేనాధిష్ఠిత మారూఢం కువలయా పీడ ఇతి నామ నామధేయం యస్య తం మదావళం మదగజ మవలోక్య దృష్ట్వా పంథానం మార్గ మలభమానః అనధిగచ్ఛన్ తం అధోరణం గజయన్తార మంబష్ఠ మేవం వక్ష్యమాణరీత్యా అవోచత్ జగాద కృష్ణ ఇతి కర్తృశ్శేషః. 182

శ్లో॥ నాంగీకరోషి మమ చే ద్గతి మజ్ఞతాయా
హాని ర్న మే శమనమందిరభాగభాక్స్యాః
స్యా ద్వారణే కిము తథా తవ శక్తి రేష
స్వాత్మావబోధవిధురస్య వృథా భ్రమ స్తే.

నేతి॥ అజ్ఞతాయాః మూఢత్వా ద్ధేతోః అస్మద్బాహుబల మజ్ఞాత్వేత్యర్థః. మమ గతిం గమనం నాంగీకరోషి ప్రతిబధ్నాసి చేత్ మే హానిః క్షతిః న నాస్తి తమిత్యా

క్షేపః. శమనమందిరభాగభాక్ యమనికేతనప్రదేశం గతః స్యాః భవేః మరిష్య
సీత్యర్థః. తదా హననసమయే తవ వారణే గజే శక్తి స్సామర్థ్యం స్యాత్కిము గజో
నివారయే త్కిమిత్యర్థః. స్వాత్మావబోధవిధురస్య స్వాత్మన స్స్వస్య అవబోధో,
జ్ఞానం అహ మేతావద్బల ఇతి స్వశక్తిజ్ఞాన మిత్యర్థః- తేన విధురస్య రహితస్య
స్వబలపరబలానభిజ్ఞ స్యేత్యర్థః- తే తవ ఏష భ్రమః కృష్ణం నివార్య గజో మాం
త్రాయేతే త్యసౌ భ్రాన్తిః వృథా వ్యర్థః. స గజ స్త్వ మకించిత్కర ఇతిభావః.
వ్యంగ్యార్థస్తు- అజ్ఞతాయాః అవిద్యావృతత్వాత్ మమ పరమాత్మనః గతిం జ్ఞానం
నాంగీకరోషి నస్వీకరోషి యది మాం న ధ్యాయసి చేదిత్యర్థః. మాం న జానాసి
చేదితి వా- యోగమార్గే జ్ఞానమార్గే వా తవాభినివేశో నస్యాచ్చేత్ ఇతి భావః. మే
హాని ర్న. యథా స్వగృహస్థస్య నిధే రజ్ఞానే గృహిణ ఏవ దారిద్ర్యరూపహాని ర్నతు
నిధేః తద్వదితి భావః- తవ తు హాని ర స్తీత్యాహ- శమనమందిరభాగభా క్స్యా ఇతి.
యమయాతనా మనుభవిష్యసీత్యర్థః. తదా యాతనాసమయే వారణే నివారణే తవ
శక్తి స్స్యా త్కిము మాం నయాతయతేతి యమభటా న్నివారయితుం త్వం
శక్నుయాః కిమిత్యర్థః. స్వాత్మావబోధవిధురస్య స్వస్వరూపజ్ఞానశూన్యస్య తే
తవాయం భ్రమః దేహదారాది ష్వాత్మత్వాత్మీయత్వరూపభ్రాన్తిః వృథా అనర్థా
వహ ఇత్యర్థః. 183

గ॥ ఏవ మరుంతుదభాషణరోషణాధోరణప్రేరణపరికుపితమనసి సంముఖ మభి
పతతి కీనాశపాశనికాశేన శుండాదండేన ధృతవతి కుంజరే సచమత్కార
మున్మోచ్య చరణతలే నిలీయ తత్రాపి కరం ప్రసారితవతి సలీలం
లాంగూల మవలంబ్య ఝంఝూసమీరసమీరితలఘుతూలలీలయా శౌరి
రేనం దూరం ప్రేరితవాన్.

ఏవమితి॥ఏవం పూర్వోక్తా దరుంతుదభాషణాత్ మర్మచ్ఛేదక శ్రీకృష్ణవచనా ద్ధేతోః
రోషణస్య కుపితస్య ఆధోరణస్య గజయన్తుః ప్రేరణేన చోదనేన హేతునా అంకుశ
నిఖాతనేనేతి భావః. పరికుపిత మతిరోషణం మనో హృదయం యస్య తస్మిన్ కుంజరే
కువలయాపీడే సంముఖ మభిముఖ మభిపతతి ఆగచ్ఛతి సతి కీనాశపాశనికాశేన యమ
పాశసదృశేన శుండాదండేన శుండాశరో దండ ఇవ శుండాదండ ఇత్యుపమిత
సమాసః- తేన ధృతవతి శ్రీకృష్ణం గృహీతవతి చ సతి- అత్రాపతతిధృతవతీత్యనయో
శ్శత్రన్తయో ర్నిర్దేశేన ఆపతనధారణయో రుభయో ర్వర్తమానసమకాలికత్వం
బోధ్యతే- తచ్చ విరుద్ధమ్ ఆపతనానన్తరకాలికత్వా ద్ధారణస్య తస్మాత్ ఆపత్యధృత
వతీతి వక్తవ్యే సతి అయం విరుద్ధనిర్దేశః గజస్య లాఘవాతిశయం ద్యోతయతి- సము
చ్చయాలంకారః. లక్షణన్తూక్తమ్. సచమత్కారం సవైదగ్ధ్య మున్మోచ్య గజశుండా
దండా దాత్మానాం మోచయిత్వేత్యర్థః. చరణతలే గజపాదాన్తరాళే నిలీయ లీనో
భూత్వా తత్రాపి పాదాన్తరేఽపి కరం శుండాం ప్రసారితవతి వ్యాపారయతి సతి

కుంజరే ఇతి పదస్యాత్రాప్యన్వయః. శ్రీకృష్ణగ్రహణార్థమితి భావః. సలీలం సవిలాసం యథాతథా లాంగూలం పుచ్ఛమవలంబ్య ధృత్వా అర్థా త్కుంజరస్యైత్యేవ జంఝూ సమీరేణ జంఝూవాయునా సమీరితస్య నున్నస్య లఘున స్తూలస్య పిచోర్లీలయా విలాసేన జంఝూసమీర స్తూలమివేత్యర్థః—నిదర్శనాలంకారః. శౌరిః కృష్ణః ఏనం గజమ్ దూరం ప్రేరితవాన్ చిక్షేప— 184

గ॥ పున రేన మతిరోషా దభిపతంత మభితః పరిభ్రమ న్నంతరాంతర మేవ నిహత్య స్వయమతాడితో నితాంతపరిశ్రాంత మాధాయ కరే గృహీత్వా భూమా వపాతయత్.

పునరితి॥ పున ర్వ్యాయః అతిరోషా దత్యన్తకోపాత్ అభిపత న్త మభిముఖ మాగచ్ఛ న్త మేనం గజం అభిత స్సర్వతః పరిభ్రమన్ ఉచ్చై ర్భ్రమన్ సన్ శౌరిరితి పూర్వగద్యా దత్రాన్వయః. స్వయ మతాడిత ఏవ గజేన అనభిహత ఏవ అన్తరా న్తరే మధ్యేమధ్యే నిహత్య హత్వా నితాంతపరిశ్రా న్త మతివివశ మాధాయ కృత్వా కరే శుండాయాం గృహీత్వా ధృత్వా భూమా భువి అపాతయత్ పాతయామాస— 185

గ॥ ఉత్పాటితేన తదీయదంతేనైవ సమూలఘాత మవధీచ్చ.

ఉత్పాటితేనేతి॥ ఉత్పాటితేన ఉన్మూలితేన తదీయద న్తేనైవ గజద న్తేనైవ సమూలఘాత మవధీత్ నిర్మూలం ధ్వంసయామాస మారయామాసేత్యర్థః. 'సమూలాకృతజీవేషు హనకృఞ్‌గ్రహ' ఇతి ణముల్—'కషాదిషు యథావిధ్యనుప్రయోగ' ఇతి హన్తే రను ప్రయోగః. తస్య 'హనోవధలిజి' 'లుజిచ' ఇతి వధాదేశశ్చ. అత్ర య ఏవ దన్తో గజస్య శోభాహేతు రభూ త్సురా స ఏవాధునా మరణహేతు రభవదితి విషమా లంకారః ప్రతీయతే— 186

శ్లో॥ హరి ర్హంతు కిశోరోఽపి కరిణం కిమిహాద్భుతమ్.
త్రాతో మతంగజోఽనేన చిత్రం పున రిదం పరమ్.

హరిరితి॥కిశోరోఽపి శిశురపి అయం హరిః కృష్ణః సింహశ్చ 'యమానిలేంద్రచంద్రార్క విష్ణుసింహాంశు వాజిషు శుకాహికపిభేకేషుహరిర్నాకపిలేత్రిషు',ఇత్యభిధానాత్ కరిణం గజం హన్తు సంహరతు— ఇహ అస్మిన్ విషయే అద్భుత మాశ్చర్యం కిమ స్తి నకిమపి కృష్ణస్య పరమేశ్వరత్వా త్కువలయాపీడాభిధగజమాత్రహననం నాద్భుత మిత్యేకో భావః. ఆబాల్యాత్సింహానాం గజహననం చ నాద్భుత మిత్యన్యోభావః. అథ అద్భుత మేవ దర్శయతి త్రాత ఇతి—అనేన హరిణా కృష్ణేన సింహేన చ మతంగజః గజేంద్రః మదగజశ్చ త్రాతః రక్షితః ఇతీదం పునః ఇదన్తు పర మధికం చిత్ర మద్భుతం భవ తీతి శేషః—సింహస్య మదగజత్రాణం విరుద్ధమితి భావః—విరోధాభాసాలంకారః— 187

శ్లో॥ ఆదాయ దంతినో దంతం కీర్తిం మూర్తా మివాత్మనః
రంగం హరి రగా దాశు బలోఽపి బలినాం వరః.

అదాయేతి॥ హరిః కృష్ణః ఆత్మనః స్వసంబంధినీం మూర్తాం మూర్తీభూతాం సరూపా

మిత్యర్థః. కీర్తిం యశ ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా స్థితం దన్తినో గజస్య దన్తం రదన మాదాయ గృహీత్వా అను ద్రుతౌ రంగం ఆహవప్రదేశ మగాత్ యయౌ తథా బలినాం బలవతాం వరః అగ్రేసరః బలోఽపి బలభద్రశ్చ అను రంగ మగాదితి పదత్రయస్యాత్రాప్యన్వయః-

తతః॥ రంగప్రవేశానన్తర మిత్యర్థః.

అవ॥ అథ ద్వాభ్యాం రామకృష్ణౌ వర్ణయతి కామిన్య ఇత్యాదిభ్యామ్-

శ్లో॥ కామిన్యః కుసుమాస్త్రవిభ్రమఝరీసర్వస్వసారాస్పదం
సంసారాహితశోకశీర్ణహృదయాః కారుణ్యవారాన్నిధిమ్
మల్లాః కల్పవిరామకాలవిలసత్కాలాగ్నిరుద్రాకృతిమ్
ముగ్ధం దుగ్ధగళం శిశుం చ పితరౌ గోపాస్సఖాయం స్వకమ్.

శ్లో॥ తత్త్వం దుర్గమమాగమాగమశిఖాశాఖాప్రవాళం బుధాః
కంసః కాల మకాలజం స్వకమలాలీలాపలాయావహమ్
సారం కించన పూర్ణపాత్రమపరే గోపై స్సమర్ప్యం విభో
శ్శౌరిం రంగగతం తదా బుబుధిరే రామం చ కామోపమమ్.

కామిన్యఇతి॥ తదా తదానీం రంగగతం రంగప్రతిష్టం కామోపమం మన్మథతుల్యం శౌరిం కృష్ణం రామం బలరామం చ కామిన్యః తరుణ్యః కుసుమాస్త్రవిభ్రమఝరీసర్వస్వసారాస్పదం కుసుమాస్త్రస్య మన్మథస్య యా విభ్రమఝరీ విలాసప్రవాహః సైవ సర్వస్వం సమస్తధనం తస్యా స్సర్వస్వమితి వా- తస్య మన్మథధనభూతసర్వవిభ్రమఝర్యా ఇత్యర్థః. య స్సారః స్థిరాంశః తస్య ఆస్పదం స్థానం మన్మథవిభ్రమసమూహనిధిమితి యావత్-బుబుధిరే మేనిరే. సర్వాపి మన్మథవిభ్రమఝరీ అత్రైవ విశ్రాన్తేతి ఉత్ప్రేక్షితవత్యః మన్మథవత్త్వాసాం చిత్తక్షోభకత్వా దనయోరితి భావః. ఏతేన శృంగారరసనిధిత్వ మనయో ర్వ్యజ్యతే. తథా సంసారాహితశోకశీర్ణహృదయాః సంసారాహితశోకేన సాంసారికదుఃఖేన శీర్ణమ్ విదీర్ణం హృదయం మనో యేషా న్తే నిస్సారసంసారనిర్విణ్ణా ఇత్యర్థః. ఇదమాది సప్తవాక్యేషు శౌరిం రామం చ బుబుధిరే ఇతి పదత్రయస్యాన్వయో వేద్యః - కారుణ్యవారాన్నిధిం దయాసముద్రం 'తత్పురుషే కృతిబహుళ' మిత్యలుక్. కరుణాసముద్రోఽయం కరుణయాస్మాన్ సంసారశోకసాగరా దుత్తారయిష్యతీతి తే మేనిరే ఇతి భావః. ఏతేన కరుణారసనిధిత్వం వ్యజ్యతే - తథా మల్లాః చాణూరాదయోభటాః కల్పవిరామకాలవిలసత్కాలాగ్నిరుద్రాకృతిం కల్పవిరామకాలే ప్రళయకాలే విలసన్ విజృంభమాణః యః కాలాగ్నిరుద్రః ప్రళయాగ్నితుల్యో రుద్రః తస్యేవ ఆకృతి రాకారో యస్య తం-యద్వా విలసన్ యః కాలాగ్నిః తద్వద్రుద్రా భయంకరా ఆకృతి ర్యస్య తం న కేవల మస్మాకం కిన్తు సర్వస్యాపి జగతో నాశహేతుః కాలాగ్నిరుద్రఏవాయమితి తే మేనిరే ఇతిభావః. ఏతేన రౌద్రాదిపంచరసనిధిత్వం వ్యజ్యతే.

తథా పితరౌ దేవకీవసుదేవౌ ముగ్ధం సుందరం దుగ్ధగళం క్షీరకంఠం శిశుం బాలం స్తనంధయ మిత్యర్థః. ఏతద్దర్శనేన దేవక్యా స్తనస్యక్షరణాత్ వసుదేవస్య హృదయ ద్రవణాచ్చ ఏతౌ స్తన్యం పాయయితుం అంకమారోపితుం చ తౌ వాంఛంతస్మ ఇతి భావః. ఏతేన వత్సలరసనిధిత్వం వ్యజ్యతే. గోపాః గోపాలకాః స్వకం స్వీయం సఖాయం సుహృదం సఖేవ తేషా మాహ్లాదక శ్చకాశే ఇతిభావః. ఏతేన హాస్యరస నిధిత్వం వ్యజ్యతే. పరమేశ్వరస్య గోపైస్సహ క్రీడన మపహాస్యం హి. తథా బుధాః విద్వాంసః ఆగమాగమశిఖాశాఖాప్రవాళం ఆగమాః వేదాఏవ అగమా స్తరవః తేషాం శిఖాశాఖాసు అగ్రశాఖాసు ఉపనిషత్స్విత్యర్థః. ప్రవాళం పల్లవం ఉపనిషదేకగోచర మిత్యర్థః. అత ఏవ దుర్గమం దుర్విజ్ఞేయం తత్త్వం వస్తు బ్రహ్మేతి యావత్ సాక్షా త్పరబ్రహ్మైవాయం లీలయా మానుషవేషభృత్ప్రతీయతే ఇతి తద్యాథార్థ్యం బుధా జ్ఞాతవంతఇతి భావః. అనేన శాన్తరసనిధిత్వం వ్యజ్యతే-తథా కంసః స్వకమలాలీలా పలాయావహం స్వస్య కమలా సంపత్ తస్యా లీలాపలాయః విలాసపలాయనం తస్య ఆవహం సంపాదకం అకాలజం అకాలికం కాలం మృత్యు మపమృత్యు మిత్యర్థః. బుబుధేఇతి వచనపరిణామేన యోజ్యమ్. అస్మత్సంపద్వినాశకః అస్మద్వినాశక శ్చాయ మితి కంస ఏనం దృష్ట్వా బిభేతిస్మేతిభావః. అతఏవానేన భయానకరసనిధిత్వం వ్యజ్యతే. అపరే సామాన్యజనాః విభోః కంసస్య గోపై ర్నందాదిభి స్సమర్ప్యం అర్పితుం యోగ్యం సారం శ్రేష్ఠం కించన కించి దనిర్వాచ్యం పూర్ణపాత్రం అతి శ్లాఘ్య ముపాయనమ్ బుబుధిరే ఇత్యన్వయః-అపూర్వమద్భుతం వస్తు హి రాజ్ఞే సమర్ప్యతే-తతః నన్దాదయో గోపాః పూర్ణపాత్రత్వేన ఏతదర్భకయుగళం రాజ్ఞే కంసాయ అర్పయతి కిమితి మేనిరే ఇతిభావః. అతఏవానేన అద్భుతరసనిధిత్వం వ్యజ్యతే. ఉల్లేఖాలంకారః-లక్షణన్తూక్తమ్. 189-190

శ్లో॥ సప్రేమసల్లపితు మన్వయితుం నిరోద్ధు
మాలింగితుం రమయితుం పరిచుంబితుం చ
కా వా తదా యువతయో న త మాయతంత
పాపా త్రపా వ్యధిత కిం తు తదంతరాయమ్.

సప్రేమేతి॥ తదా కావా యువతయః కా స్తరుణ్యః తం కృష్ణం సప్రేమ సస్నేహం సల్లపితుం భాషితుం శ్రీకృష్ణేన సహ సప్రేమసల్లాపం కర్తు మిత్యర్థః. అన్వయితు మనుగన్తుం నిరోద్ధుం యుద్ధా న్నివారయితుం సుకుమారశరీరక్షతిభయాదితిభావః. ఆలింగితు మాశ్లేషంకర్తుం రమయితుం క్రీడయితుం పరిచుంబితుం పరితః ముఖ కపోలాదిషు సర్వత్ర చుంబితుం చ నాయత న్త యత్నం న కృతవత్యః-సర్వాఅప్యాయత న్తైవేత్యర్థః.నను తర్హి కుత స్తథా తదాన చక్రు రత ఆహ-కిన్తు పాపా దుష్టా త్రపా లజ్జా తద న్తరాయం తత్కృతివిఘ్నం వ్యధిత చకార. లజ్జయా సల్లాపాదికం నకృత వత్య ఇతిభావః. కామిన్యః కుసుమాస్త్రవిభ్రమధురీసర్వస్వసారాస్పదమితి సంక్షే

పత ఉక్తఏవనర్థో౽త్ర ఉత్సాహా త్కావినా విస్తృత ముక్త ఇతి నాత్ర పునరుక్తిదోష లేశావకాశః. అత్ర అయత న్తేత్యనేన మనసా సల్లాప అనుజగామ రురోధే త్యాది ప్రతీతే స్సిద్ధత్వా త్సముచ్చయాలంకారో వ్యజ్యతే. 191

గ॥ కంసస్య తు సంభూతపిత్తవికృతే ర్మధురరస ఇవ మధుసూదనః కటు రజాయత.

కంసస్యేతి॥ సంభూతపిత్తవికృతేః ఉత్పన్నపిత్తరోగవికారస్య పురుషస్య మధురరస ఇవ మధురాఖ్యరసవిశేషవత్ కంసస్య తు మధుసూదనః కృష్ణః కటుః అసహ్యః అజాయత అభవత్. పిత్తదోషగ్రస్తజిహ్వాస్య మధురో౽పి రసః కటుర్భవతీతి ప్రసిద్ధమ్ ఉపమాలంకారః. 192

శ్లో॥ తాదృఙ్మహః కిమపి శాంతిగసైకసార
మానందసాంద్రమపి సంస్మరతాం జనానామ్
చేతో ద్రవత్యభిముఖం పరిపశ్యతో౽స్య,
హా హంత దుస్సహతరం కథమేత దాసీత్.

తాదృగితి॥ శాంతిరసైకసారం శమరసప్రధానం ఆనన్దసాన్ద్రం ప్రమోద మయం కిమప్యనిర్వాచ్యం తాదృ గతిప్రసిద్ధం పూర్వోక్తవిధిమితి వా మహః తేజః అర్థాత్కృష్ణం సంస్మరతామపి ధ్యాయతా మపి జనానాం చేతః చిత్తం ద్రవతి ఆర్ద్రం భవతి పరమానన్దసముద్రమగ్నం భవతీత్యర్థః. ఏత న్మహః అభిముఖం అగ్రే పరిపశ్యతో౽పి సాకల్యేన నిరీక్షమాణస్యాపి అస్య కంసస్య దుస్సహతరం అత్యసహ్యం కథం కథంవా ఆసీ దభవత్. హా హన్తేతి ఖేదాతిశయే – స్మరతామపి యచ్చిత్తద్రవజనకం తత్పశ్యతా మత్యానన్దకరమేవ భవితవ్యమితి స్థితే ప్రత్యుత అత్యసహ్య మిద మాసీదితి తత్ర హేతు ర్నజ్ఞాయతే. అహో కంసస్య మౌర్ఖ్యమితి భావః. 193

గ॥ అథ నందసునందాదీ నాభీరాన్ సమర్పితోపహారా నపరానపి రాజ పురుషా నతిలంబితావలోకనకుతూహలా నేకత్ర మంచాంచలే సముప వేశ్య స్వయమపి భావినీ మూర్ధ్వగతి మాసూచయన్నివ కంచి దుచ్చ తరం మంచ మధిశయానః కంస స్సమువతస్థే.

అథేతి॥ అథ తతః కంసః సమర్పితోపహారాన్ దత్తబలీన్ నందసునందాదీన్ నందః సునన్దో నన్దానుజః తౌ ఆదీ యేషా న్తే నందసునందాదయః తాన్ ఆభీరాన్ గోపాన్ అతిలంబితావలోకనకుతూహలాన్ ధృతదర్శనకుతుకాన్ శ్రీకృష్ణమల్లసంగరదర్శన కుతూహలాదాగతా నిత్యర్థః. అపరా నన్యాన్ రాజపురుషా నపి రాజ్ఞః పురుషాః రాజపురుషాః తాన్ రాజసంబంధినో౽మాత్యాదీన్ జనా నిత్యర్థః. ఏతాంశ్చ ఏకత్ర ఏకస్మిన్ మంచాంచలే మంచప్రదేశే సముపవేశ్య స్థాపయిత్వా స్వయమపి స్వయంచ భావినీం భవిష్య న్తీం ఊర్ధ్వగతిం ఊర్ధ్వలోకగమనం–న హి భగవతా హతస్య అధో

లోకప్రాప్తి రితి భావః. అసూచయన్నిన వ్యంజయన్ని వేత్యుత్ప్రేక్షా. కించి దుచ్చతరం అత్యున్నతం మంచ మాసన మధిశయానస్య అధిష్ఠితస్య-'అధిశీఙ్ స్థాసా' మిత్యాధారస్య కర్మత్వమ్. సమవతస్థే తస్థౌ మంచే నిషసాదేత్యర్థః. 'సమవప్రవిభ్యః స్థః' ఇత్యాత్మనేపదమ్. యఃష్మాసు సకృష్వథస్థేషు సత్సు యథాద్య మమ ఊర్ధ్వమంచగతి స్తథైవ ఊర్ధ్వలోకగతి రపి భవిష్యతీతి సూచయన్నివ ఉచ్చమంచ మధిష్ఠావిత్యుత్ప్రేక్షాతిశయః- 194

అవ॥ అథ కవి స్తృతీయవిలాససమాప్తిం కథయతి యస్మిన్నితి.

శ్లో॥ యస్మి న్నంకరదారసౌరభజరీజృంభత్కటాక్షచ్ఛటా
పాతాః కల్పలతావితానసుమనోగుంభః ప్రియంభావుకాః
తస్యాసౌ నవకాళిదాసవిదుషః కావ్యే తృతీయోఽప్యసౌ
చంపూనామని ధీమతాం కృతసముల్లాసో విలాసోఽగమత్.

యస్మిన్నితి॥ పూర్వార్థో వ్యాఖ్యాత ఏవ-తస్య నవకాళిదాసవిదుష శ్చంపూనామని కావ్యే ధీమతాం కృతసముల్లాస స్తృతీయోఽసౌ విలాసోఽగమ దిత్యన్వయః-

ఇతి శ్రీభాగవతచంపూవ్యాఖ్యానే మందరాఖ్యానే

తృతీయో విలాసః

శ్రీ హయగ్రీవార్పణమస్తు

ఓమ్

శ్రీహయవదన పరబ్రహ్మణే నమః

శ్రీ చంపూ భాగవతే

చతుర్థో విలాసః

అథ చంపూభాగవతవ్యాఖ్యానే మందరాఖ్యానే చతుర్థోవిలాసః ప్రారభ్యతే - అవ॥ తృతీయేవిలాసే మల్లాహవమహోత్సవదర్శనార్థం ససభ్యః కంసః మంచమధిశయాన స్సమవతస్థే ఇత్యుక్తమ్-తమేవ మహోత్సవం చతుర్థవిలాసప్రారంభే వర్ణయితు ముపక్రమతే-

శ్లో॥ చాణూరో హరి మథ సాదరో నియుద్ధే
సంముహ్యా న్నిద మవద ద్బలావలేపాత్
వ్యక్తం సహజబలాశ్రితేఽపి తస్మి
న్మన్వానో బలవిరహం కథం న మూఢః.

చాణూరఇతి॥ అథ తతః నియుద్ధే బాహుయుద్ధే సాదరః సప్రీతి శ్చాణూరః బలావలేపాత్ బలగర్వాత్ సంముహ్యన్ మోహం ప్రాప్నువన్ మూఢో భూత్వేత్యర్థః. హరిం కృష్ణం ప్రతి ఇదం వక్ష్యమాణ మవదత్ జగాద. మూఢత్వమేవ వ్యతిరేక ముఖేన ద్రఢయతి. వ్యక్తం ప్రకటితం యథాతథా సహజబలాశ్రితేఽపి సహజో భ్రాతా యో బలః రామః తేనాశ్రితే యుక్తే స్వాభావికబలయుక్తే ఇతి చ - ఏవంవిధేఽపి తస్మిన్ శ్రీకృష్ణే బలవిరహం రామవియోగం దుర్బలత్వం చ మన్వానః మన్యమానః సః చాణూరః మూఢః అజ్ఞః కథం న నభవతి కిన్తు మూఢఏవేత్యర్థః. స్వపర బలానభిజ్ఞతయా స్వాపేక్షయా శ్రీకృష్ణం దుర్బలం యతో మన్యతే తదయం మూఢ ఏవేత్యేకోభావః. యుద్ధాత్ప్రాక్ స్వపరబలతారతమ్యజ్ఞానోదయస్యాసంభావితత్వేన శ్రీకృష్ణే చాణూరస్య స్వాపేక్షయా దురబలత్వమనీషా అస్తునామ - నైతావతా చాణూరో మూఢ ఇత్యధ్యవసీయతే. కిన్తు సహజభలభద్రయుక్తం కృష్ణం బలభద్ర రహితం మనుతే ఇతియత్ తస్మాదయం ధ్రువం మూఢ ఇత్యన్యో భావః. అతఏవ వాచ్యార్థా ద్వ్యంగార్థ స్యాతిశయత్వేన ధ్వని రసౌ-నచైవ మయమేవ వాచ్యార్థఇతి వాచ్యమ్-చాణూరస్య శ్రీకృష్ణే బలభద్రవియోగజ్ఞానానుదయాత్. 1

శ్లో॥ బలినావితి విశ్రుతౌ యువాం కుతుకా న్నావ మిహానయ త్ప్రభుః
పరిదర్శ్య నియుద్ధకౌశలం క్షమ మేతస్య హి చిత్తరంజనమ్.

బలినావితి॥ ప్రభుః రాజా కంసః బలినావితి బలం శరీరపాటవ మనయో రస్తీతి బలినౌ-మత్వర్థే అత ఇనిః - ప్రశస్తబలావిత్యర్థః. అతిశయబలావితి వా-'భూమనిన్దా ప్రశంసాసు నిత్యయోగేఽతిశాయనే సంసర్గేఽస్తి వివక్షాయాం భవన్తిమతు బాదయ' ఇతి వచనాత్. ఇత్యేవం విశ్రుతౌ విఖ్యాతౌ యువాం కర్మ-కుతుకాత్కుతూహలాత్ ఇహ అత్ర రంగే ఆనయత్ ఆనయామాస అక్రూరేణేతి శేషః. నూనం ధ్రువమ్. నియుద్ధకౌశలం బాహుయుద్ధనైపుణ్యం పరిదర్శ్య దర్శయిత్వా ఏతస్య ప్రభోః చిత్తరంజనం హృదయోల్లాసనం క్షమం యుక్తం యువయో రితి శేషః. ప్రభుసమీపే యథా నటాదయ స్స్వస్వవిద్యాకౌశలం ప్రదర్శ్య ప్రభుచిత్తం రంజయన్తి తద్వద్యువామపి బాహుయుద్ధకౌశలం దర్శయిత్వా ఏతచ్చిత్తం రంజయతేతి భావః-

౫॥ ఏవ మభిదధాన మేన మనాత్మవేదినం మధుసూదన స్సకపటం ప్రత్యవాదీత్.

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తరీత్యా అభిదధానం బ్రువన్తం తత్ర హేతు మాహ- అనాత్మవేదినమితి ఆత్మజ్ఞానశూన్యం స్వబలానభిజ్ఞ మిత్యర్థః. బకాదిరాక్షసనిహన్తుః కృష్ణస్య బలమేతావత్ మమ తు బల మేతావ దితి యద్యయం స్వబలస్య పరబలస్య చ ఇయత్తాం వేద తర్హ్యేవం న వదే దితి భావః. అత ఏవ పరికరాలంకారః. భగవద్యాథాత్మ్యజ్ఞానిన మితి చ ప్రతీయతే. ఏనం చాణూరం సకపటం సవ్యాజం యథా తథా మధుసూదనః కృష్ణః ప్రత్యవాదీత్ ప్రత్యువాచ- 3

అవ॥ ప్రత్యుత్తరమేవ ప్రతిపాదయతి-

శ్లో॥ మహీపతే రస్య మయోపకంఠం ప్రకాశ్యతే ప్రాణ ఇదం హితం నః
తథాపి బాలానురూపకృత్యే ప్రవర్తనా తే న శుభా విభాతి.

మహీపతే రితి॥ అస్య మహీపతేః కంసస్య ఉపకంఠం సమీపే మయా ప్రాణః పరాక్రమః 'శక్తిః పరాక్రమః ప్రాణ' ఇత్యమరః. ప్రకాశ్యతే ప్రకటీక్రియతే ఇద మస్మత్పరాక్రమప్రకాశనం నః అస్మాకం హితం యుక్తమ్-ప్రభుసన్నిధౌ స్వశక్తిప్రకాశనం భృత్యస్య యుక్త మితి భావః. ఏవం చాణూరోక్త మర్థ మేవానువాద్య అథ స్వవినయ మావిష్కరోతి తథాపీతి- తథాపి ప్రభుసన్నిధౌ అస్మత్ప్రాణప్రకాశనస్య యుక్తత్వేఽపి తే త్వత్సంబంధినీ త్వయా క్రియమాణేత్యర్థః. బాలానురూపకృత్యే బాలాననుగుణకర్మణి బాలానా మాహవభీరుత్వాదితి భావః. ప్రవర్తనా చోదనా అస్మాకమితి శేషః. శుభా మంగళకారిణీ నవిభాతి నప్రతిభాతి త్వయా అశక్యకృత్యే ప్రవర్తితానా మస్మాకం ప్రాయేణ శుభం నభవతి. యద్యహం యువా స్యాం తర్హి స్వశక్తిం ప్రదర్శ్య ప్రభుసకాశాత్పారితోషికం శుభం లభేయం- న తు తథా కిన్తు బాల ఇతి న మమేద మధునా యుక్తమితి భావః. వాస్తవార్థస్తు అస్య మహీపతేః ప్రాణః ప్రాణవాయుః యద్యపి 'ప్రాణాః పుంసి చ భూమ్న్యేవేతి' బహుత్వనిర్దేశో యుక్తః తథాపి 'హృత్స్థానిలేఽనిలే జీవే బలే ప్రాణః ప్రకీర్తిత' ఇతి రుద్రకోశా దేకత్వనిర్దేశోఽప్య

విరుద్ధః. ఉపకంఠం కంఠసమీపే సామీప్యే అవ్యయీభావః. మయాప్రికాశ్యతే స్థాప్యతే మహీపతిం కంఠగతప్రాణం కరోమీత్యర్థః. ఇదం మహీపతిమారణం నః హితం యుక్త మిష్టం చ అస్మత్పితృపీడకత్వా త్సర్వలోకసంతాపకరత్వా దస్య భూభారహరణార్థ మ్మమ అవతీర్ణత్వాచ్చేతిభావః. న కేవలం కంసమేవ తథా కరిష్యామి కిన్తు అనుచితకార్యే ప్రవర్తయన్తం త్వా మపీత్యాహతథాపీతి- తథాపి ఏవం చ బాలాననురూపకృత్యే బాలస్య బాలిశస్య మూఢస్య తవ అననురూపే అననుగుణే కృత్యే నియుద్ధకర్మణి ప్రవర్తనా అస్మచ్చోదనా తే తవ న శుభా అశుభా నాశనకారిణీత్యర్థః. ఇతి విభాతి ప్రతిభాతి మూఢ స్త్వం క్వ అహంక్వ మయాసహ నియుద్ధం కుర్వితి త్వాం మాం ప్రేరయసీతి యత్ ఇయం ప్రేరణా త్వన్మరణాయ భవత్యేవేతి భావః. అత్రగూఢోత్తరాలంకార ఇతి రత్నావళీకారాః. ధ్వని రేవ నత్వలంకార ఇతి తు సిద్ధాన్తః. 'కించి దాకూతసహితం స్యా ద్గూఢోత్తర ముత్తర' మితి అర్థాన్తరప్రతిభావం వినైవ యత్ర కేవల మభిప్రాయ ఆవిష్క్రియతే తత్రైవ తదలంకారస్య సావకాశత్వాత్ - 'ఉదాహృతం చ యత్రాసా వేతసీ పాంథ త్రేయం సుతరా సరి, దితి అలం విస్తరేణ. 4

శ్లో॥ ఉదంచ ద్దైన్యయాప్యేవం ఛాదితోత్సాహయా గిరా

తస్యాశయ మజానానో బాలిశోఽయం న మాధవః.

ఉదంచదితి॥ ఉదంచ ద్దైన్యయా ఉదంచత్స్ఫురత్ దైన్యం దీనత్వం యస్యా స్తయా అపి తథాపి ఛాదితోత్సాహయా ఛాదితః రూపితః ఉత్సాహః ఔద్ధత్యం యస్యా స్తయా ఉత్సాహం గర్భీకృత్య దైన్యం ప్రకాశయ న్త్యేత్యర్థః. ఏవం పూర్వోక్తయా గిరా శ్రీకృష్ణవాచా తస్య కృష్ణస్య ఆశయం భావ మజానానః అవిద్వాన్ అత ఏవ అయం చాణూరః బాలిశః మూఢః బాలశ్చ భవతీతి శేషః. మాధవః కృష్ణః బాలిశః న సభవతి చాణూరస్య వ్యంగ్యార్థజ్ఞాన మ్మాస్తునాము వాచ్యార్థజ్ఞానమపి నాసీత్-ఇదం హి తన్న ఇతి నియుద్ధోత్సాహం స్వస్య ప్రకాశయిత్వా తథాపీత్యాదినా త ముత్సాహం నిగూహ్య దైన్య మావిష్కృతం హి కృష్ణేన ఇదం చ దైన్యావిష్కరణం న యుద్ధపలాయనాశయా కిన్తు స్వవినయప్రదర్శనార్థ మితి శ్రీకృష్ణవాక్యవాచ్యార్థపర్యాలోచనయా శ్రీకృష్ణో నియుద్ధోత్సాహవా నేవేతి జ్ఞాతవ్యే సతి తథా అజ్ఞాత్వా బాలోఽహం మాం ముంచేతి పలాయనాశయా కృష్ణో వదత్యేవమితి చాణూరో జ్ఞాతవాన్ తస్మా దయమేవ మూఢో న తు కృష్ణ ఇతి భావః. అత్ర కృష్ణే వర్తమానస్య బాలిశత్వస్య తత్ర నిషిధ్య చాణూరే నియన్త్రణా త్పరిసంఖ్యాలంకారః. 'పరిసంఖ్యా నిషిధ్యైక మన్యస్మి న్వస్తు యన్త్రణ' మితి లక్షణాత్. 5

తతః॥ చాణూరస్యబాలిశత్వాత్

శ్లో॥ నిహత్య కేశినం శూరం బంధురం గంధసింధురమ్
బాలభావప్రకాశ స్తే బాలభావప్రకాశనమ్.

నిహత్యేతి॥ శూరం వీరం కేశినం నిశాచరం నిహత్య మారయిత్వా తథా బంధురం ఉన్నతాననమ్ అత్యున్నత్యాత్యుంచి న్నత మిత్యర్థః. గంధసింధురం మదగజం కువలయాపీడ మిత్యర్థః. నిహత్య తే తవాయం బాలభావప్రకాశః బాలత్వప్రకటనం తథాపి బాలానురూపకృత్య ఇతి అర్భకత్వావిష్కరణ మిత్యర్థః. బాలభావప్రకాశనమ్ బాలభావస్య మూర్ఖత్వస్య వంచకత్వస్యేత్యర్థః. ప్రకాశన మావిష్కారః భవతీ శేషః. కేశిగజనాశనసమయే యత్తవబాల్యం నాసీ త్తత్త్విదానీ మాగతం కేయం వంచనేతి భావః. యద్వా తే బాలభావప్రకాశః బాలానురూపేతి స్వస్య బాలత్వప్రకటనం బాలభావప్రకాశనం మూఢత్వప్రఖ్యాపకంభవతి. కేశ్యాదినిహన్తృత్వయా స్వస్మిన్ యద్బాలత్వ మాపాదితం తద్బాలత్వం నార్భకత్వరూపం అర్భకస్య శత్రునాశనాసంభవాత్ - కిన్తు మూఢత్వరూపమేవ కేశపక్షపాతిన శ్చాణూరాదయో మహాశూరా స్సన్తి కేశినాశనే తు తైస్సహ విరోధ స్స్యాదిత్యనాలోచ్య అజ్ఞత్వాత్త్వయా కేశీ నిదూషితః తత్ఫల న్త్వధునా త్వ మనుభవిష్యసీతి భావః. బాలానురూపేతి త్వదుక్తపదస్య బాలస్య మూఢస్య మమ అననురూపేతి వ్యాఖ్యానే తు త్వత్కృతస్య కృత్యస్య త్వదుక్తస్య వాక్యస్య చ అన్యోన్యసమన్వయ స్స్యాదితి గూఢాశయః. అత్ర బాలభావప్రకాశో బాలభావప్రకాశనం భవతీతి వర్ణనస్య పిష్టపేషణవద్వ్యర్థత్వా ద్విరోధాభాసాలంకారః. బాలే శ్రీకృష్ణే బాలత్వ మపహ్నుత్య మూర్ఖత్వమూఢత్వయో రన్యతరస్యారోపా దపహ్నవాలంకారః ప్రతీయతే. అధిక్షేపాత్మికాపీయం చాణూరవాణి వస్తుతో భగవ న్తంస్తౌత్యేవ. తథాహి- పూర్వార్థస్య యథోక్త ఏవార్థః. తే బాలభావప్రకాశః అర్భకత్వప్రకాశః అబాలభావప్రకాశనం అః విష్ణుః సచాసౌ బాలః తస్య భావః-భగవదవతారత్వ మిత్యర్థః. తస్య ప్రకాశనం ప్రఖ్యాపకం భవతి. కేశ్యాదీన్ మహాశూరా న్నిహత్య బాలోఽహమితి యత్త్వమభిదధాసి తదిదం స్వస్యాప్రాకృతబాలత్వాభిప్రాయేణైవ. కథ మన్యథా ప్రాకృతో బాల ఏవం విధవిచిత్రచరిత్ర స్స్యాత్ తస్మా త్త్వమప్రాకృతః పరమేశ్వరో బాల ఇతి భావః- 6

గ॥ ఏవ మీరయతి చాణూరే భగవానపి బాఢ మిత్యభిధాయ నియుద్ధవిద్యాపారీణ ఇవ పరికలితకరతలాస్ఫాలన శ్చపల మభిచచాల చాణూరం రౌహిణేయోఽపి ముష్టిక మభ్యధావత్.

ఏవమితి॥ ఏవం చాణూరే ఈరయతి వదతిసతి భగవానపి కృష్ణశ్చ బాఢం తథైవేత్యభిధాయ ఉక్త్వా నియుద్ధవిద్యాపారీణ ఇవ బాహుయుద్ధకలాపారంగత ఇవ పరికలితకరతలాస్ఫాలనస్సన్ కృతహస్తతలతాడన స్సన్ మల్లాః కరతలాభ్యాం భుజయో రాస్ఫాలనం కుర్వన్తీతి ప్రసిద్ధం. చపలం లోలం యథాతథా చాణూర

మభిచచాల అభియయౌ తదాభిముఖ్యేన యయా విత్యర్థః. రౌహిణేయోఽపి రామశ్చ ముష్టికం తన్నామానం మల్ల మభ్యధావత్ అభిదుద్రావ. 7

శ్లో॥ క్వాసౌ శిరీషసుకుమారతనుః కిశోరః
క్వాయం మహాభుజగభోగకరాళరూపః
ధర్మవ్యతిక్రమ మిమం పరిపశ్యతోఽస్య
శ్రేయః కథం భవతు రాజకులాధమస్య.

క్వాసావితి॥ శిరీషసుకుమారతనుః శిరీషః కపీతనాఖ్య స్తరుః తస్య పుష్పం శిరీషమ్ 'పుష్పమూలేషు బహుల' మితి బహులగ్రహణా ద్వికారప్రత్యయస్య లుక్. 'ద్వీహీనం ప్రసవే సర్వ' మిత్యమరకోశా న్నిత్యనపుంసకం. శిరీషమివ సుకుమారా మృద్వీ తనుః శరీరమ్ యస్య స తథోక్తః కిశోరో బాలః అసౌ కృష్ణో రామశ్చ క్వ మహాభుజగః దీర్ఘసర్పః తస్య భోగః దేహ ఇవ కరాళం మహాభుజగభోగకరాళరూపః భయంకరం రూప మాకృతి ర్యస్య తథోక్తః. అత్ర మహాభుజగఘోరకరాళరూప ఇతి కశ్చిత్పాఠః మహాభుజగస్యేవ ఘోరం భీషణం కరాళ మున్నతం రూపం యస్యేతి సమాసః. 'కరాళో దన్తురే తుంగే' ఇత్యమరః. అయం చాణూరో ముష్టికశ్చ క్వ అత్యన్త మననురూపా విత్యర్థః. అతఏవ విషమాలంకారః. విరూపఘటనావా స్యాదితి తల్లక్షణాత్. ఇమం ధర్మవ్యతిక్రమ మధర్మం పరిపశ్యతః నిరీక్షతః అంగీకృతవత ఇత్యర్థః. రాజకులాధమస్య రాజకులే రాజసమూహే అధమః నీచః తస్య- యద్వా రాజకులం రాజవంశః తత్ర జాతోఽధమ ఇతి శాకపార్థివాదిత్వా త్సమాసః తస్య అస్య కంసస్య శ్రేయ శ్శుభం కథం భవతు అస్తు న కథ మపి స్యా దిత్యర్థః. అస్మా దధర్మా దయ మాశు నంక్ష్యతీతి భావః. 8

గ॥ ఏవం చింతాసంతానదంతురితాంతరంగేషు నాగరికేషు.

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తరీత్యా నాగరికేషు నగరస్థేషు జనేషు చిన్తాసన్తానదన్తురితాన్తరంగేషు చిన్తాసమూహేన వ్యాప్తమనస్సు సత్సు అతిచిన్తాక్రాన్తేషు సత్స్విత్యర్థః- 9

శ్లో॥ ఉద్భూతసింహరవ ముద్గతవీరవాద
ముద్యత్పరిభ్రమణ మూహితరంధ్రమార్గమ్
సోత్సర్పణం మిళ దపక్రమణం సపాతం
సోత్పాత మద్భుతతరం కృధ మావి రాసీత్.

ఉద్భూతేతి॥ ఉద్భూతసింహరవ ముత్పన్నసింహనాదం ఉద్గతవీరవాదం ఉత్థితవీరాలాపం ఉద్యత్పరిభ్రమణం అవిర్భవ దభితో భ్రమణం ఊహితరంధ్రమార్గం చిన్తిత ఛిద్రదేశం సోత్సర్పణం ఉత్సర్పణం విపక్షాభిముఖ్యే ధావనం తేన సహితం సోత్సర్పణం మిళదపక్రమణం మిళల్లగ్న మపక్రమణ మపగమనం యస్మిం స్త త్తథోక్తమ్. సపాతం పతనసహితం సోత్పాతం ఉత్పతనసహితం అద్భుతతర మత్యద్భుతం మృధం యుద్ధమ్- 'మృధమాస్కందనం సంఖ్య' మిత్యమరః. ఆవిరాసీత్ ప్రవవృతే-10

శ్లో॥ స్వేదాంబుజాలకపరీత ముదీతకంప
మాలోలలోచన మురుశ్వసనప్రచారమ్.
మ్లానం విలోలదలకం ముఖ మస్య వీక్ష్య
పాషాణకర్కశహృదోఽపి తదా దయార్ద్రాః.

స్వే దేతి॥ తదా యుద్ధసమయే స్వేదాంబుజాలకపరీతం ఘర్మబిందువ్యాప్తం ఉదీతకంపం ఉత్పన్నవేపథుం ఆలోలలోచనం చంచలనేత్రం ఉరుశ్వసనప్రచారం అతినిశ్వాససంచారం మ్లానం గ్లానిం ప్రాప్తం విలోలదలకం చలచ్చూర్ణకుంతలం ఏవంవిధమస్య కృష్ణస్య ముఖం వదనం వీక్ష్య దృష్ట్వా పాషాణకర్కశహృదోఽపి పాషాణవద్ద్విషదివ కర్కశం కఠినం హృత్ మనో యేషా న్తే తథోక్తా అపి జనాః దయార్ద్రాః దయయా కరుణయా ఆర్ద్రాః ద్రవయుక్తాః ఆసన్నితి శేషః బభూవుః. ఏవం ఇదం భగవన్తం పశ్యతో జనస్య పాషాణకఠినమపి హృదయం ద్రవతిస్మేత్యర్థః. 11

తతః॥ ఏవం కంచిత్కాలం లీలయా దౌర్బల్యాభినయానన్తర మిత్యర్థః.

శ్లో॥ కిం బాల ఇత్యవమతేః కిము వీరనాదై
ర్మా గాః ప్రమాదముదితం ఫలకాల ఏషః
ఇత్యాకలయ్య మధురాం గిర మస్య శౌరే
రానందబంధుర మభూ ద్ధృదయం జనానామ్.

కిమితి॥ బాలః అర్భకః ఇత్యవమతేః అవమానా త్కింఫలం న కిమపీత్యర్థః. బాల ఇతి మాం య త్త్వమవమన్యసే తేన నకోఽప్యర్థ ఇతి భావః. తథా వీరనాదైః వీరాలాపైః కిము కోఽర్థః నకశ్చిదపీత్యర్థః. ప్రమాద మనవధానతాం మాగాః మాయాహి మాగాః ఇతి ఛేదః. 'నమాఙ్యోగే' ఇత్యడాగమనిషేధః. 'గాతి స్థేతి' సిచ్లుక్. ఏషః అయం ఫలకాలః ఫలసమయః ఉదితః ప్రాప్తః త్వత్కృతదుష్కృతస్యాధునా ఫలకాల స్సంప్రాప్త ఇత్యర్థః. ఇత్యేవంరూపా మస్య శౌరేః కృష్ణస్య సంబంధినీం మధురాం మనోజ్ఞాం గిరం వాచ మాకలయ్య శ్రుత్వా జనానాం లోకానాం హృదయం మనః ఆనన్దబంధురం సంతోషభరిత మభూత్ అభవత్ శౌరే రుత్సాహవాక్యశ్రవణాత్ శౌరి రేవ మల్లం జేష్యతీతి జనా ననన్దు రితిభావః. 12

గ॥ ఏవ మభిధాయ సచమత్కార ముత్ప్లుత్య తదీయకరతలయుగళ మాలంబ్య భుజంగమివ విహంగాధిపో దివి సముత్పాత్య పరిభ్రమయ్య చ సుచిరమతిమాత్రఝర్ఝరసకలసంధిబంధ ముద్గీర్యమాణరుధిరధారం చాణూరం మధురిపు రథివసుందర మపాతయత్.

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తరీత్యా అభిధాయ ఉక్త్వా మురరిపుః కృష్ణః సచమత్కారం సలీల ముత్ప్లుత్య ఉల్లంఘ్య తదీయకరతలయుగళం మల్లస్య హస్తతలద్వయ మాలంబ్య గృహీత్వా విహంగాధిపః గరుడః భుజంగమివ సర్పమివ దివి ఖే సముత్పాత్య ఉద్ధృత్య సుచిరం బహుకాలం పరిభ్రమయ్య చ పరితో భ్రామయిత్వా

అతిమాత్రఘర్ఘరాః అత్యన్తవిదీర్ణాః సకలా స్సర్వే సంధిబంధాః అస్థిసంధిబంధనాని యస్య త మతఏవ ఉద్గీర్యమాణా ఉద్వమ్యమానా రుధిరధారా రక్తాసారో యేన తం చాణూరం మల్లం అధివసుంధరం భువి అపాతయత్ పాతయామాస. 13

గ॥ సంకర్షణోఽపి ముష్టాముష్టి సావష్టంభం ముష్టిక మతినిష్ఠురముష్టిప్రహా
రేణ సశరీరబంధమివ కంసమనోరథం భూమా వపాతయత్.

సంకర్షణోఽపీతి॥ బలరామశ్చ ముష్టీముష్టి సావష్టంభం ముష్టిభి ర్ముష్టిభిశ్చ ప్రహృత్యేదం యుద్ధం ప్రవృత్తమితి ముష్టీముష్టి తత్ర సగర్వం అతఏవ సశరీరబంధం మూర్తిమన్తం కంసమనోరథమివ కంసస్య కామమివ స్థిత మిత్యుత్ప్రేక్షా. రామకృష్ణౌ మారయిత్వా అహ మపమృత్యు మపహరిష్యామీతి యః కంసస్య మనోరథోఽస్తి తస్య ముష్టికనాశనేనసహ నష్టత్వా దిత్థ ముత్ప్రేక్షితం ముష్టికం మల్ల మతినిష్ఠురముష్టిప్రహారేణ అతికఠోరముష్టిఘాతేన భూమౌ భువి అపాతయత్ చిక్షేప నాశయామాసేత్యర్థః. అత్ర స్వతో ముష్టికస్య తత్రాపి ముష్టీముష్టిసావష్టంభస్య మల్లస్య ముష్టిప్రహారాదేవ మృతి రాసీదితిఅనురూపవర్ణనాత్మక స్సమాలంకారః ప్రతీయతే. 14

శ్లో॥ చాణూరముష్టికాఘాతమఖసంపూర్తయే తతః
పూర్ణాహుతి రభూ త్కూట శ్శల స్తోసలఏవ చ.

చాణూరేతి॥ తతః చాణూరముష్టికనాశనానన్తరం చాణూరముష్టికాఘాతమఖసంపూర్తయే చాణూరముష్టికయో రాఘాతః హననం సఏవ మఖో యాగః తస్య సంపూర్తయే సమాప్త్యర్థమ్. కూటః శలః తోసల ఏవ చ ఇత్యేత న్మల్లత్రియం పూర్ణాహుతిః అభూత్ రామకృష్ణాభ్యామ్మారితా ఇత్యర్థః. అతఏవ పర్యాయోక్తాలంకారః. యద్వా కూటః పూర్ణాహుతి రభూత్ శలః పూర్ణాహుతి రభూత్ తోసలశ్చ పూర్ణాహుతి రభూదితి వాక్యత్రియమ్. అగ్నౌ హూయమానం ద్రవ్య మాహుతిః పూర్ణశ్చాసౌ ఆహుతిశ్చ పూర్ణాహుతిః సంపూర్ణహవి రిత్యర్థః. రూపకాలంకారః. 15

శ్లో॥ మల్లేషు పంచసు హతేషు సహావశిష్టై
ర్ధైర్యం చ కంసనృపతే రతనోత్పలాయమ్
భేరీధ్వని ర్గురుతరై ర్జయ జీవ సాధు
వత్సేతి పౌరవచనై స్సహ మావి రాసీత్.

మల్లేష్వితి॥ పఞ్చసు మల్లేషు హతేషు మృతేషు సత్సు అవశిష్టైః హతశేషైర్మల్లై స్సహ సమం కంసనృపతేః కంసస్య రాజ్ఞస్సంబంధి ధైర్యం ధీరతా పలాయం పలాయన మతనోచ్చక్రే. సహోక్తిరలంకారః. మల్లాః పలాయనం చక్రుః కంసో విగతధైర్యోఽభవదితి భావః. హేవత్స బాల జయ సర్వోత్కర్షేణ వర్ధస్వ సాధు అతిశయే జీవ జీవప్రాణధారణే - శతాయు ర్భవేత్యర్థః ఇత్యేవం రూపైః గురుతరైః మహద్భి

పౌరవచనై స్సమం నాగరికవాక్యై స్సహ భేరీధ్వనిః దుందుభిధ్వనిః ఆవిరాసీత్ ప్రాదురభూత్-అత్రాపి సహోక్త్యలంకారః. 'సహోక్తి స్సహభావశ్చే ద్భాసతే జనరంజన'మితి లక్షణమ్. 16

శ్లో॥ దుర్దాంతౌ నగరా న్నిరస్య పృథుకౌ నందం బధాన ద్రుతం
గోపాలా న్విధనా న్విధేహి జహి మే తాతం సపత్నానుగమ్
ప్రాణా నానకదుందుభే ర్హర గురో ర్మాయావినా మిత్యథ
క్రోధాత్తూర్యరవం నివార్య నృపతి ర్భృత్యా న్నిజా నాదిశత్.

దుర్దాన్తావితి॥ అథ తతః నృపతిః కంసః క్రోధాత్ కోపాత్ తూర్యరవం భేరీధ్వనిం నివార్య వారయిత్వా ఏతేన వయమివ రాజాపి బాలపక్షపాత్యేవేతి మత్వా భృత్యా స్సంతోషేణ భేరీరవం ప్రవర్తయామాసు రితి ధ్వన్యతే. దుర్దాన్తౌ దురహంకారిణౌ పృథుకౌ బాలౌ రామకృష్ణౌ ఏవమపి రామకృష్ణయో ర్బాలత్వబుద్ధిరేవ కంసస్యోత్సాహో తన్మౌఢ్యమితి ధ్వన్యతే. నగరా త్పత్తనా త్సకాశా న్నిరస్య నిష్కాసయిత్వా ద్రుత మరం నన్దం తత్పితరం బధాన బంధయ గోపాలా న్నన్దానుగాన్ గోపాన్ విధనా నపహృతధనాన్ విధేహి కురు సపత్నానుగం సపత్నం రిపుం వసుదేవ మనుగచ్ఛతీతి సపత్నానుగః తం అతఏవ మే తాతం జనకం జహి మారయ పరికరాలంకారః. మాయావినాం మాయినాం గురో రుపదేష్టు రగ్రేసరస్యేత్యర్థః. ఆనకదుంధుభే ర్వసుదేవస్య ప్రాణాన్ హర అపహర ఇత్యేవం నిజాన్ స్వీయాన్ భృత్యాన్ భటా నాదిశత్ ఆజ్ఞాపయామాస- 17

గ॥ ఏవ మభిదధానే భోజాధిపే భగవా నతిరోషణ స్తరసా రసాతలా దుద్గమ్య
మంచశిఖర మారూఢ మేనం కేసరీవ కరిణం కరగ్రాహం గృహీత్వా
నిపాత్య వసుమత్యా మస్యోపరి స్వయ మపతత్.

ఏవమితి॥ భోజాధిపే కంసే ఏవ మభిదధానే వదతి సతి అతిరోషణః అత్యన్తకుపిత స్వగురుద్రోహవాక్యశ్రవణాదితి భావః. భగవాన్ కృష్ణః రసాతలా ద్భూతలా త్తరసా ద్రుత ముద్గమ్య ఉల్లంఘ్య మంచశిఖరం మంచాగ్ర మారూఢ మధిష్ఠితవన్త మేనం కంసం కరిణం గజం కేసరీ సింహ ఇవ కరగ్రాహం గృహీత్వా హస్తే గృహీత్వా వసుమత్యాం భువి నిపాత్య పాతయిత్వా అస్య కంసస్య ఉపరి స్వయ మపతత్ పపాత-

శ్లో॥ గణరాత్ర మసౌ కంస శ్చింతారచితజాగరః
పరిశ్రాంత ఇవాశ్రాంతం దీర్ఘనిద్రా ముపాదదే.

గణరాత్రమితి॥ గణరాత్రం బహ్వీర్నిశాః కాలధ్వనయో రత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా. 'గణరాత్రం నిశాబహ్వ్య' ఇత్యమరః. చింతారచితజాగరః చిన్తయాకృతజాగర్యః 'అస్యాస్త్వా మష్టమః కలయితా గర్భో భగిన్యా' ఇత్యేతదాకాశవాణీశ్రవణాదారభ్య స్వస్యాపమృత్యుచిన్తయా నిర్నిద్ర ఇతిభావః. అతఏవ పరిశ్రాన్త ఇవ శ్రమం ప్రాప్త ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా నిద్రావిహీనో హి భృశం పరిశ్రాన్తో భవతీతి భావః.

అసౌ కంసః అశ్రాన్త మవిచ్ఛిన్నం యథాతథా దీర్ఘనిద్రాం మృతిమ్ అతినిద్రామితి చ ఉపాదదే జగ్రాహ ప్రాపేత్యర్థః. నిద్రాభావకృతపరిశ్రమః పునర్నిద్రాలాభే నశ్యతీతి భావః. శ్లేషోజ్జీవితోత్ప్రేక్షాలంకారః– 19

తతః॥ కంసమరణానన్తరమ్.

శ్లో॥ హాహా శబ్దో భువి సమభవన్మానుషాణాం విషాదై
ర్హాహాశబ్దో దివి దివిషదా మావిరాసీత్ప్రమోదైః
కంసః ఖిన్నై రవనివనితాలింగితోఽదర్శి మర్త్యై
ర్గీర్వాణైశ్చ త్రిదివలలనాశ్లిష్టమూర్తిః ప్రహృష్టైః

హాహేతి॥ విషాదై ర్దుఃఖై ర్హేతుభూతైః మానుషాణాం మనుష్యాణాం సంబంధీ హాహాశబ్దః హాహేతిశబ్దః భువి భూమౌ సమభవ దుద్భూతః స్వప్రభునాశనేన విమనస్కాస్సన్తః సర్వే హాహాకారం చక్రు రిత్యర్థః. హా ఇతి ఖేదేఽవ్యయం తస్య సంభ్రమాద్ద్విరుక్తిః. దివిషదాం దేవానాం ప్రమోదై స్సంతోషై ర్హేతుభిః హాహా శబ్దః హాహాఖ్యగంధర్వధ్వనిః హాహేతి శబ్దశ్చ – ఆవిరాసీ దభూత్. దేవానాం ప్రమోదే సతి తచ్చోదితాః హాహాదయో గంధర్వా స్తదాఽగాయన్నితి భావః. 'హాహాహూహూ శ్చైవమాద్యా గంధర్వా' ఇత్యమరః అత్ర ప్రమోదైర్హాహేతిశబ్ద ఆసీదితి వర్ణనాద్విభావనాలంకారభేదః. 'అకారణాత్కార్యజన్మ చతుర్థీస్యా ద్విభావనే'తిలక్షణాత్. కంసః అవనివనితాలింగితః అవనిః భూః సైవ వనితా స్త్రీ తయా ఆలింగితః ఆశ్లిష్టస్సన్ ఖిన్నైః దుఃఖితై ర్మర్త్యై ర్మనుష్యై రదర్శి దృష్టః–తథా కంసఇత్యత్రాప్యన్వేతి ప్రహృష్టైః కంసవధాత్సంతుష్టైః గీర్వాణై ర్దేవైః త్రిదివలలనాశ్లిష్టమూర్తిః త్రిదివలలనాభి రప్సరోభిః త్రిదివలలనయేత్యేకత్వం వా ఆశ్లిష్టా ఆలింగితా మూర్తిర్దేహో యస్యసతథోక్తస్సన్ అదర్శీతి పూర్వేణాన్వయః. యుద్ధే నిహతస్య స్వర్నారీలాభాదితిభావః. అత్ర ఏక ఏవ కంసః యుగపదేవ భూపతితశవాకారేణ దేవాంగనాలంకృతదివ్యవిగ్రహాత్మనా చ మర్త్యై రమర్త్యైశ్చ దృష్ట ఇత్యసంభావితార్థవర్ణనాద్విరోధః. తస్యచ మానుషదివ్యశరీరభేదాత్ సజీవదేహే ఇవ నిర్జీవదేహేచ భ్రాన్త్యా కంసపదవాచ్యత్వసత్త్వాచ్చ పరిహారః– తేన విరోధాభాసాలంకారః– 29

శ్లో॥ అథ కంకముఖానష్టౌ రుష్టాన్ కంససహోదరాన్
హరిరాహవకండూలాన్ పశుమార మమారయత్.

అథేతి॥ అథ కంసనాశనానన్తరం హరిః కృష్ణః సింహశ్చేతి ప్రతీయతే ఆహవ కండూలాన్ యుద్ధే కండూతిశాలినః చిరాద్యుద్ధాలాభేన తత్రాత్యన్తాసక్తానిత్యర్థః. ఏతేనామీషాం శూరత్వాతిశయ స్సూచ్యతే. రుష్టాన్ కుపితాన్ అగ్రజమారణాదితిభావః. కంకముఖాన్ కంకాదీన్ అష్టౌ కంససహోదరాన్ కంసస్య సోదరాన్ పశుమార మమారయత్ పశూనివ మారయామాస 'ఉపమానే కర్మణిచే'తి ణముల్. యథా

విధ్యనుపప్రయోగశ్చ. సింహః పశూనివ కృష్ణః కంకాదీ౯ మారయామాసేత్యర్థః. ఉపమాలంకారః - 21

స్థానేహి తత్॥ హరిః కంకాదీనమారయదితి యదుక్తం తత్ యుక్తమేవేత్యర్థః- అవ॥ తదేవ ప్రపఞ్చయతి.

శ్లో॥ ఆయాంతు నామ యుధి కంకముఖాః పరాసు
మేకామిషప్రణయినః ప్రసమీక్ష్య కంసమ్
అభ్యర్ణవర్తిని హరా వతిరోషణేతు
తేషాం నితాంతమఫలా ఖలు జీవితాశా.

ఆయాన్త్వితి॥ఏకామిషప్రణయినః ఏకరాజ్యభోక్తారఇత్యర్థః. 'ఆమిషం త్వస్త్రియాం మాంసే తథా స్యాద్భోగ్యవస్తునీతి' కేశవః. కంకముఖాః కంకాదయః యుధి యుద్ధే పరాసుం మృతం కంసం స్వభ్రాతరం ప్రసమీక్ష్య దృష్ట్వా ఆయాన్తునామ ఆగచ్ఛన్తు నామేత్యంగీకారే. మృతం భ్రాతరం దృష్ట్వా తద్వైరనిర్యాతనాశయా తదనుజానాం యుద్ధదేశప్రత్యాగమనం యుక్తమేవేతిభావః. అతిరోషణే అతికోపనే హరౌ కృష్ణే అభ్యర్ణవర్తిని సమీపగతే సతితు తేషామాగతానాం కంకాదీనాం జీవనాశా ప్రాణధారణాశా నితాన్తమత్యన్తమఫలా వ్యర్థా భవతీతిశేషః. ఖలుప్రసిద్ధౌ నిశ్చయార్థేవా-చాణూరకేశ్యాదినిహన్తుర్హరేః పురతః కేఽమీ కంకాదయ ఇతిభావః. వ్యంగ్యార్థస్తు-యుధి యుద్ధే|పరాసుం కంసం ప్రసమీక్ష్య దూరాదేవ దృష్ట్వా గృధ్రాణాం దూరదృష్టిత్వాదితిభావః. ఏకామిషప్రణయినః మాంసైకలోలుపాః కంకముఖాః గృధ్రాదయః పక్షిణః ఆయాన్తునామ మృతకంసశవమాంసభక్షణార్థమితిభావః. అతిరోషణే హరౌ సింహే అభ్యర్ణవర్తిని సతితు సింహస్యాపి మాంసభక్షకత్వాదితిభావః. తేషాం పక్షిణాం జీవనాశా భక్ష్యాశా జీవయతీతి జీవనమితి వ్యుత్పత్త్యా జీవనహేతౌ మాంసాదౌ జీవనశబ్దప్రయోగ స్సులభఇతి జ్ఞేయమ్. నితాన్త మఫలా ఖలు గ్రామసింహం దృష్ట్వాపి యే భియా పలాయన్తే తేషాం పక్షిణాం సింహసమీపస్థమాంసలాభః కథం స్యాదితిభావః ఇతి. నచైవం పూర్వశ్లోకేఽపి హరిస్సింహః కంకముఖానష్టాపక్షిణః పశూనమారయదితి ధ్వన్యత ఏవేతి వాచ్యమ్. సింహస్య వనచరస్య ఖేచరపక్షిహననమసిద్ధమితి. 22

గ॥ అథ నిజనాథప్రమథనవార్తావిరావార్తా స్సంగతమనోగదా స్థలదంగదాస్త దంగనా స్సరభస మాచస్కందు రాచక్రందు రతికరుణ మేవం విలేపుశ్చ.

అథేతి॥అథ యుద్ధసమాప్త్యనన్తరం నిజనాథస్య స్వభర్తుః కంసస్య నిజనాథానాం కంసకంకాదీనామితి వా ప్రమథనం మారణం తద్వార్తావిరావేణ తద్వృత్తాన్తధ్వనినా ఆర్తాః పీడితాః కర్ణకఠోరత్వాదస్యాః వార్తావిరావేత్యుక్తం నతు వార్తాశ్రవణేతి- తేన ఆసాం వర్ణగ్రహణం నాభూత్ కిన్తు ధ్వనిగ్రహణమేవ. అసౌ చ ధ్వని

దీనత్వాదార్తి మకరోదితి సిద్ధమ్. యద్వా విరావో ధ్వని రుచ్చారణమితి యావత్.
ఉచ్చారణస్యాపి ధ్వనిత్వావిశేషాత్ – వార్తోచ్చారణేన హేతునా ఆర్తా ఇత్యర్థః. చార
కృతేన తాదృశవార్తోచ్చారణేన వ్యథితా ఇతి యావత్. సంగతమనోగదాః ఉదిత
మనోవ్యథాః స్ఖలదంగదాః గళద్భుజాభరణాః వార్తానిశమనసమయే ఏవ ఖేదాదతి
శయా దతికృశత్వాదితి భావః. తదంగనాః తేషాం కంసాదీనామంగనాః లలనాః సర
భసం ససంభ్రమం యథాతథా ఆచస్కన్దుః ఆజగ్ముః–స్కన్దిర్ గతిశోషణయోః. ఆచ
క్రందుః రురుదుః సకరుణం సదయం యథాతథా శ్రోతౄణా మ్మనసి దయామావ
హన్త్య ఇత్యర్థః. విలేపుశ్చ విలాపం చక్రుః. 23

శ్లో॥ హానాథ హాప్రియతమ త్రిజగల్లలామ
కస్మాదిమామధిగతో౽సి దశామకస్మాత్
నీతః ప్రతార్యయదివాసి సురూపరూప
లోలాభి రాత్తరతిభి స్సురసుందరీభిః.

హేతి॥ హానాథ హా ఇతి సవ్యథం సంబుద్ధిః హేపతే హాప్రియతమ హా ఇతి సశోకం సంబుద్ధిః పరమప్రియత్వాత్తో౽న్యస్మమ ప్రియానాస్తీతి భావః. త్రిజగల్లలామ త్రిలోక భూషణ కస్మాచ్చతోస్సకాశాత్ అకస్మా దవితర్కితం ఇమా మేతాం దశా మవస్థాం చరమావస్థామిత్యర్థః– మృతిమితియావత్. అధిగతః ప్రాప్తః అసి భవసి– యద్వా ప్రబలస్య తవ నకో౽పి హంతాస్యాదితి మత్వా పక్షాన్తరమాహుః నీత ఇతి– యదివా యద్వా సురూపరూపలోలాభిః సురూప మతిసుందరం యత్తవరూపమాకృతి స్తత్ర లోలాభి రాసక్తాభిః– యద్వా సురూపరూపే అతిసుందరే త్వయి లోలాభిః – ఏతేన దేవాంగనానామపి కామ్యత్వా త్త్వం పురూరవా ఇవాతిసుందరఇతి వ్యజ్యతే. అతఏవ అత్తగతిభిః ప్రాప్తోత్కంఠాభి స్సురసుందరీభి ర్దేవాంగనాభిః ప్రతార్య వంచ యిత్వా త్వా మస్మానితివా శేషః. నీతః స్వలోకం ప్రాపితః అసి భవసి–త్వం మాము త్సృజ్య దేవాంగనాసంభోగాభిలాషయా స్వతోనదేవలోకం గతః తవ మయ్యను కూలత్వా త్కిన్తు ప్రతారితస్సన్నేవ తాభి ర్నీతో౽సీతి భావః. శోకపూర్వికాయా మప్యస్యాం వాచి ఉత్తరార్ధే గమ్యోత్ప్రేక్షాలంకార స్స్ఫుటఏవ– చమత్కారా వహత్వాత్– 24

శ్లో॥ ఉద్యన్మానా మవనివనితాం త్వచ్చరిత్రై రమిత్రై
రాలింగ్యైనా మనునయసి కిం ప్రేమభారానుబంధాత్.
తాదృక్షు స్త్వాం విరహవిధురాం ప్రేయసీం నేక్షసే మాం
నాపి బ్రూషే కథమశరణాం ప్రాణనాథ ప్రసీద.

ఉద్యతీది॥ అమిత్రైః అనభిమతైః త్వచ్చరిత్రైః త్వదాచరణైః పరస్త్రీసంభోగరూపై రిత్యర్థః. ఉద్యన్మానాం ఉత్పన్నమానాం 'స్త్రీణా మీర్ష్యాకృతః కోపోమానో౽న్యా సంగిని ప్రియే' ఇతి లక్షణాత్. ఏనా మిమా మవనివనితాం భూరమణీం ప్రేమ

భారానుబంధాత్ స్నేహాతిశయసంబంధా దాలింగ్య ఆశ్లిష్య చిర మ్బహుకాల మనునయ ప్రసాదయ ఏతేన నత్వం మృతో భువి పతితః – కిన్తు భువి లలనాయాం ప్రేమ్ణా పతిత ఇతి అపహ్నవో ధ్వన్యతే. రూపకాలంకారః. తాదృశః భూమ్యపేక్షయాపి మయ్యత్యన్త మనురక్త ఇత్యర్థః. త్వం విరహవిధురాం వియోగవిహ్వలాం ప్రేయసీం ప్రియతమాం మాం కథం కుతో నేక్షసే నపస్యసి తథా అశరణాం అరక్షకాం అనాథామిత్యర్థః. మామిత్యత్రాప్యన్వయః. కథం కుతః నబ్రూషే అపి నైవ ప్రతివదసి. హేప్రాణనాథ ప్రాణేశ్వర ప్రసీద ప్రసన్నోభవ మాం దృష్ట్వా మయాసాకం సల్లాపం కుర్విత్యర్థః. తవ భూమి రహంచేత్యుభే జాయే తయోరేకస్యామ్మయి త్వం దృఢానురక్త ఇతి హే భువోమాన ఆసీత్ తాం మానినీ మనునేతుం త్వమేవం తామాలింగ్యయది శేషే తర్హి క్షణకాలమపి త్వద్వియోగాసహమానాయాః తవాప్యతిప్రేమాస్పదాయాః మమ పునః కావా గతిః అతో భువ ముత్సృజ్య మా ముపగూహస్వేతి భావః. అత్ర పూర్వార్థే అమిత్రై ర్భువోభారావహైస్త్వచ్ఛరిత్రైః తావకదుష్టవ్యాపారై రుద్యన్మనా మతికుపితాం స్వపీడాహేతుత్వాదితి భావః. ఏనా మవనివనితా మాలింగ్యానునయేతి ధ్వనిః– తేనచ అతిభారపీడితా భూదేవీ భగవన్త మవతరయ్య త్వా మ్మారితవతీ నత్వితరథా తతః పునరుజ్జీవనార్థం భువమేవ ప్రార్థయస్వేతి భర్తు రుపదేశో వ్యజ్యతే. 25

శ్లో॥ అపి మాం వలితాననాం నిసర్గా దనునేతుం హి తవ త్వరా సశంకమ్.
సభవాన్ కురరీవిరావభంగ్యా విలపంతీమపి మాముపేక్షతే కిమ్.

అపీతి॥ నిసర్గాత్స్వభావతః నతుకోపాదితి భావః. వలితాననాం వలయోస్యసంజాతాః వలితం తారకాదిత్వాదితచ్ – ఆననం ఫాలం యస్యాస్తామ్ వలయోనామ తరంగాకారరేఖాః ఏవంవిధామపి మాం అనునేతుం ప్రసాదయితుం సశంకం శంకయా సహితం యథాతథా వర్తమ నస్యేతిశేషః. మయి మాన మాశంకితవత ఇత్యర్థః. తవ త్వరా సంభ్రమః బభూవేతి శేషః. హిః ప్రసిద్ధౌ సభవాన్ సః త్వమ్ కురరీవిరావభంగ్యా పక్షిక్రందనరీత్యా విలపంతీమపి విలాపం కుర్వన్తీమపి మాం కిం కిమర్థ ముపేక్షతే ఉపేక్షసే–నేయముపేక్షా తవోచితేత్యర్థః– 26

శ్లో॥ హృదయం న తృణాయ మన్యతే మే
సురనారీరపి లోలుపం ప్రియాయామ్
ఇతి శశ్వదుదీర్య తద్వశ స్త్వం
న మృషాభాషణచాతురీధురీణః.

హృదయమితి॥ ప్రియాయాం ప్రేయస్యాం త్వయి లోలుపం లోలం మే హృదయం మనః సురనారీరపి దేవాంగనాఅపి మానుషాంగనాపేక్షయా అతిసుందరీరపీత్యపేరర్థః. తృణాయ తృణం న మన్యతే నమనుతే 'మన్యకర్మణ్యనాదరే' ఇతి మన్యతేః కర్మణి చతుర్థీ వా–త్వదాసక్తస్య మమ సురనార్యస్తృణప్రాయా ఇత్యర్థః. ఇత్యేవం శశ్వత్

ముహుః ఉదీర్య ఉక్త్వా తాదృశః సురనారీనిఘ్నః త్వం మృషాభాషణచాతురీధురీణః మిథ్యావాదవైఖరీధురంధరః న భవసీతి కాకుః మృషాభాష్యేవేత్యర్థః- 27

శ్లో॥ కథ మంక మపాస్య తే సశంకం త్రపయా గర్భగృహాంధకారలీనా
దివసా నవసాన మీహమానా ప్రియ నేష్యామిముధాకృతా సుజాతా-

కథమితి॥ హేప్రియ పతే తే తవ అంకముత్సంగ మపాస్య త్యక్త్వా అతఏవ ముధాకృతా సుజాతా వ్యర్థీకృతప్రాణా జీవితేశ్వరాభావే జీవితం వృథేతి భావః. అతఏవ అవసానం మరణం ఈహమానా కామయమానా వ్యర్థప్రాణభరణస్య భారావహత్వాదితి భావః. త్రపయా లజ్జయా హేతుభూతయా సశంకం ససందేహం యథాతథా గర్భగృహాంధకారలీనా గర్భగృహం గృహాన్తర్వర్తిగృహం తత్ర యోఽంధకార స్తస్మిన్ లీనా మగ్నా-విధవానాం బహిః నిశ్శంకం ప్రవృత్తౌ తు తాసు మహానపవాద ఉదేష్యతీతి భావః. ఏవంవిధా సతీ అహమితి శేషః- దివసాన్ దినాని కథం కేన ప్రకారేణ నేష్యామి గమయిష్యామి న కథమపీత్యర్థః. ఏకైకం దినం యుగాయతే ఇతి భావః. 28

గ॥ ఏవ మతివేలం విలప్య సమీపవర్తినం వాసుదేవ మేవ మవాదిషుః.

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తవిధయా అతివేల మత్యర్థం. విలప్య విలాపం కృత్వా సమీపవర్తినం సవిధస్థం వాసుదేవం కృష్ణం ప్రతి ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా అవాదిషుః అవోచన్. 29

శ్లో॥ కారుణ్యవారాకర ధీః కథం తే క్రూరప్రకారాయ దివా తదాఽభూత్
మదీయసౌభాగ్యసమాపకేన సమీరణా కర్మసమీరణేన.

కారుణ్యేతి॥ హేకారుణ్యవారాకర కరుణాసముద్ర తే తవ ధీః బుద్ధిః కథం కుతః క్రూరప్రకారా ఘాతుకస్వభావః భవతీతి శేషః- యది వా యద్వా మదీయసౌభాగ్యసమాపకేన మత్సౌభాగ్యవినాశకేన కర్మసమీరణేన కర్మరూపవాయునా తవ ధియ ఇతి శేషః- తథా యథా క్రౌర్యం భవే త్తథేత్యర్థః. సమీరణా ప్రేరణా అభూత్ బభూవ. కరుణాసముద్రస్యాపి తవ ధీః యథా క్షుభ్యతి తథా మదీయం ప్రాగ్భవీయం కర్మైవ సముజ్జజృంభే- న పున స్తవాపరాధ ఇతి భావః. అయమేవ వాస్తవార్థః. 'వైషమ్య నైర్ఘృణ్యే న సాపేక్షత్వా'దితి భగవతా వ్యాసేన స్పష్టీకృతత్వాదితి బోధ్యమ్. అత్ర భగవతి సముద్రత్వం నిరూప్య కర్మణి సమీరణత్వరూపణా ద్రూపకాలంకారః. తేన చ వాతవశా త్సముద్రస్యేవ మత్కర్మవశా త్తవ క్షోభ ఆసీదితి ఉపమాలంకారో ధ్వన్యతే. 30

శ్లో॥ యదా ద్విజకుంజర మనారతవైరిణం తే
యుక్తం హరే వికరుణం న్యవధీః కృథేతి
తస్యా నిశం సహచరీ ర్విధినా ప్యవధ్యా
క్రూరా గళన్మదభరాః కి ముపేక్షసే నః.

యదితి॥ హేహారే కృష్ణ సింహేతి చ తే తవ అనారతవైరిణం అవిరతశత్రుం త్వదుత్పత్తిప్రభృతి త్వయి ద్వేషం కృతవన్త మిత్యర్థః. సహజశత్రు మితిచ – రాజకుంజర కుంజర ఇవ రాజా రాజకుంజరః తమ్ 'ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభిస్సామాన్యాప్రయోగే' ఇత్యుపమితసమాసః. రాజశ్రేష్ఠ మిత్యర్థ.. కంసమితి యావత్ – అన్యత్ర రాజా చాసౌ కుంజర శ్చ రాజకుంజరః. – విశేషణసమాసః గజేంద్ర ఇత్యర్థః. తం క్రుధా కోపేన వికరుణం నిర్దయం యథా తథా న్యవధీః మారితవానితి యుక్తం ఉచితం– భూభారార్థమవతీర్ణస్య కృష్ణస్య తవ త్వచ్ఛత్రుభూతకంసశాసన ముచితమేవేత్యర్థః. అన్యత్ర సింహస్య తవ సహజశత్రుభూతకుంజరవతంసమారణం యుక్తమేవేత్యర్థః. సింహో జంబుక మంక మాగతమపి త్యక్త్వా నిహన్తి ద్విపమితి న్యాయాదితి భావః. తస్య రాజకుంజరస్య అనిశం సహచరీః సదా సహచారిణీః ప్రేయసీరిత్యర్థః. న చ స్త్రీత్వా దస్మాసు దుర్బలత్వం శంకస్వేత్యాహుః. విధినాపి బ్రహ్మణాపి దైవేనా పీతివా అవధ్యాః హన్తు మశక్యాః– కిముతాన్యేనేతి భావః. నన్వబలా అపి యూయం సబలా భవన్తు నామ ద్రోహాభావా న్నాహం హన్తు ముత్సహే ఇత్యత ఆహుః– క్రూరా ఇతి హింసా ఇత్యర్థః. హృదయం క్షురధారాభం స్త్రీణాం కో వేద చేష్టితమితి న్యాయాదితి భావః. గళన్మదభరాః నివృత్తగర్వాః ప్రియతమనాశాదితి భావః. అన్యత్ర స్రవద్దానపూరాః అతిమత్తా ఇత్యర్థః. ఏవంవిధాః నః అస్మాన్ కిం కుతః ఉపేక్షసే త్యజసి శత్రుపక్షీయత్వేన శత్రుభూతా నస్మానపి హంసి యది తర్హి దుస్తరశోకసాగరా దస్మదుత్తారణజన్యం బహుళం సుకృతం తవ స్యాత్ ఇతి భావః. అన్యత్ర సింహః కరిణమేవ హన్తి న తు కరిణీరితి నియమాభావా దస్మానపి జహీతి భావః. తేన చ కంసమాంసమాత్రాదనా న్న తవ తృప్తిః అపితు అస్మానపి ఖాదయేతి శ్రీకృష్ణోపాలంభః ప్రతీయతే– 31

గ॥ ఏవ ముపరిచితనిజజీవితోపక్రోశం క్రోశంతీ స్తదీయ పాణిగృహీతీ
రాశ్వాస్య పితరా వపి కారాగారా ద్విమోచ్య యదునందనౌ సానంద
మవందేతామ్–

ఏవమితి॥ ఏవం పూర్వోక్తరీత్యా ఉపరచితః కృతః నిజజీవితోపక్రోశః స్వజీవితనిన్దా యస్మిం స్తద్యథా తథా క్రోశన్తీః విలపన్తీః తదీయపాణిగృహీతీః కంసతద్భ్రాతృసంబన్ధినీ ర్భార్యాః ఆశ్వాస్య శాన్తరుదితాః కృత్వా కారాగారాత్ బంధనగృహాత్పితరౌ దేవకీవసుదేవౌ విముచ్య మోచయిత్వా యదునందనౌ రామకృష్ణౌ సానన్దం సప్రమోదం యథా తథా అవందేతామ్ అభివాదయామాసతుః అత్ర పితరా విత్యేవ కర్మ – 'వది అభివాదనస్తుత్యో' రితి ధాతుః. 32

శ్లో॥ అంబేతి తాతేతి తయో రుదారాం గిరం తదానీం పితరౌ నిశమ్య
సమాజ్ఞతాం మంక్షు చిరాయ కారాగారానుసారాహిత మార్తిభారమ్.

అంబేతి॥ పితరౌ దేవకీవసుదేవౌ తదానీం తదా తయోః పుత్రయోః స్వసంబన్ధినీం

ఉదారాం మహతీం శ్లాఘ్యా మిత్యర్థః. అంబేతి హే అంబ జనని ఇతి తాతేతి హే తాత జనక ఇతి చ గిరం వాచం నిశమ్య శ్రుత్వా ఇతః ప్రాక్ కంసభియా తచ్ఛ్రవణాలాభాదితి భావః. చిరాయ చిరాత్ప్రభృతి కారాగారానుకారాహితం బంధనగృహస్థితిసంప్రాప్త మార్తిభారం పీడాతిశయం మంక్షు ద్రుతం సమాజ్ఞతాం తత్యజతుః సామాన్యతః పుత్రవాక్యశ్రవణేనైవ పితరౌ సర్వామపి వ్యథా ముత్సృజ్య ఆనన్దతో హి కిం పునః పరమేశ్వరరూప పుత్రవాక్యశ్రవణేనేతి భావః. యద్వా మానసిక శ్రీహరిచరణారవిందామృతాస్వాదనేనైవ యోగినో నిర్వ్యథాః పరమా నన్దం భజన్తి ఖలు కిం పునః పితరౌ తాదృశపరమేశ్వరబాలిశమధురతరవచనామృత పాతనేనేతి భావః. 33

గ॥ తదను ముహు ర్ముహు రాలింగ్య నిరంతరానందబాష్పాభిషేకేన కంస పరాసనదీక్షాసమాపకావభృథమివ దధానౌ పితరౌ మధుసూదనో మధుర మిద మవాదీత్.

తదన్వితి॥ తదను పుత్రాభివాదనానన్తరం ముహు ర్ముహు రసకృత్ ఆలింగ్య ఉపగూహ్య నిరంతరేణ అవిచ్ఛిన్నేన ఆనన్దబాష్పాభిషేకేణ సంతోషాశ్రుసేచనేన కంసపరాసనదీక్షాయాః కంసమారణవ్రతస్య సమాపకం సమాప్తిజనకం అవభృథం దీక్షాన్తస్నానం దధానావివ కుర్వన్తావివ స్థితౌ ఇత్యుత్ప్రేక్షా-పితరౌ ప్రతి మధుసూదనః కృష్ణః ఇదం వక్ష్యమాణం మధురం స్వాదు వచనమితి శేషః. అవాదీత్ జగాద- 34

శ్లో॥ నబాలలీలాభి రనందయం వాం నవారితో వా విపదాం ప్రవాహః
తనూజభావా న్మమ కింతు హంత విముక్తిమాత్రం ఫలతా మయాసీత్.

నేతి॥ వాం యువాం బాలలీలాభి రర్భకవిలాసై ర్నానన్దయమ్ నతోషితవా నహ మిత్యాక్షేపః-విపదా మాపదాం ప్రవాహ స్సమూహో వా అపి నవారితః ననివారితః మయేతి శేషః-కిన్తు మమ తనూజభావాత్ పుత్రత్వాద్ధేతోః యువయో రితి శేషః- విముక్తిమాత్రం కారాగృహా న్మోచనమేవ ఫలతాం ఫలత్వ మయాసీ దాప-విముక్తి మాత్రమేవ ఫలం బభూవేత్యర్థః. హంతేతి ఖేదే - విముక్తిమాత్రం మోక్షమేవేతి గమ్యతే-పరమేశ్వరోఽహం యతో వాం పుత్రోఽభూవం తతో యువయో ర్నాస్తి పున ర్భవ ఇతి భావః- 35

శ్లో॥ ప్రమోదయే ద్య స్సుతనిర్విశేషో జనం విజాతీయమపి స్వకృత్యైః
బాల స్స లోకే పురుషోత్తమ స్యా ద్దూరే స్వపిత్రోరపి నందనం మే.

ప్రమోదయేదితి॥ యో బాలః సుతనిర్విశేషః సుతసదృశస్సన్ స్వకృత్యైః స్వకీయ బాలలీలాభిః విజాతీయమపి స్వేతరజాతీయమపి జనం ప్రమోదయేత్ ఆనన్దయేత్ సజాతీయం తు కిముతేతి భావః. సః బాలః శిశుః లోకే భువనే పురుషోత్తమః పురుష శ్రేష్ఠః స్యా ద్భవేత్ తస్యైవ జన్మ సఫల మిత్యర్థః మే మమ తు స్వపిత్రోరపి

స్వజననీజనకయోరపి నన్దనం సంతోషణం దూరే దుర్లభ మిత్యర్థః. యోఽహం బాలస్సన్ జననీజనకావపి నానన్దయం తస్య మమ దౌర్భాగ్య మనిర్వాచ్యమితి భావః. వ్యంగ్యార్థస్తు యో బాలః క్షత్రియజాతీయోఽర్భకః సుతనిర్విశేషస్సన్ స్వకృత్యైః విజాతీయం వైశ్యజాతీయం జనమపి నన్దాదిగోపసమూహామపి ప్రమోదయేత్ స బాలః లోకే పురుషోత్తమో విష్ణుస్స్యాత్–తమేవ బాలం లోకాః పరమేశ్వరం విదు రిత్యర్థః – సర్వేషామపి పరప్రేమాస్పదత్వాదితి భావః. యద్వా యః పురుషోత్తమః సుతనిర్విశేషస్సన్ కస్యచిత్పుత్రో భూత్వేత్యర్థః. పరమకారణస్య భగవత స్సుతత్వాయోగా త్సుతనిర్విశేష ఇత్యుక్తమ్. విజాతీయ మపి జనం ప్రమోదయేత్ ఆనన్దయితుం శక్నుయా దిత్యర్థః. పరమానన్దరూపత్వాదితి భావః. స ఏవ పురుషోత్తమో విష్ణుః లోకే భువి బాల స్సన్ కస్యచిత్పుత్ర స్స్యాత్ ఇత్యన్వయః. ఏతేన విజాతీయనన్దాదిగోపప్రమోదకోఽహం న సాధారణో బాలః కిన్తు పురుషోత్తమావతారభూతఏవేతి స్వయాథార్థ్య మావిష్కృతం కృష్ణేన. అథ న కేవలమేతావత్ దూరత స్థిస్సత్త్వైవ పితరా వప్యనన్దయ మిత్యాహ దూరే ఇతి–స్థిత్వే ఇతి శేషః– దూరే స్థిత్వాపి మే మయా పిత్రోరపి నన్దనం తోషణం కృత మితి శేషః. యద్వా–స్థితయోరితి శేషః. దూరే స్థితయోరపి పిత్రోః మే మమేతి కర్తరి షష్ఠీ– మత్కర్తృక మిత్యర్థః. నన్దనం భవతీతి శేషః. 36

శ్లో॥ భాషితై ర్మధురై రస్య తత్త్వసర్వంకషైరపి
లోకానుకారిభి ర్యుక్తం మోహితౌ పితరావితి.

భాషితైరితి॥ అస్య కృష్ణస్య సంబంధిభిః తత్త్వసర్వంకషైరపి తత్త్వమర్మస్పృగ్భిరపి లోకానుకారిభిః లోకం జన మనుకుర్వన్తీతి లోకానుకారిణి తైః లౌకికై రిత్యర్థః. మధురైః స్వాదుభి ర్భాషితైః వచనైః పితరౌ మోహితౌ మోహం ప్రాపితావితి యుక్త ముచితమ్. అత్ర తత్త్వసర్వంకషాణాం భాషితానాం శాస్త్రీయత్వేన లౌకికత్వోపన్యాస ఏకో విరోధః. తత్త్వసర్వంకషై ర్భాషితై ర్మోహితా విత్యన్యో విరోధః. తాదృశవచనానాం మోహానివర్తకత్వోచిత్యాత్. ఏవం విరుద్ధార్థయో రపి యుక్తమితి యోగ్యత్వోపన్యాస స్తృతీయో విరోధః. వ్యంగ్యార్థ మాశ్రిత్య తత్త్వసర్వంకషత్వం వాచ్యార్థ మాశ్రిత్య తు లౌకికత్వ మితి ప్రథమవిరోధపరిహారః. తత్త్వం ప్రచ్ఛాద్య యతో లోకసిద్ధార్థ మనువద న్తి భాషితాని తత స్తైః మోహితత్వం సంభవత్యేవేతి ద్వితీయస్యపరిహారః. లీలామానుషస్య కృష్ణస్య మధురవాఙ్మకరంద మాపీయ సాధారణానామపి మోహస్స్యాదితి కృత్వా కిం పునః పిత్రోరితి కైముత్యకన్యాయం ధ్వనయితుం పితరౌ మోహితావితి యుక్త మిత్యుక్తమ్. తేన తృతీయవిరోధపరిహారః– తస్మాత్ విరోధాభాసాలంకారత్రయమ్– 37

గ॥ తదను యమునా మవనిపరిగ్రహే యయాతిశాప మంతరాయ మావేద్య మాతామహ ముగ్రసేనం సానునయ మురరీకృతరాజ్యభార మారచయ్య

నందగోపమపి సప్రార్థనం వ్రజం ప్రస్థాప్య యదుకులపురోధసా గర్గేణ వసుదేవనిదేశా దుపరచితోపనయనసంస్కారౌ యదుకుమారౌ వ్యరోచేతామ్.

తదన్వితి॥ తదను తతః యదూనా మవనిపరిగ్రహే భూపాలనే యయాతిశాపం యయాతి రితి కశ్చన మూలపురుషః తస్య శాపం యదువంశీయానాం ప్రభుత్వాధికారో మాస్తు ఇత్యేవం రూపం వాగ్దండం అన్తరాయం విఘ్న మావేద్య ఆలోచ్య మాతామహం దేవకీజనకో యద్యపి దేవకో మాతామహః తథాపి తద్భ్రాతరి మాతామహత్వవ్యపదేశోఽయ మౌపచారికః. ఉగ్రసేనం సానునయం అనునయ సహితం యథా తథా పుత్రవియోగాతురత్వాదితి భావః. ఉరరీకృతరాజ్యభారం స్వీకృతరాజ్యధురం ఆరచయ్య కృత్వా నన్దగోపమపి నన్దాఖ్యం గోపమపి సప్రార్థనం ప్రార్థనయా సహితం యథా తథా వ్రజం గోష్ఠం ప్రస్థాప్య యాపయిత్వా వసుదేవ నిదేశాత్ వసుదేవ స్యాజ్ఞయా యదుకులపురోధసా యదువంశపురోహితేన గర్గేణ తన్నామకమునినా ఉపరచితోపనయనసంస్కారౌ కృతోపనయనాఖ్యసంస్కారౌ సన్తౌ యదుకుమారౌ రామకృష్ణౌ వ్యరోచేతామ్ చకాసతుః.

శ్లో॥ యం బ్రహ్మచర్యా న్నిజసూత్రలబ్ధా
త్ప్రాగేవ గోపప్రమదాంగసంగాత్
భేజే గృహస్థాశ్రమ మేష శౌరి
స్స ఏవ వాత్స్యాయనసూత్రసిద్ధః.

యమితి॥ ఏష శౌరిః కృష్ణః నిజసూత్రలబ్ధాత్ స్వసూత్రప్రాప్తాత్ కృష్ణస్య క్షత్రియత్వేన ఇతికర్తవ్యతాబోధకకల్పసూత్రసద్భావాదితి భావః. బ్రహ్మచర్యాత్ బ్రహ్మచర్యాశ్రయణా త్ప్రాగేవ పూర్వమేవ గోపప్రమదాంగసంగాత్ గోపికాసంయోగా ద్ధేతోః యం గృహస్థాశ్రమం భేజే ప్రాప సః బ్రహ్మచర్యా త్ప్రాక్కాలికః ఏష గృహస్థాశ్రమః వాత్స్యాయనసూత్రసిద్ధః వాత్స్యాయన ఇతి కశ్చి త్కామశాస్త్రోపదేష్టా ఋషిః తస్య సూత్రేభ్య స్సిద్ధః లబ్ధః భవతీతి శేషః. సూత్రసిద్ధోఽర్థః ప్రమాణమితి భావః. అత్ర ఉపనయనా దనన్తరభావినో గృహస్థాశ్రమస్య కల్పసూత్రసిద్ధత్వేన తం క్రమ ముల్లంఘ్య ఉపనయనా త్ప్రాగేవ గృహస్థాశ్రమస్వీకారస్య అప్రామాణికత్వేఽపి వాత్స్యాయనసూత్రసిద్ధత్వేన ప్రామాణికత్వకల్పనా చ్ఛబ్దప్రమాణాలంకారః. 39

శ్లో॥ అథో గురుకులావాస మాసాద్య యదునందనౌ
వేదాన్ జగ్రహతు ర్జాతు నాభూ త్తద్గ్రాహికా శ్రుతిః

అథో ఇతి॥ అథో ఉపనయనానన్తరం ఉపనయనసంస్కారా త్ప్రాగ్వేదపాఠానధికారాదితి భావః. యదునన్దనౌ రామకృష్ణౌ గురుకులావాసం కులశబ్దోఽత్ర గృహే ఔపచారికః. గురుగృహావాసం ఆసాద్య ప్రాప్య వేదాన్ త్రయీం జగ్రహతుః

గృహీతవన్తో-అధీతవేదా బభూవతు రిత్యర్థః. జాతు కదాచిదపి తద్గ్రాహికా తయోః పరబ్రహ్మభూతయో రామకృష్ణయోః గ్రాహికా ప్రతిపాదికా శ్రుతి ర్వేదో నాభూత్ నాసీత్. 'యతో వాచో నివర్తన్తే' ఇతి శ్రుతేః. వేదాః నైతౌ జగృహు రితి భావః. అత్ర శ్రుతి ర్జాతు తద్గ్రాహికా నాభూది త్యప్యన్వయ స్సులభః- 40

శ్లో॥ క్వ హరే శ్శ్రుతిభాగేఽభూ న్నపదక్రమకౌశలమ్
ఖ్యాతి స్తథాపి తస్యాసీ త్త్రిపదక్రమమాత్రతః.

క్వేతి॥ హరేః కృష్ణస్య శ్రుతిభాగే వేదభాగే క్వ కుత్ర వా పదక్రమకౌశలం పదం పూర్వపూర్వపదత్యాగపూర్వక ముత్తరోత్తరపదస్వీకరణమ్ క్రమో నామ పదనామావృత్తివిశేషః- తయోః కౌశలం నైపుణ్యం నాభూత్ నాసీత్- కిన్తు సర్వత్రాపి వేదభాగే ఆసీదిత్యర్థః. తథాపి ఏవమపి తస్య కృష్ణస్య త్రిపదక్రమమాత్రతః త్రయాణాం పదానాం క్రమకథనమాత్రాత్ ఖ్యాతిః కీర్తి రాసీ జ్జాతేతి విరోధః. త్రిభిః పదై శ్చరణైః క్రమః క్రమణం లోకత్రయాక్రమణ మిత్యర్థః. తే పదక్రమఏవ తే పదక్రమమాత్రం తస్మాదితి తత్పరిహారః. విరోధాభాసాలంకారః. వేదభాగే పదక్రమ కౌశలం నాతీవ ప్రఖ్యాతికరం వైదికసాధారణత్వాత్-కిన్తు త్రిభిః పాదన్యాసైః సర్వలోకాక్రమణమితి యత్ ప్రతిపా హేతు పరమాత్మసాధారణత్వాదితి భావః- 41

గ॥ అథ చతుష్షష్ట్యా వాసరాణా మధిగతసకలకలాకలాపోఽయం భగవా నభవత్.

అథేతి॥ అథ వేదాధ్యయనానన్తరం అయం భగవాన్ కృష్ణః వాసరాణాం దినానాం చతుష్షష్ట్యా చతురధికయా షష్ట్యా చతుష్షష్టివాసరై రిత్యర్థః. 'అపవర్గే తృతీయేతి' తృతీయా. అధిగతసకలకలాకలాపః సకలానాం బహువిధానాం కలానాం విద్యానాం కలాప స్సమూహః యేన అధిగతః జ్ఞాతః స తథోక్తః అభవత్ చతుష్షష్టికలా ప్రవీణో బభూవేత్యర్థః- 42

శ్లో॥ విధు రేష చతుష్షష్ట్యా దినానాం సకలాః కలాః
పుపోష న తథాప్యాసీ దాసా మపచయః కథమ్.

విధురితి॥ ఏషః విధుః కృష్ణః దినానాం చతుష్షష్ట్యా సకలాః కలాః విద్యాః కథం కేన ప్రకారేణ పుపోష అభ్యస్తవాన్ - ఏకైకకలాయా బహుదినసాధ్యత్వా దితిభావః. తథాపి ఆసాం కలానా మపచయో విస్మృతిః కథం నాసీత్ నబభూవ. ఉత్తరోత్తర విద్యాభ్యాసే క్రియమాణే పూర్వపూర్వాభ్యస్తవిద్యాయా విస్మృతే రనివార్యత్వా దితి భావః. అచిన్త్యమహిమత్వా దిత్యుభయోః పరిహారః. వస్తుతస్తు స్వత స్సర్వజ్ఞత్వా ద్విధో ర్విద్యాభ్యాసోఽపి విరుద్ధ ఏవ-లీలారసత్వాదితి తత్పరిహారః. వ్యంగ్యార్థస్తు-ఏష విధు శ్చన్ద్రః దినానాం చతుష్షష్ట్యా సకలాః కలాః 'కలాతు షోడశో భాగ' ఇత్యమరః. షోడశకలాః కథం పుపోష వర్ధయామాస. శుక్లపక్షే పఞ్చదశసు దినేషు పఞ్చదశకలాపోషః ప్రసిద్ధః షోడశకలాయా శ్శివేనాపహృతత్వాత్-ఏవం సతి సర్వ

కలాపోష ఇత్యేకో విరోధః-దినానాం చతుష్షష్ట్యా ఇత్యన్యః. తథాపి ఏవం విరోధ ద్వయాంగీకారేఽపి ఆసాం కలానా ముపచయః అపక్షయః కథం నాసీత్ కృష్ణపక్షే తాసాం క్రమేణ నాశప్రసిద్ధే రితి భావః. ఇతి తృతీయోఽపి విరోధ ఇతి భావః- 43

గ॥ తదను యదునందనా వుదన్వదుదరవిలీననిజతనయప్రదానరూపగురు దక్షిణాకాంక్షిణా పారికాంక్షిణా సమీరితే గురుణా వరుణాలయ మభజతామ్.

తదన్వితి॥ తదను విద్యాసమాప్త్యనన్తరం యదునందనౌ రామకృష్ణౌ ఉదన్వ దుదర విలీనస్య సముద్రగర్భనిర్మగ్నస్య నిజతనయస్య స్వపుత్రస్య ప్రదానం సమర్పణం తద్రూపం తదాత్మికాం గురుదక్షిణాం విద్యాపరిసమాప్త్యనన్తరం గురవే ప్రత్యర్ప్య మాణం వస్తు గురుదక్షిణేత్యుచ్యతే-తా మాకాంక్షతే వాంఛతీతి తథోక్తః - తేన పారికాంక్షిణా తపస్వినా గురుణా విద్యోపదేష్ట్రా సమీరితౌ చోదితౌ సన్తౌ వరు ణాలయం సముద్ర మభజతాం యయతుః-

గ॥ తత్ర చ ససంభ్రమ ముపరచితాభ్యర్చనా దుదన్వతః కమపి జలచరం పంచజనాభిధానం శంఖరూపధారిణం తదపహారిణ ముపలభ్య సలీలం సలిల మవగాహ్య తమేన మాలభ్య చ తదుదరమంతరా గురుతనయ మపశ్యంతా వాదాయ తదంగసంభవం శంఖం సంయమినినామకం శమననగర మగమతామ్.

తత్రేతి॥ తత్ర చ సముద్రసమీపే ససంభ్రమం సత్వరం యథా తథా ఉపరచితా భ్యర్చనాత్ కృతపూజనాత్ ఉదన్వత స్సముద్రా త్సకాశాత్ తద్వాక్యా దిత్యర్థః. జలచరం ఉదకస్థం శంఖరూపధారిణం శంఖస్వరూపధరం పంచజనాభిధానం పంచ జన ఇతి నామవన్తం కమపి కంచన యాతుధానం రాక్షసం తదపహారిణం గురు పుత్రాపహారిణ ముపలభ్య జ్ఞాత్వా సముద్రే స్నానం కుర్వన్ గురుపుత్రః శంఖ రూపిణా దానవేన భక్షిత ఇతి సముద్రాధిదైవతేన జ్ఞాపితౌ భూత్వేతి భావః. సలీలం సవిలాసం యథా తథా సలిలం సముద్రోదక మవగాహ్య ప్రవిశ్య తం సముద్ర జ్ఞాపిత మేనం పంచజన మాలభ్య హత్వా తదుదరమంతరా తద్గర్భమధ్యే గురు తనయం గురుపుత్ర మపశ్యన్తౌ అదృష్ట్వేత్యర్థః. చిరాయ రాక్షసజఠరాగ్నిజీర్ణో గురు పుత్రః కథ మధునా దృశ్యతేతి భావః. తదంగసంభవం తద్దేహజన్యం తస్యశంఖా కారత్వాదితి భావః. శంఖం పాంచజన్య మాదాయ గృహీత్వా సంయమినీనామకం సంయమినీ ఇతి నామ యస్య తత్ శమననగరం యమపత్తన మగమతాం యయతుః. ప్రాప్తదుర్మరణో గురుపుత్రో యమపురే యాతనా అనుభవన్ వర్తతేతి మత్వేతి భావః. 45

శ్లో॥ అథ కాలవ శాచ్ఛౌరి రుపనీయ ద్విజాత్మజమ్
అదిశ ద్గురవే జన్మ తద్ద్వితీయ మివాభవత్.

అథేతి॥ అథ యమపురగమనానన్తరం శౌరిః కృష్ణః కాలవశాత్ యమాధీనతాం నిర్వర్త్యేతి-ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ - ద్విజాత్మజం బ్రాహ్మణపుత్ర ముపనీయ ఆనీయ గురవే అదిశత్ దదౌ - తద్దానం ద్వితీయం జన్మ అపరజన్మ అభవత్ బభూవ. ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే - గురుపుత్రాత్మనా జాతోఽయం పురుషో మృత స్సన్ పున ర్యమలోకా దిహ లోకం ప్రత్యాగత ఇతి యత్తతోఽస్య జన్మద్వయమితి భావః. యద్వా తద్ద్వితీయం జన్మే వాభవదితి ఇవ శబ్ద ఉపమాయామ్ - తేన నేదం ద్వితీయజన్మ కిన్తు తత్సదృశ మేవ - కుతః - గురుపత్న్యుదరా త్పునః ప్రసవాభావాత్ - ఏకైకస్య ప్రసవస్య హ్యేకైకజన్మత్వేన వ్యవహార ఇతి - ప్రాక్తనగురుపుత్రకళేబరస్య ప్రాగేవ నాశేఽపి భగవాన్ స్వశక్త్యా పున స్తాదృశకళేబరం ప్రాదా దస్యేతి బోధ్యమ్ - వ్యంగ్యార్థస్తు-శౌరి రథ కాలవశాత్ గర్భాష్టమాదికాలవశాత్ ద్విజాత్మజం త్రైవర్ణికేతరస్య ఉపనయనానధికారాదితి భావః. ఉపనీయ ఉపనయనసంస్కారేణ సంస్కృతం కృత్వా గురవే అదిశత్ అధ్యయనార్థం గురుకులే స్థాపయామాసేత్యర్థః. తదుపనయనం ద్వితీయం జన్మేవ అభవత్ 'జన్మనా జా- తే శూద్రః కర్మణా జాయతే ద్విజ' ఇతిన్యాయా దుపనయనస్య ద్వితీయజన్మత్వం వైదికసిద్ధమ్. 46

శ్లో॥ శాంతం మహీసురసుతం వపుషైవ తేన
భూమి స్పృశం మధురిపు ర్వ్యధితాద్భుతం తత్
మాయాశ్రయో విధి మతీత్య చ వర్తమానో
యద్వా న కిన్ను విదధాతు పరార్థలౌల్యాత్.

శాన్తమితి॥ మధురిపుః కృష్ణః శాన్తం నష్టం మహీసురసుతం గురుపుత్రం తేన వపుషైవ నష్టగురుపుత్రకళేబరేనైవ భూమిస్పృశం భూభాజం వ్యధిత అకరోత్-తత్తథాకరణ మద్భుత మాశ్చర్య మిత్యర్థః. మృతస్య పునర్జన్మ నాద్భుతం కిన్తు యో దేహో నష్ట స్తస్యైవ పున రాగతి రిత్యేతత్తు విస్మయావహమితి భావః. యద్వా అథవా మాయాశ్రయః మాయాయాః అఘటితఘటనాపటీయస్యా మాయాః ప్రకృతేరాశ్రయః ఆధారః 'మాయాన్తు ప్రకృతిం విద్యా న్మాయినన్తు మహేశ్వర'మితి శ్రుతే రితి భావః. విధిం బ్రహ్మాణ మతీత్య ఉల్లంఘ్య వర్తమానః ప్రవర్తనశీలః స్రష్టురపి నియామక ఇత్యర్థః. ఏవం విధో మధురిపుః పరార్థలౌల్యాత్ పరోపకారార్థం కిన్ను కిం వా న విదధాతు న కుర్యాత్-అఘటితమపి సర్వం మాయాబలా ద్భగవాన్ ఘటయత్యేవేతి భావః. అత్ర పూర్వార్థోక్తస్య అద్భుతత్వస్య ఉత్తరార్ధేన ప్రతిషేధా దాక్షేపాలంకారః.వ్యంగ్యార్థస్తు-శాన్తం శమప్రధానం మహీసురసుతం బ్రాహ్మణపుత్రం తేన వపుషైవ భూమిస్పృశం వైశ్యం వ్యధిత 'వైశ్యా భూమిస్పృశో విశ' ఇత్యమరః.తదద్భుతం న హి బ్రాహ్మణజాతీయో యేన కేనా ప్యుపాయేన వైశ్యో భవేదితిభావః.మాయాశ్రయః సకపటః విధిం శాస్త్ర మతీత్య వర్తమాన శ్చ స పరార్థలౌల్యాత్ పరధనాసక్త్యా కిన్ను

న విదధాతు సర్వమపి కుర్యాదేవేత్యర్థః. వైశ్యం విప్రీకర్తుం విప్రం వైశ్యీకర్తుం వా శాస్త్ర ప్రమాణాభావేఽపి ధనాశయా కపటేన కశ్చిత్తథా కుర్యాదేవ మదీయేయం కన్యేతి బ్రాహ్మణేన దత్తాం చణ్డాలకన్యా మపి వోఢ్వ్యాణాం బహూనా మధునా ఉపలంభాదితి భావః- 47

గ॥ అథ కదాచి దస్తిప్రాస్తినామభి రుగ్రసేనసుతదారై రభినవవిధవాపద విధురై రుద్బోధితో జరాసంధాభిధానో మగధాధిపతి ర్మధురానగర వరణ మరుణత్-

అథేతి॥ అథ గుర్వనుజ్ఞయా రామకృష్ణయో ర్మధురానగరప్రాప్త్యనన్తరం కదాచి తస్మింశ్చిత్కాలే అభినవవిధవాపదవిధురైః నూతనవైధవ్యవివశైః అస్తిప్రాస్తిరితి నామ యేషా న్తైః ఉగ్రసేనసుతదారైః కంసభార్యయా 'దారాః పుంసిచ భూమ్న్యేవే' త్యమరః. ఉద్బోధితః ప్రచోదితః జరాసంధ ఇత్యభిధానం నామ యస్య సః మగధాధిపతిః మగధదేశాధీశ్వరః మధురానగరస్య మధురాఖ్యశ్రీకృష్ణనిలయపత్తనస్య వరణం ప్రాకారం అరుణత్ రురోధ 'ప్రాకారో వరణ స్సాల' ఇత్యమరః- 48

అవ॥ నిరోధమేవ దర్శయతి ద్వారమితి-

శ్లో॥ ద్వారం పూర్వ ముపారుధ న్క్షితిభృత స్సాల్వాదయో దక్షిణం
విన్దాద్యా అపి పశ్చిమం ద్రుమముఖా శ్శిష్టం శకున్యాదయః
కల్పాంతోద్యదఖండఖండపరశుప్రోద్దామఢక్కాధ్వని
భ్రాత్రా డిండిమడంబరేణ నిబిడం బ్రహ్మాండభాండం వ్యధుః-

ద్వారమితి॥ సాల్వాదయః సాల్వో నామ కశ్చన రాజా స ఆది ర్యేషా న్తే క్షితిభృతో రాజానః పూర్వం ప్రాగ్దిశీయం ద్వారం ప్రాకారద్వార ముపారుధన్ రురుధుః తథా విన్దాద్యాః విన్దప్రముఖాః క్షితిభృతః పశ్చిమం ద్వార ముపారుధన్ శకున్యాదయః శకునిముఖ్యాః క్షితిభృతః శిష్ట ముక్తాతిరిక్త ముత్తర మిత్యర్థః. ద్వార ముపారుధన్-ఇతి క్షితిభృతః ద్వార ముపారధన్నితి పదత్రయస్య వాక్యచతుష్టయేఽప్యన్వయ ఆవృత్త్యా తంత్రేణవేతి జ్ఞేయమ్. తే ఇతి శేషః. పూర్వోక్తా స్సాల్వాదయ స్సర్వే బ్రహ్మాండభాణ్డం బ్రహ్మాండః ప్రపఞ్చః స ఏవభాణ్డః భాజనం తమ్ కల్పాన్తే ప్రళయకాలే ఉద్యన్ విజృంభమాణః యః అఖండః మహాన్ ఖండపరశుః శివః తస్య ప్రోద్దామఢక్కాధ్వనేః ఉద్భటఢక్కానాదస్య భ్రాత్రా సహోదరేణ తత్తుల్యేనేత్యర్థః. 'స్యా ద్యశః పటహో ఢక్కే' త్యమరః. (ఆంధ్రే ఢవణ) డిండిమడంబరేణ డిండిమసంరంభేణ 'వాద్యప్రభేదా డమరుమడ్డుడిండిమఝర్ఝరా' ఇత్యమరః. నిబిడం వ్యాప్తం వ్యధుః చక్రుః ఉపమాలంకారః-

గ॥ సపది విదితోదంతౌ సదంతౌ యదుకదనమాసాదితస్యందనౌ యదునందనౌ కృతవర్మసాత్యకిముఖా నాదిశ్య నగరరక్షాయై సమధిగతవివిధాయుధా వాయోధనాయ తదుత్తరద్వారేణ సరయం నిరయాతాం-

సపదీతి॥ సపది తదా విదితోదన్తౌ జ్ఞాతవృత్తాన్తౌ యదునందనౌ రామకృష్ణౌ కృతవర్మ సాత్యకిముఖాన్ కృతవర్మా సాత్యకిశ్చ తావుభౌ ముఖే ఆదీ యేషాం తాన్ నగరరక్షాయై పత్తనరక్షార్థ మాదిశ్య ఆజ్ఞాప్య సమధిగతవివిధాయుధౌ ధృతశార్ఙ్గకౌమోదకీచక్ర హలాదినానావిధాయుధౌ ఆసాదితస్యందనౌ రథారూఢౌ చ సన్తౌ నదన్తౌ సింహనాదం కుర్వన్తౌ హర్షాదితిభావః. ఆయోధనాయ యుద్ధార్థమ్ యదుకదనం యదుయుద్ధరంగం ప్రతి యదుభి స్సహ శత్రవో యత్ర యుధ్యన్తి తదుద్దిశ్యేత్యర్థః. తదుత్తరద్వారేణ ప్రాకారోత్తరమార్గేణ సరయం సవేగం యథా తథా నిరయాతామ్ నిర్జగ్మతుః-

శ్లో॥ దధ్మౌ శంఖ మథావధీరితరిపు శ్శౌరి ర్ధరాం ఘూర్ణయన్
లోకా నాకులయన్ ఘనా న్విఘటయన్ పృథ్వీభృతః పాతయన్
నిర్భిన్నాచ్చ తథా నిశమ్య మగధాధీశస్య హృత్కందరా
చ్చిత్రం ధైర్యహరి స్తదా నిరగమ న్నాలోకయన్ పృష్ఠతః.

దధ్మావితి॥ అథ తతః యుద్ధాయ నిర్గమనానన్తరమిత్యర్థః. అవధీరితరిపుః తిరస్కృత శత్రుః శౌరిః కృష్ణః ధరాం భువం ఘూర్ణయన్ భ్రామయన్ లోకాన్ భువనాని ఆకులయన్ వ్యాకులీకుర్వన్ ఘనా న్మేఘాన్ విఘటయన్ విదారయన్ పృథ్వీభృతః పర్వతాన్ పాతయన్ భ్రంశయన్ సన్ శంఖం పాంచజన్యం దధ్మౌ పూరితవాన్ -ధ్మా శబ్దాగ్ని సంయోగయోః. ఏతేన శ్రీకృష్ణపూరితపాంచజన్యనినదస్య ప్రళయాబ్దగర్జితతౌల్యం వ్యజ్యతే-తథా తత్కాలే నిశమ్య శంఖధ్వనిం శ్రుత్వా శతధా బహుధా నిర్భిన్నాత్ విదీర్ణాత్ మగధాధీశస్య జరాసంధస్య హృత్కందరాత్ మనోరూపగుహాతః సకాశాత్ పృష్ఠతః పశ్చాత్ నాలోకయన్ అపశ్యన్ ధైర్యహరిః ధైర్యరూప స్సింహః నిరగమత్ నిర్జగామ - చిత్ర మద్భుతమ్ - అత్యుల్బణం ధ్వనిం శ్రుత్వా సింహః కందరా న్నిస్సరతు నామ తస్య పశ్చా దవలోకనాభావో విస్మయ జనక ఇత్యర్థః. సింహస్య పశ్చా దవలోకనం ప్రసిద్ధమ్ - యథా సర్పాదిభ్యో భీతః కశ్చన భీత్వా పశ్చా దపశ్యన్ కేవలపురోదృష్టిస్సన్నేవ పలాయతే తద్వ చ్ఛంఖ ధ్వనే ర్భీతో ధైర్యసింహోఽపీతి భావః. అత్ర ధైర్యస్య పశ్చా దవలోకనం నామ కిమిదం వేత్యనుసన్ధానమేవ-తత శ్చ శంఖధ్వనిం శ్రుత్వా కేవలం భీత స్సన్ జరాసంధో ధైర్యం ముమోచ నతు పునః కిమిద మితి తద్ధ్వని యాథార్థ్యమాలోచితవానితి పరమార్థః-రూపకాలంకారః. 51

గ॥ తదను సమపద్యత వివిధం యశోధన మాయోధనమ్.

తదన్వితి॥ తదను శంఖాపూరణానన్తరం వివిధం బహువిధం యశోధనం యశః కీర్తిరేవ ధనం పణం యస్మిం స్తత్ ఆయోధనం యుద్ధం సమపద్యత ప్రవృత్తమభూత్. 52

తథాహి॥ యుద్ధమేవ ప్రతిపాదయతీత్యర్థః.

శ్లో॥ స్థానే వైరివిదారణాయ యదభూ దాయోధనం శార్ఙ్గిణో
యన్మిత్రాంగవిదారణాయ చ పున శ్చిత్రం తదా లక్ష్యతే
సంఘర్షి ప్రతిపద్యతా ముపయమం తేనారిభూభృద్గణం
పశ్యన్ దివ్యవధూగణోఽప్యుపయమం తేనైవ చిత్రం త్విదమ్.

స్థానే ఇతి॥ శార్ఙ్గిణః కృష్ణస్య సంబంధి ఆయోధనం యుద్ధం వైరివిదారణాయ శత్రునాశనార్థ మభూ ద్బభూవ ఇతి యత్ స్థానే యుక్తమ్— భగవతో యుద్ధే శత్రువిదారణ ముచితమేవేత్యర్థః. శార్ఙ్గిణ ఆయోధనమితి పదద్వయ ముత్తరవాక్యే ష్వన్వేతి. మిత్రాంగవిదారణాయ చ సుహృచ్ఛరీరవిమర్దనార్థ మపి సూర్యమణ్డలభేదనార్థ మితి చ అభూదితి యత్ తత్పున స్తత్తు చిత్ర మద్భుత మాలక్ష్యతే జ్ఞాయతే. భగవాన్ యుద్ధే సుహృదంగవిదారణం కృతవా నిత్యేతత్తు విరుద్ధమితిభావః. 'ద్వావిమౌ పురుషౌ లోకే సూర్యమణ్డలభేదినౌ పరివ్రాడ్యోగయుక్తశ్చ రణే చాభిముఖో హత' ఇతి స్మరణాత్— భగవతా స్వాభిముఖం యుద్ధే నిహతాః పురుషా స్సర్వేఽపి సూర్యమణ్డలం బిభిదు రితి పరమార్థః. విరోధాభాసాలంకారః. తేన యుద్ధేన హేతునా సంఘర్షి కలహోన్ముఖః అరిభూభృద్గణః శత్రురాజసంఘః ఉపయమం యమసమీపం ప్రతిపద్యతాం భజతాం— యుక్తమేతద్యద్యుద్ధే కలహినాం మృతిరితి పశ్యన్ యుద్ధంపశ్యన్ దివ్యవధూగణోఽపి దేవాంగనాసంఘోఽపి తేన యుద్ధేనైవ హేతునా ఉపయమం యమసమీపం వివాహం చ ఏతి ప్రాప్నోతి. ఇదం తు ద్రష్టౄణాం తత్రాపి స్త్రీణా ముపయమప్రాప్తి రిత్యేతత్తు చిత్రం విరుద్ధత్వా దద్భుత మిత్యర్థః. అత్రాపి విరోధాభాసాలంకారః. హరే శ్శత్రుషు మిత్రేషు చ సామ్యేన వర్తనా త్తుల్యయోగితా విశేషాలంకార శ్చ— 'హితాహితే వృత్తితౌల్య మపరా తుల్యయోగితే'తి లక్షణాత్— 53

శ్లో॥ యుద్ధే తత్ర సముద్ధతో యదుపతిః కాలాగ్నిరుద్రాకృతి
స్తేనే జ్యావిరహం న ధన్వసు పరం ధన్విష్వరాతిష్వపి
వంశం కేవల మాచ్ఛిద న్న ధనుషః క్షుద్రక్షితీశామపి
స్వం చక్రం పర మగ్రహీ న్నకుపితో వైరీశ్వరాణామపి.

యుద్ధేఇతి॥ తత్ర తస్మిన్ యుద్ధే సముద్ధతః అతిదృప్తః కాలాగ్నిరుద్రాకృతిః కాలాగ్నేః ప్రళయానలస్యేవ రుద్రా ప్రచండా ఆకృతి రాకారో యస్య స తథోక్తః యదుపతిః కృష్ణః ధన్వసు పరం చాపేష్వేవ జ్యావిరహం మౌర్వీవియోగం న తేనే న చకార. న కేవలం ధనూంషి ఛిన్నమౌర్వీకాణి కృతవా నిత్యర్థః. కిన్తు ధన్విషు ధనుష్మత్సు అరాతిష్వపి శత్రుష్వపి జ్యావిరహం భూవియోగం ధనుర్వియోగమితి చ గమ్యతే. తేనే ఇతి పూర్వాన్వయః. తథా యదుపతిః ధనుషః చాపస్య వంశం కేవలం వేణుమేవ చాపదణ్డమిత్యర్థః. నాచ్ఛిదత్ న చిచ్ఛేద. కిన్తు క్షుద్రక్షితీశామపి శత్రుభూపానామపి వంశం కులం సంఘ మిత్యర్థః— వేణుమితి చ గమ్యతే— అచ్ఛిదత్. కుపితో

రుష్టః యదుపతిః స్వాం స్వీయం చక్రం పరం చక్రాయుధమేన నాగ్రహీత్ న జగ్రాహ- కిన్తు వైరీశ్వరాణా మపి శత్రురాజానా మపి చక్రం రాష్ట్రం చక్రాయుధ మితి చ గమ్యతే-అగ్రహీత్ స్వాయత్తీచకార. అత్ర తుల్యయోగితాలంకారత్రయమ్. 'పర్ణ్యానా మితరేషాం వా ధర్మైక్యం తుల్య యోగితే'తి లక్షణాత్. శ్రీకృష్ణేన ధన్వానాం ధన్వినాంచ జ్యావిరహః కృతః- ధను ర్వంశో రాజవంశ శ్చ ఛిన్నః స్వచక్రం పరచక్రంచ గృహీత మితి సిద్ధత్వాత్. ధన్వజ్యాభేదాది క్రియాయోగపద్యప్రతీతా సముచ్చయాలంకార ఇతి రత్నావళీకారాః. అత్ర సముచ్చయాలంకారో న వాచ్యః కిన్తు ధ్వనిత ఏవేతి మన్మనీషా- 54

శ్లో॥ భానుం ఖండిత మారచయ్య వివిధై రాయోధనై ర్మాయినా
తేజోభాను రఖండితో విరచిత స్స్వస్యైవ కంసారిణా
స్వస్యాప్యర్ధత రాజమండలమపి భిత్వా యశశ్చంద్రమా
ఇత్థం స్వార్థపరః కథం స జగతాం హేతు ర్హితే గీయతే.

భానుమితి॥ మాయినా మహేశ్వరేణ 'మాయినన్తు మహేశ్వర మితి' శ్రుతేః- కపట శాలీనేతి చ- కంసారిణా కృష్ణేన వివిధై ర్నానావిధై రాయోధనైః యుద్ధైః భానుం సూర్యం ఖండితం విదారితం ఆరచయ్య కృత్వా యుద్ధహతపురుషాణాం సూర్య మణ్డలభేదనస్మరణా దితి భావః. స్వస్య తేజోభానుః ప్రతాపరవిః అఖండితః అవిచ్ఛిన్నః విరచిత ఏవ కృతో హి- స్వానర్గళప్రతాపభానుత్వం ప్రకటీకృత మిత్యర్థః. అత్ర పరగృహం భఙ్క్త్వా తత్కాష్ఠసంచయేన యథా స్వగృహం దృఢీ కురుతే తద్వద్భానుం భఙ్క్త్వా తత్తేజశ్శకలై స్స్వప్రతాపభానుం పరిపుపోషేతి ధ్వనిః. తథా కంసారిణే త్యత్రాప్యన్వేతి. రాజమణ్డలం శత్రురాజసంఘం చన్ద్రమణ్డల మితిచ- భిత్వా విదారయిత్వా స్వస్య యశశ్చన్ద్రమా అపి కీర్తిరూపచన్ద్రశ్చ అవ ర్ధత వృద్ధిం ప్రాపితః-సకలరాజవినాశనేన అత్యద్భుతకీర్తి రాసీత్కృష్ణస్యేతి భావః. అత్రాపి చన్ద్రమణ్డలం భిత్వా తదంశై స్స్వకీర్తిచన్ద్రం పుపోషేతి ధ్వనిః. ఇత్థం ధ్వని తార్థావేవ కవి స్స్వయ మావిష్కరోతిఇత్థమితి-ఇత్థ మేవం'స్వార్థపరః స్వార్థాసక్తః సః కృష్ణః జగతాం లోకానాం హితే హేతుః హితకర ఇతి కథం గీయతే లోకోప కారీతి కుత శ్శ్రుతి స్మృత్యాదిభి రుద్ఘోష్యతే ఇత్యర్థః.గుణీభూతవ్యంగ్య మిదంకవినా విష్కృతం యదీతి తల్లక్షణాత్. న చ ధ్వని రిత్యేవాస్తు- ఇత్థం రాజవంశభేదనద్వారా స్వకీర్తిప్రతాపపరితోషణశీలత్వా త్స్వార్థపరః కృష్ణః కథం లోకోపకారీ భవే న్న కథమ పీత్యర్థవర్ణనాత్ ఇతి వాచ్యమ్-భానుం ఖణ్డిత మారచయ్యేతి ప్రథమ వాక్యేన రాజచ్ఛేదనస్య కంఠతో ప్రతిపాదితత్వా దితి బోధ్యమ్. తేజో భానుం యశశ్చన్ద్రమా ఇతి రూపకద్వయమ్ - కించ భానుఖండై స్తేజోభానుః చన్ద్రఖండై ర్యశశ్చన్ద్రశ్చ వర్ధిత ఇత్యసంభవార్థవర్ణనా దతిశయోక్తిద్వయమ్.

చన్ద్రే దృశ్యమానోఽయం న కళంకః కిన్తు స్వకీయయశశ్చంద్రసంవృద్ధికామేన కృష్ణేన చన్ద్రసారాంశే హృతే సతి సుషిర మేవేత్యపహ్నవాలంకారః ప్రతీయతే-

గ॥ తదను చైద్యమగధాధిపా వభిధావమానం మధుసూదనం మగధాధిపతి రుద్ధత మేవ మభ్యధాత్-

తదన్వితి॥ తదను ఏవం సామాన్యరాజవినాశనానన్తరం చైద్యమగధాధిపౌ శిశుపాల. జరాసంధౌ కర్మ అభిధావమానం అభిముఖం శీఘ్రం గచ్ఛన్తం మారణార్థమితి భావః. మధుసూదనం కృష్ణం ప్రతి మగధాధిపతి ర్జరాసన్ధః ఉద్ధతం సగర్వమేవం వక్ష్యమాణరీత్యా అభ్యధా దువాచ. ఉపసర్గవశా దర్థాన్తరే ప్రయోగః- 56

శ్లో॥ కిం రాజసింహస్య మమాగ్రతోఽస్య హరే తవైతత్ ప్లవనం చకాస్తు
న మక్షికాభ్యః కిము వాలహస్త సంచాలనం స్వావయవావనాయ.

కిమితి॥ హే హరే కృష్ణ కపే ఇతి చ 'శుకాహికపిభేకేషు హరి ర్నే' త్యమరః. రాజ సింహస్య రాజశ్రేష్ఠస్యేత్యర్థః. రాజా చాసౌ సింహశ్చ రాజసింహః సింహశ్శ్రేష్ఠః తస్యే తి చ-యద్వా రాజేతి సింహ ఇతిరూపకం వా తస్య అస్య అతిశూరస్యేత్యర్థః. మమ అగ్రతః పురతః ఏతత్ తవ ప్లవనం లంఘనం చకాస్తు భాసతు కిమ్ న చకాసే దేవేత్యర్థః. సింహస్యాగ్రే కపే రివ మదగ్రే తవ ప్లవనం న శోభావహమితి భావః. అత్ర శ్లేషోజ్జీవితోపమాలంకారః. పక్షే తు రూపకాలంకార ఏవ. నచ హరే ఇత్యత్రాస్త్యేవ శ్లేష ఇతి వాచ్యమ్. హరిః కృష్ణ ఇతి హరిః కపిరితి శ్లిష్టరూపకేణైవ తన్నిర్వాహాదితి. వాలహస్తసంచాలనం పుచ్ఛప్రేరణం కపే రిత్యర్థః. 'పుచ్ఛోఽస్త్రీ లోమలాంగూలే వాలహస్తశ్చ వాలధి' రిత్యమరః. మక్షికాభ్యః క్షుద్రజన్తుభ్య స్సకాశాత్ స్వావయవావనాయ స్వాంగరక్షణాయ మక్షికాభి ర్దశ్యమాన మంగం రక్షితు మిత్యర్థః-న కిము న స్యాత్కిమ్-తదర్థమే వేత్యర్థః. మదవాసనయా కప్యంగం బహుధా దశన్తి మక్షికా ఇతి ప్రసిద్ధం. తాదృశమక్షికా నివారణమాత్రోపయోగి భవతి తదీయ వాలచాలనం న తు సింహనిర్యాసక మిత్యర్థః. ప్రకృతార్థస్తు- తవేదం వాలహస్తసంచాలనం వబయోరభేదాత్ బాలహస్తచాలనం మక్షికాభ్యః విషయ నిగరణేన తత్తుల్యపూతనాబకకేశ్యాదిభ్యస్సకాశాత్ స్వావయవావనాయ నకిము కిన్తు తదర్థమేవేత్యర్థః. నత్వస్మాదృశేభ్య స్స్వావయవావనాయ బాలస్య తవేదం కరచాలనం క్షమతే ఇతి భావః. శ్లేషాలంకారః. వాలహస్తేతి శ్లేషస్యావివక్షణేతు అప్రస్తుతప్రశంసాలంకారః. 47

గ॥ ఏవం సపరివాదవీరవాద మేన మతిరోషణో భగవా నవాదీత్.

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తవిధయా సపరివాదవీరవాదం సోపహాసవీరాలాపం ఏనం మాగధ ముద్దిశ్య అతిరోషణః అతికుపితః స్వారోపితకపిత్వశ్రవణాదితి భావః. భగవాన్ కృష్ణః అవాదీ దువాచ. 53

శ్లో॥ నిర్భిన్నం శతశ శ్శితై స్తవ వపు ర్బాణై ర్మదీయైః పున
స్సంధాస్య త్యచిరా జ్జరేతి కుమతే మైనాం దురాశాం కృథాః
నో కౌమార్యపి పాలనం తవ పరాశక్తి ర్విధాతుం క్షమా
ప్రాణాస్తే తృణతావలంబిని భవత్యా కృష్ణవర్త్మాశ్రయాత్.

నిర్భిన్నమితి॥ హే కుమతే దుర్బుద్ధే మదీయైర్మామకై శ్శితైరమితైర్బాణై శ్శరైః శతశో బహుధా నిర్భిన్నం విదారితం తవ వపు శ్శరీరం పున ర్భూయః అచిరా ద్ద్రుతం జరా తన్నామ్నీ పిశాచీ వార్ధకావస్థా చ-సంధాస్యతి సంఘటయిష్యతీతి ఏనాం దురాశాం వ్యర్థాభిలాషం మాకృథాః మాకురు. జరాసంధః కిల జన్మకాలే ద్విధాభూతస్సన్ జరయా పిశాచ్యా సంగ్రథితః-అత ఏవ జరాసంధ ఇతి తస్య నామాసీదితి కథాత్రాను సన్ధేయా. ద్వేధాభిన్నస్యైవ ఘటనే జరాయా శ్శక్తిః న తు శతధా భిన్నస్యేతి భావః. యద్వా-మయా భిన్నం త్వాం జరాపి ఘటయితుం బిభేతి తస్యా అపి మత్తశ్ఛేద భయాదితిభావః. కౌమారీ స్కందసంబంధినీ తస్యేదమిత్యణ్- ణిత్త్వాత్ జీప్- పరా ఉత్కృష్టా శక్తి రాయుధవిశేషోఽపి అత్ర యౌవనబలమపీతి ధ్వన్యతే- తవ మయా హన్యమానస్య తే పాలనం రక్షాం విధాతుం కర్తుం నో క్షమా నశక్తా స్కందశక్త్యా గుప్తమపి త్వాంహన్యామేవేత్యర్థః. యవన శక్తిరేవ త్వాంరక్షితుమశక్తాకిముతజ్వరేతి ధ్వనిః. తృణతావలంబిని ధనుర్ధారిణి 'ధర్మ్మనా తృణతా స్త్రియా మస్త్రియాం చాప ధనుషో' వితి వైజయన్తీ. భవతి త్వయి ఆకృష్ణవర్త్మాశ్రయాత్ ఆ ఇతి పృథక్పదమ్. కృష్ణేనసహ కలహపర్యన్త మిత్యర్థః-ఏవం హి లోకే ప్రయుంజన్తే తేనసహ కలహం మాకుర్విత్యర్థే తస్య వర్త్మనా నగచ్ఛేదితి-అతఏవ లోకోక్తిః. యద్వా కృష్ణశబ్దోఽత్ర కృష్ణబాణేషు లాక్షణికః కృష్ణబాణమార్గప్రాప్తిపర్యన్త మిత్యర్థః-ప్రాణః హృత్స్థానిలః స్యాత్ వర్తేత కృష్ణవర్త్మాశ్రయణా దనన్తరన్తు నవర్తేతైవేత్యర్థః. అత్ర తృణతావ లంబిని తృణత్వావలంబిని తృణే ఇత్యర్థః. భవతి త్వయి ఆకృష్ణవర్త్మాశ్రయాత్ కృష్ణవర్త్మా అగ్నిః తదాశ్రయణపర్యన్తం ప్రాణశక్తిస్స్యాత్. తృణస్య అగ్న్యా శ్రయణా దనన్తరం భస్మత్వాపత్త్యా న శక్తిమత్త్వ మిత్యర్థః. 'హృత్స్థానిలేఽనిలే జీవే బలే ప్రాణః ప్రకీర్తిత' ఇతి రుద్రః. ఇతి ధ్వనిః అనేన చ అగ్నికల్పస్య మమ పురతః తృణకల్పస్య తవ స్థితి రేవ న సంభవతీతి వస్తు వ్యజ్యతే. 59

గ॥ ఏవ మభిదధానౌ మధుసూదనమగధాధిపా వనాలక్ష్య శరసంధానమోక్ష
మతివేలపరస్పరజయాకాంక్ష మమందభుజకౌశలం కలహాలాలసేన తాప
సేనా ప్యననుభూతపూర్వ మరాధితసురాసురం సమరం సమరచయతామ్.

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తరీత్యా అభిదధానౌ వదన్తౌ మధుసూదనమగధాధిపౌ కృష్ణజరా సంధౌ అనాలక్ష్య శరసంధానమోక్షం అనాలక్ష్యౌ అదృశ్యౌ శరసన్ధానమోక్షౌ బాణసన్ధాన తన్మోచనే యస్మింస్తత్ అతివేలపరస్పరజయాకాంక్షం అతివేలం భృశం పరస్పరస్య అన్యోన్యస్య జయాకాంక్షా విజయాభిలాషో యస్మింస్తత్ యదప్యి

జయాకాంక్షా మనస్యేవ వర్తతే న తు యుద్ధే-తథాపి జయాకాంక్షాప్రయుక్త వీరాలాపవత్త్వా దేవము క్తమితి బోధ్యమ్-అమంద మతిశయం భుజకౌశలం బాహు చాతురీ యస్మిం స్తత్ కలహాలాలసేన కలహప్రియేణ న తు పునః కలహాభీరుణేతి భావః. యద్వా న తు బ్రహ్మధ్యానతత్పరేణేతిభావః. తాపసేన ఋషిణా నారదేనే త్యర్థః. న తు మందేనేతి భావః-తేనాపి అననుభూతపూర్వ్యా మదృష్టచరం ఆరాధిత సురాసురం ఆరాధితాః ప్రమోదితా స్సురాసురాః యేన తత్-యద్వా సురా అసు రాశ్చ యస్మిం స్తత్ సురాసురం దేవాసురయుద్ధ మిత్యర్థః. ఆరాధితం అనుగతం సురాసురం యేన తత్ తత్తుల్య మిత్యర్థః. సమరం యుద్ధం సమరచయతాం చక్రతుః. 60

గ॥ అథ విగతరథం ద్రుతమపి హలాయుధేన మగధాధిప మపత్రపానమితా ననం కార్యగౌరవేణ కరుణయేవ మోచయిత్వా మధురిపురధి మధురా నగర మగమత్-

అథేతి॥ అథ యుద్ధప్రవృద్ధ్యనన్తరం మధురిపుః కృష్ణః విగతరథం నష్టస్యందనం అపత్ర పానమితాననం లజ్జయా నీచీనముఖం మగధాధిపం జరాసంధం ద్రుతమపి శీఘ్రమేవ విళంబే మృతిశంకయేతి భావః. కార్యగౌరవేణ భవిష్యత్కార్యభారేణ తదాలోచ్యే త్యర్థః. కరుణయేవ దయయేవ న తు వస్తుత స్తథేతి భావః. హలాయుధేన బలేన ప్రయోజ్యకర్త్రా మోచయిత్వా త్యాజయిత్వా ఏతేన బలో జరాసంధం భువి పాతయిత్వా హన్తు ముద్యుక్తో౽భూదితి వ్యజ్యతే. మధురానగరమధి మధురాంప్రతి అగమత్ యయౌ- 61

గ॥ ఏవం సప్తదశకృత్వః కృత్వా సమరాపదాన మష్టాదశసంగ్రామకామేసతి మగధాధిపే నారదప్రచోదితో జవనో యవనో మధురానగర ముప గమ్య మధుసూదన మాహవా యాహ్వాయత.

ఏవమితి॥ మగధాధిపే ఏవం రీత్యా సప్తదశకృత్వః సప్తదశవారాః సమరాపదానం యుద్ధరూపం శౌర్యవృత్తం కృత్వా విధాయ అష్టాదశసంగ్రామకామే అష్టాదశ యుద్ధాభిలాషిణిసతి నారదప్రచోదితః నారదేన ప్రేరితః జవనః వేగశీలః యవనః కాలయవనః మధురానగరం ఉపగమ్య నిరుధ్య మధుసూదనం కృష్ణం ఆహవాయ యుద్ధార్థ మాహ్వాయత ఆకారయామాస భేరీధ్వనినేతి శేషః. స్పర్ధాయాం మాఙ ఇత్యాత్మనేపదమ్- 62

గ॥ యదుపతి రపి విదితోదంత స్సముపస్థిత మతివిషమ మితి సమ్మంత్ర్య మంత్రిభి స్స్వజనగోపనాయ మధ్యేసముద్రం విశ్వకర్మణా ద్వాదశయో జనాయామం ద్వారకాభిధానం పుర మతిరుచిర మచీకరత్.

యదుపతిరితి॥ విదితోదన్తః జ్ఞాతవృత్తాన్తః యదుపతిరపి కృష్ణశ్చ అతివిషమ మత్యా హితం సముపస్థితం సంప్రాప్తం మాగధనిరోధసమయే ఏవ యవననిరోధస్యాపి సంభ

వాదితిభావః. ఇత్యేవం మంత్రిభిస్సమం సంమంత్ర్య ఆలోచ్య స్వజనగోపనాయస్వీయ రక్షార్థం మధ్యేసముద్రం సముద్రమధ్యే విశ్వకర్మణా దేవశిల్పినా ద్వాదశయోజనా యామః ద్వాదశయోజనాని ఆయామో దైర్ఘ్యం యస్య తత్ అతిరుచిరం అతి సుందరం ద్వారకాభిధానం ద్వారకానామకం పుర మచీకరత్ కారయామాస. 63

గ॥ నిధాయ చ తత్ర సలిలదుర్గే నిజదాయాదా న్యాదవాన్ యదునాయక
స్స రౌహిణేయేన సహ సంగ్రామకామనయా నగరా న్నిరగాత్.

నిధాయేతి॥ సః యదునాయకః కృష్ణః సలిలం సముద్రజలం దుర్గం పరిఘా యస్య తస్మిన్ తత్ర ద్వారకాయాం నిజదాయాదాన్ స్వవంశీయాన్ యాదవాన్ వృష్ణీన్ నిధాయ స్థాపయిత్వా రౌహిణేయేనసహ బలరామేణసమమ్ సంగ్రామకామనయా యుద్ధవాంఛయా నగరా న్నిరగాత్ నిర్యయౌ. 64

గ॥ ఆగతం తమేనం నారదోదితరూపధేయసంవాదా దరవిందనాభ మవ
ధార్య యవన స్సోత్కంఠ ముపకంఠ మవజగాహే.

ఆగతమితి॥ యవనః కాలయవనః ఆగతం నగరా న్నిర్గతం తమేనం కృష్ణం నారదోదితరూపధేయసంవాదాత్ నారదోక్తరూపసామ్యాత్ -భాగరూపనామభ్యో ధేయ- ఇతి స్వార్థే ధేయః. అరవిందనాభం కృష్ణ మవధార్య నిశ్చిత్య సోత్కంఠం సాభిలాష ముప కంఠం సమీపం జగాహేచ అభజత్. 65

గ॥ భగవానపి చపల మబల ఇవ పలాయమాన స్తమేన మనుధావమాన
మనయవేదిన మనయ దవనీధరకందరాంతర మంతరధాత్.

భగవానితి॥ భగవానపి కృష్ణశ్చ అబల ఇవనతు దుర్బలఇవ వస్తుతోఽబలత్వం మా ఖున ఇతి భావః. చపలం చంచలం యథాతథా పలాయమానః పలాయనం కుర్వన్ అనయవేదినం రక్షణాద్భియా పలాయమానం నానుగచ్ఛే దితి న్యాయ మజానాన్ అతఏవ అనుధావమానం అనుసృత్య శీఘ్ర మాగచ్ఛన్తం తమేనం యవనం అవనీధరకందరాంతరం కస్యచిత్పర్వతస్య గుహామధ్య మనయత్ ప్రాపయా మాస. నయతి ర్ద్వికర్మకః. అన్తరధాత్ తత్క్షణమేవ స్వయం తిరోదధేచేత్యర్థః- 66

గ॥ స ఏష దుర్మనీష స్తత్ర గిరికందరాంతరాళే మాంధాతృతనయ మైక్ష్వాక
మసురసంగరసంగతశ్రమాపనయనాయ త్రిదశాధీశనిదేశత శ్శయాళుం
భవతు భవతో నిద్రాభంగహేతు ర్భస్మసాదితిసమాసాదితవరం రాజర్షిం
ముచుకుందాభిధానం ముకుందధియా సక్రోధం పాదఘాత మవధీత్-

సఇతి॥ దుర్మనీషః దుర్బుద్ధిః సఏష యవనః తత్ర గిరికందరాంతరాళే పర్వతగుహాన్తః మాంధాతృతనయం మాంధాతుః పుత్రం ఐక్ష్వాకమ్ ఇక్ష్వాకో రపత్యం 'అపత్యం పౌత్రప్రభృతిగోత్ర'మితిపరిభాషితత్వా త్తద్వంశీయేష్వప్యపత్యత్వవ్యవహారః. ఇక్ష్వాకు వంశజమిత్యర్థః. దాణ్ణినాయనాదిత్వాత్ టి లోపః. అసురైః రాక్షసైస్సహ సంగరే యుద్ధే సంగతస్య లబ్ధస్య శ్రమస్య ఆయాసస్య అపనయనార్థం నివారణార్థం త్రిదశా

ధీశనిదేశతః ఇన్ద్రాజ్ఞావశాత్ శయాలుం నిద్రాణం - స్పృహి గృహీతి సూత్రస్థ శీజో వాచ్య ఇతి వార్త్తికా దాలుచ్. భవత స్తవ నిద్రాభంగహేతుః నిద్రానాశకర్తా భస్మసాత్ భవతు భస్మీభవతు. విభాషాసాతి కార్త్స్న్య ఇతి సాతిః. ఇత్యేవం ఆసాదిత వరం ప్రాప్తవరం దేవేంద్రాదితిభావః. ముచుకుందాభిధానం ముచుకుందనామానం రాజర్షిం రాజా చాసౌ ఋషిశ్చ తం రాజవంశ్యం ముని మిత్యర్థః. ముకుందధియా కృష్ణ ఇతి భ్రాన్త్యా సక్రోధం సరోషం యథా తథా పాదఘాత మవధీత్ పాదేన జఘానేత్యర్థః. కరణే హన ఇతి ణముల్- 67

గ॥ సోఽపి సముపజాతజాగర స్సముత్థాయ సర్వాసు దిక్షు చక్షు ర్విక్షిప
న్నక్షిపాతేనైవ పురోవర్తినం భస్మసాద్విధాయ కిమిద మస్థానే సముప
స్థితమితి చింతయన్ పశ్చాదుపవిష్ట మక్షీణమహిమాన మధోక్షజ
మద్రాక్షీ దస్తౌషీచ్చ

సోఽపీతి॥ ముచుకుందశ్చ సముపజాతజాగరః ప్రబుద్ధః సముత్థాయ ఉత్థితో భూత్వా సర్వాసు దిక్షు దశ దిశాసు చక్షు ర్దృష్టిం విక్షిపన్ ప్రేరయన్ సర్వత్ర పశ్యన్నిత్యర్థః. పురోవర్తినం అగ్రస్థం యవన మిత్యర్థః. అక్షిపాతేనైవ విలోకనేనైవ భస్మసాద్విధాయ భస్మీకృత్వా అస్థానే అయోగ్యస్థానే సముపస్థితం సంప్రాప్త మిదం పురుషదహనం కిమితి చింతయన్ విచారయన్ పశ్చాత్తత్ర ఉపవిష్టం నిషణ్ణమితి వా అక్షీణమహిమానం అఖండితానుభావం అధోక్షజం కృష్ణ మద్రాక్షీత్ అపశ్యత్ అస్తౌషీచ్చ స్తుతిం చక్రే- 68

తథాహి॥ ముచుకుందకృత ముకుందస్తుతిమేవ ప్రతిపాదయతీత్యర్థః. అథ పఞ్చభి శ్లోకై స్తౌతి గుణానిత్యాదిభిః-

శ్లో॥ గుణా నారోప్య త్వయ్యనిశ మసత స్స్తోతృషు కృపా
న లోకేఽన్య న్మత్తః పరతర మితి స్వస్తుతి రపి
వచ స్సర్వం మిథ్యా తవ భవతి దూరం పరిచయా
ద్యశోరాశి శ్చిత్రం తదపి నిరహంకార ఇతి తే-

గుణానితి॥ త్వయి బ్రహ్మణి అనిశం కాలత్రయేఽపి అసతః అవిద్యమానాన్ అపరమార్థభూతానిత్యర్థః. గుణాన్ సత్యకామత్వాదీన్ ఆరోప్య కల్పయిత్వా స్తోతృషు స్తుతిం కుర్వాణేషు కృపా దయా తవ అస్తీతి శేషః- తేషాం నిత్యాభియుక్తానాం యోగక్షేమం వహా మ్యహమితి గీతావచనాదితిభావః- అనేన త్వ మింద్ర స్త్వం చన్ద్ర ఇత్యాద్యత్యన్తాసంభావితేషు వాచాటచాటువాదే ష్వనురజ్యసే ఇతి నిందా చ వ్యజ్యతే. లోకే భువనే మత్తః-పఞ్చమ్యా స్తసిః-మదిత్యర్థః. పరతరముత్కృష్టం అన్యత్ ఇతరత్ వస్తు పదార్థః నాస్తి నవిద్యతే- ఇతి స్వస్తుతిః స్వస్వరూపకథనమపి అస్తీతి శేషః. అహమఖిలోత్కృష్టః మదుపాసనయైవ కైవల్యం నతు క్షుద్రదేవతోపాసనయేతి హితముపదిశసీత్యర్థః. 'మత్తః పరతరం నాన్య త్కించి దస్తి ధనంజ'యేతి వచనాదితి భావః.

అనేన చ ఆత్మశ్లాఘారూపం వికత్థనం వ్యజ్యతే. తవ సర్వంవచః అనన్తవేదరూపం సమస్తవాక్యం జాత్యేకవచనమ్- సర్వాణ్యపి వచాంసీత్యర్థః. దూరం చిరం పరిచయాత్ నిదిధ్యాసనా దిత్యర్థః. మిథ్యాభవతి మృషాభవతి. తస్యాపి జగదన్తః పాతిత్వాదితిభావః. 'జ్ఞానేన జ్ఞేయ మాలోచ్య పశ్చాత్ జ్ఞానం చ సత్యంచే'దితి వచనాత్. అనేన చ నవీనానాం సత్యవాదీ వ ప్రతీయసే పరిచయేన తు మృషాభాషీతి నిశ్చీయసే ఇతి నిందా చ వ్యజ్యతే. తదపి దుష్కీర్తి కారణే సత్యపీత్యర్థః తే నిరహంకారః అహంకారరహితః మాయాఽవశ్యత్వాదితిభావః. ఇతి యశోరాశిం అమితం యశః న తు యత్కించిదిత్యర్థః- అస్తీతి శేషః- చిత్రం అద్భుతమ్. 'పుణ్యైర్యశో లభ్యతే' ఇతి న్యాయాదితిభావః. అత్రదుష్కీర్తికారణేభ్య స్స్వస్తుత్యాదిభ్యః తద్విరుద్ధసుకీర్త్యుదయవర్ణనా ద్విషమాలంకారః. 'విరూపకార్యస్యోత్పత్తి రపరం విషమం మత'మితిలక్షణాత్. స్వస్వరూపప్రకాశనాదీనాం దయాళుత్వప్రఖ్యాపకానాం గుణానాం దోషీకరణాత్ లేశాలంకారశ్చ. 69

శ్లో॥ ఇయం త్వా మాక్రమ్య ప్రథయతు భిదాబుద్ధి మసతీ
సజాతీయాన్ జీవాన్ రచయతు భవద్వేశ్మవిముఖాన్
భవానాస్తే నోవేత్త్యపి విశయ ముత్పాదయతి యం
ప్రియా మాయాస్మాకం తమపహర లాభోఽయ మమితః.

ఇయమితి॥ ఇయ మేషా అసతీ మిథ్యా భూతా తవ ప్రియా ప్రేయసీ వదనపాయినే మాయాప్రకృతిః త్వామాక్రమ్య ఆవృత్య భిదాబుద్ధిః ద్వైతబుద్ధిం ప్రథయతు జనయతు- ఏకమపి బ్రహ్మ మాయావశేన బహుధా జగదాకారేణ ప్రతీయమానత్వాదితి భావః. సజాతీయాన్ చేతనత్వేన బ్రహ్మ సజాతీయాన్ జీవాన్ భవద్వేశ్మవిముఖాన్ త్వత్పదవిముఖాన్ మోక్షదూరానిత్యర్థః. రచయతు కరోతునహిజానపదం దుఃఖ మేక శ్శోచితు మర్హతీతి న్యాయా దేతద్ద్వయం నైవ శోచనీయమితిభావః. తర్హి కిం శోచనీయ మత ఆహ- భవా న్పరమేశ్వర స్త్వ మాస్తే విద్యతే నోవా నవిద్యతే ఇతి యం విశయం సందేహ ముత్పాదయతి జనయతి సంశయాభావే క్షిత్యాదికం సకర్తృకం కార్యత్వాద్ఘటవదిత్యనుమానం నావతరేదితి భావః. తం సంశయ మపహర నాశయ- అయమేవ అమితోఽత్యన్తః లాభః భవతీతి శేషః. జగదీశ్వరోఽస్తీతి నిశ్చయమాత్రేణాపి పాపనివృత్తిసద్భావాదితి భావః. యథోక్తం పంచదశ్యాం: 'పరోక్షం బ్రహ్మవిజ్ఞానం శాబ్దం దేశికపూర్వకం బుద్ధిపూర్వకృతం పాపం కృత్స్నం దహతి వహ్నివ' దితి. మాయాయాః త్వదధీనత్వా దస్మా స్వస్యాః పరాక్రమం తావత్ఖంజయేతి నిష్కృష్టార్థః. వ్యంగ్యార్థస్తు- ఇయ మసతీ దుష్టా తవప్రియా ప్రేయసీ మాయా మాయేతి తస్యా నామ త్వా మాక్రమ్య వశీకృత్వా భిదాబుద్ధిం విభాగేచ్ఛాం ప్రథయతు ఏతైస్సహ నస్థేయం ఆవాభ్యాం పృథగేవ స్థాతవ్యమితి బోధయత్విత్యర్థః. సజాతీయాన్ జీవాన్ సుహృద ఇత్యర్థః. భవద్వేశ్మవిముఖాన్ త్వద్గృహ

పరాఙ్ముఖా౯ రచయతు. రేరే జాల్మాః కుతో మయి దృష్టిం విక్షిపథేత్యేవం తర్జన భర్త్సనాదిభి రుచ్చాటయతీత్యర్థః. సజాతీయానామేవ ఏవమవస్థాయాం విజాతీయానాం పునః కా కథేతి భావః. భవనాన్తే నో వేత్యపి యం విశయ ముత్పాదయతి ఇతరై ర్గృహస్య దుష్ప్రవేశత్వేన తద్వశస్య తవ బహిరాగమనాభావేన చ హేతునా కిమియం క్రూరా పతిమపి జఘానేతి సంశయముత్పాదయతీత్యర్థః. తం సంశయమపహర తదాజ్ఞయా నగరదర్శనవ్యాజేన వా కదాచి ద్బహి రాగత్య జీవా మ్యహమితి జ్ఞాపయేత్యర్థః. అయ మమితో లాభః ఉచ్చాటనేన తావ దస్మాకం న హానిః 'ఆహార స్సర్వజన్తూనాం జన్మనా సహ జాయతే' ఇతి న్యాయేన యేనకేనాప్యుపాయేన యత్ర కుత్రాపి వా జీవనసంభవాత్. ఈదృశహస్తగతస్య తవ జీవనమేవ త్వత్సుహృదాం త్వత్సోదరాణాం చ అస్మాకం మహా౯ లాభః ఇత్యర్థః– 70

శ్లో॥ బద్ధ్వా సుష్ఠుగుణై స్త్రిభి స్తనుభృతః పశ్చాన్మిళద్వేదనా౯
దీనం పాలయ పాహి మామితి ముహు ర్ముక్త్యాశయా క్రోశతః
ముక్తా౯ జీవత ఏవ యద్వితనుషే లాభ స్స ఏవామృతే
యద్దుర్గే పునరేవ పాతయసి తా నన్తేన శోకాయ తత్.

బద్ధ్వేతి॥ తనుభృతః శ్శరీరిణః సుష్ఠు దృఢం త్రిభి ర్గుణై స్సత్త్వాదిభిః బద్ధ్వా పరవశీకృత్య పశ్చాత్ సాంసారికదుఃఖకృతనిర్వేదనానన్తరం మిళద్వేదనా౯ మిళత్ సంభవత్ వేదనం సర్వదా పరమేశ్వర ఏవ శరణీకరణీయ ఇత్యేవంరూపం జ్ఞానం యేషాన్తా౯ అత ఏవ దీనం కృపణం మాం పాలయ పాహి రక్షరక్ష– సంభ్రమా దేకార్థకధాతుద్వయప్రయోగః. ఇత్యేవం ముక్త్యాశయా మోక్షవాంఛయా ముహుః అతిశయేన క్రోశతః స్తువతః తా౯ తనుభృతః జీవతఏవ ప్రాణధారిణఏవ ముక్తా న్వితనుషే కరోషి– జీవన్ముక్తిం దదాసీత్యర్థః. ఇతి యత్ స ఏవ లాభః–విధేయప్రాధాన్యాత్పుంస్త్వమ్– పరమానన్దావిర్భావా జీవన్ముక్తిరేవ లాభ ఇత్యర్థః. అంతే దేహనాశానన్తరం దుర్గే దుర్లభే అమృతే మోక్షే పున ర్భూయః జీవన్ముక్త్యపేక్షయా పునరిత్యుక్తం పాతయసీతి యత్ క్షిపసీతి యత్ ముక్తిం దదాసీతి యదిత్యర్థః. తత్ ముక్తిదానం నశోకాయ– నఞర్థకోఽయం నశబ్దః– అత్యన్తాభావార్థః. నశోకో నశోకః శోకాత్యన్తాభావః తస్మై భవతీతి శేషః. జీవన్ముక్తిదశాయాం క్షుత్పిపాసాదిదుఃఖలేశానువృత్తి రస్తి– విదేహకైవల్యే తు దుఃఖస్యాత్యంతికనివృత్తి ర్భవతీతి మహానయం లాభ ఇతి భావః. వ్యంగ్యార్థస్తు తనుభృతః సుష్ఠు త్రిభి ర్గుణైః రజ్జుభి ర్బద్ధ్వా పశ్చాన్మిళద్వేదనా౯ దృఢబంధేనోత్పన్నవ్యథా౯ అతఏవ దీనం మా పాలయ పాహీతి ముక్త్యాశయా బంధవిమోక్షవాంఛయా క్రోశతః ఉచ్చై ర్విలపతః తా౯ జీవతఏవ ముక్తా౯ వితనుషే ఇతి య త్సఏవ లాభః– మరణాత్ప్రాగ్జీవదశాయాం మోచనం లాభ ఏవేత్యర్థః. అంతే మోచనానన్తరం దుర్గే అగాధే అమృతే జలే

సముద్రాదావిత్యర్థః- పాతయసీతి యత్తదపి శోకాయ న భవతి- సద్యో మరణాదితి
భావః- 71

శ్లో॥ కల్యాణం త్వ మనన్త మాత్మవశయన్ కోశా నసారా న్దద
త్త్వం చాపాతమనోరమాన్ వ్యభజథా జీవాన్యతో మోహయన్
త త్తే మాయిన మాకలయ్య సుచిరా త్త్వా మైక్యకామా త్పునః
ఖిద్యంతే౽నశనాదిభి శ్శ్రుతిహితై ర్న్యాయైశ్చ కేయం కలా-

కల్యాణమితి॥ యతో యస్మాత్కారణాత్ త్వం అనన్త మమితం కల్యాణం శుభం చిదానన్దలక్షణ మాత్మవశయన్ స్వవశం కుర్వన్ అవిద్యానావృతత్వాదితి భావః- జీవేభ్య ఇతి శేషః- అసారాన్ విణ్మూత్రాది దూషితత్వేన అశ్లాఘ్యాన్ ఆపాతమనో రమాన్ మనోహరవదవభాసమానాన్ కనకలతికా వా కిమబలేత్యాది కావ్యాదితి భావః. కోశాన్ అన్నమయాదీన్ పంచకోశాన్ దేహాదీనాం తత్త్వావరకత్వసామ్యా త్కోశత్వేన వ్యవహారః- దదత్ ప్రయచ్ఛన్ 'నాభ్యస్తా చ్ఛతు' రితి నుమ్నిషేధః. అతఏవ మోహయన్ మోహం జనయన్ జీవాన్ వ్యభజథాః విభక్తానకృథాః- త్వమేవ జీవరూపేణ విభక్తో౽భూ దిత్యర్థః. ఆవరణవిక్షేపశక్తిభేదేన ఏకమేవ బ్రహ్మ జీవేశ్వరరూపేణ ద్వేధా విభక్తం సత్ ఏకం సర్వజ్ఞం సచ్చిదానన్దాదిసకలకల్యాణగుణ నిలయం సద్యత్ప్రతిభాతి స త్వమేవ యత్త్వన్యత్ కించిజ్జ్ఞం దుఃఖిత్వాద్యకల్యాణ నిలయం తత్పున స్స్వావరకకోశభేదేన బహువిధా వయమితి భావః. ఏతేన కోశా న్దదత్ వ్యభజథా ఇత్యనేన అమీషాం ఉపాధివశాదేవ భేదో న తు వస్తుత ఇతి సిద్ధమ్. తస్మాత్ యస్మా త్త్వమేవం జీవాన్ వ్యభజథా స్తస్మాత్కారణా దిత్యర్థః తే జీవాః సుచిరా దనేకజన్మభిః అనన్తభవసంచితానన్తసుకృతపరిపాకవశేనేత్యర్థః, మాయినం మహేశ్వరం త్వామాకలయ్య ఆపాతతో జ్ఞాత్వా- ఆఙో౽త్ర ఈషదర్థ బోధకత్వాత్- పునః స్వతో౽భిన్నానామేవ మధ్యే ఉపాధివశా ద్భేదప్రాప్త్యా పున రిత్యుక్తమ్. ఐక్యకామాః త్వయాసహ సాయుజ్య మభిలషన్తః సన్తః అనశనాదిభిః ఉపవాసాదిభిః ఆదిశబ్దేన 'తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేన దానేన తప'సేతి శ్రుతిగతయజ్ఞాదిసంగ్రహః- శ్రుతిహితైః వేదసంవాదిభిః న్యాయైః యుక్తిభిశ్చ న తు దుస్తర్కై- రిత్యర్థః. 'దుస్తర్కాత్సువిరమ్యతాం శ్రుతిమతస్త ర్కో౽నుసంధీయతా' మితి భగవత్పాదవచనాత్. ఖిద్యన్తే క్లిశ్యన్తి. ఇయం కలా విద్యా కా అత్యద్భుతేత్యర్థః. యయా స్వయ మభ్రాన్తః పరాన్ భ్రామయసీతి భావః. వ్యంగ్యార్థస్తు- యతః త్వం అనన్తం కల్యాణం సువర్ణం 'కల్యాణం మంగళే స్వర్ణే' ఇతి భాస్కరః. ఆత్మవశయన్నపహరన్ అసారా న్స్వసారరహితాన్ సువర్ణస్య సర్వస్యాపి త్వయైవాపహృతత్వాదితి భావః- ఆపాతమనోరమాన్ పేటికాదిబహుళ తయా నిస్సీమద్రవిణగర్భత్వేన పరిదృశ్యమానా నిత్యర్థః. కోశాన్ ధనగృహాణి దదత్ అతఏవ మోహయన్ జీవాన్ భ్రాతృజీవా నిత్యర్థః. వ్యభజథాః తత్తస్మాత్ తే

భ్రాతృజీవాః సుచిరాత్ త్వాం మాయినం వంచక మాకలయ్య జ్ఞాత్వా ఐక్యకామా స్సంసృష్టికామాస్సన్తః అనన్తకళ్యాణభాగలాభార్థమితి భావః. అనశనాదభిః ఆదిశబ్దేన నిరోధదారిద్ర్యప్రకటనరోదనాదయో గృహ్యన్తే. శ్రుతిసుఖైః శ్రోత్రసుఖైః శ్రోత్రాణా ముపపన్నతయా ప్రతీయమానై రిత్యర్థః. న్యాయైరితియావత్ ఖిద్యన్తే కేయంకలా కిమిదం చాతుర్య మిత్యర్థః– 72

శ్లో॥ సంత స్త్వాం హృదయే త్రివిక్రమ ఇతి జ్ఞాత్వాపి కిం కుర్వతే
యద్వా నూన మవిద్యయా కిము హితం విస్మారితస్వాత్మనామ్
ప్రాగాక్రమ్య హృదేవ తత్ర చ వశే సర్వం తదాత్మాన మ
ప్యాత్మన్యేవ నిపాత్య తేషు యదహో నామాకృతీ లుంపసి.

సంతఇతి॥ సంతః విబుధాః త్వాం త్రివిక్రమ ఇతి త్రివిక్రమావతారఇతి జ్ఞాత్వాపి యత్కించిదవకాశప్రదానే భిక్షుపాదప్రసారణన్యాయేన సర్వాక్రమణశీల ఇతి జ్ఞాత్వాపీత్యర్థః. వామనీభూయ బలిం పాదత్రయం యాచిత్వా లబ్ధదాన స్త్రివిక్రమీ భూయ తత్సర్వస్వాపహారస్య త్వయా కృతత్వాదితి భావః. కిం కిమర్థం హృదయే మనసి కుర్వతే స్థాపయన్తి 'అంగుష్ఠమాత్రః పురుష' ఇతి శ్రుత్యా అంగుష్ఠ మాత్రం త్వామ్మత్వా త్రివిక్రమమి త్యవిచార్య ధ్యానార్థం స్థాపయన్తీత్యర్థః. యుక్తం చైత దిత్యాహ. యద్వా–అథవా అవిద్యయా అజ్ఞానేన విస్మారితస్వాత్మ నాం ఆవృతస్వరూపాణాం కిము హితం త్వచ్చరణధ్యానా దన్య త్కిం వా హిత మిత్యర్థః. అన్యత్ర అవిద్యయా విస్మారితస్వాత్మనాం మత్తానాం కిము హితం హితాహితజ్ఞానం మత్తానాం కుత ఇత్యర్థః. నూనం ధ్రువమ్–తస్యేదం కర్మణః ఫలమిత్యాహ. ప్రాక్ ప్రథమం హృదేవ మన ఏవ ఆక్రమ్య ధ్యానబలాన్మనః పరమేశ్వరైకతానం భవతీతి పరమార్థః. హృదయరూప మవకాశం కంచి త్కాలం తిష్ఠేతి దత్తమపి స్వవశీకృత్యేతి వ్యజ్యతే. తత్ర హృది వశే ఆధీనేచ సతి సర్వ మశేషం తదాత్మానమపి తం జీవమపి స్వస్మిన్నేవ బ్రహ్మణ్యేవ నిపాత్య పాత యిత్వా స్వసాయుజ్యం దత్వేత్యర్థః. స్వరూపమేవాపహృత్యే తి చ వ్యజ్యతే. తేషు జీవేషు నామాకృతీ నామరూపే లుంపసి నాశయసి. తథా విద్వా న్నామరూపా ద్విముక్తః పరాత్పరం పురుష ముపైతి దివ్య–మితి శ్రుతే రితి భావః. యథా నామాపి నశ్రూయతే తథా సమూల మున్మూలయామాసిథేతి చ వ్యజ్యతే. యద్వా సంతః త్వాం త్రివిక్రమ ఇతి సర్వవ్యాపీతి జ్ఞాత్వాపి హృదయే కిం కుర్వతే 'యత్సర్వభూత దయయా సదలభ్యమైకో నానాజనేష్వవహిత స్సుహృదన్తరాత్మా' ఇతి స్మృత్యా 'సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మే'తి శ్రుత్యాచ సర్వభూతేషు త్వద్బుద్ధ్యా పూజితవ్యేషు సత్సు మనస్యేవ త్వామారోప్య కుతో ధ్యాయన్తీత్యర్థః. 'దహర ముపాసతే య ఋషి వర్త్మసు కూర్పదృశ' ఇతి శ్రుతిగీతయా 'అంగుష్ఠమాత్రః పురుష'ఇతి శ్రుతి మనుసృత్య దహరోపాసకానాం స్థూలదృష్టిత్వస్య ప్రతిపాదితత్వా ద్విదుషాం నేద మేకాన్తసాధన

మితి భావః. ఉపాసకానా మాదా యు క్త మేవేద మిత్యాహ యద్వేతి_అవిద్యావృత స్వరూపాణా మతఏవ భిన్నబుద్ధీనాం సర్వత్ర సమదృష్టే రాదా దుర్లభత్వాద్ధృది కల్పిత భవచ్చరణారవిందధ్యానం తేషాం యు క్త మేవేత్యర్థః. యథా జ్ఞానమార్గేణ భగవత్ప్రాప్తి స్తథానేన భ క్తిమార్గేణాపి భవత్యేవ - కి న్త్వత్ర మార్జారకిశోర న్యాయేన సౌలభ్యమపీత్యాహ ప్రాగిత్యాది_ యే భగవ న్తం హృదా ధ్యాయ న్తి తేషాం హృదయే భగవా న్ స్వయమేవ ఆవిర్భూయ స్వదివ్యవిగ్రహస్య పరమానన్ద రసమయత్వేన తాదృశస్వరూపద్రష్టౄణాం తేషాం ప్రాపఞ్చిక పదార్థవిషయ నైరస్యం జనయిత్వా క్రమేణ తదపి మనో విలాప్య తా న్ ము క్తా న్ కరోషీత్యర్థః. భాగవతే కపిలదేవహూతిసంవాదే స్ఫుటోఽయ మర్థః. వి స్తరభియా తే శ్లోకా అత్ర న ప్రపఞ్చితాః. వ్యంగ్యార్థో వ్యాఖ్యాత ఏవ. 73

శ్లో॥ అపాణి ర్గృహ్ణాసి త్వరిత మపదో ధావసి విదృ
క్ప్రపశ్యస్యశ్రోత్రశ్శ్రవణపటురాలోకనపరః
తవ ప్రాచః ప్రత్యగ్దృగితి కథ మేత త్క థవా
భ్రమంతి బ్రహ్మాద్యా అపి న విదితా స్తత్త్వపదవీమ్.

అపాణిరితి॥ త్వం అపాణిః పాణిరహితస్స న్ గృహ్ణాసి స్వీకరోషి అపదః చరణరహితస్స న్ త్వరితం ద్రుతం ధావసి గచ్ఛసి విదృక్ నేత్రరహితస్స న్ ప్రపశ్యసి సర్వం పశ్యసి అశ్రోత్రః శ్రవణరహితస్స న్ శ్రవణపటుః శ్రవణసమర్థో భవసీతి శేషః_శృణోషీత్యర్థః. 'అపాణిపాదో జవనో గృహీతా పశ్యత్యచక్షు స్సశృణో త్యకర్ణ'ఇతి శ్రుతే రితి భావః. వస్తుతో నింద్రియస్యాపి త త్తదింద్రియసంబంధా త్త త్తద్విషయగ్రహణ మాత్మనో భవతి ఇతి గూఢాభిప్రాయః. ప్రాచః పురాణస్య తవ ఆలోకనపరః దృష్టా ప్రత్యగ్దృక్ జ్ఞానచక్షు ర్భవతీతి శేషః. య స్స్వా న్తర్ముఖ స్స ఏవ త్వాం పశ్యతి న తు బహిర్విషయా స క్త ఇత్యర్థః. ప్రాచః పూర్వదిక్స్థస్య తవ ఆలోకనపరః ప్రత్యగ్దృక్ పశ్చిమదిగ్ద్రష్టా భవతీతి విరోధో వ్యజ్యతే. పూర్వాభిముఖ ఏవ పూర్వదిగ్భవం వస్తు పశ్యతి నతు పశ్చిమాభిముఖ ఇతి ప్రత్యక్షత్వాదితి భావః. ధ్వనితమేవ విరోధం స్ఫుటయతి ఏత త్క థమితి_కథం వై తత్సంగచ్ఛే తేత్యర్థః అస్య ధ్వనేః కవినా స్ఫుటితత్వాదేవ గుణీ భూతత్వం_తేన విరోధాభాసాలంకారః. అథవా_యద్వా బ్రహ్మాద్యా అపి బ్రహ్మేం ద్రాదయోఽపి నవిదితాః అజ్ఞాస్స న్తః - విదేః క ర్తరి క్తః - నఞర్థకేన నశబ్దేనసహ సమాసః. త త్త్వపదవీం బ్రహ్మమార్గ మిత్యర్థః - కాలాధ్వనో రిత్యత్య న్తసంయోగే ద్వితీయా. భ్రమంతి ముహ్య న్తి కిమ్_ త త్త్వస్య దురవగాహత్వాదితిభావః. త్వద్యా థార్థ్యం న కేఽపి విదు రితి పరమార్థః. మాయిన స్తవ అఘటితఘటకత్వా త్త్వం ప్రాగ్ద్రష్టార మపి ప్రత్యగ్దృష్టిం కుర్యాఏవే త్యన్యోభావః. 174

గ॥ ఏవం తార మాశంసితారం ముచుకుందం ముకుంద స్సానంద మభినంద్య
సందాయచ వరం ప్రత్యావ ర్తత మధురా మథరీణసకలరిపుః.

ఏవమితి॥ఏవ ముక్తరీత్యా తార మత్యన్తం ఆశంసితార స్తువన్తం ముచుకుందం సానన్దం సమోదం యథాతథా అభినంద్య శ్లాఘయిత్వా వరం జన్మాన్తరే తవ మత్సాయుజ్యం భూయా. దిత్యేవరూపం సందాయ తస్మై దత్వా అధరీణసకలరిపుః తిరస్కృతసర్వశత్రుః ముకుందః కృష్ణః మధురాం నగరీం ప్రత్యావర్తత ప్రత్యాజగామ. 75

గ॥ అథ ముచుకుందః కందరోదరాన్నిస్సర్య ప్రతిపద్య గంధమాదనం నరనారాయణాశ్రయే బదర్యాశ్రమే సపర్యా మమర్యాదాం మురరిపో రకరోత్.

అథేతి॥ అథ శ్రీకృష్ణనిర్గమనానన్తరం శ్రీకృష్ణనిదేశానన్తర మితి వా ముచుకుందః కందరోదరాత్ గుహాన్తరాళాత్ సకాశాత్ నిస్సర్య నిర్గచ్ఛ్య నిర్గమ్యేత్యర్థః. గంధమాదనంపర్వతం ప్రతిపద్య ప్రాప్యనరనారాయణాశ్రయే నరనారాయణయో రావాసభూతే.బదర్యాశ్రమే మురరిపో ర్విష్ణోః అమర్యాదా ముద్వేలాం సపర్యాం పూజా మకరోత్ చకార. తదాశ్రమభూషణం నారాయణం బహుధా అపూజయదిత్యర్థః_76

గ॥ భగవతి చ యవనానుయాయిన స్తుచ్ఛాం మ్లేచ్ఛా నుచ్ఛిద్య తదీయ మఖిలమపి ద్రవిణం ద్వారకాం నయతిసతి సన్నిధాయ మాగధో విధాయ మకరవ్యూహం మురవైరిణ స్సరణి మరుణత్.

భగవతీతి॥ భగవతి శ్రీకృష్ణే చ యవనానుయాయినః యవనానుసారిణః తుచ్ఛాం క్షుద్రాన్ మ్లేచ్ఛాం జాత్యన్తరీయాన్ ఉచ్ఛిద్య హత్వా తదీయం యవనసంబంధి అఖిలం సర్వమపి ద్రవిణం ధనం ద్వారకాం స్వపురీం నయతి ప్రాపయతిసతి మాగధో మగధానాం రాజా – జనపదశబ్దాదిత్యఞ్ – తస్య రాజన్యపత్యవదితి వార్తికాత్_జరాసంధ ఇత్యర్థః. మకరవ్యూహం మకరాకారో వ్యూహః సైన్యవిన్యాసవైఖరీవిశేషః మకరవ్యూహః తం 'వ్యూహో నా బలవిన్యాసనిర్మాణనికురంబయో' రితి రుద్రః. విధాయ రచయిత్వా మురవైరిణః కృష్ణస్య సరణిం మార్గమరుణత్ రురోధ_ 77

గ॥ విధాయ చ వివిధ మాయోధన మాక్రమ్య చ జాతరూపజాతముపజాతప్రీతి రభిప్రేత్య సమర మరవిందనయనపరిసర మసరత్_

విధాయేతి॥ వివిధం శస్త్రాశస్త్ర్యాదిబహువిధం ఆయోధనం యుద్ధం విధాయ కృత్వా చ జాతరూపజాతం స్వర్ణసందోహ మాక్రమ్య హృత్వా చ ఉపజాతప్రీతిసంజాతానన్దః మాగధ ఇత్యస్యాప్యన్వయః. సమర మభిప్రేత్య యుద్ధ మభిలష్య అరవిందనయనపరిసరం కృష్ణప్రాన్తదేశ మసరత్ యయౌ_ 78

గ॥ భగవానపి తదీయసంరంభ మసహమాన ఇవ సహబలేన చపలం పలాయమానః పవమానవేగః కరవీరపురే నీత్వా నిశీథినీ ముదయతి మయూఖమాలిని గోమంతనామానం సానుమంత మారురోహ_

భగవానితి॥ భగవానపి శ్రీకృష్ణ శ్చ తదీయసంరంభం మాగధాడంబరం అసహమాన ఇవ సోఢు మసమర్థ ఇవ న తు వస్తుతో భగవత ఏవంవిధత్వామితి భావః. బలేన రామేణసహ చపలం ద్రుతం పలాయమానః అపగచ్ఛన్ సన్ అత ఏవ పవమానవేగః వాయుత్వరః వాయువ దతిజవనో భూత్వేత్యర్థః. కరవీరపురే కరవీరాభిధేపత్తనే నిశీథినీం రాత్రిం నీత్వా గమయిత్వా నిశాయా న్తత్ర నివసిత్వేత్యర్థః. మయూఖమాలిని సూర్యే ఉదయతి ఆవిర్భవతి సతి గోమంతనామానం గోమంతాఖ్యం సానుమన్తం పర్వత మారురోహ ఆరోహతిస్మ. మాగధగ్రహణభియేనేతి భావః- 79

గ॥ తత్ర చ ప్రవర్షణాభిధానం గిరిశిఖర మారూఢౌ ఫలమూలాశినౌ వసుదేవనందనౌ జఘృక్షు ర్మాగధ స్సపరివారః పరివవార చ శిఖరిణ మారుహ్యాచ నిలీనౌ వేతావలభమాన సకల మచల మనలసా దచకలత్.

తత్రేతి॥ తత్ర చ పర్వతే ప్రవర్షణాభిధానం ప్రవర్షణనామకం గిరిశిఖరం పర్వతశృంగ మారూఢౌ అధిష్ఠితవన్తౌ గోమన్తపర్వతస్య ప్రవర్షణాభిధః కూటః కశ్చనాస్తి తమారూఢావిత్యర్థః. ఫలమూలాశినౌ ఫలాని మూలాని కందాని చ అశ్నతి ఇతి తథోక్తౌ వసుదేవనన్దనౌ రామకృష్ణౌ కర్మ జఘృక్షుః గృహీతుమిచ్ఛుః అతఏవ సపరివారః సపరిజనః మాగధః శిఖరిణం గోమన్తపర్వతం పరివవార రురోధ చ ఆరుహ్యా చ శిఖరిణ మితి పద మత్రాపి ప్యన్వేతి. నిలీనౌ పర్వతకందరే క్వాపి గూఢచారిణౌ ఏతౌ రామకృష్ణౌ అలభమానః అపశ్యన్ సకలం సర్వ మచలం పర్వతం అనలసాత్ అగ్న్యధీనమ్-తదధీనవచనే ఇతి సాతిః-అచకలత్ అకరోత్. పర్వతే దగ్ధే సతి ఏతౌ దగ్ధౌ భవేతా మిత్యాశయేనేతి భావః- 80

గ॥ యదునందనౌ చ విహాయ హుతవహపరీతం గోమంతం సచమత్కార ముత్పత్య సమతీత్య చ దశయోజనాని సహసా సహసాహసేన సర్వంసహా మావసతామ్-

యదునందనావితి॥ యదునందనౌ రామకృష్ణౌ చ హుతవహపరీతం అగ్నివేష్టితం గోమంతం పర్వతం విహాయ త్యక్త్వా సచమత్కారం సలీల ముత్పత్య ఉడ్డీయ సాహసేనసహ సాహస మాలంబ్య సహసా తూర్ణం దశయోజనాని సమతీత్య అతిక్రమ్య చ సర్వంసహాం భువం ఆవసతామ్ అధిష్ఠితవన్తౌ ప్రాపతు రిత్యర్థః- 81

శ్లో॥ ఆయాతాం ద్వారకా మేతా వతిసంధాయ మాగధమ్
సోఽపి హృష్టః పురీం ప్రాయా న్ముగ్ధో దగ్ధావిమా వితి.

ఆయాతామితి॥ ఏతౌ రామకృష్ణౌ మాగధం జరాసంధ మతిసంధాయ ప్రతార్య ద్వారకాం స్వపురీ మాయాతాం ప్రాపతుః 'ఆఙ్పూర్వకా ద్యా ధాతో ర్లఙ స్తసి రూప మిదమ్'. ముగ్ధో మూఢ స్సోఽపి మాగధ శ్చ ఇమౌ స్వశత్రూ రామకృష్ణౌ

దగ్ధా పర్వతపరీతవహ్నినా భస్మీకృతౌ ఇతి మత్వేతి శేషః అతఏవ హృష్ట స్సంతు ష్టస్సన్ పురీం స్వపత్తనం ప్రియా త్ప్రాప. 82

గ॥ అనంతర మానర్తాధిపో రైవత శ్చతురాననని యోగా న్నిజతనయాం
రేవతీం రౌహిణేయాయ ప్రాయచ్ఛత్.

అనన్తరమితి॥ రామకృష్ణయో ర్ద్వారకాప్రవేశానన్తరమ్ ఆనర్తాధిపః ఆనర్తనామకదే శాధీశః రైవతః తస్య నామేదం చతురాననని యోగా ద్బ్రహ్మణ ఆజ్ఞావశాత్ నిజ తనయాం స్వసుతాం రేవతీం రౌహిణేయాయ బలభద్రాయ ప్రాయచ్ఛ ద్దదౌ. దాణో యచ్ఛాదేశః. 83

శ్లో॥ తామేతుసన్మార్గగతస్స కన్యకాం నరౌహిణేయో విధిచోదనా త్కథమ్
సచిత్ర మత్రైవ నివేశితాశయ శ్చచాల నోత్తుంగగృహాప్తిహర్షితః

తామితి॥ సన్మార్గగత స్సదాచారః సః రౌహిణేయో బలరామః విధిచోదనాత్ బ్రహ్మ శాసనాత్ తాం కన్యకాం కన్యాం రేవతీం కథం కుతో నైతు న ప్రాప్నోతు ఉద్వ హత్వేవేత్యర్థః. చిత్రం త్వేత దిత్యాహ—సః రామః అత్రైవ రేవత్యామేవ నివేశితా శయః దత్తచిత్తః అనురక్త ఇత్యర్థః. ఉత్తుంగగృహాప్తిహర్షితః లోకోత్తరదారలాభేన సంజాతహర్షస్సన్ 'గృహాః పత్న్యాం గృహే స్మృతాః' ఇతి విశ్వః నచచాల ధర్మ మార్గాన్నాచలత్-స్త్ర్యన్తరం నపరిజగ్రాహేత్యర్థః. ఇదం తు చిత్ర మిత్యన్వయః. మహాప్రభోః కృష్ణాగ్రజస్యాస్య ఏకదారత్వం విచిత్రమిత్యర్థః. వ్యంగ్యార్థస్తు-సన్మార్గ గతః నక్షత్రమార్గసంచారీ 'భవాన్యాం తు సతీ స్త్రీ స్యా న్నక్షత్రే తు నపుంసక' మిత్యమర శేషే. స రౌహిణేయో బుధః విధిచోదనాత్ దేవనియోగాత్ తాం కన్య కాం కన్యారాశిం-స్వార్థే కప్రత్యయః-కేణ ఇతి హ్రస్వః-అజన్తత్వా ట్టాప్. కథం నైతు ప్రాప్నోత్యేవేత్యర్థః. ద్వాదశరాశీనామపి భోగ్యత్వావిశేషాదితిభావః. ఉత్తుంగ గృహాప్తిహర్షితః ఉచ్చస్థానప్రాప్త్యా సంతుష్టః స బుధః కన్యారాశి ర్బుధస్య ఉచ్చ ఇతి వరాహమిహిరః. 'అజవృషభమృగాంగనాకులీరాఝషవణిజౌ చ దివాకరాదితుంగా' ఇతి. అత్రైవ కన్యారాశావేవ నివేశితాశయ స్సన్ న చచాల రాశ్యన్తరం నజగామే త్యర్థః. ఇదన్తు చిత్రం. 84

ఏవం రామస్య గృహస్థాశ్రమప్రాప్తి ముక్త్వా అథ కృష్ణస్య తం వక్తు మారభతే.

శ్లో॥ భీష్మకస్య బాలాఽథ గుణైకలోలా విధోః కరేణ గ్రహణం సమైచ్ఛత్
మార్గాద్దురాపస్య సమున్నతస్య స తస్య లిప్సాపి హసాయ తస్యాః.

భీష్మకస్యేతి॥ అథ తతః. గుణైకలోలా గుణేష్వేవాసక్తా సకలసద్గుణనిలయేత్యర్థః. భీష్మకస్య తన్నామకస్య రాజ్ఞః బాలా తనయా రుక్మిణీత్యర్థః. విధోః కృష్ణస్యేతి కర్మణి షష్ఠీ-కరేణ స్వహస్తేన గ్రహణం పీడనం సమైచ్ఛత్ అభిలలాష. కృష్ణం పరిణేతు మియేషేత్యర్థః. యద్వా విధో స్సంబంధినా కరేణ స్వస్య గ్రహణ మైచ్ఛ దిత్యన్వయః. కృష్ణకర్తృకం స్వపరిణయ మైచ్ఛదిత్యర్థః. విధో శ్చన్ద్రస్యేతి చ

ప్రతీయతే. బాలత్వా చ్చన్ద్రం ధర్తు మియేషేత్యర్థః. దురాపస్య దుర్లభస్య సమున్నతస్య లోకోత్తరస్య కృష్ణస్యేతి కర్మణి షష్ఠీ. లిప్సాపి లబ్ధుమిచ్ఛా చ తాదృశకృష్ణకర్తృకాభిలాష ఇత్యర్థః. మౌగ్ధ్యా త్సౌందర్యాద్ధేతోః తస్యాః రుక్మిణ్యాః హాసాయ పరిహాసాయ నాభూత్. లోకోత్తరసౌందర్యాభావే శూర్పణఖాయా రామాభిలాషవదస్యా అప్యుపహాస్యత్వం స్యాదితి భావః. మౌగ్ధ్యాత్ మౌఢ్యా ద్బాలత్వాదితి చ ప్రతీయతే. యద్వా బాలో యః కోఽపి విధుగ్రహణార్థం యతేత తర్హి స పరిహాస్య ఏవ. బాలస్తు న తథా- కిన్తు లీలావిశేషత్వేన తదపి బాలస్య శోభావహమేవేతి భావః.

శ్లో॥ విధు రప్యధిరాజకన్యకాం చకమే కామవిమోహితో హితామ్
స ఘటేత నవేతి సంశయం విధి ముల్లంఘ్య చరన్ కరోతు కిమ్.

విధురితి॥ అథ తతః కామవిమోహితః మదనార్దితః విధురపి కృష్ణశ్చ తాం రాజకన్యకాం భీష్మకతనయాం చకమే కామయాంబభూవ. ఏతేన 'ఏకత్రైవానురాగశ్చే త్తిర్యక్ మ్లేచ్ఛగతోఽపి' వేత్యుక్తలక్షణో రసాభాసదోషో నివృత్తః. - ఉభయో రుభయత్రానురాగవత్త్వకథనాత్- అత్ర రుక్మిణీం కామిత్వా తతః కామవిమోహితోఽభూదితి వక్తవ్యే తద్వైపరీత్యేన కథనా దత్యన్తాతిశయోక్తిః. 'అత్యన్తాతిశయోక్తి స్సా స్యాత్పౌర్వాపర్యవ్యతిక్రమ' ఇతి లక్షణాత్ - ఇతి రత్నావళీకారాః. వస్తుతస్తు రుక్మిణీ సౌందర్యాదిశ్రవణేన కామవిమోహితో భూత్వా అత ఏవ తాం చకమే- న హి అకామహతస్య స్త్రీకామనా క్వాపి దృష్టేతి నాత్ర తదలంకారస్యావకాశః- కిన్తు సాభిప్రాయ విశేషణాత్ పరికరాలంకారః. న హి కామనామాత్రేణేష్టవస్తులాభ ఇత్యాశంక్యాహ- విధిం దైవ ముల్లంఘ్య అతిక్రమ్య చరన్ వర్తమానః దైవస్యాపి నియామక ఇత్యర్థః, సః కృష్ణః ఘటేత మదభిలాష ఇతి శేషః. సిద్ధ్యేత్ వా అథవా నఘటేత నసిద్ధ్యేత్ ఇత్యేవం రూపం సంశయం సందేహం కరోతు కిం నకుర్యాదేవ తస్య అమోఘకామత్వాదితి భావః. రుక్మిణ్యాః కృష్ణే దుర్లభ ఇతి పూర్వశ్లోకేన ప్రతిపాదయిత్వా అధునా కృష్ణస్య రుక్మిణీదుర్లభేత్యర్థద్వారా ప్రతిపాదనాత్ ఉభయో రానురూప్యం వ్యజ్యతే. వ్యంగ్యార్థస్తు- స్వయం విధుశ్చన్ద్రోఽపి రాజకన్యకాం చన్ద్రసుతాం స్వపుత్రీమిత్యర్థః. చకమే- తత్ర హేతుమాహ - కామవిమోహిత ఇతి కామాంధః కిం నకుర్యా దిత్యర్థః. నను కామాంధస్యాపి కథ మీదృశో దురాచార ఇత్యత ఆహ- విధిం శాస్త్ర ముల్లంఘ్య చరన్ సః ఘటేత నవేతి సంశయం స్వసుతాకామనా యుక్తా వా నవేతి సందేహం కరోతు కిమ్- విధినిషేధలంఘినః పాపిష్ఠాః కిం కిం నకుర్యు రితి భావః. యద్వా- విధి ముల్లంఘ్య చర న్నిత్యనేన ఇతః ప్రాక్తనం గురుదారసంభోగం వ్యజ్యతే. విధి ముల్లంఘ్య గురుదారానేవ యో యభితవాన్ తస్య స్వసుతాకామనం కియదితి భావః. అథవా విధిం బ్రహ్మాణముల్లంఘ్యేత్యర్థః. యథా విధి స్స్వసుతాం రమయామాస తథా చన్ద్రోఽపీతి కృత్వా సప్రిష్టా స్వీకృతోఽయ మాచారో న పూజ్యానాం

దురాచార ఇతి భావః. అన్యోఽప్యర్థః ప్రతీయతే- కామవిమోహితో విధు ర్విష్ణురపి తాం అథ రాజకన్యకాం ధరా న భవతీ త్యధరా సముద్రః తజ్జాం కన్యాం లక్ష్మీ మిత్యర్థః. చకమే కేనచిత్కారణేన లక్ష్మీ ర్విష్ణువక్షస్స్థల ముత్సృజ్య సముద్రా దుదభూత్తాం పున ర్విష్ణురేవ చకమే ఇతి భాగవతకథాత్రానుసంధేయా. సః లక్ష్మ్యాం విష్ణో రభిలాషః ఘటేత వా నవా యుక్తం వా నవేతి సంశయం విధి ముల్లంఘ్య చరన్ బౌద్ధో జనః కరోతు కిమ్- అప్రత్యక్షాణాం విష్ణ్వాదీనాం తన్మతే అసత్యత్వాత్-కిన్తు ఆస్తికః కురుతే. కుతః యస్య శ్రమ స్తస్యైవ ఫల మితిన్యాయాత్. దేవాసురస్వీకరణయోగ్యా మిమాం విష్ణు శ్చకమే ఇత్యయుక్తమ్. అవాప్తసమస్త కామస్య భగవతః స్త్రీకామనా సుతరా మయుక్తేతి నేయ మపూర్వా- కిన్తు తత్పత్నీ లక్ష్మీరేవేతి స్వపత్నీకామనా యుక్తైవ. దేవాసురపర్వతాదిషు ప్రవిశ్య స్వస్యాపి మంథకత్వా దతిశ్రమవతో విష్ణో రేతత్కామనా యుక్తైవ. బ్రహ్మణోఽపి లీలయా భక్తానుగ్రహార్థం వా స్త్రీకామనా ప్యుచితైవ-ఇత్యేవ మాస్తికో విచారయతీతి భావః సర్వమేత స్మదీయా యాం రమాపరిణయాభిధాయాం కృతౌ ద్రష్టవ్యమ్- 86

గ॥ ఏవం పరస్పరగుణాకర్ణననిర్ణీత సంపర్కయో రుక్మిణీవనమాలినోః ప్రతికూలచారిణో రుక్మిణ శ్శిశుపాలగతాశయస్య హృదయనివేదనాయ రుక్మిణీ కమపి సందేశహర మాప్తతర మగ్రజన్మాన మను మధుసూదనం ప్రాహిణోత్.

ఏవమితి॥ ఏవం పరస్పరగుణాకర్ణనేన అన్యోన్యగుణశ్రవణహేతునా నిర్ణీతసంపర్కయోః నిశ్చితబంధయోః సర్వథా రుక్మిణీ మహ ముద్వహిష్యామి సర్వథా కృష్ణమేవాహ ముద్వహిష్యామి- ఇత్యేవం దృఢనిశ్చయయో రిత్యర్థః. రుక్మిణీ వనమాలినోః రుక్మిణీకృష్ణయోః ప్రతికూలచారిణః ప్రతికూలాచరణశీలస్య యద్వా- రుక్మిణీ వనమాలినోః పరస్పరగుణాకర్ణననిర్ణీతసంపర్కయో స్తయోః ప్రతికూలచారిణ ఇతి వా అన్వయః- ప్రాతికూల్యమేవ ప్రకటయతి- శిశుపాలగతాశయస్యేతి- శిశుపాలాయ మత్సోదరీం దాస్యామీత్యేవం శిశుపాలాసక్తచిత్తస్యేత్యర్థః. రుక్మిణః స్వాగ్రజస్య హృదయనివేదనాయ అభిప్రాయప్రకటనాయ రుక్మిణీ ఆప్తతరం మత్యాప్తం సందేశహరం హరతి నయతీతి హరః సందేశస్య వాచికస్య హరః తం కమపి కంచి దగ్రజన్మానం బ్రాహ్మణం అను మధుసూదనం కృష్ణ ముద్దిశ్య ప్రాహిణోత్ ప్రేషయామాస. 86

శ్లో॥ శ్రుత్వైవ సందేశ మథ ప్రియాయా శ్శౌరి ర్ద్విజా ద్భావిన మన్వభూత్ప్రాక్
సర్వస్వ ముద్వాహమహోత్సవస్య నిరీక్షణం కిం త్వవశిష్ట మస్యాః.

శ్రుత్వేతి॥ అథ తతః శౌరిః ద్విజాద్బ్రాహ్మణాత్సకాశాత్ ప్రియాయాః రుక్మిణ్యాః స్సందేశం శ్రుత్వా నిశమ్య భావినం భవిష్యన్తం ఉద్వాహమహోత్సవస్య వివాహోత్సవస్య సర్వస్వం సర్వసారం ప్రాగేవ పూర్వమేవ అన్వభూత్ అనుభూతవాన్.

వివాహే జాతే యథా హర్ష రోమాంచాదికం భజతే తథా అధునైవ కృష్ణో భేజే ఇత్యర్థః. స్వస్యామోఘసంకల్పత్వాత్. తస్యాశ్చ స్వస్మిన్నేవ అనురక్తత్వా ద్వివాహం జాతప్రాయం మేనే ఇతి పరమార్థః. కిన్తు అస్యాః రుక్మిణ్యాః నిరీక్షణ మవలోకన మవశిష్టం శేషీభూతం- అత్ర నిరీక్షణాత్ప్రాగేవ ఉద్వాహమహోత్సవ ఆసీదితి వర్ణనాత్ అత్యంతాతిశయోక్తిః. 87

గ॥ అథ సందేశహారేణ మహీసురేణ యదునందనా వతివినతానందనం
స్యందనమాసేదివాంసౌ దివసేనైకేన సపరివారౌ కుండినగర మగమతామ్.

అథేతి॥ అథ తతః సందేశహారేణ సందేశహారిణా మహీసురేణ బ్రాహ్మణేనసహ అతి వినతానన్దనం అతిక్రాన్తగరుడం తతోఽపి వేగవదిత్యర్థః. స్యందనం రథ మాసేది వాంసౌ ఆరూఢౌ-సహయోగాభావేఽపి కృద్ధో యూనేతి జ్ఞాపనా త్తృతీయా- యదు నందనౌ రామకృష్ణౌ సపరివారౌ సపరిజనౌ సన్తౌ ఏకేన దివసేన దినేన-అపవర్గే తృతీయేతి తృతీయా- కుండినగరం భీష్మకస్య రాజధానీ కుణ్డినమ్ తదితినగరం పత్తనం అగమతాం యయతుః. 88

గ॥ తదైవ చేదిపతి రపి స్వగృహ్యైః స్సాల్వజరాసంధాదిభిస్సహ రుక్మిణీమేవ
పరిణేతుకామః కుండినగర మగమత్.

తదేతి॥ తదైవ కృష్ణాగమనసమకాలమేవ చేదిపతి శ్శిశుపాలోఽపి రుక్మిణీమేవ పరిణేతుకామః పరిణేతు ముద్వోఢుం కామోఽభిలాషో యస్య స తథోక్తస్సన్ స్వగృహ్యైః స్వపక్షస్థైః సాల్వజరాసంధాదిభిః సాల్వజరాసంధప్రముఖైస్సహ కుణ్డిననగర మగమత్ ప్రాప. 89

శ్లో॥ అత్రాన్తరే సోత్కలికేఽపి శౌరౌ విశంక్య వైమత్య మఖిద్యతైషా
స్వతో విధావ స్త్వనుకూలభావ స్సబ్రాహ్మణా కేన వినా వగమ్యః.

అత్రేతి॥ అత్రాన్తరే అస్మిన్ సమయే సోత్కలికే సోత్కంఠేఽపి శౌరౌ కృష్ణే వైమత్య మనంగీకార మాశంక్య శంకిత్వా హరి ర్మాం నాంగీచకార కిమిత్యాశంక్యేత్యర్థః. ఏషా రుక్మిణీ అఖిద్యత ఖిన్నాభూత్. నను య స్స్వయమేవ రుక్మిణీం చకామే తస్య కుత స్తస్యాం వైమత్యం స్యా దిత్యత ఆహ - విధౌ కృష్ణే స్వతః పరప్రేరణాం వినైవ అనుకూలభావః ఆనుకూల్య మస్తు సః అనుకూలభావః బ్రహ్మణా వినా బ్రాహ్మణమృతే కేన పుంసా అవగమ్యః జ్ఞేయః- యథా రుక్మిణీ కృష్ణం కామయతే తథా కృష్ణోఽపి రుక్మిణీమితి సందేశహారో జానాతునామ- శ్రీకృష్ణేన స్వవిరహస్యాపి తత్పురతః ప్రపఞ్చితత్వాత్-అన్యస్య తు కథం తజ్జ్ఞానం తస్మాత్ రుక్మిణ్యా స్సంశయ స్సాధీయా నేవేతిభావః. ఉత్తరార్ధేత్విదం వ్యంగ్యం- విధౌ బ్రహ్మణి స్వతోఽనుకూలభావోఽస్తు నామ రుక్మిణీ కృష్ణసంపర్కానుకూలఏవ విధిరప్యస్తునామ-సతు బ్రహ్మణా స్వేన వినా కేనావగమ్యః బ్రహ్మానుకూల్యం బ్రహ్మైవ వేద నత్వితరః ఇతరస్తు ఫల

ద్వారా విధిసంకల్ప మనుమిమీతే ఇతి భావః. బ్రహ్మసంకల్పజ్ఞానాభావా ద్రుక్మిణ్యా స్సంశయ స్సమీచీన ఏవేతి ధ్వన్యాశయః- 90

గ॥ తదను ద్విజన్మాపి సత్వర మాపత్య యదుపతి రుపనత ఇతి నివేదయితు మంతఃపుర మవజగాహే.

తదన్వితి॥ తదను తతః ద్విజన్మాపి బ్రాహ్మణోఽపి సత్వరం ద్రుత మాపత్య ఆగత్య యదుపతిః కృష్ణః ఉపనత ఆగత ఇతి నివేదితుం జ్ఞాపయితుం అన్తఃపురం రుక్మిణీవాస గృహ మవజగాహే వివేశ. 91

శ్లో॥ ఆలోకమాత్రా ద్విజరాజ ఏనా మనందయ ద్రాజసుతాం తత స్సా
కృతా త్సవిత్రా రుచిభంగకృత్యా త్త్రతాసనో మందతనూజభాజా.

ఆలోకేతి॥ తతః అన్తఃపురగమనానన్తరం ద్విజరాజః సందేశహారో బ్రాహ్మణః ఆలోకమాత్రా ద్దర్శనమాత్రాదేవ ఏనాం రాజసుతాం రుక్మిణీ మనన్దయత్ ఆనన్దయామాస - కార్యసిద్ధిసూచకబ్రాహ్మణముఖవికాసాదిదర్శనేనైవ సంతుష్టే త్యర్థః. సా రుక్మిణీ మందతనూజభాజా మందో మూఢ స్తనూజ స్సుతః రుక్మీతి యావత్- తద్భాజా తమనుగతేన సవిత్రా పిత్రా భీష్మేణ కృతాత్ చికీర్షితా దిత్యర్థః. రుచిభంగకృత్యాత్ రుచి రిచ్ఛా తస్యా భంగః విఘాతః తస్య కృత్యం క్రియాకరణమితి యావత్ - తస్మాత్ స్వాభిలాషవైయర్థ్యకరణా దిత్యర్థః. శిశుపాల సమర్పణరూపాదతి భావః - యద్వా రుచేః స్వాభిలాషస్య భంగో యస్మిం స్తత్ రుచిభంగం తచ్చ తత్కృత్యం కార్యం తస్మాదితి సమాసః. నత్రతాస నబిభేతిస్మ. భగవదాగమన నిశ్చయా దితిభావః. వ్యంగ్యార్థస్తు- ద్విజరాజ శ్చన్ద్రః ఆలోకమాత్రా త్ప్రకాశమాత్రా ద్రాజసుతాం స్వతనయా మనన్దయత్. తత స్సా చన్ద్రసుతా మంద తనూజభాజా మంద శ్శనిః సఏవ తనూజ స్తద్భాజా శనినా పుత్రవతేత్యర్థః. సవిత్రా సూర్యేణ కృతాత్ రుచిభంగకృత్యాత్ తేజోనాశకరణాత్ సూర్యస్యపురత శ్చన్ద్రస్య నిస్తేజస్కత్వాదతి భావః. నత్రతాస-భీత్రార్థానా మితి పఞ్చమీ- చన్ద్రసుతా రవిప్ర భయా నిస్తేజస్కం పితర మవలోక్య ఖిన్నాసతీ తద స్తమయానన్తర ముదితస్య చన్ద్రస్య ప్రకాశదర్శనేన సంతుష్టేతి నిర్గళితార్థః. అన్యోఽప్యర్థః ప్రతీయతే - ద్విజరాజో హంసః ఆలోకమాత్రాదేవ ఏనాం రాజసుతాం దమయన్తీ మనన్దయత్ హంసం దృష్ట్వా తద్రూపసంభ్రమవిమోహితా తం గృహీతుం దమయన్తీ ఇయేషేతి భావః. తతః సా తాదృశస్వర్ణపక్షహంసగ్రహణైకలోలుపేత్యర్థః. మందతనూజ భాజా సవిత్రా సూర్యేణ కృతాత్ రుచిభంగకృత్యాత్ ఆతపసంచారేణ సుకు మారం శరీరం మ్లాయతే ఇతి భావః. నత్రతాస శ్రమమపి నగణయామాసేతి భావః. 92

శ్లో॥ సుదృశో ద్విజత శ్శ్రుత్వా హరే రాపాతధీ రభూత్
తేనైవ పరమానందం భేజే సాక్షాత్కృతే రివ.

సుదృశఇతి॥ సుదృశో రుక్మిణ్యాః ద్విజతః బ్రాహ్మణాత్ - (బ్రాహ్మణస్యేతి షష్ఠీవా వాక్య మితిశేషః-శ్రుత్వా హరేః కృష్ణస్యాపాతధీః ఆగమనబుద్ధి రభూత్ బ్రాహ్మణ వాక్యేన హరిరాయాతీతి నిశ్చికాయేత్యర్థః. సా ఇతి కర్తృపదస్య శేషః. తేనైవ శ్రవణేనైన సాక్షాత్కృతేరివ హరిసాక్షాత్కారాదివ పరమానన్ద మతిరోషం భేజే ప్రాప- ఆప్తవాక్యం ప్రత్యక్షసదృశం హీతిభావః. వ్యంగార్థస్తు- సుదృశో విబుధస్య అధీతవేదత్వేన వేదాన్తశ్రవణాయోగ్యస్య ఇత్యర్థః. ద్విజతో బ్రాహ్మణాత్ శ్రుత్వా శ్రోతవ్యో మంతవ్య ఇతి శ్రుతివిహితం గురూపసదనపూర్వకం శ్రవణం కృత్వేత్యర్థః. హరేః పరమాత్మనః ఆపాతధీః ఆపాతజ్ఞాన మభూత్-మననసిదిధ్యాసనో త్తరకాలికత్వాన్నిశ్చయజ్ఞానస్యేతి భావః. అత్ర యద్యపి శ్రుత్వా అభూదిత్య నయో స్సమానకర్తృకత్వాభావాత్ సమానకర్తృకయోః పూర్వకాలే ఇతి క్త్వాప్ర త్యయోఽనుపపన్నః-తథాపి శ్రవణస్య ఆపాతజ్ఞానభవనస్య చ ఉభయో స్సమాన కర్తృకత్వసత్త్వా త్కథంచి త్తదుపపత్తి ర్బోధ్యా. తథా చ మాఘః :- "అకృత్వా హేలయా పాద ముచ్చై ర్మూర్ధసు విద్విషాం - కథంకార మనాలంబా కీర్తి ర్ద్యా మధిరోహ"తీతి. తేనైవ శ్రవణమాత్రేణైవ సాక్షాత్కృతేరివ బ్రహ్మసాక్షాత్కారాదివ పరమానన్దం భేజే ప్రాప. స ఇతి కర్తృపదస్య శేషః. 93

గ॥ అథ విదర్భాధిపతి ర్వసుదేవసుతౌ నిజదుహితు రుద్వాహమహోత్సవ విలోకనలాలసతయా సమాసేదివాంసా వవధారయన్ ప్రత్యుద్గమ్య విధినా సమారాధ్య నగరబాహ్యోద్యానే న్యవేశయచ్చ.

అథేతి॥ అథ తతః విదర్భాధిపతి ర్భీష్మః వసుదేవసుతౌ రామకృష్ణౌ నిజదుహితుః స్వపుత్ర్యాః ఉద్వాహమహోత్సవస్య వివాహోత్సవస్య దర్శనే అవలోకనే లాల సతయా ఆసక్త్యా సమాసేదివాంసౌ ఆగతౌ అవధారయన్ జానన్ ప్రత్యుద్గమ్య ప్రత్యుద్గమనం కృత్వా విధినా యథాశాస్త్రం సమారాధ్య అర్ఘ్యాదిభిః పూజయిత్వా సజాతీయబుద్ధ్యా - న తు పరమేశ్వరబుద్ధ్యేతి బోధ్యమ్. అన్యథా స్వసుతాప్రదాన ప్రాతికూల్యాసంభవాత్. నగరబాహ్యోద్యానే పురబాహ్యావనే న్యవేశయచ్చ ప్రవేశయామాస. 94

గ॥ తదైవ చేదిరాజతనూజం జామాతరం మన్వాన స్సమపూజయన్నగర మంతరా న్యవేశయచ్చ.

తదేతి॥ తదైవ చేదిరాజతనూజం శిశుపాలం జామాతరం దుహితుః పతిం మన్వానః చింతయన్ సమపూజయత్ పూజయామాస. వివాహారంభే జామాతుః పూజనం ప్రసిద్ధమ్. నగరమన్తరా పత్తనస్యమధ్యే న్యవేశయచ్చ నివేశయామాస. 95

శ్లో॥ దమఘోష విదర్భేశౌ తతో నిజతనూజయోః

అంగమంగళకర్మాణి స్వైరచీకరతాం జనైః.

దమఘోషేతి॥ తతః దమఘోష విదర్భేశౌ శిశుపాలస్యపితా దమఘోషః విదర్భేశో

భీష్మః తౌ స్వైః స్వీయైః జనైః పరిచారకైః నిజతనూజయోః తనూజశ్చ తనూజా చ తనూజౌ - పుమాంస్త్రియేత్యేకశేషః - నిజౌ స్వీయా చ తౌ తనూజౌ చ నిజతనూజౌ తయోః స్వసుతయోః అంగమంగళకర్మాణి వివాహాంగభూతాని స్వస్తివాచనకాదీని అచీకరతాం కృతవన్తౌ. 96

గ॥ ఆశ్చర్యమేతత్॥

ఆశ్చర్యమితి॥ ఏతద్వక్ష్యమాణ మాశ్చర్యం చిత్రమ్. తదేవ దర్శయతి -

శ్లో॥ న చేదిభర్తు శ్శ్రుతిమంత్రజాపి శుభోత్తరా కౌతుకధారణాభూత్
ద్విజన్మనో లౌకికమంత్రతోఽపి సిద్ధా భవత్సైవ శుభాయ శౌరేః.

నేతి॥ చేదిభర్తు శ్శిశుపాలస్య శ్రుతిమంత్రజాపి వేదమంత్రకృతాపి కౌతుకధారణా కౌతుకబంధాఖ్యః కర్మవిశేషః కుతూహలితా చ శుభోత్తరా శుభోదర్కా నాభూత్. శౌరేః కృష్ణస్య ద్విజన్మనో బ్రాహ్మణస్య లౌకికమంత్రతః గుప్తవాదాత్ భాషానిర్మితకృతకమంత్రాచ్చ సిద్ధా జాతా సైవ కౌతుకధారణైవ శుభాయ వివాహరూపభవ్యాయ అభవత్ బభూవ· వేదమంత్రసిద్ధకౌతుకకర్మబంధ శ్శుభాయ నాభూత్. భాషానిర్మితకృతకమంత్రసిద్ధకౌతుకకర్మబంధస్తు శుభాయాభూదితి విరోధః. వేదమంత్రశ్రవణజన్యం శిశుపాలకుతూహలిత్వం శుభాయ నాభూత్ బ్రాహ్మణ సందేశసిద్ధకృష్ణకుతూహలిత్వన్తు శుభాయాభూదితి పరిహారః. విరోధాభాసాలంకారః. 97

గ॥ సమనంతర మనర్గళ మంగళతూర్యరవముఖరితేషు హరిన్ముఖేషు దుర్వార పరివారవారవరవర్ణినీ గళవిగళదమలకలగీతవాచాలితేషు దిగంచలేషు నానావిధోపహారహారిణీషు విపణిశ్రేణీషు సమీరితాలోకశబ్దేషు సకలాలోకకలోకేషు వర్షధరప్రాయపురుషశతపరివృతా సమధిగతవివిధాయుధ యోధయూధవలయితా శచీవ హరిపరాయణా స్వాహేవ కృష్ణవర్త్మ దత్తచిత్తా సంయమినీవ జీవితేశహృదయా తామసీవ నిరంతరాశ్రిత పుణ్యజనైకలబ్ధా భార్గవీవ భువనాధిపానురక్తా సదాగతిరివ ప్రియస్పర్శ నాభిలాషిణీ సర్వసంపదివ మనుష్యధర్మానువర్తినీ పార్వతీవ వృషాకపి ప్రణయినీ భారతీవ విధ్యానుకూల్యకామా ఛాయేవ పద్మాప్తాభిలాషిణీ రోహిణీవ విధుసంగమాభిలాషిణీ తారేవ కమనీయధిషణా దేవసేనేవ కౌమారవిభ్రమప్రణయినీ రతిరివ కందర్పవశగా ద్రుపదాత్మజేవ ధర్మానురక్తా సుభద్రేవ పార్థకామవర్జితా చిత్రాంగదేవ ప్రియవిజయాభిలాషిణీ ఇళేవ బుధశ్లాఘనీయా సతీవ తాతానభిమతపతికాముకా చ ఊర్మిళేవ రామానుజానురక్తా దేవయానీవ కమనీయకచాఽహల్యేవ క్లప్తాతిరిక్త పతికాముకాపి మూర్తేవ పాతివ్రతీగతిరామణీయకేన హంససమీపజగమిషయా చ హంసగామినీ ధృతహారిద్రవసనతయా మాధవానురక్త

తయా చ పీతాంబరప్రణయినీ సత్యకామతయా హరివాఞ్ఛయా
చాచ్యుతకామా మంజీరమంజుళశింజితానురంజితతయా జలజవిజిగీషయా
గర్జదివ పదయుగళ మధివసుంధర మర్పయంతీ తపఃప్రభావసంభూత
జంగమభావమివ రంభాస్తంభయుగళ మూరుయుగళ మాకలయంతీ
కాంచీపదతయా తపస్సిద్ధిక్షేత్రమివ మదనస్య నితంబబింబ మవలంబ
మానా తదంగనిర్మాణసమయే కృతలంబోదరా నాదరేణ విధినా
విస్మృత మవలగ్నం బిభ్రాణా హృదయేశయస్యాంగజమతఙ్గజస్య జగతీ
ధరవిలంఘిషయా పురఃప్రసారితముఖస్య కుంభానుకారిణా కుచయుగ
ళేన శుండాదండానుకారయా రోమరేఖయా చ శోభమానా వదనేందు
సేవనాయ సముపసతయా నక్షత్రమాలయేవ నక్షత్రమాలావలయితగళ
ప్రదేశా తిరస్కృతచంద్రతాయామపి వస్తుత స్సుధాంశుసోదర మిదమితి
దుష్కీర్తిమివ రత్నాయేవ స్వీకృతజన్మాంతరేణ వదనా దరవిందేన లోభ
నీయా ప్రథమం మధుమాత్రవైరిణా తత స్సర్వథా సముజ్ఝితమధురేణ
హరిణాపి స్పృహణీయమాధురీధురీణ మధరం బిభ్రాణా బింబాధర
మాధురీ సమభ్యసనాయ సముపస్థానీయేన సుధాబిందునేవ నాసామౌక్తి
కేనాలంకృతా అపరిపూర్ణేన వదనసౌందర్యసాగరసేతునేవ నాసికయా
విరాజమానా మధుపసోదరతయా శ్రుతివిలంఘననిర్విశంకేన నయన
యుగళేనాలంకృతా కిన్నరేశప్రతారణేన ముకుందాభిధకళ్యాణనిధివిలో
కనానుకూలం సిద్ధాంజనమివ మృగమదతిలక మళికదేశే బిభ్రాణాఽను
భూతసీమంతకర్మశ్రుతియువతీగర్భకుమారావిర్భూతం వాలజాలం శిరసా
శ్లాఘయమానా విద్యుదివ ప్రావృషేణ్యాం నీలమమృతముచ మనువర్త
మానా తారకేవ విష్ణుపదలోలా చంద్రికేవ కువలయామోదినీ
వాసరలక్ష్మీరివ రాజమండలమలినీకరణోత్సుకా దీపశిఖేవానంతస్నేహ
నిక్షేపయోగ్యా కల్పలతేవ విగతాదరణీయపల్లవానుషక్తా కామదుఘేవ
గోవిందాధీనజీవనాచింతా మణిరివాభీష్టస్పర్శనబద్ధాదరా అమృతధారే
వావశ్యంభావి విష్ణురథాపహారా సిద్ధరసలహరీవ జాతరూపౌన్నత్య
లాలసధన్యజనైకలభ్యా దివ్యౌషధిరివ సకలాంగజరుజాపహారిస్పర్శా
కుముదినీవ విధుస్పృహణీయపుష్పోద్గమా రత్నమయమేఖలేవ కల్యాణ
సంబద్ధా మణిమంజరీవాలంబితగుణగణా రత్నమాలేవాంతరావేశిత
నాయకరత్నా శాంతిరివ హరియోగానుకూలా కరుణేవ పరసుఖావహా
క్షమేవ పురుషోత్తమనిర్వాణహేతుభూతా శ్రద్ధేవ పురుషోత్తమకృత
సకలేష్టసాఫల్యసంపాదికా ముక్తి రివ విబుధశ్లాఘనీయా తీర్థయాత్రేవ
శిశుపాలదురవాపా సురభిరివ గదాధరభీరుభావోచితా భాగీరథీవ జగతీపతి

తపోలభ్యా యమునేవ కృష్ణగుణప్రణయినీ సరస్వతీవ విశ్వంభరాంతర్గత జీవనా కవేరతనయేవ చోళదేశగతమధురతరపయోధరా సరయూరివ హంసావాసమానసప్రసృతసర్వతోముఖసంభ్రమా విరజేవ వైకుంఠ సమీపగామినీ తుంగభద్రేవ మధురతరసర్వతోముఖాటోపా కుసుమ మంజరీవాళికదంబకరంచితా కీర్తిరివ సుఖస్వరూపా సుకృతపరంపరేవ హరిప్రీతిజనకా భగవతీ భీష్మతనయా స్వయమేవ సర్వమంగళోపాసితాపి సర్వమంగళా ముపాసితు మన్తఃపురతః పురతో నిర్గత్య భవానీభవన మభజత.

సమనన్తరమితి॥ సమనన్తరం అంగమంగళనిర్వహణానన్తరం హారిన్ముఖేషు దిఙ్ముఖేషు అనర్గళేన ఉద్వేలేన మంగళతూర్యరవేణ మంగళార్థతూర్యధ్వనినా ముఖరితేషు శబ్దితేషు సత్సు దిగంచలేషు దిగంతేషు పరివారభూతాః వారవరవర్ణిన్యః పరివారవారవర్ణిన్యః దుర్వారాః అమితాః పరివారవర్ణిన్యః పరిజనభూతవేశ్యాంగనాః తాసాం గళేభ్యః కంఠేభ్య స్సకాశాత్ విగళద్భి ర్నిర్గచ్ఛద్భిః అమలైః స్వరదోషరహితైః కలగీతైః మధురగానైః వాచాలితేషు ముఖరితేషు సత్సు విపణిశ్రేణీషు ఆపణసంఘేషు నానావిధై ర్బహువిధై రుపహారై ర్బలిభిః వస్తుసంఘై రిత్యర్థః. హారిణీషు మనోహరాసు - యద్వా - నానావిధానా ముపహారాణాం హారాః స్సమూహా ఏవ హారాః స్రజో యాసా న్తాసు- అత ఇనిః ఋన్నేభ్యో జీప్. సతీసు సకలాలోకకలోకేషు సర్వద్రష్టృసంఘేషు సర్వద్రష్టృజనేష్వితివా - సమీరితాలోకకశబ్దేషు ఉక్తజయజయ శబ్దేషు సత్సు భగవతీ షాడ్గుణ్యనిలయా భీష్మతనయా రుక్మిణీ స్వయమేవ సర్వమంగళోపాసితాపి సర్వమంగళైః సర్వమంగళయా పార్వత్యేతి చ ఉపాసితా సేవితా సత్యపి సర్వమంగళాం పార్వతీ ముపాసితుం సేవితుం-విరోధాభాసాలంకారః. అన్తఃపురాత్ గర్భగృహాత్ తతః పురతః పత్తనాశ్చ నిర్గత్య నిర్గమ్య భవానీ భవనం పార్వతీసదనం అభజత ప్రాప ఇత్యన్వయః. భీష్మతనయామేవ వర్ణయతి- వర్షధరప్రాయేణ షండతుల్యేన 'షండో వర్షధర స్తుల్యా' విత్యమరః. అన్తఃపురరక్షిణోహి కంచుకినః ఛిన్నవృషణత్వా న్న స్త్రియో న పురుషాః కిన్తు షండా ఏవ. తత్రాపి న కేవలం షండాః షండానాం వృషణచ్ఛేదాభావాత్. అత ఉక్తం వర్షధర ప్రాయేతి-పురుషశతేన అపరిమితపురుషైః పరివృతా పరివేష్టితా సమధిగతవివిధాయుధైః ధృతబహువిధాయుధైః యోధయూథై ర్భటసంఘై ర్వలయితా వేష్టితా రక్షార్థమితిభావః. శచీవ ఇంద్రాణీవ హరిపరాయణా కృష్ణాసక్తా ఇన్ద్రాసక్తేతి చ-స్వాహేవ అగ్నిభార్యేవ కృష్ణవర్త్మదత్తచిత్తా శ్రీకృష్ణమార్గన్యస్తదృష్టిః ఏతావతాపి కుతో నాజగామ కృష్ణ ఇతి తన్మార్గమేవ పశ్య న్తీత్యర్థః.అగ్నిగతహృదయేతి చ-సంయమినీవ యమపత్నీవ జీవితేశహృదయా జీవితేశః ప్రాణేశః కృష్ణః తత్ర హృదయం మనో యస్యా స్సా-అత్ర గద్యే ప్రాయశః ఉక్తమేవార్థం భంగ్యన్తరేణ పునరుచ్యతే- ఔపమ్యార్థ

మిత న తత్ర పునరుక్తి దోష శ్శంక్యః- విచ్ఛిత్తి విశేషసద్భావాత్- యమచిత్తేతిచ- 'జీవితేశో యమేపి' చేతి రత్నకోశః. తామసీ నిఋతేః పత్నీ సేవ నిరన్తరాశాశ్రితేణ గాఢానురాగవతా పుణ్యజనేన సుకృతినా ఏకేన కృష్ణేనైవేత్యర్థః. లభ్యా లబ్ధుం శక్యా అతిసుకృతపరిణామస్య కృష్ణస్యైవేయం సులభా నతు శిశుపాలాదేరితి భావః- నిరన్తరం యథాతథా ఆశాం దిశం ప్రతీచీమిత్యర్థః - ఆశ్రితేన పుణ్యజనేన యాతుధాననిర్ఋతినేత్యర్థః. ఏకేనైవ లభ్యేతి చ-భార్గవీ వరుణపత్నీ సేవ భువనాధిపానురక్తా లోకాధిపే కృష్ణే అనురక్తా భువనం జల న్తదధిపో వరుణ స్తత్రపానురాగేతిచ - సదాగతిః వాయోః పత్నీ సేవ ప్రియస్పర్శనాభిలాషిణీ ప్రియాలింగనాభిలాషిణీ ప్రియభూతవాయుకాంక్షిణీతి చ-సర్వసంపత్ కుబేరజాయా న చ సమస్తసంపదితివాచ్యం ప్రక్రమభంగదోషాత్- సేవ మనుష్యధర్మానువర్తినీ మనుష్యవేషధారిణీ వస్తుతో లక్ష్మీత్వాదితి భావః- ధనదానువర్తినీతి చ - పార్వతీ హైమవతీవ వృషాకపిప్రణయినీ విష్ణుప్రణయినీ ఈశానస్నేహవతీతి చ - 'హరం విష్ణూ వృషాకపీ'త్యమరః. ఏతావతా అష్టదిక్పాలకపత్నీతౌల్యం వ్యక్తం రుక్మిణ్యాః. భారతీవ సరస్వతీవ విధ్యానుకూల్యకామా దైవానుకూల్యాభిలాషా శిశుపాలం ప్రతార్య కృష్ణో మాం యథా స్వీకుర్యాత్తథా దైవం మమ అనుకూలం భవత్వితి కామయమానేత్యర్థః. బ్రహ్మానుకూల్యకామేతి చ-ఛాయా సూర్యపత్నీ సేవ పద్మాప్త్యభిలాషిణీ పద్మాయాః లక్ష్మ్యా ఆప్తో విష్ణుః తదభిలాషిణీ- పద్మానా మాప్తో రవి స్తదభిలాషిణీతి చ-రోహిణీవ విధుసంగమాభిలాషిణీ విధు ర్విష్ణు శ్చన్ద్రశ్చ- తస్య సంగమం తేనసహ సంగమం సంబంధమితి వా అభిలషతే ఇతి తథోక్తా- తారేవ బృహస్పతిపత్నీవ కమనీయధిషణా మనోజ్ఞబుద్ధిః కమనీయ ఆశాస్యోధిషణో బృహస్పతి ర్యస్యాస్సేతి చ- 'గీష్పతి ర్ధిషణో గురుః బుద్ధి ర్మనీషా ధిషణా' ఇతి చామరః. దేవసేనేవ కుమారపత్నీవ కౌమారవిభ్రమప్రణయినీ యౌవనవిలాసవతీ స్కందలీలాసప్రణయవతీతి చ- రతి రివ మన్మథపత్నీవ కందర్పవశగా మన్మథాధీనా- మదనశరపరవశేత్యర్థః. మన్మథస్య పత్యు రధీనేతి చ- ద్రుపదాత్మజేవ ద్రౌపదీవ ధర్మానురక్తా ధర్మే ఆసక్తా ధర్మరాజే ఆసక్తా చ- సుభద్రేవ అపార్థకామవర్జితా వ్యర్థానురాగరహితా న పార్థః అపార్థః అర్జునభిన్నః తత్ర కామః అనురాగః తేన వర్జితా పార్థైకానురక్తేత్యర్థః - చిత్రాంగదేవ ప్రియవిజయాభిలాషిణీ శ్రీకృష్ణజయకాంక్షిణీ ప్రియభూతార్జునకాంక్షిణీతిచ-ఇళా బుధపత్నీ సేవ బుధశ్లాఘనీయా విద్వదభినన్దనీయా బుధేన పత్యా శ్లాఘనీయా చ-సతీవ దక్షసుతేవ తాతానభిమతపతికాముకా చ తాతస్య జనకస్య భీష్మస్య దక్షస్య చ అనభిమత మనిష్టం పతిం కృష్ణం శివం చ కామయతీతి తథోక్తా తస్మిన్ కాముకేతి వా-ఊర్మిళా లక్ష్మణజాయా సేవ రామానుజానురక్తా రామో బలరామ శ్శ్రీరామశ్చ తదనుజః కృష్ణో లక్ష్మణశ్చ తత్ర అనురక్తా-దేవయానీ శుక్రసుతా సేవ కమనీయకచా సుందరశిరోజా కమనీయః కచః

తన్మ్నథా పురుషః యస్యాస్సా ఇతి శ్లిష్టసాధర్మ్యోపమాలంకారః. అహల్యేవ గౌతమపత్నీవ క్లృప్తాతిరిక్తపతికాముకాపి ఉద్దిష్టాచ్ఛిశుపాలాద్భిన్నం పతిం కృష్ణం కామయన్త్యపి పరిణీతాద్భిన్నమింద్రం పతిం కామయన్తీతి చ- మూర్తా మూర్తిమతీ పాతివ్రత్యేవ పాతివ్రత్యమివ స్థితేత్యుత్ప్రేక్షా- ఉపమా - విరోధాభాసశ్చ. గతిరామణీయకేన గమనచాతుర్యా హరిసమీపజిగమిషయా చ కృష్ణసమీపం గన్తుమిచ్ఛయా చ హంసగామినీ కలహంసగమనా హంసః పరమాత్మా కృష్ణః తం ప్రతిగచ్ఛతీతి హంసగామినీతి చ- ధృతహారిద్రవసనతయా హారిద్రామయం వసనం హారిద్రవసనం ధృతం హారిద్రవసనం యయా సా ధృతహారిద్రవసనా తస్యాభావస్తత్తా తయా-'త్వతలో' రితి పుంవద్భావః. వివాహే మంగళకరత్వాత్ హారిద్రవసనం కన్యయా వరేణ చాచ్ఛాదయన్తీతి ప్రసిద్ధం- మాధవానురక్తతయా చ - కృష్ణాసక్తత్వేన చ పీతాంబరప్రణయినీ పీతే అంబరే ప్రణయో యస్యాస్సా పీత మంబరం యస్య తస్మిన్ కృష్ణే ప్రణయో యస్యా స్యేతి చ- సత్యకామతయా అమోఘసంకల్పత్వేన హరివాంఛయా చ కృష్ణకాంక్షయా చ అచ్యుతకామా న చ్యుతో ౽చ్యుతః కామః యస్యాస్సా- అచ్యుతే కృష్ణే కామో యస్యాస్యేతి చ- ఇతి శ్లేషాలంకారత్రయం. అథ తత్ప్రత్యంగవర్ణనం కర్తు మారభతే. మంజీరాణాం నూపురాణాం మంజులేన మనోజ్ఞేన శింజితేన నాదేన 'భూషణానాన్తు శింజిత' మిత్యమరః. అనురంజితతయా అలంకృతత్వేన హేతునా జలజవిజిగీషయా కమలజయేచ్ఛయా గర్జత్ శబ్దాయమాన మివ స్థిత మిత్యుత్ప్రేక్షా. పదయుగళం చరణద్వంద్వం అధివసుంధరం భువి అర్పయన్తీ కుర్వన్తీ తపఃప్రభావసంభూతజంగమభావం తపఃప్రభావేన పూర్వభవార్జితతపోమహిమ్నా సంభూతః జాతః జంగమభావః జంగమత్వం యస్య తత్ నిత్యకృతజలాధివాసా భాస్కర ముపలోకయన్తా తపఃకృత్వేవ తాదృశతపఃఫలాత్ స్థావరత్వ ముత్సృజ్య జంగమత్వం గతావిత్యర్థః. రంభా స్తంభయుగళమివ మోచాప్రకాండద్వయమివ స్థితమిత్యుత్ప్రేక్షా. ఊరుయుగళం సక్థిద్వయ మాకలయన్తీ దధానా కాంచీపదతయా మేఖలాస్థానభూతత్వేన కాంచీనామకపుణ్యక్షేత్రవిశేషత్వేనేతి చ- మదనస్య మారస్య తపస్సిద్ధిక్షేత్రం తపస్సిద్ధిస్థలమివ వర్తమానం నితంబబింబం కటిమణ్డల మవలంబమానా బిభ్రాణా- శ్లేషోజ్జీవితోత్ప్రేక్షాలంకారః. ఏతన్నితంబబింబరూపం ఛాయాసరిత్పులిన మధిష్ఠాయ తపః కృత్వా మదనః త్రిలోకవిజయకార్యసిద్ధిం జగామేత్యుత్ప్రేక్షాశయః. యథా కాంచీపదే బహవ స్తపస్సిద్ధిం గతా స్తద్వదత్రాపి కాంచీపదే నితంబే మదన స్తపస్సిద్ధిం గత ఇతి శ్లేషేణ ఉపమాలంకారో ధ్వన్యతే. తదంగనిర్మాణసమయే రుక్మిణీశరీరకరణసమయే కృతలంబోదరానాదరేణ కృతః లంబే ఉదరే అనాదరో యేన తేన అశోభావహత్వా ల్లంబ ముదర మనాద్రియమాణేనేత్యర్థః. కృశమేవోదరం సృష్టవతేతి యావత్. కృతః లంబోదరే వినాయకే అనాదరో యేన తేనేతి చ-విధినా బ్రహ్మణా విస్మృత మన్తర్గతం అవలగ్నం మధ్య

భాగం బిభ్రాణా దధానా విఘ్ననివారణార్థం వినాయకపూజాయా అకృతత్వా దవలగ్నం స్రష్టుం విధి ర్విస్మృతవానిత్యేకో భావః. కృశోదరనిర్మాణా ద్వలగ్నదేశో నదృశ్యత ఇత్యన్యోఽపి భావః. అసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః. హృదయేశయస్య మనసి వర్తతః జగతీధరవిలంఘయిషయా జగతీధరః కృష్ణ ఏవ జగతీధరః పర్వత ఇతిశ్లిష్ట రూపకం. తస్య కర్మణి షష్ఠీ-జగతీధరమిత్యర్థః. విలంఘయిషయా లంఘితు మిచ్ఛయా విజిగీషయా కుట్టనేచ్ఛయేతి చ-పురః అగ్రే ప్రసారితముఖస్య ప్రసారితవదనస్య గజో హి వప్రక్రీడాయాం పురతో ముఖం ప్రసారయతి- అంగజ ఏవ మతంగజ స్తస్య మన్మథరూపగజస్య ఇతి రూపకమ్. కుంభానుకారిణా కుంభతుల్యేన కుచయుగళేన కుచద్వన్ద్వేన శుండాదండానుకారయా శుండా కరో దండ ఇవ శుండాదండః తస్యఅనుకారః అనుకరణం యస్యా స్తయా తత్తుల్యయేత్యర్థః. రోమరేఖయా రోమరాజ్యాచ ఇత్యుపమాద్వయం- శోభమానా భాసమానా వదనేన్దుసేవనాయ ముఖరూపచన్ద్రసేవార్థం సముపనతయా ఆగతయా నక్షత్రమాలయేవ అశ్విన్యాదిసప్తవింశతితారాసంఘేనైవ స్థితయా ఇతి రూపకోజ్జీవితోత్ప్రేక్షాలంకారః. నక్షత్రమాలయా సప్తవింశతిమౌక్తికమయమాలయావలయితగళప్రదేశా పరివేష్టితకంఠభాగా-అత్రనక్షత్రమాలావలయితేత్యేకసమాసపాఠః క్వాచిత్కో-ఉపపాఠ ఏవ-ఏకదేశాన్వయదోషాత్. 'సైవ నక్షత్రమాలా స్యా త్సప్తవింశతిమౌక్తికే'త్యమరః. తిరస్కృతచంద్రతాయామపి తిరస్కృతః అవధీరితః సహజశత్రుత్వాత్ స్వస్మా దపకృష్టత్వాదితి చ- చన్ద్ర స్సుధాంశు ర్యేన తత్తిరస్కృతచంద్రం తస్యభావ స్తత్తా తస్యాం సత్యామపి- ఇద మబ్జం వస్తుతః స్వభావతః సుధాంశుసోదరం చన్ద్రతుల్యం చన్ద్రసహజమితి చ- చన్ద్రాబ్జయో ర్జలజత్వావిశేషాదితిభావః- ఇతి దుష్కీర్తినివర్తనాయేవ ఏవంరూప దుర్యశోనివారణార్థమివేతి ఫలోత్ప్రేక్షా శ్లేషోజ్జీవితా. స్వీకృతజన్మాన్తరేణ ధృతాన్యజన్మనా అబ్జజన్మ ఉత్సృజ్య ముఖాత్మనా పునర్జాతేనేత్యర్థః. వదనారవిందేన ముఖరూపకమలేనేతి రూపకమ్. లోభనీయా శ్లాఘనీయా చన్ద్రపద్మయో స్సహజరిపుత్వా త్తిరస్కృతచన్ద్రస్య పద్మస్య చన్ద్రసామ్యం నీచోపమేతి హేతో ర్దుష్కీర్తి రాసీదితి తా మపనేతుం పద్మం తన్ముఖాత్మనా జాతమితి నిర్గళితార్థః. పద్మస్య ముఖాత్మనా పరిణతత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః. యద్వా తిరస్కృతచంద్రతాయా మపి సౌందర్యజితచంద్రత్వేఽపి వస్తుత స్సుధాంశుసోదరమితి చంద్రలక్ష్మ్యో రేకోదరత్వప్రసిద్ధేః దుష్కీర్తి నివర్తనాయేవ స్వీకృతజన్మాన్తరేణ వదనారవిందేన అరవిందమివ వదనం తేన లక్ష్మీముఖం చన్ద్రాతిశాయిన స్స్వస్య చన్ద్రసామ్యదుష్కీర్తినిర్వారణార్థం రుక్మిణీముఖాత్మనా జాతమితి నిర్గళితార్థః. అథవా వస్తుత స్సుధాంశుసోదరమపి చన్ద్రసహజమపీదం పద్మంతిరస్కృతచన్ద్రతాయాం వర్తత ఇతి శేషః. అగ్రజం చన్ద్ర మవధీరయతీత్యర్థః-ఇతి దుష్కీర్తినివర్తనాయేవ స్వీకృతజన్మాన్తరేణ వదనారవిందేన ముఖరూపకమలేనేత్యన్వయః- చన్ద్రసహజస్య

పద్మస్య ద్వేషప్రయుక్తచన్ద్రావధీరణస్యానుకృతత్వాత్ తజ్జన్మ విహాయ రుక్మిణీముఖ రూపేణ పద్మం జాతం సత్ సౌందర్యాతిశయేన చన్ద్రతిరస్కరణం కుర్వత్సత్ కీర్తిం ప్రాప్నోతీతి నిర్గలితార్థః. అత ఏవ పద్మం జన్మాన్తరేఽపి చన్ద్రతిరస్కరణరూపం సహజ గుణం న తత్యాజేతి అహో పద్మస్య దీర్ఘః క్రోధ ఇతి వ్యజ్యతే. ప్రథమ మాదౌ మధుమాత్రవైరిణా మధ్వేవ మధుమాత్రం కేవలం క్షౌద్రం తస్య వైరిణా శత్రుణా మధునామకరక్షోవైరిణా చ- తతః సర్వథా సర్వప్రకారేణ సముజ్ఝితమధురేణ త్యక్త మధురవస్తునా మధుమాత్రం ప్రథమ మనిష్టం తతః క్రమేణ సర్వమపి మధురవస్తు జాతం తస్యానిష్ట మాసీదితి భావః. త్యక్తమధురానగరేణేతి చ ద్వారకాం గతవ తేత్యర్థః. హరిణాపి శ్రీకృష్ణేనాపి స్పృహణీయమాధురీధురీణం స్పృహణీయాయాః ఆశాస్యాయాః మాధుర్యాః మధురరసస్య ధురీణం ధురంధరం- యథా అతివిరక్త స్యాపి లోకోత్తరలావణ్యశాలిన్యాం కదాచి దనురాగః ఏవం మధురవస్తుమాత్ర ప్రద్వేషిణోఽపి కృష్ణస్య ఏతదధరః స్పృహణీయ ఇత్యహో అధరస్య మాధుర్యాతిశయ ఇతిభావః. అధరం అధరోష్ఠం బిభ్రాణా దధానా- శ్లేషాలంకారః. బింబాధరమాధురీ సమభ్యసనాయ బింబం బింబీఫలమివ అధరః బింబాధరః- ఉపమానాని సామాన్య వచనై రితి సమాసః- తస్య మాధుర్యాః మధురత్వస్య సమభ్యసనాయ అభ్యాసార్థమ్. సముపస్థానీయేన ఉపస్థితేన ఆగతేనేతి యావత్-'భవ్యగేయే'త్యాదినా కర్తరి నిపాతః- సుధాబిందునా అమృతపృషతేవ స్థితేనేత్యుత్ప్రేక్షా. నాసామౌక్తికేన నాసాగ్రలంబి ముక్తాఫలేన సమలంకృతా భూషితా యథా బుధోఽపి అధికవిద్యాలాభార్థం గురో స్సవిధే వసతి తద్వ న్మధురోఽపి సుధాబిందుః అధికమాధుర్యలాభార్థ మధరసవిధే వసతీతి భావః. సుధాబిందో రపి అధరే మాధుర్య మధికమితి వ్యతిరేకోలంకారః. ఉపమాలంకారస్తు ధ్వనితః. అపరిపూర్ణేన అసమాప్తేన వదనసౌందర్యసాగర సేతునా ముఖలావణ్యసముద్రసేతునేవ స్థితయా సౌందర్యాతిశయే సాగరత్వ రూపణ లబ్ధత్వా ద్రూపకోజ్జీవితేయ ముత్ప్రేక్షా. నాసికయా నాసయా విరాజమానా సముద్రే శ్రీరామ ఇవ తద్వనచ్ఛాయాసముద్రే మన్మథ స్సేతుం కర్తుం ప్రవృత్త స్సన్ తత్సేతుసమాప్తేః ప్రాగేవ త్రిలోచననేత్రానలే తస్య దగ్ధత్వా త్సేతు రపరి సమాప్త స్సన్ నాసికాచ్ఛలేన భాతీతి భావః. మధుపసోదరతయా భృంగసాదృశ్యేన మద్యపాయిసహజత్వేనేతి చ- మద్యపాయిసహజ స్స్వయం మద్యపాయ్యేవ భవతీతి భావః- శ్రుతివిలంఘననిర్విశంకేన శ్రోత్రాతిక్రమణనిశ్శంకేన నిశ్శంకం శ్రోత్రమాక్ర మతేత్యర్థః. ఆకర్ణాన్తవిశ్రాన్తేనేతి యావత్- వేదలంఘననిశ్శంకేనేతి చ- శ్లేషాలంకారః. నయనయుగళేన నేత్రద్వయేన అలంకృతా భూషితా కిన్నరేశప్రతారణేన కిన్నరేశో ధనదః కుత్సితనరేశ శ్శిశుపాలాదిశ్చ తస్య వంచనేన తం వంచయిత్వేత్యర్థః. ముకుం దాభిధస్య ముకుందనామకస్య కల్యాణనిధేః స్వర్ణనిధేః శుభాశ్రయస్య చ కృష్ణస్యే త్యర్థః. 'ముకుందః కుందనీకాచేతి కుబేరనిధి'ష్వమరః. విలోకనానుకూలం దర్శనాను

గుణం సిద్ధాంజనమివ ఔషధీమూలాదినిర్మితనిధ్యంజనమివ స్థిత మిత్యుత్ప్రేక్షా
శ్లేషోజ్జీవితా. మృగమదతిలకం కస్తూరీచిత్రకం అళీకదేశే ఫాలతలే బిభ్రాణా దధానా
యథా ఫాలే అంజనరసం నిధాయ ధనికేనావిజ్ఞాతం యథా తథా నిధి మవలోక్య
కశ్చిత్కుశలో గృహ్ణాతి తద్వదితి భావః- అనుభూతసీమంతకర్మ అనుభూతం కృతం
సీమన్తకర్మ కేశమార్గసమీకరణం యస్య తత్ సమ్య గ్విభజ్య సంస్కృత్య బద్ధ
మిత్యర్థః. అన్యత్ర అనుభూతం ప్రాప్తం సీమంతాఖ్యం కర్మ సంస్కారో యేన
తమితిచ- గర్భాధానానన్తరం సీమన్తమితి కర్మ వైదికాః కుర్వన్తీతి ప్రసిద్ధం. అనేన
గర్భస్య ప్రాథమికత్వం వ్యజ్యతే- శ్రుతియువతీగర్భకుహరావిర్భూతం శ్రుతి ర్వేదః
సైవ యువతీ స్త్రీ తస్యాపి గర్భకుహరా దుదరగుహాతః ఆవిర్భూతం జాతం శ్రుతి
ప్రతిపాదిత మిత్యర్థః. రుక్మిణ్యా లక్ష్మీత్వేన శ్రుతిప్రతిపాదితత్వా త్తదవయవానాం
కేశానామపి శ్రుతిప్రతిపాద్యత్వముపచారా ద్భవతి- యథా శ్రుతీనాం మూర్ధానో
దధతి తవ యా శేఖరతయా యా చరణా విత్యర్థః- యద్వా శ్రుతిశబ్దో౽త్ర లక్ష
ణయా శ్రోత్రయుక్తం శిరో బోధయతి. శ్రుతి శ్శిర ఏవ యువతీ తస్యా గర్భకు
హరా దావిర్భూతం శిరోజ మిత్యర్థః. వాలజాలం చికురప్రకరం వబయో రభేదాత్
బాలసంఘం చ- శిరసా శ్లాఘయమానా బిభ్రాణా అన్యత్ర ఏకస్మా త్ప్రథమగర్భా
దేవ బహవ శ్శిశవ స్సంజాతా ఇతి ఆశ్చర్యేణ శిర శ్చాలయతీత్యర్థః. శ్లేషాలం
కారః- ఇతి పాదాదికేశాన్తం వర్ణయిత్వా అథ తస్యాః గుణా న్వర్ణయతి-
విద్యుత్తటిల్లదేవ ప్రావృషేణ్యాం ప్రావృషిభవం శ్రీకృష్ణస్య శ్రావణాష్టమ్యా ముత్ప
న్నత్వాత్- అన్యత్ర వార్షికం నీలం నీలవర్ణం అమృతముచం మోక్షదాతారం
కృష్ణ మిత్యర్థః. అన్యత్ర జలముచం మేఘ మిత్యర్థః. అనువర్తమానా అనుసరన్తీ
తారకా తారేవ తారకా స్వార్థే కప్రత్యయః. అశ్విన్యాది రిత్యర్థః. సేవ విష్ణుపద
లోలా కృష్ణపాదాసక్తా ఆకాశే భ్రమన్తీతి చ- చంద్రికా కౌముదీవ కువలయా
మోదినీ భూమణ్డలానన్దినీ- ఉత్పలవికాసకారిణీ చ- వాసరలక్ష్మీః దినశోభా
సేవ రాజమణ్డలం శిశుపాలాదినృపసంఘం చన్ద్రబింబం చ తస్య మలినీకరణే నిస్తే
జస్కరణే ఉత్సుకా ఉత్కా- దీపశిఖేవ దీపజ్వాలావత్ అనన్తస్నేహనిక్షేపయోగ్యా
కృష్ణానురాగనిధానార్హా కృష్ణే స్వీయ మనురాగం కర్తుం కృష్ణ స్స్వస్మి న్ననురాగం
కర్తుం వా ఉచితేత్యర్థః. అమిత్రతైలనిధానయోగ్యేతి చ- కల్పలతేవ కల్పవృక్షవత్
జగదాదరణీయపల్లవానుషక్తా జగదాదరణీయః లోకస్పృహణీయః సచాసౌ పల్లవో
విటః 'పిద్గః పల్లవకో విట' ఇత్యమరః. కృష్ణ ఇత్యర్థః. తథోక్తం కర్ణామృతే లీలాశుకేన-
'జగదాదరణీయజారభావ'మితి. అన్యేషాం జారత్వన్తు జగన్నిన్ద్యమితి భావః. తస్మిన్
అనుషక్తా అనురక్తా జగదాదరణీయైః పల్లవైః కిసలయైః అనుషక్తా యుక్తేతి చ-
కామధుఘేవ కామధేను రివ గోవిందాధీనజీవనా భగవదధీనజీవితా తస్య ప్రాణేశత్వా
దితి భావః. గోపాధీనజీవనేతి చ- ధేనూనాం గోపపాల్యత్వాత్- యద్వా- గోవిందో బృహ

స్పతిః తదధీనజీవనా బృహస్పతేర్దేవపురోహితత్వాదితిభావః. 'గోష్ఠాధ్యక్షేఽపిగోవింద'
ఇత్యమరః. అపినా కృష్ణబృహస్పత్యోర్వ్యరపీతి తత్రైవ వ్యాఖ్యాతం చ- చిన్తామణిః
సముద్రజో రత్నవిశేషః స ఇవ అభీష్టస్పర్శనం ప్రియాలింగనం ఇష్టార్థదానం చ-
తత్ర బద్ధాదరా జాతప్రీతిః 'విశ్రాణనం వితరణం స్పర్శనం ప్రతిపాదన' మిత్యమరః.
అమృతధారా సుధాసార ఇవ అవశ్యంభావీ అవశ్యం భవతీత్యవశ్యంభావీ అని
వార్య ఇత్యర్థః. విష్ణురథాపహారః కృష్ణకర్తృకరథకరణకాపహరణం గరుడకర్తృకాప
హరణం చ యస్యాః సా- 'నాగాంతకో విష్ణురథ' ఇత్యమరః.సిద్ధరసలహరీవ ఔషధీ
మూలాదినా కృతశుద్ధిః పారద స్సిద్ధరస ఇత్యుచ్యతే- 'చపలో రస సూత శ్చ
పారదే' ఇత్యమరః. తస్య లహరీ ప్రవాహః సేవ-యద్వా సిద్ధానాం సంబంధినీ రసల
హరీత్యర్థః. జాతరూపౌన్నత్యలాలసధన్యజనైకలభ్యా జాతా ఉదితా రూపౌన్నత్య
లాలసా సౌందర్యాతిశయస్పృహా యస్య తేన అన్యత్ర జాతరూపస్యసువర్ణస్యౌన్నత్యే
అభివృద్ధౌ లాలసేన లోలుపేనేతి చ-ధన్యజనేన కృతేన కృష్ణేనేత్యర్థః-కుశలేనేతి చ-
యద్వా తత్ర సాధురితి యతిధనే సాధుర్ధన్యః స చాసౌ జనః తేనేతి వా ఏకేనైవలబ్ధా
లబ్ధుం శక్యా పారదరసలహర్యా సిద్ధా స్సువర్ణం కుర్వన్తీతి ప్రసిద్ధం-దివ్యౌషధిరివ
దివ్యమూలికా విశేష ఇవ సకలాంగజరుజాపహారిస్పర్శా సకలాయాః సమస్తాయాః
అంగజరుజాయాః మన్మథవ్యథాయాః శరీరజాతరోగస్య చ అపహారీ నివారకః స్పర్శ
స్సంపర్కః యస్యాః సా కుముదినేవ ఉత్పలలతేవ విధుస్పృహణీయపుష్పోద్గమా విధునా
కృష్ణేన చన్ద్రేణ చ స్పృహణీయ ఆశాస్యః పుష్పోద్గమః రజ ఆవిర్భావః ప్రసూనా
విర్భావ శ్చ యస్యాః సా- రత్నమయమేఖలేవ మణిప్రచురకాంచీవ కల్యాణసంబద్ధా
మంగళయుక్తా స్వర్ణబద్ధేతి చ-న హి స్వర్ణం వినా మణయో మేఖలాకారేణ వర్తితుం
క్షమన్తే ఇతి భావః. మణిమంజరీవ మణిసంఘ ఇవ ఆలంబితగుణగణా ధృతసకల
కల్యాణగుణా ధృతరజ్జుగుణేతి చ-రజ్జుగ్రథనం వినా నహి మణయో ధర్తుం శక్యన్తే
ఇతి భావః. రత్నమాలేవ మణిహార ఇవ అనన్తరావేశితనాయకరత్నా హృదయ
స్థాపితశ్రీకృష్ణా రత్నమివ నాయక ఇత్యుపమితసమాసః. మధ్యస్థాపితనాయకమణి
రితిచ-శాన్తిరివ హరియోగానుకూలా శ్రీకృష్ణసంబంధానుగుణా భగవద్ధ్యానాను
కూలా చ-కరుణా దయా సేవ పరసుఖావహా పరస్య పరమాత్మనః కృష్ణస్య సుఖా
వహా ఆనన్దకారిణీ పరేషాం సుఖావహేతి చ - పరదుఃఖప్రహాణేచ్ఛా హి కరుణేతి
భావః. క్షమా క్షాన్తి రివ పురుషోత్తమనిర్వాణహేతుభూతా కృష్ణసుఖకారణభూతా
పురుషశ్రేష్ఠానాం ముక్తిహేతుభూతేతి చ - శ్రద్ధేవ కర్మస్వాదర ఇవ పురుషోత్తమేన
కృష్ణేన కృతానాం సకలేష్టినాం సర్వమనోరథానాం సాఫల్యస్య సఫలత్వస్య సంపా
దికా ప్రాపకా శ్రీకృష్ణమనోరథాన్ సర్వానపి సఫలయన్తీత్యర్థః. అన్యత్ర పురు
షోత్తమైః పురుషశ్రేష్ఠైః కృతానాం సకలానామిష్టీనాం యాగానాంసాఫల్యసంపాదికా
'శ్రద్ధయాదేయం అశ్రద్ధయాఽదేయ' మితి శ్రుతేః. శ్రద్ధయా కృతమేవ సర్వం ఫల

తీతి భావః. ముక్తి ర్మోక్ష ఇవ విబుధశ్లాఘనీయా విబుధైః దేవైః కవిభిశ్చ శ్లాఘనీయా ఆశాస్యా దేవానామపి ప్రీతిదాయినీత్యర్థః. తీర్థయాత్రేవ శిశుపాలదురవాపా శిశుపాలస్య శిశుపాలానాం చ దురవాపా దుర్లభా శిశుమతాం హి తీర్థాటనం దుష్కరమ్-సురభి ర్గౌరివ గదాధరభీరుభావోచితా ధరతీతి ధరః గదాయాః కౌమోదక్యాః ధరః గదాధరః కృష్ణః తస్య భీరుః స్త్రీ తస్యాభావః కృష్ణదారత్వ మిత్యర్థః. తత్ర ఉచితా యోగ్యా అన్యత్ర గదాధరాత్ గదాపాణే ర్భీరుభావః భీతత్వం తదుచితేతి-భాగీరథీ గంగేవ జగతీపతితపోలభ్యా జగతీపతిః కృష్ణో భూపతి ర్భగీరథశ్చ తేన తపసా లభ్యా- యమునేవ కృష్ణగుణప్రణయినీ శ్రీకృష్ణగుణరాగిణీ నీలగుణవతీతి చ-యమునాయా నీలవర్ణత్వాత్ - సరస్వతీవ తన్నామికా నదీవ విశ్వంభరాంతరత జీవనా కృష్ణాన్తర్గతప్రాణా ధరాంతర్గతోదకేతి చ- కవేరతనయా కావేరీవ చోళదేశగత మధురతరపయోధరా చోళదేశః కూర్పాసదేశః 'చోళః కూర్పాసకోఽస్త్రియా' మిత్యమరః. తం గతౌ ప్రాప్తౌ కూర్పాససంఛన్నావిత్యర్థః. మధురతరౌ అతిసుందరౌ పయోధరౌ కుచౌ యస్యాః సా- అన్యత్ర చోళాఖ్యదేశగతం మధురతరం స్వాదు పయః జలం తస్య ధరా ధారిణీ చోళదేశేతత్ప్రవాహప్రసరణాదితిభావః. యథోక్తం భగవతా వేదాన్తదేశికేన:-'ఖేలచ్చోళవధూవిధూతకబరీశైవాలితామన్వహం పశ్యేమ ప్లవమానహంసకిరణస్మేరాం కవేరాత్మజా' మితి. సరయూరివ హంసావాసమానసప్రసృతసర్వతోముఖాటోపా హంసస్య పరమాత్మనః కృష్ణస్య ఆవాసభూతే ఆశ్రయభూతే మానసే మనసి ప్రసృతాః వ్యాప్తాః సర్వతోముఖాః సర్వపక్షీణాః ఆటోపా స్సంభ్రమాః యస్యాః సా సప్రాణేశం ససంభ్రమం చాస్యా హృదయ మిత్యర్థః. హంసానా మావాసభూతా న్మానసా త్సరస స్సకాశా త్ప్రసృతః నిర్గతః సర్వతోముఖాటోపః ఉదకాడంబరః యస్యాస్సేతి చ - మానససరః ప్రసృతా సరయూనదీతి ప్రసిద్ధం. విరజేవ వైకుంఠలోకస్థనదీవ వైకుంఠసమీపగామినీ కృష్ణసవిధం గచ్ఛన్తీ వైకుంఠపత్తనసమీపే ప్రవహన్తీతి చ-తుంగభద్రేవ మధురతరసర్వతోముఖాటోపా మధురతరః అతిసుందరః సర్వతోముఖ స్సర్వపక్షినశ్చ ఆటోప స్సంభ్రమో యస్యాస్సా- అతిస్వాదుజలాడంబరేతి చ - కుసుమమంజరీవ పుష్పగుచ్ఛవత్. ఆళీకదంబకరంచితా సఖీజనపరివృతా అన్యత్ర ఆళీకదంబపరివృతేతి ఛేదః-భృంగస్త్రీసందోహవ్యాప్తా- జాతేరస్త్రీవిషయా దయోపధాదితి స్త్రియాం జీష్-ఆళీత్యత్ర తు-కృదికారాదక్తిన-ఇతి జీష్. కీర్తిరివ యశఇవ సుఖస్వరూపా సుఖకరాకృతిః సుకృతపరంపరేవ పుణ్యసంఘఇవ హరిప్రీతిజనికా భగవత్తోషకారిణీ. పూర్వే శ్లిష్టసాధర్మ్యోపమాలంకారః. ఇమా ద్వౌ తు కేవలోపమాలంకారావేవ. 98

గ॥ కృతాభ్యర్చనా చ నిర్గత్య భవానీభవనత స్సహసఖీజనేన దేవమాయేవ మనుజదురవాపా అఘటితఘటనాపటీయసీవ సకలమపి రాజమండలం పూర్వపక్షవాస్తవ్య మనాలోకపాత్రతాపాదనేన స్వల్పీకుర్వాణా కృష్ణ

పత్యాశ్రితం రాజమండల మభివర్ధయంతీ సమందాక్షం మందమందం ముకుందస్యందనాభిముఖ మయాసీత్.

కృతేతి॥ భీష్మతనయేతి కర్తృపదస్యాత్రాప్యన్వయః. కృతాభ్యర్చనా కృతభవానీ పూజనా చ భవానీభవనతః పార్వత్యాలయాత్ సఖీజనేనసహ సఖీభిస్సహ నిర్గత్య నిష్క్రమ్య దేవమాయేవ దేవానాంమాయేవ మనుజదురవాపా మనుష్యదుర్లభా మనుష్యదుర్విజ్ఞేయేతి చ-అఘటితఘటనాపటీయసీ చ అఘటితస్యాపి ఘటనాయాం పటీయసీ సమర్థా చ- తత్త్వతోఽఘటితమపి మాయా ఘటయతి హి ఇంద్రజాలవ దిత్యేకోభావః. అఘటితః పిత్రా పతిత్వేన అనుద్దిష్టః కృష్ణ ఇత్యర్థః. తేనసహ ఘటనాయాం సంయోగే పటీయసీ ఉపాయశాలినీత్యర్థః. ఇతి ప్రకృతోభావః. పూర్వపక్షవాస్తవ్యం దూష్యకోటిప్రవిష్టం అనభిమతమితి యావత్- అన్యత్ర శుక్లపక్షే వర్తమానం చ సకలం సర్వమపి కలాభి స్సహితమితి చ రాజమణ్డలం నృపబృన్దం చన్ద్రబింబం చ- అనాలోకపాత్రతాపాదనేన దర్శనానర్హత్వసంపాదనేన నిస్తేజస్కతాకరణేనేతి చ-ఆలోకశబ్దస్య దర్శనప్రకాశోభయార్థకత్వాత్- ఆలోకపాత్రం నభవతీత్యనాలోకపాత్రం తస్య భావ స్తత్తేతి ప్రాకరణికః- ఆలోకాభావః. అనాలోకః అప్రకాశః తస్య పాత్ర మర్హః తస్యభావ స్తత్తేత్యప్రాకరణికశ్చ సమాసః- స్వల్పీకుర్వాణా తృణీకుర్వన్తీత్యర్థః. కృష్ణపక్షాశ్రయం శ్రీకృష్ణపక్షావలంబి బహుళపక్షస్థమితి చ- రాజమణ్డలం రాజసంఘం చన్ద్రబింబం చ-అభివర్ధయన్తీ ఆనన్దయన్తీ ప్రవృద్ధంకుర్వన్తీతి చ స్వపిత్రభిమతం సంపూర్ణచంద్రం న్యూనీకుర్వన్తీ దీనం చన్ద్రన్తు కలాదానేన వర్ధయన్తీతి చ కృష్ణవదియమపి శత్రుసంహారిణీ దీనశరణ్యాచేతి వ్యజ్యతే. ఏవంభూతాసతీ సమందాక్షం సలజ్జం యథాతథా మందమందం అతిమందం యథాతథా- నిత్యవీప్సయో రితి ద్విర్భావః. ముకుందస్యందనాభిముఖం శ్రీకృష్ణరథాభిముఖం యథాతథా చ అయాసీ జ్జగామ. 99

శ్లో॥ రాజమండల మాసన్నం త్యక్త్వా చక్రైకభాసురమ్
సవితృప్రేమపాత్రం సా పద్మాప్తస్యందనం యయౌ.

రాజేతి॥ సవితృప్రేమపాత్రం సవితుః పితుః భీష్మస్య ప్రేమపాత్రం స్నేహవిషయ భూతా సా రుక్మిణీ ఆసన్నం సన్నిహితం రాజమణ్డలం శిశుపాలాదినృపబృందం త్యక్త్వా విహాయ చక్రైకభాసురం చక్రేణ సుదర్శనేన ఏకభాసుర మత్యుజ్జ్వలం పద్మాప్తస్యందనం పద్మాయాః లక్ష్మ్యా ఆప్తః ప్రియః కృష్ణః తస్య స్యన్దనం రథం యయౌ ప్రాప. వ్యంగ్యార్థస్తు- సవితృప్రేమపాత్రం సవితు స్సూర్యస్య ప్రేమపాత్రం సా పద్మినీ ఆసన్నం సూర్యమణ్డలా చ్చన్ద్రమణ్డలస్య అధస్స్థత్వాత్సన్నిహిత మిత్యర్థః. రాజమణ్డలం చన్ద్రమణ్డలం త్యక్త్వా తత్ర ప్రీతి మకృత్వేత్యర్థః. చక్రైకభాసురం ఏకచక్రదీప్తం 'సప్త యుంజన్తి రథ మేకచక్ర'మితి శ్రుతేః. పద్మాప్తస్యందనం పద్మానామాప్త స్సూర్యః తస్య స్యందనం రథం యయౌ తత్ర ప్రీతిం చకారేత్యర్థః. అన్యోఽ-

ప్యర్థః ప్రతీయతే- సవితృప్రేమపాత్రం ఏతేన మహారాజస్యాపి భీష్మకస్య ప్రేమపాత్ర త్వేన అతిసుందరా సుగుణేతి చ ప్రతీయతే- సా రుక్మిణీ చక్రకభాసురం రాష్ట్రికో జ్జ్వలం చక్రవర్తిత్వాద్భాసురమిత్యర్థః. ఏతేన చక్రవర్తిసుతాయా అస్యాః చక్రవర్తి సంపర్క-శ్లాఘ్యా ఇతి ప్రతీయతే- ఆసన్నం సన్నిహితమ్ ఏతేన 'సిద్ధ మన్నం పరిత్యజ్య భిక్షా మటతి దుర్మతి' రితి న్యాయాత్. సన్నిహితస్య అపరిత్యాజ్యత్వం సూచ్యతే- రాజమణ్డలం ఏతేన సజాతీయత్వా ద్యోగ్య స్సంబంధ ఇతి వ్యజ్యతే-త్యక్త్వా హితా హితజ్ఞానాభావాదితి భావః- పద్మయా సంపదా ఆప్తః పద్మాప్తః ధనికః ఇత్యర్థః. తస్య స్యందనం యయౌ ధనలోభాదితి భావః-

శ్లో॥ ప్రేయసీహరణా దన్య దనిచ్ఛన్ హరణం హరిః.
చచాల చపలం హృష్టః పశ్యతాం సర్వభూభుజామ్.

ప్రేయసీతి॥ హరిః కృష్ణః ప్రేయసీహరణాత్ రుక్మిణ్యపహారాత్ రుక్మిణీరూపాత్ హరణాదితి చ- అన్యద్భిన్నం హరణం యౌతకం వివాహే జామాతు ర్దుహితుశ్చ దీయమానం వస్తు-'యౌతకాదితు తద్దేయం సుదాయోహరణం చ త' దిత్యమరః అనిచ్ఛన్ అవాంఛన్ సన్ హృష్టః ప్రియాప్రాప్త్యా సంతుష్టశ్చసన్ సర్వభూభుజాం సర్వేషాం నృపాణాం పశ్యతాం అవలోకయతాం సతాం పశ్యత స్సర్వానపి భూపాలా ననాదృత్యేత్యర్థః. షష్ఠీచానాదరే ఇతి షష్ఠీ- చపలం త్వరితం చచాల అసరత్.-101

గ॥ అథ జరాసంధాదయ స్సాభిమానం యుద్ధాయ బద్ధాదరా మధుసూదన మనుధావ్య విధాయ చ వివిధ మాయోధన ముపజాతపరాజయా భగ్న రథా శ్శిథిలమనోరథాశ్చ భూత్వా ప్రత్యావృత్య త్రిదివపరిభ్రష్టమివ నహుషం పురుహూతపాతితమివ త్రిశంకుం ప్రమాదగళితవిద్యమివ విప శ్చితం పశ్యతోహరప్రముషితరత్నమివ సార్థవాహ మతిమానమానస శిశుపాల మాశ్వాస్య తేనసహ స్వస్వభవన మభజన్.

అథేతి॥ అథ రుక్మిణీం హృత్వా భగవత్ప్రయాణానన్తరం జరాసంధాదయః జరా సంధప్రముఖా శ్శిశుపాలపక్షస్థాః రాజానః సాభిమానం అభిమానేనసహితం యథా తథా యుద్ధాయ యుద్ధం కర్తు మిత్యర్థః. బద్ధాదరాః ధృతప్రీతయస్సన్తః మధుసూ దనం కృష్ణ మనుధావ్య అనుద్రుతాభూత్వా వివిధం బహువిధం ఆయోధనం యుద్ధం విధాయ కృత్వా చ కృష్ణేనసహేత్యర్థః. ఉపజాతపరాజయాః సంజాతాప జయాః భగ్నరథాః నష్టస్యందనాః శిథిలమనోరథాశ్చ వ్యర్థకామాః- భూత్వా ప్రత్యావృత్య పునరాగత్య త్రిదివపరిభ్రష్టం స్వర్గాత్పతితం నహుషమివ పురుహూత పాతితం ఇంద్రభ్రంశితం త్రిశంకుమివ-ప్రమాదగళితవిద్యం-ప్రమాదోఽనవధానతా- తేన హేతునా గళితా విస్మృతా విద్యా యస్య తం విపశ్చితం విద్వాంసమివ- పశ్యతోహరప్రముషితరత్నం చోరాపహృతమణికం సార్థవాహం వణిజమివ అతి

మానమానసం అతిభిన్నహృదయమ్- మాలోపమాలంకారః. శిశుపాల మాశ్వాస్య 'దైవాధీనేషు విత్తేషు పుంసాం కానామ వాచ్యతే' త్యాదిరూపేణ- తం శాన్తదుఃఖం కృత్వేత్యర్థః- తేన శిశుపాలేనసహ స్వస్వభవనం స్వస్వగృహం అభజన్ ప్రాపుః 102 తతః॥ జరాసంధాది పరాజయానన్తరం.

శ్లో॥ హరి మాయోధనే హత్వా గృహ్ణా న్నాయామి సోదరీం
ఇతి ప్రతిశ్రుతం సత్య మమర్షా దథ రుక్మిణా.

హరిమితి॥ హరిం కృష్ణ మాయోధనే యుద్ధే హత్వా మారయిత్వా అథ తతః సోదరీం సహజాం రుక్మిణీం గృహ్ణన్ స్వీకుర్వన్ ఆయామి ఆగచ్ఛామితి- గృహ్ణన్ న ఆయామీతి చ ఛేదః- నాయామీత్యన్వయః ఇతి చ వ్యజ్యతే. ఇత్యేవం రుక్మిణా రుక్మిణీసోదరేణ అమర్షా దసహనాద్ధేతోః సత్యం యథార్థం ప్రతిశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతమ్. భావే క్తః. యద్వా-ఇతి రుక్మిణా అమర్షాత్ప్రతిజ్ఞాతమపి సత్యమేవాభూత్ ఇత్య న్వయః- విరోధాభాసాలంకారః. 104

గ॥ ఏవం రాజ్ఞా మగ్రతః ప్రతిజ్ఞాయ సక్రోధ మక్షౌహిణీప్రమితవాహిన్యా
సహ మధుసూదన మభ్యధావత్.

ఏవమితి॥ ఏవం రాజ్ఞా మగ్రతః రాజమణ్డలస్య అగ్రే ప్రతిజ్ఞాయ ప్రతిశ్రుత్య అక్షౌహిణీప్రమితవాహిన్యా అక్షౌహిణీపరిమితసేనయా సహ సక్రోధం సకోపం యథా తథా మధుసూదనం కృష్ణ మభ్యధావత్ అభిదుద్రావ. రుక్మీతి క్రియాపదస్య శేషః.

శ్లో॥ స్వసార మాదాయ గత స్స రుక్మిణః పున ప్రయచ్ఛే త్కిము పశ్యతోహరః
స్వమృత్యవేఽథాపి నకృష్ణవర్త్మభాక్ తథావిధః క్వాపి విలోకితశ్రుతః.

స్వసారమితి॥ సః రుక్మిణః స్వసారం భగినీ మాదాయ గృహీత్వా గతః యాతః పశ్యతోహరః పశ్యతస్సతో హరతీతి పశ్యతోహరః ప్రసిద్ధచోరః కృష్ణః సతు గూఢచోర ఇత్యర్థః. పునః భూయః ప్రయచ్ఛేత్ దద్యాత్కిము నప్రయచ్ఛేదేవేత్యర్థః. యది గూఢచోరస్స్యాత్ ప్రయచ్ఛేత్- అయన్తు పశ్యతోహరఏవ కుతః పునఃప్రయచ్ఛే దితిభావః. అథాపి తథాపి స మృత్యవే స్వమరణార్థం కృష్ణవర్త్మభాక్కృష్ణమార్గగతః తథావిధః రుక్మిసదృశః పుమాన్ క్వాపి న విలోకితః కుత్రాపి నదృష్టః నశ్రుతః నాపి శ్రుత ఇత్యర్థః. యద్వా-విలోకితశ్చాసౌ శ్రుతశ్చ విలోకితశ్రుత ఇత్యేకమేవ పదం- పశ్యన్తం సరాజమణ్డలం స్వమనాదృత్యైవ ప్రసహ్య యస్స్వసారం చుచోర తేన సహ కలహే స్వస్య మృత్యుర్ధ్రువ ఇత్యనాలోచ్య రుక్మీ కృష్ణ మభ్యధావత్. ఏవంవిధో మూఢస్తు అదృష్టశ్రుతచర ఇతి నిర్గళితార్థః. వ్యంగ్యార్థస్తు - రుక్మమస్యాస్తీతి రుక్మీ ధనికః తస్య స్వసారం నిజసారభూతం ధనమిత్యర్థః. యద్వా స్వం ధనం తస్య సారం స్థిరాంశం ఆదాయ గతః సః పశ్యతోహరః చోరః పునః ప్రయచ్ఛేత్కిము తథాపి ధననాశేఽపి స్వమృత్యవే కృష్ణవర్త్మభాగగ్నిం ప్రవిష్టః ధననాశప్రయుక్త దుఃఖాసహిష్ణుత్వాదితిభావః. తథావిధః క్వాపి న దృష్టః నాపి శ్రుతః-అర్థేచ్ఛ్వశ్చ పరాః

ప్రాణాః ఆత్మానం సతతం రక్షేద్దారైరపి ధనైరపి-ఇతివచనాభ్యాం స్వల్పధనార్థ
ముత్కృష్టప్రాణాపహారో నయుక్తః. జీవన్నరో భద్రాణి పశ్యతీతి'వచనాచ్చ జీవతః
పునర్ధనాదిభద్రలాభ స్స్యాదేవేతి [illegible] అగ్నిప్రవేశేన మృతో న దృష్ట
శ్రుతచర ఇతి నిర్గళితార్థః. 105

గ॥ గత్వా చ మధుసూదనసవిధ మిద మవాదీత్.

గత్వేతి॥ మధుసూదనసవిధం కృష్ణసమీపం గత్వా ఇదం వక్ష్యమాణం వచన మవా
దీచ్చ అవోచత్. 106

శ్లో॥ ఆయాంతి కర్కశముఖా న పున స్స్వసార
మప్రాప్య జీవతి హి రుక్మిణి మార్గణౌఘాః
క్రూరస్వభావ మలినత్యజగాఢముష్టి
మత్యాగత స్స్వపరిపాలనధీః ఖలా తే.

ఆయాన్తీతి॥ రుక్మిణి మయి జీవతిసతి కర్కశముఖాః తీక్ష్ణాగ్రాః మార్గణౌఘాః బాణగణాః స్వసారం భగినీ మప్రాప్య అగృహ్యా కృష్ణహననద్వారేత్యర్థః పున ర్నాయాన్తి అమోఘా మమబాణా ఇత్యర్థః. హేక్రూరస్వభావ దుష్టబుద్ధే అతఏవ మలిన పాపిష్ఠ గాఢముష్టిం దృఢముష్టిం దృఢాభినివేశ మిత్యర్థః.త్యజ విసృజ అత్యాగతఃరుక్మిణ్యా అవిసర్జనాత్ రుక్మిణీ మత్యక్త్వేత్యర్థః. తే తవ స్వపరిపాలనధీః ఆత్మరక్షాబుద్ధిః ఖలా విఫలా- రుక్మిణీం నత్యజసి చే త్త్వం నభవిష్యసీత్యర్థః. వ్యంగ్యార్థస్తు- కర్కశముఖాః కటుభాషిణో మార్గణౌఘాః యాచకసంఘాః రుక్మిణి ధనికే జీవతి సతి స్వసారం సర్వస్య మప్రాప్య పున ర్నాయాన్తి- యది మృత స్స్యాత్ తర్హి త్యజేయుః అన్యథా నేతిభావః. హేక్రూరస్వభావ మలిన గాఢముష్టిం లోభం త్యజ- అత్యాగతః ధనాభావేన తే స్వపరిపాలనధీః ధనసంచయనేచ్ఛా ఖలా దుష్టా విఫలేతి యావత్ 'యద్దదాతి యదశ్నాతి తదేవ ధనినాం ధన' మిత్యుక్తత్వాదితిభావః. పరమార్థస్తు- స్వసార మప్రాప్య పునః కేవలం జీవతి వ్యర్థజీవితే ఇత్యర్థః. రుక్మిణి కర్కశముఖాః మార్గణౌఘాః త్వదీయబాణాః నాయాంతి నపతన్తి త్వయా సహ యుద్ధే పరాజితే అతఏవ ప్రాణావశిష్టే మయి పరమకారుణికస్య తవ బాణప్రసారో నస్యాదేవేత్యర్థః. క్రూరస్వభావ మలిన క్రూరస్వభావేష్వస్మాదృశేషు విషయే మలిన సాగ్రహా గాఢముష్టి మభినివేశం త్యజ కృపాం గృహాణేత్యర్థః. తే తవేతి కర్తరి షష్ఠీ- అత్యాగతః త్వత్కర్తృకత్యాగాభావాదిత్యర్థః. కరుణయా మాం త్వయి అత్యజతి సతీత్యర్థః. స్వపరిపాలనధీః మమేతి శేషః- ఖలా వ్యర్థా మా మహం పరిపాలయితుం నశక్నోమీత్యర్థః-107

గ॥ ఏవ మభిహితవతి రుక్మిణి.

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తరీత్యా రుక్మిణి అభిహితవతిసతి ఉక్తవతిసతి-

శ్లో॥ తత్కాలమాదితగతా హి భయో న చంద్ర
హాసం హరిః పరమముష్య యశో ఽపి తాదృక్

సిక్తాని నో రిపువపూంషి పరం తదాస్త్రై
స్స్వర్గాంగనాతనులతా అపి సత్వజైస్తైః.

తత్కాలమితి। తత్కాలం తస్మిన్ కాలే- కాలాధ్వనో రత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా- గతాహిభయః నివృత్తశత్రుభయః 'మహీభుజా మహిభయం స్వపక్షప్రభవం భయ' మిత్యమరః. హరిః పరం కృష్ణఏవ చన్ద్రహాసం ఖడ్గం నాదిత నస్వీచకార. 'ఖడ్గేతు నిస్త్రింశ చన్ద్రహాసాసి రిష్టయ' ఇత్యమరః. కిన్తు అముష్య కృష్ణస్య సంబన్ధి తాదృక్ తం కృష్ణమివ పశ్యన్తి యత్ర తాదృక్ కృష్ణతుల్యాం తద్వద్గతాహిభయ మిత్యర్థః- అన్యత్ర నివృత్తరాహుభయమితి చ- యశోఽపి కీర్తిశ్చ చన్ద్రహాసం చంద్రపరిహాస మాదిత చకార- ఖడ్గం స్వీచకారేతి చ- స్వస్య నాహిభయం చన్ద్రస్య తు తద స్తీతి జహాసేత్యర్థః. యద్వా తత్కాలం గతాహిభయో హరిః చంద్రహాసం పరం చంద్రతుల్యాం హాసమేవ నాదిత నిర్భయత్వా న్మందస్మితసుందరవదనారవిందోఽ- భూదిత్యర్థః. కిన్తు తాదృక్ చంద్రహాస మిత్యర్థః-చన్ద్రస్యేవ హాసః ప్రకాశో యస్య తత్ అముష్య రుక్మిణః యశోఽపి ఆదిత అపజహార- హేలయా రుక్మిణం జిగాయ తత్ప్రతిష్ఠాం విలోపయామాసేత్యర్థః. తదా అస్త్రైః రక్తైః రిపువపూంషి పరం శత్రు శరీరాణ్యేవ నోసిక్తాని నాభిషిక్తాని కిన్తు సత్వజైః ఆనన్దజైః తైః అస్త్రైః అశ్రుభిః 'అస్రశోణితయో రస్ర'మితి భాస్కరః. రక్తైరితి చ- స్వర్గాంగనాతనులతా అపి స్వర్ణారీశరీరవల్లర్యోపి సిక్తా ఇతి లింగవిపరిణామేన •యోజ్యమ్- నూతనపతిలాభాదితి భావః. అత్ర హరి ర్యశశ్చ చంద్రహాస మాదిత రిపువపూంషి స్వర్గాంగనాతను లతాశ్చ అస్త్రైస్సిక్తాని ఇత్యేకక్రియాన్వయా త్తుల్యయోగితాలంకారద్వయమ్. హరి శ్చంద్రహాసం తాదృగముష్య యశ శ్చాదితేత్యర్థాన్తరవర్ణనేతు సముచ్చయాలం కారః. అచేతనస్య యశస శ్చన్ద్రపరిహాసాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తి రలంకారః. తేన చ యశస శ్చన్ద్రవ్యతిరేకః స్వయం గతాహిభయం అతఏవ యశ శ్చన్ద్రం జహాసేతి సాభిప్రాయవిశేషణా త్పరికరాలంకారః-స చ శ్లేషోజ్జీవితః-గతాహి భయః అతఏవ హరిః చన్ద్రతుల్యాం హాస మాదితేత్యర్థే సపరికరోపమాలంకారః. ఏవం చంద్రహాసం యశోపీత్యత్రాపి ఉపమాలంకారః. ఏతేషాం యథాయథం సంసృష్టిసంకరాదిక మూహ్యామ్. 108

గ॥ అథ నిహితవాహినీవాహన ముపజాతపరాజయం రుక్మిణం హంతుకామే సతి యోధయూథే-

అథేతి॥ అథ యుద్ధానన్తరం యోధయూథే కృష్ణభటసంఘే నిహతవాహినీవాహనం వాహినీ సేనా వాహనాని గజాదీని సేనాంగత్వా ద్వంద్వే ఏకత్వం- వాహినీ చ వాహనాని చ వాహినీవాహనం- యద్వా వాహిన్యా స్సేనాత్వేన తదంగత్వాను పపత్తేః వాహినీవాహనానీత్యేవ- నిహతాని నష్టాని వాహినీవాహనాని యస్య తం-

అతఏవ ఉపజాతపరాజయం జాతాపజయం రుక్మిణం హన్తుకామే హన్తుం మార
యితుం కామో యస్య తస్మిన్ సతి– 109

శ్లో॥ ప్రేయసీదీనవచన సుధారస మధా ద్ధరిః
రుక్మిణ స్తదభూ చ్చిత్రం మరణాభావసాధనమ్.

ప్రేయసీతి॥ హరిః కృష్ణః ప్రేయసీదీనవచనసుధారసం ప్రేయస్యాః రుక్మిణ్యాః దీన వచనాని కృపణవచాంసి మమ భ్రాతరం త్రాయస్వ తవ దాసీ భవిష్యామీత్యాదీని– తేషాం తేష్వితివా సుధారస మమృతరసం అధాత్ పపౌ. ధేట్ పానే లజీ గాతి స్థాఘుపేతి సిచో లుక్– తత్ శ్రీహరికృతామృతరసపానం రుక్మిణః మరణాభావ సాధనం మృతినివారణసాధనం అభూత్ ఆసీత్–చిత్రమద్భుత మిదం–యఏవామృతం పిబతి తస్యైవ మరణాభావ ఇతి సిద్ధేసతి తద్వ్యపరీత్యేన హరావమృతం పిబతిసతి రుక్మిణో మరణాభావోఽభూదితి వచనం చిత్ర మిత్యర్థః– అతఏవ అసంగత్యలంకారః. 'విరుద్ధభిన్నదేశత్వం కార్యహేత్వోరసంగతి' రితి లక్షణాత్. రుక్మిణీప్రార్థనయా రుక్మిణం కృష్ణో ముమోచేతి వక్తవ్యేసతి భంగ్యన్తరేణ కథనా త్పర్యాయోక్తమలంకారశ్చ.

గ॥ తదను కేశవనిదేశేన ముండితముండనేన సముపజాతవైరూప్యం ప్రగ్రహై
ర్బబంధుః.

తదన్వితి॥ తదను రుక్మిణీప్రార్థనానన్తరం ముణ్డితముణ్డం వపితశిరసం 'ముండో దైత్యాన్తరే రాహౌ మూర్ధ్ని త్రిషు తు మణ్డిత'మితి భాస్కరః. శ్రీకృష్ణేనేతి శేషః. అతఏవ ఉపజాతవైరూప్యం సంజాతవిరూపభావం ఏవం రుక్మిణం కేశవనిదేశేన కృష్ణాజ్ఞయా హేతునా ప్రగ్రహైః రథవాహబంధనరశ్మిభిః 'తులాసూత్రే ఽశ్వాదిరశ్మౌ ప్రగ్రాహః ప్రగ్రహోఽపి' చేత్యమరః. బబంధుః బంధితవన్తః యోధా ఇతి శేషః. 111

స్థానేహి తత్॥ రుక్మిణోముండనం స్థానేహి యుక్తమేవ– తదేవ దర్శయతి–

శ్లో॥ అంతభాజి ధనుర్వేద నైపుణ్యే తస్య యద్భవేత్
సమావర్తనమస్యాంగం చికురశ్మశ్రుమండనమ్.

అంతేతి॥ తస్య రుక్మిణః ధనుర్వేదనైపుణ్యే ధనుర్వేదే 'ఆయుర్వేదో ధనుర్వేద' ఇత్యుపవేదత్వేనపరిగణితే ధనుర్విద్యాయామిత్యర్థః. యన్నైపుణ్యం కౌశలం తస్మిన్ తథోక్తే అంతభాజిసతి పరిపూర్ణేసతి నష్టేసతి చ యత్ సమావర్తనం తన్నామకసంస్కారో భవేత్ వేదసమావర్తనస్యావశ్యకత్వాదితిభావః. చికురశ్మశ్రుముణ్డనం చికురాశ్శిరోజాః శ్మశ్రూణి పురుషస్య ఓష్ఠయో శ్చిబుకే చ వర్తమానాః రోమసంఘాః 'తద్వృద్ధౌ శ్మశ్రుపుంముఖే' ఇత్యమరః. (ఆంధ్రే గడ్డముమీసాలు) తేషాం ముణ్డనం వపనం అస్య సమావర్తనకర్మణః అంగం అంగభూతం సమావృత్తస్య వపనానన్తరం సమావర్తనసంస్కారవిధానా దితిభావః. అత్ర క్రోధాత్కృతే చికురశ్మశ్రుముణ్డనే సమావర్తనాంగత్వారోపణా దభేదరూపకం–తచ్చ అన్తభాజీతి శ్లేషోజ్జీవితమ్– 112

గ॥ అథ పరమకారుణికేన రామేణ మోచితే ప్రతినివృత్తమానే రుక్మిణి ప్రాణమాత్రశేషే హరిరపి ద్వారకా ముపగమ్య విధినా రుక్మిణీం పర్యణైషీత్-

అథేతి॥ అథ బంధనానన్తరం పరమకారుణికేన అతిదయాళునా రామేణ బలేన మోచితే త్యాజితే ప్రాణమాత్రశేషే ప్రాణఏవ ప్రాణమాత్రం శేషో యస్య తస్మిన్ బలాహంకారాదికన్తు నష్ట మిత్యర్థః. రుక్మిణి ప్రతినివర్తమానే అపగతేసతి హరిరపి కృష్ణశ్చ ద్వారకా ముపగమ్య ప్రాప్య విధినా స్వసూత్రోక్త విధి మనతిక్ర మ్యేత్యర్థః. రుక్మిణీం పర్యణైషీత్ పరిణీతవాన్. 113

శ్లో॥ తదాశయగ్రహో ద్వేధా రచితో మురవైరిణా
ద్విజన్మసాక్షికః పూర్వః పరః పావకసాక్షికః.

తదితి॥ మురవైరిణా కృష్ణేన ద్వేధా ద్వైవిధ్యేన వర్తమాన ఇతిశేషః. ద్విధాభూత ఇత్యర్థః. తదాశయగ్రహః తస్యాః ఆశయో మనః తస్య గ్రహః గ్రహణం శోధన మిత్యర్థః. తస్యా ఆసమంతా చ్ఛయగ్రహః పాణిపీడనమితి చ 'పాణిః కర శ్శయో హస్త' ఇతి వామనమాలాయామ్. రచితః కృతః తన్మనశ్శోధనం తత్పాణిపీడనం చేత్యుభయమపి కృత మిత్యర్థః. శ్లేషాలంకారః. పూర్వః ప్రథమః మనశ్శోధనరూప ఇత్యర్థః. ద్విజన్మసాక్షికః రుక్మిణీప్రేషితబ్రాహ్మణసాక్షికః అభవత్ ఇతిశేషః- పరః ద్వితీయః పాణిగ్రహణరూప ఇత్యర్థః. పావకసాక్షికః అగ్నిసాక్షిక ఆసీదితి శేషః- బ్రాహ్మణద్వారా తన్మన శ్శోధనం చకార అగ్నేః పురత స్తత్పాణిగ్రహణం చకా రేతి చ భావః. 114

గ॥ అథ కదాచన పురా పురారినయనజ్వాలావలీఢః కామ శ్శరీరకామః కమలాపతి మనుప్రావిశత్.

అథేతి॥ రుక్మిణీపరిణయానన్తరం కదాచన కస్మింశ్చిత్సమయే పురా పూర్వం పురారి నయనజ్వాలావలీఢః శివనేత్రాగ్నిశిఖాదగ్ధః కామః మన్మథః శరీరకామః తనువాంఛస్సన్ కమలాపతిం శ్రీకృష్ణ మనుప్రావిశత్ ప్రవివేశ. స్వస్య ఆదావపికమలాపతిపుత్రత్వాత్ అధునాపి తదేవోచితమితి మత్వా శ్రీకృష్ణరేతసి ప్రవిష్టోఽభూ దిత్యర్థః. 115

గ॥ తతశ్చ వైదర్భీగర్భా దావిర్భూత మేవ మనతీతసూతకం ప్రద్యుమ్ననా మానం శంబర స్స్వవైరిణం మత్వా హృత్వా చ మధ్యే సముద్ర మక్షిపత్.

తతఇతి॥ తతశ్చ ప్రవేశానన్తరం వైదర్భీగర్భాత్ రుక్మిణీగర్భా దావిర్భూతం జాతం అనతీతసూతకం అనతిక్రాన్తసూతకం దశదినమధ్యస్థమిత్యర్థః- ప్రద్యుమ్ననామానం ప్రద్యుమ్నాభిధం ఏనం మన్మథం. స్వవైరిణం మత్వా స్వశత్రుం జ్ఞాత్వా శంబరః తన్నామకో రాక్షసః హృత్వా ఏనమిత్యేవ అపహృత్య మధ్యేసముద్రం సముద్ర

మధ్యే అక్షిపచ్చ పాతయామాస భవిష్యత్కార్యగౌరవాత్ శ్రీకృష్ణోఽపి న తదానీం శంబరం మాయావినం జహారేతి బోధ్యమ్- 116

శ్లో॥ మీనకేతు రసావస్మాన్ దండం చిర మలంభయత్
ఇతి వైరీవ మీనస్తం నిజగార మహాన్ శిశుమ్.

మీనేతి॥ మీనకేతుః మత్స్యధ్వజః అసౌ మన్మథః అస్మాన్ చిరం బహుకాలం -అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా- దండం దండనమ్ ధ్వజదండం చ అలంభయత్ ప్రాపయామాస. మన్మథస్య మత్స్యకేతనత్వాత్ స్వవాహనభూతాన్ మత్స్యాన్ గతి సమయే శిక్షయామాసేత్యర్థః- ఇతి స్మృత్వేతి శేషః. ఏవం స్మృత్వేవేతి హేతూత్ప్రేక్షా. వైరీ శత్రుః మహాన్ పృథుః మీనః మత్స్యః యద్వా ఇతి హేతోః వైరీవ శత్రురివ మహాన్ మీనః శిశుం బాలం నిజగార అగ్రసత్ మీనకేతురితి పరికరాలంకారః. అత్ర మీనకేతనత్వేన మీనపోషకే మన్మథే మీనానాం సుహృద్బుద్ధేర్జాతవ్యత్వే సతి తద్వైపరీత్యేన వైరిత్వబుద్ధ్యుదయవర్ణనా ద్విషమాలంకారః ప్రతీయతే. స్వేష్టార్థం స్వపోషితస్య మీనస్య స్వగ్రసనకరత్వాత్ కేవలానిష్టప్రాప్తిలంభరూపోఽయం విషమాలంకారభేదః- 117

గ॥ తమేనం మీనం శంబరాయ ధీవరై రుపహారీకృత ముపనీయ సూపకార శ్శంకులయా శకలీకృత్య తదంతర్గతం పోతం పౌరోగవపదనివేశితాయై మాయావత్యపరనామికాయై రత్యై న్యవేదయత్-

తమితి॥ ధీవరైః మత్స్యగ్రాహిభి రిత్యర్థః. ఉపహారీకృతం బలిత్వేనార్పితం మీనస్యాస్య మహత్త్వాత్ గర్భస్థశిశుతేజస్సంక్రమణేన దీప్తత్వాచ్చ శ్లాఘ్యోఽయ మిత్యముం రాజ్ఞే సమర్పితవన్త ఇతి భావః-తం ప్రసిద్ధ మేనం ప్రద్యుమ్నం గిళితవన్తం మీనం సూపకారః పాచకః ఉపనీయ ఆనీయ శంకులయా భేదనసాధనేన శకలీకృత్య విదార్య తదన్తర్గతం మత్స్యోదరస్థం పోతం శిశుం పౌరోగవపదనివేశితాయై పౌరోగవపదం పాచకాధికారః 'పౌరోగవ స్తదధ్యక్షః' ఇత్యమరః. తత్ర నివేశితాయై స్థాపితాయై అత్రచ పురా స్మరదాహానన్తరం తత్పత్నీం రతిం బంధీకృత్య శంబరః పాచకాధ్యక్షా మకరోదితి కథానుసంధేయా. మాయావత్యపరనామికాయై మాయావతీతి అపరం నామ యస్యా స్తస్యై రత్యై న్యవేదయత్ నివేదయామాస దదావిత్యర్థః. 118

గ॥ సాపి కిమిద మితి శంకితమానసా తదను నారదవచనా దముష్య తత్త్వం మత్వా పతిలాభపరితుష్టా పరిపుపోష.

సాపీతి॥ సాపి రతీ చ ఇద మేత దపత్యం కిమితి కోన్వాయం మత్స్యోదరస్థ శ్శిశురితీత్యర్థః. శంకితమానసా సశంకచిత్తా సతీ తదను తతః నారదవచనాత్ త్వత్పతిర్మన్మథ ఏవాయం రుక్మిణ్యాం జాత ఇతి నారదవాక్యాత్ అముష్యశిశోః తత్త్వం

యాథార్థ్యం మత్వా జ్ఞాత్వా అతఏవ పతిలాభపరితుష్టా భర్తృప్రాప్తిసంతుష్టా పరిపుపోష అపత్యమిత్యేవకర్మ పోషితవతీ. 119

గ॥ అథ కియతాపి కాలేన సంజాతయౌవనః ప్రద్యుమ్న స్స్వశరశరవ్యతా మగమత్.

అథేతి॥ అథ తతః కియతాపికాలేన బహునా కాలేన సంజాతయౌవనః ఉదితయౌవనః ప్రద్యుమ్నః స్వశరశరవ్యతాం స్వబాణలక్ష్యత్వం అగమత్ భేజే. యథా సంజాతయౌవనం పురుషం మన్మథబాణా బాధన్తే తథా సంజాతయౌవనః మన్మథావతారం ప్రద్యుమ్నమపి మన్మథబాణాః బాధితవన్తః ఇత్యర్థః. ప్రద్యుమ్నస్య మన్మథోద్రేక ఆసీదితిభావః. 120

శ్లో॥ సాంగోఽపి హా హంతకథన్ను సోఽయమాత్మానమేవ ప్రజహార యద్వా
అపి క్షణం యో న హి మధ్వపాయీ న తత్ర చిత్రం స్వహితా ప్రతీతిః.

సాంగోపీతి॥ సోఽయం స్మరః సాంగోఽపి ప్రద్యుమ్నరూపేణ సశరీరోఽపి ఆత్మానం- స్వమేవ కథన్ను కథంవా ప్రజహార తాడితవాన్- హా హన్తేత్యాశ్చర్యాతిశయే అనంగత్వదశాయా మాత్మని స్వేనైవ తాడితే ముష్టిభి రాకాశతాడనవ న్నహానిః సాంగత్వదశాయన్తు హానిరేవేతి భావః. యద్వా అథవా యః క్షణమపి మధ్వపాయీ- మధు ర్వసంతః తస్య అపాయో విశ్లేషః మధ్వపాయః సోఽస్యాస్తీతి వసన్తవియుక్తః పిబతీతి పాయీ న పాయీ అపాయీ మధునో మద్యస్య అపాయీ మధ్వపాయీ మద్యపానరహిత ఇతి చ నహి న భవతి - తత్ర తస్మిన్ ప్రద్యుమ్నే స్వహితా ప్రతీతిః స్వహితజ్ఞానాభావః న చిత్రం నాద్భుతం. వాసో యథా పరిప్లుతం మదిరామదాంధ ఇతి న్యాయాత్ -సర్వదాపి అమధ్వపాయినోఽస్య స్వప్రహారణ మప్యుచితమేవ మదాంధత్వాదితి భావః. అత్ర మన్మథే అసంభావితస్య స్వతాడనస్య అమధ్వపాయిత్వహేతునా సమర్థనా త్కావ్యలింగం శ్లేషోజ్జీవితమ్. ఆత్మతాడన మయుక్తమితి స్వేనై వోక్తార్థస్య యద్వేత్యుత్తరార్థేన విచార్య ప్రతిషేధా దాక్షేపాలంకారశ్చ.

గ॥ తదానీం ప్రియయా మాయావత్యా ప్రతిగ్రాహితమాయాభంజన విద్యా విద్యోతమానః ప్రద్యుమ్నః సత్వరం శంబర మాహవా యాహ్వాయత.

తదానీమితి॥ తదానీం తదా ప్రియయా ప్రేయస్యా మాయావత్యా రత్యా ప్రతిగ్రాహితయా దత్తయా మాయాభంజనవిద్యయా మాయావినాశనవిద్యయా విద్యోతమానః విశేషేణ లసన్ ప్రద్యుమ్నః సత్వరం ద్రుతం శంబర మాహవాయ యుద్ధార్థ మాహ్వాయత ఆకారయామాస. 122

గ॥ ఆహూయ చ తమేన మావిర్భూయ భూయసా నిర్మాయ మాయా మాయాసయంత మంతకసా ద్విధాయ విధేయయా మాయావత్యా సహ తద్గృహం విహాయ విహాయసి సముత్పత్యాలయ మగమత్.

ఆహూయేతి॥ ఆహూయ శంబరం యుద్ధాయ ఆకారయిత్వేత్యర్థః. భూయసా బహు వార మావిర్భూయ ప్రత్యక్షీభూత్వా మాయాం నిర్మాయ తిరోధాయ చ ఆయాసయంతం శ్రమం జనయతం తమేనం శంబరం అంతకసాద్యమాధీనం విధాయ కృత్వా విధేయయా జాయయా మాయవత్యా రత్యా సహ తద్గృహం శంబరాలయం విహాయ త్యక్త్వా విహాయసి ఖే సముత్పత్య ఉద్గమ్య స్వం నిజ ముత్పత్త్యాలయం ఉత్పత్తిగృహం కృష్ణాంతఃపుర మితి యావత్-అగమత్ యయౌ ప్రద్యుమ్న ఇతి కర్తృపదం పూర్వగద్యాదత్రాన్వేతవ్యమ్- 123

తత్ర చ॥ కృష్ణాన్తఃపురే.

శ్లో॥ కాంతాసమేత మవరోధవధూజన స్తం
మత్వా పరం హ్రియ మువాహ విదర్భజాతు
జ్ఞాత్వా పయోధరపయస్స్రవణా దనన్య
జన్మాన మేన మపి నావజగామ కామమ్.

కాంతేతి॥ అవరోధవధూజనః అన్తఃపురస్త్రీజనః కాన్తాసమేతం రతీసహితం తం ప్రద్యుమ్నం పరం పరపురుషం మత్వా జ్ఞాత్వా ప్రాయం లజ్జా మువాహ దధార. పరపురుషం దృష్ట్వా స్త్రియో లజ్జన్తీతి భావః- యద్వా కాంతాసమేతం తం మత్వా దృష్ట్వేత్యర్థః - పర మతిశయేన లజ్జా మువాహ - తత్ర హేతు స్తు కాంతాసమేత మిత్యేవ-అత్యద్భుతసౌందర్యశాలిత్వా ద్రత్యాః తత్సహిత మేనం దృష్ట్వా త్రపితా ఇత్యర్థః. అథవా కాన్తాసమేతం తం పరం పరమాత్మానం కృష్ణం మత్వా తత్పుత్రత్వేన తద్వద్భాసమానత్వాదితి భావః. హ్రియ మువాహ అస్మా నుత్సృజ్య అస్మదధికాం కాంచనస్త్రియం రమయతీతి లజ్జితా ఇత్యర్థః. యద్యపి 'స్త్రీణా మీర్ష్యాకృతః కోపో మానోఽన్యాసంగిని ప్రియే' ఇతి ప్రకృతే మాన ఏవ స్త్రీభి ర్ధార్యః నతు త్రపా తథాపి తత్కాన్తాదర్శనా త్త్రపోదయ స్తాసా మితి బోధ్యమ్. యద్వా తం ప్రద్యుమ్నం పర ముత్కృష్టం స్వ భర్త్రపేక్షయేతిభావః మత్వేత్యర్థః. ఇతః ప్రాక్ స్వభర్తార మేవ త్రిలోకసుందరం మన్యమానా భృశం గర్వితాః-ఇదానీన్తు తతోఽప్యధిక మేనం దృష్ట్వా త్యక్తగర్వా త్రపాం భేజిరే ఇతి భావః విదర్భజాతు రుక్మిణీ తు - తు శబ్దో వైలక్షణ్యార్థః. ఏనం ప్రద్యుమ్నం పయోధరపయస్స్రవణా ద్ధేతోః స్తన్యస్రావాత్ అనన్యజన్మానం పుత్రం మన్మథ మితి చ 'కుసుమేషు రనన్యజ' ఇత్యమరః. జ్ఞాత్వాపి కామం మన్మథం నావజగామ నజానాతి స్మ. విరోధాభాసాలంకారః. పయోధరస్రావా త్పుత్రత్వానుమానేన అనుమానాలంకారశ్చ. అయం మత్పుత్రో భవితు మర్హతి ఏతద్దర్శనేన మత్పయోధరపయస్స్రావాత్ అన్యసుతవదితి వ్యతిరేకదృష్టాన్త మిద మానుమానం. అయం మత్పుత్ర ఇతి జ్ఞాత్వాపి మన్మథఏవాయమితి తద్యాథార్థ్యన్తు నజ్ఞాతవతీతి ముఖ్యార్థః- 124

శ్లో॥ ప్రద్యుమ్న మాదాయ వినష్టలబ్ధం విదర్భజా మన్యత భూరిలాభమ్
కాంతాతతి స్తత్ప్రమదం విలోక్య స్వలాభబుధ్ధ్యా ముముదే పరాపి-

ప్రద్యుమ్నమితి॥ విదర్భజా రుక్మిణీ వినష్టలబ్ధం పూర్వం వినష్టః పశ్చాల్లబ్ధ ఇతి వినష్టలబ్ధః తం పూర్వకాలేత్యాదినా సమాసః. ప్రద్యుమ్నం పుత్రం ఆదాయ గృహీత్వా భూరిలాభం మహాన్తం లాభం మన్యత మేనే-మహాన్ లాభోఽయమితి జ్ఞాతవతీత్యర్థః. పుత్రలాభాదితి వినష్టపుత్రలాభో మహానితిభావః. పరా రుక్మిణీవ్యతిరిక్తాపి కాన్తాతతిః స్త్రీజనః తత్ప్రమదం రుక్మిణీసంతోషం - విలోక్య దృష్ట్వా తుష్టాం రుక్మిణీ మవలోక్యేత్యర్థః- స్వలాభబుద్ధ్యా స్వలాభధియా ముముదే తుతోష నాయం రుక్మిణ్యా ఏవ లాభః కిన్త్వస్మాకమ ప్యయమతీవ లాభ ఇత్యమన్యతేత్యర్థః. న చ సపత్నీసుతత్వాత్తస్మిన్ సుతవత్యా తస్యాం సపత్న్యాం చ అమర్షం చక్రురితి భావః. అనేన రుక్మిణ్యాః నిరుపధికసౌఖ్యం వ్యజ్యతే. అత్ర వినష్టలబ్ధం ప్రద్యుమ్నం ప్రకృష్టస్వర్ణం, హిరణ్యం ద్రవిణం ద్యుమ్న మిత్యమరః ఆదాయ లబ్ధ్వా విదర్భజా విదర్భదేశజా కాచనస్త్రీ భూరిలాభం స్వర్ణలాభ మమన్యత- 'భూరిప్రాజ్యసువర్ణయో' రితి విశ్వః. పరాపి కాన్తాతతిః తత్సఖీజనః తత్ప్రమదం విలోక్య స్వలాభబుద్ధ్యా ధనలాభబుద్ధ్యా ముముదే ఇతి వ్యంగ్యార్థః. ప్రతీయతే నష్టధనా కాచిత్ నష్టద్రవ్యలాభేసతి భృశం తుష్టాం స్వానుసారిజనాయ కియద్ద్రవ్యం ప్రదత్తే- తస్మాత్ ధనికస్త్రీవత్ తదనుసారిణ్యోపి స్వలాభబుద్ధ్యా మోదన్త ఏవేతి భావః. నాసౌ ధ్వనిః కిన్తు సమాసోక్తిరేవ విదర్భజా పదశ్లేషాభావాదితి రత్నావలీకారాణా మాశయః- 12

గ॥ అథ కదాచన శమంతకం నామ సకరుణదినమణివితీర్ణం దివ్యమణిం
బిభ్రాణః సత్రాజి దపర ఇవ తరణి రధిద్వారవతి నిజభవన మభజత.

అథేతి॥ అథ తతః కదాచన కస్మింశ్చిత్కాలే సకరుణదినమణివితీర్ణం సకరుణేన దినమణినా సూర్యేణ వితీర్ణం దత్తం సూర్యేణ దయయా దత్తమిత్యర్థః- శమంతకం శమంతకాఖ్యం నామేతి ప్రసిద్ధౌ- దివ్యమణిం దివిభవం దివ్యం రత్నం బిభ్రాణః ధరన్ సత్రాజిత్ అపరః అన్యః తరణి స్సూర్య ఇవ ద్వితీయసూర్యవ దిత్యర్థః ఉత్ప్రేక్షాలంకారః- భాసమాన ఇతి శేషః- జ్వలన్సన్ అధిద్వారవతి ద్వారవత్యాం నిజభవనం స్వగృహ మభజత ఆపత్. 126

గ॥ అవలోక్య చ తమేనం దుర్దర్శమణికిరణమసృణితశరీర మవలోకనాయ
తవ కర్మసాక్షీ సాక్షాదుపనత ఇతి నివేదయతి నాగరికలోకే మోఘదృష్టి
రయమితి సమందస్మితేన ముకుందేన సత్రాజిద్భవన మాసేదుషా విహి
తాయాం మణిప్రార్థనాయాం వ్యర్థాయామ్-

అవలోక్యేతి॥ దుర్దర్శైః ద్రష్టు మశక్యైః మణికిరణైః రత్నరుచిభిః మసృణితం వ్యాప్తం శరీరం దేహో యస్య తం తథోక్తం తమేనం సత్రాజిత మవలోక్య పత్తనప్రవేశ సమయే దృష్ట్వేత్యర్థః- తవ భగవత స్తే అవలోకనాయ దర్శనార్థం కర్మసాక్షీ

సూర్యః సాక్షాత్ప్రత్యక్షేణ ఉపనతః ఆగతః ఇత్యేవం నాగరికలోకే పుర జనే నివేదయతి జ్ఞాపయతిసతి అయం లోకో జనః మోఘదృష్టిః వ్యర్థచక్షుష్క ఇతిహేతోః మత్వేతి వా – సమందస్మితేన సమందహాసేన మందంమందం స్మయమానేనేత్యర్థః. సత్రాజిద్భవనం సత్రాజితః గృహ మాసేదుషా ప్రాప్తవతా ముకుందేన శ్రీకృష్ణేణ విహితాయాం కృతాయాం మణిప్రార్థనాయాం శమంతక విషయయాచ్ఞాయాం వ్యర్థాయాం విఫలాయాం సత్యామ్ చిరచితతపసా సూర్యా దారాధితాన్మయా లబ్ధోఽయం మణి స్న తుభ్యం దేయ ఇతి సత్రాజితా ముకుందః ప్రత్యాఖ్యాత ఇత్యర్థః. 127

గ॥ ప్రసేనోనామ సత్రాజిదనుజ స్తమేవ మణిం బిభ్రాణో మృగయావ్యాపారేణ విపినవర్త్మనా సంచరమాణః కేసరిణా మణిలోలుపేన వ్యాపాదితః.

ప్రసేనఇతి॥ ప్రసేనోనామ ప్రసేనఇతి సత్రాజిదనుజః సత్రాజిత స్సోదరః తమేవ మణిం శమంతకరత్నమేవ బిభ్రాణః ధరన్సన్ మృగయావ్యాపారేణ ఆఖేటవ్యాపారేణ విపినవర్త్మనా వనమార్గేణ సంచరమాణః గచ్ఛన్సన్ – 'సమస్తృతీయాయుక్తాత్' నే పదమ్ – మణిలోలుపేన శమంతకాసక్తేన కేనాపి కేసరిణా సింహేన వ్యాపాదితః మారితః బభూవేతి శేషః. 128

గ॥ తస్మిన్నపి కేసరిణి కందరాంతరగతే జాంబవతా నిహతే మణౌ చ తనయాక్రీడనాయ నియోజితే సోదరవిరహవిహ్వలేన సత్రాజితా నియతమేనం చక్రపాణి ర్మణిలోభేన నిహతవానితి సమారోపితాం పరివాదగిర మసహమానో హరిరపి విపిన ముపగమ్య పరాసుం ప్రసేన మవలోకయన్ విహాయ బహిరేవ సహచారిణో జాంబవత్యాధిష్ఠితం గహ్వర మగాహత–

తస్మిన్నితి॥ కందరాన్తరగతే గుహాన్తర్గతే తస్మిన్ కేసరిణి సింహేచ జాంబవతా నిహతే మారితే సతి తనయాక్రీడనాయ తనయాయాః పుత్ర్యాః క్రీడనాయ క్రీడార్థం మణౌ నియోజితే నిర్దిష్టేచసతి కందుకవన్మణౌ క్రీడనకే కృతేసతీత్యర్థః. సోదరవిరహవిహ్వలేన అనుజవియోగవివశేన సత్రాజితా ఏనం మదనుజం మణిలోభేన హేతునా చక్రపాణిః కృష్ణో నిహతవాన్ నాశయామాస– నియతం ధ్రువం– ఇత్యేవం సమారోపితాం సమ్యగారోపితాం పరివాదగిరం అపవాదవాచం అసహమానః సోఢుమశక్నువన్ హరిరపి కృష్ణశ్చ విపినం వన ముపగమ్య ప్రవిశ్య పరాసుం మృతం ప్రసేనం అవలోకయన్ పశ్యన్ సహచారిణః అనుచరాన్ బహిరేవ గుహాబహిః ప్రదేశే ఏవ విహాయ త్యక్త్వా జాంబవత్యా మణినా క్రీడన్త్యా జాంబవత్సుతయా అధిష్ఠితం గహ్వరం గుహాం అగాహత వివేశ. 129

గ॥ తత్ర చ మణిహరణార్థ మర్భకాభ్యర్ణభాజిని భగవతి జాంబవానతిరోషణ స్సహసా సన్నిధాయ చ ముష్టాముష్టి సావష్టంభః పిష్టాఖిలావయవ తయాపి విలీనబలః క్షితితలే నిపత్య సంజాతప్రత్యభిజ్ఞః స్తుత్వా చిర

మరవిందలోచనం మణినా సహ రమణీమణిం జాంబవతీంనామ నిజ
తనయాం ప్రాయచ్ఛత్.

తత్రేతి॥ తత్ర గుహాయాం చ మణిహరణార్థం శమంతకాపహారార్థం భగవతి కృష్ణే అర్భకాభ్యర్ణభాజిని శిశుసమీపగతేసతి అతిరోషణః అతికోపనః జాంబవాన్ సహసా ద్రుతం సన్నిధాయ సన్నిహితో భూత్వా ముష్టీముష్టి సావష్టంభః ముష్టీముష్టి యుద్ధే సాహంకారశ్చ భూత్వేతి శేషః. పిష్టాఖిలావయవతయా చూర్ణితసర్వాంగత్వేన హేతునా శ్రీకృష్ణముష్ట్యభిఘాతవశాదితిభావః. విలీనబలః విగతబలస్సన్ అతఏవ క్షితితలే భూతలే నిపత్య పతిత్వా సంజాత ప్రత్యభిజ్ఞః జాతస్మృతిః అరవిందలోచనం కృష్ణం చిరం స్తుత్వా మణినాసహ రమణీమణిం రమణీనాం స్త్రీణాం మణిం రత్నభూతాం జాంబవతీంనామ జాంబవతీమితి నిజతనయాం స్వసుతాం ప్రాయచ్ఛత్ అర్పితవాన్ శ్రీకృష్ణాయేతి శేషః. 130

గ॥ హరిరపి లబ్ధరమణీమణిః కందరోదరా న్నిస్సృత్య సానుచరః పుర మధి
గమ్య సత్రాజిత మహూయ తదాహరణప్రకార మావేద్య మణి మముష్మై
ప్రాయచ్ఛత్.

హరిరితి॥ లబ్ధరమణీమణిః ప్రాప్తనారీరత్నః హరిరపి కృష్ణశ్చ కందరోదరాత్ గుహామధ్యా న్నిస్సృత్య నిర్గత్య సానుచరః సపరిజనస్సన్ పురం ద్వారకా మధిగమ్య ప్రాప్య సత్రాజితం ఆహూయ ఆకారయిత్వా తదాహరణప్రకారం మణ్యానయవిధా మావేద్య జ్ఞాపయిత్వా మణిం అముష్మై సత్రాజితే ప్రాయచ్ఛత్ దదౌ. 131

గ॥ సత్రాజిదపి సముపజాతలజ్జో యదునందనానందనోపాయ మనధిగచ్ఛన్
తేనైవ మణినాసహ సత్యభామాం నామ స్వతనయాం హరయే వ్యతరత్.

సత్రాజిదితి॥ సత్రాజిచ్చ సముపజాతలజ్జః జాతత్రపస్సన్ యదునన్దనస్య కృష్ణస్య ఆనన్దనోపాయం సంతోషజననసాధన మనధిగచ్ఛన్ అజానన్ తేన మణినైవసహసత్యభామాంనామ స్వతనయాం నిజపుత్రీం హరయే కృష్ణాయ వ్యతరత్ దదౌ. 132

శ్లో॥ రమణీమణి నైవాల మితి మత్వైవ మాధవః.
ప్రీత్యదా త్ప్రియవాక్యేన సత్రా సత్రాజితే మణిమ్.

రమణీతి॥ రమణీమణినైవ నారీరత్నేనైవ సత్యభామయైవేత్యర్థః. అలంకృతమ్. రమణ్యేవ మమ పర్యాప్తేత్యర్థః-ఇత్యేవం మత్వైవ ఆలోచ్యై వేత్యుత్ప్రేక్షా మాధవః సత్రాజితే ప్రియవాక్యేన సత్రా ప్రియభాషితేన సహ మణిం రత్నం ప్రీత్యదాత్ పున ర్దదౌ అత్ర మణిరమణీమణ్యోర్మధ్యే మణివ్యతిరేకో రమణీమణ్యాం సచేతనత్వాదిరూపః ప్రతీయతే. అన్యథా హరిః కుతో మణిమేవ త్యజేత్-తేన చ సత్యభామాయాః నిరతిశయసౌందర్యం వ్యజ్యతే- 133

శ్లో॥ అక్రూరకృతవర్మభ్యాం శతధన్వా ప్రవర్తితః
సత్రాజిత మహా న్మస్మై క్రుధా నథ హరే గతే-

అక్రూరేతి॥ అథ తతః హరౌ కృష్ణే కురూన్ కురుదేశాన్ గతే యాతే సతి పాండవా లాక్షాగారదగ్ధా ఇతి వార్తాం శ్రుత్వా తద్దిదృక్షయేతి భావః. అక్రూరకృత వర్మభ్యాం పరివర్తితః ప్రేరితః శతధన్వా మణ్యైవ రత్నార్థం సత్రాజితం అహన్ మారయామాస. 134

శ్లో॥ పితృనాశార్తయా సత్యభామయా గతయా కురూన్
నీతో హరిః పురం ఘాత మియేష శతధన్వనః.

పితేతి॥ పితృనాశార్తయా సత్రాజిన్మరణదుఃఖితయా కురూన్ గతయా యాతయా సత్యభామయా పురం ద్వారకాం నీతః ప్రాపితః. హరిః కృష్ణః శతధన్వనః ఘాతం వధం ఇయేష ఇచ్ఛతిస్మ శతధన్వానం హన్తుమైచ్ఛదిత్యర్థః. 136

శ్లో॥ విన్యస్య మణి మక్రూరే పలాయితు మముం భయాత్
యోజనాని శతం శౌరి రవధీ దనుధావ్య చ.

విన్యస్యేతి॥ అక్రూరే మణిం విన్యస్య స్థాపయిత్వా భయాత్ కృష్ణాద్భీత్యా పలాయితుం అపద్రుతం అముం శతధన్వానం శౌరిః కృష్ణః శతం శతసంఖ్యాకాని యోజనాని 'కాలాధ్వనో రత్యంతసంయోగే ద్వితీయా' అనుధావ్య అనుద్రుత్య అవధీత్ మారయామాస చ. యద్యపి పలాయితస్య వధో నయుక్తః. తథాపి మణిం గృహ్ణాన్నయం పలాయతే ఇతి హేతో ర్మణ్యర్థం తదనుధావనం సత్రాజిద్ధనన పరియుక్తపాపనివారణార్థం హననం చ కృష్ణ శ్చకారేతి బోధ్యమ్. ఏతదపి సత్యభామా మనోవినోదనార్థమేవ నతు స్వతః. 136

శ్లో॥ తస్మిన్ మణి మదృష్ట్వార్త స్తతోఽక్రూర మయాచత
లబ్ధ్వాచ మణి మక్రూరా దస్యై ప్రత్యర్పయన్ ముదా.

తస్మిన్నితి॥ తస్మిన్ శతధన్వని మణిం రత్నమదృష్ట్వా ఆర్తః దుఃఖితస్సన్ తతః అక్రూరం అయాచత ప్రార్థయామాస. హరిరితి పూర్వశ్లోకాత్కర్తృపద మత్రాన్వేతవ్యం అక్రూరాన్మణిం లబ్ధ్వా స్వీకృత్య అస్యై సత్యభామాయై ముదా సంతోషేణ ప్రత్యర్పయత్ సమర్పయామాస. 137

శ్లో॥ జగామ నిర్వర్ణయితుం తతోఽర్జునం హరి ర్హరిప్రస్థ మతీవలాలసః
విలోక్య పార్థః పరభాగభాగభూ దపార్థఖేదా దరిణం జనార్దనమ్.

జగామేతి॥ తతః మణిప్రత్యర్పణానన్తరం హరిః కృష్ణః అర్జునం పార్థం నిర్వర్ణయితుం ద్రష్టుం అతీవ అత్యన్తం లాలసః ఆసక్తస్సన్ హరిప్రస్థం ఇంద్రప్రస్థపురం జగామ యయౌ. పార్థః అర్జునః అపార్థఖేదాదరిణం ఆదరః ప్రీతి రస్తీతి అదరీ పార్థస్య ఖేదే ఆదరీ పార్థఖేదాదరీ స న భవతీ త్యపార్థఖేదాదరీ పార్థసంతోషాదరీత్యర్థః. తం స్వసంతోషలాలసమితి యావత్. జనార్దనం కృష్ణం విలోక్య పరభాగభాక్ గుణోత్కర్షం ప్రాప్తః అభూత్ ననన్దేత్యర్థః. వ్యాఖ్యార్థస్తు హరిః కృష్ణో నీల ఇత్యర్థః. యద్వా హరి ర్నా కపిలే త్రిష్వి త్యభిధానాత్ కపిలవర్ణః కశ్చిత్ అర్జునం శ్వేతం కంచిత్

నిర్వర్ణయితుం కర్తుం అశ్వేతీకర్తు మిత్యర్థః. అతీవ లాలస స్సన్ హరిప్రస్థం జగామ పార్థః సోప్యర్జునః శ్వేత ఇత్యర్థః. అపార్థఖేదా దరిణం వ్యర్థఖేదభాజం స్వచిన్తిత కార్యస్య అనిష్పత్తే రితి భావః. జనార్దనం విలోక్య పరభాగభాక్ గుణోత్కర్షం ప్రాప్తః అతిశయితశ్వేతగుణ ఇత్యర్థః— అభూత్ అన్యథాచింతితం కార్యం దైవ మన్యత చింతయేదితి న్యాయాదితి భావః. అత్ర కృష్ణసాదృశ్యా దప్యర్జునః కృష్ణో నాభూ దిత్యతద్గుణః అర్జునం కృష్ణీకర్తుం కృష్ణే ఆగతే సతి అర్జునో ఽతిశ్వేతో ఽభూదితి విషమః—వాచ్యార్థేతు అర్జునం దృష్ట్వా హరిః తం దృష్ట్వా ర్జునశ్చ ననందే త్యానురూప్యాలంకారః— 138

శ్లో॥ పరస్పరం పరిష్వజ్య తతః కృష్ణార్జునా వమూ
రక్తా వతితరాం నేదం చిత్రం య న్మిత్రతా తయోః

పరస్పరమితి॥ తతః దర్శనానన్తరం అమూ కృష్ణార్జునౌ హరిపార్థౌ నీలశ్వేతావితి చ పరస్పరం అన్యోన్యం పరిష్వజ్య ఆలింగ్య అతితరా మత్యన్తం రక్తౌ అనురాగిణౌ రక్తవర్ణౌ చ బభూవతు రితి శేషః— యద్యస్మాత్ తయోః హరిపార్థయోః— మిత్రతా సౌహార్దం సూర్యత్వం చ అస్తి యత్తదో ర్నిత్యసంబంధా త్తదితి పదస్య లాభః తత్తస్మాత్ ఇదం రక్తత్వం న చిత్రం నాద్భుతం సుహృదా వుభావపి హరిపార్థౌ అన్యోన్య మాలింగ్య అత్యనురాగిణావితి నచిత్రమితి ప్రకృతార్థః. నీలశ్వేతయో రుభయోరపి పరస్పరసంపర్కేణ రక్తత్వమితి య త్తదపి న చిత్రం నీలశ్వేతయో రుభయోరపి సూర్యత్వాత్ సూర్యస్య అరుణత్వాచ్చేత్యన్యోఽర్థః. అత్రనీలశ్వేతయో రుభయో స్సంబంధేన ఉభయాత్మికే వర్ణవిశేషే జాతవ్యే సతి తద్విపరీత్యేన రక్త వర్ణోదయో విషమః—'విరూపకార్యస్యోత్పత్తి రపరం విషమం మత' మితి లక్షణాత్ ఇదంచ వైషమ్యం ఉభయో స్సూర్యత్వా దరుణత్వం యుక్తమేవే త్యనేన సమర్థితమితి కావ్యలింగం. ఇదం చ ప్రౌఢోక్తికల్పితమేవ నీలశ్వేతయో సూర్యత్వస్యై వాసంభవాత్. 139

గ॥ అథ కదాచి దేతౌ దూరీకృతదురితావపి పాపర్థికాంక్షిణౌ విగతమోహావపి గహన మవగాహ్య వృషైకగవేషణానురక్తావపి నానామృగాన్వేషిణౌ భూత్వా తతః పరితృప్తావపి తృష్ణాపరీతౌ యమునా ముపగమ్య వినీత పరజీవనావపి స్వాదూదకం నిపీయ తేనైవ పథా సంచరమాణౌ కామపి కమలలోచనా మలోకయతామ్.

అథేతి॥ అథ తతః కదాచిత్ ఏతౌ కృష్ణార్జునౌ దూరీకృతదురితావపి దూరీకృతం నిరస్తం దురితం పాపం స్వస్య స్వానుగతభక్తజనస్య వా యాభ్యాన్తౌ తథాపి పాపర్థి కాంక్షిణౌ మృగయాలాలసౌ 'పాపర్ధిశ్చ పరాధిశ్చేతి' నిఘంటుసారే—పాపవృద్ధికాంక్షిణా వితి చ—విగతమోహావపి నిరస్తాజ్ఞానావపి గహనం వనం దుఃఖమితి చ— 'గహనం వన దుఃఖయో' రితి భాస్కరః—అవగాహ్య ప్రవిశ్య వృషైకగవేషణానురక్తావపి ధర్మా

న్వేషణలాలసావపి ధర్మసంరక్షిణా వపీత్యర్థః. మృగయైకాన్వేషణతత్పరావితి చ నానామృగాన్వేషిణౌ బహువిధమృగాన్ అన్వేషయన్తౌ భూత్వా తతః మృగయా పరిభ్రమణానన్తరం పరితృషావపి అవాప్తసమస్తకామత్వేన నిత్యతృప్తావపి తృష్ణాపరీతౌ తృష్ణయా పిపాసయా ఆశయేతి చ పరీతౌ వ్యాప్తౌ అత ఏవ యమునా ముపగమ్య ప్రవిశ్య వివీతపరజీవనావపి అపహృతశత్రుప్రాణావపి విశేషేణ పీతం పరముత్కృష్టం జీవనం ఉదకం యాభ్యాం తావపీతి చ జలపానేన నిత్యతృప్తా వపీత్యర్థః. స్వాదు మధుర ముదకం జలం నిపీయ పీత్వా తేనైవ పథా. వనమార్గేణైవ సంచరమాణౌ చరన్తౌ సన్తౌ కామపి కమలలోచనాం లలనాం ఆలోకయతాం అపశ్యతామ్. 140

గ॥ ధనంజయః కేశవనిదేశేన తా మేతాం వ్యాజహార.

ధనంజయేతి॥ ధనంజయః అర్జునః కేశవనిదేశేన భగవదాజ్ఞయా తాం పరిదృష్టాం ఏతాం బాలాం వ్యాజహార ప్రత్యువాచ. 141

గ॥ కల్యాణి కా త్వ మేకాకినీ వనదేవతేవ కాననే చరసి కిం కామనా చేతి–

కల్యాణీతి॥ హేకల్యాణి మంగళశాలిని త్వం కా దేవాద్యంగనాసు కాసీత్యర్థః. ఏకాకినీ అసహాయా త్వం కిం కామనా కిమభిలషన్తీ వనదేవతేవ ఉదకాభిమానినీ దేవతా కాననదేవతా చ సేవ కాననే వనే చరసి సంచరసి చ ఇతి వ్యాజహారేతి పూర్వేణ సంబంధః. 142

గ॥ సాపి సవ్యాజం ప్రత్యవాదీత్–

సాపీతి॥ సాచ సవ్యాజం సకపటం ప్రత్యవాదీత్ ప్రత్యువాచ– ఉక్తిప్రకారమేవాహ యుక్త మిత్యాదినా–

గ యుక్త ముక్తం భవతా వనదేవతేవేతి సవితృతనయా వనదేవతైవాహ మస్య క్షేత్రస్య మనోహరతరుణాతిలోభనీయ స్యాసన్నపుష్పోద్గమస్య మాధవస్య సమాగమం ప్రతీక్షమాణా కాననమంతరా చరామీతి–

యుక్తమితి॥ వనదేవతేవేతి భవతా త్వయా యదుక్తం తద్యుక్త ముచితం సత్యమితి యావత్. యద్వా భవతా వనదేవతేవేతి యుక్త ముచిత ముక్తం నను త్వయి వనదేవతాత్వ మస్తు నామ కిం కాననదేవతాత్వరూప న్తత్ ఉత జలదేవతాత్వరూప మత ఆహ సవితృతనయా సూర్యపుత్రీ అహం వనదేవతైవ జలదేవతేవ గంగాదీనాం నదీనాం హి ప్రవాహాతిరిక్తః కశ్చి త్స్వస్వరూపోఽప్యస్తి తతశ్చ కాళిందీసూర్యతనయా యమునేత్యాది శబ్దవాచ్యా యా యామునా నదీ ప్రవాహరూపేణాస్మాకం ప్రతిభాతి తస్యాః స్వస్వరూపభూతే [illegible]దేవతేతి భావః. ఏవం కా త్వమితి ప్రథమప్రశ్న స్యోత్తర ముక్త్వా కిం కామనా చరసీతి ద్వితీయస్యోత్తరం వదతి అస్యేతి–మనోహరతరుణా జాత్యేకవచనం– మనోజ్ఞతరుభిః అతిలోభనీయస్య అతిసుందరస్య ఆసన్నపుష్పోద్గమస్య సన్నిహితప్రసూనోద్గమస్య అస్య క్షేత్రస్య

సిద్ధస్థానస్య మాధవస్య వసంతస్య సమాగమం సంపర్కం వసంతేన సహ క్షేత్రసంయోగ మిత్యర్థః. ప్రతీక్షమాణా కాంక్షయన్తీ సతీ. అన్యత్ర ఆసన్నపుష్పోద్గమస్య ఆసన్నః సన్నిహితః పుష్పోద్గమః రజోనిర్గమః యస్య తస్య రజస్వలీభవితుం సిద్ధస్యేత్యర్థః అత ఏవ మనోహరతరుణాతిలోభనీయస్య మనోహరై ర్మనోజ్ఞైః తరుణైః యువభిః అతిలోభనీయస్య అతిస్పృహణీయస్య అస్య క్షేత్రస్య శరీరస్య 'క్షేత్రం కళత్రే కే దారే సిద్ధస్థానశరీరయో' రితి ప్రతాపః- మాధవస్య కృష్ణస్య సమాగమం సంయోగం ప్రతీక్షమాణేతి కాననమన్తరా కాననస్య మధ్యే చరామి ఇతి సవ్యాజం ప్రత్యవాదీ దిత్యనేనాన్వయః- 143

అవ॥ శ్లిష్టార్థమేవ స్వయం కవిః ప్రపఞ్చయతి

శ్లో॥ కాళిందీం సవితుః పుత్రీం లిప్సమానాం మురారయే
నిర్ధార్య వచనా త్తస్యాః ఫల్గునో హరయేఽభ్యధాత్-

కాళిందీమితి॥ ఫల్గునః అర్జునః తస్యాః వచనాత్ వాక్యాత్ తా మితి శేషః- మురారయే కృష్ణాయ లిప్సమానామ్ మురారిసమాగమం ప్రతీక్షమాణా మిత్యర్థః 'శ్లాఘహ్నుఙ్ స్థాశపాం జీప్స్యమాన' ఇతి చతుర్థీ- ప్రకాశనస్థేయాఖ్యయోశ్చేతి తఙ్- సవితుః సూర్యస్య పుత్రీం తనయాం కాళిందీం నిర్ధార్య నిశ్చిత్య హరయే కృష్ణాయ అభ్యధాత్ ఉవాచ. 144

శ్లో॥ రథ మారోప్య తా మేతా మనుజ్ఞాప్య పృథాసుతాన్
ద్వారకాం మురజి త్ప్రాయా ద్విధినా చ వ్యువాహ తామ్.

రథమితి॥ మురజిత్ కృష్ణః తా మేతాం కాళిన్దీం రథ మారోప్య ఆరోహయిత్వా పృథాసుతాన్ అర్జునాదీన్ అనుజ్ఞాప్య అనుజ్ఞాం వాచయిత్వా తై రనుజ్ఞాత ఇత్యర్థః ద్వారకాం ప్రాయా ద్యయౌ. తాం కాళిందీం విధినా స్వసూత్రోక్త విధినా వ్యువాహ చ పరిణీతవాన్- 145

శ్లో॥ విందానువిందభగినీం మిత్రవిందాం తతో హరిః
హరన్ పితృకులా ద్వీర్యా దుపయేమే విధానతః.

విందేతి॥ తతః కాళిందీపరిణయానన్తరం హరిః విందానువిందభగినీం విందశ్చ అనువిందశ్చ విందానువిందౌ అవన్తిదేశాధీశ్వరౌ తయో ర్భగినీం సోదరీం మిత్రవిందాం తన్నామ్నీం కన్యాం పితృకులా త్పితృవంశా త్సకాశా ద్వీర్యాత్ పరాక్రమేణ హరన్ స్వీకుర్వన్ అపహరన్నితి వా విధానతః విధినా ఉపయేమే పరిణీతవాన్- 146

గ॥ అథ నగ్నజితః కోసలేశ్వరస్య దుహితరం సత్యాభిధానాం వృషభసప్తకవిజయలభ్యాం పరిణేతుకామో వనమాలీ కోసలపతిపుర మభజత వృషభా నజైషీ త్పర్యణైషీచ్చ.

అథేతి॥ అథ మిత్రవిందాపరిణయానన్తరం వృషభసప్తకవిజయలభ్యాం సప్తవృషభ

జయశుల్కా మిత్యర్థః. సత్యాభిధానాం సత్యానామ్నీం కోశలేశ్వరస్య కోసల దేశాధిపతేః నగ్నజితః దుహితరం పుత్రీం పరిణేతుకామః ఉద్వోఢుమనా స్స్రగ్ వనమాలీ కృష్ణః కోసలపతిపురం నగ్నజిన్నగర మభజత ప్రాప - వృషభాన్ సప్త వృషాన్ అజైషీత్ జితవాన్ పర్యణైషీచ్చ సత్యామితి శేషః - ఉపయేమే చ సముచ్చయాలంకారః. 147

శ్లో॥ భద్రాత్మా గోపతి శ్శౌరి ర్వృషశ్చ తనుమానితి
మత్వాపి విస్మితా స్సర్వే సప్తాజైషీ ద్వృషానితి.

భద్రేతి॥ శౌరిః కృష్ణః భద్రాత్మా కల్యాణస్వరూపః వృషభస్వరూప శ్చ 'ఉక్షా భద్రో బలీవర్ద'-ఇత్యమరః. గోపతిః గోః స్వర్గస్య గవాం వాచాం వా గో ర్భూ దేవ్యా వా పతిః గోపతిః గవాం ధేనూనాం పతి రితిచ-తనుమాన్ శరీరధారీ వృషః ధర్మః వృషభ శ్చ-భవతీతి శేషః-ఇత్యేవం మత్వా జ్ఞాత్వాపి వృషభస్య వృషభజయో యుక్త ఇతి జ్ఞాత్వాపీత్యర్థః. సప్తవృషాన్ వృషభాన్ అజైషీత్ జితవాన్ శౌరిరిత్యేవ- ఇతి హేతో స్సర్వే జనాః విస్మితాః విస్మయవన్తః బభూవురితి శేషః - ఏకస్య వృషభస్య సప్తవృషభజయోఽద్భుత ఇతి భావః. యద్వా భద్రాత్మత్వాదిభి శ్శౌరిం భగవన్తం మత్వాపి సప్తవృషభజయేన విస్మితా ఇతి విరోధః-నహిసర్వజగత్సంహారక సంకల్పస్య పరమేశ్వరస్య సప్తవృషభనిర్జయః చిత్రమితి భావః. భద్రాత్మత్వాదిభి శ్శౌరిం వృషభం మత్వా ఏకస్య వృషభస్య సప్తవృషభజయేన విస్మితా ఇతి తత్పరిహారః- విరోధాభాసాలంకారః- 148

శ్లో॥ శ్రుతకీర్తిసుతాం తతోఽనుభద్రాం పరిజగ్రాహ సలక్షణాం చ మాద్రీమ్
విధురీప్సితలక్షణోఽపి సోఽయం వికళంకో భవతి స్మ విస్మయాయ-

శ్రుతేతి॥ తతో ను సత్యాపరిగ్రహానన్తరం స కృష్ణః శ్రుతకీర్తిసుతాం శ్రుతకీర్తే స్తనయాం భద్రాం మాద్రీం మద్రరాజతనయాం లక్షణాం చ పరిజగ్రాహ ఉపయేమే- ఈప్సితలక్షణోఽపి ఈప్సితా అభీష్టా లక్షణా తన్నామకజాయా యస్య సః ఈప్సితం లక్షణం కళంకో యస్యేతి చ వికళంకః నిరవద్యః నిర్లక్ష్మేతి చ సోఽయం విధు ర్విష్ణు శ్చన్ద్రశ్చ విస్మయాయ ఆశ్చర్యార్థం భవతి స్మ బభూవ - విరోధాభాసాలంకారః- 149

శ్లో॥ అథ భూమిసుతం హత్వా మురారి రమునార్జితమ్
అహర ద్రాజకన్యానాం షట్సహస్రాధికాయుతమ్-

అథేతి॥ అథ ఏవం రుక్మిణీం జాంబవతీ సత్యభామా కాళిన్దీ మిత్రవిన్దా సత్యా భద్రా లక్షణా ఇత్యష్టభార్యాపరిగ్రహానన్తరమిత్యర్థః. మురారిః కృష్ణః భూమిసుతం నరకాసురం హత్వా సత్యభామయా నాశయిత్వే త్యర్థః - అమునా నరకాసురేణ ఆర్జితం సంపాదితం రాజకన్యానాం రాజసుతానాం షట్సహస్రాధికాయుతం 'అయుతం దశ

సాహస్ర' మిత్యమరః సషట్సహస్రమయుత మిత్యర్థః- షోడశసహస్రసంఖ్యాక రాజకన్యా ఇత్యర్థః అహరత్ స్వీచకార- 150

శ్లో॥ కన్యారాశి రసౌ నైవ భౌమభోగార్హతా మగాత్
విధు స్స్వగృహబుధ్యాతు బుభుజే విస్మయాయ తత్-

కన్యేతి॥ అసౌ కన్యారాశిః రాజకన్యాగణః భౌమభోగార్హతాం భూమే రయం భౌమః అపత్యత్వవివక్షాభావా న్నఢక్ కిన్తు తస్యేద మిత్యణ్ - వరకాసురః తస్య భోగార్హతాం భోగ్యత్వం నైవాగాత్ న ప్రాప విధుః కృష్ణస్తు స్వగృహబుద్ధ్యా స్వదారధియా బుభుజే అనుభూతవాన్ - కన్యారాశి మిత్యేవ - తత్ నరకార్జిత కన్యారాశిం కృష్ణో బుభుజే ఇతి యత్త దిత్యర్థః - విస్మయాయ అద్భుతాయ భవతీతి శేషః - నరఘూకృతక్షుద్రపటలన్యాయేన పరగభోగ్యత్వ మాశ్చర్య మిత్యర్థః - అత్ర స్వభోగార్థం కన్యారాశిం స్వీకృతవతో నరకస్య న కేవలం తద్భోగాలాభః కిన్తు స్వరూపహాని రపీతి విషమాలంకారభేదః - 'అనిష్టస్యాప్యవాప్తి శ్చతదిష్టార్థ సముద్యమా' దితి తల్లక్షణాత్ - వ్యంగ్యార్థస్తు అసౌ కన్యారాశిః భౌమస్య అంగారకస్య భోగార్హతాం నైవాగాత్ ఇత్యేక మాశ్చర్యం ద్వాదశరాశీనా మపి భోగ్యత్వావిశేషాత్ ఇతి భావః- విధుః చన్ద్రః స్వగృహబుద్ధ్యా స్వరాశిధియా కన్యారాశిం బుభుజే చన్ద్రస్య కర్కట ఏవ స్వగృహమితి జ్యోతిశ్శాస్త్రా దితీదం ద్వితీయ మద్భుతమితి భావః- 151

శ్లో॥ కుసుతస్య హి జీవనా దనర్థం కలయ న్నేవ మముం జఘాన శౌరిః
రమణీ ర్బుభుజేఽపి తస్య చిత్రం నరకస్యైవ తథాపి నో కథాపి

కుసుతస్యేతి॥ కుసుతస్య భౌమస్య నరకస్య జీవనా త్ప్రాణధారణా ద్ధేతోః అనర్థః పీడా లోకస్య భవతీతి శేషః - తస్య రాక్షసత్వాదితి భావః - ఏవ మిత్థం కలయన్ మన్వానః శౌరిః అముం నరకం జఘాన హతవాన్ - తస్య నరకస్య సంబంధినీః శేషే షష్ఠీ తత్సంపాదితా ఇత్యర్థః. రమణీః స్త్రియః బుభుజే రమయామాస- తథాపి ఏవం నరకం హత్వా తత్కన్యారాశ్యపహరణేపి నరకస్యాసురస్య కథాపి వార్తాపి నో ఏవ నాస్త్యేవ - నరకస్తు మ్రియతా న్నామ తత్కథాపి నావశిష్టేతి భావః. చిత్ర మద్భుత మిదం హరిణా నాశితత్వేన కథా మాత్రశేషీ నరకాసురే తచ్ఛేషాభావకథనం విరుద్ధమితి భావః. కించ నాయం నరకాసుర స్సమూలం నాశితః కిన్తు తత్స్త్రియః హరిణా భుజ్యమానా స్సన్త్యేవేతి కథామాత్ర స్యాప్యవశేషాభావకథన మతీవ విరుద్ధమితి భావః- వ్యంగ్యార్థస్తు కుసుతస్య దుష్టపుత్రస్య జీవనా దనర్థః భవతీ త్యేవం కలయన్ శౌరి రముం దుష్టపుత్రం జఘాన తస్య రమణీ ర్భార్యాః స్నుషా ఇత్యర్థః. బుభుజే పి అనుభూతవాంశ్చ తథాపి సుతనాశనే తద్భార్యాసంగమే చ కృతే సత్యపి నరకస్యనిరయస్య కథాపి నోఏవ చిత్రం- కుసుతస్య

పరిత్యాగ ఏవ యుక్తో న ఘాతః హ తేఽపి పుత్రే సున్నమాభోగో నయుక్తః-ఏవ మపి దుర్గతి సంభావనాపి నాస్తీతి విచిత్ర మిత్యర్థః. 152

గ॥ తదైవ ప్రేయసీప్రేరణయా నందనవనవాసినా పారిజాత మున్మూల్య ప్రక్రాంతసమరా నమరా నభిభూయ విశ్వంభర స్సత్యభామాభవన ప్రమదవన మనయత్.

తదేతి॥ తదైవ తదానీ మేవ ప్రేయసీప్రేరణయా సత్యభామాచోదనేన హేతునా నన్దనవనవాసినం ఇంద్రవనగతం పారిజాతం తరు మున్మూల్య సమూల ముత్పాట్య ప్రక్రాన్తసమరాన్ ఉపక్రాన్తయుద్ధాన్ యుద్ధాయ బద్ధాదరా నిత్యర్థః- అమరాన్ దేవాన్ అభిభూయ జిత్వా విశ్వంభరః విశ్వం బిభర్తీతి తథోక్తః నిఖిలజగత్కు-క్షింభరస్య భగవతో వాసుదేవస్య నేదం చిత్రమితి భావః. అత ఏవ పరికరాంకురాలంకారః. సత్యభామాయాః భవనస్య గృహస్య సంబంధీ ప్రమదవన ముద్యానవనం అనయత్ ప్రాపయామాస- 153

శ్లో॥ పారిజాతం ప్రియాప్రీత్యై నందనా దుద్ధర న్నపి
నందనం ప్రాపయామాస ప్రియాయాః ప్రియ మాచరన్.

పారిజాతమితి॥ పూర్వగద్యస్థ విశ్వంభరపదస్యాత్రాప్యన్వయః. ప్రియాప్రీత్యై సత్యభామాసంతోషణార్థం నన్దనా దిన్ద్రవనా త్పారిజాతం తరు ముద్ధర న్నపహరన్నపి ప్రియాయా స్సత్యభామాయాః ప్రియ మిష్ట మాచరన్ కుర్వన్సన్ నన్దనం హర్షం నన్దనవనంచ ప్రాపయామాస-ప్రియా మిత్యేవ-ప్రియా మానన్దయామాసేత్యర్థః. అత్ర పారిజాతం నన్దనా దుద్ధరన్నపి నన్దనం ప్రాపయామాసేత్యేకో విరోధః- ప్రియాప్రీత్యై నన్దనా దుద్ధృతం పారిజాతం పున ర్నన్దనం ప్రాపయిత్వాపి ప్రియాయాః ప్రియ మాచచారేతి ద్వితీయం- వన త్పారిజాత ముద్ధరన్ అతఏవ ప్రియాయాః. ప్రియ మాచరన్ ప్రియా మానన్దయామాసేతి తదుభయపరిహారః. విరోధాభాసాలంకారః. యద్వా నందనా ద్వనా త్పారిజాత ముద్ధరన్నపి ఉద్ధర్తుం ప్రవృత్తోఽపి నన్దనవనం ప్రాపయామాసే త్యసంగతినామకాలంకారః. 'అన్యత్కర్తుం ప్రవృత్తస్య తద్విరుద్ధ కృతి శ్చ సే'తి లక్షణాత్- అయం శ్లేషోద్ధాపితః. 154
తదానీమేవ॥ పారిజాతాపహరణకాలే ఏవేత్యర్థః.

శ్లో॥ దివ్యా శ్శిలీముఖగణా హృతపారిజాత
మన్వేత్య తం యదుపతిం ద్రుత మాత్తగంధాః
ప్రాప్తాః పున స్సుమనస స్సుమనస్సు యద్వా
తేజోభవే న్మధుహరం కథ మంతరేణ.

దివ్యాఇతి॥ దివ్యాః దివిభవాః దిగాదిభ్య ఇతి యత్- శిలీముఖగణాః బాణసంఘాః హృతపారిజాతం అపహృతసురతరుం సాపరాధమితి భావః. తం యదుపతిం కృష్ణ

మన్వేత్య అనుసృత్య ద్రుతం శీఘ్రం ఆత్తగంధాః అభిభూతాః స్సన్తః 'ఆత్తగంధోఽభిభూతః స్యా'దిత్యమరః. కృష్ణబాణై రితి శేషః- పున ర్భూయః సుమనసః దేవాః ప్రాప్తాః భేజిరే- ఇదమేవ హి బాణానాం దివ్యత్వం నామ యల్లక్ష్యం ప్రాప్యాపి పున స్తూణీరప్రవేశ ఇతి. మనుష్యస్య కృష్ణస్య బాణైః కథం దేవబాణా అభిభూతా ఇతి న విస్మయితవ్య మిత్యాహ- యద్వేతి- యద్వా అథవా సుమనస్సు దేవేషు మధుహరం కృష్ణ మన్తరేణ ఉద్దిశ్య తేజః ప్రతాపః కథం భవేత్- నాయం కృష్ణః ప్రాకృతః కిన్తు సర్వేశ్వర ఏవేతి సర్వేశ్వరం ప్రతి దేవానాం ప్రతాపః కథం భవేదిత్యర్థః భగవద్దత్తసత్తాకత్వాదేవ తేషామితి భావః. అత్ర ఉత్తరవాక్యార్థేన పూర్వవాక్యార్థసమర్థనా త్కావ్యలింగం. అన్యార్థస్తు- దివ్యాః నన్దనవనగత్వాదితి భావః. శిలీముఖగణాః భృంగసంఘాః 'అళిబాణౌ శిలీముఖా'విత్యమరః. ఆత్తగంధాః స్వీకృతపరిమళాః స్సన్తః పరిమళం గృహీత్వేత్యర్థః. హృతపారిజాతం యదుపతి మన్వేత్య కృష్ణహృతం పారిజాత మనుధావ్యేత్యర్థః. గంధస్యానురూపకత్వాదితి భావః. పునః సుమనసః తత్పారిజాతపుష్పాణి ప్రాప్తాః వృక్షోత్పాటనసమయే తచ్చలనవశాద్భీత్యా పలాయితాః భృంగాః పునరపి తత్కుసుమసంఘం ప్రాపు రిత్యర్థః. యద్వా-తథా హి-అవ్యయానా మనేకార్థకత్వాత్-సుమనస్సు కుసుమేషు మధుహారం భృంగ మన్తరేణ వినా తేజః శోభా కథం భవేత్ భృంగసంబంధేనైవ కుసుమాని శోభన్త ఇతి భావః- అత్ర ఉభయో రప్యర్థయోః ప్రకృతత్వా త్ప్రకృతశ్లేషాలంకారః- ప్రకృతాప్రకృతార్థయోః శ్లిష్టత్వే ఏవ ధ్వనే రవకాశ ఇతి వివేకః-

శ్లో॥ జగదాదృతపల్లవాప్తిహర్షో హరిత స్సిద్ధ్యతి పారిజాతతో వా
తదపి త్రిజగత్పతి ర్నియుక్తః ప్రియయా తత్సుమనః పరీక్షణాయ.

జగదితి॥ జగదాదృతపల్లవాప్తిహర్షః జగదాదృతః సర్వలోకశ్లాఘితః పల్లవో విటః కిసలయం చ తస్య ఆప్తిః ప్రాప్తిః తయా హర్ష స్సంతోషః హరితః కృష్ణాత్ పారిజాతతో వా పారిజాతా ద్వా సిద్ధ్యతి సంభవతి- ప్రియాయా ఇతి శేషః- లోకోత్తరపల్లవం లబ్ధ్వా నన్దితుం న పారిజాతం సత్యభామా ఆచకాంక్షే లోకోత్తరపల్లవస్య కృష్ణస్య లబ్ధత్వాదితి భావః. అత్ర జగదాదృతపల్లవాప్తిహర్షాధాయకత్వరూపధర్మసామ్యనిబంధనం హరిపారిజాతయో రౌపమ్య మర్థా త్సిద్ధ్యతీత్యుపమాలంకారధ్వనిః. వా ఇత్యస్య వికల్పార్థ మనుక్త్వా పారిజాతతో వా పారిజాతాదివ హరితో హర్ష స్సిద్ధ్యతీత్యర్థోక్తౌ తు ఉపమాలంకారో వాచ్య ఏవ- నన్వేవం పల్లవార్థం పారిజాతస్యానాకాంక్షితత్వే కుతః కృష్ణం పారిజాతార్థం సత్యభామా ప్రేరితవతీత్యత ఆహ తదపీతి-తదపి తథాపి అపూర్వపల్లవలాభహర్షాభావేపి త్రిజగత్పతిః కృష్ణః ప్రియయా సత్యభామయా తత్సుమనఃపరీక్షణాయ పారిజాతకుసుమదర్శనార్థం మనసః పరీక్షణం తస్మై శ్రీకృష్ణహృదయస్య సమ్యక్ శోధనార్థ మిత్యర్థః. కృష్ణో మయి దృఢ మనురక్తో వా నవేతి పరిశీలితు మితి యావత్- నియుక్తః చోదితః బభూవేతి శేషః. సత్య

భామాయాః పారిజాతాకాంక్షా న పల్లవలోభాత్ కిన్తు పుష్పలోభా దిత్యేకో భావః. నాపి పల్లవపుష్పలోభాత్ కిన్తు కృష్ణానురాగపరీక్షార్థ మిత్యన్యో భావః. ఉభయస్య ప్రకృతత్వాత్ తత్సమనపరీక్షణా యేత్యత్ర ప్రకృతశ్లేషః- 156

శ్లో॥ యస్మి న్మంకరదారసౌరభజరీ జృంభత్కటాక్షచ్ఛటా
పాతాః కల్పలతావితానసుమనో గుంభప్రియంభావుకాః
తస్యాసౌ నవకాళిదాసవిదుషః కావ్యే తృతీయో త్తర
శ్చంపూనామని ధీమతాం కృతసముల్లాసో విలాసోఽగమత్-

యస్మిన్నితి॥ తృతీయా దుత్తరః పరః తృతీయో త్తరః చతుర్థ ఇత్యర్థః- అన్య త్సర్వం వ్యాఖ్యాతమ్- 157

ఇతి శ్రీచంపూభాగవతవ్యాఖ్యానే మందరాఖ్యానే

చతుర్థో విలాసః

శ్రీ హయగ్రీవార్పణమస్తు

శ్రీహయవదన పరబ్రహ్మణే నమః

శ్రీ చంపూ భాగవతే

పఞ్చమో విలాసః

శ్లో॥ తాభి స్సమం మధుజిత స్సురతాపవర్గ
హారీ బభూవ తరుణీభి రథో విహారః
స్థానే విచిత్రచరితే వనమాలినీత్థ
మామోదవా౯ సుమనసాం నివహో బభూవ.

తాభిరితి॥ అథో అనన్తరం మధుజితః మధుసూదనస్య కృష్ణస్య కృష్ణస్తు భగవా౯ స్వయమితి సాక్షాచ్ఛ్రీమహావిష్ణురేవ కృష్ణరూపేణావతీర్ణ ఇతి ఉభయో రేకత్వాత్ మధుజిత్పదేన కృష్ణస్య వ్యవహారః-తాభిః అష్టోత్తరషోడశసహస్రసంఖ్యాభిః పూర్వోక్తాభిః తరుణీభిః యువతీభి స్సమం సహ సురతాపవర్గహారీ సురాణాం దేవానాం తాపవర్గః తాపసంచయః తస్య హారీ నివర్తకః సురతం మైథున మేవాపవర్గః ఫలం తేన హారీ మనోహర శ్చ విహారః క్రీడా బభూవ-స్థానే భగవ ద్విహారస్య సురతాపవర్గహారిత్వం యుక్తమ్-తదేవాహ-వనమాలిని దామోదరే ఇత్థం ఏవం విచిత్రచరితే సతిఅద్భుతచరితే్రసతికాయవ్యూహాలంబనేననానాస్త్రీసంభోగాదిరూపాద్భుతవ్యాపారే సతీత్యర్థః-సుమనసాం దేవానాం స్త్రీణాం చ 'సుమనాః పుష్పమాలత్యోః స్త్రియాం దేవే బుధే తు నా' ఇతిభాస్కరః. నివహ స్సమూహః ఆమోదవా౯ హృష్టో బభూవ-భగవద్విహారఫలభూతానాం ప్రద్యుమ్నాదీనాం దేవాహితశంబరాద్యసురవినాశనేన దేవహితసంపాదకత్వా దిత్యేకో భావః. భగవద్విహారేణ మన్మథశరవిసరసంజాత వ్యథాయాః నివృత్తత్వాదిత్యన్యో భావః. వ్యంగ్యార్థస్తు - మధుజితో మధుహృతో భ్రమరస్య తాభిః ప్రసిద్ధాభి స్తరుణీభి ర్నిజాంగనాభి స్సమం సురతాపవర్గహారీ రతఫలమనోజ్ఞః విహారః బభూవ-భ్రమరో భ్రమరీ ర్యథేష్టం రమయామాసేత్యర్థః. ఇత్థం విచిత్రచరితే భ్రమరీభ్రమరవిహారరూపచిత్రచరిత్రవతి వనమాలిని వనమాలాః వనపఙ్క్తయః అస్మిన్ సన్తీతి తథోక్తే స్థానే ప్రదేశే వనభూమా విత్యర్థః. ఆమోదవా౯ పరిమళవా౯ సుమనసాం పుష్పాణాం నివహః బభూవ ఆసీత్-ఆమోదవత్పుష్పవత్త్వా దత్ర భ్రమరీభ్రమరవిహార యోగ్యతాఽసీదితి భావః.

గ॥ అథ కదాచన సకలమహోత్సవమహనీయే గగన ఇవ చంద్రకాంతాలం

కృతే రజనికరహృదయ ఇవ పుష్యరాగాశ్రితే సత్యలోక ఇవ ముక్తాఘ
సంకులే కమలాకర ఇవ పద్మరాగశోభితే కేసరామోదితే చ పాకశా
సన ఇవ వజ్రరమణీయే వాసంతికవన ఇవ ప్రవాళసమృద్ధే శరత్కాల
గగన ఇవ సితాభ్రభాసురే హంసమండితే చ నందన ఇవాసన్నపారి
జాతే హరిచందనామోదవాసితేచ గోష్ఠ ఇవ భద్రరసాస్పదే గోపాలవాస
యోగ్యే చ స్వర్గ ఇవ సుమన స్సంకీర్ణే సురతాధిగమయోగ్యే చ కైలాస
ఇవ సదా శివైకనిలయే నీలలోహితస్పృహణీయరత్నాస్పదే చ శరత్కాల
పులిన ఇవ హిమవాలుకాలంకృతే శార్దూల ఇవ మృగమదామోదహారిణి
మయూర మేచక ఇవోపబర్హభాసురే చంద్రమండల ఇవాదర్శలేఖాను
వృత్తే భాగవత ఇవ శుకాలాపరమణీయే బౌద్ధదర్శన ఇవ సాధు
దూష్యే పాండవ ఇవ పాంచాలికారమణీయే కల్పపాదప ఇవ రమణీయ
చిత్రఫలకే సుమేరుశృంగ ఇవ కల్యాణనిలయే సురతసమయ ఇవ కపోత
కూజితరుచిరే పుష్పక ఇవ విష్ణుపదసంచారయోగ్యే బలిభవన ఇవా
నంతభోగాస్పదే మేరుకందర ఇవ దివ్యభల్లూకబాలాలంకృతే హరిశ్చంద్ర
చరిత ఇవ సత్యానపాయిని రామచరిత ఇవ లక్ష్మణానపేతే మహారాజ
కుల ఇవ భద్రాసనయోగ్యే గంగాప్రవాహ ఇవ కాళిందీమిశ్రితే
న్యాయదర్శన ఇవ జాతిమాలానపేతే చైత్రరథ ఇవ మనుష్యధర్మాశ్రిత
లోకపాలవిహారయోగ్యే ప్రాగ్వంశ ఇవేష్టగంధసంపన్నే సత్కావ్య ఇవో
త్తమశ్లోకగర్భే స్వయంవరస్థలఇవ జగతీపతిసమాశ్రితభూరిమంచాంచితే
సుగ్రీవసైన్య ఇవ కుముదామోదితే హిమగిరికందర ఇవ పుండరీకమా
లాశ్రితే ఇందిరామందిర ఇవాళిగీతాదృతకమలానుషక్తే క్వచన దివ్య
భవనే పర్యంక మధిశయానం సత్ప్రబంధమివ విదర్భసుదృక్ఫణితిరీతిబద్ధా
దరం సారసమివ లక్షణాలాపలోలుపం ధర్మాత్మజమివ సత్యోల్లంఘన
భీరుం భార్గవమివ రవితనయానురాగిణ మృక్షరాజసుతానురాగిణం చ సిద్ధ
రసమివ ప్రద్యుమ్నజనక మారామమివ భద్రాగమసంవర్ధితామోదం
బ్రహ్మలోకమివ ప్రసన్నమానసం దుర్యోధన మివ మిత్రవిందానురక్తం
సమందస్మితం ముకుంద ముపాసీనామోదమానా భగవతీ భీష్మతనయా
తస్థౌ–

అథేతి॥ అథ కదాచన కస్మింశ్చిత్సమయే భగవతీ షాడ్గుణ్యానిలయా భీష్మతనయా రుక్మిణీ క్వచన కుత్రచిత్ దివ్యభవనే దివ్యశబ్దోఽత్ర లక్షణయా ప్రాశస్త్యం బోధయతి–ప్రశస్తగృహే పర్యంకం శయ్యా మధిశయానం అధిష్ఠిత్య శయానం 'అధిశీఙ్స్థేతి' ఆధారస్య కర్మత్వం–ముకుందం కృష్ణ ముపాసీనా సేవమానా సతీ అత ఏవ మోదమానా ఆనన్దవతీ తస్థౌ స్థితవతీత్యన్వయః. దివ్యభవనం విశినష్టి– సకలేత్యాదిభిఃసప్త

మ్యన్తేః-సకలమహోత్సవమహనీయే సర్వవిధోత్సవ శ్లాఘ్యతమే గగన ఇవ ఆకాశే ఇవ చన్ద్రికాన్తాలంకృతే చన్ద్రికాంతమణ్యాలంకృతే చన్ద్రస్య కాంతాః ప్రియాః అశ్వి న్యాదయః తాభి రలంకృతే ఇతి చ-రజనికరహృదయ ఇవ చన్ద్రమనసీవ పుష్యరాగా శ్రితే పుష్యరాగమణ్యాశ్రితే పుష్యాఖ్యనక్షత్రవిషయానురాగాశ్రితే ఇతి చ- సత్య లోక ఇవ బ్రహ్మపురవత్ ముక్తౌఘసంకులే మౌక్తికసంఘవ్యాప్తే ముక్తానాం హిరణ్య గర్భోపాసనయా బ్రహ్మలోకం ప్రాప్తానాం సిద్ధానా మిత్యర్థః. యద్వా సగుణోపాస నయా ఈశ్వరసాయుజ్యం ప్రాప్తానా మితి వా-ఓఘేన సమూహేన సంకులే పరీతే చ-కమలాకర ఇవ కాసారవత్ పద్మరాగశోభితే పద్మరాగమణ్యాలంకృతే పద్మానాం రాగేణ రక్తిమ్నాశోభితే ఇతి చ- కేసరామోదితే చ కేసరై ర్వకుళైః పున్నాగైః నాగ కేసరై ర్వా కింజల్కై రితిచ ఆమోదితే- వాసితే పాకశాసన ఇవ ఇంద్రవత్ వజ్రరమణీయే వజ్రమణిరమణీయే వజ్రాయుధమనోహరే ఇతి చ-వాసంతికవన ఇవ వసంతకాలిక వనవత్ ప్రవాళసమృద్ధే విద్రుమవ్యాప్తే పల్లవసమృద్ధే ఇతి చ- శర త్కాలగగన ఇవ శారదాకాశవత్ సితాభ్రభాసురే సితాభ్రః కర్పూరః 'ఘనసార శ్చన్ద్రసంజ్ఞః కర్పూరో హిమవాలుకే'త్యమరః-సితాభ్రం శ్వేతమేఘశ్చ తేన భాసురే ప్రకాశమానే హంసమండితే చ హంసా శ్చిత్రలిఖితాః మానసౌకసశ్చ తై ర్మండితే శోభితే-నన్దన ఇవ ఇన్ద్రవనవత్ ఆసన్నపారిజాతే ఆసన్న స్సన్నిహితో నష్ట శ్చ పారిజాతో వృక్షః యస్య తస్మిన్ హరి చందనామోదవాసితే చ- హరిచన్దనం పీతవర్ణం చన్దనం 'తైలపర్ణికగోశీర్షే హరిచన్దన మస్త్రియా' మిత్యమరః. దేవతరుశ్చ 'మందారః కల్పవృక్షశ్చ పుంసి వా హరిచన్దన' మిత్యమరః. తస్య ఆమోదేన గంధేన వాసితే సురభితే యద్వా వనపక్షే హరిచన్దనస్య పుష్పాణి హరిచన్దనాని తేషా మామోద ఇతి వాచ్యమ్- గోష్ఠ ఇవ వ్రజవత్ భద్రరసాస్పదే భద్రరసః చన్దనద్రవః వృషభరావ శ్చ తస్య ఆస్పదే స్థానభూతే - 'ఆస్వాదనధ్వనిసుధాంబురసాఖ్యధాతు ష్విష్టో రస'ఇతి భాస్కరః. గోపాలవాసయోగ్యే చ- గోపాలః కృష్ణో గోపశ్చ తస్య వాసయోగ్యే నివాసార్హే స్వర్గ ఇవ సుమనస్సంకీర్ణే సుమనోభిః పుష్పైః దేవైశ్చసంకీర్ణే వ్యాప్తే సురతాధిగమయోగ్యే చ సురతస్య మైథునస్య అధిగమః లాభః సురతాయాః దేవభూయస్య అధిగమ ఇతి చ తస్య యోగ్యే అర్హే- కైలాస ఇవ సదా శివైకనిలయే- సదా సర్వదా శివానాం కల్యాణానా మేకనిలయే ముఖ్యస్థానే సదా శివస్య శంభో రేకనిలయే ఇతి చ- నీలలోహితస్పృహణీయరత్నాస్పదే చ- నీలాని చ తాని లోహితాని చ నీలలోహితాని స్పృహణీయాని రత్నాని స్పృహణీయర త్నాని నీలలోహితాని చ తాని స్పృహణీయరత్నాని చ నీలలోహితస్పృహ ణీయరత్నాని- యద్వా నీలో నీలవర్ణః లోహితో రక్తవర్ణః తాభ్యాం స్పృహణీ యాని సుందరాణి రత్నానీతి సమాసః. ఇంద్రనీలమణయః పద్మరాగమణయశ్చే త్యర్థః. అన్యత్ర నీలలోహిత శ్శివః తస్య స్పృహణీయాః స్పృహావిషయాణి

రత్నానినీలలోహిత స్పృహణీయరత్నాని తేషా మాస్పదే చ శరత్కాల పులిన ఇవ శారదపులినవత్- 'తోయోత్థితం తత్పులిన' మిత్యమరః. హిమ వాలుకాలంకృతే హిమవాలుకా కర్పూరః సీతసికతా చ-తయా అలంకృతే భూషితే శార్దూల ఇవ వ్యాఘ్రవత్ మృగమదామోదహారిణి మృగమదః కస్తూరీ తస్య ఆమోదేన గంధేన హారిణి మనోహరే- మృగాణాం మద మామోదం సంతోషం చ హరతీతి మృగమదామోదహారీ తస్మిన్నితిచ- యద్వా మృగాణాం మదేన సారాంశేన ఆమోదం తోషం హరతి భజతీతి తథోక్తమ్-మయూరమేచక ఇవ శిఖిచన్ద్రికవత్ ఉపబర్హభాసురే ఉపబర్హం ఉపధానం 'ఉపధాన స్తూపబర్హం శయ్యాయాం శయనీయవ' దిత్యమరః. తేన భాసురే-అన్యత్ర ఉపబర్హం-బర్హే విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. 'పింఛబర్హేనపుంసకే'ఇత్యమరః.తత్ర భాసురే భాసమానే ఇతి చ-చంద్రమణ్డల ఇవ సుధాంశుబింబవత్ ఆదర్శరేఖానువృత్తే దర్పణపఙ్క్తిపరీతే అన్యత్ర రలయోరభేదాత్ లేఖా దేవతాః ఆదర్శః అమావాస్యాపర్యన్తం లేఖై రనువృత్తే అనుసృతే-భోజ్యత్వాదితి భావః. 'అమావాస్యా త్వమావస్యాదర్శ స్సూర్యేందుసంగమః'-'అదితేయా దివిషదో లేఖా అదితి నన్దనాః''దర్పణేముకురాదర్శా'ఇతి చామరః.భాగవత ఇవ భాగవతగ్రంథవత్ శుకాలాపరమణీయే శుకః కీరో వ్యాసపుత్రశ్చ తస్యఆలాపైర్భాషణైః రమణీయే మనోహరే-బౌద్ధదర్శనఇవ బౌద్ధమతవత్ సాధుదూష్యే సాధూని బహుమూల్యాని దూష్యాణి వస్త్రాణి యస్మిన్-యద్వా సాధు దూష్యం వస్త్రగృహం యస్మిన్ లీలాగృహే విచిత్రపటాదినా ఖట్వాపర్యాప్తం వస్త్రగృహం కుర్వన్తీతి ప్రసిద్ధం-'దూష్యం వస్త్రే చ తద్గృహే'ఇతి విశ్వః-అన్యత్ర సాధుభి స్సజ్జనై ర్దూష్యే నిన్ద్యే-పాణ్డవ ఇవ పాణ్డుపుత్రవత్ పాంచాలికారమణీయే పాంచాలికా కాష్ఠాది నిర్మితా ప్రతిమా ద్రౌపదీచ- 'పాంచాలికా పుత్రికాయాం ద్రౌపదీ రతి భేదయో' రితి భాస్కరః. తయా రమణీయే కల్పపాదప ఇవ కల్పవృక్షవత్ రమణీయవిచిత్రఫలకే రమణీయం చిత్రఫలక మాలేఖ్యాశ్రయీభూతం ఫలకం యస్మిన్ రమణీయాని చిత్రాణి ఫలాని యస్య తస్మిన్నితి చ-శేషా ద్విభాషేతి కప్-సుమేరుశృంగ ఇవ మేరుపర్వతశిఖరవత్ కల్యాణనిలయే కల్యాణం మంగళం స్వర్ణం చ తస్య నిలయే స్థానే-సురతసమయ ఇవ రతిసమయవత్ కపోతకూజితరుచిరే కపోతానాం పక్షిణాం కూజితేన ధ్వనినా కపోతస్యేవకూజితేనేతి చ-రుచిరే కపోతనాదైస్సంత్రాస్య పాతయ తతో వివశాం సుఖాబ్ధాఇతి తృతీయే విలాసే-పుష్పక ఇవ విమానవత్ విష్ణుపద సంచారయోగ్యే శ్రీకృష్ణపాదచారార్హే ఆకాశసంచారయోగ్యే చ- బలిభవన ఇవ రసాతలవత్ అనన్తభోగాస్పదేఅమితభోగస్థానే శేషదేహస్థానే ఇతి చ-మేరుకందరఇవ మేరోర్గుహాయా మివదివ్యభల్లూకబాలాలంకృతే ప్రశస్తజాంబవతీసమలంకృతే ప్రశస్త భల్లూకశిశుభూషితే చ-'అథభల్లుకే ఋక్షాచ్ఛ భల్లభల్లూకా' ఇత్యమరః. హారిశ్చన్ద్ర చరిత ఇవ హారిశ్చన్ద్రో నామ ఇక్ష్వాకువంశజః కశ్చన సత్యసంధో రాజా తస్య

చరితం చరిత్రం తస్మిన్నివ సత్యానపాయిని సత్యం యథార్థభాషిత్వం తేన అనపాయిని అవియుక్తే ఇత్యప్రకృతార్థః-సత్యయా నగ్నజిత్సుతయా అనపాయినీతి ప్రకృతః-రామచరిత ఇవ రామాయణ ఇవలక్ష్మణానపేతేలక్ష్మణయా మాద్ర్యాలక్షణాలక్ష్మణా ఇతి చ ద్వివిధం తస్యా నామ-లక్షణేన చ అనపేతే యుక్తే మహారాజకుల ఇవ మహారాజవంశ ఇవ తత్సంఘ ఇవేతివా భద్రాసనయోగ్యే భద్రయా ప్రఖ్యాతకీర్తిసుతాయాః ఆసనం స్థితిః భద్రాసనం సింహాసనం చ తస్య యోగ్యే-గంగాప్రవాహ ఇవ కాళిందీమిశ్రితే కాళింద్యా తన్నామికయా స్త్రియా యమునయా చ మిశ్రితే యుక్తే-న్యాయదర్శన ఇవ న్యాయశాస్త్రవత్ జాతిమాలానపేతే జాతిపుష్పస్రజ్మిశ్రితే-అసదుత్తరం జాతి రిత్యుక్తలక్షణజాతిరూపదోషసంఘయుక్తే చ-చైత్రరథ ఇవ కుబేరోద్యాన ఇవ మనుష్యధర్మాశ్రితస్య మానుషత్వమాశ్రితస్య లోకపాలస్య కృష్ణస్య మనుష్యాణామివధర్మమాశ్రితస్య లోకపాలస్య కుబేరస్యేతి చ-'మనుష్యధర్మా ధనద' ఇత్యమరః. విహారయోగ్యే క్రీడార్హే ప్రాగ్వంశ ఇవ యజమానసదస్యాదీనాం వాసాయ కల్పితం గృహం ప్రాగ్వంశ ఇత్యుచ్యతే- 'ప్రాగ్వంశః ప్రాగ్ఘవిర్గేహా' దిత్యమరః-ఇష్టగంధసంపన్నే ఇష్టగంధ స్సుగంధః హోమధూమ శ్చ తేన సంపన్నే సమృద్ధే సత్కావ్య ఇవ యోగ్యకావ్యవత్ ఉత్తమశ్లోకగర్భే ఉత్తమశ్లోకః పుణ్యశ్లోకో హరిః-ఉత్తమాః ధ్వని రసాదిమన్తః శ్లోకా శ్చ గర్భే అన్తః యస్య తస్మిన్-స్వయంవరస్థల ఇవ జగతీపతిసమాశ్రితేన శ్రీకృష్ణాశ్రితేన మహారాజాశ్రితైరితి చ- భూరిమంచః సువర్ణమంచః తేన అనేకమంచై శ్చ అంచితే మండితే- సుగ్రీవసైన్య ఇవ సుగ్రీవః శ్రీరామసఖః కశ్చన కపిరాజః తస్య సైన్యం సేనా తస్మిన్నివ కుముదామోదితే ఉత్పలావాసితే కుముదనామకకప్యానన్దితే చ-హిమగిరికందర ఇవ హిమవత్పర్వతగుహాయామివ పుండరీకమాలా సితాంభోజసంఘః వ్యాఘ్రసంతతిశ్చ-'పుండరీకో వ్యాఘ్రభేదే' 'పుండరీకం సితాంభోజ మితి' చామరః. తయా ఆశ్రితే యుక్తే ఇందిరామందిర ఇవ లక్ష్మీసదనవత్ అళిగీతాదృతకమలానుషక్తే అళయ స్సఖ్యః తాసాం గీతేషు గానేషు ఆదృతయా సాదరయా కమలయా లక్ష్మ్యా అనుషక్తే ఇత్యప్రాకరణికార్థః. అన్యత్ర అళయః భృంగాః తేషాం గీతై ర్ఝంకారైరాదృతైః యుక్తైః కమలైః పద్మైః అనుషక్తే యుక్తే ఇతి- యద్వా అప్రాకరణికేఽపి అళయో భృంగా స్తేషాం గీతేష్విత్యేవ వాచ్యమ్. అథ ముకుందం విశినష్టి సత్ప్రబంధమివ సత్కావ్యమివ విదర్భసుదృక్ఫణితిరీతిబద్ధాదరం విదర్భశబ్ద స్తద్దేశాధీశ్వరే భాక్తః విదర్భస్య భీష్మకస్య సుదృక్ బాలారుక్మిణీత్యర్థః- తస్యాః ఫణితిరీత్యాం వచనవైఖర్యాం బద్ధాదరం సాదరం అన్యత్ర విదర్భదేశే సుదృశ స్సుధియః విదర్భసుదృశః తేషాం ఫణితిరీతిః వైదర్భీనామికా శబ్దరీతిః తయా బద్ధః రచితః ఆదరః ప్రీతిః విదుషామితి భావః. యేన తం- వైదర్భీరీత్యా విబుధానానన్దయన్త మిత్యర్థః-సారసమివ పక్షివిశేషమివ (ఆంధ్రే బెగ్గురు) లక్షణాలాప

లోలుపం లక్షణా సారసస్త్రీ 'సారసస్య తు లక్షణే' త్యమరః. తస్యా ఆలాపేషు భాషితేషు లోలుపం ఆసక్తం ధర్మాత్మజమివ ధర్మరాజ మివ సత్యోల్లంఘనభీరుం సత్యాయాః ఉల్లంఘనే అతిక్రమణే సత్యస్యోల్లంఘనే చ భీరుం భయశీలం- భార్గవ మివ పరశురామ మివ శుక్రమి వేతి చ-రవితనయానురాగిణం రవితనయా కాళిందీ రవితనయః కర్ణశ్చ తత్రానురాగిణం సాదరం కర్ణస్య భార్గవశిష్యత్వం ప్రసిద్ధం భారతే-ఋక్షరాజసుతాదరం చ ఋక్షరాజో జాంబవాన్ తస్య సుతాయాం జాంబవత్యా మాదరః ప్రీతి ర్యస్య తమ్-అన్యత్ర ఋక్షాణాం నక్షత్రాణాం రాజా చన్ద్రః తస్య సుతో బుధః తస్మిన్ ఆదరో యస్య తం బుధశుక్రయో ర్మిత్రత్వం జ్యోతిశ్శాస్త్రే ప్రసిద్ధమ్-అత్ర ఉపమానయో రామశుక్రయో రుభయో రేకేన భార్గవపదేన గ్రహణాత్ ఉపమాప్రతిభోత్థాపితా ప్రస్తుతశ్లేషాలంకారః-సా చోపమా శ్లిష్టసాధర్మ్య - సిద్ధరసమివ పారదమివ ప్రద్యుమ్నజనకం ప్రద్యుమ్నో మన్మథావతారః ప్రకృష్టం ద్యుమ్నం స్వర్ణం చ తస్య జనకం ఉత్పాదకం ఆరామమివ ఉద్యానవనమివ భద్రాగమేన భద్రాయాః ఆగమేన భద్రనామకవృక్షేణేతి చ సంవర్ధితః వృద్ధిం ప్రాపితః ఆమోదః హర్షః పరిమళ శ్చ యస్య తం తథోక్తం బ్రహ్మలోకమివ పరబ్రహ్మపదమివ ప్రసన్నమానసం ప్రసాదయుక్తహృదయం ప్రకర్షేణ సన్నం నష్టం మానసం చిత్తం యస్మిం స్తమితి చ-'తన్మనో విలయం యాతి తద్విష్ణోః పరమం పదమితి' శ్రవణాదితి భావః. దుర్యోధనమివ మిత్రవిందానురక్తం మిత్రవిందాయాం మిత్రభూతే విందే చ అనురక్తం సానురాగం విందానువిందయో ర్దుర్యోధనమిత్రత్వం భారతే ప్రసిద్ధం. సమందస్మితం మందహాససహితం ఉత్తమవిషయత్వా న్మందే త్యుక్తమ్. 2

శ్లో॥ అత్రాంతరేఽనవధిభీష్మసుతానురాగ
మంత ర్నిరుధ్య పరిహాసకథాప్రధానః
తాం భీరు మశ్రుతచరై రురుజీవితాధీ
శాశావశాం హరి రకంపయ దుగ్రశబ్దైః.

అత్రేతి॥ అత్రాన్తరే అస్మిన్ సమయే అనవధిభీష్మసుతానురాగః అపారం రుక్మిణీవిషయం ప్రేమ అన్తర్హృది నిరుధ్య స్తంభయిత్వా తత్ర హేతు మాహ-పరిహాసకథాప్రధాన ఇతి- పరిహాసకథాః పరిహాసవచనాని ప్రధానాః ముఖ్యా యస్య సః బహుళగ్రహణా ద్విశేషణస్య పరనిపాతః. కేవలపరిహాసరచనాలాలస ఇత్యర్థః. హరిః కృష్ణః ఉరుజీవితాధీశాశావశాం ఉరు ర్మహతీ చ సా జీవితాధీశాశా ప్రాణేశానురాగః తస్య వశా మధీనాం ప్రాణే శ్రీకృష్ణే అత్యన్తానురక్తా మిత్యర్థః. తాం ప్రసిద్ధాం భీరుం స్త్రియం రుక్మిణీ మిత్యర్థః. అశ్రుతచరైః అశ్రుతపూర్వైః-భూతపూర్వే చరట్- ఉగ్రశబ్దైః తీక్ష్ణవచనైః కఠినభాషణై రిత్యర్థః. అకంపయత్ కంపయామాస. అత్రోత్త

రార్ధే హరి స్సింహః భీరుం భయశీలాం తాం ఉరుజీవితాధీశాశావశాం ఉరు ర్మహతీ
చ సా జీవితాధీశస్య యమస్య సంబంధినీ ఆశా దిక్ దక్షిణా తత్ర వశా కరిణీ తాం
దక్షిణదిగ్గతకరిణీ మిత్యర్థః. అశ్రుతచరై రుగ్రశబ్దైః భీషణధ్వనిభిః అకంపయత్
భీషయామాస. 3

తథాహి॥ హారే రుగ్రశబ్దా నేవ ప్రపఞ్చయతీత్యర్థః-

గ॥ అయి బాలే విదర్భరాజనందనే కథ మాసన్నజీవితేశపదం పుణ్యజనాగ్ర
గణ్య మతిమృదుహృదయతయా భీరుజనానురక్తం ఖద్యోతాతిశాయి
తేజసం సంపది కిన్నరేశం శాంతనవకీర్తిం తవ సహజప్రేమపాత్రం గురు
స్పృహావిషయం మదుపసర్పణావసరే నితాంత మభీకయా త్వయా నిశ్శంక
మవలోకిత మత ఏవాసుసదృశ మనంగైకతులనీయరూప మసుకుమార
ప్రభావతయా మమాప్యనాక్రమణీయం మయి నిశ్చితా సుహృద్భావ
మంతర్గతధనుర్వేదనైపుణ్యం పరాసుపీడనప్రవీణం స్వస్య నిరపాయత్రాణా
యాశ్రయీకృతభూభృదంతరం విశేషతో మాగధభావానువర్తినం చార్జు
నస్యాపి మాలిన్యసంపాదికా మన్యామేవ కీర్తి మార్జయంత మాశ్రయా
శ తేజసం నిజప్రతాపేన పాకశాసనే ప్యసక్తిం వ్యక్తీకుర్వాణం నిగీర్ణ పరపక్ష
రాజమండలతయా దర్శమనుకుర్వాణం బలాదేవ ధాత్రీ మాక్రమ్య
భుంజానం పురుషర్షభం శిశుపాల మపహాయ దోషాకరకులసంభవ
మసత్ప్రకృత్యాశ్రయం కదాచిదపి పరాక్రమావిషయం బలివిరోధేన
సంకోచితాత్మప్రభావం భువి కరోత్కర్ష మవలోక్య సంప్రతి విశేషతః
క్షమా మాశ్రయంత మక్షమేశాననకామ మభద్రాసనయోగ్య మసతి
దుర్లభరూపం త్వయా పరాసక్తహృదయయాపి దైవమనుగతయా లబ్ధ
మత్యున్నతబలానువర్తనేన కాలం నయన్తం భుజంగభోగలోలాత్మానం
సర్వదా వాహినీశ మర్జున మనువర్తమాన మగణితరిపుభయతయా సాం
ప్రత మపరమపి వాహినీశం శరణం యాచితవంత మజాతరూపసంపన్నం
హరిపూజానివారణేన గోత్రోత్పాటనేన కువలయాపీడనాశనేన సధే
నుశకటత స్స్వలాభేన పరశుదృగ్భోగ్యతయా చాతిరిక్తకీర్తి మసంగలేశ
మదూరదర్శినీ మా మకామయథాః-

అయీతి॥ అయి బాలే విదర్భరాజనన్దనే భీష్మసుతే రాజపుత్ర్యా స్త్వ రాజైవ పతి
ర్భవితు మర్హతి న తు మాదృశ ఇతి భావః- అత ఏవ పరికరాంకురాలంకారః. బాల
త్వమేవ ప్రపఞ్చయతి కథమిత్యాదినా- అదూరదర్శినీ దీర్ఘాలోచనరహితా అవి
మృశ్యకారిణీత్యర్థః. త్వం శిశుపాలం విహాయ కథం కుతో మా మకామయథాః
కామితవతీ ఇత్యన్వయః- శిశుపాలస్య గుణాన్ ప్రపఞ్చయతి ఆసన్నేత్యాదిభిః-ఆసన్న

జీవితేశపదం ఆసన్నం సన్నిహితం జీవితేశపదం ప్రాణేశత్వం యస్య తం తవ పతిత్వే నోద్దిష్ట మిత్యర్థః. ఆసన్నయమపద మితిచ సన్నిహితమృత్యు మిత్యర్థః. పుణ్య జనాగ్రగణ్యం పుణ్యజనాః ధన్యజనాః రాక్షసాశ్చ తేషా మగ్రగణ్యం అగ్రే గణనీయం ముఖ్య మిత్యర్థః. రావణకుంభకర్ణయో రేవశిశుపాలదన్తవక్త్రరూపత్వేన జాతత్వాదితి భావః. అన్యత్ర 'ఋషీణాం శ్రీమతాం గేహే యోగభ్రష్టోఽభిజాయతే' ఇతి పుణ్యాపద గ్రేసరత్వాదేవ అస్య చక్రవర్తివంశే జన్మేతిభావః. అతిమృదుహృదయతయా అతిసుకు మారచిత్తత్వేన హేతునాభీరుజనానురక్తం స్త్రీజనానురాగిణంభయశీలజనానురక్తమితి చ-భయశీల మిత్యర్థః. ఖద్యోత స్సూర్యః కీటశ్చ త మతిశేతే ఇతి తదతిశాయి తేజో యస్య తం సూర్యా దధికప్రతాపం- కీటవత్. క్షుద్రమితి చ- సంపది విషయే కిన్న రేశం కుబేశం కుత్సితనృపం చ- శాంతనవకీర్తిం శాంతనవో భీష్మః తస్యేవ కీర్తి ర్యశో యస్య తం శాంతా నష్టా నవా కీర్తిర్యస్య తమితి చ-నాస్య కీర్తి రుత్పత్త్యనన్తరం నష్టా కిన్తు ఉత్పత్తిదశాయా మేవేతి నిష్కీర్తి మిత్యర్థః. తవ సహజప్రేమపాత్రం నైస ర్గికప్రేమాస్పదం-సహజస్య సోదరస్య రుక్మిణః ప్రేమపాత్ర మితిచ- గురుస్పృహావిష యం అధికానురాగవిషయం గురో ర్భీష్మస్య స్పృహా అనురాగః తస్యవిషయః గోచరః త మితి చ- మదుపసర్పణావసరే మమేతి కర్తరి షష్ఠీ- అన్యత్ర కర్మణి ఉపసర్పణం ఆగమనం తస్య అవసర స్సమయ స్తస్మిన్ త్వాం ప్రతి మమాగమనసమయే ఇత్యే కోర్థః. మాంప్రతి తవాగమనసమయే ఇత్యన్యః. నితాన్త మత్యన్త మభీకయా కాముకయా నిర్భయయేతిచ త్వయా నిశ్శంకం నిర్లజ్జమ్ కియా నయమితి సోపేక్షంచ అవలోకితం దృష్టం అతఏవ అసుసదృశం ప్రాణసమం అననురూపంచ- అనంగైక తులనీయరూపం అనంగేన మన్మథేన ఏకేన తులనీయ ముపమేయం రూపం సౌందర్య మాకారోవా యస్య తం మదనసుందరమిత్యర్థః. అన్యత్ర అనంగేన శరీర రహితేన ఏకేన తులనీయం రూపం యస్య సశరీరః కోఽపి తతః కురూపో నాస్తీతి భావః. యద్వా నఞో విరుద్ధత్వ మర్థః. విరుద్ధాని అంగాని అవయవాః యస్య తత్ అనంగం అతఏవ ఏకేన స్వేనైకేనైవ తులనీయం రూపమాకారో యస్య తం అనేన తుల్యః కోఽపి విషమావయవో నాస్తీతి భావః. అసుకుమారప్రభావతయా తీక్ష్ణప్రతా పత్వేన మయాపి అనాక్రమణీయం అనుల్లంఘ్యం మత్తోప్యధికప్రతాపమిత్యర్థః. అన్యత్ర శోభనశ్చాసౌ కుమారో రాజపుత్రశ్చ సుకుమారః తస్య ప్రభావః యస్య చ విద్యతే సో సుకుమారప్రభావః తస్యభావ స్తత్తా తయా మయా లక్ష్మ్యాపి అనాక్ర మణీయం ప్రాప్తు మనర్హం రాజవిక్రమవత్త్వేవ సంపద్వర్తతే ఇతిభావః. మయి నిశ్చితా సుహృద్భావం ధృతవిరోధం మామపి ద్విషన్తమిత్యర్థః. నిశ్చితః అసుహృద్భావః అసూన్ ప్రాణాన్ హరతీతి అసుహృత్ తస్య భావః ప్రాణహరత్వం యేన తం స్వపా దస్థితలోచనభంజనాల్లింగాన్మామేవ స్వప్రాణాపహర్తారం సనిశ్చితవా నితిభావః. అస్త ర్గతం పరిపూర్ణం నష్టంచ ధనుర్వేదనైపుణ్యం ధనుర్విద్యాకౌశలం యస్య తం- పరాసు

పీడనప్రవీణం పరేషాం శత్రూణా మనుపీడనే ప్రాణాపహారే ప్రవీణం సమర్థం
శత్రురాజవినాశక మిత్యర్థః. అన్యత్ర పరాసవో మృతాః తేషాం పీడనే ప్రవీణ
మితి చ- పిష్టపేషణవత్ మృతమారకఏవాయం నతు సజీవమారకః. తేభ్యో
భీతత్వాదితిభావః. యద్వా పరం కేవల మసవః ప్రాణా యేషా న్తే పరాసవో వ్యర్థ
జీవా అశక్తా ఇత్యర్థః. అశక్తానేవాయం పీడయతి నతు శక్తాన్ బాధితుం శక్నోతీతి
భావః. స్వస్య నిరపాయత్రాణాయ నిరపాయ మపాయరహితం యథాతథా త్రాణం
రక్షణం తస్మై ఆశ్రయీకృత భూభృదన్తరం అనుసృతజరాసంధాదిరాజాన్తరం
ఏతేన నాయ మసహాయః కిన్తు ప్రబలసహాయఏవేతి సిద్ధం - అన్యత్ర నివాసీకృత
పర్వతమధ్యం క్వాపి పర్వతగుహాయాం నిలీనమిత్యర్థః. విశేషతః అతిశయేన మాగధ
భావానువర్తినం మాగధభావః జరాసంధహృదయ మనువర్తతే ఇతి తథోక్తం-మాగ
ధానాం భావః వైతాళికత్వ మనువర్తమానమితి చ-అర్జునస్యాపి పార్థస్యాపి కార్త
వీర్యార్జునస్యాపీతివా మాలిన్యసంపాదికాం కళంకసంపాదినీం అతఏవ అన్యాం లోక
విలక్షణాం అన్యేయం రూపసంపత్తి రన్యా వైదగ్ధ్యధోరణీత్యాదా తథా ప్రయో
గోపలంభాత్ - కీర్తిం యశః ఆర్జయన్తం సంపాదయన్తం స్వకీయయశసా అర్జునస్యాపి
కించిన్న్యూనత్వం జాతమితి తత్కీర్తేరప్యధికేయమస్య కీర్తిరితి భావః. వ్యతిరేకా
లంకారః. అన్యామేవేత్యత్ర అతిశయోక్తిభేదః-భేదకాతిశయోక్తి స్స్యా త్తస్యైవా
న్యత్వ వర్ణన మితి లక్షణాత్. అన్యత్ర అర్జునస్య శ్వేతస్యాపి వస్తునః నీలగుణవిరోధి
శ్వేతవర్ణవతోఽపీత్యపేరర్థః. మాలిన్యసంపాదికాం నైల్యాధాయినీం తద్గుణాలంకారః.
అతఏవ అన్యామేవ దుష్టామేవ కీర్తిం అపకీర్తి మిత్యర్థః. ఆర్జయన్త మితి ఆశ్రయాశ
తేజసం ఆశ్రయాశో బృహద్భానుః 'ఆశ్రయాశో బృహద్భానుః కృశానుః పావకోఽ
నలః' ఇత్యమరః. తస్యేవ తేజః ప్రతాపో యస్య తం ఆశ్రయం స్వాశ్రితజన మశ్నా
తీతి ఆశ్రయాశః ఆశ్రితపీడకమిత్యర్థః తేజో యస్య తం- ఆశ్రితానేవాస్య తేజో బాధతే
నతు పరానితి భావః-యద్వా ఆశ్రితనాశకోఽయం కృతఘ్న ఇతి భావః నిజప్రతా
పేన హేతునా పాకశాసనే ఇంద్రేఽపి అశక్తిం అసామర్థ్యం వ్యక్తీకుర్వాణం ప్రకట
యన్తం ఇంద్రాదప్యధికప్రతాపమిత్యర్థః. అన్యత్ర పాకశాసనే శిశుశిక్షణే 'పోతః
పాకోఽర్భకో డింభ' ఇత్యమరః. శిశుశిక్షణవిషయే ఏవాయం తేజస్వీ న తు తరుణ
శిక్షణే ఇత్యర్థః. నిగీర్ణపరపక్షరాజమణ్డలతయా కబళితశత్రురాజసంఘత్వేన హేతునా
అపహృతకృష్ణపక్షచన్ద్రబింబతయేతిచ దర్శ మమావాస్యా మనుకుర్వాణం అనుస
రన్త మిత్యుపమాలంకారః. అనేన శత్రుహన్తేతి స్తుతిః-నీచోపమయా నిన్దాభివ్యక్తి
రితి చ ధ్యేయమ్. బలాదేవ స్వశక్త్యా ధాత్రీం భూమి మాక్రమ్య స్వాయత్తీకృత్య
భుంజానం పాలయన్తం అనుభవన్తమితి వా - తత్ఫలభూతసస్యాదీనాం షష్ఠాంశస్య
రాజభోగ్యత్వాదితి భావః-అన్యత్ర బలాత్ హఠాత్ తదనిచ్ఛయైవేత్యర్థః. ఏతేన
వాత్స్యాయనసూత్రదృష్ట్యాపి అకామితస్త్రీసంసర్గో దుష్ట ఇతి ఫలితమ్. తత్రాపి

ధాత్రీం ఉపమాతరమేవ 'సకామనా ఆపిశ్వశ్రూః ప్రపమాతా ప్రదయస్త్యాజ్యా' ఇతి వాత్స్యాయనమత మప్యుల్లంఘిత మితి భావః. ఆక్రమ్య భుంజానం తయాసహ రమమాణ మిత్యర్థః. పురుషర్షభం పురుషశ్రేష్ఠం పురుషాకారవృషభమితి చ ద్విపాత్పశుమిత్యర్థః. అత్ర స్తుత్యా నిన్దాయా అభివ్యక్తేః వ్యాజస్తుత్యలంకారః. అయం చ శ్లేషోజ్జీవితః. ఏవం శిశుపాలం వర్ణయిత్వా అథ అనయైవ భంగ్యా స్వస్య దోషాన్ ప్రపఞ్చయతి–దోషాకరకులసంభవం పాపిష్ఠవంశజాతం చన్ద్రవంశజాతం చ – అస్వప్రకృత్యాశ్రయం దుష్టస్వభావాశ్రితం మిథ్యాభూతమాయాశ్రయం చ – యద్వా ప్రకృత్యా ఆశ్రయః ప్రకృత్యాశ్రయః ప్రకృత్యా ఇతి కర్మణి షష్ఠీ. అసన్ అవిద్యమానః ప్రకృత్యాశ్రయో యస్య తం జీవవత్ప్రకృతి మనాశ్రితవన్త మిత్యర్థః. కిన్తు ప్రకృతిరేవైన మాశ్రయతీతి భావః–కదాచిదపి పరాక్రమావిషయం పరాక్రమస్య ప్రతాపస్య అవిషయం పరాక్రమరహిత మిత్యర్థః. పరాం శత్రూణా మాక్రమః పరాక్రమః పరకృతాక్రమణమిత్యర్థః. తస్యావిషయం మామాక్రమితుం పరానశక్నువన్తీతి భావః. బలివిరోధేన బలవద్విరోధేన సంకోచితాత్మప్రభావం ఉపసంహృతాత్మ తేజసం కాలయవనాది యుద్ధసమయే ఇతి భావః–బలివిరోధేన బలిచక్రవర్తివిరోధేన సంకోచితాత్మప్రభావం వామనావతారే ఆత్మప్రభావస్య సంకోచితత్వాదితి భావః–భువి లోకే పరోత్కర్షం శత్రూత్కర్ష మవలోక్య దృష్ట్వా సంప్రతి విశేషతః అతిశయేన క్షమాం క్షాన్తిం భువం చ ఆశ్రయన్తం భజన్తం స్వాపేక్షయా శత్రుషు ఉత్కృష్టేషు సత్సు తత్ర విక్రమితు మశక్తత్వాత్ క్షాన్త మిత్యేకో భావః. దుష్టరాజకృతభూభార ముద్వీక్ష్య తదుద్ధరణార్థం భూమావవతీర్ణ మిత్యన్యో భావః. అక్షమే అశక్తే విషయే క్షమారహిం ఉక్షమః అహితః తస్మిన్నితి చ శాసనకామం. శిక్షాసక్తం అభద్రాసనయోగ్యం సింహాసనానర్హం యదుశాపాదితిభావః–అభద్రస్య అమంగళస్య ఆసనే క్షేపణే యోగ్యమర్హం అనిష్టనివారకమితి యావత్–అసుగతిక్షేపణయోరితి ధాతుః. అనతిదుర్లభరూపం అతిదుర్లభం నభవతీ త్యనతిదుర్లభం లోకసాధారణమితి యావత్ రూపం యస్య తం అనతిసుందర మిత్యర్థః. అన్యత్ర అనతయః నమస్కారమకుర్వాణాః తైర్దుర్లభరూపం భక్తైకగమ్యం మమ రూపమితి భావః. యద్వా అతిదుర్లభం యస్మాన్నవిద్యతే తదనతిదుర్లభం అత్యన్తదుర్లభమిత్యర్థః. రూపం యస్య తం బ్రహ్మస్వరూపస్య అతిగంభీరత్వా దతిదుర్లభత్వం – తథా చ గురుశాస్త్ర వినాత్యన్తం గంభీరం బ్రహ్మవేత్తిక ఇతి విద్యారణ్యశ్రీచరణాః – యద్వా 'యతో వాచో నివర్తనే అప్రాప్య మనసాసహే'తి శ్రుతేః. మనసా వచసా చ బ్రహ్మపదం దుర్లభమితి భావః. పరాసక్తహృదయయాపి పరోఽన్యో వరః శిశుపాల ఇత్యర్థః. పరమాత్మేతి చ తత్రాసక్తం హృదయం యస్యాస్తయా తథాపి దైవమనుగతయా దైవాధీనయా గ్రామాద్బహిర్వర్తమానం వం భవానీ మనుగతయా పూజార్థమనుసృతయేతి చ – త్వయా లబ్ధం ప్రాప్తం దైవవశాదేవ ఆవయో

స్సంఘటనం న తు పున స్తవ మయి కామ ఇతి నిందా – మయి సక్తాయామపి తవ దైవపూజార్థం బహిరాగమనసంభవాదావయో స్సంఘటన మనురూప మాసీదితి వా స్తవార్థః. అత్యున్నతబలస్య అమితబలశాలినః కస్యచిదనువర్తనేన అనుసరణేన హేతునా అన్యత్ర అత్యున్నతస్య లోకోత్తరస్య బలస్య రామస్య అనువర్తనేనేతి చ – కాలం సమయం నయన్తం గమయన్తం భుజంగభోగః విటభోగః సర్పశరీరఞ్చ తత్ర లోలః ఆసక్తః ఆత్మా మనో దేహశ్చ యస్య తం సర్వదా వాహినీశం సేనాపతిం అర్జునం పార్థం అనువర్తమాన మనుసరన్తం స్వస్య దుర్బలత్వా దర్జునసహాయేన జీవన్తమిత్యర్థః. అన్యత్ర అర్జునం శ్వేతం వాహినీశం సముద్రం క్షీరోదమితి యావత్ అనువర్తమానం తత్ర శయానమిత్యర్థః. అగణితరిపుభయతయా అమితశత్రుభయతయా సాంప్రత మధునా అపర మన్యమపి వాహినీశం సేనాపతిం శరణం రక్షకం యాచితవంతం ప్రార్థితవన్తం అర్జునసహాయే సత్యపి రిపుభయస్యానవధికత్వేన అన్యసహాయమపేక్షమాణ మిత్యర్థః. అన్యత్ర అగణితరిపుభయతయా రిపుభయో యేన న గణితః సః అగణితరిపుభయః తృణీకృతరిపురిత్యర్థః. తస్య భావ స్తత్తా తయా సాంప్రత మపర మన్యం వాహినీశం లవణాబ్ధిం శరణం గృహం యాచితవన్తం ద్వారకాయా స్సముద్రే నిర్మితత్వాదితి భావః. అజాతరూపసంపన్నం సువర్ణసంపద్రహితం 'చామీకరం జాతరూపం మహారజతకాంచన' ఇత్యమరః. అన్యత్ర అజాత మభూత మపూర్వ మితియావత్ – రూపం సౌందర్యం తేన సంపన్నం సమృద్ధం – హరి ర్విష్ణు రింద్రశ్చ తస్య పూజాయాః అర్చాయాః నివారణేన నిరోధేన గోత్రం వంశః గోత్రః పర్వతశ్చ తస్య ఉత్పాటనేన ఉన్మూలనేన గోత్రం కులే నామ్ని చ – స్యా ద్గోత్రస్తు ధరణీధర ఇత్యజయ్యః – కువలయాపీడనాశనేన కువలయస్య భూమండలస్య ఆపీడః శేఖరః క్షోణీభూషణాయితః కశ్చిత్పురుషోత్తమః తన్నాశనేనగజనాశనేనేతిచ – సధేనుకశకటతః ధేనుసహితాచ్ఛకటాత్ స్వలాభేన ధనసంపాదనేన ఆదాశకటజీవనంసోఽపి ధేనువాహ్యశ్చేత్తిక్షము వక్తవ్యమిత్యర్థః. అన్యత్ర సధేనుకాసురా చ్ఛకటాసురాత్ స్వలాభేన ఆత్మలాభేన హన్తుం మాగతో ధేనుకశకటాసు రాహత్వాన్స్వసంరక్షణేనేత్యర్థః. పరసుదృగ్భోగ్యతయా చ పరాంగనా సంగత్యా ఉత్కృష్టవిద్వత్సేవ్యత్వేన చ అతిరిక్తకీర్తిం అత్యల్పయశసం అధికకీర్తిం చ అసంగలేశం సంగ స్సంగమః తస్య లేశోఽపి యస్య న విద్యతే సః అసంగలేశః తం సంగమాక్షమమిత్యర్థః. అన్యత్ర యత్ర కుత్రాపి విషయే లేశతోఽపి సంగరహితం మాయానభిభూతత్వాదితి భావః – 4

శ్లో॥ వృణు రాజసుతే తూర్ణ మధునా వరమీప్సితమ్
మా భైషీ చ్ఛిద్యతే తేన పరలోకార్హతా న తే

వృణ్వితి॥ హే రాజసుతే రాజపుత్రి అధునా తూర్ణం ద్రుతం ఈప్సిత మిష్టం వరం పతిం వృణు కామయస్వ మా భైషీః భీతిం మాగాః తేన పునర్వారాంతరపరిణయేన

తే పరలోకార్హతా పరలోకయోగ్యతా నవిద్యతే నవశ్యతి ధర్మవ్యతిక్రమో నాస్తీత్యర్థః. వరదోషదర్శనే పునర్వివాహాభ్యనుజ్ఞానాదితిభావః. తథా చ స్మృతిచన్ద్రికాయాం కాత్యాయనః– ‘స తు యద్యన్యజాతీయః పతితః క్లీబ ఏవ వా వికర్మస్థస్సగోత్రోవా దాసో దీర్ఘామయోఽపి వా ఊఢాపి దేయా సాన్యస్మై సప్రావరణభూషణా’ ఇతి. తథాపరాశరోఽపి:–‘నష్టేమృతే ప్రవ్రజితే క్లీబే చ పతితే పతౌ పంచస్వాపత్సు నారీణాం పతిరన్యో విధీయతే’ ఇతి. ప్రకృతే తు అసంగలేశమిత్యనేన క్లీబత్వం గోత్రోత్పాలనాదిభి ర్వికర్మకస్థత్వం దోషాకరకులసంభవ మిత్యనేన పతితత్వం అభద్రాసనయోగ్య మిత్యనేన దాసత్వం అసత్సుకృత్యాశ్రయమిత్యనేన దీర్ఘామయత్వం అసతీ దుష్టా రోగైర్దూషితేత్యర్థః ప్రకృతిర్దేహః ప్రకృతిఃపంచభూతేషు ప్రధానే మూలకారణే ఇత్యభిధానాత్. పంచభూతమయే దేహేఽపి లక్షణయా ప్రకృతిశబ్దో వర్తతే తమాశ్రయతీతి తథోక్త మిత్యర్థప్రతీతేః. ఏవం బహుదోషదూషితత్వా దహం త్వయా త్యాజ్య ఏవేతిభావః– వ్యంగ్యార్థస్తు– హేరాజసుతే అధునా పూర్ణమీప్సితం వరం కామం వృణు యాచస్వేత్యర్థః. మాభైషీఃతేనైవ యాచనేన పరలోకార్హతా పరలోకః ఉత్కృష్టజనః పరమాత్మా ఇత్యర్థః. అహమితి యావత్– తస్య అర్హతా ప్రియత్వం నవిద్యతే వరం యాచమానాయామపి త్వయి న మమ అమర్షో జాయతే కల్పవృక్షవదఖిలవరప్రదత్వాత్– తతః అఖండితం పతివాల్లభ్యం భవతీతి భావః. యద్వా పరలోకార్హతా పరమపదప్రాప్తియోగ్యతా నవిద్యతే భగవన్తం మామాసాద్య పరమపదాతిరిక్తవరప్రార్థనే పరమపదప్రాప్తి ర్నస్యాదితి త్వం మాభైషీః మయి దృఢానురక్తత్వా త్తవ తదపి సులభమేవేతి భావః.– 5

గ॥ ఏవమశ్రుతపూర్వవిప్రియాభాసభాషిణి వాసుదేవే అశనిహతా లతేవ మృగీవ దవదహనపరీతా సీతేవ దశవదనకరగతా అహల్యేవ దృష్టాపరాధగౌతమకాతరా శకుంతలేవ దుర్వాసక్రోధవిషయీకృతా నిస్సంజ్ఞా వసుంధరాయా మపతత్–

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తవతి వాసుదేవే శ్రీకృష్ణే అశ్రుతపూర్వవిప్రియాభాసభాషిణి పూర్వం శ్రుతాః శ్రుతపూర్వాః న శ్రుతపూర్వాః అశ్రుతపూర్వాః పూర్వం యదా కదాపి అశ్రుతా ఇత్యర్థః– విప్రియత్వేన ఆభాసన్త ఇతి విప్రియాభాసాః ఆపాతతోఽప్రియా ఇత్యర్థః. వాస్తవార్థస్యాన్యస్య ప్రతీయమానత్వాదితి భావః. అశ్రుతపూర్వాణ్ విప్రియాభాసాణ్ భాషతే వదతీతి అశ్రుతపూర్వవిప్రియాభాసభాషీ తస్మిన్ తథోక్తే సతి అశనిహతా వజ్రక్షతా లతా వల్లరీవ దవదహనపరీతా దావాగ్నివ్యాప్తా మృగీ హరిణీవ దశవదనకరగతా రావణహస్తగతా సీతా జానకీవ దృష్టాపరాధగౌతమకాతరా దృష్టః అపరాధః వ్యభిచారరూపః యేన తస్మాత్ గౌతమాత్ ఋషేః కాతరా భీతా అహల్యా గౌతమపత్నీవ దూర్వాసక్రోధవిషయీకృతా దూర్వాసస్య

ఋషేః క్రోధస్య కోపస్య విషయీకృతా గోచరీభూతా శకుంతలా దుష్యంతపత్నీవ నిస్సంజ్ఞా చేతనరహితాసతీ మాలోపమాలంకారః. వసుంధరాయాం భువి అపతత్ పపాత- మమూర్ఛేత్యర్థః. రుక్మిణీతి కర్తృపదస్య శేషః. 6

శ్లో॥ అసామాన్యగుణా సేయం యదృచ్ఛాశబ్దసంతతిః
నక్రియాయై నసంజ్ఞాయై సుదృశో విస్మయాయ తత్.

అసామాన్యేతి॥ అసామాన్యగుణా అసామాన్యాః అసాధారణాః గుణాః శ్లేషాదయో యస్యాస్సా తథోక్తా సేయం భగవదుచ్చారితా యదృచ్ఛాశబ్దసంతతిః యదృచ్ఛాశబ్దాః స్వేచ్ఛాప్రయుక్తాః అయి బాలే ఇతి గద్యస్థాశ్శబ్దాః తేషాం సంతతిస్సమూహః సుదృశో రుక్మిణ్యాః క్రియాయై వ్యాపారాయ న నజాతా సంజ్ఞాయై చేతనాయైచనజాతా తత్ తాదృశసరసవాక్యానా మేవంవిధరుక్మిణీమూర్ఛాహేతుత్వం విస్మయాయ ఆశ్చర్యాయ భవతీతి శేషః. వ్యంగ్యార్థస్తు అసామాన్యగుణా సామాన్యం జాతిః గోత్వాదిగుణః శౌక్ల్యాదిః నవిద్యతే సామాన్యగుణౌ యేషాన్తే తథోక్తాః జాతిం గుణం వా ప్రవృత్తినిమిత్తీకృత్యాప్రవృత్తా ఇత్యర్థః. సేయం యదృచ్ఛా శబ్దసంతతిః యదృచ్ఛాశబ్దాః ఇచ్ఛాపరికల్పితాః డిత్థాదయః తేషాం సంతతిః క్రియాయై వచనాదిరూపాయై సంజ్ఞాయై నామ్నేచనాభూత్- తత్ ఇదం సుదృశో విదుషః విస్మయాయ భవతి అసామాన్యగుణానాం డిత్థాదీనాం శబ్దానాం అక్రియత్వ ముచితమేవ- తేషు ప్రవృత్తినిమిత్తభూతక్రియాయా అప్యభావాత్ సంజ్ఞాయా అప్యభావస్తు విచిత్రః. తేషాం సంజ్ఞాయా ఏవ ప్రవృత్తినిమిత్తత్వాత్ ఇత్యర్థః. అతఏవ భాష్యం 'చతుష్టయీశబ్దానాం ప్రవృత్తిరితి- జాతిం గుణం క్రియాం సంజ్ఞాం చ ప్రవృత్తినిమిత్తీకృత్య చతుర్విధాశ్శబ్దాః ప్రవర్తన్తే యథా గౌరశ్వః పురుషః' అత్ర గోత్వాది జాతిః ప్రవృత్తినిమిత్తం నీలః పీతః అత్ర నైల్యాదిగుణః- పాచకో వక్తా గన్తా అత్ర పచనాదిక్రియా- డిత్థో డపిత్థః అత్ర సంజ్ఞా- కస్యచిన్నామనీ అమూ ఏవంస్థితే ప్రకృతే సామాన్యగుణక్రియాసంజ్ఞారూపచతుర్విధప్రవృత్తినిమిత్తాభావా ఇమే శబ్దా ఇత్యుక్తి ర్విరుద్ధా- తథావిధశబ్దానామేవాసంభవాదితి భావః. 7

శ్లో॥ తాపో భవ న్మురజితః కృతవిప్రియస్య
స్విన్నాఖిలావయవయా ప్రియయా బభూవే
జాతో హరి ర్దళితహృ ద్దయితాపరాధా
త్తస్యా హృది ప్రవవహతిస్మ తదాస్రధారా.

తాపఇతి॥ కృతవిప్రియస్య కృతాపకారస్య మురజితః కృష్ణస్య తాపః పశ్చాత్తాపః సంతాపశ్చ అభవత్ ప్రియయా రుక్మిణ్యా స్విన్నాఖిలావయవయా సస్వేదసర్వాంగయా బభూవే భావే లిట్- హరిః దయితాపరాధాత్ ప్రియాయా అపకారాద్ధేతోః దళితహృత్ శకలితహృదయః విదారితవక్షశ్చ జాతః ఆసీత్ తదా తస్యాః రుక్మిణ్యాః హృది వక్షసి హృదయే చ - అస్రధారా అశ్రుసంపాతః రక్తప్రవాహశ్చ 'అశ్రు

శోణితయో ర్రస మితి భాస్కరః. ప్రవహతిస్మ ప్రససార. అత్ర పూర్వోత్తరార్ధయో రసంగత్యలంకారద్వయం. 'విరుద్ధం భిన్నదేశత్వం కార్యహేత్వో రసంగతి' రితిలక్షణాత్. యస్య తాప స్తస్యైవ స్వేదోద్గమ ఉచితః - తథా యస్య హృద్విదారితం తస్య హృద్యేవ అస్రధారోచితేతి ప్రకృతే తద్వైపరీత్యాత్ అయంచాలంకారః శ్లేష మూలః. 9

గ॥ అథ భగవానపి శతధాశకలితహృదయః పర్యంకతోऽవతీర్య పరిహాస కౌశలానభిజ్ఞాం ప్రాణప్రియా ముత్సంగసంగినీ మాధాయ మధుమధురయా గిరా సమాశ్వాసయన్ ముహుర్ముహు రాలింగ్య గండస్థల మచుంబత్ అవాదీచ్చ.

అథేతి॥ అథ ప్రియామూర్ఛానన్తరం భగవానపి పరమేశ్వరోऽపీత్యర్థః. శతధా బహుధా శకలితం భిన్నం హృదయం చిత్తం యస్య సః - నహి భగవతః ప్రాకృత పురుషవత్ ప్రియావియోగాదిదుఃఖసంబంధ ఉచితఇతి భావః - లీలామానుషత్వాదితి విరోధపరిహారః - అతఏవ విరోధాభాసాలంకారః. పర్యంకత శ్శయ్యాతలా దవతీర్య అవరుహ్య పరిహాసకౌశలానభిజ్ఞాం పరిహాసనైపుణ్య మజానానాం కృష్ణో మామేవం పరిహసతి నతు వస్తుత ఇయముక్తి రిత్యజానానా మిత్యర్థః. ప్రాణప్రియాం ప్రాణే భ్యోऽతిగరీయసీం రుక్మిణీ మిత్యర్థః. ఉత్సంగసంగినీం సక్థిగతా మాధాయ కృత్వా మధుమధురయా మద్యవత్ క్షౌద్రవద్వా స్వాదునా గిరా వచసా సమాశ్వా సయన్ సమ్యగాశ్వాస్య ముహుర్ముహుః అతిశయేన ఆలింగ్య ఉపగూహ్య గండస్థలం తదీయగండభాగ మచుంబత్ చుచుంబ. చుబి వక్త్రసంయోగే - అవాదీచ్చ తాం ప్రత్యువాచ చ - 10

అవ. వచనప్రక్రియాం దర్శయ త్యేకేన శ్లోకేన ప్రాణేత్యనేన -

శ్లో॥ ప్రాణాదపి ప్రియతమాం తపసాప్యలభ్యాం
పాతివ్రతీమివ శరీరవతీమపి త్వామ్
ఆర్తాం విధాయ కురరీమివ సాగసో మే
శిక్షాం విధేహి కుచభూధరపాతనేన.

ప్రాణేతి॥ ప్రాణాదపి ప్రాణేభ్యోऽపి ప్రియతమా మతిప్రియాం ప్రాణానేవ ఖేదయితుం యః కశ్చిదపి నోత్సహతే ప్రియత్వా త్కిం పునః తతోऽపి ప్రియతమాం ప్రేయసీ మితి భావః. వస్తుతస్తు స్వశక్తిభూతాయాః లక్ష్మ్యా స్స్వాభిన్నత్వేన స్వాత్మభూతత్వా త్ప్రియతమత్వం యుక్తమేవేతి బోధ్యమ్. తపసాపి అలభ్యాం లబ్ధు మశక్యాం నతు సులభామితిభావః - మామకానన్తజన్మసంచితసుకృతపరిపాకభూతైవ త్వామితి కృచ్ఛ్రా ర్జితవస్తునః ప్రియత్వేన అతిప్రియైవ భవసీతి నిష్కృష్టార్థః. వస్తుతస్తు తపసాపి బ్రహ్మా దిభి రలభ్యాం లక్ష్మీకటాక్షలిప్సయా బ్రహ్మాదయోऽద్యాऽపి తపః కుర్వన్తీతి భావః. ఏతేన నిరతిశయసౌందర్యం వ్యజ్యతే. శరీరవతీం మూర్తాం పాతివ్రతీం పాతివ్రత్యమివ

స్థితా మిత్యుత్ప్రేక్షా. ఏతేన మనసాపి పత్యన్తరకాముకత్వాభావా త్సౌశీల్యం వ్యక్తం. ఏవంభూతామపి త్వాం కురరీమివ కురరః ఉత్క్రోశః తస్య స్త్రీ కురరీ తామివ 'ఉత్క్రోశ కురరౌ సమౌ' ఇత్యమరః. (ఆంధ్రే పెన్నడపులుగు అనుపక్షి) ఆర్తాం పీడితాం ఖిన్నా మిత్యర్థః. విధాయ కృత్వా అతఏవ సాగసః సాపరాధస్య మే మమ కుచభూధరపాతనేన కుచఏవ భూధరః పర్వతః తస్మాత్ పాతనేన పర్వత ఇవ కుచః కుచపర్వతః తత్ర పాతనేనేతి చ-శిక్షాం దండం విధేహి కురు. శిక్షయే త్యర్థః. యథా సాపరాధం జనం రాజా పర్వతా త్పాతయతి తద్వదితి భావః. సురతార్థం మాం వక్షసి పాతయే త్యన్యో భావః. అత్ర కుచభూధరపాతనరూపశిక్షోపదేశవ్యాజేన స్వేష్టసాధనా త్పర్యాయోక్తభేదః. 'పర్యాయోక్తం తదప్యాహు ర్యద్వ్యాజేనేష్టసాధన'మితి లక్షణాత్.- 10

శ్లో॥ ఏవ మాశ్వాసితా తేన ప్రసన్నవదనాంబుజా
మత్వా శ్లిష్టవచస్త్వం మథోవాచ విదర్భజా

ఏవమితి॥ ఏవం తేన కృష్ణేన ఆశ్వాసితా అనునీతా అతఏవ ప్రసన్నవదనాంబుజా ప్రసన్నముఖకమలా విదర్భజా రుక్మిణీ శ్లిష్టవచస్త్వం శ్రీకృష్ణసంబంధి శ్లిష్టవాక్యయాథార్థ్యం మత్వా అథ తతః ఉవాచ కృష్ణం ప్రత్యువాచ- 11

శ్లో॥ నిగూఢపదవిన్యాస శ్చక్రిణ స్తవ సాంప్రతమ్
అజిహ్మగత్యానుకథం జ్ఞేయ స్సోఽయం మయా పునః.

నిగూఢేతి॥ చక్రిణః కృష్ణస్య సర్వజ్ఞస్యేత్యర్థః. సర్వస్యేతి చ - తవ నిగూఢపదవిన్యాసః నిగూఢానాం లక్షణయా నిగూఢార్థానాం పదానాం శబ్దానాం విన్యాసః రచనా నిగూఢానాం పదానాం చరణానాం విన్యాసః విన్యసనం చ సాంప్రతం యుక్తం సర్వజ్ఞస్య తవ శ్లిష్టపదప్రయోగ ఉచిత ఇత్యేకో భావః. సర్పస్య గూఢపాత్త్వం సహజ మిత్యన్యో భావః. మయా పునః మయా తు సోఽయం తావకపదవిన్యాసః అజిహ్మగత్యా ఋజుబుద్ధ్యా కథం ను కథం వా జ్ఞేయః జ్ఞాతుం శక్యః - యద్వా అజిహ్మగత్యా మయేతి విశేషణవిశేష్యభావః. నజిహ్మా అజిహ్మా గతిః జ్ఞానం బుద్ధి రితి యావత్-యస్యా స్తయేతి సమాసః. అన్యత్ర అజిహ్మగత్యా అభుజంగ్యా జిహ్మా కుటిలా గతి ర్గమనం యస్యా స్సా జిహ్మగతిః సర్పాంగనా-'జిహ్మగః పవనాశన' ఇతి సర్పస్య జిహ్మగత్వ మమరేణోక్తత్వాత్. సా న భవతీ త్యజిహ్మగతిః తయేతి సమాసః. మయా సోఽయం గూఢచరణవిన్యాసః కథం జ్ఞేయః నకథమపీత్యర్థః. 'భుజంగ ఏవ జానీతే భుజంగచరణక్రమ' మితి న్యాయా దితి భావః. 12

అవ. శ్లిష్టవచస్త్వం మత్వేతి యదుక్తం తదేవ వైదర్భ్యుక్త్యా విశదయతి కవిః పురుషేతిశ్లోకేన -

శ్లో॥ పురుషాధమతాం చైద్యే త్వయి సర్వాతిశాయితామ్
మత్వా తవ గిరాం తత్త్వ మాప్తా సంప్రతి నిర్వృతిః.

పురుషేతి॥ చైద్యే పురుషాధమతాం శిశుపాలే నీచపురుషత్వం త్వయి సర్వాతిశాయితాం పురుషోత్తమత్వం ఏతద్ద్వయాత్మకం తవ గిరాం వాచాం తత్త్వం మత్వా జ్ఞాత్వా సంప్రతి అధునా నిర్వృతిః సుఖ మాప్తా ప్రాప్తా మయేతి శేషః. అత్ర ఆప్తా సంప్రతి నిర్వృతిమితి ద్వితీయాన్తపాఠ ఉచితః. సమాన కర్తృకత్వ లాభాత్- నిర్వృతిం సుఖ మాప్తా ప్రాప్తా భవామీతి శేషః అస్మీతివా- 13

శ్లో॥ ప్రాంతే య దవద స్స్వస్య పరప్రేమానపాయకృత్
యాచస్వ వరమిత్యేత దాశాస్య మధునా మమ.

ప్రాంతే ఇతి॥ ప్రాంతే ఉపాంతే స్వస్య మమ పరప్రేమానపాయకృత్ పరప్రేమ్ణః ఉత్కటానురాగస్య అనపాయకృత్ దార్ఢ్యాపాదకం వరం యాచస్వేతి యత్ వాక్య మిత్యర్థః. అవదః ఉక్తవానసి. వృణు రాజసుతే తూర్ణమితిశ్లోకేనేతిభావః. ఏత ద్వర మధునా మమ ఆశాస్యం ప్రార్థ్యం వరం యాచామీత్యర్థః. 14

గ॥ ఏవ మభిహితవత్యాం ప్రియాయాం-

ఏవమితి॥ ఏవం ప్రియాయాం రుక్మిణ్యా మభిహితవత్యాం ఉక్తవత్యాం సత్యాం-

శ్లో॥ స దిష్టాయోగశంకాయాం విదర్భభువి మాధవః
తదయోగభయా త్సద్య స్సకుశం కామ మార్జయత్.

సదిష్టేతి॥ విదర్భభువి రుక్మిణ్యాం విదర్భా ద్భవతీతి విదర్భభూః తస్యామితి విగ్రహః- సదిష్టాయోగశంకాయాం సతీ సంభవన్తీ ఇష్టా యోగశంకా ప్రియవిరహాశంకా యస్యా స్తస్యాం తథోక్తాయాం సత్యాం ప్రియవిరహ మాశంక్య నిరన్తరపతివాల్లభ్య సిద్ధయే వరం యాచమానాయాం సత్యామిత్యర్థః. మాధవః కృష్ణః తదయోగ భయాత్ తస్యాః రుక్మిణ్యాః విరహభయాత్ రుక్మిణీసంబంధి స్వప్రాణేశవిరహభయం పర్యాలోచ్యేత్యర్థః. ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ-సద్యః కుశంకాం కుత్సితశంకా మమార్జయత్ న్యవారయత్- మనో వినోదార్థం పరిహసితాసి- వస్తుతః ప్రాణాదపి గరీయస్యా స్తవ వరదాన మనురాగదార్ఢ్యాపాదకమితి కోఽయం వ్యామోహ ఇతి సమాదధే ఇత్యర్థః. యద్వా-తదయోగభయాత్ స్వస్య రుక్మిణీవిరహభయాదిత్యర్థః. త్వయాసహ మమా వియోగోఽస్తు ఇతి రుక్మిణ్యాం వరం యాచితవత్యాం కృష్ణ స్తద్వరం దదౌ- కుతః తేనైవ వరదానేన రుక్మిణ్యాసహ స్వస్య అవియోగో భవతీతి మత్వేతి భావః. ఏతేన ఉభయోరపి పరస్పరవియోగాసహిష్ణుత్వం వ్యక్తం. అత్ర రుక్మిణీవరఛందనవ్యాజేన కృష్ణ స్స్వహితమేవ సాధితవానితి పర్యాయోక్త మలంకారః. వ్యంగ్యార్థస్తు-విదర్భభువి దర్భశూన్యభూమౌ సదిష్టాయోగశంకాయాం సత శ్శ్రేష్ఠస్య ఇష్టస్య యాగస్య అయోగః అసంభవః తస్య శంకాయాం సంశయే సత్యాం యాగ స్సంభవే న్నవేతి శంకాయా ముత్పన్నాయామిత్యర్థః. మాధవః తదయోగభయాత్ యాగాసంభవం

మత్వేత్యర్థః సద్యః తద్దైవ కామం పర్యాప్తం కుశం దర్భజాతివిశేష మార్జయత్ సంపాదితవాన్- 15

శ్లో॥ ప్రత్యేక మభవన్ తాసాం తతో దశదశాత్మజాః
జాతా స్తత్పుత్రపౌత్రాస్తు సంఖ్యావంతోఽమితా అపి.

ప్రత్యేకమితి॥ తతః తాసాం స్త్రీణాం ప్రత్యేకం దశదశ ఆత్మజాః పుత్రాః అభవన్ ఏకైకా కృష్ణమహిషీ దశదశ పుత్రాన్ జనయామాసేత్యర్థః. తత్పుత్రపౌత్రాస్తు తేషాం పుత్రాః పౌత్రాశ్చ అమితాః అసంఖ్యేయా అపి సంఖ్యావన్తః సంఖ్యాశాలినః జాతాః బభూవుః- ఇతి విరోధః. సంఖ్యావన్తః పండితా ఇతి పరిహారః. శ్రీకృష్ణపుత్రపౌత్రాదిభి రిదం జగదాపూరితమితి భావః- 16

శ్లో॥ ప్రద్యుమ్ననామాఽప్యథ రుక్మవత్యాః కరగ్రహం రుక్మిభువ స్స తేనే
స భూరికాంక్షాకలితః కథన్ను న చిత్తజభ్రాంతి ముపైతు తేన.

ప్రద్యుమ్నేతి॥ అథ ప్రద్యుమ్ననామా ప్రద్యుమ్నాఖ్యః సః రుక్మిణీసుత ఇత్యర్థః. సోఽపి అపినా రతిసహితోఽపీత్యర్థః- రుక్మిభువః రుక్మీ రుక్మిణీసోదరః తస్మాద్భవతీతి రుక్మిభూః తస్యాః రుక్మిణ స్సుతాయా ఇత్యర్థః. రుక్మవత్యాః రుక్మవతీతి తస్యా నామ కరగ్రహం పాణిపీడనం తేనే చకార- రుక్మవతీ ముపయేమే ఇత్యర్థః. భూరికాంక్షాకలితః అతికామాసక్తః సః ప్రద్యుమ్నః తేన అతికామేన హేతునా చిత్తజభ్రాన్తిం మన్మథభ్రమం మదనవ్యథా మిత్యర్థః- కథన్ను కథంవా నోపైతు నగచ్ఛతు ప్రాప్నుయాదేవేత్యర్థః. కామవన్తమేవ మన్మథో బాధతే న తు నిష్కామమితిభావః. అత్రచిత్తజభ్రాన్తత్వాదేవాస్య బహుస్త్రీకాంక్షాఽఽసీదితి వక్తవ్యే తద్వ్యపరీత్యకథనాత్ చపలాతిశయోక్తి రలంకారః. మన్మథావతారస్య ప్రద్యుమ్నస్యాపి మన్మథభ్రాన్తి రాసీ దిత్యసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తి రలంకారః. తేన చ కిముతాన్యేషామితి అర్థాపత్తి ర్వ్యజ్యతే- వ్యంగ్యార్థస్తు- ప్రకృష్టం ద్యుమ్నం యస్య స ప్రద్యుమ్నః- ప్రకృష్టధన ఇత్యర్థః- తన్నామాపి రుక్మిణౌ ధనికా ద్భవతీతి రుక్మిభూః తస్యాః రుక్మవత్యాః ధనవత్యాః కరగ్రహం తేనే ధనాపేక్షయేతి భావః. నను స్వతో ధనికస్యాస్య కుతః పున స్తదాశేత్యత ఆహ- స ఇతి- భూరికాంక్షాకలితః ధనకాంక్షాశాలీ సః తేన ధనకామేన చిత్తజభ్రాంతిం చిత్తజాం భ్రాన్తిం కథం ను నోపేతు 'ప్రాయో ధనవతామేవ ధనే తృష్ణా గరీయసీ పశ్య కోటిద్వయాసక్తం లక్షాయ ప్రవణం ధను' రితిన్యాయా ద్ధనికస్యైవ ధనే అత్యాశయా అతిభ్రాన్తి రితి భావః -

శ్లో॥ అనిరుద్ధోఽభవత్తస్యా మనిరుద్ధపరాక్రమః
రోచనా రోచనాయాస్య జాతా పౌత్రీ తు రుక్మిణః.

అనిరుద్ధ ఇతి॥ తస్యాం రుక్మవత్యాం ప్రద్యుమ్నా దితి శేషః. అనిరుద్ధ పరాక్రమః అప్రతిహతప్రతాపః అనిరుద్ధః తన్నామా కశ్చన అభవత్ బభూవ. అత్ర అనిరుద్ధ పరాక్రమ ఇత్యనేన అనిరుద్ధపదస్య నిరుక్తత్వా న్నిరుక్త్యలంకారః. పరాక్రమ

విషయే అనిరుద్ధత్వా దనిరుద్ధ ఇతి తచ్ఛబ్దార్థః. ఏతావతా వాసుదేవప్రద్యుమ్నాని రుద్ధసంకర్షణాఖ్యవ్యూహచతుష్టయావిర్భావః ప్రకటితః. 'రౌహిణేయం బలో రామ స్సంకర్షణ ఇతి ద్విజః అవదద్వాసుదేవోఽసౌ కృష్ణ ఇత్యపి నన్దజమ్' ఇతి ప్రథమ విలాసే ఏవ రామకృష్ణయో స్సంకర్షణవాసుదేవాభిధత్వ స్యోక్తత్వాత్. అస్య అనిరుద్ధస్య రోచనాయ నన్దనార్థం తు రుక్మిణః పౌత్రీ పుత్రపుత్రీ రోచనా తస్యా నామేదం జాతా అభూత్- అత్రాపి అనిరుద్ధం రోచయతీతి రోచనా ఇతి వ్యుత్పత్తే ర్వ్యజ్యమానత్వా న్నిరుక్త్యలంకారస్య ధ్వనిః - 18

గ॥ అథానిరుద్ధవివాహమహోత్సవాలోకనాయ వైదర్భ్యా సమం రామ
కేశవౌ భోజకటకం నామ రుక్మిణో నగర మగమతామ్.

అథేతి॥ అథ తతః అనిరుద్ధవివాహమహోత్సవస్య అవలోకనాయ దర్శనార్థం వైదర్భ్యా రుక్మిణ్యాసహ రామకేశవౌ భోజకటకం నామ భోజకటక మితి ప్రసిద్ధం రుక్మిణః నగరం పత్తన మగమతాం యయతుః. 19

గ॥ తత్ర చ కరగ్రహమహోమహే సమాప్తి మాప్తవతి॥

తత్రేతి॥ తత్ర చ తస్మిన్ కరగ్రహమహోమహే వివాహమహోత్సవే సమాప్తిం సంపూర్తి మాప్తవతి ప్రాప్తే సతి- సమాప్తేసతీత్యర్థః. తత్ర భోజకటకే ఇతి వా-

శ్లో॥ జయరామ మనక్షజ్ఞ మితి కాళింగచోదనాత్
అక్షై ర్భీష్మకసుతోఽదీవ్య త్కృతాంత స్తస్య చాసుభిః.

జయేతి॥ అనక్షజ్ఞం అక్షశబ్దోఽత్ర లక్షణయా అక్షాంగవతి ద్యూతే వర్తతే-అక్ష క్రీడానభిజ్ఞ మిత్యర్థః. 'అథాక్ష మింద్రియే నా ద్యూతాంగే' ఇత్యమరః. యద్వా 'ద్యూతేఽక్షే శారిఫలకే ప్యాకర్ష' ఇత్యమరాత్ అక్షశబ్దః ఆకర్షం లక్షయన్ తేన ద్యూతం బోధయతీతి లక్షితలక్షణా బోధ్యా. అథవా అక్షాన్యేవాయం న జానాతి కిముత తత్క్రీడన మితివివక్షయా అక్షానభిజ్ఞ మిత్యేవార్థో వాచ్యః. న విద్యన్తే అక్షాణి ఇంద్రియాణి యత్ర తదనక్షం బ్రహ్మ తజ్జానాతీతి అనక్షజ్ఞ మితి వా స్తవార్థః ప్రతీయతే- రామం బలం జయ పరిభూతం కురు ఇత్యేవంరూపాత్ కాళింగచో దనాత్ కాళింగస్య కళింగదేశాధిపతేః తద్రాజోఽక్ష-చోదనాత్ ప్రేరణాత్ హేతోః భీష్మకసుతః రుక్మీ అక్షైః ద్యూతాంగైః అదీవ్యత్ క్రీడితవాన్-తస్య రుక్మిణః అసుభిః ప్రాణైః కృతాన్తః యమశ్చ అదీవ్యత్. అత్ర ఏకక్రియాన్వయా త్తుల్య యోగితాలంకారః- 20

శ్లో॥ జయోఽభవ త్పురా రామదాసస్యాప్యక్షతః కపేః
రామస్యైవ తదా హంత తతో జాతః పరాజయః

జయఇతి॥ పురా పూర్వకాలే త్రేతాయుగే ఇత్యర్థః. రామదాసస్య శ్రీరామ భృత్యస్య కపే ర్హనూమతోఽపి అక్షతః రావణపుత్రా దక్షనామకా దసురాత్ ద్యూతాంగాదితి చ- జయః విజయః అభవత్. తదా రామస్యైవ బలభద్రస్యైవ

శ్రీరామస్యైవేతి చ-తతోఽక్షా త్పరాజయః పరాభవః జాతః అభవత్-హంతే త్యాశ్చర్యే-విరోధాభాసాలంకారః. యుద్ధే హనూమాన్ నక్షాసురం జిగాయ ద్యూతే తు బలరామో రుక్మిణా జిత ఇతి ముఖ్యార్థః- 21

గ॥ తతః పున రధిగతవిజయ మపి గతవిజయం బలదేవం కాళింగేన సహ క్వ పునర్గోపాలానా మక్షకౌశలమితి రుక్మిణి పరిహసతి రామ స్సరోష ముద్యమ్య పరిఘం కాళింగ మాదాయ భగ్నదంతం రుక్మిణ మపి శమనభవన మనయత్-

తతఇతి॥ బలరామ స్యాపజయప్రాప్త్యనన్తరం పున ర్భూయః అధిగతవిజయ మపి ప్రాప్తజయమపి అక్షక్రీడాయాం రుక్మిణం జితవన్త మపీత్యర్థః. గతవిజయం విగతజయమితి విరోధః-అపగతార్జునమితి పరిహారః. అత ఏవ విరోధాభాసాలంకారః-తదానీ న్తత్ర అర్జునసాన్నిధ్యం నాస్తీతి భావః- యద్వా - ఇతః ప్రాగ్గతవిజయ మపి ఇదానీం పున రధిగతవిజయ మితి కాలభేదేన విరోధపరిహారః. బలదేవం బలరామం కాళింగేన కళింగనాథేన సహ సహితే రుక్మిణి గోపాలానాం గోపానాం అక్ష కౌశలం ద్యూతనైపుణ్యం క్వపునః క్వవా నక్వాపీత్యర్థః - యద్వా గోపాలానాం పునః గోపానాన్తు ఇతి బోధ్యమ్. ఇత్యేవం పరిహసతి అపహసతి సతి రామః సరోషం రోషేణ సహితం యథా తథా పరిఘం ఆయుధవిశేష ముద్యమ్య ఉద్ధృత్య కాళింగం భగ్నదన్తం ఛిన్నరదనం ఆధాయ కృత్వా దన్తాన్ ప్రకాశ్య స్మయమాన వదనత్వా త్తస్యేతి భావః. రుక్మిణ మపి రుక్మిణీభ్రాతరం చ శమనభవనం యమసదన మనయత్ ప్రాపయామాస- 21

శ్లో॥ రోచనా మనిరుద్ధం చ రథ మారోప్య మాధవః
పురీం సానుచరః ప్రాయా త్పరిపూర్ణమనోరథః.

రోచనామితి॥ మాధవః కృష్ణః పరిపూర్ణమనోరథః సంపూర్ణకామః స్వద్వేషిరుక్మి హననస్య కృతత్వాదితి భావః. అత ఏవ రోచనా మనిరుద్ధజాయాం అనిరుద్ధం చ రథం స్యందన మారోప్య ఆరోహయిత్వా సానుచరః సభృత్యస్సన్ పురీం ద్వారకాం ప్రాయా ద్యయౌ-

గ॥ పురా ఖలు తాండవారాధితఖండపరశువిశ్రాణితబాహుసహస్రో బాణో నామ బలితనయ స్స్వసంరంభలక్ష్యభూతం ప్రతిపక్ష మలక్షయన్ ప్రమథనాథ మేవం ప్రార్థయత.

పురేతి॥ పురా పూర్వకాలే ఖలు ప్రసిద్ధౌ తాండవేన నాట్యేన ఆరాధితః పూజితో యః ఖండపరశు శ్శివః తేన విశ్రాణితం దత్తం బాహుసహస్రం సహస్రబాహవో యస్య స తథోక్తః బాణో నామ బాణ ఇతి బలితనయః బలిచక్రవర్తిపుత్రః స్వస్య సంరంభస్య ఆటోపస్య లక్ష్యభూతం విషయభూతం స్వసంరంభసహ మిత్యర్థః-ప్రతి

పక్షం ప్రతివీర మలక్షయన్ అపశ్యన్ ప్రమథనాథం శివం ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా ప్రార్థయత ప్రార్థితవాన్– 24

గ॥ భగవ న్నప్రతిరథస్య మమ భారాయ పరం భుజసహస్ర మత స్త్వయైవ సహ కలహ మభిలషామీతి–

భగవన్నితి॥ హేభగవన్ 'ఐశ్వర్యస్య సమగ్రస్య వీర్యస్య యశస శ్శ్రియః జ్ఞాన వైరాగ్యయోశ్చైవ షణ్ణాం వర్గో భగో మత' ఇతి ఉక్తలక్షణషడ్గుణపరిపూర్ణసమ వీర్యవత్త్వా త్త్వమేవ మయాసహ యోద్ధుం క్షమ ఇత్యభిప్రాయగర్భ మిదం–అత ఏవ పరికరాంకురాలంకారః. అప్రతిరథస్య అవిద్యమానప్రతివీర్యస్య అత ఏవ మమ భుజసహస్రం సహస్రబాహవః పరం కేవలం భారాయ భవ న్తీతి శేషః. భారభూతా ఏవేత్యర్థః. పరికరాలంకారః. అతః బాహుసాహస్రవైయర్థ్యహేతోః త్వయైవ సహ కలహం యుద్ధ మభిలషామి ఇచ్ఛామి– త్వయా సహ యుద్ధ్వా బాహుసహస్రం సఫలం కుర్యామితి భావః– ఇతీత్యస్య ప్రార్థయతే త్యనేనాన్వయః– 25

గ॥ ఏతదాకర్ణ్య కర్ణపరుష మతిరోషణో వృషభకేతన స్తవ కేతనభంగ సమయమేవ మదుపమః కోఽపి తవ విగ్రహాయ భవిష్యతీత్యభిధాయాం తరధాత్–

ఏతదితి॥ కర్ణపరుషం కర్ణకఠోరం ఏతత్ బాణవచః ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా అతిరోషణః అతి కోపనః వృషభకేతనః శివః తవ కేతనభంగసమయమేవ ధ్వజపతనసమయమేవ యదా త్వద్ధ్వజో భగ్న స్స్యా త్తదేత్యర్థః– మదుపమః మయా ఉపమా సాదృశ్యం యస్య సః మత్తుల్య ఇత్యర్థః. కోఽపి అనిర్వాచ్యః పురుషో త్తమ ఇత్యర్థః–తవ తే విగ్రహాయ యుద్ధార్థం భవిష్యతి సంభవిష్యతి ఇత్యేవం అభిధాయ ఉక్త్వా అన్తరధాత్ అన్తర్హితోఽభూత్. అదృశ్యోఽభవదిత్యర్థః– 26

తతః॥ ఏవం వృషభకేతనాదేశానన్తరం–

శ్లో॥ ఉషాఖ్యయా పుత్రికయాస్య రేమే స్వప్నేఽనిరుద్ధోఽననుభూతపూర్వః
స్వప్న స్సఏవాత్మసుఖాప్తితోఽస్యాః కోశ స్తదానందమయో బభూవ.

ఉషేతి॥ అననుభూతపూర్వః అదృష్టశ్రుతచరః అనిరుద్ధః శ్రీకృష్ణపౌత్రః ఉషాఖ్యయా ఉషా ఇత్యాఖ్యా నామ యస్యా స్తయా అస్య బాణాసురస్య పుత్రికయా తనయయా స్వప్నే స్వప్నావస్థాయాం రేమే క్రీడితవాన్– అస్యాః ఉషాయాః ఆత్మ సుఖాప్తితః స్వస్య సుఖలాభాద్ధేతోః తదా స ఏవ స్వప్నః ఆనన్దమయః సుఖాపూరితః కోశః నిధిః బభూవ – అనిరుద్ధసంభోగరూపపరమసుఖావహత్వా త్స్వప్న ఏవా నన్దనిధిత్వేన ఆశాస్యో బభూవేత్యర్థః – వ్యంగ్యార్థస్తు– ఆత్మసుఖావాప్తితః స్వరూపా నన్దలాభా ద్ధేతోః స్వప్న ఏవ ఆనన్దమయః కోశ స్సుషుప్తిః బభూవ 'సుషుప్తికాలేసకలే విలీనే తమసావృతః స్వప్నరూపమహానన్దం భుఙ్క్తే దృశ్య వివర్జిత ఇతి వచనా' దితి భావః – 27

తతః॥ ఏవం స్వాప్నికానిరుద్ధసంగమానంతరం -

శ్లో॥ విహాయ కాంత క్వను యాసి హా మా మితి బ్రువాణా బుబుధే సఖేదమ్
బోధా త్సుఖం హి శ్రుతిసిద్ధ మస్యా బోధేన దుఃఖాప్తి రిదం తు చిత్రమ్.

విహాయేతి॥ హేకాన్త ప్రియ మాం విహాయ త్యక్త్వా క్వను క్వవా యాసి గచ్ఛసి. హా ఇతి ఖేదే- ఇత్యేవం సఖేదం ఖేదేన సహితం యథా తథా బ్రువాణా వదన్తీ సతీ ఉషేతి శేషః- బుబుధే ప్రబుద్ధాభూత్. బోధాత్ జ్ఞానా ద్ధేతోః సుఖ మానన్దం శ్రుతిసిద్ధం వేదప్రసిద్ధం హి- 'తరతి శోక మాత్మవి' దితి శ్రుత్యేతి భావః- అస్యాః ఉషాయాస్తు బోధేన జాగరణేన జ్ఞానేనేతి చ హేతునా - దుఃఖాప్తిః దుఃఖప్రాప్తిః అభవదితి శేషః- ఇదన్తు చిత్ర మద్భుతం-అతఏవ విషమాలంకారః. 'విరూపకార్యస్యోత్పత్తి రపరం విషమ' మితి లక్షణాత్ - 28

గ॥ తదానీమేవ ముత్స్వప్నాయమానాం కుంభాండకస్య బాణమంత్రిణ స్తనయా చిత్రలేఖానామ సమీపత శ్శయానా సఖి కతమ స్తవ వల్లభః కమేవం మృగయాసీ త్యపృచ్ఛత్ సా పి ప్రత్యవాదీత్ -

తదానీమితి॥ తదానీం తదా ఏవంరీత్యా ఉత్స్వప్నాయమానం ప్రబోధమాప్తవతీం ఉషా మితి శేషః-ప్రతిసమీపతః సవిధే శయానా స్వపన్తీ బాణమంత్రిణః బాణస్య అసురస్య మంత్రీ ఆలోచనకర్తా తస్య కుంభాండకస్య కుంభాండక ఇతి తస్య నామ తనయా సుతా చిత్రలేఖా నామేతి ప్రసిద్ధా. హే సఖి తవ వల్లభః ప్రియః కతమః కః యద్వా కతమ స్తవ వల్లభః ఇత్యన్వయః. ఏవం ఉక్తరీత్యా కం పురుషం సం మృగయసి అన్వేషయసి- ఇత్యేవ మపృచ్ఛత్ పృష్టవతీ సాపి ఉషా చ ప్రత్యవాదీత్ ప్రతిజగాద - 29

శ్లో॥ ముహ్యంతి యస్య సుదృశ శ్రవణేన సోఽయం
వాచా వినానుభవమేవ కి మావిరస్తు
ఆసీ త్కరస్థ ఇవ మాం గమయన్ సుఖాబ్ధి
మంతర్హితో భవ దథైష గురుప్రభావః

ముహ్యన్తీతి॥ సుదృశః స్త్రియః యస్య స్వప్నదృష్టపురుషస్య శ్రవణేన ఆకర్ణనేనైవ ముహ్యన్తి మోహం ప్రాప్నువన్తి దర్శనభాషణాదౌ తు కిముతేతి భావః-సోఽయం పుమాన్ అనుభవం దర్శనం వినా వాచా వచనేన ఆవిరస్తు కిం స్ఫుటీభవే త్కిము- తథా లోకోత్తరసౌందర్యశాలీ పురుషః త్వయా దృష్టశ్చేదేవ సాకల్యేన జ్ఞాయేత మయా తు మందధియా కథం వక్తవ్య ఇత్యర్థః. కథంచిద్వ్యాఖ్యామిచే చ్చిరదర్శనం నాస్తీత్యాహ - గురుప్రభావః మహానుభావః ఏషపుమాన్ మాం సుఖాబ్ధి మానన్దసాగరం గమయన్ ప్రాపయన్ సుఖపారవశ్యం సంపాదయ న్నిత్యర్థః. కరస్థ ఇవ హస్తగత ఇవ వశ్యఇవేత్యర్థః-ఆసీత్ క్షణమితి శేషః- అథ తతః అన్తర్హితః అదృశ్యః అభవత్-అతో న వక్తుం శక్యఇత్యర్థః-వ్యంగ్యార్థస్తు-

సుదృశః సుధియః యస్య పరమాత్మనః శ్రవణేనాపి ముహ్యన్తి యం ముహు ర్ముహు శ్శృణ్వన్తోఽపి తత్త్వం నజానన్తీ త్యర్థః-'శ్రుత్వా ప్యేనం వేద నచైవ కశ్చి'దితి గీతావచనాదితి భావః. సోఽయం పరమాత్మా అనుభవం నిదిధ్యాసనం వినా వాచైవ ఆవిరస్తు కిమ్-వచనమాత్రేణ అపరోక్ష స్స్యాత్కిం నస్స్యాదేవే త్యర్థః.అథా ప్యుపదేష్టృవాక్యే మహాన్ ప్రభావ ఇత్యాహ-మాం సుఖాబ్ధిం గమయన్ కరస్థ ఇవ అపరోక్ష ఇవ ఆసీత్-అథాన స్తర మన్తర్హితోఽభవత్-ఏషః గురుప్రభావః గురో స్సామర్థ్యమ్ పరోక్షస్యాపి క్షణమాత్ర మపరోక్షత్వేన భానం గురువచన మహాత్మ్య దిత్యర్థః- 30

గ॥ తథాపి కథయామి

తథాపీతి॥ తథాపి లోకోత్తరసౌందర్యశాలిత్వేన వక్తు మశక్యత్వేఽపి కథయామి కథంచి త్స్వశక్త్యనుసారేణ వచ్మీత్యర్థః.

శ్లో॥ పీతవాసా గుణావాస శ్శ్యామః కమలలోచనః
అధరం మధురం స్వస్య పాయయిత్వా తిరోదధే.

పీతేతి॥ పీతవాసాః పీతాంబరధారీ గుణావాసః గుణానాం సౌందర్యాదీనాం ఆవాసః నిలయః శ్యామః నీలవర్ణః కమలలోచనః కమలాక్షః కోఽపి పుమానితి శేషః- స్వస్య మధురం స్వాదు అధరం అధరోష్ఠం పాయయిత్వా మమేతి శేషః - స్వాధర సుధా మహ్యం దత్వేత్యర్థః. తిరోదధే అన్తర్హితోఽభూత్. 31

గ॥ ఏతదాకర్ణ్య చిత్రలేఖనకుశలయా చిత్రలేఖయా నరసురకిన్నరగంధర్వ విద్యాధరేషు సుందరతయా ప్రతీతాన్ పురుషా నఖిలా ననులిఖ్య కతమ స్తవాత్రాభిమతః ఇతి పృష్టా తు తుష్టా చ సేయం సోఽయమితి ప్రాద్యుమ్నిం నిరదిశత్.

ఏతదితి॥ ఏతత్ ఉషావచన మాకర్ణ్య శ్రుత్వా చిత్రలేఖనకుశలయా ఆలేఖ్యనిర్మాణ నిపుణయా చిత్రలేఖయా మంత్రితనయయా నరసురకిన్నరగంధర్వవిద్యాధరేషు మధ్యే సుందరతయా రూపవత్త్వేన ప్రతీతాన్ ప్రసిద్ధాన్ అఖిలాన్ సర్వాన్ పురుషాన్ పుంసః అనులిఖ్య క్రమేణ లిఖిత్వా అత్ర ఏషు మధ్యే తవ అభిమతః ప్రియః కతమః కః ఇతి పృష్టా అభియుక్తా తుష్టా సంతుష్టా స్వాభిమతపురుషదర్శనా దితి భావః-సేయ ముషా చ సః మయానుభూతపూర్వః పుమాన్ అయం ఏష ఏవేతి ప్రాద్యుమ్ని మనిరుద్ధం- అత ఇఞ్-నిరదిశత్ నిర్దిష్టవతీ. 32

శ్లో॥ చిత్రలేఖే తవాన్వర్థం నామేతి ముదితాప్యసౌ
ముగ్ధా పున రభూ త్స్వార్యా భర్తు శ్చరణలేఖనాత్.

చిత్రేతి॥ అసౌ ముగ్ధా సుందరీ ఉషేత్యర్థః. హేచిత్రలేఖే తవ నామ అన్వర్థం సార్థకం- చిత్రాణి ఆలేఖ్యాని లిఖతీతి చిత్రలేఖా ఇతి- చిత్రా విస్మయనీయా రేఖా లేఖనం యస్యా స్సేతి వా-యోగలాభాదితి భావః. అతఏవ నిరుక్తి రలం

కారః. ఇత్యేవం వదన్తీతి శేషః - బ్రువాణా సతీత్యర్థః - ముదితాపి తుష్టాపి పునర్భూయః భర్తుశ్చరణలేఖనా ద్ధేతోః ప్రియస్య పాదకరణాద్ధేతోః స్వస్యాః సఖ్యాం నాసూయా అభూత్. చరణసద్భావే పూర్వవత్ప్రలాయిష్యతే ఇతి శంకయేతి భావః- 33

శ్లో॥ ప్రవిశ్య గురుకృత్యా సా పురీం ద్వారవతీం నిశి
అనిరుద్ధం తతో రక్తం నిన్యే శోణితపట్టణమ్.

ప్రవిశ్యేతి॥ గురుకృత్యా గురు దుర్భరం అశక్య మిత్యర్థః- కృత్యం కార్యం యస్యా స్సా అశక్యేఽపి కార్యే ప్రవర్తమానేత్యర్థః- సా చిత్రలేఖా నిశి రాత్రౌ ద్వారవతీం తన్నామ్నీం పురీం పత్తనం ప్రవిశ్య గత్వా తతః ప్రవేశానన్తరం రక్త ముషాయా మనురక్తం తస్యాపి స్వప్నే ఉషాసంగమసంభవాదితి భావః. అనిరుద్ధం శోణిత పట్టణం శోణితనామకబాణపురం నిన్యే ప్రాపయామాస. వ్యంగ్యార్థస్తు-సాగురుకృత్యా గుర్వీ కృత్యాదేవతా 'కృత్యా క్రియాదేవతయో' రిత్యమరః. నిశి కృత్యానాం రాత్రావేవ సంచారాదితి భావః- ద్వారవతీం పురీం ప్రవిశ్య తతః అనిరుద్ధం కేనా ప్యనివారితం తత్ర మాంత్రికాన్తరప్రయుక్తదేవతాన్తరస్యాపత్త్వాదితి భావః. రక్తం స్వనిహితపురుషశోణితం శోణితపట్టణం నిన్యే. ఉపాసకాజ్ఞయా దేవతా కమపి మారయతీతి భావః- 34

శ్లో॥ చిత్రలేఖోపక్లప్తేఽస్మిన్ కుర్వతీ ప్రాణవ ద్ధియమ్
రేమే సమ ముషా తేన రహస్యవిషయే నృణామ్.

చిత్రేతి॥ ఉషా చిత్రలేఖోపక్లప్తే చిత్రలేఖయా ఆనీతే అస్మి న్ననిరుద్ధే ప్రాణవత్ ప్రాణే ఇవ ధియం బుద్ధిం కుర్వతీ కుర్వాణా సతీ ప్రాణసమం తం మన్వా నేత్యర్థః. తత్ర తస్యేవేతి సప్తమ్యర్థే వతిః. నృణాం మర్త్యానా మవిషయే ఈషద్దుర్గమే నతు సుతరాం దుర్గమే అత ఏవ ఉత్తరకాలికోఽనర్థ ఇతి భావః. 'రాష్ట్రం జనపదో దుర్గో జనాంతో విషయ స్స్మృత' ఇతిధనంజయః. అనుదరా కన్యేతివత్ ఈషదర్థేఽపి నఞ్ సమాసః. యదాహుః 'తత్సాదృశ్య మభావశ్చ తదన్యత్వం తదల్పతా అప్రాశస్త్యం విరోధశ్చ నఞర్థాషట్ప్రకీర్తితా' ఇతి. రహసి ఏకాన్తే- తేన అనిరుద్ధేనసమం సహ రేమే క్రీడితవతీ. వ్యంగ్యార్థస్తు - చిత్రలేఖోపక్లప్తే చిత్రలేఖయా లిఖితే అస్మిన్ ప్రాణవ ద్ధియం ప్రాణోఽస్యాస్తీతి ప్రాణవాన్ చేతనః స ఇతి ధియం బుద్ధిం కుర్వతీ సతీ నృణా మవిషయే రహసి తేన సమ ముషా రేమే ఇతి- 35

గ॥ తదను కతిపయదినై రంతర్వంశికజనేన తదీయసంకేతే కథంచి దవగమ్యమానే-

తదన్వితి॥తదను ఉషానిరుద్ధయోః క్రీడాప్రవృత్త్యనన్తరం కతిపయదినైః స్వల్ప దివసైః అన్తర్వంశికజనేన అన్తఃపురాధికృతజనేన- 'అంతఃపురే త్వధికృత స్స్యా

దన్తర్వంశికో జన' ఇత్యమరః. కథంచి త్కార్త్స్న్యేన తదీయసంకేతే ఉషాసంబంధిని రహస్యే అవగమ్యమానే జ్ఞాతే సతి— 36

శ్లో॥ శుభగ్రహాఢ్యా మపి కన్యకా మిమా
మసత్క్రియాపాత్రతయా విమృశ్య తే
ఉపస్థితం దుస్సమయం న్యవేదయన్
నృపాయ దోషజ్ఞతయా చుకోప సః.

శుభేతి॥ తే అన్తర్వంశికాః శుభగ్రహాఢ్యాం శుభః శ్లాఘ్యః గ్రహః నిర్బంధః అభినివేశ ఇతి యావత్. 'గ్రహో ఽనుగ్రహ నిర్బంధగ్రహణేషు రణోద్యమే' ఇతి విశ్వః. తేన ఆఢ్యాం శ్లాఘ్యాం కులశీలరూపాదిభి రతిశ్లాఘ్య మేవ పురుష మభిలషితవతీ మిత్యర్థః. ఏవంవిధామపి ఇమాం కన్యకా ముషాం అసత్క్రియాపాత్రతయా దురాచారవిషయతయా విమృశ్య జ్ఞాత్వా అనూఢేయం కన్యా కేనచి ద్గూఢపురుషేణ సహ రమతే ఇతి తస్యాం వ్యభిచారదోష మాశంకేత్యర్థః. గర్భధారణచిహ్నదర్శనాదితిభావః. ఉపస్థితం ప్రాప్తం దుస్సమయం దురాచారం వ్యభిచారరూప మితి భావః—నృపాయ బాణాసురాయ న్యవేదయన్ వ్యజిజ్ఞపన్ స రాజా దోషజ్ఞతయా దోషజ్ఞానేన హేతునాచుకోప రుష్టోఽభూత్. వ్యంగ్యార్థస్తు—తే దైవజ్ఞాః శుభగ్రహాఢ్యామపి శుక్రాదిశుభగ్రహయుక్తామపిఇమాం కన్యకాం కన్యారాశిం అసత్క్రియాపాత్రతయా శుభకర్మానర్హతయా విమృశ్య విచార్య నృపాయ రాజ్ఞే దుస్సమయం దుష్కాల ముపస్థితం ప్రాప్తం న్యవేదయన్— దుష్కాల ఉపాగత ఇతి నివేదితవన్త ఇత్యర్థః. స రాజా దోషజ్ఞతయా పండితత్వేన హేతునా 'విద్వాన్విపశ్చి ద్దోషజ్ఞ' ఇత్యమరః. చుకోప.. తేషు కుపిత ఇత్యర్థః. శుభగ్రహాఢ్యత్వేన సుసమయత్వాదితి భావః— 37

శ్లో॥ స్వకన్యాకాముకస్యాథ కరగ్రహకృతే రతః
బాణ స్స్వకింకరా న్మూఢో నినాయోపయమం బహూన్.

స్వేతి॥ అథ దోషజ్ఞానానన్తరం స్వకన్యాకాముకస్య స్వసుతాప్రియస్యఅనిరుద్ధస్యేత్యర్థః. కరగ్రహకృతే హస్తగ్రహణార్థం అనిరుద్ధం హస్తేగృహ్య బధ్నాతు మిత్యర్థః—గతః యాతః బాణః అసురః మూఢః స్వపరబలాబలవివేకరహితః అత ఏవ బహూన్ స్వకింకరాన్ అనన్తా న్నిజభృత్యాన్ ఉపయమం యమస్య సమీపం నిన్యే ప్రాపయామాస. యో మత్కన్యాం భ్రంశయామాస తం బద్ధ్వానయతేతి బాణాసురాజ్ఞయా అనిరుద్ధసవిధం గత్వా తేన బహవో హతా ఇతి నిర్గళితార్థః. మూఢ ఇత్యనేన అయ మపరాధః స్వకన్యాయా వా ఉత అనిరుద్ధస్యేత్యజానానః అత ఏవ స్వకన్యాం శిక్షితుం బాణో నోత్సహే— కిన్త్వనిరుద్ధ మేవేతి వ్యజ్యతే. వ్యంగ్యార్థస్తు — స్వకన్యాకాముకస్య కరగ్రహణార్థం పాణిగ్రహణార్థం వివాహార్థ మితి యావత్ — గతో బాణః బహూన్ స్వకింకరాన్ ఉపయమం పాణిగ్రహణం నినాయ. స్వజామాతు ర్వివాహార్థం గతస్య బాణస్య

అన్యదీయవివాహకరణా దసంగత్యలంకారోఽయమ్ – 'అన్యత్ర కరణీయస్య తతోఽన్యత్ర కృతిశ్చ సే'తి లక్షణాత్. 38

గ॥ నిహతేషు చ బహుషు నిజానుయాయిషు నితాంతరోషణో బాణస్తమేనం కన్యకాంతఃపురగతం భుజంగపాశై రాబధ్య హాహేతి క్రోశంతీ ముషా మప్యవిగణయ్య క్వచన కారాగారే న్యవేశయత్.

నిహతేష్వితి॥ బహుషు అనేకేషు నిజానుయాయిషు స్వానుచరేషు నిహతేషు అనిరుద్ధేనేతి శేషః – హతేషు సత్సు నితాన్తరోషణః స్వకన్యాభ్రంశనేన రోషణః స్వానుచరనాశనేన తు అతికుపిత ఇత్యర్థః–బాణః కన్యకాంతఃపురగతం ఉషాన్తఃపురవర్తినం తం కృతాపరాధ మేన మనిరుద్ధం భుజంగపాశైః నాగపాశైః ఆబధ్య బద్ధ్వా హాహా ఇతి క్రోశన్తీం రుదన్తీ ముషాం స్వపుత్రీ మపి అవిగణయ్య అనాదృత్య క్వచన కస్మింశ్చిత్ కారాగారే కారాగృహే న్యవేశయత్ స్థాపయామాస. అనిరుద్ధం నాగపాశబద్ధం బందీచకారేత్యర్థః. 39

గ॥ అథ నారదవచనేన విదితోదంతాః ప్రద్యుమ్నసాంబపురస్సరాః యాదవాః రామకేశవౌ పురస్కృత్య విరచితాభిషేణనాః బాణనగరవరణ మరుంధన్.

అథేతి॥ అథ ఏవం అనిరుద్ధబంధనానన్తరం నారదవచనేన నారదస్య కలహభోజనస్య మునే ర్వచనేన వాక్యేన విదితోదన్తాః జ్ఞాతవృత్తాన్తాః ప్రద్యుమ్నసాంబౌ పురస్సరౌ అగ్రేసరౌ యేషా న్తే తథోక్తాః యాదవాః రామకేశవౌ బలకృష్ణౌ పురస్కృత్య అగ్రే కృత్వా విరచితాభిషేణనాః విరచితం కృతం అభిషేణనం సేనయా శత్రో రభిముఖగమనం యై స్తే తథోక్తాః – 'యత్సేనయాభిగమన మరౌ తదభిషేణన' మిత్యమరః. సన్తః బాణనగరవరణశోణితపురప్రాకారం అరుంధన్ ఆవృతవన్తః. 40

గ॥ తదైవ భగవానపి వృషకేతనః కింకరకరుణాపరవశః సానందం నందిన మధ్యాసీన స్సః.

గ॥ కుమారేణ పరిపంథిప్రమథనైః ప్రమథై రపి పరివృతః తమేవోద్దేశ మవిశత్.

తదేతి॥ తదైవ భగవాన్ కింకరకరుణాపరవశః భృత్యభూతబాణే సదయః వృషకేతనోఽపి శివశ్చ నందినం వృషభ మధ్యాసీనః అధిష్ఠిత స్సన్ కుమారేణ స్కందేన పరిపంథిప్రమథనైః శత్రువిదారకైః ప్రమథైః ప్రమథగణై శ్చ పరివృతః పరివేష్టితస్సన్ సానన్దం సతోషం యథా తథా బాణాసురగర్వనిర్వాపణకాల స్యోపయాతత్వాదితి భావః–తమేవ ఉద్దేశం రణరంగ మవిశత్ ప్రవిష్టోఽభూత్. బాణాసురద్వారపాలకత్వా చ్ఛివస్యేతి భావః. 41-42

శ్లో॥ య స్తత్ర త్రిపురారిశౌరిబలయో రాసీ దసీమా రణః
తం వైధాత్ర్యపి భారతీ భయభరా న్నైవాభిధాతుం క్షమా

లీనో భాను రభూ త్స్వభేదనభియా ఛాయాఛలా న్నన్దకే
సార్థం శోణితపూరపూరితతయా నామాపి తస్యాః పురః.

య ఇతి॥ తత్ర తదా త్రిపురారిశౌరిబలయోః శివకృష్ణసేనయోః-అల్పాచ్తరం పూర్వమితి శౌరిపదస్యైవ యద్యపి పూర్వనిపాతో న్యాయ్యః-తథాపి శివస్య దేవశరీరత్వేన కృష్ణస్య మానుషవేషభాక్త్వేన చ కృష్ణా చ్ఛివస్య అభ్యర్హితత్వా దభ్యర్హితం పూర్వమితి పూర్వనిపాతః-యద్వా లక్షణహేత్వోః క్రియాయా ఇతి నిర్దేశేన పూర్వనిపాతశాస్త్ర మనిత్యం. అసీమా అనవధిః యః రణః యుద్ధ మాసీత్ తం రణ మభిధాతుం వర్ణయితుం వైధాత్రీ బ్రహ్మసంబన్ధినీ భారతీ వాక్ వేదరూపేత్యర్థః. యద్వా - విధాతు స్స్త్రీ వైధాత్రీ భారతీ సరస్వతీ దేవీత్యర్థః. సాపి భయభరా ద్భయాతిశయా ద్ధేతోః నక్షమా నసమర్థా కుతో౽హం ప్రాకృత ఇతి భావః. ఏవం కవి స్స్వాశక్తిం ప్రకటీకృత్య తథాపి కించి ద్వర్ణయితు ముపక్రమతే లీన ఇతి-భాను స్సూర్యః స్వభేదనభియా స్వమణ్డలవిదారణభయేన శివకేశవబలశరపరంపరయా మన్మణ్డలం విదారితం స్యాదితి భయేన తద్బాణవిదారితపురుషై ర్విదారితం స్యాదితి భయేనేతివా-ఛాయాఛలాత్ ప్రతిబింబవ్యాజాత్ నన్దకే శ్రీకృష్ణస్య ఖడ్గే లీనః లగ్నః నిగూఢ ఇత్యర్థః. అభూత్ సాపహ్నవగమ్యోత్ప్రేక్షాలంకారః. ఏతేన నన్దకస్య అతిస్వాచ్ఛ్యం గమ్యతే- తేన చ తీక్ష్ణధారత్వం వస్తు వ్యజ్యతే. తస్యాః పురః బాణపత్తనస్య నామాపి శోణితపూరపూరితయా రక్తప్రవాహభరితత్వేన హేతునా సార్థ మన్వర్థ మభూత్. శోణితస్య పురం శోణితపురమితి వ్యుత్పత్త్యేతి భావః. నిరుక్తిరలంకారః.

43
శ్లో॥ స్వాధీనే విజయే ద్వయోరపి తయో స్సత్పాణ్డుకీర్త్యావహే
సామాన్యే గజదైత్యమర్దనరసే తుల్యేపి౽నాకగ్రహే
అన్యూనే౽పి ఖలాన్తకారిచరితే స్వామ్యే పశూనాం సమే
దుర్ధర్షం యుధి మేనకాతనుభువః ప్రాప్యం విలంఘే హరిః

స్వాధీనేతి॥ సత్పాణ్డుకీర్త్యావహే సతీ శ్రేష్ఠా పాణ్డు శ్శుభ్రా చ యా కీర్తి ర్యశః తస్యా ఆవహే సంపాదకే విజయే శత్రుజయే ద్వయోరపి శివకేశవయోః స్వాధీనే స్వాయత్తే సతి ద్వయోరపి పరమాత్మత్వాదితి భావః. సత శ్శ్రేష్ఠస్య పాణ్డోః రాజ్ఞః కీర్త్యావహే విజయే అర్జునే ద్వయోరపి తయో స్స్వాధీనే సతి ఏకత్ర భక్తత్వా దన్యత్ర సఖ్యాచ్చేతి భావః-ఇతి చ వ్యజ్యతే. గజదైత్యమర్దనరసే గజాసురహననేచ్ఛాయాం గజస్య కువలయాపీడస్య దైత్యానాం బకాదీనాం చ మర్దనరసే హననేచ్ఛాయామితిచ - సామాన్యే తుల్యే సతి ద్వయోరపి తయో రితి పదం అత్ర ఉత్తరత్ర చాన్వేతి-అత్రార్థశ్లేషాలంకారః. తుల్యే౽పి నాకగ్రహే ఇత్యేకత్ర తుల్యే అపి నాకగ్రహే ఇత్యన్యత్ర చ ఛేదః 'పినాకో౽జగవం ధను' రిత్యమరః. అజగవధనుర్ధారణే ఇత్యేకత్రార్థః-నాకశబ్దో లక్షణయా నాకినో బోధయతి-దేవానా మనుగ్రహే

ఇత్యర్థః-కృష్ణస్య దానవాన్తకత్వేన దేవపక్షపాతత్వాదితి భావః 'నాకగ్రహ అంతరిక్షే యుద్ధోద్యమ' ఇతి రత్నావళీకారాః - తుల్యేఽపి సమేఽపి శబ్దశ్లేషాలంకారః. ఖలాన్తకారిచరితే ఖలస్య దుష్టస్య అంతకస్య యమస్య అరిణి శత్రుభూతే చరితే చరిత్రే ఇత్యేకత్ర మార్కండేయరక్షావసరే యమస్య శివేన నిబర్హితత్వాదితి భావః. అన్యత్ర రలయో రభేదాత్ ఖరస్య తన్నామ్నోఽసురస్య అంతకారిణి నాశకారిణి చరితే ఇతి శ్రీరామవతారే ఖరస్య నిబర్హణాదితిభావః-అన్యూనేసమేఽపి పశూనాం జీవానాం గవాం చ స్వామ్యే పాతిత్వే సమే 'శంభురీశః పశుపతి' రితి కోశాత్ కృష్ణస్య గోపాలకత్వాచ్చేతి భావః. ఏవం వస్తుతో వ్యవహారతశ్చ ఉభయో స్సామ్యే సత్యపి యుధి యుద్ధే దుర్ధర్షం అన్యై ర్ధర్షితు మశక్యం మేనకాతనుభువః పార్వత్యాః ప్రాప్యం గమ్యం శివమిత్యర్థః. హరిః కృష్ణః విలంఘే జిగాయ. అత్ర మేనకాతనుభువః మైనాకస్య ప్రాప్య మబ్ధి మిత్యర్థః. హరిః కపిః హనూమాన్ విలంఘే లంఘితవానితి ధ్వనిః. అత్ర ఏకస్య విజయే హేత్వభావేఽపి విజయరూపకార్యోత్పత్తివర్ణనాత్ విభావనాలంకారః. యద్వా ఉభయో రేకతరస్య విజయాభావం ప్రతి హేతుభూతస్య సామ్యస్య సత్త్వేఽపి తద్వైపరీత్యేన విజయోదయస్య వర్ణితత్వేన విషమాలంకారః- 44

శ్లో॥ ప్రత్యక్షైవ బభూవ శక్తి రతులా స్కందస్య నైతాదృశీ
ప్రద్యుమ్నస్య బలాదసౌ లఘుతర స్తస్మి న్మహాసేనతా
నాసావన్యబలాశ్రితః కలయతే తం నీలకంఠః పునః
పృష్ఠే హంత తథాపి సోఽయ మజయత్ ప్రాణ్మాతురం నాతురః.

ప్రత్యక్షేతి॥ స్కందస్య కుమారస్య అతులా అనుపమా శక్తి రాయుధవిశేషః బలం చ ప్రత్యక్షా చక్షుర్వేద్యా అనుభవైకవేద్యా చ బభూవ ఆసీత్. ప్రద్యుమ్నేన సహ యుద్ధే స్కందః స్వబలం ప్రదర్శయన్ స్వాయుధం శక్తిమపి తస్మిన్ ప్రయుయోజేత్యర్థః. యద్వా స్కందస్య అతులా ప్రత్యక్షా చక్షుర్వేద్యైవ శక్తి రాయుధవిశేషో బలం చ బభూవ అస్తి స్మ. ప్రద్యుమ్నస్య తు ఏతాదృశీ ప్రత్యక్షా శక్తి ర్న నాస్తి. శక్తి రాయుధః ప్రద్యుమ్నస్య నాస్తీత్యేకోఽర్థః- ప్రద్యుమ్నబలం న చక్షుర్వేద్య మమూర్తత్వా దిత్యన్యోఽర్థః- ఏతేన సప్రత్యక్షశక్తేః స్కందాత్ అప్రత్యక్షశక్తిః ప్రద్యుమ్నో దుర్బల ఇతి సిద్ధమ్- అత్ర కుమారబలస్య ప్రత్యక్షత్వప్రతీతే ర్విరోధః- తస్య చ కుమారశక్త్యాయుధస్య ప్రత్యక్షత్వవర్ణనేన పరిహారః- అతో విరోధాభాసాలంకారః బలా త్సైన్యాత్ అసౌ ప్రద్యుమ్నః లఘుతరః స్వల్పః స్వల్పసైన్య ఇత్యర్థః- బలా ద్బలభద్రా ల్లఘుతరః స్వల్పవయస్క- ఇతి చ- బలా త్కృష్ణో లఘుః కృష్ణా దయం చ లఘు రితి బలాపేక్షయా అయ మత్యన్తం లఘు రితి లఘుతర ఇత్యుక్తం- తస్మిన్ స్కందే మహాసేనతా మహాసేనపదవాచ్యత్వం 'కార్తికేయో మహాసేన' ఇత్యమరః.

అధికసైన్యవత్త్వం చ- అస్తీతి శేషః- ఏతేన శరీరబలాంశే ప్రద్యుమ్నాన్న్యూనో భవతు నామ సైన్యస్యాధిక్యే తు కథంచిదస్య జయో భవే త్తదపి నాస్తీతి సిద్ధమ్-అస్తా ప్రద్యుమ్నః అన్యబలాశ్రితః అన్యం బల మాశ్రితో నభవతి కిన్తు స్వపితృవ్యామేవ బలమాశ్రిత ఇత్యర్థః. అన్యస్య బలం నాశ్రితః అసహాయ ఇత్యర్థః ఇతి చ వ్యజ్యతే. తం పునః కుమారస్తు నీలకంఠః మయూరః పృష్ఠే కలయతే ధత్తే మయూరవాహనత్వాదితి భావః- నీలకంఠః శివః పృష్ఠే కలయతే పశ్చా త్కరోతి స్వయం పురోభూత్వా అస్య సాహాయ్యక మాచరతీతి భావశ్చ వ్యజ్యతే- హంతే త్యాశ్చర్యే- తథాపి స్వబలసేనాబలపరబలవత్త్వేన కుమారస్య ప్రబలత్వేఽపి తత్త్రివిధబలరాహిత్యేన ప్రద్యుమ్నస్య దుర్బలత్వేఽపీతి చ సోయం ప్రద్యుమ్నః నాతురః అనాతురః అభిన్నస్రక్ హేలయైవేత్యర్థః. షాణ్మాతురం స్కంద మజయత్ జితవాన్ విరోధాభాసాలంకారః- 45

శ్లో॥ అన్యోన్యస్య సదృక్షలక్ష్యమిళనా దాబద్ధయుద్ధాదరౌ
తౌ కండూం భుజదండయో రనవధిం చిత్రం తదైవోజ్ఝతాం
యత్సంవర్ణనమాత్రలోలమనసాం కావ్యామృతోత్పాదినాం
కండూరాననకందరాంతరగతా నాద్యాపి విశ్రామ్యతి.

అన్యోన్యస్యేతి॥ అన్యోన్యస్య పరస్పరస్య సదృక్షలక్ష్యమిళనాత్ - సదృశలక్ష్యసంయోగాద్ధేతోః సమానప్రతిభటలాభాదిత్యర్థః- ఆబద్ధయుద్ధాదరౌ ధృతసంగరప్రతీతౌ కుమారప్రద్యుమ్నౌ అనవధిం అపారం భుజదండయోః దండావివ భుజౌ భుజదండౌ తయోః కండూం కండూతిం తదైవ యుద్ధప్రారంభసమయే ఏవ ఔజ్ఝతాం త్యక్తవన్తౌ - ఇతః ప్రా క్సమానభటాభావాద్బాహ్వోః కండూతి ర్నోపరతా - ఇదానీన్తు తల్లాభా దుపరతేతి భావః - చిత్రమద్భుతం బహుకాలా ద్ధృతకండూతిః క్షణాదేవ గతేత్యద్భుత మిత్యర్థః. వస్తుతస్తు నేదం చిత్రం - కిన్తు వక్ష్యమాణమేవ చిత్రమేవ దర్శయతి యదితి - యస్య భుజకండూనిరసనఫలకస్య యుద్ధస్య సంవర్ణనమాత్రే వర్ణనే ఏవ లోలం ఆసక్తం మనో యేషా న్తేషాం యత్సంవర్ణనమాత్రలోలమనసాం యుద్ధే ఉభయో ర్భుజకండూతినిరసనప్రకారం వర్ణయితా మిత్యర్థః - కండూతిమేవ వర్ణయతామితి వా - కావ్యామృతోత్పాదినాం కావ్యరూపమమృతసుధా ముత్పాదయన్తీతి తథోక్తాః తేషాం కవీనా మిత్యర్థః. ఆననకందరాన్తరగతా ముఖాత్మకగుహాన్తర్గతా కండూః కండూతిః అద్యాపి నవిశ్రామ్యతి నోపరమతి - ఇదం చిత్రమిత్యర్థః. అత్ర కండూతిమద్భుజదండకృతయుద్ధవర్ణనమాత్రాసక్తివశాదేవ కవీనాం ముఖేషు కండూతి రభవ దిత్యేకో విరోధః- లోకే హి పామాదివత్త్వేన కండూతిమన్తం స్పృష్ట్వా అన్యే కండూతిభాజో భవన్తీతి ప్రసిద్ధత్వాత్. కించ సా చ కండూతి రద్యాపి నవిశ్రామ్యతీ త్యన్యో విరోధః. తద్యుద్ధం బహుధా వర్ణయన్తోఽపి కవయః ముహుర్ముహు స్తద్వర్ణనే ఏవ ప్రవర్తన్తే న తు తతో విరమన్తీతి పరమార్థః. విభావ

నాలంకారభేదః. 'హేతూనా మసమగ్రత్వే కార్యోత్పత్తిశ్చ సా మతే'తి లక్షణాత్. ఉదాహృతం చ- 'ఉద్యానమారుతోద్ధూతా శ్చూతచంపకరేణవః ఉదస్రయన్తి పాంథానా మస్పృశన్తో విలోచనే' ఇతి. నాద్యాపి విశ్రామ్యతీత్యత్ర తు విరోధాభాసః.

గ॥ ఏవం గదాధరస్య పశుపతినా హరికిశోరజాత్మజేన ముసలినః కుంభాండకేన కృతవర్మణో బాణేన చ భవతి మహతి సంప్రహారే కృష్ణస్య విజయప్రణయితాయాం వ్యక్తాయాం బాణజనన్యా కోటరయా తనయరక్షణాయ కేశవం శరణ ముపయాతయా తయా మోచితప్రాణే బాణే చ నగరం గతవతి-

ఏవమితి॥ ఏవంరీత్యా గదాధరస్య కృష్ణస్య గదాం ధృతవత ఇతి చ- పశుపతినా శివేన సహ పశుశ్రేష్ఠేనేతి చ - గదాధరస్య పురుషస్య యథా పశుజయ స్సులభ స్తద్వత్కృష్ణస్యాపి శివజయ ఇతి భావః. ఏవముత్తరత్రాపి ఊహ్యం. హరికిశోః ప్రద్యుమ్నస్య సింహకిశోరితి చ - అజాత్మజేన శివతనయేన ఛాగడింభేనేతి చ- 'అజా విష్ణుహర చ్ఛాగా' ఇత్యమరః. ముసలినః బలభద్రస్య ముసలధారిణః పురుషస్యేతి చ- కుంభాండకేన బాణమంత్రిణా కుత్సితఘటేనేతి చ-కృతవర్మణః తన్నామకస్య యాదవస్య ధృతకవచస్యేతి చ - బాణేన అసురేణ శరేణేతి చ - న హి కవచం శరో నిర్భేత్తుం శక్నోతీతి భావః. మహతి అద్భుతే సంప్రహారే యుద్ధే భవతి సంప్రవృత్తే సతి కృష్ణస్య విజయప్రణయితాయాం జయశాలిత్వే అర్జునమిత్రత్వే ఇతి వ్యజ్యతే. వ్యక్తాయాం స్ఫుటాయాం సత్యాం తనయరక్షణాయ బాణసంరక్షణార్థం కేశవం కృష్ణం శరణం రక్షక ముపయాతయా ఉపగతయా బాణజనన్యా బాణస్యమాత్రా తయా కోటరయా కోటరా ఇతి తస్యా నామ మోచితప్రాణే త్యాజితప్రాణే కృష్ణశరరూపమృత్యువక్త్రాదితి భావః-బాణే నగరం పత్తనం గతవతి ప్రాప్తే చ సతి .. 47

శ్లో॥ మాహేశ్వరజ్వరం హన్తుం భగవా న్వైష్ణవజ్వరమ్
వినిర్మమే తయో రాసీ ద్యుద్ధ ముద్ధతకర్మణోః.

మాహేశ్వరేతి॥ భగవాన్ కృష్ణః మాహేశ్వరజ్వరం శైవజ్వరం హన్తుం నాశయితుం వైష్ణవజ్వరం వినిర్మమే నిర్మితవాన్- యోగమాయాబలాదితి భావః. ఉద్ధతకర్మణోః ఉద్భటక్రియయో స్తయోః జ్వరయోః యుద్ధం సంగ్రామ ఆసీత్. 48

గ॥ తదను వైష్ణవజ్వరాభిభూతో మాహేశ్వరజ్వర శ్శరణ మభజత మధురిపు మనౌషీచ్చ-

తదన్వితి॥ తదను తతః వైష్ణవజ్వరేణ అభిభూతః తిరస్కృతః మాహేశ్వరజ్వరః మధురిపుం కృష్ణం శరణ మభజత ప్రాప అనౌషీచ్చ అస్తౌషీ అనావీదితి సువచమ్ - ణీఞ్ ష్ణుఃణుత్యోతి ణుధాతో௨నుదాత్తత్వేన ఇటి ఇట ఈటీతి సిజ్లోపాత్- 49

తథాహి॥ మాహేశ్వరజ్వరకృతమధురిపుస్తుతిం దర్శయతి కవిరిత్యర్థః-

శ్లో॥ బద్ధ్వాసౌ ప్రకృతిః ప్రియా తవ గుణైః క్రూరా నరాన్ బాధతే
హృత్వా త్వం వసు మోచయన్ గుణగణా ద్గూఢేఽమృతే దుర్గమే
ఏతా న్పాతయసీత్యత స్తవ కృపా పారం నజానీమహే
చిత్రం హంత తథాపి సేయ మసతీ మాయా భవాన్ సన్నితి.

బద్ధ్వేతి॥ అసౌ ఏషా తవ ప్రియా ప్రేయసీ వదనపాయినీ క్రూరా ఘాతుకా ప్రకృతిః మాయా నరాన్ మనుష్యాన్ తేషామేవ మోక్షాధికారాదితి రత్నావళీకారాః. వస్తుతస్తు- దేవాదీనామపి మోక్షాధికారోఽస్తీతి భగవాన్ వ్యాసః- అతః నరాన్ నరీయన్తే నక్షీయన్తే ఇతి నరాః జీవాః తాన్ ఇత్యర్థో వాచ్యః- గుణైః సత్త్వాదిభిః బద్ధ్వా సంధాయ మోహయిత్వేత్యర్థః- బాధతే పీడయతి సచ్చిదానన్దలక్షణం స్వస్వరూపం ఛాదయిత్వా కామాదివశా ద్దుఃఖిత్వాదీం స్తే ష్వారోపయతీతి భావః. త్వం వసు ధనం హృత్వా 'యస్యానుగ్రహమిచ్ఛామి తస్య విత్తం హరా మ్యహ'మితి వచనాదితిభావః. గుణగణాత్ సత్త్వాదిగుణబృందాత్ మోచయన్ త్యాజయన్ గుణాతీతాన్ కుర్వన్నిత్యర్థః- గూఢే రహస్యే దుర్గమే గన్తు మశక్యే అమృతే మోక్షే ఏతాన్ జీవాన్ పాతయసి ఏతేషాం స్వసాయుజ్యం దదాసీత్యర్థః- ఇత్యతోహేతోః తవ కృపాపారం కృపాయాః దయాయాః పార మవధిం నజానీమహే నవిద్మః. అపారత్వా త్తవ దయాయా ఇతిభావః- కృపాపూరమితిపాఠే కృపాప్రవాహ మిత్యర్థః. మాయా మోహితా న్మోక్షప్రదానేన అనుగృహ్ణాత స్తవ కృపా నిరవధిరితి భావః- తథాపి ఏవ మపి సేయం మాయా అసతీ అపరమార్థా భవాన్ త్వన్తు సన్ పరమార్థః- ఇతీదం చిత్ర మద్భుతం-హన్తే త్యాశ్చర్యే-యథా మోక్ష స్తథా బంధోఽప్యనుభవారూఢత్వేన పరమార్థఏవ భవతీతి బంధమోక్షదాత్రో రుభయో ర్మాయేశ్వరయోః పరమార్థత్వే భవితవ్యే సతి ఏక స్త్వం పరమార్థః అన్యా త్వపరిమార్థేత్యుక్తిరతీవ విచిత్రేత్యర్థః- వస్తుతస్తు సచ్చిదానన్దలక్షణస్య మోక్షస్య బ్రహ్మణశ్చ కాలత్రయవృత్తిత్వేన సత్యత్వం బంధస్య తదభావేన అసత్యత్వమితి నాత్ర చిత్రమితిభావః. వ్యంగ్యార్థస్తు- అసౌ తవ ప్రియా ప్రేయసీ క్రూరా ప్రకృతిః ప్రకృతిరితి జాయాయాః నామ గుణైః రజ్జుభిః నరా న్మనుష్యాన్ బద్ధ్వా బాధతే తాడయతి. త్వన్తు తేషాం వసు ధనం హృత్వా గుణగణాత్ రజ్జుబృందాత్ మోచయన్ గూఢే దుర్గమే అమృతే జలే ఏతాన్ పాతయసి పైశున్యభయాదితిభావః. ఇత్యతోహేతోః తవ కృపాపారం నజానీమహే. విరోధిలక్షణయా త్వత్తో నిర్ఘృణః క్వాపి నాస్తీత్యర్థః తథాపి జాయాపత్యోః క్రౌర్యే సమానేఽపి సేయం మాయా ప్రకృతిః అసతీ దుష్టా భవాన్సన్ నిరవద్యః ఇతీదం చిత్రం. హన్తే త్యాశ్చర్యే- మాయా బద్ధ్వా తాడనమాత్రం కరోతి- త్వన్తు ధనమపి హృత్వా స్వరూపనాశమ ప్యకరోః- ఏవంసతి సా దుష్టా త్వం సాధురితి వైషమ్యం న క్వాపి దృష్టపూర్వ మిత్యర్థః-

శ్లో॥ ఏకస్యాం పురి భక్తకాంక్షిణి నిజే పశ్య త్యనశ్నత్యపి
స్వైరం స్వాదు చ ఖాద నిర్ఘృణ మసా నాత్మజ్ఞ ఇత్యాగసా
పశ్చాద్దీనతయా శ్రియః పతి రితి జ్ఞాత్వా శ్రితం త్వా మముం
నిష్పాపం చ్యుతనామరూప మకృథా జీవం కృపా తే కుతః.

ఏకస్యామితి॥ ఏకస్యాం పురి శరీరే 'పూః స్త్రీ పుర శరీరయో'రితిభాస్కరః. భక్తకాంక్షిణి ఆశ్రితకృపాళౌ నిజే స్వస్మిన్ స్వకే నిత్యే నిజం త్రిష్వితి నిజశబ్దో యద్యపి స్వకవాచీ తథాపి నిజోపయుక్తశేష మనుచరేభ్యో దత్త్వేత్యాదిప్రయోగా న్నిజశబ్ద స్స్వవాచీ చ- అనశ్నతి కర్మఫల మభుంజానే పశ్యతి జీవవ్యాపారమవలోకయతిసతి సాక్షిత్వాదితి భావః. నాత్మజ్ఞః ఆత్మజ్ఞానశూన్యః అసౌ జీవః నిర్ఘృణః నిర్జుగుప్సం 'ఘృణా జిగుప్సా కృపయో' రితివిశ్వః. యావ దవిద్యం కర్మఫలేషు జుగుప్సా న జాయత ఇతి భావః- స్వైరం యథేచ్ఛం స్వాదు యథాతథా అస్వాద్వపి స్వాదూ కృత్యేత్యర్థః. రాగవతః ఖలు పుంసో విరసా స్సరసా భవ న్త్యమీ విషయాః ఆమల కరూషితాయాం జిహ్వాయా మంబు నీరసం సరసమితి వచనాదితి భావః- చఖాద భుఙ్క్తే స్మ "ద్వా సుపర్ణా సయుజా సఖాయా సమానవృక్షం పరిషస్వజాతే తయో రన్యః పిప్పలం స్వాద్వ త్త్యనశ్న న్నన్యో అభిచాకశీతి" ఇతిశ్రుతే రితి భావః. ఇత్యాగసా ఏవ మపరాధేన విషయానుభవరూప మేన మపరాధం హృది నిధాయేత్యర్థః. పశ్చాద్దీనతయా దారిద్ర్యేణ భగవదనుగ్రహకృతవిషయదౌర్లభ్యేనేత్యర్థః. త్వాం సమీపస్థం శ్రియఃపతి ర్లక్ష్మీపతి రితి జ్ఞాత్వా పరమాత్మేతి నిశ్చిత్యేత్యర్థః. శ్రిత మాశ్రితం అతఏవ నిష్పాపం పాపరహితం అముం జీవం చ్యుతనామరూపం విగత నామరూపం ముక్త మిత్యర్థః- అకృథాః కృతవానసి- 'తథా విద్వాన్నామరూపా ద్విముక్తః పరాత్పరం పురుష ముపైతి దివ్యమితి' శ్రుతేరితి భావః. తే కృపా కుతః అనిర్వాచ్యేత్యర్థః-వ్యంగ్యార్థస్తు-ఏకస్మిన్ పురి పత్తనే భక్తకాంక్షిణి ఓదనార్థిని క్షుధితే ఇతి యావత్ -అనశ్నతి అన్నాభావా దభుంజానే నిజే స్వస్మిన్ పశ్యతిసతి కదాచిదయం దయయా కంబళమాత్రం వా ప్రయచ్ఛేదితి సాకాంక్ష మీక్షమాణేసతీత్యర్థః. అనాత్మజ్ఞః పరేంగితానభిజ్ఞః అసౌ జీవః నిర్ఘృణం నిర్దయం స్వైరం యథేచ్ఛం చఖాద బుభుజే ఇత్యాగసా పశ్చాద్దీనతయా చిరభోగానన్తరనిర్ధనత్వేనహేతునా త్వాం శ్రియః పతిః లక్ష్మీవానితి జ్ఞాత్వా యః పూర్వ మస్మి న్నగరే మయాసార్థ మువాస స ఇదానీం భాగ్యవాన్ జాతఇతి శ్రుత్వేత్యర్థః. శ్రిత మాశ్రితం అతఏవ నిష్పాపం నిరపరాధం సాపరాధస్యాపి శరణాగతస్య నిరపరాధత్వాదితి భావః. అముం జీవం జీవతీతి జీవః తం ప్రాణధారిణం ప్రాణమాత్రశేషమిత్యర్థః. బహుకాలా దన్నాభావాదితి భావః. చ్యుతనామరూప మకృథాః- యథా నామాపి న శ్రూయతే- తథా సమూల మున్మూలితవానసీత్యర్థః- పూర్వాపరాధస్య అవిస్మృతత్వాదితి భావః. తే కృపా కుతః- శరణాగతఘాతపాతకేన తవ కుతః కరుణేత్యర్థః.

శ్లో॥ దృశ్యం కించన నాస్త్యనుత్తమ మనిన్ద్వర్కానలం మత్పదం
కాంక్ష్యం నేహ సుఖార్థినా మితి వదన్ భుఙ్క్షే త్వ మేక స్సుఖమ్
కంచిత్ జ్ఞాతరహస్యమేవ కృతినం తత్ప్రాపయస్యాదరా
దేనం ముంచసి నో పునః కుత ఇదం చాతుర్య మభ్యస్యతే.

దృశ్యమితి॥ దృశ్యం జ్ఞేయం ఘటాదివస్తు కించన కించిదపి నాస్తి నవర్తతే మత్పదే ఇతి శేషః- మత్పదం అహమేవ పదం వస్తు మత్స్వరూప మిత్యర్థః. 'పదం వ్యవసితత్రాణస్థానలక్ష్మాంఘ్రివస్తు' ష్విత్యమరః. అనుత్తమం నవిద్యతే ఉత్తమం యస్మాత్తదనుత్తమం సర్వోత్తమమిత్యర్థః. అనిన్ద్వర్కానలం చన్ద్రసూర్యాగ్నిరహితం చ స్వయంప్రకాశత్వేన ప్రకాశాన్తరనిరపేక్ష మిత్యర్థః. భవతీతి శేషః- 'న తత్ర సూర్యో భాతి న చంద్రతారకం నేమా విద్యుతో భాన్తి కుతోఽయ మగ్ని' రితి శ్రుతేరితి భావః. ఇహ మత్పదే సుఖార్థినా మైహికసుఖాపేక్షిణాం కాంక్ష్యం కాంక్షితుం యోగ్యం న. కిమపి నాస్తీత్యర్థః - స్వర్గాదివత్సుఖప్రదం వస్త్వన్తరం కిమప్యత్ర నాస్తీతి భావః. యద్వా ఇహ సుఖార్థినా మిత్యేకంపదం ఐహికసుఖాపేక్షిణాం కాంక్ష్యం కాంక్షితుం శక్యం న నభవతి మత్పదమిత్యేవ ప్రత్యక్ప్రవణానామేవేదం సులభం న తు బహిర్ముఖానా మిత్యర్థః. ఇత్యేవంవదన్ బ్రువన్ భక్తాన్ప్రత్యుపదిశన్నిత్యర్థః. త్వమేక స్సుఖ మాత్మానన్దం భుఙ్క్షే అనుభవసి- అద్వితీయానన్దరూప స్తిష్ఠసీత్యర్థః. జ్ఞాతరహస్యం విదితతత్త్వం అత ఏవ కృతినం ధన్యం కంచిదేవ జ్ఞానీ త్రైలోక్యదుర్లభ ఇతి వచనాదితి భావః. తత్ త్వత్పద మాదరాత్ ప్రీత్యా ప్రాపయసి గమయసి 'ప్రియో హి జ్ఞానినోఽత్యర్థ మహం స చ మమ ప్రియ' ఇతి వచనాత్తవ జ్ఞానిన్యేవాదరో నత్వన్యస్మి న్నితిభావః. ఏనం ప్రాప్తత్వత్పదం ధన్యం పున ర్భూయః నముంచసి నత్యజసి 'మాముపేత్య తు కౌన్తేయ పునర్జన్మ న విద్యతే' ఇతివచనాదితి భావః. ఇదం చాతుర్యం కుతః కస్మాద్గురోస్సకాశాత్ అభ్యస్యతే శిక్ష్యతే త్వయేతి శేషః. నకుతశ్చిదిత్యర్థః. సర్వజ్ఞస్య తవ కశ్చిదేవం కురుష్వే త్యుపదేష్టా నాస్తి కరుణైవ తత్ర ప్రేరికేతిభావః. వ్యంగ్యార్థస్తు- మత్పదే దృశ్యం ద్రష్టుం యోగ్యం అపూర్వ మిత్యర్థః. వస్తు కించ నాపి నాస్తి అత ఏవ మత్పద మ్మదీయస్థాన మనుత్తమ మసుందరం అనిన్ద్వర్కానలం చ తరుగుల్మాదిప్రచురతయా ఛాయాబహుళ మిత్యర్థః. ఘట్టనస్థానమితి యావత్ - భవతి- అతఏవ ఇహాస్మిన్ స్థానే సుఖార్థినాం కాంక్ష్యం వస్తు నాస్తి కదాచిద్దేశోపప్లవాది సమయే తిరోధాతుం యోగ్యం న తు సుఖార్థిభిః స్థాతుం యోగ్య మిత్యర్థః. ఇతి వదన్ ఏవముక్త్వా ప్రతారయన్నిత్యర్థః. త్వమేకఏవ సుఖం యథాతథా భుఙ్క్షే తత్రత్య మపూర్వవస్తుజాత మనుభవసీత్యర్థః. కృతినం ఊహాపోహసమర్థ మతఏవ జ్ఞాతరహస్యం మర్మజ్ఞం కంచి త్వత్పద మాదరా త్ప్రాపయసి మర్మజ్ఞం నప్రకోపయేదితి వచనాదితిభావః. ఏనం పున ర్నోముంచసి-స పున స్త్వత్తశ్చే దన్యానప్యానయేదితి

భయాదితి భావః. ఇదం చాతుర్యం కుతోఽభ్యస్యతే-వంచకానాం త్వమేవ పరమ గురుః న తు తవాపి పరమగురు రస్తీతి భావః- 52

శ్లో॥ దత్వా పంచయ దుత్తరోత్తరగురూ న్మాగ్ధ్యానురూపం భవా
న్లేశా న్మర్త్యసురామరాధిపముఖా నానందకోశం హరన్
కించిన్నైవ కరోమి భోగవిధురో సంగోజ్ఝితో మాం వినా
కించి న్నోస్తి మమ ధామనీతి కృశతాం బ్రూషే తు తత్కాంక్షిణామ్.

దత్వేతి॥ భవా న్త్వం ఆనన్దకోశం సుఖరాశిం హరన్ భజన్ పరమానన్దరూపస్స న్నిత్యర్థః 'ఏషోఽస్య పరమ ఆనన్ద' ఇతి శ్రుతేః. ఆనన్దనిధిం హరన్ ముష్ణన్నితి చ వ్యజ్యతే. ఉత్తరోత్తరగురూన్ ఉత్తరోత్తరాధికాన్ పూర్వపూర్వానన్దాపేక్షయే త్యర్థః. 'స ఏకో మానుష ఆనన్ద' ఇత్యాది శ్రుతౌ మానుషాద్యానన్దానా ముత్తరో త్తరం శతగుణత్వశ్రవణాదితి భావః. లేశా నానన్దలేశాన్ మాగ్ధ్యం మౌఢ్యం తస్య అనురూపం మాగ్ధ్యానురూపం న్యూనత్వానుగుణం యథా తథేత్యర్థః. మానుషాణా మతి మూఢత్వా త్స్వల్ప ఏవానన్దః తతోఽప్యభిజ్ఞత్వా ద్దేవానా మధికః తతోఽపి జ్ఞానాధికత్వా దింద్రస్య దేవానన్దా దధిక ఆనన్దః ఇత్యేవం రీత్యేత్యర్థః.యద్వా మాగ్ధ్యం సౌందర్య ముత్కర్ష ఇతి యావత్- తదనురూప మిత్యర్థః. యస్మా ద్యస్మాద్యో య ఉత్కృష్టః తత్తదానన్దాదుత్కృష్టస్య ఉత్కృష్టస్యానన్ద ఉత్కృష్ట ఇతి భావః-దత్వా వితీర్య మర్త్యసురామరాధిపముఖాన్ మానుష దేవమఘవప్రముఖాన్ ముఖ శబ్దేన గంధర్వబృహస్పతిబ్రహ్మాదయో గృహ్యన్తే అవంచయత్ వంచితవా నసి. భవచ్ఛబ్దసామానాధికరణ్యాత్ప్రథమపురుష స్సిద్దేశః. అత్ర యథా కశ్చి న్నిధిచోరః తదాశ్రితానా ముత్కర్షానురూపం ఉత్తరోత్తరాధికం యత్కించి ద్ధనం దత్వా సర్వం హరతి తద్వ దయమపి ఆనన్దనిధిం ముష్ణన్ మాను షాదీనాం స్వల్పమేవానన్దం దత్తవానితి భావో వ్యజ్యతే. తత్కాంక్షిణాం త మానన్ద కోశం కాంక్షన్తీతి తత్కాంక్షిణః ముముక్షవ ఇత్యర్థః. తేషాం తు అహ మిత్య స్యాక్షేపః-అహం కించిదపి నకరోమ్యేవ-భోగవిధురః అభోక్తా సంగోజ్ఝితః నిస్సంగ శ్చ భవామీతి శేషః. 'అకర్తాహ మభోక్తాహ మసంగః పరమేశ్వర' ఇతి వచనాదితి భావః. మాం వినా మమ ధామని పదే కించిదపి నో నాస్తి ఇత్యేవంప్రకారేణ కృశతాం బ్రూషే కర్తృత్వాదిరహితనిష్కృష్టస్వరూప ముపదిశసీత్యర్థః. అన్యత్రి కించిదపి స్వల్పకృత్యమపి నైవ కరోమి కిముత నిధిహరణాదికం సాహసమితి భావః. భోగవిధురః అనుభవరహితః సంగోజ్ఝిత శ్చ భవామి స్వతో భోగరహితస్య సంగ రహితస్య చ కిం ధనేనేతి భావః-ఏవమపి తవ యది మయ్యేవ నిధిహర్తృత్వవిశ్వాసః తర్హి మద్గృహం శోధయేత్యాహ-మాం వినా మమ ధామని గృహే కించిదపి నో నాస్తీ త్యేవంప్రకారేణ తత్కాంక్షిణాం నిధికాంక్షిణాం కథం సర్వానపి ప్రతార్య త్వమేకేన నిధిరపహృతః అస్మాకమపి భాగం దేహీతి యాచమానానా మిత్యర్థః.

కృశతాం కార్శ్యం దారిద్ర్య మితి యావత్ - బ్రూషే ప్రకటయసీత్యర్థః. నతు యత్కించిదపి దదాసీ త్యహో వంచకతేతి భావః- 53

శ్లో॥ ఆవాసం పరమర్చిషః ఖరతరా దుచ్చండఘృష్టే ర్విషా
పూరా త్సంచితసర్వలుంఠనపదా దప్యాశ్రితో నిర్భయమ్
సర్వస్వం తమసి స్ఫుటే హరసి యద్ధన్యస్య తన్నాద్భుతం
యద్బోధే సతి దుఃఖ మస్య న తత స్సా చోరతాచాతురీ.

ఆవాసమితి॥ ఖరతరా దత్యన్త తీక్ష్ణా దర్చిష స్తేజసః అగ్నిలోకాదితి యావత్ - ఉచ్చణ్డఘృష్టేః చండరశ్మేః ఆదిత్యలోకా దిత్యర్థః. ఇదం చ మధ్యే వర్తమానానా మహః శుక్లాద్యభిమానిదేవతాలోకానాం ఉత్తరత్ర విద్యమానానాం చన్ద్రవిద్యు ల్లోకాదీనాం చ ఉపలక్షణం - అత ఏవ శ్రుతిః- 'తేఽర్చిష మభిసంభవన్తి అర్చి షోఽహః- అహ్న ఆపూర్యమాణ పక్ష' మిత్యాది. విషాపూరాత్ విషస్య ఉదకస్య ఆపూరా దాసమన్తా త్ప్రవాహాత్ విరజా నద్యా ఇత్యర్థః- సంచితసర్వలుంఠన పదాత్ సంచితానా మనేకజన్మభి రార్జితానాం సర్వేషాం సుకృతదుష్కృతానాం లుంఠనపదాత్ విసర్జనస్థానాత్ విరజానద్యతిక్రమణానంతరభావిత్వా త్సుకృత దుష్కృతత్యాగస్యేతి భావః. తథా చ శ్రుతిః- తత్సుకృతదుష్కృతే విధూనుతే ద్విషన్తః - పాపకృత్యాం సుహృద స్సాధుకృత్యా నితి ఏతేభ్యః స్థానేభ్యః పరం పరతో విద్యమానం నిర్భయం నిరుపప్లవం దుఃఖాద్యసంభిన్న మితి యావత్ - ఆవాసం వైకుంఠనామకం నిలయం ఆశ్రితః అధిష్ఠితః త్వం తమసి తమోగుణే స్ఫుటే ఉల్బణే సతి ధన్యస్య కృతార్థస్య భవత్సంకల్పవిషయత్వాదితి భావః. సర్వస్వం సర్వ ధనం హరసి అపహరసీతి యత్ తన్నాద్భుతం న చిత్రం ధనహరణం వినా తమో నివృత్త్యభావాత్ తన్నివృత్త్యభావేచ జ్ఞానానుదయా దితి భావః తర్హి కి మద్భుత మిత్యత ఆహ - బోధే జ్ఞానే సతి జ్ఞానసాధనభూతనిత్యానిత్యవస్తువివేకాదిసాధనచతు ష్టయ సంపత్తౌ సత్యా మిత్యర్థః. అస్య ధన్యస్య తత స్సర్వస్వహరణా ద్దుఃఖం న నాసీ దితి యత్ మదమానాదినివర్తకత్వేన అనుకూలత్వాదితి భావః. సా విధేయప్రాధా న్యాత్ స్త్రీలింగనిర్దేశః - చోరతాచాతురీ చోరతాయా అపహరణస్య చాతురీ చాతుర్యం తదేవ చౌర్యచాతుర్యం యదనిష్టమివ ప్రథమం భాసమానం పరి ణామే నిరతిశయపురుషార్థసాధనం చ భవతి పురందరాదీనా మన్యశుభ ద్వేషిణాం దిలీపాద్యశ్వమేధీయాశ్వాదిహరణన్తు స్వార్థపర్యవసాయిత్వాన్నింద్య మితి భావః. వ్యంగ్యార్థస్తు - ఖరతరా దర్చిషః జ్వాలాయాః ఉచ్చండ ఘృష్టేః అతికోపనా ద్వరాహాత్ తత్సంచారప్రదేశా దిత్యర్థః. 'వరాహ స్సూకరో ఘృష్టి' రిత్యమరః. విషాపూరాత్ గరళప్రవాహాత్ సంచితసర్వలుంఠన పదాత్ సంచితానాం సంపాదితానాం సర్వేషాం కౌపీనాదిరత్నాన్తానాం వస్తూనాం లుంఠనపదా దపహరణస్థానాత్ చోరప్రచురప్రదేశా దిత్యర్థః. ఏతేభ్యోఽపి పరం

పరతో విద్యమానం ఆవాసం నిర్భయం యథాతథా శ్రితః త్వం తాదృశనివాసస్య కేనాపి దుష్ప్రవేశాదితి భావః. లోకే హి చోరాః యత్కించి ద్దుర్గమం ఘట్టస్థానం గిరిగుహాదిక మాశ్రిత్య చోరయంతీతి ప్రసిద్ధం-తమసి అంధకారే స్ఫుటే సతి ధనస్య ధనార్హస్య తత్ర సాధు రితి యత్ వేషవ్యవహారాదినా ప్రథమత ఏవ ధనికత్వేన నిశ్చితస్యేత్యర్థః. సర్వస్వం హరసీతి యత్ తన్మాద్భుతం తావన్మాత్రస్య సర్వచోర సాధారణ్యాదితి భావః. బోధే జాగరణే సతి అస్య నష్టధనస్య తత స్సర్వధనహరణా ద్దుఃఖం నేతి యత్ సా చోరతాచాతురీ స్తేయకరణచాతుర్యం కేనచి దౌషధవిశేషేణ చోరస్య యావత్ స్వస్థానాగమనం నష్టధనస్య ధననాశప్రయుక్తదుఃఖం న తావద్భవతీతి ప్రసిద్ధం. 54

గ॥ ఏవం స్తుత్వా సమాసాదితాభయే మాహేశ్వరజ్వరే నివర్తమానే
బాణేచ పున స్సమరవాంఛయా మాధవ మభిధావమానే.

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తరీత్యా స్తుత్వా కృష్ణ మితి శేషః - సమాసాదితాభయే ప్రాప్తాభయే మాహేశ్వరజ్వరే మహేశ్వరస్యాయం మాహేశ్వరః. స చాసౌజ్వరః తస్మిన్ నివర్తమానే నివృత్తే సతి బాణే బాణాసురేచ పున ర్భూయః సమరవాంఛయా యుద్ధకాంక్షయా మాధవం కృష్ణ మభిధావమానే అభిముఖం శీఘ్రం గచ్ఛతి సతి. 55

శ్లో॥ దోషం ఛిత్వాఖిలం బాణం చక్రీ చక్రే చతుర్భుజమ్
భవానువర్తినో నాభూ త్తథాప్యస్య విశోకతా-

దోషమితి॥ చక్రీ కృష్ణః అఖిలం సర్వం దోషం బాహుం జాత్యేకవచనమ్ - సర్వాన్ బాహూ నిత్యర్థః. 'భుజబాహూ ప్రవేష్టో దోః' ఇత్యమరః. ఛిత్వా చతుర్భుజం చత్వారో భుజౌ యస్య తం అవశిష్టభుజచతుష్టయ మిత్యర్థః. చక్రే చకార- తథాపి భుజచతుష్టయస్థాపనరూపపక్షపాతకరణేఽపి భవానువర్తినః శివకింకరస్య శివ తపసా తోషయిత్వా బాహుసహస్రం ప్రాప్తవత ఇత్యర్థః. అస్య బాణాసురస్య విశోకతా శోకరాహిత్యం నాభూత్ తపసా లబ్ధాః అత ఏవాతిప్రియా మమ అన్యే సర్వే భుజాశ్ఛిన్నా ఇతి దుఃఖితవాన్ - న తు భుజచతుష్టయ మఛిత్వా పక్షపాతం కృతవానితి సంతుష్ట ఇత్యర్థః. భవానువర్తినోఽపి మమ ఈదృశీ దురవస్థేతి చిఖేదేతి నిష్కృష్టార్థః. పరికరాలంకారః. వ్యంగ్యార్థస్తు- అఖిలం దోషం పాపం ఛిత్వా అపహృత్య బాణం చక్రీ చతుర్భుజం భగవన్తం చక్రే స్వసారూప్యం తస్య దత్తవా నిత్యర్థః. తథాపి విష్ణుసారూప్యలాభేఽపి భవానువర్తినః శివదాసస్య అస్య విశోకతా నాభూత్ - ఘంటాకర్ణవ చ్ఛివసారూప్యం కాంక్షతోఽస్య విష్ణుసారూప్యం కించి చ్ఛోకకారణ మభవదితి భావః. యద్వా చతుర్భుజం చక్రే స్వసాయుజ్యం దదా- లక్షణయా స్వసాయుజ్యోపయోగినీం జీవన్ముక్తిం దదావిత్యర్థః. తథాపి భవానువర్తినః భవతీతి భవో దేహః త మనువర్తమానస్య భవ స్సంసార ఇతి వా-తస్య విశోకతా శోకాత్య

స్తాభావో నాభూత్-యావద్దేహపాతం జీవన్ముక్తస్యాపి దుఃఖలేశానువృత్తేరితి భావః. 56

గ॥ అనంతర మవశేషితభుజచతుష్టయస్య బాణస్య కృతే సముపజాతక్షోభం శంభుం ప్రసాద్య ప్రద్యుమ్నసుత ముషామపి స్యందన మారోప్య యదునందన స్సానందం నగర మగమత్-

అనన్తరమితి॥ అనన్తరం బాణభుజచతుష్టయశేషీకరణానన్తరం అవశేషితభుజచతుష్టయస్య అవశేషితం శేషీకృతం భుజచతుష్టయం చతుర్భుజాః యస్య తస్య బాణస్య భక్తస్య కృతే తదర్థమిత్యర్థః. సముపజాతక్షోభం ఉత్పన్నమనోవికారం శంభుం శివం ప్రసాద్య ప్రసాదయిత్వా అనుగృహ్యేతి వా-ప్రద్యుమ్నసుత మనిరుద్ధ ముషాం బాణపుత్రీమపి స్యందనం రథ మారోప్య ఆరోహయిత్వా యదునన్దనః కృష్ణః సానన్దం ఆనన్దసహితం యథా తథా జయలక్ష్మీసంబంధాదితి భావః. నగరం ద్వారకా మగమత్ యయౌ- 57

శ్లో॥ అథ శాపవశా త్కృశానుభావం సరటీభూయ హరి ర్నృగాభిధానమ్
నృగమేవ పున ర్విధాయ శాప క్షపణా ద్దేవగమాతనో ద్విచిత్రమ్.

అథేతి॥అథ తతః హరిః కృష్ణః శాపవశాత్ విప్రశాపవశాత్ సరటీభూయ కృకలాసత్వం ప్రాప్య వర్తమాన మితి శేషః. అత ఏవ కృశానుభావం నష్టమాహాత్మ్యం- యద్వా శాపవశాత్కృశానుభావ మత ఏవసరటీభూయ వర్తమానం నృగాభిధానం నృగనామకం రాజాన మితి శేషః- శాపక్షపణాత్ శాపనాశనా ద్ధేతోః విప్రశాపం క్షపయిత్వేత్యర్థః. పునః భూయః నృగం రాజాన మేవ స్వర్గం గచ్ఛతీతి నృగః తమితి చ - విధాయ కృత్వా దేవాన్ గచ్ఛతీతి దేవగః తం దేవత్వం ప్రాప్త మిత్యర్థః. ఆతనోత్ చకార - సరటీభూతం నృగం పున ర్నృగీకృత్య తతో దేవం చకారేత్యర్థః. విచిత్ర మద్భుతం నృగం మనుష్యగం విధాయాపి దేవగం చకారేత్యేత ద్విరుద్ధ మిత్యర్థః. పురా కిల ఇక్ష్వాకుతనయో నృగో నామ రాజా విప్రేభ్యః ససువర్ణశృంగఖురాః సవత్సాః గాః వితరన్ ఏకస్మై కశ్యపాఖ్యాయ విప్రాయార్పితాం పునర్వ్రజగతాం గా మన్యస్మై విప్రాయ దత్వా సరటీభవేతి కశ్యపేన శప్తస్సన్ సరటీభూతః కృష్ణేన కూపా దుత్తారితః తద్ధస్తస్పర్శా ద్విగతపాపః పునః స్వరాజదేహ మాసాద్య తదైవ విమాన మారుహ్య దివం యయౌ ఇతి భాగవతకథాత్ర బోధ్యా. 58

గ॥ అథ కదాచన పౌండ్రకోనామ కరూషాధిపతి రాత్మనమేవ పరమాత్మానం మన్వానః కమపి సందేశహరం హరయే ప్రాహిణోత్.

అథేతి॥ తతః కదాచన కస్మింశ్చి త్సమయే కరూషాధిపతిః కరూషదేశాధీశ్వరః పౌండ్రకః నామేతి ప్రసిద్ధా ఆత్మానం స్వమేవ పరమాత్మానం పరమేశ్వరం మన్వానః జానన్ హరయే కృష్ణాయ కమపి కంచిత్ సందేశహారం దూతం ప్రాహిణో ద్విససర్జ. 59

గ॥ సో௨పి సమాసాద్య యదుపతిసదేశం సందేశ మదిశత్.

సో௨పీతి॥ సో௨పి దూతః యదుపతిసదేశం శ్రీకృష్ణసవిధ మాసాద్య ప్రాప్య సందేశం వార్తా మదిశత్ జగాద – ధాతూనా మనేకార్థకత్వా ద్దిశధాతో రపి ప్రకృతే వ్యక్తాయాం వాచి వృత్తిః. యద్వా సందేశం లక్షణయా వార్తాపత్రికా మదిశత్ దదౌ–దిశ అతిసర్జనే. 60

అవ॥ సందేశమేవాహ జగతా మితి.

శ్లో॥ జగతా మవనాయ వాసుదేవో భువి జాతో௨హ మనీదృశః పున స్త్వం
శరణం భజ యచ్ఛవా సమీకం న మృషా లక్షణధారణం క్షమం తే.

జగతామితి॥ వాసుదేవః పరమాత్మా అహమ్ జగతాం లోకానా మవనాయ రక్షణార్థం భువి భూమౌ జాతః ఆవిర్భూతః భవామీతి శేషః – వసన్తి జగన్త్యస్మిన్నితి వాసుః దీవ్యతి భూతపాలనాదినా క్రీడతీతి దేవః వాసు శ్చాసౌ దేవో వాసుదేవ ఇతి వ్యుత్పన్నశ్శబ్దః–మయ్యేవ వర్తతే మమైవ పరమాత్మత్వాత్ భూతపాలనార్థ మవతీర్ణత్వా చ్చేత్యర్థః. పౌండ్రకవాసుదేవ ఇతి తస్య నామేతి భావః. త్వం పునః త్వన్తు అనీదృశః నైవంవిధః–వసుదేవస్యాపత్యం వాసుదేవ ఏవ భవాన్–న తు భగవాన్వాసుదేవ ఇతిభావః. కర్తవ్య ముపదిశతిశరణం భజేతి మామితి శేషః మాంరక్షకత్వేనస్వీకుర్విత్యర్థః యద్వా అనీదృశః త్వన్తు మాం శరణంభజే త్యేకఏవాన్వయః. పక్షాన్తరమాహ–వా–అథవా సమీకం యుద్ధం యచ్ఛ మమేతి శేషః – మయా సహ యుధ్యస్వేత్యర్థః. అత ఏవ వికల్పాలంకారః. 'విరోధే తుల్యబలయో ర్వికల్పాలంకృతి ర్మతే'తి లక్షణాత్–శరణాగతరక్షాదీక్షం మాం శరణం గత్వా విభీషణవ దిహ సుఖం మయా యుద్ధ్వా రావణవ త్పరసుఖం వా భుఙ్క్ష్వేతి భావః. తే తవ మృషా లక్షణధారణం అసత్యచిహ్నధారణం పరమాత్మని మయి వ్యుత్పన్నానాం వాసుదేవత్వాదీనాం స్వస్మి న్నారోపణ మిత్యర్థః. నక్షమం నయుక్తం–వా స్తవార్థ స్తు–అసుదేవః అసూన్ ప్రాణానేవ దీవ్యతి పాలయతీతి తర్పయతీతి యావత్ అసుదేవః అహం జగతా మవనాయ హింసనాయ అవతేః రక్షణహింసాద్యర్థకత్వాత్–అనీదృశః ఈదృశో జగద్ధింసకో నభవతీ త్యనీదృశః జగద్రక్షక ఇత్యర్థః. యద్వా ఈదృశ ఇతి నిర్వర్ణయితు మశక్య ఇత్యర్థః. ఈదృక్తా నాస్తి తత్రహి ఇతి పంచదశ్యామ్ పరమాత్మేతియావత్. త్వం పునః త్వన్తు శరణం గృహం సతాం హృదయగుహా మిత్యర్థః. భజ తత్ర లీనో భవేత్యర్థః. వా అథవా సమీకం యచ్ఛ స్వేశ్వరత్వం ప్రకాశ్య మయాసహ యుధ్యస్వేత్యర్థః. తే మృషాలక్షణధారణం 'పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్కృతాం ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సంభవామి యుగే యుగే' ఇతి గీతావచనాత్ ఖలశిక్షకత్వరూపస్యాసత్యచిహ్నస్య ధారణం నక్షమం. యది ఖలం మాం నహన్యాః తర్హి తవ ఖలశిక్షకత్వబిరుద మసత్యం స్యాదితిభావః. యద్వా వాసుదేవః పరమాత్మా త్వం జగతా మవనాయ రక్షణాయ భువి జాతః – అహం

పునః అహన్తు అనీదృశః న పరమాత్మా కిన్తు జీవ ఇత్యర్థః. శరణం గృహభూతం జీవం మాం భజ స్వీయత్వేన స్వీకురు 'య ఆత్మని తిష్ఠ'న్నితి శ్రుత్వా జీవాన్త రాత్మత్వం పరమాత్మనః ప్రతిపాదితం — వా కించ — అసమీకం అత్ర సమీక శబ్ద స్సమితిశబ్దం లక్షయన్ సంగం బోధయతీతి లక్షితలక్షణా— అథ సంగరే 'సంగే సభాయాం సమితి' రిత్యమరః. అసమీక మసంగం జ్ఞాన మిత్యర్థః — యచ్చ దిశ తే మృషాలక్షణధారణం మిథ్యాభూతస్య పతితపావనవ్రతరూపచిహ్నస్య ధారణం నక్ష మం మాం యది నతారయసి తర్హి తవ పతితపావనవ్రత మసత్యం స్యాదిత్యర్థః. ఉక్తం చ 'విదన్నపి హృదన్తరే ప్రతిపదం యదహంకృతేః యతే యదుపతేః న తే విఫలతావ్రతే స్యా'దితి. 'యతో౽సి జగతో గురు ర్స్మృతినిషేధత స్తే తతో ననామ చ ఫణౌమి మయ్యథవృథా కృథం మాకృథాః' ఇతి— 61

గ॥ ఏత దాకర్ణ్య కర్ణపరుష మాసాదితస్యందనో యదునందన స్సపరివారో వారాణశీ మాసాద్య పార్ష్ణిగ్రాహేణ సహ కాశీరాజేన పౌండ్రకం కృతాంతనిశాంతాతిథిమా ధాయ నిజభవన మభజత —

ఏతదితి॥ కర్ణపరుషం శ్రుతికటు ఏతద్వచన మాకర్ణ్య శ్రుత్వా ఆసాదితస్యందనః ఆరూఢరథః యదునన్దనః కృష్ణః సపరివారః పరిజనసహితస్సన్ వారాణశీం కాశీ మాసాద్య ప్రాప్య పార్ష్ణిగ్రాహేణ శత్రు మభియుంజానస్య రాజ్ఞః పృష్ఠగత శ్శత్రుః పార్ష్ణిగ్రాహ ఇత్యుచ్యతే 'పార్ష్ణిగ్రాహస్తు పృష్ఠత' ఇత్యమరః. తేన కాశీరాజేన వారాణశీపతినాసహ పౌండ్రకం కృతాన్తనిశాన్తాతిథిం యమగృహాతిథిం ఆధాయ కృత్వా ఉభావపి హత్వేత్యర్థః. పర్యాయోక్త మలంకారః—నిజసదనం స్వగృహం అభ జత ప్రాప— 62

గ॥ తత ఔర్ధ్వదైహికం పరిసమాప్య కాశీరాజతనూజ స్సుదక్షిణోనామ పితృవధవైరనిర్యాతనాయ సహపురోహితేన పురోహిత మిద మాత్మన ఇతి సత్వర మనుమధుసూదన మభిచార మాచచార సచాభిచారికానలః పురుషవేషభీషణ స్సత్వరం ద్వారకా మాసాద్య తత్ర చ గోవిందచోదితేన సుదర్శనేన కదర్థితః ప్రత్యావృత్య సయాజకం యజమానమేవ సుదక్షిణ మక్షిణోత్ —

తతఇతి॥ తతః సపౌండ్రకకాశీరాజవ్యాపాదనానన్తరం సుదక్షిణోనామ సుదక్షిణ ఇతి కాశీరాజతనూజః కాశీరాజస్య పుత్రః ఔర్ధ్వదైహికం సాంపరాయికం దహ నాదిక మపరకర్మేత్యర్థః— పరిసమాప్య కృత్వా పితృవధవైరనిర్యాతనాయ పితృవధ రూపస్య వైరస్య శత్రుత్వస్య నిర్యాతనాయ ప్రతీకారార్థం 'వైరశుద్ధిః ప్రతీకారో వైరనిర్యాతనం తథే'త్యమరః. ఇదం అభిచారకరణం ఆత్మన స్స్వస్య పురః ప్రథమతః హితం ప్రియకరం ఇతి మత్వేతి శేషః— ఇదం పురో౽గ్రే ఆత్మానం అహితమితి చ

ప్రీతియతే- పురోహితేన పురోధసా సహ మధుసూదనమను కృష్ణ ముద్దిశ్య సత్వరం గుప్తం అభిచారం మారణహోమ మాచచార కృతవాన్- స చ సోఽపి అభిచార భవోఽగ్నిః పురుషవేషభీషణస్సన్ పురుషవేషేణ భయంకరస్సన్ సత్వరం ద్రుతం ద్వారకాం శ్రీకృష్ణపురీ మాసాద్య ప్రాప్య తత్ర చ పురి గోవిందచోదితేన శ్రీకృష్ణ ప్రయుక్తేన సుదర్శనేన చక్రేణ కదర్థితః తుచ్ఛీకృతః ప్రత్యావృత్య ప్రతినివృత్తో భూత్వా సయాజకం పురోహితసహితం యజమానం యజ్వానం సుదక్షిణం కాశీ రాజతనయమేవ అక్షిణోత్ హింసితవాన్-క్షిణు హింసాయామ్-మహాత్మసు కృతాప చార స్స్వస్మిన్నేవ ఫలతీతి భావః- 63

శ్లో॥ జ్వలనో న సుదక్షిణేష్టిజోఽప్యభవ చ్చక్రభయాపనుత్తయే
విముఖే తు హరౌ భవే చ్ఛుభా కథ మిష్టి ర్విధినాపి చారితా.

జ్వలనఇతి॥ సుదక్షిణేష్టిజః సుదక్షిణకృతయాగజన్యః జ్వలనః పురువేషభీషణోఽగ్నిః చక్రభయాపనుత్తయే చక్రా త్సుదర్శనా ద్భయస్య భీతే రపనుత్తయే నివారణార్థం నాభవత్ నబభూవ- విధినా చారితాపి యథాశాస్త్రం కృతాపి ఇష్టిః యాగః హరౌ కృష్ణే విముఖే పరాఙ్ముఖే సతి కథం కేనప్రకారేణ శుభా మంగళకారిణీ భవేత్ స్యాత్ నకథమపీత్యర్థః- అన్యదేవతోద్దేశేన యాగ కరణేఽపి తత్తద్దేవతారూపేణాపి ఫలదాతృత్వం హరేరేవేతి తద్వైముఖ్యే ఫలం నసిద్ధ్యతీత్యర్థః - వ్యంగ్యార్థస్తు - సుదక్షిణేష్టిజః యథోక్తదక్షిణయాగజన్యోఽపి జ్వలనః ఆహవనీయాగ్నిః చక్రభయాపనుత్తయే చక్రస్య రాష్ట్రస్య యద్భయం దుర్భిక్షాదిజన్యం తస్య అపనుత్తయే నాభవత్ విధినా చారితాపి ఇష్టిః హరౌ ఇన్ద్రే విముఖేసతి కథం శుభా భవేత్ - ఇంద్రస్యైవ వృష్ట్యధిదేవతాత్వాదితి భావః. అత్ర ప్రాచీనేన తస్మి న్నగ్నౌ కారీర్యాదియాగేన జాతా వృష్ట్యాదిః దుర్భిక్షాది నివర్తనద్వారా రాష్ట్రభయాపనోదాయ భవతి న తు సాక్షాదేవాగ్ని రితి వ్యజ్యత ఇతి వ్యాఖ్యాతం- తత్తు శ్లోకస్య ఉత్తరభాగార్థేనసహ అసంగతమితి బోధ్యమ్. 64

శ్లో॥ దక్షేణ యజమానేనా ప్యహితేన వృషాకపేః
కృతాసతీ హితం సూతా మిష్టి ర్నష్టగుణా కథం.

దక్షేణేతి॥ దక్షేణ సమర్థేనాపి వృషాకపే ర్విష్ణో రహితేన విరోధినా యజమానేన కృతాసతీ అతఏవ నష్టగుణా నిర్గుణా ఇష్టిః యాగః హిత మిష్టం కథం కేనప్రకారేణ సూతాం జనయతు కథమపి నసంపాదయత్యే వేత్యర్థః- వ్యంగ్యార్థస్తు - వృషాకపే శ్శివస్య అహితేన దక్షేణ దక్షప్రజాపతిరూపేణాపి యజమానేన కృతా అతఏవ నష్టగుణా ఇష్టిః సతీహితం సత్యాః దక్షసుతాయాః దేవ్యాః హిత మిష్టం కథం సూతామ్ - 'భవాన్యాన్తు సతీ స్త్రీ స్యా న్నక్షత్రే తు నపుంసక' మిత్యమరః. ప్రతివ్రతానాం భర్తర్యేవ పక్షపాతో న తు భర్తృద్వేషిణి పితరీతి భావః. యద్వా తాదృశయాగదర్శనార్థం గతాయా ఏవ దేవ్యా నాశసంభవాదితిభావః. 65

శ్లో॥ స సప్తతంతుజాలేన గుణసౌక్ష్మ్యా దణీయసా
హరి మాక్రమితుం వాంఛన్ హా బభూవాసుదక్షిణః.

సఇతి॥ సః సుదక్షిణః గుణసౌక్ష్మ్యాత్ గుణానాం సూక్ష్మత్వాద్ధేతోః నిర్గుణత్వా దిత్యర్థః- యాగస్య భగవత్ప్రీతిజనకత్వమేవ గుణః ప్రకృతే తదభావా న్నైర్గుణ్యా మితి భావః. అణీయసా స్వల్పేన తుచ్ఛేనేత్యర్థః. సప్తతంతుజాలేన ఆభిచారికయాగ సంఘేన 'సప్తతంతు ర్మఖః క్రతు' రిత్యమరః. హరిం భగవన్తం కృష్ణ మాక్రమితుం హన్తుం వాంఛన్ ఇచ్ఛన్సన్ అతఏవ అసుదక్షిణః అసవః ప్రాణా ఏవ దక్షిణా యస్య సః తథోక్తః- మృత ఇత్యర్థః. సుదక్షిణో నభవతీ త్యసుదక్షిణ ఇతి చ వ్యజ్యతే - బభూవ హాఇతి చిత్రే - సుదక్షిణో యేనకేనాపి ప్రకారేణ అసుదక్షిణో నభవేదేవేతి తథా భవన మద్భుతమితి భావః. భగవన్తం హన్తు ముద్యుక్త స్స్వయ మేవ హత ఇతి వర్ణనా ద్విషమాలంకారః. వ్యంగార్థస్తు-సః పురుషః గుణసౌక్ష్మ్యాత్ తన్తుస్థౌల్యాభావా దణీయసా సప్తతంతుజాలేన సప్తసంఖ్యాకతన్తువిరచితేన ఆనాయే నేత్యర్థః. 'జాలం సమూహ ఆనాయ' ఇత్యమరః. హరిం సింహమా క్రమితుం గృహీ తుం వాంఛన్ సన్ అతఏవ అసుదక్షిణః అచతురః బభూవ - అయోమయజాలేనైవ చతురేణ సింహ ఆక్రమితవ్య ఇతి భావః- 66

గ॥ తదను సుగ్రీవమిత్రధేయం ద్వివిదోనామ మైందసోదరో వానరాధిపతిః కృతపాతక ఇవ నరకప్రణయీ చక్రవాకఇవ మిత్రవిపత్తిపరితప్త స్సుహృ దానృణ్యకామనయా నితాంత మానర్తవిషయకదన మాపాదయన్ కదాచన మదిరాస్వాదనమేదురీకృతమదస్య బలదేవస్య లలితం గీత మాకర్ణయన్ రైవతక ముపాజగామ-

తదన్వితి॥ తదను సుదక్షిణనాశనానన్తరం సుగ్రీవమిత్రధేయం సుగ్రీవస్య మిత్రం మిత్రాచ్ఛ ఛందసీతి ఛన్దోవిషయమపి ధేయప్రత్యయం లోకేఽపి కవయః ప్రయుఞ్జతే నిరంకుశత్వాత్-తథా చ భవభూతిః- 'మిత్రధేయ మస్మాకమితి భవన్తో విదాం కుర్వన్త్వితి' మహావీరచరితే ప్రయుయోజ. మైందసోదరః మైందస్య కపేః సోదరః అనుజః కృతపాతకఇవ కృతం పాతకం యేన సః పాపీత్యర్థః. సఇవ నరకప్రణయీ నరకాసురస్నిగ్ధః నరకభాగితి చ-చక్రవాక ఇతి రథాంగాఖ్యపక్షివిశేష ఇవ మిత్ర విపత్తిపరితప్తః మిత్రస్య సుహృదో భానోశ్చ విపత్తిర్వియోగఃతయా పరితప్తః సంతప్తః వానరాధిపతిః కపీశ్వరః ద్వివిదః నామేతి ప్రసిద్ధః సుహృదానృణ్యకామనయా సుహృదో నరకాసురమిత్రస్య స్వస్య ఆనృణ్యం ఋణరాహిత్యం తస్య కామనయా వాంఛయా సుహృదృణా దాత్మానం మోచయితు మిత్యర్థః. యద్వా సుహృదో నరకస్య ఆనృణ్యకామనయా స్వఋణా త్సుహృదం మోచయితు మిత్యర్థః. 'ఋణాను బంధరూపేణ పశుపత్నీ సుతాదయ' ఇతివచనాత్. ఉభయో స్సౌహార్దరూపసంబం ధం ప్రతి ఋణానుబంధఏవ కారణమితి భావః. నితాంతం భృశం ఆనర్తవిషయకదనం

ఆనర్తాఖ్యదేశపీడా మాపాదయన్ కుర్వన్ అపుత్రేణ రైవతేన రేవతీప్రదాన సమయే బలభద్రాయ దత్తోఽయ మానర్తదేశః– కదాచన కదాచిత్ మదిరాస్వాదనమేదురీకృతస్య మద్యపానమత్తస్య బలదేవస్య రామస్య లలితం మధురం గీతం గాన మాకర్ణయన్ భ్రమన్నాసన్ రైవతకం గిరి ముపాజగామ యయౌ తదానీ న్తత్ర బలరామస్య సత్త్వాదితి భావః. 67

శ్లో॥ నీలాంబరాశ్రితతనుం చలతారకాభిః
కాంతాభి రావృత మమన్దకరప్రచారమ్
తం రేవతీరమణ మశ్రమసాధుగీతం
బాలో విలోక్య హరి రాక్రమితుం చచార.

నీలేతి॥ బాలో మూర్ఖో హరిః కపిః ద్వివిదః– నీలాంబరాశ్రితతనుం నీలేన అంబరేణ వస్త్రేణ ఆశ్రితా ఛన్నా తను ర్దేహో యస్య తం నీలాంబరమిత్యర్థః – 'నీలాంబరో రౌహిణేయ' ఇత్యమరః– చలతారకాభిః చలాః చంచలాః మదిరామదా ద్ఘూర్ణమానా ఇత్యర్థః– తారకాః కనీనికాః యాసా న్తాభిః– 'తారకాక్ష్ణః కనీనికే' త్యమరః. కాన్తాభి ర్లలనాభిః ఆవృతం పరివృతం అమన్దకరప్రచారం అమందః అతిశయితః కరప్రచారః హస్తచలనం యస్య తం మదిరాస్వాదమదా దితస్తతః కరౌ విక్షిపన్త మిత్యర్థః. అశ్రమసాధుగీతం అశ్రమసాధు నిరన్తరమనోహరం గీతం గానం యస్య తం తం ప్రసిద్ధం రేవతీరమణం బలరామం విలోక్య దృష్ట్వా ఆక్రమితుం జేతుం చచార అచలత్. వ్యంగ్యార్థస్తు – బాలో హరిః బాలసింహః యద్వా హరిః కపిలవర్ణః – బాల శ్శిశుః నీలాంబరాశ్రితతనుం నీలం కృష్ణవర్ణ మంబర మాకాశ మాశ్రితా తను ర్యస్య తం నీరూపోఽప్యాకాశ స్తామసవశా న్నీలో దృశ్యతే ఇతి భావః. కాంతాభిః ప్రియాభిః చలతారకాభిః చంచలాభి రశ్విన్యాదితారాభిః ఆవృతం అమందకరప్రచారం అతిశయితకిరణసంచారం అశ్రమసాధుగీతం అశ్రమ మనాయాసం యథాతథా సాధుభి ర్బుధైః గీతం స్తుతం తం రేవతీరమణం రేవత్యా స్తారాయాః రమణం పతిం చంద్ర మిత్యర్థః. విలోక్య ఆక్రమితుం గృహీతుం చచార–బాలా శ్చన్ద్రం ధర్తుం ప్రయతన్తే ఇతి ప్రసిద్ధమ్. ఏతేన బాలచన్ద్రాక్రమణతుల్యం ద్వివిదరామాక్రమణమితి సిద్ధమ్–

శ్లో॥ కపిః కిలకిలారావై ర్వైకృతై రమితై రపి
శృంగారైకరసా స్సోయం సారసాక్షీ రహాసయత్ –

కపిరితి॥ సోఽయం కపి ర్ద్వివిదః కిలకిలారావైః కిలకిలధ్వనిభిః అమితై రనేకైః వైకృతై ర్వికారైరపి శృంగారైకరసాః శృంగార ఏకఏవ రసో యేషా న్తే రసాన్తరానభిభూత తయా ప్రవృద్ధశృంగారా ఇత్యర్థః. తదుక్తం 'విరుద్ధై రవిరుద్ధైర్వా భావై ర్విచ్ఛిద్యతే న యః స్వాత్మభావం నయత్యన్యాన్ స్థాయీవ లవణాకర' ఇతి,సారసాక్షీః కమలాక్షీః

స్త్రియ ఇత్యర్థః అహాసయత్ హాసన్తీః ప్రేరయత్-హేతుమతి ణిచ్-తాసాం హాసం జనయామాసేత్యర్థః - 69

గ॥ సోఽయం సకలాగమాగ్రలక్ష్యతయా హరిపరాభిధేయతయా పురా సుగ్రీవమైత్రీపాత్రతయా వనవాసరసికతయా చ రామసామ్యేఽపి స్వస్య చ్యుతాగ్రజతయా రిపూ నభిధావమానస్యాసహాయశూరతయా త మేన మచ్యుతాగ్రజ మాత్మనో నికృష్టం మన్వాన ఇవ నిశ్శంకం జిఘాంసు రుపససర్ప-

సోఽయమితి॥ సోఽయం ద్వివిదః సకలాగమాగ్రలక్ష్యతయా సకలానా మగమానాం వృక్షాణా మగ్రేషు శిఖరేషు లక్ష్యతయా దృశ్యత్వేన అన్యత్ర సకలైః ఆగమాగ్రై రుపనిషద్భిః లక్ష్యతయా లక్షణావృత్త్యా ప్రతిపాద్యతయా అనిర్దేశ్యత్వేన బ్రహ్మణి అభిధావృత్తే స్సంచారాసంభవాదితి భావః. హరిపదాభిధేయతయా హరిరితి పదస్య అభిధేయః అర్థః తస్య భావ స్తత్తా తయా హరిపదస్య అర్థభూతత్వేనేత్యర్థః-యద్వా హరిపదేన అభిధాతుం యోగ్యతయా హరిపదవాచ్యత్వేనేత్యర్థః-హరతి దురిత మితి వ్యుత్పత్త్యా దురితహరణక్రియాయాః ప్రవృత్తినిమిత్తభూతాయా అత్ర సత్త్వా దభిధాయా స్సంచారోఽస్త్యేవ - నచైవం పూర్వోక్త వ్యాఘాతః సగుణనిర్గుణభేదేన తదుపపత్తేః-హరిశబ్దః పరమాత్మానం కపిం చ బోధయతీతి భావః. పురా పూర్వం సుగ్రీవమైత్రీపాత్రతయా సుగ్రీవస్నేహభాజనత్వేన శ్రీరామస్య ద్వివిదస్య చ సుగ్రీవసుహృదేవేత్యర్థః. వనవాసరసికతయా కానననివాసలోలుపత్వేన చ కపీనాం స్వతః కాననసంచారోఽస్త్యేవ - రామస్య పితాజ్ఞయా దండకారణ్యసంచార ఇతి భావః. ఏవం చతుర్భి స్సమానధర్మైః స్వస్య రామసామ్యే సత్యపి శ్రీరామతౌల్యే సత్యపి స్వస్యేతి కాకాక్షిన్యాయేన ఉభయత్ర సంబధ్యతే-చ్యుతాగ్రజతయా చ్యుతః త్యక్తః అగ్రజః మైందాఖ్యః భ్రాతా యస్య తస్య భావ స్తత్తా తయా భ్రాతర మపహాయేత్యర్థః. రిపూ నభిధావమానస్య శత్రూ నభిగచ్ఛతః స్వస్య అసహాయశూరతయా నిస్సహాయశూరత్వేన హేతునా చ-యద్వా రిపూ నభిధావమానస్య స్వస్య చ్యుతాగ్రజతయా హేతుభూతయా అసహాయశూరతయా రిప్వభిధావనసమయే స్వస్యచ్యుతాగ్రజత్వేన అసహాయశూరత్వాదిత్యర్థః- అచ్యుతాగ్రజం అత్యక్తభ్రాతృకం అగ్రజేన సహైవ యుద్ధే ప్రవర్తమాన మిత్యర్థః- అచ్యుతస్య కృష్ణస్య అగ్రజమితి చ-తమేనం బల మాత్మనః- స్వాస్మా న్నికృష్ట మపకృష్టం మన్వానః - చింతయన్నివ అచ్యుతాగ్రజత్వేన రామస్యసహాయశూరత్వాదితి భావః. పరికరాలంకారః-ఇవేతి సంభావనాయాం-తత ఉత్ప్రేక్షాలంకారః- నిశ్శంకం నిస్సందేహం యథాతథా జిఘాంసుః- హన్తు మిచ్ఛు స్సన్ ఉపససర్ప సమీపం యయౌ బలస్యేతి భావః. 70

గ॥ రామోఽపి తమేనం వానరం పురా ప్రియానయనసాహాయ్యకారిణం సాంప్రతమపి ప్రియానయనానుకూలవ్యాపారత్వే నోపకారిణం వారుణీ మదా దజానాన ఇవ విధాయ వివిధ మాయోధనం శమనభవన మనయత్.

రామ ఇతి॥ రామోఽపి బలశ్చ పురా రామావతారే ప్రియానయనసాహాయ్య కారిణం ప్రియాయాః సీతాయాః ఆనయనే ఆహరణే విషయే సాహాయ్యం సహాయ కృత్యం కరోతీతి కారీ తం యద్యపి కృష్ణస్యైవ శ్రీరామావతారభాక్త్వం న తు బలస్య శేషావతారత్వా దస్య తథాపి రామో రామశ్చ రామశ్చ బౌద్ధః కలికి రేవ చేతి అవతారేష్వస్య పరిగణితత్వా న్నదోషః- సాంప్రత మధునా బలరామా వతారేఽపీత్యర్థః. ప్రియానయనానుకూలవ్యాపారత్వేన ప్రియానయనానాం ప్రేయసీ నయనానాం అనుకూలః అనుగుణః ప్రియ ఇత్యర్థః- వ్యాపారః నర్తనాది ర్యస్య తత్త్వేన ప్రియాయా ఆనయనానుకూలో వ్యాపారో యస్య తత్త్వేనేతి చ వ్యజ్యతే- కపేర్నర్తనాదివ్యాపారః ప్రేయసీనయనానాం పరమానన్దకరోఽభూదితి భావః. ఉపకారిణం కృతోపకారం తమేనం వానరం పూర్వోక్తం ద్వివిదం వారుణీమదాత్ మదిరాస్వాదజన్యమదాత్ - పఞ్చమీసమాసోఽయం - వారుణ్యాః యో మద స్తస్మాదితి అజానాన ఇతి అజానన్నివేత్యుత్ప్రేక్షా - వస్తుతో న తథా కిన్తు కృతాప కారత్వా ద్వానరస్యేతి భావః. వివిధం బహువిధ మాయోధనం యుద్ధం విధాయ కృత్వా శమనభవనం యమసదనం అనయత్ గమయామాస. 71

తతః॥ ద్వివిదహననా న్తరం-

శ్లో॥ సుయోధనాత్మజాం జాతు సాంబో జాంబవతీసుతః
ప్రసహ్య లక్ష్మణాం నామ జహారైక స్స్వయంవరే.

సుయోధనేతి॥ జాంబవతీసుతః జాంబవత్యాః కృష్ణమహిష్యాః సుతః పుత్రః సాంబః ఏకః అసహాయ స్సన్నేవ - జాతు కదాచిత్ సుయోధనాత్మజాం దుర్యోధన తనయాం లక్ష్మణాం నామేతి ప్రసిద్ధాం స్వయంవరే 'యత్ర కన్యా స్వాభీష్టం పతిం స్వయమేవ వృణోతి స స్వయంవర' ఇత్యుచ్యతే - తస్మిన్ మహోత్సవే ప్రసహ్య హఠాత్ జహార అపహృతవాన్. 72

గ॥ కౌరవా అపి తేన సుతాపహారిణా సంవర్ధితతాపా స్త మేనమనుజిఘృక్షవ స్సంతో గత్వాపి తత్ర సక్రోధాః కృపణా ఇవ మార్గణవ్యథితాః కథమపి విరథం తమేనం బద్ధ్వా స్వనగర మనయన్.

కౌరవా ఇతి॥ సుతాపహారిణా సుతాయాః లక్ష్మణాయా అపహారిణా అపహర్త్రా తేన సాంబేన సంవర్ధితతాపాః వృద్ధిం ప్రాపితసంతాపాః కౌరవాః దుర్యోధనాదయ శ్శతం తమేనం కన్యాపహారిణం సాంబ మను ఉద్దిశ్య జిఘృక్షవః గృహీతు మిచ్ఛవ స్సన్తో గత్వా అత్ర సుతాపహారిణా సుష్ఠుతాపహారిణా అపి తేన సంవర్ధితతాపాః

కౌరవాః తమేనం సాంబం అనుజిఘృక్షవః అనుగృహీతు మిచ్ఛన్త స్సన్తో గత్వా
పీతి విరోధప్రతీతిః — అతో విరోధాభాసాలంకారః. తత్ర సాంబే సక్రోధాః సకోపాః
భూత్వా కృపణాః లుబ్ధా ఇవ మార్గణవ్యథితా స్సన్తః బాణపీడితాః యాచక
పీడితా ఇతి చ— సాంబేన బాణై ర్హతా ఇత్యర్థః. కథమపి కృచ్ఛ్రేణ సాంబస్యాతిబల
వత్త్వాదితి భావః. విరథం నష్టరథం తమేనం సాంబం బద్ధ్వా ప్రగృహ్యైరితి శేషః—
స్వనగరం స్వపుర మనయన్ ప్రాపయామాసుః— 73

గ॥ అథ నారదవచనేన విదితోదంతా నమర్షప్రకర్షరూషితా నశేషా నపి
వార్ష్ణేయా నుపలాలయన్ బలదేవ స్స్వయమేవ హాస్తినాపుర ముప
సృత్య ప్రత్యుద్గతాన్ సుయోధనాదీ ననామయప్రశ్నపూర్వక మేవ
మవోచయత్—

అథేతి॥ అథ సాంబబంధప్రాప్త్యనన్తరం నారదవచనేన నారదస్య వాక్యేన విదితో
దన్తాన్ జ్ఞాతవృత్తాన్తాన్ నారదముఖా త్సాంబవృత్తాన్తం శ్రుత్వేత్యర్థః. అమర్షప్రకర్ష
రూషితాన్ కోపాతిశయదన్తురితాన్ అశేషాన్ సర్వానపి వార్ష్ణేయాన్ యాదవాన్
ఉపలాలయన్ అనునయన్ స్వస్య కౌరవపక్షపాతిత్వాదితి భావః. బలదేవః బలరామః
స్వయమేవ హాస్తినాపురం కౌరవనగర ముపసృత్య ప్రాప్య ప్రత్యుద్గతాన్ స్వాభి
ముఖ మాగతాన్ సుయోధనాదీన్ దుర్యోధనప్రముఖాన్ కౌరవాన్ అనామయ
ప్రశ్నపూర్వకం 'క్షత్రబంధు మనామయ'మితి న్యాయాదితి భావః. అనామయప్రశ్నః
భవ్యానుయోగః పూర్వః ప్రథమో యస్మిం స్తద్యథా తథా ఏవం వక్ష్యమాణ
రీత్యా అవోచత్ ఉవాచ.. 74

శ్లో॥ ఆజ్ఞాపయత్యనిశనమ్రనృపాలపాళీ
మౌళీనిలీనపదపంకజఉగ్రసేనః
నిర్భర్త్సనం హరిశిశో రబలావశస్య
కిం సార్వభౌమ పరివృద్ధమద క్షమం తే.

ఆజ్ఞాపయతీతి॥ అనిశం సదా నమ్రాణాం ప్రణతానాం నృపాలపాళీనాం రాజ
పఙ్క్తీనాం మౌళీషు మకుటేషు నిలీనం లగ్నం పదపంకజం పంకజమివ పద
మిత్యుపమితసమాసః. పాదారవింద మిత్యర్థః. యస్య స తథోక్తః యథా మౌళ్యాం
భూషణభూతం పద్మం నిలీయతే తద్వదితి భావః. ఉగ్రసేనః యదురాజః ఆజ్ఞాపయతి
యుష్మానిత శేషః. ఆజ్ఞప్తాన్ కరోతి మన్ముఖేనేతి భావః. కిమాజ్ఞాపయతీత్యత ఆహ—
హే సార్వభౌమ సర్వభూమేరీశ్వర అత ఏవ పరివృద్ధమద ప్రవృద్ధగర్వ తే అబలా
వశస్య స్త్రీవశస్య స్త్రీలౌల్యా దకృత్యే ప్రవృత్తస్యేత్యర్థః. హరిశిశోః కృష్ణపుత్రస్య
సాంబస్య నిర్భర్త్సనం తిరస్కరణం క్షమం యుక్తం కిమ్—న యుక్తమేవ శిశుచాపలం
సోఢవ్యమితి మధురోఽర్థః. పరివృద్ధమద సమృద్ధదాన హేసార్వభౌమ దిగ్గజ 'సార్వ

భౌమ స్సర్వపృథ్వీపాలకే దిగ్గజాన్తరే' ఇతి భాస్కరః. అబలానాం దుర్బలానా మవశస్య అజయస్య హరిశిశోః సింహశిశోః నిర్భర్త్సనం తేన క్షమం బాలస్యాపి సింహస్య కరికుంభపాటనచణత్వాత్ స్వశిశో ర్నిర్భర్త్సనం విదిత్వా స్వయమేవ తరుణ స్సింహః మదగజం విపాటయేదితివా భావః. 75

> గ॥ ఏత దాకర్ణ్య కర్ణపరుష మనతిక్రమణీయం హి శాసన మన్ధకవృష్ణినాయకస్య విశేషతో వర్షీయస ఇతి పరివాదజల్పితై స్సమ మమర్షజ్వలిత హృదయే ష్వపురస్కృతబలదేవేషు కురువీరేషు.

ఏతదితి॥ కర్ణపరుషం శ్రుతికఠోర మేతద్వచన మాకర్ణ్య శ్రుత్వా అంధకవృష్ణినాయకస్య అంధకానాం వృష్ణీనాం చ నాయకస్య ప్రభోః. తత్రాపి విశేషతోఽతిశయేన వర్షీయసః వృద్ధస్య అన్యత్ర అంధా ఏవాంధకాః కాణాః. జ్ఞానచక్షూరహితా ఇత్యర్థః. తే చ తే వృష్ణయో యాదవా స్తేషాం నాయకస్య విశేషతః వర్షీయసః అతిస్థవిరతయా జ్ఞానశైథిల్యా ద్యత్కించిత్ప్రలపత ఇత్యర్థః. ఇతి వ్యాజస్తుతిః. ఏవం విధస్య ఉగ్రసేనస్య శాసన మాజ్ఞా అనతిక్రమణీయం అతిరస్కరణీయం హి ఇత్యేవం పరివాదజల్పితైః ఉపాలంభభాషితై స్సమం సహేత్యర్థః. అమర్షజ్వలితహృదయేషు కోపోద్దీప్తమనస్సు అత ఏవ అపురస్కృతబలదేవేషు అనాదృతబలభద్రేషు కురువీరేషు కౌరవేషు ప్రతినివర్తమానేషు ప్రతియాతేషు సత్సు. 76

> శ్లో॥ గర్జన్నసౌ భువనభృ ద్గతధార్తరాష్ట్రాం
> ధాత్రీం విధాతు మయస చ్చపలాంతరంగః
> క్షోభా త్తదా హలధరస్య మహీ చకంపే
> తర్కాప్యపి హా నిరతివేలజలాశయానామ్.

గర్జన్నితి॥ భువనభృత్ లోకపాలకః అసౌ బలః చపలాన్తరంగః చంచలమనాః. అత ఏవ గర్జన్ నదన్ కోపాదితి భావః. ధాత్రీం భువం గతధార్తరాష్ట్రాం గతాః నష్టాః ధార్తరాష్ట్రాః ధృతరాష్ట్రపుత్రాః యస్యా స్తాం విధాతుం కర్తుమయసత్ యతతేస్మ. తదా తదానీం హలధరస్య బలస్య క్షోభాత్ మనః క్షోభాత్ కోపాటోపాదిత్యర్థః. మహీ భూః చకంపే కంపితవతీ. అతివేలజడాశయానాం అత్యన్తమూఢహృదయానాం కౌరవాదీనాం హానిః క్షయోఽపి తర్క్యా చిన్త్యా ఆసీదితి శేషః. వ్యంగ్యార్థస్తు. చపలాన్తరంగః చపలానాం విద్యుతా మన్తరంగః ప్రియః చపలా అన్తరంగే యస్య స ఇతి వా. అసౌ భువనభృత్ పయోధరః గర్జన్ ధాత్రీం గతధార్తరాష్ట్రాం నష్టహంసాం విధాతు మయసత్. తదా వర్షాకాలే హలధరస్య కృషీవలస్య క్షోభాత్ కర్షణరూపయత్నవిశేషాత్ మహీ చకంపే ఉచ్ఛూన ఇత్యర్థః. అతివేలానాం జడాశయానాం లడయో రభేదః. జలాశయానాం తటాకాదీనాం హానిః సేతుభంగః తర్క్యా ఆసీత్ అతివృష్టే రితిభావః. అత్ర బలభద్రనిష్ఠః క్రోధాఖ్యః స్థాయీభావో రౌద్రరసతా మాపద్యతే. 77

గ॥ సమనన్తరం త్రిపథగాపాథఃపథేన నిజభవనీభూతరసాతలప్రాపణాయేవ సలీలం లాఙ్గలాగ్రేణ హస్తినగర మున్మూలయన్త మపరమివ కాలాగ్నిరుద్రం బలభద్రం సుయోధనపురస్సరా స్ససంభ్రమ ముపసృత్య సలక్ష్మణం సాంబ ముపహారీకుర్వాణా నానావిధప్రస్తుతస్తుతయః కథమపి సంక్రాన్తశాన్తి మాతేనుః-

సమనన్తరమితి॥హలధరస్య కోపోదయానన్తర మిత్యర్థః. త్రిపథగాపాథఃపథేన గఙ్గాజలమార్గేణ 'ఋక్పూరబ్ధూః పథా'మితి సమాసాన్తోఽప్రత్యయః. నిజభవనీభూతస్య నిజస్య శేషావతారస్య స్వస్య భవనీభూతస్య గృహీభూతస్య రసాతలస్య పాతాళలోకస్య ప్రాపణాయేవ రసాతలం ప్రాపయితు మేవేత్యర్థః. ఉత్ప్రేక్షా-సలీలం సవిలాసం యథాతథా లాఙ్గలాగ్రేణ హలాగ్రేణ కరణేన హస్తినగరం హస్తినాపుర మున్మూలయన్తం ఉత్పాటయన్తం అత ఏవ అపర మన్యం కాలాగ్నిరుద్రం ప్రళయాగ్నిరుద్ర మివ స్థితం బలభద్రం ససంభ్రమం త్వరితం ఉపసృత్య ప్రాప్య శరణాగత్యేత్యర్థః. సుయోధనపురస్సరాః దుర్యోధనాదయః సలక్ష్మణం లక్ష్మణయా సహితం సాంబ ముపహారీకుర్వాణా స్సన్తః బలిత్వేన దదానాస్సన్తః నానావిధ ప్రస్తుతస్తుతయః నానావిధాః బహువిధాః ప్రస్తుతాః కృతాః స్తుతయో యై స్తే తథోక్తా శ్చ సన్తః తం బహుధాస్తుత్వేత్యర్థః. కథ మపి కృచ్ఛ్రేణ సంక్రాన్తశాన్తిం ప్రాప్తశాన్తిం శాన్త మిత్యర్థః. ఆతేనుః చక్రుఃబలభద్ర మిత్యేవ.

శ్లో॥ న కథన్ను విధౌ సలక్ష్మణే విధుపుత్రోఽపి తథా విధో భవేత్
కలుష స్సపురా తదాప్తితో విమలోఽభూదితి కిన్తు విస్మయః.

టీ॥ విధౌ విష్ణౌ సలక్ష్మణే లక్ష్మణయా మహిష్యా సహితే సతి విధుపుత్రః విష్ణుపుత్ర స్సాంబోఽపి తథావిధః సలక్ష్మణః కథం నభవేత్ భవేదేవ. లక్ష్మణాఖ్యభార్యాసహితత్వా త్సాంబస్యాపీత్యర్థః. అవశ్యం పితురాచారం పుత్ర స్సమనువర్తత ఇతి న్యాయాదితి భావః. విధౌ చన్ద్రే సలక్ష్మణే సకళఙ్కే సతి విధుపుత్ర శ్చన్ద్రపుత్రోఽపి తథావిధః సకళఙ్కః కథం నభవే దపి తు భవేదేవేతి చ అన్యార్థో వ్యజ్యతే. అముమేవ ధ్వన్యర్థ మాశ్రిత్య ఉత్తరార్థేన కవి ర్విస్మయం ప్రతిపాదయతి-కిన్తు పురా లక్ష్మణాఖ్యకన్యాలాభా త్పూర్వం కలుషః అస్వస్థః సః విధుపుత్ర స్సాంబః తదాప్తితః లక్ష్మణాయాః లాభాత్ విమలః స్వస్థచిత్తః అభూత్ ఇతి తు విస్మయః చిత్రమ్-పురా కళఙ్కా త్పూర్వం కలుషః ఆవిలః సః విధుపుత్ర శ్చన్ద్రసుతః తదాప్తితః కళఙ్కప్రాప్తితః హేతోః విమలః స్వచ్ఛః అభూత్ ఇతి తు విస్మయ ఇత్యన్యోఽర్థః. అత్ర పూర్వార్థే ప్రస్తుతాప్రస్తుతశ్లేషాలంకారః-నచ ధ్వనిరేవేతి వాచ్యమ్ - ఉత్తరార్థేన విస్మయం ప్రతిపాదయతా కవినా స్వత ఏవ వ్యఙ్గ్యస్య స్ఫుటీకృతత్వాత్ - తస్మా ద్గుణీభూతం స దిదం వ్యఙ్గ్యం శ్లేషాలంకారతాం భజతే-న చ ఉత్తరార్థేఽపి ధ్వనిరేవేతి వాచ్యం - ప్రకృతార్థే విస్మయాసంభవాత్-

తస్మాత్ ఉత్తరార్థే విరోధాభాసాలంకారః. కళంకప్రాప్తేః ప్రాగేవ కలుషః పశ్చాత్తు విమల ఇతి ప్రతీతస్య విరోధస్య విస్మయావహస్య లక్ష్మణాయాః ప్రాప్తేః ప్రాక్కలుషః పశ్చాత్తు విమల ఇతి పరిహారవర్ణనాత్ - కించ - సమవాయికారణగుణా రూపాదయ ఏవ కార్యే సంక్రామన్తి న తు ధర్మాదయ ఇతి సిద్ధాన్తాత్ చన్ద్రగత నీలశ్వేతోభయవర్ణసంక్రాన్త్యా చన్ద్రపుత్రోఽపి సాంబో భవేదేవ విష్ణుగతలక్ష్మణాఖ్యమహిషీవత్త్వ ధర్మస్తు సాంబే సంక్రమితు మన్యాయ్య ఇతి స్థితే తత్సిద్ధాన్త విరోధేన ప్రతిపాదనాత్ తత్రాపి వాచ్యార్థప్రతీతస్య విరోధస్య అప్రస్తుతార్థేన పరిహారా ద్విరోధాభాసాలంకారః ప్రతీయతే. 79

శ్లో॥ అథ మిత్రై రనుజ్ఞాతః పురీం ద్వారవతీం బలః
ససుత స్సస్నుషః ప్రాయా త్పరిపూర్ణమనోరథః.

అథేతి॥ అథ సలక్ష్మణసాంబప్రత్యర్పణానన్తరం మిత్రైః కౌరవైః రనుజ్ఞాతః అంగీకృతగమన ఇత్యర్థః. ససుతః స్వానుజకృష్ణసుతోఽపి సాంబ ఉపచారా త్స్వసుతః. సుతేన సాంబేన సహితః సస్నుషః స్నుషయా లక్ష్మణయా సహితః అత ఏవ పరిపూర్ణమనోరథః సంపూర్ణకామః బలః రామః ద్వారవతీం పురీం నగరం ప్రాయాత్ ప్రాప. 80

గ॥ అథ కదాచన నారద స్సకౌతుక మేక ఏవ కేశవః కథమివ భూయసీః ప్రేయసీ రేకకాలం రమయతీతి నిర్వర్ణయితుకామః కమనీయరూపాం ద్వారకా మాసాద్య తత్ర మూర్తమివ శిల్పకౌశలం విశ్వకర్మణో నవలక్షప్రాసాదమండితం పీతామృతమివ ప్రకటితసౌధరుచివిశేషం చంద్రమండలమివ సుధాధవళితం సేవితదివ్యౌషధమివ ముక్తామయం షోడశసహస్రాంతఃపురగర్భం యదునందనసదన మాసాద్య తత్ర చ కస్యాశ్చిదంతఃపురే దుర్వర్ణభిత్తిబహుళేఽపి మనోజ్ఞభిత్తిబహుళే క్వచన దివ్యభవనే ప్రియయా సహ పర్యంక మధిశయానం కల్పతరుమివ సువర్ణలోభనీయం వసంతమివ శ్రీవత్సానపాయినం కామధేనుమివ వృషానురక్తం భద్రానురాగిణం చ చింతామణిమివ భువనైకయోనిం సకలరుచివిషయం చ సిద్ధరసమివ రుక్మిపరిభవానుకూలం సుకృతసంచయమివ నరకధ్వంసినం విద్యుత్పుంజమివ ఘనాగమలభ్యం జ్వలనమివ సమిత్ప్రచండం సుధాకరమివ రౌహిణేయానురాగిణం సుకుమారభావా దసహ్యాకుశేషభావ మపహాయ విదర్భభువః పీతాంబరావృతకోమలోత్సంగ మాశ్రియతేవ కమలయుగళేన నిరవధికరుచిసంపాదనాయ ముహు ర్ముహుః కమలారాధితేన కమలాకరనిరతసేవ్యతయా అర్థసిద్ధకమలసేవ్యభావేన సారసప్రతిమల్లతయా లక్ష్మణాశయసంస్పర్శభాజా పునర్భవరుచిప్రకాశిత స్సకలజగన్మోహనేనాపి సంసారభేషజేన పద

యుగళేన లోభనీయం సకలోరుసేవ్యతయా ప్రకటితనిరుపమభావేన హరి
ప్రతీకభావలబ్ధప్రసిద్ధతయా హరిభీరుకవేతండశుండాదండ మగణయతా
చ సక్థియుగలేనోపశోభితం సర్గోపసంహారయో శ్చతుర్దశభువననిర్గమ
ద్వారేణేవ నాభీకుహరేణ శోభమానం తత్తదపదానసంజాతయశోమం
డలమాలాభిరివ ముక్తాహారై రాలింగితేన నీరసభద్రాశ్లిష్టేనాపి సరస
భద్రాలింగితేన శ్రీనికేతనేనాపి విశాలేన వక్షస్స్థలేన రోచమానం
నిరంతరపలాశాక్రాంతిఖేదాపనోదాయ పలాశశంకానాస్పదం సకలాగమ
శిరోమణిరితి సమాశ్రయతా కల్పతరుశాఖాయుగళేనేవ బాహుయుగ
ళేన విద్యోతమానం సకలోత్తరతయా పరిణయసమయ మిందిరాకరా
ధరీకరణ మసహమానేనేవ తత్క్షణమేవ తత్పీడనాభినివేశినా కరయుగళేన
విరాజమానం ద్విజరాజలంఘనజంఘాలేనానధరప్రభాశ్రితేనాతిరుచినా
మందస్మితేన స్పృహణీయం స్వస్య సదాదర్శపరిభావితయా సదా
దర్శాభిభూతం కుముదబంధురం తృణాయ మన్యమానేన వదనారవిందేన
లోభనీయం వస్తుతః కమలౌజ్జ్వల్యనిరంతరగ్రాహితయా సమారోపితకమ
లకాంతిస్తేయా దఖిలసుందరపురుషనయనయుగళమాత్రా దుత్కృష్టేన
నయనయుగళేన దీప్యమాన ముదాసితకర్ణతయా ప్రసిద్ధస్యాపి నిరవధిక
రుచిసంపాదన మవలోక్య సముపజాతానందేన సహజరుచిశాలినా నయ
నయుగళే నాలింగ్యమానకర్ణయుగళం బిభ్రాణం ప్రాచీనజన్మని విష్వ
గ్వ్యాప్తమానహిమకరకరపరిభవరోషేణ సాంప్రత మాననాత్మనావస్థితం
చంద్రమసం విష్వ గాక్రమతా కళంకేనేవ శ్మశ్రుమండలేన మండితం
సకలసుమనోవిలక్షణమధుహరవిరోధితాకృతా యశః ప్రమార్జనకామ
నయా తపోబలేన సకల సుమనోభిమతమధుహరముఖచుంబనానుకూలయా
చ పకకలికయేవ నాసికయా విరాజమాన మవచనీయవర్ణాశ్రయతయా
వచనీయవర్ణాశ్రయా ల్లలాటమాత్రా దుత్కృష్టేన ఫాలఫలకేన విల
సంతం భగవంతం ముకుందం సవిగ్రహమివ నిజతపఃఫల మద్రాక్షీత్-

అథేతి॥ అథ తతః కదాచన కదాచి త్సమయే ఏక ఏవ కేశవః కృష్ణః ఏకకాలం సమ
కాలం భూయసీః అమితాః ప్రేయసీః ప్రియాః రమయతి క్రీడయతి ఇత్యేత త్కౌతుక
మద్భుతం నిర్వర్ణయితుకామః ద్రష్టుమనాః సః నారదః - యద్వా ఇత్యేతత్ సకౌ
తుకం సకుతూహలం యథా తథా నిర్వర్ణయితుకామ ఇత్యన్వయః. కిమనీయరూపాం
సుందరాకృతిం ద్వారకాం పురీ మాసాద్య ప్రాప్య తత్ర పురి మూర్తం మూర్తిమత్
విశ్వకర్మణో దేవశిల్పినః శిల్పకౌశలం నిర్మాణచాతుర్యమివ స్థిత మిత్యుత్ప్రేక్షా.
నవలక్షప్రాసాదమణ్డితం నవలక్షసంఖ్యాకప్రాసాదాలంకృతం పీతామృతమివ పీత
మమృతం సుధా యేన తమివ దేవమివేత్యర్థః. ప్రకటితః ప్రకటీభూతః సాధుసుచి

విశేషః ప్రాసాదకాన్త్యతిశయో యస్య తత్ – అన్యత్ర ప్రకటితః పరేభ్యో నివేదితః సౌధః సుధాసంబంధి రుచివిశేషః స్వాదాతిశయో యేన తత్తథోక్తం–చంద్రమణ్డల మివ శీతాంశుబింబమివ సుధాఘనళితం సుధయా లేపనద్రవేణ (ఆంధ్రే సున్నం) అమృతేన చ ధవళితం సంజాతధవళవర్ణం– తారకాదిత్వాదితచ్– శ్వేతమిత్యర్థః. సేవితదివ్యౌషధం సేవితం పీతం దివ్యమౌషధం రసాయనం యేన తం– పురుష మివ ముక్తామయం మౌక్తికప్రచురం త్యక్తరోగం చ – షోడశసహస్రాంతఃపురగర్భం షోడశసహస్రాణి అన్తఃపురాణి శయనగృహాణి యస్మిం స్తత్ యదునందనస్య కృష్ణస్య సదనం సద్మ ఆసాద్య ప్రాప్య తత్ర చ సదనే కస్యాశ్చి న్నాయికాయాః అంతఃపురే అవరోధనే 'స్త్ర్యగారం భూభుజా మన్తఃపురం స్యా దవరోధన' మిత్య మరః. దుర్వర్ణభిత్తిబహుళేఽపి దుర్వర్ణం రజతం తద్వికారా భిత్తయో దుర్వర్ణ భిత్తయః శాకపార్థివాదిత్వా త్సమాసః తాభి ర్బహుళం వ్యాప్తం తస్మిన్ – అన్యత్ర దుష్టః వర్ణః యాసా న్తాః దుర్వర్ణాః భిత్తయః తాభి ర్బహుళే ఇతి– ఏవంభూతేఽపి మనోజ్ఞభిత్తిబహుళేమనోహరకుడ్యవ్యాప్తే 'భిత్తిః స్త్రీకుడ్యమేడూక' మిత్యమరః దుర్వర్ణ భిత్తీనాం మనోజ్ఞభిత్తిత్వం విరుద్ధమితి విరోధాభాసాలంకారః. క్వచన కస్మింశ్చి ద్దివ్య భవనే అవరోధనాన్తర్గృహే– యద్వా కస్యాశ్చి దన్తఃపురభూతే క్వచన దివ్యభవనే ఇత్యన్వయః. ప్రియయా కయా చిన్నాయికయా సహ సమం పర్యంకం శయ్యా మధి శయాన మధిష్ఠిత్య వర్తమానం భగవన్తం ముకుందం కృష్ణ మద్రాక్షీ దిత్యన్వయః. నారద ఇతి కర్తా ప్రాగేవోక్తః. ముకుందమేవ విశినష్టి– కల్పతరుమివ సురతరుమివ సుపర్ణలోభనీయం సుపర్ణేన గరుడేన లోభనీయ మాశాస్యం. సుపర్ణైః శోభనపత్రైః లోభనీయం సుందరమితి చ – వసంతమివ వసంతాఖ్యఋతుమివ ద్వైవ మివేత్యర్థః. శ్రీవత్సానపాయినం శ్రీవత్సః చిహ్నం శ్రియో లక్ష్మ్యాః వత్సః పుత్ర శ్శ్రీవత్సో మన్మథ శ్చ తేన సహ అపాయో విశ్లేషః నాస్త్యస్యేతి శ్రీవత్సాన పాయీ తం 'శ్రీవత్సో లాంఛనం మత' మిత్యమరః. కామధేనుం సురగవీమివ వృషానురక్తం వృషో ధర్మః ఇన్ద్రశ్చ తస్మి న్ననురక్తం భద్రానురాగిణం చ – భద్రా మహిషీ తస్యాం – భద్రో వృషభ స్తస్మిన్నితి చ– అనురాగవన్తం చిన్తామణిమివ భువనైకయోనిం భువనస్య జగతః ఏకయోని మాదికారణం 'యతో వా ఇమాని భూతానీ'తి శ్రుతేః. భువనం జలం ఏకా ముఖ్యా యోని రుత్పత్తిస్థానం యస్య తమితి చ– ఉదకా దుత్పన్న మిత్యర్థః. 'జీవనం భువనం వన' మిత్యమరః. సకలరుచివిషయం చ సకలానాం ప్రాణినా మపి రుచేః ప్రీతే ర్విషయం గోచరం పరప్రేమాస్పద మిత్యర్థః. పరమానన్దరూపత్వాదితి భావః. సమస్తకాన్తివిషయ మితి చ– సిద్ధరసం పారదమివ రుక్మిపరిభవానుకూలం రుక్మి రుక్మిణ్యాగ్రజః ధనిక శ్చ తస్య పరిభవః తిరస్కారః తత్రా నుకూలం ఇష్టం సాధనం చ–సిద్ధరసేన అధికధనం లబ్ధ్వా ధనికాన్ తిరస్కుర్వన్తి సిద్ధా ఇత్యర్థః. సుకృతసంచయమివ పుణ్యబృందమివ నరకధ్వంసినం నరకస్య భౌమస్యాసురస్య

దుర్గతేశ్చ ధ్వంసినం నాశకం విద్యుత్పుంజమివ తటిద్బృందమివ ఘనాగమలభ్యం ఘనై స్సాన్ద్రైః ఆగమైః వేదైః లభ్యం ప్రాప్యం వేదప్రతిపాదిత మిత్యర్థః. ఘనాగమః ప్రావృట్ తత్ర లభ్యం దృశ్యమితి చ- జ్వలన మగ్నిమివ సమిత్ప్రచండం సమితి యుద్ధే ప్రచండం వీరం సమిద్భిః కాష్ఠైః ప్రచండం వర్ధిత మితి చ. సుధాకరం చన్ద్రమివ రోహిణేయానురాగిణం రోహిణేయో బలః బుధశ్చ - తత్రానురాగవన్తం ఏకత్రాగ్రజత్వా దన్యత్ర పుత్రత్వాదితి భావః. అథ పాదాదికేశాన్తం వర్ణయతి. సుకుమారీభావాత్ సౌకుమార్యా ద్ధేతోః అసహ్యకుశేశయభావం అసహ్యం సోఢు మశక్యం అప్రియ మిత్యర్థః. కుశేశయభావం ఉదకశాయిత్వం "జీవనీయం కుశం విష" మిత్యభిధానాత్. దర్భశాయిత్వం చ తత్పురుషే కృతి బహుళమితి సప్తమ్యా అలుక్. అపహాయ త్యక్త్వా న హి సుకుమారం పద్మం దర్భశయనం సహతే ఇత్యేకో భావః. సుకుమారత్వేన అతిశ్లాఘ్యస్య మమ సర్వదా జలాధివాసః ప్రియో న భవతీత్యన్యో భావః. విదర్భభువః రుక్మిణ్యాః పీతాంబరావృతం పీతవస్త్రచ్ఛన్నం కోమలం మృదుల ముత్సంగం అంక మాశ్రియతా ప్రాప్తవతా అంకే సంస్థాప్య రుక్మిణ్యా సేవ్య మానేనేత్యర్థః- యథా సుకుమారో రాజాదిః స్వశరీరాపేక్షయా అతిమృదులాం సుమశయ్యా మాశ్రయతే తద్వ త్సుకుమారం కమలయుగళం కోమలం రుక్మిణ్యు త్సంగం ప్రియం మత్వా అశ్రయతీతి భావః. అన్యత్ర విదర్భభువః దర్భరహిత స్థానస్య పీతాంబరావృతః అత ఏవ కోమలః య ఉత్సంగః ఉపరిప్రదేశః త మాశ్రియతేత్యర్థః- దర్భశయనం త్యక్త్వా నిర్దర్భం తత్రాపి వస్త్రవేష్టనేన మృదూ కృతం స్థల మధిష్ఠితవతేతి భావః. కమలయుగళేన పద్మద్వయేనేవ స్థితేనేత్యుత్ప్రేక్షా. నిరవధికరుచిసంపాదనాయ అధికప్రీతిజననార్థం అతిశయకాన్తిసంపాదనార్థ మితి చ- ముహుర్ముహుః అతిశయేన కమలారాధితేన కమలయా లక్ష్మ్యా రుక్మిణ్యేత్యర్థః. కమలేనేతి చ- ఆరాధితేన పూజితేన భగవత్పాదకమలాపేక్షయా న్యూనం సత్ కమలం తాదృశాధికకాన్తిలాభార్థం భగవత్పాదారవిందం సేవతే ఇత్యేకో భావః. స్వస్మిన్ భగవతః ప్రీతి ర్యథాస్యా త్తదర్థం భగవత్పాదౌ సంవాహయతి రుక్మిణీత్యన్యో భావః. కమలాకరనిరతసేవ్యతయా కమలాకరః లక్ష్మీహస్తః సరశ్చ- తేన నిరత మవి రతం యథా తథా సేవ్యమ్ సేవనీయం తస్య భావ స్తత్తా తయా హేతునా అర్థసిద్ధకమలసేవ్యభావేన అర్థా త్సిద్ధః అర్థసిద్ధః కమలసేవ్యభావః పద్మ సేవ్యత్వం యస్య తేన సరస్సేవ్యత్వా త్తదవయవభూత కమల సేవ్యత్వమర్థసిద్ధ మితి భావః. సారసప్రతిమల్లతయా కమలప్రతిభటత్వేన సారసపక్షిప్రతిభట త్వేనేతిచ-తత్సాదృశ్యేనే త్యర్థః.లక్ష్మణాశయసంస్పర్శభాజా లక్ష్మణాయాఃమహిష్యాః సారసవనితాయాశ్చ శయసంస్పర్శః హస్తస్పర్శః ఆశయసంస్పర్శః మనస్సం పర్కశ్చ తం భజతీతి తద్భాక్ తేన కమలసదృశత్వా ల్లక్ష్మణయా పునః పున స్సాదరం స్పృశ్యమానే నేత్యేకోఽర్థః. సారసపక్షితుల్యత్వాత్ బలాకయా స్పృహ

ణీయే నేత్యన్వయార్థః. పునర్భవరుచిప్రకాశతః పునర్భవానాం నఖానాం రుచిః కాన్తిః తస్యాః ప్రకాశతః ప్రకర్షాద్ధేతోః పున ర్భూయః భవే సంసారే రుచేః ప్రీతేః ప్రకాశాత్ప్రదర్శనాదితి చ- సకలజగన్మోహనేన సర్వలోకమోహజనకేన-నఖకాన్తి ప్రకర్షం దృష్ట్వా సర్వే లోకా విస్మితవన్త ఇత్యేకోర్థః. జీవానాం సంసారే ప్రీత్యు త్పాదనేన తే మాయయా ముహ్యన్తీ త్యన్వయార్థః. ఏవంవిధేనాపి సంసారభేష జేన సంసారౌషధేన సంసారరూపరోగస్య ఔషధభూతేనేత్యర్థః. నిరవయవరూప కాలంకారః. పదయుగళేన చరణద్వంద్వేన లోభనీయం సుందరం. అత్ర పాదయుగ ళస్య కమలసాదృశ్యం బహుధా వర్ణితమప్ని నపునరుక్తిదోషావహం-భంగ్యన్తరాశ్రయ ణేన చారుతావహత్వాత్. సకలోరుసేవ్యతయా సకలైరురుభిర్మహద్భిః సేవ్యం సక లోరుసేవ్యం సకలైరూరుభిః సక్థిభిః సేవ్యమితి చ-తస్య భావ స్తత్తా తయా హేతునా ప్రకటితనిరుపమభావేన ప్రకటీభూతానుపమత్వేన భగవదూర్వో రనుపమత్వా దేవ సర్వే ప్యూరవోఽముం సేవన్తే యథా పురుషోత్తమం రాజానం తదితరే జనా ఇతి భావః. హరిప్రతీకభావలబ్ధప్రసిద్ధతయా హరిప్రతీకభావః కృష్ణావయవత్వం సింహప్రతికూలత్వం చ తేన లబ్ధా ప్రాప్తా ప్రసిద్ధిః ప్రఖ్యాతి రస్య తస్య భావ స్తత్తా తయా హేతునా హరిభీరుకవేతండశుండాదండం సింహోద్భీతస్య గజస్య దండతుల్యం కరం అగణయతా తిరస్కుర్వతా చ- హరిప్రతీకభూతత్వేన సింహప్రతిభట మహం క్వ సింహోద్భీతవేతండశుండాదండః క్వ ఇతి తత్రానాదరం కుర్వతేత్యర్థః- వస్తుతస్తు అప్రాకృతదివ్యమంగళవిగ్రహస్య హరే రవయవః క్వ ప్రాకృతస్య తత్రాప్యతిమూర్ఖస్య గజస్యావయవః క్వ ఇతి తయో ర్మహదన్తర మస్తీతి పరమార్థః- కావ్యలింగ మలంకారః- స చ శ్లేషోజ్జీవితః. సక్థియుగళేన ఊరుద్వయేన ఉపశోభితం అలంకృతం శోభమానమితి వా- సర్గోపసంహారయోః సృష్టిప్రళయయోః చతుర్దశభువనానాం పాతాళాదిసత్యలోకాన్తానాం చతుర్దశ లోకానాం నిర్గమద్వారేణేవ నిష్క్రమణద్వారేణేవ స్థితేనే త్యుత్ప్రేక్షా- నిర్గమ ఇత్యేత దుపలక్షణం ప్రవేశస్యాపి- భగవత శ్చతుర్దశభువనకుక్షిత్వేన జగత్సృష్టి లయకారణత్వేన చ సృష్టిసమయే భగవదుదరాన్తరా జ్జగతాం బహి ర్నిర్గమస్య ప్రళయసమయే భగవదుదరాన్త ర్జగతాం ప్రవేశస్య చ అనుకూలం ద్వారభూత మిత్యర్థః. నను కారణా త్కార్యం నిర్గమ్య పునః కారణమేవ ప్రవిశతి యథా మృదో ఘటం నిర్గమ్య పునర్మృద మేవోపైతి తద్వదితి స్వతస్సిద్ధత్వేనాస్య నేయ ముత్ప్రేక్షా కిన్తూపమైవ స్వతస్సిద్ధేవ భిన్నే నేత్యుపమాలక్షణవాక్యే స్వతస్సిద్ధే నేత్యనేన ఉత్ప్రేక్షావ్యావృత్తిరితి విద్యానాథేన కథితత్వాదితి చే ద్భవతు నామ- భగవతో వదనద్వారేణైవ లోకానాం నిర్గమ ప్రవేశోపలంభః- నతు నాభిద్వారేణేతి కృత్వా నాభేః నిర్గమప్రవేశద్వారత్వం నైవ స్వతస్సిద్ధం కిన్తు కవి నోత్ప్రేక్షితమేవేత్యుత్ప్రేక్షైవేయ మిత్యవివాదమ్.

నాభీకుహరేణ నాభిబిలేన శోభమానం తత్తదపదానసంజాతాభిః గోవర్ధనోద్ధరణాదిరూపతత్తదద్భుతకర్మభ్యః ప్రభూతాభిః యశోమణ్డలమాలాభిః కీర్తిమణ్డలస్రగ్భిరివ స్థితైః- ఉత్ప్రేక్షా- ముక్తాహారైః మౌక్తికస్రగ్భిః ఆలింగితేన అలంకృతేనేత్యర్థః. నీరసభద్రాశ్లిష్టేనాపి నీరసేన శుష్కేణ భద్రేణ చన్దనేన అశ్లిష్టేన లిప్తేనాపి లేపనసమయే సరసమపి సమనన్తరం శుష్క- మ్భవతి చన్దనమితి బోధ్యమ్. అత్ర నీరసయా అనురాగరహితయా భద్రయా మహిష్యా శ్లిష్టేన ఆలింగితేనాపీత్యర్థో వ్యజ్యతే. సరసభద్రాలింగితేన సరసయా సానురాగయా భద్రయా మహిష్యా ఆలింగితేన ఆశ్లిష్టేన విరోధాభాసాలంకారః. శ్రీనికేతనేనాపి కాన్త్యాశ్రయేణ లక్ష్మీగృహేణాపీతి చ - విశాలేన విస్తీర్ణేన విగతా శాలాగృహం యస్య తేనేతి చ - వక్షస్స్థలేన ఉరోదేశేన రోచమానం శోభమానం నిరన్తరపలాశాక్రాన్తిఖేదాపనోదాయ నిరన్తర మవిరతం యథాతథా యః పలాశాక్రాన్తిః పర్ణసంబంధః రక్షోభిరాక్రమణం చ - తస్మాద్యః ఖేదః దుఃఖః తస్య అపనోదాయ నివారణార్థమివేతి గమ్యోత్ప్రేక్షా. అయం భగవాన్ పలాశశంకానాస్పదం రాక్షసశంకాయా అవిషయః దానవాన్తకత్వాదితి భావః. సకలాగమశిరోమణిః సకలేషు ఆగమశిరస్సు వేదాన్తేషు మణిః రత్నభూతః వేదాన్తవేద్య ఇత్యర్థః. సకలానా మగమానాం వృక్షాణాం శిరోమణి రుత్తమ ఇతి చ - భవతీతి శేషః- ఇతి మత్వా గమ్యమానార్థకత్వా దప్రయోగః- సమాశ్రయతా స్వం భజతా కల్పతరుశాఖాయుగళేన కల్పవృక్షశాఖాద్వయేనేవ స్థితేన భక్తాభయప్రదానక్షమత్వవ్యంజనాయ కల్పతరుగ్రహణం కల్పతరుశాఖాయుగళం భగవన్తం ప్రాప్య పలాశాక్రాన్తిఖేదం జహౌ ఇతి ముఖ్యార్థః. బాహుయుగలేన భుజద్వయేన విద్యోతమానం భాసమానం సకలోత్తరతయా సర్వోత్కృష్టత్వేన సర్వాపేక్షయా ఊర్ధ్వభాగవర్తిత్వేనేతి చ- పరిణయసమయం వివాహసమయే- అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా- ఇందిరాకరాధరీకరణం ఇందిరాకరస్య రుక్మిణీహస్తస్యేతి కర్తరి షష్ఠీ అధరీకరణం అధఃకరణం రుక్మిణీకరకర్తృకం నిజాధఃకరణ మిత్యర్థః. కన్యాదానసమయే కన్యాహస్తస్య వరహస్తే స్థాపనాదితి భావః. అసహమానేనేవ అమర్షణేనేవ అధఃకరణస్యాసహనేనైవేత్యర్థః హేతూత్ప్రేక్షా- తత్క్షణమేవ తదైవ తత్పీడనాభినివేశినా పాణిపీడనేచ్ఛునా పాణిబాధనేచ్ఛునేతి చ- సాపరాధత్వాదితి భావః. వస్తుతస్తు నాయం వివాహో బ్రాహ్మ్యః కిన్తు రాక్షస ఏవ అత్ర తు న కన్యాదానం కిన్తు బలాత్కన్యాయా అపహరణమేవేతి నాత్ర కరస్య తద్దోషలేశ ఇతి బోధ్యం. కరయుగళేన హస్తద్వన్ద్వేన విరాజమానం ఏతేన లోకోత్తరేందిరాకరపరిభవమేవ యో న సహతే తస్య కరస్య పద్మపల్లవసాదృశ్యకళంకలేశావకాశో నేతి వ్యజ్యతే. ద్విజరాజానాం ప్రధానదన్తానాం లంఘనే అతిక్రమణే విషయే జంఘాలేన వేగవతా ప్రధానదన్తా నతిక్రమ్య బహిర్నిస్సృతేనేత్యర్థః. ద్విజరాజస్య చన్ద్రస్యేతి చ-చన్ద్రాతిశాయి నేత్యర్థః. అనధరప్రభాశ్రితేన అధరకాన్తిమనా

శ్రితేన ఉత్కృష్టకాన్త్యాశ్రయేణేతి చ-అతిశుచినా అతిశుభ్రేణ అతిపవిత్రేణ చ- మంద స్మితేన మందహాసేన స్పృహణీయం శ్లాఘ్యం ప్రకృతశ్లేషాలంకారః. ఉభయో రర్థయోః ప్రకృతత్వాత్ - స్వస్య నిజస్య సదాదర్శపరిభావితయా ప్రశస్తదర్పణాతి శాయితయా సర్వదా అమావాస్యాం తిరస్కుర్వాణత్వేనేతి చ- హేతునా సదా సర్వదా దర్శాభిభూతం అమావాస్యాయా మభిభూతం అప్రకాశం కుముదబంధుం చన్ద్రం తృణాయమన్యమానేన తృణప్రాయం మన్వానేన వదనారవిందేన ముఖకమ లేన లోభనీయం సుందరం గమ్యోత్ప్రేక్షేయం.అనయా చ ప్రతీపాలంకారోవ్యజ్యతే. వస్తుతః కమలౌజ్జ్వల్యం లక్ష్మీసౌందర్యం కమలకాన్తి శ్చ తస్య నిరన్తరగ్రాహితయా అనవరతగ్రహణేన హేతునా సమారోపితకమలకాన్తిస్తేయాత్ సమారోపితః కవిభి స్సమ్య గారోపితః కమలకాన్తిస్తేయఃపద్మశోభాపహరణం యస్మిం స్తస్మాత్ అఖిల సుందరపురుషాః స్మరవసంతజయంతాదయ స్సర్వే సుందరపురుషాః తేషాం నయనయుగళమాత్రాత్ నేత్రద్వన్ద్వాత్ మాత్రశబ్దోఽత్ర కార్త్స్న్యపరః ఉత్కృష్టేన అధికేన కమలౌజ్జ్వల్యహరణం స్మరాదినయనా నామవాస్తవ మారో పితత్వాత్ భగవన్నయనయో స్తు స్వాభావికం నిరన్తరకమలాసౌదర్య ద్రష్టృత్వేన కమలౌజ్జ్వల్యహరత్వాదిత్యర్థః. శ్లేషోజ్జీవితం సపరికరం కావ్యలింగం. నయనయుగళేన నేత్రద్వయేన దీప్యమానం భాసమానం ఉదాసితకర్ణతయా తిరస్కృతరాధేయతయా ప్రథితస్యాపి స్వసుహృద్భూతార్జునద్వారా కర్ణం తిరస్కృతవత ఇత్యర్థః. ఉపేక్షిత శ్రోత్రతయేతి చ- ప్రసిద్ధస్యాపి ప్రథితస్యాపి శ్రోత్రప్రీతి మకుర్వాణస్యేత్యర్థః- కృష్ణ స్యేతి శేషః. అర్థా త్సిద్ధ్యతీతి వా నిరవధికరుచిసంపాదనం నిరవధికాయాః అపరాయాః రుచేః కాన్తేః ప్రీతేశ్చ సంపాదనం ఉత్పాదనం అవలోక్య దృష్ట్వా ఉదాసితశ్రోత్ర స్యాపి భగవతః కాన్తిం సంపాదయతి సతి శ్రోత్రే తద్దృష్ట్వేత్యర్థః. కర్ణహీనో నశో భతే ఇతి భావః. అన్యత్ర రాధేయం ద్విషత్యపి కృష్ణే రాధేయస్య ప్రేమసంపత్తిం దృష్ట్వేత్యర్థః. సముపజాతానన్దేన ఉత్పన్నమోదేన అత ఏవ సహజరుచిశాలినా స్వాభావికకాన్తిమతా భ్రాతృస్నేహవతేతి చ-నేత్రశ్రోత్రయో రేకకాలజన్యత్వా ద్భ్రాతృత్వవ్యపదేశః. నయనయుగళేన ఆలింగ్యమానకర్ణయుగళం ఆశ్లిష్యమాణం శ్రోత్రద్వయం - నయనయోః కర్ణాన్తవిశ్రాన్తత్వాదితి భావః. మద్భ్రాతృభూత మిదం కర్ణయుగళం స్వస్మిన్ సాపేక్షస్యాపి కృష్ణస్య తదుపేక్షారూపం దోష మవిగణయ్య కాన్తిం జనయతీతి అహో మద్భ్రాతుః సౌజన్యమితి సానన్దం నేత్రద్వయీ శ్రోత్రద్వయ మాలింగతీత్యేకో భావః. అర్జునమిత్రత్వేన స్వద్వేషిణ్యపి కృష్ణే రాధేయస్య ప్రీతి రపారేతి కృష్ణోఽయం పరమాత్మైవ పరప్రేమాస్పదత్వా దిత్యనుమాయ స్వస్య తాదృశకృష్ణావయవత్వాలాభా న్నేత్రద్వయం సానన్దం సత్ స్వానన్ద మేకాన్తే కర్ణద్వయా యోపదేష్టు మివ కర్ణయుగళ మాలింగతీత్యన్యో భావో వ్యజ్యతే. యద్వా - యః స్వద్వేషిణోఽపి రాధేయస్య స్వవిషయకం ప్రేమ

సంపాదయతి స కృష్ణః పరమాత్మైవేత్యనుమాయేతి వా - అత్ర ఉదాసితకర్ణతయా ప్రసిద్ధస్యాపి నిరవధికరుచిసంపాదకం కర్ణయుగలి మాసీదితి వర్ణనేన విరోధో వ్యజ్యతే. స్వోపేక్షిణి స్వస్య ప్రీత్యుదయాసంభవాత్-తస్య చ తిరస్కృతరాధేయస్య భగవతః కాన్తిం జనయతి కర్ణయుగళమితి వర్ణనాత్పరిహారః- తేన విరోధాభాసాలంకారః- ఏవంవిధం కర్ణయుగళం బిభ్రాణం ధృతవన్తం ప్రాచీనజన్మని పూర్వజన్మని కళంకత్వావస్థాయా మిత్యర్థః. విష్వగభితో వేష్టమానానాం ఆవృణ్వాతాం హిమకరకరాణాం చంద్రకిరణానాం - కర్తరి షష్ఠీ - కర్త్రై రితి తృతీయా సమాసో వా-యః పరిభవః తిరస్కారః తస్మాద్యః రోషః కోపః తేన హేతునా కళంకస్య చన్ద్రమణ్డలమధ్యవర్తిత్వాదితి భావః. మధ్యవర్తినం కళంక మభితో వేష్టయిత్వా హిమకరకరా బాధన్తే ఇతి భావః. సాంప్రత మధునా ఆననాత్మనావస్థితం ముఖరూపేణ వర్తమానం చన్ద్రమసం చంద్రం విష్వగభితః ఆక్రమతా ఆవృణ్వాతా కళంకేనేవ స్థితేన ఇత్యుత్ప్రేక్షా- ఇదం ముఖం పూర్వజన్మని చన్ద్రీభూయ వర్తమానం సత్తదానీం కళంకాత్మనా వర్తమానం మాం పర్యవేష్టయదితి పూర్వజన్మవైరం స్మృత్వా రోషేణ ముఖ చంద్రం శ్మశ్రుమణ్డల మాచక్రామేత్యర్థః - శ్మశ్రుమణ్డలేన శ్మశ్రుసంఘేన మణ్డితం భూషితం అనేన చ కళంకకృతశోభాలోపశాలిన శ్చన్ద్రాత్ శ్మశ్రుమణ్డలకృత శోభాశాలీ ముఖచన్ద్రః శ్రేష్ఠ ఇతి వ్యజ్యతే. సకలమనోవిలక్షణాయా మధుహార విరోధితా భృంగవిరోధితా-'చర న్వానాం తే నవమఞ్జరీషు న షట్పదో గంధఫలీ మజిఘ్ర'దితి ప్రసిద్ధేః - తయా కృతం జాతం య దయశః అపకీర్తిః తస్య ప్రమార్జన కామనయా మార్జనవాంఛయా తపోబలేన తపస్సామర్థ్యేన సకలసుమనోభిమతస్యసర్వ పుష్పసమ్మతస్య మధుహారముఖచుంబనస్య భృంగకర్తృకముఖకరణకచుంబనస్య అను కూలయా భృంగాస్వాదనయోగ్యయేత్యర్థః-పక్షే తు సకలానాం సుమనసాం దేవా నా మభిమతః ప్రియః మధుహారః మధుసూదనః తస్య ముఖచుంబనం ముఖస్పర్శః - ముఖే వర్తనమితి యావత్ తదనుకూలయా తద్యోగ్యయా చంపకకలికయేవ స్థితయా చాంపేయకోరకవ త్థితయా నాసికయా నాసయా విరాజమానం విశేషేణ భాసమా నం చంపకపుష్పం మధుహారవిరోధిత్వజన్యస్యాపయశః పరిమార్ష్టుం తపః కృత్వా నాసికారూపేణావతీర్య మధుహారముఖచుంబనానుకూలం భూత్వా తదపయశో జహావితి నిర్గళితార్థః-అవచనీయవర్ణాశ్రయతయా అనింద్యశోభాశ్రయత్వేన హేతునా వచనీయవర్ణాశ్రయాత్ నింద్యశోభాశ్రయాత్ వచనీయానాం వక్తుం శక్యానాం వర్ణానాం కాదీనా మక్షరాణా మాశ్రయభూతాదితి చ లలాటఫాలాదిశబ్దప్రతి పాద్యా దిత్యర్థః. లలాటమాత్రాత్ సర్వేభ్యో లలాటేభ్యః ఉత్కృష్టేన ఉత్తమేన ఫాలఫలకేన ఫలకతుల్యేన ఫాలేన విలసన్తం భాసమానం - సపరికరం కావ్యలింగ మలంకారః. సవిగ్రహం సశరీరం నిజతపఃఫలం స్వతపఃఫలమివ స్థిత మిత్యుత్ప్రేక్షా-

శ్లో॥ సత్వరం హరి రుత్థాయ నివేశ్య స్వాసనే మునిమ్
ఆదాయ విధివ న్మూర్ధ్నా పాదోదక మదీధరత్.

సత్వరమితి॥ హరిః సత్వరం ద్రుత ముత్థాయ ఉత్థితో భూత్వా మునిం నారదం స్వాసనే స్వస్య విష్టరే యత్ర స్వయ ముపవిష్ట స్తత్రేత్యర్థః – యద్వా స్వశబ్దోఽత్ర స్వీయపరః స్వీయస్య భక్తాదేర్యదాసన న్తత్రేత్యర్థః. నివేశ్య ఉపవేశయిత్వా విధివత్ విధియుక్తం యథా తథా యథాశాస్త్ర మిత్యర్థః. పాదోదకం పాదజల మాదాయ గృహీత్వా మూర్ధ్నా శిరసా అదీధరత్ దధార యథావిధి తత్పాదం ప్రక్షాళ్య తదంబు మూర్ధ్నా దధారేత్యర్థః – 82

శ్లో॥ శాంతకామో భవానీదృక్సులభ స్సంయమీ కథమ్
తథాపి గృహసక్తి ర్నో గోత్రజైకతపఃఫలమ్.

శాంతేతి॥ శాంతకామః కామరహితః విరక్త ఇత్యర్థః. అత ఏవ సంయమీ చిత్తనిగ్రహవాన్ ఈదృ గేవంవిధః భవాన్ త్వం అస్మాకమితి శేషః. కథం కేన ప్రకారేణ సులభః సుప్రాపః భవతీతి శేషః – సకామ ఏవ ప్రభూ నుపసర్పతి న తు నిష్కామః నిస్పృహస్య తృణం జగదితి న్యాయాదితి భావః. తథాపి తవ దుర్లభత్వేఽపి నః అస్మాకం గృహసక్తిః గృహసంబంధః మద్గృహోద్దేశేన తవాగమనమిత్యర్థః. గోత్రజైకతపఃఫలం గోత్రజానాం వంశ్యానా మేకం ముఖ్యం తపసః ఫలం పరిపాకః. భవతీతి శేషః. నతు మమైకస్యైవేతి భావః. వ్యంగ్యార్థస్తు – శాంతకామః నాశితమన్మథః సంయమీ తపస్వీ శివ ఇత్యర్థః. భవానీదృక్సులభః భవాన్యాః పార్వత్యాః దృశోః నేత్రయోః సులభః సుప్రాపః కథం భవేత్–స్మరదాహాన న్తరం క్రోధేన శుశ్రూషమాణాం పార్వతీం పరిత్యజ్య దేశాన్తరే తపోఽర్థం గత శ్శివః కథం భవాన్యా స్సుదర్శ ఇత్యర్థః. యద్వా భవానీదృక్సులభః పార్వతీకటాక్షవశ్యః కథం భవేదిత్యర్థః. సతి మన్మథే తదధిష్ఠితకామినీకటాక్షపాతః పుమాంస మావర్జయేత్. మన్మథనాశే తు కథ న్తదావర్జన మితి భావః. తథాపి మన్మథదాహేఽపి గృహసక్తిః దారానురాగః శివస్యేతి శేషః–గోత్రజాయాః పర్వతసుతాయాః భవాన్యా ఏకస్యా ఏవ తపఃఫలం నో నభవతీతి కాకుః. భవత్యేవ–పార్వతీకృతతపోమహిమ్నైవ స్మరదాహకస్యాపి దారానురాగ ఇత్యర్థః– 83

గ॥ త దనుగృహీతవ్యోఽహం విధేయవిషయనియోగే నేత్యమృతాసార
సరసాం గిర ముదీరయంతం భగవంతం నారదః ప్రత్యవాదీత్–

తదితి॥ త త్తస్మాత్ విధేయవిషయనియోగేన విధేయవిషయే కర్తవ్యార్థే నియోగేన ఆజ్ఞాపనేన తద్ద్వారేత్యర్థః. అహ మనుగృహీతవ్యః దయనీయః ఇత్యేవ మమృతాసారసరసాం సుధాధారాసంపాతసమానరసాం గిరం వాచ ముదీరయ న్తం బ్రువాణం భగవ న్తం కృష్ణం నారదః ప్రత్యవాదీత్ ప్రత్యువాచ– 84

శ్లో॥ విధేయ మపరం నైవ పశ్యామ స్త్వాం వినా హరే
యత్సంప్రతి కృతార్థో౽హం జాతో లాభా త్తవాద్భుతాత్.

విధేయేతి॥ హేహరే భగవన్ త్వాం వినా అపరం అన్య ద్విధేయం విధాతుం యోగ్యం ఫలమిత్యర్థః. న పశ్యామః న జానీమః - త్వమేవ ఫలం నతు త్వద్ద్వారా సాధనీయం ఫలమన్య దస్తీత్యర్థః. తత్ర హేతు మాహ-యద్యస్మా ద్ధేతోః సంప్రతి అధునా అద్భుతా దతివిస్మయనీయా త్తవ లాభాత్ ప్రాప్తేః అహం కృతార్థః సఫలః జాతః అభవమ్. త్వద్వ్యతిరిక్తఫలస త్త్వే త్వల్లాభాదేవ మమ కృతార్థత్వం న యుజ్యత ఇత్యర్థః. యద్వా - హరే త్వాం వినా అపరం విధేయం వినయసంపన్నం న పశ్యామః 'విధేయో వినయగ్రాహీ' త్యమరః. యద్యస్మాత్ అద్భుతాత్ తవ ఏవంవిధవినయసంపన్నస్య తే లాభాత్ దర్శనాదేవ కృతార్థో లబ్ధధనః జాతః త్వదీయవినయేనైవ పరితుష్టో౽స్మి-నతు త్వత్తః కించిదపి ఫలం కాంక్షామీత్యర్థః. అథవా హరే త్వాం వినా అపరం విధేయం కృత్యం నైవ పశ్యామః 'శ్రోతవ్యో మంతవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య' ఇతి శ్రుతేః. త్వచ్ఛ్రవణాదికమేవ అస్మాకం కృత్యమితి భావః. తత్ర హేతు మాహ - యద్యస్మాత్ సంప్రతి అద్భుతా త్తవ లాభా దహం కృతార్థః కృతకృత్యో జాతః - శ్రవణాదిక్రియాఫలీభూతత్వల్లాభాత్ మామకా శ్శ్రవణాదిక్రియా స్సఫలా జాతా ఇత్యర్థః. త్వద్దర్శనా దన్య త్ఫలం న కిమ ప్యస్తీతి భావః. 85

గ॥ ఏవ మభిధాయ పున రన్యస్యా స్సదన మాసేదుషి తపస్విని.

ఏవమితి॥ ఏవ మభిధాయ ఉక్త్వా తపస్విని నారదే పున ర్భూయః అన్యస్యాః కృష్ణమహిష్యా స్సదన మన్తఃపుర మాసేదుషి ప్రాప్తవతి సతి. 86

శ్లో॥ అయి ప్రియే పద్మిని కీదృశో౽యం హరే స్తవాపి ప్రణయానుబంధః
నశ్య త్యమర్ష స్తవ పాదఘాతా దముం ప్రియానుగ్రహ మేష వేత్తి.

అయీతి॥ పద్మిని పద్మినీజాత్యుత్పన్నే అయి ప్రియే ప్రేయసి హరేః మమేత్యర్థః- తవాపి ఆవయో ర్ద్వయోః అయం ప్రణయానుబంధః పరస్పరం స్నేహానుబంధః కీదృశః విలక్షణ ఇత్యర్థః. వైలక్షణ్య మేవాహ - తవ తే పాదఘాతాత్ చరణతాడనాత్ అమర్షః కోపః నశ్యతి మయ్యన్యాసంగ మాశంక్య యో మాన స్త్వయా ధృత స్సతు మయి చరణేన ఆహతే సతి నశ్యతీత్యర్థః. యథా రాజాది స్సాపరాధం భృత్యం భృశం తాడయిత్వా కోపం జహాతి తద్వదితి భావః. యద్వా - అస్మత్కృతకబహువిధలాలనవశాదపి అప్రసన్నాయాం త్వయి విషయే యో మమామర్షః స తావకపాదఘాతా న్నశ్యతీత్యర్థః. తత్ర హేతు మాహ - ఏష కృష్ణః అముం త్వత్కృతపాదఘాతం ప్రియానుగ్రహం ప్రియాయా స్తవానుగ్రహం వేత్తి జానాతి ప్రియయానుగృహీతో౽స్మీతి మన్యతే ఇత్యర్థః. స్వపాదఘాతేన మా మనుగృహ్య ప్రసాదం భజే దేషేతి మత్వా పాదఘాతా దహ మమర్షం త్యజామీతి భావః.

వ్యంగ్యార్థస్తు-అయి ప్రియే పద్మిని నళిని హా రే సూర్యస్య తవ చ ప్రణయానుబంధః కీదృశః- యత్ పాదఘాతా ద్ధరేః కిరణఘాతా ద్ధేతోః తవ అమర్షః ముకులీభావ రూపః నశ్యతి-ఏష రవిః అముం పాదఘాతం ప్రియానుగ్రహం-ప్రియాయా ఇతి కర్మణి షష్ఠీ-నళిన్యా అనుగ్రహం వేత్తి మత్పాదఘాతః మత్ప్రియాయాః మహాననుగ్రహ ఇతి మన్యతే ఇత్యర్థః. ఏతేన రవిపాదఘాతా త్పద్మస్యేవ త్వత్పాదఘాతా న్మన్మనః పద్మస్య మహాన్ వికాసో భవతీతి శ్రీకృష్ణాశయో వ్యజ్యతే.- 87

శ్లో॥ ఏవ మాశ్వాసయన్ కాంతాం కేళీకలహకోపనామ్
అజానాన ఇవాపృచ్ఛ త్స్వాగతం నారదం హరిః.

ఏవమితి॥ ఏవంరీత్యా కేళీకలహకోపనాం క్రీడాకలహకుపితాం కాన్తాం ప్రియా మాశ్వాసయన్ అనునయన్ హరిః అజానాన ఇవ నారదాగమన మవిదన్నివ నతు వస్తుత ఇతి భావః. నారదం స్వాగతం కుశలం అపృచ్ఛత్ పప్రచ్ఛ- 88

గ॥ నారదస్తు తూష్ణీకః పున రన్యస్యా స్సదన మాసేదివాన్.

నారద ఇతి॥ నారదస్తు - తు శబ్దో వైలక్షణ్యద్యోతనార్థః. వైలక్షణ్య మేవాహ- తూష్ణీక ఇతి మౌనవాన్ భూత్వేతి శేషః- వదతః కృష్ణా న్నారదస్య వైలక్షణ్యం మౌనమేవేతి భావః. పున ర్భూయః అన్యస్యాః స్తృతీయాయా ఇత్యర్థః. శ్రీకృష్ణ ప్రేయస్యా ఇతి శేషః. సదనం గృహ మాసేదివాన్ ప్రాప. 89

గ॥ తత్ర చ వ్యా॥ తస్యా స్సదనే.

శ్లో॥ తాతాంబదుర్లభ మిదం ఫల మన్యబాలై
స్సంగోప్య దత్త మమృతప్రతిమం తవైవ
ధావ ద్ద్రుతం న పరిపశ్యతు బాలకోఽన్యో
ధానాః పున ర్గుడయుతా యది తే ప్రదేయాః.

తాతేతి॥ హేతాత హే అంబ ఇతి స్నేహాతిశయా త్పుత్రేషు జనకత్వజననీత్వారోపః. అన్యబాలై రితరశిశుభి ర్దుర్లభం దుష్ప్రాపం తత్ర హేతుమాహ - అమృతప్రతిమం సుధాతుల్యం తద్వ ద్రుచిర మిత్యర్థః. ఇదం ఫలం సంగోప్య రక్షయిత్వా తవైవ దత్తం వితీర్ణం మయేతి శేషః-త్వయి మమ అతిప్రీతత్వా దితి భావః- ద్రుతం శీఘ్రం ధావ గచ్ఛ-తత్ర హేతు మాహ-అన్య స్త్వదితరః బాలకః బాలః న పరిపశ్యతు న పశ్యతు - యద్యన్యః పశ్యేత్ తర్హి తస్య త్వత్ఫలే భాగో దేయ స్స్యా న్నహ్యేతత్ తుల్య మన్య త్ఫల మస్తీతి భావః. నను అన్యేషాం సుతానాం త్వం కిం దాస్యసీత్యత ఆహ - తే పునః త్వదన్యబాలాస్తు యాచేయు రితి శేషః-యది మాం కిమపి ప్రార్థ యేర న్నితి చేదిత్యర్థః. గుడయుతాః సగుడాః ధానాః పృథుకాః ప్రదేయాః దాతుం యోగ్యాః భవ న్తీతి శేషః. త్వదన్యేషాన్తు ధానా ఏవ తవైవేదం ఫల మిత్యర్థః. యద్వా అన్యో బాలకో మాం పశ్యతు నామ కిం తావతా మమ క్షతి రిత్యత ఆహ - యద ఫలసహితం త్వాం బాలకోఽన్యః పశ్యే చ్చే దిత్యర్థః. తే తవ తద్బాలాపహృతఫలస్యేతి

భావః. పున ర్భ్యాయః గుడయుతా ధానాః ప్రదేయాస్స్యుః – తాదృశఫలాన్తరా భావాదితి భావః. 90

శ్లో॥ లాలయంతం శిశూ నేవం వచనై ర్వంచనాపరైః
దృష్ట్వా హరి మథాన్యస్యా స్సదనం ముని రభ్యయాత్.

లాలయన్త మితి॥ఏవం వంచనాపరైః ప్రతారణార్థకైః వచనైః వాక్యైః శిశూ౯ బాలా౯ లాలయన్తం క్రీడయన్త మాశ్వాసయన్త మితి వా – హరిం దృష్ట్వా ముని ర్నారదః అథ అన్యస్యా స్సదనం గృహ మభ్యయాత్ యయౌ. 91

గ॥ ఏవం ప్రతినికేతనం విలక్షణవ్యాపారానుషంగిణ మదృష్టపూర్వ మివ స్వాగతకుశలానుయోగాదభి రభినందయంతం ముకుంద మంతిమాంతః పురప్రదేశే నారదః ప్రహస న్నవాదీత్.

ఏవమితి॥ ఏవం పూర్వోక్తరీత్యా ప్రతినికేతనం నికేతనం గృహం–నికేతనే నికేతనే ప్రతినికేతనం – వీప్సాయా మవ్యయీభావః – విలక్షణవ్యాపారానుషంగిణం భిన్న వ్యాపారాసక్తం అదృష్టపూర్వమివ అనవలోకితచర మివ ఆత్మానమితి శేషః. స్వాగతకుశలానుయోగాదభిః శోభన మాగతం స్వాగతం తస్య కుశలస్య క్షేమస్య చ అనుయోగః ప్రశ్నః స ఆది ర్యేషా న్తైః తథోక్తైః అభినన్దయన్తం ఆనందయంతం ముకుందం ఉద్దిశ్యేతి శేషః. అంతిమాన్తఃపురప్రదేశే అంతిమాయాః చరమాయాః అన్తఃపుర భాగే షోడశసహస్రతమే ఽన్తఃపురే ఇత్యర్థః. ప్రహస౯ స్మయమానస్స౯ నారదః అవాదీత్ జగాద. 92

శ్లో॥ విశ్వేంద్రజాలై ర్జనమోహన న్న తవాద్భుతం కింతు విశేష ఏషః
మాయాభిధానం తు యదత్ర పింఛం తదర్ధచంద్రావిషయం ప్రతీమః.

విశ్వేతి॥ తవ పరమేశ్వరస్యేత్యర్థః– విశ్వేన్ద్రజాలైః– విశ్వాని జాగ్రదాదిప్రపఞ్చాః– ఇంద్రజాలాసీన తైః విప్రవినోదకృతగంధర్వనగరాదిక మింద్రజాల మిత్యుచ్యతే. జనమోహనం జనానాం మోహజననం నాద్భుతం న చిత్రం – ఐంద్రజాలికవ త్తవేదం స్వాభావిక మేవేత్యర్థః – కిన్తు ఏష విశేషః ఇదం వక్ష్యమాణం చిత్ర మిత్యర్థః – కిన్తదిత్యత ఆహ – అత్ర విశ్వేంద్రజాలనిర్మాణవిషయే మాయాభి ధానం మాయాఖ్యం యత్తవ పింఛం బర్హ మస్తి తత్పింఛం అర్ధచంద్రా విషయం అర్ధచంద్రో గళహస్తః – తస్యావిషయః అనివార్యమితియావత్. అర్ధచంద్రాకారరేఖానాస్పదమితి చ ప్రతీమః జానీమః – పింఛస్యార్ధచన్ద్రాకార రేఖానాస్పదత్వం విచిత్ర మిత్యర్థః. యథా రాజాదినా గళహస్తప్రయోగేన భృత్యాది ర్నిష్కాస్యతే తథా తవ మాయా త్వాం బుధే యేన కేనాపి నిష్కాసయితుం న శక్యతే ఇతి పరమార్థః– అత్ర అర్ధచంద్రవిషయా త్పింఛాత్ తదవిషయభూతాయా మాయాయా వ్యతిరేకస్య ఫలితత్వా ద్వ్యతిరేకాలంకారః– అత్ర అర్ధం చంద్రో యస్య సః అర్ధచన్ద్రశ్శివః– తస్య అవిషయ మితి వ్యజ్యతే–

శివకేశవయోః పరమాత్మత్వావిశేషేఽపి మోహిన్యాదిరూపయా విష్ణుమాయయా
శివోఽప్యముహ్యతేతి విష్ణుమాయాయా శ్శివవిషయత్వే సిద్ధే తదవిషయత్వకథన
మద్భుతమితి భావః. ఏతేన శ్రీకృష్ణమాయయా శివోఽపి మోహితః.–కోఽహమితి
నారదస్య పశ్చాత్తాపో వ్యజ్యతే. 93

శ్లో॥ నారదః ప్రణిగద్యైవం ముకుందేనానుమోదితః
ప్రియయా విస్మిత స్తస్య యోగమాయానుభావతః.

నారద ఇతి॥ నారదః ఏవం ప్రణిగద్య ఉక్త్వా ముకుందేన అనుమోదితః అను
జ్ఞాతస్సన్ తస్య కృష్ణస్య యోగమాయానుభావతః– కాయవ్యూహరూపయోగ
మాయాప్రభావా ద్విస్మితః విస్మయం ప్రాప్తస్సన్ ప్రియయా జగామ. 94

గ॥ అథ కదాచన నారదవచనా దజాతశత్రు మియక్షమాణ ముపలభ్య
మధుసూదన స్సావరోధవధూజనః కతిపయై రహోభి రింద్రప్రస్థ ముపస్థిత
స్సకౌతుకః ప్రాతిష్ఠత.

అథేతి॥ తతః కదాచన నారదవచనాత్ నారదవాక్యాత్ అజాతశత్రుం యుధిష్ఠిరం
ఇయక్షమాణం యష్టు మిచ్ఛుం ఉపలభ్య విదిత్వా మధుసూదనః– మధునామక
రక్షోహన్తా కృష్ణః సావరోధవధూజనః అన్తఃపురస్త్రీజనసహితస్సన్ కతిపయైః
కతిచిద్భిః– అహోభి ర్దినైః ఇంద్రప్రస్థం యుధిష్ఠిరరాజధానీం ఉపస్థితః ప్రాప్తో
భూత్వా సకౌతుకః సకుతూహలః ప్రాతిష్ఠత అవర్తత – ఇన్ద్రప్రస్థపురే ఇత్యర్థః.
యద్వా–మధుసూదన స్సావరోధవధూజనః సకౌతుకశ్చ సన్ ఇంద్రప్రస్థం ప్రాతిష్ఠత
ప్రతస్థే – ఇంద్రప్రస్థం ప్రియయావిత్యర్థః. కతిపయై రహోభి రుపస్థితః ఇంద్రప్రస
మిత్యేవ – ప్రాప్తశ్చ బభూవేతి శేషః. 95

గ॥ పాండవా అపి సహమహిషీభి రుపస్థానీయం ప్రాణమివ షష్ఠ మాత్మీయ
మక్షయ్యమివ కులధన మంగదేవతాసహితా మివ చికీర్షితయాగ
ప్రధానదేవతామణిమాద్యష్టవిభూతిపరివృతమివ ధనదం పృథివ్యా
ద్యష్టమూర్తివేష్టితమివ శశిశేఖరం లోకపాలమాత్రాష్టకవలయితమివ
రాజన్యతేజఃపుంజ మష్టమహాసిద్ధిపరివృతామివ సిద్ధమంత్రాధిదేవతాం
పద్మాద్యష్టవిధసౌందర్యనిధిసహితం నవమమివ ముకుందాభిధలావణ్యా
నిధిం నవరత్నమాలామధ్యగత మివేంద్రనీలనాయకమణిం మాధవం
ప్రత్యుద్గమ్య పరిరంభకుశలానుయోగాదభి రభివంద్యచ తేన సహ స్వభ
వన మభజన్–

పాండవా ఇతి॥ పాండవాః ధర్మరాజాదయ శ్చ మహిషీభి రష్టాభి ర్భార్యాభి స్సహ
ఉపస్థానీయం ఉపాగతం షష్ఠం స్వపంచప్రాణాతిరిక్తం ఆత్మీయం స్వీయం ప్రాణమివ
స్థితం తద్వ త్ప్రేమాస్పదమిత్యర్థః– ఉత్ప్రేక్షా–అక్షయ్యం శాశ్వతం కులధనం వంశ
పరంపరాగతం ధనమివ స్థితం కులదేవతాత్వాదితి భావః. ఆత్మీయమితి పదం

కాకాక్షిన్యాయేనాత్రాప్యన్వేతవ్యమ్. ఉక్తంచ ప్రాగేవ "తనూజానాం పాండోః కిమపి కులదైవ" మిత్యత్రైవ. అంగదేవసహితాం అప్రధానదేవతాభి ర్యుక్తాం చికీర్షితస్య కర్తు మిచ్ఛావిషయీభూతస్య యాగస్య రాజసూయస్య ప్రధానదేవతామివ ఉద్దిశ్య దైవమివ స్థితం ఉత్ప్రేక్షేయం వస్తుత స్సతీ భావే పర్యవస్యతి- భగవతః పరమేశ్వరత్వేన తన్మహిషీణాం లక్ష్మ్యాదిత్వేనచ తథాత్వాత్ అణిమాద్యష్టవిభూతిభిః 'అణిమా మహిమాచైవ గరిమా లఘిమా తథా ప్రాప్తిః ప్రాకామ్య మీశిత్వం వశిత్వం చాష్ట భూతయ' ఇతి అణిమాద్యష్టైశ్వర్యైః పరివృతం పరీతం ధనదం కుబేరమివ పృథివ్యాదిభి రష్టమూర్తిభిః పృథివ్యాదయః పఞ్చ సూర్యచంద్రౌ యజమానశ్చేత్యష్టాభి ర్మూర్తిభి రిత్యర్థః. పరివేష్టితం వ్యాప్తం శశిశేఖరం చన్ద్రమివ లోకపాలానాం ఇంద్రాదీనా మష్టదిక్పాలానాం మాత్రాష్టకేన అష్టాభి ర్మాత్రాభిః వలయితం వ్యాప్తం రాజన్యతేజఃపుంజమివ రాజన్యానాం క్షత్రియకుమారాణాం తేజసాంపుంజ స్సంఘ స్తమివ 'అష్టాభి ర్లోకపాలానాం మాత్రాభిర్నిర్మితో నృప' ఇతి స్మరణాత్. లోకపాలాంశజన్యానాం రాజన్యానాం సంబధి యత్తేజః తదేవ పుంజీభూయ కృష్ణాత్మనా వర్తతే ఇతి భావః. అష్టమహాసిద్ధిపరివృతాం అష్టౌ మహాసిద్ధయో యోగజన్యాఃతత్పరివృతాం సిద్ధమంత్రాధిదేవతామివ సిద్ధానాం మంత్రస్య అధిష్ఠానదేవతామివ స్థితం నవమం ముకుందాభిధలావణ్యనిధిమివ ముకుందనామకసౌవర్ణనిధిమివ పద్మాద్యష్టవిధసౌందర్యనిధిసహితం పద్మా రుక్మిణీ ఆద ర్యేషాం తైః పద్మాదిభిః అష్టవిధైః సౌందర్యనిధిభిః సౌందర్యశేవధిభిః సౌందర్యాలయరుక్మిణ్యాద్యష్టమహిషీభి రిత్యర్థః. సహితం పద్మప్రముఖాష్టవిధస్వర్ణనిధిసహితం చ- యద్వా పద్మాష్టవిధసౌందర్యనిధిసహితం నవమమివ ముకుందాభిధలావణ్యనిధిం ముకుందనామకఛాయానిధిం ముకుందనామకస్వర్ణనిధిం చ - పద్మప్రముఖా ముకుందాన్తా యథా నవసువర్ణనిధయః తథా రుక్మిణ్యాదయః ముకుందాన్తా నవ సౌందర్యనిధయ ఇత్యర్థః. నవరత్నమాలాయాః నవభిః రత్నైః కృతాయాః మాలాయాః మధ్యగతం మధ్యదేశస్థం ఇంద్రనీలనాయకమణిమివ ఇంద్రనీలాఖ్యనాయకరత్నమివ స్థితం మధ్యే ఇంద్రనీలమణిః ఇత స్తతః పద్మరాగవజ్రవైడూర్యాదయోఽష్టౌ మణయః హారే యథా భాన్తి తద్వత్ మధ్యే కృష్ణః ఇత స్తతో రుక్మిణ్యాదయోఽష్టభార్యా ఇత్యర్థః. మాధవః కృష్ణః ప్రత్యుద్గమ్య అభిముఖ మాగత్య పరిరంభః ఆలింగనం కుశలానుయోగః కుశలప్రశ్నః తౌ ఆదీ యేషాం తైః అభినంద్య శ్లాఘయిత్వా చ తేన కృష్ణేన సహ స్వభవనం నిజగృహ
మభజత్ ప్రభుః- 96

శ్లో॥ పృథా సదారభ్రాత్రీయసమాగమనహర్షితా
యథార్హ ముపచారై స్తం గేహే సుఖ మవాసయత్.

పృథేతి॥ పృథా కుంతీ సదారభ్రాత్రీయస్య సభార్యస్య భ్రాతృపుత్రస్య కృష్ణస్యేత్యర్థః. సమాగమనేన ఆగత్యా హర్షితా సంజాతహర్షా సతీ యథార్హం యథాయోగ్య

ముపచారై రాశీర్వాదాదిభిః ఉపలక్షితేతి శేషః. తం భగవన్తం గేహే గృహే సుఖం
యథా తథా అవాసయత్ స్థాపయామాస. 97

శ్లో॥ ఆవసన్ సంసదం జాతు మయమాయావినిర్మితామ్
యుధిష్ఠిరః ప్రార్థయత ప్రశ్రయావనతో హరిమ్.

ఆవసన్నితి॥ జాతు కదాచిత్ మయమాయావినిర్మితాం మయస్య శిల్పినో మాయయా వినిర్మితాం కృతాం సంసదం సభా మావసన్ అధిష్ఠితః యుధిష్ఠిరః ధర్మరాజః 'గవి యుధిభ్యాం స్థిర' ఇతిషత్వమ్. ప్రశ్రయావనతః ప్రశ్రయేణ వినయేన అవనతః నమ్రస్సన్ హరిం కృష్ణం ప్రార్థయత అయాచత. 98

శ్లో॥ రాజసూయేన యక్ష్యే త్వాం క్రతురాజేన మాధవ
అనుజానీహి మా మర్హో యది స్యా మస్య కర్మణః.

రాజసూయేనేతి॥ హేమాధవ క్రతురాజేన క్రతూత్తమేన రాజసూయేన రాజసూయాభిధక్రతురాజేనేత్యర్థః. త్వాం పరమాత్మానం త్వామిత్యర్థః. యక్ష్యే పూజయిష్యామి– యజతేః లృట్. త్వత్ప్రీత్యర్థం రాజసూయం కర్తు మిచ్ఛామీత్యర్థః. అస్య కర్మణః రాజసూయాఖ్యకృతేః అర్హః యోగ్యః స్యాం యది అస్మి చేదిత్యర్థః. మామనుజానీహి అనుజ్ఞాతం కురు – తద్యాగే మమా నుజ్ఞాం దిశేత్యర్థః. 99

గ॥ ఏవం వాదిన మజాతశత్రుం భగవా నవాదీత్.

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తవిధయా వాదినం బ్రువాణం అజాతశత్రుం అనుత్పన్నకామాద్యన్తశ్శత్రుకమ్ యుధిష్ఠిర మిత్యర్థః. ప్రతి భగవాన్ కృష్ణః అవాదీ దువాచ.

అవ॥ వచనప్రకారమేవ వర్ణయతి.

శ్లో॥ వీర స్త్వ మస్య హి బుధః పద ముచ్చమేవ
ప్రాప్తస్థిరో భవసి సోమరసస్య పాత్రమ్
షండశ్చలోనియతనీచపదాధివాసో
దుష్టగ్రహాక్రమఖలో న భవాదృశోఽన్యః.

వీర ఇతి॥ ఉచ్చ ముత్కృష్టం పదం స్థానం ప్రాప్తః– సార్వభౌమ ఇత్యర్థః. వీరః పరాక్రమశాలీ బుధో విద్వాన్ అనేన విశేషణత్రయేణ అర్థీ సమర్థో విద్వా నిత్యేవం రూప మధికారత్రయం క్రమేణోక్తం భవతి స్థిరః అచపలః– అనేన అతూర్ణం శ్రవయే త్పతిమితి శ్రుత్యుక్తం త్వరారాహిత్య ముక్తం భవతి. ఈదృశ స్త్వమేవాస్య సోమరసస్య రాజసూయయాగసంస్కృతసోమం తాదృశసోమలతాద్రవస్యేత్యర్థః. – పాత్రంభాజనమర్హః ఇతి యావత్–భవసి హి భవస్యేవ. 'హి హేతావవధారణే' ఇత్యమరః. షండః అసమర్థః–'షండ షండే వర్షధరే గోపతౌ వంధ్యపూరుషే' ఇతిభాస్కరః. చలః అవిమృశ్యకారీ నియతనీచపదాధివాసః నియతః నిత్యః నీచపదాభివాసః అల్పస్థానవృత్తిః యస్య సః సార్వభౌమ ఇత్యర్థః దుష్టగ్రహాక్రమఖలః దుష్టః గ్రహః అభినివేశో యేషాన్తే దుష్టగ్రహాః దుర్బుద్ధయ శ్శకున్యాదయః తై రాక్రమణేన హేతునా ఖలః

దుర్జనః దుర్జనసాన్నిధ్యాత్ప్రాప్తదుర్వినయ ఇత్యర్థః. అన్యః త్వద్భిన్నో దుర్యోధనాది రిత్యర్థః–భవాదృశః త్వాదృశః త్వమివ సోమరసస్య పాత్రమిత్యర్థః–న నభవతి త్వమేవ రాజసూయే అధికారీ నతు దుర్యోధనాదయ ఇతి పరమార్థః–అత్ర యుధిష్ఠిరస్య సోమరసపాత్రత్వే అన్యస్య తదపాత్రత్వే చ హేతుభూతత్వేన సాభిప్రాయ విశేషణవిన్యాసా త్పరికరాలంకారః. అనేకపదార్థహేతుకం కావ్యలింగం వా–వ్యంగ్యార్థస్తు–వీరః క్లైబ్యరహిత ఇత్యర్థః–ఉచ్చం పద ముచ్చస్థానం ఉచ్చరాశిం చ ప్రాప్తః స్థిరః భ్రమణరహితః బుధః విద్వాన్ త్వమేవ సోమరసస్య చన్ద్రానురాగస్య పాత్రం భవసి–యద్వా సోమరసస్య పాత్రం బుధ స్త్వం హి భవసి– చన్ద్రప్రేమాస్పదత్వేన లోకై ర్వ్యవహ్రియమాణో బుధ స్త్వమేవ భవసీత్యర్థః–కుత ఇత్యాహ వీర ఇత్యాది విశేషణత్రయం– యత స్త్వం వీరత్వాదిగుణత్రయవిశిష్టః తత స్త్వమేవ చన్ద్రస్య ప్రేమాస్పదభూతో బుధ ఇత్యర్థః–మండః క్లీబః బుధసూర్యసుతౌ నపుంసకాఖ్యావితి వరాహమిహిరోక్తేః. చలః పరిభ్రమణశీలః నియతనీచపదాధివాసః నిత్యనీచరాశ్యాశ్రయణః వర్షే వర్షే నీచరాశిం మీనం భుంజాన ఇత్యర్థః–దుష్టగ్రహాక్రమః పాపగ్రహయోగః తేన ఖలః పాపః బుధః పాపయుతః పాప ఇతి వచనాత్–అన్యో బుధః రౌహిణేయః భవాదృశః చంద్రానురాగపాత్ర మిత్యర్థః–న నభవతి ను భవాదృశ ఇతి పాఠేతు భవాదృశోను భవాదృశః కిమిత్యర్థః–కూటస్థ శ్చన్ద్రః వీరత్వాదిగుణవిశిష్టత్వేన స్వవంశభూషణే త్వయ్యేవానురజ్యతే నతు క్లైబ్యాదిదోషవిశిష్టే సాక్షా త్పుత్రేఽపి బుధే ఇతి తాత్పర్యార్థః. అత్ర యుధిష్ఠిరస్య బుధవ్యతిరేకోక్తేః వ్యతిరేకాలంకారో వ్యంగ్యః–బుధో నైవ బుధః కిన్తు త్వమేవ బుధ ఇతి వచనాత్–సాపహ్నవో రూపకాలంకారః– 100

శ్లో॥ జగత్కబళయత్యుచ్చై ర్భవత్సహజతేజసి
కల్యాణ మమితం యత్స్యా త్తత్పశ్యా మీష్టసాధనమ్.

జగదితి॥ భవత్సహజతేజసి భవత స్తవ సహజానాం సోదరాణాం భీమాదీనాం తేజసి ప్రతాపే ఉచ్చై రతిశయేన జగత్ ప్రపఞ్చం కబళయతి ఆక్రమతి సతి అమిత మధికం యత్కల్యాణం సువర్ణం స్యాత్ తత్సువర్ణం–ఇష్టసాధనం యాగస్య సాధనం పశ్యామి తర్కయామీతి ధనమూలత్వా ద్యాగస్యేతి భావః – వ్యంగ్యార్థస్తు–భవత్సహజతేజసి తవ స్వరూపభూతప్రకాశే జగత్ కబళయతి స్వాన్తర్గతత్వేన భావయతి సతీత్యర్థః–స్వప్నే స్వాన్తర్గతం విశ్వంయథా పృథగివేక్ష్యతే తథైవ జాగ్రత్సమయే ప్రపఞ్చోఽయం వివిచ్యతామితి వచనాత్. యద్వా – జగత్కబళనం నామ జగతో బ్రహ్మాత్మకత్వానుసంధానపూర్వకమిథ్యాత్వానుసన్ధానమేవ – అమితం యత్కల్యాణంఅప్రతిబద్ధాపరోక్షజ్ఞానం 'న హి కల్యాణకృ త్కశ్చి ద్దుర్గతిం తాత గచ్ఛతీ'తి గీతావచనే కల్యాణశబ్దస్య జ్ఞానార్థకత్వం శంకరభాష్యే వర్ణితం – స్యా ద్భవేత్.

తద్బ్రహ్మ పరోక్షానుభవః ఇష్టస్య అభీష్టస్య మోక్షస్య సాధనం పశ్యామి ఆలోచ యామి-జ్ఞానమేవ మోక్షసాధన మిత్యర్థః- 101

గ॥ యుధిష్ఠిరోఽపి చతుర శ్చతుర స్సహోదరాన్ మధుసూదనవచనేన
దిశాం ప్రస్థాపయామాస.

యుధిష్ఠిర ఇతి॥ చతురో నిపుణో యుధిష్ఠిరోఽపి ధర్మరాజశ్చ మధుసూదనవచనేన శ్రీకృష్ణనిదేశేన చతుర స్సహోదరాన్ సోదరాన్ భీమాద్యనుజచతుష్టయమిత్యర్థః. దిశాం ఆశానాం ప్రస్థాపయామాస విజయార్థం ప్రేషయామాసేత్యర్థః- 102

గ॥ తేఽపి క్రియతాపి కాలేన యోగిన ఇవ వశీకృతాశా అనతిచిరోజ్ఝితా
ధ్యయనా ఇవ గురవే కనకోచ్చయం సమర్ప్య ప్రమదాశ్రితా బభూవుః.

తేఽపీతి॥ తేచ భీమాదయః క్రియతాపి స్వల్పేనేత్యర్థః. కాలేన సమయేన యోగిన ఇవ యోగశాలిన ఇవ వశీకృతాశాః స్వాధీనకృతదిశ స్సన్తః నియమితకామా స్సన్త ఇతి చ-అనతిచిరోజ్ఝితాధ్యయనాః అనతిచిరం అచిరకాలే ఉజ్ఝితం త్యక్తం మధ్య యనం విద్యాభ్యాసో యై స్తే ఇవ శిష్యా ఇవేత్యర్థః. గురవే పితృసమో జ్యేష్ఠ ఇతి న్యాయాత్-పితృవాచీ గురువాచీ గురుశబ్దో జ్యేష్ఠమపి లక్షణయా బోధయతి- అగ్ర జాయేత్యర్థః. అన్యత్ర ఉపదేష్ట్రే కనకోచ్చయం స్వర్ణరాశిం సమర్ప్య అర్పయిత్వా యజ్ఞార్థం గురుదక్షిణార్థమితి చ-యథా శిష్యాః విద్యాభ్యాసపరిసమాప్త్యనన్తరం గురు దక్షిణారూపత్వేన గురవే స్వర్ణరాశిం సమర్పయన్తి తద్వదిత్యర్థః. ప్రమదాశ్రితాః సంతోషభాజః ప్రమదాం కన్యా మాశ్రితా ఇతి చ-గురుదక్షిణాదానానన్తరభావిత్వా త్కన్యాపరిగ్రహస్యేతి భావః- 103

శ్లో॥ పాండవై ర్నపరాభూతి ర్మాగధాయార్పితేత్యథ
ఖిన్నో హరిర్వ్యధా చ్చిత్రం తత్ప్రాణహరణే మతిమ్.

పాండవైరితి॥ అథ తతః పాండవై ర్భీమాదిభిః మాగధాయ జరాసంధాయ పరాభూతిః పరాభవః నార్పితా న సమర్పితా ఇతి హేతోః ఖిన్నః ఖేదం ప్రాప్తః జరాసంధస్తు న జిత ఇతి పర్యాలోచ్యేత్యర్థః. హరిః తత్ప్రాణహరణే జరాసంధమారణే మతిం ధియం వ్యధా చ్చకార - జరాసంధం హన్తు మైచ్ఛదిత్యర్థః. అన్యార్థస్తు- మాగధాయ స్తుతిపాఠకాయ పాండవైః పరా ఉత్కృష్టా భూతి రైశ్వర్యం నార్పితేతి ఖిన్నః హరిః తత్ప్రాణహరణే మాగధనాశనే మతిం వ్యధాత్-చిత్రం అత్ర యస్మై భూతి ర్నార్పితేతి భిన్న స్తమేవ హన్తు మైచ్ఛదితి ప్రతీతస్య విరోధస్య అర్థాన్తర వర్ణనేన ఆభాసీకరణా ద్విరోధాభాసాలంకారః- 104

శ్లో॥ బాడబాకృతి మాస్థాయ భీమార్జునజనార్దనాః
గ్రసనా యాభ్యయు స్తస్య గిళతః పరవాహినీః.

బాడబేతి॥ భీమార్జునజనార్దనాః అల్పాచ్కత్వా ద్భీమస్య పూర్వ నిపాతః - అర్జునా పేక్షయా అభ్యర్హితత్వా దితి వా - భీమో భీమసేనః అర్జునః పార్థః జనార్దనః

కృష్ణః ఏతే త్రయః బాడబాకృతిం బ్రాహ్మణవేషం ఔర్వానలరూపమితి చ గమ్యతే - ఆస్థాయ ధృత్వా పరవాహినీః శత్రుసేనాః గిళతః నాశయతః పరా ఉత్కృష్టాః వాహినీ ర్నదీ ర్గిళతః స్వాన్ ర్గతా౯ కుర్వత ఇతి చ-తస్య మాగధస్య సముద్రస్యేతి చ-గ్రసనాయ మారణాయ శోషణాయ చ అభ్యయుః తం ప్రతి యయు రిత్యర్థః- 105

గ॥ ఉపగమ్య జరాసంధ మశనోద్యుక్త మిత్థ మతిథయ ఇవ సనాథుః ఉపగమ్యేతి॥ ఉపగమ్య సమీపం గత్వా అశనోద్యుక్తం అశనం భక్షణం తత్రో ద్యుక్తం ఉద్యోగం కుర్వాణం అన్న మత్తు ముద్యుంజన్త మిత్యర్థః. అతిథయ ఇవ సతు వస్తుత ఇతి భావః-ఇత్థం వక్ష్యమాణవిధయా సనాథుః యాచితవన్తః. 105

శ్లో॥ జరాకలితగాత్రం త్వాం దుర్గతామార్గణా వయమ్
సంప్రాప్తా నిర్వృతి స్స్యా న్నో జీవనగ్రహణాదపి.

జరేతి॥ జరాకలితగాత్రం జరయా తన్నామ్న్యా పిశాచ్యా ఆకలితగాత్రం సంఘటిత దేహం లోకోపకారార్థమితి భావః-త్వాం దుర్గతాః దరిద్రాః అత ఏవ మార్గణా యాచకాః వయం సంప్రాప్తా స్సమాగతాః బహుదాతవ్యమితి భీతి స్మా స్త్వి త్యాహ-నః అస్మాకం జీవనగ్రహణా దుదకపానాదపి నిర్వృతి స్సుఖం స్యాత్ - కిముత యత్కించి దన్నాదినేతి భావః-యద్వా జీవ న్త్యనేనేతి జీవన మన్నం తస్య గ్రహణా దశనాదపి నిర్వృతి స్స్యాత్ యత్కించిదన్నదానేనై వాస్మాకం తృప్తి ర్నతు ధనాది నేతి భావః వ్యంగ్యార్థస్తు-జరయా జరసా ఆకలితగాత్రం శిథిలీకృతతనుం త్వాం దుర్గతా దుష్టబుద్ధయ స్సన్తో మార్గణా యాచకా వయం సంప్రాప్తాః దుర్గతత్వ మేవాహ-నః జీవనగ్రహణాత్ త్వత్ప్రాణగ్రహణా న్నిర్వృతి స్స్యాదితి కాకుః త్వయా ప్రాణేషు దత్తేష్వపి పరితుష్టి ర్నస్యా దేవేత్యర్థః. 106

గ॥ ఏవం సకపటం బ్రువాణా నేతా స్కలహాలాలసా నుపలభ్య మాగధః ప్రత్యవాదీత్.

ఏవమితి॥ ఏవం సకపటం సవ్యాజం బ్రువాణా నేతా౯ భీమాదీ౯ కలహాలాలసా౯ యుద్ధాసక్తా నుపలభ్య విదిత్వా మాగధః జరాసంధః ప్రత్యవాదీత్ ప్రత్యువాచ.

శ్లో॥ కే యూయ మర్జునదశాననభిక్షుభంగ్యా
వామార్థినః కపటభూసురభావభాజః
ఆత్మప్రకాశవిరహో త్పరపుంసి వామా
చారాశ్రితా న కిము భీరవ ఏవ యూయమ్.

క ఇతి॥ అర్జునదశాననభిక్షుభంగ్యా అర్జునదశాననయో రేవ భిక్షో ర్భంగ్యా రీత్యా అర్జునసన్న్యాసిన్యాయేన రావణసన్న్యాసిన్యాయేన చేత్యర్థః. కపటభూసురభావ భాజః మాయాబ్రాహ్మణత్వవన్తః యథా మాయయా అర్జునో దశానన శ్చ భిక్షు భూత స్తథా మాయయా యూయమపి భూసురభూతా ఇత్యర్థః - తత్ర హేతు

మాహ వామార్థిన ఇతి–వామం ప్రతికూలం యథా తథా అర్థయన్తి యాచన్తే ఇతి తథోక్తాః–అభిమతతిరోధానేన అన్యథాస్మయాచకా ఇత్యర్థః. అన్యత్ర వామాం స్త్రియ మర్థయన్తీతి వామార్థినః సుభద్రాసీతారూపస్త్రీహరణకామా ఇత్యర్థః. యూయం కే కిన్నామాన ఇత్యర్థః–అయం చ ప్రయాసో విఫల ఇత్యాహ–పరపుంసి శత్రుపురుషే ఆత్మప్రకాశవిరహాత్ అహ మీదృశ ఇతి స్వస్వరూపకథనాభావాత్ వామాచారాశ్రితాః వక్రశీలాః యూయం భీరవః భయశీలాః నైవ కిము భయశీలా ఏవేత్యర్థః–నహి స్వయం భీతస్య పరాన్ భీషయితుం యుక్తమితి భావః. అన్యత్ర పరపుంసి అపరిచితపురుషే ఆత్మప్రకాశవిరహాత్ శరీరప్రకాశనాభావాద్ధేతోః వామానాం స్త్రీణా మాచారో లజ్జాభినయాదిః త మాశ్రితాః యూయమేవ భీరవో న కిము–స్త్రియ ఏవేత్యర్థః. అర్జునదశాననయోః పురుషత్వేన కపటాత్పరనారీహరణేచ్ఛా యుక్తా – భవతాన్తు స్వతః స్త్రీణా మిద మయుక్తమిత్యర్థః–అర్జునరావణయో రివ వామార్థిత్వం యుష్మాక మస్తీత్యేత ద్వ్యక్తమేవ–వామాచారాశ్రయణన్తు న యుక్తం తయోః పురుషాచారస్యైవాశ్రయణాదితి భావః–వాస్తవార్థస్తు– హేఅర్జున దశ ఇన్ద్రియాణి ఆననాని యస్య తద్దశాననం మనః తథా చోక్తం వేదాన్తదేశికైః – 'దర్పోదగ్రదశేన్ద్రియాననమనోనక్తంచరాధిష్ఠితే' ఇతి. తేన భిక్షు స్సన్న్యాసీ మనసా సన్న్యస్తవా నిత్యర్థః– తస్య భంగ్యా మనస్సన్న్యాసివ దిత్యర్థః. అవామార్థినః ఋజుప్రార్థనాః అన్నమాత్రస్యైవ ప్రార్థనాదితి భావః–యద్వా వామం ప్రతికూలం మాం అర్థయన్తి యుద్ధాయ యాచన్తీతి వామార్థినః – మనసా సర్వం సన్న్యస్తవద్భిరపి భవద్భిః సాధూనాం రక్షణార్థం దుష్టోఽహం హన్తవ్య ఏవేతి భావః. కపటభూసురభావభాజః న తు యూయం భూసురాః కిన్తు నరనారాయణవాయుదేవావతారభూతా ఇత్యర్థః–యూయం కే విలక్షణా ఇత్యర్థః–ఆత్మప్రకాశవిరహాత్ ఆత్మనాం యుష్మాకం ప్రకాశస్య స్వరూపజ్ఞానస్య విరహా దభావాత్ మమ యుష్మత్తత్త్వాజ్ఞానాదిత్యర్థః–సర్వేప్యాత్మానః పరమాత్మనః కృష్ణస్యాంశభూతా ఇతి ఆత్మస్వరూపజ్ఞానాభావాదితి వా–పరపుంసి శత్రుపురుషే పరమాత్మన్యపి కృష్ణే శత్రుత్వం ధృతవతి మయీత్యర్థః–వామాచారాశ్రితాః మద్ధననోద్యోగరూపప్రతికూలశీలాః యూయం భీరవః విరుద్ధలక్షణయా ధీరాః న కిము ధీరా ఏవేత్యర్థః. సైన్యసంపత్తి మపహాయ శత్రుపురే ప్రవేశాదితి భావః.– 108

గ॥ ఏవ మశనిపాతకల్పా నల్పపరీవాదజల్పిత మాకర్ణ్య నితాంతరోషణో భగవా నవాదీత్.

ఏవమితి॥ ఏవం పూర్వోక్తవిధం అశనిపాతకల్పం వజ్రాయుధపతనసమం తద్వదతికఠోర మిత్యర్థః–అనల్ప మధికం పరివాదజల్పితం ఉపాలంభభాషణం ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా నితాన్తరోషణః అతికోపనః భగవాన్ కృష్ణః అవాదీత్ ఉవాచ– 109

శ్లో॥ అహం భువనయోని స్స భీమ శ్చాయం ధనంజయః
తృణతాలంబినో దగ్ధుం జాతా స్త్రేతాగ్ని తేజసః.

అహమితి॥ అహం భువం యోనిః జగత్కారణం పరమేశ్వర ఇత్యర్థః–సః భీమః భీమసేనః అయం చ అయన్తు ధనంజయః అర్జునః భవతీతి శేషః–తృణతాలంబినః ధనుర్ధారిణః దగ్ధుం మారయితుం త్రేతాగ్ని తేజసః. ఆహవనీయాద్యగ్నిత్రియ తేజసః వయమితి శేషః–జాతాః ఉద్భూతాః– వ్యంగ్యార్థస్తు–అహం భువనయోనిః కృపీట యోనిః 'అగ్నేరాప' ఇతి శ్రుతేః అగ్ని రిత్యర్థః–స చాయ మిత్యుభయో ర్నిర్దేశః. సచ అయం చేత్యేతావుభావిత్యర్థః–భీమః భీషణః ధనంజయః వహ్నిః 'వీతిహోత్రా ధనంజయ' ఇతి 'కృపీటయోని ర్జ్వలన' ఇతి చామరః – భీషణజ్వాలనావిత్యర్థః. త్రేతాగ్ని తేజసః త్రేతాగ్న్యంశా వయం త్రయం తృణతాలంబినః తృణభావవతః ఘాసాన్ ఇత్యర్థః – దగ్ధుం భస్మీకర్తుం జాతాః అనేన అగ్నితుల్యానా మస్మాకం తృణప్రాయో భవానితి భావః వ్యజ్యతే– 109

గ॥ ఏత దాకర్ణ్య సహస్తాస్ఫాలనం విహస్య మాగధః ప్రత్యవాదీత్.

ఏతదితి॥ మాగధః ఏత త్కృష్ణవచన మాకర్ణ్య సహస్తాస్ఫాలనం హస్తతాడనసహితం యథా తథా విహస్య హాసం కృత్వా ప్రత్యవాదీత్– 110

శ్లో॥ ఆస్తాం జాతు నదారకద్వయ మిదం పుంసా పరేణార్దితం
యుక్తం వాయుసఖో భవానితి రిపుప్రధ్వంసనోద్యద్యశాః
వారాన్ షట్త్రిగుణాన్ హరే యుధి మమ ప్రభ్రశ్యత స్తే బలా
దాశాలంఘనజాంఘికత్వ మపరః కో వానుకర్తుం క్షమః.

ఆస్తామితి॥ పరేణ పుంసా శత్రుపురుషేణ జాతు కదాచిదపి నార్దితం అబాధితం ఇదం దారకద్వయం భీమార్జునాఖ్యం బాలకయుగళం ఆస్తాం తిష్ఠతు నానయోః ప్రశంసా అత్ర కర్తు ముచితేత్యర్థః. యద్వా–ఇదం దారకద్వయం పరేణ పుంసా కదాచి దర్దితం న నభవతి యుద్ధకథానభిజ్ఞ మిత్యర్థః. అతః ఆస్తా మిత్యన్వయః–రిపుప్రధ్వంసనోద్యద్యశాః శత్రునాశనజన్యకీర్తి ర్భవాన్ వాయుసఖః అగ్నిరితి యత్ తద్యుక్తమేవ– అహం భువనయోనిరితి శ్లోకేన భవతా యుష్మాకం త్రయాణామపి యదగ్నిత్వం ప్రతిపాదితం తన్న తయో రస్తి–బాలత్వేన నిష్ప్రభత్వాత్– త్వయి తు అగ్నిత్వ మస్త్యేవ శత్రువిధ్వంసకత్వాదిత్యర్థః. వ్యంగ్యార్థస్తు– రిపుప్రధ్వంసనోద్యద్యశా ఇత్యత్ర విపరీతలక్షణయా శత్రుభి ర్జితత్వేన అకీర్తిశాలీత్యర్థః. భవాన్ వాయుసఖః వాయుతుల్యః– తద్వత్పలాయనదక్ష ఇత్యర్థః– ఇతి యుక్తమేవ– ఇదమేవ వాయుసఖిత్వం విశదయతి వారానితి– హేహరే కృష్ణ కపే ఇతి చ వ్యజ్యతే– త్రిగుణాః త్రయో గుణా ఆవృత్తయః యేషాం తాన్ షట్ అష్టాదశవారాన్ అష్టాదశకృత్వ ఇత్యర్థః– మమ యుధి యుద్ధే బలా త్సామర్థ్యాత్ ప్రభ్రశ్యతః పలాయమానస్య యద్వా – యుధి మమ బలా త్ప్రభ్రశ్యతః ధైర్యభ్రంశం ప్రాప్తస్యేతి వా–తేతవ

ఆశాలంఘనజాంఘికత్వం దిగాక్రమణే జంఘాసత్వం అతివేగేన దిశా మాక్రమణ మిత్యర్థః. అపరః త్వదన్యః కో వా పుమా ననుకర్తుం అనుగన్తుం క్షమ శ్శక్తః నకోపీత్యర్థః. అత్ర చ వాయువేగతుల్యవేగ ఇతి స్తుతిః— పలాయనదక్ష ఇతి నిన్దా. అత ఏవ వ్యాజతుల్యాలంకారః— 111

గ॥ ఏవం వ్యాజస్తుతిభంగీ మంగీకుర్వాణే భగవా నవాదీత్.

ఏవమితి॥ ఏవ మిత్థం వ్యాజస్తుతిభంగీం వ్యాజస్తుతిరీతి మంగీకుర్వాణే స్వీకృతవతి సతి మాగధే ఇతి శేషః—భగవాన్ అవాదీత్ ఉవాచ— 112

శ్లో॥ సకలప్రభుస్తుతివచోవిషయో నను మాగధో భవసి పూర్ణగుణః
వచనీయ ఏవ తవ వాగ్విభవో కథ మన్యథా తవ న రీతి రియమ్.

సకలేతి॥ నను అయీతి ప్రశ్నే పూర్ణగుణః సంపూర్ణగుణః అత ఏవ సకలప్రభుస్తుతివచోవిషయః సకలప్రభూణాం సర్వభూపానాం స్తుతివచసాం స్తోత్రవాక్యానాం విషయః గోచరః సర్వైరపి నృపతిభిః స్తూయమానఇత్యర్థః—మాగధః జరాసంధః భవసి అసి—సిద్ధస్య మాగధత్వస్య పున ర్విధానాత్ విధ్యలంకారః. 'సిద్ధస్యైవ విధానం యత్తా మాహు ర్విధ్యలంకృతి' మితి లక్షణాత్—అనేన చ శౌర్యాదార్యాదినా మతి ప్రసిద్ధి ర్వ్యజ్యతే — తవ వాగ్విభవః వచోవైఖరీ వచనీయః అధీన ఏవ వశ్యవాగ్భవసీత్యర్థః. 'గర్హ్యా ధీనౌ తు వక్తవ్యౌ' విత్యమరః. అన్యథా వశ్యవాక్త్వాభావే ఇయ మతిచతురా స్తవ న రీతిః స్తుతిప్రక్రియా కథం స్యాదితి శేషః— మహాకవివిషయత్వా దీదృశవ్యాజస్తుతిప్రక్రియాయా ఇతి భావః. అత్రవాగ్విభవో కథమితి పాఠస్తు ప్రామాదికః. వాగ్విభవః కథమితి పఠనీయః—అః కః పయోః ప్రాప్తేః—నిందారస్తు—సకలప్రభూణామితి—కర్మణి షష్ఠీ—స్తుతివచసాం విషయః స్తుతిపాఠక ఇత్యర్థః— అత ఏవ పూర్ణగుణః పూర్ణాః హృది నిత్యసన్నిహితాః గుణాః స్తోతవ్య రాజసంబంధినః యస్య సః మాగధః వందీ భవసి— అతఏవ తవ వాగ్విభవః వచనీయః నింద్యః భవతీతి శేషః — క్వచి త్పురుషాధమస్తుతిఫలకత్వాత్ — త్వ మింద్ర స్త్వం చంద్ర ఇత్యాదౌ తథా క్వచి త్సాధునిందాఫలకత్వాత్ త్వత్తో భియేవ శివో జాయా మాలింగతీత్యాదౌ ఇతి భావః—అన్యథా కథ మియ మీదృశీ స్తవనరీతిః. 113

గ॥ మాగధోప్యనేన ప్రశంసాభాసేన దూయమానమానసః పున రవాదీత్.

మాగధ ఇతి॥ జరాసంధ శ్చ అనేన శ్రీకృష్ణోక్తేన ప్రశంసాభాసేన ప్రశంసేవ ఆపాతతో భాసతే ఇతి ప్రశంసాభాసః తేన అవిచారతః స్తుతివ ద్భాసమానేనేత్యర్థః — దూయమానమానసః ఖిన్నహృదయ స్సన్ పునరప్యాయః అవాదీత్ జగాద. 114

శ్లో॥ యా మార్గణాపాతభయాతురాణాం స్తుతిః ప్రణీతా రసికైకవేద్యా
సన్మాగధేనాస్య రహస్యవేత్తా గోపాల ఇత్యద్భుత ముద్గతం నః.

యేతి॥ సన్మాగధేన శ్రేష్ఠనందినా శ్రేష్ఠేన జరాసంధేనేతి చ—మయేతి శేషః — రసికైకవేద్యా సరసైకజ్ఞేయా మార్గణాపాతభయాతురాణాం యాచకాగమనభీరూణాం

శరపతనభయార్తానాంచ - తత్సంబంధినీత్యర్థః. యా స్తుతిః స్తోత్రం ప్రణీతా ఉక్తా గోపాలః గోపః కృష్ణశ్చ అస్య స్తవస్య రహస్యస్య వేత్తా తత్త్వజ్ఞః అభవదితి శేషః- ఇతి హేతోః నః అస్మాక మద్భుతం విస్మయః ఉద్గతం జాతం-లుబ్ధానధీరాంశ్చ ప్రభూనుద్దిశ్య కుశలేన వందినా కృతాయాః స్తుతేః రహస్యం కవయో జానన్తు నామ మూర్ఖో గోపస్తు నజానాత్యేవ ఇతి స్థితే గోపస్యైవ తత్స్తుతిరహస్యజ్ఞాన మాసీదిత్యేత దత్యద్భుత మిత్యర్థః. మాగధస్య మమ స్తుతికర్తృత్వ ముచితమేవ-గోపస్య తవ తద్రహస్యజ్ఞత్వన్తు విరుద్ధమితి నిష్కృష్టార్థః. ఏతేన శరపతనభీరుః గోప స్త్వం నసార్వభౌమః త్వాం స్తోతుం సార్వభౌమోఽహం న వందీ ఇతి భావో వ్యజ్యతే- 115

గ॥ ఏవ ముత్తరోత్తరశుభయా చతురోక్తిప్రత్యుక్తికయా కంచిత్కాల
మాభాష్య కలహాలాలసా వయమితి స్వాశయనివేదిన స్తా నేతానిత్థం
మగధాధిపతి రభిదధే.

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తరీత్యా ఉత్తరోత్తరశుభయా ఉత్తరోత్తరప్రశస్తయా పూర్వపూర్వాపేక్షయా ఉత్తరోత్తరం ప్రశస్త మిత్యర్థః- చతురోక్తిప్రత్యుక్తికయా చతురయానిపుణయా ఉక్తిప్రత్యుక్తికయా ఉక్తయః వచనాని ప్రత్యుక్తయః ప్రతివచనాని తాసాం సమూహా ఉక్తిప్రత్యుక్తికా తయా-వచనప్రతివచనపరంపరయేత్యర్థః. కంచిత్కాలం కియత్సమయం ఆభాష్య భణిత్వా వయం కలహాలాలసాః యుద్ధాసక్తాః భవామ ఇతి శేషః. నతు పున రుక్తిప్రత్యుక్తిసరసా ఇత్యర్థః- ఇత్యేవం స్వాశయనివేదినః స్వాభిప్రాయప్రకటకాన్ తాన్ నేతౄన్ భీమాదీన్ ప్రతి ఇత్థం వక్ష్యమాణరీత్యా మగధాధిపతి ర్జరాసంధః అభిదధే ఉవాచ- 116

శ్లో॥ న కాందిశీకస్య ముహు స్తవాస్తు త్రపా క్షమం నాక్షమబాధనం నః
ధనంజయ స్తిష్ఠతు దుగ్ధకంఠో భీమేన భూయాత్కవివిభ్రమో నః.

నేతి॥ ముహు ర్బహువారాన్ కాందిశీకస్య భయాత్పలాయితస్య 'కాందిశీకో భయద్రుత' ఇత్యమరః. తవ కృష్ణస్యేత్యర్థః-త్రపా లజ్జా నాస్తు మాభూత్ - లజ్జాయాం సత్యాం ఏకదా పలాయితస్య పునః పలాయనప్రాప్తి ర్నస్యాత్ పునస్తేన యుద్ధస్యైవానారభ్యమాణత్వా దితి భావః-నః అస్మాకం ప్రభూతవీర్యాణా మిత్యర్థః-అక్షమబాధనం అశక్తపీడనం న క్షమం న యుక్తం సింహస్య మృగాణా మివేతి భావః-తవ లజ్జాభావేఽపి మమ లజ్జా యుక్తేత్యర్థః-దుగ్ధకంఠః క్షీరగళః శిశు రిత్యర్థః-ధనంజయః అర్జునః తిష్ఠతు ఆస్తాం-శిశుత్వాత్స న యుద్ధార్హ ఇత్యర్థః-నః అస్మాకం భీమేనసహ కవివిభ్రమః కలహవిలాసః 'కలహేంత్యయుగే కవి రితి' వైజయన్తీ. భూయాత్ భవతు-విభ్రమ ఇత్యనేన భీమేనసహ కలహోఽపి మమ ఖేలనతుల్య ఇతి తత్రాప్యనాదరో వ్యజ్యతే. వాస్తవార్థస్తు - కాందిశీకో న భవతీతి నకాందిశీకః తస్య యుద్ధేక్వాపి భయరహితస్యేత్యర్థః - సర్వశక్తిత్వాదితి భావః-తవ ముహుః అతిశయేన త్రపా అస్తు సర్వేశ్వర స్సర్వశక్తి రహం కథం

తుచ్ఛేన మాగధేన యుధ్యేయమితి త్వం లజ్జిత ఏవ భవేదిత్యర్థః-నః అస్మాకం జీవానా మిత్యర్థః - అక్షమబాధనం న విద్యన్తే క్షమా శక్తా యస్మా త్సః అక్షమ స్సర్వశక్తి ర్భగవాన్ తత్కృతం బాధనం న క్షమం న యుక్తం- పరమేశ్వరత్వాత్కర్తృకబాధనం సోఢుం కే వయ మిత్యర్థః. ఏతేన ప్రబలేన త్వయా సహ విరోధో న మమోచిత ఇతి సిద్ధం - అథ దుర్బలేన ధనంజయే నాపి యుద్ధ మనుచిత మిత్యాహ-దుగ్ధకంఠః ధనంజయ స్త్వితు ఇతి-కింతు న ప్రబలః నాపి దుర్బలః మత్సమో భీమ ఏవేత్యాహ భీమేనేతి- 117

గ॥ ఏవ మభిధాయ వృకోదరాయ గదాం ప్రదాయ స్వయమపి గదా మన్యాం బిభ్రాణ స్సకౌతుక ముత్ఖాతినీభూమిరితి నగరపరిసరమేవ సమీక భువం మన్వానో జరాసంధ స్తై స్సహ నగరా న్నిరగాత్-

ఏవమితి॥ ఏవ మభిధాయ ఉక్త్వా వృకోదరాయ భీమాయ గదాం ఆయుధవిశేషం ప్రదాయ దత్వా బ్రాహ్మణవేషేణ నిరాయుధీభూయ గతత్వాదితి భావః. స్వయ మపి అన్యాం గదాం బిభ్రాణః ధరన్ సన్ జరాసంధః భూమిః ఇయం భూః ఉత్ఖాతినీ నిమ్నోన్నతస్థలవతీ 'ఉత్ఖాతః ప్రతిబంధే స్యా దుత్ఖాతం విషమస్థలే' ఇతి నిఘంటు సారే. ఇతి హేతోః నగరపరిసరం పత్తనప్రాంతమేవ సమీకభువం యుద్ధభూమిం మన్వానః చింతయన్ సన్ తై ర్భీమాదిభి స్సహ నగరా త్పురాత్ నిరగాత్ నిర్యయౌ. 118

గ॥ తత్ర చ తా వేతా వామయావినావివ గదాపాతకదరితశరీరౌ పిశునా వివ రంధ్రాన్వేషిణౌ శివాభేదభాజావివ క్ష్వేళానుబద్ధకంఠౌ సుభద్రా చిత్రాంగదాశయావివ పరస్పరవిజయాకాంక్షిణౌ చతుర్ముఖభుజా స్తంభావివ సురసుందరీలోభనీయం కమపి విగ్రహ మపూర్వ మతను తామ్-

తత్రేతి॥ తత్రచ యుద్ధప్రదేశే ఆమయావినావివ ఆమయో రోగః తద్యుక్తా ఇవ గదాపాతకదరితశరీరౌ గదాయాః పాతేన పతనేన హేతునా గదస్య రోగస్య ఆప మంతా త్పాతేనేతి చ-కదరితం ప్రణితం తుచ్ఛీకృతం చ-శరీరం దేహో యయో స్తే పిశునౌ సూచకావివ రంధ్రాన్వేషిణౌ అవకాశగవేషిణౌ ఛిద్రాన్వేషిణావితి చ- శివాభేదభాజావివ సాంబాద్వైతశాలినావివ క్ష్వేళానుబద్ధకంఠౌ గరళవ్యాప్తకంఠౌ సింహనాదబద్ధకంఠావితి చ 'క్ష్వేళాతు సింహనాదస్స్యా' దిత్యమరః. సుభద్రా చిత్రాంగదయోః పార్థజాయయోః ఆశయావివ మనసీ ఇవ పరస్పరం అన్యోన్యం విజయం జయ మర్జునం చ ఆకాంక్షిత ఇతి తథోక్తౌ పరస్పరస్య అన్యోన్యస్యేతి కర్మణి షష్ఠీవా- త మహం జయేయమితి అన్యతరాభిభవ మన్యతరఆశా స్తే ఇత్యర్థః- తౌ వేతౌ భీమమాగధౌ చతుర్ముఖభుజా స్తంభౌ బ్రహ్మణో బాహుదండావివ సన్నిష్ఠౌ త్వా ద్బ్రహ్మణ ఇతి భావః- సురసుందరీలోభనీయం దేవతాస్త్రీభి రప్యాశాస్యం

నూతనపతిలాభాదితి భావః_అన్యత్ర సౌందర్యాతిరేకాదితి భావః_అపూర్వం అద్భుత మిత్యర్థః – కమప్యనిర్వాచ్యం విగ్రహం కలహం శరీరం చ_అతనుతాం చక్రతుః సృష్టవన్తావితి చ – శ్లిష్టసాధర్మ్యోపమాలంకారాః – 119

శ్లో॥ అవర్ధత తతో భీమః పాతయన్ మగధాధిపమ్
స్థానే వృకోదరోత్కర్ష స్తదున్మేషవినాశనాత్.

అవర్ధతేతి॥ తతః యుద్ధప్రవృత్త్యనన్తరం మగధాధిపం జరాసంధం పాతయన్ భ్రంశయన్ సన్ అవర్ధత వృద్ధిం ప్రాప జహర్షేత్యర్థః. తదున్మేషవినాశనాత్ తస్య జరాసంధస్య ఉన్మేషో విజృంభణం తస్య వినాశనాత్ ఽయా ద్ధేతోః వృకోదరోత్కర్షః భీమోత్కర్షః స్థానే యుక్తః – శత్రుం నాశయిత్వా జయశ్రీసమలంకృతత్వాదితి భావః – వ్యంగ్యార్థస్తు – ఉన్మదో మేషః ఉన్మేషః స చాసా వున్మేషః తదున్మేషః తస్య వినాశా ద్భక్షణా ద్ధేతోః ఉన్నత మజం భక్షయిత్వేత్యర్థః. వృకోదరస్య వృకాఖ్యముఖజఠరస్య ఉన్మేషః స్థౌల్యం స్థానే యుక్తం_మేషస్యాన్తః ప్రవేశేన జఠరస్య స్థౌల్యం యుక్త మిత్యర్థః. ఏతేన మేషం భక్షయిత్వా వృక ఇవ జరాసంధం మారయిత్వా భీమో జహర్షేత్యుపమా వ్యజ్యతే – 120

శ్లో॥ జరాసంధాత్యయే జాతే మందే చ పరతేజసి
సంప్రాప్తో వాతభూదోషోత్కర్షః కేన నివార్యతామ్.

జరాసంధేతి॥ జరాసంధాత్యయే జరాసంధనాశే జాతే సతి జరాసంధే మృతే సతీత్యర్థః_పరతేజసి పరేషాం జరాసంధానుయాయినాం శత్రూణాం తేజసి పరాక్రమే మందే స్వల్పే చ సతి జరాసంధనాశాదేవేతి భావః సంప్రాప్తః సిద్ధః వాతభూదోషోత్కర్షః వాతా ద్వాయో ర్భవతీతి వాతభూః భీమః తస్య దోషాణాం బాహూనా ముత్కర్షః ప్రశంసా కేన పుంసా నివార్యతాం వార్యతాం న కేనాపీత్యర్థః_యద్వా వాతభూదోషా సంప్రాప్తఉత్కర్షః కేన వార్యతా మిత్యన్వయః. 'దో ర్దోషా చ భుజో బాహు రితి' ధనంజయః. వ్యంగ్యార్థస్తు – జరాసంధాత్యయే జరాయాః వార్ధక్యస్య సంధాత్యయే మర్యాదాతిక్రమే జాతే 'సంధా సంధానసీమయో' రిత్యమరః. జరాయా మభివృద్ధాయాం సత్యామిత్యర్థః. పరతేజసి పరే ఉత్కృష్టే తేజసి అగ్నౌ జఠరాగ్నావిత్యర్థః. 'అహం వైశ్వానరో భూత్వా ప్రాణినాం దేహ మాశ్రితః ప్రాణాపానసమాయుక్తః పచామ్యన్నం చతుర్విధ' మితి గీతావచనా ద్భగవదవతారభూతత్వేన జఠరాగ్నే రుత్కృష్టత్వ మితి భావః – మందే చ సతి వృద్ధస్యాగ్నిమాంద్యం ప్రసిద్ధం – సంప్రాప్తః వాతభూదోషోత్కర్షః వాతజన్యశరీరకంపాదిదోషసంచయః కేన నివార్యతాం అనుల్లంఘ్యో విధి రితి భావః – 121

గ॥ తదను యదునందనః ఫల్గునేనసహ వృకోదర మాలింగ్య జరాసంధాత్మజం సహదేవ మభిషిచ్య తేన బందీకృతా నశేషానపి భూభుజః కారా

గారా ద్విమోచ్య తత్తన్నృపాసనేషు యథాపురం ప్రతిష్ఠాప్య పరిపూర్ణ మనోరథో హరిప్రస్థ మగమత్.

తదన్వితి॥ తదను జరాసంధనాశనానన్తరం ఫల్గునేనసహ అర్జునేనసమం యదునందనః కృష్ణః వృకోదరం భీమ మాలింగ్య హర్షాతిరేకాదితిభావః- కృష్ణార్జునా వుభావపి భీమ మాలింగ్యేత్యర్థః. జరాసంధాత్మజం జరాసంధసుతం సహదేవం అభిషిచ్య జరాసంధస్థానే అభిషిక్తం కృత్వేత్యర్థః- తేన జరాసంధేన బందీకృతాన్ కారాగారే నివేశితాన్ అశేషాన్ సర్వాన్ భూభుజోఽపి రాజ్ఞశ్చ కారాగారాత్ కారాగృహాత్ విమోచ్య మోచయిత్వా తత్తన్నృపాసనేషు స్వస్వవంశపరమ్పరాసంక్రాన్త రాజాసనేషు యథాపురం పూర్వవత్ జరాసంధనిర్బంధాత్పూర్వకాలఇవేత్యర్థః- ప్రతిష్ఠాప్య స్థాపయిత్వా పరిపూర్ణమనోరథః సంపూర్ణకామః కృతకృత్యత్వాదితి భావః - సన్ హరిప్రస్థ మింద్రప్రస్థపుర మగమ ద్యయౌ. 122

శ్లో॥ అథ ధర్మాత్మజం నత్వా భీమార్జునజనార్దనాః
న్యవేదయన్ జరాసంధవధ మాపాదమస్తకమ్.

అథేతి॥ అథ ఇంద్రప్రస్థప్రాప్త్యనన్తరం భీమార్జునజనార్దనాః ధర్మాత్మజం ధర్మరాజం నత్వా ప్రణిపత్య జ్యేష్ఠత్వాత్ - కృష్ణాపేక్షయా వయసా వృద్ధత్వాచ్చేతి భావః- జరాసంధవధం జరాసంధనాశం ఆపాదమస్తకం ఆమూలచూడం సమగ్ర మిత్యర్థః- న్యవేదయన్ విజ్ఞాపయామాసుః- 123

గ॥ అజాతశత్రురపి తదీయవదనచంద్రాలోకవర్ధితతయా మధ్యేశరీర మపరిమాయ నయనమార్గనిర్గళితేన ప్రమోదసాగరస్రోతసేవ బాష్పధారయా ప్రణమ్రా న్నేతౄ నభిషిచ్య తత్సంసిక్తతయేవ ద్విగుణితానందం మధుసూదనం మధుర మిద మవాదీత్-

అజాతేతి॥ అజాతశత్రురపి యుధిష్ఠిరశ్చ తదీయానాం భీమాదిసంబంధినాం వదనచంద్రాణాం ముఖచంద్రాణా మాలోకనేన ఆలోకో దర్శనం స ఏవ ఆలోకః ప్రకాశఇతి శ్లిష్టరూపకం - తేన వర్ధితతయా వృద్ధిం ప్రాపితయా చంద్రోదయే సముద్రో వర్ధతే ఇతి ప్రసిద్ధం - మధ్యే శరీరం శరీరాన్తః అవ్యయీభావసమాసః. అపరిమాయ అమాత్వా నయనమార్గా న్నేత్రపథా న్నిర్గళితేన నిస్సృతేన ప్రమోదసాగరస్య ఆనన్దరూపసముద్రస్య స్రోతసా పూరణేవ స్థిత యేత్యుత్ప్రేక్షా. బాష్పధారయా ఆనన్దాశ్రుప్రవాహేణ ప్రణమ్రాన్ ప్రణతా న్నేతౄన్ భీమాదీన్ అభిషిచ్య సిక్త్వా తత్సంసిక్తతయేవ తయా ఆనన్దబాష్పధారయా సమ్యక్ సిక్తత్వేనేవేతి హేతూత్ప్రేక్షా. ద్విగుణితానన్దం ద్వౌ గుణౌ ఆవృత్తీ అస్య సంజాతావితి ద్విగుణితః - తారకాదిత్వా దితచ్-ఆనన్దః ప్రమోదః యస్య తం శత్రు విజయలబ్ధస్యానన్దస్య ఆనన్దాశ్రుధారాసేకా ద్ద్వైగుణ్యమితి భావః. మధుసూదనం

కృష్ణస్తుతిం మధురం స్వాదు ఇదం వక్ష్యమాణం వచనమితి శేషః-అవాదీత్ మధురం యథాతథేతి వా-అత్ర ఆనన్దాశ్రుసేకేన ఆనన్దాశ్రూణాం ద్వైగుణ్యం సంభావితమేవ-ఆనన్దస్య ద్వైగుణ్యోక్తిస్తు అసంభావితేతి అతిశయోక్త్యుద్ధాపితేయ ముత్ప్రేక్షా-124

శ్లో॥ గళత్యహిభయే కృష్ణపక్షపాతాన్మఖార్థినామ్
కథం సుమనసాం నస్యాత్సోమపానమహోత్సవః.

గళతీతి॥ అహిభయే శత్రుభయే కృష్ణపక్షపాతాత్ శ్రీకృష్ణస్య తవ స్నేహాద్గళతి నివర్తమానేసతి మఖార్థినాం యాగకాంక్షిణాం సుమనసాం విదుషా మస్మాకమితి శేషః - సోమపానమహోత్సవః సోమాఖ్యలతాద్రవపానరూపమహోత్సవః కథం నస్యాత్ స్యాదేవ-అఖిలరాజవిజయపూర్వకత్వేన రాజసూయయాగస్య త్వదనుగ్రహా జ్జరాసంధాదిశత్రువినాశనస్య జాతత్వా దిదానీం యాగ స్సుకరోఽభూదితి భావః-వ్యంగ్యార్థస్తు-కృష్ణపక్షపాతాత్ బహుళపక్షప్రవృత్తిహేతోః అహిభయే రాహోస్స కాశాద్భయే గళతిసతి శుక్లపక్షేఏవ రాహో శ్చన్ద్రో భక్ష్యః న తు కృష్ణపక్షేఇతి నియమా త్కృష్ణపక్షే తేషాం నభీతి రితి భావః. మఖార్థినాం అగ్నిహుతాజ్యరూపామృతపానలాలసత్వాదితి భావః. సుమనసాం దేవానాం సోమపానమహోత్సవః చన్ద్రపానోత్సవః కథం నస్యాత్ స్యాదేవేత్యర్థః. ప్రథమాం పిబతే వహ్నిరిత్యాద్యాగమా త్కృష్ణపక్షే ప్రతిదిన మేకైకకళాయా దేవై ర్భక్ష్యమాణత్వా దేవ చన్ద్రస్య తదానీం క్రమేణ క్షయ ఇతి భావః- 125

శ్లో॥ అనంతగుణభారస్య సేవాకానాం తవాపి నః
వృషగ్రహైషిణాం కిన్ను సప్తతంత్వాప్తి రద్భుతా.

అనంతేతి॥ అనన్తగుణభారస్య ఆపాదగుణసమూహావత స్తవ సేవకానాం భృత్యానాం వృషగ్రహైషిణాం సుకృతసంచయనకాంక్షిణాం చ నః అస్మాకం సప్తతంత్వాప్తిః యాగప్రాప్తి రద్భుతా విస్మయనీయా కిన్ను-కింవా నైవాద్భుతేత్యర్థః. సహి భగవద్భక్తానాం దుర్లభన్నామేతి భావః-వ్యంగ్యార్థస్తు-అనన్తగుణభారస్య అమితతన్తుజాలవత స్తవ సేవకానాం వృషగ్రహైషిణాం వృషభగ్రహకాంక్షిణాం వృషభబంధనార్థం సప్తతంతూన్ దేహీతి యాచమానానా మిత్యర్థః. నః సప్తతంత్వాప్తిః సప్తానాంతంతూనాం ప్రాప్తి రద్భుతాకిన్ను - అనన్తతన్తుజాలస్యాశ్రితేభ్య స్సప్తతన్తూ న్దిశతీతి నాద్భుత మిత్యర్థః- 126

గ॥ ఏవ ముత్తమశ్లోక ముపశ్లోక్య తదనుజ్ఞయా సంభృతాధ్వర సంభారో
ధర్మరాజః క్రతురాజ ముపాక్రమత.

ఏవమితి॥ ఏవముక్తరీత్యా ఉత్తమశ్లోకం పుణ్యకీర్తిం కృష్ణ మిత్యర్థః - ఉపశ్లోక్య కీర్తయిత్వా తదనుజ్ఞయా కృష్ణానుగ్రహేణ సంభృతాధ్వరసంభారః సంపాదితయాగపరికరః ధర్మరాజః క్రతురాజం రాజసూయ ముపాక్రమత ప్రారబ్ధవాన్- 127

తత్రచ॥ యాగే

శ్లో॥ నాసన్నధ్వరభూమయః పరమిహ స్వాహారవై రాశ్రితా
శ్శక్రాద్యా మరుతోఽపి సంతతహవిర్గ్రాసోద్భవజ్జామితాః
మంత్రే ప్రేష్య పదం న కేవల మభూ దృూపే ష్వధీసే ష్వపి
ప్రాయశ్చిత్తవిపన్నకర్మసు.పరం శూన్యా దరిద్రే ష్వపి.

నాసన్నితి॥ ఇహ అధ్వరభూమయః పరం యాగదేశా ఏవ స్వాహారవైః స్వాహాశబ్దైః ఆశ్రితాః వ్యాప్తాః నాస౯ నబభూవుః – కిన్తు సంతతహవిర్గ్రాసోద్భవ జ్జామితాః సంతతహవిర్గ్రాసైః నిరన్తరహవిర్భక్షణై స్తైతుభూతైః ఉద్భవన్తీ ఉదితా జామితా అనాదరో యేషాన్తే శక్రాద్యాః ఇంద్రాదయః మరుతోఽపి దేవాశ్చ స్వాహారవై రాశ్రితా ఇత్యస్యాత్రాప్యన్వయః – స్వాహారే స్వభోజ్యే అమృతే ఇత్యర్థః – వైర మరుచి మాశ్రితాః ప్రాప్తాః ఆసన్నిత్యస్యాప్యత్రాన్వయః – బభూవుః–'అమృతం వై ఘృత' మితిశ్రుతేః. హవిరాజ్యామృతం నిరన్తర మశిత్వా ప్రసిద్ధామృతేః అనాదరా దరుచిం కృతవన్త ఇత్యర్థః – అత్ర దేవానాం స్వాహారవై రాశ్రియణాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః. అధ్వరభూమయో దేవాశ్చ స్వాహారవై రాశ్రియణాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః. అధ్వరభూమయో దేవాశ్చ స్వాహారవై రాశ్రితా ఇత్యేకక్రియాన్వయా త్తుల్యయోగితా శ్లేషోజ్జీవితా. దేవానాం స్వాహారవై రాశ్రియణ మ్ప్రతి సంతతహవిర్గ్రాసోద్భవజ్జామితత్వం హేతురితి పదార్థహేతుకం కావ్యలింగం చ–మంత్రే కేవలం మంత్రే ఏవ ప్రేష్య పదం ప్రేష్యరూపశబ్దః నాభూత్ – కిన్తు అధీనేషు వశవర్తి భూపేష్వపి రాజస్వపి ప్రేష్యపద మభూ దిత్యన్వయః. ప్రేష్యపదం జలకాష్ఠాద్యాహర్తృత్వరూపం భృత్యత్వం–తుల్యయోగితాలంకార ఏవ – కర్మసు పరః క్రియాస్వేవ ప్రాయశ్చిత్త విపత్ ప్రాయశ్చిత్త రూపా విపత్తిః నశూన్యా–కిన్తు దరిద్రేష్వపి కృపణేష్వపి ప్రాయ శ్చిత్తవిపత్ ప్రాయో భూయశః చిత్తవిపత్ మనోవిపత్తిః దారిద్ర్యకృతచింతేత్యర్థః– శూన్యా అభూదితి శేషః–అలంకారః పూర్వవ దేవ– 128

గ॥ సమనన్తర మజాతశత్రో రర్థిజనేనసమ మిష్టిపరిపూర్త్యా కీర్త్యాసమ మమరేషు పరిపూరితాశేషు పరిషదారాధనాయ సంభృతసంభారే యుధిష్ఠిరే కతమః ప్రథమపూజాభాజనమితి సంశయాలౌ సహదేవస్సకల సభాజనం వచన మిద మవాదీత్–

సమనన్తరమితి॥ తతః అజాతశత్రోః యుధిష్ఠిరస్య అర్థిజనేన యాచకజనేన సమ మిష్టపూర్త్యా సత్యాం యాగపరిసమాప్తౌ అభీష్టసిద్ధౌ చ సత్యాం – సహోక్తి రలంకారః. దక్షిణాభి ర్యథాఽర్థినా మిష్టం పూర్ణం తథా ధర్మరాజస్యాపి ఇష్టిః పూర్ణేత్యర్థః–కీర్త్యాసమమం యశసాసహ అమరేషు దేవేషు పరిపూరితాశేషు సంపూర్ణ కాంక్షేషు ప్రాజ్యామృతలాభాదితిభావః. వ్యాప్తదిశేష్వితిచ – దిగన్తవిశ్రాన్తా కీర్తి

రస్యోదయాసీ దిత్యర్థః– సహో_క్తిరేవ – పరిషదారాధనాయ సభాపూజార్థం సంభృత సంభారే ధృతగంధకుసుమాదిపూజాపరికరే యుధిష్ఠిరే ధర్మరాజే కతమః కః ప్రథమ పూజాభాజనం అగ్రపూజాపాత్రం భవతీతి శేషః–ఇతి సంశయాలో ఏవం సందిహానే సతి సహదేవః నకులానుజః సకలభాజనస్య సర్వసభ్యానాం సభాజనభాజనభూతం ఆనన్దనయోగ్యం సర్వాన్ సభ్యాన్ నానన్దయితు మనుకూల మిత్యర్థః – ఇదం వక్ష్య మాణం వచనం వాక్య మవాదీత్ ఉవాచ– 129

శ్లో॥ దృష్టః పురా క్రతుభుజా మధిప స్సమీక్ష్య
గోత్రోద్ధృతిం చ్యుతమద శ్శరణం యమేవ
భేజే తమేవ పురుషో_త్తమ మంతరేణ
పూజ్యః పరోఽస్తు కతమః క్రతుకారిణాం నః.

దృష్టఇతి॥ పురా పూర్వం శ్రీకృష్ణస్య బాల్యే ఇత్యర్థః. దృష్టః గర్వితః క్రతుభుజాం మఖాశినాం దేవానా మిత్యర్థః–అధిపః ప్రభుః ఇంద్ర ఇత్యర్థః. గోత్రోద్ధృతిం గోవర్ధ నోద్ధారం సమీక్ష్య దృష్ట్వా చ్యుతమదః భగ్నగర్వస్సన్ యమేవ శరణం రక్షకం భేజే ప్రాప–క్రతుకారిణాం యాగకర్తౄణాం నః తమేవ పురుషో_త్తమం కృష్ణ మన్త రేణ వినా పరః అన్యః కతమః కః పురుషః పూజ్యః అగ్రే ఇతి శేషః– అగ్రపూజార్హో అస్తు భవతు–నకోఽపి స్యా దిత్యర్థః–అత్ర క్రతుకారిణామితి సాభిప్రాయం విశేషణం– క్రతుకారిణాం క్రతుభుజ స్సురా ఉపాస్యాః తేషాం చ ప్రభు రింద్రః తస్యాపి శరణం కృష్ణ ఇతి హేతోః స ఏవ ప్రథమపూజార్హ ఇత్యర్థః. అతఏవాత్ర సారాలంకారః– 'ఉత్తరోత్తర ముత్కర్ష స్సార ఇత్యభిధీయతే' ఇతి లక్షణాత్–వస్తుతస్తు క్రతుకారిణాం నః హరిరేవ పూజ్య ఇత్యుత్తరవాక్యార్థం ప్రతి క్రతుభుజామధిపోఽపి యం శరణం భేజే ఇతిపూర్వవాక్యార్థస్య హేతుత్వా త్కావ్యలింగం – పురుషో_త్తమ మిత్యత్ర పరికరాంకురాలంకారః–పరమేశ్వరత్వా దయమేవ పూజ్యఇత్యర్థసిద్ధేః –

గ॥ ఏవం సోపపత్తికా మమృతధారామధురాం సహదేవవాణీ మాకర్ణ్య సర్వే సభాస్తారా సముద్గతానందవిస్తారా స్తారం యుగప దేవ మవా దిషుః.

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తవిధాం సోపపత్తికాం సయుక్తిం క్రతుకారిణాం హరిరేవ పూజ్యః క్రతుభుగధిపేంద్రశరణత్వాదితి యుక్తిః – అమృతధారామధురాం సుధా ధారాసంపాతవత్స్వాద్వీం సహదేవవాణీం సహదేవస్య వచనం ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా సర్వే సకలాః సభాస్తారాః సభ్యాః 'సభాసద స్సభాస్తారా స్సభ్యా స్సామాజికా శ్చ తే' ఇత్యమరః. సముద్గతః ఉత్పన్నః ఆనన్దవిస్తారః సంతోషాతిశయో యేషా న్తే తథోక్తాస్సన్తః యుగప దేకకాలం తార ముచ్చైః ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా అవా దిషుః ఊచుః – 131

శ్లో॥ వర్ధస్వ సాధు సహదేవ పునశ్చ సాధు
న త్వం శిశు ర్గురు రుదారధియాం బుధానామ్
నాసత్యతా తవ భువి ప్రకటీకృతాద్య
సత్యోక్తిభిః కృతధియా మపి దుర్వచోభిః.

వర్ధస్వేతి॥ హే సహదేవ సాధు యోగ్యం యథాతథా వర్ధస్వ వృద్ధిం భజ పున ర్భూయశ్చ సాధు వర్ధస్వేత్యన్వయః – ఆదరా ద్విరాశీర్వాదః – త్వం శిశుః బాలః న నభవసి వయసా బాలత్వేఽపి జ్ఞానేన న బాల ఇత్యర్థః. తర్హి కోఽహ మిత్యత ఆహ – ఉదారధియాం నిపుణబుద్ధీనాం బుధానాం విదుషామపి గురుః ఉపదేష్టా జ్ఞానేన వృద్ధ ఇత్యర్థః – అద్య అధునా కృతధియాం శిక్షితబుద్ధీనాం విదుషా మిత్యర్థః – అపి దుర్వచోభిః వక్తు మశక్యాభిః పండితానా మప్యవిషయ భూతాభి రిత్యర్థః – సత్యోక్తిభిః యథార్థభాషణైః భువి తవ నాసత్యతా అనృత రాహిత్యం అశ్విత్వం చ 'నాసత్యా వశ్వినౌ దస్రా' విత్యమరః. నకులసహదేవయో రశ్వినీదేవాంశత్వాదితి భావః–ప్రకటీకృతా స్పష్టీకృతా అభూదితి శేషః. తవ నాస త్యత్వా దేవైత త్సత్యోక్తి లాభ ఇత్యర్థః–అత్ర బాలే సహదేవే బాలత్వ మపహ్నుత్య గురుత్వారోపణా త్సాపహ్నవరూపకాలంకారః. కించ సహదేవే స్వతస్సిద్ధస్య నాసత్య త్వస్య సత్యవచోభిః ప్రకటీకృతత్వవర్ణనా ద్విధ్యలంకారః–స చ శ్లేషోజ్జీవితః– 132

శ్లో॥ యుధిష్ఠిర స్తమేవార్థం పరమార్థం విచింతయన్
ఆరరాధ హరిం గంధకుసుమాభరణాంబరైః.

యుధిష్ఠిర ఇతి॥ యుధిష్ఠిరః తం సహదేవోక్త మర్థ మేవ పరమార్థం యథార్థం విచింత యన్ మన్వానః సన్ గంధకుసుమాభరణాంబరైః చన్దనపుష్పభూషణవస్త్రైః హరిం కృష్ణ మారరాధ ప్రథమం పూజయామాస– 133

గ॥ తదను శిశుపాలః కల్పాంతానల ఇవ వనమాలిప్రథమసపర్యాపర్యా కులితహృదయ స్సక్రోధ ముదతిష్ఠత్–అవాదీచ్చ.

తదన్వితి॥ హరే రగ్రపూజానన్తరం వనమాలినః కృష్ణస్య ప్రథమసపర్యయా అగ్ర పూజయా పర్యాకులితం పరితో వ్యాకులితం విక్షిప్త మిత్యర్థః–హృదయం మనో యస్య సః అతఏవ కల్పాన్తానల ఇవ ప్రళయాగ్నివత్ జాజ్వల్యమాన ఇతి శేషః. శిశుపాలః సక్రోధం సరోష ముదతిష్ఠత్ ఆసనా దుత్తస్థౌ–అవాదీచ్చ జగాద చ–134

శ్లో॥ పుణ్యేషు స త్వహహా రాజఋషి ష్వమీషు
గోపాలకః ప్రథమపూజనపాత్ర మాసీత్.
నైషా కిలాపచితి రస్య పరం ఖలస్య
పూజార్హణవ్యతిగమాదపి యష్టు రేషా.

పుణ్యేష్వితి॥ పుణ్యేషు పుణ్యమేషా మస్తీతి పుణ్యాః–అర్శ ఆద్యచ్–తేషు భవ్యశాలి ష్విత్యర్థః. అమీషు రాజఋషిషు రాజానశ్చ తే ఋషయశ్చ రాజఋషయః తేషు

సత్సు గోపాలకః గోపః కృష్ణః ప్రథమపూజనపాత్రం అగ్రపూజాభాజన మాసీత్- అహ తేతి విస్మయాతిశయే-ఖేదాతిశయే వా - రాజఋషి ష్వితస్త్వత్ర ఋత్యక ఇతి ప్రకృతిభావః. ఏషా ప్రథమపూజా అస్య ఖలస్య పరం అస్య దుష్టస్యైవ సార్థముప క్లృప్త రుక్మిణీరూపకన్యాయాః బలా దాహరణా త్కృష్ణే దుష్టత్వబుద్ధి శ్శిశుపాలస్యేతి బోధ్యమ్. అపచితిః క్షయో నభవతి - కిల ప్రసిద్ధా కిన్తు పూజ్యార్హణవ్యతిగమాత్ పూజ్యస్య అర్హణం పూజా తస్య వ్యతిగమాత్ వ్యతిక్రమా ద్ధేతోః పూజ్య మపూజ్యః అపూజ్యస్య పూజనా దిత్యర్థః. ఏషా గోపాలకప్రథమపూజా యష్టు ర్యజమానస్య ధర్మరాజస్యాపి అపచితిః క్షయో భవతీతి శేషః. గోపాలక ప్రథమపూజా రూపాపరాధాత్ పూజితపూజకయో రుభయోరపి క్షయ ఏవ భవతి-సత్వాభివృద్ధి రిత్యర్థః. అత్ర అపచితి హేతౌ పూజాయా మపచితిత్వవచనా ద్ధేత్వలంకారః 'హేతు హేతుమతో రైక్యం హేతుం కేచి త్ప్రచక్షతే' ఇతి లక్షణాత్. నా స్తవార్థసు-పుణ్యేషు అమీషు రాజసు శిశుపాలాదిషు ఋషిషు నారదాదిషు చ సత్స్వపి గోపాలకః గో ర్భూదేవ్యాః స్వర్గస్య వా గవాం వేదవాచాం వా పాలకః పతిః పరమాత్మా శ్రీకృష్ణః ప్రథమపూజనపాత్ర మాసీత్ పరమేశ్వరత్వాదితి భావః - గోపాలక ఇతి సాభిప్రాయవిశేష్యనిర్దేశా త్పరికరాంకురాలంకారః. అహహే త్యానన్దాతిశయే- ఏషా పూజా అస్య ఖలస్య రలయోరభేదాత్ ఖరస్య ఉగ్రస్య దుష్టేషు విషయే ఇతి భావః. యద్వా ఖాని ఇంద్రియాణి లాతి ఆదత్తే విషయీకరోతీతి ఖలః-ఆత్మా- అథవా ఖాని ఇంద్రియాణి లునాతి ఛేదయతి తిరస్కరోతీతి ఖలః - అధోక్షజ ఇత్యర్థః. తస్య కృష్ణస్యైవ అపచితిః పూజా న భవతి- 'క్షయా ర్చయో రపచితి' రిత్యమరః. కిన్తు పూజ్యార్హణస్య వ్యతిగమాత్ అతిగమాభావాత్ అనతిక్రాన్తే రిత్యర్థః. ఏషా యష్టు రపి అపచితిః పూజా భవతి అయం పూజ్య ఇతి పూజ్యం నిర్ధార్య పూజకోఽపి లోకైః పూజ్యతే ఏవ - బుద్ధిమదగ్రేసరత్వాదితి భావః-

గ॥ ఏవం శ్రుతికటు పటుతరం రటంత మేన మతిరోషణః పురుషోత్తమ స్సహసా సుదర్శనేన సలీల మపాస్తమస్తకం విదధే-

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తవిధయా శ్రుతికటు కర్ణకఠోరం యథాతథా పటుతరం ఉచ్చైః రటంతం సనిన్ద ముపాలంభమానం 'రట పరిభాషణే' ఇతి ధాతుః-ఏనం శిశుపాలం అతిరోషణః అతికోపనః పురుషోత్తమః కృష్ణః సహసా హఠాత్ సద్య ఏవేత్యర్థః. సుదర్శనేన చక్రాయుధేన సలీలం సవిలాసం యథాతథా అపాస్తమస్తకం ఛిన్నశిరసం విదధే చక్రే-చక్రేణ తస్య శిర శ్ఛిచ్ఛేదేత్యర్థః- 130

శ్లో॥ సుదర్శనేనాపి రిపూ న్పినష్టి
గదావలంబి స్వయమేవ భూత్వా
చ్యుతం రిపుం విగ్రహతః కరోతి
మాయాధవః కేన సజేతు మర్హః-

సుదర్శనేతి॥ సః కృష్ణః సుదర్శనేనాపి యోగ్యవీక్షణేనాపి సకరుణావలోకనేనాపీత్యర్థః-చక్రేణేతి చ-రిపూన్ అరీన్ పినష్టి నాశయతి-విరోధాభాసాలంకారః. తథా స్వయం గదావలంబీ రోగధారీ కామోదకీధారీ చ - భూత్వైవ భూత్వాపి రిపుం శత్రుం విగ్రహాతః శరీరాత్ యుద్ధాచ్చ-చ్యుతం భ్రష్టం కరోతి. అత్ర ఏకత్ర వ్యాధ్యవలంబనం అన్యత్ర శరీరత్యాగ ఇత్యసంగత్యలంకారః. గదాం ధృత్వా యుధి శత్రూన్ జయతీతి పరమార్థః - మాయాః లక్ష్మ్యాః ధవః పతిః మాయామాయాః ధవః మాయా ధీతి చ-స కృష్ణః కేన పుంసా జేతు మర్హః యోగ్యః జయ్యః భవేదితి శేషః-న కేనాపీత్యర్థః-శ్లేషాలంకారః- 137

గ॥ తదను నిర్వర్తితావభృథ మజాతశత్రుం పురం ప్రాపయ్య తత్ప్రీతయే కతిపయవాసరాన్ సహమహిషీజనేన జనార్దనో హరిప్రస్థ మవతస్థే.

తదన్వితి॥ తదను తతః శిశుపాలవిధ్వంసనానన్తరమిత్యర్థః-నిర్వర్తితావభృథం కృతావభృథస్నానం 'దీక్షాన్తే కర్తవ్యం స్నాన మవభృథ'మిత్యుచ్యతే. అజాతశత్రుం యుధిష్ఠిరం పురం నగరం ప్రాపయ్య గమయిత్వా తత్ప్రీతయే యుధిష్ఠిరప్రీత్యర్థం మహిషీజనేన భార్యాసంఘేన అష్టమహిషీభి రిత్యర్థః-సహ సమం జనార్దనః కృష్ణః కతిపయవాసరాన్ కతిచిద్దినాని-అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - హరిప్రస్థం ఇంద్రప్రస్థపుర మవతస్థే అధితస్థౌ-అత్రాప్యత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా-తత్ర ఉవాసేత్యర్థః - 138

అవ. పఞ్చమవిలాసపరిసమాప్తిం కథయతి యస్మిన్నితి.

శ్లో॥ యస్మిన్ శంకరదారసౌరభఝరీజృంభత్కటాక్షచ్ఛటా
పాత్రాః కల్పలతావితానసుమనో గుంభప్రియంభావుకాః
తస్యాసౌ నవకాళిదాసవిదుషః కావ్యామృతే పంచమ
శ్చంపూనామని ధీమతాం కృతసముల్లాసో విలాసోఽగమత్.

యస్మిన్నితి॥ పఞ్చానాం పూరణః పఞ్చమః తస్యపూరణే ఇత్యనువృత్తౌ - నాన్తాదసంఖ్యాదే ర్మట్-

ఇతి శ్రీభాగవతచంపూవ్యాఖ్యాయాం మందరాఖ్యాయాం పంచమోవిలాసః

శ్రీ హయగ్రీవార్పణమస్తు

శ్రీహయవదన పరబ్రహ్మణే నమః

శ్రీ చంపూ భాగవతే

షష్ఠో విలాసః ప్రారభ్యతే

శ్లో॥ నిర్వ్యూఢం మయమాయయా పశుపతే రారాధితస్యాజ్ఞయా
సౌభాఖ్యం నగరం సురాసురగణై ర్దుర్భేద్య మస్థావరమ్
విష్వ గ్ద్వారవతీం రురోధ సహసా సాల్వస్సమాసాద్య త
స్మత్వా రంధ్ర ముపస్థితం మురరిపో రాసన్నతా వైధురీమ్.

నిర్వ్యూఢమితి॥ ఆరాధితస్య సాల్వేన తపసా తోషితస్య పశుపతే శ్శివస్య ఆజ్ఞయా నిదేశేన మయమాయయా మయస్య అసురశిల్పినః మాయయా అసాధారణశక్త్యా నిర్వ్యూఢం నిర్మితం సురాసురగణైః సురాణాం దేవానా మసురాణాం రక్షసాం చ గణైః పూగైః దుర్భేద్యం భేత్తు మశక్యం అస్థావరం జంగమం సౌభాఖ్యం సౌభ నామకం తత్ప్రసిద్ధం నగర మాసాద్య అధిష్ఠిత్య యద్వా - ఆరాధితస్య పశుపతే రాజ్ఞయా మయమాయయా సురాసురగణై ర్దుర్భేద్య మస్థావరం సౌభాఖ్యం నగరం నిర్వ్యూఢం ఆసీదితి శేషః. తతస్సౌభ మాసాద్యేతి వాక్యభేదేనాన్వయః. మధ్యే సముద్రం వర్తమానాయా ద్వారకాయా నిరోధస్యాశక్యత్వా త్సౌభ మాసాద్యే త్యుక్తం- సాల్వః చైద్యసఖః అసురావతారభూతః కశ్చన రాజా-మురరిపోః కృష్ణస్య ఆసన్నతా వైధురీం సన్నిహితత్వాభావమేవ రంధ్రం ఛిద్ర మవకాశ మిత్యర్థః- ఉపస్థితం ప్రాప్తం మత్వా జ్ఞాత్వా శ్రీకృష్ణ ఇదానీ మింద్రప్రస్థపురే వర్తతే - అధునైవ మయా యాదవనాశనం కర్తవ్యమితి ఆలోచ్యేత్యర్థః- అత్ర మురరిపుసాన్నిధ్యాభావే రంధ్రత్వారోపా ద్రూపకాలంకారః. సహసా సద్య ఏవ ద్వారవతీం పురీం విష్వగభితః రురోధ అరుణత్. అత్ర భగవన్తం జేతు మశక్తః తత్పక్షీయా న్బాధితుం సాల్వః ప్రవృత్త ఇతి ప్రత్యనీకాలంకారః- 'ప్రత్యనీకం బలవత శ్శత్రోః పక్షే పరాక్రమ' ఇతి లక్షణాత్- 1

గ॥ తమేనం విమానమివ గగనసంచారశీలం కాముకమన ఇవ సకలాశాజంఘాలసౌభ మధిశయానం జలధరమివ శిలావర్ష ముపజనయంతం మాయామివ రజసా తమసా చ సకల జనానందీకుర్వాణం కృపణమివ మార్గణా న్నిరస్యం తం సాల్వ ముపలభ్య నితాంతరోషణః ప్రద్యుమ్న

స్సహసా సహసాంబాదిభిః కేసరీవ కందరాంతరా న్నగరాంతరా న్నిరగాత్-

తమితి॥ విమానమివ దేవయానమివ గగనసంచారశీలం ఆకాశగమనస్వభావం కాముకమన ఇవ కామిచిత్త మివ సకలాశాజంఘాలం సకలాశ్వాసాసు దిశాసు జంఘాలం వేగయుక్తం వేగేన సకలాః దిశః ఆక్రమదిత్యర్థః-అన్యత్ర సకలాసు ఆశాసు కామేషు జంఘాలమితి బహువిధదురాశ మిత్యర్థః. సౌభం నగరమధిశయానం అధిష్ఠితవన్తం జలధరమివ మేఘమివ శిలావర్షం కరకవర్షం పాషాణపాతం చ- ఉపజనయన్తం ఉత్పాదయన్తం మాయాబలాదితి భావః. మాయా మవిద్యామివ రజసా రజోగుణేన పరాగేణ చ తమసా తమోగుణేన అంధకారేణ చ సకలజనాణ్ సర్వజనాణ్ అంధీకుర్వాణం అనంధానంధాణ్ కరోతీతి అంధీకుర్వాణః తం ఏకత్ర చక్షుఃప్రసారణ మన్యత్ర జ్ఞానప్రసారం చ నిరోధయన్త మిత్యర్థః. కృపణం లుబ్ధప్రభుమివ మార్గణాణ్ బాణాణ్ యాచకాంశ్చ నిరస్యన్తం క్షిపన్తం నిష్కాసయన్తం చ- తమేనం సాల్వ ముపలభ్య జ్ఞాత్వా దృష్ట్వేతి వా- నితాన్తరోషణః అతికోపనః ప్రద్యుమ్నః తస్యైవ కృష్ణాగ్రపుత్రత్వాదితి భావః- సహసా ద్రుతం సాంబాదిభిస్సహ సాంబః జాంబవతీసుతః స ఆదిర్యేషాన్తై స్సమం కందరాంతరాత్ గుహామధ్యా త్కేసరీ సింహఇవ నగరాన్తరాత్ పత్తనమధ్యా న్నిరగాత్ నిర్యయౌ- 2

శ్లో॥ తతః ప్రవవృతే యుద్ధం సాల్వప్రద్యుమ్నసేనయోః
తథాపి సమపద్యంత త్యక్తసంఖ్యా స్తయో ర్భటాః.

తత ఇతి॥ ప్రద్యుమ్ననిర్గమనానన్తరం సాల్వప్రద్యుమ్నసేనయోః- అల్పాచ్తరత్వాత్సాల్వస్య పూర్వనిపాతః-సాల్వసేనాయాః ప్రద్యుమ్నసేనాయాశ్చేత్యర్థః 'ద్వన్ద్వాన్తే శ్రూయమాణం పదం ప్రత్యేకం సంబధ్యతే'ఇతి న్యాయాత్. యుద్ధం సంగరం ప్రవవృతే ప్రవృత్త మభూత్- తథాపి యుద్ధే ప్రవృత్తేఽపి తయో స్సేనయో ర్భటాః యోధాః త్యక్తసంఖ్యాః త్యక్తయుద్ధాః నిర్విచారాశ్చ సమపద్యన్త జాతాః-'ఏకత్వాదావిచారే చ సంఖ్యా సంఖ్యం తు సంయుగే' ఇతిభాస్కరః. విరోధాభాసాలంకారః-

తత్రచ॥ యుద్ధే-

శ్లో॥ మార్గే సాల్వపురస్కృతాణ్ ఫలభృత శ్ఛిత్వా క్రమతం మార్గణా
నాదావాదితభూరిలాభజముదం ప్రద్యుమ్నబాణాస్తతః
ఆః కష్టం గురువంశజేన హి పరప్రాణప్రదానత్యజా
దారాత్మ్యం విహితం మయేతి శరధౌ లజ్జాం మమజ్జాశ్రితః.

మార్గేఇతి॥ ప్రద్యుమ్నబాణః ప్రద్యుమ్నప్రయుక్త శ్శరః సాల్వపురస్కృతాణ్ సాల్వేన పురతః ప్రయుక్తాణ్ ఫలభృతః లోహశంకుధారిణః 'ఫల మిష్వగ్రే సస్యే ఫలకే జాతీఫలే ధనే వాలే' ఇతి భాస్కరః. మార్గణాణ్ బాణాణ్ మార్గే పథి మధ్యేమార్గ మిత్యర్థః- ఛిత్వా ఖండయిత్వా ఆదౌ తావత్ భూరిలాభజముదం మహాలాభజన్యసంతోష మా

దిత స్వీచకార. తతః అనన్తరం గురువంశజేన స్థూలవేణుజన్యేన అతఏవ పరప్రాణప్రదానత్యజా పరేషాం శత్రూణాం ప్రాణప్రదానం ప్రాణచ్ఛేదనం-దో అవఖండనే ఇతిధాతోర్లుట్-తత్యజా తత్యక్తవతా మయా దౌరాత్మ్యం దుష్టత్వం కృతం ఇతి మత్వా లజ్జామాశ్రితస్సన్ ఇతి హేతో ర్లజ్జామాశ్రిత స్సన్నితివా వ్రీడిత ఇత్యర్థః-ఉత్ప్రేక్షా వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా-శరధౌ తూణీరే మమజ్జ లీనః యాదృశేన సాక్షా చ్ఛత్రవ ఏవ ఛేత్తవ్యాః. తా న్విహాయ తదీయబాణానాం ఛేదన మయుక్తమితి లజ్జయేవనిషంగే మమజ్జేత్యర్థః అమోఘత్వా త్ప్రద్యుమ్నబాణః స్వాభిపత త్సాల్వబాణాన్మధ్యేమార్గం ఛిత్వా పున స్తూణీరం ప్రావేతి నిర్గళితార్థః - ఆః కష్టమితి సంతాపాతిశయే - హిర్నిశ్చయే- అత్ర అచేతనస్య ప్రద్యుమ్నబాణస్య లజ్జాసంబంధాభావేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః. శరధౌ లీన ఇత్యనేన యథా కశ్చి దకృతకృత్యో లజ్జయా గుహాదిషు లీయతే తద్వదితి భావో వ్యజ్యతే- మధ్యేమార్గం పరబాణఛేదనరూపం దుర్భరం కృత్యం కృత్వాపి పరప్రాణఛేదనస్య అకృతత్వా త్ప్రద్యుమ్నబాణో లజ్జిత ఇత్యనేన బాణస్య అత్యద్భుతం సామర్థ్యం వ్యజ్యతే-వ్యంగ్యార్థస్తు-ప్రద్యుమ్నబాణః ప్రకృష్టం ద్యుమ్నం స్వర్ణం యస్య సః ప్రద్యుమ్నః సచాసౌ బాణః బాణవత్పరేషాం హృదయశల్యాయితః కశ్చన పురుషః సాల్వేన పురస్కృతాన్ సంభావితాన్ అత ఏవ ఫలభృతః సఫలాన్ సాల్వదత్తం వస్త్రాభరణాదిక మర్థజాతం ధృతవత ఇత్యర్థః. మార్గణాన్ యాచకాన్ మార్గే ఛిత్వా ఆదౌ భూరిలాభజముదం స్వర్గలాభజన్యమోదం ఆదిత ప్రాప. తతః గురువంశజేన మహాకులోత్పన్నేన అతఏవ పరప్రాణప్రదానత్యజా పరేషాం ప్రాణరక్షణ మకుర్వాణేన మయా దౌరాత్మ్యం చోరసాధారణం పరహింసనం కృతమితి లజ్జాం వ్రీడామాశ్రితః ప్రాప్తస్సన్ శరధౌ సముద్రే మమజ్జ పపాతేత్యర్థః. ప్రాణానాం స్తత్యాజేతి యావత్-యద్వా మమజ్జ స్నాతః-కులీనా హి ప్రమాదా దకృత్యే ప్రవర్తమానా అపి పశ్చాత్తప్తాః ప్రాయశ్చిత్త మనుతిష్ఠన్తీతి భావః- 4

గ॥ తదను విదితోదంతం హరిమపి హరిప్రస్థా దాగత మభ్యమిత్రీణ స్సాల్వ
ఏవ మభిదధే-

తదన్వితి॥ తతః విదితోదన్తం విదితః జ్ఞాతః ఉదన్తః సాల్వయుద్ధరూపవృత్తాన్తః యేన తం అతఏవ హరిప్రస్థా దింద్రప్రస్థా దాగతం హరిం కృష్ణం అభ్యమిత్రీణః శత్రోరభిముఖం గతః సాల్వః ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా అభిదధే జగాద - 'యో గచ్ఛ త్యలం విద్విషతః ప్రతి సోఽభ్యమిత్రో ఽభ్యమిత్రియోఽ ప్యభ్యమిత్రీణ ఇత్యపి' త్యమరః- 5

గ॥ అయే కిమియ మనాత్మవేదితా యదుకులకళంకస్య కలహాకాతరస్య
భవతః-

అయే ఇతి॥ అయే ఇతి సాసూయం సంబోధనం- యదుకులకళంకస్య యదువంశ కళంకస్య యథా కళంక శ్చన్ద్రం దూషయతి తథా త్వమపి యదువంశేఽవతీర్య తం దూషయసీత్యర్థః-వాస్తవార్థస్తు- కళంకోఽస్యాస్తీతి కళంకః చంద్రః-అర్శ ఆద్యజన్తః- యదువంశస్య చంద్ర ఇత్యర్థః- ఏకదేశవర్తిరూపక మిదం. యదుకులపయఃపారావారరాకాసుధాకర ఇతి యావత్- తస్య కలహకాతరస్య కలహోద్భీరోః కాలయవనాదినిరోధసమయే పలాయితత్వాదితి భావః- అన్యత్ర కలహః కలిః పాప మిత్యర్థః- తస్మాద్భీరోః వృష్ణికలాలసస్యేత్యర్థః- భవతః తవ ఇయ మనాత్మవేదితా స్వబలానభిజ్ఞతా-అన్యత్ర ఆత్మవేదినో న సన్తి యస్మా త్సః అనాత్మవేదీ బ్రహ్మవిత్తమః తస్య భావః తత్తా - 'బ్రహ్మవి ద్బ్రహ్మైవ భవతీ'తి శ్రుతేః- బ్రహ్మత్వ మిత్యర్థః. కిం కుత ఇత్యర్థః- కిమర్థేతి వా- అన్యత్ర అద్భుతేత్యర్థః- 6

శ్లో॥ యుద్ధ్వా పలాయితు మయే కిము మాగధోఽయ
మాచార్యకం కిమపి మే యుధి సాల్వకస్య
సన్న్యాస మర్హతితరాం శరణం ప్రయాతః
కార్పణ్యపాత్ర మసుసన్న్యసనం పరస్య.

యుద్ధ్వేతి॥ అయే కృష్ణ యుద్ధ్వా మయాసహ యుద్ధం కృత్వా పలాయితుం పలాయనం కర్తుం అయం సాల్వః మాగధః జరాసంధఃకిము నేత్యర్థః- యద్యహం జరాసంధ స్స్యాం తర్హి మయా సహ యుద్ధ్వా త్వం పలాయనం కుర్యాః నత్వహం జరాసంధః కిన్తు అతిప్రచండః సాల్వః- అత స్తవ పలాయితుమపి మత్పురతో నాస్తి శక్తిరితి భావః- యుధి యుద్ధే సాల్వ ఏవ సాల్వకః తస్య మే మమ కిమప్యనిర్వచనీయ మాచార్యకం ఆచార్యస్యభావః కర్మవా ఆచార్యకం- మనోజ్ఞాదే రాకృతిగణత్వాత్ వుఞ్- అస్తీతి శేషః. యుద్ధే అతినిష్ణాతోఽహ మిత్యర్థః- తదేవాహ-శరణం ప్రయాతః శరణాగతః అతఏవ కార్పణ్యపాత్రం దీనః సన్న్యాసం పరిత్యాగ మర్హతితరాం అతిశయేనార్హతి శరణాగతం జీవ న్తమేవ పరిత్యజామీత్యర్థః-పరస్య అశరణాగతస్య అసుసన్న్యసనం ప్రాణత్యాగ ఏవ భవేదితి శేషః-పలాయనన్తు దుష్కరమితి భావః-అత్ర సాల్వే మాగధత్వప్రతిషేధస్య సిద్ధస్యానుకీర్తనా త్ప్రతిషేధాలంకారః. 'ప్రతిషేధః ప్రసిద్ధస్య నిషేధస్యానుకీర్తన' మితి లక్షణాత్. ఏతేన చ జరాసంధాదపి సాల్వస్య అతిక్రుద్ధత్వం వ్యజ్యతే-వాస్తవార్థస్తు-అయే యుద్ధ్వా త్వయా సహ యుద్ధ్వా పలాయితుం అయం మాగధః కిము-. అతిబలత్వా జ్జరాసంధస్య పలాయనే శక్తి రస్తి మమ తు న తథాస్తీత్యర్థః- ఏతేన పలాయనస్యాప్యనర్హోఽహం కిం త్వయా యోద్ధుం శక్తః అపి తు నశక్త ఏవేతి వ్యజ్యతే-సాల్వకస్య నిందాయాం కప్రత్యయః-తుచ్ఛసాల్వస్యేత్యర్థః. మే మమ యుధి కిమప్యాచార్యక ముపదేష్టృత్వ మస్తి- అస్మిన్ యుద్ధే త్వాం ప్రతి మయా కించి దుపదేష్టవ్య మస్తీత్యర్థః- ఉపదేశ మేవాహ- అన్యత్సర్వం సమానం యద్యహం శరణాగత స్స్యాం తర్హి మాం త్యజ నోచేజ్జహీత్యర్థః- వ్యంగ్యార్థస్తు

శరణం గృహం ప్రయాతః అనుజ్ఞితగృహ ఇత్యర్థః. అత ఏవ కార్పణ్యాపాత్రం విషయలోలః సన్న్యాస మర్హతితరాం సన్న్యాసాశ్రమస్య ముఖ్యాధికారీత్యర్థః. పరస్య గృహం త్యక్త్వా వనం గతస్య విరక్తస్యేత్యర్థః. అసుసన్న్యసనం సుసన్న్యాసో నాస్తి సన్న్యాసార్హతా నాస్తీత్యర్థః- అత ఏవ కిముపాచార్యకం మంత్రవ్యాఖ్యానకౌశలం మే అస్తీత్యన్వయః- నిష్కామస్యైవ సన్న్యాసో న తు సకామస్యేతి స్థితే తద్వైపరీత్యేన కథనాదిద మత్యద్భుతం మంత్రకౌశలమితి భావః-

గ॥ ఏవంవాదినం సాల్వం భగనవా నవాదీత్-శృణు రే మూర్ఖ.

ఏవమితి॥ ఏవముక్తరీత్యా వాదినం బ్రువాణం సాల్వం భగవాన్ కృష్ణః అవాదీత్ ప్రత్యువాచ - రే మూర్ఖ బాలిశ శృణు వక్ష్యమాణం మద్వాక్య మాకర్ణయేత్యర్థః- 7

శ్లో॥ భవాదృక్చపలోన్మేషః ప్రకృత్యా క్షణనశ్వరః
సమూలవిలయోఽప్యస్య ప్రబలాశుగఘట్టనాత్.

భగవాదృగితి॥ భవాదృక్చపలోన్మేషః భవన్తమివ పశ్యన్తీయం స భవాదృక్. త్వాదృశః స చాసౌ చపలః అవ్యవస్థితచిత్తః తస్య ఉన్మేషః విజృంభః ప్రకృత్యా స్వభావతః క్షణనశ్వరః క్షణేన నాశశీలః- న తు చిరకాలస్థాయీత్యర్థః-అస్య చపలోన్మేషస్య ప్రబలాశుగఘట్టనాత్ ప్రబలస్య పుంసః ఆశుగై ర్బాణైః ఘట్టనాత్ సంఘర్షాద్ధేతోః సమూలవిలయః సమూలధ్వంసఃభవతీతి శేషః-వ్యంగ్యార్థస్తు-భవాదృశాం చపలానాం విద్యుతా మున్మేషః ప్రకాశః ప్రకృత్యా క్షణనశ్వరః క్షణికత్వా ద్విద్యుతామితి భావః- అస్య విద్యుత్ప్రకాశస్య ప్రబలాశుగఘట్టనాత్ చండమారుతఘాతాద్ధేతోః 'ఆశుగా వాయువిశిఖా' విత్యమరః. సమూలవిలయః మూలభూతైర్మేఘైస్సహ నాశోఽపి భవతి- ఏతేన విద్యుదున్మేషతుల్య స్సాల్వవిజృంభ ఇతి ప్రబలవాయుతుల్యా స్స్వబాణా ఇతి చ ఉపమాద్వయం వ్యజ్యతే- 8

గ॥ ఏవం పరస్పరపరీవాదినో రనయో ర్భవతి మహతి సంప్రహారే సాల్వమాయావినిర్మితః కోఽపి సందేశహరో దేవకతనయయాప్రహితోఽహమితిప్రణమ్య మురరిపు మవాదీత్ -

ఏవమితి॥ ఏవం పరస్పరపరీవాదినోః అన్యోన్యపరిభాషిణోః అనయోః కృష్ణసాల్వయోః మహతి అధికే సంప్రహారే యుద్ధే భవతి సతి సాల్వేన మాయయా వినిర్మితః సాల్వస్య మాయయేతివా- కోఽపి కశ్చి త్సందేశహరః దూతః దేవకతనయయా దేవకీదేవ్యా అహం ప్రహితః త్వాం ప్రతి ప్రేషిత ఇతి వదన్నితి శేషః- ప్రణమ్య నమస్కృత్య మురరిపుం కృష్ణం ప్రతి అవాదీత్-మురరిపుం ప్రణమ్య అవాదీదితి వా-9

అవ. వచనరీతిమేవ దర్శయతి.

శ్లో సాల్వేన వసుదేవ స్తే పితా కృపణ ముచ్ఛ్వసన్
క్వాసి హా కృష్ణ కృష్ణేతి బద్ధ్వా పశురివాహృతః

సాల్వేనేతి॥ హాకృష్ణ హాకృష్ణ ఇత్యేవం హా ఇతిఖేదే-కృపణ మతిదీనం యథా తథా ఉచ్ఛ్వసన్ ఉచ్చైః రుదన్ యద్వా ఇత్యుక్త్వేతి శేషః- ఉచ్ఛ్వసన్ ఉచ్చైః శ్వసన్ నిశ్శ్వసన్ తే పితా జనకో వసుదేవః పశురివ సాల్వేన బద్ధ్వా సంధాయ ఆహృతః నీతః- యథా పశుం బద్ధ్వా నయతి తద్వత్త్వత్పితరం బద్ధ్వా సాల్వో నిన్య ఇత్యర్థః ఉపమాలంకారః- 10

గ॥ ఏవం వాదిని దూతే యదుపతి రతిదూనమానస స్స్వగత మేవ మవాదీత్.

ఏవమితి॥ ఏవం దూతే వాదిని వదతి సతి అతిదూనమానసః పితృవధశ్రవణా దతి ఖిన్నహృదయః యదుపతిః స్వగతం మనసి ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా- అవాదీత్. యద్యపి స్వగతజనాంతికప్రకాశభాషణాని నాటక ఏవ ప్రసిద్ధాని-తథాపి క్వచి త్కావ్యేఽపి దర్శనా దేవం ప్రయోగః- యథా నైషధే నవమసర్గే 'ఇదం నిగద్య క్షితిభర్తరి స్థితే తయాభ్యధాయి స్వగతం విదగ్ధయేతి- 11

శ్లో॥ సతి రామే కథం తాత విపత్తి ర్యదివా యతః
అలంఘ్యా జానకీపీడా తత స్స్యా త్సోఽపి దూరతః.

సతీతి॥ రామే బలభద్రే సతి సన్నిహితేసతీత్యర్థః. తాతవిపత్తిః తాతస్య వసుదేవస్య విపత్తిః ఆపత్ కథం స్యాత్ నకథమపీత్యర్థః. మహాబలపరాక్రమశాలిత్వా ద్రామస్యేతి భావః. యదివా యద్వా తాతవిపత్తి స్స్యాదిత్యన్వయః- కుత స్స్యాదత ఆహ- యతో యస్మాత్ జానకీజనకస్య పితుస్సంబంధినీ పీడా వ్యథా అలంఘ్యా అనివార్యా భవితవ్యం భవత్యేవేతి న్యాయాదితి భావః. తతః తస్మాత్ సః రామోఽపి దూరతః దూరే స్యాత్ ప్రతికూలవిధివశాత్ రామసాన్నిధ్యాభావే తాతవిపత్తి స్స్యాదేవేత్యర్థః- వ్యంగ్యార్థస్తు- రామే సతి తాతస్య దశరథస్య విపత్తి ర్మృతిః కథం స్యాత్-రామవియోగాదేవ హి దశరథస్య మరణమిత్యర్థః-నను మాస్తు రామవియోగ ఇత్యత ఆహ- యతః జానకీపీడా జానక్యా స్సీతాయాః పీడా వనవాసాదిలక్షణా జనకస్య దశరథస్య సంబంధినీ జానకీపీడా మునిశాపప్రాప్తపుత్రశోకాదిరూపా చ అలంఘ్యా - తతః సోఽపి దూరత స్స్యాత్ తస్మాత్ యది వా రామవియోగే తాతవిపత్తి స్స్యాదేవేత్యర్థః- 12

గ॥ ప్రకాశమ్॥

ప్రకాశమితి॥ అవాదీ దిత్యనేనాన్వయః- నను యథా పితృవిపత్త్యనుమేయస్యబలభద్రసాన్నిధ్యాభావస్య రంధ్రత్వేన గోప్యత్వా త్స్వగతభాషణం తథా రామప్రమాదోక్తిరపి గోప్యైవేతి కథం తదంశే ప్రకాశభాషణమితి చే త్సత్యం పితృనాశజన్యశోకావేశకృతమోహాదితి ధ్యేయమ్.

గ॥ అయి త్రిజగన్మోహనీయపరాక్రమ నయనాభిరామ రామ కథ మీదృశం ప్రమాద మాసాదయః.

అయీతి॥ అయీతి ప్రేమ్ణా సంబుద్ధిః- త్రిజగన్మోహనీయపరాక్రమ లోకత్రయ శ్లాఘ్యప్రతాప నయనాభిరామ నయనయోః నేత్రయోః అభిరామః మనోజ్ఞః తస్య సంబుద్ధిః హేరామ ఈదృశం ప్రమాదం అనవధానతాం కథ మాసాదయః కుతః ప్రాప్తవానసి- 13

శ్లో॥ రామః పురా పితృవచఃపరిపాలనేన
భేజే యశ స్త్రిజగతి త్రిదశై ర్దురాపమ్
రామ శ్చకార తనుపాలనమప్యయం తు
తాతస్య నేత్యహహ కేయ మకీర్తిజార్తిః

రామ ఇతి॥ పురా పూర్వజన్మని పూర్వయుగే ఇతి వా- రామః శ్రీరామః పితృవచఃపరిపాలనేన పితు ర్దశరథస్య వచసః స్వవనవాసనిదేశరూపస్య స్వావరజస్య రాజ్యప్రదానరూపస్య చ వాక్యస్య పరిపాలనేన రక్షణేన హేతునా పితృవాక్యార్థకారిత్వే నేత్యర్థః- త్రిజగతి లోకత్రయే త్రిదశై ర్దేవైరపి దురాపం ప్రాప్తు మశక్యం అధిక మిత్యర్థః- యశః కీర్తిం భేజే ప్రాప. అయంతు రామః ఏష బలరామ స్తు తాతస్య పితుర్వసుదేవస్య తనుపాలనం శరీరరక్షణమపి కిముత వచఃపరిపాలన మిత్యపే రర్థః. న చకార నాకరోత్- ఇత్యేవం రూపా ఇయ మకీర్తిజా అయశస్సంభూతా ఆర్తిః పీడా కా దుస్సహేత్యర్థః-అహహేతి ఖేదాతిశయే- అయశోభరణా న్మరణం వరమితిభావః-

గ॥ ఏవం వాదిని వాసుదేవే సాల్వోఽపి వసుదేవ మగ్రతః ప్రదర్శ్య నికృత్య చ మూర్ధానం సౌభ మవిశత్-

ఏవమితి॥ ఏవం వాసుదేవే కృష్ణే వాదిని వదతి సతి సాల్వోఽపి సాల్వశ్చ వసుదేవ మగ్రతః పురః ప్రదర్శ్య దర్శయిత్వా మూర్ధానం వసుదేవస్య శిరః నికృత్య ఛిత్వా చ సౌభం అవిశత్ ప్రవివేశ- 15

శ్లో॥ ఆలోక్యైవ మనార్యకార్యసరణిం యాసీ త్కృశా దుర్దశా
దాశార్హస్య న తాదృశీ క్వచిదపి ప్రాప్తా పురా జన్మసు
ప్రాప్తా కృత్రిమజానకీలవనతః సౌమిత్రిమూర్ధచ్ఛిదయా
త్రాసాగస్త్యాదికనిష్ఠశుగ్గురువిపన్నాసౌ తులా మర్హతి.

ఆలోక్యేతి॥ ఏవ మనార్యకార్యసరణిం దుష్టకార్యసంఘం పితృబంధనానయనచ్ఛేదనాదిక మిత్యర్థః- ఆలోక్య దృష్ట్వా దృష్టవత ఇత్యర్థః- దాశార్హస్య యాదవస్య కృష్ణస్యేత్యర్థః-దశా మర్హతీతి దశార్హః స ఏవ దాశార్హః తస్యేతి చ వ్యజ్యతే- యా కృశా తన్వీ నతు గుర్వీ బ్రహ్మవిత్త్వాదితి భావః- యద్వా విరుద్ధలక్షణయా అధికా దుర్దశా దురవస్థా ఆసీత్ -తాదృశీ దుర్దశా పురాజన్మసు పూర్వావతారేషు క్వచిదపి కుత్రచిదవతారేఽపీత్యర్థః. నప్రాప్తా నానుభూతా కృష్ణేనేతి శేషః- న ప్రాప్తా న సంప్రాప్తేతి వా- దాశార్హస్యేత్యేవ- నను శ్రీరామావతారే ప్రాప్తైవేత్యత ఆహ ప్రాప్తేతి- కృత్రిమజానకీలవనతః కపటసీతాభేదాత్ సౌమిత్రిమూర్ధచ్ఛిదయాత్ లక్ష్మణమూర్ధ

విర్భావాచ్చ ప్రాప్తా ఉద్భూతా కనిష్ఠశుక్ కనిష్ఠవిషయ శ్శోకః స్వల్పశోకశ్చ సీతా లక్ష్మణయోః రామాపేక్షయా కనిష్ఠత్వాదితి భావః. ప్రాగ్రామావతారే ఆస్వాది అనుభూతా కృష్ణేనేతి శేషః-అసౌ గురు విపత్ పితృనాశః అధికాపదితి చ- తులాం ప్రాగ్భవానుభూతకనిష్ఠశుగుపమాం నార్హతి - తదపేక్షయా అధికత్వాదిత్యర్థః. అత్ర గురువిషయకశోకా ద్భార్యానుజవిషయక శ్శోక ఏవ దుర్భర ఇతి తద్వైపరీత్యేన వర్ణనాద్విరోధః-తస్య చ కనిష్ఠగురుపదయోస్స్వల్పాధికరూపార్థాన్తరవర్ణనేన పరిహారః- తేన విరోధాభాసాలంకారః. అయం చ న వాచ్యః వ్యంజకాప్రయోగాత్. కిన్తు గమ్య ఏవ- గురువిపత్ కనిష్ఠశు క్తులాం నార్హతి విశేష్యయోరేవ సాభిప్రాయాత్- పరికరాంకురః- 16

శ్లో॥ శార్ఙ్గం హస్తా ల్లోచనా ద్రశ్రుధైర్యం
చిత్తాచ్చాపి ప్రచ్యుతం యౌగపద్యాత్
జ్ఞాత్వా మిథ్యాం ధ్యాయతాం దుర్దశాం తాం
క్షోభో యన్న శ్శార్ఙ్గిణః కీదృగస్తు.

శార్ఙ్గమితి॥ శార్ఙ్గిణ ఇతి ఉత్తరార్థస్య పదస్యా త్రాప్యన్వయః- కృష్ణస్యేత్యర్థః- హస్తా త్కరాత్ శార్ఙ్గం శృంగవికారం ధనుః లోచనా న్నేత్రా ద్రశ్రుబాష్పం- స్తనాదీనాం ద్విత్వవిశిష్టా జాతిః ప్రాయేణేతి ప్రాయగ్రహణాత్ జాత్యేకత్వం- నేత్రాభ్యామిత్యర్థః చిత్తా ద్ధృదయాత్ ధైర్యం ధీరతా చ యౌగపద్యాత్ యుగపత్ ఏకకాలమిత్యర్థః ప్రచ్యుతం భ్రష్టం స్ఖలితమిత్యర్థః. అత్ర యద్యపి శార్ఙ్గభ్రంశాదీనాం నైకకాలత్వం. యుజ్యతే- తథాపి శతపత్రపత్రశతభేదనన్యాయేన అసంలక్ష్యవిశేషత్వా ద్యౌగపద్యవ్యపదేశః- అత ఏవ సముచ్చయాలంకారః. వస్తుతస్తు- ప్రచ్యుతిరూపైకక్రియాన్వయా త్ప్రస్తుతతుల్యయోగితాలంకారః. తాం దుర్దశాం వసుదేవవిపత్తి మిత్యర్థః- మిథ్యా మసత్యాం జ్ఞాత్వా మత్వా ధ్యాయతాం స్మరతాం నతు పశ్యతామితి భావః. నః అస్మాకం తటస్థానామితి భావః- అయం క్షోభః చిత్తవికారః భవతీతి శేషః- శార్ఙ్గిణః కృష్ణస్య కీదృక్ కీదృశః క్షోభః అస్తు. యద్వా- శార్ఙ్గిణః క్షోభః కీదృగస్తు అనిర్వాచ్య ఇత్యర్థః. సత్యాం పితృవిపత్తిం పశ్యతః కృష్ణస్య క్షోభో నిర్వేల ఇతి భావః- 17

గ॥ తదను యోగబలేన తదిద మశేషం మృషా మన్వానో వృషావరజో విషాద మపహాయ రోషభీషణో విద్వేషిశిక్షణాయ సుదర్శనం ప్రాహిణోత్-

తదన్వితి॥ తతః యోగబలేన యోగసామర్థ్యేన తదద మశేషం పూర్వోక్త మేతత్సర్వం వసుదేవబంధనాదిక మిత్యర్థః మృషా మిథ్యా మన్వానః చింతయన్ వృషావరజః ఇంద్రానుజః ఉపేంద్ర ఇత్యర్థః- విషాదం ఖేద మపహాయ త్యక్త్వా రోషభీషణః రోషేణ కోపేన భీషణః భయంకర స్సన్ విద్వేషికషణాయ శత్రునాశనార్థం సుదర్శనం చక్రం ప్రాహిణోత్ ప్రేషయామాస ప్రయుయోజేత్యర్థః- 18

శ్లో॥ జ్వాలామాలావలయిత మిదం చక్ర మాక్రమ్య సౌభం
క్షోభం నీత్వా సరయ మనయ ద్బంధురం సింధురంగమ్
సత్యా స త్యాజితోఽస్త్ర్యై రిపురపి వపుషా శీర్యతా శౌర్యతాపై
శ్శూరే శౌరౌ గణేయా గుణగణశరణే వారణా వైరిణాం ను.

జ్వాలేతి॥ జ్వాలామాలావలయితం శిఖావళీపరివేష్టితం అగ్నివత్ జ్వాలా మాలా ఉద్వమదిత్యర్థః. ఇదం కృష్ణప్రయుక్తం చక్రం సుదర్శనాయుధం సౌభ మాక్రమ్య వ్యాప్య క్షోభం నీత్వా ఝర్ఝరీకృత్య బంధుర మగాధం సింధురం సముద్రదేశ మనయత్ ప్రాపయామాస. సముద్రే పాతయామాసేత్యర్థః - బంధుర మున్నతమితి సౌభవిశేషణం వా - సః రిపురపి సాల్వోఽపి సత్యా శ్రేష్ఠయా అస్త్ర్యై స్వల్పేనాస్త్రేణ సాధనేన-అస్త్రశబ్దా దల్పత్వవివక్షాయాం జీష్. శౌర్యతాపైః కృష్ణప్రతాపోష్మభిః శీర్యతా క్షుభ్యతా వపుషా శరీరేణ త్యాజితః మోచితః సాల్వం ప్రథమత ఏవ స్వప్రతాపోష్మశీర్ణ మస్త్రేణ జఘానేత్యర్థః. నైత దాశ్చర్య మిత్యాహ - గుణగణశరణే సకలగుణాశ్రయే శూరే శౌర్యస్య గుణాన్తర్భావేఽపి పృథగ్గ్రహణ ముత్కర్షార్థం - శౌరౌ కృష్ణే వైరిణాం శత్రూణాం వారణాః హననానీతి యావత్- గణేయా ను గణయితుం శక్యాః కిం అసంఖ్యాతాన్ రావణాదీన్ రిపూన్ హతవతః కృష్ణస్య వరాకసాల్వహననం న చిత్రమిత్యర్థః - అత్ర స్రగ్ధరామన్దాక్రాన్తయో ర్వృత్తయో స్సంకరః వృత్తరత్నాకర కారాదిభి రభ్యుపగత ఏవాయం. 'శౌర్యోష్మభిద్రుతతనురరిర్బాణపాతాద్గతాసు ర్గణ్యా శూరే భగవతి హరౌ వారణా వైరిణాం ను' ఇతి పాఠే న కాప్యనుపపత్తిః-19

గ॥ తదను తదనుధావినౌ దంతవక్త్రవిదూరథావపి సాల్వ మనుగమయ్య దివిషత్సు కుసుమవర్షిషు నృత్యంతీషు సురసుందరీషు సానందో ముకుంద స్స్వమందిర మవిందత-

తదన్వితి॥ తదను సాల్వనాశనానన్తరం తదనుధావినౌ సాల్వానుసారిణౌ దంతవక్త్రవిదూరథావపి సాల్వ మనుగమయ్య అనుసృత్య గమయిత్వా నాశయిత్వేత్యర్థః-దివిషత్సు దేవేషు కుసుమవర్షిషు పుష్పవృష్టిం కుర్వాణేషు సత్సు సురసుందరీషు దేవాంగనాసు నృత్యన్తీషు నాట్యం కుర్వన్తీషు సతీషు సానన్దః ఆనన్దసహితః రిపువిజయాదితి భావః- ముకుందః స్వమందిరం నిజభవన మవిందత ప్రాప- 20

అవ. అథ కుచేలోపాఖ్యానం వర్ణయతి-

శ్లో॥ మిత్రం హరేః కోఽపి సతీర్థ్యభావా ద్దారిద్ర్యసార్థీకృతనామధేయః
కుచేల ఇత్యాగమపారగోఽభూ త్స్వరూపలాభోపచితప్రమోదః.

మిత్రమితి॥ హరేః శ్రీకృష్ణస్య సతీర్థ్యభావాత్ అభిన్నగురుకత్వాత్ 'సతీర్థ్యా స్త్వేక గురవ' ఇత్యమరః. సమానే తీర్థే గురౌ వసతీతి సతీర్థ్యః - తస్య భావ స్తస్మాదితి సమాసః-సమానతీర్థేవాసీతి యత్-మిత్రం సుహృత్ ఏతస్మిన్నేవ గురౌ వుభయో రధ్యయనార్థం నివాసాత్ హరికుచేలయో ర్మైత్రీత్యర్థః. దారిద్ర్యసార్థీకృతనామధేయః దారిద్ర్యేణ రిక్తత్వేన సార్థీకృత మన్వర్థీకృతం నామధేయం కుచేల ఇతి నామ యస్య సః కుత్సితం జీర్ణం మలదూషితం చ చేలం వాసో యస్య స ఇతి వ్యుత్పత్తే రితి భావః. ఆగమపారగః ఆగమానాం వేదానాం పార మన్తం గచ్ఛతీతి తథోక్తః నిఖిలవేదాభిజ్ఞ ఇత్యర్థః-యద్వా వేదా న్తశాస్త్రాభిజ్ఞ ఇత్యర్థః. ఉపనిషదామాగమశిరస్త్వేన ప్రతిపాదితత్వాత్ అత ఏవ స్వరూపలాభోపచితప్రమోదః స్వస్వరూపప్రాప్తిజన్యపరమానన్ద ఇత్యర్థః-ఉపనిషదర్థం జ్ఞాత్వా అపరోక్షాత్మసాక్షాత్కారం ప్రాప్తవానితి భావః. ఇదమేవ హరే ర్మిత్రత్వస్య ఫలమితి బోధ్యమ్-హరిభక్తస్యైవ స్వరూపలాభే సతి హరిమిత్రస్య కిం పునరితి కైముత్తికన్యాయేన అర్థాపత్తి రత్ర వ్యజ్యతే. ఏవంవిధః కుచేల ఇతి కోఽపి కశ్చి ద్బ్రాహ్మణ ఇతి శేషః-అభూత్ ఆసీత్-ఏతేన స్వచికీర్షితకుచేలోపాఖ్యానరూపావాన్తరగ్రంథస్యాదౌ వస్తునిర్దేశరూపం మంగళం కృతమితి జ్ఞేయమ్-నచాత్ర అభూదితి క్రియాన్వయేనసహ వాక్యార్థే సమాప్తే సతి స్వరూపలాభోపచితప్రమోద ఇతి పునర్విశేషణా న్తరగ్రథనా త్సమాప్తపునరాఖ్యాతదోష ఇతి వాచ్యం-అనాకాంక్షితవిశేషణా న్తరాదానమేవ తద్దోషస్య బీజభూతమితి సిద్ధాన్తాత్-ప్రకృతే తు సాకాంక్ష మేవేదం విశేషణం ఆగమపారగత్వ ప్రయుక్త ఫలభూతత్వా దస్యేతి సంక్షేపః-అత్ర నిరుక్తి రలంకార స్స్పష్ట ఏవ-

గ॥ కదాచన తస్య సహధర్మచారిణి దారిద్ర్యనితాంత తాంతహృదయతయా సవినయం దయిత మిద మవాదీత్-

కదాచనేతి॥ కదాచన కస్మింశ్చిత్సమయే తస్య కుచేలస్య సహధర్మచారిణీ కులవధూః దారిద్ర్యేణ నితాంత మధికం యథాతథా తాంతం ఖిన్నం హృదయం చిత్తం యస్యా స్తస్యా భావ స్తత్తాతయా హేతునా దయితం భర్తారమ్ప్రతి సవినయం యథాతథా పాతివ్రత్యలోపభియేతి భావః. ఇదం వక్ష్యమాణవచన మవాదీత్ జగాద-

22

గ॥ అయే భగవ న్నగణితదారిద్ర్యసముద్ర విద్రావితవిషయాభిలాష కిమపి విజ్ఞాపయితుకామాం మాం ప్రతీపదర్శినీతి నోపేక్షథాః-

అయేఇతి॥ అయే ఇతి సంబుద్ధిః-భగవన్ తపోవిశేషజన్యషడ్గుణపరిపూర్ణ వాసుదేవస్యైకస్యైవ స్వాభావికభగవత్త్వాదితి భావః-అతఏవ భాగవతే వాసుదేవాత్, కో నామ

లోకే భగవత్పదార్థ ఇత్యుక్తమ్. అతఏవ విద్రావితవిషయాభిలాషః విద్రావితః దూరాత్త్యాజితః విషయాభిలాషః విషయేషు స్పృహా యేన సః తస్య సంబుద్ధిః - షడ్గుణేషు జ్ఞానవైరాగ్యయో రప్యన్తఃపాతిత్వాత్ జ్ఞానవైరాగ్యనిధే స్తస్య విషయాభిలాషః కథం స్యాదితి భావః-అతఏవ అగణితదారిద్ర్యసముద్ర తిరస్కృతదారిద్ర్యరూపసాగర భాగ్యదారిద్ర్యాదికం మనోధర్మ ఏవ నత్వాత్మన ఇతి దారిద్ర్యే నిశ్చింతస్యేత్యర్థః. కిమపి యత్కించి ద్విజ్ఞాపయితుకామాం విజ్ఞాపయితుం కామో యస్యా స్తాం విజ్ఞానఘనై వేయం నత్వాజ్ఞానేతిభావః-మాం ప్రతీపదర్శినీ వనితా ప్రతికూలబుద్ధిరితి చ ఇతి హేతోః నోపేక్షథాః నోపేక్షస్వ. బాలాదపి సుభాషితమితి న్యాయాత్-స్త్రియాపి మయోక్తం వచనం గృహాణే త్యేకోభావః. ఆత్మరసతృప్తస్య మమ ప్రతికూలం బోధయతీయ మితి స్వదృష్ట్యా మయి న కోపం కృథాః - కిన్తు బాలిశేయ మనాత్మజ్ఞా కిమపి యాచతే మామితి భగవానివ భక్తేషు మయి కరుణాం కుర్విత్యన్యో భావః-

శ్లో॥ మిత్రే తవ శ్రీదయితేఽపి కస్మా ద్దశా కృశానాం భగవన్నశాంతా

సామీప్యముక్తౌ జగతీపతే స్స్యా త్కథన్నులాభ స్సుహృదోఽపి లక్ష్మ్యాః.

మిత్రేఇతి॥ హే భగవన్ పతివ్రతానాం భర్తురేవ దైవత్వా దియం సంబుద్ధిః - తవ శ్రీదయితే లక్ష్మీపతౌ కృష్ణే శ్రియః సంపదో దయితః పతిః స్వామీత్యర్థః. తస్మిన్ ధనాఢ్యే ఇతి చ మిత్రే సుహృది సత్యపి కృశానాం దీనానాం దశా అవస్థా దారిద్ర్యమిత్యర్థః. కస్మాత్కుతః అశాన్తా అనష్టా న హి ధనికస్య మిత్రం దరిద్రో భవేదిత్యర్థః. జగతీపతేః భువనాధిపస్య కృష్ణస్య భూపతేశ్చ సామీప్యముక్తౌ సన్నిధిపరిత్యాగేసతి సుహృదః మిత్రస్యాపి లక్ష్మ్యా స్సంపదః లాభః ప్రాప్తిః కథన్ను కథం వా స్యాత్ నకథమపీత్యర్థః. 'దూరస్థా త్తనయాదపి సమీపస్థో భృత్య ఏవ రాజ్ఞాం ప్రియ' ఇతి న్యాయా దితిభావః. అత్ర మహైశ్వర్యశాలినం త్వన్మిత్రం కృష్ణమేత్య కించిద్ధనం యాచస్వేత్యనుక్త్వా అర్థాత్తత్సూచనేన పాతివ్రత్యాధిక్యం వ్యజ్యతే. పతివ్రతాహి భర్తారం నశాస్తి కించ కామినీనా మిదం ప్రాయికమేవ - యేనకేనాపివ్యాజే నాభిప్రాయావిష్కార ఇతి. వ్యంగ్యార్థస్తు - హే భగవన్ శివ తవ శ్రీదయితే సంపత్పతౌ కుబేరే మిత్రే సత్యపి కృశానాం దశా కుతో న శాన్తా ఇతి పూర్వార్థే జగతీపతేః పరమాత్మనః సామీప్యముక్తౌ సాలోక్యసారూప్యసామీప్యసాయుజ్యరూపచతుర్విధముక్త్యన్తర్గతమోక్షవిశేషే సుహృదః శోభనం హృత్ జ్ఞానం యస్య తస్య జ్ఞానినోఽపి లక్ష్మ్యాః లాభః కథం స్యాత్ నకథమపీత్యర్థః. లక్ష్మీలాభస్తు సాయుజ్యముక్తావేవేతి భావః. ఇత్యుత్తరార్థే- 24

శ్లో॥ మిత్రశ్రియ స్సంక్రమణం విహాయ భవే న్న జాతు ద్విజరాజపుష్టిః

ఇమాని సిద్ధాంతవచాంసి కింతు పరిస్ఫుటా దర్శనలాభతాత్ర.

మిత్రేతి॥ హేద్విజరాజ బ్రాహ్మణోత్తమ మిత్రశ్రియః సుహృత్సంపదః సంక్రమణం సంబంధం విహాయ త్యక్త్వా తద్వినేత్యర్థః. జాతు కదాచిదపి పుష్టిః పోషణం

దారాపత్యాదీనామితి భావః- నభవేత్ నస్యాత్- శ్రీకృష్ణం ప్రార్థయిత్వా యత్కించిద్ధనం త్వయా ఆనీయతే చేత్ తర్హి తేన కుటుంబపోషణం భవేత్ నోచేత్ నభవేదేవేత్యర్థః. ఇమాని మదుక్తాని వచాంసీతి శేషః- సిద్ధాన్తవచాంసి సిద్ధాన్తవాక్యాని భవన్తీతి శేషః- త్వయా పునః యుక్త్యా న పూర్వపక్షీకర్తవ్యానీత్యర్థః- నను మిత్రసంపన్మయి నసంక్రాన్తా కిమహం కుర్యామిత్యత్ర ఆహ. అత్ర మిత్రశ్రీసంక్రమణే దర్శనలభ్యత్వం పరిస్ఫుటా వ్యక్తా మిత్రే దృష్టేసతి తత్సంపత్సంక్రాన్తి స్స్యాత్ మిత్రే అదృష్టేఽసతి కథం తత్సంపత్సంక్రాన్త్యవకాశ ఇత్యర్థః. వ్యంగ్యార్థస్తు-మిత్రశ్రియః సూర్యరుచేః 'శోభా సంపత్తిపద్మాసు లక్ష్మీశ్శ్రీరపి కథ్యతే' ఇత్యభిధానాత్-సంక్రమణం సంపర్కం విహాయ జాతు ద్విజరాజపుష్టిః చన్ద్రమణ్డలవృద్ధిః నభవేత్ 'పాథోమయే శీతకరేఽశ్మయో విమూర్ఛితా ఘ్నన్తి తమస్వినీతమ' ఇతిజ్యోతిశ్శాస్త్రాదితి భావః. ఇమాని సిద్ధాంతవచాంసి సౌరసిద్ధాన్తవచనానీత్యర్థః. తత్ర యుక్తిమాహ కిన్త్వితి- అత్ర సూర్యకిరణసంక్రమణే దర్శనలభ్యతా నలభ్యం నలభ్యమ్. నఞర్థస్య నశబ్దస్య సుప్సుపేతిసమాసః. దర్శే అమాయాం నలభ్యం దర్శనలభ్యం తస్య భావ స్తత్తా అమాయాం దుర్లభత్వమిత్యర్థః.పరిస్ఫుటా 'దర్శ స్సూర్యేందుసంగమ' ఇతి కోశాత్.అమాయాం సూర్యేందుసంగమస్య జాతత్వేన సూర్యకిరణసంక్రమణ మిందుమణ్డలస్య దుర్లభం అత ఏవ తదానీం న చంద్రస్య దర్శనమితి భావః. అత్రేదం తత్త్వం- యదా సూర్యచంద్రమణ్డలయోః చారవశా దభిముఖస్థితిః తదా పూర్ణిమా సంపూర్ణచంద్రమణ్డలదర్శనాత్-యదాతు క్రమేణ అభిముఖత్యాగః తదా క్రమేణ హ్రాసవృద్ధ్యాదికమితి- 25

గ॥ తదవశ్యం దృశ్యఏవ దారిద్ర్యవిద్రావణాయ దామోదర ఇతి వాదిన్యాం దయితాయామ్-

తదితి॥ తత్తస్మాత్ దారిద్ర్యవిద్రావణాయ దైన్యవిధ్వంసనాయ దామోదరః కృష్ణః అవశ్యం ముఖ్యం దృశ్యఏవ ద్రష్టు మర్హ ఏవ త్వయేతి శేషః- దామోదరదర్శన మవశ్యకర్తవ్య మిత్యర్థః- ఇత్యేవం దయితాయాం ప్రేయస్యాం వాదిన్యాం బ్రువన్త్యాం సత్యామ్- 26

శ్లో॥ యాచ్ఞాపరాఙ్ముఖతయా కలహో మిథోఽస్య
ప్రాణప్రియావచనమాన్యతయా చ తేనే
మధ్యస్థయా వ్యరచి శౌరిదిదృక్షయా తు
తస్యాశయానుసరణేన సఖీ ద్వితీయా.

యాచ్ఞేతి॥ అస్య కుచేలస్య సంబంధిన్యా యాచ్ఞాపరాఙ్ముఖతయా యాచ్ఞావైముఖ్యేన ప్రాణప్రియావచనమాన్యతయా ప్రాణప్రియాయాః దయితాయాః వచనం ఉక్తిః మాన్యం పూజ్యం అనుల్లంఘనీయ మిత్యర్థః- యస్య తత్త్వేన చ మిథః పరస్పరం కలహో వివాదః తేనే చక్రే- కుచేలనిష్ఠా యాచ్ఞా

పరాఙ్ముఖతా ప్రాణప్రియావచనమాన్యతా చేత్యుభౌ ధర్మౌ పరస్పర విజయాయ కలహం కుర్వాతే ఇత్యర్థః. యాచ్ఞావైముఖ్యాత్ ప్రేయసీవచన స్యానుల్లంఘనీయత్వాచ్చ కుచేలో డోలాయితమనా బభూవేతి నిర్గళితార్థః. అత్ర పరాఙ్ముఖతా మాన్యతా శబ్దగతస్త్రీలింగాభ్యాం స్త్రీద్వయం కలహ ఇత్య నేన తయోః సపత్నీత్వం చ వ్యజ్యతే- తత్రాపి ప్రథమోక్తత్వాత్పరాఙ్ముఖతా జ్యేష్ఠభార్యేతి వ్యజ్యతే- ఏతేన యథా కస్యచిత్పుంస ఉభే జాయే భర్తృవాల్లభ్యవిషయే పరస్పరం కలహాయేతే తద్వదితి భావః ఫలితః. మధ్యస్థయా మధ్యేసంజాతయా శౌరిదిదృక్షయా తు శ్రీకృష్ణకర్మకదర్శనేచ్ఛయా తు తస్య కుచేలస్య ఆశయానుసరణేన చిత్తాశ్రితతయా హేతునా ఇచ్ఛాయాః మనోధర్మత్వాదితి భావః. మనస్యుత్పన్నయా శ్రీకృష్ణ దర్శనోత్కంఠయేత్యర్థః. ద్వితీయా ప్రాణప్రియావచనమాన్యతా తు యోగ్యా అరచి కృతా యాచ్ఞాపరాఙ్ముఖోఽహం కథం కృష్ణం యాచేయం కథం వా ప్రాణ ప్రియాయాః ప్రార్థనా మయా నిరాకరణీయా ఇతి సంశయాళుః కుచేలః బహుకాలా దృష్టం మిత్రం కృష్ణం ద్రష్టుం ముత్కంఠితస్సన్ యాచ్ఞావైముఖ్యవ్రతమపి పరిత్యజ్య ప్రేయసీప్రార్థనామేవ యోగ్యాం మేనే ఇత్యర్థః. అన్యత్ర, మధ్యస్థయా అపక్షపాతయా శౌరిదిదృక్షయా తన్నామ్న్యా కాచనస్త్రియా తస్య పత్యు రాశయానుసరణేన భావ మనుసృత్యేత్యర్థః. సర్వస్యాపి ద్వితీయపత్న్యాం ప్రీతియుక్తత్వాదితిభావః. ద్వితీయా భార్యా సతీ సాధ్వీ నిరపరాధేతి యావత్-అరచి కృతా ఉభయోః సపత్న్యోః కల హాయమానయోః సపత్న్యోః కాచిన్మధ్యస్థా జ్యేష్ఠాయా ఏవాయం దోషో న తు ద్వితీయాయా ఇతి భర్త్రాశయానుగుణ్యేన నిష్కృష్టవతీత్యర్థః. 27

గ॥ సమనన్తర మకుంఠవైకుంఠదర్శనోత్కంఠయా ప్రియయా ప్రచోదితః కుచేల శ్చేలాంచలేన భగవదుపహారాయ ముష్టిచతుష్టయపరిమితాన్ పృథుకా నుపవేష్ట్య వనమాలివిలోకనలాలసతయా ద్వారకానగర మగమత్.

సమనన్తరమితి॥ సమనన్తరం శ్రీకృష్ణదిదృక్షోదయానన్తర మిత్యర్థః. అకుంఠయా అనర్గళయా వైకుంఠదర్శనోత్కంఠయా శ్రీకృష్ణదిదృక్షయా ప్రియయా దయితయా చ ప్రచోదితః ప్రేరితః కుచేలః భగవదుపహారాయ శ్రీకృష్ణబల్యర్థం శ్రీకృష్ణాఖ్య ప్రభవే బలిం సమర్పయితు మిత్యర్థః. ముష్టిచతుష్టయపరిమితాన్ ముష్టీనాం చతుష్టయం ముష్టిచతుష్టయం చతస్రో ముష్టయ ఇత్యర్థః. తేన పరిమితాన్ కృతమానాన్ తావత్పరిమాణా నిత్యర్థః- ముష్టినా చతుర్వారం గ్రాహ్యానితి యావత్ పృథుకాన్ ధానాః చేలాంచలేన ఉత్తరీయాన్తభాగేన ఉపవేష్ట్య వేష్టయిత్వా ధృత్వేత్యర్థః. వనమాలివిలోకనలాలసయా శ్రీకృష్ణదర్శనాసక్త్యేన హేతునా అకుంఠవైకుంఠ దర్శనోత్కంఠయా ప్రచోదిత ఇత్యనేన పునరుక్తం తదిదం ప్రియాచోదనాపేక్షయా శ్రీకృష్ణదిదృక్షాచోదనస్యాధిక్యం గమయతి- తేన చ నాయం శ్రీకృష్ణం యాచితుం

యయా న చ ప్రియయా ప్రార్థితః కృష్ణం ప్రతి యయౌ- కిన్తు కృష్ణం కేవలం ద్రష్టుమేవేతి సిద్ధమ్- ద్వారకానగర మగమత్ యయౌ- 28

గ॥ ప్రవిశ్య చ నగర మిద మచింతయత్ క్వేయ మమరావతీ మప్యతిశయానా ద్వారవతీ క్వచేదం హరిగర్భతయా సార్వభౌమేనాపి దుష్ప్రవేశ మంతఃపురమ్ క్వచ మే చతురానన మప్యర్థచంద్రదానశాంతదర్పకం కుర్వాణా దౌవారికాః క్వచేదం సామ్రాజ్య ముజ్జృంభమాణం త్రిజగన్నాయకస్య యదునాయకస్య క్వచాహ మాచ్ఛాదితకచ్చరపటచ్చరః ప్రలంబకూర్చో దరిద్ర శ్రోత్రియః కథంచన ప్రవిష్టమపి మాం ప్రత్యభిజానాతు కథమివ లక్ష్మీవిలాసపరవశసర్వేంద్రియగ్రామో దామోదరః సర్వథా వితథమనోరథోఽహ మితి-

ప్రవిశ్యేతి॥ నగరం పత్తనం ప్రవిశ్య ఇదం వక్ష్యమాణ మచిన్తయత్ చిన్తితవాంశ్చ తన్నప్రకారమేవాహ-అమరావతీం ఇన్ద్రనగరమపి అతిశయానా తిరస్కుర్వన్తీ ఇయం ద్వారకా క్వ హరిగర్భతయా హరిః కృష్ణ స్సింహశ్చ గర్భే అన్తః యస్య తత్త్వేన హేతునా సార్వభౌమేన సర్వభూమిపాలకేన దిగ్గజేన చ- తేనాపి దుష్ప్రవేశం ప్రవేష్టుమశక్యం ఇదం శ్రీకృష్ణసంబన్ధి అంతఃపురం అవరోధనం క్వచ క్వవా చతురాననం బ్రహ్మాణమపి అర్ధచంద్రదానేన గళహస్తదానేన శాంతదర్పకం నివృత్తగర్వం- స్వార్థేక ప్రత్యయః- యద్వా శేషా ద్విభాషేతి బహువ్రీహేః కప్- అత్ర అర్ధచంద్రదానేన అర్ధచన్ద్రరూపభూషణదానేన శాంతదర్పకం శాంతో నాశితః దర్పకః అనంగః యేన తం శివ మిత్యర్థః ఇతి చ వ్యజ్యతే- కుర్వాణాః కుర్వన్తః ఇమే ఏతే దౌవారికాః ద్వారపాలాః క్వచ త్రిజగన్నాయకస్య త్రిలోకాధిపతేః యదునాయకస్య యదుపతేః కృష్ణస్యేత్యర్థః- ఉజ్జృంభమాణం ప్రవర్ధమానం ఇదం సామ్రాజ్యం సమ్రాజో భావః- మహైశ్వర్య మిత్యర్థః- క్వచ ఆచ్ఛాదితకచ్చరపటచ్చరః ధృతమలదూషితజీర్ణవస్త్రః ప్రలంబకూర్చః లంబమానశ్మశ్రుజాతః 'శ్మశ్రుణ్యాపి చ కూర్చ స్స్యా'ది త్యజయ్యః. దరిద్రః దీనః శ్రోత్రియః వేదాధ్యేతా 'శ్రోత్రియ శ్ఛన్దోఽధీతే' ఇతి నిపాతిత మిదం అనేన చ లౌకికజ్ఞానాభావో వ్యజ్యతే- ఏవంవిధః అహం క్వ చ- విషమాలంకారః. లక్ష్మీవిలాసపరవశసర్వేంద్రియగ్రామః లక్ష్మ్యా రుక్మిణ్యా స్సంపదో వా విలాసేన హేతునా పరవశః పరతన్త్రః సర్వేంద్రియగ్రామః సమస్తవిధేంద్రియజాలం యస్య సః-స్త్రీపరతన్త్రః ధనమదాంధశ్చేత్యర్థః - దామోదరః కృష్ణః కథంచన కథమపి ప్రవిష్టం గృహే ఇతిశేషః - మాం దరిద్ర మిత్యర్థః - కథమివ కేన ప్రకారేణ వా ప్రత్యభిజానాతు స్మరతు సర్వథా మాం విస్మృతవానేవేత్యర్థః. సర్వథా సర్వప్రకారేణాపి అహం వితథమనోరథ ఏవ వ్యర్థకామ ఏవ భవేయ మితి శేషః - ఇత్యచిన్తయదితి పూర్వేణాన్వయః- 29

శ్లో॥ సంచింతయ న్నిద మవాప మహీసురోఽయ
మావాస మప్రతినివర్తిత ఏవ శౌరేః
నైవాద్భుతం హరికృపావిషయే కథన్ను
జాయేత వారణకృతవ్యసనప్రకర్షః

సంచింతయన్నితి॥ ఇద మేత త్సంచింతయన్ ఏవం విచారయన్నిత్యర్థః - అయం మహీసురః బ్రాహ్మణః అప్రతినివర్తితఏవ అనివారితస్సన్నేవ శౌరేః కృష్ణస్యావాసం గృహ మవాప భేజే - నను చతురాననమపి గళహస్తదానేన శాంతదర్పం కుర్వన్తి దౌవారికా ఇత్యుక్తం హి - కథం తాదృశదౌవారికృతనివారణవ్యసన మస్య నాసీదత్యత ఆహ నైవేతి-అద్భుత మాశ్చర్యం నైవ నాస్త్యేవ దీనస్యాపి కుచేలస్య మహైశ్వర శ్రీకృష్ణసదనప్రాప్తి ర్నిరాతంకా బభూవేతీదం నచిత్ర మిత్యర్థః. తత్ర హేతు మాహ - హరికృపావిషయే శ్రీకృష్ణకరుణాయాః పాత్రే పుంసీతి శేషః- సింహకృపాపాత్రే ఇతి చ వ్యజ్యతే. వారణకృతవ్యసనప్రకర్షః నివారణజన్య దుఃఖాతిశయః గజకృతపీడాతిశయశ్చ కథం ను కథం వా జాయేత ఉత్పద్యేత న కథమపీత్యర్థః - కావ్యలింగమలంకారః- 30

గ॥ తదైవ రుక్మిణీసదనవాస్తవ్యో భగవానపి మిత్రాలోకవికసితముఖపుండరీకః ప్రియయాసహ సత్వర మవతీర్య పర్యంకతః పరిరభ్య కుచేలం పర్యంకే న్యవేశయత్ -

తదేతి॥ తదైవ కుచేలాగమనసమయేఏవ రుక్మిణీసదనవాస్తవ్యః రుక్మిణీగృహనివాసీ భగవానపి శ్రీకృష్ణశ్చ మిత్రాలోకవికసితముఖపుండరీకః మిత్రమేవ మిత్ర స్సూర్య ఇతి శ్లిష్టరూపకం-తస్య ఆలోకా ద్దర్శనాత్ - యద్వా మిత్రాలోక స్సుహృద్దర్శన మేవ మిత్రాలోకస్సూర్యప్రకాశ ఇతి శ్లిష్టరూపకం తస్మాత్ హేతోః వికసితం సంజాతవికాసం హర్షాతిరేకాదితి భావః. ముఖమేవ పుండరీకం సితాంభోజం యస్య స తథోక్తః సః హర్షజన్యస్మితరుచివ్యాసంగాన్ముఖస్య ధవళితత్వేన పుండరీకత్వ రూపణం-తేన చ తద్గుణాలంకారో వ్యజ్యతే. ప్రియయా సహ రుక్మిణ్యాస్సమం సత్వరం ద్రుతం పర్యంకత శ్శయ్యాతలా దవతీర్య అవరుహ్య కుచేలం మిత్రం పరిరభ్య ఆలింగ్య పర్యంకాదవతారణాంశే ఏవ ప్రియాసాహిత్యం నత్వాలింగాంశే - అనుచితత్వాదితి జ్ఞేయం పర్యంకే శయ్యాయాం న్యవేశయత్ ప్రవేశయామాస- 31

శ్లో॥ వైదేహీపరిరంభభంగవిరస స్సంశ్లేషకామా న్మునీ
నస్మిన్నేవ భవే భవేదితి పురా యో వా నిరాచీకరత్
సద్య స్తేన విదర్భజాకుచభరం సంత్యజ్య లోభాస్పదం
సంశ్లిష్టస్య కుచేలకస్య కృతినో గణ్యా ను పుణ్యావళిః-

వైదేహీతి॥ యః కృష్ణః పురా రామావతారే వైదేహీపరిరంభభంగవిరసః సీతాలింగనభంగభీరుః ఋషీణా మాలింగనే సీతాలింగనభంగాపత్తే రితిభావః - అత ఏవ

సంశ్లేషకామాన్ స్వాలింగనాభిలాషాన్ మునీన్ ఋషీన్ న తు విషమైషిణి ఇతి భావః-ఏతేన శ్రీరామస్య సౌందర్య మపారమితి వ్యజ్యతే-అస్మిన్ భవే ఏవ శ్రీకృష్ణ జన్మన్యేవ భవేత్ మదాలింగనం భవతాం స్యాదితి ఉక్త్వా ఇతి శేషః. నిరాచీకరోత్ నిరాకృతవాన్. పురాకిల రామావతారే రామసౌందర్యమోహితాః దండకారణ్య వాసినో మునయః రామాలింగనం ప్రార్థయిత్వా కృష్ణావతారే యుష్మాకం మత్సంశ్లేషో భవిష్యతి నేదానీమితి రామేణ ప్రత్యాఖ్యాతా ఇతి పౌరాణికీకథాత్రానుసంధేయా. పురుషయోః పరస్పరాలింగనం న రసావహ మితి శ్రీరామేణ మునికాంక్షితే స్వాలింగనే ప్రత్యాఖ్యాతే సతి తస్య వైదేహీపరిరంభభంగవిరసత్వకృతత్వోత్ప్రేక్షణాత్ హేతూత్ప్రేక్షాలంకారః-స చ వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యః. తేన ఋషిప్రార్థనా మప్యవిగణయ్య వైదేహీపరిరంభ మత్యాక్షీ వ ఇత్యర్థః - సద్యః తదైవ న తు భోగానన్తరమితి భావః-లోభాస్పదం అతిస్పృహావిషయం కుచభరస్యాతిసుందరత్వాత్ స్వస్య చ అతికాముకత్వాదితి భావః. విదర్భజాకుచభరం రుక్మిణీస్తనభారం న తు పునరాలింగనమాత్రమితి భావః-సంత్యజ్య త్యక్త్వా సంశ్లిష్టస్య ఆలింగితస్య కృతినః సుకృతశాలినః కుచేలకస్య - నిన్దాయాం కప్రత్యయః - అత్యల్పస్య కుచేలస్యేత్యర్థః. యద్వా ప్రశంసాయామేవ క ప్రత్యయః-ప్రశస్తకుచేలస్యేత్యర్థః-పుణ్యావళిః సుకృతపరమ్పరా గణ్యాను గణయితుం శక్యా కిము అగణ్యైవేత్యర్థః. పరమేశ్వరః కృష్ణః అనపాయిన్యాః స్వప్రేయస్యాః లక్ష్మ్యా అపి కుచభర ముత్సృజ్య కుచేల మాలిలింగేత్యహో కుచేలస్య సుకృతపరిపాక ఇతి నిర్గళితార్థః- 32

శ్లో॥ ద్విజరాజం కృశం గాఢ మాలింగ్య రుచినిర్భరమ్
కుర్వాణస్యాస్య మిత్రత్వ మనన్యసదృశం హరేః-

ద్విజేతి॥ కృశం దరిద్రం ద్విజరాజం బ్రాహ్మణోత్తమం కుచేల మిత్యర్థః. గాఢం దృఢం యథాతథా ఆలింగ్య ఉపగూహ్య రుచినిర్భరం రుచిభిః స్వకాన్తిభిః నిర్భరం పూర్ణం స్వకీయకృష్ణవర్ణచ్ఛాయయా అభితో వ్యాప్త మిత్యర్థః. యద్వా రుచిః ప్రీతిః తయా నిర్భరం సానురాగ మిత్యర్థః. అథవా రుచిరానన్దః తన్నిర్భరం తత్పరిపూర్ణం ఆనన్దసాంద్ర మిత్యర్థః-యద్వా రుచినిర్భరం పూర్ణకాన్తిం భగవదాలింగనప్రభావాచ్ఛరీరం కార్శ్యప్రయుక్తనిస్తేజస్కత్వం విహాయ రుచితుందిల మభవ దితి భావః. కుర్వాణస్య కుర్వతో౽స్య హరేః కృష్ణస్య మిత్రత్వం సౌహార్దం అనన్యసదృశం అన్యసదృశం నభవతీ త్యనన్యసదృశం విలక్షణ మిత్యర్థః-భవతీతి శేషః - ఆలింగనమాత్రాదేవ కృశం మిత్రం రుచితుందిలం కుర్వాణం సుహృల్లోకే క్వాపి న దృష్టశ్రుతచర ఇత్యర్థః. అత్ర రుచినిర్భరం ద్విజరాజం గాఢ మాలింగ్య కృశం కుర్వాణస్య అస్య హరే ర్మిత్రత్వం విరుద్ధలక్షణయా శత్రుత్వ మనన్యసదృశం అయోమయభీమ మాలింగనేన చూర్ణీకృతవతో ధృతరాష్ట్రస్యేవేతిభావః ఇతి వ్యజ్యతే- అన్యో౽ప్యర్థః ప్రతీయతే - కృశం నష్టకళ మహూయామితి భావః. ద్విజానాం

బ్రాహ్మణానాం రాజా ద్విజరాజః-'రాజాహస్సఖిభ్య' ఇతి టచ్-తం చన్ద్ర మిత్యర్థః. 'సోమోఽస్మాకం బ్రాహ్మణానాగ్ం రాజే' తిశ్రుతేః. గాఢ మాలింగ్య జలమయే చంద్రే స్వకిరణా న్ప్రవేశయిత్వేత్యర్థః. రుచినిర్భరం ప్రతిదిన మభివర్ధమానకాంతి మిత్యర్థః-కుర్వాణస్య అస్య హరే స్సూర్యస్య మిత్రత్వం మైత్రీ రవిత్వం చ అనన్య సదృశ మద్భుత మిత్యర్థః. అపరోఽప్యర్థః ప్రతిభాతి-రుచినిర్భరం అతితేజస్వినం ద్విజ రాజం గరుడం గాఢ మాలింగ్య పరివేష్ట్యేత్యర్థః-కృశం దుర్బలం నష్టగాత్రం వా కుర్వాణస్య అస్య హరే స్సర్పస్య-'శుకాహికపి భేకేషు హరి ర్నా' త్యమరః. మిత్రత్వం నిగీర్ణాధ్యవసాన లక్షణయా అతిశయోక్త్యా తేజస్విత్వం సూర్యస్య ప్రతా పోపమాత్వాదితి భావః. అనన్యసదృశం అన్యసర్పాణాం గరుడనిర్మథితత్వా దితి భావః- 33

శ్లో॥ పంకం హరిప్రమదబాష్పజలాప్లుతస్య
తస్యాఖిలం చిరధృతం విలయం ప్రపేదే
చిత్రం యదుత్తర మముష్య న పంకలేప
స్థానేఽథవా కుపదయోగకథాపి నాస్య-

పంకమితి॥ హరిప్రమదబాష్పజలాప్లుతస్య శ్రీకృష్ణానన్దబాష్పధారాసంసిక్తస్య తస్య కుచేలస్య సంబంధి చిరధృతం చిరాత్సంచితం బహుజన్మార్జిత మిత్యర్థః. అఖిలం సర్వం పంకం కలుషమ్ 'అస్త్రీ పంకం పుమా న్పాప్మా' త్యమరః. దారిద్ర్యహేతుభూత మితి భావః. కర్దమ ఇతి చ ప్రతీయతే-'పంకోఽస్త్రీ శాదకర్దమౌ' విత్యమరః. విలయం నాశం ప్రపేదే ప్రాప-జలాప్లవనా త్కర్దమ ఇవ భగవదానన్దబాష్పసేకా త్పాపం నిరస్త మిత్యర్థః. ఉత్తరం జలాప్లవనానన్తరం అముష్య కుచేలస్య పంకలేపః పాపసంబంధః కర్దమలేపనంచ-నేతి యత్త చ్చిత్రం- జలాప్లవనస్య ప్రాచీనపంకలేప మాత్రనివర్తకత్వం దృష్టం నతూత్తరత్ర పంకసంబంధాజనకత్వమ్- అతో విచిత్ర మిత్యర్థః. విరోధాభాసాలంకారః. యదుక్తం చిత్రమితి తత్పునర్విచార్య ప్రతిషేధతి స్థానే ఇతి-అథవా స్థానే పక్షాన్తరేణ యుక్తమేవేద మిత్యర్థః. తత్ర హేతు మాహ- అస్య కుచేలస్య కుపదయోగకథాపి కుత్సితం పదం కుపదం దుష్టోద్యోగ ఇత్యర్థః. 'పదం వ్యవసిత త్రాణేతి' కోశాత్. (వ్యవసితం వ్యవసాయ ఉద్యోగ-ఇత్యర్థః) తస్య యోగ స్సంబంధ స్తస్య కథా వార్తాపి న నాస్తి కుత్సితవ్యవసాయాత్ఖలు పాప సంబంధ ఇతి భావః. అన్యత్ర కు ర్భూమిః పదం చరణం తయో ర్యోగ స్సంబంధ స్తస్య కథాపి నాస్తి పదభూమిసంబంధః ఖలు పంకలేపకర ఇతిభావః. ఆక్షేపాలం కారః-స చ శ్లేషోజ్జీవితః- 34

తతశ్చ॥ ఆనందబాష్పధారాసేకానన్తర మిత్యర్థః. ఆలింగనానన్తరమితి వా-

శ్లో॥ త్రివిక్రమోఽయం విధిధౌతపాదపద్మః పురా సమ్మదపారవశ్యాత్
ద్రాగ్బ్రహ్మణోఽముష్య గృహాశ్రితస్య న్యషించ దంఘ్రీ విధి రిత్యవేత్య.

త్రివిక్రమ ఇతి॥ అయం త్రివిక్రమః కృష్ణః పురా త్రివిక్రమావతారే విధిధౌతపాదపద్మః విధినా బ్రహ్మణా ధౌతం క్షాళితం పాదపద్మం పాదారవిందం యస్య స తథోక్తః-అతఏవ గృహాశ్రితస్య స్వసదనం ప్రాప్తస్య అముష్య బ్రహ్మణః బ్రాహ్మణస్య ప్రజాపతేశ్చ అంఘ్రీ పాదౌ ద్రాక్ శీఘ్రం విధి రిత్యవేత్య అతిథిసత్కారో విధిచోదిత ఇతి జ్ఞాత్వేత్యర్థః. బ్రహ్మేతి జ్ఞాత్వేతి చ-సమ్మదపారవశ్యాత్ హర్ష పరవశత్వం ప్రాప్య-ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ-సన్మిత్రాతిథిలాభాత్ ఉపకృతవతః ప్రత్యుపకారేణ ఆనృణ్యలాభాచ్చేతి భావః. న్యషించత్ నితరాం సిక్తవాన్ ప్రక్షాళితవానిత్యర్థః. యథా స్వలోకగతమచ్చరణం బ్రహ్మ ప్రక్షాళయామాస తథా మయాపి మద్గృహాగతబ్రాహ్మణచరణమపి ప్రక్షాళనీయమేవ-బ్రాహ్మణస్య మమ దైవతత్వాత్. 'యద్య దాచరతి శ్రేష్ఠ స్తత్తదేవేతరే జనా' ఇతి ఆదికవేర్బ్రహ్మణ ఆచారస్య అవశ్యానుసరణీయత్వాచ్చేత్యేకో భావః. మత్పాదప్రక్షాళనద్వారా మా ముపకృతవతో ఽస్య బ్రాహ్మణః తత్పాదప్రక్షాళనద్వారైవ మయా ప్రత్యుపకారః కర్తవ్యః-అన్యథా ఋణగ్రస్తత్వాపత్తే రిత్యన్యోభావః. అత్ర సమ్మదపారవశ్యాద్విధి ర్బ్రహ్మేత్యవేత్య ప్రమోదపారవశ్యా దయమేవ బ్రహ్మేతి భ్రాన్త్యా ఇత్యపి ద్వితీయార్థం కేచి ద్బ్రువన్తి. తన్మతే భ్రాన్తిమదలంకారో వ్యంగ్యః. శ్రీకృష్ణకృత విప్రపాదప్రక్షాళనస్య త్రివిక్రమావతారే యస్యపాదప్రక్షాళనస్మరణజన్యత్వోత్ప్రేక్షణా ద్గమ్యోత్ప్రేక్షా. బ్రహ్మణా విష్ణుః తేన బ్రహ్మచ పరస్పరం ప్రక్షాళితపాదావితి వర్ణనా దన్యోన్యాలంకారః. 'అన్యోన్యం నామ యత్ర స్యా దుపకారః పరస్పర'మితి లక్షణాత్- 35

శ్లో॥ నతేన శిరసా శౌరి స్సలిలం యదుపాదిత
మూర్ధాభిషిక్తతా రూఢా తథాప్యస్య న యౌగికీ-

నతేనేతి॥ యద్యస్మాత్ శౌరిః కృష్ణః నతేన నమ్రేణ శిరసా శీర్షేణ సలిలం కుచేలపాదోదకం ఉపాదిత అధృత-తత్తస్మాత్ యత్తదో ర్నిత్యసంబంధా త్తదిత్యస్య లాభః. అస్య కృష్ణస్య మూర్ధాభిషిక్తతా మూర్ధ్ని శిరసి అభిషిక్తః అభితస్సిక్తః మూర్ధాభిషిక్తః తస్య భావ స్తత్తా క్షత్రియత్వం చ రూఢా స్పష్టా రూఢిత స్సిద్ధేతిచ-'మూర్ధాభిషిక్తో రాజన్యో బాహుజః క్షత్రియ' ఇత్యమరః. తథాపి ఏవమపి విప్రపాదోదకేన మూర్ధాభిషిక్తత్వేపీత్యర్థః. అస్య కృష్ణస్య యౌగికీ యోగత స్సిద్ధా మూర్ధాభిషిక్తతేత్యస్యాత్రాప్యన్వయః. పట్టాభిషిక్తత్వ మిత్యర్థః. శిరోభిషిక్తత్వమితి చ-న నాసీత్-యయాతిశాపాదితి భావః. విరోధాభాసాలంకారః. అయం భావః-అస్మాత్పదా దయ మర్థో బోద్ధవ్య ఇతీశ్వరసంకేత శ్శక్తి రభిధేత్యుచ్యతే. తస్యాః యోగ ఇతి రూఢిరితి యోగరూఢిరితిచ వ్యాపారత్రయమస్తి. తేనైవ వ్యాపారత్రయేణ యౌగికం రూఢం యోగరూఢం చేతి శబ్దజాతం త్రివిధం. అవయవార్థపురస్కారేణ అర్థే శబ్దప్రవృత్తి ర్యత్ర తద్యౌగికం యథా ఔపగవః. సంజ్ఞాశబ్దో రూఢః డిత్థాదిః. యత్ర సంజ్ఞా అవయవార్థశ్చ అస్తి తద్యోగరూఢం యథా పంకజమ్. ఏవం స్థితే

మూర్ధాభిషిక్త ఇతి పదం రూఢ్యా క్షత్రియ మభిధత్తే- యోగేన తు పట్టాభిషిక్తం శిరస్యభిషిక్తం చ బోధయతి. శ్రీకృష్ణే రూఢ్యా వర్తమానోఽయం మూర్ధాభిషిక్త శబ్దః విప్రపాదసలిలాభిషేకా చ్ఛిరోభిషిక్తత్వరూప మవయవార్థం పురస్కృత్య యోగేనాపి వర్తతే ఏవేతి కృత్వా విప్రపాదసలిలాభిషేకా న్మూర్ధాభిషిక్తతాయాః యౌగికత్వే వక్తవ్యే రూఢత్వోక్తి రిత్యేకో విరోధః. ఏవం యౌగికత్వే సత్యపి యౌగికత్వాభావోక్తి రిత్యపరో విరోధః. కృష్ణే రూఢ్యా వర్తమానం మూర్ధాభిషిక్తత్వం విప్రపాదసలిలసేకా ద్యోగేనాపి సిద్ధత్వేన స్పష్టమితి ప్రథమస్య పరిహారః. అతఏవ నిరుక్తి రలంకారః. 'నిరుక్తి ర్యోగతో నామ్నా మన్యార్థత్వప్రకల్పన'మితి లక్షణాత్. సిద్ధస్యైవ విధానాద్విధ్యలంకార శ్చ. విరోధాభాసాలంకార స్తు స్పష్ట ఏవ. శిరోభిషిక్తత్వరూప మూర్ధాభిషిక్తత్వస్య సత్త్వేఽపి పట్టాభిషిక్తత్వరూప న్తన్నాస్తీతి యౌగిక మూర్ధాభిషిక్తత్వాభావోఽపి కృష్ణే సులభ ఏవేతి ద్వితీయవిరోధస్య పరిహారః- 36

అనంతరం చ॥ విప్రపాదం ప్రక్షాళ్య తజ్జలస్య మూర్ధ్ని ధారణానన్తర మిత్యర్థః-

శ్లో॥ తస్య చక్రధర శ్చక్రే దివ్యచందనచర్చనమ్
తేన సామోదతా యుక్తా విచిత్రో వాసనాక్షయః.

తస్యేతి॥ చక్రధరః కృష్ణః తస్య కుచేలస్య దివ్యచందనచర్చనం సుగంధిచన్దనలేపనం చక్రే చకార. చవర్ణావృత్తిరూపవృత్త్యనుప్రాసాలంకారలాభార్థం చక్రధర ఇత్యుక్తం. యద్వా-చక్రం రాష్ట్రం ధరతి పాలయతీతి చక్రధరః చక్రవర్తీత్యర్థః ప్రతీయతే- తేన చ చక్రవర్తిత్వా దేవాస్య దివ్యచన్దనపరికరసిద్ధిరితి సిద్ధమ్. తేన శ్రీకృష్ణకృతదివ్య చన్దనలేపనేన సామోదతా సానన్దతా సురభిత్వం చ యుక్తా క్షమా- పరమేశ్వర కర్తృకపూజాలాభాత్. మిత్రోత్తమకర్తృకపూజాలాభాదితి వా-పరమానన్దః దివ్య చన్దనసంబంధా త్పరిమళాతిశయశ్చ కుచేలస్యాసీదితి యుక్తమే వేత్యర్థః. కింత్విద మయుక్త మిత్యాహ-వాసనాక్షయః సంస్కారనాశః పరిమళనాశశ్చ విచిత్రః అద్భుతః శ్రీకృష్ణకరస్పర్శా న్మనోనిర్వాసనం సత్ విగళితవేద్యాన్తరం సుఖ మన్వభూదితి పరమార్థః. చన్దనలేపా త్సపరిమళస్యాపి పరిమళక్షయ ఆసీదిత్యద్భుతమిత్యాన్యార్థః. విరోధాభాసాలంకారః- 37

గ॥ తదను వివిధోపచారై రభ్యర్చ్య మధుసూదన శ్శ్రమాపనయనాయ
భీష్మతనయాం వ్యజనవీజనే న్యయుఙ్క్త కుశల మన్వయుఙ్క్త చ-

తదన్వితి॥ తదను చన్దనలేపనానన్తరం వివిధోపచారైః బహువిధపూజాభిః కుసుమాంబరభోజనాదిదానై రిత్యర్థః. అభ్యర్చ్య అర్చయిత్వా మధుసూదనః కృష్ణః శ్రమాపనోదనాయ మార్గాయాసనిరాసాయ వ్యజనవీజనే వ్యజనేన చామరేణ వీజనే వ్యజనస్య వీజనే చాలనే ఇతి వా-భీష్మతనయాం రుక్మిణీం న్యయుఙ్క్త నియోజితవాన్ కుశలం 'బ్రాహ్మణం కుశలం పృచ్ఛేదితి' శాస్త్రాదితి భావః. అన్వయుఙ్క్త పప్రచ్ఛ చ- 38

అవ॥ నను బాల్యమిత్రత్వాచ్ఛ్రీకృష్ణః కుచేలం పూజయతు నామ-కథం పునా రుక్మిణీ తస్య వ్యజనవీజనం చకారేత్యత ఆహ-

శ్లో॥ వ్యజనానిలేన సహజానుకంపయా సమపూజయ ద్ద్విజ మసౌ విదర్భజా
కథ మేతదస్తు యది వా న విస్మయో ద్విజరాజ ఏష సదయా చ సా రమా-

వ్యజనేతి॥ అసౌ విదర్భజా ఏషా రుక్మిణీ సహజానుకమ్పయా నైసర్గికకరుణయా నిర్హేతుకజాయమానదయయేత్యర్థః. ద్విజం కుచేలం వ్యజనానిలేన చామరవాయునా సమపూజయత్ పూజితవతీ- నిర్హేతుకజాయమానకరుణైవాత్ర ప్రేరికేతి భావః- అన్యథేతి శేషః- నిర్హేతుకదయా నంగీకారే ఇత్యర్థః- ఏతత్ రుక్మిణ్యాః కుచేలపూజకత్వం కథమస్తు రుక్మిణ్యాః కుచే పూజనే దయాం వినా పరం యుక్తం హేతుం న పశ్యామ ఇత్యర్థః. యది వా యద్వా విస్మయో న- నాత్ర విస్మయః కార్య ఇత్యర్థః - తత్ర హేతుమాహ- ఏష కుచేలః ద్విజరాజః బ్రాహ్మణోత్తమః భవతీతి శేషః- సా రమా రుక్మిణీ సదయా సకృపా చ భవతీతి శేషః- తాదృశీ మహేశ్వరీ రుక్మిణీ కథం కుచేల మపూజయదితి విస్మయస్య నాత్రావకాశః- కుచేలస్య బ్రహ్మవిదుత్తమత్వేన పూజ్యత్వా ద్రుక్మిణ్యా దయార్ద్రహృదయత్వాచ్చేత్యర్థః- ఏతేన రుక్మిణ్యాః కుచేలపూజనే న కేవలం దయైవ ప్రేరికా కిన్తు కుచేలస్య బ్రహ్మవిత్తమత్వమపీతి ఫలితమ్- యద్వా అసౌ విదర్భజా సహజానుకమ్పయా భ్రాతృస్నేహేన ద్విజం వ్యజనానిలేన సమపూజయత్- ఏతత్ రుక్మిణీకుచేలయో స్సోదరత్వం కథమస్తు నాత్ర హేతుం పశ్యామ ఇత్యర్థః- యదివా యద్వా విస యో న ఏష కుచేలః ద్విజరాజః చంద్రః బ్రాహ్మణోత్తమశ్చ భవతి సదయా సా రమా లక్ష్మీ ర్భవతి- 'రాఘవత్వే భవ త్సీతా రుక్మిణీ కృష్ణజన్మనీతి' విష్ణుపురాణవచనాత్- లక్ష్మీచంద్రయో స్సోదరత్వం యుక్త మిత్యర్థః. స్వభర్తు ర్మిత్రత్వేన కుచేలే భ్రాతృవాత్సల్యం రుక్మిణీ చకారేతి పరమార్థః- ఆక్షేపాలంకారః- 39

శ్లో॥ ప్రత్యాగతో గురుకులా త్కిము పర్యణైషీః
కాంతాం సఖే సుసదృశీం ప్రసమీక్ష్య నో వా
ఆదౌ వధూ మసదృశీ ముపయమ్య మోహా
ద్విష్ట్వా ర్యథారుచి తతః కలయంతి కేఽపి.

ప్రత్యాగత ఇతి॥ హేసఖే మిత్ర కుచేల గురుకులాత్ గురుగృహాత్ ప్రత్యాగతః పునరాయాతః గురుకులవాసం సంత్యజ్య స్వగృహం ప్రాప్త ఇత్యర్థః- గురుకులత్యాగానన్తర మావయో ర్వియోగాదితి భావః- త్వ మిత్యాక్షేపః- సుసదృశీ మత్యన్త మనురూపాం కాన్తాం స్త్రియం ప్రసమీక్ష్య సమ్యగ్విచార్య కాన్తానిష్ఠరూపశీలాదికం పరిశోధ్యేత్యర్థః- పర్యణైషీః కిము పరిణీతవాన్ కిమ్ నో వా యద్వా తథా న పర్యణైషీః కిమిత్యర్థః- యజ్ఞోపవీతై రేవ వివాహసంశయో నివృత్తః- పరన్తు యోగ్యా కన్యా లబ్ధా వా నవేతి పృచ్ఛామీతి భావః- కేఽపి

కేచిత్ ఆదౌ అసదృశీ మననురూపాం వధూం కన్యాం మోహాద్భ్రమాత్ ఉప యమ్య పరిణీయ చిరం బ్రహ్మచర్యక్లేశ మనుభూతవతః యత్కించి ద్రూపవత్త్వా మపి సుందరీత్వభ్రమసంభవాదితి భావః- తతః తత్పరిణయానన్తరం యథారుచి యథాభిలాషం బహ్వీ రనేకాః వధూః కన్యాః కలయన్తి పరిణయన్తి. యథాహ మాదావసుదృశీం రుక్మిణీ ముపయమ్య తతో జాంబవత్యాదీ ర్బహ్వీ ర్మహిషీ స్సుసదృశీః పరిణీతవాంస్త్వదితి భావః- 40

గ॥ ఏవ మన్యాపదేశేన పరిహసతి భగవతి రుక్మిణీ కుచేల మిద మవాదీత్-
ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తవిధయా భగవతి కృష్ణే అన్యాపదేశేన ఇతరవ్యాజేన కుచేల కుశలప్రశ్నవ్యాజేనేత్యర్థః. పరిహసతి పరిహాసం కుర్వతి సతి రుక్మిణీ మమాసదృశీతి భావప్రకటనాదితి భావః. రుక్మిణీ కుచేలం ప్రతీదం వక్ష్యమాణం వచన మవాదీత్ శ్రీకృష్ణాభిప్రాయజ్ఞత్వాదితి భావః- 41

గ॥ అయి ద్విజరాజ నితాంత మననురూపఘటనాధురంధరస్య విధిహతకస్య స్వభావ మవబుధ్యమానేన యుక్త మేవానుయుక్త మార్యపుత్రేణ-
అయీతి॥ అయి ద్విజరాజ బ్రాహ్మణోత్తమ నితాన్త మత్యన్తం అననురూపఘటనా ధురంధరస్య అననురూపయోః అన్యోన్య మననుగుణయోః దంపత్యో రిత్యర్థః- ఘట నాయాం సంఘటనే ధురంధరస్య అతిచతురస్య సర్వథా ప్యననురూపావేవ వధూ వరౌ ఘటయత ఇత్యర్థః-ఏతేన రుక్మిణీ కృష్ణయో ర్బ్రహ్మసృష్ట్యవిషయత్వేన తాదృశా ననురూపఘటనాశంకా నాస్తీతి గమ్యతే- విధిహతకస్య నీచస్య బ్రహ్మణః స్వభావం ప్రకృతి మననురూపఘటకత్వాత్మక మిత్యర్థః- అవబుధ్యమానేన జానతా ఆర్యపుత్రేణ శ్రీకృష్ణేన-నాటకేషు జాయా భర్తార మార్యపుత్ర ఇతి బ్రూతే- స న్యాయ ఇహాపి కావ్యే ఆశ్రితః- యుక్తం సమీచీనమేవ అనుయుక్తం పృష్టం- ఏవకారేణ కాకా నాయం ప్రశ్నః యుక్త ఇత్యర్థః. విధేరేవాననురూపఘటనాపరత్వే అనురూపా మిళితా నవేతి ప్రశ్న ఏవ న సంగచ్ఛత ఇతి భావః-
తథాహి॥ విధే స్తావ దననురూపఘటనామేవ దర్శయామీత్యర్థః-

శ్లో॥ ఉత్కంఠితై ర్భూమిభృతాం సహస్రైః
కాంక్ష్యా మహం పూర్వికయా ప్రవృత్తైః
గోపేన రాజ్ఞ స్తనయాం కదాచి
చ్చోరేణ దైవం ఘటయే త్ప్రతీపమ్-

ఉత్కంఠితైరితి॥ భూమిభృతాం రాజ్ఞాం నతు క్షుద్రాణామితి భావః- సహస్రైః న తు ద్విత్రైరితి భావః- అమితై ర్బహుభి రిత్యర్థః- కాంక్ష్యాం కాంక్షితుం యోగ్యాం న తు లభ్యామితి భావః- తేచ భూమిభృతో నోదాసీనా ఇత్యాహ ఉత్కంఠితైరితి-సోత్కంఠై రిత్యర్థః- అతఏవ అహంపూర్వికయా అహం ప్రథమికయా ప్రవృత్తైః కన్యావరణార్థ మితి భావః- అహం ప్రథమం గత్వా ఏనాం పరిణయేయం అహం ప్రథమ మిత్యేవం

సోత్కంఠై రిత్యర్థః– ఏతేన కన్యాయా లోకోత్తరలావణ్యం వ్యజ్యతే– ఉత్కంఠితైః అహం పూర్వికాయా ప్రవృత్తైః భూమిభృతాం సహస్రైః కాంక్షిష్యే మిత్యన్వయః. రాజ్ఞః భూపస్య తనయాం కన్యాం ప్రతీపం దైవం ప్రతికూలో విధిః కదాచి త్సమయే చోరేణ స్తేయకర్త్రా ఏతేన వర స్యాధమత్వం వ్యక్తం– గోపేన గోపాలేన ఏతేన కురూపతా అకులీనత్వఞ్చ వ్యక్తం– ఘటయేత్ యోజయేత్. అత్ర చ శిశు పాలాద్యనేకనృపకాంక్షితత్వస్య గోపాలచోరితత్వస్య చ స్వస్మిన్నేవ సంభవాత్ స్వయమేవ దృష్టాన్త ఇతి భావః. ఏతేన శ్రీకృష్ణేన స్వస్మి న్నాపాదిత మసుందరీత్వ రూపం దోషం నిరాకృత్య కృష్ణే చోరగోపత్వదోష మనివార్యం రుక్మిణీ స్థాపయా మాసేతి సిద్ధం. వాస్తవార్థస్తు– రాజ్ఞో భీష్మకస్య తనయాం మాం కదాచి త్ప్రతీపం న తు సర్వథేత్యర్థః– అనుకూలమితి యావత్–దైవం చోరేణ చోరయత్యాశ్రితపాపమితి చోరః తేన గోపేన భూదేవీనాథేన విష్ణునేత్యర్థః– ఘటయేత్– అహో మమ భాగ ధేయ మిత్యర్థః– 43

గ॥ ఏవం వాదిన్యాం దయితాయాం దామోదరః పునరపి సకపట మిద మవాదీత్–

ఏవమితి॥ ఏవం దయితాయాం ప్రియాయాం వాదిన్యాం బ్రువన్త్యాం సత్యాం దామోదరః పునరపి సకపటం సవ్యాజ మిద మవాదీత్– 44

గ॥ అయి భో తపస్విపురస్సర లోకస్వభావ మము మప్యవధారయతు భవాన్–

అయీతి॥ అయి భో తపస్విపురస్సర తాపసోత్తమ అముం మయా వక్ష్యమాణం లోకస్వభావమపి లోకప్రకృతిమపి భవా నవధాగయతు శృణోతు త్వం శృణ్విత్యర్థః–

శ్లో॥ కన్యా మసుందరతనూమపి రుక్మిముఖ్యా
స్సంబంధిన స్త్వితి పరేతు భజంతి లోభాత్
ప్రద్యుమ్నలాభ మపహాయ న కశ్చి దస్యా
స్సంపర్కత స్సుఖవిశేష ఇతి ప్రతీమః.

కన్యామితి॥ పరేతు కేచి త్తుకారః పూర్వస్మా ద్వైలక్షణ్యార్థః– తేన సపూర్వవదేతే భ్రాన్తాః కిన్తు యుక్తాయుక్తవివేకచతురా అపీతి వ్యజ్యతే– సంబంధినః శ్వశుర సాల్వాదయస్తు రుక్మిముఖ్యాః అతిధనికా ఇతి లోభాత్ ధనలోభా దిత్యర్థః. అసుందరతనూం అసుందరాంగీమపి కన్యాం భజన్తి పరిణయన్తి– అస్యాః ధనికసంబంధిన్యాః కన్యాయా సంపర్కతః సంబంధాత్ ప్రద్యుమ్నలాభం ప్రకృష్టస్వర్ణలాభ మపహాయ త్యక్త్వా తం వినేత్యర్థః – కచ్చిదపి సుఖ విశేషః సుఖాతిశయః న భవతి ఇతి ప్రతీమః జానీమః – సౌందర్యాభావా త్తత్సం బంధో న చిత్తానురంజనః కిన్తు ధనమాత్రసంపాదక ఇత్యర్థః. వ్యంగ్యార్థస్తు–అసుందర తనూమపి కన్యాం రుక్మిణీమితి భావః. సంబంధినః రుక్మిముఖ్యాః రుక్మిప్రభృతయ ఇతి

లోభా ద్భజన్తి అస్యాః రుక్మిణ్యాః సంపర్కతః సంయోగా ద్ధేతోః ప్రద్యుమ్న లాభం ప్రద్యుమ్నాఖ్యపుత్రలాభ మపహాయ కశ్చిదపి సుఖవిశేషో నేతి ప్రతీమః ఆలంబనవిభావస్య నాయికాయాః సౌన్దర్యాభావే సంభోగశృంగారరసపరిస్ఫూర్త్య భావా న్న సంభోగసౌఖ్యం కిన్తు పుత్రసౌఖ్య మేవేత్యర్థః— 46

గ॥ ఏవం వాదిని వాసుదేవే భగవతీ పున రవాదీత్ — అయి భో తపస్వి శిరోరత్న న కేవల మిదం పురుషాణాం యోషితా మప్యయమేవ స్వభావః—

ఏవమితి॥ భగవతి వాసుదేవే ఏవం వాదిని సతి భగవతీ రుక్మిణీ పున రవాదీత్. అయీతి — అయి భో తపస్విశిరోరత్న తాపసచూడామణే ఇదం సామాన్యే నపుంసకం. అయం స్వభావ ఇత్యర్థః యద్వా — ఇదం ధనలోభా దసుందరీభజనం పురుషాణాం కేవలం పురుషాణా మేవ న. కిన్తు యోషితాం స్త్రీణామపి అయమేవ స్వభావః—ఏషైవ ప్రకృతిః ధనాదిలోభా దసుందరపురుషభజనస్వభావ స్స్త్రీణాం చాస్తీత్యర్థః— 47

శ్లో॥ జగతీవిభుతాతృషా భజన్తే పురుషం కాశ్చన వస్తుతో విరూపమ్.
విషయోపనతం హి నాత్ర సౌఖ్యం ఫల మస్యోత్తమభక్తమాత్రతుష్టిః.

జగతీతి॥ కాశ్చన స్త్రియః అస్మత్ప్రభృతయ ఇతి భావః. వస్తుతః స్వతః విరూపం అసుందరం భూషణాదిభిః కల్పితసౌందర్య మిత్యర్థః — పురుషం పుమాంసం జగతీ విభుతాతృషా భూపతిత్వలోభాత్ కురూపస్యాప్యస్య భూపతే ర్యద్యహం భార్యా స్యాం తర్హి మమ రాజ్ఞీత్వం స్యాదిత్యాశయేత్యర్థః. భజన్తే పరిణయన్తి-అత్ర భూపతి పాణిగ్రహే విషయోపనతం విషయభోగజనితం సౌఖ్యం ఆనన్దః నహి నాస్తి ఖలు. పత్యు రసుందరత్వాదితి భావః. అస్య పరిణయస్య ఫలం ఉత్తమభక్తమాత్రతుష్టిః మృష్టాన్నభక్షణమాత్రజన్యసంతోషః-యద్వా ఉత్తమభక్తమాత్రతుష్టి రస్య ఫలం భవతీత్యన్వయః. వా సవార్థస్తు — కాశ్చన మహాసుకృతపరిపాకభూతాః యోగిన్య ఇత్యర్థః. వస్తుతః పరమార్థతః విరూపం రూపరహితం రూపస్య మిథ్యాత్వాదితిభావః. ఉపలక్షణమిదం నిర్గుణత్వాదీనాం— పురుషం పరమాత్మానం పురి శరీరభూతే ఆత్మని శేతే ఇతి పురుషః అన్తరాత్మేతి వ్యుత్పత్తేః. జగతీవిభుతాతృషా లోకేశ్వరత్వలోభాత్ పరమేశ్వరోఽయ మస్మాక మభిలషితం దాస్యతీ త్యాశయేత్యర్థః. భజన్తే సేవన్తే-అత్ర భగవద్భజనే విషయోపనతం శబ్దాదిజన్యం సౌఖ్యం సుఖం న స్వరూపానన్ద భరితత్వాదితి భావః. అస్య భగవద్భజనస్య ఫలం ఉత్తమభక్తమాత్రతుష్టిః ఉత్తమ భక్తమాత్రస్య ప్రహ్లాదనారదాదిభక్తజాతస్యైవ తుష్టి రానన్దః ప్రహ్లాదాదయో యథా భగవన్తం భజమానా స్స్వరూపానన్దభరితా మోదన్తే తద్వ ద్యోగినీనా మపీత్యర్థః. జగతీవిభుతాతృషేత్యత్ర జగతీవిభుః పరమేశ్వరః తద్భావే తృషా ఆశయా పరమేశ్వరసాయుజ్యలోభాదితి చ ప్రతీయతే. అన్యోఽప్యర్థః ప్రతీయతే — కాశ్చన

సీతారుక్మిణ్యాదయః వస్తుతో విరూపమపి పురుషం విష్ణుం జగతీవిభుతాతృషా శ్రీకృష్ణ సాయుజ్యార్థ మిత్యర్థః. ఇదం చ సాయుజ్యం విశిష్టాద్వైతిమతాభిమతం సంయోగాత్మక మేవ-భగవతా సంయుజ్య వర్తనార్థమితి యావత్. భజన్తే పరిణయన్తి. అత్ర విష్ణుసంబంధే విషయోపనతం సంభోగజన్యం సౌఖ్యం న స్వరూపానన్దభరితత్వా ద్విష్ణో రితి భావః. అస్య పరిణయస్య ఫలం ఉత్తమభక్తమాత్రతుష్టిః ప్రహ్లాదాది భక్తజాతానుగ్రహ ఏవ భక్తానుగ్రహార్థమేవ భగవత స్సీతాపరిణయాదినటనం నతు విషయలౌల్యాదితి భావః- 48

గ॥ తదను యదునందనః పునరపి వస్తుగతి ముపపాదయన్నివ విలోక్య రుక్మిణీవదనం సకపట మిద మవాదీత్-

తదన్వితి॥ తదను రుక్మిణీవచనానన్తరం యదునన్దనః కృష్ణః పున ర్భూయోఽపి వస్తు గతిం లోకస్థితి ముపపాదయన్ ప్రదర్శయన్నివ నతు వస్తుత ఇత్యర్థః. రుక్మిణీవదనం విలోక్య త్వా ముద్దిశ్యైవేదం వచనం ప్రవృత్తమితి జ్ఞాపయితు మితి భావః. అస్మత్కృతపరిహాసవచనశ్రవణేన హృష్టా వా రుష్టావేతి తన్ముఖప్రసాదేన నిశ్చేతు మితి వా-సకపటం సవ్యాజం యథా తథా ఇద మవాదీత్- 49

శ్లో॥ బాలిశానన్యజన్మానం యా న సంవర్ధయే ద్వధూః
భోగలౌల్య మలీకం తాం సుందరస్య ప్రతీచ్ఛతః

బాలిశేతి॥ బాలిశా మూఢా అచతురేత్యర్థః. యా వధూః స్త్రీ అనన్యజన్మానం మన్మథం న సంవర్ధయేత్ న ప్రవర్ధయేత్ సౌందర్యాభావాదితి భావః. పురుషస్య మన్మథోద్రేకం జనయితుం న శక్నుయాదిత్యర్థః. తాం వధూం ప్రతీచ్ఛతః స్వీకుర్వతః పరిణయత ఇతి యావత్- సుందరస్య సుభగస్య పుంసః భోగలౌల్యం భోగాసక్తిః అలీక మనృతం వ్యర్థమిత్యర్థః. వ్యంగ్యార్థస్తు-యా వధూః రుక్మిణీతి భావః. బాలిశానన్యజన్మానం బాలమన్మథం ప్రద్యుమ్నమితి యావత్. నసంవర్ధయేత్ నపరిపుష్యేత్-సూతకమధ్య ఏవ శంబరాసురేణ హరణాత్ యౌవనానన్తరం పున రాగమనాచ్చేతి భావః. తాం ప్రతీచ్ఛతః సుందరస్య స్వస్యేత్యర్థః. భోగలౌల్య మలీకంమృషా అవాప్తసమస్తకామత్వాదితి భావః. 50

గ॥ ఏవం వాదిని దయితే రుక్మిణీ సవ్యాజం ప్రత్యవాదీత్-

ఏవమితి॥ ఏవం దయితే ప్రియే కృష్ణే వాదిని సతి రుక్మిణీ సవ్యాజం సకపటం యథా తథా ప్రత్యవాదీత్ ప్రత్యువాచ-స్వముఖం విలోక్య కృష్ణేన ఉక్తత్వా త్కృష్ణం ప్రత్యేవ రుక్మిణ్యువాచేత్యర్థః. 51

గ॥ ఆర్యపుత్ర యుక్త ముక్తం భవతా న కేవలం కమనీయపురుషస్య విషమయోషితావిషాదః కింతు కామినీనామపి సురూపాణా మననురూప వల్లభలాభేన సాంప్రత మనుతాపః-

ఆర్యపుత్రేతి॥ హే ఆర్యపుత్ర! నాయక భవతా త్వయా యుక్తం సమీచీన ముక్తం త్వయోక్తం యుక్త మితి వా. కమనీయపురుషస్య కేవలం సుందరస్యైవ విషమ యోషితా అసుందరస్త్రియా తల్లాభేనేత్యర్థః. విషాదః ఖేద ఇతి న. కిన్తు సురూపాణాం సుందరీణాం కామినీనాం స్త్రీణామపి అననురూపవల్లభలాభేన విషమపతిప్రాప్త్యా అనుతాప స్సంతాపః భవేదితి శేషః. ఇతి సాంప్రతం యుక్తం- 52

శ్లో॥ శమితోఽపి దృశా కామః పున రుత్పద్యతే యతః
సా చే ద్వృషవివర్తస్య కీదృశీ జన్మసాఫలీ.

శమితఇతి॥ దృశా జ్ఞానేన 'దృక్ జ్ఞానే జ్ఞాతరి త్రి'ష్విత్యమరః. శమితః నాశితోఽపి కామః కామినీవిషయానురాగః యతః యస్యాం సుందర్యాం విషయే-సార్వవిభక్తిక స్తసిః-పున ర్భూయః ఉత్పద్యతే జాయతే-యద్దర్శనేన విరక్తస్యాపి మనః క్షుభ్యతీత్యర్థః. సా అతిసుందరీత్యర్థః. వృషవివర్తస్య వృషభరూపాన్తరస్య అవిదగ్ధతయా పశుప్రాయస్యేత్యర్థః. చేత్ స్యాద్యది తద్భార్యా స్యాచ్చే దిత్యర్థః. జన్మసాఫలీ జన్మసాఫల్యం కీదృశీ అనిర్వాచ్యేత్యర్థః. విరుద్ధలక్షణయా కాక్వా వా తస్య జన్మ విఫల మిత్యర్థః. వ్యంగ్యార్థస్తు-దృశా హరనేత్రేణ శమితః దగ్ధోఽపి కామః స్మరః యతః యస్యా స్సకాశా త్పున రుత్పద్యతే ప్రద్యుమ్నరూపేణేతి భావః. సా రుక్మిణీతి భావః. వృషవివర్తస్య సుకృతపరిపాకస్య కృష్ణస్యేత్యర్థః. చేత్ కృష్ణమహిషీ స్యాద్యదీత్యర్థః. జన్మసాఫలీ కీదృశీ ఇతోఽపి మమ కిం జన్మసాఫల్య మిత్యర్థః- 53

శ్లో॥ పరస్పరపరీహాస స్మేరాననసరోజయోః
స తయోః కలయన్ లీలాం శ్రేయసాం భూయసాం నిధిః.

పరస్పరేతి॥ పరస్పరపరీహాసస్మేరాననసరోజయోః పరస్పరస్య అన్యోన్యస్య పరీహాసః పరిహాసః తేన యః స్మేరః స్మితవికాసః సః ఆననసరోజే ముఖకమలే యయో స్తయోః తత్స్మేరయుక్తమాననసరోజం యయో రితి వా-తయోః లీలాం విలాసం కలయన్ అనుభవన్ స కుచేలః భూయసాం అధికానాం శ్రేయసాం కల్యాణానాం నిధిః శేవధిః అభూదితి శేషః-తాదృశలీలాజాలానుభవా త్కుచేలస్య మహచ్ఛ్రేయో జాత మిత్యర్థః-తత్స్మరణాదేవ నిశ్శ్రేయసలాభాదితి భావః- 54

గ॥ ఏవ మరవిందలోచనః కంచి త్కాలం ప్రేయసీపరిహాససుఖ మనుభూయ
కుచేలం పున రపృచ్ఛత్-

ఏవమితి॥ అరవిందలోచనః పుండరీకాక్షః ఏవం కంచిత్కాలం కంచి త్సమయం -కాలాధ్వనో రత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా-ప్రేయసీపరిహాససుఖం ప్రియాపరిహాసజన్య మానన్ద మనుభూయ కుచేలం పున రపృచ్ఛత్ భూయః పప్రచ్ఛ-యుక్తా కన్యా త్వయా పరిణీత వా న వేతి పూర్వం పృష్టత్వా త్పున రిత్యుక్తమ్- 55

శ్లో॥ ఆలోక్యాంగణచారిణో మృగశిశూ న్రోమంథ మభ్యస్యతో
మాదృక్షై రనవేక్ష్య మంబ మధురం కిం భక్ష్య మశ్నన్త్యమీ
ఇత్యేవం పరిపృచ్ఛతోఽతికృపణం భక్ష్యాశయా బాలకా
న్సాకాంక్షం పరిచుంబ్య భూసురమణే కచ్చి త్సుఖం ప్రాప్యతే-

ఆలోక్యేతి॥ రోమంథం చర్వితస్యాకృష్య పునః చర్వణం- అభ్యస్యతః ఆవర్తయతః కుర్వత ఇత్యర్థః. పశవో హి తృణపుంజం ఖాదిత్వా గర్భాన్తరా త్తత్తృణపిష్టం పున ర్వదనాన్తరం ప్రాపయ్య లాలాజలేన ఆర్ద్రీకృత్య పునః ఖాదన్తీతి ప్రసిద్ధం-అంగణచా రిణః అంగణే చత్వరే గృహపురోదేశే ఇత్యర్థః-చరన్తీతి అంగణచారిణః తాన్ మృగ శిశూన్ హరిణపోతాన్ ఆలోక్య తాపసానాం వనవాసిత్వాదితి భావః-హే అంబ జనని జనన్యా ఏవ భక్ష్యాదిదానేన పుత్రపోషకత్వాదితి భావః. మాదృక్షైః మాదృశై ర్బాలై రిత్యర్థః-అనవేక్ష్యం ద్రష్టు మశక్యం మధురం స్వాదు కిం భక్ష్యం భక్షితుం యోగ్యం ఆహారవిశేష మిత్యర్థః. అమీ మృగశిశవః అశ్నన్తి భక్ష యన్తి ఇత్యేవం భక్ష్యాశయా భక్ష్యకామనయా అతికృపణం అతిదీనం యథా తథా పరిపృచ్ఛతః విశేషేణ పృచ్ఛతః బాలకాన్ శిశూన్ సాకాంక్షం సప్రేమ యథా తథా పరిచుంబ్య చుంబిత్వా లాలనార్థ మితిభావః. హే భూసురమణే బాడబో త్తమ సుఖం సౌఖ్యం ప్రాప్యతేకచ్చిత్ ప్రాప్యతే కిం త్వయేతి శేషః-గృహస్థా శ్రమస్వీకారస్య పుత్రసౌఖ్యమేవ ఫలమితి భావః. అత్రరోమంథ మభ్యస్యతో మృగాన్ మధురం భక్ష్య మశిత్వా స్వాదప్రకాశకాన్ మత్వా బాలకాః పప్రచ్ఛురితి వర్ణనాత్ భ్రాన్తిమదలంకారః భగవత స్సర్వజ్ఞత్వేన కుటుంబపోషణాక్షమస్యాతి దరిద్రస్య కుచేలస్య కుటుంబస్థితిః హార్దోభావ శ్చ విశద ఏవేతి అనేన ప్రశ్నేన వ్యజ్యతే- 56

గ॥ స్మరసి కుచేల గురుకులే వత్స్యామ స్తత్ర చ యామునపులినేషు ముష్టాముష్టిలీలాం విధాస్యామః.

స్మరసీతి॥ హే కుచేల గురుకులే గురుగృహే వత్స్యామః అవసామ ఇతి స్మరసి కచ్చి దితి పూర్వశ్లోకస్థపదస్యాత్రాప్యన్వయః-స్మరసి కిమిత్యర్థః-తత్ర చ గురుకులే గురుకుల వాససమయే ఇత్యర్థః - యామునేషు పులినేషు యమునాసంబంధిషు తోయోద్ధిత ప్రదేశేషు ముష్టీముష్టిలీలాం ముష్టీముష్టివిహారం విధాస్యామ అకరవామ ఇతి స్మరసి కచ్చి దిత్యన్వయః-అభిజ్ఞావచనే లృడితి భూతార్థే లృట్ - యద్వా కచ్చి దిత్యస్యాత్రాన్వయో మాస్తు - ఇతి స్మరస్యేవేత్యర్థః. దీర్ఘకాలపరిచయాత్ గురు కులే అస్మాకం సహ వాసః ప్రబలై రస్మాభి ర్ముష్టిభి ర్దృఢం తాడితత్వేన ముష్టీ ముష్టివిహార శ్చేత్యేతద్ద్వయం తవ స్మృత్యా రూఢమేవేతి భావః- 57

గ॥ అపితు విస్మృత మిదం భవతా.

అపీతి॥ అపితు కిన్తు ఇదం వక్ష్యమాణం భవతా త్వయా విస్మృతా స్మృతి- పథాత్ భ్రంశితమిత్యర్థః-క్షణకాలపరిచయాదితి భావః-కిన్తదిత్యత్ర అహ-

శ్లో॥ ఫలస్యన్తో వయం జాతు యాతా శ్చూతం తదా వదత్
రామః పరభృతం పశ్య న్నావాం చ త్వాదృశావితి-

ఫలస్యన్త ఇతి॥ జాతు కదాచిత్ ఫలస్యన్తః ఫలమిచ్ఛన్తః-సుప ఆత్మనః క్యచి - సర్వ ప్రాతిపదికానాం క్యచి లాలసాయాం సుగసుకావితి వార్తికాత్ సుగాగమః-వయం చూతం రసాలతరుం ప్రతి యాతాః గతాః చూతం యాతాః ప్రాప్తా ఇతి వా-తదా చూతసన్నిధౌ పరభృతం పరేణ కాకేన భృతః పోషితః పరభృతః కోకిలః తం- కాకా హి కృష్ణగుణసామ్యాత్ కోకిలశిశుం స్వశిశుం మత్వా పుష్ణన్తీతి ప్రసిద్ధం- పశ్యన్ అవలోకయన్ రామః బలరామః ఆవాం చ ఆవామపి రామకృష్ణావిత్యర్థః- త్వాదృశౌ త్వత్తుల్యౌ త్వమివ పరభృతా విత్యర్థః-రామకృష్ణయోరపి పరేణ నందేన పుష్టత్వాదితి భావః - ఇత్యేవ మవదత్ ఉక్తవాన్-అత్ర స్మరణార్థధాతుయోగా భావా న్న లృట్- 58

శ్లో॥ ఇదం కిమధ్యేతి భవా న్వనాంతే గా శ్చారయిష్యామ ఉదీతహర్షాః.

ఇదమితి॥ వనాంతే వనమధ్యే ఉదీతహర్షాః ఉత్పన్నసంతోషాః వయమిత్యస్యాక్షేపః గాః ధేనూః చారయిష్యామః అచారయామ ఇతీదం భవాన్ త్వ మధ్యేతి స్మరతి కిం-అధిపూర్వకా దిక్స్మరణే ఇతి ధాతోర్లట్- 59

గ॥ సస్మితాంరుక్మిణీ మవలోక్య సశంకం-

సస్మితామితి॥సస్మితాం సహాసాం శ్రీకృష్ణేనాపి గావశ్చారితా ఇతి గాః చారయన్న ప్యయం న భిన్నః కిన్తు హృష్ట ఇతి వా- బాల్యే నన్దవ్రజే యదభ్యస్తం గోపాలనం తత్కైశోరావస్థాయాం విద్యాభ్యాసకాలేఽపి న విస్మృతమితి వా రుక్మిణ్యా హాస స్సంజాత ఇతి భావః. రుక్మిణీ మవలోక్య దృష్ట్వా సశంకం ససందేహం యథా తథా అహో గోపాలకత్వరూపం మదీయ మధమకృత్యం మయైవ ప్రకటీకృతం రాజక న్యాయాః రుక్మిణ్యాః పురత ఇతి శంకిత్వేతి భావః-అథ ఇదం కిమితి శ్లోకస్యోత్తరార్ధం పూరయతి-

శ్లో॥ శుశ్రూషమాణస్య గురూ ననార్యకార్యావలంబోఽపి న దూషణాయ-

శుశ్రూషమాణస్యేతి॥ శ్రోతు మిచ్ఛతి శుశ్రూషతే'జ్ఞాశ్రుస్మృదృశాం సన' ఇతి తఙ్- తత శ్శానచి రూపమ్-'వరివస్యా తు శుశ్రూషా పరిచర్యాప్యుపాసన'మితి అమరాత్. ఇయం చ శుశ్రూషా ఉపాసనారూప మర్థం బోధయతి-తతశ్చ గురూన్ ఉపాధ్యా యాన్ శుశ్రూషమాణస్య ఉపాసతః అనార్యకార్యావలంబోఽపి అధమకార్యస్వీ కారోఽపి దూషణాయ దోషాయ న నభవతి- గురుశుశ్రూషావ్యగ్రస్య గురుగోపరి

పాలనం న దూషణ మిత్యర్థః. గురుశుశ్రూషావ్యగ్రేణ మయా గావ శ్చారితాః నతు మాఢ్యాత్ నాపి దారిద్ర్యాదితి రుక్మిణీం కృష్ణ స్సమాదధే ఇతి పరమార్థః–

గ ఏవం వాదిని వాసుదేవే లోకస్థితి మభిదధానేవ రుక్మిణీ సకపట మిద మవాదీత్ –

ఏవమితి॥ వాసుదేవే ఏవం వాదిని సతి లోకస్థితిం లోకమర్యాదా మభిదధానా బ్రువా
ణేవ రుక్మిణీ సకపటం సవ్యాజ మిద మవాదీత్– 61

శ్లో॥ గురుధేనో స్స్వధేనో ర్వా పోషణం నైవ దూషణమ్
వస్తుతః పరధేనూనాం రక్షణం నార్యలక్షణమ్–

గుర్వితి॥ గురుధేనోః జాత్యేకవచనం గురో ర్గవా మిత్యర్థః – స్వధేనోః స్వీయానాం గవాం వా స్వస్య గవామితి వా 'స్వో జ్ఞాతావాత్మని స్వం త్రిష్వాత్మీయే' ఇతి కోశాత్. పోషణం పరిపాలనం దూషణం నిద్యం నైవ న భవత్యేవ పురుషస్యేతి శేషః. గుర్వర్థం స్వార్థం చ అనార్యకార్యేఽపి పుంసః ప్రవృత్తి ర్నదూష్యేత్యర్థః. వస్తుతః వస్తుగత్యా పరధేనూనాం పరస్య సంబంధినీనాం గవాం రక్షణం ఆర్య లక్షణం సజ్జనచిహ్నం సత్కృత్య మిత్యర్థః– న నభవతి– పరధేనురక్షణ మసత్కృత్య త్వేన నింద్యమిత్యర్థః. నన్దస్య వస్తుతః పరత్వాత్ తద్ధేనూనాం శ్రీకృష్ణేన బాల్యే రక్షితత్వాచ్చేతి భావః– యద్వా న ఆర్యలక్షణమితి ఛేదః– ఆర్యస్య వైశ్యస్యాపి లక్ష ణం యుక్తం నభవతీత్యర్థః– యద్యపి వైశ్యస్య గోరక్షణం స్వధర్మః– తథాపి తస్యాపి నపరధేను రక్షణం యుక్తం– కిన్తు స్వగురుధేనూనామేవేతి స్థితే క్షత్రియస్య తవ మహా దిదమకృత్య మితి భావః. వా స్తవార్థస్తు– వస్తుతః పరమార్థతః– పరధేనూనాం ఉత్కృష్ట పశూనాం సచ్చిదానన్దాదిలక్షణ శాలినాం జీవానామిత్యర్థః– పశ్య న్తీతి పశవ ఇతి వ్యుత్పన్నత్వాత్ రక్షణం అవిద్యా వరణం ధ్వంసయిత్వా సచ్చిదానన్దాదిలక్షణస్వస్వ రూపస్ఫోరకత్వరూపం పాలన మిత్యర్థః.నార్యలక్షణం న విద్యన్తే ఆర్యా యస్మా త్సః నార్యః సర్వగురు ర్భగవానిత్యర్థః– తస్య తదైన లక్షణం యద్వా– ఆర్యాణాం ప్రాకృతగురూణాం లక్షణం కృత్యం న భవతి– ఏవం రక్షణే ప్రాకృతా గురవో నశక్నువన్త్యేవేత్యర్థః. యద్వా వస్తుతః పరకీయగవాం రక్షణ మార్యలక్షణం నేతి కాకుః– ఆర్యలక్షణమేవేత్యర్థః. పరమేశ్వరసంబంధిషు గవాదిషు స్వపరానుగ్రహప్ర యుక్తభేదదృష్టే రజ్ఞానిలక్షణత్వాదితి భావః–

గ॥ భగవానపి ప్రేయసీవచసి ప్రతివచన మనధిగచ్ఛ న్నివానుత్తరయన్ వయస్యకుచేల కచ్ఛి దుపనీత స్సఖ్యు రుపహార ఇతి వదన్నేవ జీర్ణచే లాంచలవా స్తవ్యాన్ ముష్టిపరిమితాన్ పృథుకా నాదాయ సత్వర మఖా దీత్ –

భగవానితి॥ భగవానపి శ్రీకృష్ణశ్చ ప్రేయసీవచసి ప్రియావాక్యే విషయే ప్రతివచనం
ప్రత్యుత్తర మనధిగచ్ఛ న్నజానన్నివ అనుత్తరయన్ ఉత్తర మవదన్- తత్కరోతి
తదాచష్టే ఇతి ఆచష్టే ఇత్యర్థే ణిచ్. వయస్య స్నిగ్ధకుచేల సఖ్యు ర్మిత్రస్య మమే
త్యర్థః. ఉపహారః బలిః ఉపనీతః కచ్చిత్ ఆనీతః కిం ఇత్యేవం వదన్ బ్రువన్నేవ
మహైశ్వర్యశాలినే కృష్ణాయ కథం పృథుకాస్సమర్ప్యా ఇతి కుచేలో లజ్జిత ఇతి
జ్ఞాత్వేతి భావః. జీర్ణచేలాంచలవాస్తవ్యాన్ జీర్ణవస్త్రాంచలపరివేష్టితాన్ ముష్టిపరి
మితాన్ ముష్టిగ్రాహ్యాన్ పృథుకాన్ ధానా ఆదాయ సత్వరం ద్రుతం రుక్మిణీప్రా
ర్థనాభియేతి భావః- అఖాదీత్ భక్షితవాన్- ఏతేన అహో శ్రీకృష్ణస్య తాదృశనిత్య
లక్ష్మీవతోఽపి దీనవత్సలత్వమితి వ్యజ్యతే- 63

శ్లో॥ అమృతాదపి తేషు మాధురీ పృథుకే ష్విత్యవగమ్యతే యతః
అమృతం లభతేఽస్య కింకరః పృథుకాస్తు ప్రియయాపి దుర్లభాః

అమృతాదితి॥ తేషు పృథుకేషు కుచేలానీతం చిపిటేష్విత్యర్థః. అమృతాదపి సుధాయా
అపి మాధురీ అధికం మాధుర్యం అస్తీతి శేషః- ఇతి అవగమ్యతే జ్ఞాయతే. తత్ర
హేతు మాహ- యతః యస్మాత్కారణాత్ అస్య కృష్ణస్య కింకరః భృత్యః అమృతం
మోక్షం సుధాం చ లభతే ప్రాప్నోతి- పృథుకాస్తు ప్రియయాపి అస్య ప్రేయస్యా
రుక్మిణ్యాపీత్యర్థః. దుర్లభాః లబ్ధు మశక్యాః అభవన్నితి శేషః. అనుమానాఖ్య
ప్రమాణాలంకారః- కావ్యలింగం వా- 64

శ్లో॥ పున ర్జిఘృక్షుం పృథుకా న్మురారిం విదర్భజా ప్రాహ నివారయంతీ
దేయా సతేఽస్మై యది సర్వసంప ద్గతి ర్భవే దుగ్రసఖస్య కీదృక్.

పునరితి॥ విదర్భజా రుక్మిణీ పున ర్భూయః పృథుకాన్ ధానాః జిఘృక్షుం
గృహీతు మిచ్ఛుం కుచేలచేలాన్తరాదితి భావః. మురారిం కృష్ణం నివారయ
న్తీ సతీ ప్రాహ ఉవాచ- లకారో న వివక్షితః యద్వా- ప్రాహేతి లడేవ -
కవిబుద్ధిసన్నిహితాయాః రుక్మిణ్యా స్తాత్కాలికత్వా త్తదుపపత్తిః- రుక్మిణీ
వచనం దర్శయతి సతే ఇతి- సతే సాధవే అస్మై కుచేలాయ సర్వసంపత్ సమస్తాపి
సంపత్తిః దేయా యది దాతుం యోగ్యాచేత్ ముష్టిమాత్రపృథుకానామేవ సర్వ
సంపన్మూల్యత్వాదితి భావః- ఉగ్రసఖస్య శివమిత్రస్య కుబేరస్యేతి యావత్- కీదృక్
కీదృశీ గతిః భవేత్ స్యాత్ నకాపి తస్య గతిరిత్యర్థః. ఇతః ప్రాక్కుబేరస్య త్వయా
సర్వసంపద్దత్తా సాచే దధునా కుచేలాయ దీయేత తర్హి కుచేలో నిర్ధనస్స్యాదితి భావః.
అత్ర సర్వసంపత్ కుబేరపత్నీ సతేఽస్మై దేయా యది ఉగ్రసఖస్య కీదృగ్గతి ర్భవేదితి
ధ్వన్యతే-కించ సతే వినీతాయాస్మై సర్వసంపద్దేయా యది ఉగ్రశ్చాసౌ సఖా ఉగ్ర
సఖః తస్య కీదృగ్గతి ర్భవేత్-వినీతాయైవ మిత్రాయ సర్వామపి సంపదం దాస్యసి చే

దత్యన్తకోపనాయ మిత్రాయ కిం దాస్యసీత్యర్థః - వినీతస్తు స్వల్పేనాపి పరితుష్యే నతూగ్ర ఇతి భావః. ఇత్యపి ధ్వన్యతే. 65

గ॥ కుచేలోఽపి పురందరమందిర ఇవ ముకుందసద్మని తామేవ యామినీ మపనీయ పరేద్యు రుద్యతి ప్రద్యోతనే మిత్రధన మనధిగచ్ఛన్నపి తత్స మాగమమేవ భూరిలాభం మన్వాన స్తదనుజ్ఞయా నిజకేతనాభిముఖ మయాసీత్-

కుచేల ఇతి॥ కుచేలోఽపి కుచేలశ్చ పురందరమందిరే ఇవ ఇంద్రనగరవత్ ఉపమాలంకారః-ముకుందసద్మని శ్రీకృష్ణాన్తఃపురే తామేవ ఏకామేవేత్యర్థః - యామినీం రాత్రి మపనీయ గమయిత్వా పరేద్యుః పరస్మిన్ దినే- నిపాతితోఽయం శబ్దః-ప్రద్యోతనే సూర్యే ఉద్యతి ఆవిర్భవతిసతి సూర్యోదయసమకాల మిత్యర్థః. మిత్రధనం మిత్రాద్ధనం మిత్రసంబంధధనమితి వా సుహృద్దత్తధన మిత్యర్థః. అనధిగచ్ఛన్నపి అభజన్నపి సమ్యక్షేకియతోఽప్యర్థస్య శ్రీకృష్ణేనావతీర్ణత్వాదితి భావః. తత్సమాగమం శ్రీకృష్ణసంపర్కమేవ భూరిలాభం అమితలాభం స్వర్గలాభమితి చ మన్వానః చింతయన్ రాజాధిరాజదుర్లభస్య కృష్ణసమాగమస్య లబ్ధత్వాదితి భావః-తదనుజ్ఞయా శ్రీకృష్ణానుజ్ఞయా నిజకేతనాభిముఖం స్వగృహం ప్రతి అయాసీత్ యయౌ- అచింతయచ్చ॥ వక్ష్యమాణవిధయా చింతితవాంశ్చ-చింతామేవ దర్శయతి-

శ్లో॥ అసౌ నదీనో మదభాగితిస్మ సజీవనం భూరి దురాప మాధాత్
సతీగతిస్స్యా త్కథ మన్యథాతు నివర్తితా చాసురసంప దుచ్చా.

అసావితి॥ దీనః కృపణః అసౌ కుచేలః మదభాక్ మదం భజతీతి మదభాక్ మత్తః న స్యాత్ మాభూదిత్యర్థః-ఇతి మత్వేతి శేషః - స్మః ప్రసిద్ధౌ-యద్యయం ధనికస్స్యాత్తర్హి మత్తస్స్యాదితి జ్ఞాత్వేత్యర్థః-యద్వా దీనోఽసౌ మదభాక్ నభవతీతి అనుమాయేతి శేషః - అయం న మదభాక్ దీనత్వాత్ ధనికవదితి వ్యతిరేకదృష్టాన్తేన ప్రయోగః - దైన్యాదేవాస్య మదో నాసీత్ ధనికత్వం స్యాచ్చేత్ మదోఽపి స్యాదేవ-ధనమదయోస్సామానాధికరణ్యా దిత్యాలోచ్యేతి యావత్ - సః సర్వజ్ఞః కృష్ణః జీవనం జీవనసాధనం భూరిసువర్ణం దురాపం దుర్లభ మాధాత్ చకార నదత్తవా నిత్యర్థః. ఏతేన కుచేలస్య గుణజ్ఞత్వా చ్ఛ్రీకృష్ణే లుబ్ధత్వబుద్ధి ర్నాసీదితి వ్యక్తం- యుక్తం చైత దిత్యాహ-అన్యథాతు ధనమదాంధత్వే ఇత్యర్థః. సతీ శ్రేష్ఠా గతిః ప్రాప్యం మోక్ష ఇత్యర్థః-గతిః స్థానం వైకుంఠమితి వా - కథం స్యాత్ నకథ మపీత్యర్థః-'ఆత్మసంభావితాః స్తబ్ధా ధనమానమదాన్వితాః' ఇతి భగవతా ధనమదాన్వితస్య ముక్త్యనర్హత్వకథనాదితిభావః. ఉచ్చా అధికా అసురసంపత్ అసురసంబంధినీ కామక్రోధాదిసంపత్తిః దైవీసంపద్విమోక్షాయ నిబంధాయాసురీమతేతి భగవతా సప్తదశాధ్యాయే కథ్యమానా నరకసామగ్రీత్యర్థః. నివర్తితా నాశితా చ కథం

స్యాత్ ధనికస్యాసురసంపత్సంభవాదితి భావః - వ్యంగ్యార్థస్తు - అసౌ నదీనః నదీనా
మినః ప్రభుః అబ్ధి రిత్యర్థః. 'ఇనస్సూర్యే ప్రభౌ పత్యౌ' వితి విశ్వప్రకాశః. మదభా
గితి హేతోః సరామః భూరి బహుళం జీవన ముదకం దురాప మాధాత్ - ఆగ్నే
యాస్త్రేణ శోషయామాసేత్యర్థః. అన్యథా తు సముద్రస్యాశోషణే ఇత్యర్థః - సతీగతి
ర్గమనం సముద్రమధ్యే సంచార ఇత్యర్థః - కథం స్యాత్ - యద్వా - సత్యా స్సాధ్వ్యాః
సీతాయాః గతిః ప్రాప్తిః కథం స్యాత్ ఉచ్చా అసురసంపత్ రావణాదిరాక్షస
సంపత్తిః నివారితా చ కథం స్యాత్ - ఇతి - 67

గ॥ ఏవ విచింతయన్నేవ నిజసదనసదేశ మాసాద్య తత్ర చ కిమిదం కస్యేద
మిత్యపరమివ పురందరమందిరమితి తత్వ మమత్వా పరిభ్రమ న్కుచేల
స్సహాసఖీభిః ప్రత్యుద్గతయా సకరుణహారివితీర్ణయా మూర్తయేవ
లక్ష్మ్యా ప్రియయా ప్రవేశిత స్సద్మ సకలభోగా ననుభవ న్ననుభవన
మానందబంధుర స్సుఖ మువాస-

ఏవమితి॥ ఏవం విచింతయన్ విశేషణ చింతయన్నేవ నిజసదనసదేశం స్వగృహ
సమీప మాసాద్య ప్రాప్య తత్ర చ స్వగ్రామే అపర మన్యత్ పురందరమందిరం
ఇంద్రగృహమివ స్థితం ఇత్యుత్ప్రేక్షా. ఇదం సదనం కిమితి - సౌధచన్ద్రశాలాదిగృహ
విశేషేషు కిన్నామక మిత్యర్థః - కిం సౌధం యద్వా చన్ద్రశాలా ఇత్యాది సంశయ
గోచరమితి యావత్ - ఇదం కస్య వా కస్య రాజ్ఞః సంబంధి ఇతి చ తత్త్వ మమత్వా
యాథార్థ్య మజ్ఞాయ సందిహ్యేత్యర్థః - పరిభ్రమన్ పరితో భ్రమన్ కుచేలః సఖీభి
స్సహ సఖీజనేన సమం ప్రత్యుద్గతయా భర్తు రభిముఖ మాగతయా సకరుణహారి
వితీర్ణయా సదయేన శ్రీకృష్ణేన దత్తయా మూర్తయా మూర్తిమత్యా లక్ష్మ్యా
సంపదేవ స్థితయేత్యుత్ప్రేక్షా. ప్రియయా స్వభార్యయా సద్మ స్వగృహం ప్రవేశితః
ప్రాపితస్సన్ అనుభవనం గృహే సకలభోగాన్ సర్వవిధభోగా ననుభవన్ ప్రాప్ను
వన్ అతఏవ ఆనన్దబంధురః సుఖోన్నతః సన్ సుఖం యథాతథా ఉవాస నివాసం
చక్రే. కుచేలోపాఖ్యానాన్తే మంగళార్థం సుఖానన్దపదయోః ప్రయోగ ఇతి న పౌనరు
క్త్యకృతాస్వారస్య మితి జ్ఞేయమ్ - యద్వా స్వయ మానన్దబంధురః పరేషాం చ
సుఖం యథాతథా సుఖకర ఇత్యర్థః - ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్ - 68

అవ॥ ఏవం భాగవతప్రసిద్ధాం కుచేలోపాఖ్యానపర్యన్తాం కథాం వర్ణయిత్వా సంప్రతి
స్వకల్పితాం రాధామాధవవివాహాదికథాం వర్ణయిష్యన్ ఉపోద్ఘాతత్వేన తదుత్పత్తి
ప్రకారం ప్రస్తౌతి-

శ్లో॥ వత్సాపహారవిధయా విహితాపరాధో
రాధాభిధాం వ్యథిత జాతు వధూం విధాతా

పుత్రీయతే వర మదా దపి సింహళాఖ్య
ద్వీపాధిపాయ పణితో రమణీమణీం తామ్-

వత్సేతి॥ వత్సాపహారవిధయా వత్సానాం తర్ణకానా మపహారః అపహరణం తదేవ విధా రీతిః తయా తస్య విధయేతి వా-విహితాపరాధః కృతాపరాధః బాల్యే శ్రీకృష్ణసంబంధినో వత్సా నపహృత్య ద్రోహం కృతవానిత్యర్థః. విధాతా సృష్టికర్తా బ్రహ్మా జాతు కదాచిత్ అత్యన్తబుద్ధివిలాసవతి పుణ్యే సమయే ఇత్యర్థః-రాధాభిదాం రాధానామ్నీం వధూం స్త్రియం వ్యధిత చకార ససర్జేత్యర్థః. స్వాపరాధక్షమాపణార్థం శ్రీకృష్ణాయ ఉపహారత్వేన దత్తుమితి భావః - యద్యపి సర్వాః స్త్రియో బ్రహ్మణా సృష్టా ఏవ-తథాపి న తా స్వాపరాధబ్రహ్మణాసృష్టాః-నతు కదాచిత్సృష్టాః ఇతి సర్వాభ్య ఇయం విలక్షణేతి వ్యక్తమ్. సాపరాధాహి భృత్యాః ప్రభవే శ్లాఘ్యం వస్తు ఉపహారీకృత్య ప్రసాదయన్తీతి ప్రసిద్ధం. అత్ర స్వాత్తో రేతఃపరిణామభూతే శరీరే సాపరాధవిధిసృష్టత్వోత్ప్రేక్షణా ద్గమ్యోత్ప్రేక్షా-యద్వా-సృజ్యత్వేన విధిసృష్ట్యధికారవిషయే సాపరాధవిధిసృష్టత్వవర్ణనా దుత్ప్రేక్షా-విధాతేతి విశేష్యస్య విచిత్రసృష్టికర్తృత్వాభిప్రాయగర్భత్వా త్పరికరాంకురః- వధఇతి వర్ణద్వయావృత్తిశ్రవణా ద్వృత్త్యనుప్రాస స్స్పష్ట ఏవ. నను విధిః తాం సృష్ట్వా కించకారేత్యత ఆహ పుత్రీయతే ఇతి-పణితః స్తుతః విజయవర్మణేత్యర్థః-విధాతేతిపదస్యాత్రాప్యన్వయః-పుత్రీయతే పుత్ర మాత్మన ఇచ్ఛతే న తు భార్యాకామాయేతి భావః- సుప ఆత్మనః క్యచ్-సింహళాఖ్యస్య ద్వీపస్య జలమధ్యస్థభూఖండస్య అధిపః ప్రభుః విజయవర్మేతి యావత్-తస్మై తాం రమణీమణీం నారీరత్నం వర మదాత్ వరత్వేన ప్రాదా దిత్యర్థః. విజయవర్మాఖ్యః కశ్చన రాజా పుత్రార్థం బ్రహ్మాణ ముద్దిశ్య తపశ్చకార-స తు తేన తుష్టః న తేఽస్తి పుత్రలాభః కిన్తు పుత్రీ కాచి ద్భవిష్యతీతి తస్మై వర మదాత్- తతః రాధా తస్మాత్ జాతేతి ప్రాచీనకథాత్రానుసంధేయా. అత్ర వరదానానన్తరభావినో రమణ్యుదయస్య రమణీం సృష్ట్వా వరమదాదితి తత్ప్రాక్కాలికత్వవర్ణనా దతిశయోక్తిభేదః-యద్వా - అయోనిజైవేయం రాధా తథా చ విధి స్స్వసంకల్పతోఽమూం సృష్ట్వా విజయవర్మణే పాలనార్థం ప్రాదాదితి జ్ఞేయం. రాధాయా అయోనిజత్వన్తు మృగ్యం- 69

గ॥ అనంతరం చ తమేనం సింహళద్వీపాధిపం విజయవర్మాణం సముపజాత
యౌవనాయాః దుహితు రనురూపవల్లభ మనుపలభ్య దూయమాన
మానసం కమలాసన స్స్వప్నదశాయా మేవ ముపదిష్టవాన్-

అనన్తరమితి॥ అనన్తరం చ రమణీవరదానానన్తరం సముపజాతయౌవనాయాః ఉత్పన్నయౌవనదశాయాః దుహితు స్సుతాయాః అనురూపవల్లభం అనుగుణం భర్తారమనుపలభ్య అప్రాప్య అదృష్ట్వేత్యర్థః-ఏతేన రాధాయా లోకోత్తరసౌందర్యం వ్యజ్యతే-

దూయమాన మానసం ఖిన్నహృదయం సింహళద్వీపాధిపం తమేనం విజయవర్మాణం కమలాసనః బ్రహ్మా స్వప్నదశాయాం స్వప్నావస్థాయా మేవం వక్ష్యమాణరీత్యా ఉపదిష్టవాన్ ఉపదిదేశ- 70

శ్లో॥ రాజ న్నారాధికాం కృత్వా రాధికాం మురవైరిణః
నిర్మాణచాతురీం కుర్యాః మామికాం ఫలినా మితి-

రాజన్నితి॥ హేరాజన్ భూప రాధికాం రాధైవ రాధికా తాం-స్వార్థే కప్రత్యయః-ప్రత్యయస్థా త్కా-దితి అత ఇత్త్వం-అజాద్యత ఇతి టాప్-మురవైరిణః కృష్ణస్య ఆరాధికాం ఆరాధనకారిణీం భార్యామిత్యర్థః-'కార్యేషు మంత్రీ కరణేషు దాసీ' ఇతి న్యాయేన భార్యాయాః దాసీవ ద్భర్తు రారాధకత్వాదితి భావః. కృత్వా విధాయ శ్రీకృష్ణా యైనా మర్పయిత్వేత్యర్థః - మామికాం మదీయాం 'మామకనరకయో రుపసంఖ్యాన మితి వా ర్తికా'దాత ఇత్త్వం-నిర్మాణచాతురీం సృష్టినైపుణ్యం ఫలినాం సఫలాం 'ఫలబర్హాభ్యా మిన న్వ క్తవ్య' ఇతీనన్-కుర్యాః-కురు విధౌ లిఙ్-ఇత్యుపదిష్టవానితి పూర్వేణాన్వయః- 71

గ॥ విజయవర్మాపి తదేవ సంపదాం నిదానం మన్వానో దామోదర మాహూయ మహోత్సవ మాపాద్య రాధాం వ్యతరత్-

విజయవర్మేతి॥ స చ తదేవ శ్రీకృష్ణాయ రాధాసమర్పణమేవ సంపదాం శ్రేయసాం నిదానం కారణం మన్వానః చింతయన్ ముష్టిపరిమితపృథుకార్పణాదేవ కుచేల స్తాదృశశ్రియో లేభే కిముత ఏవంవిధరమణీమణీసమర్పణా న్మమ శ్రియో దేవానా మపి దుర్లభమితి మత్వేత్యర్థః. దామోదరం కృష్ణ మాహూయ శుభలేఖాప్రేషణ ద్వారా ఆకారయిత్వా మహోత్సవం వివాహోత్సవ మాపాద్య రచయిత్వా రాధాం వ్యతరత్ దదౌ-కృష్ణాయేతి శేషః- 72

గ॥ భగవానపి తామేతాం సాపరాధవిధివితీర్ణ పూర్ణపాత్రీభూతా మధిదేవతా మివ సౌందర్యనిధే రిందుకలామివ వృషాకపిశిరశ్లాఘనయోగ్యాం స్వరుచి ప్రతిబంధకతయా కమలానభిమతాం చ దేవసేనామివ సుకుమారభావ లోభనీయాం రాధికాం విశ్వకర్మనిర్మితం కిమపి పరిహసితకైలాసవిలాస మంతఃపురం ప్రవేశ్య తయా సమ మరమత్-

భగవానితి॥ శ్రీకృష్ణశ్చ సాపరాధవిధివితీర్ణ పూర్ణపాత్రభూతాం సాపరాధేన వత్సాపహారరూప మపరాధం కృతవ తేత్యర్థః - విధినా బ్రహ్మణా వితీర్ణం దత్తం పూర్ణపాత్రం అతిశ్లాఘ్య ముపాయనం తేన తుల్యా మిత్యర్థః - ఔపమ్యబోధకోఽయం భూతశబ్దః-అభూతతద్భావవాచకత్వే తు పూర్ణపాత్రీభూతా మితి స్యాత్-సౌందర్యనిధే ర్మన్మథస్య అధిదేవతాం యద్వా- సౌందర్యస్య నిధిః స్వర్ణనిధివ త్కశ్చన సౌందర్యనిధి రిత్యర్థః. తస్య అధిదేవతా అధిష్ఠానదేవతా మివ స్థితా మిత్యుత్ప్రేక్షా. ఇందుకలాం చన్ద్రరేఖా మివ వృషాకపి ర్విష్ణు శ్శివ శ్చ తస్య శిరసా

శ్లాఘేన అభినందనే ధారణే చ యోగ్యా మర్హాం శివశిరసా ధృతా మిత్యేకోఽర్థః. కృష్ణేన సశిరఃకంపం శ్లాఘ్యమానా మిత్యన్యోఽర్థః. స్వరుచిప్రతిబంధకతయా స్వస్య రుచిః కాన్తి రిచ్ఛా చ తత్ప్రతిబంధకతయా తన్నిరోధకత్వేన హేతునా కమలా భిమతాం కమలానాం కమలాయాః రుక్మిణ్యాశ్చ అనభిమతాం అనిష్టాం చ ఇందు కలా హి కమలానా మభిమతా స్వవికాసప్రతిబంధకత్వాత్-రాధాతు రుక్మిణ్యా అనభిమతా స్వకీయకృష్ణసంపర్కాభిలాషనిరోధకత్వా దిత్యర్థః- శ్లిష్టసాధర్మ్యద్వ యేయముపమా- దేవసేనాం కుమారపత్నీమివ సుకుమారభావేన సౌకుమార్యేణ లోభనీయాం సుభగాం- అన్యత్రి లోభనీయః కుమారభావః స్కందహృదయం తస్య లోభనీయాం స్పృహాజనకం- యద్వా- శోభనే కుమారే సుకుమారే స్కందే యో భావః అభిలాషః తేన లోభనీయాం సుభగాం- భార్యాయాః భర్తరి సాభిలాషత్వం హి సౌభాగ్యావహమితి భావః- తా మేతాం విజయవర్మదత్తాం రాధికాం విశ్వకర్మ నిర్మితం విశ్వకర్మణా దేవశిల్పినా నిర్మితం రచితం అతఏవ పరిహసితకైలాసవిలాసం తిరస్కృతకైలాసశోభం కిమప్యనిర్వాచ్య మన్తఃపుర మవరోధనం ప్రవేశ్య సఖీభి ర్బలాత్ప్రవేశయిత్వేత్యర్థః. తయా సమం రాధయాసాకం అరమత్ క్రీడితవాన్. 73

శ్లో॥ కల్యాణే వినివేశ్య జాతు సమయే సఖ్యా స్సముత్కంఠితం
కేళీసద్మని పంచసాయకకలాతంత్రస్వతంత్రం హరిమ్
ద్వారోపాంత మనీనయ న్నవవధూం రాధాం కథంచి ద్గిరాం
వారై ర్వంచనచాతురీపరిణతైః ముగ్ధాం విదగ్ధాంగనాః.

కల్యాణేతి॥ జాతు కస్మింశ్చిత్ కల్యాణే శుభగ్రహోదయత్వేన శుభే సమయే ముహూర్తే సఖ్యః విదగ్ధాంగనాః చతురస్త్రియః సముత్కంఠితం సమ్యక్ సోత్కంఠం పంచ సాయకకలాతన్త్రస్వతన్త్రం మదనశాస్త్రతన్త్రసర్వజ్ఞం వాత్స్యాయనతన్త్రపారీణ మిత్యర్థః. హరిం శ్రీకృష్ణం కేళీసద్మని క్రీడామందిరే వినివేశ్య స్థాపయిత్వా యద్వా సఖ్యా ఇతి పాఠః- సఖ్యై ప్రేయస్యై సముత్కంఠితం తాదృశం హరి మిత్యన్వయః- నవవధూం నవోఢా మత ఏవ ముగ్ధాం ముగ్ధా మధ్యా ప్రౌఢేతి నాయికాత్రయే ప్రాథమికాం రాధాం వంచనచాతురీపరిణతైః వంచనచాతుర్యాం ప్రతారణవైఖ ర్యాం పరిణతైః పరినిష్ఠితై రిత్యర్థః. గిరాం వాచాం వారైః సమూహైః కథంచి త్కృచ్ఛ్రేణ ద్వారోపాంతం క్రీడాగృహద్వారప్రాంతదేశం అనీనయన్ ప్రాపయా మాసుః. 74

అవ. గిరాంవారానేవ దర్శయతి వినిర్మమ ఇత్యాదిభి స్త్రిభిః.

శ్లో॥ వినిర్మమే యత్తవ విశ్వకర్మా లీలాగృహం తత్కమలాక్షి రాధే
ప్రయామ తత్రేష్టవరప్రదాతా దేవో మనోభూ రపి సన్నిధత్తే.

వినిర్మమేతి॥ హేరాధే విశ్వకర్మా దేవశిల్పీ తవ త్వదర్థం యల్లీలాగృహం క్రీడా మందిరం వినిర్మమే నిర్మితవాన్ తద్గృహం అలక్షి కిం త్వయా దృష్టం కిమ్- ప్రయామ

తద్ద్రష్టుం వయం యామేత్యర్థః. విధౌ లోట్- తత్ర గృహే ఇష్టవరప్రదాతా ఈప్సితవరదాతా హృద్యపతిప్రదాతాచ దేవః- దీవ్యతి స్త్రీపుంయుగళం సంయోజనాదిభిః క్రీడతీతి దేవః- మనోభూరపి మన్మథశ్చ సన్నిధత్తే సన్నిహితో భవతి- మన్మథదేవసాక్షాత్కారోఽపి తత్ర తవ భవేత్. తత్సాక్షాత్కారా దభిలషితవరప్రాప్తిశ్చ భవేదిత్యర్థః - 75

శ్లో॥ ఖేలా మలీలాసదనేఽత్ర ముగ్ధే నశంక్యతాం నాస్తి హరిః కిలాత్ర
కిమప్యపూర్వం సుఖ మత్ర లబ్ధ్వా స్మరిష్యసి త్వాం హితసూచికాం మామ్-

ఖేలామితి॥ హేముగ్ధే మూఢే భవతీతి శేషః- త్వం అత్ర అస్మిన్నలీలాసదనే అక్రీడాగృహే ఖేలాం క్రీడాం సంభోగమితి యావత్- నశంకతాం మాశంకస్వ- భవచ్ఛబ్దసామానాధికరణ్యా త్ప్రథమపురుషః- ఖేలా నలీలాసదనేఽత్ర ముగ్ధే నశంక్యతామితి పాఠే తు-హేముగ్ధే అత్ర నలీలాసదనే-నఞర్థకోయం నశబ్దః-తేనసహా సుప్సుపాసమాసః- ఖేలా నశంక్యతాం త్వయేతి శేషః- అత్ర గృహే హరిః కృష్ణః నాస్తికిల నాస్త్యేవ- వస్తుతస్తు- కిలేత్యలీకే హరిర్నాస్తీతి మృషా కింతు హరిరస్త్యేవేతి వ్యజ్యతే- అత్రగృహే అపూర్వం నూతనం సుఖం ఆనన్దం సురతజన్యం గృహరామణీయకదర్శనజన్యం చ లబ్ధ్వా ప్రాప్య త్వం హితసూచికాం హితం ప్రియం సూచయతి బోధయతీతి హితసూచికా తాం మాం స్మరిష్యసి అధ్యేష్యసి- సఖ్యుపదేశానుష్ఠానా న్మయేదం సుఖం లబ్ధమితి సుఖప్రాప్తిసమయే మాం స్మరిష్యసీత్యర్థః - 76

శ్లో॥ కిం వర్ణ్యతే సౌరభ మస్య మన్యే హారే ర్నివాస స్త్రిదివో హి సాక్షాత్
యత స్తదేత త్సురతార్థ మిష్టిం సుదృగ్జనేనాచరతైవ లబ్ధమ్-

కిమితి॥ అస్య గృహస్య సౌరభం సౌందర్యం కిం వర్ణ్యతే వర్ణితు మశక్య మిత్యర్థః- ఇదమితి శేషః- ఇదం గృహం సాక్షాత్ ప్రత్యక్షః హరే రిందిరస్య కృష్ణస్య చ నివాసః నిలయః త్రిదివః స్వర్గో హి- అభేదరూపకాలంకారః. ఆనుమానికస్వర్గలోకస్తథా ఆస్తాం- ప్రత్యుత ఇదమేవ ప్రత్యక్షస్వర్గః- తత్ర హేతు స్తు- హారేర్నివాస ఇతి వాస్తవార్థః- ఇందిరానివాసతయా ప్రసిద్ధో యః స్వర్గోస్తి స ఇదమేవేతి వంచనార్థః- తత్ర హేతు మాహ- యతో యస్మాద్ధేతోః తదేతద్గృహం సురతార్థం రత్యర్థం దేవతార్థంచ ఇష్టం ఇచ్ఛాం యాగం చ ఆచరతా కుర్వతా సుదృగ్జనేన స్త్రీజనేనైవ విబుధజనేనైవేతిచ లభ్యం లబ్ధు మర్హం లబ్ధుం శక్యం చ నత్వన్యజనేనేత్యర్థః. 'జ్యోతిష్టోమేన స్వర్గకామో యజేతే'తి శ్రుత్యా జ్యోతిష్టోమయాగజన్యత్వం ప్రసిద్ధం- కావ్యలింగమలంకారః- అనుమానాలంకారో వా. ఇదం స్వర్గః ఇష్టకృత్సుదృగ్జనలభ్యత్వాత్ ప్రసిద్ధస్వర్గవదితి ప్రయోగః- రతికామనయా స్త్రియః క్రీడాగృహం గచ్ఛన్తీత్యేకో భావః. దేవతార్థం విబుధాః ఇష్టిం కృత్వా స్వర్గం గచ్ఛన్తీ త్యన్యో భావః. 77

గ॥ ఏవమాదివచనవంచనవశేన కథంచన కేళీమందిరాళిందమానీయతాం.

ఏవమితి॥ రాధాయాం ఏవమాదిభిర్వచనై ర్వంచనం ప్రతారణం తద్వశేన తద్బలేన కథంచన కృచ్ఛ్రేణ కేళీమందిరాళిందం క్రీడాగృహాంగణ మానీయతాం ప్రాపితాయాం సత్యాం- 78

శ్లో॥ సఖ్యా స్స్యా దతిసంహితా కిము హితా బుద్ధ్యేత వా వంచనాం
తర్హి ప్రత్యయ ఏవ జాతు న భవే ద్యద్వా ప్రవీణా సఖీ
ముగ్ధేయం యది వా విధి ర్హి బలవా నిత్యాదిశంకాంకురాః
మంజీరోజ్జ్వలమంజుశింజితరవై రస్తా స్సమస్తా హరేః.

సఖ్యేతి॥ హితా ప్రియా రాధేతి యావత్- సఖ్యా అతిసంహితా వంచితా స్యాత్కిము వా యద్వా హితా వంచనాం సఖీకృతప్రతారణాం బుద్ధ్యేత జానీయా త్కిము ఇతి సంశయః- తర్హి వంచనాం జానీయాచ్చే దిత్యర్థః. జాతు కదాచిదపి ప్రత్యయః విశ్వాస ఏవ సఖ్యా మిత్యర్థః. నభవేత్- ఇతఃపరం కదాచిదపి వంచయితు మశక్యేత్యర్థః. అతఏవ అనర్థాశంకనాత్మికా ఉత్ప్రేక్షా. యద్వా అథవా సఖీ ప్రవీణా విదగ్ధా భవతీతి శేషః- ఇయం రాధాతు ముగ్ధా మూఢా భవతి-అతః సర్వథా వంచితా స్యాదేవేత్యవధారణాత్మికా మతిః- యదివా యద్వా- విధి ర్దైవం బలవాన్ ప్రబలో హి అలంఘ్యోహీత్యర్థః. దైవానుకూల్యాభావే ప్రవీణయాపి సఖ్యా ప్రియా నప్రతార్యైతైవేతి భావః- ఇతికార్పణ్యోక్త్యా దైన్యం హరేః కృష్ణస్య సంబంధినః సమస్తా స్సర్వే ఇత్యాదిశంకాంకురాః ఏవమాదిశంకాంకురాః మంజీరోజ్జ్వలమంజుశింజితరవైః మంజీరాణాం నూపురాణాం సంబంధిభిః ఉజ్జ్వలైః ప్రబలైః మంజుభి ర్మనోజ్ఞైః శింజితరవైః శింజితధ్వనిభిః 'భూషణానాన్తు శింజిత మిత్యమరః'. ప్రేయసీసంబంధిభిరిత్యర్థః. అస్తాః నిరస్తాః- నూపురఘులంఘులధ్వనిం శ్రుత్వా నాయికా మామాయాతీతి నిశ్శంకో౽భూదిత్యర్థః. అత్ర భావశబలతాలంకారః.- 79

శ్లో॥ అత్రాంతరే కిల బుధస్య మనోభవస్య
పాండిత్య ముజ్జ్వల మఖండిత ముజ్జజృంభే
సార్వజ్ఞ్య మాకలయతః పురుషోత్తమస్య
మోహో మహా న్నిజగురోరపి యేన తేనే.

అత్రాన్తరేఇతి॥ అస్మిన్సమయే బుధస్య దేవస్య విదుషశ్చ మనోభవస్య మన్మథస్య ఉజ్జ్వలం భాసమానం అఖండితం అప్రతిహతం పాండిత్యం వైదగ్ధ్యం ఉజ్జజృంభే విజృంభిత మభూత్ - కిల ప్రసిద్ధా - మదనః స్వపాండిత్యం ప్రకటయామాసేత్యర్థః. సార్వజ్ఞ్యం సర్వజ్ఞత్వ మాకలయతః భజతః సర్వజ్ఞస్యేత్యర్థః. నిజగురోః స్వజనకస్య స్వవిద్యోపదేష్టుశ్చ పురుషోత్తమస్య పరమేశ్వరస్య కృష్ణస్యాపి యేన పాండిత్యేన మహాన్ అధికః మోహః విభ్రమః తేనే చక్రే- గురో ర్మోహజనకం శిష్యపాండిత్య

మద్భుత మిత్యేకోభావః-పరమేశ్వరమపి మోహయతో మన్మథస్య వైదగ్ధ్య మద్భుత మిత్యన్యోభావః. 80

తథాహి॥ తదేవ పాండిత్య మష్టభి శ్శ్లోకై ర్వర్ణయతీత్యర్థః.

శ్లో॥ స్తంభే పురా యో హరి రావిరాసీత్
స్తంభోఽధునా తత్ర హరౌ చకాస్తే
కృతావతారా న్నృహరే రితః ప్రా
గ్విలక్షణోఽయం నృహరి స్తదేవ.

స్తంభే ఇతి॥పురా నరసింహావతారే యః హరిః విష్ణుః స్తంభే స్థూణాయా మావి రాసీత్ ఆవిరభవత్-అధునా కృష్ణావతారే తత్ర తస్మిన్ హరౌ స్తంభః తన్నామా సాత్త్వికభావః-స్థూణా చ చకాస్తే భాసతే ఆవిర్భవతీత్యర్థః. 'స్తంభప్రళయరో మాంచా స్స్వేదో వైవర్ణ్యవేపథూ అశ్రువైస్వర్య మిత్యష్టౌ సాత్త్వికాః పరికీర్తితా' ఇతి వచనాత్-విరోధాభాసాలంకారః. స చ వాచకాప్రయోగా ద్గమ్యః-స్తంభే ఆవిర్భూతేఽపి హరౌ స్తంభ ఆవిర్భూత ఇతి విరోధప్రతీతేః- తదేవ తస్మాత్కారణా దేవ హరావేవ స్తంభస్యావిర్భావాదిత్యర్థః-ఇతః ప్రాక్ అస్మాత్పూర్వం కృతావ తారాత్ అవతీర్ణాత్ నృహరేః నరసింహాత్ అయం నృహరిః మానుషవిష్ణుం నరసిం హాచ్చ విలక్షణః ఉత్తమ ఇత్యర్థః. స్తంభజన్యాత్ స్తంభజనకో గరీయానితి భావః- యద్వా స్తంభాధేయాత్ స్తంభాధారో మహానితి భావః-అత్ర ఉత్తరార్థేఽస్య పూర్వార్ధహేతుకత్వా త్కావ్యలింగం - 81

శ్లో॥ యదాజ్ఞయా స్యాత్ప్రళయ స్తమీశ మాకస్మికః క్షోభ మనీనయత్సః
స్థానే యతో యో హరిణాప్యలంఘ్య స్స్మరప్రపంచప్రళయో హి భిన్నః

యదితి॥ యదాజ్ఞయా యస్య విష్ణో రాజ్ఞయా సంకల్పేనేత్యర్థః-ప్రళయః క్షయః స్యాత్ ఆకస్మికః అకస్మాత్ప్రవృత్తః భగవదాజ్ఞాం వినా ప్రవృత్త ఇత్యర్థః- సః మన్మథం తమీశం పరమేశ్వరం కృష్ణం క్షోభం ప్రళయ మనీనయత్ ప్రాపయా మాస - క్షోభయామాసేత్యర్థః - స్థానే యుక్త మిదం-కుతః యతో హేతోః భిన్నః ప్రసిద్ధప్రళయవిలక్షణః అయం స్మరప్రపఞ్చప్రళయః స్మరో మన్మథః ప్రపఞ్చయతి విస్తరీకరోతీతి ప్రపఞ్చః స్మరస్య ప్రపఞ్చః స్మరప్రపఞ్చః శృంగారరస ఇతి యావత్- తస్య సంబంధీ ప్రళయః నష్టచేష్టతాఖ్యః సాత్త్వికభావః లయశ్చ-హరిణా విష్ణునాపి అపినా ప్రసిద్ధప్రళయహేతునాపీత్యర్థః. అలంఘ్యః అనతిక్రమణీయో హి - అత్ర ప్రసిద్ధప్రళయాత్ స్మరప్రపఞ్చప్రళయస్య వ్యతిరేకవర్ణనా ద్వ్యతిరేకాలంకారః- 82

శ్లో॥ విజృంభితోఽభూత్ప్రతిలోమహర్ష స్తదా మురారే రితి నైవ చిత్రమ్
యదీదృశో జాతుచి దంగనానాం సంగేషు హర్షోఽననుభూతపూర్వః -

విజృంభిత ఇతి॥ తదా తదానీం మురారేః కృష్ణస్య ప్రతిలోమహర్షః లోమ్నిలోమ్ని

ఉద్భేధః రోమాంచ ఇతి యావత్ - వీప్సాయా మవ్యయీభావః - ప్రతిలోమః విపరీతః హర్షః ప్రమోద ఇతి చ వ్యజ్యతే. విజృంభితః ప్రవృద్ధః అభూత్ ఇతి న చిత్రమేవ నైవాద్భుతం- తత్ర హేతు మాహ యదితి- యద్యస్మాత్ జాతుచి త్కదాచిదపి అంగనానాం గోప్యాదీనాం సంగేషు సంయోగేషు ఈదృశః ఏవం విధః హర్షః సంతోషః అననుభూతపూర్వః పూర్వమననుభూతః- పూర్వానుభూత నారీణాం రాధాతుల్యసౌందర్యాభావేన తత్సంయోగజన్యహర్షా దేతత్సంయోగ జన్యహర్షో విలక్షణత్వేన విపరీత ఏవేతి నాత్ర విస్మయావకాశ ఇత్యర్థః.- 83

శ్లో॥ స్వేదాంబుపూరః ప్రససార శౌరే రనర్గళ స్త న్నవిచిత్రపాత్రమ్
సార్ద్రో విధు ర్నిర్వ్యవధానమేవ రాధాపరీరంభ మియేష చిత్రమ్.

స్వేదేతి॥ శౌరేః కృష్ణస్య అనర్గళః అప్రతిబంధః స్వేదాంబుపూరః ఘర్మబిందు ప్రవాహః ప్రససార పరిసృతోఽభూత్-తత్ స్వేదస్రవణం విచిత్రపాత్రం విస్మయ భాజనం న నభవతి-కిన్త్విదం చిత్ర మిత్యాహ సార్ద్ర ఇతి- సార్ద్రః స్వేదాంబుసిక్తః ఆర్ద్రానక్షత్రసహితశ్చ విధుః కృష్ణః చంద్రశ్చ నిర్వ్యవధానమేవ స్వేదోత్తరక్షణ మేవ ఆర్ద్రానక్షత్రభోగోత్తరకాలమేవేతి చ-రాధాపరీరంభం రాధాలింగనమ్ విశాఖా సంపర్కం చ ఇయేష కాంక్షితవాన్ - ఇతీదం చిత్రం - 'రాధా విశాఖా పుష్యే' త్యిత్యమరః. ఆర్ద్రావిశాఖయో ర్నక్షత్రనవకవ్యవధానాత్ ఆర్ద్రాభోగోత్తరకాల మేవ చన్ద్రస్య విశాఖాభోగో నఘటత ఇతి భావః-విరోధాభాసాలంకారః- 84

శ్లో॥ సమగ్రవేదిన్యపి తత్ర కృష్ణే వివర్ణతా ప్రాదు రభూ త్తదానీమ్
న గ్రామ్యధర్మప్రవణః కథన్ను భజేత వైవర్ణ్యమనుత్తమోఽపి

సమగ్రేతి॥తదానీం సమగ్రవేదిని సర్వజ్ఞేఽపి తత్ర తస్మిన్ కృష్ణే వివర్ణతా వైవర్ణ్యం పామరత్వం చ నిరక్షరకుక్షిత్వమితి వా-'వివర్ణః పామరో నీచ' ఇత్యమరః. ప్రామర భూత్ ప్రాదుర్భూతా-విరోధాభాసాలంకారః. ఆపాతతః ప్రతీతమపి విరోధం సమా ధత్తే- నేతి- అనుత్తమః శ్రేష్ఠోఽపి గ్రామ్యధర్మప్రవణః గ్రామ్యాణాం ప్రాకృతానాం ధర్మే ఆచారే గ్రామ్యధర్మ స్సురతం తత్ర చ 'వ్యవాయో గ్రామ్యధర్మో మైథున' మిత్యమరః. ప్రవణ ఆసక్తః పుమానితి శేషః - వైవర్ణ్యం పామరత్వం విచ్ఛాయ త్వంచ కథన్ను కథం వా నభజేత నప్రాప్నుయాత్ భజేతైవేత్యర్థః. సర్వజ్ఞోఽపి సురతాసక్తశ్చే ద్వైవర్ణ్యాఖ్యం సాత్త్వికభావం భజేతైవేత్యేకోఽర్థః. సర్వజ్ఞోఽపి పామరాచారసక్తశ్చే త్పామర స్స్యాదేవే త్యన్యోఽర్థః- 85

శ్లో॥ అచలస్థితితః ప్రచాల్యతే న మయా కిన్ను హరేః కథం యశః
ఇతి తం జగతీధరం స్మర స్త్రిజగద్వ్యాపిన మప్యకంపయత్

అచలేతి॥మయా అచలః ధీరః పర్వతశ్చ స్థితితః మర్యాదాయాః స్థానాచ్చ 'స్థాన మర్యాదయో స్థితి'రితి భాస్కరః. నప్రచాల్యతే కిం నకంప్యతే కిం- హరేః కృష్ణస్య

కథం యశః కీర్తి ర్జాత మితి శేషః – ఇత్యేవ మాలోచ్యేతి శేషః – స్మరః మన్మథః త్రిజగద్వ్యాపినం లోకత్రయం వ్యాప్య స్థితమపి తం జగతీధరం పరమాత్మానం కృష్ణం పర్వతం చ అకంపయత్ క్షోభయామాస–గోవర్ధనాఖ్యస్య ద్రజగతీధరోద్ధారా దేవ శ్రీకృష్ణస్య తాదృశం యశ ఆసీత్ – త్రిజగద్వ్యాపినో మహతో జగతీధరస్య ఉద్ధారే తు మమ మహతీ ప్రతిష్ఠా స్యాదితి మత్వా తముద్ధర్తుమివ కంపయామాస. యథా లోకే స్థూణా ముద్ధర్తు మాదౌ కంపయన్తి తద్వదితి భావః–శ్లేషోజ్జీవితగమ్యోత్ప్రేక్షాలంకారః.– 86

శ్లో॥ అనర్గళం నేత్రపథా త్ప్రవృత్తా యతో ముకుందస్య తదాస్రధారా
అనంగబాణై రతిరక్తతాంతః కృశేతి తేన హ్యనుమీయతే స్మ.

అనర్గళమితి॥ యతో యస్మాత్కారణాత్ తదా తదానీం ముకుందస్య కృష్ణస్య నేత్రపథాత్ దృఙ్మార్గాత్ అనర్గళం అప్రతిబంధం యథాతథా అస్రధారా బాష్ప ప్రవాహః శోణితప్రవాహశ్చ ప్రవృత్తా ప్రసృతా–తేన హేతునా అస్రధారాప్రవృత్తే ర్హేతో రిత్యర్థః. అంతః హృదయే అనంగబాణైః మన్మథశరైః అతిరక్తతా అత్యాసక్తతా అత్యన్తశోణితవత్తా చ అన్తరేవ బాణప్రయోగాదితిభావః–కృతేతి అనుమీయతేస్మహి తర్క్యతేస్మ–హిః ప్రసిద్ధౌ–ముకున్దహృదయ మ్మనోభవబాణై ర్నిర్భిన్నం సదధికశోణితమణ్డలం భవతి అన్యథా హృదయగతరక్తధారా నేత్రపథా ద్బహి ర్న ప్రసరే దిత్యేకో భావః – అన్తర్మన్దశరప్రయోగా చ్ఛ్రీకృష్ణమనః అతీవరాధాసంగమే సోత్కంఠం అతఏవ వియోగాసహనేన హేతునా నేత్రపథా ద్బాష్పధారా ప్రసరతీ త్యన్యో భావః–అనుమానాఖ్యప్రమాణాలంకారః. వ్యంజనావ్యాపారేణైవాత్రాన్యార్థ ప్రతీతిః–అతో న శ్లేషస్యావకాశః. 87

శ్లో॥ వైస్వర్య మప్యస్య తదావిరాసీ ద్విలోకితం క్వాపి న తచ్ఛ్రుతం వా
యశ్శైశవే సుష్ఠు పరేణ పుష్ట స్సకిన్ను రాధాగమకాల ఈదృక్.

వైస్వర్యమితి॥ తథా అస్య కృష్ణస్య వైస్వర్యమపి తదాఖ్యస్సాత్త్వికభావశ్చ స్వరరాహిత్యం చ విరుద్ధస్వరత్వమితి వా ఆవిరాసీత్ జాతం–తత్ వైస్వర్యం క్వాపి నవిలోకితం నదృష్టం నశ్రుతం వా నాకర్ణితం చ–కుత ఇత్యత ఆహ య ఇతి–యః కృష్ణః కోకిలశ్చ శైశవే బాల్యే సుష్ఠు యథా తథా పరేణ నందేన కాకేన చ పుష్టః రక్షితః సః పరభృతః రాధాగమకాలే రాధాయాః ఆగమనకాలే రాధస్య వైశాఖస్య ఆగమనకాలే ఇతి చ– చైత్రాన్తరే ఇత్యర్థః. 'వైశాఖో మాధవో రాధ' ఇత్యమరః. ఈదృగ్వైస్వర్యవాన్ కిన్ను స్యాత్కిం నస్యాదేవేత్యర్థః. వసంతే కోకిలస్య ప్రత్యుత సౌస్వర్యాదితి భావః–పరభృతస్యాస్య రాధాగమకాలే వైస్వర్యం చిత్ర మితి నిష్కృష్టార్థః. అత్రాపి విరోధాభాసఏవ–యద్వా విరూపకార్యస్యోత్పత్తిరూపో విషమాలంకారః. ఇత్యష్టభిశ్శ్లోకైః క్రమేణ స్తంభ ప్రళయ రోమాంచ స్వేద వైవర్ణ్య వేపథు అశ్రు వైస్వర్య నామకాః అష్టౌ సాత్త్వికభావా వర్ణితాః. 88

గ॥ ఏవ ముద్భూతప్రభూతసాత్త్వికవికారే సతి మురారౌ సర్వంకషామివ విషమసాయకశక్తిం విరహతాపనివర్తికా మమృతవర్తికాం తామేతా మాళీజనః కేళీసదన మాదితః ప్రవేశ్య స్వయమప్రవిష్టఏవ సంఘటిత కవాటా స్సత్వర మపససార.

ఏవమితి॥ మురారౌ శ్రీకృష్ణే ఏవం ఉద్భూతప్రభూతసాత్త్వికవికారే ఉత్పన్నాతిశయసాత్త్వికభావేసతి విరహతాపాదితి భావః-సర్వంకషాం సర్వవిధ్వంసినీం విషమసాయకశక్తిం మన్మథశక్తిమివ స్థితాం యద్వా- విషమసాయకశక్తిమివ సర్వంకషాం సర్వసాత్త్వికభావవిధ్వంసినీం సర్వతపోగర్వవిధ్వంసినీంచ అమృతవర్తికామివ అమృతస్రావిణీమిః విరహతాపనివర్తికాం అయోగజన్యసంతాపవిధ్వంసినీం అన్యత్ర విరహయతి వియోజయతి ప్రాణైరసమితి విరహః- సచాసౌ తాపః జ్వరజన్యః తస్యనివర్తికాం - అమృతం పిబతో నహి మృత్యు రితి భావః-యద్వా విరహతాపనివర్తికామితి పృథగేవ విశేషణం-తథా చ అమృత వర్తికాం సుధామయవర్తిమివ స్థితా మితి గమ్యోత్ప్రేక్షా- తామేతాం రాధికాం ఆదితః ప్రథమతః కేళీసదనం క్రీడాగృహం ప్రవేశ్య ప్రవేశయిత్వా ఆళీజనః సఖీజనః స్వయ మప్రవిష్ట ఏవ గృహే అప్రవిశ్యైవేత్యర్థః. సంఘటితకవాటః ఘటితారరః కవాటం సంఘటయిత్వేత్యర్థః- సత్వరం ద్రుతం విలంబేసతి ముగ్ధా పునరాయాతీతి భియేతిభావః- అపససార అపజగామ:- 89

శ్లో॥ దృష్ట్వా తత్ర హరిం పుర స్స్మరగురుం వేగా ద్వివృత్తాననా
సాటోపాపి కవాటబంధనవిధౌ మోఘీభవ త్ప్రోద్యమా
రాధా తత్ర యథాయథా భజత సా నిర్బంధ మాశా తథా
గోవిందస్య విశృంఖలా సమభవ చ్చిత్రం స్మరప్రక్రమః

దృష్ట్వేతి॥ సా రాధా తత్ర తస్మిన్ గృహే తత్ర తదానీం పురః అగ్రే స్మరగురుం మారజనకం మారస్యాప్యుపదేష్టార మితి చ వ్యజ్యతే. హరిం దృష్ట్వా వేగా త్త్వరాయాః వివృత్తాననా పరాఙ్ముఖీ సతీ పశ్చాద్గంతు మితి భావః-కవాటపాటనవిధౌ అరరవిఘటనకృత్యే విషయే సాటోపాపి ససంభ్రమాపి మోఘీభవత్ప్రోద్యమా వ్యర్థవ్యాపారా కవాటస్య బహిర్బంధనాదితి భావః-యథా యథా నిర్బంధం నితరాం బంధం బహిర్గమనాసంభవాదితి భావః-అభజత ప్రాప. గోవిందస్య శ్రీకృష్ణస్య ఆశాపి తథా విశృంఖలా నిరర్గళా సమభవత్ జాతా-స్మరప్రక్రమః మారరీతిః చిత్ర మద్భుతం ఆశ్చర్యకర ఇత్యర్థః-రాధానిర్బంధగోవిందాశావిశృంఖలత్వరూపవిరుద్ధకార్యద్వయహేతుత్వాదితి భావః-విభావనాలంకారభేదః-యథా రాధాయా నిర్బంధః తథా గోవిందాశా విశృంఖలత్వమితి వైధర్మ్యోపమాలంకారశ్చ- 90

శ్లో॥ అపి ప్రిదాయాంతర మర్గళం స ధృత్వాపి పాణిం బలవత్ప్రియాయాః
లాభం హరి ర్విశ్వసితిస్మ నాస్యా స్స్రంపాతసంపాదితకంపసంపత్-

అపీతి॥ సః హరిః ఆంతరం అంతస్స్థ మర్గళం కవాటబంధనం ప్రదాయాపి దత్త్వాపి సఖీభి రేవ బహిః కవాటబంధనం కృతం అన్యస్తు స్వయమేవ కవాటబంధనం చకారేత్యర్థః. బలవ ద్దృఢం యథా తథా ప్రియాయాః రాధాయాః పాణిం కరం ధృత్వాపి తస్యాః బహిర్గమనం నిరోద్ధుమితి భావః- అస్యాః ప్రేయస్యాః సంపాతసంపాదితకంప సంపత్ సంపాతేన సంయోగేన సంపాదితా జాతా కంపసంపత్ వేపథుసంపత్తిః అతిశయకంపన మిత్యర్థః- యస్య సః అతఏవ లాభ మస్యాః ప్రాప్తిం నవిశ్వసితిస్మ లాభే విశ్వాసం నప్రాపేత్యర్థః. సకంపనూమకకరబంధనం లాఘవా దియ మున్మోచ్య కవాటం విఘటయ్య సర్వథా యాస్యత్యేవేయ మితి కృత్వా రాధాసంభోగలాభో మమ దుర్లభ ఇతి మేనే ఇతి భావః- అతఏవోదాహృతం రసమంజరీకారేణ 'హస్తే ధృతాపి శయనే వినివేశితాపి క్రోడీకృతాపి యతతే బహిరేవ గన్తుం। జానీమహే నవవధూ రథ తస్య వశ్యా యః పారదం స్థిరయితుం క్షమతే కరేణ'- ఇతి. అత్ర నాయికాలాభ విశ్వాసకారణయోః అర్గళదానపాణిబంధనయో స్సత్త్వేఽపి తల్లాభ విశ్వాసానుదయా ద్విశేషోక్తిః- కించ హరేర్లాభవిశ్వాసానుదయరూప వాక్యార్థస్య సంపాతసంపాదితకంపసంపత్త్వరూపపదార్థహేతుకత్వా త్కావ్యలింగం. 91

శ్లో॥ క్రీడామందిర మాదరా దుపగతా మాళీజనప్రార్థనై
స్తత్రాతర్కితసంభవం యదుపతిం దృష్ట్వా విమోహాకులామ్
అంకం సస్పృహ మాకలయ్య మధురై రానందయ న్భాషితైః
ప్రేమ్ణా నూతనసంగమే నవవధూం రాధాం హరిః పాతు నః-

క్రీడేతి॥ ఆళీజనప్రార్థనైః సఖీజనప్రార్థనాభిః ఆదరా త్ప్రీత్యా క్రీడామందిర ముపగతాం ప్రాప్తాం తత్ర మందిరే అతర్కితసంభవం అతర్కితః అనూహితః సంభవః సంప్రాప్తి ర్యస్య తం కాకతాళీయవదితి భావః- యదుపతిం శ్రీకృష్ణం దృష్ట్వా అవలోక్య విమోహాకులాం విశేషేణ మోహో విమోహః తేన ఆకులాం వ్యాకులాం నవవధూం నవోఢాం రాధాం నూతనసంగమే నవసంయోగే సస్పృహం స్పృహాసహితం యథాతథా అంక ముత్సంగ మాకలయ్య ప్రాపయ్య ప్రేమ్ణా స్నేహేన మధురైః మనోజ్ఞై ర్భాషితై రానందయన్ సుఖయన్ హరిః నః అస్మాన్ పాతు రక్షతాత్- ఇతి ప్రార్థనాయాం లోట్. 92

తథాహి॥ మధురభాషితాన్యేవ వర్ణయతీత్యర్థః.

శ్లో॥ కిమేన మాళీవిరహేన బాలే లోలాలకే లుంపసి తోషపోషమ్
దాసోఽహ మాజ్ఞావశగః కథం ను సఖ్యా న నిర్వర్తయితాస్మి కృత్యమ్.

కిమితి॥ లోలాలకే లోలా శ్చంచలా అలకా శ్చూర్ణకుంతలాః యస్యాః తస్యా స్సంబుద్ధిః- అనేన బహిర్గమనార్థం సఖ్యా బహుధా సంభ్రాన్తత్వం వ్యజ్యతే- హే బాలే బాలత్వా త్సఖీ స్త్యక్త్వా ఏకాకినీయం వర్తితు మక్షమేతి వ్యజ్యతే- అతఏవ ఆళీవిర

హేన సఖీవియోగేన హేతునా ఏవం తోషపోషం సంతోషాభివృద్ధిం లుంపసి హరసి కిం ఖిద్యసి కి మిత్యర్థః. సఖ్యాః తవ ఆజ్ఞావశగః ఆజ్ఞాపరతంత్రః అతఏవ దాసః భృత్యః అహం కృత్యం కార్యం కథంను కథంవా ననిర్వర్తయితాస్మి నకర్తాస్మి- యథా ఆళీజన స్స్వత్కృత్యం నిర్వర్తయతి తథా అహమపి దాసత్వా దవశ్యం త్వత్కార్యం కర్తాస్మ్యేవేత్యర్థః. చరణసంవాహనతాంబూలవీటీదానాదికే కృత్యే దాసం మాం యద్యాజ్ఞాపయసి తర్హి స మమ మహాన్ ప్రసాద ఇతి భావః- 93

శ్లో॥ అక్షక్రీడనతత్పరా యది భవే స్సఖ్యా సమం ప్రేయసి
ద్యూతం గుహ్యతమం పున స్త్రిజగతి శ్లాఘ్యం సమాకర్ణయ
క్రీడాసాధన మక్షషట్క మతను స్సాక్షీతు సోత్కంఠతా
స్తోతవ్యా అబలాశ్చ యత్ర తదిదం మన్యే పరానందదమ్-

అక్షేతి॥ హే ప్రేయసి ప్రియే ఏతేన తవ మత్ప్రియసీత్వా న్నమత్త స్తవ కాపి పీడా ప్రత్యుత సుఖాతిశయలాభ ఏవేతి వ్యజ్యతే - లోకే హి ప్రియం వస్తు ప్రాణైరపి తోషయ స్త్వితి భావః-సఖ్యాసమం వయస్యయాసాకం అక్షక్రీడనతత్పరా ద్యూతాసక్తా భవేః స్యాః యది త్రిజగతి లోకత్రయే శ్లాఘ్యం శ్లాఘితుమర్హం మతఏవ గుహ్యతమం అతిరహస్యం సురతస్య రహస్యత్వాదితి భావః-ద్యూతం పునః ద్యూతన్తు సమాకర్ణయ సమ్యక్ శృణు-గదతో మత్త ఇత్యర్థః. మయోపదేక్ష్యమాణం ద్యూతం నత్వదను భూతచరం-కిన్తు విలక్షణమేవేతి పునశ్శబ్దప్రయోగాభిప్రాయః - వైలక్షణ్యమేవాహ- యత్ర సురతాఖ్యద్యూతే అక్షషట్కం అక్షాణాం షట్కం షణ్ణాం సమూహః షట్కం శివభాగవతవత్సమాసః- షడక్షాణీత్యర్థః. అక్షశబ్దః ద్యూతాంగే ఇంద్రియేషు చ వర్తతే- తతశ్చ ఇంద్రియషట్కం-మనష్షష్ఠానీంద్రియాణీతివచనాత్ ద్యూతాంగ షట్కంచేతి అర్థద్వయలాభః- క్రీడాసాధనం క్రీడాయాః సాధనం అంగమిత్యర్థః. భవతీతి శేషః-త్వదనుభూతద్యూతే తు అక్షద్వయమేవ క్రీడాసాధనమితి భావః-సాక్షీ సాక్షాద్ద్రష్టా తు- సాక్షాద్ద్రష్టరి 'సంజ్ఞాయా మితి' నిపాతితోఽయం- అతనుః మన్మథః అనుపలభ్యమానతను ర్దేవ ఇతిచ భవతి- అన్యత్ర తు శరీరిణో మనుష్యాఏవ సాక్షిణ ఇతి భావః- సోత్కంఠతా ఉత్కంఠాసాహిత్య మున్నమితకంఠత్వం చ అస్తీతి శేషః- అన్యత్ర తు పాచికావలోకనార్థ మవనతకంఠత్వమేవేతి భావః. అబలాః స్త్రియః దుర్బలాశ్చ అక్షక్రీడనకౌశలానభిజ్ఞా ఇత్యర్థః. స్తోతవ్యాః స్తోతుం యోగ్యాః భవన్తీతి శేషః-అన్యత్ర తు జైత్రాణా మేవ స్తుతిరితి భావః. తదిదంసురతద్యూతం పరానందదం పరస్య పరమాత్మనో మమ ఆనన్దప్రదం పరమానందసంపాదకం చ మన్యే తర్కయామి- అన్యత్తు అస్మాదపకృష్టత్వా న్న పరానన్దదమితి భావః-వ్యతిరేకాలం కారః.- 94

అవ. ఆళీజనవదహం నసాధారణో దాసజనః కిన్తు విలక్షణ ఇతి కృత్యద్వారా స్వవైలక్షణ్యం దర్శయతి.

శ్లో॥ దుష్ప్రాపోఽపి విధోః కరః కుచయుగే తప్తే కిము స్థాప్యతాం
కింవా శీతల మాతనోమి సకలేష్వంగేషు తే స్పర్శనమ్
ఆకర్షా మ్యథవాంబరం గ్రహయుతం ధన్యం తమీశం కురు
స్పృష్ట్వోరుద్యుతిచుంబనం వద ముదా కావాత్ర సేవా స్తు తే.

దుష్ప్రాపోఽపీతి॥ తప్తే సంతప్తే ఆతపేనేతి భావః–విరహాగ్నినేతి చ వ్యజ్యతే–కుచయుగే తావక స్తనయుగళే దుష్ప్రాపః దుర్లభోఽపి విధో శ్చన్ద్రస్య విష్ణో శ్చ కరః కిరణః హస్త శ్చ స్థాప్యతాం నిధీయతాం కిము– యది మా మాజ్ఞాపయసి తర్హి ఆతపత ప్త తావక స్తనయుగళ తాపనిరాసాయ చన్ద్రకిరణ మప్యానీయ అత్ర స్థాపయామీ త్యేకో భావః–యతోఽ యం తాపః కుచయో రేవోపలభ్యతే నత్వన్యత్ర– అతోఽయం నాతపజన్యః కిన్తు విరహాగ్నిజన్య ఏవ. స చ న చంద్రకిరణసంపర్కాదినా నివార్యతే– అపితు త్వత్ప్రియస్య మమ కరతలగ్రహణేనై వేతి త్వత్కుచయుగళం కరతలేన గృహ్ణా మీత్యన్యో భావః–వా యద్వా తే సకలేషు సర్వేషు అంగేషు అవయవేషు శీతలం శీతం స్పర్శనం వాత మాతనోమి విస్తారయామి కిం వీజయామి కిమిత్యర్థః. తే అఖిలే ష్వంగేషు శీతలం యథా తథా స్పర్శన మాలింగన మాతనోమి కరోమి కిమితి చ వ్యజ్యతే– శీతవాతస్పర్శేన బాహ్యతాపో నివార్యేత న తు ఆన్తరః– స తు అతిశీతల మదాలింగనేనై వేతి భావః– అథవా గ్రహయుతం చంద్రాదిగ్రహసంయుక్తం నిశి సూర్యస్యాభావాదితి భావః–అంబరం ఆకాశ మాకర్షామి ఆనయామి తతః కిమత ఆహ– ఉరుద్యుతిచుంబినం అధికకాన్తిభాజం త మీశం నిశానాథం 'రజనీ యామినీ తమీ' త్యమరః. స్పృష్ట్వా తాపాపనోదార్థమితి భావః – ధన్యం కృతార్థం కురు– త్వత్కరస్పర్శేన చంద్రోఽపి ధన్యో భవత్విత్యర్థః–అత్ర అన్యోన్యాలంకారః. చంద్ర స్పర్శేన తవ తాపశాన్తిః త్వత్కరస్పర్శేన తస్య ధన్యతేతి పరస్పరోపకారసద్భావాత్– చన్ద్రకిరణానయే సచంద్రగగనానయే వా తవసఖ్యః నైవ శక్నువన్తీతి కృత్వా శ్రీరా మస్య హనూమానివ తవ మహా నహం దాస స్సంప్రాప్త ఇతి భావః. అన్యత్ర అథవా గ్రహయుతం నీవీబంధయుక్తం అంబరం తావకవసన మాకర్షామి అపహరామి వస్త్రాపహారస్యఫలమాహ– ఊరుద్యుతిచుంబినం వస్త్రరహితత్వాత్ సక్థికాంతిదర్శినం తం ప్రసిద్ధం ఈశం పతిం మామితి భావః. స్పృష్ట్వా ధన్యం కురు– అత్ర ఏతాసు సేవాసు మధ్యే తే తవ కావా సేవా అస్తు ముదా సంతోషేణ వద బ్రూహి న తు మనసి కేవలం కామనయా క్షిద్యస్వేతి భావః– 95

అవ. ఏవం స్వాద్భుతదాసత్వం ప్రకటయ్య అథ స్వాద్భుతహితోపదేశిత్వం ప్రకటయతి (హితోపదేశస్యాపి సఖీజనలక్షణత్వాత్)

శ్లో॥ గుహ్యం తవ ప్రకటయా మ్యధునా సుఖార్థం
కోఽప్యస్తి కామ ఇతి దైవతసార్వభౌమః

ధీరోఽపి భీరువశగో లలనాపి యాతి
పుంభావ మీదృశఫలం తదుపాసనస్య.

గుహ్యామితి॥ అధునా తవ సుఖార్థం గుహ్యం రహస్యం ప్రకాశయామి ఉపదిశామి – ఏతద్రహస్యోపదేశస్య సుఖం ఫల మిత్యర్థః– అన్యత్ర సుఖార్థం తవ గుహ్యా ముపస్థం ప్రకాశయామి వస్త్రాపహరణేన స్ఫుటయామీత్యర్థః. త్వద్గుహ్యాప్రకటనేన మమ మహత్సుఖం భవేదితి భావః– రహస్యమేవాహ కోఽపి అనిర్వాచ్యః కామ ఇతి మన్మథోనామ దైవతసార్వభౌమః నిఖిలదేవపరిబృఢః బ్రహ్మాదీనామపి కామవికారపరవశత్వాదితిభావః. అస్తిఅన్యత్ర తవ గుహ్యేకోఽపి కామ ఇతి దైవతసార్వభౌమోఽస్తి గుహ్యస్య మదనగృహత్వప్రసిద్ధేరితి భావః– ధీరోఽపి ధైర్యవానపి భీరువశగః భయశీలాధీనః భవతీతి శేషః– అశక్తేనాపి కామదేవోపాసకేన ధీరా అపి జేయ నేఇతి భావః. లలనాపి స్త్రీచ తదుపాసికేత్యర్థః– పుంభావం పుంజన్మ యాతి ప్రాప్నోతి– స్త్రీణాం పుంజన్మ సుకృతలభ్యమితి భావః అన్యత్ర ధీరో విద్వానపి భీరువశగః స్త్రీపరతన్త్రః భవతి– లలనాపి పుంభావం ఉపరిసురతం యాతి– తదుపాసనస్య మన్మథదేవతోపాసనస్య ఈదృశఫలం పూర్వోక్తవిధం ఫలం అస్తీతి శేషః– 96

గ॥ అపి చ తదీయ మఘటితఘటనాకౌశల మసాధారణ మవధారయతు భవతీ–

అపిచేతి॥ అపిచ కించ అసాధారణ మనన్యసులభం తదీయం కామదేవసంబంధి అఘటితఘటనాకౌశలం అఘటితానామపి ఘటనాయాం యోజనే కౌశలం నైపుణ్యం వక్ష్యమాణవిరుద్ధధర్మాణాం సహావస్థానసంపాదనరూప మిత్యర్థః. భవతీ త్వ మవధారయతు శృణోతు–అన్యదైవానా మేవంవిధపాండిత్యం నాస్తీతిభావః– 97

గ॥ తమేనం మీనకేతనం త్రిదశమపి ప్రకాశితదశవిధదశ మనంగమపి సుతనులోభనీయం భవవిరోధినమపి సంసారసారం పరిత్యక్తక్షేత్రమపి సరతిం స్థాణువిరోధినమపి తరుణోపాస్యం మధుప్రణయినమపి కృతసురావర్జనం వసంతమిత్రమపి పుష్పసమయే శరపరిహారం కుర్వాణ మనన్యజమపి మనోభవం రతిభాజమపి విరతిభాజం కుసుమైకసాయకమపి పల్లవేషు పక్షపాతినం సుమనోబాణమపి సురతాపవిరోధిబాణం శంబరవిరుద్ధమపి దానవారితయా ప్రసిద్ధం నష్టమూర్తిమ ప్యనష్టమూర్తిప్రణయినం నిర్వాణకారణీభూతయోగాభిలాషజనకమపి మోక్షపరిపంథిన మపవర్గమివ భవవిరోధినం హంసమివ మానసావాసినం శిల్పకమివ శూర్పకారితయా ప్రసిద్ధం వైనతేయమివ సుమనసాం దుర్లభ మమృత మాతన్వానం కృతాంతమివాయోగావలంబిజనయాతనోత్సుకం మాంత్రకమివ కామినీగ్రహవ్యాకులితపురుషోపాస్యం దివాకరమి వాతిరుకరుచివిషయం హారమివోన్నతపియం

జీవన్ముక్తమివ నిరంతరప్రమదాశ్రితం పవనమివ భోగిజీవాతుం కృపణస్యేవ విధేరపి స్వజాతాభిలాష మాపాదయంతం బహుప్రజస్యేవ శశినోఽపి గురుగృహస్పృహామాతన్వానం యాతుధానస్యైవ పురందరస్య తాపసక్షేత్రమోషణధియ మాపాదయంతం వాత్స్యాయనతంత్రసారం భగవంతం మకరధ్వజ ముపాసీనా స్సంపన్నప్రియావాప్తయ స్సకల భోగా ననుభవన్తి-

తమితి॥ తమేనం భగవన్తం మకరధ్వజం మత్స్యలాంఛనం మీనకేతనం మన్మథం 'మదనో మన్మథో మారః ప్రద్యుమ్నో మీనకేతనః' ఇతికోశా న్మీనకేతనశబ్దో యోగరూఢ్యా మన్మథ మభిదధానోఽపీహ కేవల రూఢ్యైవ ప్రయుక్తః- అన్యథా మకరధ్వజపదేన పౌనరుక్త్యాపత్తేః- ఉపాసీనాః భజమానాః జనా ఇతి శేషః- సంపన్న ప్రియావాప్తయః ప్రాప్తాభీష్టవస్తులాభాః- అన్యత్ర ప్రాప్తప్రేయసీలాభాః ప్రాప్త ప్రియతమలాభా ఇతి చ-పుమాంసః ప్రేయసీం ప్రాప్య స్త్రియం ప్రియతమం ప్రాప్య చేత్యర్థః- అతఏవ సకలభోగా ననుభవన్తి ప్రాప్నువన్తి ఇత్యన్వయః మీనకేతనమేవ విశినష్టి-త్రిదశమపి త్రిదశపరిమాణం వయోఽస్య త్రిదశః దేవః 'అమరా నిర్జరా దేవా స్త్రిదశా' ఇత్యమరః. మన్మథస్య దేవవిగ్రహత్వాదితి భావః. త్రిస్రో దశా యస్య తమితి చ గమ్యతే-ప్రకాశితదశవిధదశం ప్రకాశితాః ప్రకటీకృతాః దశవిధాః దశేత్యర్థః-దశాః అవస్థాః యేన తం 'దృఙ్మనస్సంగసంకల్పజాగరాః కృశతాఽరతిః హ్రీత్యాగోన్మాదమూర్ఛాన్తా ఇత్యనంగదశా దశేతి' వచనాదితి భావః. త్రిదశే దశవిధదశత్వ మనుపపన్నమితి భావః-విరోధాభాసాలంకారః-ఏవ ముత్తరత్రాపి అనంగం మన్మథ మశరీరం చ- సుతనులోభనీయం స్త్రీభి స్స్పృహణీయం శోభనయా తన్వా లోభనీయం సుందరమితి చ- భవవిరోధినమపి శివశత్రుమపి సంసారద్వేషిణ మపీతి చ- సంసారసారం సంసారస్య సారభూతం మైథునస్యైవ సంసారసారత్వాదితి భావః. పరిత్యక్తక్షేత్రమపి త్యక్తశరీరమపి త్యక్తభార్యామపీతి చ- సరతిం రతినామక భార్యయా సహితం- స్థాణువిరోధినమపి స్థాణుః శివః 'స్థాణూ రుద్ర ఉమాపతి' రిత్యమరః- స్థూణా చ- తస్య విరోధినం శత్రుమపి తరుణోపాస్యం తరుణైః యువభిః ఉపాస్యం సేవ్యం బాలవృద్ధయో ర్మన్మథకథాయా మనధికారాదితి భావః- తరుణా వృక్షేణ ఉపాస్యం సేవ్యమితి చ- స్థూణావిరోధినః తరుసేవ్యత్వం విరుద్ధ మిత్యర్థః- మధు ర్వసన్తః మధు మద్యం చ- తస్మిన్ ప్రణయః స్నేహః యస్య తమపి కృత సురావర్జనం కృతం నిర్వర్తితం సురాణాం దేవానా మావర్జనం వశీకరణం సురాయా మదిరాయా వర్జనం త్యాగశ్చ యేన తం- వసంతమిత్రం వసంతఋత్వధిదేవతా వసంతః తస్య మిత్రం సఖాయమపి పుష్పసమయే ఆర్తవసమయే వసంతే చ- శరప్రహారం బాణప్రయోగం కుర్వాణం తదానీమేవ మనోవిక్షేపలాభాదితి భావః. వసంతమిత్రస్య వసంతప్రహరణ మయుక్తమి త్యన్యోభావః - అసన్యజం మన్మథ

మపి 'శంబరారి ర్మనసిజః కుసుమేషు రనన్యజ' ఇత్యమరః. అన్యస్మా న్నజాయతే ఇత్యనన్యజః తమితి చ- జన్మరహితమిత్యర్థః. మనోభవం మనోభవ పదాభిధేయం మనసః ప్రాదుర్భూతమితి చ- యద్వా మనసి భవతి ప్రకాశతే ఇతి మనోభవ స్తమితి పరిహారార్థః. రతిభాజమపి రతిః స్వపత్నీసంయోగాశ్చ తాం భజతి ప్రాప్నోతీతి తద్భాక్ తమపి విరతిభాజం వియోగభాజమితి విరోధః- వాపక్షిణి శుకే రతిం ప్రీతిం భజతీతి తమితి పరిహారః- మారస్య శుకవాహనత్వాదితి భావః. యద్వా విరతి ర్విరామః మృతిరితి యావత్- తద్భాజం మృత మిత్యర్థః. శివలోచనాగ్నినా దగ్ధతనుత్వాదితి భావః- కుసుమైకసాయకమపి పుష్పప్రధానబాణమపి పల్లవేషు విశే ష కిసలయేషు చ- పక్షపాతినం స్నిగ్ధం పుష్పబాణస్య పల్లవబాణానురక్తి ర్విరుద్ధేతి భావః. సుమనోబాణమపి కుసుమేషుమపి సుమనసో దేవా ఏవ బాణా యస్య తమపీతి చ- సురతావిరోధిబాణం సురతస్య రతేః అవిరోధీ అనుకూలః బాణః శరః యస్య తం సురతాయాః దేవత్వస్య విరోధినః బాణా యస్య తమితి చ- యస్య దేవా ఏవ బాణాః తద్బాణానాం దేవత్వవిరోధో విరుద్ధ ఇతి భావః. శంబరవిరుద్ధమపి శంబరో రాక్షసః ఉదకంచ-'నీరక్షీరాంబుశంబర' మిత్యమరః. తస్య విరుద్ధం శత్రుమపి దానవారితయా దానవశత్రుతయా దానోదకత్వేన చ- ప్రసిద్ధం ప్రథితం నష్టమూర్తిమపి దగ్ధతనుమపి అనష్టమూర్తిప్రణయినం అదగ్ధతనుశాలినమితి విరోధః- అష్టమూర్తిశ్శివః తస్య ప్రణయీ స్నిగ్ధో నభవతీ త్యనష్టమూర్తిప్రణయీ శివశత్రు రిత్యర్థః. తమితి చ 'అష్టమూర్తి రహిర్బుధ్న్య' ఇత్యమరః- నిర్వాణ స్సుఖం మోక్షశ్చ. తస్య కారణీభూతః హేతుభూతః యోగః సంయోగః సురతమితి యావత్- చిత్తైకాగ్ర్యలక్షణశ్చ- తస్మిన్నభిలాషం వాంఛాం జనయతి ఉత్పాదయతీతి అభిలాషస్య జన ఉత్పాదక ఇతివా తం వా- సుఖహేతుసురతకామజనక మిత్యేకోఽర్థః. మోక్షహేతుధ్యానకామజనక మిత్యన్యోఽర్థః- మోక్షపరిపంథినం అవవర్గవిరోధినం మహామోహభటత్వాత్కామస్యేతి భావః- ఏవం విరోధాభాసా న్వర్ణయిత్వా అథ శ్లిష్టసాధర్మ్యోపమాలంకారా నాహ- అపవర్గం మోక్షమివ భవవిరోధినం శివద్వేషిణం సంసారద్వేషిణం చ- హంసం పక్షివిశేషమివ మానసావాసినం హృదయగతం మానససరోనిలయఞ్చ- శిల్పకం శిల్పకర్తారమివ శూర్పకారితయా శూర్పకాసురశత్రుతయా ప్రస్ఫోటనకర్తృత్వేన చ- 'ప్రస్ఫోటనం శూర్ప మస్త్రీ' ఇత్యమరః. (ఆంధ్రే చేట) ప్రసిద్ధం ప్రఖ్యాతం- వైనతేయం గరుడమివ అమృతం సుధాం సుమనసాం దేవానాం దుర్లభం లబ్ధు మశక్యం ఆతన్వానం కుర్వాణం గరుడస్య అమృతాపహారిత్వాదితి భావః- ప్రకృతే తు అమృతం మోక్షం సుమనసాం బుధానాం దుర్లభ మాతన్వానం మోక్షవిరోధిమోహజనకత్వాదితి భావః- కృతాంతం యమమివ అయోగావలంబిజనస్య కేవలవిషయాసక్తస్యేత్యర్థః. విరహిజనస్య చ- యాతనే పీడనే ఉత్సుకం ఉత్కంఠం- యోగేన పాపనివృత్తిసంభవాదితి భావః- మాంత్రికం

మంత్రజ్ఞమివ కామినీగ్రహవ్యాకులితైః యః పిశాచః కామినీరూపేణ స్వప్నదశాయా మాగత్య పురుషం రమయతి సకామినీగ్రహః- తేన ప్రకృతేతు కామిన్యాం నార్యాం యః గ్రహః ఆసక్తిః అభినివేశ ఇతి యావత్- తేన చ వ్యాకులితైః క్షోభితైః పురుషైః ఉపాస్యం సేవ్యం ఏకత్ర కామినీపిశాచనిబర్హణార్థ మన్యత్ర విరహతాప నివృత్త్యర్థం చేతి భావః-దివాకరం సూర్యమివ అతిరక్తరుచివిషయం అత్యరుణకాన్తి శాలినం అత్యాసక్తానాం ప్రీతిజనకం చ- విరక్తస్య కామ స్తృణప్రాయ ఇతి భావః- హరం శివమివ ఉన్మత్తప్రియం దుత్తూరప్రీతిశాలినం ఉన్మత్తానాం పుష్పాణి ఉన్మ త్తాని ప్రియాణి యస్య యస్మైవా తమితి సమాసః. పరికృతే ఉచ్చై ర్మత్తానాం ప్రియం హితం మదిరాదిమదః కామం వర్ధయతీతి భావః - జీవన్ముక్తం జీవ న్నపి ముక్తవ ద్వర్తతే యః సజీవన్ముక్తః నిరన్తరబ్రహ్మాత్మానుసంధాన శాలితయా ప్రపఞ్చే నిస్పృహ మిత్యర్థః. నిరంతరప్రమదాశ్రితం అవిరత మానంద పరిపూర్ణం అవిరతం ప్రమదయా స్త్రియా రత్యేతి భావః- ఆశ్రితం యుక్తమితి చ- పవనం వాయుమివ భోగిజీవాతుం భోగినాం సర్పాణాం భోగవతాం చ జీవాతుం జీవనౌషధం సర్పాణాం వాతాశనత్వాదితి భావః. కృపణస్య దరిద్రస్యేవ లుబ్ధస్యేవేతి వా- విధే ర్బ్రహ్మణోఽపి అపినా కిముత తత్సృష్టానా మస్మాదృశామితి భావః. సృజా తాభిలాషం ధనసమూహకాంక్షాం స్వసుతాకాముకత్వం చ ఆపాదయన్తం జన యన్తం బహుప్రజస్యేవ అధికసంతతిశాలినఇవ శశినః చంద్రస్యాపి గురుగృహస్పృహాం విస్తృతసద్మాభిలాషం- గురుపత్నీస్పృహాం చ- ఆతన్వానం జనయన్తం బహుకుటుంబో హి పుమాన్ పుత్రపౌత్రతజ్జాయాపత్యవధ్వాదిబహుజననివాసోచితం విస్తీర్ణం గృహ మభిలషతీత్యపారికరణికార్థః- యాతుధానస్య రాక్షసస్యేవ పురందరస్య ఇంద్రస్య తాపసక్షేత్రదూషణధియం ఋష్యాశ్రమభంజనబుద్ధిం తాపసస్య గౌతమస్య క్షేత్రం భార్యా అహల్యేత్యర్థః- తస్య దూషణే దోషజననే ధియమితి చ- ఇంద్రోఽహల్యాం గౌతమవేషేణోపభుజ్య పాతివ్రత్యాద్భ్రంశయామాసేతి శ్రూయతేః ఆపాదయన్తం జనయన్తం ఏవం విధిచన్ద్రేన్ద్రాణా మేవ- కామపరతన్త్రత్వే కిముతాస్మాకమితి వ్యజ్యతే. తేన చ కామస్య సర్వదేవపరిబృఢత్వం వ్యజ్యతే- వాత్స్యాయనతంత్రసారం వాత్స్యా యనో నామ కశ్చన స్మరశాస్త్రప్రదేష్టా ఋషిః తస్య తన్త్రం శాస్త్రం తస్య సారం స్థిరాంశం తదేకప్రతిపాద్యమిత్యర్థః-

౫॥ తథా చ తదీయం మంత్ర మస్మిన్నేవ మాంగళికముహూర్తే తుభ్య ముప దేష్టుకామస్య కిమపి వచనం ప్రమాణయతు భవతీ-

తథాచేతి॥ తథాచ ఏవం కామస్యాతి ప్రసిద్ధత్వేనేత్యర్థః. తదీయం కామదేవతాకం మంత్రంమనుం అస్మిన్నేవ మాంగళికేముహూర్తే మంగళకరే అస్మిన్ ముహూర్తేఏవ తుభ్య ముపదేష్టుకామస్య వక్తుమనసః మమ కిమపి కించిద్వచనం వాక్యం భవతీత్వం

ప్రమాణయతు ప్రమాణత్వే నాంగీకరోత్విత్యర్థః. మంత్రోపదేశకాలే గురువాక్యస్య ప్రమాణీకర్తవ్యత్వాదితి భావః. 99

శ్లో॥ వామాచారైకగమ్యో హి మంత్రోఽయం తస్య సాధనమ్
నగ్నతా మధునః పానం ప్రియోచ్ఛిష్టస్య చ గ్రహః.

వామేతి॥అయం మంత్రః మన్మథదేవతాకో మనుః వామాచారైకగమ్యః వామాచారేణైకేనైవ లభ్యః- హిః ప్రసిద్ధౌ-యథా శాక్తేయానాం వామాచారో దక్షిణాచారశ్చేతి ఆచారద్వయం ప్రసిద్ధం తథా ఏతదుపాసకానాం వామాచర ఏకఏవ ప్రసిద్ధ ఇత్యర్థః. వామాచరమేవాహ- నగ్నతా వివస్త్రత్వం మధునః మద్యస్య పానం ప్రియోచ్ఛిష్టస్య ప్రియభుక్తశేషస్య గ్రహః గ్రహణం భక్షణ మిత్యర్థః. ఇత్యేతత్త్రియమితి శేషః. తస్య సాధ్యమంత్రస్య సాధనం సాధకం భవతీతి శేషః-అయమేవ హి వామాచారో నామ లోకసిద్ధ ఇతి భావః. 100

శ్లో॥ ఇత్యాదిచాటువచనైర్మధురైర్మురారి
స్స్మేరాననా మధిగతార్థతయా ప్రియాం తామ్
దృష్ట్వైవ నామృత మసౌ పిబతిస్మ కింను
మోహా దకామయత కిం త్వధరామృతం సః.

ఇత్యాదీతి॥మురారేః కృష్ణస్య మధురైః సరసైః ఇత్యాదిచాటువచనైః ఏవమాది ప్రియవాక్యైః అధిగతార్థతయా అర్థజ్ఞత్వేన హేతునా స్మేరాననాం సస్మితముఖీం మురారిమధురవచనకదంబం శ్రుత్వా అహో అస్య వంచనాచాతురీతి స్మయమానాఽభూద్రాధేత్యర్థః. తాం ప్రియాం రాధాం దృష్ట్వైవేత్యుత్ప్రేక్షా- అసౌ కృష్ణః అమృతం సుధాం నపిబతిస్మ కిన్ను నపపౌకిం- పురాఖలు సముద్రాదుత్పన్నమమృతం దేవగణానేవాపాయయత్. నతు స్వయం పపౌ తత్రి రాధాదర్శనమేవ హేతుః కిమితి హేతూత్ప్రేక్షేయం అతిశయోక్తిసముద్ధాపితా. అమృతవిభాజనస్య కృతయుగకాలిత్వాత్ రాధాముఖదర్శనస్య ద్వాపరయుగకాలికత్వాచ్చ పూర్వమమృతపానాభావం ప్రతి పరస్య రాధాముఖదర్శనస్య హేతుత్వాయోగాత్. అనయా చోత్ప్రేక్షయా దృష్టైవ పేయాద్రాధాముఖచంద్రామృతాత్సాగరజామృతస్య భగవన్నిరాకృతత్వేన హైన్యం వ్యజ్యతే ఇతి పరికరాలంకారో గమ్యః. కిన్తు స కృష్ణః మోహాత్కామాత్ అధరామృతం రాధాయాః అధరసుధాం అకామయత ఆచకాంక్ష. రాధాముఖచంద్రాధరగతామృతమేవ అత్యాసక్త్యా పాతు మైచ్ఛత్ సముద్రజామృతాదధికత్వాదితి భావః. మోహాద్భ్రమా దధరామృతం అపకృష్టసుధా మకామయతేతి చ వ్యజ్యతే. ఉత్కృష్టసుధా ముత్సృజ్య అపకృష్టసుధాం వాంఛన్పురుషో మూఢ ఏవేతి భావః. అత్ర రాధాం దృష్ట్వా అమృతం నపపౌ కిన్ను తదధరామృతమేవ అకామయతేత్యనేన రాధాయాః మోహినీసామ్యం కృష్ణస్య చ రాక్షససామ్యం వ్యజ్యతే.

తేన చ సర్వజగన్మోహనమపి కృష్ణం మోహయన్త్యా అహో రాధాయా లావణ్యాతిశయ ఇతి వ్యజ్యతే— 101

శ్లో॥ చుచుంబ శౌరిర్వదనం ప్రియాయా ధ్రువం సుధాదీధితిబింబమేతత్
ప్రోవాహ మందం కరధూననేన యదుజ్జ్వలః కోఽపి రసో మనోజ్ఞః.

చుచుంబేతి॥ శౌరిః ప్రియాయాః రాధాయాః వదనం ముఖం చుచుంబ చుంబితవాన్ 'చుబి వక్త్రసంయోగే'—ఏతన్ముఖం సుధాదీధితిబింబం చన్ద్రబింబం భవతీతి శేషః—ధ్రువం నూనమిత్యుత్ప్రేక్షా— తత్ర హేతుమాహ ప్రోవాహేతి— యద్యస్మాత్కారణాత్ మందం శనైః కరధూననేన హస్తచాలనేన నిషేధార్థమితి భావః. అన్యత్ర కిరణకంపనేన ఉజ్జ్వలః అతిశయః కోఽపి అనిర్వచనీయః మనోజ్ఞః మనోహరః రసః ప్రీతిః సుధాద్రవశ్చ ప్రోవాహ ప్రవహతి స్మ— సర్వమపి దుర్లభం వస్తు ప్రియమితి న్యాయాత్ కరధూననేన స్పృహాతిశయస్సంజాత ఇత్యేకో భావః. కిరణచలనవశాత్సుధాపాతస్సంజాత ఇత్యన్యో భావః. అత్ర ముఖే ఉత్ప్రేక్షితం చన్ద్రబింబత్వముత్తరవాక్యార్థేనసహేతుకమితి కావ్యలింగాలంకారః—యద్వా—అనుమానాలంకారః. తథా చాయం ప్రయోగః—ఇదం చన్ద్రబింబం భవితుమర్హతి కరధూననేన ఉజ్జ్వలరసప్రవాహజనకత్వాచ్చన్ద్రవదితి— 102

గ॥ తదను యదుపతిః ప్రేయసీబింబాధరపానలోలుపః కమపి చాటువచననిచయమరచయత్.

తదన్వితి॥ తదను తతః ముఖచుంబనానన్తరమిత్యర్థః. ప్రేయస్యాః రాధాయాః బింబాధరస్య బింబతుల్యస్యాధరస్య పానే లక్షణయా తద్రసపానే ఇత్యర్థః. లోలుపః ఆసక్తః యదుపతిః కృష్ణః కమపి అన్యకాముకదుర్వచమిత్యర్థః. చాటువచననిచయం ప్రియవాక్యపరంపరాం అరచయత్ నిర్మితవాన్— 103

తథాహి॥ ఏకోనవింశతిశ్లోకైః అధరం వర్ణయతి త్వదధర ఇత్యాదిభిః—

శ్లో॥ త్వదధరః పరిభూతసుధారసః ప్రియతమే కతమేన న బుధ్యతే
విదధతి ద్విజరాజరుచేస్తిరస్కరణమస్తు సుధాధికతా న కిమ్.

త్వదధర ఇతి॥ హే ప్రియతమే ప్రేయసి త్వదధరః తవాధరోష్ఠః పరిభూతసుధారసః తిరస్కృతామృతస్వాదః అమృతాదప్యధికాస్వాద ఇత్యర్థః. ఇతి ఏవం కతమేన కేన న బుధ్యతే న జ్ఞాయతే— సర్వోఽపి త్వదధరం సుధారసాధికరసశాలినం జానన్త్యేవేత్యర్థః. నను మత్కాముకస్య తవ తథా ప్రతీతిరస్తు నామ— కథం పునస్సర్వేషామత ఆహ—విదధతీతి—ద్విజరాజరుచేః ద్విజరాజశ్చన్ద్రః తస్య రుచేః స్వాదస్య తిరస్కరణం పరిభవం విదధతి కుర్వాణే త్వదధరే ఇతి శేషః. సుధాధికతా అమృతాదాధిక్యం నాస్తి కిమ్ స్యాదేవేత్యర్థః. చంద్రస్య సుధామయత్వాదితి భావః. ప్రకృతే తు ద్విజ

రాజాః దన్తశ్రేష్ఠాః మధ్యమదన్తా ఇతి యావత్ – 'రాజదన్తౌ మధ్యదన్తౌ దంష్ట్రా దంతా చ పార్శ్వయో' రితి వైజయన్తీ. తేషాం రుచేః కాన్తేః తిరస్కరణ మాచ్ఛాదనం విదధతి త్వదధరే అధరస్య దన్తవాసస్త్వాదితి భావః. అత్ర త్వదధరః పరిభూతసుధారస ఇతి పూర్వవాక్యార్థస్య ఉత్తరవాక్యార్థేన సమర్థనా త్కావ్యలింగం. 'సమర్థనీయస్యార్థస్య కావ్యలింగం సమర్థన'మితి లక్షణాత్ – స చ శ్లేషోజ్జీవితః– 104

శ్లో॥ ఆదా య దచ్ఛ మమృతం మథనే బభూవ
గుప్త్యా తదేవ విధినా నిహితం త్వదోష్ఠే
ఖ్యాతం తదేత దధరామృత ముత్తరం తు
కాలుష్యభాగధిగతం త్రిదశై ర్ధృతాశైః

ఆదావితి॥ మథనే క్షీరసాగరమథనే ఆదౌ ప్రథమతః అచ్ఛం స్వచ్ఛం యదమృతం సుధా బభూవ ఉత్పన్నం తదేవామృతం గుప్త్యా సంగోపనేన సంగోప్యేత్యర్థః. విధినా బ్రహ్మణా త్వదోష్ఠే తావకాధరే నిహితం స్థాపితం నిర్మాణసమయే ఇతి భావః. తత్తస్మా త్కారణాదేవ ఏతత్త్వదధరగతం అధరామృతం ప్రాగుత్పన్నసుధా అధరగతామృతమితి చ ఖ్యాతం ప్రథితం. కాలుష్యభాక్ మలిన ముత్తరం పశ్చా దుదితన్తు అమృతమితి శేషః. ధృతాశైః ధృతకాంక్షైః త్రిదశై ర్దేవై రధిగతం ప్రాప్తం దేవానా మమృతే అతిదురాశత్వా త్కలుష మప్యమృత ముత్తమం మత్వా ననన్దురితి భావః. అత్ర అధరగతామృతత్వరూపావయవార్థపురస్కారేణ ఓష్ఠసుధాయాం ప్రయుక్తస్య అధరామృతపదస్య పూర్వసుధాత్వరూపానార్థత్వకల్పనా న్నిరుక్త్యలంకారః. పూర్వార్థే తు అసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః. అనయా నిరుక్తి రుద్బాధితేతి వివేకః– 105

శ్లో॥ బాలే తవాఖిలముఖేఽపి విధో ర్వివర్తే
రేఖాధరస్య పరమస్య కుతోఽతిమృష్టా
ఇత్థం విశంక్య చిర మస్మ్యధునా విశంకః
స్మృత్వా శివం ధృతరుచిం శశిరేఖయైవ

బాలే ఇతి॥ హే బాలే సుందరి తవ అఖిలముఖేఽపి సమగ్రవదనేఽపి విధోశ్చంద్రస్య వివర్తపరిణామే సతి చంద్రే ఏవ సర్వావయవావచ్ఛేదేన త్వన్ముఖాత్మనా పరిణతేఽపీత్యర్థః. అతిశయోక్తి రలంకారః. కుతః కస్మాద్ధేతోః అస్య అధరస్య రేఖాపరం రేఖైవ అతిమృష్టా అతిమధురా సర్వావయవావచ్ఛేదేన చంద్రపరిణామభూతే ముఖే అధరావయవస్యైవాతిమృష్టత్వ మన్యస్య తు మృష్టత్వ మితి విశేషస్య హేతు ర్నోపలభ్యతే ఇత్యర్థః. ఇత్థమేవం చిరం చిరకాలం విశంక్య తర్కిత్వా శశిరేఖయైవ చన్ద్రకళయైవ ధృతరుచిం కృతకాన్తిం శివం స్మృత్వా అధునా అద్య విశంకః నిస్సంశయః అస్మి–చన్ద్ర స్సర్వోఽప్యమృతమయత్వాత్ మృష్టః తత్రైకా రేఖా త్వతి

మృష్టా అన్యథా సర్వా రేఖాః ఉత్సృజ్య తామేకామేవ సర్వజ్ఞ శ్శివః కథం బిభృయాత్- అయ మధరస్తు తయైవ నిర్మితః-అతఏవ ముఖం సర్వం మృష్ట మధర స్త్వతిమృష్ట ఇతి విరచితవమిత్యర్థః. అత్ర అధరం స్పృష్ట్వా శివశిరోగతచన్ద్ర రేఖాస్మరణాత్ స్మృతిమదలంకారః. 'స్యాత్స్మృతిభ్రాన్తిసందేహై స్తదంకాలంకృతి త్రయ' మితి లక్షణాత్- 106

శ్లో॥ సుపర్ణమాత్రేణ జగద్దురాపకల్యాణపాత్రేణ చ యద్గృహీతుమ్
అర్హం కియ త్ప్రేయసి తేఽధరస్య తస్యామృతస్యాపి చ తారతమ్యమ్-

సుపర్ణేతి॥ యదమృతం సుపర్ణమాత్రేణ గరుడేన శోభనపర్ణమాత్రేణ చ-గృహీతుం స్వీకర్తు మర్హం యోగ్యం - అమృతస్య గరుడాపహృతత్వా దిత్యేకోఽర్థః. కదళ్యాది పర్ణమాత్రగ్రాహ్యత్వా దిత్యన్యోఽర్థః. యత్ సామాన్యే నపుంసకం. యద్వా లింగ విపరిణామేన య ఇతి యోజ్యం. యః త్వదధరః జగద్దురాపకల్యాణపాత్రేణ జగతో లక్షణయా తత్స్థజనానాం దురాపాని దుర్లభాని కల్యాణాని శ్రేయాంసి - యద్వా - జగతి లోకే దురాపాని కల్యాణాని పరమాత్మని విద్యమానానాం కల్యాణానాం జగతి దుర్లభత్వా దితి భావః. తేషాం పాత్రం భాజనం నిలయ ఇత్యర్థః. తేన అనంత కల్యాణగుణపరిపూర్ణేన పరమాత్మనేత్యర్థః. మయేతి యావత్-అన్యత్ర జగద్దురాపేన బహుమూల్యత్వా త్సర్వజనదుర్లభేనేత్యర్థః. కల్యాణపాత్రేణ స్వర్ణభాజనేన గృహీతు మర్హః అతిశ్లాఘ్యవస్తుత్వా త్సువర్ణపాత్రేణాస్య గ్రహణమ్. ఏత ద్దృష్ట్వా అపకృష్టత్వా త్పర్ణమాత్రేణైవ అమృతస్య గ్రహణమితి హేతో రుభయో ర్మహ దన్తర మస్తీత్యాహ- హే ప్రేయసి తే అధరస్య జగద్దురాపకల్యాణపాత్రగ్రాహ్యత్వాదధరోష్ఠస్య తస్య సుపర్ణమాత్రగ్రాహ్యస్యామృతస్య చ కియత్ తారతమ్యం న్యూనాధిక భావోఽస్తి - మహత్తారతమ్య మస్తీత్యర్థః. ఏతేన అమృత మివాధరః అధరామృత మిత్యుపమితసమాసశంకా దూరతః పరాస్తా. అధరస్యాప్యమృతస్యాపకృష్టత్వేన సామ్యార్థాభావాత్ - తస్మాత్ అధర మపకృష్ట మమృతం యస్మా త్తదధరామృత మితి వ్యుత్పత్త్యా అధరామృతశబ్దోఽధరమభిధత్తే ఇతి వ్యుత్పత్త్యన్తరం చ వ్యజ్యతే. అత్ర ఉపమానా దమృతా దుపమేయ స్యాధరస్య వ్యతిరేకవర్ణనా ద్వ్యతిరేకా లంకారః. స చ శ్లేషానుప్రాణితః - కించ అధరరసస్యైవామృతవ్యతిరేకవర్ణనాత్ రసవ్యతిరేకేణ అధరో నామ న కశ్చిత్పదార్థః. కిన్తు సర్వోఽప్యయ మధరః రసమయ ఏవేతి వ్యజ్యతే వస్తుతస్తు- శ్లేషం వినాపి అధరే అమృతవ్యతిరేకో భాత్యేవ. పక్షిమాత్ర గ్రాహ్యత్వా దమృతస్య పరమేశ్వరగ్రాహ్యత్వా దధరస్య- యద్వా భగవద్వాహన భూతగరుడగ్రాహ్యత్వా దమృతస్య సాక్షా ద్భగవద్గ్రాహ్యత్వా దధరస్య - కేచిత్తు అమృతాధరయో ర్మహత్తారతమ్యవచనేన అధరః క్వ అమృతం క్వ ఇతి తర్కిత విరూపఘటనాప్రతిభానా ద్విషమాలంకారః. ఉదాహృతం చ త్వం క్వ తస్యా ముఖం క్వ ఇతి-ఏతన్మతేతు వ్యతిరేకాలంకారో వ్యంగ్యః- 107

శ్లో॥ మనోహరాపాంగి తవాధరోఽయం క్షౌద్రస్య మన్యే పటలం యదేషః
చిరాయ తిర్యగ్విహితోఽపి కృచ్ఛ్రం ప్రాయః పరేణైవ నరేణ పేయః.

మనోహరేతి॥ హేమనోహరాపాంగి మనోజ్ఞకటాక్షశాలిని-స్వాంగాచ్చోపసర్జనాదితి జీష్.తవాయమధరః క్షౌద్రస్య మాక్షికస్య పటలం కోశః భవతీతి శేషః- మన్యే ఇత్యుత్ప్రేక్షా-వాక్యార్థః కర్మ-తవాధరం క్షౌద్రపటలం మన్యే ఇత్యర్థః. యద్యస్మాత్ ఏషః అధరః చిరాయ చిరాత్ తిర్యగ్విహితోఽపి లజ్జయా సాచీకృతోఽపి కృచ్ఛ్రం కథంచిత్ ప్రాయః బహుశః పరేణ పరమాత్మనా నరేణ మనుష్యేణైవ మయైవేత్యర్థః. పేయః పాతుం శక్యః భవతీతి శేషః. సర్వథా పాస్యామ్యేవేత్యర్థః. అన్యత్ర ఏష మధుకోశః చిరాయ కృచ్ఛ్రం తిర్యగ్భిః తిర్యగ్జన్తుభిః మక్షికాభి రిత్యర్థః. విహితోఽపి నిర్మితోఽపి ప్రాయః పరేణ అన్యేనైవ నరేణ మనుష్యేణ పేయః పాతుం శక్యః యోగ్య ఇతి వా- మధుకారైశ్చిరాత్సంచితమపి మధు నరా ఏవ బలాత్పిబన్తీత్యర్థః క్వచిన్మనుష్యసంచారరహితే ప్రదేశే మక్షికాభిరేవ పీయతే ఇత్యభిప్రాయేణ ప్రాయోగ్రహణం. శ్లేషానుప్రాణితోత్ప్రేక్షాలంకారః. 108

శ్లో॥ కమలకుట్మలచారుకుచాంకురే త్వదధరో ద్విజవాస ఇతి స్ఫుటమ్
అతిసిత స్సతతామృతసేకతో భవతి రాగవిశేషపదం యతః.

కమలేతి॥ కమలకుట్మలచారుకుచాంకురే కమలకుట్మలౌ పద్మకోశావివ చారూ రమ్యౌ కుచాంకురౌ స్తనాంకురౌ యస్యాస్తస్యాస్సంబుద్ధిః. స్తనయోరంకురత్వారోపేణ యౌవనావస్థాయాః ప్రారంభాన్స్నిగ్ధత్వం వ్యజ్యతే. త్వదధరః ద్విజవాసః దన్తవస్త్రం అధరస్యవస్త్రవద్దన్తావరకత్వాదితి భావః-'ఓష్ఠాధరౌ తు రదనచ్ఛదౌ దశనవాససీ' ఇత్యమరః. బ్రాహ్మణవస్త్రం చ భవతీతి శేషః. ఇతి స్ఫుటం ధ్రువమిత్యుత్ప్రేక్షా. మన్యే శంకే ధ్రువం ప్రాయ ఇత్యేవమాదీనాముత్ప్రేక్షావాచకత్వాత్. ఏవం సంభావనాయాం హేతుమాహ- యతః యస్మాద్ధేతోః అతిసితః సితాం శర్కరామతిక్రాన్తః 'శ్వేతే సితం భార్గవే నా శర్కరాయాం సితా స్త్రియా' మిత్యమరశేషే. అధరః సతతామృతసేకతః నిరంతరసుధాసేచనాత్ విధినా సతతం సుధాభిస్సిచ్యమానత్వాద్ధేతో రిత్యర్థః. రాగవిశేషపదం అనురాగాతిశయాస్పదం భవతి. ప్రథమత ఏవ శర్కరాతిశాయీ తదను సుధాభిరపి సిచ్యతేచేత్కిముపవక్తవ్యమితి భావః-అన్యత్ర అతిసితః ప్రథమమతిశుభ్రః ద్విజపటః సతతమమృతసేకతః జలప్రక్షాళనాద్ధేతోః రాగవిశేషపదమారుణ్యాతిశయాశ్రయం భవతి. సదాప్రక్షాళ్యమానం హి శుభ్రవస్త్రం క్రమేణ కాషాయవర్ణమాపద్యత ఇతి ప్రసిద్ధమ్- 109

శ్లో॥ ద్విజచ్ఛదస్తేఽధర ఇత్యసంశయం
ద్విజోఽపి సోఽయం గరుడః పరం భవేత్
అనేన సంఛాద్య యతోఽమృతం నవం
హరేన హార్యం హరిణైవ ధార్యతే

ద్విజేతి॥ తే అధరః ద్విజచ్ఛదః రదనచ్ఛదః పక్షిపత్రం చ భవతీతి శేషః- ఇత్యసంశయం నాస్తి సంశయోఽత్రేత్యర్థః. అధరస్య రదనచ్ఛదపర్యాయద్విజచ్ఛదశబ్దవాచ్యత్వం నిస్సందిగ్ధం. 'ఓష్ఠాధరా తు రదన చ్ఛదా దశనవాససీతి' కోశాదిత్యేకోభావః. త్వదధరః పక్షిపత్రం భవితు మర్హ ఇతి ద్విజచ్ఛదశబ్దవాచ్య ఇత్యన్యో భావః. అత ఏవ నిరుక్తిరలంకారః. పూర్వశ్లోకే చ యద్యపి ద్విజవాస ఇత్యత్ర నిరుక్తి రస్తి తథాపి స్ఫుట మిత్యనేన తాదృశాన్యార్థకల్పనాయా ఉత్ప్రేక్షితత్వాదుత్ప్రేక్షైవ. అధరస్య పక్షిపత్రత్వే హేతు మాహ ద్విజోఽపీతి - సోఽయం అధరవాచక ద్విజచ్ఛదరూపసమస్తపదాద్యవయవభూతః ద్విజోఽపి ద్విజశబ్దోఽపి శబ్దధర్మస్య అర్థే ఉపచారాత్ తాదృశద్విజశబ్దవాచ్యశ్చేత్యర్థః. పక్షీచేతి యావత్- గరుడః పరం గరుత్మానేవ భవేత్- అధరో గరుడచ్ఛదత్వా ద్విజచ్ఛదశబ్దప్రతిపాద్య ఇత్యర్థః. తతః కి మత ఆహ- య[illegible] హేతోః హరిణా కృష్ణేన హఠేన బలాత్కారేణ హార్యం హర్తుం శక్యం నవం నూతన మమృతం సుధా అనేన అధరేణ సంఛాద్య సంగోప్య ధార్యతే అంతరేవ ధార్యత ఇత్యర్థః. దంతపక్షే అధరాన్తరే ఏవ అమృత స్యోపలంభః నతు బహిః ప్రసరణ మమృతస్యాత్రాస్తీతి భావః. అన్యత్ర) అనేన గరుడపక్షేణ హరిణా ఇంద్రేణ హఠేన హార్యం హర్తుం యోగ్యం నవ మమృతం సంఛాద్య ధార్యతే. పురా గరుత్మా నమృతఘటం పక్షేణ సంఛాద్య నినాయేతి ప్రసిద్ధిః.హరిహార్యామృతగోపనత్వా త్త్వదధరో గరుడపక్ష ఏవేతి నిష్కృష్టార్థః. శ్లేషానుప్రాణితః నిరుక్త్యలంకారః. అసంశయమితి పదస్య ఉత్ప్రేక్షావాచకత్వాంగీకారేతు ఉత్ప్రేక్షాలంకార ఇత్యేవ. 110

శ్లో॥ మసారసారాక్షి తవాధరోష్ఠం ఫలం విశంకే పనసద్రుమస్య
ప్రకాశ్యతే కంటకపాళి రాదౌ తత శ్చ మృష్టం య దముష్య భోక్తుః

మసారేతి॥ హేమసారసారాక్షి మసార ఇంద్రనీలమణిః తద్వత్ సారే శ్రేష్ఠే అక్షిణీ యస్యా స్తస్యా స్సంబుద్ధిః-ఇంద్రనీలనీలలోచనే ఇత్యర్థః బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణో రితి సమాసాన్తః షచ్-షిత్త్వా త్స్త్రియాం ఙీష్. తవాధరోష్ఠం పనసద్రుమస్య పనసాఖ్యవృక్షస్య ఫలం విశంకే మన్యే ఇత్యుత్ప్రేక్షా. తత్ర హేతు మహ-యద్యస్మా ద్ధేతోః అముష్య అధరస్య భోక్తుః పాతుః ఆదౌ కంటకపాళిః పులకపఙ్క్తిః ప్రకాశతే ఉత్పాద్యతే ఇత్యర్థః. 'వేణౌ ద్రుమాంగే రోమాంచే క్షుద్రశత్రౌ చ కంటకే' ఇతి వైజయన్తీ. తతశ్చ మృష్టం స్వాదు వస్తు లభ్యతే అధరామృతమాధుర్యోపలంభో జాయతే ఇత్యర్థః. అన్యత్ర అముష్య పనసఫలస్య భోక్తుః ఆదౌ కంటకపాళిః కంటకానాం పనసఫలావయవవిశేషాణాం పాళిః పఙ్క్తిః ప్రకాశ్యతే దృగ్గోచరీభవతీత్యర్థః. తత్ఫలస్య చర్మణః కంటకితత్వాదితి భావః-తత శ్చ ఛేదనాన్తర మిత్యర్థః- మృష్టం వస్తు లభ్యతే ఇతి శేషః. అంతరవయవానాం మధురత్వాదితి భావః-శ్లేషసంకీర్ణా సహేతుకోత్ప్రేక్షాలంకారః- 111

శ్లో॥ ద్రాక్షేవ సాక్షా దధర స్తవాయం నాసత్యవాణీప్రవణో యతోఽహమ్
తాపాపనోదాయ గదావలంబీ ముదా తదాస్వాదన సాదరోఽస్మి.

ద్రాక్షేతి॥ తవాయ మధరః సాక్షా త్ప్రత్యక్షా ద్రాక్షేవ మృద్వీకేవ 'మృద్వీకా గోస్తనీ ద్రాక్షే' త్యమరః. ఉత్ప్రేక్షా—తత్ర హేతు మాహ—యతో హేతోః గదావలంబీ కౌమోదకీధరః స హి భగవతోఽసత్యవాక్యత్వ మితి భావః. రోగీ చ—అత ఏవ నాసత్యవాణీప్రవణః న సత్యా అసత్యా న అసత్యా నాసత్యా సత్యేత్యర్థః. అసత్యత్వసంభావనానిరాసాయ నఞ్ద్వయప్రయోగః — సా చాసౌ వాణీ నాసత్యవాణీ సత్యవాక్యం తత్ర ప్రవణః వ్యగ్రః సత్యవాక్య ఇత్యర్థః. అన్యత్ర నాసత్యయో రశ్వినో ర్దేవవైద్యయో రిత్యర్థః. వాణ్యాం వాక్యే ప్రవణః తదుక్తార్థానుష్ఠానతత్పర ఇత్యర్థః. అహం తాపాపనోదాయ తాపః విరహజన్యః జ్వరాదిజన్యశ్చ — సంతాపః తస్య అపనోదాయ నివారణార్థం ముదా సంతోషేణ సద్భేషజలాభాదితి భావః.— ప్రకృతే సదధరలాభాదితి భావః. తదాస్వాదనసాదరః అధరపానాసక్తః ద్రాక్షాపానాసక్తశ్చ అస్మి. ద్రాతి హన్తి దాహాదికం ద్రాక్షా ఇతి వ్యుత్పత్తేః వైద్యకే అశ్విభ్యాం ద్రాక్షాయా స్తాపాపహత్వస్యోక్తత్వాత్. కామకతాపనివారణార్థం త్వదధరరూపద్రాక్షారసం పాతుం సగదోఽహ మభిలషామీత్యర్థః. అత్ర తాపనివారణానన్తర మధరే సంభావనీయస్య ద్రాక్షాత్వస్య ప్రాగేవ సంభావితత్వా దతిశయోక్తిశ్చ. 112

శ్లో॥ కథం ను సామ్యం ద్విజగర్హితేన బింబీఫలేనాస్తు తవాధరస్య
ద్విజప్రధానా శ్శుచయోఽధరే తు ప్రవర్తయంత్యేవ రుచిం స్వకీయామ్.

కథన్న్వితి॥ తవాధరస్య ద్విజగర్హితేన బ్రాహ్మణనింద్యేన 'కోశాతకీబింబఫలం మద్యమాంససమం స్మృత' మితి ధర్మశాస్త్రాదితి భావః—బింబీఫలేన బింబేన సామ్యం తౌల్యం కథ మస్తు నాస్త్యేవేత్యర్థః. అధరే తు శుచయ శ్శుభ్రాః ద్విజప్రధానాః ప్రధానదన్తాః స్వకీయాం రుచిం కాన్తిం ప్రవర్తయన్తి ప్రసారయన్త్యేవ—దన్తకాన్తి రధరే ప్రసరతీతి భావః—అనేన ముగ్ధాయా నిగూఢ స్సంతోషాతిశయో వ్యజ్యతే. అన్యత్ర శుచయః పవిత్రాః నతు పతితా ఇత్యర్థః. ద్విజప్రధానాః బ్రాహ్మణోత్తమాః న తు బ్రహ్మబంధవ ఇతి భావః—అధరే స్వకీయాం రుచి మభిలాషం ప్రవర్తయన్త్యేవ అభిలషన్తీత్యర్థః. ద్విజగర్హితస్య బింబస్య ద్విజాభిలషితస్యాధరస్య చ మహ త్తారతమ్య మస్తీతి నిష్కృష్టార్థః. అత్ర ద్విజగర్హితా ద్బింబా ద్ద్విజపూజితస్యాధరస్య ఉత్కృష్టత్వప్రతీతే ర్వ్యతిరేకాలంకారః. అనేన చ అధరో బింబమివేత్యుపమితసమాసాశ్రయేణ త్ర్యధరే ప్రయుక్త మధరబింబపదం రాధాధర మభిధాతుం న క్షమతే సామర్థ్యాభావాదితి వ్యజ్యతే. స్పష్టం చేదం నైషధే 'అధరం కిల బింబనామకం ఫల మస్మాదితి భవ్య మన్వయం లభతేఽధరబింబ మిత్యదః పదమస్యా రదనచ్ఛదం దధత్' ఇతి.

శ్లో॥ నవిద్యతే యత్ర ధరేతి వృత్త్యా ప్రతీయతేఽర్థోఽధరశబ్దచుంబీ
ప్రత్యక్ష మేతం నవఖండసారరసాశ్రయత్వం కథమస్తు ముగ్ధే.

నేతి॥ యత్ర ధరా భూః న విద్యతే నాస్తీతి వృత్త్యా విగ్రహేన వ్యాఖ్యానేనేతి యావత్. అధరశబ్దచుంబీ అధరాఖ్యశబ్దస్పృక్ అర్థః ప్రతీయతే గమ్యతే. న విద్యతే ధరా యస్మిన్ సః అధరః ధరారహిత ఇత్యర్థః. ఇత్యధరశబ్దనిరుక్తిః ప్రతిభాతీత్యర్థః. ఏవం నిర్వచనే దోష మాహ–హే ముగ్ధే సుందరి ప్రత్యక్ష మనుభవసిద్ధం దృగ్విషయం చ ఏతత్ నవఖండసారరసాశ్రయత్వం నవో నూతనః ఖండశ్శర్కరా 'స్యాత్ఖండశ్శకలే చేక్షువికారమణిదోషయో' రితి విశ్వః తస్య యస్సార శ్రేష్ఠో రసః స్వాదః తదాశ్రయత్వం తన్నిలయత్వం తద్రసతుల్యరసవత్త్వ మిత్యర్థః. అతఏవ నిదర్శనాలంకారః– అన్యత్ర నవఖండైః నవభిః భారతేళావృతాదినామకైః ఖండైః సారా శ్రేష్ఠా యా రసా భూమిః తదాశ్రయత్వమితి–కథం కేన ప్రకారేణాస్తు నకథమపీత్యర్థః. ధరానాశ్రయే అధరే ధరాశ్రయత్వం విరుద్ధమ్. తత్ర చ ప్రత్యక్షోపలబ్ధత్వాత్ప్రబలేన ధరాశ్రయత్వేన ధరానాశ్రయత్వరూపోఽర్థః బాధ్యతే ఏవేతి భావః. అత్ర స్వయమేవ అధరశబ్దం నిరుచ్య పునస్తత్ప్రతిషేధా దాక్షేపాలంకారః–స చ శ్లేషోజ్జీవితః– 114

అవ॥ ఏవం నవిద్యతే యత్ర ధరేతి వృత్తిజన్యస్య అధరశబ్దార్థస్య ధరానాశ్రయత్వరూపస్య ప్రత్యక్షవిరోధాద్బాధ్యత్వ ముక్త్వా అధరనిర్దోష మధరశబ్దార్థం నిర్వక్తి–

శ్లో॥ విరుద్ధతా చాపి యతో నఞర్థ స్తవాధరస్తేన ఘనాఘనోఽయమ్
యదేష వర్షత్యమృతస్యధారా విశ్వంభరాహ్లాదధురీధురీణాః.

విరుద్ధతేతి॥ యతో హేతోః విరుద్ధతాచాపి విరుద్ధత్వమపి నఞర్థః నఞోభిధేయః నఞ్ప్రతిపాద్యేత్యర్థః. భవతీతి శేషః. అసురా అవిద్యా అధర్మ ఇత్యాదౌ విరోధినో నఞర్థత్వదర్శనాదితి భావః. యథాహుః 'తత్సాదృశ్య మభావశ్చ తదన్యత్వం తదల్పతా అప్రాశస్త్యం విరోధ శ్చ నఞర్థాః షట్ప్రకీర్తితా' ఇతి. తేన హేతునా తవాయ మధరః ఘనాఘనః ఇంద్రః వార్షికమేఘశ్చేతి వ్యజ్యతే. భవతి. 'శక్రఘాతుక మత్తేభ వార్షికాబ్దా ఘనాఘనా' ఇత్యమరః– ధరః పర్వతః 'ఆహార్య ధర పర్వతా' ఇత్యమరః. తద్విరోధీ అధరః ఇంద్రస్య పర్వత వైరిత్వాదితి భావః. నన్వేవ మధరశబ్దస్య ఘనాఘనార్థబోధకత్వ మస్తునామ కథం పున రధరశబ్దప్రతిపాద్యే అధరోష్ఠే ఘనాఘనత్వ మత ఆహ యదితి–యద్యస్మా దేష తవాధరః విశ్వంభరాహ్లాదధురీధురీణాః శ్రీకృష్ణసంతోషాతిశయధురంధరాః శ్రీకృష్ణస్యాధికానన్దసంపాదకా ఇత్యర్థః. అమృతస్య సుధాయాః ధారాః వర్షతి సృజతి. అన్యత్ర ఏష ఇంద్రః విశ్వంభరాహ్లాదధురీధురీణాః భూమేరాహ్లాదసంపాదకాః గ్రీష్మే తప్తత్వాదితి భావః. 'రసా విశ్వంభరాస్థిరా – విశ్వంభరః కైటభజి ద్విధు శ్శ్రీవత్స లాంఛన' ఇతిచామరః. అమృతస్య ఉదకస్య ధారాః వర్షతి మేఘాధిపతిత్వా దింద్రః

స్యేతిభావః. అత్ర విశ్వంభరాహ్లాదకరామృతవర్షణేన హేతునా అధరే ఇంద్రత్వ స్యారోపణా దభేదరూపకం శ్లేషోజ్జీవితం నిరుక్తి సంకీర్ణంచ.

శ్లో॥ బింబాధర స్తే వదనారవింద మరందసంవాసపదం మదాఢ్యే
రదాంశుకింజల్కపరీత మేత మాదిత్సతే యన్మధుహృత్సతృష్ణః-

బింబాధరఇతి॥ హేమదాఢ్యే మత్ప్రేయసి యద్వా మదో హర్షః తేనాఢ్యే శ్లాఘ్యే అథవా 'ఇభ్య ఆఢ్యో ధనీ స్వామీ' తికోశా దాఢ్యశబ్దః ప్రభువాచీ- తతః స్త్రియాం టాపి-ఆఢ్యా ఈశ్వరీ మమ ఆఢ్యా మదాఢ్యా తత్సంబుద్ధిః మదీశ్వరి ఇత్యర్థః. తే తవ బింబాధరః బింబతుల్యోఽధరః వదనారవిందమరందసంవాసపదం ముఖకమలసంబంధి మకరందనివాసస్థానం భవతీతి శేషః. వదనస్యారవిందత్వా న్మకరంద స్తత్రావశ్యం స్థాతవ్యఇతి ముఖకమలావయవభూతే అధరే మకరందో వర్తతే ఇతిభావః. రూపకాలంకారః తత్ర హేతుమాహ-యద్యస్మాత్ రదాంశుకింజల్కపరీతం రదానాం దన్తానా మంశవఃకాన్తయ ఏవ కింజల్కాః కేసరాః తైః పరీతం వ్యాప్తం దన్తకాన్తిప్రసృతిశోభిన మిత్యర్థః.ఏతమధరం మధుహృ త్కృష్ణః భ్రమరశ్చ సతృష్ణః సాశస్సన్ తృట్సహిత స్సన్నితి చ ఆదిత్సతే ఆదాతుమిచ్ఛతి-'తృష్ణే స్పృహా పిపాసే ద్వే' ఇత్యమరః. యద్యధరేఽత్ర మకరందో న స్యా త్తర్హి మధుహృతోఽత్ర కాంక్షా నో దీయాదితి భావః. అత్రవదనమేవారవిందం రదాంశవఏవ కింజల్కాః అధరఏవ మధూదయస్థానం కృష్ణ ఏవ భ్రమరః ఇతి నిరూపణా త్సావయవరూపకాలంకారః. అధరసుధాయా మరందత్వారోపస్తు గమ్యతే. యథా కమలస్య మధ్యే కింజల్కపరీతస్థలే మకరందా విర్భావః- తథా వక్త్రఫాలలోచననాసాదిబహుళావయవశాలినో ముఖస్య మధ్యే అధరప్రదేశే ఏవ సుధోదయ ఇతి ఔపమ్యం వ్యజ్యతే- 116

శ్లో॥ తవాధరః పల్లవఏవ బాలే రసాలసాలస్య రసాలసాంగి
న చే త్కథంవా పరపుష్టఏష సదా తదాస్వాదన సాదర స్స్యాత్-

తవేతి॥ రసాలసాంగి రసేన శృంగారేణ అలసం వ్యాప్త మంగం శరీరం యస్యా స్తస్యా స్సంబుద్ధిః-శృంగారరసభరితాంగీత్యర్థః. నాయికాయాః శృంగారరసాలంబన విభావభూతత్వాదితి భావః. యద్యపి శృంగారరసో మనస్యేవ పరిపూర్తిం యాతి నతు శరీరే తస్య మానసికత్వా త్తథాపి శృంగారరసోత్పాదకసౌందర్యపరిపూర్ణత్వా దంగస్య తత్త్వేన వ్యపదేశ ఇతి జ్ఞేయం.అథవా రసశబ్దస్యైవాత్ర లక్షణయా సౌందర్య మిత్యర్థో వాచ్యః-హేబాలే సుందరి తవాధరః రసాలసాలస్య రసాలవృక్షస్య పల్లవః కిసలయ మేవ భవతీతి శేషః. ఏవకారేణ నత్వన్యపల్లవః నాప్యధర ఇతి వ్యజ్యతే. అత్రాధరే అధరత్వ మపహ్నుత్య రసాలపల్లవత్వారోపణా త్సాపహ్నవో రూపకాలంకారః. ఏవకారస్య ధ్రువాదిశబ్దవ దుత్ప్రేక్షావాచకత్వాంగీకారేతు ఉత్ప్రేక్షైవ. నచేత్ త్వదధరో రసాలపల్లవో నస్యాచ్చేత్ ఏష పరపుష్టః పరేణ నందేన పుష్టః

రక్షితః అహ మిత్యర్థః. పరభృతః కోకిల ఇతి చ-సదా సర్వదా తదాస్వాదనసాదరః
తస్య అధరపల్లవస్య ఆస్వాదనే పానే భక్షణేచ సాదరః సతృష్ణః కథంవా స్యాత్.
నకథమపీత్యర్థః. కోకిలానాం చూతపల్లవప్రియత్వా దిత్యేకో భావః-భగవతః కృష్ణస్య
అతిసుందరవస్తుప్రియత్వా దిత్యన్యో భావః- 117

శ్లో॥ నితాంతశుద్ధద్విజవాస ఏష స్తవాధరోష్ఠ స్తదిహామృతం స్యాత్
కాంక్షత్యత స్తత్పురుషోత్తమోఽపి నిర్వాణహేతో స్సతతం కృతేష్టిః.

నితాంతేతి॥ ఏషః అయం తవాధరోష్ఠః నితాంతశుద్ధద్విజవాసః అతిశుభ్రదన్తవక్త్రం
అతిపవిత్రబ్రాహ్మణనివాసశ్చ భవతి - అత్ర ఏష స్తవేతిపాఠో సాధుః. 'ఏతత్తదో
స్సులోపో కో రనఙ్ సమాసే హలీ'తి సులోపాత్. తస్మాత్ ఏష తవేతి పాఠ్యం.
న చ ఛందోభంగః పాదాంతే లఘోరపి గురుత్వాత్. తత్తస్మాత్ ఇహ అధరే
అమృతం సుధా స్యాత్ పద్మినీజాతిస్త్రీత్వాద్రాధాయా ఇతి భావః-అన్యత్ర అమృతం
యజ్ఞశేషాన్నం'అమృతం యజ్ఞశేషే స్యా'దితి విశ్వః. ఇహ బ్రాహ్మణగృహే స్యాత్
ఇతి- అతః యతోఽత్రామృతమ స్త్యతో హేతో రిత్యర్థః. నిర్వాణహేతో స్సుఖార్థం
కృతేష్టిః కృతాభిలాషః పురుషోత్తమోఽపి కృష్ణశ్చ తత్ త్వదధరామృతం
సతతం సర్వదా కాంక్షతి వాంఛతి. కాంక్షామాత్రమేవ నత్వేతావతా ప్యనుభవ
ఇతి కార్పణ్యం వ్యజ్యతే. అన్యత్ర అతో హేతోః నిర్వాణహేతోః మోక్షార్థం
సతతం కృతేష్టిః కృతయాగః ఫలానభిసంధిపూర్వకయాగానుష్ఠానస్య మోక్షహేతు
త్వాదితి భావః. పురుషోత్తమః పురుషశ్రేష్ఠోఽపి అతివిరక్తోఽపీత్యర్థః తద్యజ్ఞ
శేషాన్నం కాంక్షతి- జీవన్ముక్తోఽపి యేనకేనచిద్యోగేన శరీరం బిభృయాత్- తత్ర
'యాచయే చ్ఛ్రోత్రియస్యాన్నం తదభావే జలం పిబే'దితి శాస్త్రాత్. శ్రోత్రియాన్నే
నైవ శరీరధారణం తస్యావశ్యకం పాపనిబర్హణసంభవాదితి భావః. అత్ర ప్రథమ
పాదే రూపకం-ద్వితీయే త్వనుమానం-అధరోఽమృతవాన్భవితు మర్హతి నితాన్త
శుద్ధద్విజవాసశ్రేష్ఠత్వాత్ యజ్ఞవాటవత్ ఇతి ప్రయోగః- ఉత్తరార్ధేతు శ్లేషః
త్రయాణామంగాంగీభావేన సంకరః- 118

శ్లో॥ స్వతోఽమృతం స్యంద్యపి యాచతే తే
ధరం విధుః కిన్ను తతోఽపి కాంక్ష్యమ్
తం సత్పతిం ప్రీణయ సౌమనస్య
ప్రదం యది స్యాత్పురతాదర స్తే.

స్వతఇతి॥ స్వతః స్వయం అమృతస్యందీ మోక్షదాతా 'మోక్షమిచ్ఛే జ్జనార్దనా'దితి
స్మరణాదితి భావః- సుధాస్రావీతి చ-విధు ర్విష్ణురపి చన్ద్రోఽపీతి చ-తే తవ అధరం
యాచతే ప్రార్థయతే అమృతార్థమితి భావః. తతోఽపి తస్మాదపి కాంక్ష్యం అభి
లషణీయం వస్తు కిన్ను కింవా అస్తీతి శేషః-నకిమప్యస్తీత్యర్థః. సాక్షాద్భగవతో మమ
త్వదధరామృతయాచనేతియత్ తదేవ తవ మహాన్లాభః- నత్వస్మాదధికం కిమపి

భాగ్య మాశాస్యం లోకత్రయేఽపి విద్యతే ఇత్యేకో భావః. అమృతమయ శ్చన్ద్ర ఏవ సాక్షా త్త్వదధరామృతం యాచతే ఇతి యత్తదేవ తవ మహత్సుకృతం సత్పాత్ర లాభాదిత్యన్యో భావః. అనేన చ చన్ద్రమణ్డలగతామృతాదపి త్వదధరామృత ముత్కృష్టమితి వ్యజ్యతే. తే తవ సురతాదరః సంగమేచ్ఛా స్యా ద్యది సౌమనస్యప్రదం చిత్తాహ్లాదకరం తం పూర్వోక్తం సత్పతిం ప్రశస్తం ప్రియం మామితి యావత్ — ప్రీణయ ప్రీతిం గమయ అధరదానేనేతి భావః. అన్యత్ర తే సురతాదరః సురాణాం భావ స్సురతా దేవత్వం తత్రాదరః ప్రీతి స్స్యా ద్యది సౌమనస్యప్రదం సుమనసాం దేవానాం భావ స్సౌమనస్యం దేవత్వం తత్ప్రదం తద్దాతారం తం సత్పతిం నక్షత్రేశం ప్రీణయ — అత్రాప్రస్తుతార్థప్రతీతి ర్వ్యంజనావ్యాపారేణైవేతి శబ్దశక్తిమూలధ్వనిః.
శ్లేషఇతి తు న — అధరశబ్దే అర్థద్వయప్రతీత్యభావాత్ — 119

శ్లో॥ స్నేహస్య పాత్రం హ్యధరో జడానాం
మాధుర్య మత్ర భ్రమమాత్రమూలమ్
ఇతి ద్వితీయాధరమాధురీణ
తత్త్వానభిజ్ఞాః ప్రలపంతి విజ్ఞే.

స్నేహస్యేతి॥ అధరః స్నేహస్య అనురాగస్య పాత్రం విషయో హి — హిః ప్రసిద్ధౌ — అత్రాధరే మాధుర్యం మధురత్వం జడానాం మాయామోహితానాం భ్రమమాత్రమూలం భ్రమమాత్రం భ్రమఏవ మూలం హేతు ర్యస్య తత్ — మాయామోహితా జనాః అధరం మధురమితి భ్రాన్త్యా వదన్తీత్యర్థః. యద్వా అధరః జడానాం స్నేహస్య పాత్రం న తు జ్ఞానినా మిత్యర్థః. తత్ర హేతు మాహ — అత్రాధరే మాధుర్యం భ్రమమాత్రమూలం భ్రాన్తిసిద్ధం — న తు స్వతస్సిద్ధమితి భావః. జడా అధరే మాధుర్య మస్తీతి భ్రమిత్వా స్నిహ్యన్తి — జ్ఞానినస్తు అధరే మాధుర్యజ్ఞానం భ్రమఏవ నతు ప్రమేతి న తత్ర స్నిహ్యన్తీతి నిర్గళితార్థః. హేవిజ్ఞే పండితే ఏతేన కేవలమూర్ఖత్వం తవ నయుక్తమితి వ్యజ్యతే. ఇత్యేవం పూర్వోక్తవిధయేత్యర్థః. ద్వితీయాధరమాధురీణ తత్త్వానభిజ్ఞాః స్వప్రేయస్యధరమాధుర్యయాథార్థ్యజ్ఞానరహితాః మూఢా ఇత్యర్థః. ప్రలపన్తి ఉన్మత్తవ ద్యత్కిమపి వదన్తీత్యర్థః. అత్ర ఆరోప్యాత్మానందం విషయే తద్భోగలోలుపో బాలః హస్తస్థితం క్షురాగ్రే మాక్షిక మాక్షిప్య వేఢు ముత్సహతే ఇతి అభియుక్తవచనాత్ — ‘ప్రస్తౌతి విద్వానపి ప్రత్యహం శుచిభస్త్రికాం స్త్రియ మహో మోహస్య దుశ్చేష్టిత’ మితి భర్తృహరివచనాచ్చ. అధరే మాధుర్యం భ్రాన్తిసిద్ధ మిత్యర్థస్య సిద్ధాన్తత్వేఽపి జ్ఞానిష్వే వాజ్ఞత్వారోపణపూర్వకం తత్సిద్ధాన్తస్య పునః ప్రతిక్షేపాత్ — సారాలంకారః. అధరం మధురమితి సాధారణజనప్రవాదః ఆత్మానన్ద ఏవాధరే ఆరోప్య తేన తు పున రన్యోఽస్త్యత్ర రస ఇతి తత ఉత్కృష్టాః జ్ఞానినః యద్యేవ మధరే ఆత్మానన్ద మారోపయేత తథా కరే ప్యారోప్యైతైవేతి కుత స్తత్ర కరే తాదృసరసానుపలంభః. అతః అధరే కోఽప్యత్యద్భుతో రసోఽస్తీతి తతోఽ

ష్యుత్కృష్టా రసికా ఇతి ఉత్తరోత్తర ముత్కర్ష ప్రతీతేః- యద్వా అధర మ్మధుమితి యే వదన్తి న తే జడాః-కిన్తు ఏతాః జడా న్మన్యన్తే త ఏవ జడాః- అధరతత్త్వానభిజ్ఞత్వాదితి ఏకత్ర జడత్వం నిషిధ్య అన్యత్ర తద్వచనా త్పరిసంఖ్యాలంకారః. 'పరిసంఖ్యా నిషిధ్యైక మేకస్మిన్ వస్తు యంత్రణ' మితి లక్షణాత్. 120

శ్లో॥ ధయాని మోహి న్యధరం సుధాంధుం హితం తవైవేద ముదారశీలే
గృహీత ఏవానుదినం సతృష్ణైః రసో హి మాధుర్య ముపైతి నాన్యః.

ధయానీతి॥ హే మోహిని మోహశాలిని అజ్ఞే ఇత్యర్థః. సుధాంధుం అమృత కూపం అధరం ధయాని పిబాని ఇతి ప్రార్థనాయాం లోట్- 'పుంస్యేవాంధుః ప్రహిః కూప' ఇత్యమరః- అత్ర హేమోహిని మోహిన్యాఖ్యే దేవి శ్రీవిష్ణో రమృతవిభాగే మోహినీరూపధారణాదితి భావః. అధర మధోగతం కరతలలంబమాన మిత్యర్థః. సుధాంధుం అమృతఘటం- అంధుశబ్దోఽత్ర లక్షణయాఽమృతవత్త్వగుణసంబంధేన అక్షయపాత్రం బోధయతి- ధయాని ఇతి వ్యజ్యతే- హే ఉదారశీలే ఉదారం మహత్ శీలం స్వభావో యస్యా స్తస్యా స్సంబుద్ధిః- మహాకులీనత్వా దుత్కృష్టస్వభావ శాలినీత్యర్థః- ఉదారం దాతృశీలం యస్యా ఇతి వ్యుత్పత్త్యా దానశీలే ఇతి చ వ్యజ్యతే- అనేన ఉదారాయా స్తవ సకృ న్మమాధరదానః నఖేదావహం కిన్తు మోదావహమేవేతి వ్యజ్యతే- ఇద మధరపానం తవైవ హితం ప్రియం-ఏవకారేణ నతు మమేత్యర్థః- కూపోదకస్య ప్రత్యహ ముద్ధరణేన నవనవస్య మాధుర్యాతిశయో పలంభాదితి భావః- అముమేవ భావం కవి స్స్వయమేవ ప్రకటయతి గృహీత ఇతి- హి యతః అనుదినం ప్రత్యహం సతృష్ణైః సస్పృహైః సతృడ్భి రితిచ గృహీతః పీత ఏవ ఉద్ధృత ఏవేతి చ రసః స్వాదః జలం చ మాధుర్యం మధురత్వ ముపైతి ప్రాప్నోతి- అన్యః అనైవంవిధో రసః న మాధుర్యం నోపైతీత్యర్థః- అత్ర ప్రథమ పాదే అధరే సుధాంధుత్వరూపణా ద్రూపకాలంకారః- స్వహితే అధరపానే ఏవకారేణ స్వహితత్వ మపహ్నుత్య సఖీహితత్వవచనా ద్ద్వితీయపాదే అపహ్నవః- ఇదం పానం తవైవ హితమితి వాక్యార్థస్య ఉత్తరవాక్యార్థేన సామాన్యేన సమర్థనా దర్థాన్తరన్యాసాలంకారః- 'ఉక్తి రర్థాన్తరన్యాస స్స్యా త్సామాన్యవిశేషయో' రితి లక్షణాత్. 121

శ్లో॥ య ద్దంతవాసోదర ఏష తేన రదః పదం తత్ర విధిత్సతే మే
కోవాపరాధోఽస్య నఖస్తు వార్యః పదం కుచేఽప్యస్వపదే విధిత్సుః.

యదితి॥ యద్యస్మాత్ ఏషః అధరః దన్తవాసః రదనవస్త్రం దన్తస్థానం చ భవతీతి శేషః. తేన హేతునా తత్ర అధరే మే మమ రదః దన్తః జాత్యేకవచనం- దన్తా ఇత్యర్థః. పదం స్థానం క్షతమితి చ- విధిత్సతే విధాతు మిచ్ఛతి స్థాతు మిచ్ఛతీత్యేకోఽర్థః- క్షతం చికీర్షతీత్యన్యోఽర్థః. అస్య రదస్య అపరాధః అపచారః కోవా న

కోఽపీత్యర్థః- యద్వా అస్య కో వా అపరాధోఽస్తీతి శేషః స్వగృహోపస్థానం నాప రాధాయేతి భావః. అస్వపదే అస్వస్థానేఽపి స్వస్య పదం స్వపదం తన్నభవతీ త్యస్వపదం తస్మిన్నితి విగ్రహః. కుచే- స్తనాదీనాం ద్విత్వవిశిష్టా జాతిః ప్రాయేణేతి వామనవృత్త్యా జాత్యేకత్వం- స్తనయో రిత్యర్థః. పదం స్థానం క్షతం చ విధిత్సుః చికీర్షుః నఖస్తు మామకకరరుహ స్తు వార్యః నివార్యః-అధరో దన్తవాస ఇతివ త్యుక్తౌ కుచో నఖవాస ఇతి ప్రసిద్ధ్యభావాత్- కుచో న నఖపద ఇతి తత్ర పదవిధిత్సా తు నఖస్య అపరాధ ఏవ- దన్తస్య తు నైవ మపరాధ ఇతి భావః. అనేన యది త్వ మధరం యది న దద్యా స్తర్హి త్వత్కుచౌ గృహ్ణీయామితి బిభీషికా వ్యజ్యతే-అత్ర దన్తవాస ఇత్య త్రాన్యార్థకల్పనాత్ నిరుక్తిరలంకారః. అధరే పదవిధిత్సోఽరపి నఖస్య నిరపరాధత్వ మ్పతి అధరో దన్తవాసో భవతీతి పూర్వవాక్యార్థస్య హేతుత్వా త్కావ్యలింగం- అవ. అధరవర్ణన ముపసంహరతి ఇతీతి-

శ్లో॥ ఇతి ముహు స్స్తువతా తవ తావతా న ఖలు హాని రితి బ్రువతాఽమునా
సకృ దచుంబి కథంచన వంచనావచనసంచయమోచనచుంచునా

ఇతీతి॥ ఇత్యేవం ముహు రతిశయేన స్తువతా తావతా అధరగ్రహణమాత్రేణ తవ హానిః క్షతిః నఖలు నాస్త్యేవ- ఇత్యేవం బ్రువతా వదతా వంచనావచన సంచయమోచనచుంచునా వంచనావచనానాం ప్రతారణవాక్యానాం సంచయ స్సంఘః తస్య మోచనేన విసర్జనేన రచనేనేత్యర్థః. విత్తః తథోక్తః తేన 'తేన విత్త శ్చుంచుప్చణపా'వితి చుంచు ప్ప్రత్యయః-వంచనచతురేణేతి నిష్కృష్టార్థః. అమునా కృష్ణేన కథంచన కృచ్ఛ్రేణ నతు సులభేనేతి భావః- సకృ దేకవారం నతు బహు వారమితి భావః- అచుంబి చుంబితం-భావే లుఙ్-తదధరం పపావిత్యర్థః. 123

శ్లో॥ ప్రియతమాకుచకోకసభాజనే కృతరుచిః కమలాపతిమ స్తతః
కర మచాలయ దంబుజబాంధవం సపది తావపి కించి దుదంచితౌ.

ప్రియతమేతి॥ తతః అధరచుంబనానన్తరం ప్రియతమాకుచకోకసభాజనే ప్రియతమా యాః ప్రేయస్యాః కుచౌ కోకావివ కుచకోకౌ చక్రవాకతుల్య స్తనావిత్యర్థః. తయో స్సభాజనే ఆనన్దనే కృతరుచిః సాభిలాషః తత్కుచౌ జిఘృక్షు రిత్యర్థః. కమలాపతి తమః లక్ష్మీపతిః అంబుజబాంధవం కమలసదృశం కరం హస్త మచాలయత్ చాలయామాస-సపది తదైవ తౌ కుచావపి కించి దీషత్ ఉదంచితౌ ఉచ్ఛ్వానా హర్షాతిరేకాదితి భావః- వ్యంగ్యార్థస్తు- తతః ఉదయగిరిశిఖరారోహణానన్తరం ప్రియ తమాయాః ప్రేయస్యాః పద్మిన్యాః కుచభూతయోః కోకయో స్సభాజనే పరస్పర సంయోజనేనానందనే కృతరుచిః కమలానా మాపతమః రవిః అంబుజబాంధవం కమలహితం కరం కిరణ మచాలయత్-సపది తదైవ తావపి చక్రవాకౌ కించి దుదం చితౌ ఉద్గతౌ- యద్వా - కుచకోకావితి విషయనిగరణం-. కుచకోకతుల్యౌ కోశా విత్యర్థః. కోశావేవ పద్మిన్యాః కుచకోకత్వేన భాసత ఇతి భావః- తావపి కోశావపి

జీవన్ముక్తమివ నిరంతరప్రమదాశ్రితం పవనమివ భోగిజీవాతుం కృపణ
స్యేవ విధేరపి స్వజాతాభిలాష మాపాదయంతం బహుప్రజస్యేవ శశినో
ఽపి గురుగృహస్పృహామాత్రస్థానం యాతుధానస్యైవ పురందరస్య
తాపసక్షేత్రమోషణధియ మాపాదయంతం వాత్స్యాయనతంత్రసారం
భగవంతం మకరధ్వజ ముపాసీనా స్సంపన్నప్రియావాప్తయ స్సకల
భోగా ననుభవన్తి-

తమితి॥తమేనం భగవన్తం మకరధ్వజం మత్స్యలాంఛనం మీనకేతనం మన్మథం 'మదనో మన్మథో మారః ప్రద్యుమ్నో మీనకేతనః' ఇతికోశా న్మీనకేతనశబ్దో యోగరూఢ్యా మన్మథ మభిదధానోఽపీహ కేవల రూఢ్యైవ ప్రయుక్తః- అన్యథా మకరధ్వజపదేన పౌనరుక్త్యాపత్తేః- ఉపాసీనాః భజమానాః జనా ఇతి శేషః- సంపన్న ప్రియావాప్తయః ప్రాప్తాభీష్టవస్తులాభాః- అన్యత్ర ప్రాప్తప్రేయసీలాభాః ప్రాప్త ప్రియతమలాభా ఇతి చ-పుమాంసః ప్రేయసీం ప్రాప్య స్త్రియం ప్రియతమం ప్రాప్య చేత్యర్థః- అతఏవ సకలభోగా ననుభవన్తి ప్రాప్నువన్తి ఇత్యన్వయః మీనకేతనమేవ విశినష్టి-త్రిదశమపి త్రిదశపరిమాణాం వయోఽస్య త్రిదశః దేవః 'అమరా నిర్జరా దేవా స్త్రిదశా' ఇత్యమరః. మన్మథస్య దేవవిగ్రహత్వాదితి భావః. తిస్రో దశా యస్య తమితి చ గమ్యతే-ప్రకాశితదశవిధదశం ప్రకాశితాః ప్రకటీకృతాః దశవిధాః దశేత్యర్థః-దశాః అవస్థాః యేన తం 'దృఙ్మనస్సంగసంకల్పజాగరాః కృశతాఽరతిః హ్రీత్యాగోన్మాదమూర్ఛాన్తా ఇత్యనంగదశా దశేతి' వచనాదితి భావః. త్రిదశే దశ విధదశత్వ మనుపపన్నమితి భావః-విరోధాభాసాలంకారః-ఏవ ముత్తరత్రాపి అనంగం మన్మథ మశరీరం చ- సుతనులోభనీయం స్త్రీభి స్స్పృహణీయం శోభనయా తన్వా లోభనీయం సుందరమితి చ- భవవిరోధినమపి శివశత్రుమపి సంసారద్వేషిణ మపీతి చ- సంసారసారం సంసారస్య సారభూతం మైథునస్యైవ సంసారసారత్వాదితి భావః. పరిత్యక్తక్షేత్రమపి త్యక్తశరీరమపి త్యక్తభార్యామపీతి చ- సరతిం రతినామక భార్యయా సహితం- స్థాణువిరోధినమపి స్థాణుః శివః 'స్థాణూ రుద్ర ఉమాపతి' రిత్య మరః- స్థూణా చ- తస్య విరోధినం శత్రుమపి తరుణోపాస్యం తరుణైః యువభిః ఉపా స్యం సేవ్యం బాలవృద్ధయో ర్మన్మథకథాయా మనధికారాదితి భావః- తరుణా వృక్షేణ ఉపాస్యం సేవ్యమితి చ- స్థూణావిరోధినః తరుసేవ్యత్వం విరుద్ధ మిత్యర్థః- మధు ర్వసన్తః మధు మద్యం చ- తస్మిన్ ప్రణయః స్నేహః యస్య తమపి కృత సురావర్జనం కృతం నిర్వర్తితం సురాణాం దేవానా మావర్జనం వశీకరణం సురా యా మదిరాయా వర్జనం త్యాగశ్చ యేన తం- వసంతమిత్రం వసంతఋత్వధిదేవతా వసంతః తస్య మిత్రం సఖాయమపి పుష్పసమయే ఆర్తవసమయే వసంతే చ- శరప్రహారం బాణప్రయోగం కుర్వాణం తదానీమేవ మనోవిశేషలాభాదితి భావః. .వసంతమిత్రస్య వసంతప్రహరణ మయుక్తమి త్యన్యోభావః - అనన్యజం మన్మథ

మపి 'శంబరారి ర్మనసిజః కుసుమేషు రనన్యజ' ఇత్యమరః. అన్యస్మా న్నజాయతే
ఇత్యనన్యజః తమితి చ- జన్మరహితమిత్యర్థః. మనోభవం మనోభవ పదాభి
ధేయం మనసః ప్రాదుర్భూతమితి చ- యద్వా మనసి భవతి ప్రకాశతే ఇతి
మనోభవ స్తమితి పరిహారార్థః. రతిభాజమపి రతిః స్వపత్నీసంయోగాశ్చ తాం
భజతి ప్రాప్నోతీతి తద్భాక్ తమపి విరతిభాజం వియోగభాజమితి విరోధః- వా పక్షిణి
శుకే రతిం ప్రీతిం భజతీతి తమితి పరిహారః- మారస్య శుకవాహనత్వాదితి భావః.
యద్వా విరతి ర్విరామః మృతిరితి యావత్- తద్భాజం మృత మిత్యర్థః. శివలోచనా
గ్నినా దగ్ధతనుత్వాదితి భావః- కుసుమైకసాయకమపి పుష్పప్రధానబాణమపి పల్లవేషు
విశేష కిసలయేషు చ- పక్షపాతినం స్నిగ్ధం పుష్పబాణస్య పల్లవబాణానురక్తి ర్విరు
ద్ధేతి భావః. సుమనోబాణమపి కుసుమేషుమపి సుమనసో దేవా ఏవ బాణా యస్య
తమపీతి చ- సురతావిరోధిబాణం సురతస్య రతేః అవిరోధీ అనుకూలః బాణః శరః
యస్య తం సురతాయాః దేవత్వస్య విరోధినః బాణా యస్య తమితి చ- యస్య దేవా
ఏవ బాణాః తద్బాణానాం దేవత్వవిరోధో విరుద్ధ ఇతి భావః. శంబరవిరుద్ధమపి
శంబరో రాక్షసః ఉదకంచ-'నీరక్షీరాంబుశంబర' మిత్యమరః. తస్య విరుద్ధం శత్రుమపి
దానవారితయా దానవశత్రుతయా దానోదకత్వేన చ- ప్రసిద్ధం ప్రథితం నష్టమూర్తి
మపి దగ్ధతనుమపి అనష్టమూర్తిప్రణయినం అదగ్ధతనుశాలినమితి విరోధః- అష్టమూర్తి
శ్శివః తస్య ప్రణయీ స్నిగ్ధో నభవతీ త్యనష్టమూర్తిప్రణయీ శివశత్రు రిత్యర్థః.
తమితి చ 'అష్టమూర్తి రహిర్బుధ్న్య' ఇత్యమరః- నిర్వాణ స్సుఖం మోక్షశ్చ.
తస్య కారణీభూతః హేతుభూతః యోగః సంయోగః సురతమితి యావత్-
చిత్తైకాగ్ర్యలక్షణశ్చ- తస్మి న్నభిలాషం వాంఛాం జనయతి ఉత్పాదయతీతి అభిలా
షస్య జన ఉత్పాదక ఇతివా తం వా- సుఖహేతుసురతకామజనక మిత్యేకోఽర్థః.
మోక్షహేతుధ్యానకామజనక మిత్యన్యోఽర్థః- మోక్షపరిపంథినం అపవర్గవిరోధినం
మహామోహాభటత్వాత్కామస్యేతి భావః- ఏవం విరోధాభాసా న్వర్ణయిత్వా
అథ శ్లిష్టసాధర్మ్యోపమాలంకారా నాహ- అపవర్గం మోక్షమివ భవవిరోధినం
శివద్వేషిణం సంసారద్వేషిణం చ- హంసం పక్షివిశేషమివ మానసావాసినం హృదయ
గతం మానససరోనిలయఞ్చ- శిల్పకం శిల్పకర్తారమివ శూర్పకారితయా శూర్ప
కాసురశత్రుతయా ప్రస్ఫోటనకర్తృత్వేన చ- 'ప్రస్ఫోటనం శూర్ప మస్త్రీ' ఇత్యమరః.
(ఆంధ్రే చేట) ప్రసిద్ధం ప్రఖ్యాతం- వైనతేయం గరుడమివ అమృతం సుధాం సుమ
నసాం దేవానాం దుర్లభం లబ్ధు మశక్యం ఆతన్వానం కుర్వాణం గరుడస్య అమృ
తాపహారిత్వాదితి భావః- ప్రకృతే తు అమృతం మోక్షం సుమనసాం బుధానాం
దుర్లభ మాతన్వానం మోక్షవిరోధిమోహజనకత్వాదితి భావః- కృతాంతం యమ
మివ అయోగావలంబిజనస్య కేవలవిషయాసక్తస్యేత్యర్థః. విరహిజనస్య చ- యాతనే
పీడనే ఉత్సుకం ఉత్కంఠం- యోగేన పాపనివృత్తిసంభవాదితి భావః- మాంత్రికం

మంత్రజ్ఞమివ కామినీగ్రహవ్యాకులితైః యః పిశాచః కామినీరూపేణ స్వప్నదశాయా మాగత్య పురుషం రమయతి సకామినీగ్రహః- తేన ప్రకృతే తు కామిన్యాం నార్యాం యః గ్రహః ఆసక్తిః అభినివేశ ఇతి యావత్- తేన చ వ్యాకులితైః క్షోభితైః పురుషైః ఉపాస్యం సేవ్యం ఏకత్ర కామినీపిశాచనిబర్హణార్థ మన్యత్ర విరహతాప నివృత్త్యర్థం చేతి భావః-దివాకరం సూర్యమివ అతిరక్తరుచివిషయం అత్యారుణకాన్తి శాలినం అత్యాసక్తానాం ప్రీతిజనకం చ- విరక్తస్య కామ స్తృణప్రాయ ఇతి భావః- హరం శివమివ ఉన్మత్తప్రియం దుత్తూరప్రీతిశాలినం ఉన్మత్తానాం పుష్పాణి ఉన్మ త్తాని ప్రియాణి యస్య యస్మైవా తమితి సమాసః. ప్రకృతే ఉచ్చై ర్మత్తానాం ప్రియం హితం మదిరాదిమదః కామం వర్ధయతీతి భావః - జీవన్ముక్తం జీవ న్నపి ముక్తవ ద్వర్తతే యః సజీవన్ముక్తః నిరన్తరబ్రహ్మాత్మానుసంధాన శాలితయా ప్రపఞ్చే నిస్పృహ మిత్యర్థః. నిరంతరప్రమదాశ్రితం అవిరత మానంద పరిపూర్ణం అవిరతం ప్రమదయా స్త్రియా రత్యేతి భావః- ఆశ్రితం యుక్తమితి చ- పవనం వాయుమివ భోగిజీవాతుం భోగినాం సర్పాణాం భోగవతాం చ జీవాతుం జీవనౌషధం సర్పాణాం వాతాశనత్వాదితి భావః. కృపణస్య దరిద్రస్యేవ లుబ్ధస్యేతి వా- విధే ర్బ్రహ్మణోఽపి అపినా కిముత తత్సృష్టానా మస్మాదృశామితి భావః. సృజా తాభిలాషం ధనసమూహకాంక్షాం స్వసుతాకాముకత్వం చ ఆపాదయన్తం జన యన్తం బహుప్రజస్యేవ అధికసంతతిశాలిన ఇవ శశినః చంద్రస్యాపి గురుగృహస్పృహాం విస్తృతసద్మాభిలాషం- గురుపత్నీస్పృహాం చ- ఆతన్వానం జనయన్తం బహుకుటుంబో హి పుమాన్ పుత్రపౌత్రతజ్జాయాపత్యవధ్వాదిబహుజననివాసోచితం విస్తీర్ణం గృహ మభిలషతీత్యప్రాకరణికార్థః- యాతుధానస్య రాక్షసస్యేవ పురందరస్య ఇంద్రస్య తాపసక్షేత్రదూషణధియం ఋష్యాశ్రమభంజనబుద్ధిం తాపసస్య గౌతమస్య క్షేత్రం భార్యా అహల్యేత్యర్థః- తస్య దూషణే దోషజననే ధియమితి చ- ఇంద్రోఽహల్యాం గౌతమవేషేణోపభుజ్య పాతివ్రత్యాద్భ్రంశయామాసేతి శ్రూయతే: ఆపాదయన్తం జనయన్తం ఏవం విధిచన్ద్రేన్ద్రాణామేవ- కామపరతన్త్రత్వే కిముతాస్మాకమితి వ్యజ్యతే. తేన చ కామస్య సర్వదేవపరిబృఢత్వం వ్యజ్యతే- వాత్స్యాయనతంత్రసారం వాత్స్యా యనో నామ కశ్చన స్మరశాస్త్రోపదేష్టా ఋషిః తస్య తన్త్రం శాస్త్రం తస్య సారం స్థిరాంశం తదేకప్రతిపాద్యమిత్యర్థః-

౧॥ తథా చ తదీయం మన్త్రమస్మిన్నేవ మాంగళికముహూర్తే తుభ్య ముప
దేష్టుకామస్య కిమపి వచనం ప్రమాణయతు భవతీ-

తథాచేతి॥ తథాచ ఏవం కామస్యాతి ప్రసిద్ధత్వేనేత్యర్థః. తదీయం కామదేవతాకం మన్త్రంమనుం అస్మిన్నేవ మాంగళికేముహూర్తే మంగళకరే అస్మిన్ ముహూర్తేఏవ తుభ్య ముపదేష్టుకామస్య వక్తుమనసః మమ కిమపి కించిద్వచనం వాక్యం భవతీ త్వం

ప్రమాణయతు ప్రమాణత్వే నాంగీకరోత్విత్యర్థః. మంత్రోపదేశకాలే గురువాక్యస్య ప్రమాణీకర్తవ్యత్వాదితి భావః. 99

శ్లో॥ వామాచారైకగమ్యో హి మంత్రోఽయం తస్య సాధనమ్
నగ్నతా మధునః పానం ప్రియోచ్ఛిష్టస్య చ గ్రహః.

వామేతి॥అయం మంత్రః మన్మథదేవతాకో మనుః వామాచారైకగమ్యః వామాచారేణైకేనైవ లభ్యః- హిః ప్రసిద్ధౌ-యథా శాక్తేయానాం వామాచారో దక్షిణాచారశ్చేతి ఆచారద్వయం ప్రసిద్ధం తథా ఏతదుపాసకానాం వామాచర ఏకఏవ ప్రసిద్ధ ఇత్యర్థః. వామాచరమేవాహ- నగ్నతా వివస్త్రత్వం మధునః మద్యస్య పానం ప్రియోచ్ఛిష్టస్య ప్రియభుక్తశేషస్య గ్రహః గ్రహణం భక్షణ మిత్యర్థః. ఇత్యేతత్త్రియమితి శేషః. తస్య సాధ్యమంత్రస్య సాధనం సాధకం భవతీతి శేషః-అయమేవ హి వామాచారో నామ లోకసిద్ధ ఇతి భావః. 100

శ్లో॥ ఇత్యాదిచాటువచనై ర్మధురై ర్మురారి
స్స్మేరాననా మధిగతార్థతయా ప్రియాం తామ్
దృష్ట్వైవ నామృత మసౌ పిబతిస్మ కింను
మోహా దకామయత కిం త్వధరామృతం సః.

ఇత్యాదీతి॥మురారేః కృష్ణస్య మధురైః సరసైః ఇత్యాదిచాటువచనై ఏవమాది ప్రియవాక్యైః అధిగతార్థతయా అర్థజ్ఞత్వేన హేతునా స్మేరాననాం సస్మితముఖీం మురారిమధురవచనకదంబం శ్రుత్వా అహో అస్య వంచనాచాతురీతి స్మయమానాఽభూ ద్రాధేత్యర్థః. తాం ప్రియాం రాధాం దృష్ట్వైవేత్యుత్ప్రేక్షా- అసౌ కృష్ణః అమృతం సుధాం నపిబతిస్మ కిన్ను నపపౌ కిం- పురాఖిలు సముద్రాదుత్పన్నమమృతం దేవగణా నేవాపాయయత్. నతు స్వయం పపౌ తత్రి రాధాదర్శనమేవ హేతుః కిమితి హేతూత్ప్రేక్షేయం అతిశయోక్తిసముద్ధాపితా. అమృతవిభాజనస్య కృతయుగకాలిత్వాత్ రాధాముఖదర్శనస్య ద్వాపరయుగకాలికత్వాచ్చ పూర్వమమృతపానాభావం ప్రతి పరస్య రాధాముఖదర్శనస్య హేతుత్వాయోగాత్. అనయా చోత్ప్రేక్షయా దృష్ట్వైవ పేయా రాధాముఖచంద్రామృతా త్సాగరజామృతస్య భగవన్నిరాకృతత్వేన హైన్యం వ్యజ్యతే ఇతి పరికరాలంకారో గమ్యః. కిన్తు స కృష్ణః మోహాత్కామాత్ అధరామృతం రాధాయా అధరసుధాం అకామయత ఆచకాంక్ష. రాధాముఖచంద్రాధరగతామృతమేవ అత్యాసక్త్యా పాతు మైచ్ఛత్ సముద్రజామృతా దధికత్వాదితి భావః. మోహా ద్భ్రమా దధరామృతం అపకృష్టసుధా మకామయతేతి చ వ్యజ్యతే. ఉత్కృష్టసుధా ముత్సృజ్య అపకృష్టసుధాం వాంఛ న్పురుషో మూఢ ఏవేతి భావః. అత్ర రాధాం దృష్ట్వా అమృతం నపపౌ కిన్తు తదధరామృతమేవ అకామయతేత్యనేన రాధాయాః మోహినీసామ్యం కృష్ణస్య చ రాక్షససామ్యం వ్యజ్యతే.

తేన చ సర్వజగన్మోహనమపి కృష్ణం మోహయన్త్యా అహో రాధాయా లావణ్యాతి
శయ ఇతి వ్యజ్యతే- 101

శ్లో॥ చుచుంబ శౌరి ర్వదనం ప్రియాయా ధ్రువం సుధాదీధితిబింబ మేతత్
ప్రోవాహ మందం కరధూననేన యదుజ్జ్వలః కో౽పి రసో మనోజ్ఞః.

చుచుంబేతి॥ శౌరిః ప్రియాయాః రాధాయాః వదనం ముఖం చుచుంబ చుంబితవాన్
'చుబి వక్త్రసంయోగే'-ఏతన్ముఖం సుధాదీధితిబింబం చన్ద్రబింబంభవతీతి శేషః-ధ్రువం
నూనమిత్యుత్ప్రేక్షా- తత్ర హేతు మాహ ప్రోవాహేతి- యద్యస్మాత్కారణాత్
మందం శనైః కరధూననేన హస్తచాలనేన నిషేధార్థమితి భావః. అన్యత్ర కిరణ
కంపనేన ఉజ్జ్వలః అతిశయః కో౽పి అనిర్వచనీయః మనోజ్ఞః మనోహరః రసః
ప్రీతిః సుధాద్రవశ్చ ప్రోవాహ ప్రవహతి స్మ- సర్వమపి దుర్లభం వస్తు ప్రియమితి
న్యాయాత్ కరధూననేన స్పృహాతిశయ స్సంజాత ఇత్యేకో భావః. కిరణచలనవశా
త్సుధాపాత స్సంజాత ఇత్యన్యో భావః. అత్ర ముఖే ఉత్ప్రేక్షితం చన్ద్రబింబత్వ
ముత్తరవాక్యార్థేనసహేతుకమితికావ్యలింగాలంకారః-యద్వా-అనుమానాలంకారః.
తథా చాయం ప్రయోగః-ఇదం చన్ద్రబింబం భవితుమర్హతి కరధూననేన ఉజ్జ్వల
రసప్రవాహజనకత్వా చ్చన్ద్రవదితి- 102

గ॥ తదను యదుపతిః ప్రేయసీబింబాధరపానలోలుపః కమపి చాటువచన
నిచయ మరచయత్.

తదన్వితి॥ తదను తతః ముఖచుంబనాన్తర మిత్యర్థః. ప్రేయస్యాః రాధాయాః బింబా
ధరస్య బింబతుల్యస్యాధరస్య పానే లక్షణయా తద్రసపానే ఇత్యర్థః. లోలుపః
ఆసక్తః యదుపతిః కృష్ణః కమపి అన్యకాముకదుర్వచ మిత్యర్థః. చాటువచన
నిచయం ప్రియవాక్యపరంపరాం అరచయత్ నిర్మితవాన్- 103

తథాహి॥ ఏకోనవింశతిశ్లోకైః అధరం వర్ణయతి త్వదధర ఇత్యాదిభిః-

శ్లో॥ త్వదధరః పరిభూతసుధారసః ప్రియతమే కతమేన న బుధ్యతే
విదధతి ద్విజరాజరుచే స్తిరస్కరణమస్తు సుధాధికతా న కిమ్.

త్వదధర ఇతి॥ హే ప్రియతమే ప్రేయసి త్వదధరః తవాధరోష్ఠః పరిభూతసుధారసః
తిరస్కృతామృతస్వాదః అమృతాదప్యధికాస్వాద ఇత్యర్థః. ఇతి ఏవం కతమేన కేన న
బుధ్యతే న జ్ఞాయతే- సర్వో౽పి త్వదధరం సుధారసాధికరసశాలినం జానన్త్యేవే
త్యర్థః. నను మత్కాముకస్య తవ తథా ప్రతీతి రస్తు నామ- కథం పున స్సర్వేషా
మత ఆహ-విదధతీతి-ద్విజరాజరుచేః ద్విజరాజ శ్చన్ద్రః తస్య రుచేః స్వాదస్య తిరస్క
రణం పరిభవం విదధతి కుర్వాణే త్వదధరే ఇతి శేషః. సుధాధికతా అమృతాదాధిక్యం
నాస్తి కిమ్ స్యాదేవేత్యర్థః. చంద్రస్య సుధామయత్వాదితి భావః. ప్రకృతే తు ద్విజ

రాజాః దన్తశ్రేష్ఠాః మధ్యమదన్తా ఇతి యావత్ – 'రాజదన్తా మధ్యదన్తా దంష్ట్రా దంతా చ పార్శ్వయో' రితి వైజయన్తీ. తేషాం రుచేః కాన్తేః తిరస్కరణ మాచ్ఛాదనం విదధతి త్వదధరే అధరస్య దన్తవాసస్త్వాదితి భావః. అతః త్వదధరః పరిభూతసుధారస ఇతి పూర్వవాక్యార్థస్య ఉత్తరవాక్యార్థేన సమర్థనా త్కావ్యలింగం. 'సమర్థనీయస్యార్థస్య కావ్యలింగం సమర్థన'మితి లక్షణాత్ – స చ శ్లేషోజ్జీవితః – 104

శ్లో॥ ఆదా య దచ్ఛ మమృతం మథనే బభూవ
గుప్త్వా తదేవ విధినా నిహితం త్వదోష్ఠే
ఖ్యాతం తదేత దధరామృత ముత్తరం తు
కాలుష్యభాగధిగతం త్రిదశై ర్ధృతాశైః

ఆదావితి॥ మథనే క్షీరసాగరమథనే ఆదౌ ప్రథమతః అచ్ఛం స్వచ్ఛం యదమృతం సుధా బభూవ ఉత్పన్నం తదేవామృతం గుప్త్వా సంగోపనేన సంగోప్యేత్యర్థః. విధినా బ్రహ్మణా త్వదోష్ఠే తావకాధరే నిహితం స్థాపితం నిర్మాణసమయే ఇతి భావః. తత్తస్మా త్కారణాదేవ ఏతత్త్వదధరగతం అధరామృతం ప్రాగుత్పన్నసుధా అధరగతామృతమితి చ ఖ్యాతం ప్రథితం. కాలుష్యభాక్ మలిన ముత్తరం పశ్చా దుదితన్తు అమృతమితి శేషః. ధృతాశైః ధృతకాంక్షైః త్రిదశై ర్దేవై రధిగతం ప్రాప్తం దేవానా మమృతే అతిదురాశత్వా త్కలుష మప్యమృత ముత్తమం మత్వా నన్దురితి భావః. అత్ర అధరగతామృతత్వరూపావయవార్థపురస్కారేణ ఓష్ఠసుధాయాం ప్రయుక్తస్య అధరామృతపదస్య పూర్వసుధాత్వరూపానార్థత్వకల్పనా న్నిరుక్త్యలంకారః. పూర్వార్ధే తు అసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః. అనయా నిరుక్తి రుద్ధాపితేతి వివేకః – 105

శ్లో॥ బాలే తవాఖిలముఖేఽపి విధో ర్వివర్తే
రేఖాధరస్య పరమస్య కుతోఽతిమృష్టా
ఇత్థం విశంక్య చిర మస్మ్యధునా విశంకః
స్మృత్వా శివం ధృతరుచిం శశిరేఖయైవ

బాలే ఇతి॥ హే బాలే సుందరి తవ అఖిలముఖేఽపి సమగ్రవదనేఽపి విధోశ్చంద్రస్య వివర్తే పరిణామే సతి చంద్రే ఏవ సర్వావయవావచ్ఛేదేన త్వన్ముఖాత్మనా పరిణతేఽపీత్యర్థః. అతిశయోక్తి రలంకారః. కుతః కస్మాద్ధేతోః అస్య అధరస్య రేఖాధరం రేఖైవ అతిమృష్టా అతిమధురా సర్వావయవావచ్ఛేదేన చంద్రపరిణామభూతే ముఖే అధరావయవస్యైవాతిమృష్టత్వ మన్యస్య తు మృష్టత్వ మితి విశేషస్య హేతు ర్నోపలభ్యతే ఇత్యర్థః. ఇత్థమేవం చిరం చిరకాలం విశంక్య తర్కిత్వా శశిరేఖయైవ చన్ద్రకళయైవ ధృతరుచిం కృతకాన్తిం శివం స్మృత్వా అధునా అద్య విశంకః నిస్సంశయః అస్మి–చన్ద్ర స్సర్వోఽప్యమృతమయత్వాత్ మృష్టః తత్రైకా రేఖా త్వతి

మృష్టా అన్యథా సర్వా రేఖాః ఉత్సృజ్య తామేకామేవ సర్వజ్ఞ శ్శివః కథం బిభృయాత్- అయ మధరస్తు తయైవ నిర్మితః-అతఏవ ముఖం సర్వం మృష్ట మధర స్త్వతిమృష్ట ఇతి విరచినవమిత్యర్థః. అత్ర అధరం స్పృష్ట్వా శివశిరోగతచన్ద్ర రేఖాస్మరణాత్ స్మృతిమదలంకారః. 'స్యాత్స్మృతిభ్రాన్తిసందేహై స్తదంకాలంకృతి త్రయ' మితి లక్షణాత్- 106

శ్లో॥ సుపర్ణమాత్రేణ జగద్దురాపకల్యాణపాత్రేణ చ యద్గృహీతుమ్
అర్హం కియ త్ప్రేయసి తేఽధరస్య తస్యామృతస్యాపి చ తారతమ్యమ్-

సుపర్ణేతి॥ యదమృతం సుపర్ణమాత్రేణ గరుడేన శోభనపర్ణమాత్రేణ చ-గృహీతుం స్వీకర్తు మర్హం యోగ్యం - అమృతస్య గరుడాపహృతత్వా దిత్యేకోఽర్థః. కదళ్యాది పర్ణమాత్రగ్రాహ్యత్వా దిత్యన్యోఽర్థః. యత్ సామాన్యే నపుంసకం. యద్వా లింగ విపరిణామేన య ఇతి యోజ్యం. యః త్వదధరః జగద్దురాపకల్యాణపాత్రేణ జగతో లక్షణయా తత్స్థజనానాం దురాపాని దుర్లభాని కల్యాణాని శ్రేయాంసి - యద్వా - జగతి లోకే దురాపాని కల్యాణాని పరమాత్మని విద్యమానానాం కల్యాణానాం జగతి దుర్లభత్వా దితి భావః. తేషాం పాత్రం భాజనం నిలయ ఇత్యర్థః. తేన అనంత కల్యాణగుణపరిపూర్ణేన పరమాత్మనేత్యర్థః. మయేతి యావత్-అన్యత్ర జగద్దురాపేన బహుమూల్యత్వా త్సర్వజనదుర్లభే నేత్యర్థః. కల్యాణపాత్రేణ స్వర్ణభాజనేన గృహీతు మర్హః అతిశ్లాఘ్యవస్తుత్వా త్సువర్ణపాత్రేణాస్య గ్రహణమ్. ఏత ద్దృష్ట్వా అపకృష్టత్వా త్పర్ణమాత్రేణైవ అమృతస్య గ్రహణమితి హేతో రుభయో ర్మహ దన్తర మస్తీత్యాహ- హే ప్రేయసి తే అధరస్య జగద్దురాపకల్యాణపాత్రగ్రాహ్యత్వాదధరోష్ఠస్య తస్య సుపర్ణమాత్రగ్రాహ్యస్యామృతస్య చ కియత్ తారతమ్యం న్యూనాధిక భావోఽస్తి - మహత్తారతమ్య మస్తీత్యర్థః. ఏతేన అమృత మివాధరః అధరామృత మిత్యుపమితసమాసశంకా దూరతః పరాస్తా. అధరదృష్ట్యా అమృతస్యాపకృష్టత్వేన సామర్థ్యాభావాత్- తస్మాత్ అధర మపకృష్ట మమృతం యస్మా త్తదధరామృత మితి వ్యుత్పత్త్యా అధరామృతశబ్దోఽధరమభిధత్తే ఇతి వ్యుత్పత్త్యన్తరం చ వ్యజ్యతే. అత్ర ఉపమానా దమృతా దుపమేయ స్యాధరస్య వ్యతిరేకవర్ణనా ద్వ్యతిరేకా లంకారః. స చ శ్లేషానుప్రాణితః- కిం చ అధరరసస్యైవామృతవ్యతిరేకవర్ణనాత్ రసవ్యతిరేకేణ అధరో నామ న కశ్చిత్పదార్థః. కిన్తు సర్వోఽప్యయ మధరః రసమయ ఏవేతి వ్యజ్యతే వస్తుతస్తు-శ్లేషం వినాపి అధరే అమృతవ్యతిరేకో భాత్యేవ. పక్షిమాత్ర గ్రాహ్యత్వా దమృతస్య పరమేశ్వరగ్రాహ్యత్వా దధరస్య- యద్వా భగవద్వాహన భూతగరుడగ్రాహ్యత్వా దమృతస్య సాక్షా ద్భగవద్గ్రాహ్యత్వా దధరస్య - కేచిత్తు అమృతాధరయో ర్మహత్తారతమ్యవచనేన అధరః క్వ అమృతం క్వ ఇతి తర్కిత విరూపఘటనాప్రతిభానా ద్విషమాలంకారః. ఉదాహృతం చ త్వం క్వ తస్యా ముఖం క్వ ఇతి-ఏతన్మతేతు వ్యతిరేకాలంకారో వ్యంగ్యః- 107

శ్లో॥ మనోహరాపాంగి తవాధరోఽయం క్షౌద్రస్య మన్యే పటలం యదేషః
చారాయ తిర్యగ్విహితోఽపి కృచ్ఛ్రం ప్రాయః పరేణైవ నరేణ పేయః.

మనోహరేతి॥ హేమనోహరాపాంగి మనోజ్ఞకటాక్షశాలిని-స్వాంగాచ్చోపసర్జనాదితి జీష్.తవాయ మధరః క్షౌద్రస్య మాక్షికస్య పటలం కోశః భవతీతి శేషః- మన్యే ఇత్యుత్ప్రేక్షా-వాక్యార్థః కర్మ-తవాధరం క్షౌద్రపటలం మన్యే ఇత్యర్థః. యద్యస్మాత్ ఏషః అధరః చిరాయ చిరాత్ తిర్యగ్విహితోఽపి లజ్జయా సాచీకృతోఽపి కృచ్ఛ్రం కథంచిత్ ప్రాయః బహుశః పరేణ పరమాత్మనా నరేణ మనుష్యేణైవ మయైవేత్యర్థః. పేయః పాతుం శక్యః భవతీతి శేషః. సర్వథా పాస్యామ్యేవేత్యర్థః. అన్యత్ర ఏష మధుకోశః చిరాయ కృచ్ఛ్రం తిర్యగ్భిః తిర్యగ్జన్తుభిః మక్షికాభి రిత్యర్థః. విహితోఽపి నిర్మితోఽపి ప్రాయః పరేణ అన్యేనైవ నరేణ మనుష్యేణ పేయః పాతుం శక్యః యోగ్య ఇతి వా- మధుకారై శ్చిరా త్సంచితమపి మధు నరా ఏవ బలా త్పిబన్తీత్యర్థః క్వచి న్మనుష్యసంచారరహితే ప్రదేశే మక్షికాభిరేవ పీయతే ఇత్యభిప్రాయేణ ప్రాయోగ్రహణం. శ్లేషానుప్రాణితోత్ప్రేక్షాలంకారః. 108

శ్లో॥ కమలకుట్మలచారుకుచాంకురే త్వదధరో ద్విజవాస ఇతి స్ఫుటమ్
అతిసిత స్సతతామృతసేకతో భవతి రాగవిశేషపదం యతః.

కమలేతి॥ కమలకుట్మలచారుకుచాంకురే కమలకుట్మలౌ పద్మకోశావివ చారూ రమ్యౌ కుచాంకురౌ స్తనాంకురౌ యస్యా స్తస్యా స్సంబుద్ధిః. స్తనయో రంకురత్వారోపేణ యౌవనావస్థాయాః ప్రారంభా వస్థాత్వం వ్యజ్యతే. త్వదధరః ద్విజవాసః దన్తవస్త్రం అధరస్యవస్త్రత్వ ద్దన్తావరకత్వాదితి భావః-'ఓష్ఠాధరౌ తు రదనచ్ఛదౌ దశనవాససీ' ఇత్యమరః. బ్రాహ్మణవస్త్రంచ భవతీతి శేషః. ఇతి స్ఫుటం ధ్రువమిత్యుత్ప్రేక్షా. మన్యే శంకే ధ్రువం ప్రాయ ఇత్యేవమాదీనా ముత్ప్రేక్షావాచకత్వాత్. ఏవం సంభావనాయాం హేతు మాహ- యతః యస్మాద్ధేతోః అతిసితః సితాం శర్కరా మతిక్రాన్తః 'శ్వేతే సితం భార్గవే నా శర్కరాయాం సితా స్త్రియా' మిత్యమరశేషే. అధరః సతతామృతసేకతః నిరంతరసుధాసేచనాత్ విధినా సతతం సుధాభి స్సిచ్యమానత్వాద్ధేతో రిత్యర్థః. రాగవిశేషపదం అనురాగాతిశయాస్పదం భవతి. ప్రథమత ఏవ శర్కరాతిశాయియా తదను సుధాభిరపి సిచ్యతేచే త్కిము వక్తవ్యమితి భావః-అన్యత్ర అతిసితః ప్రథమ మతిశుభ్రః ద్విజపటః సతత మమృతసేకతః జలప్రక్షాళనాద్ధేతోః రాగవిశేషపద మారుణ్యాతిశయాశ్రయం భవతి. సదా ప్రక్షాళ్యమానం హి శుభ్రవస్త్రం క్రమేణ కాషాయవర్ణ మాపద్యత ఇతి ప్రసిద్ధమ్- 109

శ్లో॥ ద్విజచ్ఛద స్తేఽధర ఇత్యసంశయం
ద్విజోఽపి సోఽయం గరుడః పరం భవేత్
అనేన సంఛాద్య యతోఽమృతం నవం
హతేన హార్యం హరిణైవ ధార్యతే

ద్విజేతి॥ తే అధరః ద్విజచ్ఛదః రదనచ్ఛదః పక్షిపత్రం చ భవతీతి శేషః- ఇత్యసంశయం నాస్తి సంశయోఽత్రేత్యర్థః. అధరస్య రదనచ్ఛదపర్యాయద్విజచ్ఛదశబ్దవాచ్యత్వం నిస్సందిగ్ధం. 'ఓష్ఠాధరౌ తు రదన చ్ఛదౌ దశనవాససీతి' కోశాదిత్యేకో భావః. త్వదధరః పక్షిపత్రం భవితు మర్హ ఇతి ద్విజచ్ఛదశబ్దవాచ్య ఇత్యన్యో భావః. అత ఏవ నిరుక్తిరలంకారః. పూర్వశ్లోకే చ యద్యపి ద్విజవాస ఇత్యత్ర నిరుక్తి రస్తి తథాపి స్ఫుట మిత్యనేన తాదృశార్థకల్పనాయా ఉత్ప్రేక్షితత్వాదుత్ప్రేక్షైవ. అధరస్య పక్షిపత్రత్వే హేతు మాహ ద్విజోఽపీతి - సోఽయం అధరవాచక ద్విజచ్ఛదరూపసమస్తపదాద్యవయవభూతః ద్విజోఽపి ద్విజశబ్దోఽపి శబ్దధర్మస్య అర్థే ఉపచారాత్ తాదృశద్విజశబ్దవాచ్యశ్చేత్యర్థః. పక్షీ చేతి యావత్- గరుడః పరం గరుత్మానేవ భవేత్- అధరో గరుడచ్ఛదత్వా ద్ద్విజచ్ఛదశబ్దప్రతిపాద్య ఇత్యర్థః. తతః కి మత ఆహ- య [illegible] హేతోః హరిణా కృష్ణేన హఠేన బలాత్కారేణ హార్యం హర్తుం శక్యం నవం నూతన మమృతం సుధా అనేన అధరేణ సంఛాద్య సంగోప్య ధార్యతే అంతరేవ ధార్యత ఇత్యర్థః. దంతపక్షే అధరాన్తరే ఏవ అమృత స్యోపలంభః నతు బహిః ప్రసరణ మమృతస్యాస్తీతి భావః. అన్యత్ర అనేన గరుడపక్షేణ హరిణా ఇంద్రేణ హఠేన హార్యం హర్తుం యోగ్యం నవ మమృతం సంఛాద్య ధార్యతే. పురా గరుత్మా నమృతఘటం పక్షేణ సంఛాద్య నినాయేతి ప్రసిద్ధిః. హరిహార్యామృతగోపనత్వా త్త్వదధరో గరుడపక్ష ఏవేతి నిష్కృష్టార్థః. శ్లేషానుప్రాణితః నిరుక్త్యలంకారః. అసంశయమితి పదస్య ఉత్ప్రేక్షావాచకత్వాంగీకారేతు ఉత్ప్రేక్షాలంకార ఇత్యేవ. 110

శ్లో॥ మసారసారాక్షి తవాధరోష్ఠం ఫలం విశంకే పనసద్రుమస్య
పరికాశ్యతే కంటకపాళి రాదౌ తత శ్చ మృష్టం య దముష్య భోక్తుః

మసారేతి॥ హేమసారసారాక్షి మసార ఇంద్రనీలమణిః తద్వత్ సారే శ్రేష్ఠే అక్షిణీ యస్యా స్తస్యా స్సంబుద్ధిః-ఇంద్రనీలనీలలోచనే ఇత్యర్థః బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణో రితి సమాసాన్తః షచ్-షిత్వా త్స్త్రియాం ఙీష్. తవాధరోష్ఠం పనసద్రుమస్య పనసాఖ్యవృక్షస్య ఫలం విశంకే మన్యే ఇత్యుత్ప్రేక్షా. తత్ర హేతు మహ-యద్యస్మా ద్ధేతోః అముష్య అధరస్య భోక్తుః పాతుః ఆదౌ కంటకపాళిః పులకపఙ్క్తిః ప్రకాశ్యతే ఉత్పద్యతే ఇత్యర్థః. 'వేణౌ ద్రుమాంగే రోమాంచే క్షుద్రశత్రౌ చ కంటకే' ఇతి వైజయన్తీ. తతశ్చ మృష్టం స్వాదు వస్తు లభ్యతే అధరామృతమాధుర్యోపలంభో జాయతే ఇత్యర్థః. అన్యత్ర అముష్య పనసఫలస్య భోక్తుః ఆదౌ కంటకపాళిః కంటకానాం పనసఫలావయవవిశేషాణాం పాళిః పఙ్క్తిః పరికాశ్యతే దృగ్గోచరీభవతీత్యర్థః. తత్ఫలస్య చర్మణః కంటకితత్వాదితి భావః-తత శ్చ ఛేదనాన్తర మిత్యర్థః- మృష్టం వస్తు లభ్యతే ఇతి శేషః. అంతరవయవానాం మధురత్వాదితి భావః-శ్లేషసంకీర్ణా సహేతుకోత్ప్రేక్షాలంకారః- 111

శ్లో॥ ద్రాక్షేవ సాక్షా దధర స్తవాయం నాసత్యవాణీప్రవణో యతోఽహమ్
తాపాపనోదాయ గదావలంబీ ముదా తదాస్వాదనసాదరోఽస్మి.

ద్రాక్షేతి॥ తవాయ మధరః సాక్షా త్ప్రత్యక్షా ద్రాక్షేవ మృద్వీకేవ 'మృద్వీకా గోస్తనీ ద్రాక్షే' త్యమరః. ఉత్ప్రేక్షా–తత్ర హేతు మాహ–యతో హేతోః గదావలంబీ కౌమోదకీధరః స హి భగవతోఽసత్యవాక్యత్వ మితి భావః. రోగీ చ–అత ఏవ నాసత్యవాణీప్రవణః న సత్యా అసత్యా న అసత్యా నాసత్యా సత్యేత్యర్థః. అసత్యత్వసంభావనానిరాసాయ నఞ్ద్వయప్రయోగః – స చాసౌ వాణీ నాసత్యవాణీ సత్యవాక్యం తత్ర ప్రవణః వ్యగ్రః సత్యవాక్య ఇత్యర్థః. అన్యత్ర నాసత్యయో రశ్వినో ర్దేవవైద్యయో రిత్యర్థః. వాణ్యాం వాక్యే ప్రవణః తదుక్తార్థానుష్ఠానతత్పర ఇత్యర్థః. అహం తాపాపనోదాయ తాపః విరహజన్యః జ్వరాదిజన్యశ్చ – సంతాపః తస్య అపనోదాయ నివారణార్థం ముదా సంతోషేణ సద్భేషజలాభాదితి భావః.– ప్రకృతే సదధరలాభాదితి భావః. తదాస్వాదనసాదరః అధరపానాసక్తః ద్రాక్షాపానాసక్తశ్చ అస్మి. ద్రాతి హన్తి దాహాదికం ద్రాక్షా ఇతి వ్యుత్పత్తేః వైద్యకే అశ్విభ్యాం ద్రాక్షాయా స్తాపాపహత్వస్యోక్తత్వాత్. మామకతాపనివారణార్థం త్వదధరరూపద్రాక్షారసం పాతుం సగదోఽహ మభిలషామీత్యర్థః. అత్ర తాపనివారణానన్తర మధరే సంభావనీయస్య ద్రాక్షాత్వస్య ప్రాగేవ సంభావితత్వా దతిశయోక్తిశ్చ. 112

శ్లో॥ కథం ను సామ్యం ద్విజగర్హితేన బింబీఫలేనాస్తు తవాధరస్య
ద్విజప్రధానా శ్శుచయోఽధరే తు ప్రవర్తయంత్యేవ రుచిం స్వకీయామ్.

కథన్న్వితి॥ తవాధరస్య ద్విజగర్హితేన బ్రాహ్మణనింద్యేన 'కోశాతకీబింబఫలం మద్యమాంససమం స్మృత'మితి ధర్మశాస్త్రాదితి భావః–బింబీఫలేన బింబేన సామ్యం తౌల్యం కథ మస్తు నాస్త్యేవేత్యర్థః. అధరే తు శుచయ శ్శుభ్రాః ద్విజప్రధానాః ప్రధానదన్తాః స్వకీయాం రుచిం కాన్తిం ప్రవర్తయన్తి ప్రసారయన్త్యేవ–దన్తకాన్తి రధరే ప్రసరతీతి భావః–అనేన ముగ్ధాయా నిగూఢ స్సంతోషాతిశయో వ్యజ్యతే. అన్యత్ర శుచయః పవిత్రాః నతు పతితా ఇత్యర్థః. ద్విజప్రధానాః బ్రాహ్మణోత్తమాః న తు బ్రహ్మబంధవ ఇతి భావః–అధరే స్వకీయాం రుచి మభిలాషం ప్రవర్తయన్త్యేవ అభిలషన్తీత్యర్థః. ద్విజగర్హితస్య బింబస్య ద్విజాభిలషితస్యాధరస్య చ మహ త్తారతమ్య మస్తీతి నిష్కృష్టార్థః. అత్ర ద్విజగర్హితా ద్బింబా ద్ద్విజపూజితస్యాధరస్య ఉత్కృష్టత్వప్రతీతే ర్వ్యతిరేకాలంకారః. అనేన చ అధరో బింబమివేత్యుపమితసమాసాశ్రయేణ త్ర్యధరే ప్రయుక్త మధరబింబపదం రాధాధర మభిధాతుం న క్షమతే సామర్థ్యాభావాదితి వ్యజ్యతే. స్పష్టం చేదం నైషధే 'అధరం కిల బింబనామకం ఫలమస్మాదితి భవ్య మన్వయం లభతేఽధరబింబ మిత్యదః పదమస్యా రదనచ్ఛదం దధత్' ఇతి.

శ్లో॥ నవిద్యతే యత్ర ధరేతి వృత్త్యా ప్రతీయతేఽర్థోఽధరశబ్దచుంబీ
ప్రత్యక్ష మేతం నవఖండసారరసాశ్రయత్వం కథమస్తు ముగ్ధే.

నేతి॥ యత్ర ధరా భూః న విద్యతే నాస్తీతి వృత్త్యా విగ్రహేన వ్యాఖ్యానేనేతి యావత్. అధరశబ్దచుంబీ అధరాఖ్యశబ్దస్పృక్ అర్థః ప్రతీయతే గమ్యతే. న విద్యతే ధరా యస్మిన్ సః అధరః ధరారహిత ఇత్యర్థః. ఇత్యధరశబ్దనిరుక్తిః ప్రతిభాతీత్యర్థః. ఏవం నిర్వచనే దోష మాహ—హే ముగ్ధే సుందరి ప్రత్యక్ష మనుభవసిద్ధం దృగ్విషయం చ ఏతత్ నవఖండసారరసాశ్రయత్వం నవో నూతనః ఖండశ్శర్కరా 'స్యాత్ఖండశ్శకలే చేక్షువికారమణిదోషయో' రితి విశ్వః తస్య యస్సార శ్శ్రేష్ఠో రసః స్వాదః తదాశ్రయత్వం తన్నిలయత్వం తద్రసతుల్యరసవత్త్వ మిత్యర్థః. అతఏవ నిదర్శనాలంకారః—అన్యత్ర నవఖండైః నవభిః భారతేళావృతాదినామకైః ఖండైః సారా శ్రేష్ఠా యా రసా భూమిః తదాశ్రయత్వమితి—కథం కేన ప్రకారేణాస్తు నకథమపీత్యర్థః. ధరానాశ్రయే అధరే ధరాశ్రయత్వం విరుద్ధమ్. తత్ర చ ప్రత్యక్షోపలబ్ధత్వాత్ప్రబలేన ధరాశ్రయత్వేన ధరానాశ్రయత్వరూపోఽర్థః బాధ్యతే ఏవేతి భావః. అత్ర స్వయమేవ అధరశబ్దం నిరుచ్య పున స్తత్ప్రతిషేధా దాక్షేపాలంకారః—స చ శ్లేషోజ్జీవితః— 114
అవ॥ ఏవం నవిద్యతే యత్ర ధరేతి వృత్తిజన్యస్య అధరశబ్దార్థస్య ధరానాశ్రయత్వరూపస్య ప్రత్యక్షవిరోధాద్దూష్యత్వ ముక్త్వా అధరనిర్దోష మధరశబ్దార్థం నిర్వక్తి—

శ్లో॥ విరుద్ధతా చాపి యతో నఞర్థ స్తవాధరస్తేన ఘనాఘనోఽయమ్
యదేష వర్షత్యమృతస్య ధారా విశ్వంభరాహ్లాదధురీధురీణాః.

విరుద్ధేతి॥ యతో హేతోః విరుద్ధతాచాపి విరుద్ధత్వమపి నఞర్థః నఞోభిధేయః నఞ్ప్రతిపాద్యేత్యర్థః. భవతీతి శేషః. అసురా అవిద్యా అధర్మ ఇత్యాదా విరోధినో నఞర్థత్వదర్శనాదితి భావః. యథాహుః 'తత్సాదృశ్య మభావశ్చ తదన్యత్వం తదల్పతా అప్రాశస్త్యం విరోధ శ్చ నఞర్థా షట్ప్రకీర్తితా' ఇతి. తేన హేతునా తవాయ మధరః ఘనాఘనః ఇంద్రః వార్షికమేఘశ్చేతి వ్యజ్యతే. భవతి. 'శక్రఘాతుక మత్తేభ వార్షికాబ్దా ఘనాఘనా' ఇత్యమరః - ధరః పర్వతః 'ఆహార్య ధర పర్వతా' ఇత్యమరః. తద్విరోధీ అధరః ఇంద్రస్య పర్వతవైరిత్వాదితి భావః. నన్వేవ మధరశబ్దస్య ఘనాఘనార్థబోధకత్వ మస్తునామ కథం పున రధరశబ్దప్రతిపాద్యే అధరోష్ఠే ఘనాఘనత్వ మత ఆహ యదితి—యద్యస్మాదేష తవాధరః విశ్వంభరాహ్లాదధురీధురీణాః శ్రీకృష్ణసంతోషాతిశయధురంధరాః శ్రీకృష్ణస్యాధికానందసంపాదకా ఇత్యర్థః. అమృతస్య సుధాయాః ధారాః వర్షతి సృజతి. అన్యత్ర ఏష ఇంద్రః విశ్వంభరాహ్లాదధురీధురీణాః భూమేరాహ్లాదసంపాదకాః గ్రీష్మే తప్తత్వాదితి భావః. 'రసా విశ్వంభరాస్థిరా — విశ్వంభరః కైటభజి ద్విధు శ్శ్రీవత్సలాంఛన' ఇతిచామరః. అమృతస్య ఉదకస్య ధారాః వర్షతి మేఘాధిపతిత్వా దింద్ర

స్యేతిభావః. అత్ర విశ్వంభరాహ్లాదకరామృతవర్షణేన హేతునా అధరే ఇంద్రత్వస్యారోపణా దభేదరూపకం శ్లేషోజ్జీవితం నిరుక్తి సంకీర్ణం చ.

శ్లో॥ బింబాధర స్తే వదనారవింద మరందసంవాసపదం మదాఢ్యే
రదాంశుకింజల్క పరీత మేత మాదిత్సతే యన్మధుహృత్స తృష్ణః-

బింబాధరఇతి॥ హే మదాఢ్యే మత్ప్రేయసి యద్వా మదో హర్షః తేనాఢ్యే శ్లాఘ్యే అథవా 'ఇభ్య ఆఢ్యో ధనీ స్వామీ' తి కోశా దాఢ్యశబ్దః ప్రభువాచీ- తతః స్త్రియాం టాపి-ఆఢ్యా ఈశ్వరీ మమ ఆఢ్యా మదాఢ్యా తత్సంబుద్ధిః మదీశ్వరి ఇత్యర్థః. తే తవ బింబాధరః బింబతుల్యోఽధరః వదనారవిందమరందసంవాసపదం ముఖకమలసంబంధి మకరందనివాసస్థానం భవతీతి శేషః. వదనస్యారవిందత్వా న్మకరంద స్తత్రావశ్యం స్థాతవ్య ఇతి ముఖకమలావయవభూతే అధరే మకరందో వర్తత ఇతిభావః. రూపకాలంకారః తత్ర హేతుమాహ-యద్యస్మాత్ రదాంశుకింజల్కపరీతం రదానాం దన్తానా మంశవః కాన్తయ ఏవ కింజల్కాః కేసరాః తైః పరీతం వ్యాప్తం దన్తకాన్తిప్రసృతిశోభిత మిత్యర్థః. ఏతమధరం మధుహృ త్కృష్ణః భ్రమరశ్చ సతృష్ణః సాభిలాషః తృట్సహిత స్సన్నితి చ ఆదిత్సతే ఆదాతుమిచ్ఛతి-'తృష్ణే స్పృహా పిపాసే ద్వే' ఇత్యమరః. యద్యధరేఽత్ర మకరందో న స్యా త్తర్హి మధుహృతోఽత్ర కాంక్షా నోదియాదితి భావః. అత్రవదనమేవారవిందం రదాంశవ ఏవ కింజల్కాః అధర ఏవ మధూదయస్థానం కృష్ణ ఏవ భ్రమరః ఇతి నిరూపణా త్సావయవరూపకాలంకారః. అధరసుధాయా మరందత్వారోప స్తు గమ్యతే. యథా కమలస్య మధ్యే కింజల్కపరీతస్థలే మకరందావిర్భావః- తథా వక్త్రఫాలలోచననాసాదిబహుళావయవశాలినో ముఖస్య మధ్యే అధరప్రదేశే ఏవ సుధోదయ ఇతి ఔపమ్యం వ్యజ్యతే- 116

శ్లో॥ తవాధరః పల్లవఏవ బాలే రసాలసాలస్య రసాలసాంగి
న చే త్కథం వా పరపుష్ట ఏష సదా తదాస్వాదన సాదర స్స్యాత్-

తవేతి॥ రసాలసాంగి రసేన శృంగారేణ అలసం వ్యాప్త మంగం శరీరం యస్యా స్తస్యా స్సంబుద్ధిః-శృంగారరసభరితాంగీత్యర్థః. నాయికాయాః శృంగారరసాలంబన విభావభూతత్వాదితి భావః. యద్యపి శృంగారరసో మనస్యేవ పరిపూర్తిం యాతి నతు శరీరే తస్య మానసికత్వా త్తథాపి శృంగారరసోత్పాదకసౌందర్యపరిపూర్ణత్వా దంగస్య తత్త్వేన వ్యపదేశ ఇతి జ్ఞేయం. అథవా రసశబ్దస్యైవాత్ర లక్షణయా సౌందర్య మిత్యర్థో వాచ్యః- హే బాలే సుందరి తవాధరః రసాలసాలస్య రసాలవృక్షస్య పల్లవః కిసలయ మేవ భవతీతి శేషః. ఏవకారేణ సత్యస్య పల్లవః నాప్యధర ఇతి వ్యజ్యతే. అత్రాధరే అధరత్వ మపహ్నుత్య రసాలపల్లవత్వారోపణా త్సాపహ్నవో రూపకాలంకారః. ఏవకారస్య ధ్రువాదిశబ్దవ దుత్ప్రేక్షావాచకత్వాంగీకారేతు ఉత్ప్రేక్షైవ. నచేత్ త్వదధరో రసాలపల్లవో నస్యాచ్చేత్ ఏష పరపుష్టః పరేణ నందేన పుష్టః

రక్షితః అహ మిత్యర్థః. పరభృతః కోకిల ఇతి చ-సదా సర్వదా తదాస్వాదనసాదరః తస్య అధరపల్లవస్య ఆస్వాదనే పానే భక్షణేచ సాదరః సతృష్ణః కథంవా స్యాత్ నకథమపీత్యర్థః. కోకిలానాం చూతపల్లవప్రియత్వా దిత్యేకో భావః-భగవతః కృష్ణస్య అతిసుందరవస్తుప్రియత్వా దిత్యన్యో భావః- 117

శ్లో॥ నితాంతశుద్ధద్విజవాస ఏష స్తవాధరోష్ఠ స్తదిహామృతం స్యాత్

కాంక్షత్యత స్తత్పురుషోత్తమోఽపి నిర్వాణహేతో స్సతతం కృతేష్టిః.

నితాంతేతి॥ ఏషః అయం తవాధరోష్ఠః నితాంతశుద్ధద్విజవాసః అతిశుభ్రద న్తవస్త్రం అతిపవిత్రబ్రాహ్మణనివాసశ్చ భవతి - అత్ర ఏష స్తవేతిపాఠో సాధుః. 'ఏతత్తదో స్సులోపో కో రనఞ్ సమాసే హలీ'తి సులోపాత్. తస్మాత్ ఏష తవేతి పాఠ్యం. న చ ఛందోభంగః పాదాంతే లఘోరపి గురుత్వాత్. తత్తస్మాత్ ఇహ అధరే అమృతం సుధా స్యాత్ పద్మినీజాతిస్త్రీత్వా ద్రాధాయా ఇతి భావః-అన్యత్ర అమృతం యజ్ఞశేషాన్నం 'అమృతం యజ్ఞశేషే స్యా'దితి విశ్వః. ఇహ బ్రాహ్మణగృహే స్యాత్ ఇతి- అతః యతోఽత్రామృతమ స్త్యతో హేతో రిత్యర్థః. నిర్వాణహేతో స్సుఖార్థం కృతేష్టిః కృతాభిలాషః పురుషోత్తమోఽపి కృష్ణశ్చ తత్ త్వదధరామృతం సతతం సర్వదా కాంక్షతి వాంఛతి. కాంక్షామాత్రమేవ నత్వేతావతా ప్యనుభవ ఇతి కార్పణ్యం వ్యజ్యతే. అన్యత్ర అతో హేతోః నిర్వాణహేతోః మోక్షార్థం సతతం కృతేష్టిః కృతయాగః ఫలానభిసంధిపూర్వకయాగానుష్ఠానస్య మోక్షహేతు త్వాదితి భావః. పురుషోత్తమః పురుషశ్రేష్ఠోఽపి అతివిరక్తోఽపీత్యర్థః తద్యజ్ఞ శేషాన్నం కాంక్షతి- జీవన్ముక్తోఽపి యేన కేనచిద్యోగేన శరీరం బిభృయాత్- తత్ర 'యాచయే చ్ఛ్రోత్రియస్యాన్నం తదభావే జలం పిబే'దితి శాస్త్రాత్. శ్రోత్రియాన్నే నైవ శరీరధారణం తస్యావశ్యకం పాపనిబర్హణసంభవాదితి భావః. అత్ర ప్రథమ పాదే రూపకం-ద్వితీయే త్వనుమానం-అధరోఽమృతవా న్భవితు మర్హతి నితాన్త శుద్ధద్విజవాసశ్రేష్ఠత్వాత్ యజ్ఞవాటవత్ ఇతి ప్రయోగః- ఉత్తరార్థేతు శ్లేషః త్రయాణామంగాంగిభావేన సంకరః- 118

శ్లో॥ స్వతోఽమృతం స్యంద్యపి యాచతే తే
ధరం విధుః కిన్ను తతోఽపి కాంక్ష్యమ్
తం సత్పతిం ప్రీణయ సౌమనస్య
ప్రదం యది స్యా త్సురతాదర స్తే.

స్వతఇతి॥ స్వతః స్వయం అమృతస్యందీ మోక్షదాతా 'మోక్షమిచ్ఛే జ్జనార్దనా'దితి స్మరణాదితి భావః- సుధాస్రావీతి చ-విధు ర్విష్ణురపి చన్ద్రోఽపీతి చ-తే తవ అధరం యాచతే ప్రార్థయతే అమృతార్థమితి భావః. తతోఽపి తస్మాదపి కాంక్ష్యం అభి లషణీయం వస్తు కిన్ను కింవా అస్తీతి శేషః-నకిమప్యస్తీత్యర్థః. సాక్షాద్భగవతో మమ త్వదధరామృతయాచనేతియత్ తదేవ తవ మహాన్లాభః- నత్వస్మాదధికం కిమపి

భాగ్య మాశాస్యం లోకత్రయేఽపి విద్యతే ఇత్యేకో భావః. అమృతమయ శ్చన్ద్రఏవ సాక్షా త్త్వదధరామృతం యాచతే ఇతి యత్తదేవ తవ మహత్సుకృతం సత్పాత్ర లాభాదిత్యన్యో భావః. అనేన చ చన్ద్రమణ్డలగతామృతాదపి త్వదధరామృత ముత్కృష్టమితి వ్యజ్యతే. తే తవ సురతాదరః సంగమేచ్ఛా స్యా ద్యది సౌమనస్యప్రదం చిత్తాహ్లాదకరం తం పూర్వోక్తం సత్పతిం ప్రశస్తం ప్రియం మామితి యావత్ - ప్రీణయ ప్రీతిం గమయ అధరదానేనేతి భావః. అన్యత్ర తే సురతాదరః సురాణాం భావ స్సురతా దేవత్వం తత్రాదరః ప్రీతి స్స్యా ద్యది సౌమనస్యప్రదం సుమనసాం దేవానాం భావ స్సౌమనస్యం దేవత్వం తత్ప్రదం తద్దాతారం తం సత్పతిం నక్షత్రేశం ప్రీణయ-అత్రాప్రస్తుతార్థప్రతీతి ర్వ్యంజనావ్యాపారేణైవేతి శబ్దశక్తిమూలధ్వనిః. శ్లేష ఇతి తు న-అధరశబ్దే అర్థద్వయప్రతీత్యభావాత్ - 119

శ్లో॥ స్నేహస్య పాత్రం హ్యధరో జడానాం
మాధుర్య మత్ర భ్రమమాత్రమూలమ్
ఇతి ద్వితీయాధరమాధురీణ
తత్త్వానభిజ్ఞాః ప్రలపంతి విజ్ఞే.

స్నేహస్యేతి॥ అధరః స్నేహస్య అనురాగస్య పాత్రం విషయో హి - హిః ప్రసిద్ధౌ- అత్రాధరే మాధుర్యం మధురత్వం జడానాం మాయామోహితానాం భ్రమమాత్ర మూలం భ్రమమాత్రం భ్రమఏవ మూలం హేతు ర్యస్య తత్ -మాయామోహితా జనాః అధరం మధురమితి భ్రాన్త్యా వదన్తీత్యర్థః. యద్వా అధరః జడానాం స్నేహస్య పాత్రం న తు జ్ఞానినా మిత్యర్థః. తత్ర హేతు మాహ-అత్రాధరే మాధుర్యం భ్రమ మాత్రమూలం భ్రాన్తిసిద్ధం-న తు స్వతస్సిద్ధమితి భావః. జడా అధరే మాధుర్య మస్తీతి భ్రమిత్వా స్నిహ్యన్తి-జ్ఞానినస్తు అధరే మాధుర్యజ్ఞానం భ్రమఏవ నతు ప్రమేతి న తత్ర స్నిహ్యన్తీతి నిర్గళితార్థః. హేవిజ్ఞే పండితే ఏతేన కేవలమూర్ఖత్వం తవ నయుక్తమితి వ్యజ్యతే. ఇత్యేవం పూర్వోక్తవిధయేత్యర్థః. ద్వితీయాధరమాధురీణ తత్త్వానభిజ్ఞాః స్వప్రేయస్యధరమాధుర్యయాథార్థ్యజ్ఞానరహితాః మూఢా ఇత్యర్థః. ప్రలపన్తి ఉన్మత్తవ ద్యత్కిమపి వదన్తీత్యర్థః. అత్ర ఆరోప్యాత్మానందం విషయే తదోభగలోలుపో బాలః హస్తస్థితం [illegible]రాగ్రే మాక్షిక మాక్షిప్య వేధు ముత్సహతే ఇతి అభియుక్తవచనాత్ -'ప్రస్తౌతి విద్వానపి ప్రత్యహం శుచిభస్త్రికాం స్త్రియ మహో మోహస్య దుశ్చేష్టిత' మితి భర్తృహరివచనాచ్చ. అధరే మాధుర్యం భ్రాన్తిసిద్ధ మిత్యర్థస్య సిద్ధాన్తత్వేఽపి జ్ఞానిష్వ వాజ్ఞత్వారోపణపూర్వకం తత్సిద్ధాన్తస్య పునః ప్రతిక్షేపాత్ - సారాలంకారః. అధరం మధురమితి సాధారణజనప్రవాదః ఆత్మానన్ద ఏవాధరే ఆరోప్య తేన తు పున రన్యోఽస్త్యత్ర రస ఇతి తత ఉత్కృష్టాః జ్ఞానినః యద్యేవ మధరే ఆత్మానన్ద మారోప్యేత తథా కరే ప్యారోప్యేతైవేతి కుత స్తత్ర కరే తాదృసరసానుపలంభః. అతః అధరే కోఽప్యత్యద్భుతో రసోఽస్తీతి తతోఽ

ప్యుత్కృష్టా రసికా ఇతి ఉత్తరోత్తర ముత్కర్ష ప్రతీతేః- యద్వా అధర మ్మధుమితి యే వద న్తి న తే జడాః-కిన్తు ఏతాన్ జడా న్మన్య న్తే త ఏవ జడాః- అధరతత్త్వానభి జ్ఞత్వాదితి ఏకత్ర జడత్వం నిషిధ్య అన్యత్ర తద్వచనా త్పరిసంఖ్యాలంకారః. 'పరి సంఖ్యా నిషిధ్యైక మేకస్మిన్ వస్తు యన్త్రణ' మితి లక్షణాత్. 120

శ్లో॥ ధయాని మోహి న్యధరం సుధాంధుం హితం తవైవేవ ముదారశీలే
గృహీత ఏవానుదినం సతృష్ణైః రసో హి మాధుర్య ముపైతి నాన్యః.

ధయానీతి॥ హే మోహిని మోహశాలిని అజ్ఞే ఇత్యర్థః. సుధాంధుం అమృత కూపం అధరం ధయాని పిబాని ఇతి ప్రార్థనాయాం లోట్- 'పుంస్యేవాంధుః ప్రహిః కూప' ఇత్యమరః- అత్ర హేమోహిని మోహిన్యాఖ్యే దేవి శ్రీవిష్ణో రమృతవిభాగే మోహినీరూపధారణాదితి భావః. అధర మధోగతం కరతలలంబమాన మిత్యర్థః. సుధాంధుం అమృతఘటం- అంధుశబ్దోఽత్ర లక్షణయాఽమృతవత్త్వగుణసంబంధేన అక్షయపాత్రం బోధయతి- ధయాని ఇతి వజ్యతే- హే ఉదారశీలే ఉదారం మహత్ శీలం స్వభావో యస్యా స్తస్యా స్సంబుద్ధిః- మహాకులీనత్వా దుత్కృష్టస్వభావ శాలినీత్యర్థః- ఉదారం దాతృశీలం యస్యా ఇతి వ్యుత్పత్త్యా దానశీలే ఇతి చ వ్యజ్యతే- అనేన ఉదారాయా స్తవ సకృ న్మమాధరదానః నఖేదావహం కిన్తు మోదావహమేవేతి వ్యజ్యతే- ఇద మధరపానం తవైవ హితం ప్రియం-ఏవకారేణ నతు మమేత్యర్థః- కూపోదకస్య ప్రత్యహ ముద్ధరణేన నవనవస్య మాధుర్యాతిశయో పలంభాదితి భావః- అముమేవ భావం కవి స్స్వయమేవ ప్రకటయతి గృహీత ఇతి- హి యతః అనుదినం ప్రత్యహం సతృష్ణైః సస్పృహైః సతృడ్భి రితిచ గృహీతః పీత ఏవ ఉద్ధృత ఏవేతి చ రసః స్వాదః జలం చ మాధుర్యం మధురత్వ ముపైతి ప్రాప్నోతి- అన్యః అనైవంవిధో రసః న మాధుర్యం నోపైతీత్యర్థః- అత్ర ప్రథమ పాదే అధరే సుధాంధుత్వరూపణా ద్రూపకాలంకారః- స్వహితే అధరపానే ఏవకా రేణ స్వహితత్వ మపహ్నుత్య సఖిహితత్వవచనా ద్ద్వితీయపాదే అపహ్నవః- ఇదం పానం తవైవ హితమితి వాక్యార్థస్య ఉత్తరవాక్యార్థేన సామాన్యేన సమర్థనా దర్థాన్తరన్యాసాలంకారః- 'ఉక్తి రర్థాన్తరన్యాస స్స్యా త్సామాన్యవిశేషయో' రితి లక్షణాత్. 121

శ్లో॥ య ద్దంతవాసోదర ఏష తేన రదః పదం తత్ర విధిత్సతే మే
కోవాపరాధోఽస్య నఖస్తు వార్యః పదం కుచేఽప్యస్వపదే విధిత్సుః.

యదితి॥ యద్యస్మాత్ ఏషః అధరః దన్తవాసః రదనవస్త్రం దన్తస్థానం చ భవతీతి శేషః. తేన హేతునా తత్ర అధరే మే మమ రదః దన్తః జాత్యేకవచనం- దన్తా ఇత్యర్థః. పదం స్థానం క్షతమితి చ- విధిత్సతే విధాతు మిచ్ఛతి స్థాతు మిచ్ఛతీత్యే కోఽర్థః- క్షతం చికీర్షతీత్యన్యోఽర్థః. అస్య రదస్య అపరాధః అపచారః కోవా న

కోఽపీత్యర్థః- యద్వా అస్య కో వా అపరాధోఽస్తీతి శేషః స్వగృహాస్థానం నాప రాధాయేతి భావః. అస్వపదే అస్వస్థానేఽపి స్వస్య పదం స్వపదం తన్నభవతీత్యస్వపదం తస్మిన్నితి విగ్రహః. కుచే- స్తనాదీనాం ద్విత్వవిశిష్టా జాతిః ప్రాయేణేతి వామనవృత్త్యా జాత్యేకత్వం- స్తనయో రిత్యర్థః. పదం స్థానం క్షతం చ విధిత్సుః చికీర్షుః నఖస్తు మామకకరరుహా స్తు వార్యః నివార్యః-అధరో దన్తవాస ఇతివత్కుచో నఖవాస ఇతి ప్రసిద్ధ్యభావాత్- కుచో న నఖపద ఇతి తత్ర పదవిధిత్సా తు నఖస్య అపరాధ ఏవ- దన్తస్య తు నైవ మపరాధ ఇతి భావః. అనేన యది త్వ మధరం యది న దద్యాః స్తర్హి త్వత్కుచౌ గృహ్ణీయామితి బభీషికా వ్యజ్యతే-అత్ర దన్తవాస ఇత్యర్థాన్తరార్థకల్పనాత్ నిరుక్తిరలంకారః. అధరే పదవిధిత్సోరపి నఖస్య నిరపరాధత్వప్రాప్తౌ అధరో దన్తవాసో భవతీతి పూర్వవాక్యార్థస్య హేతుత్వాత్ కావ్యలింగం- అవ. అధరవర్ణన ముపసంహరతి ఇతీతి-

శ్లో॥ ఇతి ముహు స్తువతా తవ తావతా న ఖలు హాని రితి బ్రువతాఽమునా
సకృ దచుంబి కథంచన వంచనావచనసంచయమోచనచుంచునా

ఇతీతి॥ ఇత్యేవం ముహు రతిశయేన స్తువతా తావతా అధరగ్రహణమాత్రేణ తవ హానిః క్షతిః నఖలు నాస్త్యేవ- ఇత్యేవం బ్రువతా వదతా వంచనావచనసంచయమోచనచుంచునా వంచనావచనానాం ప్రతారణవాక్యానాం సంచయ స్సంఘః తస్య మోచనేన విసర్జనేన రచనేనేత్యర్థః. విత్తః తథోక్తః తేన 'తేన విత్త శ్చుంచుప్చణపా'వితి చుచుప్ప్రత్యయః-వంచనచతురేణేతి నిష్కృష్టార్థః. అమునా కృష్ణేన కథంచన కృచ్ఛ్రేణ నతు సులభేనేతి భావః- సకృ దేకవారం నతు బహువారమితి భావః- అచుంబి చుంబితం-భావే లుజ్-తదధరం పపావిత్యర్థః. 123

శ్లో॥ ప్రియతమాకుచకోకసభాజనే కృతరుచిః కమలాప్తతమ స్తతః
కర మచాలయ దంబుజబాంధవం సపది తావపి కించి దుదంచితౌ.

ప్రియతమేతి॥ తతః అధరచుంబనానన్తరం ప్రియతమాకుచకోకసభాజనే ప్రియతమాయాః ప్రేయస్యాః కుచౌ కోకావివ కుచకోకౌ చక్రవాకతుల్యస్తనావిత్యర్థః. తయో స్సభాజనే ఆనన్దనే కృతరుచిః సాభిలాషః తత్కుచౌ జిఘృ[illegible] రిత్యర్థః. కమలాప్తతమః లక్ష్మీపతిః అంబుజబాంధవం కమలసదృశం కరం హస్త మచాలయత్ చాలయామాస-సపది తదైవ తౌ కుచావపి కించి దీషత్ ఉదంచితౌ ఉచ్ఛ్వానాహర్షాతిరేకాదితి భావః- వ్యంగ్యార్థస్తు- తతః ఉదయగిరిశిఖరారోహణానన్తరం ప్రియతమాయాః ప్రేయస్యాః పద్మిన్యాః కుచభూతయోః కోకయో స్సభాజనే పరస్పర సంయోజనేనానందనే కృతరుచిః కమలానా మాప్తతమః రవిః అంబుజబాంధవం కమలహితం కరం కిరణ మచాలయత్-సపది తదైవ తావపి చక్రవాకౌ కించి దుదంచితౌ ఉద్గతౌ- యద్వా - కుచకోకావితి విషయనిగరణం. కుచకోకతుల్యౌ కోశావిత్యర్థః. కోశావేవ పద్మిన్యాః కుచకోకత్వేన భాసత ఇతి భావః- తావపి కోశావపి

కించి దుదంచితౌ వికసితౌ ఇతి-అథవా కృతరుచిః కృతకాన్తిః కమలాస్తతమః ప్రియ తమాయాః స్వప్రేయస్యాః కుచౌ ప్రియతమాకుచౌ తావివ కోకౌ తయో స్సంభా జనే విషయే స్వప్రేయసీకుచతుల్యత్వేనప్రీత్యా కోకా వానన్దయితు మిత్యర్థః. అంబుజ బాంధవం కర మచాలయ దిత్యన్వయః. 124

శ్లో॥ బాలే న వేత్సి పదయో ర్గతిసౌకుమార్య
మూర్వోః కరం హృది చ కుంభయుగం క్రమేణ
క్షిప్త్వా గజ స్సకల మాక్రమితుం తవాంగ
మత్యర్ఘ మిచ్ఛతి హరిం శరణం భజే ర్మామ్.

బాలే ఇతి॥ హేబాలే ముగ్ధే నవేత్సి నజానాసి గజకృత మనర్థమితిభావః- అనర్థమేవ దర్శయతి-పదయోఃత్వచ్చరణయోఃగతిసౌకుమార్యం గమనసుకుమారత్వం స్త్రీణాం మన్దగజగమనత్వాదితి భావః-ఊర్వోః త్వత్సక్థినోః కరం శుండాం ఊర్వో శ్శుండోపమత్వా దితిభావః- హృది వక్షసి కుంభయుగం కుంభద్వన్ద్వం చ స్తనద్వయవ్యాజేనేతి భావః- క్రమేణ క్రమాత్ క్షిప్త్వా అధో మధ్యోపరిభాగేషు క్రమేణ నిక్షిప్యేత్యర్థః. వామన భిక్షుపాదప్రసారణన్యాయాదితి భావః- గజః ద్విపః అత్యున్నతజన్తు ర్నతు మక్షికా దివ దల్పపరిమాణ ఇతి భావః- అత్యర్ఘః బహుమూల్యః అనన్తజన్మసంచితసుకృతపరి పాకభూత మిత్యర్థః. అతిసుందరమితి యావత్- నతు దుష్టమ్- యేన శరీరధారణే ఉద్వేగో జాయేతేతి భావః-తవ సకల మంగం శరీరమాక్రమితుం స్వాయత్తీకర్తుం ఇచ్ఛతి వాంఛతి-అథ కా గతి ర్మమే త్యత ఆహ-హరిం కృష్ణం సింహంచ-మాం శరణం భజేః గచ్ఛ- గజా ద్భీతాయా స్తవ హరి రేవ శరణ మిత్యర్థః. అత్ర గజస్యైవంవిధాం గాక్రమణేచ్ఛాసంబంధేఽపి తత్సంబంధో క్తే రతిశయోక్తిః-కుంభయుగ మిత్యత్ర తు నిగీర్ణాధ్యవసానలక్షణాతిశయోక్తిః- 125

శ్లో॥ తేనైవ తే సంప్రతి పారవశ్యం విదారయ త్యేష హరి స్తదేతౌ
నఖేన కుంభౌ యది తే సుఖం స్యా త్తదా హితం జ్ఞాస్యసి భాషితం మే.

తేనేతి॥ తేనైవ గజానుప్రవేశేనైవ సంప్రతి అధునా తే తవ పారవశ్యం పరవశత్వం భవతీతి శేషః. ఏకస్మిన్ ప్రాణిని ప్రాణ్యన్తరసమావేశా త్పారవశ్యం భవతి- యథా పిశాచదేవతాద్యావిష్టే ఇతి భావః. త త్తస్మాత్ ఏష హరిః కృష్ణః సింహశ్చ ఏతౌ కుంభౌ అతిశయోక్త్యా కుచౌ కుంభస్థలే ఇతి చ-నఖేన కరరుహేణ విదారయతి భిన త్తి యది సింహో నఖైః కుంభస్థలం విదార్య గజం మారయతీతి ప్రసిద్ధం. తే సుఖ మానన్దః స్యాత్-గజరూపపిశాచాపగమాదితి భావః. కుచయో ర్నఖక్షతేషు సత్సు సుఖలాభాదితి చ-తదా సుఖానుభవసమయే మే భాషితం వచనం హితం ప్రియం జ్ఞాస్యసి వేత్స్యసి- వచనస్య హితాహితత్వే ఫలత ఏవ జ్ఞేయే ఇతి భావః. యద్వా ఏష హరి రేతౌ కుంభౌ నఖేన విదారయతీత్యేవాన్వయః. తే సుఖం స్యా ద్యది కుచ కుంభక్షతినా తవ సుఖం భవేచ్చేత్ తదా మే భాషితం హితం జ్ఞాస్యసీత్యన్వయః.

అత్ర గజపిశాచమారణరూపహితోపదేశవ్యాజేన కుచగ్రహణరూపస్వేష్టసాధనో
ద్యుక్తత్వాత్పర్యాయోక్త మలంకారః. 'పర్యాయోక్తం తదప్యాహు ర్యద్వ్యా
జేనేష్టసాధన'మితి లక్షణాత్– 126

అవ॥ అథ ఏకాదశభిః కుచౌ వర్ణయతి–

శ్లో॥ త్వత్కంచుకాగ్రయుగయోగమిషైకకాండ
బద్ధం కుచద్వయ మిదం స్మరధీవరస్య
పేటీయుగం యదిహ మీనతనుం కదాచి
త్ప్రాప్తః పురాప్యహహ లౌల్య ముపైమి బద్ధః.

త్వదితి॥ ఇదం కుచద్వయం త్వత్కంచుకాగ్రయుగయోగమిషైకకాండబద్ధం తవ
కంచుకాగ్రయోః కూర్పాసాగ్రయోః యుగం యుగళం తస్య యోగః సంబంధః
గ్రంధి రిత్యర్థః– తన్మిషం తద్వ్యాజం యదేకకాండం ఏకో దండః వివిధ ఇత్యర్థః.
తత్ర బద్ధం స్మరధీవరస్య మన్మథరూపకైవర్తస్య పేటీయుగం పేటికాయుగళం
భవతీతి శేషః– కైతవాపహ్నుతిసంకీర్ణరూపకాలంకారః– య ద్యస్మాత్ పురా
పూర్వం న త్వధునేత్యర్థః– కదాచి త్కస్మింశ్చి త్సమయే నతు సర్వదేత్యర్థః– మీన
తనుం మత్స్యశరీరం ప్రాప్తోఽపి వేదోద్ధరణార్థం మత్స్యరూపేణావతీర్ణోఽపీత్యర్థః–
అహం ఇహ త్వత్కుచపేటీయుగే బద్ధస్సన్ సంధానితః సక్తశ్చ– ధీవరా హి
జాలతో మీన మాచ్ఛిద్య పేటికాయాం క్షిపన్తీతి ప్రసిద్ధం. లౌల్యం జలవియోగ
జన్యతాపకృతం చాంచల్యం ఆసక్తిం చ ఉపైమి ప్రాప్నోమి. యదీదం ధీవరపేటీ
యుగం న స్యాత్తర్హి మత్స్యస్య మమాత్ర బంధో నస్యాదితి భావః. 'అహహే' త్యా
శ్చర్యే–ధీవరా హి తదానీం మీనతనుధారిణమేవ జీవం బధ్నన్తి– అయం కామ
ధీవరస్తు పూర్వం యదాకదాపి మీనతనుధారిణం పరమేశ్వరమేవ బధ్నాతీతి చిత్ర
మిద మిత్యర్థః. ఏతేన ధీవరా త్స్మరస్య వ్యతిరేకః ఫలితః – పేటీయుగే మీనానాం
సాక్షాదేవ బంధః– కుచయుగేతు భగవన్మనస ఏవ బంధః– నతు భగవత ఇతి స్థితే
భగవానేవ బద్ధ ఇతి వర్ణనా దతిశయోక్తిః. 127

శ్లో॥ నిర్వాణహేతో ర్భవదంగసీమ్ని విధిః ప్రతిష్ఠాప్య రతీశదేవమ్
కుంభౌ నిచిక్షేప సువర్ణపూర్ణౌ కుచచ్ఛలేనాగమపారగామీ.

నిర్వాణేతి॥ ఆగమపారగామీ వేదపారదర్శీ నిఖిలవేదజ్ఞ ఇత్యర్థః. పాంచరాత్రా
గమపారదర్శీతి చ–విధిః బ్రహ్మా తస్యైవ స్రష్టృత్వాదితి భావః. నిర్వాణహేతోః
మోక్షార్థం అస్మత్సుఖార్థంచ– దేవతా ప్రతిష్ఠాపనే మోక్షస్మరణాదితి భావః. భవ
దంగసీమ్ని త్వచ్ఛరీరభూమౌ రతీశదేవం మన్మథరూపదేవతాం ప్రతిష్ఠాప్య స్థాప
యిత్వా కుచచ్ఛలేన స్తనవ్యాజేన సువర్ణపూర్ణౌ స్వర్ణేన పరిపూర్ణౌ కుంభౌ కలశౌ
నిచిక్షేప క్షిప్తవాన్–దేవతాయతనే స్వర్ణపూర్ణకుంభనిక్షేపః పాంచరాత్రాగమ

సిద్ధః. కుచచ్ఛలేనేత్యత్ర కైతవాపహ్నుతిః– 'కైతవాపహ్నుతి ర్వ్యక్తేః వ్యాజాద్యై ర్నిహ్నుతిః పదై'రితి లక్షణాత్–తత్సంకీర్ణో రూపకాలంకారః. తన్వీ దేహస్య సువర్ణ వర్ణత్వా త్తు–చకుంభయో స్సువర్ణపూర్ణత్వం ప్రతిపాదిత మితి వేద్యమ్. అత్ర కుంభప్రతిష్ఠాపనార్థం విధే రాగమపారగామిత్వస్యాకాంక్షితత్వేన న సమాప్తపునరాఖ్యాతదోషాపత్తిః. అత ఏవ సాభిప్రాయవిశేషణవిన్యాసా త్పరికరాలంకారః. త్వదంగే రతీశదేవసన్నిధానాదేవ తవ శృంగారరసశేవధిత్వం త్వాం దృష్టవతో మమ మన్మథవ్యథా చేతి గూఢాశయః– 128

శ్లో॥ అంతఃపురం రతి మిమా హృదయేశయస్య
కామస్య గోప్తు మయి కంచుకినా స్తనౌ తే
దండౌ తయో ర్హితకరౌ భవతాంబుజౌ మే
న క్వాపి దండరహితః కిల కంచుకీ స్యాత్–

అంతఃపురమితి॥ అయి ప్రేయసి తే తవ ఇమౌ స్తనౌ హృదయేశయస్య హృదయే మనసి శేతే ఇతి హృదయేశయః–మనసి భవ ఇత్యర్థః. తస్య కామస్య మన్మథస్య అంతఃపురం అవరోధనం రతిం తత్రస్థాం కామపత్నీం చ గోప్తుం రక్షితుం–యద్వా అన్తఃపురశబ్దోఽత్ర లక్షణయా తత్రస్థాం స్త్రియం బోధయతి– అన్తఃపురస్త్రియమిత్యర్థః. మహిషీమితియావత్ – కామస్య అన్తఃపురం మహిషీం రతిం గోప్తు మిత్యన్వయః– కంచుకినౌ సకూర్పాసౌ సౌవిదల్లౌచ భవత ఇతి శేషః. మన్మథో హి హృదయే వర్తతే తత్సమీపే రతే రప్యవస్థాన మావశ్యకం. అంతఃపురరక్షణార్థం చ కంచుకిభి ర్భవితవ్య మితి కామమహిష్యా రతే రంతఃపురభూతం త్వద్ధృదయం రక్షయన్తౌ కంచుకినౌ నామ సకంచుకౌ త్వద్వక్షోజావేవేత్యర్థః. అన్యథా అనయోః కుచయోః కంచుకిత్వ ముపలభ్యమానం నైవ ఘటేతేతి భావః. అత్ర కుచయోః సౌవిదల్లత్వరూపణా ద్రూపకాలంకారః. రతే రంతఃపురత్వరూపణన్తు తదంగం. కామస్య మహారాజత్వం హృదయస్యాన్తఃపురత్వం చేత్యేతద్ద్వయం తు వ్యంగ్యం. తయోః కంచుకినోః కుచయోః హితకరౌ హితసంపాదకౌ దండహీనాత్కశ్చిదపి నబిభేతీతి భావః. అన్యత్ర హితకరౌ ధృతకరౌ హస్తవన్తావిత్యర్థః. హస్తాభ్యామేవ కుచగ్రహణసంభవాదితిభావః. మేభుజౌ బాహూదండౌభవతాం స్తామ్–ప్రార్థనాయాం విధౌ చ లోట్ – త్వత్కుచకంచుకినో ర్దండత్వేన మద్భుజౌ త్వయా స్వీక్రియతా మితి ప్రార్థనా – విధిమేవ వ్యతిరేకముఖే నాహ– క్వాపి కుత్రాపి జగతి దండరహితః దండహీనః పుమాన్ కంచుకీ సౌవిదల్లః నస్యాత్ కిల నభవేదేవ – కంచుకినో దండవత్త్వం విహితమేవేత్యర్థః– అత్ర తృతీయపాదోక్తస్యార్థస్య చతుర్థపాదోక్తేన సామాన్యేన సమర్థనా దర్థాన్తరన్యాసో వ్యతిరేకముఖః– తృతీయే తు పాదే రూపకమేవ– భుజయోర్దండత్వరూపణాత్. అత్ర పూర్వార్ధేన హృదయేశయకామాన్తఃపురరతి గోపనార్థం త్వత్ స్తనౌ కంచుకినౌ సకూర్పాసౌ సకవచౌ చ భవత ఇతి వ్యజ్యతే.

యథా రాజానం గోప్తుం భటాః కంచుకధారిణస్సన్త స్సావధానం వర్తన్తే తద్వదితి భావః. 129

శ్లో॥ కథన్ను మూఢాః కథయంతి సామ్యం శైలేన బాలే కుచకుంభయో స్తే
క్షిప్తో భవద్భూషణ మేవ యత్ర వజ్రీ ప్రతీపాచరణే క్వ శంకా.

కథన్న్వితి॥ హే బాలే సుందరి మూఢాః అల్పజ్ఞాః క్షుద్రకవయ ఇత్యర్థః. నపునః కేవలం మూఢాః తేషాం కుచశైలయో రౌపమ్యజ్ఞానస్యైవాఽభావాదతి జ్ఞేయం. తే కుచకుంభయోః కుంభౌ ఘటౌ తావివ కుచౌ స్తనౌ తయోః - శైలేన గిరిణా సామ్యం ఔపమ్యం కథంను కథంవా కథయన్తి వదన్తి - త్వత్కుచయో శ్శైలసామ్యం బ్రువన్తః కవయో మూఢా ఏవ నతు ప్రాజ్ఞా ఇత్యర్థః. తత్ర హేతు మాహ-యత్ర త్వత్కుచే క్షిప్తః స్థాపితః వజ్రః హీరః కులిశం చ-భూషణమేవ భూషైవ భవతీతి శేషః-వజ్రః కుచయోఽలంకారాయతే ఇత్యర్థః. అభూషణత్వేతు కిమర్థ మత్ర తిష్ఠసీతి వజ్రీ కుచేనాధిక్షిప్యతేతి భావః-ప్రతీపాచరణే ప్రతికూలకరణే శంకా తద్విషయశంకేత్యర్థః. క్వ తచ్ఛంకాయాః న క్వాప్యవకాశ ఇత్యర్థః. పర్వతే తు వజ్రీః క్షిప్తస్సన్ తత్పక్షచ్ఛేదనరూపం ప్రతీపమే వాచచార- క్వ పున స్తత్ర భూషణత్వశంకేతి భావః- అత్ర శైలకుచయోః కవిసమయసిద్ధం సామ్యం సహేతుకం ప్రతిషిధ్య శైలసామ్యం కుచే మాస్తు నామ- ప్రత్యుత కుచసామ్యమపి శైలే నాస్తి- కుచయో ర్వజ్ర భూషణత్వా చ్ఛైలస్య వజ్రిభిన్నత్వాచ్చేతి వర్ణనా త్ప్రతీపాలంకారభేదః- 'వర్ణ్యేనాన్యస్యోపమాయా అనిష్పత్తివచశ్చ త'దతి లక్షణాత్. యత్ర శైలే కుచసామ్యమేవ దుర్లభం తచ్ఛైలసామ్యం కుచయో స్సంపాదయిత్వా వర్ణయన్తః కవయో మూఢా ఏవేతి నిష్కృష్టార్థః. 130

శ్లో॥ న్యధత్త వేధా హృది భూషణాయ కుచచ్ఛలం కోకయుగం తవేదమ్
యద్యత్ర పద్మాప్తకరాభిమర్శ శ్శ్లిష్టం తదేదం సుఖితాం ప్రయాతాత్.

న్యధత్తేతి॥ వేధాః విధాతా తవ హృది వక్షసి భూషణాయ అలంకారార్థం వక్షోజయో ర్వక్షోభూషణత్వాదితి భావః. కుచచ్ఛలం స్తనదంభ మిదం కోకయుగం చక్రవాకద్వయం న్యధత్త నిహితవాన్- నేదం స్తనయుగళం కిన్తు కోకయుగమేవేత్యపహ్నవాలంకారః- అత్ర కుచకోకయో ర్వక్షోభూషణత్వవర్ణనేన వక్షసః కాసారత్వం తల్లావణ్యస్య జలత్వం చ వ్యజ్యతే- సరోభూషణం హి చక్రవాకయుగమితి భావః. అత్ర కుచచ్ఛలకోకయుగే పద్మాప్తకరాభిమర్శః పద్మాయా ఆప్తః ప్రియః పద్మాప్తః కృష్ణః 'లక్ష్మీః పద్మాలయా పద్మే'తి కోశాత్- పద్మానా మాప్తో రవిశ్చ తస్య కరో హస్తః కిరణంచ పద్మాప్తకరఏవ పద్మాప్తకర స్సూర్యకిరణమితి శ్లిష్టరూపకం- తస్య అభిమర్శః సంబంధః స్యాద్యద స్యాచ్చేత్ తదా ఇదం కుచచక్రవాకయుగం శ్లిష్టం అన్యోన్యసంబద్ధం పరస్పరాలింగితం చ సత్ సుఖితాం సౌఖ్యం ప్రయాయాత్ భజేత్. చక్రవాకయో ర్నిశాయాం వియోగా దహ్ని

సంయోగాచ్చేతి భావః. అహం యది కరాభ్యాం తవ స్తనద్వయ మాపీడ్య అన్యోన్యసంసక్తం కుర్యాం తదా తవ మహత్సౌఖ్యం స్యాదితి ప్రాకరణికో భావః- శ్లిష్టమిత్యనేన కుచయో రుచ్చోన్నతత్వేన మధ్యే నాతీవ విశ్లేషః- కిన్తు రోమావళీ దర్శనమాత్రమేవ విశ్లేష ఇతి వ్యజ్యతే- అన్యథా పీడనేనాపి తయో స్సంశ్లేషాసంభవాత్- అత్ర సాపహ్నవో రూపకాలంకార స్స్ఫుటఏవ. 131

శ్లో॥ త్వదంగలావణ్యఝురీజిహీర్షయా కరద్వయేనాపి విధిః కుచచ్ఛలాత్
న్యమజ్జయ త్కుంభయుగం కరేణ మే న వార్యతే చే దబలేతి వంచసే

త్వదంగేతి॥ విధి ర్వేధాః త్వదంగలావణ్యఝురీజిహీర్షయా తవాంగే శరీరే యా లావణ్యఝురీ భూయిష్ఠం తేజఏవాద్భి ర్బహులాభి రత్ర ప్రమాకృతం-'చక్షురానన్దజనకం లావణ్యమితి కథ్యతే' ఇత్యుక్తలక్షణః ఛాయావిశేషః లావణ్యపదార్థః తస్య ఝరీ ప్రవాహః తస్యా జిహీర్షయా హర్తు మిచ్ఛయా త్వత్తుల్యాన్యవధూసృష్ట్యర్థమితి భావః-కరద్వయేనాపి ద్వాభ్యామపి హస్తాభ్యాం ఏకేన హస్తేన కుంభద్వయనిమజ్జనాసంభవాదితి భావః. కుచచ్ఛలాత్ స్తనవ్యాజాత్ కుంభయుగం ఘటద్వయం న్యమజ్జయత్ నిమజ్జయామాస-యథా జలాహర్తా కశ్చిత్ ప్రవాహే ప్రవిశ్య హస్తద్వయేన ఘటద్వయం ప్రవాహే మజ్జయతి ఘటయో రుదకపూరణార్థం తద్వద్వేధా అపి తావకతనుప్రసృతలావణ్యప్రవాహే ప్రవిశ్య దేవత్వాత్ స్వయ మదృశ్యస్సన్ లావణ్య మపహర్తుం కుచచ్ఛలం కుంభద్వయం లావణ్యఝుర్యాం మజ్జయతి కుచయో ర్లావణ్యపూరణార్థ మితిభావః. అనేన రాధాతను స్సర్వాపి లావణ్యప్రవాహమయీతి వ్యజ్యతే-రాధాకుచకుంభౌలావణ్యోదక పరిపూర్ణావితికవివక్షా-అపహ్నవాలంకారః- మే మమ కరేణ హస్తేన నవార్యతేననివార్యతే చేద్విధి రితి పదస్యాత్రాప్యన్వయః- తయోః కుచకుంభయో రుపరి కరౌ ప్రసార్య మయా పురుషేణ స చోరో విధి ర్నని వార్యతే యదీత్యర్థః-త్వం అబలా స్త్రీ ఇతి హేతో ర్వంచసే ప్రతార్యసే విధినేతి శేషః- స్త్రియం త్వాం వంచయిత్వా విధి రవశ్యం త్వల్లావణ్యం హరిష్యత్యేవేత్యర్థః- చంద్రం ప్రతారయిత్వా తద్గతలావణ్యఝుర్యా త్వదంగస్య విధినా నిర్మితత్వా ద్యథా చంద్రః కళంకీ భవ్యతి తద్వత్ త్వద్గతలావణ్యాపహారేణ తవాపి కళంక స్స్యాత్- స తు మహానవర్థఇతి గూఢాశయః. 1:2

శ్లో॥ యత్కంచుకం ప్రాంచ మపాస్య గౌరవం
ద్రాగస్యమస్యం నవ మాదధాతే
తద్భోగినో స్త్వత్కుచయో ర్నితాంత కా
నిర్వృతి స్సపర్శనమంతరేణ.

యదితి॥ యద్యస్మాద్ధేతోః ఇమావితి శేషః- ఇమౌ త్వత్కుచౌ గౌరం పీతం హారిద్ర చూర్ణాదిసంపర్కా-దితి భావః- అన్యత్ర శుభ్రం 'అవదాత స్సితో గౌర' ఇతి- 'పీతో

గారో హరిద్రాభ' ఇతిచోభయత్రాప్యమరః. ప్రాంచం ప్రాచీనం కంచుకం కూర్పాసం సర్పనిర్మోకం చ అపాస్య త్యక్త్వా ద్రాక్ శీఘ్రమేవ లజ్జయేతి భావః- అన్యత్ర సహజత్వాదితి భావః- నవం నూతనం అన్య మన్యం ఇతర మితరం కంచుకం- వీప్సాయాం ద్విర్భావః- ఆదధాతే ధారయతః త త్తస్మాత్ భోగినో స్సుఖినోః సర్పయోశ్చ పునఃపున ర్నవకంచుకధారణం భోగిత్వసూచక మిత్యర్థః- త్వత్కుచయోః స్పర్శనం ఆలింగనం వాయుంచ అన్తరేణవినా నితాంత మత్యన్తం నిర్వృతిః సుఖం సుఖహేతు రిత్యర్థః- అతఏవ హేత్వలంకారః. కా నకాపీత్యర్థః- కుచయో రాలింగనస్యైవ సుఖావహత్వా దిత్యేకోభావః- సర్పాణాం వాతాహారత్వా దిత్యన్యోభావః- అత్ర పూర్వపూర్వకంచుకత్యాగపూర్వక ముత్తరోత్తరకంచుకధారణం కుచయో స్సర్పత్వారోపణే నిమిత్తమితి శ్లేషోత్థాపితరూపకాలంకారః. స చ వాచ్యార్థా త్పృథగేవ ప్రతిభాతీతి వ్యంగ్యః- వాచ్యార్థే కుచయోః పూర్వపూర్వకార్పాసత్యాగపూర్వకోత్తరోత్తరనూతనకార్పాసధారణహేతునా సుఖత్వ సమర్థనా త్కావ్యలింగం. 133

శ్లో॥ లావణ్యసాగరతయా త్వయి మగ్నమూర్తేః
ప్రాఙ్మేనకాత్మజగిరే శ్శిఖరా స్తనా తే
అద్యాభయాయ త దముష్య కరం దదామి
సోఽహం హరి శ్శిరసి ఖేదవినోదనం మే

లావణ్యేతి॥ తే తవ స్తనా కుచౌ ప్రాక్పూర్వం లావణ్యసాగరతయా సౌందర్యాశ్రయత్వేన లవణస్యభావో లావణ్యం తదాశ్రయ స్సాగరః లావణ్యసాగరః మధ్యమపదలోపీసమాసః- యద్వా లావణ్యస్య సాగర ఇతి షష్ఠీసమాసోవా- లవణాబ్ధి రిత్యర్థః- తత్త్వేనేతి చ హేతునా త్వయి మగ్నమూర్తేః నిర్మగ్నశరీరస్య ఇంద్రాద్భీత్యేతి భావః- మేనకాత్మజ శ్చాసౌ గిరిశ్చ మేనకాత్మజగిరిః తస్య మైనాకస్యేత్యర్థః- శిఖరా శృంగా భవత ఇతి శేషః- త త్తస్మాత్ అద్యాధునా అభయాయ అభయార్థం అముష్య అస్య మైనాకస్య శిరసి శిఖరే కుచాగ్రే ఇతి చ సః ప్రసిద్ధః హరిః కృష్ణః అహం-సః ప్రసిద్ధః హరిః ఇంద్రః అహమితి చ ఖేదవినోదనం మైనాకఖేదాపహం ·కుచతాపాపహం చ మే కరం హస్తం దదామి క్షిపామి. పురా కిల పక్షచ్ఛేదకా దింద్రాద్భీతస్సన్మైనాకః లవణసాగరం శరణం జగామ- సోఽపి తం గర్భీకృత్య రక్షయామాస- సీతాన్వేషణార్థం గచ్ఛన్ హనూమాంశ్చ సముద్రమధ్యోద్గతమైనాకశిరసి కించిద్విశ్రమ్య మనో వినోదయామాస- ఏవం హనూమద్విశ్రాన్త్యా స్వశత్రుభూతరావణవిధ్వంసకరామభృత్యాయ కృతోపకారం మైనాకం మత్వా న తవ భీతి రితి ఇంద్రోఽభయం దత్వా రక్షయామాసేతి రామాయణకథాఽనుసంధేయా - అత్ర రాధాయాం లావణ్యసాగరత్వేన హేతునా మైనాకమజ్జనస్య అనుమితత్వా దనుమానాలంకారః. సచ శ్లేషోద్ధాపితః- త్రేతాయుగే సముద్రే నిర్మజ్జ్య వర్తమానస్య మైనాకస్య ద్వాపరే రాధాలావణ్యసాగరనిర్మగ్నత్వవర్ణనా దతిశయోక్తి సంకీర్ణ శ్చ- స్తనయోః

తచ్ఛిఖరత్వరూపణా దభేదరూపకాలంకారః- ఉత్తరార్ధే హరి రిత్యత్ర శ్లేషః- హరిః కృష్ణ ఏవ హరి రింద్ర ఇత్యర్థవర్ణనే తు శ్లిష్టరూపకం- 134

శ్లో॥ చక్రీతి కోకస్య మమాపి శబ్ద స్స్వస్వామిభావం ప్రకటం విధత్తే
కుచచ్ఛలం చక్రయుగం కరేణ నిషేధసి స్ప్రష్టుమపీతి చిత్రమ్

చక్రీతి॥ చక్రీతి శబ్దః చక్రం సుదర్శన మస్యాస్తీతి వ్యుత్పత్త్యా భగవతి ప్రాయశః ప్రయుజ్యమాన శ్చక్రిశబ్దః- కోకస్య చక్రవాకస్య మమాపి మమ చ స్వస్వామి భావం స్వం భృత్యః స్వామీ రాజా తయో ర్భావం తద్రూపం సంబంధ మిత్యర్థః. ప్రకటం విధత్తే ప్రకటీకరోతి - చక్ర శ్చక్రవాకోఽస్యాస్తీతి వ్యుత్పత్తేరితి భావః. అతఏవ నిరుక్తి రలంకారః- యథా రాజ్ఞః పురుష ఇత్యత్ర రాజశబ్దోత్తరవర్తిన్యా షష్ఠ్యాః స్వస్వామిభావరూపసంబంధోఽర్థః- రాజసంబంధీ పురుష ఇతి శాబ్దబోధోప గమాత్- ఏవం చక్రిశబ్దస్య విగ్రహవాక్యే చక్రో స్యాస్తీ త్యస్మిన్- అస్యేతి షష్ఠ్యా స్వస్వామిభావరూపసంబంధోఽర్థః- తథా చ ఏతత్సంబంధీ చక్ర ఇతి శాబ్దబోధః- తేన చక్రస్యాహం స్వామీతి చక్రి శబ్దార్థవశాదేవ స్ఫుటమితి తత్త్వమ్- నన్వేవం భవతు భవాన్ చక్రస్వామీ కిం తేనాధునేత్యత ఆహ- కుచ చ్ఛలం స్తనమిషం చక్రయుగం కోకద్వంద్వం కరేణ హస్తేన స్ప్రష్టుమపి అపినా కిముత ఆలింగితుమితి వ్యజ్యతే-అన్యత్ర స్వాయత్తీకర్తుం కిముతేతి వ్యజ్యతే-నిషేధసి నిరుణత్సి- ఇతి చిత్రం అద్భుతం- యతోఽహం చక్రీ ఇమౌ స్తనౌ తు చక్రౌ తతో మదీయత్వేన మదధీనతయా వర్తనీయా వమూ స్ప్రష్టుమపి మాం నిషేధసీతి యత్ తదతీవ విరుద్ధ మిత్యర్థః. అపహ్నవాలంకారః- 135

శ్లో॥ ముగ్ధే కుచౌ దుర్గకృతే జిహీర్షు రస్తి స్మర స్తేన తదముష్య భీత్యై
గూఢం గిరీశత్వ మిహార్ధచంద్రం నఖేన దత్వా స్ఫుటయామి మూర్ధ్ని.

ముగ్ధే ఇతి॥ హే ముగ్ధే మూఢే స్మరః మన్మథః దుర్గకృతే దుర్గాకారం తే కుచౌ పర్వత తుల్యావితి భావః. జిహీర్షుం హర్తు మిచ్ఛుః అస్తి భవతి- యథా రాజానః స్వనగరే శత్రూణా మప్రవేశార్థం పర్వతదుర్గం రచయన్తి తద్వదితి భావః. తత్స్మాత్ అముష్య స్మరస్య భీత్యై భయాయ నఖేన మామకకరరుహేణ మూర్ధ్ని త్వత్కుచ గిర్యగ్రే అర్ధచంద్రం చంద్రఖండం నఖాంకంచ దత్వా కృత్వా ఇహాస్మిన్ కుచే గూఢం అప్రకాశం గిరీశత్వం శివత్వం పర్వతోత్తమత్వం చ 'గిరీశో గిరిశో మృడ' ఇత్యమరః. స్ఫుటయామి ప్రకటయామి- శిరస్యర్ధచంద్రధారణస్య శివచిహ్నత్వాదితి భావః. త్వత్కుచౌ పర్వతబుద్ధ్యా స్మరో జిహీర్షతి యద్యేత న్మూర్ధ్ని చంద్రఖండ స్స్యాత్తర్హి త్వత్కుచం శివం మత్వా భీత్యా మదనః పలాయేత నోచే ద్ధరిష్యత్యేవే త్యేకో భావః. త్వద్హృదయేశయస్య కామస్య పురం యత్త్వద్హృదయం తస్య దుర్గపర్వతా వేవేమౌ త్వత్కుచౌ- యథా తంతుమయే పటే ఘటేతి పటోఽయమితి ప్రతీతి ర్భవతి తన్తుప్రతీతిస్తు విలంబితా- ఏవం పర్వతమయో స్త్వత్కుచయోః పర్వతోత్త

మత్వాన్తు విలంబా త్ప్రతీయతే ఇతి గూఢ మ్భవతి- ఏవ మనయో ర్గూఢం పర్వతత్వాన్తు మస్మన్నఖాంకదానేన స్ఫుటం స్యాత్ - నఖక్షతిసమయే పర్వతవత్ కాఠిన్యస్యోపలభ్యమానత్వాత్ ఇత్యన్యో భావః-అత్ర దుర్గాకారం స్మరస్య కుచజిహీర్షాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః- కుచే స్వతస్సిద్ధస్య గిరిశత్వస్య అర్ధచంద్రదానేన స్ఫుటీకరణోక్తే రనుగుణాలంకారః. 'ప్రాక్సిద్ధస్వగుణోత్కర్షోఽనుగుణః పరసన్నిధేః' ఇతి లక్షణాత్. కుచపర్వతజిహీర్షుస్మరసంత్రాసనార్థకార్ధచంద్రదానవ్యాజేన కుచనఖాంకదానరూపస్వేష్టసాధనా త్పర్యాయోక్తాలంకారభేదః- అయ మలంకార ఏషు శ్లోకేషు ప్రాయిక ఏవ. 136

శ్లో॥ రసాలసత్వం హృది వీక్ష్య తస్య ఫలే కుచా వాక్రమితా స్మర స్తే
కరేణ మే కంటకవేష్టితౌ త దిమా విధేయా వధునైవ ముగ్ధే.

రసాలసత్వమితి॥ స్మరః మన్మథః తే హృది మనసి రసాలసత్వం శృంగారరసపరిపూర్ణత్వం వీక్ష్య దృష్ట్వా హృదయేశయత్వా న్మన్మథస్య తద్దర్శన ముపపద్యతే ఇతి భావః-తస్య హృదయస్య ఫలే ఫలభూతావిత్యర్థః. అనేన హృదయస్య వృక్షత్వరూపణం గమ్యతే ఇత్యేకదేశవివర్తిరూపకం- కుచౌ ఆక్రమితా ఆక్రమిష్యతి- నహి నీరసహృదయానాం వర్షీయసీనాం కుచౌ స్మరః స్పృశతీతి భావః- హేముగ్ధే సుందరి తత్తస్మాత్ ఇమౌ కుచౌ అధునైవ యౌవనదశాయా మేవేత్యర్థః. మే కరేణ కంటకవేష్టితౌ సరోమాంచౌ విధేయౌ కర్తవ్యౌ భవత ఇతి శేషః- మదీయకరస్పర్శేన రోమాంచః కుచయో స్స్యాదిత్యర్థః. ఇదమేవ స్మరాక్రమణస్య యౌవనస్య ఫలమితి భావః - ఇతి వ్యంగ్యార్థః- వాచ్యార్థస్తు-స్మరః తే హృది వక్షసి రసాలసత్వం రసాలస్య చూతస్య సత్వం సత్తాం రసాలవత్త్వమిత్యర్థః. వీక్ష్య తస్య రసాలస్య ఫలే కుచా వాక్రమితా హరిష్యతి- హేముగ్ధే మూఢే తత్తస్మాత్ అధునైవ జిహీర్షాసమకాల మేవేత్యర్థః- హరణానన్తరం కంటకవేష్టనస్య వ్యర్థత్వాదితి భావః- ఇమౌ రసాలఫలభూతౌ కుచౌ మే కరేణ కంటకవేష్టితౌ కంటకై ర్ద్రుమాంగైః పరివేష్టితౌ విధేయౌ-యథా ఫలితం రసాలవృక్షం తత్ఫలరక్షణార్థం అభితః కంటకై ర్వేష్టయన్తి తద్వదితి భావః. అత్ర కుచయోః రసాలఫలత్వరూపణా ద్రూపకాలంకారః- 137

శ్లో॥ కృశానుభాజా హృదయేశయేన యోగః కిలాయం తవ తాపహేతుః
దదామి శీతం హృదయేశయం మే తేనైవ నూనం తవ నిర్వృతి స్స్యాత్.

కృశానుభాజేతి॥ అయం కృశానుభాజా కృశాను మగ్నిం భజతీతి కృశానుభాక్ తేన అగ్నిదగ్ధేనేత్యర్థః- అగ్నిసంయుక్తేనేతి చ హృదయేశయేన మన్మథేన సహ యోగస్సంబంధ ఏవ తవ తాపహేతుః సంతాపకారణం భవతీతి శేషః- కిలేతి ప్రసిద్ధౌ- అగ్నిసంయుక్తస్య లోహాదే స్సంయోగస్య తాపజనకత్వం ప్రసిద్ధమిత్యర్థః-అత్ర హృది మూర్ఛితమదనశరజన్యే విరహజన్యే వా తాపే కృశానుభాక్స్మరసంయోగజన్యత్వోత్ప్రేక్షణా దుత్ప్రేక్షాలంకారః- తస్య చ కిల శబ్దో వాచకః- కించ హృదయేశయస్య

సంయోగ స్తాపహేతురితి వాక్యార్థస్య విశేషేణ గత్యా కృశానుభా క్యరూపపదార్థ హేతుకత్వా త్కావ్యలింగం-హృదయే త్వద్వక్షసి శీతం శీతలం మే శయం హస్తం దదామి క్షిపామి- కరేణ త్వదురోజౌ స్పృశామీత్యర్థః. శీతం శీతలం మే మదీయం హృదయేశయం మన్మథం దదామీతి చ వ్యజ్యతే- తేనైవ మత్కరస్పర్శేనైవ శీతల మన్మథదానేనైవేతి చ-తవ నిర్వృతిః సుఖం స్యాత్ - నూనం ధ్రువం- 138

శ్లో॥ న కించి దిచ్ఛామి సకృ త్కుచాఖ్యం స్పృశాని శైలం శృణు తస్య సాధ్యం
ఏకాచలస్య గ్రహణేఽపి తాదృ గస్తి ప్రశస్తిః కియతీ ద్వయోఽస్తు-

నేతి॥ కించిదపి నేచ్ఛామి నకాంక్షామి కిన్తు కుచాఖ్యం స్తననామకం శైలం గిరిం సకృ దేకవారం నతు బహువారమిత్యర్థః- స్పృశాని ప్రార్థనాయాం లోట్- నహి హస్తస్పర్శేన పర్వతస్య కాపి క్షతిరితి భావః. కిం తావతా తవ ఫల మత ఆహ- తస్య త్వత్కుచశైలస్పర్శనస్య సాధ్యం ఫలం శృణు - ఏకాచలస్య గోవర్ధనాభి ధస్యైకస్య పర్వతస్య గ్రహణేఽపి ఉద్ధారేఽపి తాదృక్ తాదృశీ అత్యద్భుతేత్యర్థః- ప్రశస్తిః ఖ్యాతిః కీర్తిరితి యావత్- అస్తి మమేతి శేషః. ద్వయోః పర్వతయోః త్వత్కుచరూపయో రిత్యర్థః- గ్రహణే తు గ్రహణ ఇతి పదస్యాత్రాప్యన్వయః- కియతీ కియత్పరిమాణా ప్రశస్తి రిత్యస్యాప్యత్రాన్వయః- అస్త్వితి శేషః- మహతీ ప్రతిష్ఠా స్యాదిత్యర్థః- అత్యద్భుతకీర్తిలాభ ఏవ ఫలమితి భావః- అత్ర కుచే శైలత్వ రూపణా ద్రూపకాలంకారః- ఉత్తరార్ధే త్వర్థాపత్తిః. 139

శ్లో॥ నాటయ న్వినయితాం హరి రేవం చాటువాదపరిపాటిపటీయాన్
అస్పృశ త్కుచయుగం స కథంచి చ్చుంబనం చ కృతిచుంకృతి రాధాత్.

నాటయన్నితి॥ చాటువాదపరిపాటిపటీయాన్ చాటువాదానాం ప్రియభాషణానాం పరిపాటిః రీతిః యద్వా- చాటూనాం ప్రియవాక్యానాం వాదః వచన ముక్తి రిత్యర్థః- తస్య పరిపాటిః రీతిః తస్యాం పటీయాన్ పటుతరః హరిః కృష్ణః ఏవం వినయితాం వినయవత్త్వం వినయమిత్యర్థః- నాటయన్ అభినయన్ కుచయుగం స్తనద్వంద్వం అస్పృశత్ స్పృష్టవాన్. స హరిః కృతచుంకృతిః కృతచుంకారస్సన్ - చుంబనసమయే చుంకారశ్రవణం ప్రసిద్ధం . కథంచి త్కృచ్ఛ్రేణ చుంబనం చ ఆధాత్ చకార-చాటువాదైస్తాం వంచయిత్వా తత్కుచా వస్పర్శ చుచుంబచేత్యర్థః- 140

తతశ్చేతి - చుంబనానన్తర మిత్యర్థః.

శ్లో॥ నివేశ్య తల్పే శిశిరాంశుకల్పేఽనల్పేహయా ప్రాణసమాం స మాయీ
నీవీవిమోక్షాయ విమోక్షదాయీ మతంగజాస్యం హరి రారరాధ-

నివేశ్యేతి॥ మాయీ వశ్యమాయః కపటవాంశ్చ 'మాయినన్తు మహేశ్వర' మితి శ్రుతేః-విమోక్షదాయీ మోక్షప్రదః 'మోక్షమిచ్ఛే జ్జనార్దనా'దితిస్మరణాత్-సహరిః

కృష్ణః సింహ ఇతి చ వ్యజ్యతే- అనల్పేహయా అధికస్పృహయా ప్రాణసమాం ప్రేయసీం శిశురాంశుకల్పే చంద్రతుల్యే తద్వద్ధవళ ఇత్యర్థః. ఈషదసమాప్తౌ కల్పప్- తల్పే శయ్యాయాం పాతయిత్వేత్యర్థః. నీవీమోక్షాయ నీవీ వస్త్రగ్రంధిః తస్యాః విమోక్షః విమోచనం తస్మై మతంగజాస్యం వినాయకం మదగజస్య ముఖం చేతి వ్యజ్యతే-ఆరరాధ పూజితవాన్-ఆరభతేత్యర్థః. ఏవం హి లోకే ప్రయుజ్యతే-ఆరభతే ఇత్యర్థే వినాయకపూజాం కరోతీతి వినాయకపూజాయా ఆరంభసూచకత్వాదితి తదాశయః- అత ఏవ లోకోక్తి రలంకారః. అత్ర హరిరపి మతంగజాస్య మారరాధే త్యేకో విరోధః-స్వయం విమోక్షదాయ్యపి నీవీవిమోక్షాయ వినాయకం పూజయా మాసేత్యన్యో విరోధః-పరిహారస్తూక్త ఏవ-అత ఏవవిరోధాభాసాలంకారః. శిశురాంశు కల్పే తల్పే ఇత్యత్రోపమాలంకారః- 141

అవ॥ అథ నీవీమోక్షం కర్తుం హరిరారభతేతి యదుక్తం తదేవ వర్ణయతి చతుర్భిః బాలే ఇత్యాదిభిః-

శ్లో॥ బాలే చేల మిదం జహీహి ధవళం పీతాంబరాశ్లేషతః
ప్రాజ్యం సౌఖ్య మపేక్షితం యది గుణా నాకర్ణయాస్య క్రమాత్
గోప్య శ్రోణికుచోరుణి ప్రియలలన్నేత్రానుబన్ధో రుచే
రుత్కర్ష స్సుకుమారతాకృతసుఖం శ్రేయాంసి భూయాంసి చ.

బాలే ఇతి॥ హే బాలే సుందరి పీతాంబరాశ్లేషతః పీతవస్త్రధారణాత్ ప్రాజ్యం ప్రభూతం సౌఖ్యం సుఖం అపేక్షితం యది కాంక్షితం చేత్ ఇదం ధవళం శుభ్రం చేలం వస్త్రం దుకూల మిత్యర్థః. జహీహి త్యజ పీతాంబరధారణజన్యసౌఖ్యాభిలాషో యది తవాస్తి తర్హి ధవళ మేత చ్చేలం జహీత్యర్థః. అస్య పీతాంబరధారణస్య గుణాన్ క్రమాత్ క్రమేణ ఆకర్ణయ శృణు-యద్వా హేబాలే ఇదం ధవళం చేలం జహీహి-పీతాంబరాశ్లేషతః ప్రాజ్యం సౌఖ్యం స్యాదితి శేషః-అపేక్షితం యది పీతాం బరధారణం తజ్జన్యం సౌఖ్యం వా కాంక్షితం చేత్ అస్య గుణాన్ క్రమా దాకర్ణయ- యది తవాపేక్షా తర్హ్యస్య గుణా న్వక్ష్యామి శృణ్విత్యర్థః- గోప్యే గోపనయోగ్యే శ్రోణికుచోరుణి శ్రోణిః కటిః కుచః స్తనః ఊరుః సక్థి ఏతేషాం ద్వన్ద్వే ప్రాణ్యాం గత్వా దేకవద్భావః- సమాహారత్వాత్క్లీబత్వం - శ్రోణికుచోరు తస్మిన్ ప్రియలల న్నేత్రానుబంధః- ప్రియం హృద్యం లలత్ చంచలం చ నేత్రం వస్త్రం 'నేత్రం విలోచనే వస్త్ర' ఇతి భాస్కరః. తస్య అనుబంధ స్సంపర్కః రుచే రుత్కర్షః కాన్తే రతిశయః సుకుమారతాకృతసుఖం సుకుమారతా వస్త్రమార్దవం తయా కృతం సుఖం సౌఖ్యం భూయాంసి అమితాని శ్రేయాంసి మంగళాని చ ఏవమాదయో గుణా ఇత్యర్థః - గోప్య శ్రోణ్యాదిగోపనం యద్యపి దుకూలధారణేనాపి సిద్ధ్యతి- తథాపి న తద్గోపనం హృద్యవస్త్రకృతమితి జ్ఞేయం - యద్వా శరీరస్య కాంచనవర్ణత్వేన తచ్ఛాయా దుకులాద్బహిఃప్రసరత్యేవేతి దుకూలధారణేన శ్రోణ్యా

దిగోపనం నభవత్యేవేతి జ్ఞేయమ్-దేహస్య పీతత్వేన వస్త్రమపి యది పీతం స్యా
త్తర్హి పీతచ్ఛాయోత్కర్షో భవతి-దుకూలధారణే తు శ్వేతచ్ఛాయయా పీతచ్ఛా
యాయాః సంకోచ ఏవేతి పీతాంబరధారణే కాన్త్యతిశయో జ్ఞేయః-యవాగూరస
బంధనాదినా దుకూలస్య ఫళఫళాత్కారవత్త్వేన కఠినత్వాన్న సౌకుమార్యం-
పీతాంబరస్య తు పట్టతంతుమయత్వేన మార్దవాతిశయ ఇతి ధ్యేయం- పీతవస్త్ర
ధారణస్య మంగళకరత్వన్తు ప్రసిద్ధమేవ- వ్యంగ్యార్థస్తు- హేబాలే ముగ్ధే ధవళ
మిదం చేలం జహీహి వివస్త్రా భవేత్యర్థః- పీతాంబరస్య మమ ఆశ్లేషతః ఆలిం
గనాత్ ప్రాజ్యం సౌఖ్యం స్యాత్- వివస్త్రాసతీ యది మామాలింగసి తర్హి మహదానన్ద
లాభ ఇత్యర్థః- యద్యపేక్షితం తాదృశసుఖాపేక్షా తచ్ఛ్రవణాపేక్షా వా అస్తిచే
దిత్యర్థః- అస్య మదాలింగనస్య గుణాన్ క్రమా దాకర్ణయ- అహం వక్ష్యామి
శృణ్వేత్యర్థః- గోప్యే శ్రోణికుచోరుణి ప్రియస్య మమ లలత్సవిలాసం యన్నేత్రం
చక్షుః తస్య సంపర్కః ప్రియదృగ్గోచరత్వమిత్యర్థః. గోప్యం వస్తు స్వప్రియాయ
ప్రదర్శనం తావ దేకోగుణః-మాతా హి భక్ష్యాదికం సంగోప్య పుత్రాయ ప్రదత్తే
ఇతి లోకస్వభావాత్-రుచే రనురాగస్య ఉత్కర్షః స్వమర్మజ్ఞే ఖలు సుహృదాదా
జనే లోకో దృఢ మనురజ్యతే ఇతి భావః. యద్వా త్వయి మమ యోఽనురా
గోఽస్తి స త్వత్కుచాదిసంపర్కేణ ప్రవర్ధతే ఇతి భావః. సుకుమారతాకృత
సుఖం శోభనః కుమారః పుత్రః యస్యా స్తస్యా భావః సుకుమారతా-త్వతలో రితి
పుంవద్భావః. సంజ్ఞాజాతివ్యతిరిక్తాశ్చ గుణవచనా ఇతి సంప్రదాయః- యద్వా-
శోభనః కుమారో యస్య తత్సుకుమారమితి సామాన్యే నపుంసకమ్ - తస్యభావ
స్తత్తా- సుపుత్రావాప్తి రిత్యర్థః. తత్కృతసుఖం భూయాంసి శ్రేయాంసి చ ఏతే
గుణా ఇత్యర్థః-

శ్లో॥ భవద్దుకులాంతరఏవ లీనం మనో మమాన్యత్ర న దృశ్యతే యత్
తదర్పయేదం యదివా విముచ్య క్షౌమం మమ ప్రత్యయ మాతనుష్వ.

భవదితి॥ మమ మనః చిత్తం భవద్దుకులాన్తరే తావకవసనమధ్యే ఏవ అత్ర భవతః
దుకూలం భవద్దుకూలమితి సమాసః-భవదితి సామాన్యే నపుంసకమ్-అర్థస్తు స్త్రీఏవ-
తేన భవతః భవత్యాః దుకూలం క్షౌమం భవద్దుకూలం తస్యాన్తరే మధ్యే ఇతి
విగ్రహార్థః. అన్యథా భవతీ దుకూలాన్తరే ఇతి స్యాత్- లీనం లగ్నం భవతీతి శేషః.
తత్ర హేతు మాహ-యదన్యస్మాత్ అన్యత్రవిషయే నదృశ్యతే నావలోక్యతే త్యక్తాన్య
విషయం సన్మన్మనో భవద్దుకూల ఏవ రజ్యతే ఇతి వా స్వార్థః. మన్మన స్త్వద్వస్త్రా
న్తరే నిలీయ వర్తతే కమలాన్తరే భృంగవత్-అన్యథా కథం మమ తద్దర్శనం నస్యా
దితి ఛలార్థః. త త్తస్మాత్ ఇదం మన్మనః అర్పయ మహ్యం ప్రత్యర్పయేత్యర్థః.
యదివా యద్వా-క్షౌమం దుకూలం విముచ్య విసృజ్య మమ ప్రత్యయం విశ్వాస
మాతనుష్వ జనయ-సంచితం వస్త్రం ప్రసార్య దర్శనే మమ విశ్వాస స్స్యా

దన్యథా నేతి భావః. యథా అపహృతధనః కశ్చిత్ స్వాశంకాస్పదస్య కస్యచిద్గృహం ప్రవిశ్య తత్ర బహుధా విశోధ్య నిశ్శంకో భవతి తద్వదితి వ్యజ్యతే- తద్వస్త్రాపహరణేసతి మన్మన స్తిమితం స్యా దన్యథా ఉన్మాదం ప్రయాయాదితి ప్రకృతవ్యంగ్యాశయః- 143

అవ. నను వివస్త్రా కథ మహం వ ర్తేయ మత ఆహ ఆచ్ఛాదయిష్యామీతి-

శ్లో॥ ఆచ్ఛాదయిష్యా మ్యహ మాశయా తే నితంబ మేత త్త్యజ కిందూకులమ్
దిగంబరత్వం కి మవాప్య ముగ్ధే శివం జగత్పూజ్యతమం నవేతి.

ఆచ్ఛాదయిష్యామీతి॥ అహం అఘటితఘటనాసమర్థః పరమేశ్వర ఇత్యర్థః. తే నితంబం కటిం ఆశయా దిశా అతిసూక్ష్మనిర్మలనిత్యసిద్ధవిస్తృతవస్త్రయితయేత్యర్థః. ఆచ్ఛాదయిష్యామి గోపిష్యామి-ఏతత్ ధృత మిత్యర్థః-కిందుకూలం కుత్సితక్షౌమం 'స కిం సఖా సాధు నశాస్తి యో ధిప' మిత్యాదిప్రయోగాత్ - నాతిసూక్ష్మం తర్కితమల సంబంధం కేనచిత్కృతం షోడశహస్తాదిప్రమాణత్వేన నాతివిస్తృతం చ ఇతి దిగపేక్షయా క్షౌమస్య నీచత్వం బోధ్యం-త్యజ-అత్ర అహం త్వత్ప్రియః ఆశయా అనురాగేణ తే నితంబ మాచ్ఛాదయిష్యామి వ్యాప్తం కరిష్యామి- ఏతత్కిందుకూలం త్యజ- దుకూలే త్యక్తే సర్వమపి నితంబం సస్పృహ మాలోకయిష్యామీతి వ్యజ్యతే- నను దుకూలం పరిత్యజ్య దిగ్రూపాంబరధారణ మయుక్త మిత్యత ఆహ - హేముగ్ధే మూఢే దిగంబరత్వం దిగ్వస్త్రధారకత్వ అవాప్య ప్రాప్య జగత్పూజ్యతమం త్రిలోకసంపూజ్యం శివం శర్వం నవేత్సి నస్మరసి కిమ్-దిగంబరధారణా తవాపి జగత్పూజ్యతా స్యాదితి భావః-దిగంబర స్స శివః జగత్పూజ్య ఏవ-త్వం యది దిగంబరా స్యాః తర్హి జగదీశ్వరేణాపి మయా భృశం పూజ్యసే ఇతి గూఢాశయః-అత్ర స్మృతిమదలంకారః. తేన చ రాధాశివయో ర్దిగంబరత్వకృతజగత్పూజ్యత్వరూపసాధారణధర్మనిబంధనోపమా వ్యజ్యతే. 144

శ్లో॥ రంభాప్రకాండా ద్ద్విరదస్య శుండాదండాదపి శ్రీనిలయా త్వదూరా
తిరస్క్రియా మాదధతోంశుకస్య పరిగ్రహః కిన్ను శుభో విభాతి-

రంభేతి॥ రంభాప్రకాండాత్ మోచాస్తంభాత్ ద్విరదస్య గజస్య శుండాదండాత్ దండాకారాత్కరాచ్చ శ్రీనిలయా అధికశోభాశ్రయే ఉష్ణత్వా న్మృదుశీతత్వాచ్చేతి భావః. ఉక్తంచ కాళిదాసేన - 'నాగేంద్రహస్తా స్త్వచి కర్కశత్వా దేకాంతశైత్యాత్కదళీవిశేషాః. లబ్ధ్వాపి లోకే పరిణాహి రూపం జాతా స్తదూర్వో రుపమానబాహ్యా-'ఇతి. త్వదూరే తవసక్థిని తిరస్క్రియాం పరిభవ మాచ్ఛాదనం చ ఆదధతః కుర్వతః అంశుకస్య వస్త్రస్య పరిగ్రహః స్వీకారః ధారణ మిత్యర్థః- శుభః ప్రశస్తః విభాతికిన్ను ప్రతిభాతికిం - నైవ శుభ ఇత్యర్థః. రంభాశుండాతిరస్కారిణో రతిసుందరయో స్త్వదూర్వోః అంశుకమాత్రా త్తిరస్కారో దుస్సహః- రాజ్ఞ్యా స్తవ ఏతద్దుర్జనాంశుకాస్వాయశ్చ అనర్థహేతురితి భావః. అత్ర పూర్వార్ధే వ్యతిరేకాలంకారః.

ఉత్తరార్ధే అంశుకపరిగ్రహా స్త్వవ న శుభ ఇతి వాక్యార్థప్రతీతి ఊరుతిరస్క్రియా ధానస్య విశేషణగత్యా హేతుత్వా త్కావ్యలింగం శ్లేషోజ్జీవితం. 145

శ్లో॥ ఇతీరయిత్వా స్పృశతీవ నీవీం హరా న్యరుంధే వచసా తదాసీత్
అనర్థభూమ్నః పద ముత్తరస్య రంధ్రం తదాగస్య యథాతిసూక్ష్మమ్.

ఇతీతి॥ ఇత్యేవ మీరయిత్వా హరౌ కృష్ణే నీవీం వస్త్రగ్రంథిం స్పృశతీవ సతి విలాసేన స్పర్శనం నాటయతి సతీత్యర్థః. శిథిలయితుమితి భావః. సా రాధా చ న్యరుంధేవ న్యవారయదివ న తు వస్తుత స్తన్నివారణోత్సుకేత్యర్థః. స్వస్యాపి సంభోగోత్సుకితత్వాదితి భావః. తత్ నివారణనటనం దృఢ మనివారణ మిత్యర్థః. ఉత్తరస్య భవిష్యతః అనర్థభూమ్నః అనర్థాతిశయస్య నీవీవిమోక్షవిషయకబలాత్కారస్యేత్యర్థః. అస్యానర్థత్వం చ ప్రేయసీకర్తృకానిష్టత్వాభినయా దౌపచారికం. పదం చిహ్నం. హేతురిత్యర్థః. ఆసీత్ - ధూర్తయాచకస్య లుబ్ధప్రభువిషయకమృదుతోక్తివదితిభావః. యది ప్రథమతో నీవీస్పర్శనే ఏవ సాగ్రహం ప్రియం తర్జనభర్త్సనాదిభి ర్నివారయేత్తర్హి తస్య నీవీమోచనే ఆశైవ నోదీయాత్ ఇతి తత్త్వం. అత్ర దృష్టాన్త మాహ. యథా తటాకస్య వారివారిణస్య అతిసూక్ష్మం రంధ్రం సుషిరం ఉత్తరస్యానర్థభూమ్నః పదం భవతి తథేత్యర్థః. సంపూర్ణజలస్య తటాకస్య యది క్వాచి దత్యల్పమపి రంధ్రం స్యాత్ తర్హి జలవేగవశా దధికం సత్ తటాకం ఛేదయతీతి ప్రసిద్ధం. ఉపమాలంకారః. 146

శ్లో॥ దుకూల మాకర్షతి నిర్విశంకం హరౌ విముగ్ధా శరణం క మేతు
దధ్వాన తస్యాః కటకం పరం మే శ్రితస్య నోపేక్షణ మౌచితీతి.

దుకూలమితి॥ హరౌ నిర్విశంకం నిస్సంశయం యథా తథా దుకూలం క్షౌమ మాకర్షతి హరతిసతి విముగ్ధా విశేషేణ ముగ్ధా రాధా కం అన్యం కంవా శరణమేతు ప్రాప్నోతు. అన్తఃపురే యస్యకస్యాపి తదన్యస్యాభావాత్ ఇతిభావః. శ్రితస్య తదాశ్రితస్య మే ఉపేక్షణం తూష్ణీంభావః. ఔచితీ ఉచితం న నభవతి ఇతి మత్వేతి శేషః. తస్యాః కటకం వలయః జాత్యేకవచనం కటకానీత్యర్థః. పరం భృశం దధ్వాన ననాద. యథా చోరేణ కస్యాంచి దపహ్రియమాణాయాం సన్నిహితో దుర్బలో భృత్యః కేవలం రోదితి రోదనం శ్రుత్వా అన్యే ఆగత్య ఏనాం మోచయేయురితి బుధ్యా తద్వదితి భావః. స్వాంబర మాకర్షన్తం కృష్ణం కరేణ రాధాయాః నిషేధయన్త్యాం సత్యాం వలయా దధ్వనురితి నిర్గళితార్థః. అత్ర గమ్యోత్ప్రేక్షాలంకారః. స చ అచేతనస్య కటకస్య ముగ్ధాయా మాం వినా నకోఽపి శరణం తదాశ్రితస్య మమ తదుపేక్షణం నోచిత మిత్యేవంరూపజ్ఞానాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తి సంకీర్ణమ్. 147

శ్లో॥ దృఢం జఘానేవ కటాక్షబాణైః హృది న్యధత్తేవ విరోధభారమ్
తథాప్యసౌ ముంచతు భీతివత్కిం మాయీ సమస్తాశయవృత్తిసాక్షీ.

దృఢమితి॥ రాధేతి హరిమితి చ ప్రకరణాదత్ర లభ్యతే- రాధా హరిం కటాక్షబాణైః అపాంగరూపై ర్బాణైః దృఢం గాఢం జఘానేవ హతవతీవ శ్రీకృష్ణం సానురాగం పశ్యన్తీ రాధా తం కటాక్షబాణై స్తాడయన్తీవ రేజే ఇత్యర్థః. హృది స్వమనసి విరోధభావం విరోధాతిశయం శ్రీకృష్ణకృతాపరాధ మిత్యర్థః. న్యధత్తేవ నిహితవతీవ తర్జనభర్త్సనాదిద్వారా విరోధం న బహిః ప్రకటయమాస – కిన్తు భ్రూవిక్షేపాదినా అనుమేయం విరోధ మన్తరేవ బభారేత్యర్థః. ఏతేన విరోధస్యాఽలీకత్వం వ్యజ్యతే- తథాపి ఏవం విరోధనాటనేఽపీత్యర్థః-మాయీ మాయావీ అత ఏవ సమస్తాశయవృత్తిసాక్షీ సర్వబుద్ధివృత్తీనాం సాక్షిభూతః పరమేశ్వర ఇత్యర్థః- అసౌ కృష్ణః భీతవత్ భీత ఇవ ముంచతు త్యజతు కిమ్-అంబరహరణమితి శేషః- యథా రాధా స్వసురతౌత్సుక్యం గర్భీకృత్య బహిః కేవల మసూయాం ప్రకాశయతి – తథావిధం రాధాన్తఃకరణ మన్తరాత్మనా భగవతా కథ మవిదితం స్యాత్ ఇతి భావః- కావ్యలింగ మలంకారః – సమస్తాశయవృత్తిసాక్షిత్వస్య విశేషణగత్యా శ్రీకృష్ణకర్తృకవస్త్రామోచనం ప్రతి హేతుత్వాత్ – కించ ముగ్ధాంగనాః స్వసురతౌత్సుక్యం గర్భీకృత్య బహిః కేవల మనిష్టం వ్యంజయన్తీతి సర్వరసికజనవిదితవిషయే సర్వజ్ఞస్య భగవతః కిముత తద్జ్ఞానమితి అర్థాపత్తిశ్చ వ్యజ్యతే- 148

శ్లో॥ అపి పురా బలినిగ్రహణేన మే కృతవతోఽంబర మాక్రమితుం క్రియామ్
సపది కిన్నబలేన తదాక్రమే బలమితి వ్యనయ ద్ధరి రంబరమ్-

అపీతి॥ పురా త్రివిక్రమావతారే బలినిగ్రహణేన బలిచక్రవర్తిపరిభవేన తద్ద్వారేత్యర్థః- బలవత్పురుషనిగ్రహణేనేతి చ – అంబర మాకాశం వస్త్రం చ ఆక్రమితుం వ్యాప్తుం హర్తుం చ క్రియాం ఉపాయం 'ఉపాయః కర్మ చేష్టా చ చికిత్సా చ నవక్రియా' ఇత్యమరః. కృతవతోఽపి మే మమ సపది ఇదానీం హే అబలే స్త్రీ దుర్బలేఇతి చ తదాక్రమే అంబరాక్రమణే బలం శక్తిర్నకిన్నునాస్తికింవా ఇత్యేవం వదన్నితి శేషః- హరిః అంబరం వస్త్రం వ్యనయత్ అపజహార- బలిచక్రవర్తినం నిగృహ్య ఆకాశం సర్వ మాక్రమితవతః పరమేశ్వరస్య మమ త్వద్వస్త్రాక్రమణం కియదిత్యేకోఽర్థః-బలవత్పురుషానపి నిగృహ్యతద్వస్త్రాణ్యపహృతవతః ప్రసిద్ధచోరస్య మమ త్వద్వస్త్రాపహరణం కియ దిత్యన్యోఽర్థః- అత్ర శ్లేషోజ్జీవితార్థాపత్తి రలంకారః-

శ్లో॥ పునర్జిఘృక్షౌ వసనం ప్రియాయాం మాయాబలేనేద మదృశ్య మాధాత్
యోగే దురూహం కపటం యదస్య తతః ప్రసిద్ధోఽజని యోగమాయా

పునరితి॥ ప్రియాయాం ప్రేయస్యాం రాధాయాం పున ర్భూయః వసనం స్వవస్త్రం జిఘృక్షౌ హర్తు మిచ్ఛన్త్యాం సత్యాం హరిరితి శేషః – ఇదం వస్త్రం మాయాబలేన

యోగమాయాప్రభావేన అదృశ్యం ద్రష్టు మశక్యం ఆధాత్ చకార-భగవన్మాయా బలాత్ రాధాయాః స్వవస్త్రపరిత్యక్షమేవ నాసీదిత్యర్థః- యద్యస్మాద్ధేతోః అస్య కృష్ణస్య యోగే హఠాదియోగే కపటం సామర్థ్యం దురూహం అవితర్క్యం ఏతావ ద్యోగమహిమా అస్యాస్తీతి వక్తు మశక్యమితి వ్యంగ్యార్థః- యోగే సంయోగే అస్య కృష్ణస్య కపటం మాయావంచనేత్యర్థః-దురూహం ఇతి తు వాచ్యార్థః-తతో హేతోః అయమితి శేషః- యోగమాయా యోగమాయావానితి ప్రసిద్ధః ప్రథితః అజని జాతః- నిరుక్తిరలంకారః- 50

శ్లో॥ అథైష పస్పర్శ నితంబబింబ మనంబరాలంబి హరిః ప్రియాయాః
భూభృద్భువః కిన్ను నితంబ మస్యాస్స్పృశే న్న నీలోఽమృతద స్సలౌల్యః

అథేతి॥ అథ ఏవం వస్త్రాపహరణానన్తరం ఏష హరిః కృష్ణః ప్రియాయాః రాధాయాః అనంబరాలంబి వస్త్రావలంబనరహితం వివస్త్ర మిత్యర్థః- నితంబ బింబం నితంబమణ్డలం పస్పర్శ స్పృష్టవాన్- సలౌల్యః సానురాగః చంచలశ్చ నీలః నీలవర్ణః అమృతదః మోక్షదాతా జనార్దన ఇత్యర్థః- అన్యత్ర జలదః అస్యాః భూభృద్భువః రాజపుత్ర్యాః పర్వతభూమేశ్చ నితంబం కటిపశ్చాద్భాగం సానుం చ నస్పృశేత్కిం స్పృశేదేవేత్యర్థః-పర్వతనితంబస్పర్శో మేఘస్యైవ రాధా నితంబస్పర్శః కృష్ణస్య సమీచీన ఇతిభావః-అత్ర ఉత్తరార్ధే అన్యార్థప్రతీతిర్వ్యంజనావ్యాపారేణైవ- తతః ఉపమాలంకారోఽత్రవ్యంగ్యః-ఉదాహృతం చ ఉపమా వ్యంగ్యోదాహరణప్రకరణే చిత్రమీమాంసాయాం- 'కిరతి ప్రకరం గవాంప్రకామం సుమన స్స్వచ్ఛతరం నిధా కణానాం కతిచిత్కలయన్తి యత్ప్రబోధం కతిచిన్నేతి సత త్స్వభావ ఏవ' ఇతి- 151

శ్లో॥ అవిషయో వచసాం సురతక్రమ స్తదను యః ప్రచచాల త మేకకః
అవిధృతాంగతయా సవిధే వసన్ కుసుమసాయక ఏవ స బుధ్యతే-

అవిషయ ఇతి॥ తదను నితంబస్పర్శనానన్తరం వచసా మవిషయః వాగగోచరః వక్తు మశక్య ఇత్యర్థః-గ్రామ్యధర్మత్వా దిత్యేకో భావః-భగవద్విషయత్వా దిత్యన్యో భావః- యః సురతక్రమః సురతరీతిః ప్రచచాల ప్రవృత్తః - తం సురతక్రమం అవిధృతాంగతయా అనంగత్వేన హేతునా సవిధే సమీపే వసన్ తిష్ఠన్ రహసి మిథునవ్యతిరిక్తస్త్రీ పుంవ్యక్తిప్రవేశాసంభవాదితి భావః- ఏకకః ఏక ఏవ ఏకకః స్వార్థే కః- సః కుసుమసాయకః మన్మథ ఏవ బుధ్యతే జానీతే- శ్రీకృష్ణస్య చతురశీతిబంధనధురంధరత్వం మన్మథ ఏక ఏవ వేద- తస్య వాత్స్యాయనతంత్రసారత్వాత్- అన్యే పునః కే వయం తత్ వేత్తుం వర్ణయితుం వేతి భావః.

శ్లో॥ నిదద్రతు స్తా వథ కేళిలాలసౌ చిరాయ భూత్వా బహుళశ్రమాలసౌ
సశింజనీబంధమపి స్వధన్వన శ్చకార మార శ్శిథిలం పృథుశ్రమః.

నిదద్రతు రితి॥ అథ తతః చిరాయ చిరకాలం ఆప్రభాత మిత్యర్థః- ఆత్రియామా మావ ధీతి వా- కేళిలాలసౌ క్రీడాసక్తౌ క్రీడితవన్తా విత్యర్థః- అతఏవ తౌ బహుళశ్రమాలసౌ అతిశ్రాన్తౌ భూత్వా నిదద్రతుః నిద్రాం యయతుః- పృథుశ్రమః అవిరతబాణప్రహా రేణ బహుళాయాసః సః మారః మదన శ్చ స్వధన్వనః స్వధనుషః శింజినీబంధం మౌర్వీబంధనం చ శిథిలం భ్రష్టం చకార-యుద్ధాన న్తరం యోద్ధారః ధనుషో మౌర్వీం శిథిలయ న్తీతి ప్రసిద్ధమ్ - అత్ర యదా రాధామాధవౌ సురతక్రీడాతః శ్రాన్తౌ నిద్రో న్ముఖౌ తదైవ మన్మథోఽపి యుద్ధా దుపరత ఇతి వర్ణనాత్ సమాధి రలంకారః- 'సమాధిః కార్యసౌకర్యం కారణా న్తర సన్నిధే రి'తి లక్షణాత్. నహి మదనవ్యాపా రోపరమం వినా తయో ర్నిద్రా స్యాదితి భావః- 153

శ్లో॥ కృకవాకురుతం నిశమ్య తారం దయితే స్వప్నచి బుధ్యతే స్మ రాధా
ముఖరో వివిధస్తుతిప్రపంచై స్సహసా బోధకరవ్రజోఽప్యుపాగాత్

కృకవాక్వితి॥ దయితే ప్రియే స్వప్నచి సుప్తే సతి 'స్వప్నక్ శయాలు ర్నిద్రాలు' రిత్యమరః- తార మధికం - కృకవాకురుతం కుక్కుటధ్వనిం నిశమ్య శ్రుత్వా రాధా బుధ్యతేస్మ బుబోధ - అజాగర దిత్యర్థః. అనేన దంతక్షతాదిచిహ్నాని దృష్ట్వా సఖ్యో మా మపహా సేయు రితి చింతయా నిర్నిద్రా రాధేతి వ్యజ్యతే-యద్వా ముగ్ధాంగనాసంభోగస్య క్లేశా వహత్వేన శ్రీకృష్ణస్య శ్రమాతిశయా న్నిద్రాతిశయః-రాధాయా స్తు శ్రమస్య అల్పత్వా న్నిద్రాప్యల్పైవేతి వ్యజ్యతే-సహసా తదైవ అనేన యదా కృష్ణః నిదద్రౌ- .తదైవ కుక్కుటరుతం జాతం - తదైవ రాధా బుబుధే ఇతి శ్రీకృష్ణనిద్రాదీనాం తుల్య కాలత్వం వ్యజ్యతే - వివిధస్తుతిప్రపంచైః బహువిధస్తోత్రవిస్తారైః ముఖరః శబ్దాయ మాన స్సన్ బోధకరవ్రజోఽపి వైతాళికగణ శ్చ ఉపాగాత్ ఆజగామ శ్రీకృష్ణాన్తః పురం ప్రతీత్యర్థః- 154

గ॥ ఉపగమ్య చ వైతాళికనికర స్తార మిద మవాదీత్ -

ఉపగమ్యేతి॥ వైతాళికనికరః వైతాళికసంఘః ఉపగమ్య తార ముచ్చైః ఇదం వక్ష్య మాణం వచన మవాదీచ్చ జగాద చ- 155

అవ॥ వైతాళికవచనమేవ దర్శయతి.

శ్లో॥ ఉత్తిష్ఠాఖిలలోకపాలనకలానిష్ణాత కృష్ణాధునా
దత్తామోదముదస్య సర్వజగతాం భద్రాయ నిద్రారసమ్
రాధాయా దయితో రుచిం విధురసౌ వాఞ్ఛ త్యరస్యామితి
లుబ్ధోఽయం కమలాశయం ప్రయతతే భేత్తుం కిలాళివ్రజః

ఉత్తిష్ఠేతి॥ అఖిలలోకపాలనకలానిష్ణాత అఖిలానాం సర్వేషాం లోకానాం జగతాం పాలనకలాయాం పరిపాలనవైఖర్యాం నిష్ణాత ధురంధర హే కృష్ణ అధునా ప్రభాతే ఇత్యర్థః- దత్తామోదం దత్తానన్దం నిద్రారసం నిద్రాసక్తిం నిద్రా మిత్యర్థః. ఉదస్య

త్యక్త్వా సర్వజగతాం సర్వలోకానాం భద్రాయ క్షేమాయ ఉత్తిష్ఠ-తల్పా దుత్థితో భవ-ఉత్థో ఽనూర్ధ్వ కర్మణీతి ఊర్ధ్వకర్మత్వా న్నాత్ర తజ్-త్వన్నిద్రాతు తవైకస్యైవ ఆనన్దం దత్తే-త్వజ్జాగర స్తు సర్వజగతామపి భద్రావహః తవ సర్వలోకపాలకత్వాత్ - తస్మాత్ స్వసుఖమపి పరిత్యజ్య స్వీయభవ్యార్థం సత్పురుషోత్తమేన త్వయా అవశ్యం తల్పా దుద్ధితవ్య మిత్యర్థః. అత్ర నిద్రాత్యాగపూర్వక శ్రీకృష్ణోద్ధానస్య విశేషణగత్యా లోకపాలనకలానిష్ణాతత్వరూపపదార్థహేతుకత్వా త్కావ్యలింగం- నచ పరికరాలంకార ఇతి భ్రమితవ్యం - లోకపాలనేతి విశేషణవ్యంగ్యస్య సర్వజగతాం భద్రాయేత్యనేన కవినైవ వ్యక్తీకృతత్వాత్ - అథ ఉత్తరార్ధేన అధునేతి పదవ్యంజితం ప్రభాతం వర్ణయతి - అసౌ రాధాయాః విశాఖాయాః దయితః ప్రియః విధు శ్చన్ద్రః- ఇందో ర్విశాఖాయా మనురాగాతిశయః ప్రసిద్ధః - పరస్యాం పశ్చిమాయాం దిశి రుచిం కాన్తి మౌజ్ఝత్ తత్యాజ - అస్తమిత ఇతి యావత్ - ఇతి క్షుబ్ధః ప్రభాతం సంజాతమితి ఉద్బుద్ధ ఇత్యర్థః- అయ మళివ్రజో భృంగసంఘః కమలాశయం పద్మాభ్యన్తరం భేత్తుం ఉద్ఘాటయితుం ప్రోద్ఘాటనేన అంతఃప్రవేష్టు మిత్యర్థః. ప్రయతతే యత్నం కురుతే - కిలేతి ప్రసిద్ధౌ-వ్యంగ్యార్థస్తు-రాధాయాః దయితః ప్రియః రాధయా వశీకృత ఇత్యర్థః. అసౌ విధుః కృష్ణః పరస్యాం స్త్ర్యన్తరే రుచి మనురాగం ఔజ్ఝత్ త్యక్తవాన్ - ఇతి హేతోః క్షుబ్ధః కుపితః అయం అళివ్రజః రుక్మిణ్యాః సఖీబృందః కమలాశయం రుక్మిణ్యా హృదయం 'కమలా శ్రీర్హరిప్రియే' ఇతి కోశాత్-భేత్తు మన్యథాకర్తుం ప్రయతతే ఇతి శబ్దశక్తిమూలధ్వనిః -

గ॥ భగవా నభివ్యంజితార్థాంతరం వైతాళికవచన మాకర్ణయన్నేవ సత్వర మవబుధ్య రుక్మిణీరోషసంభావనయా విదారితహృదయతయా కేళి నికేతనా న్నిరగాత్.

భగవానితి॥ భగవాన్ శ్రీకృష్ణః అభివ్యంజితార్థాన్తరం అన్యార్థప్రతీతిజనక మిత్యర్థః- వైతాళికవచనం ఆకర్ణయన్నేవ తద్వాక్యశ్రవణక్షణమేవేత్యర్థః- సత్వరం ద్రుతం అవబుధ్య ప్రబుధ్య రుక్మిణీరోషసంభావనయా రుక్మిణీకోపోత్ప్రేక్షయా- మయి రాధాయాం సక్తే సతి అవశ్యం రుక్మిణ్యాః కోప స్స్యాదితి శంకిత్వేత్యర్థః- విదారిత హృదయతయా నిర్భిన్నచిత్తత్వేన అస్య హృదయం రుక్మిణీ రోషసంభావనారూప శస్త్రైః బహుధా శకలితమిత్యర్థః - కేళీనికేతనాత్ క్రీడామందిరాత్ నిరగాత్ నిర్యయౌ.

157

తదానీ మేవ॥ ప్రభాతే ఏవేత్యర్థః-

శ్లో॥ రాధావశీకృతం శౌరిం వినివేద్య విదర్భజామ్
ఆళయః కలయామాసుః కలుషాం పరుషామపి.

రాధేతి॥ శౌరిం కృష్ణం రాధావశీకృతం రాధయా స్వాధీనీకృతం రాధాపరతన్త్రి మిత్యర్థః- వినివేద్య జ్ఞాపయిత్వా తవ పతిః కృష్ణః రాధాపరతన్త్రోఽభవదితి నివేద యిత్వేత్యర్థః- ఆళయః సఖ్యః విదర్భజాం రుక్మిణీం కలుషాం కుపితాం పరుషామపి కఠినాం చ కలయామాసుః చక్రుః- తథాహి- సఖ్యుపదేశమేవ వర్ణయతి ద్వాభ్యా మిత్యర్థః- 158

శ్లో॥ ముగ్ధే ప్రాఙ్మహిషీషు సప్తసు పరా స్వాధీయమానాసు వా
సంప్రాప్తా స్వయుతాధికాసు లలనాస్వన్యాసు మాన్యాసు వా
జాతా త్వం మధువైరిణో నిరవధిప్రేమప్రవాహాస్పదం
తస్యా స్సంప్రతి బాధికా తవ హరే రారాధికా రాధికాం

ముగ్ధే ఇతి॥ హేముగ్ధే మూఢే తవ సాంప్రత మనర్థం త్వమేవ నజానాసీత్యర్థః. ప్రాక్ పూర్వం పరాసు త్వత్తోభిన్నాసు సప్తసు మహిషీషు జాంబవత్యాద్యాసు కృతాభి షేకాసు నారీషు 'కృతాభిషేకా మహిషీ' త్యమరః. ఆదీయమానాసు గృహీతాసు సతీషు కృష్ణేనేతి శేషః. అన్యాసు అష్టమహిషీభ్య ఇతరాసు మాన్యాసు శ్లాఘ్యాసు అయుతాధికాసు అయుతం దశసాహస్రం తతోఽప్యధికాసు షోడశసహస్రసంఖ్యాస్వి త్యర్థః. లలనాసు వా కన్యాసుచ సంప్రాప్తాసు స్వీకృతాసు సతీష్విత్యర్థః. త్వం మధు వైరిణః కృష్ణస్య నిరవధిప్రేమప్రవాహాస్పదం నిరవధే రపారస్య ప్రేమప్రవాహస్య ప్రేమలహర్యాః. స్నేహపూర్వస్యేత్యర్థః. ఆస్పదం స్థానం జాతా అసీతి శేషః- సప్తా ధికషోడశసహస్రసంఖ్యాకస్త్రీకదంబే ప్యుదాసీన స్సన్ శ్రీకృష్ణః త్వయ్యేవాను రక్తోఽ భూదిత్యర్థః. ఏతేన ఏతత్సర్వాంగనాపేక్షయా రుక్మిణ్యాః సౌందర్యాతిశయోవ్యజ్యతే- హరేః కృష్ణస్య ఆరాధికా ఆరాధనకారిణీ భార్యేత్యర్థః. రాధికా రాధా సంప్రతి అధునా తస్యా స్తాదృశాయా స్తవ బాధికా బాధాకారిణీ భవతీతి శేషః. త్వయ్యపి శ్రీకృష్ణస్య యథా ఔదాసీన్యం స్యాత్ స్వస్మిన్నేవ యథా దృఢానురాగ స్స్యాత్ తథా రాధా శ్రీకృష్ణం స్వవిలాసజాలపరతన్త్రం విధత్తే ఇత్యర్థః. అత్ర రాధాయాః రుక్మిణీబాధికాభావం ప్రతి విశేషణగత్యా హరే రారాధికత్వస్య హేతుత్వా త్పదార్థహేతుకం కావ్యలింగం- 159

అవ. ఏవం రాధావశీకృతం శౌరిం వినివేద్య కర్తవ్య ముపదిశన్తి-

తతః ఖలు॥ తస్మాదేవ శ్రీకృష్ణస్య రాధావశీకృతత్వా దేవేత్యర్థః-

శ్లో॥ మానం ప్రతీచ్ఛ పటుచాటువచఃప్రపంచై
ర్మాభూః ప్రతారితమనా దయితస్య తస్య
వక్త్రాంబుజం చ లలితం పలితం విధేహి
ముగ్ధే విదగ్ధవిధయైవ స చేద్విధేయః

మానమితి॥ హేముగ్ధే మూఢే మానం కోపం ప్రతీచ్ఛ స్వీకురు– 'స్త్రీణా మీర్ష్యాకృతః కోపో మానోఽన్యాసంగిని ప్రియే' ఇతి మానలక్షణం. తస్య దయితస్య ప్రియస్య పటుచాటువచఃప్రపఞ్చైః సమర్థప్రియవాగ్విస్తారైః ప్రతారితమనాః వంచితహృదయా మాభూః–నమాఙ్యోగే ఇత్యడాగమప్రతిషేధః–లలితం సుందరం వక్త్రాంబుజం ముఖకమలం చ వలితం సంజాతవళి భ్రూవిక్షేపవశాదితి భావః–విధేహి కురు–ఏవం కరణే ఫలిత మాహ–సః కృష్ణః విధేయః వశ్యః చేత్ స్యాద్యది విదగ్ధవిధయైవ చాతుర్యేణైవ విధేయ స్స్యాదిత్యర్థః–చాతుర్యం వినా సమాయాపి తవ వశ్యో నస్యా దతోఽస్మద్వచనం శృణ్విత్యర్థః–

గ॥ ఏవమాదభి స్సఖీజనభాషితై రుపజప్తా విదర్భజా నిర్వ్యాజహృదయాపి విరచితకుంకుమాంగరాగవిరాగా తాంబూలరసవిరసా సముజ్ఝితకుసుమమాల్యలౌల్యా అవ్యంజతాంజనరంజనా విముక్తముక్తాహారా ముక్తాహారా చ భూత్వా కేవల మవసితల మధిశయానా చ మాన మానటయత్–

ఏవమితి॥ నిర్వ్యాజహృదయాపి నిష్కపటచిత్తాపి విదర్భజా రుక్మిణీ ఏవమాదిభిః పూర్వోక్తప్రముఖైః సఖీజనభాషితైః సఖీజనవాక్యైః ఉపజప్తా భేదం ప్రాపితా 'భేదోపజాపా వుపధే' త్యమరః. అత ఏవ విరచితః కృతః కుంకుమాంగరాగే కుంకుమాంగలేపనే విరాగః విరక్తి ర్యయా సా కుంకుమాంగరాగం త్యక్తవతీత్యర్థః–తాంబూలరసవిరసా తాంబూలరసవిరక్తా త్యక్తతాంబూలచర్వణేత్యర్థః– సముజ్ఝితం త్యక్తం కుసుమమాల్యేషు పుష్పమాలాసు లౌల్య మాసక్తి ర్యయా సా అవ్యంజిత మప్రకటితం అంజనరంజనం అంజనేన లేపనం నేత్రయో రిత్యర్థః–యయా సా– విముక్తాః త్యక్తాః ముక్తాహారాః మౌక్తిక స్రజో యయా సా–ముక్తాహారా త్యక్తభోజనా చ – భూత్వా అవనితలం కేవలం భూతలమేవ–నతు సాస్తరణ మిత్యర్థః–అధిశయానా అధిష్ఠిత్య శయానా చ భూత్వా మాన మీర్ష్యాకృతకోపం ఆనటయత్ నాటితవతీ – 161

శ్లో॥ అత్రాన్తరే యదుపతిః ప్రతిపన్నమానా
మేనా మనూనమననా మనునేతుకామః
ఆసేదివా న్సదన మాశు విదర్భజాయా
జాయా మజాయత కృశాం వివశోఽపి వీక్ష్య.

అత్రేతి॥ అత్రాన్తరే అస్మిన్ సమయే ప్రతిపన్నమానాం ప్రాప్తకోపాం అత ఏవ అనూనమననాం అనూన మధికం మననం చిన్తా యస్యా స్తాం చింతాకులామిత్యర్థః – ఏనాం రుక్మిణీ మనునేతుకామః అనునేతుం ప్రసాదయితుం కామః అభిలాషః యస్య స తథోక్తః– 'తుం కామమనసో ర'పీతిమలోపః– యదుపతిః కృష్ణః ఆశు ద్రుతం విదర్భజాయాః రుక్మిణ్యాః సదనం సద్మ వివేశ అపి

శత్-కృశాం చిన్తయా కార్శ్యం ప్రాప్తాం జాయాం భార్యాం వీక్ష్య వివశః పరవశః ఖేదాతిశయాదితి భావః. అజాయత చ అభవత్-అత్ర పూర్వార్ధే వృత్త్యనుప్రాసాలంకారః. ఉత్తరార్ధేతు సముచ్చయః- 162

గ॥ ఉపసృత్య చ ప్రాణప్రియా మిద మవాదీత్-

ఉపసృత్యేతి॥ ఉపసృత్య సమీప మేత్య ప్రాణప్రియాం ప్రాణేభ్యోఽపి ప్రియాం రుక్మిణీ మిదం వక్ష్యమాణ మవాదీత్- 163

శ్లో॥ క్రుద్ధాసి కిన్ను దయితే కుచకుంభసామ్య
ముద్భావ్య జంభరిపుకుంజరకుంభయుగ్మే
భిత్త్వా తదేవ కుచయో రచయామి హార
మాత్తేన మౌక్తికగణేన మమ ప్రసీద.

క్రుద్ధేతి॥ హేదయితే ప్రేయసి జంభరిపుకుంజరకుంభయుగ్మే జంభరిపుకుంజరః ఇంద్రగజః ఐరావత ఇత్యర్థః-తస్య కుంభయుగ్మే కుంభద్వంద్వే కుచకుంభసామ్యం కుంభావివ కుచౌ కుచకుంభౌ తయో స్సామ్యం ఔపమ్యం ఉద్భావ్య పర్యాలోచ్య క్రుద్ధా కుపితా అసి కిన్ను భవసి వా కిమ్-అనుపమస్యాపి మదీయకుచకుంభయుగస్య ఐరావతకుంభరూపం సదృశం వస్త్వన్తరమస్తీతి పర్యాలోచ్య కుప్యసి కిమిత్యర్థః-మహాత్మానః స్వసాదృశ్యరూపాపచారమపి న క్షమన్తే ఇతిభావః-అత్ర ఐరావతకుంభయోః కుచోపమానత్వ మ్మాస్తు నామ కుచోపమేయత్వమపి నాస్తీతి వర్ణనాత్ప్రతీపాలంకారభేదః-'వర్ణ్యేనాన్యస్యోపమాయా అనిష్పత్తి వచశ్చత'దితి లక్షణాత్-తదేవ ఐరావతకుంభయుగ్మమేవ భిత్త్వా నిర్భిద్య ఆత్తేన తతస్స్వీకృతేన మౌక్తికగణేన ముక్తాఫలజాలేన కుచయోః తవ స్తనయోః హారం స్రజం రచయామి కరోమి-మమప్రసీద ప్రసన్నా భవ-'కరీంద్రజీమూతవరాహశంఖమత్స్యాహిశుక్త్యుద్భవమేవ భూరి' ఇతి కరికుంభయో ర్ముక్తాయోనిత్వవర్ణనా దితి భావః. అత్ర శ్రీకృష్ణస్య సింహసామ్యం వ్యజ్యతే- 164

శ్లో॥ ప్రాణప్రియే కిమివ వస్తు తవాస్త్వపేక్ష్య
మీదృఙ్మనఃకలుషతా యదలాభత స్తే
లోలాసి బాలవిధయా విధుఖేలనే చే
దాపాదయామి చరణాంబుజసక్త మేనమ్.

ప్రాణేతి॥ హేప్రాణప్రియే ప్రాణేశ్వరి తవ అపేక్ష్యం కాంక్ష్యం వస్తు కిమివ కింవా అస్తు భవతు-కస్మిన్ వస్తుని తవాపేక్షాస్తీత్యర్థః-యదలాభస్య యస్య వస్తునః అలాభతః అప్రాప్తేర్హేతోః తే తవ ఈదృఙ్మనఃకలుషతా ఈదృశచిత్తక్షోభః జాతేతి శేషః-బాలవిధయా బాలవత్ విధుఖేలనే చన్ద్రేణ సాకం క్రీడనే కృష్ణేన సాకం విహారే ఇతి చ గమ్యతే-లోలా ఆసక్తా అసిచేత్ భవసి యది ఏనం విధుం

చరణాంబుజసక్తం త్వత్పాదారవిందలగ్నం ఆపాదయామి కరోమి-చంద్రం త్వత్పా దయోః పాతయామీత్యర్థః. మాం త్వత్పాదయోః పాతయామీత్యన్యోఽర్థః.

శ్లో॥ కిం పారిజాత ముపనీత మవేక్ష్య సత్య
భామాకృతే కలుషితాసి మమైష నేతి
కల్పద్రుమం సపది సద్మ నయామి కింతు
సోఽయం సురూపకరనిర్జితపల్లవ స్తే.

కిమితి॥ సత్యభామాకృతే సత్యభామార్థ ముపనీత మానీతం పారిజాత మవేక్ష్య దృష్ట్వా ఏష పారిజాతతరుః మమ్య న నాసీదితి హేతోః కలుషితా సంజాతకలుషా అసి కిమ్- సపది ఇదానీం కల్పద్రుమం కల్పతరుం సద్మ తవసదనం నయామి ప్రాపయామి 'మందారః పారిజాతకః సంతానః కల్పవృక్షశ్చ పుంసి వా హరిచందనమి'తి దేవతరూణాం పఞ్చానా మ్మధ్యే సత్యభామార్థం పారిజాత ఏక ఏవానీతః- త్వదర్థన్తు కల్పవృక్ష మానయామీత్యర్థః. నను ఇతః ప్రా క్కుతో నానీత మిత్యత ఆహ-కిన్తు సోఽయం కల్పతరుః తే తవ సురూపకరనిర్జితపల్లవః సుందరకరతిరస్కృతకిసలయః భవతీతి శేషః. త్వత్కరనిర్జితపల్లవస్యాశ్చర్యసంపాదకత్వాభావాత్ - ఇతః ప్రా క్తదానయనే ఉపేక్షా కృతా-స్పృహణీయశ్చే దిదానీ మానయిష్యామీత్యర్థః. అత్ర చతుర్థే పాదే కల్పతరుకిసలయవ్యతిరేకః రుక్మిణీకరయో రుక్తఇతి వ్యతిరేకాలంకారః.వ్యంగ్యా ర్థస్తు-సపది కల్పద్రుమః ఆశ్రితాభీష్టదానే కల్పవృక్షతుల్యం మామిత్యర్థః - విషయ నిగరణా దతిశయోక్తి రలంకారః-సద్మ నయామి కిన్తు సోఽయం జనః అహ మిత్యర్థః-తే సురూపం శోభనసౌందర్యం తదేవ కరః బలిః తేన నిర్జితః సచాసౌ పల్లవో విటః భవతి-అయం విటః త్వద్రూపవిభ్రమ నిర్జితత్వేన త్వదధీన ఏవేతికృత్వా మచ్ఛరీరం త్వత్సద్మ నేతుమపి త్వమేవ శక్నోషి నత్వహం- త్వత్పరతన్త్రత్వాదితి భావః

శ్లో॥ ప్రాణాదపి ప్రియతమా మతిలంఘ్య ధర్మ్యాం
త్వా మన్యసు భువిరుచి ర్మమ చేత్ప్రమాదాత్
భ్రజ్యత్కళంకవదనద్విజరాట్ప్రసాద
మున్ముచ్యతే కథమివాహ మఘచ్యుత స్స్యామ్.

ప్రాణాదితి॥ ధర్మ్యాం ధర్మా దనపేతాం ధర్మపథ్యర్థన్యాయా దనపేతే ఇతి యత్- ప్రాణాదపి ప్రాణేభ్యోఽపి ప్రియతమాం అతిప్రియాం త్వాం అతిలంఘ్య అతిక్రమ్య మమ ప్రమాదాత్ అనవధానతాయాః హేతోః- 'ప్రమాదో ధీమతామపీ'తి న్యాయాదితి భావః. అన్యసు భువి స్త్ర్యన్తరే పరదారేష్వితిచ వ్యజ్యతే-రతిః అను రాగః స్యాచ్చేత్ తే తవ భ్రజ్యత్కళంకవదనద్విజరాట్ప్రసాదం నిష్కళంకముఖ చంద్రప్రసన్నత్వం నిర్దుష్టబ్రాహ్మణోత్తమానుగ్రహం చ ఉన్ముచ్య త్యక్త్వా కథ మివ కథం వా అహం అఘా ద్దుఃఖాత్ పాపాచ్చ చ్యుతః త్యక్తః స్యామ్ భవేయం-

'అంహో దుఃఖవ్యసనే ష్వఘ' మిత్యమరః. ప్రామాదికం మద్దోష మవిగణయ్య యది త్వం మయి ప్రసన్నవదనా స్యాః తర్హి మమ దుఃఖనివృత్తి స్స్యాత్ నోచేన్నైవ వేత్యర్థః- అత్ర భ్రజ్యత్కళంకేత్యనేన త్వన్ముఖచంద్రే మయి కోపేన వలితే సతి త్వన్ముఖసదృశం మన్మనోవినోదావహ మన్య ద్వస్తు నాస్త్యేవేతి మమ నిర్గతిరేవ స్యాత్-నచ చంద్రోఽస్తీతి వాచ్యం తస్య కళంకిత్వాదితి వ్యజ్యతే- ప్రమాదా త్పర దారానురక్తస్య ద్విజోత్తమానుగ్రహ మన్తరేణ పాపనివృత్తి ర్నస్యాదేవేతి వ్యంగ్యార్థః- అత్ర వదనద్విజరాజః నిష్కళంకత్వవిశేషణేన చంద్రా ద్వ్యతిరేకః ప్రతీయతే ఇతి వ్యతిరేకాలంకారః. 167

శ్లో॥ ప్రాణప్రియా ఋతుమతీ న సమాగమార్హా
తిస్రో నిశా ఇతి విలీనవిలాసజాలః
ఖేదం ప్రపద్య హృదయస్య వినోదమాత్ర
మాసాదయం స హి కయాపి విధేయయా తే.

ప్రాణేతి॥ ఋతుమతీ పుష్పిణీ ప్రాణప్రియా రుక్మిణీ తిస్రో నిశాః రాత్రీః-కాలధ్వనో రత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా-సమాగమార్హా సంయోగార్హా న నభవతి-'చతుర్థే హని శుద్ధి స్స్యా ద్భర్తు స్సంభోగకర్మణీ'తి వచనాదితిభావః-గర్భాధానమహోత్సవ స్యాపి రాత్రిత్రయపరిమితత్వాదితి గూఢాశయః-ఇతిహేతోః విలీనవిలాసజాలః సంకో చితాఖిలవిలాసః వైమనస్యాదితిభావః-అహమితిశేషః-ఖేదం విరహఖేదం ప్రపద్య ప్రాప్య తే విధేయయా త్వద్దాసీప్రియయేత్యర్థః-అనేన విధేయజనే కోపాయోగాత్ త్వయా రాధాయామపి నకుపితవ్యమితి శ్రీకృష్ణప్రార్థనా వ్యజ్యతే-కయాపి కయాచిత్ స్త్రియాసహ 'ఆత్మనామ గురోర్నామ నామాతికృపణస్య చ శ్రేయఃకామో న గృహ్ణీయాత్ జ్యేష్ఠాపత్యకళత్రయో'రితి ప్రసిద్ధేః కయాపీత్యుక్తమ్-అనేన చ రుక్మిణ్యా పేక్షయా రాధాయాః నైచ్యం వ్యజ్యతే-కయాపీత్యనేన అనాదరప్రతీతేః- హృదయస్య మనసః వినోదమాత్రం దుఃఖోపశమనమాత్ర మిత్యర్థః-ఆసాదయం సంపాదితవానస్మి- అత్యన్తఖేదే ఉన్మాదప్రాప్తేరితి భావః- 168

శ్లో॥ మంజీరమంజుతరశింజితరంజితం తే
పాదాంబుజం ప్రియతమే కలయామి మూర్ధ్నా
ఆధేహి ముగ్ధమధురం వదనేందుబింబ
మేకాంతకాంత మమితస్మితచంద్రికాభిః.

మంజీరమితి॥ హేప్రియతమే ప్రేయసి మంజీరమంజుతరశింజితరంజితం మంజీరాణాం నూపురాణాం మంజుతరేణ మనోజ్ఞేన శింజితేన ధ్వనినా రంజితం భూషితం తేఉ-పణసమయే ధ్వన్యుదయాదితి భావః- తే పాదాంబుజం పాదారవిందం మూర్ధ్నా శిరసా కలయామి వహామి-అనేన మచ్ఛిరసి సమంజీరశింజితం త్వచ్చరణతాడనమపి

మమ మహద్భాగ్యమితి వ్యజ్యతే- ముగ్ధమధురం అతిసుందరం ముగ్ధా త్సుందరా
దపి మధురం సుందరమితి సమాసః-వదనేందుబింబం ముఖచంద్రబింబం అమితస్మిత
చంద్రికాభిః అధికహాసరూపజ్యోత్స్నాభిః ఏకాంతకాంతం అతిదీప్తం ఆధేహి కురు-
అతిసుందరస్య తవ ముఖరూపచంద్రస్య స్మితరూపజ్యోత్స్నాసంయోగశ్శోభాతి
శయావహా ఇత్యర్థః-రూపకాలంకారః - త్వద్వక్త్రప్రసాదార్థం త్వత్పాదారవిందం
శరణం భజామీతి వచనేన కృష్ణస్యాతికార్పణ్యం వ్యజ్యతే- 169

గ॥ ఏవం సకపటశపథపరంపరయా ప్రశంసయా వినయాభినయేన చ
ప్రేయసీ మనునీయ సోన్నమన ముత్సంగసంగినీ మాధాయ పాంసునిరస
నేన శిరోరుహసహనేన కంఠాశ్లేషణకపోలపరిచుంబనేన చ ప్రమోద
మాపాద్య యదునందనః కమపి వచసా మవిషయం హర్ష మభజత-

ఏవమితి॥ యదునందనః కృష్ణః ఏవ ముక్తరీత్యా సకపటశపథపరంపరయా సవ్యాజ
శపథస్తోమేన ప్రశంసయా స్తుత్వా వినయాభినయేన విధేయతాప్రకటనేన చ ప్రేయ
సీం రుక్మిణీం అనునీయ ప్రసాదయిత్వా సోన్నమనం ఉన్నమనపూర్వకం ఉత్సంగ
సంగినీం సక్థిగతా మాధాయ కృత్వా భూతలాదున్నమయ్య ఉత్సంగే ఆరోప్యేత్యర్థః.
పాంసునిరసనేన భూతలవిలుంఠనజన్యపరాగనిష్కాసనేన శిరోరుహసహనేన కచబంధ
నేన కంఠాశ్లేషేణ కంఠాలింగనేన కపోలపరిచుంబనేన గండస్థలచుంబనేన చ ప్రమోద
మానందం ఆపాద్య సంపాదయిత్వా పాంసునిరసనాదిసేవాభి స్తామానన్దయిత్వేత్యర్థః.
వచసా మవిషయం వాగగోచరం మనోమాత్రసంవేద్య మిత్యర్థః. యద్వా అస్మాకం
వర్ణయితు మశక్య మిత్యర్థః-కమపి మహాన్తం హర్ష మానన్దం అభజత ప్రాప-బ్రహ్మా
నన్దనిర్మగ్నోఽ భూదిత్యర్థః. శ్రీకృష్ణస్య స్వయం బ్రహ్మత్వా త్తదానన్దో మహానితి
భావః. అత్ర శ్రీకృష్ణపరబ్రహ్మానన్దవర్ణనస్య గ్రన్థాన్తే కృతత్వా దేతద్గ్రన్థస్య భవ్య
ప్రదత్వం వ్యజ్యతే- 170

అవ.అథ కవి ర్గ్రన్థాన్తే మంగళం చికీర్షుః తన్ముఖేన కృతినాయికానాయకయోః రుక్మిణీ
కృష్ణయో రాయురాదిక మాశాస్తే శ్లోకద్వయేన- ఇత్థ మిత్యాదినా.

శ్లో॥ ఇత్థం మానుషలీలయా కలయతే సర్వావనీం పావనీం
కల్యాణైకనికేతనాయ జగదానందాదికందాయ తే
దేవాయ స్పృహయామి సర్వభువనం గోపాయ గోపాయ తే
లక్ష్మీచిత్తముషే నవామృతఝరీకల్పాయ కల్పాయుతమ్.

ఇత్థమితి॥ ఇత్థం పూర్వోక్తరీత్యా మానుషలీలయా మనుష్యవిలాసేన మనుష్యధర్మా
భినయేనేత్యర్థః- శ్రీకృష్ణస్య లీలామానుషత్వాదితి భావః. సర్వావనీం సమస్తామపి
భువం పావనీం పవిత్రాం కలయతే కుర్వతే-స్వస్మిన్ శ్రీకృష్ణపాదారవిందవిన్యాసేన
సర్వాపి భూః పవిత్రేత్యర్థః- తత్ర హేతుమాహ-కల్యాణైకనికేతనాయ సకలకల్యాణ

గుణానాం ముఖ్యాశ్రయాయ ఏవం పరమేశ్వరస్య మానుషలీలాస్వీకరణే హేతు మాహ_సర్వభువనం సమస్తలోకం గోపాయతే రక్షయతే ఇతి_అతఏవ జగదానన్దాది కందాయ జగతా మానన్దస్య ఆదికందః_ కందశబ్దో గౌణ్యా వృత్త్యా కారణ మాత్రం బోధయతి - ప్రధానకారణ మిత్యర్థః_ తస్మై సకలకల్యాణగుణనిలయో భగవా౯ మానుషవేషేణ భువి భువనరక్షార్థ మవతీర్య భువనాని రక్షయ న్నానన్ద యంశ్చ స్వపాదన్యాసై ర్భువం పావయతీత్యేతావతా నిష్కృష్టోఽర్థః_నను పరమే శ్వరస్యావాప్తసమస్తకామస్య కిమనేన జగద్రక్షణేనేత్యత ఆహ_దేవాయేతి - దీవ్యతి భూతపాలనాదినా క్రీడతీతి దేవ స్తస్మై భగవతః_ క్రీడేయ మితి భావః. నను బ్రహ్మ౯ కథం భగవత శ్చిన్మాత్రస్యావికారిణః_'లీలయా వాపి యుజ్యేర న్నిర్గుణస్య గుణాః క్రియా' ఇతి భాగవతాత్ చిన్మాత్రస్య నిర్గుణస్య లీలాపి కథ మిత్యత ఆహ - లక్ష్మీచిత్తముషే రుక్మిణీమనశ్చోరాయ మాయావశా ల్లీలారసోదయ ఇతి భావః. అనేన సలక్ష్మీకాయైవ కృష్ణాయ కవి రాయు రాశాస్తే ఇతి వ్యజ్యతే - నను తాదృశత్రిజగన్మోహిన్యా అపి లక్ష్మ్యా మనః కథం చోరి తవా నత ఆహ - నవామృతఝరీకల్పాయ నూతనసుధాప్రవాహతుల్యాయ అనేన అమృతవద్భగవద్రూపస్య భోగ్యత్వం వ్యజ్యతే - పరమానన్దప్రదత్వం చ- యద్వా - తస్య బ్రహ్మణః స్వరూపలక్షణ మాహ - నవామృతఝరీకల్పాయేతి- పరమానన్దస్వరూపాయేత్యర్థః - అమృతశబ్దస్య సుఖవాచిత్వాత్ - సాక్షాత్ శ్రీకృష్ణావతారస్యైవ వాచకం విశేషణ మాహ గోపాయేతి_ గోపాలాయేత్యర్థః - అనేన సౌలభ్యం వ్యజ్యతే_యద్వా భగవత ఏవంవిధత్వే ప్రమాణ మాహ గోపా యేతి_గాః వేదవాచః పాతీతి గోపః వేదపరిబృఢః వేదవేద్య ఇతి యావత్_ శాస్త్ర యోనిత్వా దిత్యధికరణేన భగవతో వేదప్రమాణత్వం భగవతా వ్యాసేనైవ ప్రతి పాదితం_తే తుభ్యం కల్పాయుషం కల్పపరిమిత మాయుః_అజితి యోగవిభాగా త్సమాసాన్తోఽచ్_స్పృహయామి అభిలషామి_ 171

శ్లో॥ తస్యై విదర్భసుదృశే జగదంబికాయై
గోపాలకాయ చ జగజ్జనకాయ తస్మై
కల్యాణజాత మతివేల మనల్పకాల
మాశాస్మహే నహి తతోఽధిక మర్థయామః.

తస్యైఇతి॥జగదంబికాయై త్రిలోకమాత్రే తస్యై విదర్భసుదృశే రుక్మిణ్యై జగజ్జన కాయ త్రిలోకపిత్రే తస్మై గోపాలకాయ కృష్ణాయ చ అనల్పకాలం బహుకాలం -కాలాధ్వనో రత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా_అతివేలం భృశం కల్యాణజాతం మంగళ సమూహం ఆశాస్మహే ఇచ్ఛామః_ఆజ శ్శాసు ఇచ్ఛాయామ్_తతః తస్మాత్ అధిక మన్యత్ వస్తువాహనస్వర్గమోక్షాదిక మిత్యర్థః_నార్థయామో హి నైవేచ్ఛామః_

నిష్కా-మస్య (గ్రంథకర్తు ర్మమ భగవచ్ఛే)యోభిలాషా దన్యస్యాభిలాషో నాస్తీ
త్యర్థః- 172
అవ.ఏవం లోకోత్తరం ప్రబంధం నిర్మాయ 'యత్కరోషి యదశ్నాసి యజ్జుహోషి దదాసి యత్ యత్తపస్యసి కౌంతేయ తత్కురుష్వ మదర్పణ' మితి భగవద్వచన మనుసందధానః కవిః స్వగ్రంథం వ్యంగ్యమర్యాదయా పరమేశ్వరాయ సమర్పయతి.

శ్లో॥ మమేదం మేదిన్యా ముదిత మమృతాసారసరసం
సగంభీరం జానీ త్క ఇవ రసికాగ్రేసర ఇతి
కృతానంతా చింతా కథమివ మయా హంత జనకే
దయాళౌ సర్వజ్ఞే సతి భవతి నిర్మత్సరతరే.

మమేతి॥ మేదిన్యాం భువి ఉదితం జాతం మనస స్సకాశా ద్గ్రంథరూపేణ భువి ప్రభూత మిత్యర్థః-అమృతాసారసరసం అమృతస్య సుధాయా ఆసారః ధారాసంపాతః స ఇవ సరసం సస్వాదం శృంగారాదిరససహితం చేతి వ్యజ్యతే-గభీరం గంభీరం ధ్వని ప్రాధాన్యాదితి భావః-మమ మత్కర్తృక మిత్యర్థః-ఇదం కావ్యం రసికాగ్రేసరః సహృదయోత్తమః క ఇవ కోవా జానీయాత్ విద్యాత్-ఇత్యేవం అనంతా అమితా చింతా మయా కథమివ కథం వా కృతా భవత్వితి శేషః-నకథమపీత్యర్థః- ఏతన్మ త్కావ్యం జ్ఞాతుం రసికాగ్రేసరోఽస్తి వా నవేతి చింతితుం మమ నైవావసర ఇత్యర్థః- యద్వా-ఇతి అనంతా చింతా మయా కథమివ కుతో వా కృతా నకర్తవ్యై వేత్యర్థః- హంతే త్యాశ్చర్యే-ఖేదే వా-ఇతః ప్రాజ్ఞ్యమథత్వా స్మయా వ్యర్థమేవ చింతిత మిత్యర్థః-తత్ర హేతు మాహ-జనక ఇత్యాదినా-హేభగవన్నితి శేషః-జనకే పితరి అనేన పితుః పుత్రవాక్యేష్వివ తవ మద్వాక్యేషు స్వతః ప్రీతి రస్తీతి వ్యజ్యతే-దయాళౌ సకరుణే అనేన చ మద్గ్రంథే దోషా అపి త్వయా దయయా క్షంతవ్యా ఇతి వ్యజ్యతే. సర్వజ్ఞే సర్వవిది న హి త్వత్తుల్యో రసికాగ్రేసరో నామేతిభావః. నిర్మత్సరతరే మాత్సర్య రహితే ప్రాకృతాః రసికా స్సన్తునామ- తే తు మయి మాత్సర్యా న్మద్గ్రంథం న పశ్యేయుః- త్వన్తు నతథేతి భావః-భవతి త్వయిసతి కాలత్రయే సర్వత్రాపి వర్తమానే ఇత్యర్థః. అన్వయస్తు-హేభగవన్ జనకే దయాళౌ సర్వజ్ఞే నిర్మత్సరతరే భవతి సతి మేదిన్యా ముదితమమృతాసారసరసం గభీరం మమేదం రసికాగ్రేసరః క ఇవ జానీ యాదితి అనన్తా చింతా మయా కథమివ కృతా హన్త ఇతి కఠినాః కించిజ్ఞాః మత్సరా అన్యే రసికాభాసా స్సన్తునామ-మద్గ్రంథం వేత్తుం త్వమేవార్హసీతి తుభ్యమేవేదం సమర్పయామీతి నిష్కృష్టార్థః- 173
అవ. చరమవిలాసపరిచ్ఛేదం కథయతి.

శ్లో॥ యస్మి న్మకరందధారసారభరఝురీజృంభత్కటాక్షచ్ఛటా
పాతాః కల్పలతావితానసుమనోగుంభపిరియంభావుకాః.

తస్యాసౌ నవకాళిదాసవిదుష ష్షష్ఠోఽపి కావ్యామృతే
చంపూనామని ధీమతాం కృతసముల్లాసో విలాసోఽగమత్.

యస్మిన్నితి॥ షష్ఠోపి షష్ఠశ్చ-

శ్లో॥ చమ్పూభాగవతాఖ్యదుగ్ధజలధిం సన్మంథరేణామునా
నిర్మథ్యామృతసార మస్య భగవా నాచ్ఛిద్య లక్ష్మీధవః
వంచిత్వాఽసురసంతతిం సుమనసాంబృందాయ దేయా దతః
కోఽన్యోఽస్తి త్రిజగత్యపారకరుణో నారాయణ స్సర్వవిత్-

శ్లో॥ మయా యః కారయామాస వ్యాఖ్యానం బాలిశేన చ
చమ్పూభాగవతస్యాపి గృహ్ణాతు స ఇదం హరిః.

ఇతి శ్రీహయవదనవదనరుచిసదనవదనఫేనమధురతరరససమాస్వాదన
నిత్యతృప్తస్య ఫణితరమాపరిణయాదిప్రబంధస్య పురిఘళ్ళరామ
సూరికరుణాసమాసాదితానవద్యశబ్దవిద్యస్య బెల్లం
కొండోపనామకమోహనరాయతనూభవస్య
రామస్యకృతిషు చమ్పూభాగవతవ్యా
ఖ్యాయాం మంథరసమాఖ్యా
యాం షష్ఠోవిలాసః-వ్యా
ఖ్యాచ సమాప్తా-

శ్రీ హయగ్రీవార్పణమస్తు.

SRI BELLAMKONDA RAMA RAYA KAVINDRULA TRUST

NARASARAOPET-522 601

2014

SRI BELLAMKONDA RAMA RAYA KAVINDRULA TRUST

NARASARAOPET-522 601

2014